

ISSN: 1222-0612

BANATICA 28

Muzeul Banatului Montan Reșița

Muzeul Banatului Montan
Reșița

BANATICA 28

2018

ALEGEREA ȘI ORGANIZAREA SPAȚIULUI LOCUIT ÎN PEȘTERI ȘI ABRI-URI DIN BANAT

*Sorin-Marius Petrescu**

Cuvinte cheie: peșteră, localizare, organizare interioară, tipuri de locuire, alimentație

Keywords: cave, location, inner arrangement, abiding categories, nourishment

În general, în România, cele mai vechi adăposturi construite ale omului sunt considerate a fi cele din aer liber de la Ripiceni din vremea musterianului, realizate ca structuri de pietre și fildeș care erau acoperite cu piei de animale¹. Paralel cu aceste adăposturi de suprafață, încă din această perioadă a paleoliticului sunt documentate urme modeste de locuire și în peșteri, Banatul ocupând un loc aparte². Cu alte ocazii am analizat locuirea peșterilor bănățene, modul de alegere a lor, dar nu am atins – decât tangențial – problema interesantă a organizării și funcționalității spațiului locuit din endocarst³.

Este binecunoscut faptul că, la prima vedere, peștera sugerează teamă datorită întunericului, umezelii și liniștii totale, pare a fi un mediu total ostil unei posibile locuiri umane. Cercetările efectuate la noi – și aceasta este valabil peste tot în lume – au evidențiat faptul că peșterile au constituit pentru grupurile umane preistorice un adăpost serios și preferat până când apar adăposturile artificiale – bordeiele sau locuințele semiîngropate.

Printre multele probleme interesante de discutat și aprofundat, trei se detașează prin posibilitățile mari în ceea ce privește rezultatele: A. criteriile conform cărora în preistorie, și nu numai, oamenii alegeau peșterile ce urmau să le devină adăpost pentru generații; B. cauzele ce au făcut ca un număr (relativ) mic de peșteri să prezinte urme de utilizare umană; C. organizarea interioară a spațiului locuit efectiv.

* Liceul Tehnologic „Decebal”, Caransebeș, str. Ștefan Jianu, nr. 2, e-mail: smpetrescu@yahoo.com

¹ Lazarovici, Lazarovici 2006, 19–20, fig. 1.2.

² Petrescu 2000, 18–36; Petrescu 2010.

³ Petrescu 2004, 49–56; Petrescu 2011, 13–17.

Aceste probleme au fost tratate mai demult de geografi⁴ și arheologi⁵, aducându-se explicații mai mult sau mai puțin mulțumitoare. Având în vedere că de ceva ani ne preocupăm împreună cu echipa noastră de colaboratori de cercetarea endocarstului bănățean, ne permitem să abordăm pe scurt, dintre multele probleme pe care le ridică locuirea peșterilor, încă două: poziția gurii peșterii cu urme de locuire față de punctele cardinale și altitudinea relativă a peșterii locuite (în cazul nostru distanța față de talvegul apei). Le discutăm pe rând.

A. Trebuie amintit din start că din cele peste 1252 de peșteri cartate în Banat⁶, urme de locuire umană (până în sec. XIX) înregistrăm până acum doar în 136 dintre ele⁷. Dintre acestea, dispunem de date suplimentare privind intrarea (gura) doar pentru 45 de cazuri, pe care le și analizăm, în funcție de zonă. Avem convingerea că analiza acestora este suficientă pentru a ne forma o imagine corectă privind rolul jucat (sau nu) de orientarea gurii peșterii în desemnarea ei ca adăpost și chiar abandonarea unor idei preconcepute care, în plus, nu au fundamentare în teren.

a. În *Valea Cernei*, analiza a luat în calcul 13 peșteri. Dintre acestea, 4 au gura orientată spre E (P. cu Aburi – 2146/2, P. Hoților – 2146/6, P. nr. 61 Ineleş – 2144/12, P. 2143/a- Bobot); 3 sunt orientate spre N (P. nr. 24 de la Prisaca de la Şchiopu – 2144/24, P. nr. 25 de la Prisaca de la Şchiopu – 2144/25, P. nr. 26 de la Prisaca de la Şchiopu – 2144/26); și câte 2 spre V (P. Gaura Ungurului – 2147/9, P. Şoronişte – 2147/6); spre NE (P. nr. 1 din stânga hidrocentralei – 2145/..., P. nr. 3 din stânga hidrocentralei – 2145/...); și spre SE (P. Mică – 2144/65, P. Oilor – 2144/63).

b. În *Valea Caraşului* avem 15 peșteri, din care 8 sunt cu intrarea spre V (P. Mărghiţaş – 2237/8, P. Cuptorul Porcului – 2240/8, P. Cerbului – 2251/1, P. Lungă – 2240/29, P. Omului – 2240/28, P. cu Oase – 2240/10, P. Țapului – 2240/27, P. Grădinca – 2240/13); 2 spre N: P. Cuptorul Ciumei – 2240/9-prima intrare, P. Vraşka – 2238/10); 2 spre SE (P. Fugarilor – 2238/25 și P. Cuptorul Ciumei – 2240/9-a doua intrare); 2 spre E (P. de la Socolovăţ – 2238/1 și P. nr. 1 de la Socolovăţ – 2238/26); și una spre SV (P. 2 Mai – 2238/30).

c. *Valea Nerei* este reprezentată în analiză de patru peșteri ce au gura orientată spre E (P. din Colțul Cătănii –/..., P. Gaura Hicleană – 2230/3 și P. Gaura Porcarului – 2227/13); una spre NE (P. la Găuri, P. Mare – 2227/11); și una spre SE (P. Rolului – 2230/4).

⁴ Bleahu, Decu, Negrea, Pleşa, Povară, Viehmann 1976, 36–39; Cocean 1979, 105–126.

⁵ Petrescu, 2000, 75–84.

⁶ Goran 1982, 122–173.

⁷ Petrescu 2010, 12–56; în prezent sunt 136, după descoperirea Peșterii cu Cruci din apropierea stațiunii Băile Herculane.

d. În *Valea Dunării* avem date despre 2 peșteri cu intrarea orientată spre SE (P. Veterani – 2211/2 și P. Gaura Chindiei II – 2221/2); o peșteră orientată spre S (P. din Valea Căuca –/..); și una spre NE (P. Gura Ponicevei – 2211/3).

e. *Bazinul Bârzavei* înregistrează arheologic trei peșteri, cu gura orientată în 2 cazuri spre E (P. Gaura Turcului – 2246/11, P. Gaura Pârșului- 2246/12); și spre NV (P. din Dealul Colțan – 2251/51).

f. În *Valea Minișului* avem patru peșteri, câte una orientată spre N (P. Ponor Uscată); spre V (P. la Hoțu – 2233/6); spre NV (Avenul de la P. cu Abri); și ultima orientată spre SE (P. Ponor – Plopa – 2233/1).

g. *Valea Gârliștei* are o peșteră cu gura orientată spre V (P. Galaț – 2236/4); în bazinul Râul Mare o peșteră cu urme arheologice orientată spre N, (P. Mare din Dealul Socaia – 2160/1); iar în Munții Poiana Ruscă o peșteră este orientată spre N-NV (P. cu Apă de la Românești – 2273/1).

Trecerea în revistă pe baza unei diagrame a peșterilor cu urme de locuire pentru care avem verificată orientarea gurii, evidențiază cel puțin un fapt interesant: contrar părerilor unora, oamenii timpurilor preistorice (dar și istorice) nu urmăreau neapărat să locuiască în peșteri cu gura orientată de regulă spre sud și expuse, deci, mai mult căldurii și luminii soarelui, ci în acele peșteri care asigurau alte condiții mai importante pentru supraviețuirea lor. Ar putea fi menționate aici unele dintre condițiile ce contau pentru oameni în alegerea adăpostului: peștera să fie fosilă, pe cât posibil ascendentă, cu microclimat blând, planșeul neaccidentat, fără curenți, fără cursuri de apă subterane care să producă la ploi viitură, cu dispunere strategică (ușor de apărat în caz de atac, ferită de priviri indiscrete), cu sursă de apă facilă, aproape de pădurea cu vânat, aproape de pășunea pentru animalele familiei, aproape de apele unde se pescuia etc.

B. Nimeni nu și-a pus problema altitudinii relative a peșterilor cu urme de locuire față de pârâu/râu/vale/platou decât în mod tangențial, ca să-și susțină uneori unele afirmații privind ocupații ca pescuit, păstorit și vânătoare.

În cazul peșterilor analizate de noi, doar câteva sunt situate lângă apă sau chiar sunt străbătute de un curs de apă, cum este cazul P. Ponor-Plopa (2233/1), dar aici situația este una specială. În cazul acestei peșteri, nu este vorba despre descoperirea celor mai vechi oase ale omului contemporan, ci este vorba despre o descoperire mai modestă de fragmente ceramice Coțofeni efectuată în 1977. În rest, peșterile sunt situate la înălțimi diferite, uneori chiar mari.

În Valea Cernei, dispunerea acestora începe de la altitudinea relativă de 20 m (P. 2143/a-Bobot), continuă la 45 m (P. Gaura Ungurului – 2147/9), până la 90 m (P. Oilor – 2144/63), 108 m (P. Nr. 61 Ineleț – 2144/12) și ajunge chiar la altitudinea relativă de 240 m (P. cu Aburi – 2146/2)! Mai sus de această cotă, accesul la

peșteri este astăzi imposibil fără un echipament special. Probabil că și comunitățile umane ale vremii evitau riscul ascensiunilor de acest tip spre peșteri, cel puțin îndepărtate de surse de apă și chiar inaccesibile unor animale domestice.

Pe Valea Carașului, peșterile sunt la o altitudine relativ variabilă față de râu, de la 50–65 m (P. Cuptorul Ciumei – 2240/9, P. Fugarilor – 2238/25, P. Omului – 2240/28, P. cu Oase – 2240/10, P. Țapului – 2240/27, P. Grădinca – 2240/13, P. Vrașka – 2238/10), la 100 m (P. 2 Mai – 2238/30, P. Cuptorul Porcului – 2240/8), 115 m (P. Cerbului – 2251/1), chiar și 150 m (P. de la Socolovăț – 2238/1 și P. nr. 1 de la Socolovăț – 2238/26). În plus, pentru o parte a versantului drept al Carașului, unele peșteri au și ieșire facilă la platoul Crno Polje, platou presărat cu doline și vegetație săracă, lipsit de apă, unde totuși se putea vâna și practica pășunatul unor animale nepretențioase (ovi-caprine, de exemplu). În această situație sunt peșterile P. Omului – 2240/28, P. cu Oase – 2240/10, P. Țapului – 2240/27, P. Grădinca – 2240/13, P. 2 Mai – 2238/30, P. Cuptorul Porcului – 2240/8), distanța până la platou fiind de doar 30–35 m!

În Cheile Nerei, peșterile cunoscute de noi cu urme de locuire umană se află situate față de râu de la o altitudine de 20 m (P. Rolului – 2230/4) la 50–60 m (P. Gaura Hicleană – 2230/3 și P. Gaura Porcarului – 2227/13), 100 m (P. din Colțul Cătănii –/...) și chiar la 150–170 m (P. la Găuri, P. Mare – 2227/11).

Trecerea în revistă a altitudinii unor peșteri utilizate în trecut ca adăpost uman, relevă în primul rând faptul că peșterile aflate lângă apă (altitudine între 0–5 m) lipsesc (o singură excepție, P. Ponor-Plopa – 2233/1, dar aici materialul arheologic este nesigur), fapt explicabil cel puțin prin circulația aerului rece pe lângă firul apei, pericolul de a fi ușor atacați de animale și alți oameni, pericolul unor viituri devastatoare etc. În plus, se știe faptul că peșterile aflate aproape de firul apei sunt cele mai noi, iar cele mai vechi sunt cele aproape de creastă⁸; se putea astfel foarte bine ca acum mii sau chiar sute de ani peșterile din apropierea apelor să fi fost semiactive sau chiar active, deci umede și astfel impropriei unei locuiri chiar și temporare.

În mod practic, omul a ales pentru adăpost acele peșteri ce ofereau condițiile cele mai bune atât de trai propriu-zis, cât și în ceea ce privește siguranța sa și a animalelor sale. De fapt, realitatea este că în preistorie omul s-a considerat o parte a naturii și s-a folosit de peșteră așa cum a făcut-o și cu celelalte elemente ale naturii, într-un singur scop: supraviețuirea și progresul⁹.

C. Organizarea interioară a spațiului locuit efectiv. Odată cunoscute coordonatele alegerii peșterii-locuință și altitudinea ei în raport cu talvegul celei mai

⁸ Vezi, de exemplu, clasificarea peșterilor pe criterii *genetice* la Povară, Goran, Gutt 1990, 8–11.

⁹ Cocean 1979, 126.

apropiate surse de apă este deosebit de important modul practic de realizare a locuinței în interiorul formei endocarstice. Datele concrete despre modul de realizare și amplasare a locuinței – de fapt de delimitare și organizare a spațiului util domestic din peșteră – sunt destul de sărace în Banat și putem, în stadiul actual al cercetărilor, să comentăm trei tipuri de amenajări:

1. Locuința la perete, delimitată cu structuri artificiale. Elemente veridice privind realizarea concretă a adăpostului în peșteră le-a prezentat mai demult Petre I. Roman¹⁰. Analizând cele peste 20 de sedimente arheologice de la Peștera Hoților de la Băile Herculane, autorul constată că, în acest caz, în peșteră s-au practicat unele amenajări strict necesare locuirii: baldachine protectoare împotriva căderilor de pietre din tavan și a infiltrațiilor de apă din tavan, vetre de foc construite după un sistem care să permită înmagazinarea de căldură (straturi succesive de pietre, fragmente ceramice, cenușă, acoperite cu lut), lavițe și paturi susținute de pari înfiți în planșeu. Aceste constatări s-au confirmat mai târziu și în Peștera Oilor din Valea Cernei, unde în timpul cercetărilor am observat că cei ce se adăposteau aici au făcut amenajări similare. Și aici s-au ridicat paravane protectoare și s-au observat urmele a trei stâlpi din lemn cu grosimea de cca. 10 cm ce erau plasați la o distanță de aproximativ 0,80 m unul de altul¹¹. Cu un capăt erau înfiți în podeaua peșterii iar celălalt se sprijinea oblic de perete. În această situație rezulta un spațiu locuibil protejat de aproximativ $4,5 \times 2$ m ce dispunea și de o vatră construită pe principiul înmagazinării căldurii, iar peste pari se împleteau nuiele sau se întindeau piei. Iluminatul – în afara vetrei – se realiza prin folosirea unor opaițe din piatră având în zona centrală o mică scobitură și care utilizau drept combustibil grăsime animală¹². De cele mai multe ori asemenea piese descoperite în peșteri nu atrag atenția cercetătorului și nu sunt înregistrate ca atare¹³. În asemenea peșteri amenajate pentru locuirea sezonieră se adăposteau păstorii pe durata sezonului rece, ținând în peșteră și animalele într-un ȋarc realizat probabil aproape de intrare pentru a se câștiga un plus de căldură în interior. Tot aici, în această peșteră, era realizată la perete o nivelare peste pietre cu lut de calitate, fin, de culoare galben-brună, a cărui sursă este sigur în afara zonei Cernei, probabil din zona luncii Dunării. Nivelarea era utilă, credem noi, pentru amenajarea unei lavițe în apropierea vetrei. Vatra cercetată de noi se înscrie perfect celor descrise la

¹⁰ Roman 1976, 16.

¹¹ Petrescu 1995–1996, 25, nota 15.

¹² Gogâltan 1995–1996, 16, fig. 2.

¹³ Un astfel de opaiț (de fapt o bucată de calcar scobită și cu urme de funingine de la fitil) a fost descoperit în P. Oilor – Valea Cernei. În P. Țapului și P. Omului din Valea Carașului, drept opaițe s-au putut folosi farfurioarele concreționale.

Peștera Hoților¹⁴, adică era cu diametrul de cca. 0,75–0,80 m, realizată din straturi alternative de pietre, cioburi, cenușă și lut. Era creată o vatră ce înmagazina căldura în timpul preparării hranei, după care iradia căldura pe principiul sobelor moderne. Este o dovadă sigură a utilizării acestor peșteri dotate cu astfel de vetre cu precădere pe perioada sezonului rece.

2. Paravanul–cort. O situație deosebită cercetată de noi în 2007 în Peștera La Hoțu din bazinul Minișului¹⁵ a relevat un alt mod de abordare umană privind realizarea adăpostului. Practic, a fost surprins – la orizontul nivelului 3.3 (ce corespunde unei locuiri de tip Coțofeni), un complex de habitat de formă ovală, orientat NE-SV, ce avea pe latura S-SV dispuse 3 gropi de pari orientați oblic, sprijiniți și legați pe un stâlp central a cărui amprentă a fost și ea identificată. Distribuția în plan a amprentelor de pari și stâlpi, precum și orientarea lor, permite afirmația că ne aflăm în fața unei structuri de tip „paravan-cort”, structură menită să protejeze împotriva curenților reci de aer ce se formează în acel sector al peșterii și împotriva eventualelor căderi de materiale clastice din tavanul peșterii.

Mai mult, la intrare au fost sesizate urmele unei vetre ce avea un rol deosebit privind asigurarea luminii, protejării de animale, gătitul hranei și încălzirea celor din interior. De fapt, părerea noastră este că acest tip de amenajare – relativ simplă și rapidă, ce necesita puțină forță de muncă și oferea condiții mai bune de trai – a fost cel mai utilizat de către micile grupuri de vânători–culegători–crescători de ovi-caprine. Ar trebui să vedem în aceste amenajări de tip paravan–cort modul cel mai comun și uzual de realizare a adăposturilor în peșteri pentru locuirea temporară sau ca etapă de vânătoare. Marea noastră neșansă, dar și provocare, este că urmele acestor amenajări sunt greu observabile în peșteri unde, totuși, condițiile de vizibilitate și stratigrafie nu sunt la fel de bune ca în siturile din aer liber.

3. Locuința în abri. Deosebit de interesant este modul în care au fost amenajate locuințele în abri-uri. Sunt observații efectuate în patru abri-uri din Banat: Cuina Turcului – 2211/5¹⁶, Adăpostul lui Climente – 2211/...¹⁷, Adăpostul Mic – 2211/...¹⁸ din Valea Dunării și abri-ul de la Peștera cu Abri – 2233/3¹⁹ din valea Minișului.

Adăpostul (Potcapina) Cuina Turcului reprezintă un adăpost natural lung

¹⁴ Informație amabilă primită de la geologul Oct. Popescu de la Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș. Îi mulțumim și pe această cale.

¹⁵ Petrescu *et alii* 2007, 163.

¹⁶ Boroneanț 2000, 111–112; Petrescu 2000, 18–19; Petrescu 2010, 14–15.

¹⁷ Boroneanț 2000, 111; Petrescu 2000, 18; Petrescu 2010, 13.

¹⁸ Petrescu 2000, 19; Petrescu 2010, 15.

¹⁹ Petrescu 2010, 13; Petrescu *et alii* 2007, 163.

de 40 m, înalt de 25 m, o profunzime de 10 m și altitudinea relativă față de Dunăre de 12 m²⁰. În apropiere de acest sit se află Adăpostul (Potcapina) lui Climente cu dimensiuni mult mai impresionante: lungimea de 70 m, adâncimea de 16 m, înălțimea de peste 20 m, altitudine de 170 m²¹. Adăpostul Mic, aflat la cca. 20–30 m SV de Cuina Turcului, se află și el sub apele Dunării, este de dimensiuni mai mici, dar și el a fost utilizat ca adăpost²².

În Valea Minișului este abri-ul Peșterii cu Abri (2233/33) ce are dimensiuni mai modeste: lungimea de 24 m, adâncimea maximă de 8 m și înălțimea de 4–6 m²³.

Cercetările arheologice efectuate în adăposturile din Valea Dunării nu au evidențiat structuri și amenajări clare ale locuințelor, dar ele au existat probabil ca paravane realizate din structuri de pari sprijiniți de perete și acoperiți cu piei de animale. Aceste amenajări au fost probabil mai simple, fiind știut faptul că în Defileul Dunării climatul a fost destul de blând chiar în momentele de maxim glaciatic, permițând persistența pădurilor în tot decursul Würm-ului, cu zone mai mult sau mai puțin largi, cu vegetație tundroidă și stepică²⁴. Mai mult chiar, analiza comparativă a faunei din unele peșteri din zonă sugerează că vicisitudinile climatice, mai nuanțat și mai intens resimțite la marginile defileului, pierd în amploare în zona sa centrală²⁵. Această zonă apărea așadar ca un mic „paradis climatic” în care comunitățile de pescari și vânători puteau cu minim de efort fizic să realizeze adăposturi bune. Există și astăzi adăposturi de tip paravan, realizate simplu și eficient ale unor păstori din zone cu climat blând foarte bune pentru analogii²⁶.

Nu aceleași condiții climatice erau mai la nord, în Valea Minișului, unde avem abri-ul de la Peștera cu Abri. Altitudinea mare și iernile ce durau mult au determinat comunitățile de aici să caute modalități eficiente pentru crearea unor paravane mai elaborate care să ofere protecție maximă. Aceste activități se explică prin sesizarea unui complex arheologic puternic afectat de incendiu la nivelul notat preliminar ca nivelul 3, unde au fost folosite inițial și bârne groase de lemn²⁷. Paravanul trebuia să fie mult mai bine realizat și din materiale

²⁰ Adăpostul de la Cuina Turcului este astăzi sub apele lacului de acumulare de la Porțile de Fier, sub cota de inundație de 70 m; Boroneanț 2000, 112.

²¹ Boroneanț 2000, 111.

²² Petrescu 2000, 19; Petrescu 2010, 15.

²³ Petrescu 2010 13, 164/2.

²⁴ Terzea 1979, 135.

²⁵ Terzea 1979, 136.

²⁶ Cea mai bună analogie de paravan realizat la un abri am observat-o în anul 2012 în Insula Thassos (Grecia) pe țărmul stâncos nord-estic, între Limenas și plaja Saliara.

²⁷ Petrescu *et alii* 2007, 163.

mai solide, pentru a aduce plusul de rezistență, de confort și siguranță cerut de condițiile fizico-climatice mai aspre.

Toate aceste exemple, puține dar clare și reprezentative, credem noi, vin să ne confirme odată în plus grija micilor comunități umane ce se adăposteau în peșteri sau abri-uri pentru asigurarea unei locuințe mai trainice, sigure, care să confere o mai mare protecție și un grad relativ de confort față de condițiile aspre oferite de către natură.

Inventarul domestic al locuinței din endocarst. Indiferent de tipul de amenajare a spațiului antropic, inventarul domestic este destul de puțin cunoscut și putem face doar speculații pe această temă. Acest inventar era cu siguranță modest și cu un grad al funcționalității maxim. Toate amenajările realizate din lemn – bețe, tulpini sau bârne aflate în conexiune prin legături cu fibre vegetale și coajă de copac – erau prezente, dar pot fi doar presupuse, urme ale acestora fiind sesizate sporadic sau doar intuite.

Pe peretele peșterii erau fixate, la înălțime suficient de mare pentru a nu ajunge animalele la ele, mai multe „cuie” din lemn, de care erau atârnat ca într-un cuier orizontal vase, saci, coșuri împletite, plasa de pescuit, haine, unelte etc., astfel încât toate aceste lucruri folositoare erau protejate și erau „la vedere”. Sarea cea indispensabilă omului, dar mai ales creșterii animalelor, era păstrată cu grijă în vase de lemn sau piele agățate la înălțime pe un perete mai uscat.

Ceramica se reducea la câteva vase mai mari și căni. Laptele ovi-caprinelor era adunat în vase din piele cusută, loc unde laptele se și acrea după care brânza era strecurată de zer. Probabil se folosea o strecurătoare mare din lut cu găuri mici pentru a ușura scurgerea doar a zerului. Produsul finit era păstrat sărat tot în recipiente din piele, ca brânza de burduf.

Măcinatul grâului pentru pâine se realiza cu ajutorul unor râșnițe din piatră aduse din afara zonei carstice²⁸. Lipsa documentării până acum – în ciuda cercetărilor minuțioase – a unor amenajări de tip „cuptor” pentru copt pâinea, ne face să credem că pâinea era coaptă pe vatră, poate învelită cu frunze (de nuc sau brusture de exemplu) și acoperită cu jar²⁹.

Un rol foarte important în dietă îl avea hrana culeasă sau vânată din natură. Este cunoscut că în preistorie oamenii culegeau din natură foarte multe vegetale, putându-se vorbi în zilele noastre chiar de posibilitatea reconstituirii unei

²⁸ În P. Oilor din Valea Cernei au fost descoperite fragmente de la 3 râșnițe diferite, fapt ce indică odată în plus locuirea de durată a mai multor familii diferite în această peșteră.

²⁹ Avem analogii pentru coacerea pâinii pe vatră la Wangen în Elveția, unde pâinea avea grosimea de cca. 2,5–3,8 cm și diametrul de cca. 10–13 cm, compoziția fiind din cereale rudimentar zdrobite. Vezi Cărciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 32.

istorii a alimentației vegetale a omului³⁰. Pe lângă aportul vegetalelor, ca hrană dar și cu destinație farmaceutică (ceaiuri, tincturi etc.), vânătoarea a jucat un rol major în alimentația omului din preistorie până în epoca modernă. Aportul de proteină animală era vital, oamenii vânând selectiv animale bolnave sau bătrâne și conservând carnea pentru a fi consumată tot anul. Problema conservării cărnii era de mare importanță. Vânatul era conservat prin uscare și/sau afumare, iar iarna carnea se păstra înghețată. O situație de acest fel am întâlnit-o în P. Oilor de pe Valea Cernei, unde în 1993 am descoperit în apropierea vetrei o vertebră de somn de mari dimensiuni, ce ne-a permis să apreciem că peștele a avut o lungime de 1,7–2 m! Un astfel de pește nu putea fi capturat decât la Dunăre, iar distanța până la peșteră, pe poteci, este de aprox. 25 km. Peștele cu o talie așa de mare nu putea fi adus în munți neconservat pentru că s-ar fi alterat rapid, utilizarea sării era exclusă și atunci considerăm că a fost capturat iarna și a fost porționat și adus congelat în peșteră, unde a fost consumat pe toată perioada anotimpului rece.

Locuința amenajată în peșteră dispunea și de o „trusă” de mici obiecte auxiliare și necesare familiei. Astfel, erau folosite ace de cusut din os, dar și mici bucăți de cuarțit rotunjite, ce erau folosite pe post de amnar alături de o așchie de silex și o bucată de iască. În majoritatea peșterilor cu urme de locuire au fost descoperite astfel de piese litice ovoidale din cuarțit.

Comunitățile preistorice erau caracterizate printr-o activitate ritualo–religioasă foarte sofisticată, de o complexitate deosebită. Este deci normal ca familiile ce se adăposteau în peșteră pe durata sezonului rece, dar și din alte motive, să posede în peșteră un colț sacru. Urme de altar nu au fost observate – poate era realizat din structură de lemn – dar în schimb cunoaștem în P. Oilor amulete din piatră și lut ars, ultima fiind o „shildfiguren” bine realizată.

BIBLIOGRAFIE

- Bleahu, Decu, Negrea, Pleșa, Povară, Viehmann 1976,
 M. Bleahu, V. Decu, Șt. Negrea, C. Pleșa, I. Povară, I. Viehmann, *Peșteri din România*, București, 1976.
- Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005,
 M. Cârciumaru, M. Pleșa, M. Mărgărit, *Om și plantele*, Târgoviște, 2005.
- Cocan 1979,
 P. Cocan, *Întâlniri cu peștera*, Cluj–Napoca, 1979.

³⁰ Cârciumaru, Pleșa, Mărgărit 2005, 31.

- Gogâltan 1995–1996,
Fl. Gogâltan, *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, nr. 2, Oradea-Cluj, 1995–1996, 16, fig.2.
- Goran 1982,
C. Goran, *Catalogul sistematic al peșterilor din România 1981*, București, 1982.
- Lazarovici, Lazarovici 2006,
C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, I, Neoliticul*, în *BruckAM*, IV, 2006, 19–20, fig. 1.2.
- Roman 1976,
P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, BA, XXVI, București, 1976.
- Petrescu 2000,
S. M. Petrescu, *Locuirea peșterilor din Banat până în epoca romană*, Timișoara, 2000.
- Petrescu 2004,
S. M. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat din epoca romană până în secolul XXI*, Cluj-Napoca, 2004.
- Petrescu *et alii* 2007,
S. M. Petrescu *et alii*, *CCA, Campania 2007*, Steierdorf, Anina, 163.
- Petrescu 2010,
S. M. Petrescu, *Repertoriul arheologic al peșterilor din Banat/ The archaeological repertory of caves in Banat*, Caransebeș, 2010.
- Petrescu 2011,
S. M. Petrescu, *The problems about the caves dwelling in Banat in Prehistory*, în *Tibiscum*, 1, 2011.
- Povară, Goran, Gutt 1990,
I. Povară, Cr. Goran, W. F. Gutt, *Speologie, ghid practic*, București, 1990.
- Terzea 1979,
E. Terzea, *Speologia*, București, 1979.

ABIDING SPACES SELECTION AND ARRANGEMENT IN CAVES AND ABRIS IN THE BANAT

Abstract

Given their large chance of well results, three are the questions that stand out in the field of human abiding during the endokarst: A. criteria that made people chose in prehistory and not only the cave to live in for long; B. reasons that made that only a relative small number of caves present traces of human living in; C. inner arrangement of the abiding space.

Let's try to discuss them one by one.

A. From the very beginning I might say that only 136 caves from the 1252 that are classified in the Banat, register human abiding traces (up to the 19th century) so far. Only for 45 of them we have supplementary data on their entrance, the ones we are analyzing following their location.

By reviewing the caves with human abiding traces and data on the entrance orientation an interesting fact comes to bring out, at least: the prehistoric but also the historic people, contrary to some opinions, were not interested at any price to abide in caves with entrance directed to south and, by this, much more exposed to sun light and warm, but in caves with more important conditions to secure their living in.

B. None was to raise the question of the relative altitude of such kind of caves in relation with a stream/ river/ valley or a plateau, excepting for speaking tangentially about fishing, grazing or hunting and giving reasons for. In the case of caves I have analyzed, few are the ones located near a stream or even passed by a flow. The others are placed at different altitudes, some of them at high ones. Practically, people chose the caves that offered the best conditions both for living in and for granting secure for them and their cattle.

Once the coordinates of how the dwelling-cave was chosen and its altitude in connection with the thalweg of the nearest water source are known, the arrangement inside the endokarst space begins of a great importance.

C. The concrete data on the arrangement of the utile domestic space inner a cave are rather scanty in the Banat and we might speak about three categories for the present level of our research:

1). Wall-dwelling, delimited with artificial structures, 2) Screen-tent, and 3) Dwelling in abri.

The screen-tent was in our opinion the most used settlement by the small groups of hunters-reapers-sheep and goats breeders, as it was a relative simple and rapid arrangement, with small investment in working force and better living conditions. This type of arrangement should be taken for the most common and usual way to make shelters inside the caves, for a temporary abiding in or for hunting. But our greatest ill-luck and challenge too result from the difficulty to identify the remains of such arrangements as the conditions of visibility and stratigraphy in caves are not so good as in the case of the field sites. In fact, the human being took himself in prehistory for a part of the nature and used the caves like the other natural elements, for his unique purpose: surviving and progressing.

EXPLOATAREA TEHNOLOGICĂ A CORNULUI ÎN SITUL ARHEOLOGIC DE LA OSTROVUL CORBULUI

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț**, Clive Bonsall****

Keywords: Iron Gates, Mesolithic, antler, technological analysis, cultural tradition

Cuvinte cheie: Porțile de Fier, mezolitic, corn, analiza tehnologică, tradiție culturală

Introducere

Ostrovul Corbului era (până în 1984) o insulă de cca 20 km² localizată în zona din aval a Porților de Fier (Fig. 1). În urma apariției lacului de acumulare de la Porțile de Fier II, porțiunea dinspre Dunăre a insulei a fost inundată, iar o altă porțiune, mai spre interior, a fost suprapusă de digul de protecție, situl arheologic fiind probabil distrus în totalitate. Brațul fluviului cunoscut ca Dunărea Mică a dispărut, astfel încât fosta insulă este în prezent unită cu uscatul.

Cercetările arheologice care au avut loc ca urmare a construcției hidro-centralei Porțile de Fier II s-au desfășurat pe malul de nord-vest al insulei, de-a lungul Dunării Mari, în punctele denumite Botul Piscului (km 911) și Botul Cliuciului (km 916). Subiectul articolului de față îl constituie ansamblul pieselor din corn de *Cervus elaphus* rezultat din locuirea mezolitică cercetată la Botul Cliuciului de către Florea Mogoșanu și Alexandru Păunescu.

Situl arheologic investigat la Botul Cliuci a fost unul pluristratificat, cu o stratigrafie generală prezentată sintetic mai jos (de jos în sus)¹:

1. Depozit fluviatil de nisip argilos;
2. Depozit intermediar de culoare brună – nivel I mezolitic;
3. Depunere neagră lutoasă – nivel II mezolitic;

* Universitatea Valahia din Târgoviște, Facultatea de Științe Umaniste, str. Lt. Stancu Ion, nr. 35, e-mail: monicamargarit@yahoo.com

** Institutul de Arheologie Vasile Pârvan al Academiei Române, București, str. Henri Coandă nr. 11, sector 1, e-mail: boro30@gmail.com

*** University of Edinburgh, School of History, Classics and Archaeology, William Robertson Wing, Old Medical School, 4 Teviot Pl, Edinburgh, United Kingdom, e-mail: Clive.Bonsall@ed.ac.uk

¹ Roman, Păunescu 1996, 17; Păunescu 2000, 410–412.

4. Depunere maroniu închisă – nivel neolitic timpuriu Starčevo-Criș;
5. Depunere maroniu deschis – steril arheologic;
6. Depunere cenușiu-gălbuie – cimitir eneolitic Sălcuța;
7. Depunere sterilă arheologic;
8. Nivel Coțofeni III;
9. Depuneri sterile arheologic;
10. Depuneri cu descoperiri de epoca bronzului (complexe Glina, Gârla Mare timpurie);
11. Depunere cu complexe de epocă daco-romană și epoca migrațiilor;
12. Depunere modernă/contemporană.

Inițial, orizonturile culturale atribuite mezoliticului fuseseră stabilite pentru zona cea mai densă de locuire pe baza profilului de sud al secțiunii SXI², pornind de la succesiunea vetrelor și locuințelor din această secțiune. Etapizarea propusă ulterior de Al. Păunescu³ avea ca punct de pornire pe cea a lui Fl. Mogoșanu, făcând însă referiri și la aspectul tipologic și la materia primă a industriei litice, la care se adăugau, ca elemente fundamentale, caracteristicile industriei osului și cornului.

Din cele cinci date de radiocarbon publicate de Alexandru Păunescu (Tabel 1), patru au fost realizate pe un amestec de cărbune și resturi osteologice arse culese din vetre, nefiind astfel de luat în considerație. Cea de a cincea probă, asociată de Al. Păunescu nivelului I de locuire indică intervalul 6647–6368 cal BC, asociat Mezoliticului Târziu.

Patru date AMS recente, realizate pe probe de os uman⁴ (Tabel 1) sugerează că situl a fost ocupat atât în a doua parte a Mezoliticului Mijlociu (cca. 7900–7400 cal BC), cât și pe durata Mezoliticului Târziu (cca. 7000–6500 cal BC). Pe de altă parte, până la obținerea unui set de date ¹⁴C AMS mai substanțial, nu putem face o legătură directă între cele două niveluri observate stratigrafic de Al. Păunescu și cele două perioade cronologice indicate de datările ¹⁴C, mai ales că nivelul I (cel mai timpuriu), a furnizat o dată mult mai târzie (Grn–12675) decât datele AMS. Un alt impediment este faptul că cele patru date AMS recente provin doar din contexte funerare.

Depunerea mezolitică (în ambele niveluri de locuire postulate) conținea structuri de locuire (bordeie), vetre de foc⁵ și morminte⁶, fără a exista diferențe tipologice observabile între cele două niveluri în ceea ce privește tipul

² Mogoșanu 1978, 337, Fig. 1.

³ Păunescu 1990, 2000.

⁴ Pentru o discuție asupra datării unora dintre mormintele din acest sit și a atribuirii lor culturale vezi Bonsall *et alii* 2016.

⁵ Păunescu 2000, 412–420.

⁶ Boroneanț 2012, Bonsall *et alii* 2016.

Nr.	Id. labo- rator	Context	Obs.	Probă	^{14}C BP	$\delta 15\text{N}$ (‰)	$\delta 13\text{C}$ (‰)	cal BC	Valoare mediană	Bibliografie
1	SMU-587	SI, carou Ia, -4,50-4,53m	Nivel I, partea inferioară	cărbune și oase arse dintr-o vatră	8093 ± 237			7567-6503	7049	Păunescu 1996, 179
2	Bln-2135	S XII, carou 5c-4c, -4,2- 4,38 m	Nivel I, partea inferioară	cărbune și oase arse dintr-o vatră	7710 ± 80			6692-6423	6549	Păunescu 1996, 179
3	Grn- 12675	S XIIa, carouri 1a-b, -4,23m	Nivel I	cărbune	7640 ± 80			6647-6368	6496	Păunescu 1996, 179
4	Bln- 2135a	S XII, carou 5c-4c, -4,2- 4,38 m	Nivel I	cărbune și oase arse dintr-o vatră	7659 ± 80			6681-6421	6539	Păunescu 1996, 179
5	SMU-588	SI, carou Ia, -4,02-4,12 m	Nivel II, mijloc	cărbune și oase arse dintr-o vatră	7827 ± 237			7350-6228	6752	Păunescu 1996, 179
6	OxA- 31595	M2, SVII	mezolitic mijlociu	femur drept	8820 ± 45	-18,7	15,5	7577-7191	7428	Boroneanț et alii 2016
7	OxA- 31596	M25, SIb, carou I	mezolitic mijlociu	tibia stângă	8910 ± 45	-18,6	14,2	7711-7485	7572	Boroneanț et alii 2016
8	OxA- 31597	M30, SXIIc, carou 3a	mezolitic mijlociu	coastă	9105 ± 45	-18,8	15	7944-7585	7708	Boroneanț et alii 2016
9	OxA- 31598	M32, S XIIa, carou 3a-3b- 4a-4b	mezolitic târziu	femur drept	8305 ± 50	-18,5	16,3	7024-6466	6648	Boroneanț et alii 2016

Tablel 1. Lista datelor ^{14}C existente pentru locuirea mezolitică de la Ostrovul Corbului. /
Tablel 1. List of ^{14}C dates for the Mesolithic occupation at Ostrovul Corbului.

acestor structuri. Materialul arheologic asociat celor două niveluri mezolitice se compunea din piese litice cioplite (2921 piese în total – 1402 în nivelul I și 1519 din nivelul II) majoritar din cuarțit (92%), galeți de râu și gresii nisipoase, multe cu mici albieri produse intenționat, piese din os (11), corn de cerb (116) și colț de mistreț (3), ocru și resturi faunistice⁷.

Ansamblul arheologic

Industria materiilor dure animale din așezarea de la Ostrovul Corbului a fost inițial publicată de Al. Păunescu în 1990⁸ și apoi prezentată în câteva lucrări de sinteză⁹, urmate de studii dedicate modalităților de exploatare ale cornului¹⁰.

Descrierea pieselor publicată de Al. Păunescu pornește de la presupusa funcționalitate a pieselor, sugerată de forma și dimensiunile acestora. Tipologia propusă este asemănătoare celei utilizate de V. Boroneanț pentru alte situri mezolitice de la Porțile de Fier¹¹, dar în cazul ansamblului de la Ostrovul Corbului există considerații legate de partea activă a piesei, modalitățile de despicare a cornului, eliminarea țesutului spongios din interiorul acestuia etc. Tabelul 2 ilustrează tipurile de piese din corn de cerb și numărul de piese (întregi sau fragmentare) identificate de Al. Păunescu. Există însă o discrepanță între numărul de piese anunțat inițial (116)¹² și cel obținut prin adunarea numărului de piese din fiecare categorie (120 – Tabel 2). Se observă din același tabel că între tipurile de piese identificate în cele două niveluri nu există diferențe decât în ceea ce privește numărul de piese atribuite fiecărei categorii. Al. Păunescu identifică utilizarea atât a cornului căzut, cât și a celui obținut de la animale vâdate, dar nu face o diferențiere între cele două niveluri în această privință.

	<i>Săpăliși simple</i>		<i>Săpăliși cu gaură pentru coadă</i>		<i>Planta-toare</i>	<i>Pum-nale</i>	<i>Piese în diverse stadii de prelucrare</i>	<i>Brăz-dare</i>	<i>Total</i>
	<i>Întregi</i>	<i>Fragm.</i>	<i>Întregi</i>	<i>Fragm.</i>	<i>Întregi</i>	<i>Întregi</i>	<i>Fragm.</i>	<i>Întregi</i>	
Nivel I	18	37	1	6	4	2	10	3	81
Nivel II	16	15	1	-	1	3	2	1	39
Total	34	52	2	6	5	5	12	4	120

Tabel 2. Tipurile de unelte identificate în cele două niveluri mezolitice (după Păunescu 2000). / Categories of antler tools for the two Mesolithic horizons (after Păunescu 2000).

⁷ Păunescu 2000, 412 și urm.

⁸ Păunescu 1990.

⁹ Roman, Păunescu 1996, 2000; Mărgărit 2005.

¹⁰ Beldiman 2005, 2012.

¹¹ Boroneanț 1973, 2000.

¹² Păunescu 2000, 427.

În cadrul unui proiect interdisciplinar de cercetare amplu asupra mezo-liticului din zona Porților de Fier, autorii acestui articol și-au propus, pentru industria materialelor dure animale, o re-evaluare a colecțiilor existente din toate siturile investigate. Au fost deja publicate o mare parte a ansamblurilor de piese mezolitice din zona Porților de Fier¹³.

În ceea ce privește starea de conservare a pieselor de la Ostrovul Corbului, majoritatea sunt destul de degradate în suprafață și au fost acoperite cu un strat de lac, în scopul conservării. În aceste condiții, pentru unele dintre exemplare a fost imposibilă identificarea micro-stigmatelor de uzură, modul de utilizare al pieselor fiindu-ne sugerat de diferite tipuri de fracturi sau de modificări ale volumului inițial al piesei.

Metodologia de studiu

Ansamblul arheologic a fost analizat inițial în două loturi distincte, corespunzătoare celor două niveluri arheologice postulate de Alexandru Păunescu¹⁴, în încercarea de a identifica existența unor eventuale constante/mutații la nivel tipologic și tehnologic. Pieseile provin atât din complexe arheologice, cât și din straturi arheologice.

Atunci când gradul de conservare al pieselor a permis, stigmatel tehnologice au fost analizate folosindu-se un stereo-microscop Olympus SZ61 (mărimi până la 90x), precum și un microscop optic Keyence VHX-600 (mărimi între 30x și 150x). Criteriile analitice pentru interpretarea stigmatelor tehnologice și funcționale s-au bazat pe comparații cu metodologiile stabilite în publicații recente ce vizează industria materialelor dure animale¹⁵. Scopul prezentului demers a fost acela de a identifica lanțurile operaționale existente în producerea diverselor tipuri de piese, precum și de a determina funcționalitatea acestor piese, pornind de la morfologia lor și a tipurilor de uzură identificate. În consecință, atribuirea tipologică pe care am realizat-o diferă substanțial de cea din publicațiile anterioare.

Contextul de descoperire al pieselor și, în special, adâncimile au fost corelate cu adâncimile indicate pentru cele două niveluri de locuire, așa cum au fost ele menționate în publicații¹⁶. În etapa finală a analizei, rezultatele obținute pentru cele două loturi au fost comparate între ele și mai apoi cu alte colecții mezolitice contemporane din zona Porților de Fier, în încercarea de a stabili dacă există un comportament unitar în ceea ce privește exploatarea tehnologică

¹³ Mărgărit, Boroneanț 2017a, 2017b; Mărgărit *et alii* 2017a, 2017b.

¹⁴ Păunescu 1990, 123–147; 2000, 408–435.

¹⁵ David 1999; Averbough 2000; Provenzano 2001; Goutas 2004; Beldiman 2005, 2012; Pétilion 2006; Tejero *et alii* 2012.

¹⁶ Păunescu 2000.

a cornului de *Cervus elaphus* pe durata mezoliticului de la Porțile de Fier (cca 12 500–6000 BC) sau dacă există diferențe bine marcate între siturile analizate.

Materia primă

Pentru confecționarea artefactelor din materii dure animale de la Ostrovul Corbului au fost utilizate trei tipuri de materii prime, prezente în ambele niveluri arheologice, într-o pondere diferită: diafizele unor oase de talie mare, coarnele de *Cervus elaphus* și caninii de *Sus scrofa*. Dintre aceste materii prime, în prezentul studiu este detaliată analiza pieselor confecționate din corn care sunt și cele mai numeroase. În această etapă de re-evaluare a materialului au fost identificate 127 de piese, cuprinzând toate produsele și sub-produsele lanțului operator: piese finite (dălți – 81 de piese, vârfuri – 1 piesă), preforme (3 piese), suporturi (5 piese) și resturi de debitaj (15 piese). Ansamblul pieselor din materii dure animale mai cuprinde 25 de piese din os și patru din canin de mistreț.

Rezultatele analizei (pe cele două subansambluri arheologice – nivel I și nivel II)

Nivelul I

Dălți (n = 58 exemplare)

Dălți confecționate pe rază (n = 40 exemplare)

Prima sub-categorie tipologică (Fig. 2/a) este cea a dălților confecționate pe rază, provenind din zona superioară, de ramificație a ramurii (16 exemplare). Acestea conservă volumul anatomic al cornului. Suportul a fost obținut prin percuție aplicată în jurul întregii circumferințe (Fig. 2/b), urmată de desprinderea finală tot în percuție (11) sau prin percuție aplicată pe 2/3 din diametru, urmată de flexionare (4). Extremitatea proximală nu a fost regularizată prin fasonaj. Conform stigmatelor care s-au păstrat, partea distală a fost amenajată prin subțierea uneia dintre fețe, prin *raclage* longitudinal (Fig. 2/c-d), cu stigmat încă vizibile la majoritatea pieselor. A rezultat un front activ convex, plano-convex din profil. Modul de evoluție a uzurii constă în tasare și mici desprinderi suprapuse (Fig. 2/e-g), care au modificat radical volumul și forma inițiale ale extremității, ce a devenit concavă la unele exemplare. Datele prezentate mai sus sugerează ipoteza utilizării pieselor pentru a prelucra materiale dure, cel mai probabil într-o acțiune de percuție indirectă (pană de despicat?).

O altă sub-categorie este cea a dălților realizate din raze bazale, rezultând unelte mai robuste în comparație cu cele din categoria anterioară (24 exemplare) (Fig. 3/a-c). Suportul, conservând și în acest caz volumul anatomic, a fost obținut prin percuție, extremitatea proximală nefiind fasonată. Însă, țesutul spongios nu mai este prezent, cel mai probabil piesele fiind înmănușate

longitudinal. Frontul activ a fost amenajat unifacial, prin percuție aplicată oblic, în unele cazuri cu fasonajul planului de debitaj (15). Piesele au fost cel mai probabil utilizate într-o acțiune de percuție, deoarece frontul activ este puternic afectat de uzură, cu fracturi semnificative.

Dălți confecționate pe axă (n = 18 exemplare)

Am atribuit acestei categorii cinci piese din corn prevăzute cu perforații, ce asigurau un sistem de înmănușare transversal. La un prim exemplar (Fig. 3/d), una din extremitățile axei a fost segmentată prin percuție în jurul întregii circumferințe (Fig. 3/e), urmată de percuție. Raza a fost eliminată prin *sciage* cu fibră vegetală (Fig. 3/f), urmat de flexionare. Mezial s-a amenajat o perforație cu morfologie circulară (Fig. 3/g) realizată prin percuție combinată cu rotație bifacială alternativă. Frontul activ a fost amenajat prin percuție, cu stigmatе încă vizibile la periferie. Acesta (Fig. 3/h) este tasat, cu lustru de uzură, urmare a unei folosiri îndelungate. Un alt exemplar (Fig. 4/a) a cunoscut un procedeu de reciclare, după fracturare, pentru a fi folosit în continuare. La una din extremități pare să fi fost amenajat un front de tip daltă, prin percuție, însă piesa s-a rupt. De aceea, la cealaltă extremitate s-a realizat un nou front activ similar primului, tot prin percuție, suprapusă de fasonajul planului de debitaj (Fig. 4/b). Frontul activ este destul de afectat de utilizare (Fig. 4/d), cu pierderi de materie suprapuse, urmare a folosirii piesei în percuție dură. La nivel mezial, raza a fost eliminată prin percuție în jurul întregii circumferințe. Perforația cu morfologie circulară a fost realizată prin percuție (Fig. 4/c), combinată cu rotație bifacială alternativă.

Un al treilea exemplar prezintă și el stigmatе interesante ce merită detaliate (Fig. 4/e). La nivel proximal, segmentarea s-a realizat prin percuție în jurul întregii circumferințe. În continuare, s-a aplicat un *raclage* longitudinal, pe una din fațete, pentru eliminarea perlaturii și au fost realizate aici două perforații prin tăiere unifacială (ele nu corespund pe cealaltă față). La nivel mezial, raza pare să fi fost eliminată prin contribuția *sciage*-ului (Fig. 4/g), în timp ce perforația circulară s-a realizat printr-o combinație între percuție și rotație (Fig. 4/f), ambele aplicate bifacial. Frontul activ a fost pus în formă prin percuție, continuată de fasonajul laturilor (Fig. 4/h). Acesta este extrem de tasat, dobândind o morfologie concavă (Fig. 4/i), ca urmare a folosirii piesei în percuție.

Alte opt piese sunt dălți pe suprafața cărora nu au fost realizate perforații. O parte dintre aceste dălți sunt fracturate longitudinal, acesta fiind motivul pentru care anterior au fost atribuite categoriei vârfulor¹⁷. Două piese (Fig. 5/a), nefracturate, au fost segmentate prin percuție. S-a amenajat apoi un canal

¹⁷ Mărgărit 2005.

pentru o înmănușare longitudinală, prin eliminarea țesutului spongios. La nivel distal, frontul activ a fost amenajat prin percuție, urmat de un fasonaj riguros (Fig. 5/b). Frontul activ este tasat, cu mici fracturi suprapuse (Fig. 5/c). O a treia piesă (Fig. 5/d) a fost segmentată din ramură prin *sciage* (Fig. 5/e). La nivel mezo-distal, pe patru fațete, piesa a fost regularizată prin *raclage* longitudinal (Fig. 5/h) ce a lăsat stigmat vizibile. Pe una din fețe, prin *raclage* s-a amenajat și frontul activ, după care suprafața a fost regularizată prin abraziune (Fig. 5/f). Frontul activ este tasat, cu mici fracturi suprapuse (Fig. 5/g). Alte cinci piese (Fig. 5/i) sunt fracturate longitudinal dar conform stigmatelor păstrate, s-a aplicat aceeași schema tehnologică. Segmentarea s-a realizat prin percuție. La toate exemplarele se conservă doar o parte din frontul activ, fasonat prin *raclage*. Pe fața superioară a pieselor, pe o bandă mediană, s-a dezvoltat o zonă de lustru macroscopic.

Cinci dălți au fost confecționate pe suport plat, obținut din axa ramurii. Primul exemplar (Fig. 6/a) a fost confecționat din țesutul compact ale axei. Din păcate, acesta este puternic afectat în suprafață, astfel că nu există date legate de tehnicile utilizate în cadrul etapei de debitaj longitudinal. Mai mult, piesa fiind fracturată la nivel proximal, este imposibil de determinat modul de desprindere din ramură. În sens longitudinal, s-a aplicat o metodă de bipartiție longitudinală. Frontul activ a fost amenajat unifacial, dinspre fața superioară, prin abraziune.

Alte două exemplare (Fig. 6/b, e) prezentând o morfologie similară, au cunoscut un procedeu de segmentare prin percuție (Fig. 6/f). Longitudinal, s-a aplicat un procedeu de bipartiție prin percuție, urmat de fasonajul laturilor doar spre extremitatea distală. Pe fața superioară, la nivel distal, a fost aplicat un *raclage* longitudinal (Fig. 6/g) pentru amenajarea frontului activ. Acesta este puternic afectat, cu fracturi semnificative, sugerând utilizarea piesei pentru a prelucra materiale dure.

Ultimele două dălți pe suport plat (Fig. 6/c-d) au fost segmentate din ramură prin percuție. În sens longitudinal s-a folosit tot percuția, după care laturile de debitaj au fost fasonate. Frontul activ a fost amenajat unifacial, dinspre fața inferioară, la nivel distal. El este fracturat, dobândind o morfologie rectilinie. Extremitatea proximală este puternic tasată. Toate aceste informații indică utilizarea acestor dălți ca piese intermediare, în percuție indirectă.

Vârfuri (n = 1 exemplar)

Dintr-o rază de corn de cerb a fost confecționat un vârful (Fig. 6/h). Suportul este în volum dar, din păcate, fiind fracturat la nivel proximal, nu se poate identifica procedeul de segmentare. La nivel distal, s-a aplicat o lovitură în percuție, pentru a amenaja o fațetă oblică, urmată de *raclage* bilateral (Fig. 6/i), pentru

a asigura frontul activ ascuțit. În prezent, acesta este puternic tocit ca urmare a utilizării (Fig. 6/j).

Indeterminate (n = 13 exemplare)

Opt piese fragmentare, dintre care două raze și zece axe, sunt imposibil de încadrat tipologic. Toate exemplarele conservă volumul anatomic al suportului. În plus, pe suprafața lor sunt prezente stigmatate ale unui procedeu de fasonaj, ceea ce demonstrează că piesele se aflau în stadiul de piese finite. În general, este vorba despre stigmatate de *raclage*, utilizate pentru a amenaja un front activ. Unul dintre exemplare (Fig. 7/a) este mai interesant prin stigmatatele conservate. Segmentarea din ramură a suportului s-a realizat prin *sciage*, urmat de flexionare. Una dintre razele prezente pe ramură a fost eliminată tot prin *sciage*. La extremitatea opusă, piesa este ruptă la nivelul unei perforații având o morfologie cilindrică, amenajată prin percuție.

Două piese sunt rupte la nivelul perforațiilor necesare înmănușării transversale. Prima piesă (Fig. 7/b) a fost segmentată din ramură prin percuție aplicată în jurul întregii circumferințe. Același procedeu de debitaj a fost aplicat și la nivelul razei conservate. Perforația a fost realizată prin percuție, combinată cu rotație. Cea de a doua piesă (Fig. 7/c) este și mai interesantă, deoarece poartă stigmatatele unui procedeu de reparare. La una din extremități, piesa s-a fracturat la nivelul unei perforații realizată prin percuție. După fracturare, în jurul circumferinței s-a regularizat planul de fractură, prin percuție. Apoi, a fost realizată o altă perforație, inițiată tot prin percuție și continuată prin rotație bifacială. Din păcate, piesa este ruptă și la extremitatea opusă, astfel că nu putem reconstitui morfologia frontului activ.

Un segment de axă din zona superioară a ramurii a fost detașat prin *sciage*, aplicat în jurul întregii circumferințe. În punctul de ramificare a fost realizată o perforație prin percuție bifacială. Una din raze a fost eliminată prin percuție, în jurul întregii circumferințe iar cealaltă rază a servit drept front activ. Din păcate însă, piesa este fracturată la acest nivel.

Sub-ansamblul nivelului I mai cuprinde alte patru fragmente de corn puternic fragmentate atât transversal, cât și longitudinal. Nu au o încadrare tipologică certă, fiind însă piese cu înmănușare transversală și conservând o parte dintr-o perforația ce avea o morfologie circulară (Fig. 7/f), realizată printr-o combinație între percuție și rotație. La un singur exemplar (Fig. 7/d) se păstrează una din extremități, ilustrând un procedeu de segmentare prin *sciage* cu fibră vegetală (Fig. 7/e).

Preforme (n = 3 exemplare)

Trei piese, toate raze din zona de ramificație, păstrează stigmatatele unor procedee de amenajare a unui front activ, fără ca acest procedeu să fi fost

finalizat. În cazul primului exemplar (Fig. 7/g), detașarea s-a realizat prin percuție în jurul întregii circumferințe. La nivel mezo-distal, pe una din fețe s-a inițiat un *raclage* longitudinal, probabil pentru amenajarea unui front activ. La cel de al doilea (Fig. 7/h), segmentarea s-a realizat prin percuție pe $\frac{1}{2}$ din diametru, urmată de flexionare. La nivel distal, s-a aplicat o lovitură oblică, pentru a crea un front activ de tip daltă. Cel de al treilea exemplar este fracturat post-depozițional la nivel proximal, astfel că nu se poate determina procedeul de segmentare. La nivel distal, bifacial, s-a inițiat un precedeu de punere în formă a părții active – de tip *dăltiță* – prin mici așchieri suprapuse.

Suporturi (n = 1 exemplar)

Un segment de rază (Fig. 7/i) din zona bazală a ramurii, conservând volumul anatomic al acesteia, a fost încadrat la categoria suporturi. La ambele extremități, segmentarea s-a realizat prin percuție aplicată în jurul întregii circumferințe, detașarea finalizându-se prin flexionare.

Resturi de debitaj (n = 8 exemplare)

Cinci raze din zona de ramificație a ramurii (Fig. 7/j) au fost segmentate prin percuție, aplicată pe suprafețe variabile ale circumferinței, desprinderea finală realizându-se prin flexionare. Raportat la piesele finite din acest nivel, aceste raze au dimensiunile mult prea mici pentru a fi transformate în unelte. Cel mai probabil este vorba despre resturi de debitaj abandonate.

Lotul este completat de trei zone bazale, provenind de la ramuri căzute. La primele două exemplare (Fig. 8/a), raza bazală a fost eliminată prin percuție, aplicată în jurul întregii circumferințe. Axa a fost detașată prin percuție pe jumătate din diametru, urmată de flexionare, de unde fractura specifică. La cel de al treilea exemplar (Fig. 8/b), axa a fost segmentată prin combinația dintre percuție (aplicată pe jumătate din diametru) și flexionare. Razele au fost segmentate prin *sciage* (aplicat și în acest caz pe o parte din diametrul lor) urmat de flexionare, pentru detașare.

Nivelul II

Dălți (n = 24 exemplare)

Dălți confecționate pe rază (n = 15 exemplare)

Șapte dălți (Fig. 8/c) au fost confecționate pe suporturi provenind din zona superioară, de ramificație a ramurii. La toate exemplarele, segmentarea s-a realizat prin percuție pe suprafețe variabile, urmată de flexionare. Partea distală a fost amenajată prin subțierea uneia dintre fețe prin *raclage* longitudinal. La unul dintre exemplare, la nivel mezial, pe fațeta concavă s-au aplicat câteva lovituri în percuție, ce ar putea reprezenta inițierea unei perforații.

Din a doua sub-categorie (raze bazale – Fig. 8/d) fac parte opt piese, din care șase au fracturată extremitatea distală, celelalte prezentând doar ciobituri ce i-au conferit o morfologie rectilinie sau concavă, urmare a utilizării într-o acțiune de percuție. Partea proximală a fost detașată prin percuție. La toate exemplarele, partea distală a fost amenajată tot prin percuție, aparent fără fasonajul planului de debitaj.

Dălți confecționate pe axă (n = 8 exemplare)

Au fost identificate în lotul disponibil șapte dălți realizate pe axă, conservând volumul anatomic al cornului. Prima (Fig. 8/f) provine chiar din zona bazală a unui corn căzut. Partea proximală a dălții a fost regularizată prin percuție. Pe o mică suprafață, la nivel proximal, s-a dezvoltat o plajă de uzură, cu mici tăieturi transversale (piesa fiind probabil utilizată ca percutor/retușor? – Fig. 8/i-j). Frontul activ de tip daltă a fost creat prin percuție, identificabilă prin prezența unor negative de așchiere oblice, planul de debitaj fiind ulterior fasonat (Fig. 8/g). Peste percuție se suprapune un lustru macroscopic. *Fil du tranchant* este puternic afectat de uzură, devenind rectiliniu și puternic tasat (Fig. 8/h). Exemplarul este cel mai probabil o unealtă dublă: o extremitate fiind utilizată ca percutor iar cealaltă ca daltă. Un al doilea exemplar este realizat pe un segment de axă, obținut prin desprinderea în percuție, aplicată în jurul întregii circumferințe. Țesutul spongios a fost eliminat, asigurându-se o înmănușare longitudinală. Frontul activ a fost realizat prin percuție directă, fără fasonajul planului de debitaj. *Fil du tranchant* este puternic afectat ca urmare a folosirii piesei, dobândind o morfologie rectilinie, cu aspect tasat.

Una din piese este singulară prin morfologia sa, prezentând un front activ dublu, de tip daltă (Fig. 9/a). Desprinderea din ramură s-a realizat prin *sciage*, după care planul de segmentare a fost fasonat. S-a creat un canal longitudinal de înmănușare, prin eliminarea țesutului spongios și realizarea la capătul opus a unei perforații. Pentru aceasta, s-au folosit atât percuția, cât și rotația. Piesa prezintă două părți active, foarte apropiate ca dimensiuni și morfologie, dispuse lateral. Ele au fost obținute prin percuție, după care marginile de desprindere au fost ușor regularizate. Acestea au o secțiune convex-concavă, margini convexe convergente și extremitate convexă, unifacială. Extremitatea activă prezintă numeroase „ciobituri”, reprezentând stigmatе ale acțiunii de utilizare a piesei.

Alte patru exemplare sunt fracturate atât longitudinal, cât și transversal, astfel că nu putem reconstitui procedeul de segmentare. Frontul activ a fost amenajat prin percuție, suprapus de abraziune. La două exemplare se conservă o zonă mai extinsă din acesta, observându-se că, în urma utilizării, a dobândit o morfologie rectilinie, cu mici așchieri periferice (de unde ipoteza folosirii piesei

în acțiuni de percuție). Mai mult, una din piese prezintă același tip de fractură și la nivelul extremității proximale.

A fost identificată o singură piesă pe suport plat (Fig. 9/b). Partea proximală a acesteia conservă stigmatul unei percuții directe, suprafața de debitaj nefiind regularizată. Suportul plat a fost obținut printr-un procedeu de bipartiție în percuție, fără regularizarea laturilor de debitaj. Fasonajul a fost aplicat doar la nivelul părții distale, pentru a permite crearea frontului activ. Pe fața superioară, la nivel distal, s-a intervenit cu un *raclage* oblic, subțindu-se zona și creându-se o parte activă de tip daltă. La nivel proximal, pe fața superioară se dezvoltă fracturi periferice longitudinale, în timp ce frontul activ este puternic tocit, sugerând ipoteza folosirii piesei drept utilaj intermediar, în percuție indirectă.

Indeterminate (n = 9 exemplare)

Două artefacte au fost încadrate la categoria indeterminate, funcționalitatea lor fiind imposibil de stabilit. Primul a fost confecționat dintr-o rază (Fig. 9/c), cu partea proximală prezentând stigmatul ale contactului cu o piesă litică – această parte a piesei fiind probabil utilizată ca retușor. Partea distală a suferit desprinderi de materie pe ambele fețe prin *raclage*, rezultând un front activ bifacial, puternic curbat, cu o extremitate convexă – sugerând utilizarea acestui capăt al piesei ca dăltiță (sau poate *racloir*?).

La prima vedere, cea de doua piesă (Fig. 9/d) ar putea reprezenta o daltă. Este vorba despre un fragment de axă, desprins din ramură prin percuție (evidentă încă pe fața superioară). A urmat bipartiția longitudinală a cornului, apoi acțiunea de amenajare a frontului activ – prin fasonaj aplicat unifacial la nivel distal. Însă, de pe una din laturile de debitaj a fost extrasă o așchie cu o morfologie rectangulară.

Un fragment din peretele compact conservă stigmatul segmentării unei raze, procedeu inițiat prin *sciage* și finalizat prin flexionare. Acestuia i se adaugă cinci alte piese (toate obținute din raze) reprezentând probabil piese finite. Pe suprafețe variabile s-a aplicat un procedeu de fasonaj pentru amenajarea unui front activ. Un mic fragment din peretele compact păstrează un rest de perforație, dovedind că este vorba despre o piesă finită, confecționată pe suport în volum.

Suporturi (n = 4 exemplare)

Un vârful de rază (Fig. 9/e) a fost segmentat prin percuție, aplicată în jurul întregii circumferințe în timp ce un segment de rază (Fig. 9/f) a fost detașat la extremitatea mai groasă prin *sciage*, iar la cea mai îngustă prin percuție aplicată pe 2/3 din diametru și continuată cu flexionarea. Un segment de axă este

detașat la extremitate prin percuție, în timp ce la capătul opus este fracturat post-depozițional. În fine, un fragment de axă din zona de ramificație a fost transformat într-un suport plat (Fig. 9/g). La ambele extremități, segmentarea s-a realizat prin percuție, același procedeu tehnologic aplicându-se și pentru debitajul longitudinal.

Resturi de debitaj (n = 7 exemplare)

Două zone bazale ale unor ramuri căzute pot fi considerate resturi de debitaj, reprezentând fragmente ce nu mai puteau fi transformate în unelte. La primul exemplar (Fig. 10/a), axa a fost segmentată prin combinația *sciage* – pe o pătrime din diametru, continuată cu percuție în jurul acestei zone și apoi flexionare. Razele au fost segmentate prin percuție combinată cu flexionare. La cel de al doilea exemplar (Fig. 10/b), raza bazală a fost eliminată prin percuție aplicată pe cea mai mare parte din diametru, urmată de flexionare. Axa a fost desprinsă din ramură prin segmentare pe o treime din grosime și apoi flexionare, rezultând o fractură tipică unui astfel de procedeu.

Specifică acestui nivel este prezența a cinci resturi de debitaj provenind din zonele bazale ale unor coarne detașate de pe craniu. La toate exemplarele detașarea de pe craniu s-a realizat prin percuție, fără o regularizare a planului de debitaj. Există însă o oarecare variabilitate în ceea ce privește segmentarea axei și a razelor. Pentru unul dintre exemplare (Fig. 10/c), la nivelul axei s-a aplicat un *sciage* cu fibră vegetală pe jumătate din diametru, urmat de flexionare (Fig. 10/d). La rândul lor, razele au fost detașate prin *sciage* (Fig. 10/e). Această ultimă tehnică a fost folosită în combinație cu flexionarea, pentru a segmenta una din razele unui alt exemplar. La aceasta din urmă în schimb, axa și cea de a doua rază au fost segmentate prin percuție (Fig. 10/f). Un al treilea exemplar a fost segmentat printr-un procedeu ce a combinat percuția cu *sciage*-ul (Fig. 10/g). În fine, la alte două exemplare, procedeu de segmentare atât pentru axe, cât și pentru raze a inclus percuția (aplicată pe suprafețe variabile), detașarea finalizându-se prin flexionare.

Discuție

1. Piese de corn de la Ostrovul Corbului – o privire de ansamblu

Prima observație care se impune făcută este legată de diferența între numărul de piese publicat de Alexandru Păunescu¹⁸ (120) și cel din prezentul studiu (127). Este o situație atipică deoarece, de obicei, numărul pieselor din lotul inițial scade, sub influența unor factori multipli (ex. pierderea unor piese, degradarea lor etc.). Față de numărul de piese distribuite pe niveluri, analiza

¹⁸ Păunescu 2000.

de față a înregistrat 84 de piese pentru nivelul I față de 81, menționate de Al. Păunescu și 43 în nivelul II față de cele 39, menționate în studiile inițiale. Diferența este probabil dată de fragmentarea unora dintre exemplare pe durata unei îndelungate depozitări de cca 40 de ani. Este la fel de posibil ca lotul publicat de Al. Păunescu să fi fost mai mic decât cel existent. O parte dintre piese a fost publicată și ilustrată – parte pentru care s-a putut face identificarea. O altă parte a pieselor a fost publicată sub formă de desene și nu toate au putut fi corelate cu piesele existente în prezentul ansamblu.

Studiile publicate de C. Beldiman¹⁹ dedicate exploatării cornului în mezo-liticul de la Porțile de Fier, sunt bazate pe o metodologie modernă de analiză. Analiza prezentă a lotului de la Ostrovul Corbului este diferită prin abordarea separată a celor două niveluri arheologice observate de Al. Păunescu (având scopul declarat de a identifica diferențele și constantele tehnologice), precum și prin rezultatele privind importanța utilizării cornului de *Cervus elaphus* și al modalităților de achiziție ale acestei materii prime în cadrul economiei comunității mezolitice de la Ostrovul Corbului. Observațiile de ordin tehnologic însă nu sunt foarte diferite.

În urma analizei prezente (ca și în cazul tipologiei lui Al. Păunescu), piesele din cele două niveluri se grupează în categorii identice (Tabel 3), cu excepția preformelor și a vârfurilor observate doar în nivelul I. Tipurile de uzură identificate sunt și ele identice în cele două sub-ansambluri, dovedind modalități similare de utilizare.

	Dălți		Vârfuri	Indet	Prefor-me	Supor-turi	Debitaj	Total
	Pe rază	Pe axă						
Nivel I	40	18	1	13	3	1	8	84
Nivel II	15	8	-	9	-	4	7	43
Total	55	26	1	22	3	5	15	127

Tabel 3. Categoriile de unelte identificate în cele două niveluri mezolitice de la Ostrovul Corbului în urma studiului de față. / Categories of tools for the two Mesolithic horizons at Ostrovul Corbului identified in the present study

Identificarea tuturor produselor și sub-produselor lanțului operator în ambele niveluri dovedește prelucrarea *in situ* a produselor finite. Prezența suporturilor ilustrează prepararea unui stoc ce permitea înlocuirea rapidă a pieselor deteriorate.

În cadrul celor două niveluri arheologice, se observă preponderența exploatării suporturilor în volum. Doar șapte suporturi plate au fost identificate

¹⁹ Beldiman 2005, 2012.

(cinci exemplare în primul nivel și două în cel de al doilea). În sens longitudinal, pentru procedeele de debitaj, drept unică tehnică a fost folosită percuția. Debitajul transversal a fost realizat prin percuție și prin *sciage*.

La nivel tipologic, repertoriul este restrâns, cu predominarea în ambele niveluri, a uneltelor de tip *daltă*. În ansamblul lor, piesele sunt intens uzate, fiind caracterizate de fracturi ale extremităților, probabil de natură funcțională. În plus, aspectul foarte proaspăt al *raclage*-ului la majoritatea pieselor cu front activ de tip *daltă* confecționate pe rază, este generat de o repunere în formă periodică a frontului activ. Se poate evidenția astfel preocuparea pentru o menținere funcțională îndelungată a ansamblului, precum și folosirea lui pentru o perioadă lungă de timp.

Concluzionând, este evident că între cele două „niveluri arheologice” identificate de Al. Păunescu la Ostrovul Corbului există puține variabile, atât la nivel tipologic, cât și tehnologic.

2. Cornul ca materie primă la Ostrovul Cornului

În cazul prezentului ansamblu, cornul de *Cervus elaphus* a fost principala materie primă utilizată pentru confecționarea uneltelor din materii dure animale: 127 de piese față de 25 din os și doar patru din canin de mistreț. Acestor 127 de piese li se adaugă 145 de fragmente de materie primă identificate în ansamblul faunistic²⁰. Dintre acestea din urmă, două fragmente proveneau din corn cules iar șase prezentau urme de desprindere din craniu. Din păcate, studiul arheozoologic nu a fost realizat pe niveluri.

Există două criterii determinante în alegerea cornului de cerb ca materie primă.

Primul criteriu este indisolubil legat de disponibilitatea acestei materii prime. Studiul arheozoologic²¹ indică *Cervus elaphus* drept specia vânată cu predilecție (de la care puteau fi apoi cu ușurință utilizate coarnele), resturile faunistice analizate reprezentând 65,50% din spectrul faunistic, fiind urmată de *Capreolus capreolus* (11,90%). Nu au fost identificate însă unelte realizate din corn de *Capreolus*²².

O a doua sursă de obținere a cornului a constituit-o cu siguranță colectarea coarnelor căzute, a căror disponibilitate variază după ciclul anual de dezvoltare. Pentru nivelul I nu există dovada folosirii cornului căzut; în nivelul II însă au folosite atât coarne desprinse prin percuție de pe craniu, cât și coarne căzute.

²⁰ Haimovici 1987, 127. Cele 145 de piese erau reprezentate de „așchii” de corn fără urme de prelucrare, fiind în marea majoritate de dimensiuni mici.

²¹ Haimovici 1987.

²² În ansamblul faunistic au fost identificate opt exemplare din care cinci păstrează regiunea bazală, indicând proveniența lor de la indivizi vânați.

Este imposibil de tras o concluzie fermă (dată fiind metoda de cercetare – săparea la cazma fără sitarea solului rezultat, imposibilitatea re-analizării materialului faunistic și deci a celor 145 de fragmente de corn considerate ca materie primă) dar, ca ipoteză de lucru, se pot sugera două modele diferite de achiziție ale materiilor prime, pentru cele două niveluri: vânătoare, pentru nivelul I și vânătoare și cules, pentru nivelul II.

Al doilea criteriu ce a determinat selecția acestei materii prime a fost reprezentat, în opinia autorilor, de calitățile sale mecanico-fizice. Între materiile organice dure, cornul este atât cel mai rezistent, cât și cel mai elastic²³. Prin dimensiunile sale, pe de altă parte, permite confecționarea unei game variate de obiecte.

3. Industria cornului de la Ostrovul Corbului în contextul mai larg al Porților de Fier

Comparând situația de la Ostrovul Corbului cu cea din alte așezări mezo-litice de la Porțile de Fier, se observă o ușoară variabilitate în ceea ce privește exploatarea ambelor tipuri de corn (detașat de pe craniu *versus* căzut). La Ostrovul Banului²⁴ și Răzvrata²⁵ este consemnată exploatarea cornului căzut în timp ce la Alibeg²⁶ sunt utilizate ambele tipuri de coarne. La Icoana²⁷ nu sunt prezente piese din zona bazală a ramurii, astfel încât este imposibil de determinat tipul de corn folosit. Apar în acest sit doar piese realizate pe suporturi din zona mediană și superioară a cornului, sugerând că segmentarea ramurii avea loc în afara sitului, în sit fiind aduse doar suporturile ce urmau să fie transformate.

Preponderența exploatării suporturilor în volum a fost identificată și în celelalte situri mezolitice. În cazul debitajului transversal, intenția era aceea de a obține suporturi cu o grosime semnificativă, prin exploatarea axei majore a blocului de materie primă, care să reziste la impactul generat de folosirea pieselor în acțiuni de percuție.

În sens longitudinal, pentru procedeele de debitaj, drept unică tehnică a fost folosită percuția. Debitajul transversal a fost realizat prin percuție și în *sciage*. Ambele tehnici de debitaj întâlnite la Ostrovul Corbului sunt prezente și în siturile de la Ostrovul Banului și Alibeg. În schimb, în siturile de la Icoana și Răzvrata, pentru segmentarea transversală s-a folosit exclusiv percuția, aceasta fiind singura diferență majoră, la nivel tehnologic între situri. În cadrul

²³ Averbouh 2000; Riedel *et alii* 2004; Vercoutère *et alii* 2007.

²⁴ Mărgărit *et alii* 2017a.

²⁵ Mărgărit, Boroneanț 2017a.

²⁶ Mărgărit, Boroneanț 2017b.

²⁷ Mărgărit *et alii* 2017b.

procedeelor de modificare a suprafeței, percuția (pentru a crea frontul oblic al dălților) și *raclage*-ul (pentru a-l fasona sau reascuți) sunt tehnicile utilizate cu preponderență, abraziunea intervenind doar sporadic. Procedeul de modificare a volumului este atestat numai prin intermediul perforațiilor care au implicat o combinație între percuție și rotație. Nu au fost identificate diferențe clare între cele două niveluri, nici în ceea ce privește tehnicile de debitaj, nici în cele de fasonaj, putându-se vorbi de o aceeași linie evolutivă.

Se poate astfel observa că între așezările mezolitice de la Porțile de Fier există puține variabile, atât la nivel tipologic, cât și tehnologic. Subliniem predominanța dălților pe suport în volum, rezultat probabil al robusteții/rezistenței acestora, fiind piese ce puteau fi folosite în acțiuni de percuție, cel mai probabil pentru prelucrarea lemnului. Variabilele între situri constau în utilizarea la nivelul materiei prime a unui singur sau a ambelor tipuri de corn (căzut sau de la animale vâdate). La nivel tehnologic diferența constă în prezența sau absența combinației între cele două tehnici de segmentare transversală: percuție și *sciage*.

Concluzii

În prezentul articol am trecut în revistă informațiile deja existente referitoare la industria confecționată din corn de cerb (*Cervus elaphus*), din locuirea mezolitică de la Ostrovul Corbului. Am prezentat apoi propriile rezultate asupra acestui material, pornind de la studiul morfologic și tehnologic al pieselor. Din compararea acestor rezultate, pentru cele două „niveluri” mezolitice observate de Al. Păunescu (și care nu corespund perioadelor de locuire indicate de datele ^{14}C), se observă că nu există diferențe tehnologice între acestea, ansamblul având un aspect unitar.

Pentru realizarea pieselor de corn de cerb a fost folosit atât cornul căzut (obținut probabil în urma unor expediții organizate în acest sens), cât și cornul de la animale vâdate. Din punct de vedere tehnologic, trăsătura definitorie o reprezintă utilizarea suporturilor în volum, cu puține exemple de suporturi plate. Tipologic, predomină uneltele de tip *daltă*, sugerând o specializare în direcția prelucrării lemnului. Au fost identificate atât sub-produse cât și produse finite, ceea ce indică faptul că toate etapele lanțului tehnologic au avut loc *in situ*.

Comparând aceste caracteristici cu ceea ce a fost observat anterior pentru ansamblurile provenind din alte situri de la Porțile de Fier, obținem imaginea unei industrii a cornului unitare, deși există elemente specifice anumitor ansambluri. Demersurile viitoare vor determina dacă astfel de diferențe sunt rezultatul unor factori de natură economică, culturală, tafonomică sau de conservare a materialului arheologic.

BIBLIOGRAFIE

Averbouh 2000,

A. Averbouh, *Technologie de la matière osseuse travaillée et implication palethnologique; l'exemple des chaînes d'exploitation du bois de cervidé chez les magdaléniens des Pyrénées*, Unpublished PhD Thesis, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, 2000.

Beldiman 2005,

C. Beldiman, *Paleotechnology of antler working in the Mesolithic of the Iron Gates, Romania*, în H. Luik, A.M. Choyke, C.E. Batey, L. Lougas, *From Hooves to horns, from mollusc to mammoth. Manufacture and use of bone artifacts from Prehistoric Times to the Present*, Proceedings of the 4th Meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group, Tallinn (Estonie), 26–31 août 2003. Muinasaja Teadus, 15, 2005, 33–46.

Beldiman 2012,

C. Beldiman, *Paleotechnology of antler working in the Mesolithic of the Iron Gates, Romania*, în C. Beldiman, *Prehistoric Animal Skeletal Materials from Romania. Studies and articles*, Lambert Academic Publishing, Saarbücken, 2012, 33–54.

Bonsall et alii 2016,

C. Bonsall, A. Boroneanț, A. Simalcsik, T. Higham, *Radiocarbon dating of Mesolithic burials from Ostrovul Corbului*, în K. Bacvarov, R. Gleser, *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 293, Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Münster, 2016, 23–50.

Boroneanț 1973,

V. Boroneanț, *Recherches archeologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des Portes de Fer*, în *Dacia* (N.S.), XVII, 1973, 5–39.

Boroneanț 2000,

V. Boroneanț, *Paléolithique supérieur et Epipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București, 2000.

Boroneanț 2012,

A. Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu la Porțile de Fier*, Cluj-Napoca, 2012.

David 1999,

E. David, *L'industrie en matière dure d'origine animale du Mésolithique ancien en Europe du Nord: contribution de l'analyse technologique à la définition du Maglémossien*, Unpublished PhD dissertation, l'Université Paris X-Nanterre, Paris, 1999.

Goutas 2004,

N. Goutas, *Caractérisation et évolution du Gravettien en France par l'approche techno-*

économique des industries en matières dures animales (étude de six gisements du Sud-Ouest), Unpublished PhD dissertation, l'Université Paris I, Paris, 2004.

Haimovici 1987,

S. Haimovici, *L'Étude de la faune découverte dans l'établissement mésolithique de Ostrovul Corbului (culture Schela Cladovei)*, în *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iași, 1987, 123–138.

Mărgărit 2005,

M. Mărgărit, *Industria pe materii dure animale din aşezarea mezolitică de la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinți)*, în *Valahica*, 18, 2005, 45–60.

Mărgărit, Boroneanț 2017a,

M. Mărgărit, A. Boroneanț, *The Mesolithic osseous industry from Răzvrata (the Iron Gates region)*, în M. Mărgărit, A. Boroneanț, *From hunter-gatherers to farmers. Human adaptations at the end of the Pleistocene and the first part of the Holocene*, Târgoviște, 2017, 81–92.

Mărgărit, Boroneanț 2017b,

M. Mărgărit, A. Boroneanț, *Industria materiilor dure animale din situl mezolitic de la Alibeg (jud. Caraș-Severin)*, în *MCA (serie nouă)*, XIII, 2017, 15–30.

Mărgărit et alii 2017a,

M. Mărgărit, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Analiza morfologică și funcțională a pieselor din materii dure animale din situl mezolitic de la Ostrovul Banului (jud. Mehedinți)*, în *Banatica*, 27, 2017, 39–72.

Mărgărit et alii 2017b,

M. Mărgărit, A. Boroneanț, M. Balint, A. Bălășescu, C. Bonsall, *Interacțiuni om-mediul în situl mezolitic de la Icoana (Porțile de Fier)*, în *Studii de Preistorie*, 14, 2017, 37–77.

Mogoșanu 1978,

Fl. Mogoșanu, *Mezoliticul de la Ostrovul Corbului, o noua aşezare de tip Schela Cladovei*, în *SCIV(A)*, 29(3), 1978, 335–351.

Păunescu 1990,

Al. Păunescu, *Locuirea mezolitică de tip Schela Cladovei de la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinți)*, în *SCIV(A)*, 41, 1990, 123–147.

Păunescu 2000,

Al. Păunescu, *Paleoliticul și Mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre*, București, 2000.

Pétillon 2006,

J.-M. Pétillon, *Des Magdaléniens en armes: technologie des armatures de projectiles*

en bois de cervidé du Magdalénien supérieur de la grotte d'Isturitz (Pyrénées-Atlantiques), Editions du CEDARC, Treignes, 2006.

Provenzano 2001,

N. Provenzano, *Les industries en bois de Cervidés des Terramares émiliennes*, Unpublished PhD Thesis, Université Aix-Marseille II, Marseille, 2001.

Riedel *et alii* 2004,

K. Riedel, K. Pohlmeier, D. B. Von Rautenfeld, *An examination of Stone Age/Bronze Age adzes and axes of red deer (Cervus elaphus L.) antler from the Leine Valley, near Hannover, in European Journal of Wildlife Research*, 50, 2004, 197–206.

Roman, Păunescu 1996,

P. Roman, Al. Păunescu, *Ostrovul Corbului*, București, 1996.

Tejero *et alii* 2012,

J.-M. Tejero, M. Christensen, P. Bodu, *Red deer antler technology and early modern humans in Southeast Europe: an experimental study*, in *JAS*, 39(2), 2012, 332–346.

Vercoutère *et alii* 2007,

C. Vercoutère, M. Patou-Mathis, G. Giacobini, *The importance of the palaeontological and taphonomical analyses for the study of bone industries*, in Ch. Gates St-Pierre, R. B. Walker, *Bones as tools current methods and interpretations in worked bone studies*, BAR International Series 1622, Oxford, 2007, 23–34.

TECHNOLOGICAL EXPLOITATION OF *CERVUS ELAPHUS* ANTLER AT THE MESOLITHIC SITE OF OSTROVUL CORBULUI

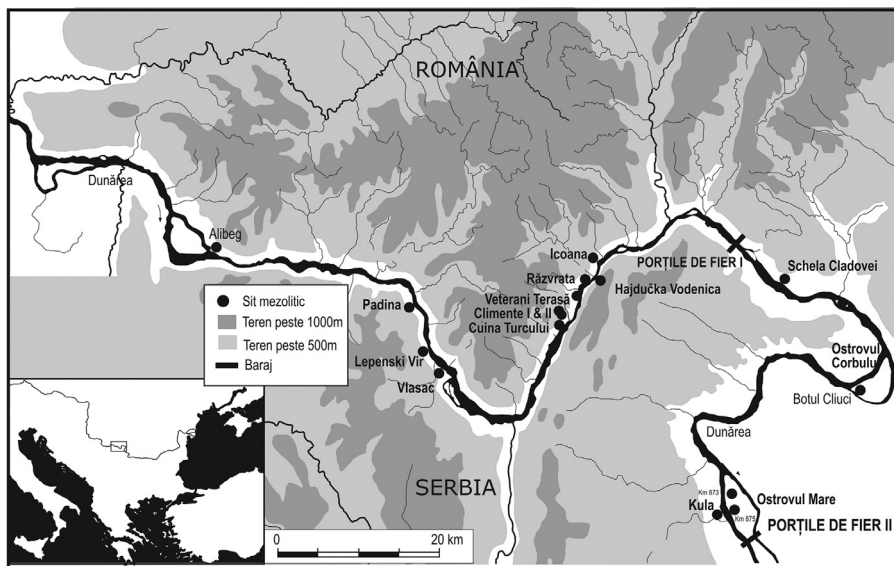
Abstract

Excavations between 1973 and 1984 at an open-air site on the island of Ostrovul Corbului (Botul Cliuci) in the downstream area of the Iron Gates of the Danube revealed abundant remains of Mesolithic occupation. The investigations brought to light habitation structures (pithouses), hearths and burials, as well as rich lithic and osseous assemblages and faunal remains, ostensibly belonging to two stratigraphically distinct horizons.

This paper reviews previously published information on the artefacts made of red deer (*Cervus elaphus*) antler from the site and presents new data from a morphological and use-wear study of the assemblage, the aim of which was to establish whether there are any technological differences between the two alleged Mesolithic occupation horizons. The results are compared to those from other Mesolithic sites in the Iron Gates region.

At Ostrovul Corbului both shed antler and antler from hunted animals were used. The defining feature technologically is the use of volume blanks, with only a few artefacts involving longitudinal debitage. The typological range is limited with bevelled tools („chisels”) predominant, reflecting a specialization on woodworking. Both products and

sub-products of the manufacturing process are present in the assemblage, indicating *in situ* manufacturing of finished items. Comparison with other sites in the Iron Gates region points toward a fairly homogeneous Mesolithic antler industry, although there are some site-specific elements. Further research is needed to determine whether such variations reflect primarily economic or cultural factors.

a

b

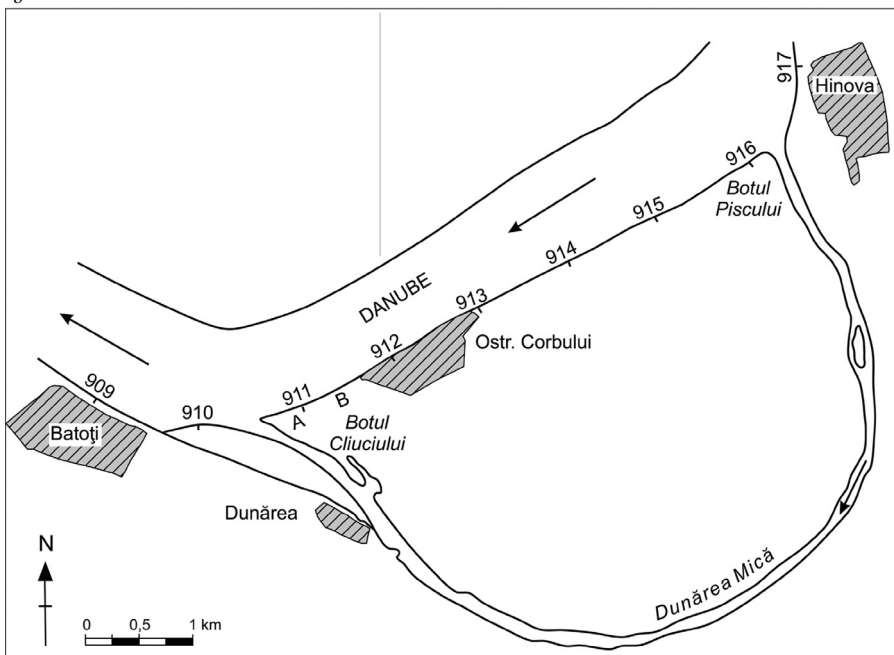

Fig. 1. a. Harta siturilor mezolitice de la Porțile de Fier; b. Ostrovul Corbului – harta insulei înainte de inundare cu localizarea punctului Botul Cliuci (după Roman, Păunescu 1996). / a. Map of the Iron Gates Mesolithic sites; b. Ostrovul Corbului – map of the island prior to the flooding, indicating the location of Botul Piscului site (after Roman, Păunescu 1996).

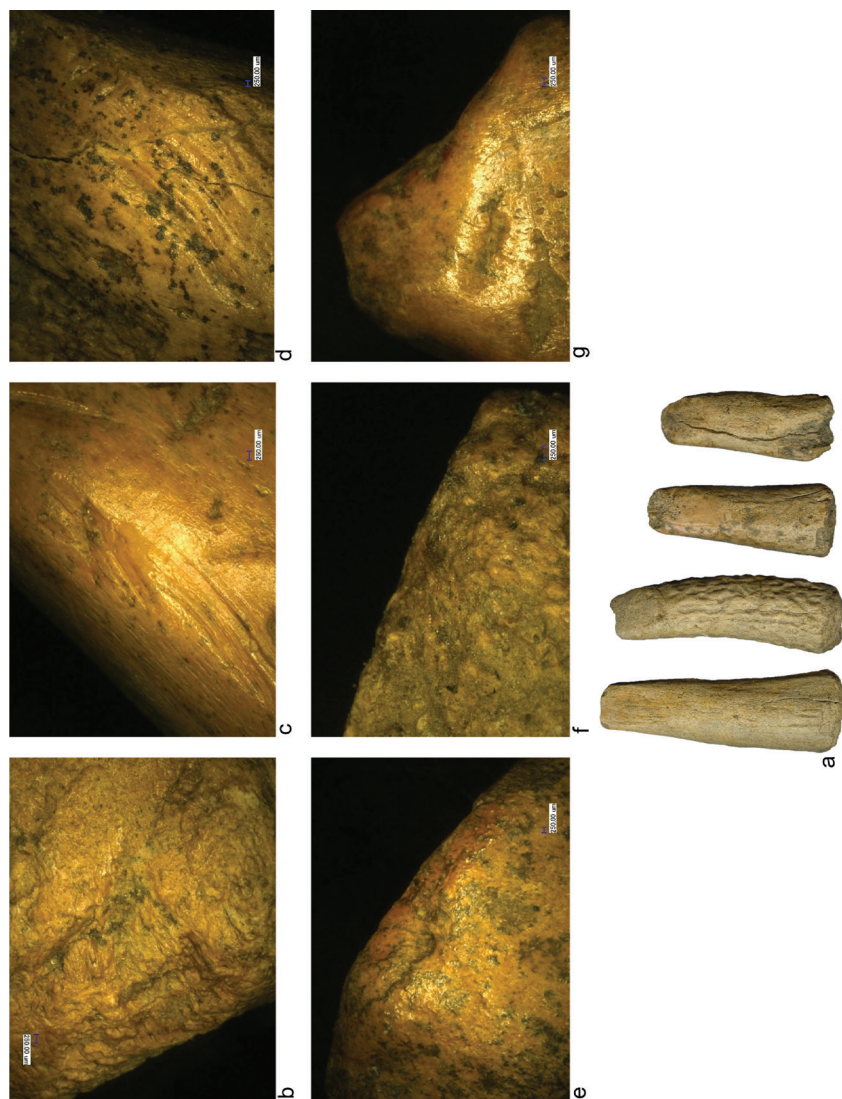

Fig. 2. a. dălți confecționate din rațe; b. stigmată ale segmentării prin percucie; c.-d. amenajare prin *raclage*; e.-g. detalii ale frontului activ (nivelul I). / a. bevelled tools made of tines; b. stigmata of the debitage by percussing; c.-d. shaping by scraping; e.-g. close-ups with the active front (horizon I).

Fig. 3. a.-c. dălți confecționate din raze; d. daltă confecționată din axă; e. stigmatе ale segmentării prin percuție; f. stigmatе ale segmentării prin *sciage*; g. detaliu perforație; h. detaliu front activ (nivelul I). / a.-c. bevelled tools made on tines; d. bevelled tool made on beam; e. stigmata of the debitage by percussion; f. stigmata of the debitage by sawing; g. perforation detail; h. detail of the active front (horizon I).

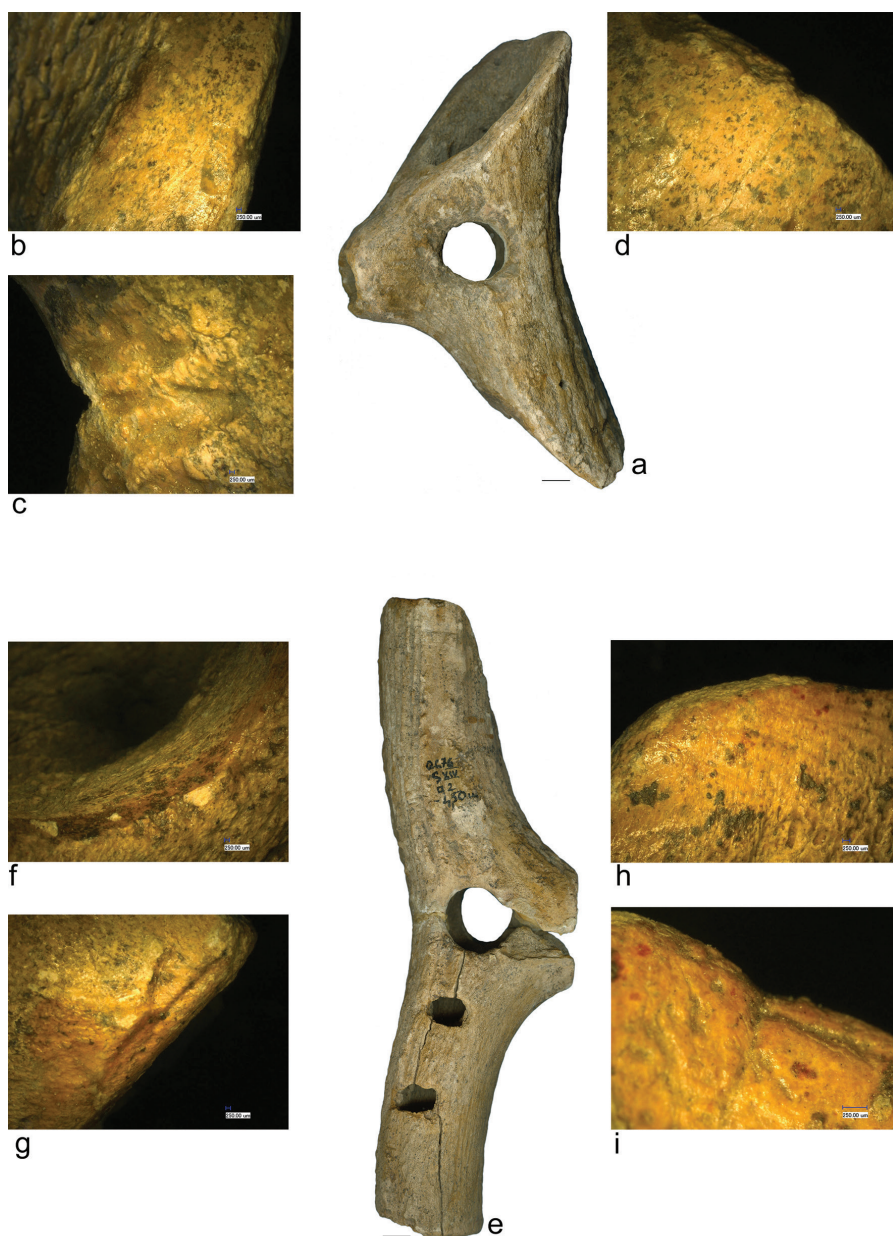

Fig. 4. a., e., dălți realizate din axă; b., h. fasonajul frontului activ; c., f. detaliu perforație; d., i. detaliu front activ; g. segmentare prin *sciage* (nivelul I). / a., e., bevelled tools made on beams; b., h. shaping of the active front; c., f. perforation detail; d., i. detail of the active front; g. segmentation by sawing (horizon I).

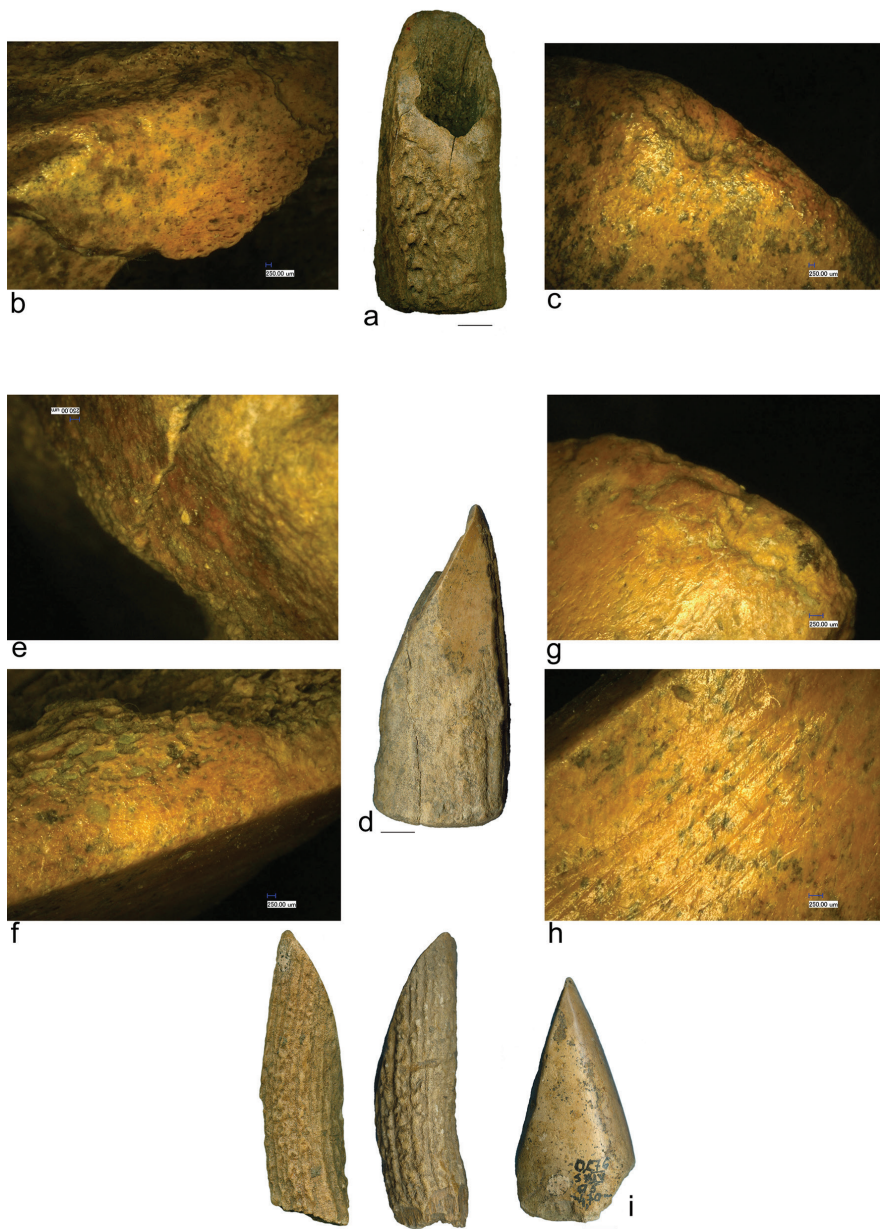

Fig. 5. a., d., i. dălți confecționată din axă; b., f. fasonajul planului de debitaj; c., g. detaliu front activ; e. segmentare prin *sciage*; h. stigmat de *raclage* (nivelul I). / a., d., i. bevelled tools made on beams; b., f. shaping of the active front; c., g. detail of the active front; e. segmentation by sawing; h. stigmata of scraping (horizon I).

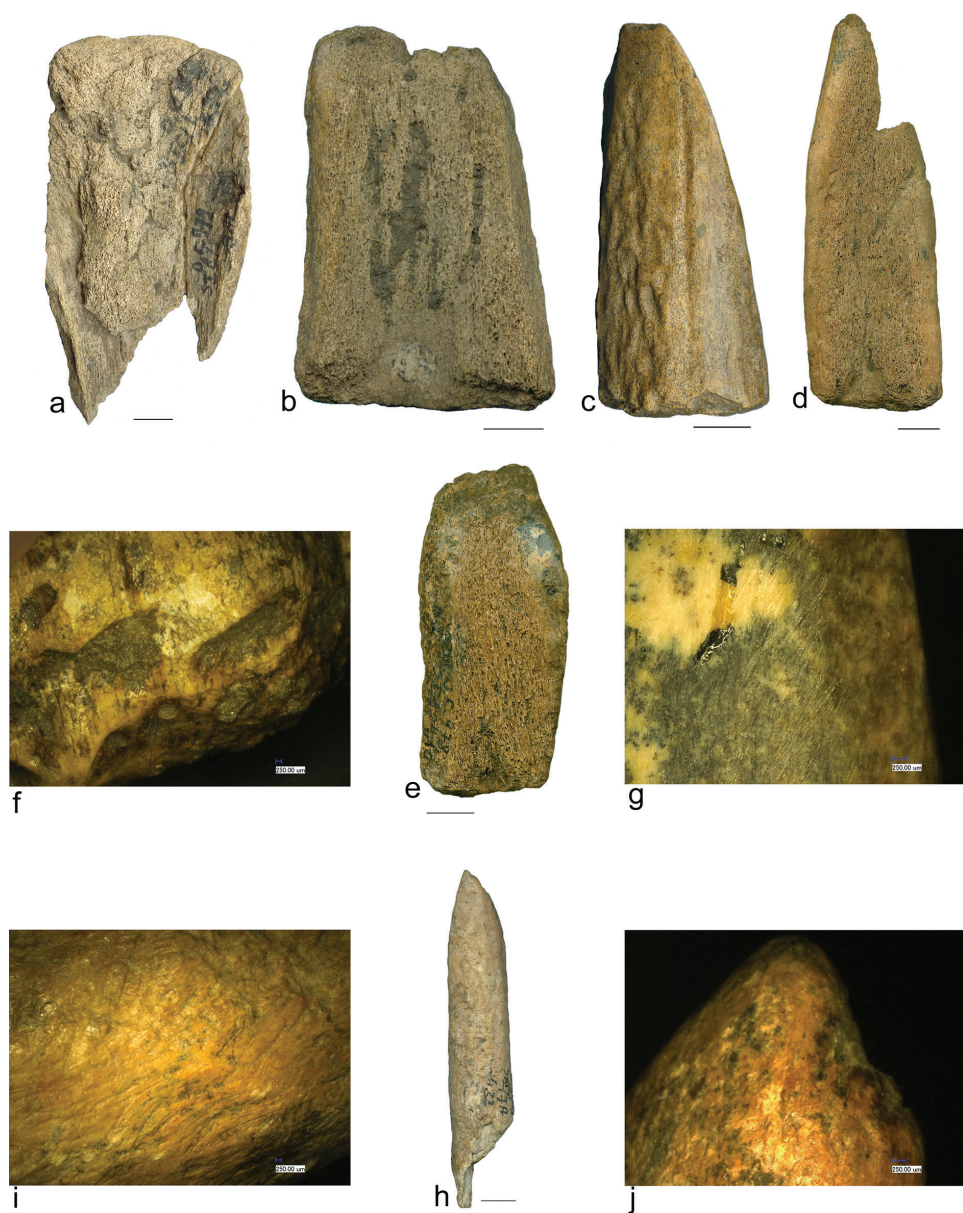

Fig. 6. a.-e. dălți confecționate pe suport plat; f. segmentare prin percuție; g., i. fasonaj prin *raclage*; h. vârf pe suport în volum; i.- amenajare prin *raclage*; j. detaliu front activ (nivelul I). / a.-e. bevelled tools made on flat blank; f. segmentation by sawing; g., i. shaping by scraping; h. pointed tool made on volume blank; i. shaping by scraping; j. detail of the active front (horizon I).

Fig. 7. a.-d. piese indeterminabile ca funcționalitate; e. segmentare prin *sciage*; f. detaliu perforație; g.-h. preforme; i. suport; j. resturi de debitaj (nivelul I). / a.-d. indeterminate tools; e. segmentation by sawing; f. perforation detail; g.-h. preforms; i. blank; j. debitage waste (horizon I).

Fig. 8. a.-b. resturi de debitaj (nivelul I); c.-d. dălți confecționate din raze (nivelul II); e. stigmatе de *raclage*; f. daltă confecționată din axă (nivelul II); g. fasonajul planului de debitaj; h. detaliu front activ; i.-j. detalii extremitate proximală. / a.-b. debitage waste (horizon I); c.-d. bevelled tools made on tines (horizon II); e. scraping marks; f. bevelled tool made on beam (horizon II); g. shaping of the debitage edge; h. detail of the active front; i.-j. detail of the proximal end.

Fig. 9. a.-b. dălți confecționate din axe; c.-d. piese indeterminate ca funcționalitate; e.-g. suporturi (nivelul II). / a.-b. bevelled tools made on beams; c.-d. indeterminate tools; e.-g. blanks (horizon II).

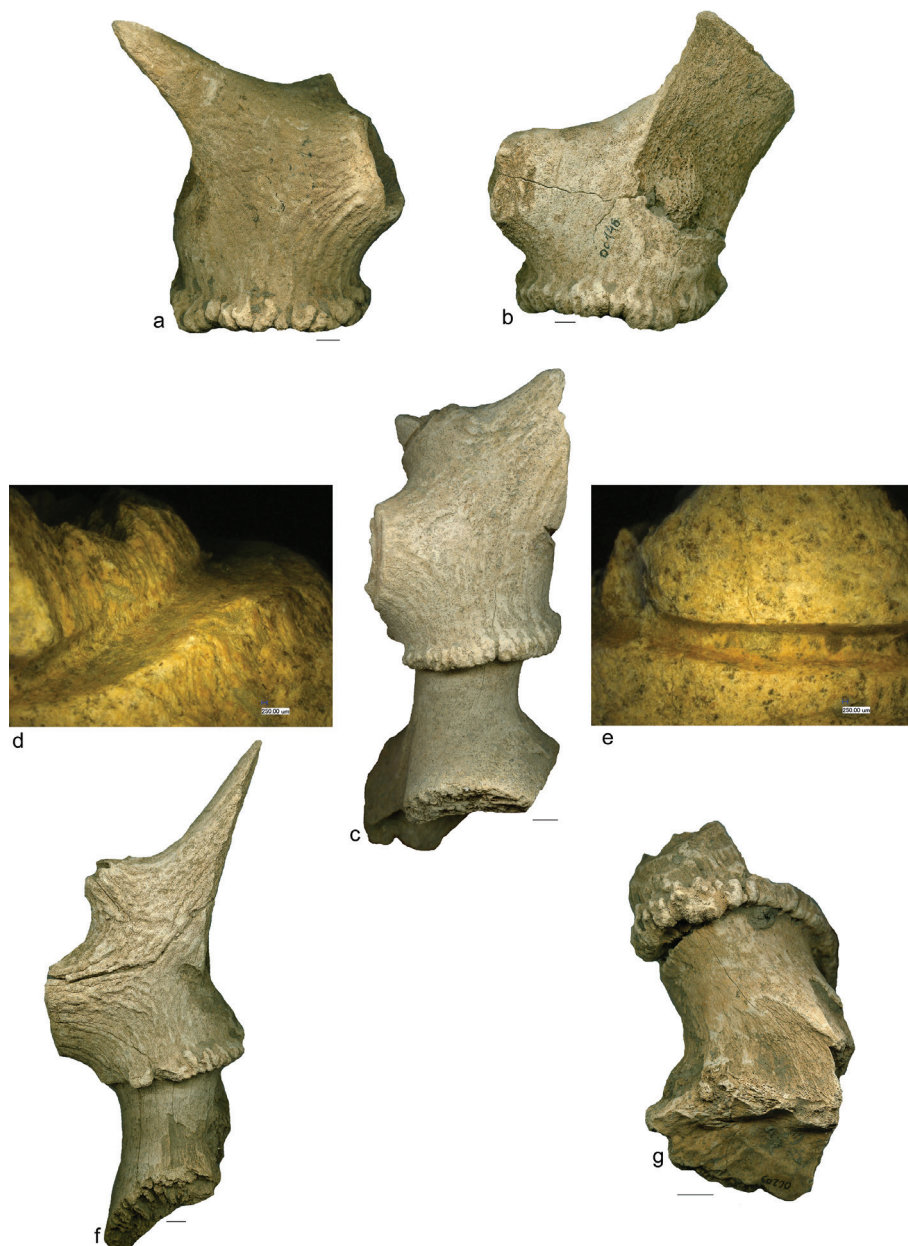

Fig. 10. a.-c., f.-g. resturi de debitaj; d.-e. stigmatе de *sciage* (nivelul II). / a.-c., f.-g. debitage waste; d.-e. sawing marks (horizon II).

SHORT CONSIDERATIONS ABOUT THE STARČEVO-CRIȘ FIGURINES FROM THE ȘOIMUȘ-TELEGHI ARCHAEOLOGICAL SITE, FEATURE 176A (HUNEDOARA COUNTY)

*Ioan Alexandru Bărbat**

Keywords: south-western Transylvania, archaeological research, Starčevo-Criș cultural complex, anthropomorphic and zoomorphic representations, Near East

Cuvinte cheie: sud-vestul Transilvaniei, cercetare arheologică, complexul cultural Starčevo-Criș, reprezentări antropomorfe și zoomorfe, Orientul Apropiat

Introduction

The preventive archaeology surveys conducted in the summer and fall of 2011 as part of the Deva-Orăștie Highway project (in south-western Transylvania)¹ led to the discovery of several extremely architecturally complex sites in the area between the villages of Șoimuș and Bălata (in the Șoimuș Commune, Hunedoara County); the sites date to the end of the 7th millennium BC and the end of the 2nd millennium AD. Through the intensity of the prehistoric, ancient, medieval, modern or contemporary settlements, almost all cultural sequences that succeeded in this area in the aforementioned timeframe had been discovered² (Pl. I/1–4).

Regarding the archaeological discoveries that belong to the Early Neolithic period, the present paper will focus on certain items from the category of anthropomorphic and zoomorphic figurines that belong to the Starčevo-Criș cultural manifestations; we must also mention the fact that the research

* Museum of Dacian and Roman Civilization, Deva, bd. 1 Decembrie, no. 39, e-mail: ioan_alexandru_barbat@yahoo.com

¹ The sites located in the area around the village of Șoimuș (which, at the time of the archaeological research, were conventionally named Șoimuș 1 and Șoimuș 2) were researched by the archaeologists from the following institutions: The Museum of Dacian and Roman Civilization, Deva, the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Bucharest, and the National Museum of Romanian History, Bucharest.

² Damian *et alii* 2012, 279; Schuster *et alii* 2012, 291–292; Țuțuianu *et alii* 2012, 292; Bărbat 2013, 27; Bărbat 2015, 9–10, 12–14.

conducted in 2011 proved the presence of certain complexes and archaeological material on the outskirts of the Mureş high terrace (in the north, on the right bank), on the terrace tread between the villages of Şoimuş and Bălata (approximately 3 km long) and in three different areas locally known as *La Stean*, *Teleghi* and *Lângă Sat*. From a chronological viewpoint, based on the ceramic inventory and on the ^{14}C data, the material can be attributed to the oldest phases of the Neolithic³.

In the case of the Şoimuş-*Teleghi* site, while researching the lower level of complex 176a, represented by a pit-house (Pl. I/4, II/1–2), three baked-clay objects resembling figurines with anthropomorphic and zoomorphic features were discovered, which represent the subject of the present archaeological note⁴ (Pl. III/1–3, IV/1–3).

Description of the archaeological context

From an architectural viewpoint, the feature in which the prehistoric plastic artifacts were uncovered, 176a (approximately 5×3.60 m), had been unevenly dug; the four sides of the dwelling, unequal in size, outline a shape similar to a rectangular (with rounded edges). However, the long axis of the dwelling shows that the orientation of complex 176a is north-east – south-west⁵ (Pl. II/1–2).

Due to its architecture, dwelling 176a from Şoimuş-*Teleghi* can be included among the archaeological complexes that are sometimes defined by the Romanian historiography as “curvilinear semi-huts”⁶. The appearance of the Early Neolithic dwelling is practically identical to the architecture of certain archaeological dugout or partially dugout complexes from the first stages of the Early Neolithic period, at the turn of the 7th and 6th millennia BC, which were frequently attested throughout Transylvania, in Gura Baciului⁷, Miercurea Sibiului-*Petriş*⁸ and Ocna Sibiului-*Triguri*⁹ or in the Banat region, in

³ Bărbat 2013, 27, 64–65, 117–119, 122–126, 305–315; Bărbat 2015, 12–14.

⁴ Bărbat 2013, 281–282, 286. We are grateful to Scientific Researcher Cristian Schuster PhD (from the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Bucharest), the scientific coordinator of the Şoimuş 1 site, for allowing us to process and publish the data regarding the Early Neolithic settlements from Şoimuş. We are also grateful to Nicolae Cătălin Rîşcuţa PhD and to Antoniu Tudor Marc PhD (The Museum of Dacian and Roman Civilization, Deva) for their help during the preventive archaeology surveys from the *Teleghi* point.

⁵ Bărbat 2013, 118–119.

⁶ Ciută 2005, 70–71.

⁷ Lazarovici, Maxim 1995, 63–64, 71–79, fig. 13/2–3.

⁸ Luca, Diaconescu, Suciu 2008a, 328–333, plan 4–10; Luca, Diaconescu, Suciu 2008b, 9–13, 27–29, 33, 35, 38, plan 4–10.

⁹ Paul 1989, 3, 5, fig. 2; Paul 1995, 34–35, Abb. 5.

Foeni-Sălaş¹⁰. In the Balkans, in the region of present-day Serbia, for example, the dugout or partially dugout dwellings like huts – or architecturally similar dwellings – can often be found in the Starčevo-Criş sites from Blagotin¹¹, Divostin¹², Donja Branjevina¹³, Grivac¹⁴, Knjepište¹⁵ etc. In the aforementioned locations, research was conducted on archaeological complexes that are architecturally similar to the 176a dwelling, which, from a chronological viewpoint, are from the same time period we mentioned earlier.

The archaeological context of the three prehistoric artwork items is, as I have already stated above, defined by the presence of the figurines inside a partially dugout Early Neolithic dwelling, 176a, which, as opposed to the rest of the archaeological complexes from the same time period, was located in the eastern part of the Şoimuş-*Teleghi* site (Pl. I/4). The figurines were discovered in the north-eastern corner of the complex, all at the same depth of approximately 0.90–1.00 m from the (arable) surface level of that time (2011) and the distance between the objects did not exceed 0.50–1.00 m.

Furthermore, we must also mention that the prehistoric artwork items were found in an area that contained much less ceramic, lithic or osteological material, which could indicate the existence of a space that was “dedicated” to the anthropomorphic and zoomorphic figurines within the 176a Early Neolithic dwelling. However, in the absence of other items or facilities of the dwelling complex, with the exception of several alveoli in the yellow, archaeologically sterile soil, it is difficult to make other assumptions regarding the architectural features of the north-eastern space of the dwelling, namely the place where the prehistoric ceramic artefacts were found. In the western side, the prehistoric ceramic items were approximately 3.00 m away from the hearth, towards the north-eastern wall of the complex.

The relative chronology of the feature 176a

Before presenting the artefacts and before any other discussions regarding the analogies of the items, we must offer several further details on the chronological position of feature 176a, the place in which three items were found. We must mention that in the absence of certain ¹⁴C data in the dwelling, the only element that can be used for dating remains the ceramics.

¹⁰ Greenfield, Draşovean 1994, 61, 67–68, fig. 4; Lazarovici, Lazarovici 2006, 98–99, fig. II. 46.

¹¹ Greenfield, Jongsma 2006, 73–77, fig. 4–5.

¹² Bailey 1999, 153–154, fig. 1.

¹³ Karmanski 2000, 17–88; Karmanski 2005, 14–35; Lazarovici, Lazarovici 2006, 86–88, fig. II.28.

¹⁴ Bogdanović 2008, 31–33.

¹⁵ Stanković 1986, 447, 449, fig. 1–2.

The number of potsherds found in the inferior level of complex 176a was around 80; the fauna and lithic material was even less present¹⁶. Regarding the ceramics, we must mention the fine nature of the materials (the most dominant feature was the blend of fine sand and tailing). The surfaces of the vessels were very well polished, the firing resulting in brown, cherry, vermillion and yellow colours. The shapes of the vessels were represented by open ceramic items, such as tronconic bowls, or globular and spherical items, with short, straight rims, sometimes slightly splayed. Regarding the very rarely encountered ornaments of the ceramics (almost every type of ornament corresponds with a potsherd), we must mention the fingernail impressions in the walls of the globular bowls or the rare impression of the rims of the tronconic vessels, or plastic applications, such as the alveolar girdles, as well as the pseudo-barbotine, the latter being an exterior surface treatment of the ceramics, rather than an ornamental motif.

Based on the analogies of the ceramic archaeological material with the one discovered in dwellings 18a and 18b from *Șoimuș-Teleghi*, for which we have certain ¹⁴C data (Ro-AMS 11-1 – 7130 ± 32 BP; Ro-AMS 11-3 – 7019 ± 37 BP), from the perspective of the absolute chronology, the inferior level of complex 176a, where the prehistoric ceramic items were found, can be placed approximately in the 6000–5900 BC interval¹⁷. Furthermore, through the aforementioned data regarding the characteristics of the ceramic materials (their nature, the main types of vessels, the ornaments), as well as through the analogies that can be made between the ceramic inventory from dwelling 176a and the inventory from complexes 18a and 18b from the *Șoimuș-Teleghi* site, we can conclude that, in the relative chronology established by G. Lazarovici for the Starčevo-Criș cultural complex from Romania, the inferior level of 176a belongs to phases IC-IIA¹⁸. Moreover, we must mention that the same lower archaeological level of complex 176a was “sealed” by an archaeological layer of about 10 cm, in which the ceramic material was very fragmented and homogenous, from the perspective of their type. More precisely, the ceramics can be included in the “monochromes” category, bearing shades of red-tile or yellow, belonging to the Starčevo-Criș IIA phase, according to G. Lazarovici¹⁹.

¹⁶ The fact that the dwelling overlapped with other complexes belonging to subsequent chronological periods limited the number of artefacts discovered in the Early Neolithic dwelling considerably.

¹⁷ The ¹⁴C data was obtained in the Horia Hulubei National Institute for R&D in Physics and Nuclear Engineering (IFIN-HH) laboratory, Bucharest, Romania.

¹⁸ Lazarovici 1977, 34–37; Lazarovici 1979, 41–44; Lazarovici 1984, 58–62; Lazarovici 2006, 138, 140–141, 144; Maxim 1999, 34–45; Angeleski 2012, 154–155, 157–158; Tudorie 2013, 27, 56–60.

¹⁹ Lazarovici 1977, 36–37; Lazarovici 1979, 43–44; Lazarovici 1984, 60–62; Maxim 1999, 40–45; Angeleski 2012, 155, 157–158; Tudorie 2013, 27, 59–60.

Description of the figurines

The three clay figurines that can be considered art forms are as follows: a fragmented anthropomorphic item, a second, possibly also anthropomorphic item that is also fragmented and an almost intact zoomorphic figurine.

1. *Female anthropomorphic figurine*²⁰ (Pl. III/1a–1e, IV/1a–1f). The Early Neolithic figurine was made of clay, to which fine sand and organic materials were added, such as a very well-grounded tailing; the ceramic paste also contains mica and silt (?). The indent of a *Cerealia* caryopsis was also found on the foot of the statuette (Pl. III/1e, IV/1f). The item was not smoothed well, which gave it a semi-fine/ coarse appearance. The light reduction firing of the item gave it a brown-yellow colour. On the left side, in the abdominal area and partially on its bottom, there are tile-coloured traces of the slip that almost completely exfoliated off of the figurine's surface. Regarding its manufacture, the artefact was crafted in a realistic manner, the Neolithic artist emphasised elements connected to female sexuality – the figurine represents a pregnant woman on the point of giving birth. Although the top part of the item had been broken off in the past (the head and neck of the figurine are missing), the rest of the statuette remains in quite good condition. A close analysis of the anthropomorphic item, from top to bottom, starting from the shoulders, depicted through a greater width, shows that, at the time of its crafting, it had not been given upper limbs. The breasts are strongly emphasised through two spherical, deformed protrusions that had been attached to the body of the figurine. Viewed from the front, geometrically speaking, the figurine has a trapezoidal shape and, from the side, a triangular one. Through its bulging representation, the abdomen shows that of a pregnant woman, which thus draws our attention to it as the primary area of the item. The ceramic details can also be observed in profile – the clay thickens gradually, from the neck down, towards the bottom. The lumbar area is discernible on the surface of the object and it affords the Neolithic statuette more realism, thus indicating the maturity of the person who moulded the figurine. The bottom represents a base; therefore, besides the role played by the bottom in the item's iconography, it also bears the practical role support, since the anthropomorphic figurine can be sat on a relatively plane surface; the object is thus always in a vertical position. Its legs are short, spread, slightly prominent and conical in shape, and they contribute to the image of a pregnant woman, as an essential part of the depiction of female sexuality. Furthermore, we must

²⁰ Height max. 43.39 mm, width max. 26.71 mm, mass 19.60 g; Munsell 2012, 7.5YR 5/6 (for the colour obtained by the figurine as a result of the firing process), Munsell 2012, 2.5YR 4/8 (for the shade of the slip).

also mention that in spite of the clear elements showing that the item is a female representation, the pubic area is not outlined. Regarding the state of preservation of the ceramic object, the figurine is sufficiently well-kept, except for the head and neck that had been broken off in the past.

2. *Female anthropomorphic figurine*²¹ (Pl. III/2a–2c, IV/2a–2c). The figurine was moulded from a clay mixed with fine sand and organic material, the latter of which is macroscopically almost indistinguishable. This item was not well smoothed, as was the case of the other figurine, which also gave it a semi-fine/ coarse appearance. The reduction firing of the item gave it a yellow-tile colour shade. Furthermore, traces of a brown-yellow slip (?) were also noticed on a very small portion of the figurine. Regarding the possibility of including the object in the plastics category, we must mention the fact that less than half of the figurine was preserved, as well as the fact that it bears exfoliated areas, which makes establishing its typology more difficult. For these reasons, we can only assume that we are faced with another female anthropomorphic representation, but one that is different in its iconography than the item previously described. A round socket found on the surface of the object could represent an open mouth (?), and a puncture suggests that it had been made from the back side of the item, probably at the level of the shoulders (?). Regarding the state of preservation of the item, it is fragmented, more than half of it is missing.

3. *Zoomorphic figurine*²² (Pl. III/3a–3e, IV/3a–3e). The zoomorphic representation was moulded from a clay mixed with fine sand and organic material, both of which are macroscopically hard to distinguish; the item has a mealy texture. However, the mica that covers the entire body of the artefact is much more visible. The item was not well smoothed, it even bears bumps, and these aspects give it a semi-fine/ coarse appearance. The uneven reduction firing of the item gave it a brown-yellow colour; the bottom of the figurine is grey. The brown slip applied on the exterior of the item was partially preserved. Regarding the manner in which the ceramic object was crafted, we must mention that the body of the animal was represented through a cylindrical shape, almost round in section; the Neolithic artist emphasised the animal's slightly curved buccanium and the front inferior limbs, which together form an imposing statuette. The horns, the inferior limbs and the tail are short (between 7.12–10.79 mm) and their shape is almost conic; they were obtained by moulding the same piece

²¹ Height max. 31.55 mm, width max. 25.12 mm, mass 12.29 g; Munsell 2012, 7.5YR 5/6 (for the colour obtained by the figurine as a result of the firing process), Munsell 2012, 5YR 5/8 (for the shade of the slip).

²² Height max. 20.99 mm, width max. 21.73 mm, length max. 44.08 mm, mass 19.49 g; Munsell 2012, 7.5YR 5/6 (for the colour obtained by the figurine as a result of the firing process), Munsell 2012, 7.5YR 4/6 (for the shade of the slip).

of clay. Although the figurine gives the impression that it is in a static position, we cannot say the same regarding the left back leg that was raised almost to the level of the animal's tail. This detail is meant to show an animal/ heifer representation in motion (Pl. III/3c, IV/3a). Regarding the state of preservation of the item, we must mention that all of the morphological details of a representation from the bovine category are almost intact.

Discussions

Generally, Early Neolithic plastics is found in archaeological complexes, particularly in dwellings and in pits of different natures (similar to deposits); some archaeologists even sustain that there is almost a “rule” that every dwelling from the early stages of the Starčevo-Criș cultural complex contains anthropomorphic and zoomorphic figurines²³. In the case of the geographic space under scrutiny, north of the Danube, in the area covered by present day's Romania, it is known that at the Early Neolithic level, the anthropomorphic and zoomorphic representations for the earlier stages (phases I-II) of the Starčevo-Criș cultural complex are less common. Out of what has yet been published in archaeological literature, there are at most 50–60 artefacts that can be dated to the end of the 7th millennium BC and the beginning of the 6th millennium BC, a number that is by no means impressive.

What is truly interesting is that although eight archaeological complexes have been entirely or partially surveyed in the Neolithic site from Șoimuș-Teleghi, features that can be included among the dwellings characteristic to the early phases (IB/IC-IIB) of the Starčevo-Criș cultural complex (approx. 6050–5800 BC), some of which contained a rich archaeological material (reconstructable ceramic wares, painted ceramics, bone and horn tools), only one dwelling contained several plastics items, namely 176a (Pl. II/1–2). Paradoxically, complex 176a contained very few ceramic and osteological material from the dwellings that belong to the early horizon, namely from the end of the 7th millennium BC and the beginning of the 6th millennium BC.

Neolithic dwellings containing little anthropomorphic and zoomorphic plastics (between one and four items) from the earliest phases of the Starčevo-Criș cultural complex have been found before in the intra-Carpathian and extra-Carpathian areas in Romania; the items found in the Early Neolithic complexes from Foeni-Sălaș²⁴, Gura Baciului²⁵, Miercurea Sibiului-Petriș²⁶,

²³ Ciută 2005, 101; Ciută 2009, 71.

²⁴ Ciobotaru 1998, 73–75, 80, 82, pl. I/9–10, III/4, 7, 11; Drașovean, Ciobotaru 2001, 6, 11, cat. no. 1–2; Drașovean 2007, 72, fig. 6–7; Drașovean 2009, 274, 280, fig. 2/5–6.

²⁵ Vlassa 1968, 374–375, fig. 3/3; Vlassa 1976, 74, 76, fig. 3/3; Lazarovici, Maxim 1995, 88, 148, fig. 23/9.

²⁶ Luca 2002, 97, 105–106, photo 1, Abb. 1; Luca 2004, 4–5, 24, fig. 1; Luca, Roman, Diaconescu

Ocna Sibiului-*Triguri*²⁷, Șeușa-*La Cărarea Morii*²⁸, Timișoara-*Fratelia*²⁹ etc. can attest to this fact. There are also some exceptions to this “rule”, more precisely in the case of a surface dwelling from Măgura-*Boldul lui Moș Ivănuș*, where there were seven items of anthropomorphic and zoomorphic plastics³⁰. Another discovery, interpreted by S. A. Luca as a “ritual dwelling L1 = C140”/ “nest of huts”, was made in a complex recently surveyed in Cristian I, where ten figurines of zoomorphic plastics (bovines) were found³¹.

The presence of a small number of anthropomorphic and zoomorphic figurines in the Early Neolithic dwellings can also be connected to certain practices of the Starčevo-Criș community in their spiritual/ daily lives, practices we can only presume, such as collecting “items of value”, as are the artefacts from the plastics category, before abandoning the dwelling. However, the existence of a small number of anthropomorphic and zoomorphic items in the Early Neolithic complexes north of the Danube can also be explained through a phase of the research.

Another characteristic of the anthropomorphic and zoomorphic plastics found in complex 176a from Șoimuș-*Teleghi* is given by its proportions. The figurines are between 2 cm and 4.3 cm tall, which attests to the miniature nature of the items under scrutiny. The same observations on the small dimensions of the Early Neolithic plastics from the first phases of the Starčevo-Criș cultural complex (I-II) were also made by I. Paul while analysing the discoveries from levels Ib and IIa from Ocna Sibiului-*Triguri*³². Further observations regarding the existence of certain standards for the manufacture of plastics in the early phases of the Starčevo-Criș cultural complex were more recently made by M.-M. Ciută; the author insists on the small proportions of the anthropomorphic and zoomorphic plastics from the first phases of the North Danube Early Neolithic, the latter of which has very good analogies within the Protosesklo culture³³. For example,

2004, 101–102; Luca, Suciș 2004, 15–16; Luca 2005, 34–35, 51, Abb. 1–2; Luca, Diaconescu, Suciș 2008a, 332, 334, 337, fig. 6/4a-b, photo 3; Luca, Diaconescu, Suciș 2008b, 12, 38–39, foto 3, fig. 6/4a-b; Luca, Suciș, Dumitrescu-Chioar 2011, 108; Tudorie 2013, 36, fig. nr. 14; Luca 2014, 7, 12, fig. 1, photo 1.

²⁷ Paul 1995, 36, 42, 48–49, 52, Taf. VIII/7–8, XXIX/4–5, XXXII/4; Ciută 2005, 106, 189, pl. LXXXVIII/4–5, XCI/4.

²⁸ Ciută 2000, 70–72, 101, fig. 25/4, 6, 10–11; Ciută 2005, 102, 108, 189, pl. XCIV/4, 6, 10–11; Ciută 2009, 71–73, 154, 180–182, fig. 21a, pl. XXV/4, 6, 10–11, XXVI/a-e, XXVII/a-b.

²⁹ Drașovean 2001, 33–34, 40, pl. 4/4–5.

³⁰ Andreescu, Mirea 2008, 60–61, 75, fig. 11/1–7.

³¹ Luca *et alii* 2014, 13–14, 21–23, fig. 1/1–6, 2/1–4, 3/1–6; Luca 2015, 146–147, photo 89–90, fig. 115/1–2, 116/1–3, 117/1–2, 118/1–3.

³² Paul 1995, 49–51.

³³ Ciută 2005, 101; Ciută 2009, 71.

other studies made on the dimensions/ heights of the anthropomorphic figurines from the first horizons of the Neolithic in the Near East indicate, in the case of this plastics group, values between 1.80 cm and 5.50 cm, which demonstrates the existence of certain canons in the crafting of such figurines; “misconducts” were rare³⁴. The same situation was discovered in Blagotin, in Serbia, where all of the early anthropomorphic Starčevo-Criş plastics was between 2 cm and 5.1 cm³⁵.

Besides the similarities that can be established, based on the dimensions of the items, between the Neolithic figurines from Şoimuş-*Teleghi* and other similar objects from south-eastern Europe to the Near East, other analogies can be made based on the iconographic themes of the items.

The first figurine, the headless anthropomorphic representation (Pl. III/1a–1e, IV/1a–1f), which, based on the human physiognomy details, such as the depiction of the bust, of the prominent abdomen, or of the slightly spread legs, can be included in the category of female statuettes that illustrate the idea of pregnancy (the female sexuality is, in this case, more than obvious). The stencil used in molding the female anthropomorphic item that is in a sitting position, with its legs spread and that bears the aforementioned anatomical features discovered in the inferior level of complex 176a is an archaic one. The archetype of the item could be in the aceramic Neolithic from the Near East; the archaic versions of the item under scrutiny can be found in the Neolithic sites from Çayönü³⁶, Jarmo³⁷, Mureybet³⁸, Netiv Hagdud³⁹, Sarab⁴⁰, Tell Aswad⁴¹, Tell Seker al-Aheimar⁴² etc. In the south-eastern European space, such items that more or less resemble the item in question can be found in Serbia, in Blagotin⁴³, in Knjepište⁴⁴, and one figurine from Donja Branjevina⁴⁵, but belonging to a later chronological horizon. From Macedonia we must mention a figurine from Anzabegovo⁴⁶ and a second,

³⁴ Nishiaki 2007, 123, fig. 5.

³⁵ Nikolić, Zečević 2001, 6.

³⁶ Broman Morales 1990, 60, 73, pl. 22/a; Hansen 2007, Taf. 21/5.

³⁷ Hansen 2007, Taf. 24/3.

³⁸ Hansen 2007, Taf. 8/1.

³⁹ Hansen 2007, Taf. 7/3.

⁴⁰ Broman Morales 1990, 17, 35, pl. 14/a; Hansen 2007, Taf. 25/7, 10; Lesure 2011, 174, fig. 74.

⁴¹ Hansen 2007, Taf. 14/8–10, 14–17.

⁴² Nishiaki 2007, 122, fig. 4/1.

⁴³ Nikolić, Zečević 2001, 6, photo 2, the second item from the left; Becker 2010, 168, 805, Taf. 118/7.

⁴⁴ Stanković 1986, 448, 451, fig. 4/1; Stanković 1992, 317, Tabla I/1; Hansen 2007, Taf. 132/4.

⁴⁵ Karmanski 2000, 95–98, 240–241, 254–255, Sl. 147, T. VI/3, XIII/1; Karmanski 2005, 38–39, 88, 95, pl. VI/3, XIII/1; Becker 2010, 805–806, Taf. 118/10, 119/3.

⁴⁶ Becker 2010, Taf. 163/6. Other good analogies for the female representation found in Şoimuş were discovered at Porodin (Grbić et alii 1960, 52–53, pl. XXXI/6–7; Naumov 2015, 260, 288, T. 27/1–3).

very different item from a typological viewpoint, originating from the Bulgarian territory, more precisely from the Sofia-*Slatina* Neolithic site⁴⁷.

Although there are no typological correspondences for the female anthropomorphic figurine from complex 176a in the early Starčevo-Criș sites in Romania, since it represents an almost non-existent model north of the Danube and rare in the Balkans, we can establish certain similarities between the item under scrutiny and several statuettes from the Neolithic sites from Ocna Sibiului-*Triguri* and Foeni-*Sălaș*. Two items from Ocna Sibiului-*Triguri* can be mentioned here, the first of which is a male (according to some authors) anthropomorphic figurine which bears three prominences in its lower half (which resemble the feet of a stool, according to I. Paul), two of which resemble human, slightly spread legs⁴⁸. The second artefact, considered to be a “hybrid goddess”/ “bird goddess” is comparable to the figurine found in complex 176a from Șoimuș-*Teleghi* due to the item’s foot⁴⁹. Another item of prehistoric plastics, similar in certain ways to the female anthropomorphic figurine from 176a, was found in Foeni-*Sălaș*; D. L. Ciobotaru affirmed that it resembles the stance of a “sitting dog”⁵⁰. In our opinion, the aforementioned item, due to the two slightly spread legs and its sitting position, could resemble a human representation.

In the case of the second (anthropomorphic?) fragmented item from the 176a dugout dwelling (Pl. III/2a–2c, IV/2a–2c), we cannot make many assessments; however, on the one hand, considering the paste out of which it had been moulded, as well as the way it was smoothed, we could consider that it belonged to the same stylistic canons, namely that it was part of the same network of findings described above. On the other hand, the details present on the item in question, namely the socket present in the medial region of the ceramic object (which sometimes represents the mouth of an anthropomorphic character), point to similar figurines from the early stages of the Starčevo-Criș cultural complex, discovered in Knjepište⁵¹ and later, from the older phase of the 3rd level of the site from Cârcea-*La Hanuri*⁵².

The third and last figurine from complex 176a from Șoimuș-*Teleghi*, a zoomorphic figurine with distinctive anatomical features (Pl. III/3a–3e,

⁴⁷ Nikolov 2004, 11, fig. 3/1; Becker 2010, 855, Taf. 168/7.

⁴⁸ Paul 1995, 52, Taf. VIII/7, XXIX/5; Ciută 2005, 106, 189, pl. LXXXVIII/5; Becker 2010, 842, Taf. 155/6.

⁴⁹ Paul 1989, 12, pl. VII/3; Paul 1995, 52, 130–131, Taf. VIII/2, XXIX/1, Tafel I/1; Ciută 2005, 106, 189, pl. LXXXVIII/1; Becker 2010, 845, Taf. 158/6.

⁵⁰ Ciobotaru 1998, 74, 80, pl. I/2.

⁵¹ Stanković 1986, 451, 447, fig. 4/2; Stanković 1992, 320, Tabla IV/1; Hansen 2007, Taf. 132/2.

⁵² Nica 1977, 17, 28, fig. 4/1, 12/1; Hansen 2007, Taf. 132/5, 133/4.

IV/3a–3e), such as its horns, body, tail and back legs, has almost perfect analogies in the early Starčevo-Criș settlements in the intra-Carpathian and extra-Carpathian space in Romania, such as in Cristian I⁵³, Gura Baciului⁵⁴, Măgura-Boldul lui Moș Ivănuș⁵⁵, Miercurea Sibiului-Petriș⁵⁶ and Ocna Sibiului-Triguri⁵⁷. For example, there are zoomorphic figurines similar to the one under scrutiny in the Serbian space, in the sites Blagotin⁵⁸, Divostin⁵⁹, Grivac⁶⁰, Velesnica⁶¹ etc., all of which containing cultural horizons of early Starčevo-Criș ceramics, especially clay zoomorphic figurines similar to the item from Șoimuș-Teleghi. We must mention the fact that such zoomorphic representations, version D₁ in S. Stanković⁶², as is the case of the item from complex 176s from Șoimuș-Teleghi, in a rather abstract form, are less similar to the more realistic style of certain items of Early Neolithic plastics from Gura Baciului⁶³ or Șeușa-La Cărarea Morii⁶⁴. The occurrence of certain features that create distinctions between the hypostases in which the bovines are depicted in the early stages of the Starčevo-Criș cultural complex shows that during the Early Neolithic, the ways in which certain items were moulded in clay were subrogated by the canons established by spirituality or the daily “needs” of the first agricultural communities.

In the end, we must discuss several aspects regarding the significance of the discovery of the Early Neolithic figurines “in the corner” of complex 176a, as well as make a few assessments regarding the importance of the connections between such objects within a Starčevo-Criș dwelling, a situation that was also encountered in other Early Neolithic settlements in the Carpathian Basin.

As we have already mentioned while describing the archaeological context,

⁵³ Luca *et alii* 2014, 13–14, 21–22, fig. 1/3–6, 2/1; Luca 2015, 146–147, fig. 116/1–2, 118/1–3.

⁵⁴ Vlassa 1968, 374–375, fig. 3/3; Vlassa 1972a, 180, 186, Abb. 3/8; Vlassa 1972b, 17, fig. 14/8; Vlassa 1976, 74, 76, 211, 230, fig. 3/3, 14/8; Lazarovici, Maxim 1995, 148, fig. 23/7; Ciută 2005, 102, 188, pl. LXXXIV/8.

⁵⁵ Andreescu, Mirea 2008, 61, 75, fig. 11/5.

⁵⁶ Tudorie 2013, 36, fig. nr. 12.

⁵⁷ Paul 1995, 48, Taf. XXXII/3–4; Ciută 2005, 102, 189, pl. XCI/1, 3–4.

⁵⁸ Nikolić, Zečević 2001, 10, photo 1, the second item from the first row; the third item from the second row; the second item from the third row.

⁵⁹ Bogdanović 1987, 11–12, fig. 9/6; Stanković 1992, 340, Tabla XXXI/5, 8.

⁶⁰ Stanković 1992, 337–338, Tabla XXVIII/2, XXX/1, 3; Bogdanović 2008, 121–122, 129, fig. 6.3/a, i, j.

⁶¹ Vasić 1986, 269, 281, fig. 23/8; Vasić 2008, 234–235, fig. 16/3.

⁶² Stanković 1992, 144, 148, Tabela 6/tip D1.

⁶³ Vlassa 1972a, 180, 186, Abb. 3/10; Vlassa 1972b, 17, fig. 14/10; Vlassa 1976, 211, 230, fig. 14/10; Lazarovici, Maxim 1995, 147–148, fig. 23/10; Ciută 2005, 102, 188, pl. LXXXIV/10.

⁶⁴ Ciută 2000, 71, 101, fig. 25/11; Ciută 2005, 102, 189, pl. XCIV/11; Ciută 2009, 71, 154, 180–181, fig. 21a, pl. XXV/11, XXVI/a–d.

we emphasised the fact that the Early Neolithic statuettes from complex 176a were found in the north-eastern area of the dwelling, in a space in which the archaeological items such as ceramics, osteological material and lithic technology are very scarce. Furthermore, we must also mention the fact that the figurines were found in the superior level of the inferior archaeological level of complex 176a, characterised by Early Neolithic ceramics from the IC-IIA Starčevo-Criș stages. Taking these aspects into consideration, we can assess that the area in which the figurines were discovered could represent the place in which such items were “worshipped”; it is not unlikely that there may have been a “place of worship” inside dwelling 176a⁶⁵ (?). However, the location of the figurines within the space of the dwelling could be explained through their stratigraphic position, more precisely on the upper layer of the level that contained the Starčevo-Criș IC-IIA ceramic materials from complex 176a. As such, there is also the valid hypothesis stating that all three artefacts had been “abandoned” or deliberately “laid-down” when dwelling 176a had been abandoned; this led to the transformation of the initial space of the archaeological complex in a storage space for waste disposal.

Regarding the fact that all three items were found together – a female anthropomorphic figurine, a second, uncertain figurine, possibly an anthropomorphic figurine nonetheless and a third, zoomorphic figurine depicting a bovine –, we must mention that this is not a unique situation; Early Neolithic dwellings often contained such groups of items of plastics, as indicated by the discoveries made in south-eastern Europe in the early Starčevo-Criș dwellings in Foeni-Sălaș⁶⁶, Măgura-Boldul lui Moș Ivănuș⁶⁷, Șeușa-La Cărarea Morii⁶⁸ etc. There is no need to emphasize the significances and implications of the anthropomorphic and zoomorphic plastics in the Neolithic period, since there is already a vast literature that treats this topic⁶⁹; we must merely assert that in the case of both the 176a complex from Șoimuș-Teleghi and the aforementioned Neolithic dwellings from the end of the 7th millennium BC and the beginning

⁶⁵ Banffy 1990–1991, 209–212; Banffy 2001, 59–60.

⁶⁶ As is the case of hut 23. Ciobotaru 1998, 74–75, 80, 82, pl. I/6, III/4, 7, 11.

⁶⁷ As is the case of one of the surface dwellings. Andreescu, Mirea 2008, 60–61, 75, fig. 11/1–7.

⁶⁸ As is the case of dwelling L1/1997. Ciută 2000, 70–72, 101, fig. 25/4, 6, 10–11; Ciută 2005, 102, 108, 189, pl. XCIV/4, 6, 10–11; Ciută 2009, 71–73, 154, 180–182, fig. 21a, pl. XXV/4, 6, 10–11, XXVI/a-e, XXVII/a-b.

⁶⁹ We must selectively make reference to part of the literature that treats this issue: Mellaart 1967, 77–131; Gimbutas 1974, 11–238; Lazarovici 1984, 77; Gimbutas 1989, 76–106; Broman Morales 1990, 1–30, 57–72; Lazarovici, Maxim 1995, 147–148; Banffy 2001, 53–67; Bailey 2005, 1–204; Ciută 2005, 102–109; Zalai-Gaál 2005, 16–23, 25–31; Falkenstein 2007, 121–136; Nanoglou 2009, 283–294; Twiss, Russell 2009, 19–30; Lesure 2011, 1–217; Spasić 2012, 295–308; Luca 2014, 135–136; Luca 2015, 146, 228; Tripković, Porčić, Stefanović 2017, 84–93.

of the 6th millennium BC, feminine figurines, often depicting women in labour, are accompanied by their “acolyte”, the wild bull (*Bos primigenius*).

Conclusions

The Early Neolithic plastics found in feature 176a in the Şoimuş-Teleghi archaeological site – a female anthropomorphic figurine, a possibly anthropomorphic figurine (?) and a zoomorphic figurine –, although they are in different states of preservation, they are very important to the repertoire of prehistoric plastics from the first two phases (I-II) of the Starčevo-Criş cultural complex north of the Danube, a somewhat sparse complex that often contains fragmented artefacts.

Considering the fact that such objects temporally belong to the early horizons of the greater Starčevo-Criş cultural complex, their presence among the first Neolithic settlements in the intra-Carpathian space offers information not only on certain aspects regarding the spirituality of the prehistoric communities (the objects were most likely *idols*), but it also proves the existence of common traditions/ connections between the oldest groups of agricultural populations north of the Danube with the Balkans and the Near East at the end of the 7th millennium BC and the beginning of the 6th millennium BC.

Last but not least, we must mention that the publication of this small lot of items from the Early Neolithic plastics is made distinctive by the presence (in the “corner” of dwelling 176a) of three items that can be linked to the spirituality or belief system of the Early Neolithic communities. Future studies could prove whether or not a place of worship existed in dwelling 176a, a place reserved for spirituality, in which the anthropomorphic and zoomorphic representations presented above were “worshipped”, or whether we are faced with another “hazard” of such discoveries.

Acknowledgements

We wish to express our gratitude for the English translation of the text, made by Anca Chiorean, from the “Lucian Blaga” Central University Library of Cluj-Napoca.

BIBLIOGRAPHY

- Andreescu, Mirea 2008,
 R.-R. Andreescu, P. Mirea, *Teleorman Valley. The Beginning of the Neolithic in Southern Romania*, in *ActaTS*, VII, 2008, 57–75.

Angeleski 2012,

S. Angeleski, *The Early and Middle Neolithic in Macedonia*, BAR IS, 2332, Oxford, 2012.

Bailey 1999,

D. W. Bailey, *The Built Environment: Pit-huts and Houses in the Neolithic*, in DP, XXVI, 1999, 153–162.

Bailey 2005,

D. W. Bailey, *Prehistoric Figurines: Representations and Corporeality in the Neolithic*, Oxford, 2005.

Banffy 1990–1991,

E. Banffy, *Cult and Archaeological Context in the Middle and South-East Europe in the Neolithic and Calcolithic*, in *Antaeus*, 19–20, 1990–1991, 183–249.

Banffy 2001,

E. Banffy, *Notes on the Connection Between Human and Zoomorphic Representations in the Neolithic*, in P. F. Biehl, F. Bertemes, H. Meller, eds., *The Archaeology of Cult and Religion*, *Archaeolingua*, Budapest, 2001, 53–67.

Bărbat 2013,

I. A. Bărbat, *Complexul cultural Starčevo-Criș în bazinul Mureșului mijlociu*, Teză de doctorat, Facultatea de Istorie și Filologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, 2013, ms.

Bărbat 2015,

I. A. Bărbat, *Interacțiunea comunităților neoliticului timpuriu cu mediul înconjurător. Așezările Starčevo-Criș de la Șoimuș (jud. Hunedoara) (I)*, in *Sargetia* (S.N.), VI, 2015, 9–40.

Becker 2010,

V. Becker, *Anthropomorphe Plastik der Westlichen Linearbandkeramik*, Teil 1–2, SBA, XX, Bonn, 2010.

Bogdanović 1987,

M. Bogdanović, *Неолитические поселения в Дубокуле и Протогарацкая культура*, in SA, 2, 1987, 5–17.

Bogdanović 2008,

M. Bogdanović, *Grivac. Settlements of Proto-Starčevo and Vinča culture*, Kragujevac, 2008.

Broman Morales 1990,

V. Broman Morales, *Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü*, OIC, 25, Chicago, 1990.

- Ciobotaru 1998,
D. L. Ciobotaru, *Plastica neolitică din aşezarea de la Foeni-„Sălaş” (jud. Timiş)*, in *AnB (S.N.)*, VI, 1998, 73–82.
- Ciută 2000,
M.-M. Ciută, *Contribuţii la cunoaşterea celui mai vechi orizont al neoliticului timpuriu din România: Cultura Precriş*, in *Apulum*, XXXVII, 1, 2000, 51–101.
- Ciută 2005,
M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spaţiul intracarpatic transilvănean*, BUA, XII, Alba Iulia, 2005.
- Ciută 2009,
M.-M. Ciută, *Cercetări arheologice la Şeuşa-La Cărarea Morii. I. Locuirile preistorice*, BB, XLIII, Alba Iulia, 2009.
- Damian *et alii* 2012,
P. Damian, I. Bocan, C. Neagu, E. M. Paraschiv-Grigore, M. Vasile, D. Vleja, E. S. Ene, I. Paraschiv-Grigore, A. Bălos, *Varianta de ocolire Deva-Orăştie, Km. 0+000–32+500, jud. Hunedoara*, in *CCA, campania 2011*, Târgu Mureş, 2012, 278–279.
- Draşovean 2001,
F. Draşovean, *Early Neolithic Settlement at Timişoara-Fratelia*, in F. Draşovean, ed., *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*, BHAB, XXX, Timişoara, 2001, 33–40.
- Draşovean 2007,
F. Draşovean, *Regional Aspects in the Process of Neolithisation of the Banat (South-Western Romania): The Settlement of Foeni-Sălaş*, in M. Spataro, P. Biagi, eds., *A Short Walk Through the Balkans: First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, SPPIRVG, 12, Trieste, 2007, 67–76.
- Draşovean 2009,
F. Draşovean, *Aspecte regionale în procesul de neolitizare a Banatului. Locuirea Starčevo-Criş de la Foeni-Sălaş*, in V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, eds., *Itinera in Praehistoria, Studia In Honorem Magistri Nicolae Ursulescu Quinto Et Sexagesimo Anno*, Iaşi, 2009, 269–280.
- Draşovean, Ciobotaru 2001,
F. Draşovean, D. L. Ciobotaru, *Neolithic Art in Banat. Catalogue of the Exhibition*, Timişoara, 2001.
- Falkenstein 2007,
F. Falkenstein, *Tierdarstellungen und „Stierkult” im Neolithikum Südosteuropas und Anatoliens*, in H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov, eds., *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, Sofia, 2007, 121–138.

Gimbutas 1974,

M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 to 3500 BC*, London, 1974.

Gimbutas 1989,

M. Gimbutas, *Civilizație și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*, București, 1989.

Grbić et alii 1960,

M. Grbić, P. Mačkić, Š. Nadj, D. Simoska, B. Stalio, *Porodin. Kasno-neolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*, Bitolj, 1960.

Greenfield, Drașovean 1994,

H. J. Greenfield, F. Drașovean, *Preliminary Report on the 1992 Excavations at Foeni-Sălaș: An Early Neolithic Starčevo-Criș Settlement in the Romanian Banat*, in *AnB (S.N.)*, III, 1994, 45–85.

Greenfield, Jongsma 2006,

H. J. Greenfield, T. Jongsma, *The Intrasettlement Spatial Structure of Early Neolithic Settlements in Temperate Southeastern Europe: A View from Blagotin, Serbia*, in E. C. Robertson, J. D. Seibert, D. C. Fernandez, M. U. Zender, eds., *Space and Spatial Analysis in Archaeology*, Calgary, 2006, 69–79.

Hansen 2007,

S. Hansen, *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Teil II – Tafeln, *AE*, 20, Berlin, 2007.

Karmanski 2000,

S. Karmanski, *Donja Branjevina, Arheološka Monografija*, Odžaci, 2000.

Karmanski 2005,

S. Karmanski, *A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, *SPPRFVG*, 10, Trieste, 2005.

Lazarovici, Lazarovici 2006,

C.-M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România I. Neoliticul*, BAM, IV, Iași, 2006.

Lazarovici 1977,

G. Lazarovici, *Gornea Preistorie*, *Caiete Banatica*, 5, Reșița, 1977.

Lazarovici 1979,

G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici 1984,

G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, in *ActaMP*, VIII, 1984, 49–104.

Lazarovici 2006,

G. Lazarovici, *The Anzabegovo-Gura Baciului Axis and the First Stage of the Neolithization Process in Southern-Central Europe and the Balkans*, in N. Tasić, C. Grozdanov, eds., *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 2006, 111–158.

Lazarovici, Maxim 1995,

G. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului, monografie arheologică*, BMN, XI, Cluj-Napoca, 1995.

Lesure 2011,

R. G. Lesure, *Interpreting Ancient Figurines. Context, Comparison, and Prehistoric Art*, New York, 2011.

Luca 2002,

S. A. Luca, *Eine Zoomorphe Statuette aus der Jungsteinzeitliche Siedlung von Reussmarkt/Miercurea Sibiului/Szerdahely-Petriș (kr. Hermannstadt/Sibiu/Nagyzszeben)*, in *CCDJ*, XIX, 2002, 96–106.

Luca 2004,

S. A. Luca, *O statueta zoomorfă stilizată descoperită în stațiunea de la Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu, România) și câteva opinii despre începutul neoliticului timpuriu din Transilvania*, in *Istros*, XI, 2004, 3–25.

Luca 2005,

S. A. Luca, *Eine Zoomorphe Stilisierte Statuette der Neolithischen Siedlung von Reussmarkt/Miercurea Sibiului/Szerdahely-Petriș (Kreis Hermannstadt/Sibiu)*, in *FVL*, 48, 2005, 33–52.

Luca 2014,

S. A. Luca, *Art and Religious Beliefs in the Neolithic and Aeneolithic from Romania*, BB, LXVII, Sibiu, 2014.

Luca 2015,

S. A. Luca, *Viața trăită sub zei. Situl Starčevo-Criș I de la Cristian I, județul Sibiu, România*, SSEEP, II, Suceava, 2015.

Luca et alii 2014,

S. A. Luca, *The “Ritualistic Consecration” of the First Neolithisation in Romania. The Site of Cristian I, Sibiu County. Part 4. Plastic Art*, in C.-E. Ursu, S. Țerna, eds., *Anthropomorphism and Symbolic Behaviour in the Neolithic and Copper Age Communities of South-Eastern Europe*, SSEEP, I, Suceava, 2014, 13–27.

Luca, Suciu 2004,
S. A. Luca, C. I. Suciu, *Despre începutul neoliticului timpuriu în Transilvania*, in *SUCSH*, I, 2004, 9–24.

Luca, Diaconescu, Suciu 2008a,
S. A. Luca, D. Diaconescu, C. I. Suciu, *Archaeological Research in Miercurea Sibiului-Petriș (Sibiu County, Romania): The Starčevo-Criș Level During 1997–2005 (A Preliminary Report)*, in *DP*, XXXV, 2008, 325–343.

Luca, Diaconescu, Suciu 2008b,
S. A. Luca, D. Diaconescu, C. I. Suciu, *Cercetările arheologice de la Miercurea Sibiului-Petriș (județul Sibiu, România). Nivelul Starčevo-Criș în campaniile de cercetare 1997–2005 (raport preliminar)*, in *BrukAM*, III, 2008, 7–46.

Luca, Roman, Diaconescu 2004,
S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în peștera Cauce*, vol. I, BS, IV, Sibiu, 2004.

Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011,
S. A. Luca, C. I. Suciu, F. Dumitrescu-Chioar, *Catalogue of the Early Neolithic (Starčevo-Criș Culture) Settlements in Western Part of Romania – Transylvania, Banat, Crișana, Maramureș, Oltenia and Western Muntenia*, in S. A. Luca, C. Suciu, eds., *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect*, vol. II, *Early Neolithic Starčevo-Criș Sites on the Territory of Romania*, BAR IS, 2188, Oxford, 2011, 79–132.

Maxim 1999,
Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei. Date arheologice și matematico-statistice*, BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999.

Mellaart 1967,
J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, New York, 1967.

Munsell 2012,
Munsell, *Munsell Soil Color Book*, Washington, 2012.

Nanoglou 2009,
S. Nanoglou, *Representing People, Constituting Worlds: Multiple 'Neolithics' in the Southern Balkans*, in *DP*, XXXVI, 2009, 283–297.

Naumov 2015,
G. Naumov, *Неолитски фигурини во Македонија*, Skorje, 2015.

Nica 1977,
M. Nica, *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*, in *Dacia* (N.S.), XXI, 1977, 13–53.

Nikolić, Zečević 2001,

D. Nikolić, J. Zečević, *Blagotin. Istraživanja 1989–1999*, CAI, Beograd, 2001.

Nikolov 2004,

V. Nikolov, *Раннонелитно селище Слатина в София: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част I)*, in *Arheologija*, XLV, 1–2, 2004, 5–14.

Nishiaki 2007,

Y. A. Nishiaki, *A Unique Neolithic Female Figurine from Tell Seker al-Aheimar, Northeast Syria*, in *Paléorient*, 33, 2, 2007, 117–125.

Paul 1989,

I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-danubiană*, in *SCIV(A)*, 40, 1, 1989, 3–27.

Paul 1995,

I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, BUA, I, Alba Iulia, 1995.

Schuster et alii 2012,

C. Schuster, R. Petcu, R. Petcu, A. Heroiu, V. Rumegea, A. P. Crețu, M. Dimache, L. Irimuș, S. Dobrotă, D. Vasilescu, T. Mandanache, D. Prisecaru, G. Neagu, A. Ștefănescu, E. Dumitrașcu (sector A), N. C. Rîșcuța, G. Băeștean, I. A. Bărbat, A. T. Marc (sector B), *Șoimuș, com. Șoimuș, jud. Hunedoara (Varianta de ocolire Deva-Orăștie). Punct: Șoimuș 1 (Avicola), km. 29+750–30+300*, in *CCA, campania 2011*, Târgu-Mureș, 2012, 291–292, 459.

Spasić 2012,

M. Spasić, *Cattle to Settle – Bull to Rule: On Bovine Iconography Among Late Neolithic Vinča Culture Communities*, in *DP*, XXXIX, 2012, 295–308.

Stanković 1986,

S. Stanković, *Localite Knjepište – une station du groupe de Starčevo, fouilles de 1982–1983*, in *CPF*, III, 1986, 447–452.

Stanković 1992,

S. Stanković, *Sakralna mesta i predmeti u starijeneolitskim kulturama centralnobalkanskog područja*, Doktorski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1992, ms.

Tripković, Porčić, Stefanović 2017,

A. Tripković, M. Porčić, S. Stefanović, *Mothers and Figurines: Representation of Pregnancy in the Early Neolithic of Central Balkans?*, in *Archaica*, 5, 2017, 79–98.

Tudorie 2013,

A. Tudorie, *Aspecte tehnologice ale ceramicii Starčevo-Criș din Transilvania*, BB, LXVI, Sibiu, 2013.

Twiss, Russell 2009,

K. C. Twiss, N. Russell, *Taking the Bull by Horns: Ideology, Masculinity and Cattle Horns at Çatalhöyük (Turkey)*, in *Paléorient*, 35, 2, 2009, 19–32.

Țuțuianu et alii 2012,

C. D. Țuțuianu, I. L. Barbu, M. G. Barbu, C. Bodó, I. C. Codrea, M. M. Ion, *Șoimuș, com. Șoimuș, jud. Hunedoara (Varianta de ocolire Deva-Orăștie). Punct: Șoimuș 2, km. 31+850–32+300*, in *CCA, campania 2011*, Târgu Mureș, 2012, 292.

Vasić 1986,

R. Vasić, *Compte – rendu des fouilles du site préhistorique a Velesnica, 1981–1982*, in *CPF*, III, 1986, 264–285.

Vasić 2008,

R. Vasić, *Velesnica and the Lepenski Vir culture*, in C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović, eds., *The Iron Gates in Prehistory*, BAR IS, 1893, Oxford, 2008, 227–241.

Vlassa 1968,

N. Vlassa, *Sondajul de salvare de la „Gura Baciului”, com. Baciul, or. Cluj (...și cite ceva despre cultura vaselor caliciforme în România)*, in *ActaMN*, V, 1968, 371–379.

Vlassa 1972a,

N. Vlassa, *Eine Frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starčevo-Körös-Zeit in Cluj-Gura Baciului, Siebenbürgen*, in *PZ*, 47, 2, 1972, 174–197.

Vlassa 1972b,

N. Vlassa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, in *ActaMN*, IX, 1972, 7–28.

Vlassa 1976,

N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN, III, Cluj-Napoca, 1976.

Zalai-Gaál 2005,

I. Zalai-Gaál, *New Evidence for the Cattle Cult in the Neolithic of Central Europe*, in *Alba Regia*, XXXIV, 2005, 7–40.

**SCURTE CONSIDERAȚII DESPRE FIGURINELE STARČEVO-
CRIȘ DIN SITUL ARHEOLOGIC ȘOIMUȘ-TELEGHI,
COMPLEXUL 176A (JUDEȚUL HUNEDOARA)**

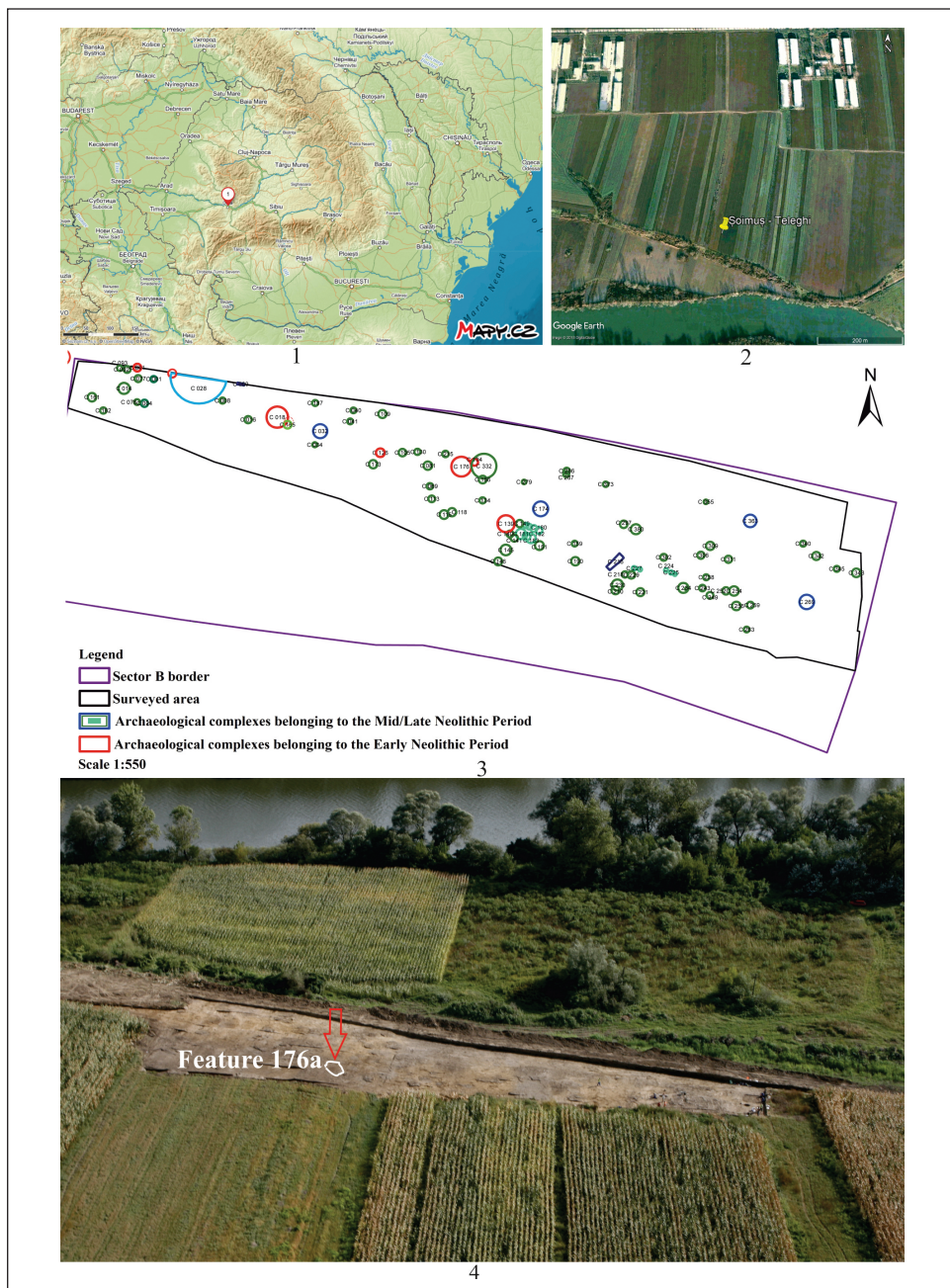
Rezumat

În nota arheologică de față ne propunem prezentarea plasticii antropomorfe și zoomorfe, caracteristice neoliticului timpuriu, descoperite în situl Șoimuș-*Teleghi*, județul Hunedoara, cu prilejul cercetărilor arheologice preventive la proiectul tronsonului de autostradă, A1, Deva-Orăștie, desfășurate în toamna anului 2011. Obiectele arheologice discutate au fost identificate în locuința adâncită 176a, a cărei cronologie relativă, pe baza trăsăturilor formelor și ornamentelor ceramicii, aparține etapelor IC/IIA și IIA, conform sistemului cronologic elaborat de G. Lazarovici pentru complexul cultural Starčevo-Criș.

Deși starea de conservare a pieselor discutate nu este cea mai bună, prin factura lor, dar mai ales prin maniera în care au fost confecționate, se poate distinge cu ușurință faptul că avem de-a face cu o categorie de obiecte speciale, diferite de restul inventarului ceramic prezent în locuința neolitică timpurie. Astfel, pe baza trăsăturilor care coincid cu fizionomia umană, am reușit identificarea unei figurine antropomorfe feminine, aflată în poziție șezândă, cu reprezentarea sânilor, căreia îi lipsește capul, detașat din vechime. O a doua reprezentare, posibil tot feminină, este discutabilă din toate punctele de vedere, ca urmare a stării fragmentare în care se găsește piesa amintită, dar și datorită morfologiei părților păstrate din artefactul amintit. Ultima piesă, de această dată păstrată integral, prezentând totuși amprenta trecerii timpului, este o figurină zoomorfă care prin particularitățile acesteia, reprezentarea coarnelor, a celor patru picioare și a cozii, ar putea fi încadrată în rândul reprezentărilor animaliere de bovidee.

Cu toate că lotul de obiecte ceramice prezentat este unul restrâns și uneori nu foarte bine păstrat, putem conchide că plastica antropomorfă și zoomorfă descoperită în locuința 176a de la Șoimuș-*Teleghi* se încadrează perfect în canoanele artistice întâlnite în neoliticul timpuriu din Orientul Apropiat și sud-estul Europei, mai exact la mijlocul/ sfârșitul mileniului VII BC și la începutul mileniului VI BC.

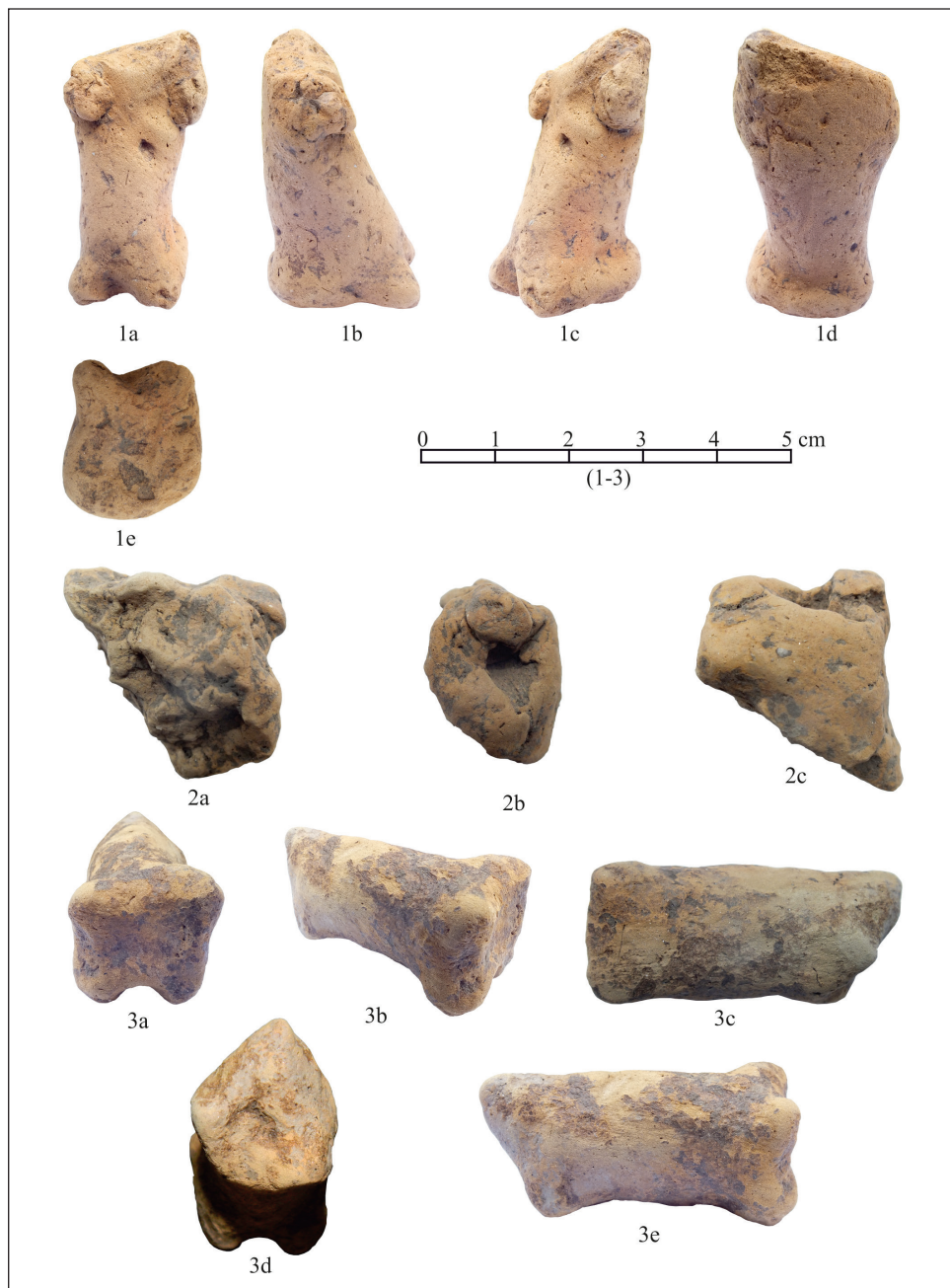
Nu în ultimul rând, dorim să subliniem că toate artefactele prezentate ilustrează cel mai probabil o latură a spiritualității primelor grupuri de comunități agro-pastorale la momentul neoliticului vechi, în zona de sud-vest a Transilvaniei, acum aproape opt milenii în urmă.

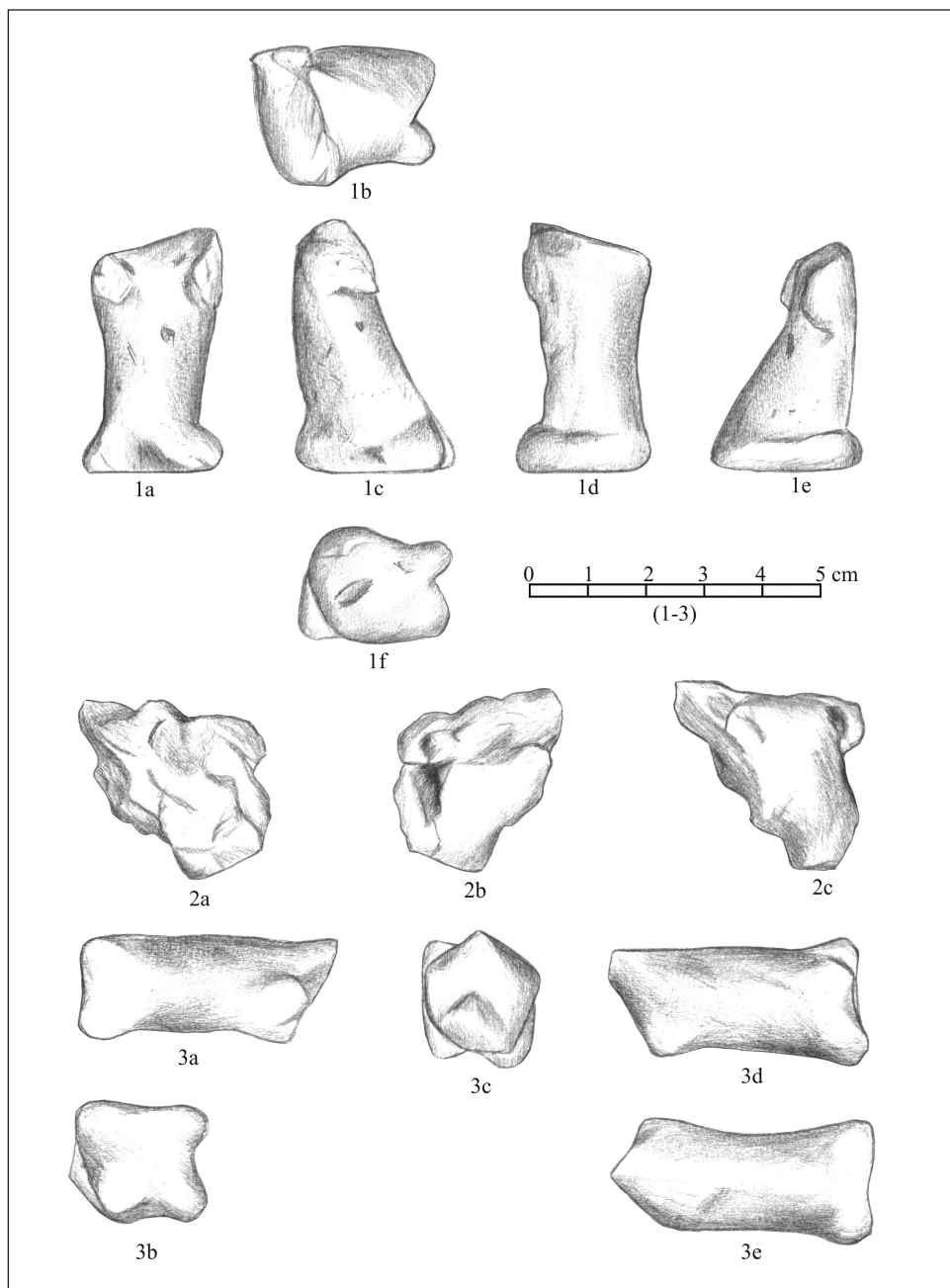
Pl. I. The Şoimuș – *Teleghi* archaeological site: 1. Location; 2. Satellite image; 3. Plan of the Neolithic settlement; 4. Aerial photo taken during the archaeological research (Photo: C. Bem). / Situl arheologic Şoimuș – *Teleghi*: 1. Localizarea; 2. Imagine satelitară; 3. Planul aşezării neolitice; 4. Fotografie aeriană din timpul cercetărilor arheologice (Foto: C. Bem).

Pl. II. The Șoimuș – *Teleghi* archaeological site, complex 176a: 1. Photograph taken during the archaeological dig; 2. The pit-house at the end of the research. / Situl arheologic Șoimuș – *Teleghi*, complexul 176a: 1. Fotografie din timpul săpăturilor arheologice; 2. Locuința de tip adâncit în momentul finalizării cercetării.

Pl. III. The Şoimuş – *Teleghi* archaeological site, complex 176a: 1. Female anthropomorphic figurine; 2. Ceramic item, possibly anthropomorphic (?); 3. Zoomorphic representation of a bovine. / Situl arheologic Şoimuş – *Teleghi*, complexul 176a: 1. Figurină antropomorfă feminină; 2. Piesă ceramică posibil antropomorfă (?); 3. Reprezentarea zoomorfă a unui bovidu.

Pl. IV. The Şoimuş – *Teleghi* archaeological site, complex 176a: 1. Female anthropomorphic figurine; 2. Ceramic item, possibly anthropomorphic (?); 3. Zoomorphic representation of a bovine. / Situl arheologic Şoimuş – *Teleghi*, complexul 176a: 1. Figurină antropomorfă feminină; 2. Piesă ceramică posibil antropomorfă (?); 3. Reprezentarea zoomorfă a unui bovid.

ECONOMIA ANIMALIERĂ A COMUNITĂȚILOR NEOLITICE TÂRZII (VINÇA C1-C2) DE LA UIVAR, JUDEȚUL TIMIȘ

Georgeta El Susi*

Cuvinte cheie: Uivar, Vinča C, arheozoologie, faună neolitică, vânătoare

Keywords: Uivar, Vinča C, zooarchaeology, neolithic fauna, hunting

Faza de construcție 3b, str. 3.7 (Vinča C1)

Din acest nivel de locuire s-au analizat 636 resturi de faună, prelevate din gropile de pari și șanțurile de fundație a trei edificii, H3e-1, H3e-2 și H3e-3. Prima locuință, aflată pe amplasamentul casei H3f-1 din nivelul anterior a furnizat 257 resturi animaliere, dintre care 113 determinabile. În partea de răsărit a edificiului au fost cercetate structurile nearse ale unui alt complex, notat H3e-2, amplasat pe locul ocupat de partea de est a casei H3f-1 din nivelul 3.9.1¹. Acesta a furnizat 230 oase, dintre care 109 determinabile. Din a treia construcție s-au adunat doar 149 fragmente. Întrucât eșantionul din cele trei construcții este redus, procentajele speciilor pe fragmente (NISP) și indivizi (NMI) le-am estimat per total (Tab. 1). Potrivit datelor obținute, rata speciilor vâdate se menține crescută, înregistrându-se 43,62%, față de 56,38%, rata segmentului domestic. Cerbul prevalează cu 21,28%, urmat de suine (20,21%), ovicaprine (19,15%), bovine (17,02%), căprior (10,28%), mistreț (8,87%), bour (2,13%) și iepure (1,06%). Ca NMI prevalează porcul cu 20,59%, urmat de ovicaprine (17,65%), cerb și căprior cu câte 14,71%. Rata vitei este mică, aidoma celei a mistrețului, de numai 11,76%. Bourul este notat cu 5,88% iar iepurele cu 2,94% (Fig. 1).

Cele 48 oase de vită se repartizează la cel puțin patru specimene, dintre care două sub 12 luni, unul de 3–4 ani și unul peste 4 ani. Cele 57 oase de porc aparțin la șapte indivizi cu următoarele vârste: doi indivizi sub 10 luni (dintre care unul sub 2 luni), unul de 10–12 luni, doi de 12–14 luni și doi de 16–22 luni.

* Cercetător independent, Reșița, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Informații oferite prin bunăvoința colegului Florin Drașovean, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Cele 54 oase de ovicaprine se repartizează la trei indivizi sacrificați între 2–6 luni, unul între 2–2,5 ani, unul între 3–3,5 ani și altul sub 16–18 luni. S-au identificat resturi de la două caprine (individul tăiat sub 16–18 luni și cel de 3–3,5 ani) și un berbec (exemplarul de 2–2,5 ani). Pentru celelalte trei exemplare nu s-a realizat diagnoza specifică. Cerbul este notat cu 60 fragmente, sugerând minimum cinci exemplare: un subadult sacrificat puțin sub 24–30 luni și patru adulți. Dintre aceștia, trei aveau cam 4,5–5 ani și unul peste această vârstă. Cele 29 resturi de căprior aparțin unui exemplar de 11–12 luni (vânat la începutul primăverii), altuia sub 12 luni, la doi adulți de 3–4 ani și unui matur de 8–9 ani. De la unul din animalele adulte provine și o porțiune de frontal cu coarnele picate, sugerând vânarea sa pe la finele toamnei. De la mistreț provin 25 oase, din scheletul a patru animale, un juvenil, doi subadulți (2–3 ani) și un matur/senil. Pe baza a două radiusuri proximale stg. apreciem două exemplare adulte de bour. Unui iepure adult i s-au atribuit un coxal, un humerus și un metapod. Este vorba de un exemplar vânat și nu unul mort în vizuină. Diferențele semnificative de reprezentare ale vitei și cerbului ca NMI și NISP se datorează mai ales, numărului mic de resturilor maxilare. În schimb, pentru porc și ovicaprine ponderea segmentelor corporale (Tab. 2) este relativ echilibrată, reflectată și de frecvențele apropiate ca NMI și NISP. Se confirmă încă o dată faptul că, în nivelul locuințelor (de fapt a șanțurilor și gropilor din fundație) predomină elementele mici. Nefiind vorba de gropi menajere este puțin probabil să se fi acumulat prea multe oase mari. Pe de altă parte, spargerea avansată a oaselor de la animalele mari este o caracteristică a eșantionului de la Uivar, fiind legată de practicile de consum și utilizare a oaselor ca materie primă pentru unelte.

Faza de construcție 3b, str. 3.5 (Vinča C1)

Din acest context s-au adunat 428 fragmente osoase, din care 164 provin din două gropi, de mari dimensiuni (F. 899, tăiată de F. 897). Ele au fost identificate în spațiul dintre două case, utilitatea lor nefiind arheologic determinată. Din groapa F. 899 s-au prelevat 116 oase, atribuite la 13 animale (Tab. 3). Astfel, 12 oase provin de la două vite, una de 3,5–4 ani și alta matură; 15 oase aparțin la patru porci, cu vârste de 3 luni, 10–12 luni, 17–22 luni și 4–5 ani. Remarcăm numărul mare de resturi maxilare de suine aruncate în groapa respectivă; posibil să fi fost folosită la un moment dat ca groapă de deșeuri menajere. Distribuția aleatorie a oaselor pe specii și regiuni anatomice nu indică vreun caracter aparte pentru groapa respectivă. De la ovicaprine s-au determinat 10 resturi, atribuite la cel puțin două exemplare, unul de 8–12 luni și altul de 21–24 luni. De la al doilea exemplar, un mascul provine un frontal cu cele două coarne cu lungimea de 200 mm. Piesa are dimensiunile bazei, mari de 69/44/182 mm.

Muchia anterioară este ascuțită, cea nucală rotunjită, cornul este biconvex la bază și plan-convex spre vârf. Este vorba de o piesă de tip *aegagrus* (săbiat). Sutura interfrontală deschisă confirmă vârsta specimenului, de maximum doi ani. Ca element nou, în acest nivel apare câinele, reprezentat în groapa respectivă printr-un metapod. 11 oase provin din scheletul unui singur cerb matur. Aceluiași specimen, vânat în sezonul rece aparține un fragment de frontal cu cornul pe peduncul. Cele 10 oase de mistreț provin de la un subadult și un adult. Adultul avea o înălțime la greabăn de 91,38 cm. Trei oase de căprior au fost atribuite unui exemplar subadult. Din groapa F. 897 am analizat 48 resturi faunistice, aparținând unei vite adulte, unei ovine de circa 12–18 luni, unui căprior subadult, la doi porci (sub 2 luni și în jur de 16 luni), la doi mistreți (unul vânat în jur de 18–24 luni) și doi cerbi (un subadult și un adult).

Un context interesant îl reprezintă platforma cu oase (locuința H3d-3). De pe ea s-au adunat 110 fragmente, dintre care 37 de la vită. Materialul provine de la cel puțin trei animale, sacrificate în jur de 2–2,5 ani, între 3,5–4 ani și 7–9 ani sau mai mult. Cele nouă oase de porc fac parte din scheletul a două specimene, de 8–10 luni și peste un an. Cele șase resturi de ovicaprine provin de la o oaie de circa 10–12 luni și o capră de 18–24 luni. Cele trei oase de cerb aparțin unui exemplar matur și unui subadult (vânat sub doi ani). Șase resturi au fost atribuite unui mistreț de 2–3 ani iar alte trei fragmente unui căprior adult. Analizând statisticile speciilor per nivel (Tab. 3, Fig. 2) am evidențiat câteva diferențe notabile ce constau în: reducerea speciilor sălbatice la 35%, în paralel cu creșterea celor domestice la 65% (ca NISP). Vita prevalează cu 29,44%, urmată de suinele domestice (18,55%) și ovicaprine (16,53%). Dintre speciile sălbatice, cerbul însumează 16,13%, mistrețul doar 10,48%, rata căpriorului reducându-se la 8,47%. Fluctuațiile taxonilor sălbatici, concretizate printr-un procent mai mic de căprior și absența bourului sugerează o oarecare reducere a zonelor deschise. Ponderea speciilor ca NMI pare mai puțin semnificativă pentru caracterizarea eșantionului, ea reflectă mai degrabă, abundența unor elemente scheletice, în detrimentul altora. Și în acest nivel de locuire prevalează resturile cefalice, în proporție de 29,5%, coloana reprezintă doar 12,5%, iar restul segmentelor între 15–22% (Tab. 4).

Faza de construcție 3a, str. 3.4 (Vinča C1)

Din acest orizont s-au analizat 2146 resturi animaliere, ce provin din trei locuințe, notate cu H3c-1 (148 frgm.), H3c-2 (1110 frgm.), H3c-3 (131 frgm.) și trei gropi, F. 721 (167 frgm.), F. 853 (339 frgm.) și F. 884 (261 frgm.). Oasele au fost colectate din gropile de pari și șanțurile de fundație ale locuințelor respective, cât și din cele trei gropi ce bulversau zona centrală a suprafeței

cercetate². Materialele recuperate aparțin fazei Vinča C1. Comparativ cu nivelele anterioare rata speciilor sălbatice se reduce la 37,07% (NISP) sau 34,67% (NMI). Printre mamiferele vâdate, căpriorul prevalează cu 13,25%, urmat de cerb cu 12,28% și mistreț cu 9,59%. Ponderea bourului este nesemnificativă, de 0,9%. În plus apar și niște resturi de iepure (0,73%), vulpe și vidră (fiecare cu câte 0,08). Ca NMI ordinea de frecvență a taxonilor sălbatici se păstrează. În segmentul domestic, oasele de rumegătoare mici prevalează cu 22,6% ca NISP și 27,14% ca NMI. Urmează suinele cu 19,27/ 23,11% și vita cu numai 19,43/ 12,57% (Tab. 5, Fig. 3). Creșterea procentului ovicaprinelor, corelată cu cel ale căpriorului ar sugera unele modificări de ambient, în sensul extinderii zonelor deschise pentru pășunat, prin defrișări consistente.

Vita predomină ca resturi doar în locuința H3c-2 și gropile F. 721 și F. 884. Probabil că ultimele două complexe au fost la un moment dat gropi menajere, în ele fiind aruncate oasele mari, preponderent de la bovine. Diferența procentuală între ponderea vitei pe NMI și NISP este rezultatul reprezentării inegale a segmentelor corporale. Astfel, elementele osoase provenite din părțile carnatate ale membrilor au pondere mică, de numai 10–13%. Probabil că multe elemente au ajuns în alte zone de depunere arheologică³. În perimetrul locuințelor (șanțuri de fundație, gropi de par în cazul de față) nu se puteau acumula decât resturi oase mici. Elementele din extremitățile distale ale membrilor (metapodii, falange) și cele craniene (dentiție izolată) însumează cam 28% fiecare. Spărturile de coloană totalizează 20,5%. În cazul rumegătoarelor mici și porcului, elementele cefalice reprezintă 35–37%; restul părților corporale nu depășesc 15–20%. Notăm în cazul porcului ponderea mică a extremităților picioarelor (8,7%). Probabil aceste părți intrau în consum. Cât despre speciile sălbatice, ponderea diferitelor segmente corporale este relativ egală (Tab. 6). În cazul cerbului, notăm ceva mai multe elemente cefalice și extremități distale (24–26%) și puține din coloană (10%). Trebuie avută în vedere totuși, proporția mare de coaste și vertebre, neatribuite clar vitei sau cerbului. Oricum este de notat faptul că, speciile sălbatice s-au tranșat în perimetrul așezării. În cazul mistrețului evidențiem numeroase resturi cefalice (26,3%) dar foarte puțini canini. Probabil, defensele au fost utilizate ca materie primă pentru prelucrare ori craniile se vor fi utilizat ca trofee. În cazul căpriorului notăm un procent mare de extremități distale de membre, mai ales metapodii (38,6%). Resturile păstrate sunt puternic fragmentate, ele pot fi și deșeuri de prelucrare a metapodiilor.

Ovicaprinele au cele mai multe resturi, 278 fragmente, dintre care 23 sunt atribuite caprei, 48 ovinelor și 207 neatribuite specific. Per ansamblu, din cei

² Informații Fl. Drașovean.

³ Să nu uităm că situl este parțial săpat.

54 de indivizi prezumați, în primele două luni de viață s-au sacrificat patru specimene (7,41%), șase între 2–6 luni (11,11%). Între 6–12 luni procentul atinge 22,22% însemnând 12 indivizi. Faptul sugerează tăieri pe timpul verii, toamnei și până la începutul iernii. Între 1–2 ani se sacrifică 17 exemplare, adică 31,48 %; între 2–4 ani procentul scade la 9,26% (cinci exemplare), crescând la 12,96% între 4–6 ani (șapte exemplare), urmând ca peste 6 ani să se înregistreze doar 3,7% (două exemplare). Acest mod de exploatare viza într-o mare măsură producția de carne, mai ales a juvenililor și subadulților, păstrându-se mai puțin de 20% din efectiv pentru lactate, lână. Chiar dacă se tăiau multe animale juvenile, subadulte, sacrificarea celor din primele luni de viață era redusă. Se aștepta înțărirea lor și apoi se intensificau tăierile, exploatându-se astfel laptele. Probabil, subadulții sacrificați erau preponderent masculii, dacă avem în vedere numărul mai mare de coarne de berbeci prelevate din acest nivel. În privința datelor morfo-metrice ale ovinelor evidențiem următoarele aspecte. Coarnele masculilor aveau o robustețe medie, aparținând tipului *copper age*; printre femele existau și exemplare acornute. Pe baza unui metacarp cu GL (lungimea maximă) de 114 mm, provenit din locuința H3c-1 s-a calculat o înălțime la greabăn de 55,29 cm. Este o valoare mică, normală pentru neoliticul din zonă. Că oile nu erau prea înalte, o sugerează și alte două talii estimate pe astragal și calcaneu (care de regulă dau valori mari), obținându-se valori de 58,71 cm și 56,02 cm. Din H3c-2 provine o tibie de la o ovină adultă, cu GL de 170 mm, estimându-se o talie de 51,17 cm, valoare de asemenea mică. Din craniul câtorva capre s-au păstrat cinci coarne, dintre care două de femele. Unul dintre acestea este de tip săbiat, *aegagrus*, celălalt fiind de tip *prisca*. Datele lor metrice nu le depășesc pe cele ale ovinelor, având valori medii.

Cele 237 oase de porc aparțin la minimum 46 de animale; și în acest caz, prezența numeroasă a resturilor maxilare a determinat o creștere a frecvenței speciei ca NMI (23,11%). Grupele de vârstă indică următoarea schemă de sacrificare. Până la 6 luni avem un procent de 24%, până la un an acesta crește la 30,43%, între 1–2 ani se înregistrându-se 32,61%. Practic, până la doi ani se taie circa 87% din efectiv. Ponderea de adulți este mică, de numai 13%. Având în vedere procentul mare de animale tinere cât și proporția mică de adulți, este clar că sporul natural de înmulțire s-a asigurat prin condițiile ambientale optime. Practic Timișul, Bega și sistemul lor hidrografic au favorizat o vegetație arborescentă, de luncă, bună pentru creșterea liberă a porcului. Acesta era o sursă de carne la îndemână, sacrificările având loc tot anul. Puținele date metrice indică exemplare destul de robuste, nu se exclud împerecherile naturale cu mistrețul și el numeros în zonă.

Vitele au 239 resturi de la minimum 25 indivizi, pentru 22 exemplare s-au precizat stadiile de sacrificare. Potrivit acestora, cinci indivizi aveau între 0–2

ani (22,73%), opt între 2–4 ani (36,36%), patru între 4–6,5 ani (18,18%) și cinci între 6,5–9 ani (22,73%). Sesizăm deci, puține tăieri de vițe, probabil pentru a întreține lactația la femele și de a conserva cireada și așa nu prea numeroasă. Sacrificările exemplarelor pentru carne, în intervalul 2–4 ani prevalează, vizând în primul rând masculii. În condițiile în care vitele nu erau prea numeroase, se sacrificau cu moderație; pentru carne se preferau animalele ce au atins o greutate corporală adecvată, dar nu foarte bătrâne. Exploatarea laptelui se făcea prin păstrarea vițeilor, cât și prin păstrarea efectivelor mai mulți ani. Evident, folosirea vitei ca forță de muncă se subînțelege din proporția importantă de maturi. Din locuința H3c–2 provine un metacarp cu GL de 207,8 mm, pe baza lui estimându-se o înălțime la greabăn de 128,2 cm (Matolcsi). Pe baza unui indice diafizar de 33,6 piesa a fost atribuită unei femele. Precizăm că dentiția masivă, cu valori ale lui M_3 de 38–39 mm, apropiate de cele ale bourului (41 mm)⁴. Cele 20 oase de câine, în majoritate resturi cefalice, provin de la 5 animale. Cele câteva măsurători arată exemplare mici, de tip *palustris*, unul singur fiind ceva mai mare.

Dintre speciile vâdate, cele mai multe resturi le are căpriorul. Cele 163 oase provin de la 19 animale, vâdate în diverse momente ale anului. Un exemplar a fost ucis pe 5–6 luni (la început de toamnă), doi între 6–12 luni, unul între 12–15 luni (sezonul de vară) și 15 indivizi peste 12–15 luni. Din cei care au depășit 12–15 luni, avem un individ de 2–3 ani, doi de 3–4 ani și doi de 6–8 ani. Pentru doi masculi, cu coarnele pe peduncul s-a estimat momentul sacrificării, în sezonul cald. Deci, vânarea căpriorului se făcea cam tot anul, în funcție de nevoile alimentare și de prezența speciei în vecinătatea așezării. Datele metrice semnalează o populație de căprior cu exemplare robuste, reflex al unor condiții optime de viață. Cerbul însumează 151 oase, provenind de la 19 animale, pentru două animale nu s-a putut stabili vârsta. Celelalte 17 exemplare au fost vâdate astfel: un animal între 8–12 luni, trei între 1–2 ani, cinci între 2–3,5 ani, două sub 2–2,5 ani și șase peste 2–3,5 ani. Practic, proporția animalelor imature corporal este mare, de 64,71%, față de cea a maturilor corporal, de numai 35,3%. Fie că este vorba de o vânare intensivă, dictată de nevoile alimentare, vizându-se exemplarele de toate vârstele, prezente în arealul de vânătoare, fie pentru a proteja culturile. Mistrețul era o specie numeroasă în împrejurimile așezării. Pe cele 118 resturi am estimat 19 indivizi, vânați preponderent peste 3–4 ani. Astfel, patru indivizi aveau sub 2 ani, unul între 2–3 ani, trei între 3–4 ani și 11 peste această limită. Proporția de maturi corporali este de 73,69%, față de 26,31% cea de subadulți și juvenili. Așadar, exemplarele de mistreț au fost capturate la vârstă matură, probabil combaterea efectului de prădător a

⁴ Prelucrarea biometrică se va face într-o altă lucrare.

contat mai mult decât carnea, care era destul de ațoasă. O serie de oase întregi au furnizat informații despre talia mistrețului. Aceasta oscila între 93,6–102,5 (N = 11), cu o medie de 98,95 cm. Majoritatea valorilor indică masculii. Cele 11 oase de bour provin de la cinci animale adulte și mature. Datele sale metrice sunt la limita celor de vită domestică; de fapt, este destul de greu de separat materialul vitei de cel al bourului, prezența metisajelor nefiind exclusă. Iepurelui aparțin nouă oase, ale unui subadult și trei adulți. Este vorba de animale prinse, oasele sale fiind sparte, sugerând consumul. Vidrei aparține un radius proximal cu Bp/Dp de 10,5/7 mm. Este un element legat de mediul acvatic, bine reprezentat în acele vremuri. Un radius proximal și o spărtură de ulnă provin de la unul/ două carnivore, neputându-se preciza taxonul.

Per ansamblu, față de nivelele anterioare să notăm: scăderea proporției de specii sălbatice sub 40%, în paralel cu creșterea celei de animale domestice. Dintre animalele domestice ovicaprinele și porcul predomină, vita având o pondere redusă în economia locală, nedepășind 19%. De fapt, vita n-a avut niciodată o pondere foarte mare în economia sitului. Cu siguranță, ambientul din câmpia joasă a Banatului n-a prea favorizat creșterea vitelor, ci mai degrabă, pe cea a unor animale de talie mică, porcul și ovicaprinele. Dacă corelăm procentul mare de căprior cu reducerea celui de cerb, putem sesiza la o oarecare extindere a peisajului deschis (intense defrișări?). Ca aspecte tafonomice, menționăm un femur proximal de vită cu tăieri pentru dezarticulare. În rest nu sunt urme, de fapt, gradul de spargere al oaselor este accentuat și eventuale urme de tăiere fiind imposibil de observat.

Faza de construcție 2b, str. 3.3–3.1 (Vinča C2)

Din șanțurile de fundație și gropile de par ale casei H3b–1 (F. 373)⁵ s-au analizat 1097 resturi menajere, atribuite unor specii domestice și sălbatice, cf. clasificării din tabelul 7. Mamiferele domestice prevalează prin cele 432 fragmente (52,62%), atribuite vitei (22,17%), porcului (14,86%), rumegătoarelor mici (14,49%) și câinelui (1,1%). Speciilor sălbatice le revin 389 oase (47,38%), atribuite cerbului (20,83%), mistrețului (12,67%), căpriorului (10,6%), bourului (2,07%), iepurelui (0,97%) și vulpii (0,24%). Ca NMI, segmentul domestic însumează 55,7% față de 44,3%, speciile vâdate. Suinele domestice domină spectrul faunistic cu 18,99%, urmate de ovine și caprine cu 17,72% precum și bovine, cu 16,46%. Cerbul și căpriorul au câte 13,92%, mistrețul 10,13%, bourul 3,8% iar iepurele și vulpea, câte 1,26% fiecare. Distribuția oaselor pe regiuni corporale (Tab. 8), punctează următoarele aspecte: în cazul rumegătoarelor mici, porcului și căpriorului, prevalează resturile cefalice în proporție de 41%, 38% și 33%;

⁵ Drașovean, Schier 2004, 165, Fig. 9.

extremitățile distale ale picioarelor sunt reprezentate prin puține elemente osoase, în jur de 14–16% pentru porc și ovicaprine și 24% pentru căprior. În cazul ovicaprinelor, metapodiile se procesau, puține resturi ajungând în depunerea arheologică. În cazul porcului, părțile distale ale picioarelor intrau în consum. În schimb, în cazul speciilor mari (vită, cerb) resturile cefalice totalizează numai 18,7% predominând părțile distale, în procent de 34,6% pentru vită și 35% pentru cerb. În cazul bourului, extremitățile distale ale membrilor reprezintă 70,5% din materialul speciei.

De la vită provin 182 oase repartizate la minimum 13 specimene, sacrificate astfel: un procent de 38,46% tăieri între 0–2 ani (cinci indivizi), 23,08% între 2–4 ani (trei indivizi), doar 15,38 % între 6–9 ani (doi indivizi) și un individ peste 9 ani (7,7%). Două animale (reprezentând 15,38%) au depășit 3–4 ani, fără precizarea exactă a vârstei. Așadar, 61,5% este ponderea tineretului și subadultilor (sacrificați pentru carne) și 38,46% a animalelor exploatate mai mulți ani, pentru lapte, forță de tracțiune. Un număr de 122 resturi provin de la porc. Cele 15 specimene au fost sacrificate astfel: doi indivizi între 0–6 luni (13,33%), șase între 6–12 luni (40%), patru între 1–2 ani (26,66%) și trei între 2–4 ani (20,1%). Tăierile se făceau prevalent între 6–12 luni, fapt anormal, avându-se în vedere faptul că nu era atinsă greutatea corporală optimă sacrificării. Probabil nevoile imediate ale comunității vor fi dictat acest fapt. Procentul mare de animale tinere și subadulte coroborat cu prevalența speciei în consum, ar sugera condiții optime menținerii unui spor natural al speciei. Utilizarea suinelor în acoperirea măcar parțială a necesarului de carne suplinea sacrificarea, de pildă a bovinelor, ce putea fi folosite la tracțiune și ca furnizoare de lapte.

Cele 119 oase de rumegătoare mici provin de la minimum 14 specimene, sacrificate astfel: două între 2–6 luni (14,29%), patru între 6–12 luni (28,57%), cinci între 1–2 ani (35,71%) și trei între 4–6 ani (21,43%). Menționăm că nu există animale tăiate în primele două luni de viață și nici între 2–4 ani. Totuși proporția mare de juvenili (78%) sugerează sacrificări ale masculilor pentru carne, păstrându-se un efectiv redus de animale pentru lapte și lână. Din cele 14 exemplare, trei sunt capre (doi masculi, o femelă) și trei sunt masculi de Ovis; pentru opt nu există indicii clare de identificare a speciei. De la o oaie provine un radius cu GL (lungimea maximă) de 132 mm, pe baza lui estimându-se o talie de 56,06 cm. Pe materialul ovinelor din locuirea neolitică târzie de la Uivar s-a estimat o variație a înălțimii la greabăn de 48,3–58,6 cm, cu o medie de 55,4 cm ($N = 14$). În același registru valoric se înscriu datele de la Sănandrei, 49,6–58,2 cm ($N = 3$; $M = 55,2$ cm)⁶, Opovo (57,48 cm)⁷ și Vinča

⁶ Date personale nepublicate.

⁷ Greenfield 1986, 411.

(47,8–56,04 cm, $M = 52,5$ cm)⁸. Pe un alt lot de la Vinča s-au apreciat valori de 50,8 cm, 52,27 cm și 55,18 cm⁹. Per ansamblu, datele sunt mici peste tot, confirmând un de tip de ovină mic și gracil. Un studiu mai vechi asupra taliei ovinelor de-a lungul unor epoci istorice și regiuni euro-asiatice arată că, pentru zona A¹⁰, pe perioada de timp înainte de 2000 BC s-a estimat o variație a taliei ovinelor de 57,6–63,1 cm, cu o medie de 59,2 cm ($N = 135$)¹¹. Din acest punct de vedere datele noastre, incluzându-le și pe cele din situri Vinča C sau contemporane lor, se plasează în registrul inferior de variație, chiar sub media zonei A.

Cele nouă resturi de câine sunt sparte, chiar și resturile cefalice, și nu excludem consumul său. Din cei trei indivizi unul avea în jur de 4–5 luni (M1 în erupție), altul sub 15 luni și al treilea era adult. Cei doi indivizi cu dentiția completă erau mici, de tip *palustris*, cf. valorilor Dahr ale seriei mandibulare: 137 și 138,7. Un humerus cu GL de 117 mm a dat o talie de 37,65 cm, valoare mică, tipică epocii.

De la cerb provin 171 resturi, atribuite la 11 specimene. Patru indivizi aveau vârste de 4–5 luni, 8–12 luni, 12–14 luni și 22–24 luni. Alți doi aveau circa 26–29 luni și un altul 30–36 luni. Patru animale au depășit 4–5 ani. Remarcăm proporția mare de juvenili și subadulți (63,6%), față de 36,4% ponderea adulților. Vânărea cerbului se practica pe tot parcursul anului, mai ales în sezonul cald. Mistrețul este bine reprezentat în eșantionul nivelului, cele 104 resturi provin de la opt exemplare, în mare parte adulte și mature. Concret, un individ avea sub 18–24 luni, doi indivizi în jur de 18–24 luni, unul cam 3–4 ani și restul între 4–8 ani. Pe baza unor piese întregi am estimat o variație a taliei de 87,33–106,12 cm, ($N = 8$), cu o medie de 96,5 cm. Printre maturi am identificat două femele și un mascul robust. Cele 87 oase de căprior au fost atribuite la 11 exemplare, cu următoarele vârste: trei între 2–6 luni (prinși vara-toamna), trei între 12–16 luni (primăvara-vara), unul între 2–3 ani, altul între 3–4 ani și trei peste acest stadiu. Practic, juvenili și subadulții însumează cam 55%, restul fiind adulți. Prezența a cinci coarne pe peduncul de la indivizi diferiți ca vârstă, sugerează vânărea intensă a căpriorului în sezonul cald (între mai-septembrie), așa cum o confirmă și dentiția. Un singur exemplar avea coarnele picate, însemnând capturarea animalului respectiv în sezon rece (între noiembrie-martie). Un metacarp cu GL 177 mm indică o talie destul de înaltă comparativ cu materialul din vremurile moderne și actuale. Bourul este o prezență relativ comună și în acest nivel, cele 17 oase indică minimum trei indivizi, unul de circa 2–3 ani și doi peste 3–4 ani. Dintre cele trei exemplare, unul este un taur robust

⁸ Am estimat înălțimile la greabăn pe baza datelor din Dimitrijević 2006, 264, tab. 5.

⁹ Bökönyi 1990, 51.

¹⁰ Aici sunt incluse Germania, Ungaria, fosta Iugoslavie, Grecia, nordul Turciei.

¹¹ Lasota-Moskalewska *et alii* 1998, 325.

având în vedere dimensiunile unui metatars distal de 78/45 mm. Cele opt resturi de iepure provin de la mai mulți indivizi, dar nu avem elemente clare de identificare, decât a unuia singur. De la o vulpe am identificat o pereche de mandibule, sparte la nivelul lui M3; măsurătorile indică un exemplar de mărime medie. Printre oasele cu urme de tăiere nu am identificat decât un corn de capră (juvenil), secționat la bază pentru îndepărtarea sa. Cu urme de ardere sau arse avem doar șapte piese, 39 au pigmentație roșcată, implicând contact cu focul.

Deci ce aduce acest nivel nou? Întâlnim aceleași specii, ponderea vânatului este în continuare mare, vita are procente ușor crescute, dar tot porcul și ovicaprinele reprezintă baza alimentației carnată.

Faza de construcție 2a, str. 2 (Vinča C2-3)

Cele 617 resturi de mamifere atribuite acestei faze provin din gropile de par și șanțurile de fundație ale locuințelor F. 191, F. 205, F. 54 și F. 352/ 351. Edificiul F. 191 a fost localizat în suprafața S. II, continuând și în suprafața I, unde a primit numărul F. 533. În suprafața S. II, adiacentă spre nord-est suprafeței I a fost cercetată o altă structură arsă, notată cu F. 205. Ruinele construcției F. 54 sunt situate la limita dintre suprafețele S. II și S. III iar ultima construcție reprezintă partea de sus a edificiului F. 373 din nivelul anterior¹². Per ansamblu, distribuția pe specii indică prevalența oaselor de la animalele domestice în proporție de 52,7% ca resturi și 51,79% ca indivizi. Vitele domină cu 22,25%, fiind urmate de ovicaprine cu 15,55% și porcine cu 14,04%. Segmentul sălbatic este bine reprezentat și în acest nivel, însumând 47,3% pe resturi și 48,21% pe indivizi. Cerbul are cele mai oase (22,05%), fiind urmat de căprior (11,23%) și mistreț (7,77%). Bourul, iepurele, pisica, vulpea și ursul sunt prezențe rare, totalizând sub 1% (Tab. 9, Fig. 4). Ca elemente inedite amintim ursul și pisica sălbatică. Sub raport morfo-dimensional oasele din acest nivel sunt puțin dimensionabile, păstrându-se parametrii crescuți la bovine, bour, cerb și mistreț. De la un câine provine o mandibulă atribuită clasei *intermedius*, cf lg. Dahr. Pentru mistreț am estimat înălțimi la greabăn de 91,8 cm, 93,6 cm și 10,3,4 cm iar pentru un exemplar domestic o talie de 76,56 cm.

Sub raportul exploatării speciilor amintim următoarele aspecte. În cazul vitei predomină animalele sacrificate între 2-4 ani (44,5%), animalele ținute peste această vârstă reprezintă doar 33,3% (trei indivizi) iar cele sub doi ani reprezintă 22,22% (doi indivizi). Este clară sacrificarea prevalentă a imaturilor corporali sau a acelor care abia au atins acest stadiu, doar o treime din animale fiind ținute mai mulți ani. La porc se constată sacrificări preponderente în primul an de viață (44,4%), ceva mai puțin în al doilea (33,3%), ponderea adulților

¹² Drașovean, Schier 2004, 165, Fig. 9.

fiind mică (22,3%). La ovine și caprine avem o exploatare axată pe obținerea cărnii, până la doi ani, tăindu-se 78,56%. Între 2–4 ani nu se înregistrează tăieri iar între 4–6 ani, doar 21%. În cazul cerbului, din cele opt exemplare, unul este tânăr, patru subadulți și trei adulți/maturi. În cazul căpriorului, dintre cei șapte indivizi, cinci sunt adulți/maturi și 2 subadulți. În cazul mistrețului, se vânau predilect animalele mature, astfel din cei cinci indivizi, doar unul este subadult restul adulți și maturi.

Și în acest nivel proporția de specii vâdate este mare, în jur de 47–48%. Se exploatează prevalent cerbul, ce înregistrează cel mai mare procent de până acum ca NISP (22,05%), depășind cota bovinelor. Proporția bourului este redusă, la 1–3,5%, căpriorul și mistrețul sunt importante în domeniul vânătorii. Speciile domestice au procentaje aproape identice cu cele din nivelul 2b. În segmentul domestic, rumegătoarele mici și porcul predomină. Sacrificarea speciilor domestice viza în primul rând obținerea cărnii, cu o proporție mică, de circa 20–30%, animale exploatate pentru lapte, forță de tracțiune. Nici distribuția pe regiuni corporale (Tab. 10) nu evidențiază aspecte deosebite. Se înregistrează aceeași pondere mare a resturilor cefalice (26–40%) la animalele de talie mică (porc, ovine, caprine, chiar și căprior), reflectată și în numărul mare de indivizi identificați. În cazul bovinelor și cerbului se înregistrează numeroase resturi de extremități distale ale membrelor (falange, spărturi de metapodii). Ponderea lor variază între 34–39%. Numărul lor sporit nu-și are corespondent printre elementele din părțile proximale ale membrelor, ce au o slabă reprezentare, 12% la vită, 19% la cerb. Faptul reflectă pe de-o parte, săparea incompletă a diferitelor obiective din tell și pe de alta, natura contextelor de unde provine materialul osos, gropi și șanțuri de fundație, nepotrivite pentru acumularea elementele osoase mari. Oasele nu poartă urme de tăiere, dar sunt deteriorate de foc. Astfel, din F. 351 provin 40 oase aflate în diverse faze de ardere, iar din F. 205 circa 32 fragmente. Doar complexe F. 191 și F. 54 nu prezintă material osos afectat de foc.

Nivelul 1g1, str. 1 (Vinča C2)

Edificiile arse din stratul 2, notate cu F. 373/351 și F. 205 au fost tăiate de o serie de gropi și șanțuri de fundație ce aparțin unor construcții ulterioare care au fost atribuite stratului 1. Ultima etapă a locuirii neolitice târzii a fost împărțită în două niveluri, notate cu 1g1 și 1g2. Primul nivel (1g1) include o groapă, notată cu F. 370 ce taie structura casei F. 373. Conținutul ei a furnizat și 202 oase de mamifere. Dintre acestea, 146 sunt determinabile, restul fiind spărturi de coaste, sau așchii neatribuite vreunui taxon. În groapă s-au acumulat multe resturi de la specii mari, vită (20,55%) și cerb (19,18%). Ovicaprinele au și ele o frecvență crescută, de 21,23% ca NISP. Lista speciilor sălbatice se

reduce strict la mamiferele cu rol în consum, lipsind bourul și carnivorele mici. Ca NMI, prevalează ovicaprinele cu 27,27%, porcul și vita înregistrând doar 13,64% (Tab. 11, Fig. 5). Cele 30 oase de vită provin de la trei animale, sacrificate sub 15–18 luni, 32–36 luni și peste 3 ani. De la rumegătoarele mici provin 31 piese de la trei ovine, două caprine și unul fără atribuire specifică. Cele două capre au fost sacrificate între 18–24 luni și peste trei ani. Cele trei ovine au fost sacrificate între 6–12 luni, 12–14 luni și 18–24 luni. Un animal de 3–6 luni nu a fost atribuit specific. Cele 23 oase de porc provin de la trei exemplare cu vârstele de 3–4 luni, 6–8 luni și 3–4 ani. În planul vânătorii, cerbul domină cu 19,18%, urmat de căprior cu 13,01% și mistreț cu 8,22%. În general, în groapă s-au aruncat oase din toate regiunile corporale, ponderea diferitelor regiuni corporale fiind oarecum echilibrată (Tab. 12). Aproximativ 29% este ponderea resturilor cefalice, doar 10,5% cea a scheletului axial, aici intervine dificultatea de separare clară a spărturilor de coaste și vertebre dintre vită/cerb, porc/mistreț, căprior/ovicaprine. 26% este ponderea părților seci (distale) ale membrelor și doar 15–18% a părților proximale, bogat carnat ale membrelor și centurile. Complexul respectiv va fi avut rol de groapă menajeră, acesta conținând resturi scheletice de la minimum 22 animale sacrificate, mai ales toamna sau primăvara.

Nivelul 1g2, str. 1 (Vinča C2)

Din contextul respectiv s-au analizat 242 piese, dintre care 177 fragmente provin din locuința H1g2-1 (cea mai târzie construcție neolitică din zona respectivă a tellului) și 65 piese din groapa F. 448 (Tab. 13, Fig. 6). Segmentul domestic însumează 52,85% față de 47,15%, ponderea speciilor vâdate. Potrivit estimărilor procentuale, rumegătoarele mici prevalează cu 28,45%, urmate de cerb cu 24,39%, porc și mistreț cu câte 11,38% fiecare, bovine cu 13,01%, căprior cu 9,76% și bour cu 1,63%. Cele 16 oase de vită aparțin la trei animale cu vârste de 8–12 luni, 24–30 luni și peste 4–5 ani. Cele 12 oase de porc se distribuie la doi indivizi, de 6–8 luni și 2–3 ani. De la ovine s-au determinat 35 resturi, atribuite la două animale sacrificate între 2–6 luni (primăvara-vara) și alte două între 3–4 ani. Pentru două ovine s-au estimat înălțimi la greabăn de 54,43 cm (pe astragal) și 55,86 cm pe calcaneu, valori mici, normale epocii. În cazul cerbului, cele 30 oase provin de la doi subadulți (sacrificați sub 2–3 ani) și doi adulți. Cele 12 oase de căprior aparțin la două exemplare, ce au depășit 12 luni, fără a se preciza exact momentul sacrificării. Cele trei resturi de bour provin de la o femelă. Și în acest caz, resturile osoase determinate provin în proporție de 40,65% din scheletul distal al membrelor, 22,7% fiind proporția elementelor cefalice; restul părților coporale sunt slab reprezentate, între 8–18% (Tab. 14). De la cerb amintim o tibie proximală care este deformată de foc. De

asemenea, două coaste, posibil de la vită sau cerb, colectate din F. 377 au urme de prelucrare.

Concluzii

Per ansamblu, din nivelele Vinča C (S. I-III) s-au determinat 5368 resturi de mamifere dintre care 3210 fragmente provin din nivelele Vinča C1 și 2158 fragmente din nivelele Vinča C2 (Tab. 15). Pentru a compara distribuțiile principalilor taxoni de-a lungul locuirii neolitice Szakálhát/(Vinča B2), Vinča C1 și C2 am aplicat testul neparametric χ^2 . Rezultate obținute, înscrise în tabelul 16, se interpretează astfel: în locuirea Szakálhát s-au observat mai multe oase de vită și mai puține de cerb, căprior, porc și ovicaprine. Se pare că economia celor mai timpurii comunități neolitice de pe tell era puternic axată pe exploatarea bovinelor, celelalte specii având o pondere mai mică în alimentație, la fel și vânatul. În etapa Vinča C1, raporturile se inversează în sensul că se înregistrează mai puțină vită și mai multe suine și ovicaprine. În planul vânătoriei se înregistrează mai puțin cerb și mai mult căprior. Ovicaprinele și căpriorul sunt numeroase în locuirea Vinča C1 sugerând o ușoară extindere a zonelor deschise (de pășunat?); în schimb, cerbul are o pondere mai mică, însemnând împrejurimi mai puțin împădurite. Așadar în așezarea vinciană C1 se reduce ponderea vitei în economie și crește cea a porcului, ovicaprinelor și vânatului (căprior, mai ales). În nivelele Vinča C2 se înregistrează o situație inversă, în sensul extinderii arealului împădurit în detrimentul suprafețelor de pășunat. Bovinele sunt mai puține, la fel ovicaprinele, în schimb cerbul este bine reprezentat, în detrimentul căpriorului și mistrețului. Datele de mai sus confirmă procentajele înregistrate de speciile respective de-a lungul celor trei faze de locuire. Astfel în așezarea Szakálhát, ponderea segmentului domestic este de 69,7% față de 30,3%, segmentul sălbatic. În nivelele următoare ponderea vânatului crește la 37,8%, atingând 46,7% în nivelele Vinča C2. Este vorba așadar, de o sporire a ratei vânatului cu circa 16% față de locuirea neolitică Vinča B2. În materie de specii domestice se înregistrează următoarele fluctuații procentuale: bovinele înregistrează procentul maxim în locuirea Szakálhát, de 42,46%, reducându-se la circa 21% în nivelele Vinča C. Ponderea suinelor domestice variază nesemnificativ. Probabil condițiile ambientale, propice unei vegetații specifice creșterii libere a suinelor nu s-au modificat semnificativ de-a lungul celor trei nivele culturale. În schimb, rata rumegătoarelor mici suferă unele fluctuații mai mult sau mai puțin semnificative. Astfel în Vinča B2 ovicaprinele înregistrează 13,7%, procentul crește la 21,2% în Vinča C1, reducându-se la 16,6% în Vinča C2. Probabil sunt fluctuații de densitate ce ar reflecta unele

episoade de extindere/ restrângere a suprafețelor de pășunat, corelate cu defrișările din teren. Faptul este confirmat și de oscilația procentului căpriorului, după cum urmează: 5,37% în Vinča B2, circa 12,25% în Vinča C1 și 11% spre finele locuirii vinciene. În aceeași ordine de idei, rata cerbului este mică, de 10,2% în Vinča B2, crește puțin în Vinča C1 (13,8%), atingând 22% spre finele așezării neolitice. Intensificarea vânătorii, mai ales a cerbului se manifestă spre finele așezării Vinča C2, fapt ce ar putea sugera o răcire, însoțită de o extindere a zonei împădurite. Procentul mistrețului se menține în jur 10% pe toată durata așezării neolitice; probabil ambientul umed și vegetația specifică de-a lungul cursurilor de apă au reprezentat o caracteristică a împrejurimilor sitului pe durata funcționării sale. Astfel, o serie de elemente faunistice precum vidra, castorul viețuiau pe vechile brațe ale râurilor cu un curs lent, grinduri și mlaștini ale căror maluri erau acoperite de o vegetație arborescentă, formată din stejar, frasin, ulm, arin, plop, salcie. Aceste păduri de luncă erau potrivite și pentru suine. Avându-se în vedere compoziția faunistică și procentajele speciilor se confirmă datele paleobotanice de la Uivar. Acestea atestă un peisaj de câmpie inundabilă, cu un mozaic vegetal, incluzând specii acvatice, ruderales, buruieni, vegetație arborescentă de esență moale, cât și zone de pășuni. S-au evidențiat și fructele unor arbuști ce vegetau în arealul așezării, ca de pildă corn, alun, porumbar, mur, soc¹³.

Cercetările palinologice din Ungaria centrală au evidențiat și ele o tendință de răcire a vremii la finele neoliticului, ce a continuat și în eneolitic. Ea a fost însoțită de extinderea pădurilor de foioase, caracterizate prin predominanța fagului. Pe la începutul epocii cuprului, climatul devine ceva mai rece și umed, răcirea accentuându-se în a doua parte a eneoliticului¹⁴. Evident, schimbările climaterice nu pot argumenta în totalitate creșterea interesului pentru vânătoare în neoliticul târziu. Exploatarea pe scară largă a animalelor sălbatice este o caracteristică a siturilor pluristratificate (telluri) din neoliticul târziu, structura așezărilor respective reflectând o organizare socială complexă¹⁵. O sinteză asupra exploatării animalelor în 12 așezări neolitice târzii din câmpia maghiară a evidențiat, prin aplicare testului χ^2 diferențe semnificative față de epocile anterioare. Acestea constau în diminuarea contribuției ovicaprinelor în economia alimentară, alături de o creștere a interesului pentru vânatul de talie mare (cerb, mistreț, bour). În siturile respective s-au estimat valori medii de 30% pentru bovine, 13% pentru ovicaprine, 14% pentru suinele domestice, 11% pentru mistreț, 17% pentru cerb și 16% pentru bour¹⁶. În așezările Tisza

¹³ Fischer, Rösch 2004, 219–220.

¹⁴ Parkinson *et alii*, 2010, 10.

¹⁵ Bartosiewicz 2005, 60–61.

¹⁶ Bartosiewicz 2005, Tab. 3, 13.

(parțial contemporane cu situl de la Uivar), raportul vânătoare/specii domestice este 1/1¹⁷. Atât datele mai vechi¹⁸ cât și cele mai noi¹⁹ de la Polgár-Csőszhalom au evidențiat o pondere mare a vânatului în așezarea tell și ceva mai mică în așezarea plană. Astfel, în tell vânatul atinge 52% iar în cea plană 37%. Se pare că, exploatarea intensivă a speciilor sălbatice este o caracteristică a locuirilor de tip tell²⁰. Studiul faunei din două așezări neolitice târzii, Vésztő-Magor și Szeghalom-Kovácihalom (Ungaria) au evidențiat date diferite de cele menționate în sinteza de referință. Astfel, pe cele 182 oase determinabile din așezarea tell de la Vésztő-Magor²¹ s-au estimat următoarele procentaje: vita 37%, ovicaprinele și porcul 13–14%, mistrețul 24%, cerbul 9%, bourul 3%. Pe lotul de 144 resturi determinabile de la Szeghalom-Kovácihalom²² s-au obținut procentaje discordante față de cele de la Vésztő-Magor. Astfel vitele au o pondere de 29%, ovicaprinele 44%, porcul doar 4%, cerbul 17% și mistrețul 5%. Per ansamblu speciile sălbatice totalizând 32%. Practic, cele două spectre faunistice diferă între ele, una din explicațiile avansate în literatură fiind aceea că, Vésztő-Magor a fost un centru regional ocupat de elite iar Szeghalom-Kovácihalom doar o așezare satelit. Din păcate, loturile faunistice din cele două situri sunt mici, iar procentajele amintite nu reprezintă o bază sigură de comparație pentru fauna de la Uivar. În general, rezultatele oferite de cele două așezări nu se încadrează nici în „schema” faunei neoliticului târziu, sugerată de sinteza a lui L. Bartosiewicz. Ele diferă prin ponderea ceva mai mică a vânatului (cam 30%), rata foarte mare a ovicaprinelor la Szeghalom-Kovácihalom (44% față de 13%, media pe siturile neolitice târzii) și a bovinelor la Vésztő-Magor (37% față de 30%, media pe siturile târzii). Credem că fauna de la Uivar se corelează în mare măsură cu datele stabilite pe siturile Tisza, mai ales în ceea ce privește proporția mare a vânatului, aproape 1/1, ponderea modestă a suinelor și într-o oarecare măsură a ovicaprinelor. Vita pare să aibă o pondere mult mai mică în economia locală a comunităților de la Uivar. Evident sunt diferențe date de particularități locale și regionale, modalități de abordare a loturilor faunistice, mărimea eșantioanelor și o serie de alți factori.

¹⁷ Bartosiewicz 2005, 52–56.

¹⁸ Bökönyi 1974, 394.

¹⁹ Schwartz 2002, 853–859.

²⁰ Bartosiewicz 2005, 60.

²¹ Pazan 2013, 19.

²² Pazan 2013, 15.

BIBLIOGRAFIE

Bartosiewicz 2005,

L. Bartosiewicz, *Plain talk: animals, environment and culture in the Neolithic of the Carpathian Basin and adjacent areas*, în D. W. Bailey, A. Whittle, V. Cummings (eds), *(Un) settling the Neolithic*, Oxford, 2005, 60–61.

Bökönyi 1974,

S. Bökönyi, *History of domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974, 394.

Bökönyi 1990,

S. Bökönyi, *Tierknochenfunde der neuesten Ausgrabungen in Srejović D., Vinča and its World*, în International Symposium, *The Danubian Region from 6000 to 3000 B. C.*, vol. LI, 14, Beograd, 1990.

Dimitrijević 2006,

V. Dimitrijević, *Vertebrate fauna of Vinča-Belo Brdo: Excavation campaigns 1998–2003*, în *Starinar*, 56, 2006.

Draşovean, Schier 2010,

Fl. Draşovean, W. Schier, *The neolithic tell sites Parţa and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space*, în S. Hansen (ed.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26–27 Februar 2007*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 14, Bonn, 2010, 165.

Draşovean et alii 2017,

Fl. Draşovean, W. Schier, A. Bayliss, B. Gaydarska, A. Whittle, *The lives of houses: duration, context and history at Neolithic Uivar (Forthcoming)*, în *EJA*, 2017, <http://hdl.handle.net/1893/25307>.

Fischer, Rösch 2004,

E. Fischer, M. Rösch, *Archaeobotanische Untersuchungen*, 219–220, în W. Schier, Fl. Draşovean, *Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timis, Rumänien (1998–2002)*, în *PZ*, 79, 2, 2004.

El Susi 2016,

G. El Susi, *Date arheozoologice inedite asupra locuirii Tiszapolgár de la Uivar (judeţul Timiş)*, în C. Popa (ed.), *AnU. Series Historica*, 20/II, *The Carpathian Basin and the Northern Balkans between 3500 and 2500 BC: Common Aspects and Regional Differences*, 2016, 265–289.

El Susi 2017a,

G. El Susi, *Oase de animale din aşezarea neolitică târzie de la Uivar, jud. Timiş*.

Materialul din șanțurile de fortificație, în *Arheovest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie*, In *honorem Prof. Univ. emerit Doina Benea*, Szeged, 2017, vol. 2, 611–641.

El Susi 2017b,

G. El Susi, *Animal Bones from the Neolithic (Szakalhat) levels at Uivar (Timiș County)*, în *Ziridava*, 31, 2017, 29–55.

Grant 1982,

A. Grant, *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*, în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne (eds.), *Ageing and Sexing Animals from Archaeological sites*, BAR IS, 109, 1982, 91–108.

Greenfield 1986,

H. J. Greenfield, *The paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia): a zooarchaeological perspective on the Late Neolithic and Bronze age (ca. 4500–1000 BC)*, BAR IS, 304, 1986.

Hammer 1999–2016,

Ø. Hammer, *Past. Paleontological Statistics, Version 3.14, Reference manual*, Natural History Museum University of Oslo, 1999–2016.

Lasota-Moskalewska et alii 1998,

A. Lasota-Moskalewska, H. Kobryń, K. Świeżyński, *The size of domestic sheep (Ovis aries L.) in Europe and Asia from the Neolithic to the Middle Age*, Światowit, *Roczniki Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*, 41, fasc. B, în *Archaeologia Pradziejowa i Średniowieczna*, 323–348.

Parkinson et alii 2010,

W. A. Parkinson, R. W. Yerkes, A. Gyucha, A. Sarris, M. Morris, R. B. Salisbury, *Early Copper Age Settlements in the Körös Region of the Great Hungarian Plain*, în *JFA*, 35, 2, 2010, 164–183.

Pazan 213,

R. Kyra Pazan, *Subsistence, Settlement and Social Stratification on the Great Hungarian Plain during the Transition to the Copper Age*, Honors Research Thesis, The Ohio State University, 2013, <http://hdl.handle.net/1811/57695>.

Schier, Drașovean 2004,

W. Schier, Fl. Drașovean, *Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timis, Rumänien (1998–2002)*, în *PZ*, 79, 2, 2004, 145–230.

Schier 2008,

W. Schier, *Uivar: a late Neolithic-early Eneolithic fortified tell site in western Romania*, în D. Bailey, A. Whittle, D. Hofmann (eds.), *Living well together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*, Oxford, 2008, 54–67.

Schwartz 2002,

C. A Schwartz, Part V, în R. Aslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer, D. Thum (eds), *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann*, Band 2, 2002, 853–859. Greiner: Remshalden-Grunbach.

ANIMAL HUSBANDRY OF THE LATE NEOLITHIC SITE (VINČA C1 AND C2) AT UIVAR, TIMIȘ COUNTY

Abstract

The article puts forward the results of the analysis of 5,368 animal bones from Vinča C (trenches I-III) edifices at Uivar, Timiș County. Of those, 3,210 fragments were gathered from the Vinča C1 levels and 2,158 fragments from the Vinča C2 ones. In order to define the main characteristics of the late Neolithic husbandry, the outcomes have been compared to those of the Szakálhat dwelling in the site. All around, the economy of the Szakálhat communities was focused on cattle raising (42.46%), with a diminished contribution of other mammals (about 13%). Hunting is quoted with 30.3%. In the following levels, the share increases to 37.8%, reaching 46.7% in the Vinča C2 levels. In case of domestic taxa, the further variations have been noted: cattle reach the maximum in the Szakálhat habitation (42.46%), diminishing to 21% in the Vinča C levels. The proportion of domestic swine slightly varies. Most likely the environments, unaltered along the three cultural phases are supposed. Instead, the rate of small ruminants has some less significant fluctuations. Thus they record 13.7% in Vinča B2, increasing to 21.2% in Vinča C1, diminishing to 16.6% in Vinča C2. Probably there were density changes that would reflected some episodes of spreading/ reducing of pastures, associated with a field deforestation. The fact is also confirmed by the oscillation of the roe deer rate as follows: 5.37% in Vinča B2, 12.25% in Vinča C1 and 11% until the end of the Vincian habitation. In the same vein, the red deer rate is only 10.2% in Vinča B2, slightly increasing to 13.8% during Vinča C1, then reaching 22% towards the end of the Neolithic site. The heightening of the hunting, particularly that of red deer could suggest a cooling, accompanied by an extension of the wooded area towards the end of the Vinča C2 settlement. The percentage of the wild boar is around 10% all through the Neolithic settlement; likely the wet environment and the specific vegetation along the watercourses portrayed the site's surroundings during its function. Accordingly, a series of wildlife elements such as otter, beaver lived along the water streams, covered with a soft tree vegetation composed of oak, ash, elm, alder, poplar and willow. Those plain forests were also suitable for the boar and pig. Considering the faunal composition and rates of the species, the paleobotanical data from Uivar were confirmed.

Tabel 1. Distribuția speciilor în locuințele fazei de construcție 3b, str. 3.7. / Species distribution in the building stage 3b, layer 3.7.

Vinča C1	H3e-1	H3e-1	H3e-1	Total locuințe 4/3b			
Specii	NISP	NISP	NISP	NISP	%	MNI	%
Bos taurus	26	16	6	48	17,02	4	11,76
Sus s. domesticus	18	18	21	57	20,21	7	20,59
Ovis/Capra	17	27	10	54	19,15	6	17,65
Specii domestice	61	61	37	159	56,38	17	50
Cervus elaphus	22	21	17	60	21,28	5	14,71
Capreolus c.	15	12	2	29	10,28	5	14,71
Sus s. ferrus	11	10	4	25	8,87	4	11,76
Bos primigenius	4	2		6	2,13	2	5,88
Lepus europaeus		3		3	1,06	1	2,94
Specii sălbatice	52	48	23	123	43,62	17	50
Specii determinate	113	109	60	282	100	34	100
Bos/Cervus	24	11	5	40			
Ovic/Capreolus	31	10	12	53			
Coaste	26	27	11	64			
Așchii	63	73	61	197			
Total eşantion	257	230	149	636			

Tabel 2. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în faza de construcție 3b, str. 3.7. / Body part distribution in the building stage 3b, layer 3.7.

	Vita			Porc			Ovic.
Complex	H3e-1	H3e-2	H3e-3	H3e-1	H3e-2	H3e-3	H3e-1
Neurocraniu/ ossa corni			1	1		5	2
Viscerocr.				1	3	1	
Dentes sup.							1
Mandibula	2			2	4	3	2
Dentes inf.			1			4	1
Vertebrae	6	2			1		
Sacrum	1						
Costae	6		1	5	1	1	1
Scapula	1			1	3	1	
Humerus		2	1				1
Radius		3		2	2	1	4
Ulna		2		2	1		
Carpalia							
Metacarpus		1					2

	Vita			Porc			Ovic.
Pelvis	2			1	1		1
Femur	2	1					1
Tibia	1	1			2	2	1
Patella	1						
Tarsalia		2	1	1			
Metatarsus		1		1			
Phalanx 1	1	1		1			
Phalanx 2	2						
Phalanx 3	1						
Metapodalia			1			3	
Total	26	16	6	18	18	21	17

continuare

	Ovicaprine		Cerb			Căprior
	H3e-2	H3e-3	H3e-1	H3e-2	H3e-3	H3e-1
Complex	3	1	1		1	1
Neurocraniu/ ossa corni						
Viscerocr.		3	2	1		
Dentes sup.					2	
Mandibula	4	3	2	1	1	4
Dentes inf.	1	1		1	1	
Vertebrae	1		2	2	1	1
Sacrum				1		
Costae	4		2			1
Scapula	1		3	2	1	
Humerus	1					1
Radius	2		2	2		
Ulna						1
Carpalia				1		
Metacarpus	1			2		
Pelvis	2			1	1	
Femur			1			2
Tibia	4		1	2	1	4
Tarsalia			1	1		
Metatarsus	3	1	3	4	2	
Phalanx 1			2		1	
Phalanx 2						
Metapodalia		1			5	
Total	27	10	22	21	17	15

continuare

	Căprior	Mistreț			Bour	
Complex	H3e-2	H3e-1	H3e-2	H3e-3	H3e-1	H3e-2
Neurocraniu/ ossa corni	2					
Viscerocr.		2	1			
Dentes sup.						
Mandibula	1	2	1	1		
Dentes inf.		1	1			
Vertebrae				1		
Costae		1	1			
Sacrum			1			
Scapula			1			
Humerus	1	1	1			
Radius	3			1	1	1
Ulna		1				
Carpalia					1	1
Metacarpus	1					
Pelvis						
Femur	1	1			2	
Tibia	1					
Tarsalia						
Metatarsus	1		1	1		
Phalanx 1		2	1			
Phalanx 2	1		1			
Metapodalia						
Total	12	11	10	4	4	2

Tabel 3. Distribuția speciilor în faza de construcție 3b, str. 3.5. / Species distribution in the building stage 3b, layer 3.5.

Vința C1	H3d-3/platformă		F. 897/groapă		F. 899/groapă	
Specii	NISP	NMI	NISP	NMI	NISP	NMI
Bos taurus	37	3	5	1	12	2
Sus s. domesticus	9	2	4	2	15	4
Ovis/Capra	6	2	5	1	10	2
Canis familiaris					1	1
Specii domestice	52	7	14	4	38	9
Cervus elaphus	3	2	11	2	11	1
Capreolus c.	3	1	4	1	3	1
Sus s. ferrus	6	1	5	2	10	2

Vinča C1	H3d-3/platformă		F. 897/groapă		F. 899/groapă	
Specii sălbătice	12	4	20	5	24	4
Specii determinate	64	11	34	9	62	13
Bos/Cervus	19		3		3	
Ovic/Capreolus	3					
Coaste	15		2		25	
Așchii	9		9		26	
Total eșantion	110		48		116	

continuare

Complexe	Reparații H3e-2		Total			
Specii	NISP	NMI	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	19	2	73	29,44	8	15,38
Sus s. domesticus	18	4	46	18,55	12	23,08
Ovis/Capra	20	7	41	16,53	12	23,08
Canis familiaris			1	0,4	1	1,92
Specii domestice	57	13	161	64,92	33	63,46
Cervus elaphus	15	2	40	16,13	7	13,46
Capreolus c.	11	2	21	8,47	5	9,62
Sus s. ferrus	5	2	26	10,48	7	13,46
Specii sălbătice	31	6	87	35,08	19	36,54
Specii determinate	88	19	248	100	52	100
Bos/Cervus	11		36			
Ovic/Capreolus	7		10			
Coaste	12		54			
Așchii	36		80			
Total eșantion	154		428			

Tabel 4. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în str. 3.5. / Body part distribution in the layer 3.5.

	Vită				Porc				Ovic.
Complex	H3d-3	F. 897	F. 899	H3e-2	H3d-3	F. 897	F. 899	H3e-2	F. H3d-3
Neurocraniu/ ossa corni	1		1	1	2		1	3	2
Viscerocr.	3			1			2	1	1
Dentes sup.	1		1						
Mandibula	6			1	2	1	4	3	1
Atlas								1	
Axis	1		1						
Vertebrae	1	1		1	1		1		2

	Vită				Porc				Ovic.
Sacrum	1								
Costae	1			2	1		3	1	
Scapula		2			1				
Humerus	7						1	1	
Radius	1		2	1	1		2	2	
Ulna								2	
Carpalia			1						
Metacarpus	2			3		1			
Pelvis	2			2			1	1	
Femur	2		2	1	1				
Patella	1					1			
Tibia	4		2	1		1		2	
Talus		1							
Calcaneus	1							1	
Metatarsus	1		2	1					
Phalanx 1	1			2					
Phalanx 2		1		2					
Metapodalia									
Total	37	5	12	19	9	4	15	18	6

continuare

	Ovicaprine				Cerb		Căprior		
Complex	F. 897	F. 899	H3e-2	H3d-3	F. 897	F. 899	H3e-2	H3d-3	F. 897
Neurocranium/ ossa corni		1	1			2	1	1	1
Viscerocr.		1		1		1		1	
Dentes sup.		1	3						
Mandibula	3	2	6				2		
Atlas									
Axis									
Vertebrae							1		
Sacrum					1				
Costae		1	1		2		1		
Scapula					1	1			
Humerus			3						1
Radius	1	1	3	1			1		1
Ulna			1		1				
Carpalia						1			

	Ovicaprine			Cerb			Căprior		
Metacarpus			1		1		2		
Pelvis					1	3			
Femur	1						1		
Patella									
Tibia				1	2	1			
Talus			1		1	1			
Calcaneus					1				
Metatarsus		3					5	1	
Phalanx 1						1			
Phalanx 2									
Metapodalia							1		1
Total	5	10	20	3	11	11	15	3	4

continuare

	Căprior		Mistreț		Câine			
Complex	F. 899	H3e-2	H3d-3	F. 897	F. 899	H3e-2	F. 899	Total
Neurocraniu/ ossa corni		1						19
Viscerocr.		1			1			14
Dentes sup.								6
Mandibula			1	1		1		34
Atlas						1		2
Axis								2
Vertebrae								8
Sacrum								2
Costae			1		3			17
Scapula	1	1	1		2			10
Humerus	1	1	2			3		20
Radius		1		1	1			20
Ulna		1			1			6
Carpalia								2
Metacarpus								10
Pelvis		1	1					12
Femur		1			1			10
Patella								2
Tibia								14
Talus				2				6
Calcaneus					1			4

	Căprior		Mistreț		Câine			
Metatarsus	1	2						16
Phalanx 1		1		1				6
Phalanx 2								3
Metapodalia							1	3
Total	3	11	6	5	10	5	1	248

Tabel 5. Distribuția speciilor în locuințele fazei de construcție 3a, str. 3.4. / Species distribution in the building stage 3a, layer 3.4.

	H3c-1		H3c-2		H3c-3		F. 721	
Specii	NISP	NMI	NISP	NMI	NISP	NMI	NISP	NMI
Bos taurus	12	3	130	10	14	2	32	3
Sus s. domesticus	25	4	97	19	21	6	20	5
Ovis/Capra	27	5	143	31	17	5	15	2
Canis familiaris			13	2	4	2		
Specii domestice	64	12	383	62	56	15	67	10
Cervus elaphus	16	2	78	6	10	2	6	2
Capreolus c.	15	2	90	9	8	2	13	2
Sus s. ferrus	5	2	72	8	6	2	8	2
Bos primigenius	1	1	5	1			3	1
Lepus europaeus			2	1			2	1
Vulpes v.								
Lutra lutra			1	1				
Carnivora			2	1				
Specii sălbatice	37	7	250	27	24	6	32	8
Sp. determinate	101	19	633	89	80	21	99	18
Bos/Cervus	4		53		3		2	
Ovic/Capreolus	18		125		12		18	
Sus sp.			4					
Coaste			54					
Așchii	25		231		36		48	
Total eșantion	148		1100		131		167	

continuare

	F. 853		F. 884		Total orizont 3a			
Specii	NISP	NMI	NISP	NMI	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	17	3	34	4	239	19,43	25	12,57
Sus s. domesticus	50	5	24	7	237	19,27	46	23,11
Ovis/Capra	42	5	34	6	278	22,6	54	27,14
Canis familiaris	3	1			20	1,63	5	2,51

	F. 853		F. 884		Total orizont 3a			
Specii domestice	112	14	92	17	774	62,93	130	65,33
Cervus elaphus	27	3	14	4	151	12,28	19	9,55
Capreolus c.	13	1	24	3	163	13,25	19	9,55
Sus s. ferrus	12	2	15	3	118	9,59	19	9,55
Bos primigenius	1	1	1	1	11	0,9	5	2,51
Lepus europaeus	3	1	2	1	9	0,73	4	2,01
Vulpes vulpes	1	1			1	0,08	1	0,5
Lutra lutra					1	0,08	1	0,5
Carnivora					2	0,16	1	0,5
Specii sălbatice	57	8	56	12	456	37,07	69	34,67
Sp. determinate	169	23	148	29	1230	100	199	100
Bos/Cervus	12		4		78			
Ovic/Capreolus	23		8		204			
Sus sp.			7		11			
Coaste	41		35		130			
Așchii	94		59		493			
Total eșantion	339		261		2146			

Tabel 6. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în 3a, str. 3.4. / Body part distribution in the building stage 3a, layer 3.4.

	Vita						Porc			
Complex	H3c-1	H3c-2	H3c-3	F. 721	F. 853	F. 884	H3c-1	H3c-2	H3c-3	F. 721
Neurocraniu/ ossa corni	1	6		4	2		4	4		
Viscerocr.	1	9	2	1	3	3	1	11	5	
Dentes sup.		5	1			1	2	1		
Mandibula	2	7	1	4	3	3	1	21	5	6
Dentes inf.		6		1		1		5	1	
Atlas		2		1		1	1			
Axis		1				1				
Vertebrae	1	5	1	3	2	3	2	1	2	2
Sacrum		2								
Costae	1	10	4	4	1	6	2	9	2	5
Scapula		3		3		1	1	5	3	
Humerus		4	1	1			2	3	2	
Radius		6					1	5		1
Ulna		4		2				1		

	Vita						Porc			
Carpalia		2		1		1	1			
Metacarpus		7	3			2		2		
Pelvis		7		1		1	2	3	1	1
Femur	2	5			1	1		7		
Patella										
Tibia		6		2	1	3	1	11		3
Fibula							2	2		
Talus		2								
Calcaneus		3						1		1
Tarsalia		5				1	1	1		
Metatarsus	1	8	1	1	3	2		2		1
Phalanx 1	1	8		1		2	1	1		
Phalanx 2		4		1		1				
Phalanx 3	1	3		1	1			1		
Metapodalia	1									
Total	12	130	14	32	17		25	97	21	20

continuate

	Porc		Ovicaprine					Cerb		
Complex	F. 853	F. 884	H3c-1	H3c-2	H3c-3	F. 721	F. 853	F. 884	H3c-1	H3c-2
Neurocranium/ ossa corni	4		2	8				2	1	8
Viscerocr.	3	4		7	1	1			1	1
Dentes sup.	1			3			1			
Mandibula	6	4	5	40	5	2	10	5	1	11
Dentes inf.				1			1	2		1
Atlas	2			1						
Axis				2		1				
Vertebrae	3			4		1		2	1	3
Sacrum			2							1
Costae	12		3	9	2	3	6	1	1	1
Scapula	2		1	4	1		3	2	1	3
Humerus	1	4	2	8	1	1	3	1		5
Radius	2	2	3	12	3	1	5	2		2
Ulna	1	1		3	1				1	1
Carpalia		1						1		1
Metacarpus	1	2	2	3		1		3	1	7
Pelvis	1			6			2	2	1	5

continuare

[illegible]

	Cerb				Căprior				
Tibia			4	2	3	7	1	2	3
Fibula									
Talus						1		1	
Calcaneus			1			1			
Tarsalia			1						
Metatarsus				1	4	13		2	1
Phalanx 1	1					1		1	
Phalanx 2	1					1			
Phalanx 3			2	1					
Metapodalia			1			7		2	
Total	10	6	27	14	15	90	8	13	13

continuare

		Mistreț					
Complex	F. 884	H3c-1	H3c-2	H3c-3	F. 721	F. 853	F. 884
Neurocraniu/ossa corni	1		6				
Viscerocr.	2		3		3		1
Dentes sup.			1				1
Mandibula	3		9			1	1
Dentes inf.			2	1		2	
Atlas			1		1		
Axis			1				
Vertebrae			2		1		
Sacrum							
Costae							1
Scapula			3	1			2
Humerus	3		5	1		1	1
Radius	2	1	3		1	1	1
Ulna			5		1		
Carpalia							
Metacarpus	4		4			2	1
Pelvis	1		2	1		2	1
Femur			4		1		
Patella							
Tibia	3	1	2				1
Fibula			2				1
Talus		2	5	1			
Calcaneus		1	4			1	1

		Mistreț					
Tarsalia							
Metatarsus	5		3			1	2
Phalanx 1			4	1		1	
Phalanx 2							
Phalanx 3							
Metapodalia			1				
Total	24	5	72	6	8	12	15

Tabel 7. Distribuția speciilor în orizontul 2b. / Species distribution in the building stage 2b.

	Locuința H3b-1			
Specii	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	182	22,17	13	16,46
Sus s. domesticus	122	14,86	15	18,99
Ovis/Capra	119	14,49	14	17,72
Canis familiaris	9	1,1	2	2,53
Specii domestice	432	52,62	44	55,7
Cervus elaphus	171	20,83	11	13,92
Capreolus c.	87	10,6	11	13,92
Sus s. ferrus	104	12,67	8	10,13
Bos primigenius	17	2,07	3	3,8
Lepus europaeus	8	0,97	1	1,26
Vulpes v.	2	0,24	1	1,26
Specii sălbatice	389	47,38	34	44,3
Sp. determinate	821	100	78	16,46
Bos sp.	7			
Bos/Cervus	67			
Ovic/Capreolus	22			
Coaste	22			
Așchii	158			
Total eșantion	1097			

Tabel 8. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în orizontul 2b (locuința H3b-1). / Body part distribution in the building stage 2b (house H3b-1).

H3b-1	Vită	Porc	Ovic	Cerb	Căprior	Mistreț	Bour
Neurocraniu/ ossa corni	5	10	11	5	8	5	
Viscerocr.	8	17	3	3	5	8	
Dentes sup.	7	1	4	4		5	
Mandibula	11	21	23	17	16	7	

H3b-1	Vită	Porc	Ovic	Cerb	Căprior	Mistreț	Bour
Dentes inf.	3	1	4	3		3	
Atlas	3	2	1	1		2	
Axis			1	2			
Vertebrae	14	1	2	13		2	
Sacrum	1						
Costae	15	22	22	9	1	7	1
Scapula	5	6	4	10	7	7	
Humerus	11	6	4	8	6	8	1
Radius	13	6	13	9	9	3	2
Ulna	2	1	1	3	3	2	
Carpalia	7			4		1	
Metacarpus	10	6	2	11	6	2	2
Pelvis	6	3	3	7	3	4	
Femur	10	2		7		3	
Patella				1			
Tibia	5	3	4	9	8	7	1
Fibula		3				1	
Talus	5		1	5	1	10	
Calcaneus	2	1	2	4	1	3	
Metatarsus	11	3	7	17	10	4	3
Tarsalia	1			5			2
Phalanx 1	13	4	3	3	1	9	3
Phalanx 2	5	2		8			2
Phalanx 3	4		1	3		1	
Metapodalia	5	1	3		2		
Total	182	122	119	171	87	104	17

Tabel 9. Distribuția speciilor în orizontul de construcție 2a. / Species distribution in the building stage 2a.

Complexe	F. 205	F. 351 (F. 373)	F. 191	F. 54	Total		Total	
					NISP	%	NMI	%
Bos taurus	33	58	10	2	103	22,25	9	16,07
Sus s. domesticus	11	45	9		65	14,04	9	16,07
Ovis/Capra	10	53	9		72	15,55	10	17,86
Canis familiaris		4			4	0,86	1	1,79
Specii domestice	54	160	28	2	244	52,7	29	51,79
Cervus elaphus	48	58	10		116	25,05	8	14,29
Capreolus c.	20	27	4	1	52	11,23	7	12,5
Sus s. ferrus	10	22	2	2	36	7,77	5	8,93

Complexe	F. 205	F. 351 (F. 373)	F. 191	F. 54	Total		Total	
					NISP	%	NMI	%
Bos primigenius	1	4			5	1,08	2	3,56
Lepus europaeus	1	4		2	7	1,51	2	3,56
Vulpes v.		1			1	0,22	1	1,79
Ursus arctos		1			1	0,22	1	1,79
Felis silvestris		1			1	0,22	1	1,79
Specii sălbatice	80	118	16	5	219	47,3	27	48,21
Sp. determinate	134	278	44	7	463	100	56	100
Bos sp.		1			1			
Bos/Cervus	4	20	17		41			
Ovic/Capreolus	4	4			8			
Coaste	1	32			33			
Așchii	8	53	8	2	71			
Total eșantion	151	388	69	9	617			

Tabel 10. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în orizontul 2a. / Body part distribution in the building stage 2a.

Complexe	Vită				Porc			Ovicaprine		
	F. 205	F. 351	F. 191	F. 54	F. 205	F. 351	F. 191	F. 205	F. 351	F. 191
Neurocraniu/ ossa corni		2	1			3			3	
Viscerocr.	2	2			1	6	1		5	
Dentes sup.	2	3	1		1	1		1		
Mandibula	3	7			1	11	1	1	6	1
Dentes inf.	1			1				1	1	
Axis								3		
Vertebrae	3	7							3	
Costae	1	2	5		1	1	4	1	3	5
Scapula	1	1			1	3		1	3	
Humerus	2	3	2			2			4	
Radius	1	3			2	2			4	1
Ulna					2	3			1	
Carpalia	3	2								
Metacarpus	2	1				1	1		2	
Pelvis	1	3			1	3			1	
Femur	1	1				1			3	
Patella		2								
Tibia	1	2			1				4	
Fibula						4	1			

	Vită				Porc			Ovicaprine		
Talus								2		
Calcaneus	2	2	1					2		
Metatarsus	4	7		1		1		2	6	
Tarsalia		1								
Phalanx 1	2	1				2	1			1
Phalanx 2	1	3				1				
Phalanx 3										
Metapodalia		2								1
Total	33	58	10	2	11	45	9	10	53	9

continuare

	Cerb			Căprior				Mistreț		
Complexe	F. 205	F. 351	F. 191	F. 205	F. 351	F. 191	F. 54	F. 205	F. 351	F. 191 + F54
Neurocranium/ ossa corni	2	5		1	1				1	
Viscerocr.	1	2	1	1					1	
Dentes sup.										1
Mandibula	3	4		3	7	1			1	1
Dentes inf.	1	1								
Atlas									1	
Axis			1							
Vertebrae	6	3								
Costae	1		1			1				
Scapula	1	3	1						1	
Humerus	3	4		5	3	1		2	3	
Radius	1	6		2				1		
Ulna	1	1	1							
Carpalia	2	2	1							
Metacarpus	2	3		5	4			1		
Pelvis	2	6	2	1					1	
Femur				1	1		1		1	1
Tibia	6	6			3			1	5	
Talus	1	1						1	1	
Calcaneus	1	2			2			3	1	
Metatarsus	7	4		1	4	1			1	1
Tarsalia	1		1						1	
Phalanx 1	5	3								
Phalanx 2	1	2	1						1	

	Cerb			Căprior				Mistreț		
Phalanx 3								1		
Metapodalia					2			1	1	
Total	48	58	10	20	27	4	1	10	22	4

Tabel 11. Distribuția speciilor în stratul 1g1. / Species distribution in the layer 1g1.

Gr. 370	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	30	20,55	3	13,64
Sus s. domesticus	23	15,75	3	13,64
Ovis/Capra	31	21,23	6	27,27
Canis familiaris	3	2,05	1	4,55
Specii domestice	87	59,58	13	59,1
Cervus elaphus	28	19,18	4	18,18
Capreolus c.	19	13,01	3	13,63
Sus s. ferrus	12	8,22	2	9,09
Specii sălbatice	59	40,41	9	40,9
Specii determinate	146	100	22	100
Bos/Cervus	12			
Coaste	12			
Așchii	32			
Total eșantion	202			

Tabel 12. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în stratul 1g1. / Body part distribution in the layer 1g1.

Gr. 370	Vită	Porc	Ovic.	Cerb	Căprior	Mistreț
Neurocraniu/ ossa corni	3	2	4	1		
Viscerocr.	2	1		4		2
Dentes sup.	1		1			
Mandibula		3	8	2	6	1
Dentes inf.				1		
Axis			1			
Vertebrae	4		1	2		1
Costae		3	3			
Scapula	3	1		3		
Humerus	2	1	1	1		
Radius	1	1	3	1	2	1
Ulna	2		1	1	1	1
Carpalia	2					
Metacarpus			1	2	1	2

Gr. 370	Vită	Porc	Ovic.	Cerb	Căprior	Mistreț
Pelvis	1	5		2		
Femur	1	2		1		1
Tibia	3	1	2			2
Fibula		1				
Talus	1				1	
Calcaneus		1	2	1		1
Metatarsus	2	1	2	3	8	
Tarsalia			1	1		
Phalanx 2	2			2		
Total	30	23	31	28	19	12

Tabel 13. Distribuția speciilor în stratul 1g2. / Species distribution in the layer 1g2.

Complexe	F. 448	H1g2-1	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	2	14	16	13,01	3	16,67
Sus s. domesticus	2	12	14	11,38	2	11,11
Ovis/Capra	3	32	35	28,45	4	22,22
Specii domestice	7	57	65	52,85	9	50
Cervus elaphus	8	22	30	24,39	4	22,22
Capreolus c.	3	9	12	9,76	2	11,11
Sus s. ferrus	3	11	14	11,38	2	11,11
Bos primigenius		2	2	1,63	1	5,56
Specii sălbatice	14	45	58	47,15	9	50
Sp. determinate	21	102	123	100	18	100
Bos/Cervus	2	8	10			
Ovis/Capreolus		11	11			
Coaste	17		17			
Așchii	25	56	81			
Total eşantion	65	177	242			

Tabel 14. Distribuția oaselor pe regiuni corporale în stratul 1g2. / Body part distribution in the layer 1g2.

	Vită	Porc	Ovic	Cerb	Căprior	Mistreț	Bour
Neurocraniu/ ossa corni	1	2	1	2			
Viscerocr.	1	1		2	1	2	
Dentes sup.	1					2	
Mandibula	2	1	3	3		1	
Dentes inf.		1		1			
Atlas	2			1			

	Vită	Porc	Ovic	Cerb	Căprior	Mistreț	Bour
Axis				1			
Vertebrae		1	1				
Sacrum							
Costae		1	6				
Scapula		1	1		2		
Humerus	1	2	2		1	1	
Radius		1	4	1		1	1
Ulna		1	1		1		
Carpalia	2			2	1		
Metacarpus	1		3	3	1		
Pelvis			3	1			1
Femur	1		2	2			
Patella					1		
Tibia			3	3	1	2	
Talus			1	1			
Calcaneus			1	1			
Metatarsus			2	1	3		
Tarsalia			1			1	
Phalanx 1	1			1		1	
Phalanx 2	1	1		4		1	
Phalanx 3	1						
Metapodalia	1	1				2	
Total	16	12	35	30	12	14	2

Tabel 15. Ponderea speciilor în complexele din S. I-III, pe nivele culturale. / Species frequencies in complexes of S. I-III.

Taxoni	Vinča B1/Szalkalhat		Vinča C1		Vinča C2		Vinča C1+C2	
	Total	%	Total	%	Total	%	NISP	%
Bos taurus	332	42,46	359	20,84	331	21,3	690	21,06
Sus s. domesticus	103	13,17	326	18,92	224	14,4	550	16,79
Ovis/Capra	107	13,68	366	21,24	257	16,6	623	19,02
Canis familiaris	3	0,38	21	1,22	16	1,03	37	1,13
Specii domestice	545	69,69	1072	62,22	828	53,3	1900	58
Cervus elaphus	80	10,23	239	13,87	345	22,2	584	17,83
Capreolus c.	42	5,37	211	12,25	170	11	381	11,63
Sus s. ferrus	74	9,46	168	9,75	166	10,7	334	10,2
Bos primigenius	18	2,3	17	0,99	24	1,55	41	1,25
Lepus europaeus	15	1,92	12	0,69	15	0,96	27	0,82

	Vinča B1/Szakálhat		Vinča C1		Vinča C2		Vinča C1+C2	
Felis silvestris	3	0,38			1	0,06	1	0,03
Martes martes	2	0,26						
Meles meles	1	0,13						0,12
Vulpes vulpes	1	0,13	1	0,06	3	0,19	4	0,03
Lutra lutra	1	0,13	1	0,06			1	0,03
Ursus arctos					1	0,06	1	0,06
Carnivora			2	0,11			2	42
Specii sălbatice	237	30,31	651	37,78	725	46,7	1376	21,06
Sp. determinate	782	100	1723	100	1553	100	3276	100
Bos sp.	11	10,23			8		8	
Bos/Cervus	98	5,37	129		130		259	
Ovic/Capreolus	9		228		41		269	
Sus sp.	12		11				11	
Coaste	93		208		84		292	
Așchii	384		710		342		1052	
Total eşantion	1389		3009		2158		5167	

Tabel 16. Testul Chi2 aplicat pe loturile din nivelele de construcție Szakálhat, Vinča C1 și C2. / Chi² test applied on the Szakálhat, Vinča C1 and C2 samples from the building levels.

	Szakálhát		Vinča C1		Vinča C2		
Valori	Obs.	Teor.	Obs.	Teor.	Obs.	Teor.	Total
Bos taurus	332	194	360	441	331	388	1023
Sus s. domesticus	103	126	340	288	224	253	667
Ovis/Capra	107	140	373	318	257	280	737
Cervus elaphus	80	128	251	291	345	257	676
Capreolus c.	42	80	213	183	170	261	425
Sus s. ferrus	74	77	169	176	166	255	409
Bos primigenius	18	11	17	26	24	23	59
Total	756		1723		1517		3996
	χ^2 - 244,53		df-12		p-0,000		

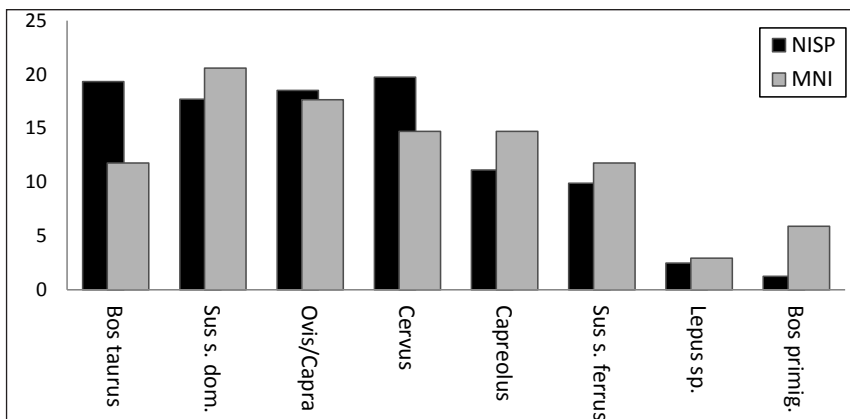

Fig. 1. – Distribuția speciilor în locuințele fazei de construcție 3b, str. 3.7. / Species distribution in the building stage 3b, layer 3.7.

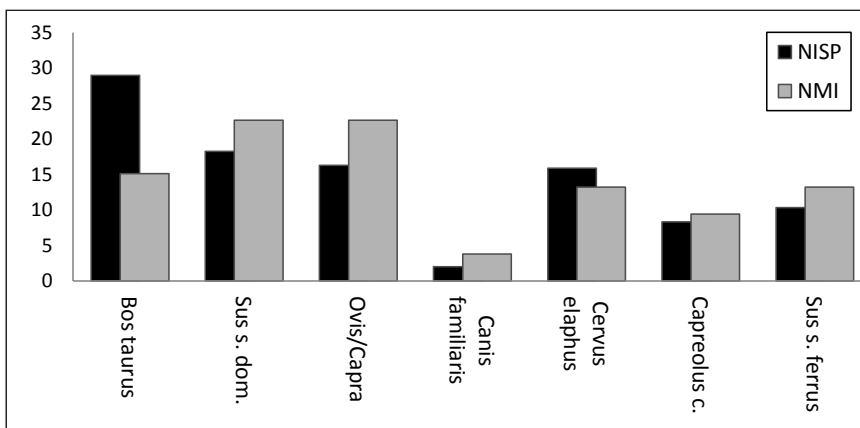

Fig. 2. – Distribuția speciilor în faza de construcție 3b, str. 3.5. / Species distribution in the building stage 3b, layer 3.5.

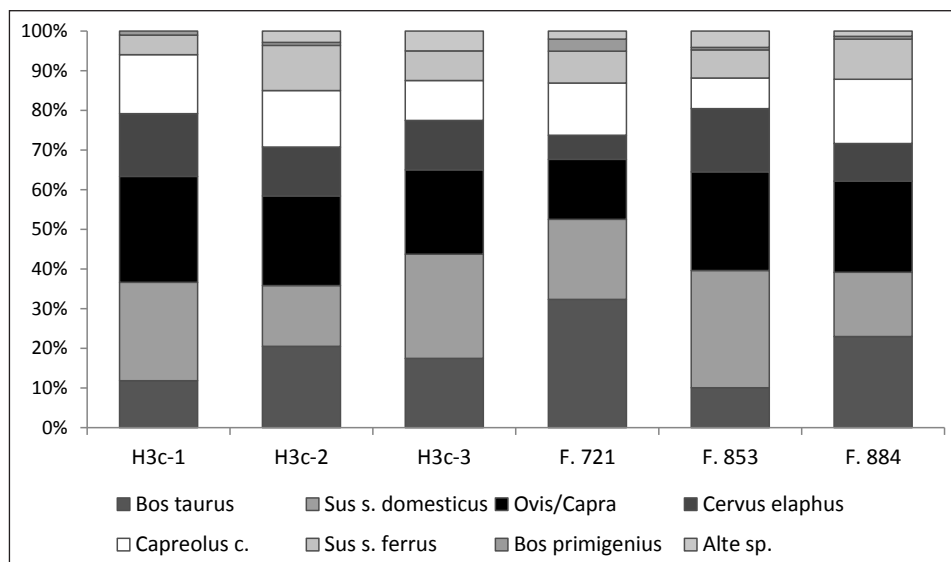

Fig. 3. – Distribuția speciilor în locuințele fazei de construcție 3a, str. 3.4. / Species distribution in the building stage 3a, layer 3.4.

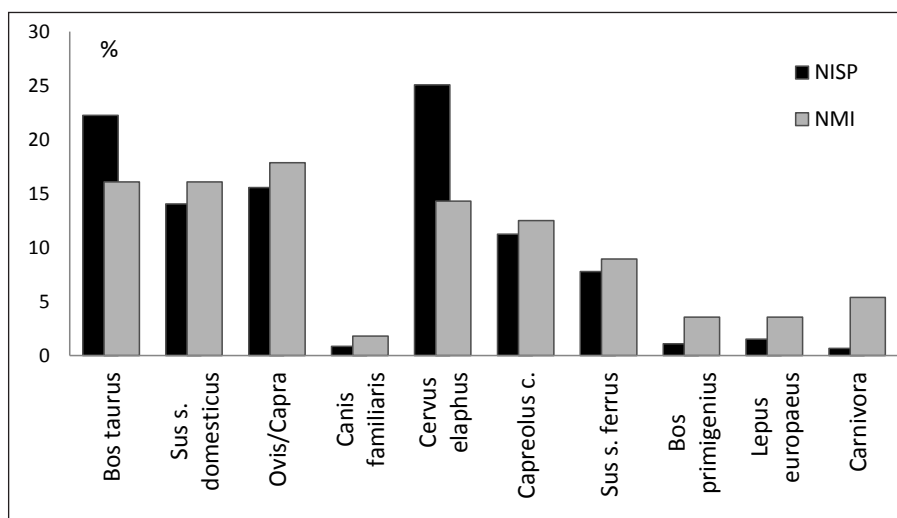

Fig. 4. – Distribuția speciilor în orizontul de construcție 2a. / Species distribution in the building stage 2a.

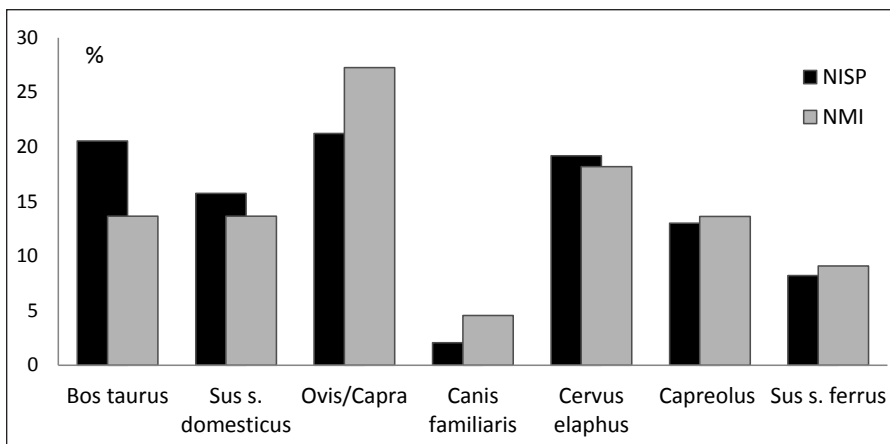

Fig. 5. – Distribuția speciilor în stratul 1g1. / Species distribution in the layer 1g1.

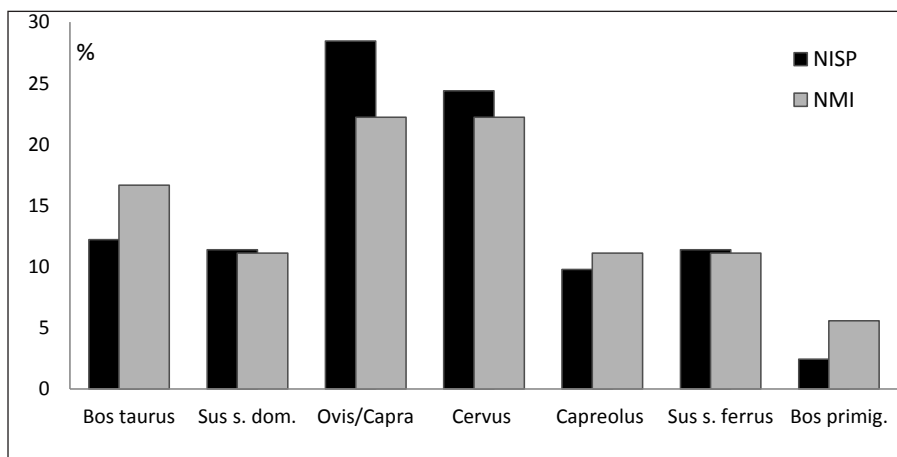

Fig. 6. – Distribuția speciilor în stratul 1g2. / Species distribution in the layer 1g2.

BUREBISTA AT THE BANAT'S DANUBE. ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL DATA REGARDING THE EVOLUTION OF SETTLEMENTS IN THE IRON GATES REGION IN THE 1ST CENTURY BC*

*Aurel Rustoiu** , Iosif Vasile Ferencz****

Keywords: Burebista, Dacians, Danube, settlements, Iron Gates

Cuvinte cheie: Burebista, daci, Dunărea, așezări, Porțile de Fier

The first king of the Dacians (and of the Getae)¹ mentioned in ancient written sources was Burebista (also spelled Boerebistas, Byrebistas, Burvista etc)². Despite the fact that the epigraphic sources and the contemporaneous or later mentions by ancient authors are scarce³, modern works regarding king Burebista are extremely numerous⁴. It seems that both the chronology

* This work was supported by a grant of the Ministry of Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number PN-III-P4-ID-PCE-2016-0353, within PNCDI III.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, str. M. Kogălnicenu, no. 12–14, e-mail: aurelrustoiu@yahoo.com

*** Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, str. 1 Decembrie, no. 39, e-mail: fiosifvasile@yahoo.com

¹ The analysis of ancient literary sources suggests that during the 1st century BC and later, the terms “Dacians” and “Getae” referred to populations speaking the same language. The distinction between the two seems to be mainly a geographic one. Strabo (VII.3.12 C304) mentions that the Getae inhabited the territory towards the Pontus and the east, while the Dacians occupied the western parts towards Germania and the source of the Istros. During the Roman imperial period the term “Dacians” is generally mentioned by Latin writers, while the term “Getae” is used by the ones writing in Greek. It is worth mentioning that the population from Moesia Inferior, known as “Getae” before the Roman conquest, is designated with the term “Dacians” in official documents of the province (Dana, Matei-Popescu 2006, 203–204; Dana 2007, 235–236).

² King Rubobostes mentioned by Trogus Pompeius (*Prol.* XXXII) was very probably Burebista (Iliescu 1968; Lica 1997, 12–17; Dana 2006, 103, 107; Rustoiu 2008, 135–136 etc), despite the fact that some scholars have considered that he could be another Dacian dynast from the end of the 3rd century or the 2nd century BC (Daicoviciu 1955, 50–51; Crișan 1977, 30; Glodariu 1970 etc). For different spellings of the name Burebista, see Dana 2006, 103.

³ See Ruscu 2002, 295, notes 238–239.

⁴ Among the studies that influenced significantly the Romanian historiography are Crișan 1975; 1977; 1978; 1980 and Daicoviciu 1972.

of his reign and the deeds of the Dacian king are still subject of controversy⁵. Nevertheless, all scholars agree that Burebista was a contemporary of C. Julius Caesar. Likewise, the military campaigns carried out to the west, against the Boii and the Taurisci, the plundering expeditions in Macedonia and Illyria, as well as the military operations carried out on the Black Sea coast allowed, in a quite short period of time, the establishing of a realm which was large enough to impress some of the ancient writers (Fig. 1) (see Strabo VII.3.11 C303). Along the same lines, the decree honouring Akornion of Dionysopolis (*IGB* I[2] 13), which was dated to 48 BC, mentions that Burebista controlled territories to the north and south of the Danube.

It has to be noted that his relations with the Greeks from the Black Sea shores differed significantly from one city to another. For example, in a discourse held in front of his fellow citizens following the visit to Olbia, which probably took place in AD 97⁶, Dio Chrysostom (*Or.* 36, 1–6) deplored the fate of the once thriving city, which had never recovered after the destruction caused by the Getae one and a half century ago, around 50 BC. The same author mentions that besides Olbia, the Getae took control of other Greek cities on the western shores of the Black Sea down to Apollonia. Ancient written sources do not offer many details concerning the fate of most of these cities. It is maybe possible to connect the decree from Histria honouring Aristagoras, son of Apaturios, with the aftermath of the attacks carried out by Burebista's army. The inscription, dated to the middle of the 1st century BC, refers to a difficult period for the city, when the barbarians controlled the agricultural hinterland and the Danube⁷. Along the same lines, recent archaeological excavations seem to document massive destructions from around the middle of the 1st century BC in the sacred area at Histria. These could also be connected with Burebista's Pontic expedition⁸. One fragmentary inscription from Messambria explicitly mentions the organization of the city's defence against Burebista (*IGB* I[2] 323). However, the aftermath of the military encounter remains unknown. It is possible that the city was plundered, as it had happened in other cases. Lastly, an inscription from Odessos has been connected with a potential destruction of the city in the same historical context (*IGB* I[2] 46)⁹. All these archaeological and epigraphic data indicate that Burebista's actions along the western Pontic coast were largely plundering raids against prosperous cities, which cannot be related to any coherent planning supposedly meant to organize and

⁵ For a summary of the debate, see Ruscu 2002, 296–297.

⁶ Sheppard 1984.

⁷ Pippidi 1967, 270–286.

⁸ Alexandrescu 1994.

⁹ See Ruscu 2002, 298, with the bibliography.

administrate the respective territory in order to incorporate it into the Dacian kingdom¹⁰.

However, other Pontic cities went through a different experience. The aforementioned decree honouring Akornion of Dionysopolis attests that the city benefited from royal protection, and Akornion himself was appointed as a sort of personal advisor (designated in the inscription as “φίλος”) and ambassador of the king to Pompeius Magnus in the context of the civil war against Julius Caesar.

Therefore, Burebista’s actions along the northern and western coast of the Black Sea resulted either in the plundering of probably most of the cities, or in the establishment of friendly relationships in some cases, like the one of Dionysopolis. Unfortunately, there is no information regarding the fate of other cities like Tyras, Tomis, Callatis, Apollonia, and possibly Odessos.

From the archaeological point of view, Burebista’s Pontic expeditions have left their mark for a long period of time on the layout of the civilian habitat and religious buildings from the area of the Dacian capital in the Orăştie Mountains. During the reign of Burebista, soon after 50 BC, Greek architects and stonemasons were brought in the mountainous area from south-western Transylvania to build fortifications, civilian buildings and temples using limestone blocks¹¹. The construction technique (*opus quadratum*) and the architectural layout of the fortresses and certain buildings

¹⁰ See in this regard Ligia Ruscu’s pertinent comments: Ruscu 2002, 300–307.

¹¹ During Burebista’s reign, some of the Greek craftsmen were probably either taken prisoners from the plundered Greek cities, or were provided by the “friendly” cities. Others could have been hired from the same region in the context of the so-called “commercial mobility”, which was defined as a voluntary movement in search of clients; this kind of movement is already documented, for example, in the first half of the 1st millennium BC in Greece or the Levant or in certain communities from the Near East after the collapse of the Bronze Age societies (Zaccagnini 1983, 257–264). Still, the mobility of the craftsmen can be also “reciprocativ”, meaning that specialized craftsmen, dependant to a certain extent, were sent from one “master” to another following the same mechanisms that governed the exchange of gifts (Zaccagnini 1983, 249–256). This type of mobility occurs in societies which are strongly hierarchical and are dominated by an authoritarian aristocracy which relies on an economic and social system based on prestige. It can be therefore presumed that Greek architects and stonemasons could have arrived in Dacia also as part of some exchanges between some Pontic cities and the Dacian kings. These exchanges could have included diplomatic gifts which were meant to confirm the friendly relations established between these parties, or tributes paid to maintain the protection offered by the dynasts from Samizegetusa. The craftsmen sent by Domitian as part of the peace treaty concluded with Decebalus more likely followed the same model of mobility. For different types of craftsmen’s mobility in pre-Roman Dacia, see Egri 2014a and Egri 2014b.

are Hellenistic¹² (Fig. 2). Since the Dacians did not use writing, the presence of Greek craftsmen is also documented by numerous examples of mason's marks, including Greek letters, on some stone blocks, as well as by graffiti incised on everyday objects or tools¹³. These artefacts suggest that the foreign construction specialists were accompanied by other categories of craftsmen, like blacksmiths or potters.

Burebista's successors continued and extended this building program, turning to Greek artisans even if they lost direct control of the territories from the Black Sea coast. Furthermore, during the 1st century AD and especially in the second half various specialized craftsmen from the Roman Empire have also been drawn into the region¹⁴. Around the time of the Dacian wars from end of the 1st century and the beginning of the 2nd century AD, the region of the Orăștie Mountains comprised a vast network of fortresses and watch towers made of stone, civilian settlements and manufacturing areas, all of them revolving around the large settlement and sacred area at Grădiștea de Munte, which was the capital and the religious centre of the kingdom. During this period, the Dacian dynasts benefited from the services of certain "court artisans", some of them of Greek origin, others arriving from the Roman Empire, in order to acquire the so-called "desirable goods" which were meant to enhance their prominent social status and prestige within the indigenous society¹⁵.

Regarding the military campaigns of Burebista to the west and south, these are also mentioned by Strabo (VII.3.11 C303) in a well-known paragraph frequently cited in Romanian historiography:

"As for the Getae, then, their early history must be left untold, but that which pertains to our own times is about as follows: Boerebistas a Getan, ... only a few years he had established a great empire and subordinated to the Getae most of the neighbouring peoples. And he began to be formidable even to the Romans, because he would cross the Ister with impunity and plunder Thrace as far as Macedonia and the Illyrian country; and he not only laid waste the country of the Celti who were intermingled with the Thracians and the Illyrians, but actually caused the complete disappearance of the Boii who were under the rule of Critasirus, and also of the Taurisci"¹⁶.

Different opinions were expressed regarding the chronology of the campaign against the Boii and Taurisci. Some scholars dated these events to around 60 BC

¹² Glodariu 1983; Florea 2011, 107–159.

¹³ Florea 2000; Florea 2001; Florea 2011, 149–151, Fig. 34b; Egri 2014, 237, Pl. 3:1–3.

¹⁴ Rustoiu 2002, 77–78.

¹⁵ See Egri 2014.

¹⁶ English translation by Jones 1924.

or shortly afterwards¹⁷, while others opted for a later dating towards the end of Burebista's reign¹⁸.

However, in this article more attention will be paid to the information regarding the plundering raids in Thrace, Macedonia and Illyria, when the Dacians also attacked “the Celti who were intermingled with the Thracians and the Illyrians”. In another paragraph, Strabo (VII.5.12 C318) mentions that “The Scordisci lived along the Ister and were divided into two tribes called the Great Scordisci and the Little Scordisci. The former lived between two rivers that empty into the Ister—the Noarus, which flows past Segestica, and the Margus (by some called the Bargas), whereas the Little Scordisci lived on the far side of this river, and their territory bordered on that of the Triballi and the Mysi”. The Margus River was identified as the Serbian Morava. Since the main route towards Macedonia went along the Morava River and the Little Scordisci were the neighbours of the Triballi and Moesi¹⁹, it can be presumed that Strabo was referring to these Celts when he mentioned the plundering of their territory. In this case, the military actions must have happened close to the Banat's Danube or in the surrounding area. The question is whether Burebista's campaign to the south also leaved archaeological evidence in the region in question.

In order to find the answer, there is the need to begin with a short description of the archaeology of the territories inside the Carpathians range and along the lower Danube around the middle of the 1st century BC – the chronological horizon corresponding to the Dacian kingdom established by Burebista.

From the perspective of habitat organization, some fortified settlements and fortresses built on dominant hilltops already appeared in the second half of the 2nd century BC. Each of them was supported by an agricultural hinterland

¹⁷ Macrea 1956; Crișan 1977; Rustoiu 2002, 38–40. Alongside the already mentioned arguments, some observations regarding the written sources used by Strabo should also be added. It is more likely that the Greek geographer collected information about Burebista from some minor works of Poseidonios (who probably died in 51 BC) or from other authors of the times of Caesar (see Petre 2004, 208–226). At the same time, Strabo's accounts contain no references to the Pontic campaigns of Burebista, which must have attracted the attention of the authors who were contemporaries of the Dacian king. It can be therefore presumed that Strabo used works which predated the campaigns against the Greek cities on the western Black Sea coast, which were carried out in around 50 BC. Accordingly, the campaigns to the west and south must have happened earlier, probably in the 60–50 BC.

¹⁸ Alföldi 1942; Dobesch 1995, 15–19; Urban 1994, 21.

¹⁹ This geographical closeness of the Triballi and Moesi could have made the Greek geographer to believe that these Celts lived together with the Thracians and Illyrians. On the other hand, it is quite clear that Poseidonios, which largely inspired Strabo's accounts, used the term Moesi to describe the Getae: see Petre 2004, 217–218, 226.

which was dotted with dependant rural settlements. The fortresses from Cugir²⁰ or Divici²¹ provide relevant examples of this hierarchical model of social and economic organization of the territory and habitat (Fig. 3).

This model differed from the one identified in Central and Western Europe, where numerous Celtic *oppida* were investigated. Unlike the Dacian settlements whose fortified enclosure was not larger than 1 ha (the ones at Socol, Divici and Pescari have a surface area of 0.6 – 0.8 ha²²), Celtic *oppida* have a surface area of several dozens, hundreds or even thousands of ha (Fig. 4). The fortified enclosures comprised residential and manufacturing quarters and sacred areas. From this point of view, Celtic *oppida* are closer in what concerns their organization to the early medieval towns and marketplaces from temperate Europe²³. Their organization is more likely the product of a heterarchical social structure, whereas the Dacian society of the kingdom period had the characteristics of a hierarchical model dominated by aristocracy²⁴.

The masters of these settlements and fortresses were members of the warlike elite, at least according to their funerary inventories which consisted of panoplies of weapons and other types of military equipment. The graves were organized in small flat or tumulus cremation cemeteries, usually located in the close vicinity of the fortresses controlled by the ruling families. These cemeteries were dated to the 2nd–1st centuries BC, with the latest ones belonging to the Augustan age. They were identified on a wide area from Bulgaria to the upper Tisza basin and from the Iron Gates region to north-eastern Bulgaria, Muntenia and Moldova²⁵ (Fig. 5).

Dacian settlements and fortresses from the Iron Gates region have to be interpreted according to the general cultural model specific to the kingdom period. They are located on the left bank of the Danube, on dominant heights or terraces. Many were archaeologically investigated during a few decades, mainly by Marian Gumă and his collaborators²⁶. Going upstream along the Danube, such sites were identified at Liubcova-Stenca²⁷, Pescari-Culă²⁸, Divici-Grad²⁹

²⁰ Rustoiu 2015.

²¹ Rustoiu, Ferencz 2017, 215, 227.

²² Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017.

²³ See, for example, Büchsenschütz 1995.

²⁴ For these concepts, see Crumley 1995.

²⁵ Rustoiu 2005b; Łuczkiewicz, Schönfelder 2008; Rustoiu 2012 etc.

²⁶ Gumă, Luca, Săcărin 1987; Gumă, Rustoiu, Săcărin 1995; 1997; 1999.

²⁷ Gumă 1977; Rustoiu 2005a, 61–63.

²⁸ Medeleț, Soroceanu, Gudea 1971; Matei, Uzum 1973; Gumă 1992, 39–40; Rustoiu 2005a, 63–64

²⁹ Gumă, Luca, Săcărin 1987; Gumă, Rustoiu, Săcărin 1995; 1997; 1999; Rustoiu 2005a, 64–67; 2006–2007.

and Socol-Palanački breg³⁰ (Fig. 6). The settlement at Orešac-Židovar on the Caraș valley can also be added; while its ethnic and cultural identity was highly debated over time³¹, it had a quite similar fate³².

All of these settlements and fortresses had several habitation layers corresponding to different phases of fortification³³ (Fig. 7/1–2). From the stratigraphic and chronological viewpoint, the first layers from Liubcova, Pescari, Divici and Židovar can be dated to the end of the 2nd century and the first half of the 1st century BC. The settlements corresponding to this phase were fortified with earth ramparts and timber palisades. All of them ended in a fire accompanying violent destructions.

Afterwards, the settlements in question were rebuilt while their fortifications were repaired using different techniques. The archaeological situation is better known at Liubcova and Divici, where dry stone walls made of local stone were built on top of the existing earth ramparts. One rectangular tower having a dry stone ground level and the upper level made of bricks and timber was built inside the fortress at Divici and perhaps also at Liubcova (Fig. 7/3). The settlements corresponding to these fortifications were dated to the second half of the 1st century BC and the beginning of the 1st century AD, also ending in a fire and violent destruction.

³⁰ Gumă, Rustoiu, Săcărin 1997, 381; Rustoiu 2005a, 67–68. More recently (between 2001 and 2006) Caius Săcărin excavated at Socol. His brief and often confusing published report suggests that the Late Iron Age fortress had at least two phases (one earth rampart superposed by a stone wall?). The habitation extended outside the fortified enclosure. However, it is impossible to say how many Late Iron Age phases of habitation have been identified, since the report only mentions one “Dacian” phase, which is hard to believe: Săcărin, Rancu 2009.

³¹ See Gavela 1952; Jovanović *et alii* 1988, 192–193 etc, who identified its inhabitants with the Scordisci vs. Daicoviciu 1972, 72; Crișan 1977, 319 etc, who placed the Dacians in the settlement at Orešac-Židovar. A more nuanced position can be found in Glodariu 1983, 54, n. 218, stating that the aforementioned settlement belonged during its earlier phases to the Scordisci, but was later occupied by the Dacians during the western campaigns of Burebista. More recently, and independently of Glodariu, the archaeologists who carried out new investigations reached the same conclusion by interpreting the discoveries stratigraphically: Jevtić, Sladić 1999, 96–97; Jevtić, Lazić, Sladić 2006, 26–28; Jevtić, Ljuština 2008, 29.

³² Recent archaeological investigations have clarified several important aspects. Three habitation phases belonging to the Late Iron Age have been identified. The first one, severely disturbed by subsequent construction works, ended in a powerful fire. Therefore, most of the identified structures belong to the second phase. These include surface dwellings, hearths, pits etc, and also a large building having an apse oriented to the north-west, which has analogies in some major settlements from Dacia. Lastly, the third phase, which was poorly preserved and not burnt, indicates that the settlement was more likely abandoned peacefully: Uželac *et alii* 1997; Sladić 1997; Jovanović 1997; Jevtić, Sladić 1999; Jevtić, Lazić, Sladić 2006; Jevtić, Ljuština 2008; Ljuština 2013a; 2013b.

³³ See further Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017, with the bibliography.

The settlements from Divici and Židovar were again rebuilt and continued to be used throughout the 1st century AD until the Roman conquest. On the other hand, the settlement from Liubcova ceased to exist more likely due to the Roman military activities on the right bank of the Danube though other explanations could also be possible.

Returning to Burebista's reign, it has been observed that all of the settlements from the Iron Gates region went through important transformations around the middle of the 1st century BC. Among them, the appearance of dry stone precincts and rectangular tower-dwellings is relevant for the interpretation of the events happening during the respective period. Similar dry stone walls and towers were also identified in other fortresses from Dacia, for example at Cetățeni³⁴ or Piatra Neamț-Bâta Doamnei³⁵ (Fig. 8). While the ashlar walls and towers from the area of Sarmizegetusa Regia and the neighbouring regions, for example from Tilișca and Ardeu, could have been made by Greek stonemasons working for the Dacian kings and their close followers, the dry stone constructions were perhaps the creation of local stonemasons who either were not familiar with the Greek technique or lacked access to good quality materials (Fig. 9). These local craftsmen worked for some chieftains from the periphery of the kingdom, aiming to imitate the monumental structures from the capital area. It has to be mentioned that these constructions played an important symbolic role in the visual expression of a dominant social status and authority.

At the same time, the walls and towers from Liubcova and Divici indicate the orientation of local chieftains towards the centre of power of the Dacian kingdom, which served as a social and cultural model. Consequently, the destruction of the first settlements from the Iron Gates region and their subsequent reorganization could be interpreted from the perspective of their integration into the power structures of the Dacian kingdom during Burebista's reign.

At the same time, the transition from one cultural model to another can also be observed by analysing other categories of archaeological evidence. Among these is the style of bodily ornamentation that served to visually communicate the social and cultural affiliation of any individual. One relevant example is provided by the silver jewellery discovered in settlements from the region in question.

Thus one hoard consisting of jewellery made of silver and amber was discovered in the first phase at Židovar³⁶. These assemblages of ornaments including brooches, chains, pendants, beads etc of local and Mediterranean origin have analogies in the Scordiscian environment³⁷ (Fig. 10/1–2). The hoard was hidden

³⁴ Chițescu 1976, 156–158, Fig. 2.

³⁵ Gostar 1969, 19–22.

³⁶ Jevtić, Lazić, Sladić 2006.

³⁷ Jevtić, Lazić, Sladić 2006; Spănu 2012, Fig. 1; etc.

under the floor of a house which was set on fire. The discovery suggests that the settlement was probably destroyed by a Dacian attack and the local elite disappeared in one way or another, failing to recover the hidden treasure.

The following phase from Židovar contains, among other things, assemblages of Dacian and Scordiscian vessels which point to the existence of hybrid culinary and dining practices, a phenomenon which is commonly appearing in contact zones between two cultural entities. One silver spiral ring with stamped palmettes comes from the same phase³⁸ (Fig. 10/5). At the same time, one silver nail pendant was discovered at Liubcova, in a habitation layer that is contemporaneous with the second phase from Židovar³⁹ (Fig. 10/3). These two artefacts, as well as other costume accessories made of bronze, like the spoon-shaped brooches (Fig. 10/4, 6), are specific to a style of bodily ornamentation which is only encountered in pre-Roman Dacia (Fig. 10/1). Once again, their presence indicates the orientation of local elites towards the cultural models promoted by the aristocracy of the Dacian kingdom during Burebista's reign.

In conclusion, the appearance of Dacian settlements and fortresses in the Iron Gates region at the end of the 2nd century BC was part of the social and cultural evolution of the communities from the entire Dacian territory during the LT D1. Their destruction and subsequent rebuilding around the middle of the 1st century BC, during Burebista's reign, reflect the orientation of local elites controlling the region in question towards the social and cultural models promoted by the Dacian kings and their close followers.

However, Burebista's political construct would be ephemeral. Confronted probably with the internal social and political competition of the warlike elites, he was overthrown. The events must have happened sometimes after 48 BC, but before Octavian's Illyrian campaign from 35 BC⁴⁰. The kingdom was initially divided in four and afterwards, during the times of Augustus, in five parts (Strabo VII.3.11 C303). From an archaeological viewpoint, the separation of certain territories from Burebista's former realm can sometimes be observed due to changes in settlement organization. For example, the dismantling of the defensive system in the second half or towards the end of the 1st century BC was identified in settlements located on the Siret Valley, east of the Carpathians, which had been fortified in the times of Burebista with earth ramparts and timber palisades⁴¹ (Fig. 11). In other areas, as in the case of the lower Danube region, ancient literary sources mention some local βασιλείς in the last third of the 1st century BC (Cassius Dio LI.26).

³⁸ Jevtić 2007, 11, Fig. 7.

³⁹ Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017, Fig. 13.

⁴⁰ Dobesch 1995, 15–19.

⁴¹ Ursachi 1986–1987.

The central area of Burebista's large realm, with the capital in the Orăștie Mountains, outlived the disappearance of the king and continued to evolve until the Roman conquest of Dacia at the beginning of the 2nd century AD. Several kings succeeded one another, the last of them being Decebalus. The distribution area of the fortified settlements and fortresses dated between the 1st century BC and the 1st century AD, expressing a pattern of social, economic and territorial organization which was specific to the Dacian Kingdom, probably defines the extent of the territory controlled by the Dacian dynasts from Transylvania (Fig. 11). The limits of this territory correspond to a certain degree to the frontiers of the future Roman province of Dacia. Taking into consideration these observations, it is quite clear that the settlements and fortresses from the Iron Gates region more likely continued to belong to the Dacian kingdom after the disappearance of Burebista.

BIBLIOGRAPHY

- Alexandrescu 1994,
P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Getes. 1. Dossier archéologique*, in *Il Mar Nero*, 1, 1994, 179–214.
- Alföldi 1942,
A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im 1. Jahrhundert v. Chr.*, Budapest – Leipzig, 1942.
- Büchschütz 1995,
O. Büchschütz, *The significance of major settlements in European Iron Age society*, in B. Arnold, D. Blair Gibson, eds., *Celtic chieftdom, Celtic state. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe*, Cambridge, 53–63.
- Chițescu 1976,
L. Chițescu, *Cercetări arheologice la Cetățeni, jud. Argeș*, in *CercArh*, 2, 1976, 155–186.
- Crișan 1975,
I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, First edition, București, 1975.
- Crișan 1977,
I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, Second edition, București, 1977.
- Crișan 1978,
I. H. Crișan, *Burebista and his time*, București, 1978.
- Crișan 1980,
I. H. Crișan, *Burebista és kora*, București, 1980.

Crumley 1995,

C. L. Crumley, *Heterarchy and the analysis of complex societies*, in *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, 6, 1, 1995, 1–5.

Daicoviciu 1955,

C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, in *SCIV(A)*, 6, 1955, 47–60.

Daicoviciu 1972,

H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.

Dana 2006,

D. Dana, *The historical names of the Dacians and their memory: new documents and a preliminary outlook*, in *StudiaUBB. Historia*, 51, 1, Special Issue: *Focusing on Iron Age Élites*, 2006, 99–125.

Dana 2007,

D. Dana, *Orolès ou Rholès (Justin XXXII 3, 16)*, in *Dacia (N.S.)*, 51, 2007, 233–239.

Dana, Matei-Popescu 2006,

D. Dana, F. Matei-Popescu, *Le recrutement des Daces dans l'armée romaine sous l'empereur Trajan: une esquisse préliminaire*, in *Dacia (N.S.)*, 50, 2006, 195–206.

Dobesch 1995,

G. Dobesch, *Die Boier und Burebista*, in J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár, eds., *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*, Brno–Nitra, 1995, 15–19.

Egri 2014a,

M. Egri, *Enemy at the gates? Interactions between Dacians and Romans in the 1st century AD*, in M. A. Janković, V. D. Mihajlović, S. Babić, eds., *The Edges of the Roman World*, Cambridge, 2014, 172–193.

Egri 2014b,

M. Egri, *Desirable goods in the late Iron Age – The craftman's perspective*, in S. Berecki, ed., *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 10–13 October 2013*, Târgu Mureș, 2014, 233–248.

Florea 2000,

G. Florea, *Vase cu inscripții (graffiti) de la Sarmizegetusa Regia*, in *ActaMP*, 23, 2000, 271–287.

Florea 2001,

G. Florea, *Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia*, in V. Crișan, ed., *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva – Cluj-Napoca, 2001, 179–187.

Florea 2011,
G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011.

Gavela 1952,
B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Beograd, 1952.

Glodariu 1970,
I. Glodariu, *Bemerkungen über einen dakerkönig*, in *ActaMN*, 7, 1970, 501–505.

Glodariu 1983,
I. Glodariu, *Arhitectura dacilor: civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983.

Gostar 1969,
N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969.

Gumă 1977,
M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei*, in *Banatica*, 4, 1977, 69–104.

Gumă 1992,
M. Gumă, *Vestigii de civilizație dacică în zona piemontului bănățean*, in *SympThrac*, 9, 1992, 38–43.

Gumă, Luca, Săcărin 1987,
M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985–1987*, in *Banatica*, 9, 1987, 199–238.

Gumă, Rustoiu, Săcărin 1995,
M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988–1994. Principalele rezultate*, in *CAANT*, 1, 1995, 401–426.

Gumă, Rustoiu, Săcărin 1997,
M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Șantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995–1996. Raport preliminar*, in *CAANT*, 2, 1997, 373–397.

Gumă, Rustoiu, Săcărin 1999,
M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules du site fortifiée de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad*, in M. Garašanin et alii, eds., *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millenaire av. J.-C. jusqu'aux guerres daciennes*. *Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Tr.Severin (Sep.-Oct. 1998)*, Beograd, 1999, 65–70.

IGB I[2],
G. Mihailov, ed., *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. 1, Second edition, Sofia, 1970.

Iliescu 1968,
V. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trog. Pomp. Prol. XXXII*, in *StudClas*, 10, 1968, 115–129.

Jevtić 2007,

M. Jevtić, *Art of Scordisci and Židovar treasure*, Beograd – Vršac, 2007.

Jevtić, Lazić, Sladić 2006,

M. Jevtić, M. Lazić, M. Sladić, *The Židovar treasure. Silver jewelry hoard from the settlement of Scordisci*, Vršac – Beograd, 2006.

Jevtić, Ljuština 2008,

M. Jevtić, M. Ljuština, *Dacian pottery from Židovar*, in V. Sirbu, I. Stângă, eds., *The Iron Gates region during the second Iron Age: settlements, necropolises, treasures*, Drobeta-Turnu Severin – Craiova, 2008, 27–37.

Jevtić, Sladić 1999,

M. Jevtić, M. Sladić, *Some stratigraphic issues of the Iron Age settlements at Židovar*, in M. Garašanin et alii, eds., *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J.-C. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Tr.Severin (Sep.-Oct. 1998)*, Beograd, 1999, 94–100.

Jones 1924,

H. L. Jones, *The Geography of Strabo*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, London, William Heinemann, Ltd., 1924.

Jovanović 1997,

A. Jovanović, *Židovar in the Roman period*, in J. Uzelac et alii, *Židovar. Bronze Age and Iron Age settlement*, Beograd-Vršac, 1997, 69–79.

Jovanović et alii 1988,

B. Jovanović, M. Jovanović, Gomolava. *Naselje mlađeg gvođenog doba*, Novi Sad – Beograd, 1988.

Lica 1997,

V. Lica, *Începuturile relațiilor Romei cu dacii – Pompeius și Oroles*, in *EphNap*, 7, 1997, 11–29.

Ljuština 2013a,

M. Ljuština, *Southern border of the pannonian plain in 1st half of 2nd Millennium BC: Case study of Židovar, South Banat district, Serbia*, in *Istros*, 19, 2013, 79–117.

Ljuština 2013b,

M. Ljuština, *Rotary quern from Židovar – a glimpse into Late La Tène economy*, in

M. Guštin, M. Jevtić, eds., *The eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Koper-Beograd, 2011, 143–149.

Łuczkiewicz, Schönfelder 2008,

P. Łuczkiewicz, M. Schönfelder, *Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten – oder Balkanraum*, in *JRGZM*, 55, 2008, 159–210.

Macrea 1956,

M. Macrea, *Burebista și celții de la Dunărea de mijloc*, in *SCIV(A)*, 7, 1–2, 1956, 119–136.

Matei, Uzum 1973,

Șt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, in *Banatica*, 2, 1973, 141–156.

Medeleț, Soroceanu, Gudea 1971,

F. Medeleț, T. Soroceanu, N. Gudea, *Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari*, in *ActaMN*, 8, 1971, 465–475.

Petre 2004,

Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004.

Pippidi 1967,

D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967.

Ruscu 2002,

L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

Rustoiu 2002,

A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

Rustoiu 2005a,

A. Rustoiu, *Die dakischen befestigten Siedlungen im Gebiet der Eisernen Tore der Dobau (2. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.)*, in E. Nemeth, A. Rustoiu, H. Pop, eds., *Limes Dacicus Occidentalis. Die Befestigungen im Westen Dakiens vor und nach der römischen Eroberung*, Cluj-Napoca, 2005, 60–77.

Rustoiu 2005b,

A. Rustoiu, *The Padea-Panagjurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania)*, in H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska, eds., *Celts on the margin. Studies in European Cultural Interaction (7th Century BC – 1st Century AD) Dedicated to Zenon Woźniak*, Krakow, 2005, 109–119.

Rustoiu 2006–2007,

A. Rustoiu, *În legătură cu datarea fortificației dacice de la Divici*, in *EphNap*, 16–17, 2006–2007, 17–30.

Rustoiu 2008,

A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca, 2008.

Rustoiu 2012,

A. Rustoiu, *Commentaria Archaeologica et Historica (I)*. 1. *The grave with a helmet from Ciumești – 50 years from its discovery. Comments on the greaves*. 2. *The Padea-Panagjurski kolonii group in Transylvania. Old and new discoveries*, in *EphNap*, 22, 2012, 159–183.

Rustoiu 2015,

A. Rustoiu, *Civilian and funerary space in the Dacian fortified settlement at Cugir*, in D. Micle et alii, eds., *Interdisciplinarity in Archaeology and History. In Memoriam Florin Medeleț (1943–2005)*. *Arheovest III*, Szeged, 2015, 349–367.

Rustoiu, Ferencz 2017,

A. Rustoiu, I. V. Ferencz, *Funerary practices in Banat in the Late Iron Age. Mobile communities, changing identities*, in *Istros*, 23, 2017, 207–245.

Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017,

A. Rustoiu, I. V. Ferencz, A. Drăgan, *Dacian fortified settlements in the Iron Gates region during Late Iron Age (2nd Century BC – 1st Century AD)*, in A. Zanoci et alii, eds., *Iron Age fortifications on the Tisa-Dniester space. Proceedings of Saharna Summer Colloquium, July 14th–17th, 2016*, Chișinău – Brăila, 2017, 187–208.

Săcărin, Rancu 2009,

C. Săcărin, D. Rancu, *Raport preliminar de cercetare privind săpăturile arheologice de la Socol Palanački Breg, județul Caraș-Severin*, in *Drobeta*, 19, 2009, 113–127.

Sheppard 1984,

A. R. R. Sheppard, *Dio Chrisostom: the Bithynian years*, in *L'antiquité classique*, 53, 1984, 157–173.

Sladić 1997,

M. Sladić, *Židovar in the Late Iron Age*, in J. Uželac et alii, *Židovar. Bronze Age and Iron Age settlement*, Beograd – Vršac, 1997, 53–67.

Spânu 2012,

D. Spânu, *Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București, 2012.

Urban 1994,

O. H. Urban, *Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau vom Linzer Becken bis zur Porta Hungarica*, 1. Der Freinberg, Linz, 1994.

Ursachi 1986–1987,

V. Ursachi, *Fortificații dacice pe Valea Siretului*, in *Carpica*, 18–19, 1986–1987, 31–51.

Uželac et alii 1997,

J. Uželac et alii, *Židovar. Bronz Age and Iron Age settlement*, Beograd – Vršac, 1997.

Zaccagnini 1983,

C. Zaccagnini, *Patterns of mobility among ancient Near Eastern craftsmen*, in *Journal of Near Eastern Studies*, 42, 4, 1983, 245–264.

BUREBISTA LA DUNĂREA BĂNĂȚEANĂ. DATE ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE PRIVIND EVOLUȚIA AȘEZĂRILOR DIN ZONA PORȚILOR DE FIER ÎN SEC. I A. CHR.

Rezumat

Primul rege la dacilor (și al geților) menționat în izvoarele literare antice a fost Burebista (consemnat și sub numele de Boerebistas, Byrebistas, Burvista etc). Cronologia și faptele regelui dac sunt încă controversate. Campaniile militare purtate spre vest, împotriva Boiilor și Tauriscilor, expedițiile de jaf în Macedonia și Iliria, ca și operațiunile militare de la Marea Neagră i-au permis, într-o perioadă scurtă de timp, să constituie un regat destul de întins pentru a-i impresiona pe scriitorii din antichitate.

Scopul acestui articol este de a analiza datele arheologice și istorice referitoare la evoluția așezărilor dacice din zona Porților de Fier în contextul campaniilor militare ale regelui Burebista spre Tracia, Macedonia și Iliria. Având în vedere o serie de date de geografie istorică furnizate de Strabo, acțiunile militare trebuie să se fi desfășurat la Dunărea bănățeană sau în apropierea acestei zone. De aceea am putea să ne întrebăm dacă nu cumva campania lui Burebista spre sud nu a lăsat și urme arheologice în regiunea respectivă.

Apariția așezărilor și cetăților dacice din Clisura Dunării (Liubcova-Stenca, Pescari-Culă, Divici-Grad și Socol-Palanački breg, la care se adaugă cea Oreșac-Židovar) la sfârșitul sec. 2 a. Chr. se datorează unei evoluții culturale și sociale manifestate pe o scară mai largă în spațiul dacic în LT D1. Distrugerea și refacerea acestor așezări pe la jumătatea sec. 1 a. Chr., adică în vremea lui Burebista, reflectă orientarea elitelor care stăpâneau această zonă spre modelele promovate de către regii daci. Această orientare este argumentată prin apariția unor construcții de piatră locală nefasonată (ziduri de incintă și turnuri rectangulare) care le imită pe cele monumentale ridicate în tehnică grecească din zona capitalei Regatului, în Munții Orăștiei, precum și prin schimbări consemnate în elementele de ornamentare corporală (podoabe și garnituri de port de argint și bronz), care sunt similare celor din aria Regatului.

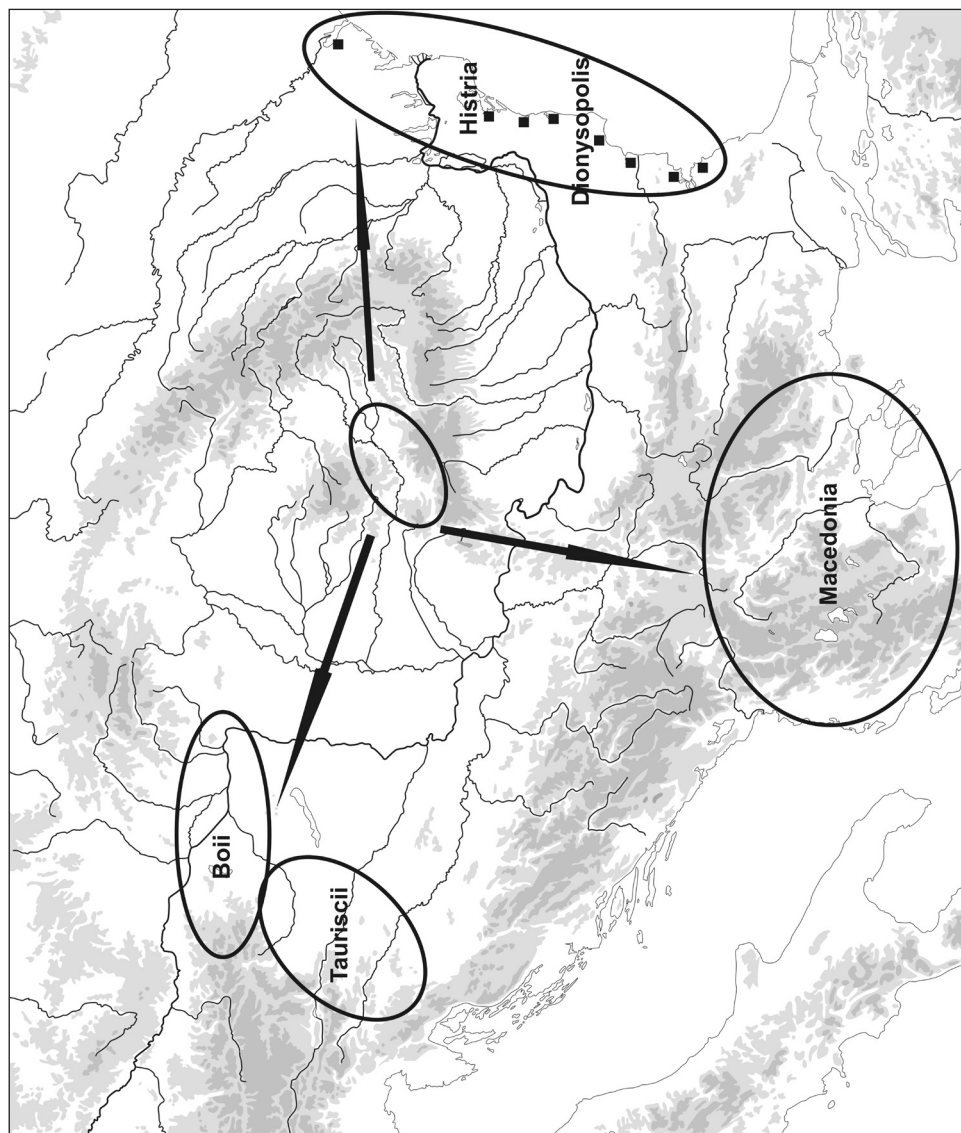

Fig. 1. Directions of the military campaigns of Burebista according to ancient authors and epigraphic evidence. / Direcțiile campaniilor militare ale regelui Burebista conform autorilor antici și a izvoarelor epigrafice.

Fig. 2. Stone walls built in the *opus quadratum* technique. 1 – Cape Sounion. 2 – Dacian fortress at Blidaru. 3 – Grădiștea de Munte. 4 – Costești. 5 – Căpâlna (1 photo M. Egri; 2 aerial photo Z. Czajlik ; 3-5 photo A. Rustoiu). / Ziduri de piatră ridicate în tehnica *opus quadratum*. 1 – Cap Sounion. 2 – Cetatea dacică de la Blidaru. 3 – Grădiștea de Munte. 4 – Costești. 5 – Căpâlna (1 foto M. Egri; 2 foto Z. Czajlik; 3-5 foto A. Rustoiu).

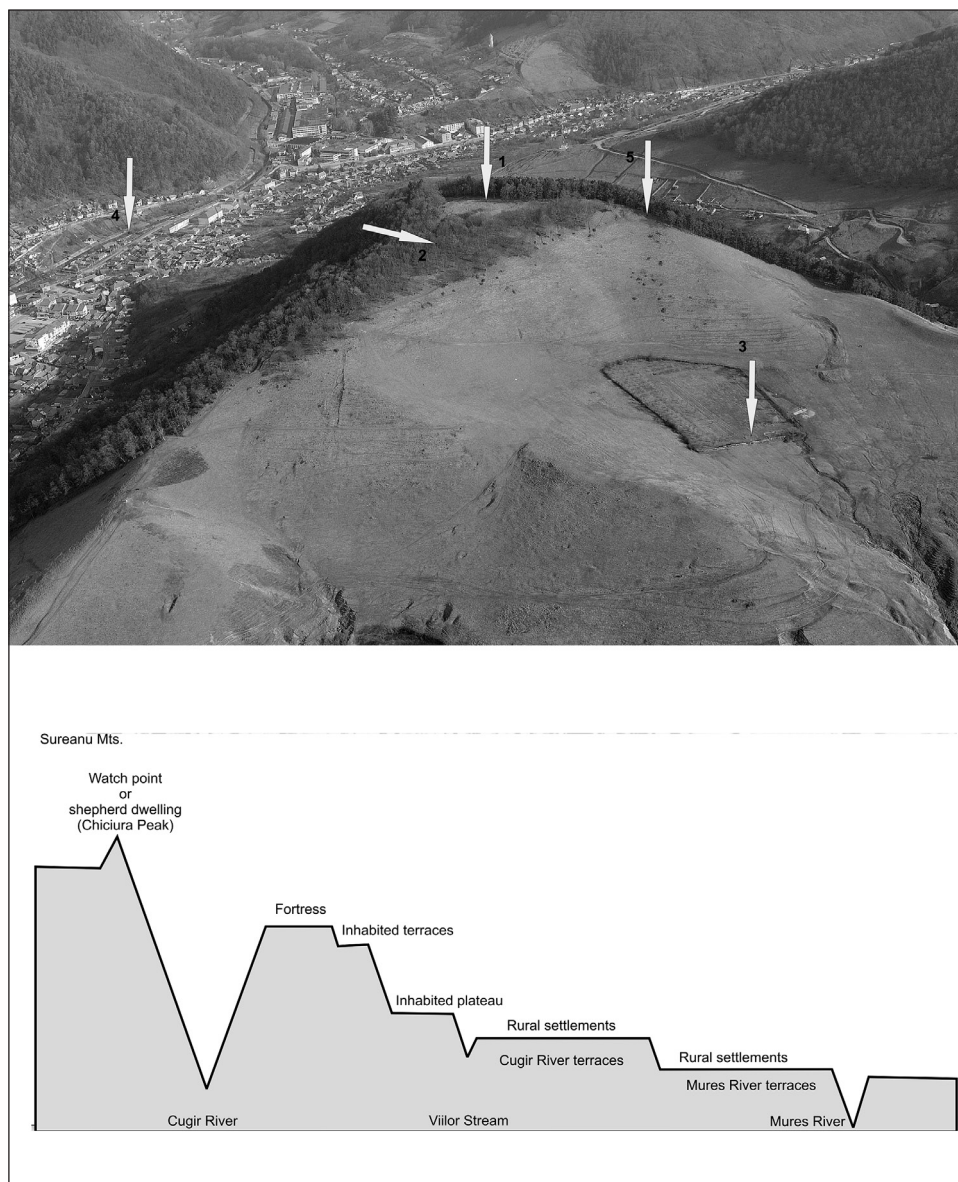

Fig. 3. Dacian fortress at Cugir and the theoretical model of vertical landscape organization. 1 – Fortified hilltop. 2-4 – Inhabited terraces and dependant rural settlements. 5 – Family cemetery of the local elite (after Rustoiu 2015). / Cetatea dacică de la Cugir și modelul teoretic de organizare a spațiului pe verticală. 1 – Platoul fortificat al dealului. 2 – 4 Terase locuite și așezări rurale dependente. 5 – Necropola familială a elitelor (după Rustoiu 2015).

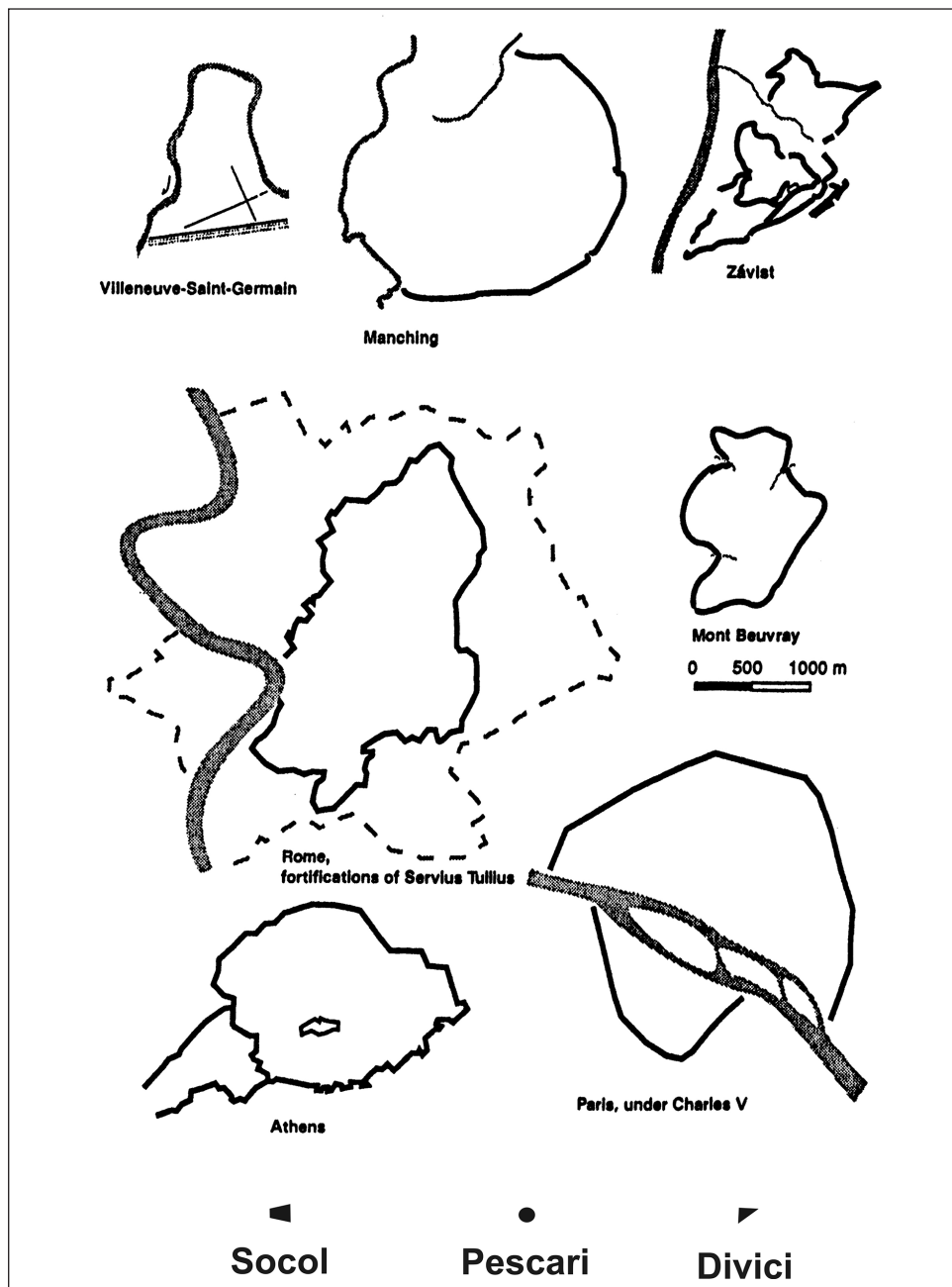

Fig. 4. Surface area of some Celtic *oppida*, ancient and medieval towns, and Dacian fortresses from the Iron Gates region (adapted from Büchsenschütz 1995). / Suprafața unor *oppida* celtice, orașe antice și medievale și mărimea comparativă a cetăților dacice din zona Porților de Fier (adaptare după Büchsenschütz 1995).

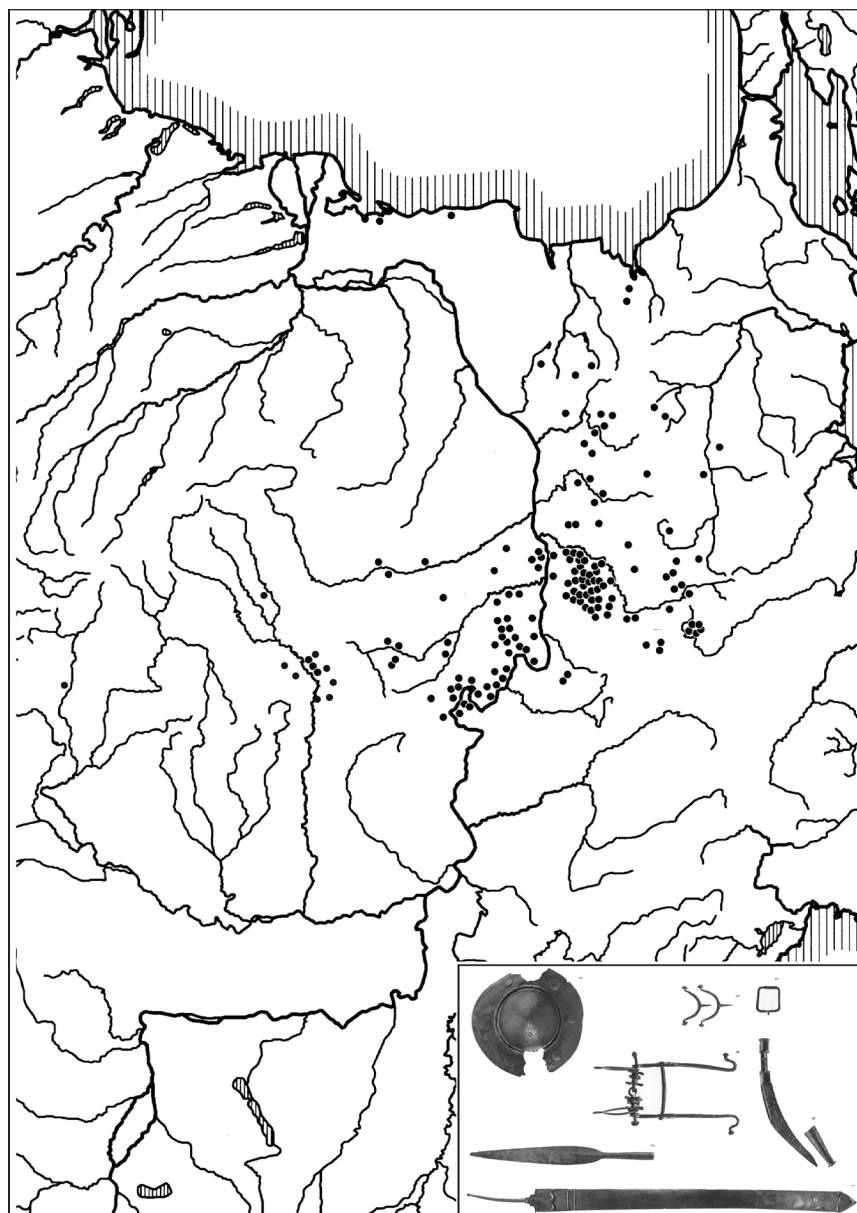

Fig. 5.
Distribution of
graves contain-
ing panoplies of
weapons of the
Padea-Panagjurski
Kolonii (after
Łuczkiwicz,
Schönfelder 2008
and Rustoiu 2012).
/ Răspândirea
mormintelor cu
panoplii de arme
de tip Padea-
Panagjurski
Kolonii (după
Łuczkiwicz,
Schönfelder 2008
și Rustoiu 2012).

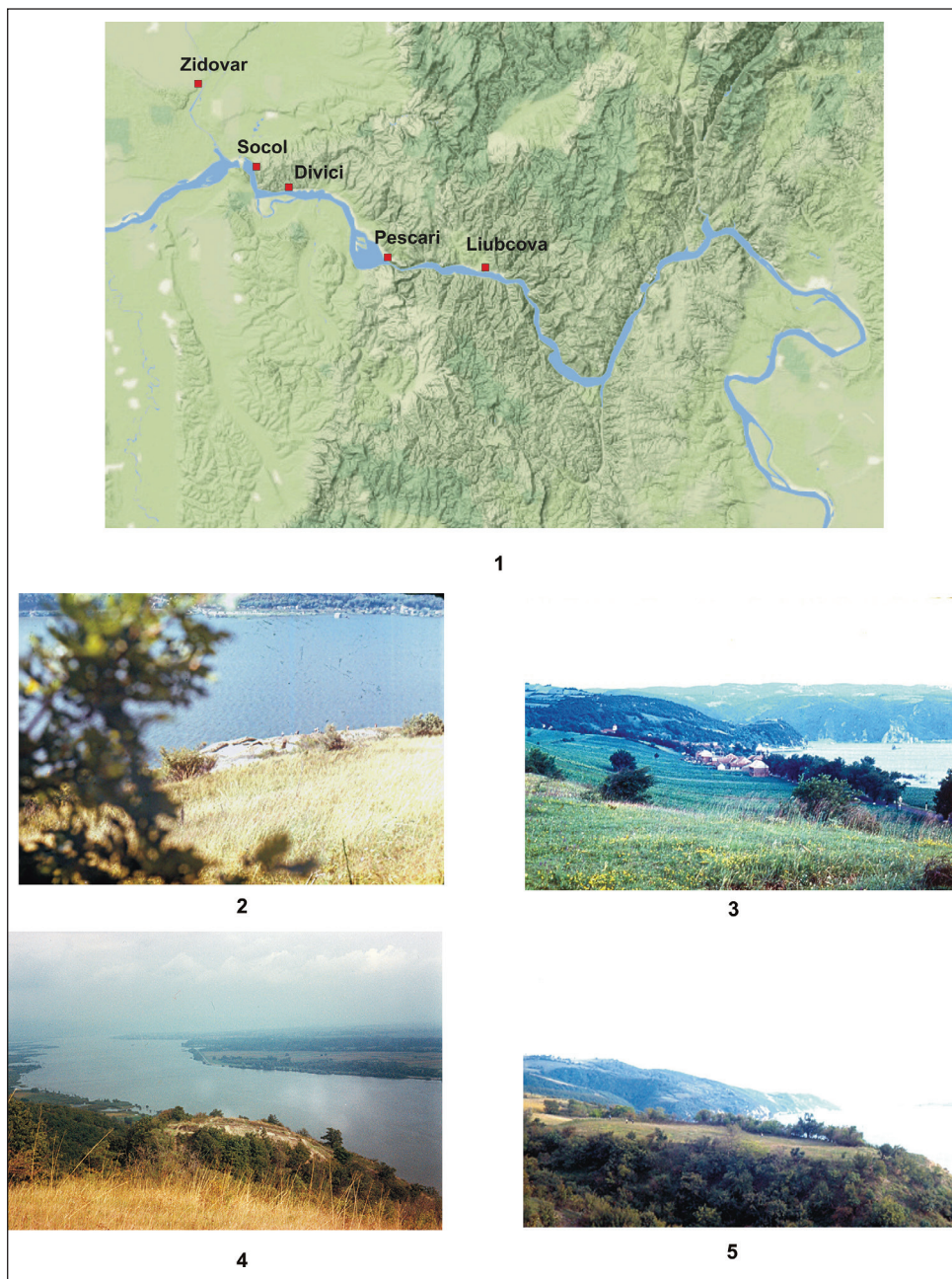

Fig. 6. 1 – Dacian settlements in the Iron Gates region. 2 – Liubcova-Stenca. 3 – Pescari-Culă. 4 – Divici-Grad. 5 – Socol-Palanački breg (after Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017). / Așezările dacice din zona Porților de Fier. 2 – Liubcova-Stenca. 3 – Pescari-Culă. 4 – Divici-Grad. 5 – Socol-Palanački breg (după Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017 cu bibliografia).

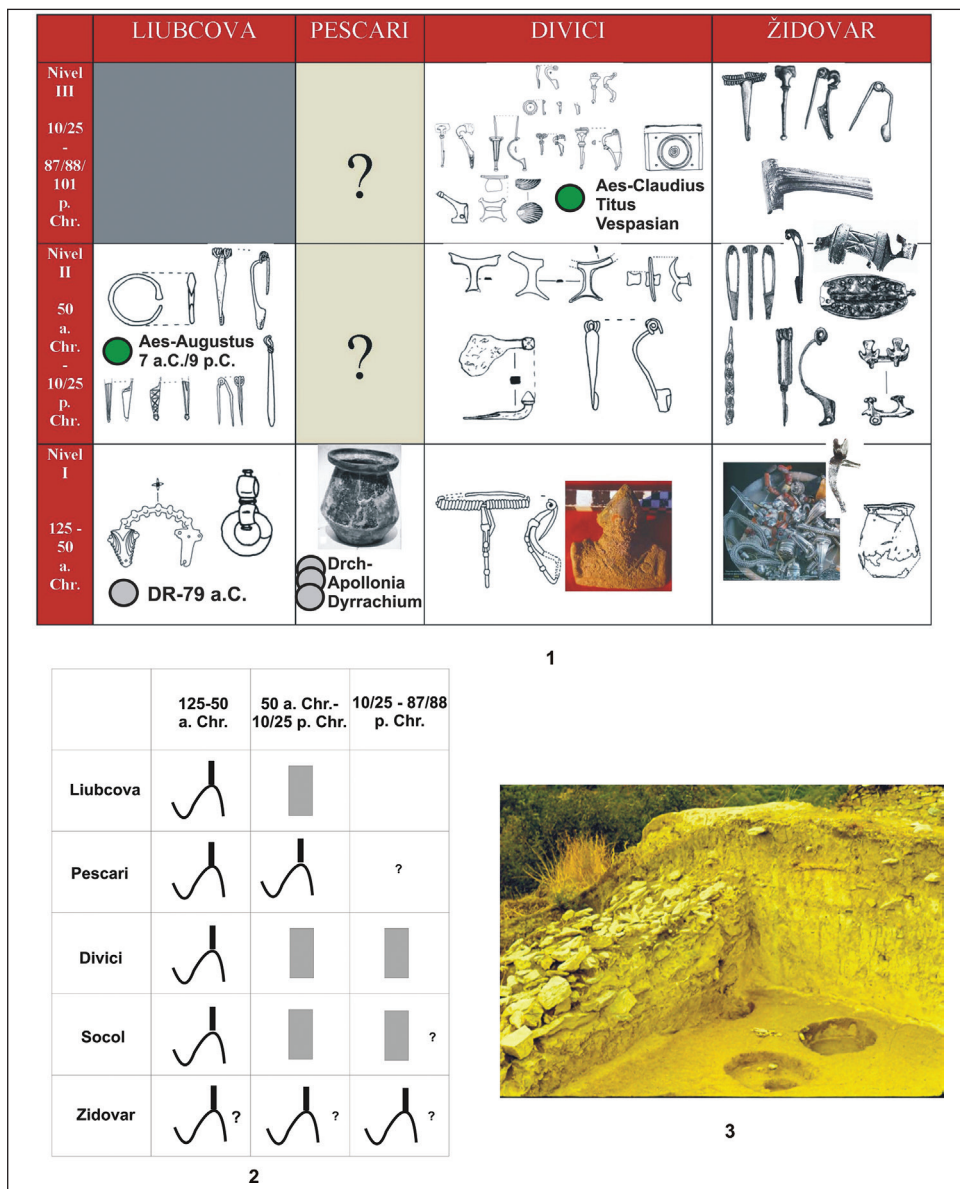

Fig. 7. 1 – Chronological evolution of the settlements from the Iron Gates region (after Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017). 2 – Evolution of the elements of fortification from earth ramparts with timber palisades to dry stone walls and towers. 3 – Divici: traces of the timber palisade preceding the dry stone precinct (after Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017). / Evoluția pe faze cronologice a așezărilor din zona Porților de Fier (după Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017). 2 – Evoluția elementelor de fortificație de la valuri de pământ cu palisade de lemn la ziduri și turnuri de piatră nefasonată. 3 – Divici: urmele palisadei de lemn care precede incinta cu ziduri din piatră (după Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017 cu bibliografia).

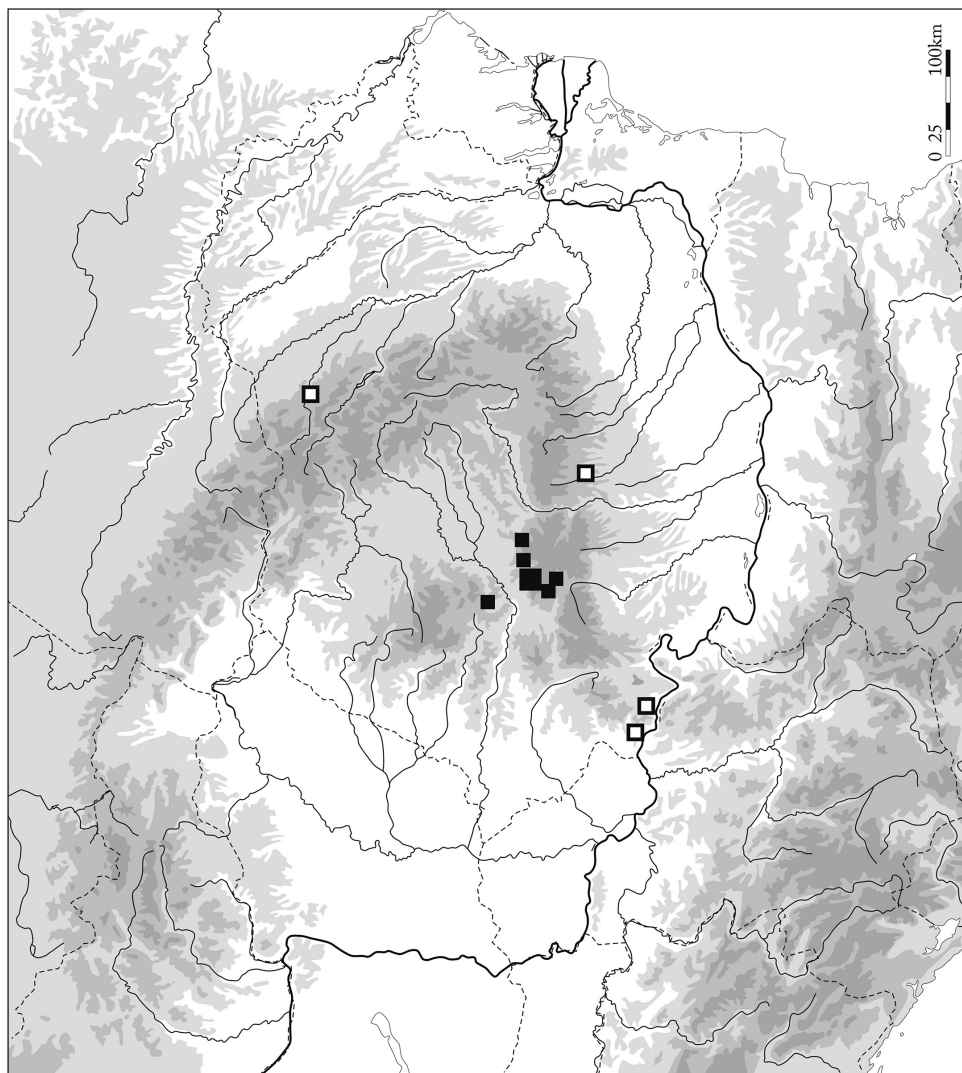

Fig. 8. Distribution of rectangular towers built in the Hellenistic technique in the capital area of the Dacian kingdom and the neighbouring regions (black squares) and of the dry stone towers built in the local technique, imitating the structures from the capital area (white squares). / Răspândirea turnurilor rectangulare din ziduri de piatră construite în tehnică elenistică din zona capitalei Regatului dac și din zonele limitrofe (pătrate negre) și a celor din piatră nefasonată construite în tehnică indigenă care imită edificiile din zona capitalei (pătrate albe).

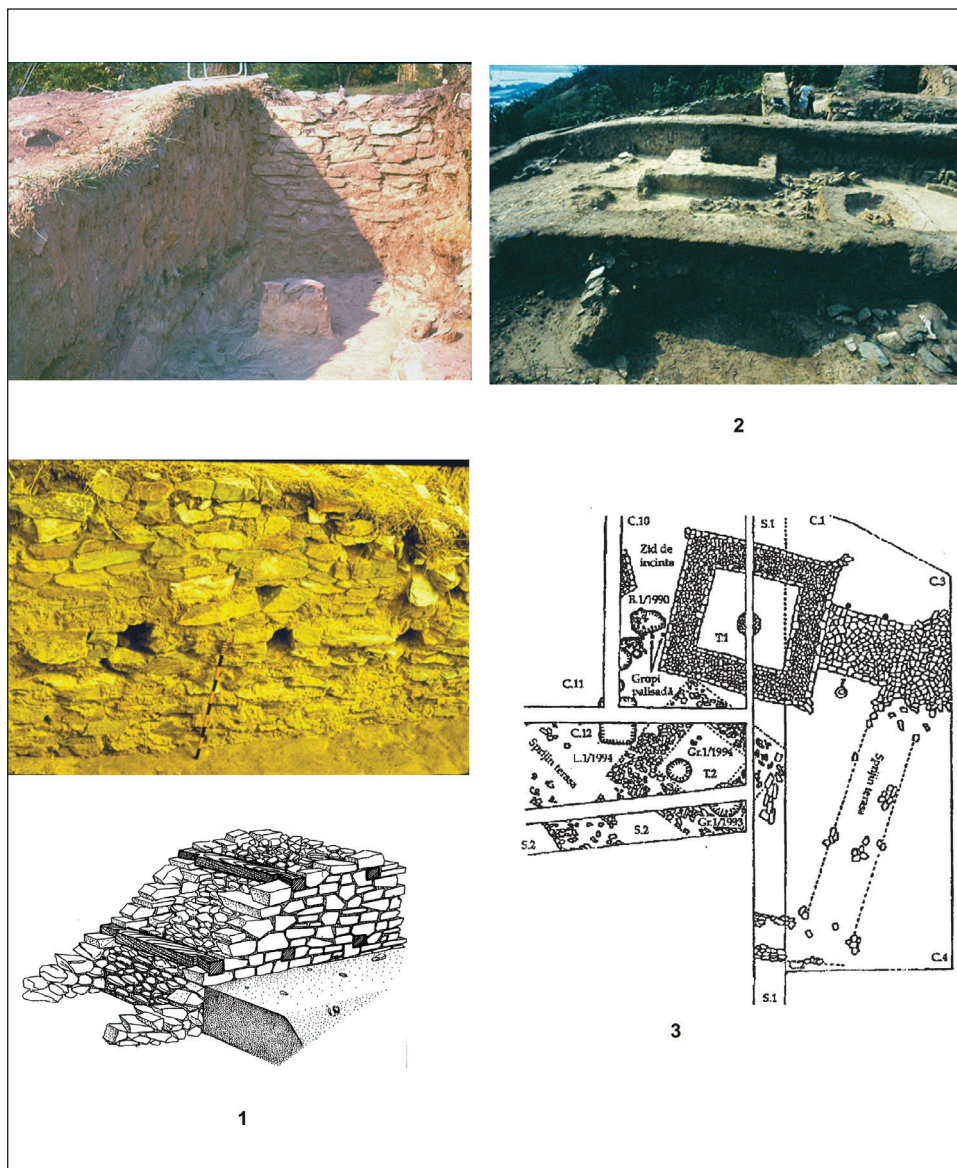

Fig. 9. Stone towers at Divici and their construction technique (after Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017). / Turnurile din piatră de la Divici și tehnica lor de construcție (după Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017 cu bibliografia).

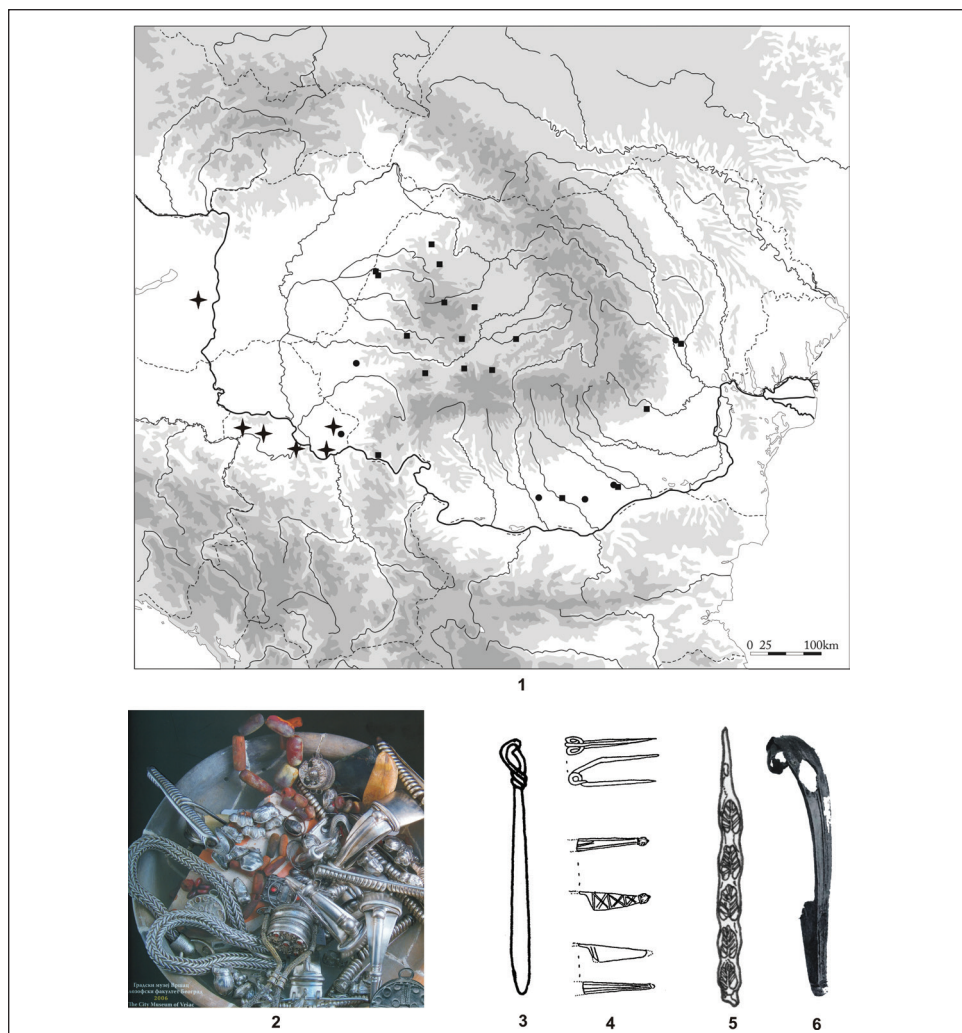

Fig. 10. 1 – Distribution of hoards containing silver jewellery specific to the Scordiscian environment (black stars), silver nail pendants (black squares) and silver rings with stamped palmettes (black dots). 2 – The hoard from Orešac-Židovar (after Jevtić, Lazić, Sladić 2006). 3 – Silver nail pendant from Liubcova. 4. Bronze spoon-shaped brooches from Liubcova (after Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017). 5 – Silver ring with stamped palmettes from Orešac-Židovar (after Jevtić 2007). 6 – Bronze spoon-shaped brooches from Orešac-Židovar (after Uželac et al. 1997). / Răspândirea tezaurelor cu obiecte de podoabă de argint specifice teritoriilor luate de scordisci (stea neagră), a pandantivelor-cui din argint (pătrate negre) și a inelelor de argint cu palmete ștanțate (puncte negre). 2 – Depozitul de la Orešac-Židovar (după Jevtić, Lazić, Sladić 2006). 3 – Pandantiv-cui de argint de la Liubcova. 4. Fibule de tip linguriță din bronz de la Liubcova (după Rustoiu, Ferencz, Drăgan 2017 cu bibliografia). 5 – Inel de argint cu palmete ștanțate de la Orešac-Židovar (după Jevtić 2007). 6 – Fibule de tip linguriță din bronz de la Orešac-Židovar (după Uželac et al. 1997).

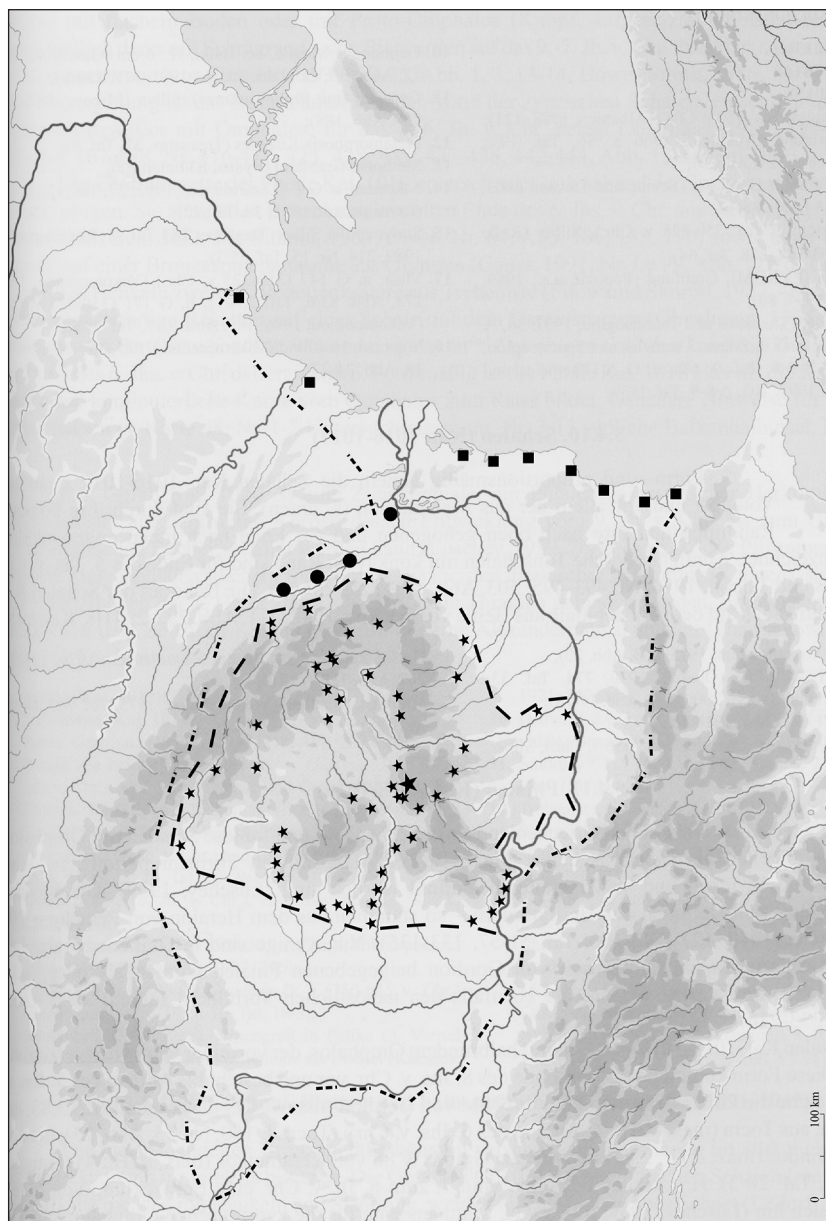

Fig. 11. Dacian kingdom from Burebista to Decebal: dotted line – territories controlled by Burebista; dashed line – extent of the Dacian kingdom after Burebista's death and until the Roman conquest; black squares – Greek cities on the western Black Sea coast; black dots – Dacian settlements on the Siret valley; black stars – fortified Dacian settlements with archaeological layers dated to the 1st century BC – 1st century AD. / Regatul dac

de la Burebista la Decebal: linie punctată – teritoriile controlate de regele Burebista; linie întreruptă – întinderea regatului dac după dispariția lui Burebista și până la cucerirea romană; pătrate negre – orașele grecești vest-pontice; puncte negre – așezările dacice date în sec. 1 a. Chr. – I p. Chr. stele negre – așezări dacice fortificate cu niveluri arheologice

PROIECTILE DIN PIATRĂ ȘI LUT DESCOPERITE ÎN CASTRELE ROMANE DE LA VĂRĂDIA, JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

Flavius Petru Bozu*

Cuvinte cheie: Vărădia, punctul Chilii, castru de tip Holz-Erde-Kastell, proiectile din piatră, punctul Pustă-Rovină, castru de piatră, proiectile din ceramică

Keywords: Vărădia, Chilii, camp Holz-Erde-Kastell in shape, stone missiles, Pustă-Rovină, stone camp, ceramic missiles

Cercetările arheologice executate în cele două fortificații romane din vatra satului Vărădia au dus la descoperirea unui număr însemnat de proiectile din piatră și lut ars, reprezentând un tip de muniție folosit de *funditores* și *ballistarii* din unitățile auxiliare ale armatei romane ce au staționat în Dacia¹.

În anul 1975, în dreptul metrelui 75 din capătul de nord al secțiunii magistrale S I. orientată nord-sud de pe platoul dealului Chilii, a fost surprins șanțul unei fortificații romane lat de 3,20 m și adânc de 2 m, umplut cu chirpic și cărbune provenit de la incendierea palisadei². Între anii 1990–1995, pentru a surprinde toate laturile fortificației romane de pământ și lemn au fost trasate și executate secțiunile numerotate de la S. II la S. XIII și prelungită secțiunea magistrală S. I cu încă 250 m³ (Pl. I.1).

Proiectilele din piatră au fost descoperite în umplutura șanțului de apărare al castrului în secțiunile S. II și S. IV. Secțiunea S. II, cu dimensiunile de 30m/2 m, orientată nord-sud, a fost trasată în apropierea colțului de nord-est al castrului. Au fost surprinse următoarele elemente defensive ale castrului: *fossa*, între caroul 10 și 15; *via sagularis* între m 19 și 24 și o baracă între m 25–30. Stratigrafic, imediat sub stratul vegetal din carourile 10–15, a apărut un strat de pământ brun în amestec cu chirpic. La adâncimea de -0,40 m s-a putut delimita în pământul sfărâmicios de culoare roșie marginile șanțului de apărare care la suprafață măsoară 3,40 m. La -2,40 m a fost surprins icul șanțului săpat

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: bozu.flavius.petru@gmail.com

¹ Gudea 2009, 223–236.

² Iaroslavschi-Lazarovici 1979, 454.

³ Bozu, Iaroslavschi 2000; Iaroslavschi, Bozu 2003, 295–300.

în stânca nativă din calcar a dealului Chilii. Umplutura șanțului consta dintr-un pământ fărâmișos de culoare roșie-cărămizie, în amestec cu lentile de cărbune cu grosimi de până la 10–12 cm, rezultat al incendierii palisadei⁴. (Pl. II)

Proiectilele din secțiunea S. II.*:

1. Proiectil: calcar, rotund cu o suprafață plată, întreg; Dmax. = 9,8 cm, Dmin. = 7,00 cm; Gr. = 800 g; inv. V.12 (Pl. III/6).
2. Proiectil: calcar, cu o suprafață imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 11 cm, Dmin. = 9,4 cm; Gr. = 800 g; inv. V.11 (Pl. III/4).
3. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 10,5, Dmin. = 8,7 cm; Gr. = 630 g; inv. V.19.
4. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 8,5 cm, Dmin. = 7,3 cm; Gr. = 575 g; inv. V.5 (Pl. II/12).
5. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită și una plată, întreg; Dmax. = 8,2 cm, Dmin. = 7,7 cm; Î = 5,7 cm, Gr. = 280 g; inv. V.22.
6. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită și una plată, întreg; Dmax. = 10,4 cm, Dmin. = 8,8 cm, Gr. = 580 g; inv. V.23.
7. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 7,7 cm, l. = 6,7 cm, Gr. = 300 g; inv. V.28.
8. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 7,4 cm, l. = 5,0 cm, Gr. = 180 g; inv. V.31.
9. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită și una plată, întreg; D. = 6,7 cm, Î = 2,2 cm, Gr. = 800 g; inv. V.27.
10. Proiectil: calcar, sferic, întreg; D. = 12 cm, Gr. = 1600 g; inv. V.8 (Pl. III /1).
11. Proiectil: granodiorit, sferic, întreg; D. = 10 cm, Gr. = 1200 g; inv. V.3.
12. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 9,00 cm, Dmin. = 6,5 cm, Gr. = 780 g; inv. V.7.
13. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 13,00 cm, Dmin. = 10 cm, Gr. = 1945 g; inv. V.9
14. Proiectil: șist cristalin, cu margini rotunjite și două suprafețe plate, întreg; Dmax = 10,4 cm, Dmin. = 8,00 cm, Gr. = 980 g; inv. V.14 (Pl. III/3).
15. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 9,5 cm, Dmin = 9,00 cm, Î = 5,7 cm; Gr. = 820 g; inv. V.10.
16. Proiectil: calcar, cu suprafața imperfect rotunjită, întreg; Dmax. = 10, 8 cm, Dmin = 10,00 cm, Gr. = 1300 g; inv. V.18.

Proiectilele din S. IV.

1. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit cu o latură plată, întreg; Dmax = 9,8 cm, Dmin. = 7,0 cm, Gr. = . 800 g; inv. V.49.

⁴ Mulțumim domnilor dr. Eugen Iaroslavschi și Ovidiu Bozu pentru că ne-au permis să publicăm proiectilele din piatră în prezentul articol, având acces la documentația de șantier.

* Abrevieri: L = lungime, l = lățime, Î = înălțime, D = diametrul, Dmax = diametrul maxim, Dmin = diametrul minim, Gr = greutatea, Inv.V. = numărul de inventar din Registrul de șantier.

2. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit cu o latură plată, întreg; Dmax. = 11,0 cm, Dmin. = 8,0 cm, Gr. = 1000 g; inv. V.50.
3. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 10,3 cm, Dmin. = 8,5 cm, Gr. = 1200 g; inv. V.57.(Pl. III/ 7).
4. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 9,5 cm, Dmin. = 7,5 cm, Gr. = 825 g; inv. V.46.
5. Proiectil: granodiorit, cu două suprafețe plate și marginile rotunjite, întreg; Dmax. = 9,8 cm, Dmin. = 7,7 cm, Gr. = 380 g; inv. V.33 (Pl. III/11).
6. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg, cu urme de ardere secundară; Dmax. = 10 cm, Dmin. = 4,0 cm, Gr. = 600 g; inv. V.41.
7. Proiectil: șist, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 11 cm, Dmin. = 80 cm, Gr. = 840 g; inv. V.32.
8. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, se păstrează jumătate din piesă; Dmax. = 9,3 cm, Gr. = 300 g; inv. V.35.
9. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, se păstrează jumătate din piesă; Dmax. = 8,2 cm, Gr. = 220 g; inv. V.39.
10. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 9,7 cm, Dmin. = 4,0 cm, Gr. = 820 g; inv. V.36.
11. Proiectil: calcar, fațetat, imperfect rotunjit, întreg; Dmax = 9,0 cm, Dmin = 7,0 cm, Gr. = 800 g; inv. V.37.
12. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 10 cm, Dmin. = 5,5 cm, Gr. = 620 g; inv. V.34.
13. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg cu urme de ardere secundară; Dmax. = 9,7 cm, Dmin. = 8,5 cm, Gr. = 1400 g; inv. V.52.
14. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 10,3 cm, Dmin = 8,5 cm, Gr. = 1200 g; inv. V.58.
15. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 9,5 cm, Dmin. = 7,5 cm, Gr. = 825 g; inv. V.60 (Pl. III /2).
16. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 13 cm, Dmin. = 11 cm, Gr. = 1760 g; inv. V.43.
17. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 14 cm, Dmin. = 11 cm, Gr. = 2500 g; inv. V.48.
18. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 11,2 cm, Dmin. = 9,2 cm, Gr. = 1200 g; inv. V.77 (Pl. III/ 5).
19. Proiectil: granodiorit, imperfect rotunjit cu o suprafață plată, întreg; Dmax = 10,5 cm, Dmin = 8,20 cm, Gr. = 900 g; inv. V.56 (Pl. III/ 9).
20. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 8,2 cm, Gr. = 200 g; inv. V.43.
21. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 9 cm, Gr. = 200 g; inv. V.38.
22. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 6,0 cm, Gr. = 200 g; inv. V.47.
23. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 8,0 cm, Gr. = 240 g; inv. V.42.
24. Proiectil: calcar, se păstrează jumătate din piesă; D. = 6,2 cm, Gr. = 240 g; inv. V.44.
25. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 12 cm, Dmin. = 8,9 cm, Gr. = 1150 g; inv. V.75.

26. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 13 cm, Dmin. = 9,5 cm, Gr. = 1125 g; inv. V.72 (Pl. III/8).
27. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 14 cm, Dmin. = 11 cm, Gr. = 2200 g; inv. V.76.
28. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg, urme de ardere secundară; Dmax. = 9,7 cm, Dmin. = 7,6 cm, Gr. = 700 g; inv. V.59.
29. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 10 cm, Dmin. = 9,0 cm, Gr. = 1300 g; inv. V.40 (Pl. III/10).
30. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax = 10,7 cm, Dmin. = 9,0 cm, Gr. = 1200 g; inv. V.61.
31. Proiectil: calcar, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 10,6 cm, Dmin. = 7,5 cm, Gr. = 1000 g; inv. V.74.
32. Proiectil: șist, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 11 cm, Dmin. = 8,0 cm, Gr. = 840 g; inv. V.73.
33. Proiectil: granodiorit, imperfect rotunjit, întreg; Dmax. = 10,4 cm, Dmin = 8,0 cm, Gr. = 1220 g; inv. V.72.

Din calcar, gresie și granodiorit, cu diametrul și o greutate variabilă, proiectilele în majoritatea lor rotunde sunt manufacturate neglijent. Prezintă una sau mai multe suprafețe plate, unele cu desprinderi de material și urme de ardere secundară. Puține proiectile au suprafața netedă realizată prin abraziune.

Fundamentul dealului Chilii este din calcar, iar la 1 km nord de capătul satului de pe Valea cu piatră se află o veche carieră de piatră cu depozite de șisturi cristaline și granodiorite, de unde s-a exploatat piatră pentru ziduri și consolidarea structurii rutiere. În acest context, în care sursa de confecționare a proiectilelor se afla în imediata apropiere a castrului de pe dealul Chilii, probabil că acestea au fost manufacturate local, în canabele și atelierile situate la nord, vest și sud din imediata apropiere a castrului.

Proiectile de piatră asemănătoare cu cele din castrul de pe dealul Chilii au fost descoperite în următoarele localități: sat Ardeu, comuna Balșa⁵, județul Hunedoara, în cetatea dacică dealul Cetățuie; comuna Bistreț⁶, județul Dolj, în fossa castrului de piatră; comuna Boroșneu Mare⁷, județul Covasna, castru de piatră; comuna Brețcu⁸, județul Covasna, în castru; comuna Buciumi⁹, județul Sălaj, în castru, baraca nr. 4, baraca nr. 5 și din zona porții pretoria; comuna

⁵ Ferencz *et alii* 2016, 269–271.

⁶ Amon 2004, 173, IV, 1; Zăgreanu 2013, 65.

⁷ Bordi, Popa 2012–2013, 261–308.

⁸ Gudea 1980, 321; Zăgreanu 2013, 65; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 322, 324; Ferencz *et alii*, 2016, 170, nota 11; Gridan 2016, 374, nota 31.

⁹ Gudea *et alii* 1972, 64–65, pl. LXIII/1–4; Zăgreanu 2013, 64; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324; Ferencz *et alii* 2016, 170, nota 10; Gridan 2016, 373.

Brețcu¹⁰, județul Covasna, în castru; sat Capidava¹¹, comuna Topalu, fortificația romano-bizantină, extramuros zona băile romane și construcții adiacente sec. VI-VII p. Chr.; comuna Cășeu¹², județul Cluj, castrul Samum; Celei¹³, oraș Corabia, județul Olt, castrul Suciadva; Drobeta-Turnu Severin¹⁴, județul Mehedinți, castru; comuna Enoșești¹⁵, oraș Piatra Olt, județul Olt, castrul Acidava; comuna Feldioara¹⁶, județul Brașov, poarta de pe latura de nord-vest a castrului; Gherla¹⁷, oraș Gherla, județul Cluj, castru; comuna Hinova¹⁸, județul Mehedinți, *quadriburgium*; sat Ilișua¹⁹, comuna Uriu, județul Bistrița-Năsăud, castrul Arcobadara; sat Inlăceni²⁰, comuna Atid, județul Harghita, în castru; comuna Mehadia²¹, județul Caraș-Severin, în castrul Praetorium; Păușa²², oraș Călimănești, județul Vâlcea, castrul Arutela; satul Răcarii de Jos²³, comuna Brădești, județul Dolj, castrul de pământ; comuna Ungra²⁴, județul Brașov, castrul de pământ Transilvania; Zalău²⁵, județul Sălaj, castrul Porolissum, cădirea B6.

După tipologia propusă de R. Zăgreanu²⁶, proiectilele din piatră descoperite în șanțul de apărare de pe latura de vest pot fi încadrate astfel: tipul I cu diametre între 13,5–12 cm în greutate de peste 2000 g (aproximativ 7 libra) = 2 piese, dintre care una V.76 de 2200 gr și V.48 de 2500 gr; tipul II cu diametrul între 12–10 cm cu greutatea între 2000–1000 g (aproximativ 6–5 libra) = 17

¹⁰ Gudea 1980, 321; Zăgreanu 2013, 65; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 322, 324; Ferencz *et alii*, 2016, 170, nota 11; Gridan 2016, 374, nota 31.

¹¹ Rațiu, Stoian 2014, 331, catalogul descoperirilor, proiectilele 7, 8 și 10.

¹² Gudea 2009, 235; Zăgreanu 2013, 64; Opreanu *et alii* 2013, 88; Gridan 2016, 374.

¹³ Amon 2004, 179, 15–25; Zăgreanu 2013, 65; Rațiu, Stoian 2014, 324; Bondoc 2007, 247–256.

¹⁴ Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324.

¹⁵ Amon 2004, 192, 7.

¹⁶ Gudea 2008, 233; Zăgreanu 2013, 65; Opreanu *et alii* 2013, 88; Ferencz *et alii* 2016, 274; Rațiu, Stoian 2014, 324; Gridan 2016, 374.

¹⁷ Protase *et alii* 2008, 112; Zăgreanu 2013, 64; Opreanu *et alii* 2013, 88.

¹⁸ Davidescu 1989, 67; Amon 2004, 189, XIX, 39–43.

¹⁹ Zăgreanu 2013, 63.

²⁰ Gudea 1979, 199, 268–269, pl. 34–35; Zăgreanu 2013, 63; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324.

²¹ Macrea *et alii* 1993, 114; Zăgreanu 2013, 65; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324.

²² Vlădescu 1983, 188–189; Zăgreanu 2013, 65; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324.

²³ Bondoc, Gudea 2009, 64, 156; Zăgreanu 2013, 65; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324.

²⁴ Gridan 2016, 371–378.

²⁵ Gudea 1989, 798, pl. CCCXIII; Opreanu *et alii* 2013, 88; Zăgreanu 2013, 64; Rațiu, Stoian 2014, 324.

²⁶ Zăgreanu 2013, 63.

piese; tipul III cu diametrul între 10–7 cm cu greutatea sub 1000 g (aproximativ 2 libra și jumătate) = 31 piese. A. Rațiu și G. I. Stoian, în articolul despre proiectilele descoperite la Capidava, fie că erau confecționate din piatră sau ceramică, le grupează în 4 tipuri distincte²⁷. Cele descoperite la Vărădia corespund în mare tipului 2 și 3 propus de cei doi autori.

Proiectilele din piatră cu diametre între 6–8 cm cu masa între 500 și 1000 g, asemănătoare cu cele din castrul de pe dealul Chilii, sunt considerate de Duncan B. Campbell ca muniție de *balissta* folosită la asediul cetăților Gamala și Hatra²⁸.

Proiectilele în funcție de dimensiuni erau folosite ca muniție de mașinile de război de tip *ballista*, catapultă, onagra, propulsate cu praștia (*funda* sau *fustibalus*)²⁹ sau în lupta de aproape aruncate cu mâna. Imaginile de pe Columna lui Traian sunt mai mult decât edificatoare, că în războiul de cucerire a regatului dac condus de Decebal, armata romană dispunea de mașini de luptă de tipul menționat mai sus și trupe de prăștiași (*funditores*) grupați ca *nationes* în componența unităților auxiliare³⁰.

Referitor la locul descoperirii, poate nu întâmplător, proiectilele provin din umplutura șanțului de apărare din imediata apropiere a unor turnuri de colț, unul situat în colțul de nord-est (secțiunea S II) și celălalt în colțul de nord-vest (secțiunea IV) al castrului. Cu un calibru minim de două și maxim șapte libra, coroborate cu descoperiri arheologice similare, presupunem că proiectilele au fost propulsate de mașini de luptă de tip *ballista*³¹. Este posibil ca pe platforma celor două turnuri de colț să fi fost amplasată o balistă sau catapultă mobilă, aparținând unei vexilații a legiunii ce avea în dotare astfel de mașini de război³².

În stadiul actual al cercetărilor arheologice nu se cunoaște încă unitatea militară care a construit și a staționat o perioadă de timp în castrul de pe dealul Chilii. Este semnalată descoperirea în suprafața castrului a unei cărămizi „purtând ștampila LEG IIII”. Mult mai semnificativă este descoperirea în icul șanțului din secțiunea S. XI de pe latura de est a castrului, a unei *tessera*, pe suprafața piesei fiind inscripționat punctiform numele Sileni Semporniu (Pl. II/4). Dimensiunile castrului de pământ (214/132 m), prezența plăcuței militare, descoperirea unui clește pentru castrat caii și o cătușă pentru împiedecat

²⁷ Rațiu, Stoian 2014, 324–325.

²⁸ Campbell 2002, 185, 205–206, 359, Fig. 48, 365, Fig. 59, 60.

²⁹ Baatz 1966, 294–307; Völling 1990, 26; Gudea 1980, 320–321; Gudea 2008, 232; Rațiu, Stoian 2014, 325; Ferencz *et alii* 2016, 270.

³⁰ Campbell 2002, 185.

³¹ Zăgreanu 2013, 63–64; Opreanu *et alii* 2013, 88; Rațiu, Stoian 2014, 324; Ferencz *et alii* 2016, 269–270; Gridan 2016, 378.

³² Feugère 2002, 165 menționează că în luptele cu dacii armata romană avea deja în dotare mașini de luptă de tipul catapultă și ballista; Campbell 2002, 170–171; Ferencz *et alii* 2016, 271.

animale ce indică prezența unui medic veterinar³³, a unor proiectile biconice din lut ars (Pl. V/4), sunt indicii că în acest castru a staționat o unitate militară mixtă de infanterie și cavalerie, poate chiar *cohors I Vindellicorum milliaria equitata*.

Monedele romane descoperite în secțiunile executate pe laturile castrului pot fi repere cronologice în ceea ce privește datarea proiectilelor de piatră. În secțiunea S. II au fost descoperite următoarele două monede: sestert Domitian, Roma, 94–95 (Av. lgd. IMP NERVA CAES AVG PMTR, Rv. SC), AE 35/32 mm, 26,76 g, inv. 2756/19958; sestert Traian, Roma 103–111, RIC II 280/503 (Av. lgd. IMP CAESAR NERVAE TRAIANO AGGER DAC PMTR COS, Rv.SPQR OPT PRINCIPI SC), AE 34/34 mm, 23,35 g ax 6, inv. 2761/19963. În secțiunea S. IV, un denar de la Vespasian, Roma 73, RIC 65, BMC 202/205 (Av. cap spre dreapta, VESP AVG CENS, Rv. PONTIF MAXIM), AE II, t.l.916, 17,5 mm, x.12, 2,92 g, inv. 2465/18048. În secțiune S. VI, Un sestert de la Domițian, Roma, 85, RIC II, 189/279 (Av.cap spre dreapta, lgd.ilizibil, Rv.ilizibil), AE 31,8/32 mm, 17,36 g, ax 6 inv. 2762/19964. Secțiune S. VII, un denar legionar de la Marc Antoniu, Roma 32–31 a. Chr 544/39 Craword (Av. corabie cu sceptrul pe proră, Rv.acvila între două stindarde), AE 32 mm, ax. 6, 3,36 g, inv. Nt. 2465/18048.

Așezat strategic încă din timpul primului război cu dacii din 101–102 la o altitudine de peste 170 m, castrul supraveghea și controla întreaga vale a râului Caraș din depresiunea tectonică erozivă de tip golf a Oraviței, căile de acces spre și dinspre munții Aninei, Semenici, Dognecei, Locvei și Dunăre (Pl. I/1). Prezența proiectilelor în șanțul de apărare, unele cu urme de ardere secundară, poate fi legată de abandonarea prin incendiere a castrului în momentul în care, în perioada post traianee, castrul de piatră din Pustă funcționa deja.

Proiectilele folosite ca muniție de către servanții artileriei romane erau de calibre diferite în funcție de eficiența și scopul urmărit. Puteau să fie incendiare, pentru aprinderea structurilor din lemn ale fortificațiilor; de demolare a zidurilor; de scoatere din luptă a inamicului. După materialul din care au fost confecționate erau din: plumb – *glans plumbea, plumbum*; piatră – *lapis, lapis missilis, saxum, saxum missilis, lapides, saxa*; și din lut – *argilla glandes, glandes latericae*, folosite încă din timpul republicii³⁴. Folosite pe câmpurile de luptă, la asediul cetăților, la apărarea propriilor fortificații, arheologic au fost descoperite în numeroase caestre romane³⁵.

³³ Bozu 2009, 168, 172, PL.I/1–2, 173, PL.II/1.

³⁴ Völling 1990, 34, notele 80, 81, 87, 88, 89, 90, 92, 93.

³⁵ Griffiths 1989, 255–289; Völing 1990, 48–54; Campbell 2002, 25; Bishop, Coulston 2006, 58–169; Vujović 2009, 249–256; Völling 1990, 48–58.

Castrul roman din punctul Pustă-Rovină se află situt la 200 m de malul stâng al râului Caraș și la cca. 400 m sud-est de primele case din Vărădia (Pl. V/1). Proiectilele de praștie din lut ars au fost descoperite în barăcile militare din secțiunile: S. XIII/2002, S. XV/2004 și S. XVI/2005, executate în spatele clădirii comandamentului³⁶ (Pl. V/2).

Secțiunea S. XIII/2002.

1. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brună, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; D: 3,1 mm; masa: 50 g; inv. V18.
2. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, fisuri pe corp, impresiuni de deget, culoare brun cafenie; L: 4,6 cm; d: 31 mm; masa: 50g; inv. V31.
3. Proiectil: biconic, cu un vârf rotunjit și altul ascuțit, culoare brună, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V56.
4. Proiectil; biconic, cu vârfuri ascuțite, o impresiune cu degetul, culoare brun cărămizie; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 34 mm; G: 60 g; inv. V58.
5. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; D: 31 mm; masa: 58 g; inv. V139.
6. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; uşoare urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V171 .
7. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 45 g; inv. V173.
8. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, desprinderi de material înainte de ardere, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 45 cm; d: 35 mm; masa: 60 g; inv. V193.
9. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 35 mm; masa: 50 g; inv. V194.
10. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 44dm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V197.
11. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, desprinderi de material înainte de ardere, culoare brun cărămizie; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V 214.
12. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, modelat cu mâna, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 32 mm; G: 50 g; inv.V.283.
13. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, modelat cu mâna, culoare brun cărămizie, uşoare urme de ardere secundară: dimensiuni: L: 3,8 cm; d: 29 mm; G: 40 g; inv. V367.
14. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 28 mm; G: 38 g; inv. V384.

³⁶ 2002: <http://www.cimec.ro/arheologie/cronicaCA2003/cd/index.htm>. nr.213.

2004: <http://www.cimec.ro/arheologie/cronicaCA2005/cd/index.htm>. nr. 240.

2005: <http://www.cimec.ro/arheologie/cronicaCA2005/cd/index.htm>. nr. 212.

Secțiunea S. XV/2004.

Baraca 1

1. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 30 g; inv. V1.
2. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun-cafenie, ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 30 mm; masa: 30 g; inv. V2.
3. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun-cafenie, ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 28 mm; masa: 50 g; inv. V3.
4. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 35 mm; masa: 48 g; inv. V4.
5. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V5.
6. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V6.
7. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 30 g; inv. V7.
8. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 35 mm; masa: 50 g; inv. V8.
9. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V9.
10. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 25 mm; masa: 35 g; inv. V11.
11. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 25 mm; masa: 41 g; inv. V13.
12. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 31 mm; masa: 41 g; inv. V14.
13. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V15.
14. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, o impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 30 mm; masa: 35 g; inv. V19.
15. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, impresiuni cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V20.
16. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V23.
17. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 46 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V24.
18. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, desprinderi de material din corpul piesei după ardere; dimensiuni: L: 43 mm; d: 29 mm; masa: 42 g; inv. V29.
19. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun-cafenie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 33 mm; masa: 55 g; inv. V30.
20. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun-cafenie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 28 mm; masa: 38 g; inv. V32.

21. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; d: 28 mm; masa: 25 g; inv. V39.
22. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie; dimensiuni: L: 39 mm; d: 29 mm; masa: 30 g; inv. V40.
23. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie; dimensiuni: L: 48 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V41.
24. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V42.
25. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V43.
26. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 21 mm; d: 27 mm; masa: 20 g; inv. V48.
27. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 28 mm; masa: 30 g; inv. V57.
28. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 28 mm; masa: 39 g; inv. V59.
29. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 32 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V61.
30. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cenușie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 33 mm; masa: 58 g; inv. V62.
31. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V64.
32. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 31 mm; masa: 45 g; inv. V65.
33. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 28 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V66.
34. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 45 g; inv. V67.
35. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun gălbuie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 30 mm; masa: 42 g; inv. V71.
36. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 28 mm; masa: 30 g; inv. V72.
37. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, desprindere de material după ardere; dimensiuni: L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 43 g; inv. V73.
38. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie; dimensiuni: L: 40 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V75.
39. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, cu două impresiuni de deget după ardere, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V77.
40. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V78.
41. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 28 mm; masa: 38 g; inv. V85.

42. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 37 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V88.
43. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 29 mm; masa: 30 g; inv. V92.
44. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 45 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V114.
45. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; cu două impresiuni cu degetul înainte de ardere; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 32 mm; masa: 48 g; inv. V92.
46. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 27 mm; masa: 26 g; inv. V119.
47. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare gălbuie; impresiuni cu degetul înainte de ardere; dimensiuni: L: 43 mm; d: 25 mm; masa: 30 g; inv. V120.
48. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă; urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V128.
49. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie; dimensiuni: L: 46 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V123.
50. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 22 mm; masa: 30 g; inv. V133.
51. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 17 mm; masa: 20 g; inv. V135.
52. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V140.
53. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V143.
54. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, o impresiune cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V145.
55. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 28 mm; masa: 38 g; inv. V147.
56. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, o impresiune cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V149.
57. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 31 mm; masa: 42 g; inv. V152.
58. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V150.
59. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, o impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 29 mm; masa: 35 g; inv. V154.
60. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 33 mm; masa: 50 g; inv. V155.

Baraca 2.

1. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 36 mm; d: 35 mm; masa: 45 g; inv. V10.

2. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cărămizie gălbuie, ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 28 mm; masa: 38 g; inv. V12.
3. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit, unul rotunjit, culoare brun cărămizie, ușoare urme de ardere secundară; dimensiune: L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 58 g; inv. V16.
4. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit, unul rotunjit, culoare brun cafenie, ușoare urme de ardere secundară; dimensiune: L: 44 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V17.
5. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiune: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 48 g; inv. V21.
6. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiune: L: 25 mm; d: 32 mm; masa: 30 g; inv. V22.
7. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiune: L: 50 mm; d: 35 mm; masa: 75 g; inv. V25.
8. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiune: L: 38 mm; d: 33 mm; masa: 42 g; inv. V22.
9. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 31 mm; masa: 45 g; inv. V33.
10. Proiectil: biconic, vârfuri scuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 45 g; inv. V35.
11. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 35 mm; masa: 50 g; inv. V36.
12. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 50 mm; d: 35 mm; masa: 70 g; inv. V37.
13. Proiectil: biconic, un vârf rotunjit și altul ascuțit, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V38.
14. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V44.
15. Proiectil: biconic, un vârf rotunjit și altul ascuțit, culoare gălbuie; dimensiuni: L: 20 mm; d: 30 mm; masa: 20 g; inv. V45.
16. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit, culoare brun cărămizie, o impresiune cu unghia, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 32 mm; masa: 43 g; inv. V47.
17. Proiectil: biconic, un vârf rotunjit și altul ascuțit, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V48.
18. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare gălbuie; dimensiuni: L: 40 mm; d: 25 mm; masa: 43 g; inv. V49.
19. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 47 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V50.
20. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare gălbuie; dimensiuni: L: 31 mm; d: 29 mm; masa: 23 g; inv. V51.
21. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare gălbuie; dimensiuni: L: 35 mm; d: 29 mm; masa: 25 g; inv. V52.
22. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V53.

23. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 53 mm; d: 35 mm; masa: 60 g; inv. V54.
24. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și unul rotunjit, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 58 g; inv. V55.
25. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 29 mm; masa: 45 g; inv. V74.
26. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V76.
27. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cărămizie; dimensiuni: L: 26 mm; d: 34 mm; masa: 35 g; inv. V79.
28. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 37 mm; d: 32 mm; masa: 45 g; inv. V80.
29. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V81.
30. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V82.
31. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 35 mm; masa: 43 g; inv. V81.
32. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V84.
33. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V86.
34. Proiectil: biconic, un vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 37 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V87.
35. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 45 g; inv. V89.
36. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V91.
37. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 32 mm; masa: 60g; inv. V94.
38. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V95.
39. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V96.
40. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 36 mm; masa: 70 g; inv. V97.
41. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară pe 90% din suprafața piesei; dimensiuni: L: 47 mm; d: 28 mm; masa: 50 g; inv. V98.
42. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară pe toată suprafața piesei; dimensiuni: L: 36 mm; d: 29 mm; masa: 38 g; inv. V99.
43. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 28 mm; masa: 50 g; inv. V101.

44. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V102.
45. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V101.
46. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cafenie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 35 mm; masa: 50 g; inv. V104.
47. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, modelat cu mâna, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 49 mm; D: 32 mm; G: 60g; inv. V105.
48. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, modelat cu mâna, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 49 mm; D: 31mm; G: 60g; inv. V106.
49. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cafenie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 35 mm; masa: 60 g; inv. V107.
50. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 32 mm; masa: 55 g; inv. V108.
51. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 37 mm; masa: 50 g; inv. V109.
52. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cafenie, impresiune cu degetul; dimensiuni: L: 46 mm; d: 34 mm; masa: 50 g; inv. V110.
53. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 40 mm; d: 26 mm; masa: 40 g; inv. V111.
54. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 32 mm; d: 34 mm; masa: 40 g; inv. V113.
55. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 44 mm; d: 34 mm; masa: 40 g; inv. V115.
56. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 36 mm; masa: 50 g; inv. V117.
57. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, cu desprinderi de material după ardere; dimensiuni: L: 39 mm; d: 33 mm; masa: 50 g; inv. V118.
58. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 37 mm; masa: 40 g; inv. V122.
59. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 49 mm; d: 37 mm; masa: 65 g; inv. V124.
60. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare gălbuie; dimensiuni: L: 30 mm; d: 25 mm; masa: 20 g; inv. V125.
61. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V126.
62. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 50 mm; d: 35 mm; masa: 70 g; inv. V127.
63. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 31mm; masa: 45 g; inv. V129.
64. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cărămizie, o impresiune cu unghia, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 46 mm; d: 30mm; masa: 50 g; inv. V130.

65. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 31 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V131.
66. Proiectil: oval, culoare brun negricioasă, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 32 mm; d: 34 mm; masa: 40 g; inv. V132.
67. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 34 mm; d: 31 mm; masa: 38 g; inv. V134.
68. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 36 mm; masa: 58 g; inv. V136.
69. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 50 mm; d: 33 mm; masa: 65 g; inv. V138.
70. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 27 mm; masa: 37 g; inv. V138.
71. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 32 g; inv. V142.
72. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V144.
73. Proiectil: biconic, un vârf rotunjit, celălalt ascuțit, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 47 mm; d: 34 mm; masa: 30 g; inv. V150.
74. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V151.
75. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 46 mm; d: 30 mm; masa: 42 g; inv. V153.
76. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 60 g; inv. V156.
77. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare gălbuie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 25 mm; d: 32 mm; masa: 20 g; inv. V157.
78. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu unghia, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V158.
79. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 4 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V159.
80. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 28 mm; masa: 38 g; inv. V160.
81. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, impresiuni cu unghia, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V161.
82. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 22 mm; masa: 35 g; inv. V162.
83. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V163.
84. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V164.
85. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cărămizie; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 30 g; inv. V166.

86. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună; dimensiuni: L: 40 mm; d: 28 mm; masa: 30 g; inv. V167.
87. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și celălalt rotunjit, culoare brun negricioasă, ardere secundară; L: 44 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V172.
88. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare negricioasă, impresiuni cu degetul, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 33 mm; d: 36 mm; masa: 30 g; inv. V168.
89. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare cafenie, de ardere secundară; dimensiuni: L: 50 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V174.
90. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 60 g; inv. V175.
91. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V176.
92. Proiectil: biconic, unul ascuțit și altul de culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 46 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V179.
93. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 45 mm; d: 34 mm; masa: 45 g; inv. V180.
94. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 49 mm; d: 34 mm; masa: 55 g; inv. V181.
95. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 49 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V182.
96. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 27 mm; masa: 32 g; inv. V183.
97. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare cafenie; dimensiuni: L: 42 mm; d: 35 mm; masa: 50 g; inv. V184.
98. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 38 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V185.
99. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, impresiune cu degetul; dimensiuni: L: 37 mm; d: 31 mm; masa: 40 g; inv. V186.
100. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 22 mm; d: 29 mm; masa: 30 g; inv. V187.
101. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V188.
102. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 27mm; masa: 58 g; inv. V183.
103. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 27 mm; masa: 45 g; inv. V190.
104. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 29 mm; d: 30 mm; masa: 35 g; inv. V191.
105. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; d: 29 mm; masa: 30 g; inv. V192.
106. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V195.

107. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 29 mm; masa: 38 g; inv. V196.
108. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, impresiuni cu degetul; dimensiuni: L: 47 mm; d: 32 mm; masa: 60 g; inv. V.197.
109. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, impresiuni cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 32 mm; masa: 60 g; inv. V198.
110. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V199.
111. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V200.
112. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, două impresiuni cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 54 mm; d: 37 mm; masa: 90 g; inv. V201.
113. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 33 mm; masa: 90 g; inv. V202.
114. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V204.
115. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, desprinderi de material ca urmare a refolosirii piesei, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 31 mm; masa: 40 g; inv. V205.
116. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V206.
117. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare gălbuie; dimensiuni: L: 35 mm; d: 25 mm; masa: 20 g; inv. V207.
118. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună; dimensiuni: L: 46 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V208.
119. Proiectil: biconic, un vârf rotunjit și unul ascuțit, culoare brună; dimensiuni: L: 41 mm; d: 34 mm; masa: 50 g; inv. V209.
120. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; d: 25 mm; masa: 30 g; inv. V210.
121. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 47 mm; d: 33 mm; masa: 65 g; inv. V211.
122. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, desprinderi laterale probabil de la refolosire, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V212.
123. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 50 mm; d: 37 mm; masa: 80 g; inv. V213.
124. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V215.
125. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V217.
126. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V220.

127. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 40 mm; d: 33 mm; masa: 50 g; inv. V221.
128. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; L: 50 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V265.
129. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, impresiune cu degetul, ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 40 mm; masa: 60 g; inv. V272.
130. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiune cu degetul și desprindere de material posibil refolosit; ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V278.
131. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, impresiune cu degetul și desprindere de material posibil refolosit; ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 33 mm; masa: 50 g; inv. V278.
132. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V286.
133. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V298.
134. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 34 mm; d: 31 mm; masa: 40 g; inv. V299.
135. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 46 mm; d: 34 mm; masa: 70 g; inv. V303.
136. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V309.
137. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 34 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V310.
138. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; d: 35 mm; masa: 30 g; inv. V311.
139. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 22 mm; masa: 20 g; inv. V313.
140. Proiectil: biconic, unul ascuțit și altul vârf rotunjit, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 29 mm; masa: 45 g; inv. V314.
141. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 35 mm; masa: 55 g; inv. V316.
142. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună, ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 32 mm; masa: 25 g; inv. V333.
143. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 29 mm; masa: 20 g; inv. V336.
144. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brună; ardere secundară; dimensiuni: L: 23 mm; d: 35 mm; masa: 15 g; inv. V340.
145. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 46 mm; d: 38 mm; masa: 40 g; inv. V341.
146. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 33 mm; d: 33 mm; masa: 40 g; inv. V345.

147. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V348.
148. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 44 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V350.
149. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brună; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V340.
150. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V348.
151. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V352.
152. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 35 mm; masa: 53 g; inv. V368.
153. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 27 mm; G: 40 g; inv. V353.
154. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 25 mm; masa: 38 g; inv. V354.
155. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V355.
156. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V358.
157. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V35.
158. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 28 mm; masa: 35 g; inv. V359.
159. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V360.
160. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și altul rotunjit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 51 mm; d: 37 mm; G: 80 g; inv. V363.
161. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 49 mm; d: 28 mm; masa: 45 g; inv. V364.
162. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 37 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V371.
163. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 42 mm; d: 31 mm; masa: 45 g; inv. V374.
164. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 40 mm; d: 25 mm; masa: 20 g; inv. V375.
165. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 45 mm; d: 33 mm; masa: 50 g; inv. V376.
166. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 38 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V377.
167. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și unul rotunjit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 44 mm; d: 32 mm; masa: 55 g; inv. V378.

168. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și unul rotunjit, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 44 mm; d: 29 mm; masa: 30 g; inv. V379.
169. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 41 mm; d: 33 mm; masa: 40 g; inv. V380.
170. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V381.
171. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; L: 37 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V382.
172. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; L: 45 mm; d: 33 mm; masa: 60 g; inv. V387.
173. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 42 g; inv. V388.
174. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; L: 37 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V390.
175. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; L: 38 mm; d: 28 mm; masa: 30 g; inv. V391.
176. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; L: 37 mm; d: 33 mm; masa: 40 g; inv. V393.
177. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; L: 46 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V394.
178. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună, ardere secundară; L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V395.
179. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună, ardere secundară; L: 39 mm; d: 34 mm; masa: 30 g; inv. V396.
180. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună, ardere secundară; L: 42 mm; d: 26 mm; masa: 40 g; inv. V397.
181. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brună, ardere secundară; L: 50 mm; d: 35 mm; masa: 70 g; inv. V398.

Baraca 3.

1. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, ardere secundară; L: 37 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V302.
2. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V365.
3. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, desprindere de material posibil recuperat, ardere secundară; L: 45 mm; d: 28 mm; masa: 50 g; inv. V398.
4. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material posibil recuperat; ardere secundară; L: 42 mm; d: 34 mm; masa: 50 g; inv. V399.
5. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 50 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V400.
6. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 41 mm; d: 25 mm; masa: 40 g; inv. V401.

7. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 39 mm; d: 30 mm; masa: 45 g; inv. V402.
8. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 41 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V403.
9. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, desprindere de material, posibil recuperat; ardere secundară; L: 48 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V405.
10. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 52 mm; d: 34 mm; masa: 80 g; inv. V406.
11. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 47 mm; d: 35 mm; masa: 70 g; inv. V407.
12. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 38 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V408.
13. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și altul rotunjit, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 43 mm; d: 31 mm; masa: 60 g; inv. V409.
14. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 34 mm; masa: 50 g; inv. V410.
15. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; L: 52 mm; d: 36 mm; masa: 80 g; inv. V411.
16. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V418.
17. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 53 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V419.
18. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; d: 35 mm; masa: 30 g; inv. V420.
19. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, desprindere de material posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; d: 35 mm; masa: 30 g; inv. V420.
20. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V421.
21. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, desprindere de material posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V423.
22. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V424.
23. Proiectil: rotund, culoare brun negricioasă, desprindere de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 33 mm; masa: 40 g; inv. V425.
24. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V426.
25. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 55g; inv. V427.
26. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material

- din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V428.
27. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 35 g; inv. V430.
 28. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 34 mm; masa: 60g; inv. V431.
 29. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V432.
 30. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V418.
 31. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 53 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V419.
 32. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V418.
 33. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V423.
 34. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V424.
 35. Proiectil: rotund, culoare brun negricioasă; ardere secundară; dimensiuni L: 42 mm; d: 33 mm; masa: 40 g; inv. V425.
 36. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V426.
 37. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprindere de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 30 mm; masa: 5 g; inv. V427.
 38. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V428.
 39. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 35 g; inv. V430.
 40. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 34 mm; masa: 60 g; inv. V431.
 41. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 32 mm; masa: 40 g; inv. V432.
 42. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 50 mm; d: 35 mm; masa: 70 g; inv. V433.
 43. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 34 mm; d: 27 mm; masa: 20 g; inv. V434.
 44. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 30 mm; masa: 30 g; inv. V435.

45. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V436.
46. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V438.
47. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 34 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V439.
48. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit și altul rotunjit, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V440.
49. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V441.
50. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V442.
51. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V443.
52. Proiectil: rotund, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: d: 29/32 mm; masa: 40 g; inv. V444.
53. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V445.
54. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 32 mm; masa: 60 g; inv. V446.
55. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V447.
56. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V448.
57. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V449.
58. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 40 mm; masa: 40 g; inv. V450.
59. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V451.
60. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 31 mm; d: 27 mm; masa: 24 g; inv. V452.
61. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 26 mm; masa: 37 g; inv. V455.
62. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 29 mm; masa: 40 g; inv. V456.
63. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 33 mm; masa: 60 g; inv. V458.
64. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 25 mm; masa: 30 g; inv. V459.
65. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V460.

66. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 34 mm; masa: 42 g; inv. V461.
67. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V462.
68. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă; ardere secundară; dimensiuni: L: 49 mm; d: 28 mm; masa: 50 g; inv. V463.
69. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 33 mm; masa: 5 g; inv. V464.
70. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 38 mm; masa: 50 g; inv. V465.
71. Proiectil: rotund, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: d: 28 mm; masa: 30 g; inv. V466.
72. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă; ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 27 mm; masa: 40 g; inv. V46.
73. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 33 mm; masa: 30 g; inv. V469.
74. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 20 mm; masa: 40 g; inv. V470.
75. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V471.
76. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V473.
77. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă; ardere secundară; dimensiuni: L: 46 mm; d: 33 mm; masa: 70 g; inv. V474.
78. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 32 mm; masa: 30 g; inv. V475.
79. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 26 mm; masa: 30 g; inv. V476.
80. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 48 mm; d: 32 mm; masa: 60 g; inv. V477.
81. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 49 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V478.
82. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; ardere secundară; dimensiuni: L: 45 mm; d: 32 mm; masa: 50 g; inv. V479.
83. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 28 mm; masa: 40 g; inv. V480.
84. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 31 mm; masa: 40 g; inv. V484.
85. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 32 mm; masa: 30 g; inv. V487.
86. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V488.

87. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V489.
88. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie, desprinderi de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V490.
89. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V494.
90. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 49 mm; d: 33 mm; masa: 65 g; inv. V499.
91. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie, desprinderi de material din corpul piesei, posibil recuperat; ardere secundară; dimensiuni: L: 41 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V500.

Secțiunea S. XVI/ 2005, baracă.

1. Proiectil: biconic, vârfuri scuțite, culoare brun negricioasă; ardere secundară; dimensiuni: L: 20mm; l: 31 mm, masa: 25 g; inv. V68.
2. Proiectil: biconic vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă; ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; l: 42 mm; masa: 40 g; inv. V69.
3. Proiectil: vârfuri rotunjite culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: dimensiuni: L: 49 mm; d: 45 mm; masa: 110 g; inv. V70.
4. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 3,7 cm; d: 39 mm; masa: 50 g; inv. V90.
5. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 19 mm; l: 32 mm; masa: 25 g; inv. V93.
6. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă; dimensiuni: L: 20 mm; l: 3 mm; masa: 25 g; inv. V100.
7. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 42 mm; d: 31 mm; masa: 45 g; inv. V112.
8. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 45 cm; d: 32 mm; masa: 58 g; inv. V121.
9. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; D: 30 mm; masa: 40 g; inv. V137.
10. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, urme de ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 32 mm; masa: 60 g; inv. V165.
11. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; dimensiuni: L: 41 mm; d: 31 mm; masa: 50 g; inv. V177.
12. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brun cafenie; ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 31 mm; masa: 40 g; inv. V178.
13. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară, dimensiuni: L: 47 mm; d: 2,8 mm; masa: 42 g; inv. V203.
14. Proiectil, biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; L: 44 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V276 .

15. Proiectil: biconic, un vârf ascuțit, celălalt rotunjit, asimetric, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 3,5 cm; d: 30 mm; masa: 40 g lut ars; inv. 284.
16. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni L: 40 mm; d: 33 mm; masa: 40 g; inv. 300.
17. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 47 mm; d: 29 mm; masa: 50 g; inv. V304.
18. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 36 mm; d: 34 mm; masa: 30 g; inv. V273.
19. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 35 mm; D: 3 mm; masa: 35 g; inv. V274.
20. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 43 mm; d: 3 mm; masa: 30 g; inv. V275.
21. Proiectil: rotund, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: d: 34 mm; masa: 40 g; inv. V277.
22. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 34 mm; masa: 45 g; inv. V279.
23. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 3,2 mm; d: 32 mm; masa: 20 g; inv. V281.
24. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, modelat cu mâna, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; D: 34 mm; masa: 45 g; inv. V282.
25. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 33 mm; d: 37 mm; masa: 30 g; inv. V285.
26. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; d: 30 mm; masa: 40 g; inv. V287.
27. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 38 mm; d: 31 mm; masa: 40 g; inv. V288.
28. Proiectil: rotund, culoare brun cărămizie; d: 30 mm; masa: 30 g; inv. V 289.
29. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 40 mm; d: 32 mm; masa: 45 g; inv. V290.
30. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brună, ardere secundară; dimensiuni: L: 37 mm; l: 37 mm; masa: 30 g; inv. V291.
31. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 41 mm; d: 30 mm; masa: 50 g; inv. V292.
32. Proiectil: biconic, vârfuri ascuțite, modelat cu mâna, culoare brun cărămizie; L: 40 cm; d: 3,3 mm; masa: 50 g; inv. V293.
33. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 41 mm; d: 33 mm; masa: 60 g; inv. V294.
34. Proiectil: biconic, vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie; dimensiuni: L: 43 mm; d: 32 cm; masa: 60 g; inv. V295.
35. Proiectil: vârfuri rotunjite, culoare brun negricioasă, ardere secundară; dimensiuni: L: 32 mm; d: 30 mm; masa: 20 g; inv. V296.
36. Proiectil: biconic, cu vârfuri rotunjite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; L: 43 mm; d: 25 mm; masa: 20 g; inv. V297.

37. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 36mm; d: 33 mm; masa: 30 g lut ars; inv. V308.
38. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 44 mm; d: 32 cm; masa: 45 g; inv. V349.
39. Proiectil: biconic, cu vârfuri ascuțite, culoare brun cărămizie, ardere secundară; dimensiuni: L: 39 mm; d: 27 mm; masa: 30 g; inv. V361.
40. Proiectil: rotund, culoare cărămizie; dimensiuni: d: 40 cm; masa: 45 g; inv. V382.

După forma lor, proiectilele din lut descoperite în castrul roman din punctul Pustă-Rovină pot fi grupate generic în cele trei tipuri propuse de Völling: rotunde, biconice, ovale³⁷. Modelate între palme, din lut semifin bine frământat pentru a fi cât mai tasate, au fost lăsate să se usuce pentru ca apoi să fie arse în cuptoare. După coacere proiectilele sunt de culoare cărămizie, brun-cărămizie, brun-cafenie, brun-negricioasă.

Unele proiectile păstrează amprenta vârfurilor de deget după modelare, pentru a fi puse la uscat. Pentru proiectilele din lut ars, modelate neuniform, descoperite în cazărmlile soldaților din castrul de piatră de la Vărădia, propunem următoarea clasare: a) proiectile biconice cu vârfurile mai mult sau mai puțin ascuțite (tipul II Völling); b) proiectile cu un vârf ascuțit și celălalt rotunjit; c) proiectile cu ambele vârfuri rotunjite (tipul III Völling); și proiectilele rotunde sau sferice (tipul I Völling) (Pl. V/4; Pl. VI; Pl VII). Pentru proiectilele biconice cu vârfuri ascuțite, ovale și rotunde, putem opta și pentru producția în serie a acestora în atelierele și cuptoarele civile sau militare destinate să execute comenzi pentru armata romană³⁸.

Au fost descoperite un număr de 254 de proiectile biconice cu vârfurile mai mult sau mai puțin ascuțite. Din care: 88 proiectile au o lungime între 3–4 cm; 158 proiectile între 4–5 cm și 4 piese au o lungime între 5–6 cm. Diametrul și greutatea lor diferă aleatoriu în funcție de lungimea pieselor. Cu diametrul între 2–3 cm, 146 proiectile; 133 proiectile cu diametrul între 3–4 cm; un singur proiectil are diametrul de 5 cm. În funcție de greutate, proiectilele din această categorie (a) se grupează astfel: 115 proiectile cu masa între 30–40 g; 72 proiectile cu masa între 41 și 50 g; 25 piese cu masa între 51 și 60 g; 4 proiectile între 60 și 70 g; 6 proiectile între 70 și 80 g.

Din categoria proiectilelor cu un vârf ascuțit și altul rotunjit (b) fac parte 26 de piese. Din care: 8 proiectile cu lungimea și diametrul între 3–4 cm, din care 6 cu masa între 30–40g și 2 proiectile în greutate de 40–50g. Alte 18 proiectile din această categorie au o lungime între 4–5 cm, cu diametre între 3–4 cm. În funcție de greutate avem: 3 proiectile între 30–40 g; 9 proiectile până la 50 g și 6 proiectile până la 60 g.

³⁷ Völling 1990, 38, Abb. 22.

³⁸ Völling 1990, 41.

Proiectilele biconice cu ambele vârfuri rotunjite sau ovale numără 105 piese. Din care: 60 proiectile au lungimea între 3–4 cm și 45 proiectile cu lungimea între 41–50 cm. Diametre între 20–30 cm au 37 de proiectile, iar 68 proiectile au între 31–40 cm. Conform greutății exprimate avem: 8 proiectile între 20–30 g; 51 proiectile 30–40 g; 31 proiectile între 41–50 g; 11 proiectile între 51–60 g; 4 proiectile peste 65 g (2 proiectil de 65 g, un proiectil de 80 g și unul de 90 g).

Din categoria proiectilelor rotunde sau sferice au fost descoperite doar un număr de 17 piese. Au diametrele cuprins între 3–4 cm. Greutatea oscilează în funcție de diametrul proiectilelor. Avem: 4 proiectile în greutate de 20–30 g; 6 proiectile cu masa între 31–40 g; 3 proiectile cu greutatea între 41–50 g, din care un proiectil în greutate de 45 g și două proiectile de 50 g.

Proiectilele au fost găsite la -1,25 m în stratul de chirpici ars din interiorul incendiat al barăcilor din castrul situat din pusta Vărădiei³⁹. Săpăturile arheologice executate în castrul de la Arcidava-Vărădia au dus la descoperirea unei *tessera militaris* aparținând lui Iulius Martialis, soldat sub comanda centurionului Clemens din *cohors I Vindelicorum milliaria equitata*⁴⁰. În acest context, proiectilele atestă prezența unor *funditores* ca formație combatantă aparținând acestei unități militare mixte cu soldați specializați în diferite arme. Unitatea a fost adusă de împăratul Traian din Germania în Moesia Superior în faza pregătitoare a războiului împotriva Daciei ca apoi să se regăsească ca forță combatantă a armatei romane cantonată mai întâi la Vărădia și apoi la Tibiscum-Jupa⁴¹. Condițiile geografice în care au fost amplasate castrele de la Vărădia a impus prezența cohortei I Vindelicorum care, din punct de vedere strategic și tactic, trebuia să facă față între anii 102–106 unui posibil atac iazig la granița de sud-vest a Daciei traiane⁴², fapt care s-a și întâmplat după moartea împăratului și în primii ani de domnie a împăratului Hadrian.

BIBLIOGRAFIE

Amon 2004,

L. D. Amon, *Armamentul și echipamentul armatei romane din Dacia Sud-Carpatică*, Craiova, 2004.

Baatz 1966,

D. Baatz, *Zur Geschützbewaffnung römischer Auxiliartruppen in der frühen und mittleren Kaiserzeit*, în BJ, 166, 1966, 194–207.

³⁹ 2002: <http://www.cimec.ro/arheologie/cronicaCA2003/cd/index.htm>. nr. 213.; 2004: <http://www.cimec.ro/arheologie/cronicaCA2005/cd/index.htm>. nr. 240.

⁴⁰ Florescu 1934, 60–72; IDR III/I, 132, 110.

⁴¹ Benea, Bona 1994, 54, 57; Nemeth 2005, 37; Haynes 2013, 397.

⁴² Gudea 1979b, 65–66.

Benea, Bona 1994,

D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994.

Bishop, Coulston 2006,

M. Bishop, J. Ch. N. Coulston, *Roman Military Equipment: From the Punic Wars to the Fall of Rome*, ed. II, Oxford, 2006.

Bondoc 2007,

D. Bondoc, *Some stone projectiles from the civil settlement at Sucidava*, în L. F. Vagalinski, ed., *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC–VI C AD)*, International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan 2005, Sofia, 2007.

Bondoc, Gudea 2009,

D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj-Napoca, 2009.

Bordi, Popa 2012–2013.

Zs. L. Bordi, Al. Popa, *Castrul roman de la Boroșneu Mare: o sută de ani de la prima cercetare arheologică*, în *Acta Sic*, 2012–2013, 261–308.

Bozu 2009,

F. Bozu, *Deux instruments romains utilisés dans la pratique vétérinaire*, în *Drobeta*, XIX, 2009, 168–173.

Bozu, Iaroslavschi 2000,

O. Bozu, E. Iaroslavschi, *Săpăturile arheologice din castrul roman de pământ de la Vărădia, de pe dealul Chilizii, campania 1990–2000*, în *Rapoarte de arheologie*, Deva, 2000.

Campbell 2002,

D. B. Campbell, *Aspects of Roman siegecraft*, Teză de doctorat, Universitatea din Glasgow, 2002, on-line <http://theses.gla.ac.uk/776/> (15.09.2017).

Davidescu 1989,

M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, București, 1989.

Ferencz et alii 2016,

I. V. Ferencz, M. Cr. Căstăian, I. Socol, *Proiectile din piatră descoperite la Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara*, în *Arheovest* IV, vol. I, Szeged, 2016, 265–278.

Feugère 2002,

M. Feugère, *Weapons of the Romans*, Stroud/Charleston, SC, 2002.

Florescu 1934,

Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, în *Istros*, I, 1934, 60–72.

Gridan 2016,

S. Gridan, *Proiectile de piatră care aparțin unui posibil castru roman recent identificat în sud-estul Transilvaniei (com. Ungra, jud. Brașov)*, în *Arheovest* IV, vol. 1, Szeged, 2016, 363–382.

Griffiths 1989,

W. B. Griffiths, *The sling and its place in the Roman Imperial army*, în C. van Driel-Murray, ed., *Roman military equipment: the sources of evidence*, Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference, BAR IS, 476, 1989, 255–289.

Gudea 1979,

N. Gudea, *Castrul roman de la Inlăceni*, în *ActaMP*, 3, 1979, 149–237.

Gudea 1979b,

N. Gudea, *The Defensive System of Roman Dacia*, în *Britannia*, 10, 1979, 63–87.

Gudea 1980,

N. Gudea, *Castrul roman de la Brețcu. Încercare de monografie*, în *ActaMP*, 4, 1980, 320–321.

Gudea 1989,

N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea Imperiului Roman*, în *ActaMP*, 13, 1989.

Gudea 2008,

N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2008.

Gudea 2009,

N. Gudea, *Funditores und Ballistarii. Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis*, în H. J. Schalles, Al. W. Busch, eds., *Waffen in Aktion*, Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC), Xanten 13.–16. Juni 2007, Mainz am Rhein, 2009, 223–236.

Gudea et alii 1972,

N. Gudea, E. Chirilă, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj-Napoca, 1972.

Haynes 2013,

I. Haynes, *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford, 2013.

Iaroslavschi, Bozu 2003,

E. Iaroslavschi, O. Bozu, *Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe Dealul Chilii (comuna Vărădia, județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 16/I, 2003, 295–300.

Iaroslavschi, Lazarovici 1979,
E. Iaroslvschi, Gh. Lazarovici, *Vestigii arheologice din Bazinul Caraşului*, în *ActaMN*, XVI, 1979, 465- 479.

IDR,
Inscripțiile Daciei Romane/ Inscriptiones Daciae Romanae, București.

Macrea *et alii* 1993,
M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorivm. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București, 1993.

Nemeth 2005,
E. Nemeth, O. Bozu, *Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-„Pustă” (jud. Caraș Severin)*, în *Banatica*, 17, 2005, 201–210.

Opreanu *et alii* 2013,
C. H. Opreanu, V. A. Lăzărescu, D. Ștefan, *Noi cercetări la Porolissum*, în *AnB* (S.N.), XXI, 2013, 83–106.

Protase *et alii* 2008,
D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla*, BHAB, Timișoara, 2008.

Rațiu, Stoian 2014,
Al. Rațiu, G. I. Stoian, *Proiectile pentru balistă și praștie de la Capidava*, în *SCIV(A)*, 65, nr. 3–4, 2014, 319–335.

Vlădescu 1983,
Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983.

Völling 1990,
T. Völling, *Funditores im römischen Heer*, în *Saalburg Jahrbuch*, 45, 1990, 24–58.

Vujović 2009,
M. Vujović, *Clay slingshots tom the Roman fort Novae at Čezava (Serbia)*, în H. J. Schalles, Al. W. Busch, eds., *Waffen in Aktion*, Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC), Xanten 13.–16. Juni 2007, Mainz am Rhein, 2009, 249–256.

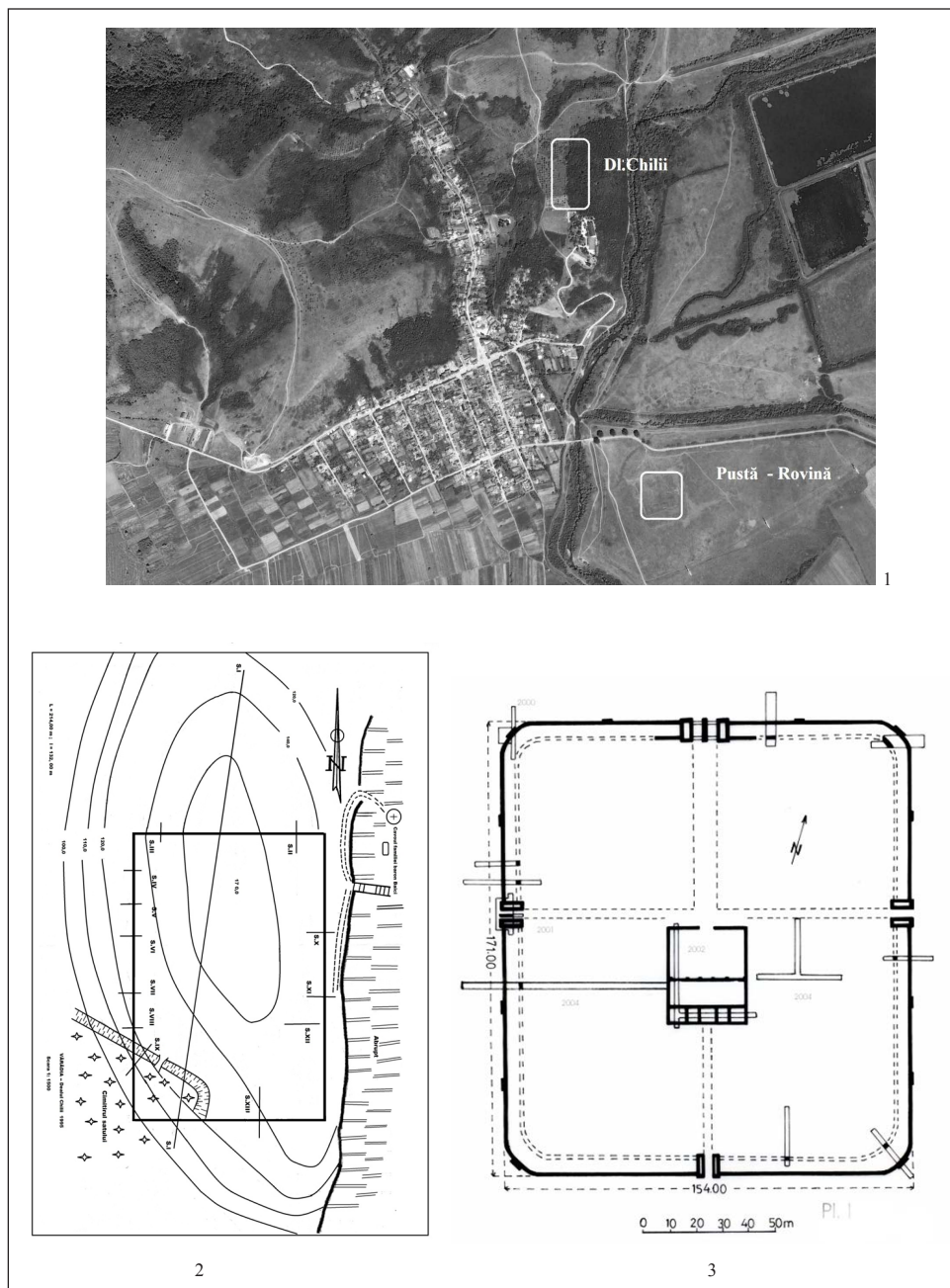
Zăgreanu 2013,
R. Zăgreanu, *Proiectile de piatră din castrul de la Arcobadara*, în *RevB*, XXVII, 2013, [63]–71.

STONE AND CLAY MISSILES IN THE ROMAN CAMPS AT VĂRĂDIA, CARAŞ-SEVERIN COUNTY

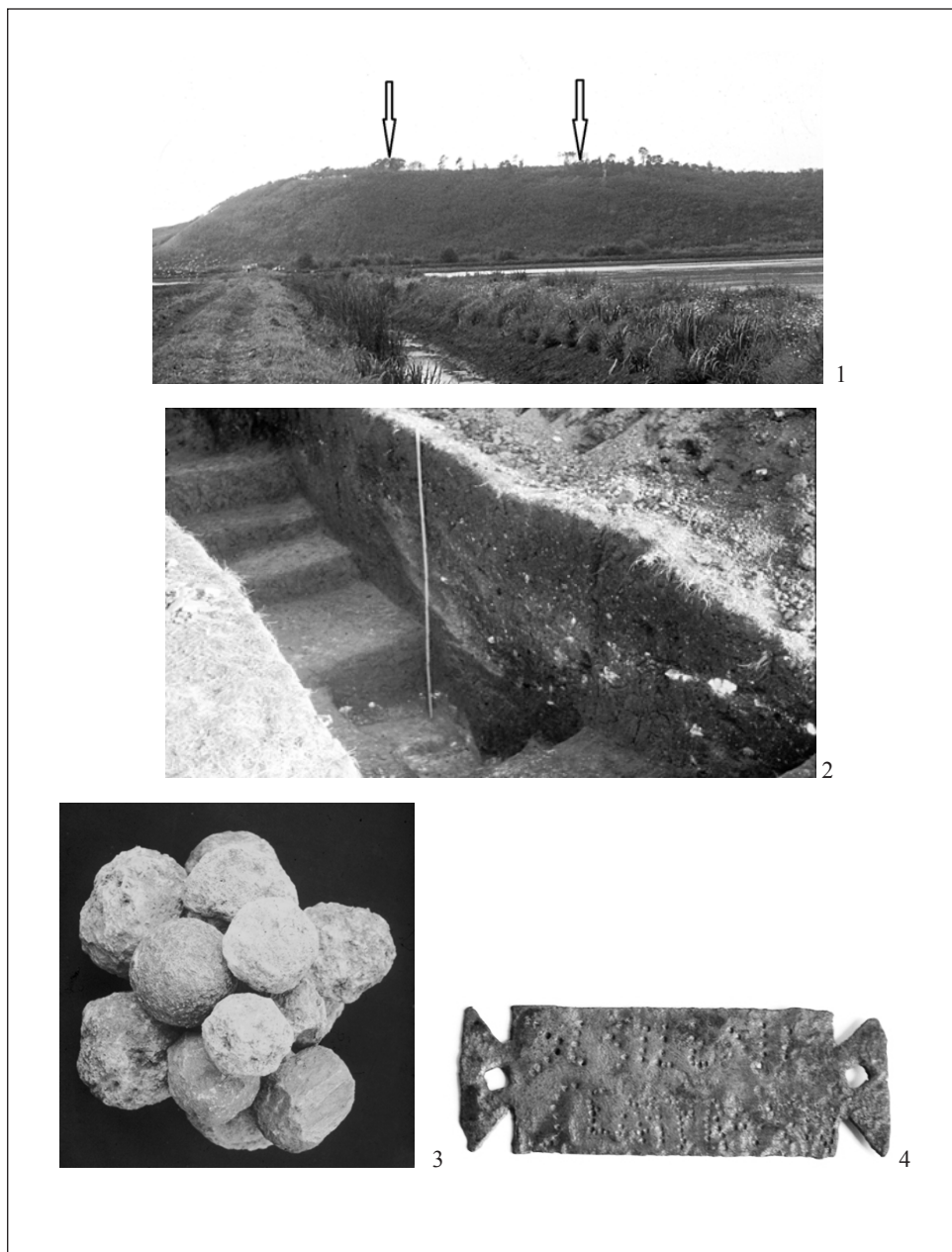
Abstract

The archeological investigations in the two Roman fortifications located within the precincts of the village of Vărădia lead to an important number of stone and burnt clay missiles discovering. The stone missiles were found in the padding of the defensive ditch of the earth camp on the Chilii Hill. Strategically placed since the first war with the Dacians, in 101–102 AD, at over 170 m high, that Roman camp controlled both the whole valley of the Caraş River along the erosive tectonic depression of Oraviţa in the shape of a gulf, and the approaches toward and from Anina, Semenice, Dognecea, and Locva Mountains and the Danube too. The presence of those missiles in the defensive gorge, as some of them show traces of a second burning, might be tied to the camp abandoning through setting it on fire at the moment the stone Roman camp at Pustă-Rovină was set already in work, during the post Trajan era. The clay missiles we have found in the Roman camp at Pustă-Rovină might be generically classified according to the three types Völling proposed: round, biconical and ellipsoidal in shape.

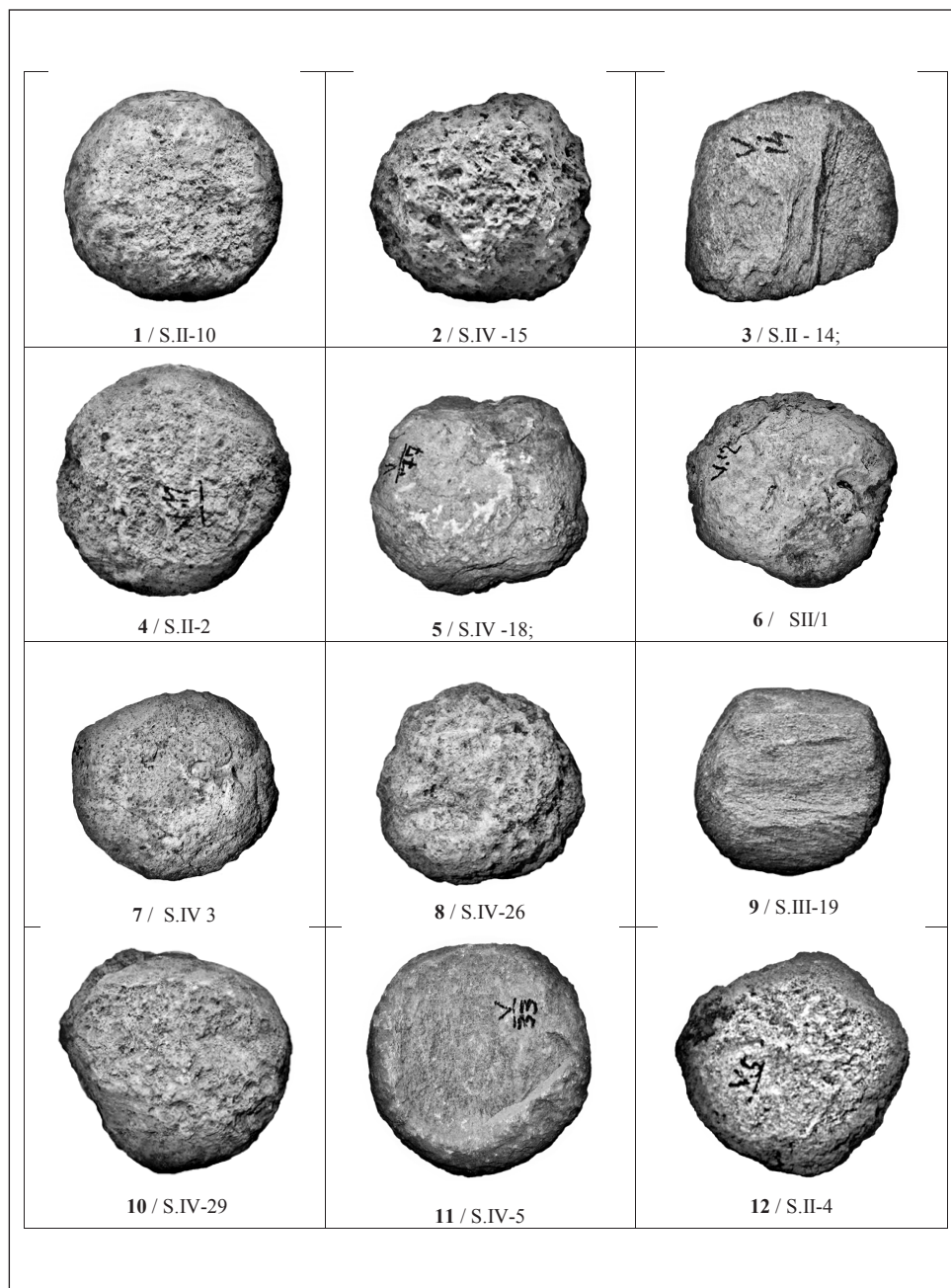
The geographic conditions of the Vărădia Roman camps location asked the presence of I Videlicorum cohort that strategically and tactically had to face a possible Iazyges' attack at the south-west border of Trajan Dacia, between 102 and 106; it was what happened after Emperor Trajan death and during the first years of Hadrian's rule.

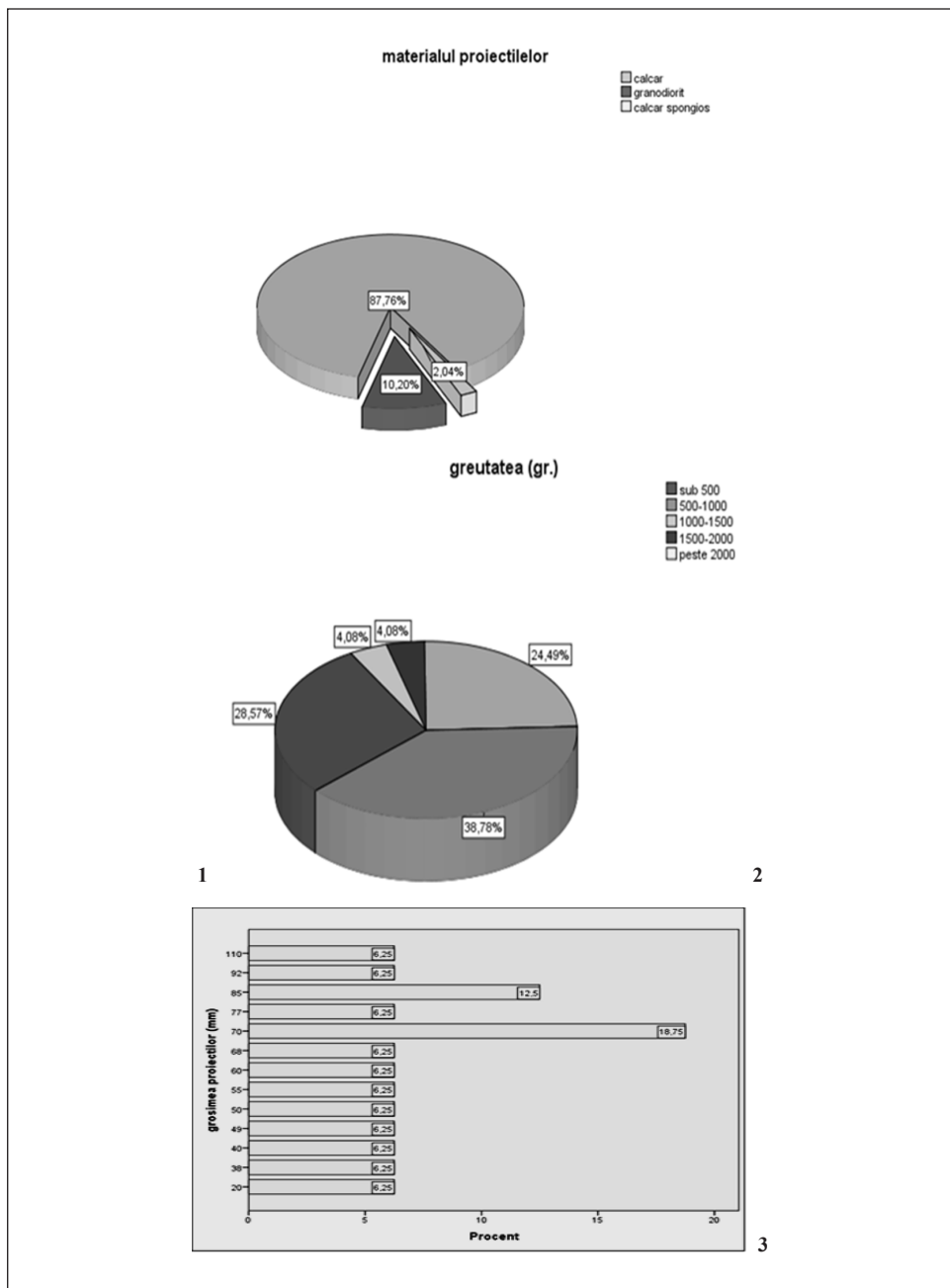
Pl. I. 1. Satul Vărădia cu cele două caste romane; 2. Planul castrului de pe Dl.Chiliz; 3. Planul castrului din Pustă-Rovină. / 1. The village of Vărădia with the two Roman camps; 2. Plan of the Roman camp on Chiliz Hill; 3. Plan of the Roman camp at Pustă-Rovină

Pl. II. 1. Latura de est a Dl. Chiliz; 2. Șanțul castrului din S.VI; 3. Proiectile din piatră descoperite în șanțul castrului; 4. Tessera lui L. Sileni Semproniu, descoperită în icul șanțului din S.XI de pe latura de est a castrului. / The eastern side of Chiliz Hill; 2. Ditch of the camp in S. VI. 3. Stone missiles discovered in the ditch; 4. L. Sileni Sempronius' tessera discovered in the triangle shaped side of the ditch in S. XI, the camp eastern edge.

Pl. III. Proiectile din piatră din secțiunile S.II și S.IV de pe dealul Chilii. / Stone missiles in S. II and S. IV sections on Chilii Hill.

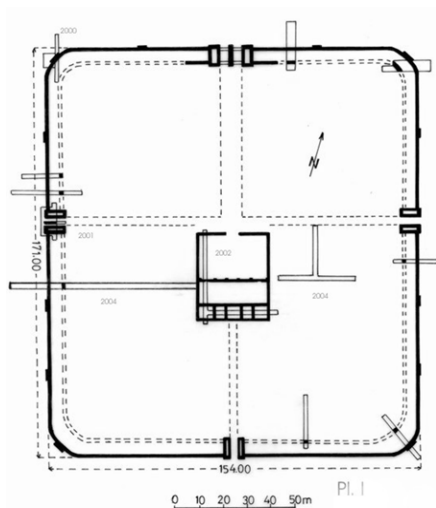
Pl. IV. Distribuția procentuală: 1. După tipul de rocă din care fost manufacturate proiectilele; 2. În funcție de masa proiectilelor; 3. După diametrul proiectilelor. / Percentage distribution: 1. According to the category of the stone; 2. According to the missiles mass; According to the missiles diameter.

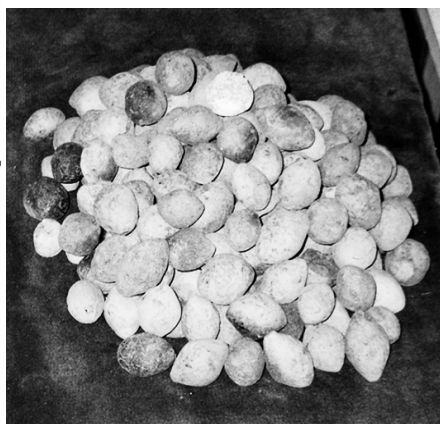
1

2

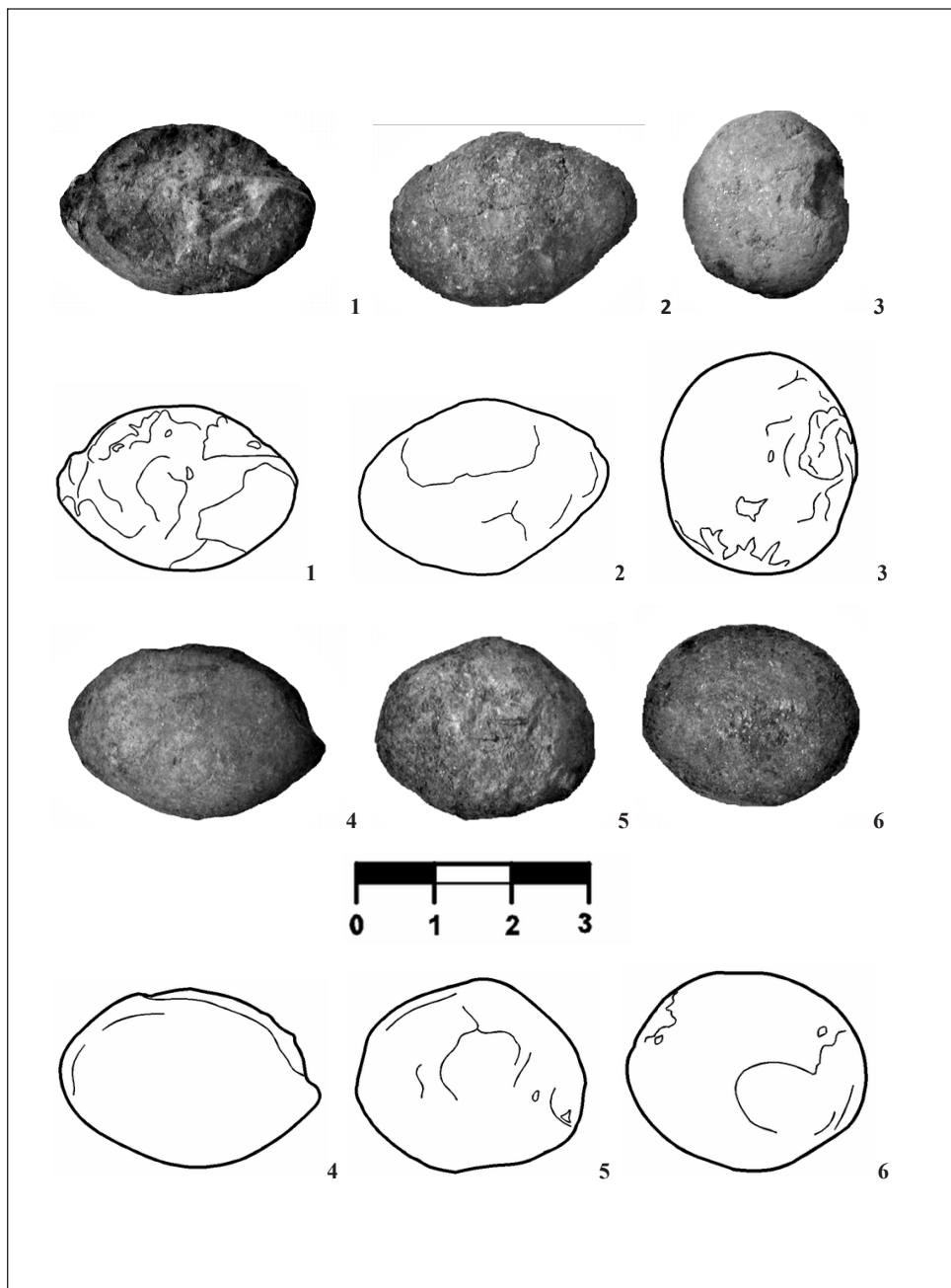

3

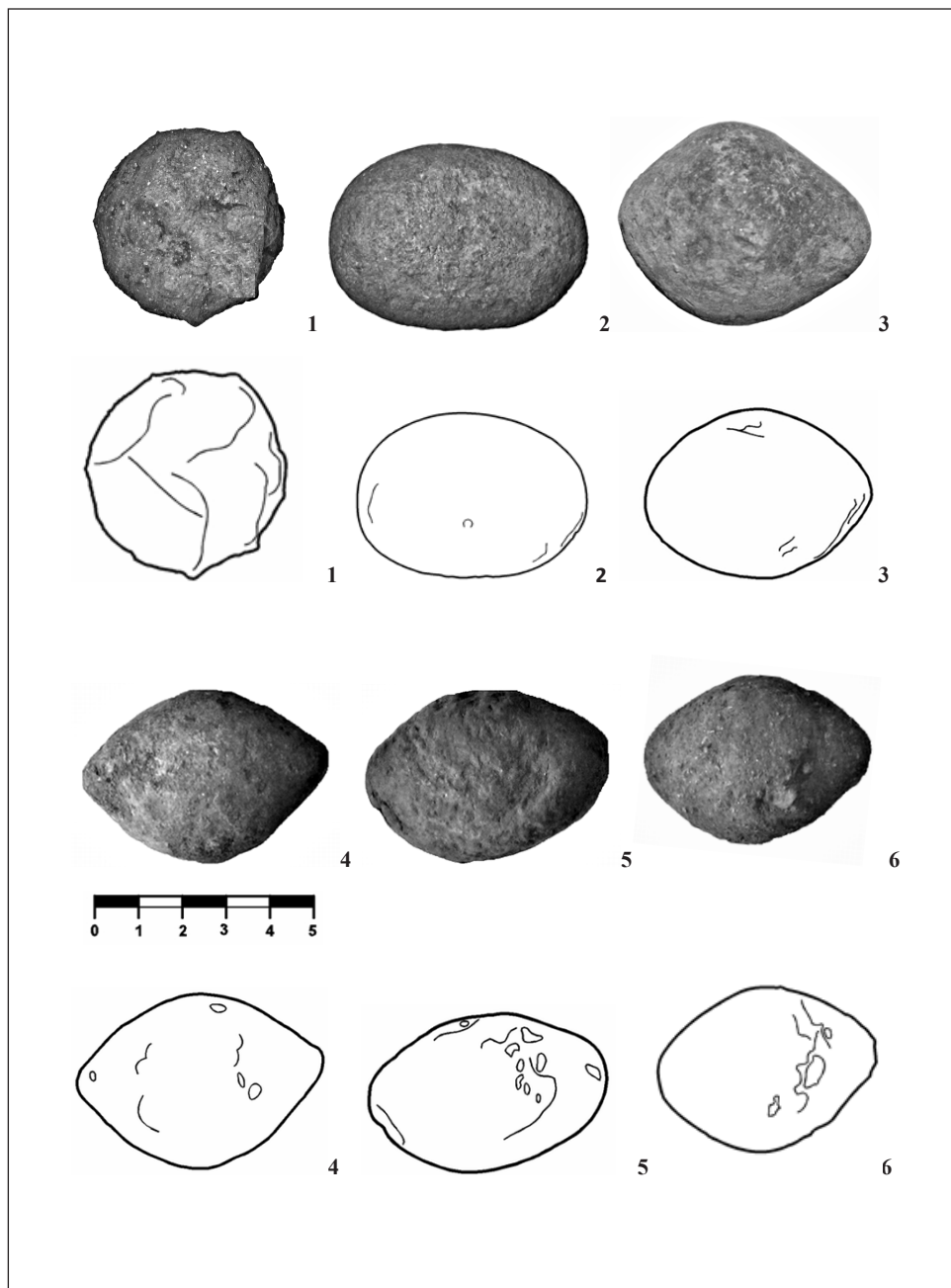

4

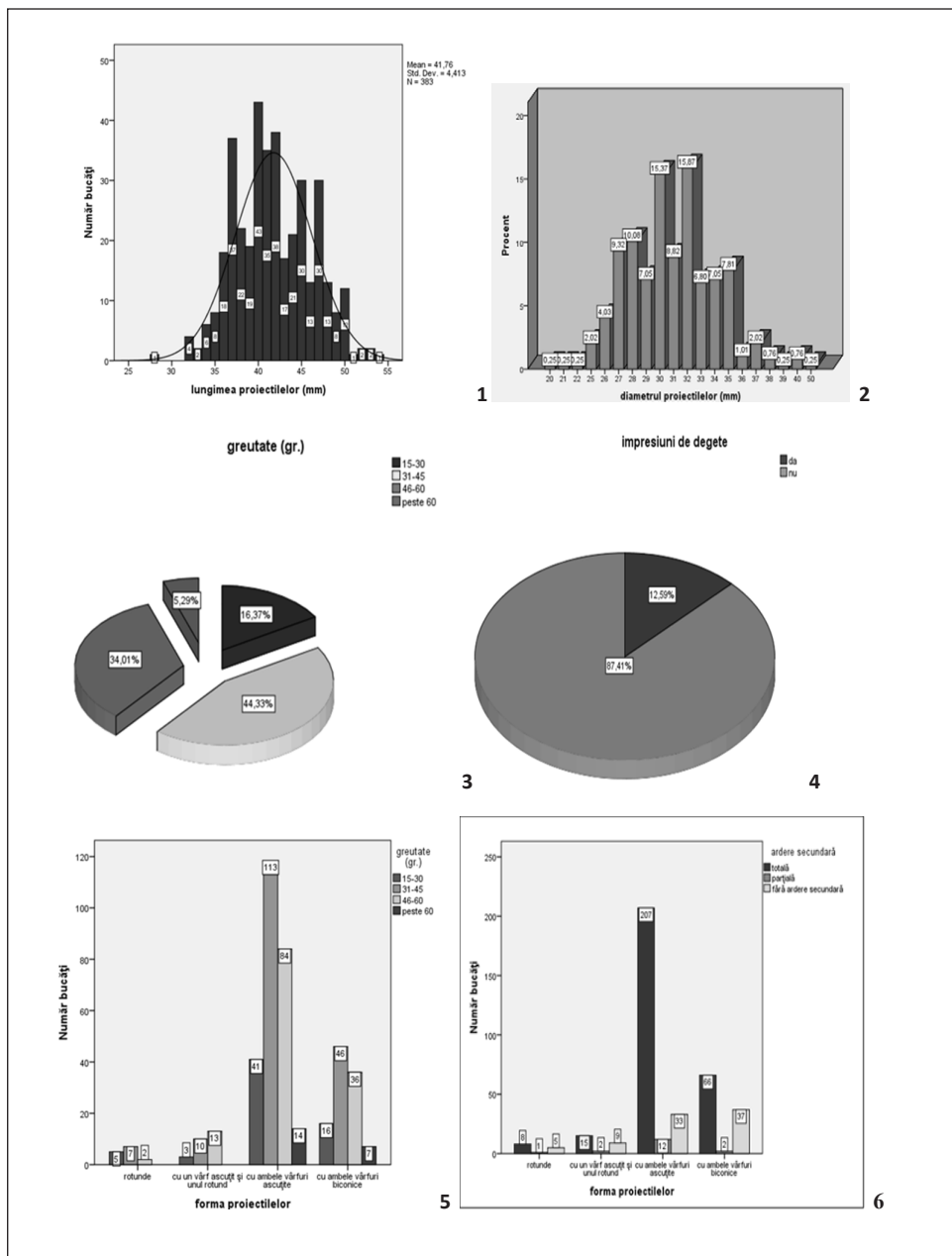
PL. V. 1-3. Castrul punctul Pustă-Rovină; 2. Secțiunea S.XIII; 4. Proiectilele din lut modelate între palme, arse în cuptor. / 1 – 3. Pustă-Rovină Roman camp; 2. Section S. XIII; 4. Handmade clay missiles, burnt in kiln.

Pl. VI. 1, 2, 4 – proiectile biconice; 3, 5, 6 – proiectile ovale. / 1, 2, 3. Biconical missiles; 3, 5, 6. Ellipsoidal missiles.

Pl. VII. 1. Proiectil rotund; 2-5. Proiectil oval; 3-6 – proiectile cu un vârf ascuțit și unul rotunjit; 4. proiectil cu ambele vârfuri ascuțite. / 1. Round missile; 2 – 5. Ellipsoidal missile; 3 – 6. Missiles with a pointed end and a rounded one; 4. Missile with both pointed ends.

Pl. VIII. Distribuția procentuală: 1- după lungimea proiectilelor; 2 – diametrul proiectilelor; 3 – greutatea proiectilelor; 4 – impresiuni cu degetul; 5 – forma proiectilelor; 6 – ardere secundară. / Percentage distribution: 1. According to the missiles length; 2. According to the missiles diameter; 3. According to the missiles weight; 4. According to finger impressions; 5. According to missiles shape; 6. According to a second burning.

ATELIERELE DE CĂRĂMIDĂRIE DIN CANABELE DE LA APULUM

Doina Benea*

Cuvinte cheie: legio XIII Gemina, canabae, cărămidărie, ștampile, secolele II-III p. Chr.

Keywords: Legio XIII Gemina, canabae, brick workshop, tegulae, 2nd-3rd centuries AD

Un loc distinct în dezvoltarea generală a unei comunități antice, ca de altfel în orice epocă, îl reprezintă organizarea producției materialelor de construcție absolut necesare în ridicarea clădirilor, construirii căilor de comunicație, a rețelei de canalizare etc. În funcție de materia primă utilizată, oferită direct de natură, piatră din cariere, nisip din albia unor râuri, lemn din păduri, un loc important îl reprezintă producția materialelor de construcție din ceramică prin atelierele de cărămidărie. În acest sens, oficinele armatei romane au deținut un rol esențial în edificarea principalelor construcții dintr-o provincie pornind de la castră, *thermae*, temple și alte edificii publice¹.

Pentru provincia Dacia un rol definitoriu l-au avut atelierele de cărămidărie militare ale legiunii a XIII-a Gemina, cunoscute prin marcarea materialului de construcție cu numele legiunii sau prin adăugarea unui antroponim dispus în aceeași casetă la acesta.

Astfel, în prima categorie a ștampilelor legiunii, numele legiunii (LEG XIII, LEG XIII G, LEG XIII GEM, LEG.XIII.GE)² asociat sau nu, cu epitete imperiale, precum *P(ia).F(idelis)*, acordat, se pare, de către Antoninus Pius³, sau cu apelativul imperial de *ANT(oniniana)*⁴ primit de la împărații Caracalla ori Septimius Severus. Pe baza acestui tip de ștampilă s-a conturat cu mai multă acuratețe existența teritoriului militar al legiunii, chiar etapele sale principale

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: doinabenea@yahoo.co.uk

¹ Lucrarea de față reprezintă o variantă lărgită în limba română a textului *Brick workshops from Apulum* aflată încă sub tipar în volumul omagial dedicat prof. C. C. Petolescu la 75 de ani (2017).

² Băluță 1999, *passim*; Țentea 2015, 114–115.

³ Piso 1983, 71.

⁴ Băluță 1999, nr. 1–268.

constatate în timp, după cum vom vedea mai jos. Asemenea produse au fost realizate, în opinia mea, de atelierele militare ale legiunii implicate direct în ridicarea construcțiilor respective.

Produsele cărămidăriei legiunii a XIII-a Gemina prezintă o serie de elemente specifice prin modul de amprentare a ștampilelor pe diferitele tipuri de cărămizi, țigle, olane etc., organizarea câmpului ștampilei pe unul sau două registre orizontale sau dispunerea antroponimelor în fața sau după numele legiunii.

O a doua categorie de ștampile asociază numele legiunii a XIII-a Gemina cu unele antroponime, nume care în decursul timpului au atras multe discuții în literatura de specialitate. Antroponimele sunt formate dintr-un singur nume, două sau chiar trei sugerând chiar calitatea de cetățean a celui menționat⁵. Antroponimele descoperite până acum pe ștampilele legiunii a XIII-a Gemina sunt în număr de 79, la care se adaugă câteva noi descoperiri⁶.

Întrucât, în bună măsură, precizări asupra contextului de descoperire a tegulelor ștampilate lipsesc, precizările cronologice prezintă o oarecare relativitate menționându-se cadrul larg al secolelor II-III. Având la bază analiza gentiliciului persoanelor ce compun anumite antroponime, precum *Antonius*, *Iulius*, *Valerius* etc., datarea generală a numelor asigură un reper de început de secol II (având originea lor în secolul I p. Chr.). O a doua componentă importantă o reprezintă antroponimele cu gentiliciile de *Ulpus*, *Aelius*, *Aurelius* preluate din titulatura imperială a dinastiei Antoninilor, care asigură o datare generală în secolul II și în cel următor. Gentiliciile imperiale sugerând începerea activității după data acordării cetățeniei romane de la împărații Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius și Marcus Aurelius.

Opinia oarecum generală este aceea că personajele menționate îi reprezintă pe șefii cărămidăriei sau ale cărămidăriilor legiunii, fiind militari de carieră, ceea ce în general, este corect⁷.

Analiza statutului deținut de către personajele amintite pe ștampilele legiunilor romane din diferite provincii a preocupat literatura de specialitate, ele fiind atribuite unor funcții militare care, de obicei, nu depășeau pe acelea de *immunes*, care dețineau controlul asupra oficinei legiunii de producere a materialului de construcție din ceramică. Mai nou, bazându-se pe analiza unor mărturii epigrafice, s-a avansat ipoteza că antroponimele în discuție care

⁵ Băluță 1999, nr. 1–268.

⁶ Băluță 1999, *passim*; Lascu 2008, 110–117.

⁷ Szilagyi 1946; Russu, 1965, 218–232; Petolescu, Mărghitan 1974, 247–257; Moga 1975, 44–53; meritul de a fi adunat și analizat fiecare tip în parte, care a abordat această problemă delicată aparține lui C. L. Băluță 1994, 152 sqq; Băluță 1995; Băluță 1999, nr. 1–268; și noi am susținut acest lucru în lucrarea noastră Benea 2010, 201–213.

însoțeau numele legiunilor ar reprezenta personaje civile, care au lucrat în atelierele de cărămidărie pentru armată în anumite momente de necesitate, când efectivele armatei nu erau disponibile în acest sens.

Ipoteza a fost avansată cu mai mult timp în urmă de V. Swan și R. A. Philpott care aduceau în discuție o șampilă a legiunii a XX-a Valeria Victrix descoperită la Tarbock (Britannia), unde alături de numele legiunii apare numele unui personaj *A(ulus) Viducius*⁸. De aici, concluzia că personajul în discuție ar putea fi un *officinator* civil care a lucrat asemenea materiale de construcție pentru armată.

Pe aceeași idee, Renate Kurzmann a extins cercetarea și asupra producției tegulare militare a altor provincii, respectiv: Raetia (pentru ștampilele legiunii a XXI-a Rapax de la Vindonissa)⁹, Germania Superior (ștampile ale legiunii a XXII-a Primigenia de pe Rinul Inferior)¹⁰, Moesia Inferior (legiunea I Italica de la Novae)¹¹, Moesia Superior (legiunea a VII-a Claudia)¹², Pannonia Superior, Dalmatia, chiar Africa. Ea a încercat să identifice un posibil comerț cu cărămizi între militari și civili, pe baza descoperirilor de tegule militare găsite în edificii civile. Dar, în același timp, pe de altă parte, autoarea a remarcat dificultatea de atribuire unor antreprenori particulari a producției de cărămizi militare realizate de anumite unități militare. Se constată, astfel, o practică largă folosită în secolul al II-lea, prin care nevoile de material de construcție ale armatei, în special ale legiunilor erau suplinite prin utilizarea atelierelor civile pentru necesarul de material. Modalitatea de identificare este cea consacrată de asocierea alături de numele legiunilor din provinciile respective, a unor antroponime.

În cazul provinciei Dacia, ștampilele legiunii a XIII-a Gemina în marea lor majoritate, cu o singură excepție, au antroponimele dispuse în același cartuș, cu numele abreviat al legiunii. Cum s-a remarcat deja de nenumărate ori, numele apar sub forma unui simplu cognomen (*Cup(itius)*, *Hera(cles?)* etc.) sau sunt nume formate dintr-un gentiliciu și un praenomen (*Fl. Marinus*, *Fl. Vitalis*, *Iul. Deiot(rus)*, *Iul. Iulianus* etc.) sau, chiar mai rar, *tria nomina* (*L. Auri. Secundus*, *P. Cl. D (?)* etc.)¹³.

Aria de răspândire a ștampilelor produse în *canabae*-le de la Apulum ale legiunii a XIII-a Gemina, găsite până acum în castru, în perimetrul așezării

⁸ Swan, Philpott 2000, 55–67.

⁹ Kurzmann 2005, 405–414.

¹⁰ Kurzmann 2005, 407, fig. 7.

¹¹ Sarnowski 1983, fig. 18.

¹² Kurzmann 2005, 407. Autoarea greșește în acest caz datorită faptului că ștampila legiunii a VII-a Claudia de la Viminacium este de secol IV, când organizarea cărămidăriilor militare este cu totul alta.

¹³ Citarea a fost cu totul aleatorie.

civile de lângă castru sau în orașul antic identificat la Partoș, este constantă. Materialul tegular șampilat apare amestecat și anume, cel marcat doar cu numele legiunii, alături de acela unde numele legiunii este asociat cu antroponime. În rare cazuri, descoperirile fiind fortuite, nu este menționat contextul stratigrafic al descoperirilor, neavând astfel nicio posibilitate de încadrare cronologică mai riguroasă¹⁴.

Analiza materialului tegular șampilat de la Apulum ne-a oferit mai de mult posibilitatea identificării și a unei alte modalități de evidențiere a unor ateliere particulare care au lucrat pentru legiunea a XIII-a Gemina. Este cazul unui personaj numit *Iuli. Sereni* al cărui nume apare în două variante: prima dată asociat într-o șampilă comună cu numele legiunii a XIII-a Gemina¹⁵, iar în al doilea caz, prin aceeași maniera de incizare apare scris în *graffiti* de pe bazinul unui opaiț fragmentar sub forma SERENV descoperit într-un mormânt de pe Dealul Furcilor¹⁶. În opinia mea, am avea un indiciu asupra implicării atelierului particular de olărie al lui Serenus în producerea de material de construcție pentru armată sau la cererea armatei. Familia lui *Iulius Serenus* face parte din rândul populației înstărite a canabelor de la Apulum. Descoperirea în anul 1972, pe platoul Romanilor, în zona necropolelor romane, a unui complex funerar compus dintr-un perete de aedicular lucrat pe ambele fețe, o bază de monument funerar cu doi lei adosați având la mijloc o mască (funerară?), un altar funerar dedicat *Iuliei Serena*, în vârstă de 81 de ani, reprezintă, în opinia mea, un membru al familiei menționate pe ștampilele legiunii a XIII-a Gemina, poate chiar tatăl persoanei menționate mai sus¹⁷.

O situație aparte o oferă descoperirea unei tegule șampilate în care, deși avem de-a face cu două ștampile aplicate pe o cărămidă și anume: numele

¹⁴ O astfel de situație s-a constatat cu ocazia dezvelirii unei construcții romane civile unde, alături de cărămizi cu șampilă legiunii a XIII-a Gemina în forma lor simplă, a apărut și material tegular marcat cu numele legiunii asociat cu antroponimele: *Aur. Enthimus*, *Fl. Heliodorus*, *Fl. Martinus*, *Iul. Iulianus*, *Lucretius Aquila*. Din păcate, piesele au fost descoperite în mai multe nivele de locuire, sigur ar fi doar momentul în care a fost ridicată construcția, în vremea lui Marcus Aurelius (cf. Lascu 2008, 110–117).

¹⁵ IDR, III/6, nr. 216–217. Prima șampilă prezintă la o analiză mai atentă a literelor, mici elemente specifice în maniera de incizare a antroponimului astfel: litera E din cognomen are o hastă verticală ce depășește marginea literei, la fel hasta verticală a literei R este mai înaltă decât litera, iar S este redat printr-o simplă unduire (vezi Benea 2010, 201–213).

¹⁶ IDR, III/6, nr. 408.

¹⁷ Popa, Pavel, 1974, 113–119: *D(is) M(anibus) / Iulia Sere/na vixit an(nos) LXXXI Bellicius Quintinianus amite p(iae) sau p(iissimae) fecit*. Suntem recunoscători dr. G. Bounegru care ne-a atras atenția asupra articolului publicat în anul 1974. *Iulia Serena* era probabil o rudă a lui *Iulius Serenus*, proprietarul oficinei de cărămidărie, ei fiind o familie de cetățeni romani. Sigur prin aceasta se confirmă ipoteza noastră potrivit căreia oficinele particulare din canabae au sprijinit eforturile de realizare ale materialelor de construcție ale legiunii a XIII-a Gemina.

legiunii a XIII-a Gemina apare aplicat într-un cartuş simplu (LEG XIII GE), iar într-un alt cartuş de tip *tabula ansata* pe aceeaşi Țigla este menționat numele unui personaj: P. CL(...) O (...) = CLO(dius) sau P.CL. D. Ștampile de acest tip au fost descoperite la Apulum în *canabae*, la sud de pretoriul guvernatorului, apoi pe str. Fabricii, nr. 21, Olteniei, nr. 21, Luminii, nr. 2¹⁸. Ele sugerează un *officinator* privat, care activează la comanda legiunii a XIII-a Gemina. Faptul că ștampilele sunt distincte, separate în două ștampile diferite sugerează că ele reprezintă entități separate. O descoperire din afara arealului apulens este cea din clădirea E2 a thermelor de la *Roșia Montană*¹⁹, unde două ștampile aduc în discuție același personaj, dar unde în numele său apare schimbată ultima literă D în loc de o?, care este mai mică decât celelalte, ceea ce ar sugera numele acestui officinator P(ublius).CL(odius).D(....)²⁰. Modul de marcare a Țiglei prin două ștampile separate se aseamănă cu cele ale legiunii I Italica descoperite la *Oescus* (Bulgaria)²¹.

O altă piesă cunoscută în materialul tegular al legiunii a XIII-a Gemina o reprezintă ștampila cu antroponimul TERENTIA(nus)/ LEG.XIII.G, antroponimul fiind amplasat în fața numelui unității²². Numele personajului este cunoscut separat pe mai multe tegule cu caracter privat: sub forma de *tria nomina*: P(ublius) Ael(ius) Teren(tianus)²³. Cognomenul acestui cărămidar sau proprietar de oficiu se poate astfel identifica corect²⁴. Ștampilele apar asociate în descoperirile din pretoriul guvernatorului, ceea ce argumentează și contemporaneitatea lor și posibilitatea apartenenței la aceeași oficiu. În acest moment, aceasta credem că reprezintă indiciul cel mai concludent al prezenței unor ateliere particulare de ceramică care lucrează material de construcție și pentru armată.

Până în acest moment, nu deținem alte posibilități de analiză a materialului tegular ștampilat, care să evidențieze și activitatea oficinilor particulare pentru nevoile armatei în diferite momente. Exemplele de față credem că sunt îndeajuns de concludente și credem că lămuresc înțelegerea corectă a prezenței antroponimelor pe ștampilele comune cu legiunea a XIII-a Gemina de la

¹⁸ Băluță 1997, 372.

¹⁹ Tentea 2015, 114–115.

²⁰ Tentea 2015, 114. În analiza întreprinsă pentru elucidarea lecturii acestei ștampile a identificat în depozitele muzeului de la Alba Iulia trei fragmente Țigle cu o ștampilă similară provenind din zona pretoriului guvernatorului. Lectura pe care o propune autorul ar putea fi pentru un personaj cu *tria nomina*.

²¹ Ivanov 1981, 42–48.

²² IDR, III/6, nr. 247.

²³ IDR, III/6, nr. 296. Credem că același personaj apare și pe alte ștampile abreviate sub forma: P. AEL. TER în diferite variante (nr. 297–301).

²⁴ IDR, III/6, nr. 296.

Apulum. Apare evident că la Apulum, cărămidăriile particulare din *canabae* subcontractau producerea unor materiale de construcție din lut pentru armată.

Ovidiu Țentea are meritul de fi inițiat, împreună cu Catedra de Geologie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, analiza pastei din țiglele cu ștampila LEG XIII GEM de la Apulum și cele descoperite în thermele de la Alburnus Maior, în ideea de a demonstra originea corectă a pieselor. Comparația celor două categorii de piese a evidențiat aceeași compoziție a pastei și, prin aceasta, dovada clară a producerii materialului de construcție în atelierele de la Apulum, de unde au fost apoi transportate în locațiile respective, în cazul de față, la Alburnus Maior²⁵. O atare concluzie schimbă radical înțelegerea modului de organizare a officinelor de la Apulum dependente de legiunea a XIII-a Gemina, care distribuiau materialul de construcție prin vexilații în teritoriu, în cazul de față, în Dacia Superior. Numărul mare de astfel de ateliere ceramice este de peste 85 la număr în acest moment la Apulum, pentru care, deocamdată, sunt cunoscute doar repere cronologice generale de datare bazate pe numele persoanelor menționate în ștampile, ceea ce denotă o activitate economică extrem de laborioasă și rentabilă pentru atelierele de cărămidărie respective. Se constată un lucru important deocamdată, că doar în puține cazuri avem de-a face cu meșteri cărămidari, care apar prezenți și cu alte produse, precum cele de olărie etc. Cel puțin într-un caz, cel al oficinei lui *Iulius Serenus*, se pare că producția sa era complexă, incluzând și o producție de olărie (respectiv opaite)²⁶.

Identificarea pe teren, pe teritoriul anticului Apulum, a unor ateliere de cărămidărie nu a fost încă constatată prin instalații de ardere a materialului de construcție din ceramică, care să confirme ipotezele oferite de materialul tegular ștampilat. Numărul unor astfel de ateliere este redus la nivelul întregii provincii Dacia. Un prim repertoriu a fost realizat recent de O. Țentea și Dan Rațiu²⁷. El include, deocamdată, descoperirile de cuptoare de cărămidă de la: *Micia*, *Gornea*, *Drobeta*, *Cristești*, *Orheiul Bistriței*, *Hobița*²⁸. În niciuna din instalații nu a fost descoperit material tegular ștampilat care să asigure identificarea corectă dacă erau militare sau civile, deși ele au fost găsite în preajma unor situri dotate cu fortificații romane (cu excepția descoperirii de la Gornea), ceea ce ar ajuta la identificarea primei atribuirii.

O descoperire de instalație de coacere a materialului tegular, în al cărui inventar să fie găsite ștampile militare și civile concomitent, rămâne un dezechilibrat în arheologie romană din Dacia.

O șansa rară în acest sens a fost oferită de descoperirea într-o săpătură de

²⁵ Țentea 2015, 115–116; vezi și Ionescu, Ghergari, Țentea 2015, 157–179.

²⁶ Vezi mai sus.

²⁷ Țentea, Rațiu 2014, 217–222.

²⁸ Țentea, Rațiu 2014, 217–219.

salvare întreprinsă de Herma Stiglitz în anul 1964, în apropiere de *Lauriacum*, unde se afla sediul legiunii a II-a Italica! Aici a fost dezvelit un cuptor de țigle în al cărui inventar au fost găsite nu mai puțin de 36 de fragmente de ștampile civile și militare la un loc²⁹. Cuptorul a fost descoperit pe malul de vest al râului Erla cu ocazia regularizării cursului râului în punctul numit St. Pantaleon (reg. Amstetten). Cuptorul avea o formă ovală alungită (cu o lungime de 7,00 m și o lățime cuprinsă între 2,80–6,50 m), cu orientarea nord-sud, iar *praeefurnium* amplasat spre nord. În interior au fost descoperite în stare fragmentară 36 de ștampile³⁰. Cele mai complete exemplare de ștampile sunt două: ...LEG II ITAL. SAB, FIG.SAB., una militară, unde apare asociat numele legiunii a II ITAL(ica) cu un antroponim SAB(inianus?), și o a doua ștampilă ce menționează o figlina particulară SAB(iniana). Autoarea a atras atenția corect că avem de-a face cu producția unei oficine particulare, care a concesionat și vândut o parte din producția sa de material de construcție legiunii a II-a Italica de la *Lauriacum*, din Raetia. Această concluzie a fost sugerată autoarei și de prezența unei alte ștampile aplicată izolat de restul celor menționate mai sus, pe țigle fragmentare formată din trei litere VEN, cele trei litere pot fi întregite prin VEN(dere) adică a *vinde*³¹. Descoperirea este valoroasă în studierea tocmai a officinelor militare ale legiunilor care sunt însoțite pe anumite ștampile de antroponime. Ele reprezintă efectul colaborării economice directe dintre armata romană și lumea civilă a canabelor. Întregirea propusă de vânzare a producției de materiale de construcție din ceramică dovedește clar raportul stabilit între castru și *canabae*. În cursul secolului II și în secolul următor, necesitățile armatei, mai ales după lucrările de fortificare masive întreprinse de împăratul Antoninus Pius și apoi continuate de împăratul Marcus Aurelius, în Raetia, au impus procurarea materialului de construcție prin această modalitate. Astfel de practici trebuie să fi avut loc în toate provinciile Imperiului unde s-au constatat ștampile comune cu numele unei legiuni și un antroponim fără o altă indicație a vreunui grad militar.

Revenind la numărul mare de antroponime prezente pe ștampilele legiunii a XIII-a Gemina, aceasta argumentează și confirmă colaborarea directă între legiune și figlinele particulare din *canabae*, astfel ipoteză noastră a fost demonstrată practic de descoperirea din Raetia, din apropiere de *Lauriacum*.

Am mai face o observație: în repertoriul realizat de Cloșca I. Băluță asupra officinelor particulare de la Apulum³² se constată o situație ciudată, și anume, numărul extrem de mare de ateliere de cărămidărie particulare constatate în

²⁹ Stiglitz 1964, 69–74.

³⁰ Vezi anexa 1 a lucrării lui H. Stiglitz.

³¹ Stiglitz 1964, 74.

³² IDR, III/6.

canabae spre deosebire de unul relativ mic observat în orașul antic Apulum. Astfel, în orașul antic de la Partoș sunt menționați următorii *officinatores*: C.P.V, FLOS, I.VA(V+A), L; LS³³, ale căror nume nu sunt prezente pe ștampilele militare ale legiunii a XIII-a Gemina însoțite cu antroponime. Deci, am avea de-a face cu ateliere civile autentice neimplicate în această activitate. În așezarea civilă a canabelor, în schimb, sunt menționați în principal 3 cărămidari sau șefi de ateliere: P. AEL.TER (*P. Ael. Terentius*) (în mai multe variante)³⁴, și P. Clo (și, mai nou, la Alburnus Maior P. CLd) alături de numele legiunii a XIII-a Gemina dispus fiecare în ștampile separate³⁵. Un singur proprietar de *figlina* cu numele de Q, CAE(A+E).M. atestat în clădirea pretoriului comandamentului nu apare între antroponimele asociate numelui legiunii.

Dacă în cazul atelierelor constatate până acum la Partoș nu sunt semnalate ștampile care denotă activitatea lor pe teritoriul canabelor, se observă că atelierul lui *P. Aelius Terentius* sau *Terentianus* este prezent prin anumite descoperiri, atât în mediul civil al canabelor, respectiv pretoriul guvernatorului, cât și pe teritoriul orașului civil de la Apulum, cu o activitate extrem de laborioasă.

Mai mult, concluzia care se evidențiază este aceea că sub controlul legiunii a XIII-a Gemina sunt figlinele din *canabae* și nu din mediul privat al orașului antic, lucru explicabil prin însăși natura relațiilor economice dintre cele două entități: armata și locuitorii dependenți prin însăși existența lor în *canabae* de aceasta. Aria de distribuție a produselor officinelor particulare aflate în contacte economice cu legiunea a XIII-a Gemina cuprinde întreg arealul provinciei Dacia Superior și el este prezent nu numai în mediul civil, cât și în cel militar corespunzător trupelor auxiliare ale provinciei. Este un fenomen poate specific provinciei Dacia, prea puțin studiat până acum, care poate oferi multe rezultate încă nebănuite asupra sa.

BIBLIOGRAFIE

Băluță 1995,

C. I. Băluță, *Ștampile tegulare militare inedite, descoperite la Apulum*, în *Apulum*, XXXII, 1995, 205–229.

Băluță 1997,

C. I. Băluță, *Tipuri de ștampile tegulare inedite descoperite recent la Apulum*, în *Apulum*, XXXVII, 1997, 1, 360–377.

³³ IDR, III/6, nr. 289–294. Nu am luat în discuție ștampila MI.I.D cunoscută și la Tibiscum, neclară în situația de față.

³⁴ IDR, III/6, nr. 296–302.

³⁵ Vezi discuția mai sus.

Băluță 1999,
C. I. Băluță, *Inscripțiile Daciei Romane. Instrumentum Domesticum*, București = IDR, III/6, 1999.

Benea 2005,
D. Benea, *Aurelius Godes magister Figlinarum legionis XIII Geminae*, în *Corona Laureae. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, 2005, 91–95.

Benea 2010,
D. Benea, *Considerații privind organizarea cărămidăriei legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum*, BHAUT, XII, Timișoara, 2010, 201–213.

Ionescu, Ghergari, Țentea 2015,
C. Ionescu, L. Ghergari, O. Țentea, *Studii arheologice, mineralogice și geologice asupra materialului tegular al Legiunii XIII Gemina de la Alburnus Maior și Apulum: posibile surse de materii prime*, în O. Țentea, ed., *Bath and Bathing at Alburnus Maior/ Băile Romane de la Alburnus Maior*, Cluj-Napoca, 2015, 157–179.

Ivanov 1981,
R. Ivanov, *Tuiles et briques avec des sceaux de la legio I Italica et de la legio XI Claudia de Ulpia Oescus*, în *ArchSofia*, 23, 1981, 42–48.

Kurzmann 2005,
R. Kurzmann, *Soldier, Civilian and Military Brick Production*, în *OJA*, 24 (4), 2005, 405–414.

Jens 1994,
D. Jens, *Custos Castelli Figlinarum*, în *Mainzer Archäologische Zeitschrift*, I, 1994, 67–72.

Lascu 2008,
I. Lascu, *Cercetare Arheologică Preventivă str. Decebal nr. 18, Proprietar Lăncrănjan Maria*, în M. Moga et alii, eds., *Descoperă Arheologia urbană! Apulum 2007*, Catalog de expoziție, Alba Iulia, 2008, 110–117.

Le Bohec 1992,
Y. Le Bohec, *Les Estampilles de l'armée romaine sur briques et sur tuiles*, în *Epigraphica*, 54, 1992, 43–62.

Moga 1973,
V. Moga, *Detășamentele legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, în *Apulum*, X, 1973, 153–164.

Moga 1975,
V. Moga, *Din istoria militară a Daciei Romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1975.

Piso 1983,

I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae (I)*, Bonn, 1983.

Petolescu, Mărghitan 1974,

C. C. Petolescu, L. Mărghitan, *Țigle și cărămizi ștampilate din thermele de la Micia*, în *MuzNat*, I, 1974, 251–257.

Popa, Pavel 1974,

Al. Popa, V. Pavel, *Ansamblul funerar al Iuliei Serena de la Apulum*, în *Apulum*, XIII, 1974, 113–119.

Russu 1965,

I. I. Russu, *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae*, în *Apulum*, V, 1965, 214–232.

Sarnowski 1983,

T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel aus Novae*, în *Archaeologia*, Warsaw, 43, 17–61.

Szilagyi 1946,

J. Szilagyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, în *DissPan*, II, 1946, 21.

Stiglitz 1964,

H. Stiglitz, *Ein Ziegelofen an der Erla*, în *Oberösterreichischer Musealverein-gesellschaft für Landeskunden Linz*, www.biologiezentrum.at, 69–74.

Swan, Philpott 2000,

V. G. Swan, R. Philpott, *Legio XX VV and Toile Production at Tarbock, Merseyside*, în *Britannia*, 31, 2000, 55–67.

Țentea 2015,

O. Țentea, *Bath and Bathing at Alburnus Maior/ Băile Romane de la Alburnus Maior*, Cluj-Napoca, 2015.

Țentea, Rațiu 2014,

O. Țentea, D. Rațiu, *Figlinae în Dacia*, în *Angustia*, 17–18, 2014, 217–222.

Winkler 1971,

G. Winkler, *Legio II Italica. Geschichte und Denkmäler*, în *JahrbMusLinz*, 116, 1971, 85–138.

BRICK WORKSHOPS FROM THE CANABAE OF APULUM

Abstract

For Dacia a distinctive feature was created in the military brick workshops, especially those of Legio XIII Gemina, known throughout the stamps inlaid on the building material with the name of the legion or by disposing an anthroponym side by side the legion denomination. One may notice a first category of legion stamped bricks where the name appears (LEG XIII, LEG XIII G, LEG XIII GEM, LEG. XIII.GE associated or not with imperial epithets like P(ia).F(idelis), granted apparently by Antoninus Pius, or by using the imperial name of ANT(onianina) issued by emperors Caracalla or Septimius Severus).

The second category of stamps associates the name of Legio XIII Gemina with some anthroponyms, names that in time raised lots of discussions in the bibliography of the subject matter. In case of Dacia province, the stamps of Legio XIII Gemina the most majority of them, with only one exception, bear the anthroponym disposed inside the same cartouch with the abbreviation of the legion name. As it had been already remarked in several occasions, these names appear simple under the cognomen (Cup(itius), Hera(cles?) etc.), or under names formed out of gentilicium and one praenomen (Fl. Marinus, Fl. Vitalis, Iul. Deiota (rus), Iul. Iulianus etc.) or, seldom as tria nomina (L. Auri. Secundus P. Cl. D (?) etc.).

Furthermore, the conclusion that arises states that the figlinae from the canabae were under Legio XIII Gemina control, not those from the private media of the ancient town, inexplicable by the nature itself of economical relations of the two entities: the army and the inhabitants dependent by their own existence to the canabae. The area of products distribution these officina had, in permanent economical contact with Legio XIII Gemina, involved Dacia Superior area, and was present not only in the civil environment, but also the military one corresponding to auxilliar troupes found in the province. This underlines a phenomenon that occurred only in Dacia, understudied that is able to reveal in the future many outcomes.

Fig. 1. 1–3. Apulum. Ștampile din figlina Iulius Serenus asociat cu legiunea a XIII-a Gemina; 4–5. Apulum. Ștampila separată oficinei lui P. Clodius și a legiunii a XIII Gemina; 6–8. Apulum. Ștampile tegulare ale oficinei civile lui P. Ael Ter(-entius sau entianus); 9. Apulum Ștampile tegulare ale oficinei lui cărămidarului Terentianus cu legiunea a XIII-a Gemina. / Apulum. Tegular Stamps of Iulius Serenus and legio XIII Gemina; 4–5. Apulum. Separate oficina stamp of P. Clodius D. and Legio XIII Gemina; 6–8. Apulum. Tegular stamps of the civil oficina belonging to P. Ael Ter(-entius sau entianus); 9. Apulum. Tegular stamps of Terentianus brick oficina with Legio XIII Gemina.

STRUCTURĂ SOCIALĂ ȘI COMPORTAMENT FUNERAR ÎN ORAȘELE DACIEI ROMANE (I). ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

*Atalia Onițiu, Simona Regep**

Cuvinte cheie: istorie socială, comportament epigrafic, oraș, categorie socială, analiză calitativă

Keywords: social history, epigraphic behavior, town, social category, qualitative analysis

Studiile de istorie socială întreprinse în ultimele două decenii au evidențiat importanța interpretării monumentelor funerare, care pot oferi informații deosebite cu privire la populația din Imperiul Roman, informații pe care nicio altă sursă nu ni le-ar putea revela. Până în prezent contribuțiile în acest domeniu au analizat comportamentul funerar (în regiuni precum Italia, nordul Africii sau Gallia) pentru diferite categorii sociale¹, subliniind că nu se poate vorbi de o regulă universal valabilă la scara întregii populații a Imperiului Roman². Alături de particularitățile fiecărei provincii³, diferitele clase sociale au utilizat surse epigrafice diverse în momente distincte și din rațiuni deosebite⁴. Practicile funerare reprezintă produsul unor circumstanțe sociale și culturale specifice, evidențiind existența unui anumit tip de cultură comemorativă la nivelul fiecărei provincii a Imperiului, în plus cu elemente specifice pentru fiecare categorie socială⁵.

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 2-4, e-mail: atalia.onitiu@e-uvt.ro, simona.regep@e-uvt.ro

¹ Saller, Shaw 1984, 124-156; Meyer 1990, 74-96; Hope 1997, 103-121; Hope 2003, 79-97; Mouritsen 2005, 38-63.

² Mouritsen 2005, 47.

³ Elizabeth Meyer dă exemplu Gallia și nordul Africii unde epitafurile sunt parte a unui complex de practici mortuare care exprimă condiția de roman, provincialii acordând importanță felului de a fi roman și modului în care se comportă romanii. Dacă în vest cetățenia romană era indiciul obținerii unui mare privilegiu, în est fiind mai puțini cetățeni, acest statut nu avea o atât de mare importanță pentru localnici, astfel că indivizii nu menționau pe epitafuri dacă dețineau sau nu această calitate (Meyer 1990, 91-95).

⁴ Mouritsen 2005, 62-63.

⁵ MacMullen *apud* Mouritsen 2005, 62.

În cele ce urmează vom încerca să analizăm, pe baza mărturiilor epigrafice, comportamentul funerar al locuitorilor din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, urmărind evidențierea unor caracteristici comune indivizilor ce aparțineau diferitelor categorii sociale. Din punct de vedere metodologic, în demersul nostru am căutat să corelăm, acolo unde a fost posibil, informația oferită de text cu caracteristicile monumentului (tip, material, decor, dimensiune, amplasament – acolo unde a fost posibil acest lucru, și unde, bineînțeles, asocierea a fost relevantă din punctul de vedere al obiectivelor studiului). Am preferat, de asemenea, o analiză calitativă și nu cantitativă, considerând că o atare abordare este mai relevantă pentru evidențierea unor particularități culturale sau sociale decât simpla statistică.

Decurionii

Identificăm încă de la început două categorii majore de inscripții funerare, și anume cele în care decurionii apar în ipostaza de defuncți, respectiv cele în care decurionii ridică monumente funerare⁶.

Monumentele funerare ale decurionilor de la *Ulpia Traiana* au fost ridicate în primul rând de către membrii familiei nucleare (soție, copii)⁷. Mama ca dedicant apare în două situații. În ambele cazuri au fost ridicate altare funerare unor decurioni tineri⁸.

Din textul inscripției unui sarcofag de la *Apulum* aflăm că Cornelia Lucilla, soția lui Titus Varenius Sabinianus, din tribul Papiria, cavalier, flamen Laurentinum, flamen al coloniei *Sarmizegetusa*, decurion al coloniilor *Sarmizegetusa* și *Apulum*, a realizat o platformă pe care ulterior a depus sarcofagul în care fusese înmormântată Varenia Probina, sora lui Sabinianus. Trupul lui Sabinianus a fost depus peste al acesteia în momentul morții⁹. Două aspecte sunt interesante în acest caz: în primul rând, absența vârstei la care a decedat T. Varenius Sabinianus, soția acestuia enumerând în schimb toate funcțiile deținute și menționând și faptul că și-a îndeplinit în integralitate serviciul militar (este posibil ca inscripția să fi fost realizată înainte de decesul acestuia și să confirme îndeplinirea obligațiilor comemorative); în al doilea rând, deși pare surprinzătoare decizia de a pune trupul unui personaj atât de important

⁶ Comportamentul funerar al decurionilor din Dacia a fost analizat la Onițiu 2014.

⁷ Q. Iulius Secundus (IDR III/2, 420) pune stela funerară a tatălui său, Quintus Iulius Secundinus, veteran din legiunea XIII Gemina, decedat la 60 ani.

⁸ Un altar funerar a fost pus de mama Terentia Hermione fiului său, Caius Antonius Ursinus, decurion al coloniei *Sarmizegetusa*, decedat la vârsta de 28 de ani (IDR III/2, 377). *Ulpia Opiava* pune de asemenea fiului său, Marcus Ulpus Tertius, decurion decedat la 21 de ani, un altar funerar (IDR III/2, 449).

⁹ IDR III/5, 596.

pentru viața municipală a provinciei Dacia într-un sarcofag aparținând surorii sale, aceasta s-ar putea justifica tocmai prin valoarea deosebită acordată de elite familiei și relațiilor familiale. H. Mouritsen susține de exemplu ipoteza că în familiile notabililor din Italia se practica reutilizarea monumentelor și transmiterea acestora din generație în generație ca o dovadă a prestigiului comparativ cu libertății („nou-veniții”) care erau nevoiți să-și ridice monumente noi¹⁰.

Pe stela funerară ridicată de Caius Sentius Flaccinus, fiu și moștenitor, pentru Caius Sentius Flaccus, originar din Antiquaria, tribul Sulpicia, veteran din legiunea XIV Gemina Martis Victrix, decurion al coloniei *Sarmizegetusa*, care a trăit 75 ani sunt redată în medalion busturile unui bărbat și al unei femei¹¹. Surprinde apariția bustului feminin, care nu se regăsește și în textul epitafului. O primă ipoteză ar fi aceea că avem de-a face cu un monument reutilizat sau cu inscripționarea unui monument pre-existent, însă poziția socială a defunctului și faptul că epitaful a fost realizat de un executor testamentar contrazic o astfel de presupunere. În condiția în care menționarea originii și a apartenenței la un anume trib a avut o semnificație atât de deosebită pentru defunct încât aceste elemente au fost integrate de moștenitor în textul epitafului, considerăm că suntem îndreptățiți să presupunem că și imaginea menită să-l reprezinte posterității a fost bine aleasă și nu s-a datorat hazardului, cu atât mai mult cu cât vorbim de o raritate în provincia Dacia¹². Dacă desenul stelei funerare a fost realizat cu acuratețe, atunci a existat în partea inferioară a textului cel puțin un rând disponibil și pentru comemorarea mamei dedicantului (aceasta fiind femeia redată în medalion, care probabil trăia încă în momentul realizării stelei). Dispariția piesei și faptul că aceasta nu ni se păstrează decât sub forma unui desen ne împiedică să ne dovedim presuposiția.

O situație interesantă o întâlnim în cazul defunctului P. Aelius Theimes, Ilvir al coloniei *Ulpia Traiana*. Cu acest nume regăsim două epitafuri inscripționate pe un altar, respectiv pe o lespede funerară (probabil), în legătură cu care autorii IDR opinează că este vorba despre două persoane diferite, întrucât „nu poate să fie o inscripție-epitaf în două exemplare, nici identitatea piesei cu cea precedentă, ci sunt două personaje omonime”¹³. Surprinde totuși faptul că în ambele cazuri avem de-a face cu un veteran devenit Ilvir, decedat la vârsta de 89 de ani. Inscripția de pe altarul funerar ne dezvăluie faptul că defunctul a fost veteran *ex centurione* din cohors I Vindelicorum și că a trăit 89 de ani. Alături de numele său pe epitaf mai regăsim și alți trei defuncți, posibil fiii lui

¹⁰ Mouritsen 2005, 50.

¹¹ IDR III/5, 574.

¹² Este singura reprezentare a defunctului de pe monumentele funerare ale decurionilor din Dacia (vezi Onițiu 2014).

¹³ IDR III/2, 369, 370.

Theimes, și anume P. Ael. Bericio (15 ani), P. Ael. Zabdibol (11 ani) și Aelia Phamenis (din păcate textul inscripției lipsește în partea inferioară ca urmare a martelării și reutilizării ca material de construcție în castelul din Sântămărie Orlea). În cazul lespezii, din păcate piesa nu se mai păstrează pentru a putea face o analiză pe marginea ei. Textul, păstrat în copie, a fost realizat pentru Publius Aelius Theimes, veteran și *Ilvir* al coloniei *Sarmizegetusa*, originar din tribul Papiria, care a decedat la vârsta de 89 de ani. Este tot un epitaf colectiv, fiind menționați alături de el și: Aelia... (71 de ani) și Publius... (din legiunea XX *Victrix*). Dedicantul în acest caz este P. Ael. Senecio, ginerele lui Theimes. P. Ael. Theimes mai este cunoscut dintr-o dedicație simplă pe o statuie reprezentând pe Aesculap și Hygia pe care apare doar numele său¹⁴, respectiv din lespedea de inaugurare a templului Zeilor Patriei Malagbel, Bebelahammon, Benefal și Manavat de la *Ulpia Traiana*, construcție realizată pe cheltuiala sa, pentru sine și ai săi (apare tot ca *Ilvir coloniae*, fără alte mențiuni).

O analogie pentru situația din Dacia cu două epitafuri pentru același defunct o găsim la Pompei, unde două monumente funerare distincte îi amintesc pe libertul C. Munatius Faustus și soția sa, Naevoleia Tyche¹⁵.

Că este vorba despre una și aceeași persoană reiese și din faptul că în lumea romană se disting două tipuri de monumente funerare cu funcționalitate distinctă (monumente funerare propriu-zise, precum stelele, având legătură directă cu mormântul, respectiv inscripții dedicatorii puse mai ales de moștenitori, cu scopul de a elogia persoana defunctului), și că tocmai aceasta explică de ce unul și același individ se regăsește uneori pe două monumente funerare diferite.

În cazul lui P. Ael. Theimes, din nefericire prima piesă este fragmentară și nu a fost identificată *in situ*, iar cea de-a doua nu se mai păstrează, ceea ce afectează semnificativ argumentația noastră. Însă oprindu-ne asupra celor două texte și asupra informațiilor referitoare la defunct, apreciem că altarul trebuie să fi avut legătură cu o incintă funerară sau un mormânt familial unde au fost depuse rămășițele lui Theimes și ale familiei sale. Altarul a fost pus veteranului din cohors I *Vindelicorum* (este singura calitate deținută de defunct, nici măcar cea mai importantă, asupra căreia s-a oprit dedicantul), în timp ce lespedea îl elogiază pe veteranul inclus în tribul Papiria după obținerea cetățeniei, devenit ulterior *Ilvir* – deci alte valori legate de o funcție diferită și un amplasament diferit pentru lespedea funerară realizată de P. Ael. Senecio.

O a doua categorie de monumente funerare este reprezentată de cele realizate de moștenitori, pe care o putem încadra în tipul *self-commemoration*

¹⁴ IDR III/2, 152.

¹⁵ *Apud* Mouritsen 2005, 56. Pentru alte analogii vezi Mouritsen 2005, 48, n. 54.

(indivizii se îngrijesc din timpul vieții de ridicarea monumentului funerar după cum o arată expresiile *iuxta voluntate testamenti*¹⁶ sau *secundum voluntatem testamenti*¹⁷). Moștenitorii – dedicanți sunt fiice¹⁸, fii sau persoane care nu prezintă legături de rudenie evident exprimate cu defuncției¹⁹.

Trecând acum la situația decurionilor – dedicanți, putem constata că o majoritate aproape covârșitoare de epitafuri au fost puse de decurioni soțiilor²⁰. Limbajul acestora este simplu și standardizat (numele și calitatea defunctei/ numele și calitatea dedicantului), cel mult regăsim un epitet laudativ asociat defunctei. Un exemplu în acest sens este stela funerară pusă de C. Spedius Clemens, Ilvir pentru Cornelia Faustina²¹. Surprinde redarea vârstei defunctei *dignissimae* în litere (*undeviginti annos natae*) și faptul că în registrul superior este reprezentat un bust de bărbat în arcadă; posibil monumentul a fost realizat pentru sine, dar soția a murit înainte.

Alte epitafuri se adresează copiilor sau fraților: Publius Aelius Provincialis, decurion al coloniei (*Ulpia Traiana* sau *Apulum* întrucât piesa provine de la *Ampelum*), pune o stelă funerară fiului său, decedat prematur (5 luni și 25 zile), Publius Aelius Iulianus²². Surprinde faptul că pe stelă este redată imaginea a două femei, în totală discordanță cu textul epitafului (piesa se cunoaște doar din descriere).

¹⁶ Inscripția provine din săpăturile întreprinse de Al. Bărcăcilă în castrul de la Drobeta, autorul opinând că era „probabil încastrată în zidul unei construcții funerare”. Datând din secolul al II-lea, textul epitafului a fost înscris pe un bloc de calcar în memoria decurionului municipiului *Hadriani Drobetensium* M. Arrius Saturninus, decedat la vârsta de 16 ani de către sora acestuia, Arria Saturnina, deopotrivă moștenitoare (IDR II, 49).

¹⁷ Inscripție funerară pentru P. Ael. Victor Plautianus, decurion al municipiului, din partea soției sale Salvia, executorul testamentar fiind Frontina (IDR III/5, 488).

¹⁸ Marcellina și Restuta, fiice și moștenitoare, s-au îngrijit să pună un epitaf tatălui lor, Marcus Ulpus Restutus, Ilvir al coloniei (IDR III/2, 448).

¹⁹ Aelius Macrinus Epidianus (*qui et Epidius*) (posibil libert) pune în calitate de moștenitor epitaful decurionului coloniei *Ulpia Traiana* Aelius Macrinus Getti(?) (IDR III/2, 368), iar centurionul Caius Iulius Macer, de asemenea moștenitor, ridică un altar funerar decurionului coloniei Quintus Manlius Verus, din tribul Papiria, veteran din legiunea XV Apollinaria, decedat la 75 de ani (IDR III/2, 428).

²⁰ Paulus, decurion al coloniei *Ulpia Traiana* pune un epitaf soției acestuia, descoperit la Mehadia. Din păcate fragmentaritatea piesei nu ne permite cunoașterea altor informații (IDR III/1, 91). Quintus Antonius Viator, decurion al coloniei, pune o lespede funerară soției sale (probabil), Antonia Bonita, care a trăit 59 de ani (IDR III/2, 378). Marcus Ulpus Iustinus, decurion al coloniei, pune un epitaf soției sale (IDR III/2, 383). Marcus Ulpus Martialis, veteran și decurion al coloniei Sarmizegetusa metropolis, pune un altar funerar de marmură soției sale Aurelia Donata, care a trăit 55 de ani (IDR III/2, 391). Caius Clodius Secundinus, Ilvir al coloniei, pune o lespede funerară soției sale, Aurelia Lucilla, decedată la 38 de ani (IDR III/2, 393).

²¹ IDR III/2, 403.

²² IDR III/3, 340.

Un epitaf extrem de interesant provine de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Textul are două părți, „fiind probabil scris în două etape”. Din păcate s-a păstrat doar în copie. Primele 5 rânduri au un scris mai mic decât celelalte și reprezintă dedicația făcută de Lucius Valerius Rufus, veteran, ex beneficiar consular și decurion al coloniei, soției sale, decedată la 26 de ani. Rândurile următoare reprezintă epitaful lui Lucius Valerius Rufus, veteran din legiunea XIII Gemina, beneficiar consular, decurion al coloniei, cvestor, Ilvir, decedat la 65 de ani, pus de către fiii săi, Valerius Rufinus și Proculeianus²³. Deopotrivă forma literelor și textul ne dezvăluie faptul că, așa cum se procedea uneori și astăzi, este un monument funerar de la început gândit să fie pus pentru ambii soți în momentul morții acestora. Cele două texte reunite se abat prin menționarea titlurilor lui Lucius Valerius Rufus de la stereotipia obișnuită a acestui gen de monument care de cele mai multe ori nu specifică etapele carierei defunctului sau dedicantului, de obicei acestea fiind exprimate în alte categorii de inscripții, fie votive, fie onorifice. Două exemple concludente în acest sens vizează notabili din *Ulpia Traiana*.

Antonius Rufus, decurion și Antonia Priscilla pun un altar funerar tatălui lor, Lucius Antonius Priscus, care a trăit 62 de ani²⁴. Același personaj apare în ipostaza de defunct pe un alt altar funerar, de data aceasta având titlul de Ilvir. Monumentul i-a fost ridicat de fiii și moștenitorii săi, Lucius Antonius Priscus, cavaler, Antonius Rufus și Rufinus, decurioni ai coloniei²⁵. Un altar funerar a fost ridicat Quintinei Magnilla, decedată la 30 de ani, soția lui L. Antonius Rufus, Ilvir de către acesta și fiii săi, Antonius Priscus, Rufus și Rufinus, decurioni ai coloniei²⁶. În toate aceste inscripții personajul L. Antonius Rufus este decurion, cel mult Ilvir. În schimb, pe o inscripție onorifică ce îi este pusă în locul stabilit prin decretul decurionilor de libertul său Lucius Antonius Epagathus sunt menționate toate funcțiile deținute de acesta, și anume decurion, aedil și Ilvir²⁷.

De asemenea, M. Opellius Adiutor, Ilvir al coloniei *Ulpia Traiana* este cunoscut din mai multe inscripții, fie ridicate de el²⁸, fie care îi sunt adresate²⁹. Astfel, personajul realizează un altar funerar descoperit la *Ampelum*, dedicat lui Publius Celsenius Constans, decurion al coloniei *Claudia Aequum* din Dalmatia și al coloniei *Ulpia Traiana* (30 ani), ca urmare a faptului că este moștenitorul

²³ IDR III/2, 452.

²⁴ IDR III/2, 375.

²⁵ IDR III/2, 376.

²⁶ IDR III/2, 440.

²⁷ IDR III/2, 104.

²⁸ IDR III/3, 317, de la *Ampelum*; altar votiv dedicat lui Iupiter Optimus Maximus Ceterisque Dis Consentibus; dedicantul nu-și declină decât calitatea de *Ilvir coloniae*.

²⁹ IDR III/2, 117.

testamentar al acestuia³⁰. Cariera lui M. Opellius Adiutor ne este cunoscută însă dintr-o inscripție onorifică descoperită la *Ulpia Traiana*³¹ și care i-a fost ridicată pe cheltuiala plebei în locația stabilită prin decizia ordinului decurionilor: cvestor, edil, *Ilvir iure dicundo*, prefect al colegiului fabrilor.

O situație asemănătoare regăsim în cazul unui alt personaj de vază din oraș, și anume M. Cominius Quintus, deși aici avem de-a face cu un dedicant, nu cu un defunct. M. Cominius Quintus, alături de surorile sale Cominia Sperata și Cominia Cecilia finalizează lespeda funerară începută de mama lor Aelia Adiuta, pentru sine și soțul său Cominius Celerinus (*pontifex coloniae, eques Romanus, tribunus legionis*)³². M. Cominius Quintus se prezintă contemporanilor și posterității pe acest epitaf drept *pontifex quinquennalis*, oarecum în relație cu funcția tatălui său de *pontifex coloniae*. Monumentul funerar nu îi este destinat, accentul cade asupra familiei, asupra ducerii la bun sfârșit de către copii a îndatoririlor de comemorare a părinților, inițiate de mamă. M. Cominius Quintus mai este cunoscut din alte două inscripții: conform unei lespezi de marmură este cinstit pentru meritele sale de consiliul orașului, fiindu-i enumerate toate funcțiile (*pontifex* și prefect *quinquennal pro Antonino imperatore*, patron al colegiului fabrilor, *equo publico*)³³; același pune un altar onorific în locul stabilit de decretul decurionilor uneia dintre surorile sale, căsătorită cu T. Varenius Probus, *quinquennal* al coloniei. De data aceasta funcțiile enumerate sunt *pontifex*, *bisquinquennal* al coloniei, *equo publico*, *sacerdos arae augusti*³⁴.

Epitafurile decurionilor în ipostaza de defuncți sunt ridicate de: soții, copiii acestora (chiar dacă nu-și declină calitatea de moștenitori), mamă (pentru decurionii decedați la vârste tinere), moștenitori (de obicei copii, dar uneori și persoane a căror relație cu defunctul nu este exprimată direct). Interesant este faptul că am identificat un singur epitaf ridicat de un posibil libert, iar sclavii decurionilor lipsesc în totalitate.

Majoritatea monumentelor funerare realizate de decurioni sunt pentru soții sau copii, practica înmormântărilor comune sau succesive (soț/soție) evidențiind importanța legăturilor familiale.

Limbajul monumentelor este standardizat, de cele mai multe ori cuprinzând numele și calitatea defunctului (ultima calitate deținută) și a dedicantului (în cazul acestuia calitatea de referă cel mai adesea la relația cu defunctul). Atunci când defunctul a deținut mai multe funcții de-a lungul vieții ele ne sunt cunoscute din alte monumente, de obicei onorifice, care îi sunt închinat de

³⁰ IDR III/3, 350.

³¹ IDR III/2, 116.

³² IDR III/2, 371.

³³ IDR III/2, 107.

³⁴ IDR III/2, 108.

comunitate prin implicarea *ordo decurionum* care stabilește locul de ridicare a acestora (conform formulării *Loco Dato Decreto Decurionum*). Există și excepții totuși, cum ar fi epitaful cu două texte inscripționate succesiv. Majoritatea monumentelor funerare nu au reprezentări figurative (uneori și datorită fragmentarității lor, ceea ce este o mare deficiență), și în doar două cazuri textul este completat de imagine, care însă, după cum am putut observa, este în totală discordanță cu textul.

Monumentele funerare ale decurionilor nu sunt o expresie a opulenței și a bogăției, o reflectare a statutului social al defuncților/ dedicantilor, chiar dacă aceștia erau, poate, îndreptățiți la o atare atitudine. Ele surprind prin modestie și reprezintă o dovadă a îndeplinirii obligațiilor față de familie (în majoritatea cazurilor). În condiția în care majoritatea monumentelor ridicate de/ pentru decurioni vizează familia, considerăm că nu greșim când afirmăm că acestea constituie o dovadă a importanței valorilor familiale pentru categoria socială a decurionilor de la *Ulpia Traiana*.

Libertii și augustalii

Libertii și augustalii pun monumente funerare în principal membrilor familiei (soții, copii, părinți)³⁵. Numeroase epitafuri ridicate de libertii imperiali sunt dedicate copiilor decedați la vârste fragede: Constantianus, libert imperial și *adiutor tabularii* pune o lespede de marmură fiului său, Allianus, sclav imperial, mort la 6 ani, 9 luni și 22 zile³⁶. Bubalus, libert imperial, realizează un epitaf fiicei sale, Aurelia Procula, care a trăit 3 ani și 2 luni³⁷. Claudius Timocrates, libert imperial, alături de Aurelia Ireni, pun o lespede funerară de marmură lui Aurelius Volusianus, care a trăit 16 ani³⁸. Dacă Aurelia Ireni se auto-identifică ca fiind mama defunctului, Claudius Timocrates nu își declină calitatea de părinte. Carpion, *augusti libertus tabularii* pune un altar funerar fiului său, Marcus Aurelius Onesimus³⁹. Carpion este cunoscut și dintr-un altar votiv de

³⁵ Adrastus, Marcus și Titianus, liberti, pun un epitaf lui Marcus Suronius Adrastus, augustal al coloniei, 50 de ani și soției sale, Servilia Primitiva, 40 de ani (IDR III/2, 443). M. Cornelius Primus, augustal al coloniei, pune un altar de marmură fiicei sale, Cornelia Victorina (IDR III/2, 404). Scrierea care ocupă doar 45% din câmpul inscripției poate sugera că monumentul a fost conceput să comemoreze și alte persoane. Marcio, augustal și moștenitor, pune lespede funerară a soției sale (IDR III/2, 431). Synda, *scriba tabularii*, pune o lespede fiului *dulcissimus et piissimus* Aurelius Cimio(?), (?) ani, 6 luni, 11 zile (IDR III/2, 386). T. Flavius Aper, *scriba coloniae*, cunoscut dintr-o serie de inscripții votive pentru Malagbel, Liber Pater și Iupiter Aeternus (IDR III/2, 187, 253, 264) pune un altar soției sale, Valeria Cara (29 ani) (IDR III/2, 457).

³⁶ IDR III/2, 373.

³⁷ IDR III/2, 394.

³⁸ IDR III/2, 390.

³⁹ IDR III/2, 387.

marmură provenit din ruinele *mithraeum*-ului de la *Ulpia Traiana* dedicat lui Sol Invictus Mithras⁴⁰.

O altă categorie este reprezentată de monumentele aparținând unor liberiți și augustali în ipostaza de moștenitori, reduse numeric. Extrem de importantă este inscripția lui Fortunatus, *augusti libertus*, *adiutor tabularii* care pune o lespede funerară soției sale, Aurelia Victoria, cu mențiunea *Hoc Monumentum Heredes Non Sequetur*⁴¹, ceea ce sugerează existența unor dispoziții testamentare și a unor moștenitori care însă nu vor gestiona și această chestiune a comemorării defunctei, de care se ocupă soțul acesteia.

Septimius Asclepiade, augustal al coloniei și libert al lui Publius Aelius Septimius Audeo (*qui et Maximus*), veteran, ex centurion din *numerus Palmyrenorum Optatianensium* (60 de ani) îi realizează acestuia monumentul funerar (lespede de marmură). De punerea acestuia s-au îngrijit moștenitorii defunctului: Aelius Septimius Romanus, soldat în legiunea XIII Gemina, *adiutor officii corniculariorum*, fiica Septimia Septimina (*qui et Revocata*) și soția (*uxor*) Cornelia Antonia⁴².

Quintus Aurelius Saturninus, augustal al coloniei, alături de Proshodus și Logismus, liberiți și moștenitori, se îngrijesc de ridicarea unui altar funerar de marmură pentru Quintus Aurelius Tertius, originar din tribul Papiria, decurion și flamen al coloniei Sarmizegetusa⁴³. Acesta este cunoscut și dintr-un monument onorific ridicat în onoarea împăratului Antoninus Pius în anul 142, cu ocazia obținerii statutului de flamen al coloniei, ocazie cu care donează suma de 70000 de sesterți pentru *annona*⁴⁴.

Epitafurile augustalilor ca defuncți au fost ridicate de membrii familiei (soții, părinți)⁴⁵. Un exemplu interesant de mobilitate socială este evidențiat de

⁴⁰ IDR III/2, 277.

⁴¹ IDR III/2, 396.

⁴² IDR III/2, 366.

⁴³ IDR III/2, 388.

⁴⁴ IDR III/2, 72.

⁴⁵ Astfel este epitaful lui Decimus Baebantius Chrysantus, augustal al coloniei Zermicegetusae, care a trăit 66 de ani, a fost inscripționat pe o lespede funerară descoperită în apropiere de Mehadia de către soția sa, Baebatia Gamicen și de un număr de patru coherezi, ale căror nume nu se păstrează (IDR III/1, 89). O stelă funerară de marmură a fost ridicată pentru Lucius Cassius Marcio, augustal al coloniei (70 de ani) și pentru fiica sa Cassia Cassiana (19 ani) de către soția și mama Cassia Rufina (IDR III/2, 398). Petilia Victorina pune fiului său Caius Togernius Ingenuus, augustal al coloniei Sarmizegetusa Metropolis, 30 de ani, un altar funerar (IDR III/2, 444). Ulpia Patricia, soția augustalului Caius Venetius Privatus îi pune acestuia altarul funerar (IDR III/2, 459). Un altar de marmură pune Annius Macrinus soției sale și tatălui său Sextus Annius Pa...nius, augustal al coloniei (IDR III/2, 374). Iulia Maxima pune un epitaf soțului său, M. Iulius Victor, augustal al coloniei Sarmizegetusa Metropolis, decedat la 86 ani (IDR III/2, 421).

o placă de marmură pusă în memoria lui T. Aurelius Vitalis, augustal al coloniei Metropolis, decedat la 40 ani de către soția sa Aurelia... și fiul T. Aurelius Candidus, decurion al coloniei⁴⁶.

Libertii și augustalii de la Ulpia par a fi extrem de atașați valorilor familiale sau îndeplinirii îndatoririlor care decurg din obținerea statutului de moștenitori ai unor persoane de vază. Surprinde, de asemenea, situația libertilor imperiali în familiile cărora apar cazurile de mortalitate infantilă cele mai numeroase. Libertii au realizat în majoritate altare funerare sau lespezi. Libertii nu au optat pentru reprezentarea lor figurativă care le-ar fi asigurat o mai mare apreciere publică.

Monumentele libertilor demonstrează că legăturile familiale erau extrem de importante, aceasta întrucât abia eliberarea din sclavie le-a permis întemeierea unei familii legitime. Surprinzător este faptul că libertii apar mai ales în ipostaza de dedicanți, nu de defuncți. Doar în cazul augustalilor am identificat epitafuri care le sunt adresate, mai ales de către soți sau părinți, fără caracterul ostentativ care a fost identificat în alte provincii și, în special, în Italia (Ostia, Pompei). Valorile împărtășite de aceștia erau altele, cele familiale prevalând, propria consacrare publică având o importanță redusă.

Sclavii

Evidențele de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* înregistrează dedicațiile a patru sclavi din casa imperială, ale căror epitafuri se adresează soțiilor și/ sau copiilor⁴⁷. De mare importanță pentru relațiile familiale ale sclavilor imperiali care ajung să ocupe importante funcții în aparatul administrativ al provinciei sunt două lespezi funerare, puse de Herculanus, *adiutor tabularii* și sclav imperial pentru Claudia Turpilla (numită *uxor*) și fiului său Carus (*verna imperial*)⁴⁸, respectiv cea a lui Valentinus, numit și Potinianus, *augusti nostri verna, librarius ab instrumentiis* împreună cu Cassia Rogata, în memoria Valentinei, fiica lor, tot sclavă, decedată la vârsta de 10 ani și 5 luni⁴⁹. Partenerile celor doi sclavi imperiali sunt cetățene, în timp ce copiii preiau condiția de sclav a tatălui. Surprinde calitatea de *uxor* pe care Claudia Turpilla o afișează cu deosebită mândrie.

⁴⁶ IDR III/2, 389.

⁴⁷ Herculanus, *adiutor tabularii*, pune o lespede pentru Aurelia Respecta, *rarissima femina* (IDR III/2, 395), iar Augustalis, sclav a doi împărați (50 ani), pune un altar pentru sine și soția sa, Hygia, tot sclavă (48 ani) (IDR III/2, 412).

⁴⁸ IDR III/2, 402.

⁴⁹ IDR III/2, 453.

Militarii și veteranii

Nefiind un centru militar, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* înregistrează puține monumente funerare ale militarilor⁵⁰ și veteranilor⁵¹, care prin numărul lor redus nu ne permit o analiză mai detaliată. Cel puțin la nivelul monumentelor funerare, militarii și veteranii prezenți la *Ulpia Traiana* nu se constituie într-o categorie socială reprezentativă, prezența acestor indivizi fiind circumstanțială. Dacă monumentele veteranilor, fie în ipostaza de dedicanți, fie de defuncți au legătură cu familia (soție, copii), cele ale militarilor activi vizează părinții, frații sau moștenitorii (cel mai adesea camarazi de arme). Situația veteranilor se aseamănă întrucâtva cu cea a libertților⁵², în ambele cazuri eliberarea (din serviciul militar, respectiv din sclavie) atrăgând după sine și obținerea *ius matrimonium*. Dedicățiile aparținând soțiilor și copiilor, de acum legitimi, sugerează faptul că inscripțiile sunt într-o anume măsură declarații publice privind câștigarea

⁵⁰ Militari – defuncți: Pe lespedea funerară a lui C. Iulius Sabinus, *librarius a rationibus* în legiunea XIII Gemina, decedat la 30 ani, pusă de părinții săi, C. Iulius Valens, tatăl, își indică și funcția de *duumvir iure dicundo*. Avem de-a face cu o familie bine plasată, deopotrivă social (prin înaltul statut al tatălui, mama Cominia Florentina făcând de asemenea parte din una dintre cele mai respectabile familii de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), dar cu certitudine și economic. Din păcate piesa a dispărut și astfel nu putem face și o analiză a monumentului. Extrem de interesantă, chiar dacă nu include în text și numele dedicantului, este inscripția de pe lespedea funerară de marmură a lui Sextus Pilonius Modestus, din tribul Stellatina, originar din Benevetum, fiu al lui Sextus, centurion în legiunea IIII Flavia Felix, cohorta III, *hastatus posterior*, *eques romanus*, anterior în legiunea VII Claudia pia fidelis, VIII Augusta, XI Claudia pia fidelis și I Minervia pia fidelis, decedat la vârsta de 37 ani, după 19 ani de serviciu militar ca centurion. Formularea *Hic situs est* subliniază legătura directă dintre monumentul funerar și locul unde au fost depuse rămășițele pământești ale defunctului. Cât privește lespedea funerară aceasta se individualizează raportat la piesele similare discutate până acum prin faptul că redă întreaga carieră militară a lui Sextus Pilonius Modestus, alături de informațiile privind originea și descendența sa, caracterul onorific-comemorativ al piesei fiind astfel evident. Valerius Proculus, *secundus heres* (*ponendum curavit*) pune un epitaf pentru Marcus Verpidius Silvanus, călăreț în *ala II Pannonniorum* (IDR III/2, 460). Militari – dedicanți: o lespede funerară este pusă de Aurelius Ingenuus, soldat în legiunea XIII Gemina Antoniniana mamei sale Maria Secundina (decedată la 63 ani) și surorii Aurelia Saturnina (18 ani) (IDR III/2, 432).

⁵¹ Veteranul Iulius Priscus pune o stelă de marmură pentru soția sa, Claudia Serena, 71 ani (IDR III/2, 401). Lespedea funerară (IDR III/2, 366) a lui P. Aelius Septimius Audeo, numit și Maximus, veteran, fost centurion din *numerus Palmyrenorum Optatianensium*, decedat la vârsta de 60 de ani, a fost ridicată de moștenitorii săi, Aelius Septimius Romanus, soldat în legiunea XIII Gemina, *adiutor officii corniculariorum*, posibil fiul său, fiica sa Septimia Septimina numită și Revocata și soția (*uxor*) Cornelia Antonia. Aceștia s-au îngrijit să pună monumentul prin intermediul libertului Septimius Asclepiades, augustal (vezi discuția la Ștefănescu-Onițiu 2011, 368).

⁵² Vezi pentru comportamentul funerar al libertților și Onițiu 2014.

statutului de „a fi roman” și a tuturor drepturilor decurgând de aici, un motiv de mândrie și satisfacție personală.

Nemenționați/ clasa de mijloc

Există la *Ulpia Traiana* un număr semnificativ de epitafuri aparținând unor indivizi care nu își declină statutul social. Într-un studiu recent⁵³ acest gen de inscripții a fost inclus în categoria monumentelor aparținând clasei de mijloc din Dacia. Dacă o atare apreciere este veridică, atunci, prin analogie cu situația celorlalte categorii sociale, ar trebui să putem identifica anumite caracteristici și tipare comportamentale în ceea ce privește comemorarea defuncțiilor.

La o primă vedere, într-o majoritate covârșitoare, monumentele funerare în discuție au fost puse pentru membrii familiei (soți/soții, copii, mame, frați, nepoți)⁵⁴.

Două monumente se disting totuși. Castena Nice (o tânără decedată la vârsta de 27 ani), s-a îngrijit din timpul vieții de lespedea sa funerară, după cum ne dezvăluie textul inscripționat: *testamento poni sibi iussit arbitrato Herennia Maxima*⁵⁵. Surprinde faptul că defuncta, deși tânără, a gestionat prin testament problema comemorării sale.

O lespede de marmură a fost pusă lui Macrinus, cetățean trever de către Attius Valens și Carantius Germanus⁵⁶. Numele peregrine, menționarea faptului că Macrinus este cetățean trever, nu și a poziției sale sociale, lipsa

⁵³ Varga 2012, 195–211.

⁵⁴ Papirius Quintinus pune o lespede de marmură fiicei sale Papiria Quintilla (3 ani, 11 luni, 7 zile) (IDR III/2, 436). Umbrius Africanus pune mamei sale Umbria Africana (65 ani) un altar (IDR III/2, 452a). Caius Iulius Rusticus pune un epitaf (IDR III/2, 380) mamei sale Antonia Sisiata (60 ani), fratelui său C. Iulius Rusticinus (40 ani) și soției sale Antonia Protogenia (26 ani). Aelia Venusta pune o lespede nepoatei sale, Aurelia Hygia Iunior, 7 ani, 6 luni (IDR III/2, 392). Aelia Venusta este cunoscută și din inscripția nr. 154, un altar votiv pentru Aesculap și Hygia). Aurelius Maximus și Aurelius Pusinus pun o lespede pentru soțiile lor, Licinia Valentina, 60 ani și Aurelia Maxima, 20 ani (IDR III/2, 424). Lisinia Callityche pune o lespede de marmură cu două busturi în registrul superior soțului său, decedat la 40 ani, T. Lisinius Amabilis (IDR III/2, 425). Un altar funerar a fost pus de Iulia Afrodisia soțului său, Gaius Longinus Maximus (58 ani) (IDR III/2, 426). Iulia Valentina, soție și moștenitoare, pune un altar funerar soțului său C. Octavius Nepos, 70 ani (IDR III/2, 435). P. Pontius Pontianus pune o lespede funerară pentru P. Pontius Secundinus (10 ani, 3 luni, 23 zile), P. Pontius Blandus (6 ani, 7 zile) și pentru soția Valeria Blandina (65 ani) (IDR III/2, 439). Iacchius pune o stelă funerară soției sale Saturnina împreună cu Timotheus (IDR III/2, 441). Ulpus Eucharistus pune un altar soției Ulpia Candida (26 ani) (IDR III/2, 450). Ulpus Dubitatus și Ulpus Gemellinus pun un epitaf pentru mama Ulpia Dubitata (40 ani) și Ulpus Gemellinus (60 ani), precum și soției Iustia Ingenua (30 ani) și fiicei Iustia Sextilia. Din păcate textul nu se mai păstrează în continuare (IDR III/2, 451).

⁵⁵ IDR III/2, 399.

⁵⁶ IDR III/2, 427.

oricărui informații privind raportul dintre defunct și cei care îi ridică epitaful sugerează faptul că inscripția funerară se adresa comunității de origine a celor trei.

Revenind la monumentele realizate pentru membrii familiei, constatăm că în toate cazurile se menționează vârsta defuncților, pentru copii aceasta fiind specificată cu exactitate. În cazul epitafurilor copiilor se constată absența oricărui epitet asociat lor, ceea ce, dacă apreciem ca reprezentative aceste monumente pentru clasa de mijloc de la *Ulpia Traiana*, ridică unele semne de întrebare privind atitudinea clasei de mijloc față de copii⁵⁷. Soțiile în schimb sunt omagiate prin epitete precum *dignissima*, *pientissima*, *carissima* (nici acestea nu apar în toate cazurile). Cel mai elogios epitaf dedicat unei soții este cel pus de Aelius Marcellinei⁵⁸: *Hic Pietatis Honos...*

În absența unor informații suplimentare privind ocupația sau poziția socială, indivizii din clasa de mijloc de la *Ulpia Traiana* își îndeplinesc îndatoririle față de familie comemorându-și defuncții prin ridicarea de monumente, cu precădere lespezi funerare, caracterizate printr-un limbaj simplu, sobru, cel mai adesea auster în ceea ce privește relațiile interpersonale.

Colegiul fabrilor

Alături de categoriile sociale menționate deja, colegiul fabrilor de la *Ulpia Traiana* apare pe o serie de monumente funerare ridicate membrilor⁵⁹ sau patronilor săi⁶⁰. Calitatea de membru este menționată expres doar în două cazuri (Flavius Fortunatus este augustal și a făcut parte din decuria VII a colegiului fabrilor, iar pentru C. Iulius Marcus apare precizarea *ex collegio fabrum*), în celelalte aceasta fiind mai mult presupusă. Un posibil membru al colegiului fabrilor a fost și Q. Ianuarius Zosimus (35 ani), amintit pe un altar funerar alături de sora sa Ianuaria Candida (30 ani). Altarul a fost pus de tatăl său, Q. Ianuarius Agathangelus. Conform textului inscripției, la înmormântarea lui Zosimus și realizarea monumentului a contribuit și colegiul fabrilor cu suma de 400 denari⁶¹. Analizând monumentele nu putem să nu observăm diversitatea pieselor, atât ca tip de monument (sunt deopotrivă altare, stele și lespezi), cât și ca decor (stelele funerare prezintă imaginea defunctului în medalion ca un element comun) sau formă a scrierii. Stilul acestor epitafuri este impersonal,

⁵⁷ Un exemplu în acest sens este lespedea funerară pe care Marcus Pomponius Severus o pune soției și fiicelor Pomponia Severa și Anclarenia Marcellina (18 ani, fiică adoptivă) (IDR III/2, 438). Doar soției îi este asociat epitetul *carissima*.

⁵⁸ IDR III/2, 430.

⁵⁹ IDR III/2, 406, 407, 417.

⁶⁰ IDR III/2, 410.

⁶¹ IDR III/2, 413.

după cum era și de așteptat, fiind vorba despre o asociație profesională care îndeplinește obligațiile de comemorare a unor membri sau patroni decedați. Rămâne întrebarea de ce colegiul fabrilor și nu un membru al familiei sau moștenitor s-a ocupat de aceste aspecte (doar pe altarul lui Zosimus se specifică cu exactitate în ce a constatat contribuția colegiului, iar pe altarul funerar al lui L. Flavius Valentinus, patron al colegiului, apare verbul *posuit*; în rest, nu apare nicio mențiune de genul *posuit, fecit, faciendum curavit*, deși observăm pe singurele piese păstrate întregi, și anume 406 și 417 că textul este inscripționat doar în partea superioară a câmpului inscripției, existând suficient spațiu pentru integrarea altor informații).

În concluzie, analiza epitafurilor categoriilor sociale de la *Ulpia Traiana* a evidențiat importanța legăturilor familiale, îndeplinirea obligațiilor de comemorare a defuncților făcută sobru, simplu, indiferent dacă avem de-a face cu personaje înstărite sau bine situate din punct de vedere social. Imaginea defunctului, atunci când apare, nu este valorizată, ea nu este destinată să potențeze mesajul transmis prin cuvinte.

Comparând situația de la *Ulpia Traiana* cu cea din alte părți ale Imperiului, constatăm spre exemplu despre decurionii din Moesia Superior că și aici monumentele funerare vizează familia acestora, în special raportul soț-soție. Problema comemorării defunctului este gestionată de partener încă din timpul vieții, nu este lăsată în grija moștenitorilor; textul epitafului și, probabil, mormântul este realizat pentru ambii soții (conform sintagmei *et sibi vivus*). Sintagma *faciendum curavit* prezintă în majoritatea cazurilor arată că dedicantul s-a preocupat în integralitate de ducerea la bun sfârșit a obligațiilor față de defunct. Monumentele ridicate de părinți pentru decurioni sunt puțin numeroase, doar pentru decurioni decedați la vârste tinere – probabil cazurile de decurioni tineri sunt mai reduse, la acest statut social ajungând indivizi maturi care au îndeplinit serviciul militar, eventual alte funcții notabile; și, tot ca și în Dacia, părinții țin să menționeze cu exactitate vârsta la care a decedat tânărul. Epitafurile referitoare la liberti vizează îndeplinirea obligațiilor față de patroni (în majoritate elemente din armată) și față de familie. Spre deosebire de decurioni, unde problemele comemorării sunt gestionate din timpul vieții, doar în cazul augustalilor apare această preocupare, în toate celelalte cazuri monumentul este realizat în urma decesului și, frecvent exprimat, datorită dispozițiilor testamentare. Lipsesc epitafurile libertilor imperiali (avem un singur libert imperial devenit augustal). O altă practică pe care o regăsim la decurioni și, în unele cazuri, la liberti (augustali) este cea a monumentelor/ mormintelor

comune ale celor doi soți (soția/ soțul realizând monumentul *vivo/ viva sibi et coniugi*). Acestea denotă faptul că în Moesia Superior cazurile de *self-commemoration* sunt mult mai numeroase, indivizii preocupându-se încă din timpul vieții de îndeplinirea obligațiilor și ritualurilor necesare în momentul morții, fără a lăsa această obligație în grija moștenitorilor.

În nordul Italiei, la Ostia și Pompei, precum și în alte orașe, majoritatea epitafurilor au fost ridicate de liberi, care astfel ar fi încercat să-și legitimeze prin monumente funerare somptuoase, uneori chiar ostentative ridicate, poziția obținută în urma eliberării din sclavie și să compenseze inegalitățile sociale suferite; ei își conștientizează în mult mai mare grad decât alte categorii de indivizi statutul social și putem vorbi de un anume sentiment de competiție între ei. Libertii nu lasă realizarea epitafurilor lor în grija rudelor sau moștenitorilor, iar pe monumentele lor de cele mai multe ori caută să evidențieze cele două elemente esențiale pe care le obțin prin eliberare, și anume familia și cetățenia (reprezentându-se îmbrăcați în togă, alături de membrii familiei)⁶². În contrast cu acestea, monumentele elitelor sunt relativ puține și modeste, ca și cum elitele nu ar fi trebuit să-și demonstreze poziția publică deținută în momentul morții. Epitafurile acestora sunt cel mai adesea rezultatul inițiativei publice, combinat cu devoțiunea personală sau mândria familială⁶³.

Analizând comportamentul epigrafic, Elizabeth Meyer arată că există o legătură între status-ul social și practicile epigrafice provinciale: atunci când status-ul de cetățean roman era considerat ca important, epitaful era un mod de a anunța public că avem de-a face cu un cetățean; astfel, numărul de monumente funerare este cu atât mai mare cu cât numărul de cetățeni dintr-o comunitate este mai redus. Secolul al III-lea, prin *Constitutio Antoniniana*, va marca un declin al epitafurilor ca manieră de a exprima public identitatea individuală (în condiția în care toți indivizii născuți liberi vor deveni cetățeni). Elizabeth Meyer dă exemplul Gallia și nordul Africii unde epitafurile sunt parte a unui complex de practici mortuare care exprimă condiția de roman, provincialii acordând importanță felului de a fi roman și modului în care se comportă romanii. Dacă în vest cetățenia romană era indiciul obținerii unui mare privilegiu, în est fiind mai puțini cetățeni, acest statut nu avea o atât de mare importanță pentru localnici, astfel că indivizii nu menționau pe epitafuri dacă dețineau sau nu această calitate⁶⁴.

Pentru provincia Dacia suntem de părere că acest subiect de studiu este încă la început, și că doar demersuri viitoare vor putea aduce clarificări suplimentare.

⁶² Mouritsen 2005, 56.

⁶³ Mouritsen 2005, 47.

⁶⁴ Meyer 1990, 91–95.

BIBLIOGRAFIE

Ardevan 1998,

R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998.

Crețulescu 2013,

I. Crețulescu, *Monumentele funerare ale militarilor în provinciile Moesia și Dacia (secolele I-III)*, 2003 (Teza de doctorat, mss.)

Hope 1997,

V. Hope, *Constructing Roman identity: funerary monuments and social structure in the Roman world*, în *Mortality*, 2, 2, 1997, 103–121.

Hope 2001,

V. Hope, *Constructing Identity. The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nîmes*, BAR IS, 960, 2001 (non vidi).

Hope 2003,

V. Hope, *Trophies and Tombstones: commemorating the Roman soldier*, în *World Archaeology* 35, 1, *The Social Commemoration of Warfare*, 2003, 79–97.

Meyer 1990,

E. Meyer, *Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire: the evidence of epitaphs*, în *JRS*, 80, 1990, 74–96.

Mihăilescu-Bîrliba 2006,

L. Mihăilescu-Bîrliba, *Les patrons des affranchis privés dans les provinces Balkano-Danubiennes (Dalmatie, Pannonies, Dacies et Mesies)*, în *StAA*, XII, 2006, 65–76.

Mihăilescu-Bîrliba, Dumitrache, Piftor 2010,

L. Mihăilescu-Bîrliba, I. Dumitrache, V. Piftor, *La mobilité locale en Dacie Romaine selon les sources épigraphiques: I. Dacie Inferieure*, în *StHHA*, 28, 2010, 95–108.

Mouritsen 2005,

H. Mouritsen, *Freedmen and decurions: epitaphs and social history in Imperial Italy*, în *JRS*, 95, 2005, 38–63.

Onițiu 2014,

A. Onițiu, *Comportamentul funerar al decurionilor și liberților din provinciile Dacia și Moesia Superior. Studiu comparativ*, BHAUT, XIV, 2014, 63–84.

Saller, Shaw 1984,

R. P. Saller, B. D. Shaw, *Tombstones and Roman family relations in the Principate: civilians, soldiers and slaves*, în *JRS*, 74, 1984, 124–156.

Scheidel 2004,

W. Scheidel, *Human mobility in Roman Italy. I. The Free Population*, în *JRS*, 94, 2004, 1–26.

Ștefănescu-Onițiu 2011,

A. Ștefănescu-Onițiu, *Social relations of the soldiers in Roman Dacia (I). Heirs*, în *Scripta Classica. Radu Ardevan Sexagenario Dedicata*, Cluj-Napoca, 2011, 365–370.

Varga 2012,

R. Varga, *Particular commemoration habits of the middle class from Roman Dacia*, în *StAA*, 18, 2012, 195–211.

SOCIAL STRUCTURE AND FUNERAL BEHAVIOR IN THE TOWNS OF ROMAN DACIA (I). ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Abstract

Preponderantly the research concerning the population in Roman Dacia is founded on the analysis of the epigraphic material (inscriptions); it was in a large measure published, known and analyzed for about half a century in the literature of the field. Despite such a fact, information on the population there is not by far complete and exhaustive. This is the reason that makes the analysis and re-interpretation of the epigraphic material necessary by the means of the social sciences (sociology, anthropology, and social history); new data concerning the social structure, relations between the various social categories or the familial and inter-ethnic relations might be brought into relief by this. The present approach aims to a deep analyzing by the means of social sciences of epigraphic material from the towns in Roman Dacia; as a first case study, the author insists upon the funeral inscriptions in Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, attempting to identify whether a standard way existed or not, namely a pattern of the epigraphic behavior belonging to different social categories in the area of the old capital of the province of Dacia. The analysis aims to identify the features of the commemorative culture in the case of any social categories (from decurions, liberti and augustales, slaves, soldiers and veterans to those ones belonging possibly to the middle class at that time), or social-professional categories (members of the *praefectus collegii fabrum*); the study points out the relation between inscription and the social state of the deceased/ dedicant, relations between them, the text structure, decoration, representative images eventually, that come to make complete the epitaph. The study concerning the inscriptions points out the institution of family and obligation to commemorate the defunct persons as the main important aspects and the main reasons that underlie the funeral monuments building.

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DE EPOCĂ ROMANĂ DE LA RAMNA (JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN) ȘI PRIMA COLABORARE ȘTIINȚIFICĂ ÎNTRE MUZEELE BĂNĂȚENE DIN TIMIȘOARA ȘI REȘIȚA

Călin Timoc*

Cuvinte cheie: colaborare, arheologi, epocă romană, cuptoare, edificiu din piatră

Keywords: cooperation, archaeologists, roman age, kilns, stonebuilding

Teritoriul comunei Ramna din jud. Caraș-Severin este cunoscut în literatura de specialitate prin patrimoniul arheologic pe care îl găzduiește, multe descoperiri fiind semnalate mai mult în urma unor periegeheze sau săpături accidentale¹. În anii 1959–1960, odată cu dorința reșitenilor de a avea un muzeu în localitatea lor reședință de județ, inițiativă sprijinită de autoritățile comuniste, mai ales de acad. Constantin Daicoviciu de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, munca de teren, de colectare și cercetare a materialelor arheologice din teritoriul Banatului de munte se întetește². Astfel, au fost reperate situri noi și confirmate siturile cunoscute anterior³. Sufletul acestor cercetări a fost, fără îndoială, Octavian Răuț, primul director al Muzeului Orășenesc din Reșița, cel care fiind la bază profesor de geografie știa cel mai bine la vremea respectivă terenul, hărțile vechi și toponimia Banatului⁴.

Preambulul descoperirilor de la Ramna. Deloc străin de semnalarea unor ruine romane la Ramna a fost și profesorul de istorie din Oravița, Traian Simu, același personaj care alături de părintele greco-catolic Ioan Boroș, director pe atunci al

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: calintimoc@gmail.com

¹ Vezi în acest sens Luca 2010, 207–208, s.v. „Ramna”; https://ro.wikipedia.org/wiki/Lista_siturilor_arheologice_din_județul_Caraș-Severin_-_R (accesat: 22.09.2018)

² Țeicu 2000, 5–6.

³ Căldariu, Petrovsky 1977, 147.

⁴ Timoc 2016, 719.

Muzeului de Istorie din Lugoj, deschiseseră în perioada interbelică o frumoasă expoziție arheologică cu piese de pe tot cuprinsul Banatului⁵. Neobositul Traian Simu realiza în anul 1957 și o expoziție etnografică în cadrul școlii din Ramna, inserând în cadrul acesteia o vitrină cu câteva obiecte romane descoperite întâmplător de localnici pe raza localității⁶. Traian Simu a scris și o lucrare dedicată drumurilor și fortificațiilor romane din Banat, fiind între primii care se dedică studierii segmentului de drum pietruit dintre Berzovia și Ramna, care era cunoscut în folclor ca fiind drumul roman pe care împăratul Traian l-a construit pentru armatele sale pentru a putea mai ușor cucerii și stăpânii Dacia regelui Decebal⁷.

Pentru ca nou înființatul muzeu orașenesc din Reșița să se clădească repede și bine, să acumuleze rapid un patrimoniu arheologic consistent în depozitele sale, Constantin Daicoviciu s-a rugat de amicul său Marius Moga, fost subaltern la Institutul de Studii Clasice din Cluj în perioada interbelică și director al Muzeului Banatului din Timișoara în epoca postbelică – comunistă, să sprijine planul de cercetare al Reșiței din zona Banatul montan. Timișoara avea capacitatea de a ajuta Reșița, personalul Muzeului Banatului „înzecindu-se” în perioada respectivă⁸.

La îndemnul și supravegherea părintească a bătrânului Daicoviciu, cooperarea arheologică a celor două muzee bănățene s-a concretizat între anii 1959–1962, cu eforturi financiare considerabile⁹, în câteva campanii de cercetări sistematice de succes, mai ales în zona localităților Berzovia și Ramna. Coordonarea științifică a investigațiilor trebuia să o aibă muzeul timișorean, iar beneficiarul săpăturilor arheologice și păstrătoarea materialului descoperit urma să fie instituția de cultură reșițeană¹⁰.

Soarta cercetărilor. Cu toate că rezultatele preliminare ale săpăturilor arheologice de la Ramna au fost bine primite de lumea științifică românească și s-au bucurat pe mai departe de sprijinul Clujului, ele au fost repede abandonate și au rămas în cea mai mare parte nepublicate. Singurul „câștig” imediat al acestor cercetări a fost atragerea unor tineri liceeni spre profesia nobilă de arheolog. Aceștia vor deveni specialiști de marcă, de talie internațională în studiul vestigiile antice, unul dintre ei fiind Gheorghe Lazarovici¹¹.

⁵ Simu 1943.

⁶ http://www.ramna.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=34 (19.09.2018)

⁷ Simu 1924, 8.

⁸ Medeleț 1999, 234.

⁹ Medeleț, Flutur 2002, 98.

¹⁰ Medeleț 2000, 13–14.

¹¹ Informație amabilă primită de la Gh. Lazarovici, căruia îi mulțumim pe această cale.

Nu este foarte clar din ce cauză s-a ajuns în această situație, dar cele două muzee bănățene, prin reprezentanții lor nu mai găseau calea să continue colaborarea în domeniul arheologiei, tensiunile ivite în anul 1962 între cele două colective, legate îndeosebi de maniera în care se implică fiecare parte la Berzovia și la Ramna, a făcut ca în cele din urmă săpăturile să fie sistate. Timișoara reținea pentru ea documentația de săpătură, iar Reșița materialul arheologic. Cu toate eforturile acad. Constantin Daicoviciu de a debloca situația și de a impulsiona continuarea cercetărilor arheologice a zonei, prin trimiterea lui Dumitru Protase la Berzovia în anii 1965–1968¹², arheologii de la Timișoara împreună cu cei de la Reșița nu au mai valorificat cercetările întreprinse la Ramna, doar sumarul rezultatelor săpăturilor din castrul de legiune de la Berzovia au văzut lumina tiparului, sub semnătura unică a lui Marius Moga¹³.

Chiar și așa, rămase inedite, ecoul descoperirilor arheologice de la Ramna din acei ani a făcut ca, odată cu trecerea timpului, în literatura de specialitate să apară referiri generale sau mențiuni sporadice la cele dezvelite. Ele apar menționate prima dată în sinteza săpăturilor anuale, efectuate la nivel național și indexate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București¹⁴.

Primul care pune pe harta descoperirilor de epocă romană din Banat, de la Ramna, va fi Constantin Daicoviciu¹⁵, apoi Octavian Răuț va include în studiile sale de topografie și toponimie bănățeană siturile arheologice de la Ramna din punctele „Beran” și „Odu Verde”, la a căror dezvelire a participat direct¹⁶. Tot el este cel care menționează poziția față de drumurile romane a monumentelor descoperite în această localitate, postulând că edificiul din piatră dezvelit la Ramna ar fi o *statio* romană¹⁷.

Mai târziu, Gh. Lazarovici și Eugen Iaroslavschi, într-un repertoriu arheologic realizat după ce au verificat pe teren întregul areal, menționau faptul că, pe lângă urmele romane descoperite la Ramna, în zonă se întâlnesc și situri de factură daco-romană, aparținând secolelor III-IV p.Chr.¹⁸.

Sabin Adrian Luca atrăgea atenția în munca sa de repertoriere completă a

¹² Protase 2010, 33–34.

¹³ Moga 1970. La cercetările arheologice inițiale a participat și Octavian Răuț, fapt ce reiese cât se poate de clar din documentele fotografice de arhivă. A se consulta: *Fond Personal Răuț Octavian, Profesor, Reșița* în Arhivele Naționale, filiala Caransebeș, nr. inv. 1614, nr. fond 1086 (1006 file), <http://old.arhivelenationale.ro/images/custom/image/serban/2013/1278%202013%20Bun%20SJAN%20CS%20Tabel%20date%20in%20cercetare.pdf> (accesat 12 septembrie 2018)

¹⁴ Popescu 1963, 459, nr. 69 (Ramna).

¹⁵ Constantinescu, Daicoviciu, Daicoviciu 1974, 44.

¹⁶ Răuț, Ioniță 1976, 14.

¹⁷ Răuț, Bozu, Petrovski 1977, 142–143 (fig. 1).

¹⁸ Iaroslavschi, Lazarovici 1978, 25.

siturilor spațiului bănățean, și a județului Caraș-Severin în mod special, asupra bogăției de urme arheologice din jurul localității Ramna și semnală și el la rândul său existența unui nivel de locuire daco-roman în zona cuptoarelor din punctul „Odu Verde”¹⁹.

Doina Benea, ocupându-se de antichitățile Banatului, oferă o primă expertiză avizată asupra celor descoperite la Ramna, din informațiile primite foarte probabil de la cei implicați în cercetările din anii 1959–1962 ale zonei. Astfel, aflăm că în punctul „Beran” de la Ramna s-a dezvelit parțial o *villa rustica*, iar cuptoarele de mari dimensiuni le consideră ca fiind realizate pentru arderea cărămizilor romane. Distinsa cercetătoare nu uită să menționeze că aceste monumente nu au fost publicate niciodată corespunzător²⁰. Cunoscut va fi făcut, la aproape 5 decenii distanță, planul construcției din piatră dezvelite la Ramna, din punctul „Beran”, fără a se preciza sursa, dar cu indicarea destul de exactă a dimensiunilor²¹. Despre cuptoare, deși nu se cunoștea decât numărul lor, aceasta nu i-a oprit pe specialiști să postuleze că la Ramna ar putea fi pentru epoca provinciei cea mai însemnată așezare de olari romani²².

Renumitul cercetător Nicolae Gudea se oprește și el asupra vestigiilor de la Ramna și concluzionează că era o zonă rurală importantă, cu mai multe așezări având clădiri cu zid de piatră, care după ceramica și monedele descoperite au funcționat în perioada provinciei și probabil după aceasta²³.

Florin Medeț, în anul 2001, în discursul gratulator cu ocazia aniversării a 40 de ani de la înființarea muzeului reșițean, face publice câteva date edificatoare a ceea ce s-a descoperit la începutul anilor '60 ai secolului trecut la Ramna, menționând clar că publicarea integrală a manuscriselor profesorului Marius Moga urma a fi făcută în anii următori, fapt care nu s-a mai întâmplat. Dacă ar fi să îl credem pe cuvânt, atunci la Ramna s-au descoperit, în opinia sa, sub coordonarea strictă a profesorului Marius Moga și a echipei sale de specialiști, alături de Octavian Răuț și elevii săi, o construcție romană tip *villa rustica*, cu zid de piatră în punctul „Beran” și, nu departe de acest loc, în punctul „Odu Verde”, 3 mari cuptoare de olărie romane, cu ceramică între ele, unul de formă ovală la bază, fiind într-o stare ceva mai bună, a putut fi complet cercetat, după el s-a făcut mai târziu și o machetă scara 1:3 pentru expoziția permanentă a Muzeului Banatului Timișoara. Cuptorul acesta, la descoperire, avea 2 stâlpi de susținere a platformei grătar, măsura 1,90 × 2,70 m în momentul curățării lui, iar platforma avea 37 de perforații.

¹⁹ Luca 2010, 207–208, s.v. „Ramna”.

²⁰ Benea 2013, 284.

²¹ Bozu 2008, 91, 103 (Taf. IX. 4)

²² Benea 1977, 166.

²³ Gudea 2008, 98, nr. 85 (Ramna).

Documentele de șantier. Pentru a nu lucra cu informații eronate și a evita filtrul propriu în analiza primară a situației arheologice de la Ramna considerăm că este mai bine să fie publicat *in extenso* tot ceea ce au lăsat protagoniștii acestor cercetări despre vestigiile de la Ramna. Observațiile personale le vom grupa ulterior, separat, cu scopul de a sublinia lucrurile inedite care nu se știau până în prezent despre aceste descoperiri.

Dosar vechi, nr. de înregistrare 839²⁴

Caiet gros (100 file); coperti tari, îmbrăcate în linoleum, culoare verde-kaki, cu sigla în colțul din dreapta jos (1 Mai cu roata dințată)

Din piesele de la dosar, caietul poartă indicativul VII/1

(copie *ad literam* după acest caiet de șantier)*

Ramna

Pe locul numit Beran, la cca 5½ km de la Bocșa română, prof. T. Simu, din Ramna, a dezvelit o bucată de zid dintr-o construcție.

Săpăturile făcute în luna iulie 1961 au avut rostul de a stabili originea construcției și recoltarea materialelor pentru muzeul ce se organizează la Reșița.

Construcția dezvelită este alcătuită din două încăperi aproape egale ca dimensiune. Orientarea clădirii, cu axul lung este nord vest – nord est (în desene apare mai degrabă NV – SE!!! – n.n.).

Săpăturile făcute de localnicii din Ramna, pentru piatra de construcție și piatra de drum, au distrus cea mai mare parte din această construcție: zidul lateral vestic a fost scos pe toată lungimea lui ca și zidul care compartimenta clădirea. Din ultimul nu s-a mai aflat decât o bucată din fundație împreună cu mortarul egalizator.

(Scris cu creionul și paginile următoare, cu caligrafia Ortansei Radu – n.n.)

Ramna 13.VII.1961

Clădirea săpată este foarte probabil o vilă suburbană, având una dintre camere cu hipocaust. Intrarea în clădire, situată la N.V. era flancată de două baze construite din piatră de stâncă, cărămidă, fără fundații și tencuită atât pe fețe cât și pe partea superioară cu un strat subțire de *cocciopesto*. Baza din dreapta intrării se păstrează foarte puțin, are mai mult aspectul de dărâmatură,

²⁴ Dosarul se află în Arhiva operativă a Muzeului Național al Banatului din Timișoara, cu numărul de înregistrare 839.

probabil a fost scoasă odată cu zidul care lipsește. În spațiul cuprins de cele două baze se văd limpede două nivele de locuire = cel inf. este alcătuit dintr-o pardosea foarte slabă, făcută din mortar, cu foarte puțină cărămidă în el, având grosimea de circa 10 cm. Peste acesta, urmează un strat de nisip argilos (vezi profilul C-D), peste care se observă un strat de cărămizi zdrobite și arsură slabă.

Sala I

Nu păstrează decât ceva mai mare parte din zidul din stînga și mai mult de jumătate din fundația zidului care compartimentează clădirea nr. două camere. Secțiunea făcută lîngă zidul din stînga a scos la iveală sistemul de construcție întrebuițat și impus de era foarte greu de făcut. După săparea șanțurilor pentru construirea zidurilor, o parte din acestea au fost umplute cu piatră de stîncă fără liant, peste care s-a turnat un strat de aproximativ 10 cm de mortar și fundația propriu-zisă. La nivelul solului antic, peste această fundație s-a pus o scoabă de mortar de egalizare, construindu-se zidul propriu-zis.

Zidurile laterale sînt construite din piatră de stîncă. La zidul de compartimentare al clădirii, după puținele resturi păstrate și după mortarul de egalizare pus peste fundație se pare că s-a întrebuițat și cărămidă. Bucăți de cărămidă, dealtfel, apar și în fundație.

Nivelul primei camere (prim) corespunde cu nivelul prim dintre bazele care flanchează intrarea și care este același cu nivelul antic al solului. Cel de-al doilea nivel nu a putut fi stabilit aiceea, fd. Dărîmătura este uniformă pînă la pămîntul vegetal de astăzi. (În prima pardosea din mortar a fost întrebuițată nr. cantitate mare piatră de stîncă zdrobită).

Sala a II-a

Prevăzută cu hipocaust este puțin mai mare decît prima și păstrează în întregime zidul din stînga și cel din fund. Zidul din dreapta a fost scos în întregime, nemai păstrîndu-se decît foarte puțin din legătura cu zidul din fund. Picioarele sînt formate din cărămizi rotunde, cu diametrul de 20 cm și păstrate (20 × 20 cm). Baza o formează cărămizi de 30 × 30 cm. La construirea picioarelor nu s-a ținut seama de forma cărămizilor, prin urmare, la unele picioare găsim întrebuițată de o potrivă, cărămidă pătrată și rotundă. Dintre cărămizile care formau pardoseala primă nu am aflat decît fragmente. Din stratul de *cocciopesto* care era pus peste această primă pardoseală s-a păstrat aproape de *praefurnium* o bucată, care arată deasemenea, două faze de locuire ale acestei clădiri. Prima fază este indicată de stratul de mortar gros de 13 cm, cu mult pietriș și puține bucăți de cărămidă. Cărămida mărunță se găsește mai ales în stratul superior, adică în scliviseala care a fost făcută. Peste acest strat urmează al 2-lea, gros de aproape 8 cm, foarte uniform în ceea ce privește compoziția, cărămida zdrobită și spartă fiind întrebuițată pe toată grosimea acesteia.

Picioarele hipocaustului erau alcătuite din cîte 4 cărămizi. Dintre picioare

nu se păstrează decît acelea situate lîngă peretele din stînga. În restul încăperii, cîteva cărămizi rotunde și pătrate și două baze care depășesc mijlocul încăperii spre dreapta. *Praefurnium*-ul este amplasat aproape la mijlocul peretelui din fund al camerei a doua, cu lățimea de 1,25 m, lungimea de 2,70 m. Zidurile laterale pe lungime de 2 m sînt făcute din piatră de stîncă și bucăți de cărămidă. Spre interior, ambele ziduri continuă cu baze din piatră, cîte 30 cm. Atît pe mortarul de pe ziduri, cît și pe pietrele bazei și pe pămîntul dintre cele două fundații urma de foc este evidentă, pămîntul fiind ars în unele locuri pînă la negru, în altele pînă la roșu. Mulțimea de cărămidă aflată la extremitatea exterioară a *praefurnium*-ului lasă impresia că prima parte a acestuia era construită din cărămidă. În interiorul *praefurnium*-ului au fost găsite și cîteva cărămizi de stilpi, rotunde și pătrate. Urme de supraardere pe acestea nu se observă. În schimb pe o cărămidă care putea să servească drept bază de stîlp urma de supraardere este mai mult decît evidentă. S-ar putea ca întreaga vatră să fi fost pardosită doar cu cărămidă și cărămizile de la picioare au ajuns aici cu prilejul devastării construcției pentru scoaterea pietrei și a materialului de construcție.

Inventarul locuinței este aproape inexistent. În afară de cîteva fragmente ceramice, majoritatea făcînd parte dintr-o ceramică bună, de culoare roșie, cu urme evidente de lustru, nu s-au mai putut afla decît cuie de fier cu capul mare, majoritatea găsite la intrarea clădirii, unde s-a găsit și un *pillum*, un nit de fier.

Jurnalul de șantier este însoțit de 3 fotografii din timpul săpăturilor arheologice și cîteva desene: grunduri și profile semnate de Ortansa Radu, subalternul lui Marius Moga, cîteva încercări de axionometrie a cuptorului patru-later descoperit la „Odu Verde” și o schiță de restaurare scara 1:3 a acestuia, cu dimensiunile aferente. Macheta cuptorului de la Ramna, scara 1:3, cu două replici de vase, un castron și un *mortarium* cărămiziu puteau fi multă vreme admirate în expoziția de bază a Muzeului Banatului Timișoara. Exponatul are nr. inv. 7562 și a fost realizat de restauratorul Aladar Varga, la cererea expresă a profesorului Marius Moga. Pe baza acestor date ne propunem să reevaluăm atît cît se poate descoperirile de epocă romană de la Ramna și să oferim o descriere cît mai completă a lor.

Edificiul din punctul „Beran”. Așa cum reiese din textul jurnalului, construcția considerată *villa suburbana* sau *villa rustica* (fermă romană) inițial, apoi o *statio* (haltă de poștă) a fost cercetată doar în anul 1961, nu și în 1962, așa cum se credea²⁵. Din planul de situație și lacunara descriere a descoperitorilor

²⁵ Medeleț 2000, 14.

reiese că edificiul nu a fost integral săpat, iar planimetria arealului acoperit de săpătura arheologică indică o clădire cu un plan puțin diferit decât ceea ce se știa până acum (vezi fig. 6).

Săpătura în sine este realizată mai puțin ordonat, în stilul acelor vremuri, autorii urmărind printr-o secțiune de control îngustă să identifice zidurile și apoi, „încălecând” pe ele, să dezvelească planul edificiului în ansamblul său. Operațiunea însă nu a lămurit prea bine clădirea, ea având mai multe camere, deja în prima sala (cameră) ivindu-se urmele unui sistem de încălzire cu *hypocaustum*, care număra o rețea de 8/5 rânduri de piloni. Dimensiunile acestor camere par destul de mici, cca. 4×3 metri, iar întreaga zonă excavată nu depășește 10×4 m. Lățimea edificiului nu o putem aprecia exact deoarece mai există ducturi de ziduri nesăpate în zonă. Atât fundația, cât și elevația par de calitate, făcute din blocuri mari de calcar, grosimea lor fiind 0,80 cm. O mare parte din pilonii păstrați sunt din cărămidă rotundă, ceea ce este specific perioadelor timpurii, de la începutul secolului al II-lea p.Chr.

Situația stratigrafică indică faptul că această construcție a dispărut în urma unui incendiu (vezi fig. 5). Mai există un nivel mai vechi de arsură, enunțat și de Florin Medeleț, dar foarte probabil acesta aparținea unei construcții din lemn, anterioară acestui edificiu (vezi fig. 4).

Cât de puțin a fost investigată arheologic construcția, nu putem ști ce funcție avea. Apropierea de drumul imperial ne-ar obliga să credem că ea a funcționat ca *statio* sau *mansio* pentru armata romană. La aceeași idee ne poate duce și mărimea considerabilă a *praefurnium*-ului, de aproape 2×2 m. Faptul că nu s-a descoperit aproape deloc material arheologic mobil în această construcție pledează tot pentru o datare timpurie, situația fiind specifică în zonă, majoritatea castrelor de pe acest aliniament par a fi părăsite abia după „o curățenie generală”.

Cuptoarele din punctul „Odu Verde”. Informațiile puse cap la cap ne arată că în locul numit „Odu Verde” s-au descoperit 4 cuptoare, nu trei, iar cel mai bine păstrat și cercetat cuptor era de formă patrulateră nu ovală. Primul cuptor a fost identificat la suprafață în perieghetză, în întregime distrus (vezi fig. 12), iar celelalte 3 cuptoare din această baterie au ieșit în secțiunea de control. Chiar dacă dimensiunile și forma lor este diferită (între 2 și 3,5 m diametru), toate sunt asociate cu descoperiri de ceramică în ele și toate par să fie cu grătarul susținut de piloni. Acest lucru cred că ar trebui să ne facă să acceptăm că nu avem de-a face cu cuptoare pentru ars material tegular²⁶, ci mai degrabă ceramică, tipul clasic roman, de mari dimensiuni, cu grătarul susținut în zona centrală de 1 sau

²⁶ Benea 2013, 284.

2 piloni și cu *praeefurnium* construit din chirpici la suprafața camerei de ardere²⁷ (vezi fig. 8).

Nu este niciun dubiu că avem de-a face cu un atelier de olărie cu o piață bună de desfacere în apropiere. Nu excludem datarea acestui atelier în primele decenii ale secolului al II-lea, atunci când legiunea a IIII-a Flavia Felix staționa la Berzovia, perioadă când atelierul deservea cu produsele sale unitatea militară. Cronologia acestui centru ceramic este foarte greu de stabilit în condițiile lipsei aproape totale a elementelor de datare. Cert este că în zonă există și un nivel târziu, de secol IV p.Chr. și chiar de ev. mediu. În apropierea cuptoarelor au apărut în săpătură și 2 morminte medievale, fără inventar, dar cu schelete orientate E-V și mâinile pe piept, asemănătoare bogumililor (Fig. 14).

Distanța dintre cuptoare este relativ mică, de maxim 4 m și ele par aliniate pe panta moale a dealului, în zona „Odu Verde”. Cuptorul cel mai bine păstrat este cel de formă patrulateră cu grătarul ce se susține pe doi piloni, care arată ca niște pâlnii realizate din lut. Întreaga structură a cuptorului este realizată din chirpici și armată cu o rețea de suluri de lut care ajută foarte probabil la susținerea greutății încărcăturii în timpul arderilor. Gura de foc – *praeefurnium* – este parțial păstrată, dar are o deschidere mare de o formă pătrată, arhitectură ce permite arderi la temperaturi înalte și o bună oxigenare a interiorului. Dimensiunile cuptorului, atât cât s-au păstrat ele în momentul descoperirii (marcate pe desen), au fost: $1,9 \times 3,15$ m și 1,1 m înălțime.

Totuși, din cele prezentate de Florin Medelet, nu credem că fragmentele ceramice găsite deasupra plăcii de reverberație erau produse în cuptor. Fragmentele ceramice provin de la mai multe vase, între care și o ceașcă dacică, un recipient mare de tip *mortarium*, un urcior și boluri ceramice. Chiar dacă au fost găsite *in situ*, ele nu au putut fi restaurate complet²⁸, nefiind niciuna din ele întregibile complet. Se pare că odată cu dezafectarea cuptorului și abandonarea lui, interiorul a fost transformat în groapa de gunoi a atelierului de olărie. Fragmentele ceramice sunt, după părerea noastră, în poziție secundară.

În apropierea acestui cuptor mare, la aprox. 3 m distanță, a existat și unul mai mic, păstrat foarte rău, dar cu o groapă de deservire foarte lungă de 4 m. Din păcate, mai multe cercetări nu s-au întreprins în zonă în anii următori – noi nu avem cunoștința de ele – însă doar din aceste descrieri sumare ne putem da seama de potențialul economic în antichitate al locului și ce perspective frumoase ar oferi reluarea săpături arheologice sistematice.

²⁷ EAIVR 1994, s.v. „cuptor”.

²⁸ Medelet 2000, 14.

În loc de concluzii. Materialul documentar rămas în arhiva Muzeului Național al Banatului, legat de această colaborare cu Muzeul Banatului Montan, la vremea respectivă Muzeul Orașenesc Reșița, este destul de lacunar (lipsește fotografiile și mai ales date exacte în legătură cu numărul și dimensiunile secțiunilor trasate), dar totuși suficient de edificator asupra importanței siturilor de epocă romană din zona Berzovia–Ramna. Se poate totuși constata lesne că s-a preferat ca strategie de cercetare doar sondarea structurilor de habitat romane și nu săpărea lor exhaustivă.

Atât „Beran” cât și „Odu Verde”, la nivelul la care au fost cercetate, ridică mai multe întrebări decât răspunsuri. Poate doar publicarea materialului arheologic aflat în depozitele muzeului din Reșița va da o șansă în plus înțelegerii rolului acestor monumente.

BIBLIOGRAFIE

Benea 1977,

Doina Benea, *Tipare și medalioane de ceramică din colecția Muzeului Banatului*, în *Banatica*, 4, 1977, 161–168.

Benea 2013,

Doina Benea, *Istoria Banatului în antichitate*, Timișoara, 2013.

Bozu 2008,

Ovidiu Bozu, *Öffentliche und private Gebäude an den römischen Strassen aus dem Banat*, în *Banatica*, 18, 2008, 81–105.

Căldariu, Petrovsky 1977,

Șt. Căldariu, R. Petrovsky, *Cercetările arheologice în Valea Carașovei*, în *Banatica*, 4, 1977, 147–154.

Constantinescu, Daicoviciu, Daicoviciu 1974,

M. Constantinescu, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Istoria României: compendiu*, București, 1974.

EAIVR 1994,

C. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, București, 1994.

Gudea 2008,

Nicolae Gudea, *Așezările rurale în Dacia Romană*, Oradea, 2008.

Iaroslavschi, Lazarovici 1978,

E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *Așezări de secol IV în sudul Banatului*, în *ActaMN*, XV, 1978, 255–261.

Luca 2010,

S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc (Repertoriu)*, Alba-Iulia, 2010.

Medeleț 1999,

Fl. Medeleț, *Din corespondența lui Constantin Daicoviciu cu Marius Moga*, în *ActaMN*, 35–36/II, 1998–1999, 231–237.

Medeleț 2000.

Fl. Medeleț, *Contribuții la istoria începuturilor Muzeului din Reșița*, în *Banatica* 15/I, 2000, 11–16.

Medeleț, Flutur 2002,

Fl. Medeleț, Al. Flutur, *Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice*, în *PB*, I, 2002, 95–100.

Moga 1970,

M. Moga, *Castrul Berzobis*, în *Tibiscus*, I, 1970, 51–58.

Popescu 1963,

D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1962*, în *SCIV(A)*, 2, an XIV, 1963, 451–466.

Protase 2010,

D. Protase, *Castrul legiunii IIII Flavia de la Berzovia. Săpăturile arheologice din anii 1965–1968*, în *AnB (S.N.)*, XVIII, 2010, 33–64.

Răuț, Bozu, Petrovski 1977,

O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovski, *Drumurile romane în Banat*, în *Banatica*, 4, 1977, 135–159.

Răuț, Ioniță 1976,

O. Răuț, V. Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, Reșița, 1976.

Simu 1924,

T. Simu, *Drumuri și cetăți romane în Banat*, Lugoj, 1924.

Simu 1943,

T. Simu, *Indicatorul obiectelor mai importante păstrate în Muzeul județului Severin*, Lugoj, 1943.

Timoc 2016,

C. Timoc, *Fondatorul Muzeului orașenesc din Reșița, profesorul Octavian Răuț*, în *QR*, 4, 2016, 718–720.

Țicu 2000,

D. Țicu, *Muzeul Banatului Montan 1959–1999*, în *Banatica*, 15/I, 2000, 5–8.

ROMAN AGE ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES
FROM RAMNA (CARAȘ-SEVERIN COUNTY) AND THE
FIRST SCIENTIFIC COLLABORATION BETWEEN THE
BANAT MUSEUMS IN TIMIȘOARA AND REȘIȚA

Abstract

The territory of the Ramna, in Caraș-Severin County is well known in the literature of the archaeological heritage it hosts, many discoveries being signaled more as a result of the fieldwalking or accidental digging. Acad. Prof. dr. Constantin Daicoviciu, from Cluj has pushed the research of the area foreword, forcing them to collaborate for the interest of the research, the Banat Museum from Timișoara and the new born City Museum from Reșița. Durring the years 1959–1962 in this part of Banat the cooperation team started to excavate in diffrent spots between Berzovia and Ramna several roman age constructions, from the beginning of 2nd century AD. Unfortunately the excavations remain until yet unpublished, and just today, we know more about the findings. The Soul of this excavations was the geog-raphy teacher Octavian Răuț, the first Director of the museum from Reșița.

By Ramna we are sure now that by „Odu Verde” spot, was in ancient times a big Ceramic Production Center with more than 4 kilns and in medieval period a necropolis there. By “Beran” another interesting spot, south from the village are the ruin of some construction that could be: a *villa rustica* or a *statio/ mansio*. Sadlno research has been finished and published.

This article wants to be a restoration of the primary information about these archaeo-logical researches with valuable discoveries, but still unpublished and of course to present the evolution of the cooperation between researchers from Timișoara and Reșița.

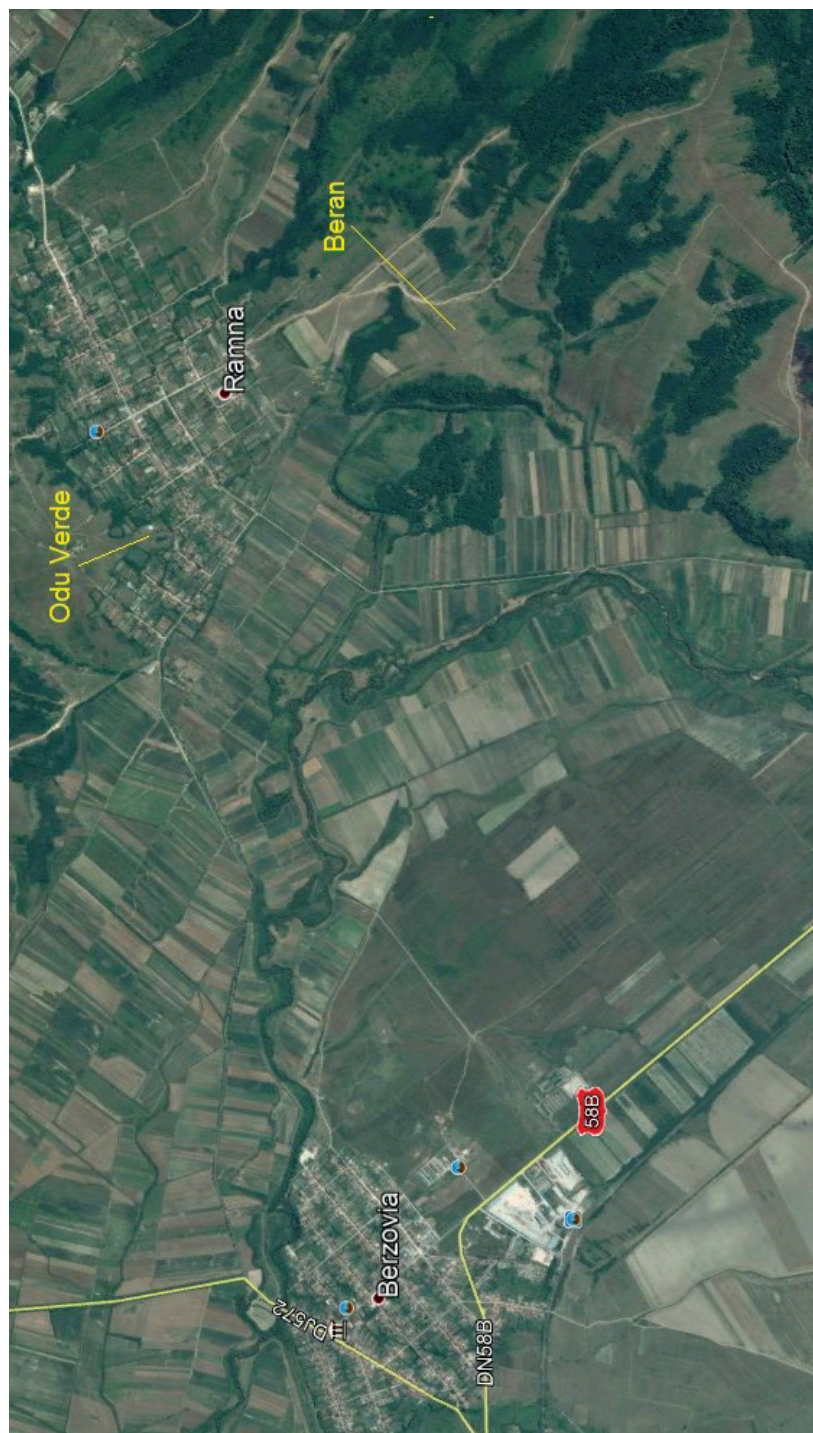

Fig. 1. – Imagine satelitară cu locul celor două descoperiri arheologice de la Ramna. / Satellite image with the place of the two archaeological spots from Ramna.

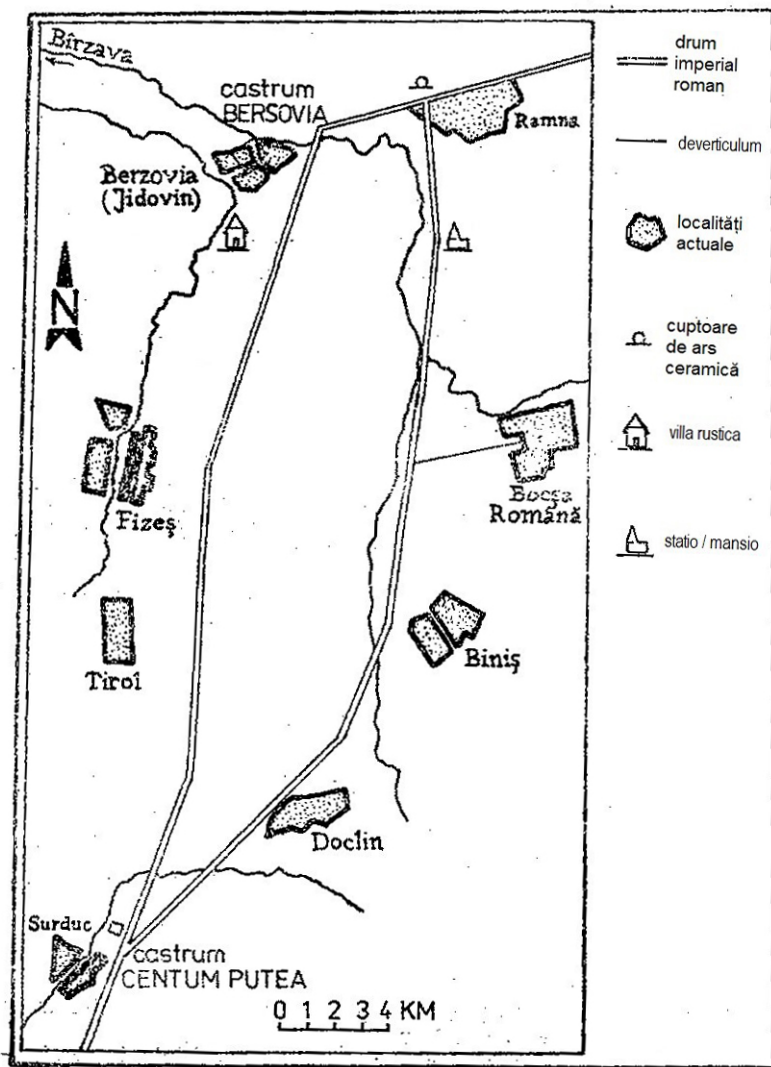

Fig. 2. – Harta descoperirilor din arealul Berzovia – Ramna, prelucrarea noastră după Răuț, Bozu, Petrovski 1977, 143. / Map of roman age discoveries from the area Berzovia – Ramna, workout by us after Răuț, Bozu, Petrovski 1977, 143.

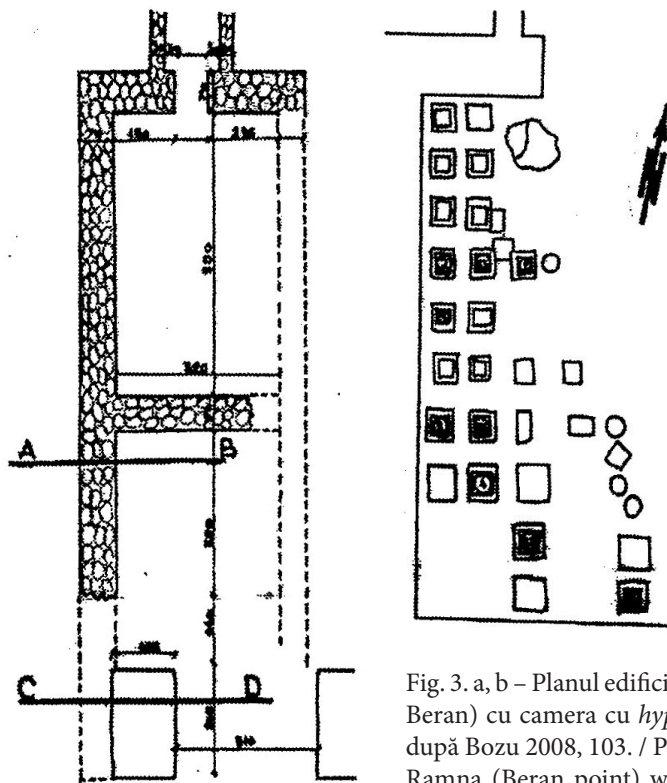

Fig. 3. a, b – Planul edificiului de la Ramna (punct Beran) cu camera cu *hypocaustum*, reproducere după Bozu 2008, 103. / Plan of the building from Ramna (Beran point) with *hypocaustum* room, reproduction after Bozu 2008, 103.

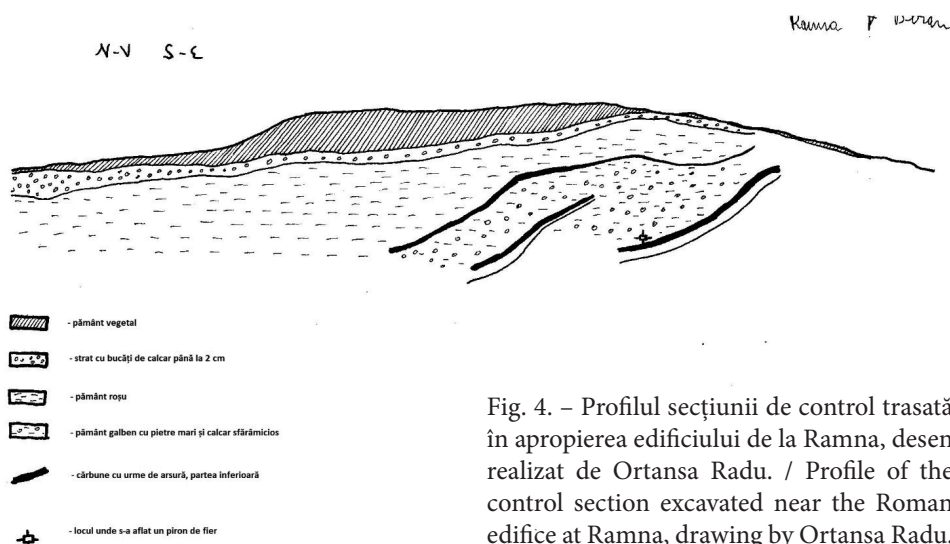

Fig. 4. – Profilul secțiunii de control trasată în apropierea edificiului de la Ramna, desen realizat de Ortansa Radu. / Profile of the control section excavated near the Roman edifice at Ramna, drawing by Ortansa Radu.

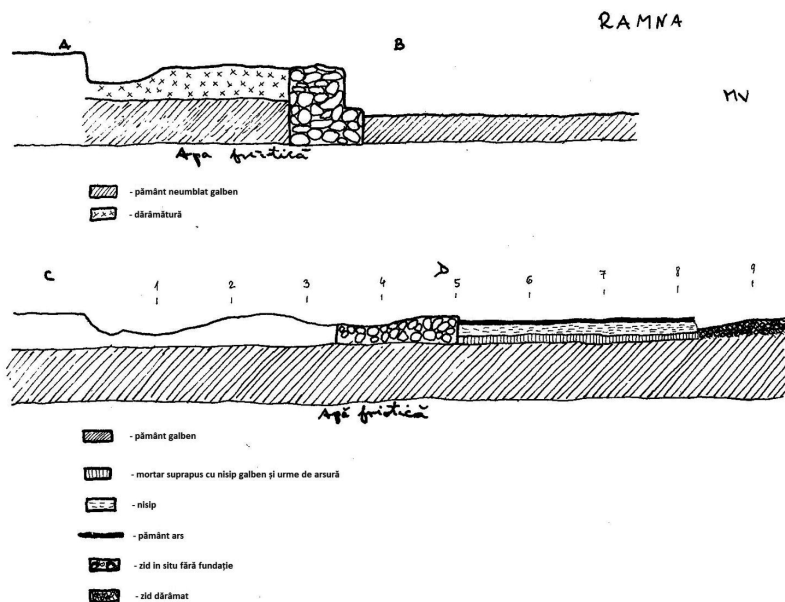

Fig. 5. – Profile prin clădirea dezvelită la Ramna (punct Beran), desen realizat de Ortansa Radu. / Profiles through the building unveiled at Ramna (Beran Point), drawing by Ortansa Radu.

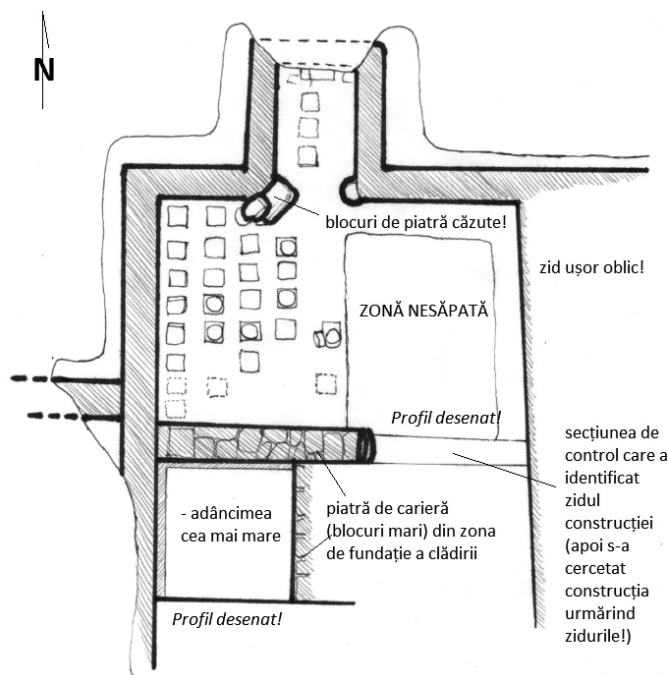

Fig. 6. – Planul clădirii de la Ramna, propunere de reconstituire după fotografiile de săpătură (reper luat lățimea pilonilor de *hypocaustum* = 20 cm). / The plan of the Ramna building, a reconstruction proposal after the excavation images (landmark taken is the *hypocaustum* pillar width = 20 cm).

Fig. 7. – Replica din carton și gips a cuptorului de la Ramna cu ceramica găsită în el, machetă din colecția Muzeului Național al Banatului–Timișoara.

The model from paper and gypsum of the Ramna oven with the ceramics found in it, a model from the Collection of Banat National Museum–Timișoara.

*cuptor de ors oale
Ramna, 1961*

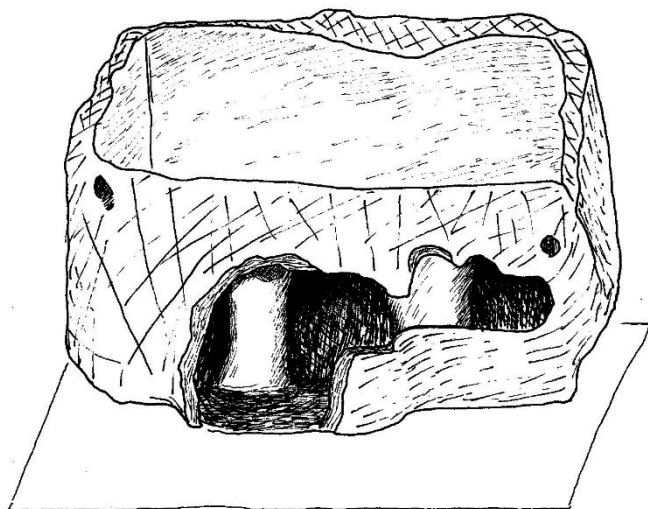

Fig. 8. – Schiță axionometrică a cuptorului de la Ramna, desen realizat de Ortansa Radu. / Axionometric sketch of the Ramna oven, drawing made by Ortansa Radu.

Radu O.

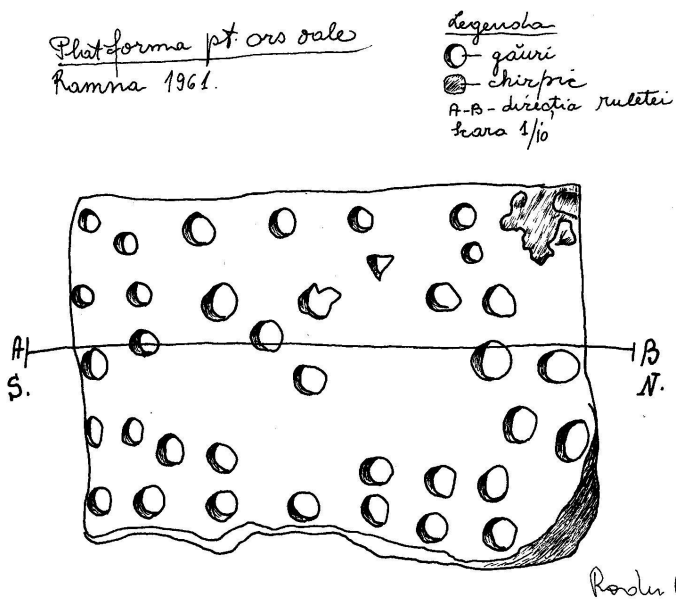

Fig. 9. – Placa de reverberație a cuptorului patruleter de la Ramna, desen realizat de Ortansa Radu. / Heating plate of the squareform oven fiind in Ramna, drawing made by Ortansa Radu.

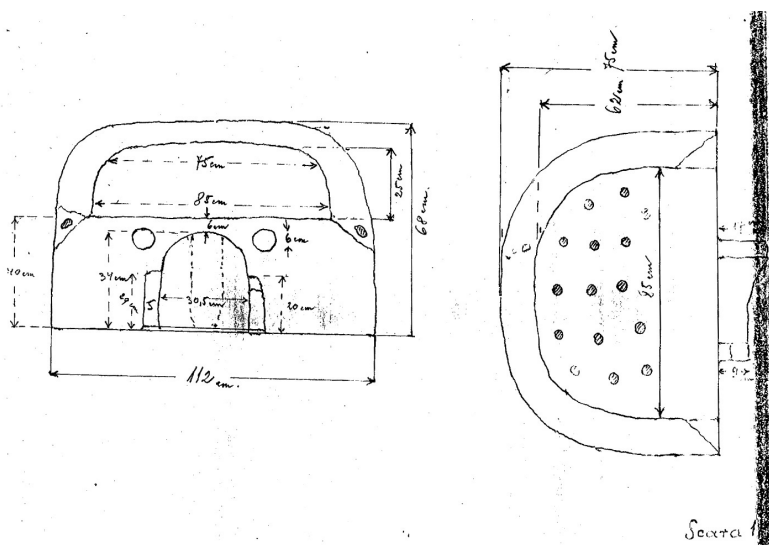

Fig. 10. – Schiță a proiectului de reconstituire la scara 1:3 a cuptorului de la Ramna, cu dimensiunile reduse proporțional, desen realizat de Marius Moga. / Sketch of the reconstruction project at the 1: 3 scale of the Ramna oven, proportionally reduced, drawing made by Marius Moga.

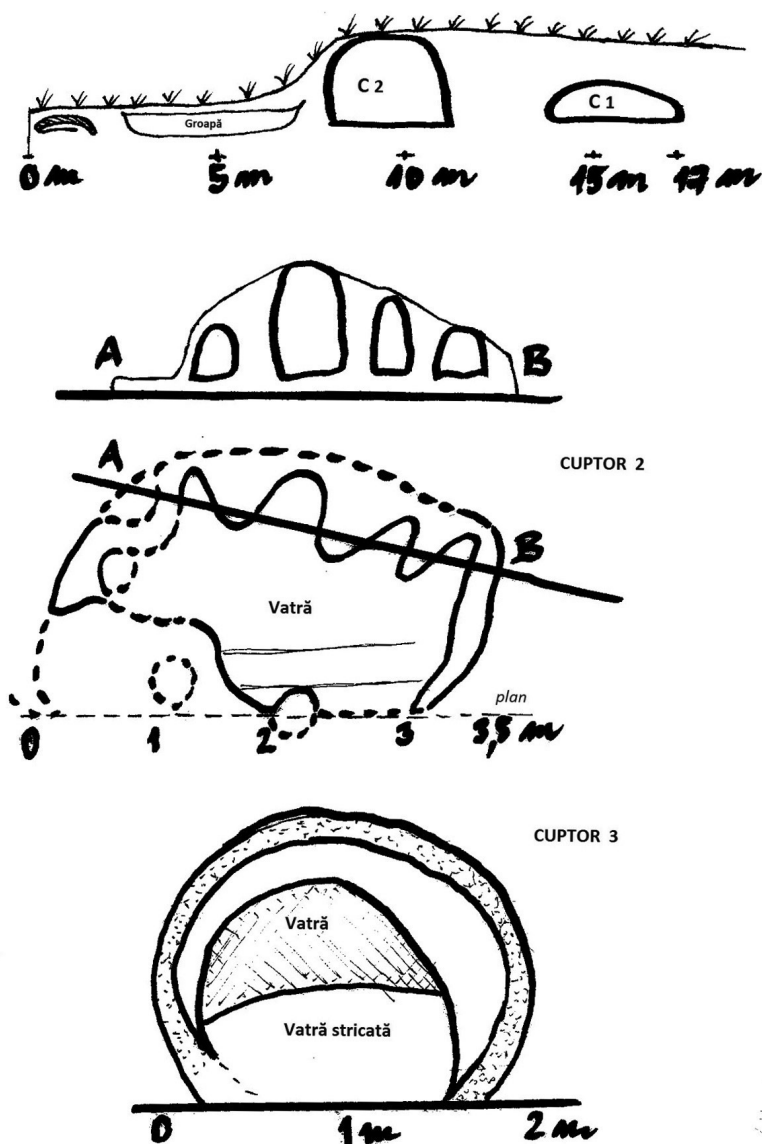

Fig. 11. – Schiță cu o baterie de trei cuptoare descoperite la Ramna (punct „Odu Verde”), prelucrare după un desen pe hârtie milimetrică refolosită de Ortansa Radu. / Sketch with a three-oven battery discovered at Ramna (point „Odu Verde”), processing after a drawing on old reused millimeter paper, made by Ortansa Radu.

Fig. 12. – Fotografia cu descoperirea accidentală a primului cuptor de la Ramna, document ilustrativ pus la dispoziție cu amabilitate de Ana Hamat.
/ Foto with the accidental finding of the first oven from Ramna, illustrated document kindly given by Ana Hamat.

Fig. 13. – Fotografie cu secțiunea de control care a surprins cel de-al doilea cuptor, cel de formă patrulateră. / Foto with the control section which surprised the second oven, that with the square form.

RAMNA

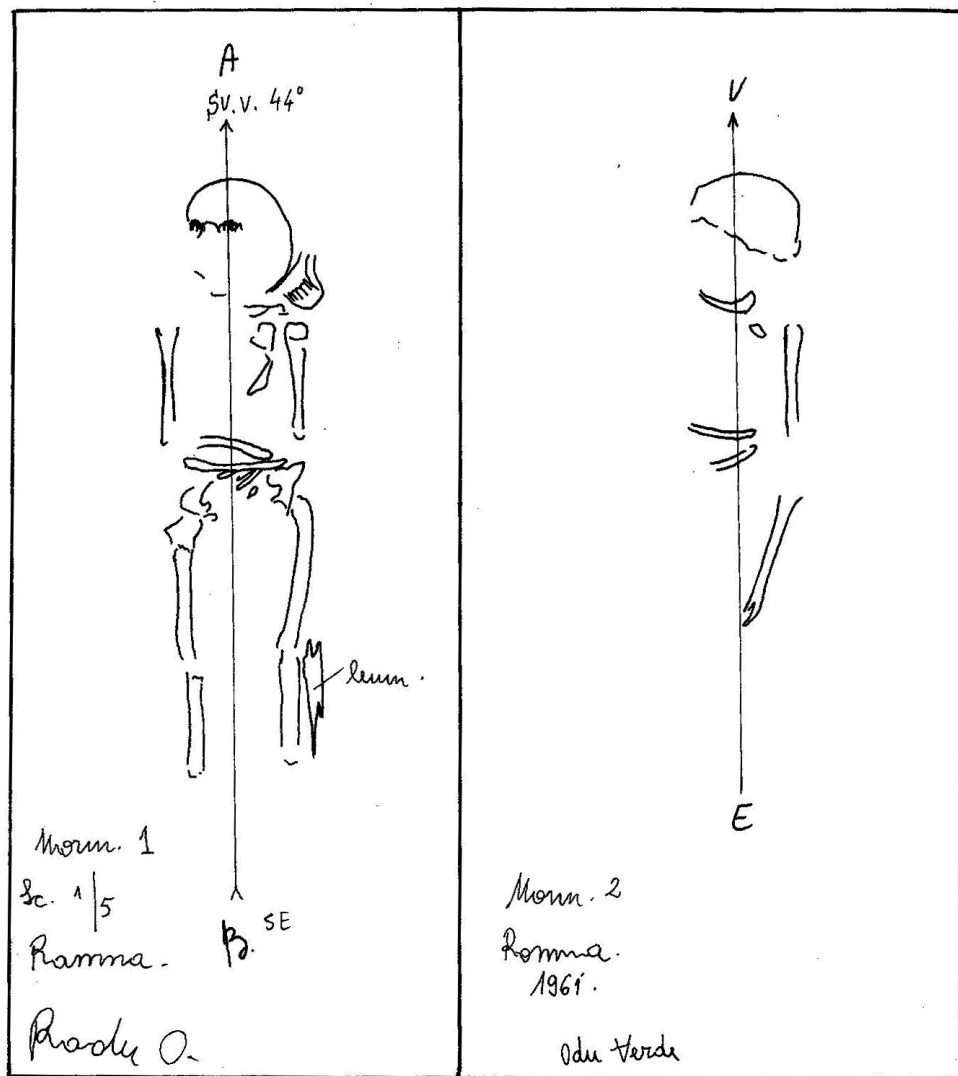

Fig. 14. - Schiță cu cele două morminte descoperite în apropierea cuptoarelor de la Ramna (punct „Odu Verde”), desen realizat de Ortansa Radu. / Sketch with the two tombs discovered near the ovens at Ramna (point „Odu Verde”), drawings made by Ortansa Radu.

LACĂTE ROMANE DIN COLECȚIA MUZEULUI BANATULUI MONTAN REȘIȚA

Ana Cristina Hamat*

Cuvinte cheie: Dacia romană, Gornea, secolele II-IV, lacăt

Keywords: Roman Dacia, Gornea, 2nd–4th centuries AD, padlock

În colecția Muzeului Banatului Montan din Reșița se află, printre multe alte artefacte de epocă romană¹, și cinci obiecte de bronz și fier cu o funcționalitatea care nu a fost până acum pe deplin lămurită². La această situație a contribuit și faptul că pe teritoriul României astfel de artefacte au fost identificate mai rar³ și de multe ori în stare fragmentară, fiind deseori atribuite greșit din lipsă de bibliografie sau pur și simplu din cauza faptului că avem de-a face cu fragmente foarte mici. Pe teritoriul țării noastre, fragmente de lacăte, lanțuri sau cătușe au fost documentate din contexte de epocă pre-romană la Piatra Roșie⁴ și de epocă romană la Ulpia Traiana⁵, Porolissum⁶, Călugăreni⁷, Potaissa⁸, Ilișua, Bucium⁹, Praetorium- Mehadia¹⁰, Gornea¹¹,

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

¹ Studiul artefactelor metalice de epocă romană aflate în colecția MBM ne-a fost facilitat de către dr. Dumitru Țeicu, care ne-a pus la dispoziție informații, poze și desene, sprijinindu-ne astfel efortul, motiv pentru care îi datorăm recunoștința noastră.

² Dorim să mulțumim pe această cale colegei noastre dr. Silvia Mustață care ne-a oferit ideea acestui articol prin prezentarea susținută de către domnia sa împreună cu Dorottya Nyulas *Men in chains: a new iron shackle from the military fort at Călugăreni (Mureș County, Romania)*, lucrare în curs de publicare sub numele *A new iron shackle from the military fort at Călugăreni (Mureș County, Romania)*.

³ Astfel de artefacte nu au beneficiat până acum de o atenție deosebită.

⁴ Sirbu *et alii*, 2005, 25, 83, 100, fig. 12, 29.

⁵ Alicu *et alii*, 1994, pl. 47 /768; Szabó 2014, 141, nr. 14, fig. 8.

⁶ Tamba 2008, 134, fig. VI. 2.5.

⁷ Mustață, Nyulas 2018, 1–7.

⁸ Bărbulescu 1994, 138, fig. 29/5.

⁹ Mustață, Nyulas 2018, 1–7.

¹⁰ Macrea *et alii* 1993, 104, pl. XXII/5.

¹¹ Bozu 2008, 145, nr. cat 507.

Sucidava¹², Capidava¹³ și Ulmetum¹⁴. Aceste descoperiri provin din contexte de locuire, civile sau militare dintre cele mai variate, un exemplar de lanț provine din *mithreum*-ul de la Ulpia Traiana, și au fost datate în ansamblu între secolele II-VI, în locațiile pomenite mai sus. Între acestea se remarcă lacătele și lanțurile asociate cu acestea, categorie în care se integrează și piesele aflate în colecția Muzeului Banatului Montan. Pentru una dintre ele a fost stabilită parțial funcționalitatea, ea fiind deja publicată ca lacăt. Așadar, în articolul de față dorim să aducem în discuție lacătele romane descoperite în cadrul cercetărilor sistematice de la Gornea, parte a colecțiilor Muzeului Banatului Montan din Reșița. Dintre cele cinci artefacte, doar unul este complet, din a doua piesă se mai păstrează armătura, iar din al treilea lacăt mai există doar capacul din partea inferioară a acestuia. Din celelalte două piese se mai păstrează doar câteva zale din lanțurile care erau atașate de lacăt. În articolul de față vom încerca să prezentăm aceste artefacte și să le încadrăm din punct de vedere cronologic.

Context de descoperire

Toate cele cinci piese au fost descoperite în cadrul cercetărilor arheologice de la fortificația de tip *quadriburgium*, din punctul Căunița de Jos-Gornea (jud. Caraș-Severin), în sud-vestul României¹⁵ Pl. 1/1,2). Siturile de epocă romană din zona satului Gornea, punctele Căunița de Jos și Căunița de Sus, au suscitat interesul cercetătorilor încă din secolul al XIX-lea. Astfel, au amintit fortificația romană de la Căunița de Jos, atât L. Böhm care cercetează și descrie zidurile de 3–4 m înălțime spălate de Dunăre în 1878¹⁶, precum și F. Milleker care citează lucrarea lui Böhm¹⁷. Informațiile sunt preluate de către P. Broșteanu în două articole publicate în periodicul local *Foaia Diecezană* din iunie-iulie 1890¹⁸. Cercetările arheologice au loc pe parcursul anilor 1968–1969, fără îndoială sub amenințarea construcției noii hidrocentrale de la Porțile de Fier, iar în 1970 ruinele de la Căunița de Jos se aflau deja sub apă¹⁹. Cu dimensiunile de 41,50 × 41,50 m, având patru turnuri pătrate de colț și poarta pe latura sudică,

¹² Tudor 1948, pl. 31/1, 32/6.

¹³ Covacef, Dobrinescu 1999, 273–283.

¹⁴ Piesă în curs de publicare, informație amabilă primită de la colegul nostru dr. Radu Petcu, căruia îi mulțumim pe această cale.

¹⁵ Uzum *et alii* 1973, 405–406; Gudea 1977, 38–88; Băjenaru 2010, 95–96; Benea 2016, 310–311.

¹⁶ Böhm 1880, 179.

¹⁷ Gudea 1977, 38.

¹⁸ Broșteanu 1890, 1–3; Broșteanu 1890a, 1–2.

¹⁹ Milleker 1897, 76.

fortificația putea adăposti între 100 și 150 de soldați împreună cu familiile lor²⁰. Materialul tegular descoperit aici indică prezența legiunii LEG(io) VII CL(udia), precum și a unei formațiuni de *eq(uites) saci(ttarii)*²¹. În legătură cu datarea fortificației, N. Gudea propunea perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al III-lea și secolul al V-lea. Doina Benea și, mai nou, Ct. Băjenaru propun ca datare perioada dintre începutul secolului al IV-lea, respectiv domnia lui Constantius I, și începutul secolului al V-lea²², bazându-se pe seria monetară care începe cu Constantinus al II-lea și se încheie odată cu Arcadius, dar și pe elementele de arhitectură²³. Fortificația de epocă romană târzie descoperită aici avea pe partea cealaltă a fluviului un pandant în castrul de la Novae (Cezava) și făcea parte din planul imperial de a păzi și a deschide artera Dunării prin refolosirea unor fortificații existente sau prin construirea unor fortificații tipice pentru epoca romană târzie numite *quadruburgium*²⁴. Despre perioada de dinainte de construirea quadriburgium-ului nu se știu foarte multe lucruri, însă Doina Benea presupunea că la finalul secolului al II-lea, la Gornea este stabilită o *statio* pentru supravegherea navigației pe Dunăre de către un detașament al legiunii a VII-a Claudia²⁵.

Despre contextul detaliat de descoperire al pieselor noastre nu știm mare lucru în afara informațiilor prezente în cele două publicații și a registrului de inventar al MBM. Pe baza acestora, suntem de părere că toate cele cinci piese au fost găsite în cadrul cercetărilor din anii 1968–1969, în interiorul fortificației din punctul Căunița de Jos-cetate.

Descriere și discuții

Piesa cu nr. inv. 3655 (Pl. 2/2 și 3/2) este lucrată din bronz, cu $D^{26} = 4,6$ cm și $h^{27} = 4,2$ cm. La momentul descoperirii sale ea a fost inclusă în cadrul obiectelor de metal și publicată sub denumirea de piesă în formă de „segment de cilindru”²⁸, ca dovadă că la vremea respectivă funcționalitatea ei nu a fost ghicită. Astăzi știm că este vorba cu siguranță despre armătura de bronz care ar fi trebuit să învelescă miezul de fier al unui lacăt.

A doua piesă, cu nr inv 3724 (Pl. 2/3 și 3/3), este lucrată din bronz și a fost

²⁰ Gudea 1977, 74.

²¹ Băjenaru 2010, 96.

²² Benea 1996, 79; Băjenaru 2010, 96.

²³ Gudea 1977, 62.

²⁴ Benea 2016, 308–309.

²⁵ Benea 2016, 199, 205–206.

²⁶ Diametru.

²⁷ Înălțime.

²⁸ Gudea 1977, 84, fig 49/15.

trecută în registrul MBM ca „posibil capac sau fund de vas de formă circulară cu 2 orificii”. Dimensiunile sunt $D = 5$ cm, $h = 1$ cm, $gt^{29} = 0,3$ cm, artefactul fiind restaurat în proporție de 20%. Este vorba și în acest caz despre o parte dintr-un lacăt de bronz, mai precis partea de jos care învelea baza acestuia, fapt demonstrat de existența celor două orificii folosite la atașarea capacului de corpul lacătului cu ajutorul unor nituri.

A treia piesă este un lacăt întreg, cu nr. inv. 3687 (Pl. 2/1 și 3/1), denumit de către registrul de inventar MBM ca „obiect cilindric care are pe partea superioară o proeminență verticală, iar pe partea centrală o bandă circulară din tablă de bronz”, având dimensiunile: $D = 6,2$ cm și $h = 7,2$ cm. Acesta a fost identificat corect abia în 2008, ca fiind un lacăt roman, „placat cu benzi de bronz și orificii transversale”³⁰. Pe partea superioară, proeminența observată face parte din sistemul de tije care accesau lanțul. Lângă, o gaură mare de formă pătrată se află pe locul unde probabil că se găsea gaura pentru cheie. Din mecanismul interior de fier, din păcate nu se mai poate observa mare lucru datorită stării proaste de conservare și a unei restaurări nu tocmai fericite. Acest lacăt are dimensiuni mai mari decât precedentele.

Alături de cele trei fragmente de lacăte se mai păstrează în colecția MBM și două fragmente de lanț de fier³¹ care, în mod clar, provin de la lacăte. Ambele piese păstrează și o parte din mecanism care, alături de zale, aduce piesele la dimensiunea de aproximativ 30 cm, grosimea barei de metal a zalei fiind de 0,4-0,6 cm. În componența ambelor lanțuri sunt câte două, respectiv trei zale în formă de 8 la care se adaugă o za obișnuită. Ambele lanțuri mai păstrează câte o parte din mecanismul lacătului format fie din două tije îndoite sau un bolț cu cap rotunjit, care de fapt face legătura între lanțuri și arborele interior acționat de către o cheie prin diverse tije de metal aflate și ele în corpul de fier al lacătului.

Din punct de vedere al tipologiei, cele trei lacăte ale noastre corespund tipului de lacăt cilindric, al cărui diametru este inferior lungimii tipului 1 la Zeugma³².

Concluzii

Lacătele romane reprezintă un mecanism sofisticat, cu o construcție complicată bazată pe mișcarea transmisă cu ajutorul tijelor de metal și a presiunii care pune în mișcare un arbore interior. Ele erau realizate de către un lăcătuș

²⁹ Grosimea tablei.

³⁰ Bozu 2008, 145, nr. cat 507.

³¹ FNI.

³² Dieudonné-Glad, Feugère, Önal 2013, 127–128.

specializat denumit *clavicarius, claustrarius artifex*³³. Un astfel de lăcătuș se poate să fi fost și Caratullio Cintusss filio din Divodurum (Metz), Gallia Belgica, care se recomandă *negotiatori artis clostrariae*³⁴. De-a lungul timpului, lacătele au fost descoperite pe tot teritoriul Imperiului Roman, în contexte de locuire, civile sau militare, fiind utilizate pentru a securiza bunuri sau a lipsi de libertate anumite persoane. Tipologia lacătelor romane este una diversă și folosește pentru a departa forma, materialul, diametrul în raport cu înălțimea și modul de decorare. Toate cele trei piese din colecția MBM fac parte din categoria lacătelor cilindrice cu carcasă de bronz și mecanism interior de fier, având analogii descoperite la Augusta Raurica³⁵. Aici, lacătele cilindrice au fost găsite în contexte de locuire, fie în diferite *insula*, fie în *taberna* sau chiar în castrul roman și au fost datate cu precădere în secolul al III-lea, cu exemple și în secolul al IV-lea³⁶. Autorii publicării leagă toate aceste contexte de epoca romană târzie, asociindu-le cu armata prin faptul că au fost folosite pentru a securiza cătușe de mână sau de picior sau chiar armament, având bune analogii în descoperiri din castele de pe limes³⁷. Astfel de lacăte au mai fost descoperite și la Iatrus-Krivina³⁸ dar și în provinciile italice³⁹, în ambele locații fiind specifice antichității târzii. O altă locație cu astfel de descoperiri este și Zeugma, unde artefacte asemănătoare au fost datate în perioada cuprinsă între mijlocul sec. III și sec. IV⁴⁰.

În ceea ce privește cele două fragmente de lanțuri, o analogie pentru fragmentele noastre a fost găsită chiar pe teritoriul Banatului, în proximitatea castrului de la Praetorium-Mehadia. Piesa a fost descoperită în cercetările din 1943, pe latura de nord, între clădirea D și zid⁴¹, prin urmare tot într-un context militar. Alte analogii provin de la Porolissum⁴², Ulpia Traiana⁴³, Capidava⁴⁴. Datarea acestor analogii se încadrează în secolele III-VI. Este clar că în toate aceste locații avem de-a face cu fragmente de lanț care sunt parte componentă a unor lacăte.

Cele cinci piese descoperite în anii '60 în fortificația de epocă romană târzie de la Gornea trebuie puse în legătură cu prezența aici a armatei, ele au servit

³³ Furger, Hürbin, Falchi 1990, 153.

³⁴ AE 1976, 0484.

³⁵ Furger, Hürbin, Falchi 1990, 158–160.

³⁶ Furger, Hürbin, Falchi 1990, 164–165.

³⁷ Furger, Hürbin, Falchi 1990, 164–165.

³⁸ GomolkaFuchs 1985, pl. 62, no. 991.

³⁹ Ciurletti 1996, 8081; Bassi 1996, fig. 29; Cavada 1996, fig 37, nr. 2.

⁴⁰ Dieudonné- Glad, Feugère, Önal 2013, 128.

⁴¹ Macrea *et alii* 1993, 104, pl. XXII/5.

⁴² Gudea 1989; Tamba 2008.

⁴³ Szabó 2014.

⁴⁴ Covacef, Dobrinescu 1999, pl. II.

mai mult ca sigur la securizarea unor elemente valoroase cum ar fi cuferele cu arme sau bani ori chiar ca să imobilizeze persoane, caz în care ar fi trebuit ca, pe lângă lanț, să aibă și cătușe. Din păcate, la Gornea nu au fost găsite cătușe, însă au fost găsite chei care puteau să fie folosite la astfel de lacăte⁴⁵ – artefacte care deja sunt publicate.

Suntem siguri că pe viitor vor fi publicate tot mai multe artefacte de acest fel, atât lacăte de epocă romană, cât și fragmente de lanțuri care provin de la acestea și, astfel, numărul de descoperiri din România să crească.

BIBLIOGRAFIE

Alicu *et alii* 1994,

D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.

Bassi 1996,

C. Bassi, *Catalogo e osservazioni di carattere tipo-cronologico*, în *Oltre la Porta, serrature, chiavi e forzieri dalla preistoria all'età moderna nelle Alpi orientali*, Trento, 1996, 84–93.

Bărbulescu 1994,

M. Bărbulescu, *Potaissa: Studiu Monografic*, Turda, 1994.

Băjenaru 2010,

C. Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan- Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj- Napoca, 2010.

Benea 1996,

D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.

Benea 2016,

D. Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, București, 2016.

Bozu 2008,

O. Bozu, *Catalogul pieselor romane și daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan*, Reșița, 2008.

Böhm 1880,

L. Böhm, *Alterthümer längst der Donau*, în *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn*, 4, 1880, 174–184.

⁴⁵ Este vorba despre o cheie cu trei dinți, descoperită în turnul de sud-est al *quadriburgium*-ului de la Gornea (Bozu 2008, 108–109, 347).

Broșteanu 1890,

P. Broșteanu, *Antichitățile de lângă Dunăre de la Panciova până la Rușava*, în *Foaia Diecezană*, 24, 1890, 1–3.

Broșteanu 1890a,

P. Broșteanu, *Antichitățile de lângă Dunăre de la Panciova până la Rușava*, în *Foaia Diecezană*, 25, 1890, 1–2.

Cavada 1996,

E. Cavada, *Chiavi e complementi di chiusura di età romana e altomedievale: contesti di rinvenimento e cronologia di alcuni esemplari trentini*, în *Oltre la Porta, serrature, chiavi e forzieri dalla preistoria all'età moderna nelle Alpi orientali*, Trento, 1996, 94–103.

Ciurletti 1996,

G. Ciurletti, *La chiave in età romana*, în *Oltre la Porta, serrature, chiavi e forzieri dalla preistoria all'età moderna nelle Alpi orientali*, Trento, 1996, 67–83.

Covacef, Dobrinescu 1999

Z. Covacef, C. Dobrinescu, *Mecanisme de închidere descoperite în sectorul de est al cetății Capidava, jud. Constanța*, în *Pontica*, 32, 1999, 273–283.

Dieudonné- Glad, Feugère, Önal 2013,

N. Dieudonné-Glad, M. Feugère, M. Önal, *Zeugma. V. Les objects*, Lyon, 2013.

Furger, Hürbin, Falchi 1990,

A. R. Furger, W. Hürbin, S. Falchi, *Eiserne Vorhängeschlösser aus Augusta Raurica, Untersuchungen zu ihrem Aufbau und ein Rekonstruktionversuch*, în *JAK*, 11, 1990, 153–170.

GomolkaFuchs 1985,

G. Gomolka-Fuchs, *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus*, în *Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau II, Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike*, 17, Berlin, 1985, 149–190.

Gudea 1977,

N. Gudea, *Gornea. Așezări din epocă romană și romană târzie*, Reșița, 1977.

Macrea et alii 1993,

M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București, 1993.

Milleker 1897,

F. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, vol. I–II, Temesvár, 1897–1906.

Mustață, Nyulas 2018,

S. Mustață, D. Nyulas, *A new iron shackle from the military fort at Călugăreni (Mureș County, Romania)*, în *Representations, signs and symbols. Proceedings of the symposium on life and daily life*, Cluj-Napoca, 2018, 1–7 (lucrare în curs de apariție).

Sîrbu *et alii*, 2005,

V. Sîrbu, N. Cerișer, V. Romulus, *Un depozit de piese dacice din fier de la Piatra Roșie (sat Luncani, com. Boșorod, județul Hunedoara) – A Deposit of Dacian Iron Objects in Piatra Roșie (Luncani village, Boșorod commune, Hunedoara County)*, BiblSeptem, 15, Sibiu, 2005.

Szabó 2014,

Cs. Szabó, *Notes on the Mithraic small finds from Sarmizegetusa*, în *Ziridava*, 28, 2014, 135–147.

Tamba 2008,

D. Tamba, *Porolissum. Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman IV*, Cluj-Napoca, 2008.

Tudor 1948,

D. Tudor, *Sucidava III*, în *Dacia* (N.S.), 11–12, 1945–1947, 1948, 145–208.

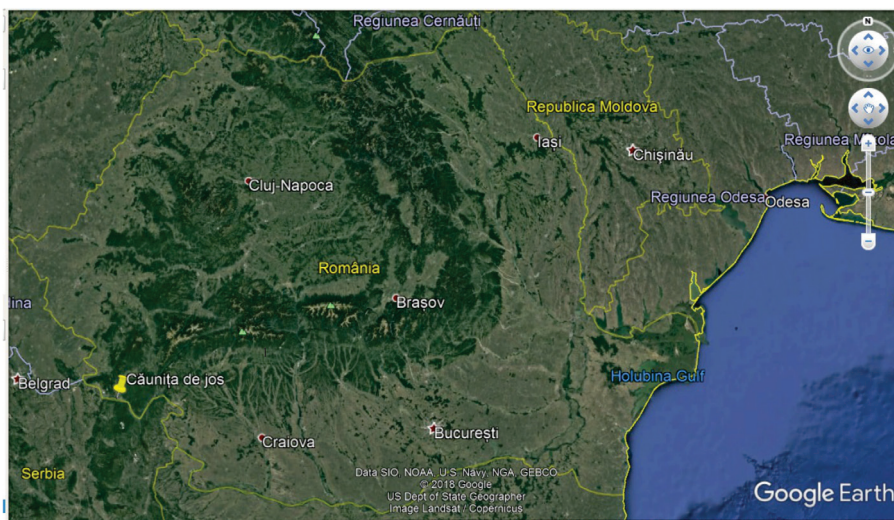
Uzum *et alii* 1973,

I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevita*, în *Banatica*, 2, 1973, 403–416.

ROMAN PADLOCKS FROM THE COLLECTIONS OF THE HIGHLAND BANAT MUSEUM FROM REȘIȚA

Abstract

In the collections of the Banat Highland Museum from Reșița, among other artifacts dated in the roman period we have also five objects whose functionality has not yet been fully clarified. So, in this article we would like to present and discuss three fragmentary roman padlocks and two fragmentary chains belonging also to a padlock. They have all been found in the roman *quadriburgium* from Gornea-Căunița de Jos and dated in the IVth century AD. Been discovered in the late roman fortifications, all five of them are linked with the military activity and we can presume that they have been used for securing money, equipment or even to restraint someone.

1

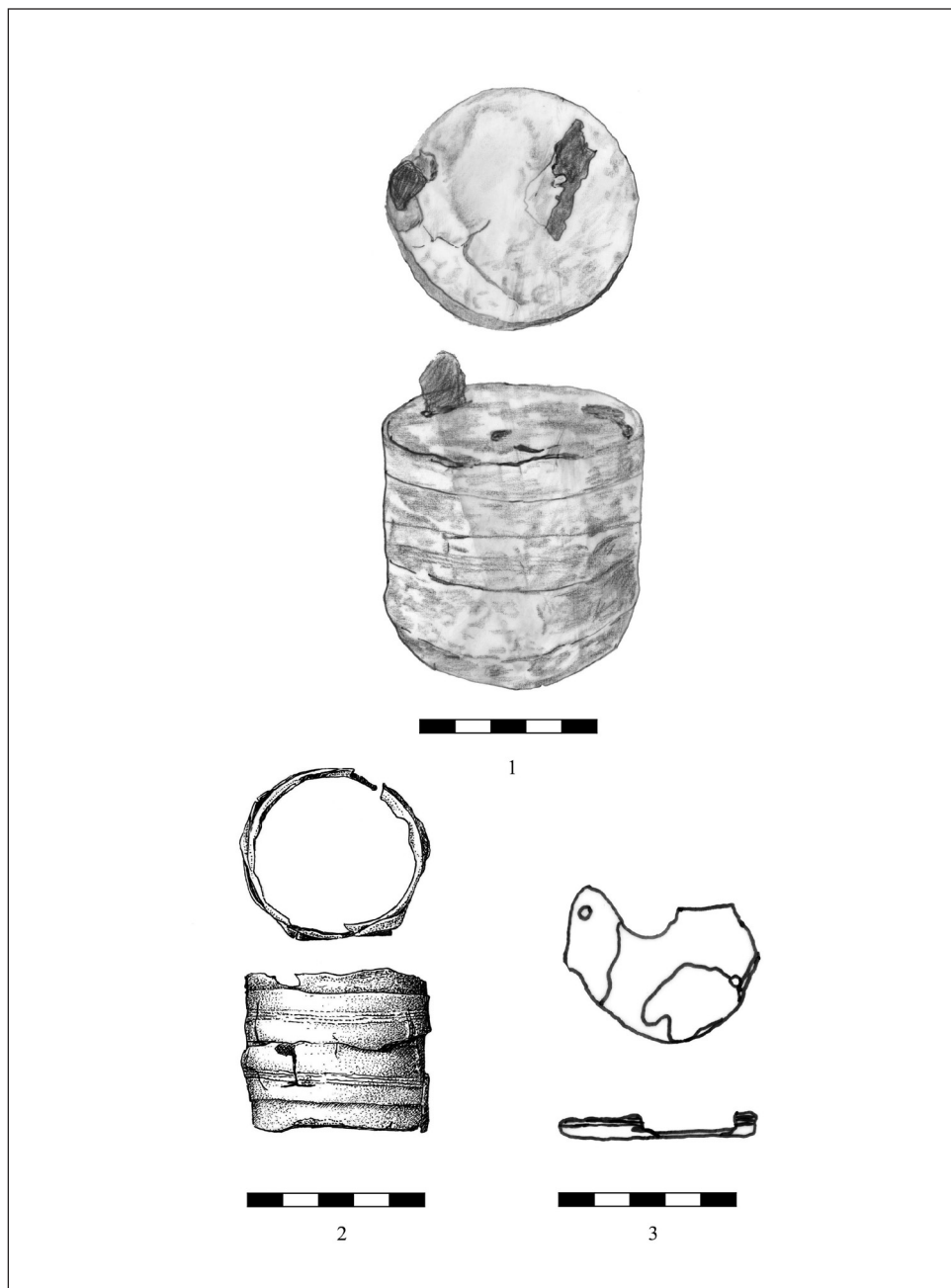

2

Pl. 1. 1 Gornea-Căunița de jos, după Google Earth, accesat în 7.11.2018; 2 Zona Gornea-Căunița, după INIS Viewer accesat în 7.11.2018. / 1 Gornea-Căunița, after Google Earth, accessed on 7.11.2018; 2 The area Gornea-Căunița, after Google Earth, accessed on 7.11.2018.

Pl. 2. Lacăte de bronz descoperite la Gornea- Căunița de Jos, fotografii personale. / Bronze padlocks discovered in Gornea-Căunița de Jos, personal photos.

Pl. 3. Lacăte de bronz descoperite la Gornea-Căunița de Jos, desene de G. Văcuță. / Bronze padlocks discovered in Gornea-Căunița de Jos, drawings G. Văcuță.

DOUĂ BUTEROLE DE SPATHA DIN BRONZ DESCOPERITE LA DROBETA

Paul Grigore Dinulescu*

Cuvinte cheie: buterolă, bronz, Dacia, Drobeta, sec. II-III

Keywords: scabbard, bronze, Dacia, Drobeta, IInd-IIIrd century AD

Contextul descoperirii

În depozitele Muzeului Regiunii Porților de Fier din Drobeta Turnu-Severin se află și două buterole de *spatha* pe care le aducem în discuție în prezentul articol. Dacă coroborăm anul introducerii celor două piese în registrul de inventar (1962) cu cercetările arheologice întreprinse în acea perioadă, este posibil ca cele două buterole să provină din săpăturile efectuate în castrul de la Drobeta, începând cu anul 1958, de către Mișu Davidescu împreună cu Grigore Florescu și Radu Florescu¹. În urma acestor săpături a fost cercetată în întregime retentura dextra, parte din praetentura sinistra și din latura de nord a castrului. Cu această ocazie s-a putut stabili că barăcile soldaților din praetentura dextra au avut același plan, dispoziție și dimensiuni cu cele din praetentura sinistra².

Castrul auxiliar de la Drobeta este primul castru clădit din piatră pe care romanii l-au ridicat în Dacia³. Cu cele cinci faze ale sale, traianică, antonină-severiană, romană târzie, constantiniană și bizantină, castrul de la Drobeta este cel mai longeviv castru dintre cele construite în Dacia⁴.

Prin poziția sa geografică Drobeta a cunoscut de-a lungul timpului numeroase distrugeri și reconstruiri. De la Drobeta se deschide poarta întregului șes dunărean până la Marea Neagră, cu toate căile de comunicații pe uscat ce duc fie peste Carpați, fie peste Balcani. Această poziție l-a determinat pe Traian să zidească aici primul pod peste Dunăre ce lega Dacia de restul Imperiului Roman⁵.

* Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin, str. Independenței, nr. 2, e-mail: dinulescu_p@yahoo.com

¹ Davidescu 1980, 30.

² Davidescu 1980, 75.

³ Husar 2002, 120.

⁴ Tudor 1978, 276–277.

⁵ Bărcăcilă 1932, 3.

Anexarea Drobetei la Imperiu s-a făcut încă din timpul primei expediții a lui Traian împotriva dacilor, devenind o puternică bază militară, prin concentrarea unor mari efective⁶. Castrul de piatră care asigura paza capătului de nord al podului construit peste Dunăre apare pe Columna lui Traian de la Roma alături de pod, odată cu inaugurarea acestuia, cu ocazia campaniei din anul 105. Acest fapt dovedeste construcția sa în perioada dintre două războaie ale lui Traian cu dacii. Realizat în întregime din piatră, castrul are forma dreptunghiulară, cu laturile de $137,5 \times 123$ m, colțurile rotunjite, fiind orientat cu fața spre Dunăre. Față de alte castre, cel de la Drobeta nu respectă regulile de orientare stabilite de scriitorii antici și de cerințele strategice. Pericolul asupra Drobetei venea dinspre nord și tot aici trebuia să fie și *porta praetoria*, însă ea se găsește la sud, deoarece misiunea principală a castrului era aceea de a apăra podul construit peste Dunăre.

Descriere și discuții

Buterolele din metal sau din os au fost părți componente ale tecii *spathae*-lor și au avut rolul de a estompa terminația ascuțită a acesteia și a tecii, împiedicând astfel lovirea sau rănirea soldatului în timp ce mergea. Apariția buterolelor se leagă de evoluția *spathae* și, mai ales, de schimbarea petrecută în armamentul roman pe la jumătatea secolului al II-lea – secolul al III-lea p. Chr. În această perioadă spadele mai scurte (*gladii*), fixate pe centură cu niște elemente de îmbinare, sunt înlocuite cu armele pentru lovit mai lungi, *spathae*⁷. *Spatha* sau sabia lungă a fost utilizată inițial de către cavalerie, în contrast cu *gladius* folosit de către infanterie⁸. Deși romanii au utilizat *spatha* încă din timpul Principatului, când nu se deosebeau de cele utilizate în epoca La Tène⁹, marea majoritate a pieselor descoperite se datează în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al II-lea p. Chr – secolul al IV-lea p. Chr¹⁰. G. Ulbert împarte spadele romane descoperite în această perioadă, ținând cont de raportul dintre lungimea și lățimea lamei, în două categorii: primul tip Strubing/ Nydam, caracterizat printr-o lamă lungă și îngustă, având un raport de 15–17:1 ($L = 650\text{--}800$ mm, $l = 44$ mm maxim) și Lauriacum/ Hromowka cu o lamă scurtă și lată, având un raport de 8–12:1 ($L = 557\text{--}655$ mm, $l = 62\text{--}75$ mm)¹¹. Cele două piese indentificate de către noi în depozitele muzeului au următoarea descriere:

⁶ Tudor 1968, 291.

⁷ Bishop, Coulston 2006, 154.

⁸ Feugère 1993, 193.

⁹ Bishop, Coulston 2006, 83.

¹⁰ Ulbert 1974, 197–216; Feugère 1993, 147.

¹¹ Ulbert 1974, 204–205.

Buterolă (Pl. 1)

Loc de descoperire: Drobeta

Bronz; Dimensiunile: L = 5,7 cm; l = 4,9 cm. Stare de conservare: fragmentară

Descriere: Buterolă în formă de inimă prevăzută la partea superioară cu două sănțuiri care flanchează o proeminență triunghiulară decorată cu incizii paralele.

Datare: sec II-III p. Chr.

Bibliografie: Vlădescu 1974–1975, 48, fig. 3; Vlădescu 1983, 184, fig. 4; Amon 2004, 101, pl. XVIII/2.

Loc de păstrare: M.R.P.F nr. inv. II 7622.

Buterolă (Pl. 2)

Loc de descoperire: Drobeta

Bronz; Dimensiunile: L = 5,9 cm; l = 5,2 cm. Stare de conservare: fragmentară

Descriere: Buterolă în formă de inimă prevăzută la partea superioară cu două sănțuiri care flanchează o proeminență ornamentată în formă de *fleur-de-lis*, de sub care pornește o nervură mediană.

Datare: sec II-III p. Chr.

Bibliografie: Amon 2004, 189, nr. 47.

Loc de păstrare: M.R.P.F nr. inv. II 7623.

Acest tip de buterole au partea inferioară rotunjită, în timp ce lateralele se curbează spre exterior și în sus. La partea superioară prezintă două adâncituri semicirculare. Aceste adâncituri încadrează o proeminență centrală, care apare de obicei pe partea frontală a piesei, în timp ce spatele este de regulă tăiat. Ambele buterole, datorită dimensiunii lor, aparțin tipului Strubing/Nydam.

În provinciile dacice analogii pentru acest tip de buterolă întâlnim la Porolissum¹², Tibiscum¹³ și Potaissa¹⁴, în timp ce în restul Imperiului piese similare au fost descoperite la Buch¹⁵, Sisak¹⁶, Dura-Europos¹⁷, Zugmantel¹⁸, South Shields¹⁹, Saalburg²⁰, Caerleon²¹, Lyon²², Volubilis²³ și Banasa²⁴.

¹² Gudea 1989, pl. CLXXX/13.

¹³ Németh 1991, pl. 4/48.

¹⁴ Bărbulescu 1994, fig. 16/20.

¹⁵ Oldenstein 1976, fig. 107.

¹⁶ Radman-Livaja 2004, fig. 55.

¹⁷ James 2004, fig. 576–578.

¹⁸ Oldenstein 1976, fig. 105–106.

¹⁹ Allason-Jones, Miket 1984, 3.397, 3.398.

²⁰ Oldenstein 1976, fig. 108.

²¹ Nash-Williams 1932, pl. 16/16–22.

²² Wuilleumier 1950 fig. 1.

²³ Boube-Piccot 1994, fig. 312–316.

²⁴ Boube-Piccot 1994, fig. 317.

În lipsa unor informații certe privind locul și condițiile descoperiri acestor piese, datarea lor se poate face doar pe bază de analogii. Astfel, în condițiile în care piesele descoperite la Zugmantel, Saalburg, Buch și Tibiscum se datează la sfârșitul secolului al II-lea²⁵, cele de la Dura-Europos în intervalul 165–256 p. Chr²⁶, mormântul de la Lyon în anul 197 p. Chr²⁷, iar piesa de la Potaissa în intervalul 168–271/273 p. Chr, putem data cele două buterole descoperite la Drobeta în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al II-lea și retragerea aureliană. Acest interval corespunde cu perioada de staționare în castrul de la Drobeta a *cohors I sagittariorum milliaria*. Unitatea este prezentă la Drobeta printr-o serie de ștampile tegulare: *C(ohors) I Sag(ittariorum)* și *COH(ors) I SAG(ittariorum) ANT(oniniana)*²⁸, aceasta din urmă fiind cea mai veche atestare cronologică sigură a cohorții la Drobeta.

Nu se știe încă cu siguranță dacă această trupă are vreo legătură cu *coh(ors) I sag(ittariorum)*, unitate militară ce apare la Tibiscum în anul 165, într-o dedicație adresată împăratul Marcus Aurelius²⁹. D. Benea este de părere că această unitate a staționat în castrul mic până în jurul anului 160, când va participa la construirea castrului mare de la Tibiscum, urmând ca la sfârșitul secolului al II-lea sau chiar la începutul secolului al III-lea să fie transferată la Drobeta³⁰.

Dacă luăm în calcul această ultimă variantă, atunci atât buterola de *spatha* descoperită la Tibiscum, cât și cele două piese aflate în colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier este posibil să fi aparținut unor soldații din *cohors I sagittariorum milliaria*.

BIBLIOGRAFIE

Allason-Jones, Miket 1984,
L. Allason-Jones, R. Miket, *The Catalogue of Small Find from South Shields Roman Fort*, Newcastle upon Tyne, 1984.

Bărbulescu 1994,
M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.

Bărcăcilă 1932,
Al. Bărcăcilă, *Drobeta, azi Drobeta Turnu Severin*, în *Boabe de grâu*, București, 1932.

²⁵ Oldenstein 1976, 121; Németh 1991, 209, 48.

²⁶ James 2004, 11.

²⁷ Bishop, Coulston 2006, 33.

²⁸ IDR II, 106.

²⁹ IDR III/1, 130.

³⁰ Benea 2016, 175.

Benea 2016,

D. Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, București, 2016.

Bishop, Coulston 2006,

M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman military equipment from the punic wars to the fall of Rome*, Oxford, 2006.

Boube-Piccot 1994,

C. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc. IV. L'équipement militaire et l'armement*, Paris, 1980.

Davidescu 1980,

M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-IV e.n.*, Craiova, 1980.

Feugère 1993,

M. Feugère, *Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*, Paris, 1993.

Gudea 1989,

N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman*, în *ActaMP*, XIII, 1989.

Husar 2002,

A. Husar, *Din istoria Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2002.

IDR,

Inscripțiile Daciei Romane, II-III/1, București, 1977.

James 2004,

S. James, *Excavations at Dura-Europos 1928–1937, Final Report VII, The Arms and Armour and other Military Equipment*, London, 2004.

Nash-Williams 1932,

V. E. Nash-Williams, *The Roman legionary fortress at Caerleon II*, în *ArchCam*, 87, 48–104.

Németh 1991,

E. Németh, *Römische ausrüstungsgegenstände aus Tibiscum*, în *Dacia* (N.S.) 35, 206–210.

Oldenstein 1976,

J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, în *BerRGK*, 56, 1991.

Radman-Livaja 2004,

I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*, Zagreb, 2004.

Tudor 1968,

D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

Tudor 1978,

D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. IV, București, 1978.

Ulbert 1974,

G. Ulbert, *Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwertem der späten Limeszeit*, în G. Kossack, G. Ulbert eds., *Studien zur vor-und frühgeschichtlichen Archäologie*. Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag. Münchener Beiträge zur vor-und Frühgeschichte 1/1, München, 1974, 197–216.

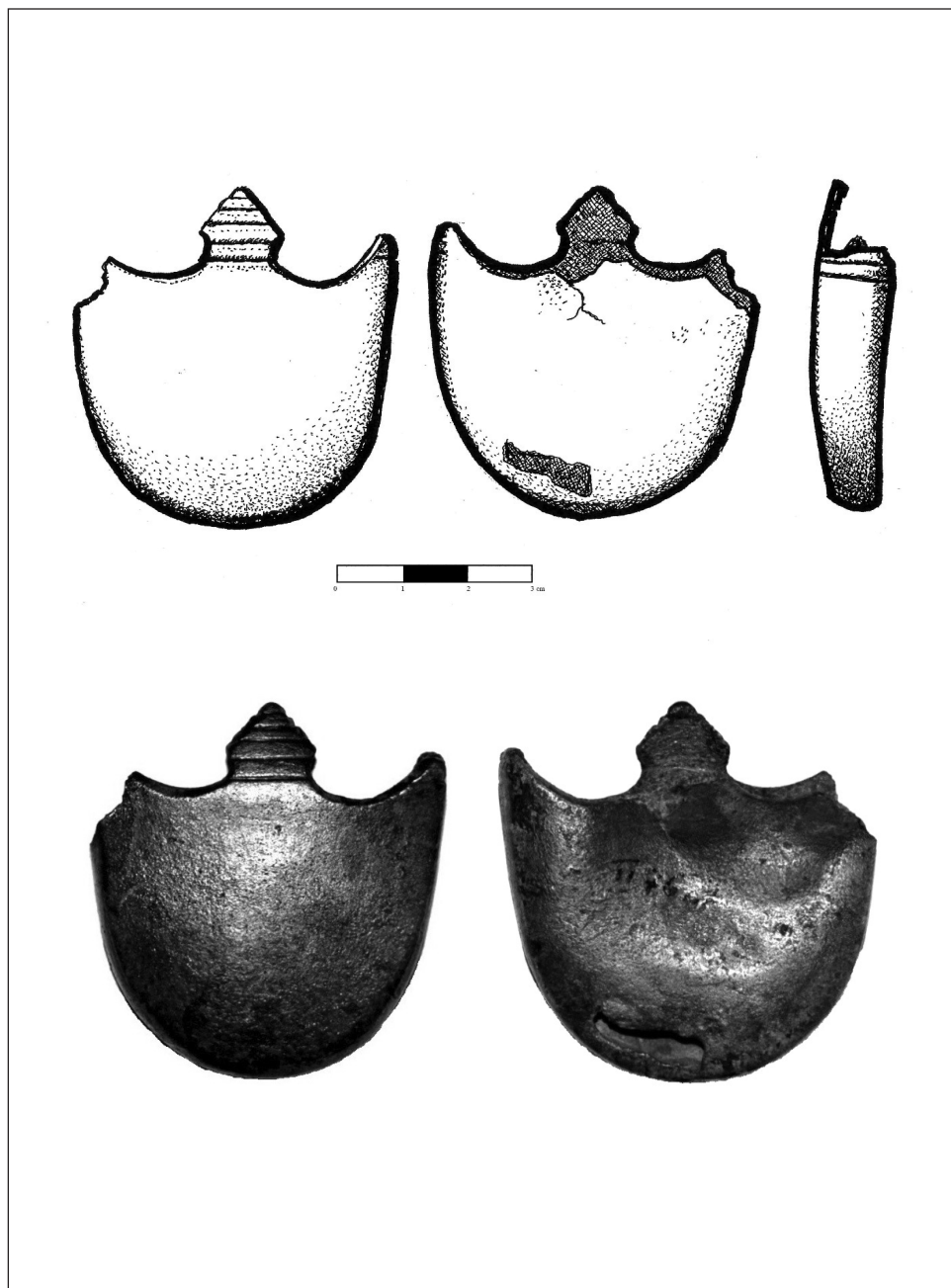
Wuilleumier 1950,

P. Wuilleumier, *La bataille de 197*, în *Gallia*, 8, 1950, 146–148.

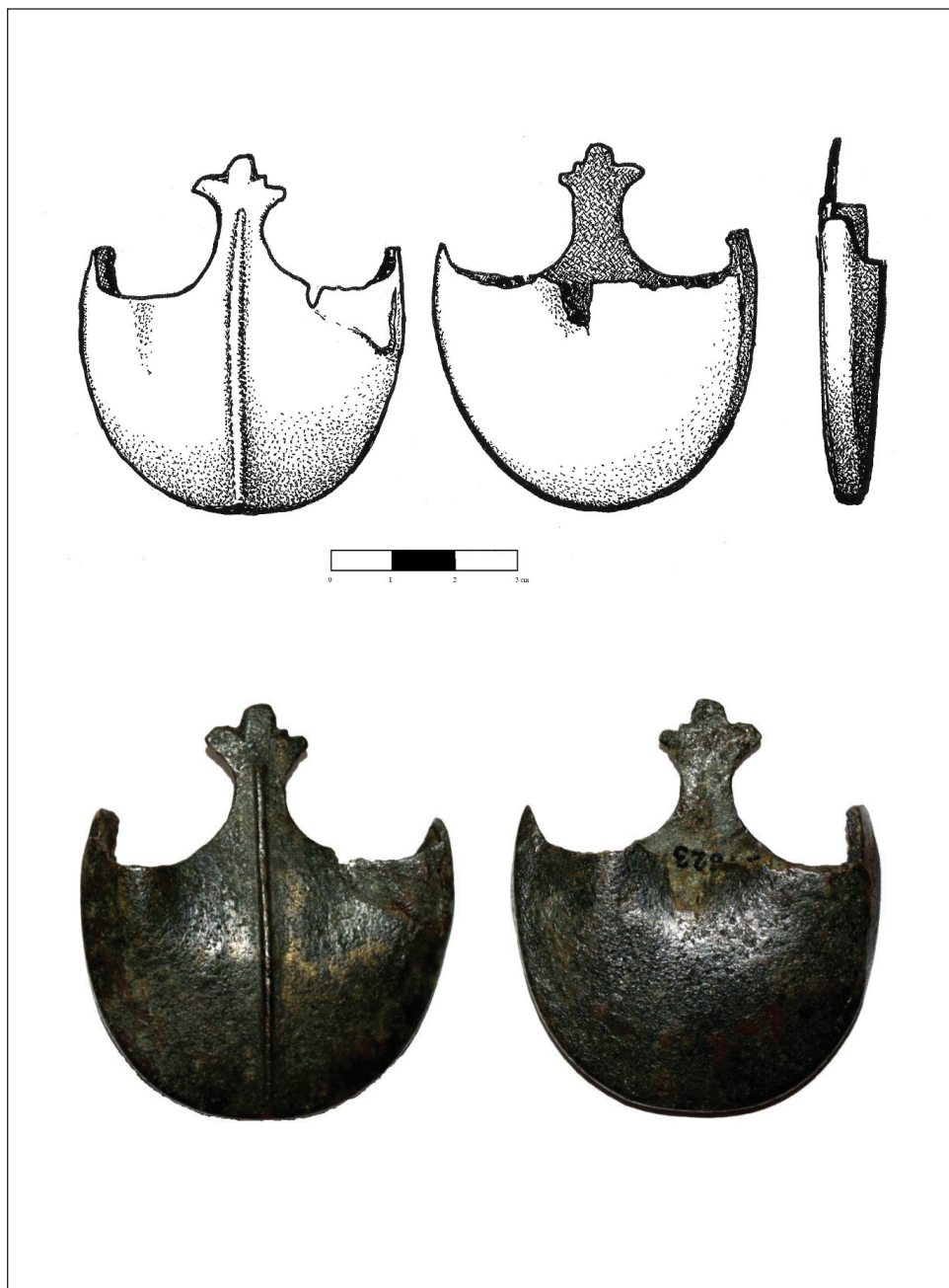
TWO BRONZE SPATHA SCABBARDS DISCOVERED IN DROBETA

Abstract

The collection of the Iron Gate Region Museum include also, among many artefacts that illustrate the rich and intense roman life in Drobeta, two bronze spatha scabbards. The two artifacts were discovered at Drobeta in 1962, based on the information from the inventory register, but without specifying the exact place of discovery.

Pl. 1. Buterolă din bronz, Muzeul Regiunii Porților de Fier, nr. inv. II 7622 (fotografii personale, desen G. Văcuță). / Bronze scabbard, Iron Gate Region Museum, inv. no. II 7622 (personal photos, drawing G. Văcuță)

Pl. 2. Buterolă din bronz, Muzeul Regiunii Porților de Fier, nr. inv. II 7623 (fotografii personale, desen G. Văcuță). / Bronze scabbard, Iron Gate Region Museum, inv. no. II 7623 (personal photos, drawing G. Văcuță)

CONSIDERAȚII PRIVIND PRODUCȚIA CERAMICĂ ÎN PERIOADA ROMANĂ TÂRZIE ÎN SUD-VESTUL DACIEI

*Mariana Balaci Crînguș**

Cuvinte cheie: olărit, cuptor de ars ceramica, meșteșuguri, Dacia

Keywords: pottery craft, pottery kiln, craftsmen, Dacia

Secolul al III-lea aduce în lumea romană o perioadă de criză economică și episoade de instabilitate politică și militară. Pentru Dacia, a doua jumătate a secolului al III-lea va impune un nou mod de abordare a relațiilor economice, politice și militare. Domnia lui Aurelian va aduce retragerea armatei și a administrației romane la sudul Dunării, fără a renunța la orice legătură cu spațiul fostei provincii.

Populația rămasă pe teritoriul Daciei va fi obligată să își continue viața și o parte din activitățile cotidiene în teritoriul care, oficial, nu mai era sub responsabilitatea romană. Activitățile economice, chiar dacă acum sunt mult mai restrânse și mai modeste, vor fi continuate de populația post-romană rămasă pe teritoriul fostei provincii romane. Arheologic, se constată o restrângere a spațiului locuit, o decădere a vieții urbane și, pentru o mai multă siguranță a populației rămase la nordul Dunării, aceasta se va adăposti în spațiile fostelor castre. Acestea sunt elemente ale adaptării populației de la nordul Dunării la condițiile politice și militare din zonă. Decăderea vieții urbane nu este specifică doar Daciei începând cu a doua jumătate a secolului al III-lea, ci acest fenomen este resimțit pe o arie mai largă, în provincii ale Imperiului precum Hispania ori Gallia. În paralel cu decăderea vieții urbane se constată o intensificare a vieții rurale cu activitățile specifice¹. În literatura de specialitate se vorbește, de asemenea, despre un alt fenomen, situat cronologic între perioada de maximă dezvoltare a Imperiului roman și secolele IV-V, când nu se poate vorbi de schimbări majore; astfel că, în perioada romană târzie se poate vorbi de un model de

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mariana.balaci@e-uvt.ro

¹ Kasprzyk 2011, 372.

integrare a economiei rurale în spațiul urban, cu toate că se recunoaște că sunt anumite zone unde se constată un declin al urbanului în avantajul ruralului².

În urma cercetărilor arheologice de suprafață sau sistematice în literatura de specialitate sunt menționate peste 450 de puncte arheologice de locuire de secole III-IV³.

Populația rămasă pe teritoriul fostei provincii Dacia va fi implicată în producerea celor necesare traiului cotidian, dar și în activități comerciale care, chiar dacă mai modeste, pot fi totuși sesizate. Agricultură și creșterea animalelor rămân probabil ocupațiile de bază. Acest lucru este susținut arheologic de prezența gropilor de provizii, de cuptoarele menajere, fragmente de râșnițe, dar și de resturile de oase care apar în majoritatea așezărilor datate în intervalul secolelor III-IV, ori de semințe de mei (Freidorf), grâu și orz (Tibiscum, clădirea VIII)⁴. Descoperirea unor unelte agricole susține implicarea populației nord-dunărene în practicarea agriculturii. Aceste unelte (sape, săpăligi, seceri) au apărut în urma cercetărilor arheologice de la Tibiscum, Gornea, Moldova Veche⁵, iar brăzdare de plug la Tibiscum, Moldova Veche, Băile Herculane⁶. Prin practicarea acestor ocupații populația își asigura hrana necesară, fără a putea avea argumente care să susțină realizarea unui schimb de produse agrare cu populațiile din teritoriile vecine.

Un alt aspect important al activității economice din secolele III-IV îl reprezintă domeniul activităților meșteșugărești, anume olăritul, extracția minieră, reducerea și prelucrarea fierului, dar și producția de mărgelă care continua la Tibiscum și după retragerea romană. În lucrarea de față ne vom referi la aspectele legate de producția ceramică în arealul geografic menționat.

Prelucrarea lutului și realizarea de obiecte de uz casnic din acest material este activitatea economică prin care s-a asigurat în primul rând nevoia de recipiente pentru depozitare și preparare a hranei. În arealul de sud-vest al spațiului nord-dunărean au fost identificate câteva cuptoare de ars produse din ceramică și chiar centre de olărit.

Arad, punctul Ceala

În apropierea pădurii Ceala a fost descoperit un cuptor de olar care se încadrează cronologic pe parcursul secolului al IV-lea⁷. De asemenea, în jurul său au fost surprinse mai multe gropi de mici dimensiuni. Activitatea acestui cuptor

² Ziche 2006, 258.

³ Mare 2004; Benea 1996.

⁴ Benea 1996, 163.

⁵ Benea 1996, 164.

⁶ Benea 1996, 164.

⁷ Popescu 1963, 460.

a fost de lungă durată, mărturie stă refacerea în totalitate a sa⁸. În interiorul cuptorului a fost găsită o monedă de la Constantius II, alături de o alta de argint datată în secolul al III-lea⁹ (fapt care întărește ideea că acest cuptor a fost folosit o perioadă mai îndelungată de timp). Gropile din apropierea cuptorului conțin fragmente de ceramică cenușie lucrată la roată alături de fragmente de ceramică de factură dacică. Cele mai multe fragmente indică oala de provizii ca formă arsă în cuptor. Ca elemente de decor se remarcă inciziile de linii în val, precum și brâul alveolar și butonii.

Dragșina

Și în așezarea de aici a fost surprins în malul râului Timiș un cuptor de olar cu picior median¹⁰. Cercetări arheologice nu s-au efectuat pe terasa înaltă unde se pare că a existat o așezare daco-romană. Cuptorul de olar cu siguranță delimita capătul așezării. În cercetările de suprafață au fost recoltate vase cenușii lucrate la roată, dar și ceramică realizată cu mâna.

Freidorf- Timișoara

În așezarea de aici au fost descoperite două cuptoare. Primul cuptor avea diametrul de aprox. 70 cm. Interesant este tipul de cuptor, care are în centru un suport în formă de cruce și fără placă de reverberație¹¹ (Fig. 1). După dimensiunile sale modeste, acest cuptor nu a fost utilizat pentru o producție foarte mare (camera de foc înaltă de 15–18 cm, diam de 70 cm.), dar totuși în interiorul său au fost arse oale de provizii (în interiorul său a fost găsit un fragment de vas de mari dimensiuni de culoare cenușie).

Cel de-al doilea cuptor prezintă în interior 6 brațe asemenea unor suluri dispuse radial pe care erau apoi așezate vasele pentru ardere¹² (Fig. 2). Acest tip de cuptor este de influență celtică și are analogii în mai multe provincii din Imperiul roman, cu precădere în Britannia¹³.

Așezarea de la Freidorf (Timișoara) are două faze de locuire, iar cuptoarele de ardere a ceramicii erau dispuse la marginea așezării. Ele denotă o continuare a locuirii post-romane din secolul al III-lea și până în secolul al V-lea. Ocupațiile de bază ale acestei așezări au fost agricultura și creșterea animalelor, practicarea olăritului venind ca o necesitate pentru această comunitate, ce acoperea nevoile

⁸ Benea 1996, 224–225.

⁹ Popescu 1963, 460.

¹⁰ Benea 1996, 249.

¹¹ Benea 1996, 175–176; Mare 2004, 34.

¹² Mare *et alii* 2011, 28, 96.

¹³ Mare *et alii* 2011, 97.

și cerințele locale fără a putea spune că produsele realizate aici au fost destinate vreunui schimb cu alte comunități.

Tibiscum

În clădirea VIII, pe latura de vest, într-o încăpere adosată, la jumătatea secolului al III-lea a funcționat un atelier de olar compus dintr-un cuptor, o platformă de lut special amenajată și două bazine pentru pregătirea lutului (Fig. 3). Cuptorul dispunea în interior de un stâlp central de formă tronconică realizat din bucăți de olane și cărămizi prinse cu mortar (diametrul de 90 cm). Pe acest stâlp erau așezate vasele care urmau a fi arse¹⁴. Platforma avea dimensiunile de $3 \times 0,90$ m, realizată din lut bătut, fiind dispusă în apropierea cuptorului¹⁵. La est de platformă, perpendicular pe ea au fost identificate cele două bazine pentru prelucrarea lutului realizate din cărămizi legate cu lut. În legătură directă cu acest atelier care și-a derulat activitatea de la jumătatea secolului al III-lea până în secolul al IV-lea putem pune și vasele găsite într-o încăpere alăturată, cercetată de M. Moga, care foarte probabil era locul de depozitare a vaselor (chiupuri, câni cu toarte, capace, vase de provizii, străchini)¹⁶. Ceramica este de culoare roșiatică, realizată la roată, iar ca elemente de ornamentare se remarcă incizarea de linii drepte sau în val.

Mehadia

În cercetările întreprinse în interiorul castrului s-a conturat în perioada romană târzie un atelier de olar compus din două cuptoare și un bazin pentru pregătirea lutului¹⁷ (Fig. 4). Cuptorul nr. 1 are un diametru de 1,70 m și face parte din categoria celor cu placă de reverberație dispusă pe un pilon central de la care pleacă radial mai multe cărămizi. În interiorul acestuia au fost identificate mai multe fragmente ceramice și unele provenind de la niște piese de o formă mai aparte, semănând cu două trunchiuri de con unite între ele. La 1,90 m de acest cuptor a apărut un al doilea asemănător cu cel menționat mai sus, însă de dimensiuni mai mici (diam. 1,15 m). De asemenea, spre deosebire de cel anterior, acesta a avut o activitate de folosire mai îndelungată în timp. Ceramica găsită în interiorul său este de culoare roșie, lucrată la roată rapidă. Ca forme amintim urcioarele, oalele, farfuriile care se încadrează cronologic în deceniile 3–4 ale secolului al IV-lea¹⁸.

¹⁴ Benea, Bona 1994, 94–95.

¹⁵ Benea, Bona 1994, 95.

¹⁶ Benea, Bona 1994, 95.

¹⁷ Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005, 158.

¹⁸ Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005, 158.

Alături de aceste cuptoare a fost descoperit un bazin pentru prepararea lutului cu dimensiunile de $2,5 \times 2,5$ m, cu o fundație de 40 de cm¹⁹, construit din piatră de râu legată cu lut. Pereții acestuia sunt realizați din cărămizi legate cu mortar, iar în interior avea aplicat un strat ca tencuială de *cocciopesto*. În centrul său a fost fixat un *mortarium* cu diametrul de 30 de cm. Ca material descoperit în interiorul bazinului amintim fragmente de amfore, iar în exterior un proiectil de balistă.

Acest atelier de la Mehadia, identificat în interiorul castrului, poate fi datat în secolul al IV-lea pe baza formelor ceramice și, mai ales, pe baza celor trei monede de la Constantin descoperite în arealul atelierului²⁰. Ambele cuptoare sunt de tipul cu pilon central și cărămizi dispuse radial, de factură romană. Analogii găsim la sudul Dunării în secolul al IV-lea în castrul de la Pontes (Dacia Ripensis). După cum s-a putut vedea, avem un cuptor de dimensiuni mari în interiorul căruia putea fi arsă o cantitate mare de produse ceramice. Acest lucru ne conduce la două ipoteze: fie comunitatea existentă la Mehadia în secolul al IV-lea era destul de numeroasă și cererea de astfel de produse era direct proporțională cu dimensiunea comunității, fie o parte din produsele de aici ajungeau să intre în circuitul de schimb de orice formă cu comunitățile din jur.

Grădinari

În așezarea daco-romană au fost cercetate mai multe locuințe și patru cuptoare de olărit (Fig. 5). Toate aceste cuptoare sunt de tipul cu perete median care susține placa de reverberație²¹.

Cuptorul 1 are o lungime a peretelui median de 1,40 m. Cuptorul 2 se află la 2,60 m de primul cuptor, are formă ovală, cu aspect de potcoavă, ceva mai mare decât primul, lungimea sa totală fiind de 2,60 m²². La 2,20 m de cuptorul 2 se află dispus cel de-al 3-lea cuptor, identic cu primul. Dimensiunea sa maximă este de 2,70 m. Lipită de acest cuptor apare gura de ardere a unui al 4-lea cuptor. Diametrul interior al celui de-al 4-lea cuptor este de 1,20 m²³. Acesta este cel mai vechi dintre cuptoare, la care s-a renunțat la un moment dat. Referitor la ceramica găsită în așezare și în zona cuptoarelor, putem spune că în proporție covârșitoare ea este ceramică lucrată la roată (95%, după Ovidiu Bozu) și doar restul este ceramică lucrată cu mâna. Ceramica variază ca și culoare, de la cea roșiatică la cea cenușie-negricioasă. De asemenea, calitatea pastei este și ea

¹⁹ Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005, 157.

²⁰ Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005, 157.

²¹ Bozu 1990, 149–150.

²² Bozu 1990, 150.

²³ Bozu 1990, 150–151.

variata, întâlnim ceramică fină, roșie-cărmizie, sau cenușie, dar și zgrunțuroasă cenușie²⁴. Pentru încadrarea cronologică se poate spune că începuturile așezării sunt plasate în prima jumătate a secolului al III-lea, dar se observă o continuitate de locuire până la începutul secolului al IV-lea. În favoarea acestui fapt vin și cele două monede dintr-o descoperire întâmplătoare pe teritoriul așezării de la Constantius al II-lea²⁵. Din prezentarea de mai sus a cuptoarelor se poate deduce, mai ales după dimensiunea lor, dar și după dispunerea grupată, că ne aflăm în fața unei producții ceramice importante, de masă, care cu siguranță nu a venit doar în întâmpinarea nevoii comunității locale, ci o bună parte era destinată schimbului cu alte comunități care se aflau în vecinătate.

Ca și concluzii ale activității de prelucrare a lutului putem spune până în acest moment că ea este atestată prin cercetări arheologice în 6 așezări (Arad-Ceala, Dragșina, Freidorf, Mehadia, Tibiscum, Grădinari), fie printr-un singur cuptor de olar, fie prin mai multe sau prin prezența unor anexe necesare în procesul de producție al vaselor din lut (Fig. 6). Ca tipuri de cuptoare întâlnim cele cu perete median (Grădinari – 4 exemplare; Dragșina, Arad-Ceala), cu pilon central (Mehadia – 2 exemplare; Tibiscum) și cu un suport în formă de cruce (Freidorf). Ceramica în mare parte este realizată la roată, însă întâlnim și ceramică lucrată cu mâna de factură dacică. Ornamentația este destul de simplă, în mare parte realizată prin incizare în pasta crudă de linii drepte sau în val ori brăul alveolar și butoni (la ceramica lucrată cu mâna). Culoarea ceramicii variază de la roșiatică-cărmizie la cea cenușie și chiar cenușie-negricioasă. În mare parte considerăm că producția ceramică era destinată a acoperi nevoile locale, fără a putea spune că în aceste cuptoare a fost arsă ceramică pentru a fi valorificată la distanțe prea mari (poate Grădinari). Acest lucru este susținut de numărul prea mic de cuptoare identificate până în momentul de față într-o singură așezare. Totuși, nu putem să pierdem din vedere că și producțiile de la Mehadia și cea de la Grădinari au venit ca un răspuns la nevoile mai multor comunități aflate la o anumită distanță față de locul de producere a ceramicii. Care este exact aria de distribuție a acestor produse ceramice nu ne putem pronunța în acest moment. Alături de ceramica uzuală, în mai multe așezări din zona de sud-vest a Daciei au fost descoperite și produse ceramice de import precum *terra sigillata* sau amfore, ceea ce denotă existența în perioada sfârșitului de secol al III-lea și jumătatea secolului al IV-lea a unui comerț care presupunea utilizarea monedei. Nu trebuie să pierdem din vedere că acest schimb cu produse ceramice ale meșteșugarilor de la Mehadia, Grădinari, posibil și

²⁴ Bozu 1990, 154–155.

²⁵ Bozu 1990, 157.

Tibiscum, să fi fost chiar de tipul trocului, în schimbul acestor produse de uz cotidian putând primi cereale ori produse de altă natură. Spunem acest lucru deoarece prezența monedei romane este destul de redusă, în mare parte ea provine din depozite monetare în zona Banatului de câmpie²⁶.

În literatura de specialitate sunt menționate peste 45 de localități cu activitate de reducere și prelucrare a fierului în perioada secolelor III-IV în partea de sud-vest a fostei provincii Dacia²⁷, iar în zona Banatului Montan sunt identificate 26 de localități cu urme de reducere sau prelucrare a fierului²⁸. Majoritatea acestor semnalări provin din identificarea în special de zgură în cercetările arheologice de suprafață. Prin cercetări arheologice parțiale în mult mai puține localități au fost identificate cuptoare de reducere a minereului feros. O discuție pe marginea unei legături între prelucrarea fierului și prezența monetară am realizat-o într-un studiu anterior²⁹.

Prin urmărirea activităților meșteșugărești în acest areal geografic, fie ele legate de olărit, fie de prelucrarea metalelor ori a altor materii prime, putem construi o imagine cât mai aproape de realitate a modului în care comunitățile de la sfârșitul secolului al III-lea și prima jumătate a secolului al IV-lea își desfășurau traiul cotidian, ele fiind, de asemenea, o sursă importantă pentru a desluși legăturile inter-comunitare și multietnice existente în acea perioadă, o perioadă cu multe provocări politico-militare și, în consecință, economice pentru populația post-romană multietnică care a locuit în acest spațiu geografic.

BIBLIOGRAFIE

Balaci Crînguș, Balaci 2017,

M. Balaci Crînguș, C. Balaci, *Despre producția metalurgică și circulația monetară în sud-vestul Daciei în secolele III-IV p. Ch.*, în *Arheovest*, V, 2017, 1145–1152.

Benea 1996,

D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, vol. I, Timișoara, 1996.

Benea, Bona 1994,

D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994.

Bozu 1990,

O. Bozu, *Așezarea daco-romană de la Grădinari-Săliște (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 10, 1990, 147–186.

²⁶ Informație primită de la Nicoleta Demian, căreia îi mulțumesc.

²⁷ Benea 1996.

²⁸ Bozu 2012, 155–156.

²⁹ Balaci Crînguș, Balaci 2017.

Bozu 2012,

O. Bozu, *Siderurgia fierului secolelor III-IV p. Chr. în hotarele satelor Șoșdea-Berzovia, jud. Caraș Severin*, în *Drobeta*, XXII, 2012, 154–169.

Kasprzyk 2011,

M. Kasprzyk, *Les cites des Eduens et de Chalon durant l'Antiquité tardive (v. 260–530 env.). Contribution à l'étude de l'Antiquité tardive en Gaule centrale*, Teză de doctorat, Universitatea Bourgogne, on-line <https://halshs.archives-ouvertes.fr/tel-00621362/document> (accesat 1.11.2016).

Mare 2004,

M. Mircea, *Banatul în secolele IV-IX*, vol. I, Timișoara, 2004.

Mare et alii 2011,

M. Mare, D. Tănase, Fl. Drașovean, G. El Susi, Sz. Gal, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006/ Timișoara-Freidorf. The 2006 Archaeological Rescue Excavations*, Cluj-Napoca, 2011.

Popescu 1963,

D. Popescu, *Săpăturile arheologice din R.P.R. în anul 1962*, în *SCIV(A)*, XIV/2, 451–465.

Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005,

S. Vlascici, A. Ștefănescu, M. Crînguș, *Atelierul ceramic din castrul de la Praetorium (Mehadia). Contribuții arheologice (I)*, în *Apulum*, LXII/1, 2005, 157–162.

Ziche 2006,

H. G. Ziche, *Integrating late Roman cities, countryside and trade*, în *Ancient economies, modern methodologies*, Bari, 2006, 255–276.

SOME CONSIDERATIONS REGARDING CERAMIC PRODUCTION IN THE LATE ROMAN PERIOD IN SOUTH-WEST OF DACIA

Abstract

An important aspect of the economic life is craftsmanship production. For the south-west space of Dacia, we intend to bring into question the ceramic production from the second half of the 3rd century to the first half of the 4th century when many important political and military changes take place in this area and with a series of consequences for the human community. In this area, the ceramic production is certified by the archaeological researches in 6 settlements (Arad-Ceala, Dragasina, Freidorf, Mehadia, Tibiscum, Gradinari). Mostly, we consider that the ceramic production was intended to cover the local needs, without being able to say that in these kilns the ceramic was burnt to be used to

be sold on great distances (perhaps Grădinari), this fact is supported by the small number of kilns identified up to now in a single settlement. However, we can not lose sight of the fact that the workshops from Mehadia and Grădinari also came as a response to the needs of several communities at a certain distance from the central place of ceramics production. About what exactly is the distribution area of these ceramics workshops, we can not pronounced yet.

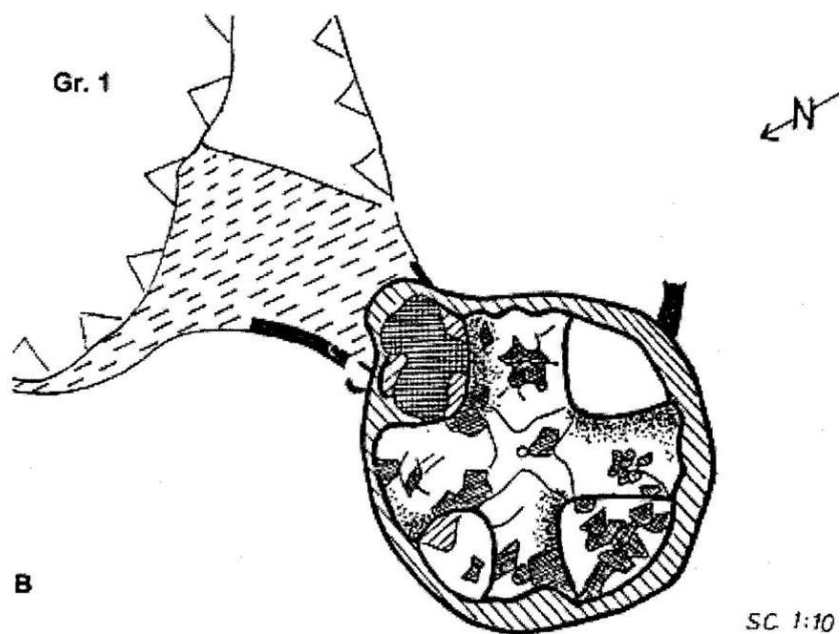

Fig. 1. Cuptor de olar Freidorf – după Mare 2004. / Pottery kiln from Freidorf – after Mare 2004.

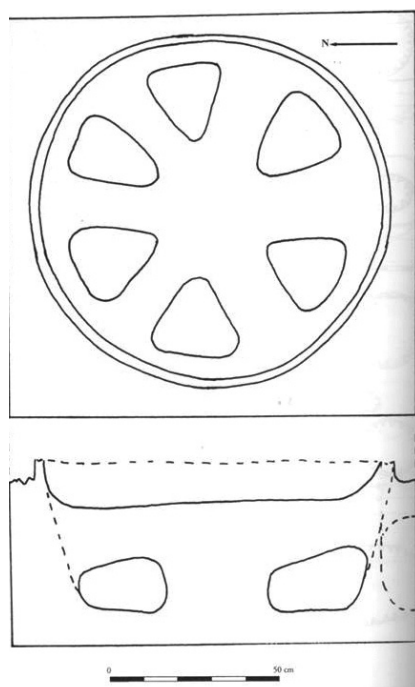
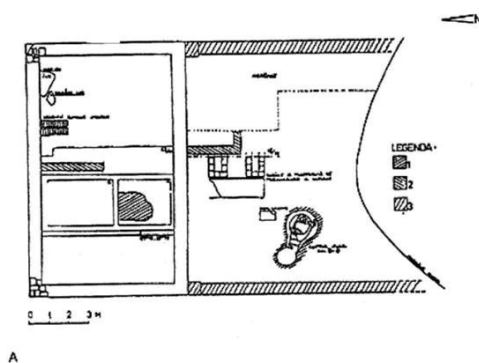

Fig. 2. Cuptor de olar Freidorf – după Mare 2012. / Pottery kiln from Freidorf – after Mare 2012.

Fig. 3. Atelier olar din clădirea VIII
de la Tibiscum – după Benea 1994.
/ Pottery Workshop from Tibiscum,
building VIII – after Benea 1994.

A

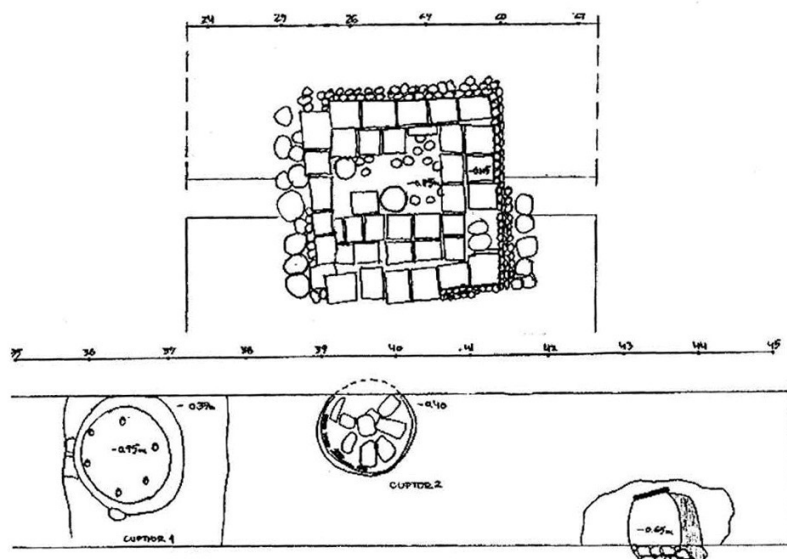
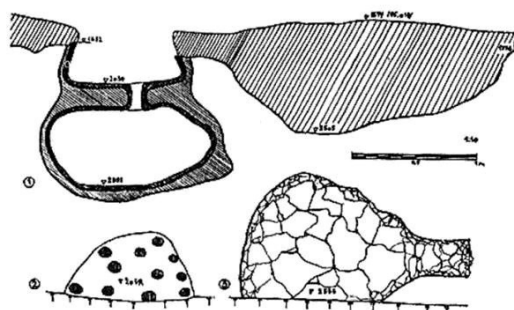

Fig. 4. Atelier de olar de la Mehadia – după Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005. /
Pottery Workshop from Mehadia – after Vlascici, Ștefănescu, Crînguș 2005.

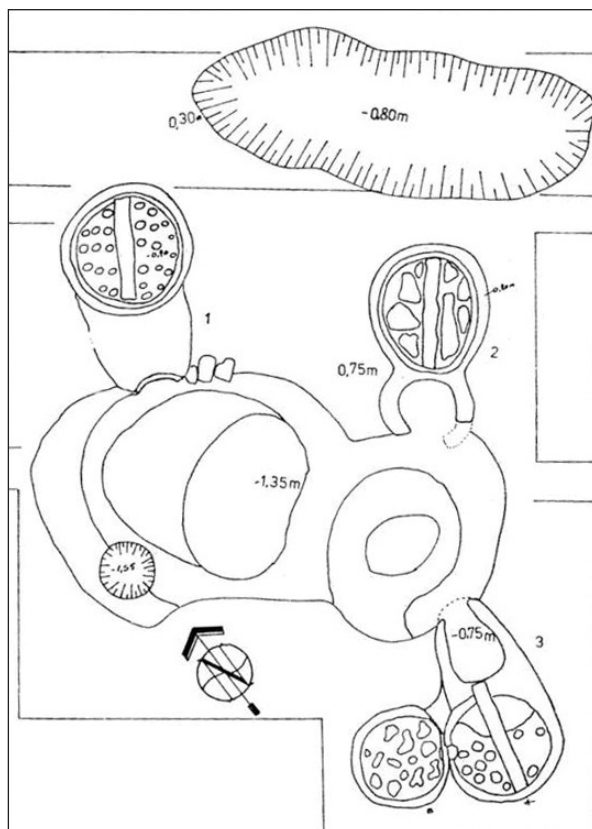

Fig. 5. Cuptoare de ars ceramica de la Grădinari – după Bozu 1990. / Pottery kiln from Grădinari – after Bozu 1990.

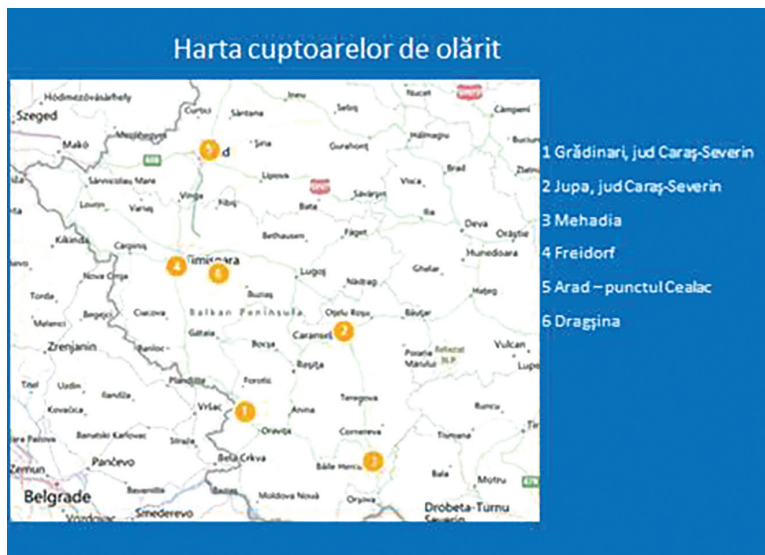

Fig. 6. Dispunerea geografică a cuptoarelor și atelierelor de olărie. / Geographical distribution of the kilns and pottery workshops.

CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA SAX-URILOR ÎN MORMINTE AVARE DIN TRANSILVANIA ȘI BANATUL ROMÂNESC

Călin Cosma*

Cuvinte cheie: Transilvania, avari, morminte, arme, arme de paradă

Keywords: Transylvania, Avars, graves, weapons, ceremonial weapons

În două morminte avare din două cimitire, unul din Transilvania, iar altul din Banatul românesc, au fost descoperite două obiecte care necesită corecții referitoare la plasarea tipologică. Piesele provin, una din cimitirul de la Șpălnaca/Șugud (Transilvania), iar cea de-a doua de la Timișoara-Podul Mодоș (Banatul românesc) (Harta 1). Cele două artefacte apar în literatura de specialitate sub denumirea de pumnale. În realitate, așa cum se va vedea în continuare ele sunt de fapt sax-uri.

Descrierea pieselor

Șpălnaca/Șugud – jud. Alba (Transilvania)

Sax din fier, cu urme de lemn de la teacă (Pl. 1/1). Provine dintr-un mormânt de războinic avar din cimitirul gepido-avar de la Șpălnaca/Șugud (Mormântul nr. 19). A fost descoperit lângă genunchiul drept al defunctului. Sax-ul se asociază în mormânt cu un vârful de lance, două scărițe de sa, o zăbală, o cataramă și un amnar. Toate piesele sunt din fier.

Lama sax-ului este dreaptă, cu un singur tăiș. Spre vârful latura ascuțită se îngustează și se termină într-un vârf ascuțit. Lama este separată de mâner de un inel circular. Mânerul dreptunghiular în secțiune, se termină la capăt sub formă de semicerc, care dispune în centru de un nit.

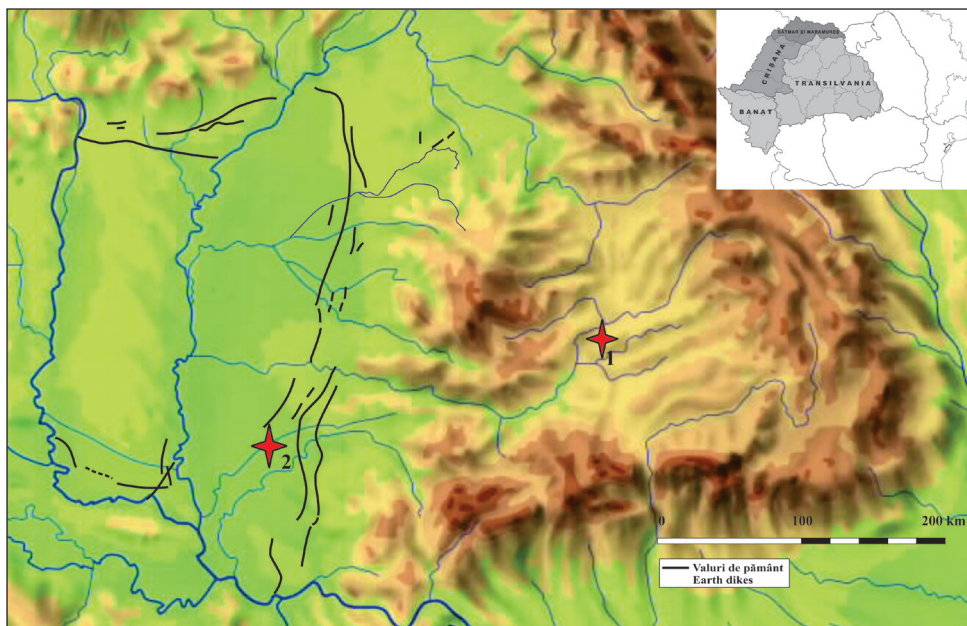
Dimensiunile piesei: $L_{totală} = 23,5$ cm; $L_{lamă} = 18,4$ cm; $l_{lamă} = 1,8$ cm; $L_{mâner} = 5,2$ cm; $l_{mâner} = 1,2$ cm. MNUAI, nr. inv. F. 10240.

Datarea piesei: mormântul în care a fost descoperit sax-ul datează la sfârșitul perioadei avare mijlocii (680–710/720).

Bibliografie: Mențiuni: Cosma 2017, 76/M. 19/2, Pl. 41/7¹.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: cosma2165@yahoo.com

¹ Dintr-o gravă eroare ce îmi aparține, artefactul în discuție apare la Cosma 2017, 76/M. 19/2,

Harta 1: Cimitire din secolele VII-VIII în care au fost descoperite Sax-uri: 1. Șpălnaca/Șugud; 2. Timișoara/Podul Modoș. / Cemeteries from the 7th-8th centuries in which was discovered the Saxes: 1. Șpălnaca/Șugud; 2. Timișoara/Podul Modoș.

Timișoara/Podul Modoș

Sax din fier, cu urme de lemn de la teacă (Pl. 1/2). Provine dintr-un mormânt de avar din cimitirul de la Timișoara/Podul Modoș (Mormântul nr. 4). A fost descoperit lângă femurul drept. În mormânt au mai fost descoperite accesorii vestimentare (catarama din fier și bronz, aplici și pandantive din bronz).

Lama Sax-ului este dreaptă, cu un singur tăiș. Lățimea lamei se păstrează până aproape spre vârf. Spre vârf latura ascuțită dar și cea dreaptă (superioară), se îngustează și se termină într-un vârf ascuțit. Teaca a avut în capătul dinspre mâner un nit din fier. Mânerul este dreptunghiular în secțiune. Partea mânerului dinspre capăt nu s-a păstrat.

Dimensiunile piesei: $L_{totală} = 23$ cm; $L_{lamă} = 20,2$ cm; $l_{lamă} = 2$ cm; $L_{mâner}$ păstrată = 2,3 cm; $l_{mâner} = 1,7$ cm. MBT.

Datarea piesei: mormântul în care a fost descoperit sax-ul datează în a doua parte a perioadei avarie târzii (760–810/830).

Pl. 41/7, sub denumirea pumnal, fapt care este greșit. În cadrul acestui studiu mi-am propus să corectez greșeala și să demonstrez că piesa respectivă este de fapt un Sax.

Bibliografie: Bejan 1983, 489, 491, fig. 1/14; Mare 1998, 292, pl. IX/14; Mare 2004, 126, pl. XLII/19 (în toate aceste lucrări piesa apare menționată sub denumirea de pumnal).

Precizări tipologice

În funcție de forma lamei, cele două piese descrise în paragrafele anterioare (Pl. 1), nu pot fi plasate tipologic în rândul pumnalelor, denumire sub care au fost publicate. Pumnalul are o formă total diferită în comparație cu cea a celor două artefacte care fac obiectul acestui demers. Pumnalul este o armă albă a cărei lamă are laturile convergente. Ambele laturi sunt ascuțite. Convergența laturilor este accentuată imediat după mâner, formând un vârf prelung și foarte ascuțit².

De asemenea, lungimea celor două piese (23–23,5 cm), împiedică plasarea lor în categoria cuțitelor obișnuite, cu o lungime ce nu depășește 15–16/17 cm, descoperite într-un număr mare de morminte avarice din cuprinsul Khaganatului Avar³.

Din punct de vedere metric dar și ca formă a lamei, cele două artefacte de la Șpălnaca/Șugud și Timișoara/Podul Modoș, pot fi plasate în rândul armelor denumite sax. Sax-ul este o armă cu lama dreaptă cu un singur tăiș, cu lungime încadrată între 20 cm și 45/60 cm⁴. A fost utilizată cu precădere de către populațiile germanice din Vestul Europei, din Evul Mediu timpuriu, spațiu geografic unde respectiva armă își are originile⁵. Sax-urile au fost preluate de războinicii avari după stabilirea acestora în Pannonia⁶.

Lungimea, lățimea și formele lamelor pe care l-au avut sax-urile, descoperite în situri germanice din vestul Europei, dar și cele descoperite în cimitirele avarice din Bazinul Carpatic, au fost discutate pe larg de către o serie de specialiști, elaborându-se o tipologie metrică și formală a sax-urilor⁷.

Cele două arme de la Șpălnaca/Șugud și Timișoara/Podul Modoș, nu sunt piese cu o lungime sau formă a corpului deosebită, încât să formeze un tip

² DEXonline: pumnal; Pinter 2007, 18.

³ Vezi de exemplu: Horedt 1958, 70; Tomka 1971, 27–75; Winkler *et alii* 1977, 273; Sós, Salamon 1995, 56–58; Balogh 2016, 261–264.

⁴ Vezi de exemplu: Szameit 1987, 164–165; Zábójník 1978, 193–195; Wernard 1998, 747–787; Stadler 2005, 150; Pinter 2007, 19–20; Csiky 2009, 139–141; Csiki 2012, 373–376.

⁵ Vezi de exemplu: Szameit 1987, 164–165; Zábójník 1978, 193–195; Wernard 1998, 747–787; Stadler 2005, 150; Pinter 2007, 19–20; Csiky 2009, 139–141; Csiki 2012, 373–376; Zábójník 2015, 150–151.

⁶ Vezi de exemplu: Zábójník 1978, 193–195; Csiky 2009, 136–151; Csiki 2012, 371–393; Szöke 2002, 65–87.

⁷ Vezi de exemplu: Wernard 1998, 748–784; Csiky 2009, 139–142; Csiki 2012, 371–374.

diferit de sax în cadrul celor documentate și propuse în literatura de specialitate din Europa.

Sax-ul de la Șpălnaca/Șugug (Pl. 1/1), poate fi plasat în tipul I Csiki, de sax-uri descoperite în cimitirele avarie din Bazinul Carpatic⁸. Sax-urile din cadrul acestui tip au o lungime a lamei de 20 cm, minus – plus 2–3 cm. G. Csiki precizează că respectivul tip de sax se regăsește în cimitirele cu legături mero-vingiene din dreapta Dunării⁹. Tot G. Csiki menționează că în Transilvania astfel de arme apar în mediul gepidic, și dă exemplul un sax dintr-un mormânt germanic din cimitirul de la Noșlac¹⁰.

Sax-ul de la Șpălnaca/Șugud, provine dintr-unul din cele trei morminte de avari din cimitirul gepido-avar din respectiva localitate¹¹. Sax-urile din tipul I Csiki, au apărut mai ales în morminte de bărbați adulți, dar și de adolescenți¹². Bărbat adult a fost și cel din Mormântul nr. 19 de la Șpălnaca/Șugud.

Pentru complexele funerare din dreapta Dunării se precizează că sax-urile se asociază cu spade, ca o a doua armă¹³. La Șpălnaca/Șugud, sax-ul se asociază cu un vârf de lance și piese de harnașament¹⁴. Este o primă diferență în raport cu spațiul din dreapta Dunării.

O a doua diferență se referă la poziția cronologică a piesei din Transilvania în raport cu cele din dreapta Dunării. G. Csiki precizează că sax-urile din ultimul spațiu menționat datează exclusiv în prima jumătate a perioadei avarie timpurii¹⁵. Scărițele de șa descoperite în același mormânt în care a fost găsit și sax-ul de la Șpălnaca/Șugud¹⁶, datează spre finalul perioadei avarie mijlocii și în perioada următoare¹⁷. Poziția cronologică mai târzie a sax-ului de la Șpălnaca/Șugud, oferită de cronologia scărițelor de șa, poate fi interpretată în felul următor. Comunitatea gepidă de la Șpălnaca/Șugud și-a continuat existența până spre sfârșitul secolului VII, moment în care războinicii avari au început să utilizeze scărițele de șa cu talpa plată și concavă spre interior. În acea perioadă au ajuns la Șpălnaca cei trei războinici avari, care ulterior au fost înmormântați alături de defuncții gepizi, în locul numit astăzi de localnici Șugud. Este deci plauzibil faptul că Sax-ul a fost preluat de către războinicul avar (M. 19), după

⁸ Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

⁹ Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

¹⁰ Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

¹¹ Cosma 2017, 75–76, pl. 41.

¹² Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

¹³ Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

¹⁴ Cosma 2015, 76–77.

¹⁵ Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

¹⁶ Cosma 2015, 77, pl. 41/1–2.

¹⁷ Pentru datarea tipului de scăriță descoperit la Șpălnaca/Șugud vezi: Cilinská 1966, 190, 192, fig. 22/IV/7; Kiss 1996, 243; Cosma 2002, 143, 10.1.2.

ce acesta a ajuns în Transilvania, unde a conlocuit cu gepizii din comunitatea de la Șpălnaca/Șugud.

Lungimea lamei dar și forma sax-ului de la Timișoara/Podul Modoș, plasează arma tot în tipul I Csiki de sax-uri descoperite în cimitirele avarie din Bazinul Carpatic¹⁸. În mormântul nr. 4 de la Timișoara/Podul Modoș în care a fost descoperit sax-ul în discuție, nu au fost descoperite arme, ci doar piese de vestimentație (catarama și aplici), precum și obiecte de uz gospodăresc¹⁹. Inventarul funerar al Mormântului nr. 4, cel cu sax, de Timișoara/Podul Modoș, datează în perioada avară târzie²⁰.

Precizări referitoare la spațiul geografic în care au fost descoperite sax-uri

Sunt deci doar două sax-uri în întreg spațiul vestic al României ocupat de avari în secolele VII-VIII²¹ (Harta 1). Cele două arme descoperite la Șpălnaca/Șugud (Transilvania) și Timișoara/Podul Modoș (Banatul românesc), aproape că nici nu contează în încercările de a realiza o statistică referitoare la numărul sau prezența respectivului tip de armă în cimitirele avarie înregistrate în spațiile geografice menționate, în comparație cu restul descoperirilor de același tip din Kaganatul avar.

G. Csiki înregistrează în teritoriul Khaganatului avar din Bazinul Carpatic, un număr de 68 de sax-uri descoperite în 44 de situri arheologice²². Lista este completată de J. Zábojník²³. Indiferent de tipul de sax, piesele au fost descoperite în cimitire avarie dispuse geografic în Câmpia Pannonică, în dreapta Tisei, dar mai ales în spațiul din dreapta Dunării, și în sudul Slovaciei²⁴. În respectivele liste nu apar descoperirile de la Șpălnaca/Șugud și Timișoara/Podul Modoș. Trebuie precizat însă faptul că, în momentul realizării celor două repertorii, sax-ul din mormântul de războinic avar (nr. 19), de la Șpălnaca/Șugud era inedit, iar cel de la Timișoara/ Podul Modoș, a fost publicat greșit în literatura de specialitate.

Considerații finale

Prezența celor două sax-uri în morminte avarie din Podișul Transilvaniei și Banatul românesc măresc zona geografică în care aceste artefacte au fost

¹⁸ Csiky 2009, 142; Csiki 2012, 377.

¹⁹ Bejan 1983, 489, 491; Mare 1998, 292; Mare 2004, 126–127.

²⁰ Bejan 1983, 489, 491; Mare 1998, 292; Mare 2004, 126–127; Cosma *et alii* 2013, 87–89.

²¹ Cosma 2015, 268–271; Cosma 2015, 268–271; Cosma 2017.

²² Csiky 2009, 136; Csiki 2012, 371–372.

²³ Zábojník 2015, 152–157.

²⁴ Csiki 2012, 377–384, Abb. 5–7; Zábojník 2015, 150–151, Karte 1.

utilizate de către avari, spre estul Bazinului Carpatic. Sunt însă puține, raportându-ne la numărul total de morminte avarie din Vestul României, situație din care reiese că sax-urile nu au fost o armă utilizată pe scară largă de către războinicii avari care au pătruns în Nord-Vestul României, Transilvania și Banatul românesc.

Probabil sax-ul de la Șpălnaca/Șugud a fost utilizat ca armă de către respectivul războinic. Este însă la fel de posibil ca artefactul să fi fost doar armă de paradă, atașată centurii cu un lanț, prins de nitul ce s-a păstrat la capătul mânerului piesei.

La Timișoara/Podul Mодоș, decedatul care a avut ca inventar și un sax, nu a fost războinic. A fost însă, conform mobilierului funerar, o persoană care a făcut parte din elita politică avară. În acest caz sax-ul poate fi interpretat ca armă de paradă, prinsă de centura persoanei respective cu un lanț după cum o dovedește nitul ce s-a păstrat pe teaca de lemn a piesei.

BIBLIOGRAFIE

Balogh 2016,

Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez/ The History of the avars in the Danube-Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record*, în Szerkesztők Major Balázs, Türk Attila, *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/ Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology 6, Budapest, 2016.

Bejan 1983,

Adrian Bejan, *Necropola de înhumăție de sec. VIII-IX e. n. de la Timișoara-Podul Mодоș*, în *ActaMN*, XX, 1983.

Čilinská 1966,

Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, în ASF, Bratislava, 1966.

Cosma et alii 2013,

C. Cosma, A. Dobos, G. T. Rustoiu, A. Rustoiu, O. Oargă, *Războinici în Transilvania din epoca avară*, Cluj-Napoca, 2013.

Cosma 2015,

C. Cosma, *Avar warriors in Transylvania, Sătmar and Maramureș, Crișana and Banat. Archaeological landmarks on the political status of western Romania in the Avar Khaganate*, în C. Cosma (ed.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D.* 22, Cluj-Napoca, 2015.

Cosma 2016,

C. Cosma, *Avar Warriors in North-West Romania during the 7th–8th Centuries. Notes on the Political Status of North-West Romania during the 7th–8th Centuries*, în *EphNap*, XXVI, 2016.

Cosma 2017,

C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania / Avar warriors in Transylvania. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D.* 23, Cluj-Napoca, 2015.

Csiky 2009,

G. Csiky, *Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás-tipológia-kronológia-technológia*. Doktori disszertáció, Budapest, 2009.

<http://doktori.btk.elte.hu/hist/csikygergely/diss.pdf>, accesat la data de 1.10.2014

Csiki 2012,

G. Csiki, *Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken*, în *T. Vida (Szkr/Ed), Thesaurus Avaraorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére/Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*, Budapest, 2012.

DEXonline, pumnal,

Dicționar explicativ al limbii române | dexonline (<https://dexonline.ro>): pumnal.

Horedt 1958,

K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*, București, 1958.

Kiss 1996,

A. Kiss, *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, în *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelarchäologie 2, Studien zur Archäologie der Awaren 5*, Innsbruck, 1996.

Mare 1998,

M. Mare, *Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV–IX*, în *AnB* (S.N.), VI, 1998.

Mare 2004,

M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara 2004.

Pinter 2007,

Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (Secolele IX–XIV)*, BB, VII, 2007.

Sós, Salamon 1995,

Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszpetk*, Budapest, 1995.

Stadler 2005,

P. Stadler, *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I. Mit Beiträgen von W. Kutschera, W. Pohl und M. Wild. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 60, Wien 2005.

Szameit 1987,

E. Szameit, *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Osterich II: Die Saxe und Lanzenspitzen*, in *ArchAust*, 71, 1987.

Szőke 2002,

B. M. Szőke, *Avar kori központok a határ mentén*, in *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus*, Zalaegerszeg, 2002.

Tomka 1972,

P. Tomka, *Adatok a kislalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz*, in *Arabona*, Győr, 14, 1972.

Wernard 1998,

V. J. Wernard, „Hic scramasaxi loguuntur”. *Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland*, in *Germania*, 76/2, 1998.

Winkler et alii 1977,

I. Winkler, M. Takacs, Gh. Păiuş, *Necropola avară de la Cicău*, in *ActaMN*, XIV, 1977.

Zábojník 1978,

J. Zábojník, *K výskytu predmetov západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše v Dunajskej kotline*, in *SlArch*, 26/1, 1978.

Zábojník 2015,

J. Zábojník, *Saxe und andere Waffen westlichen Ursprungs auf dem Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Khaganats in Valaliky- Všechnvátých*, in C. Cosma (ed.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D.* 22, Cluj-Napoca, 2015.

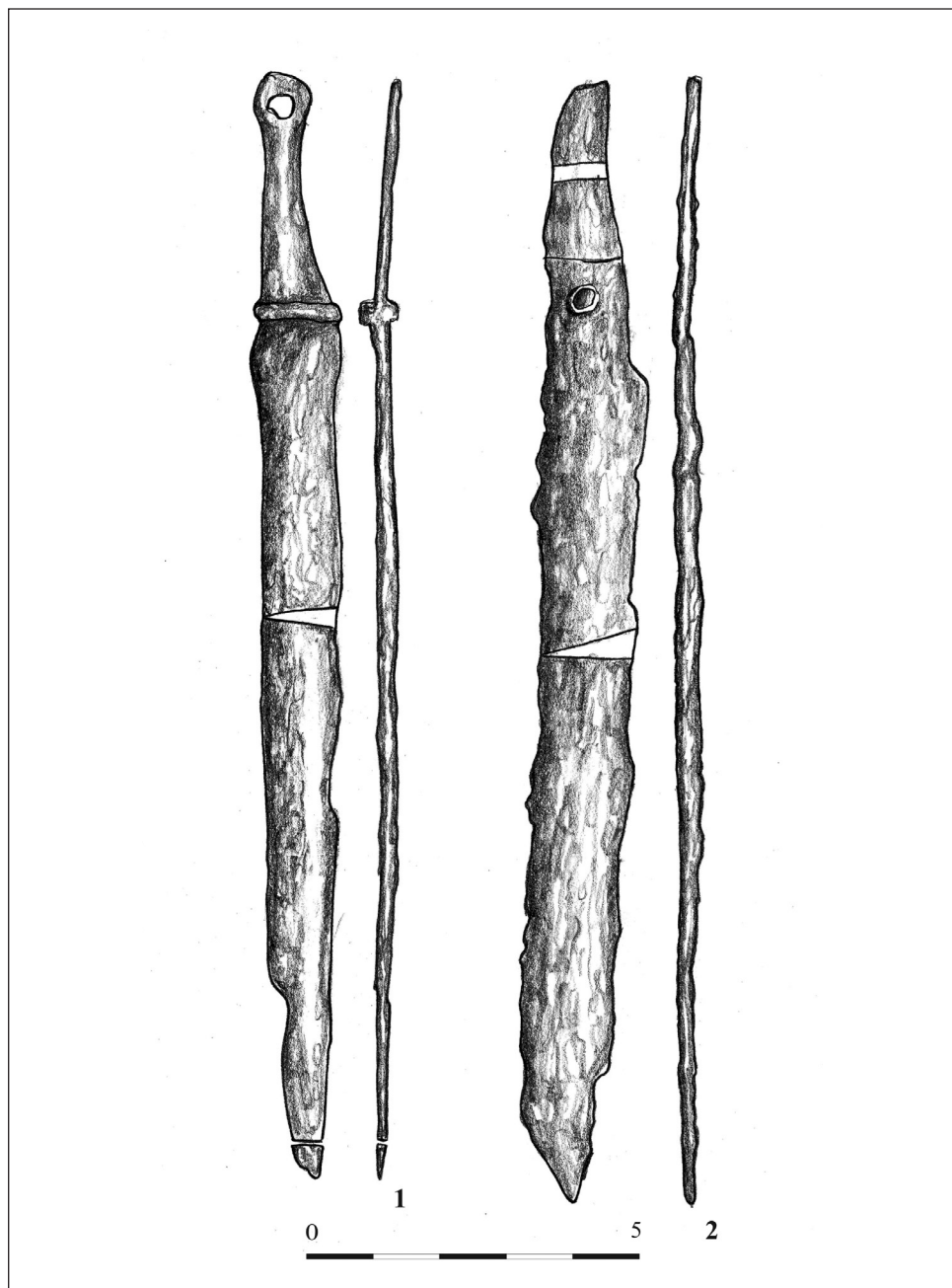
SAXES DISCOVERED IN THE AVAR GRAVES FROM TRANSYLVANIA AND THE ROMANIAN BANAT

Abstract

The objects were discovered one in the cemetery at Şpălnaca/Şugud (Transylvania) and the other at Timişoara-Modoş Bridge (Romanian Banat) (Map 1). Both artefacts have been identified in the professional papers as daggers, when, in fact, they are saxes. Both

saxes have been found inside graves of Avar men. The grave from Șpălnaca/Șugud which contained the sax is dated from the end of the Middle Avar period (680–710/720), whereas the other from Timișoara/Modoș Bridge is dated from the second part of the Late Avar period (760–810/830).

The two saxes can be recognized as the first (I) Csiki, defined for the finds discovered in the Avar cemeteries from the Carpathian basin. The occurrence of the two saxes in the Avar graves from the Transylvanian plateau and the Romanian Banat widens the geographic area where the saxes are known to have been used by the Avars, including the eastern Carpathian basin. However, they are only a few compared to the total number of Avar graves from Western Romania, thus indicating that the sax wasn't a weapon employed on a large scale by the Avar warriors that entered this area. The saxes from Șpălnaca/Șugud and Timișoara/Modoș Bridge were probably used as weapons. At the same time, it is possible that they were only ceremonial weapons.

Pl. 1. Sax-uri: 1. Șpălnaca/ Șugud; 2. Timișoara/ Podul Madoș.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL LOCALITĂȚII CORNEȘTI, JUDEȚUL TIMIȘ

Alexandru Szentmiklosi*

Cuvinte cheie: Cornești, Iugosloveni, Iarcuri, fortificație de epoca bronzului, prospecțiuni magnetometrice

Keywords: Cornești, Iugosloveni, Iarcuri, Bronze Age fortification, magnetic survey

Introducere

Cercetările arheologice desfășurate de Muzeul Național al Banatului în ultimii 10 ani, în cadrul proiectului internațional de cercetare¹ de la Cornești (fost Zsadány/ Jadani), jud. Timiș au evidențiat uriașul potențial arheologic al zonei. Între siturile cunoscute din zonă, se disting cele din punctele *Iarcuri*² și *Cornet*³, situate la o distanță relativ mică una față de cealaltă.

Demarate în toamna anului 2007, noile cercetări arheologice de la Cornești-*Iarcuri* au evidențiat faptul că imensa fortificație de la Iarcuri, formată din patru incinte (cu suprafața totală de 1765 ha), este cea mai mare fortificație de epoca bronzului cunoscută până acum (Fig. 1). Din punct de vedere al datării cronologice, cetatea de pământ de la *Iarcuri* se datează în a doua jumătate a mileniului II a. Chr. și aparține civilizației cunoscute în literatura arheologică sub numele de Cruceni-Belegiș.

În interiorul fortificației, săpăturile arheologice și cercetările de teren au relevat existența mai multor locuri din diferite perioade istorice, începând din neolitic până în perioada sec. II-IV A.D.

Ca urmare a cercetărilor arheologice interdisciplinare efectuate în cadrul

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com

¹ În cadrul acestui proiect, la cercetările arheologice participă *Johann Wolfgang Goethe Universität* din Frankfurt am Main și *Museum für Vor- und Frühgeschichte-Staatliche Museen zu Berlin*.

² Pech 1877; Medeleț 1993; Szentmiklosi *et alii* 2011; Heeb *et alii* 2017.

³ Radu 1972; Soroceanu, Radu 1975; Medeleț 1993.

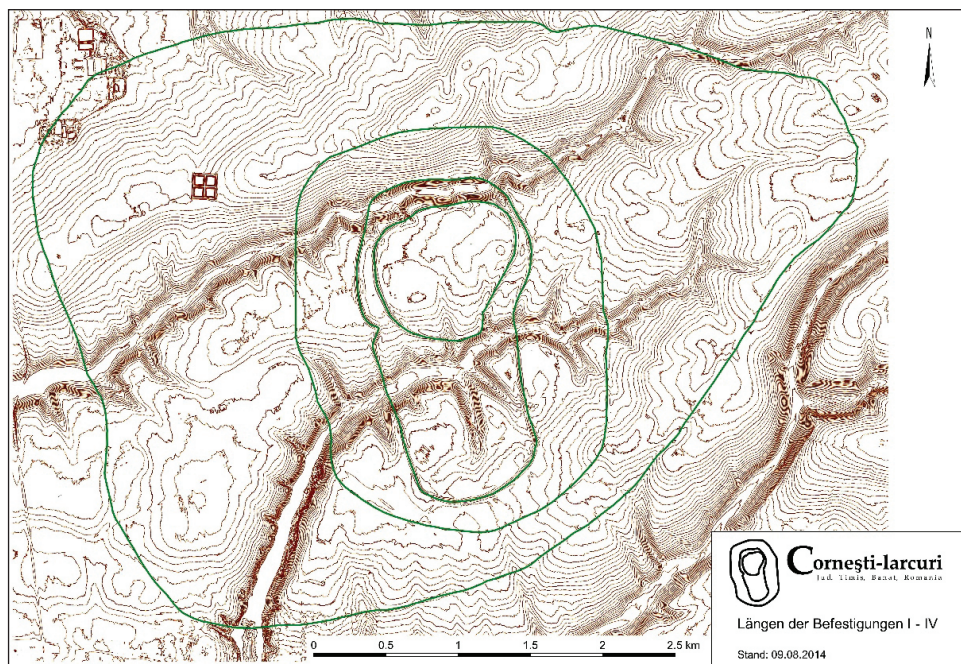

Fig. 1. Fortificația de la Cornești-*Iarcuri*, datată la sfârșitul epocii bronzului (a doua jumătate a mileniului II a.Chr.) / Cornești-Iarcuri fortification at the end of the Bronze Era (the second half of the second millennium BC).

proiectului de la Cornești-*Iarcuri*, au fost identificate noi perspective de cercetare, o parte din acestea materializându-se în noi proiecte de cercetare arheologică. Astfel, într-o perspectivă mai largă, identificarea locuirilor – în special cele din epoca bronzului – din zona câmpiei înalte a Vingăi, au devenit un obiectiv de cercetare arheologică în cadrul unui preconizat proiect de arheologie a peisajului. Pentru delimitarea siturilor arheologice din zona de protecție a fortificației de epoca bronzului de la *Iarcuri*, precum și a celor din imediata vecinătate, au fost planificate evaluări de teren care să identifice noile situri arheologice sau să le delimiteze pe cele deja cunoscute.

Aceste cercetări de teren, în exteriorul Incintei IV a fortificației de la Cornești-*Iarcuri* au avut loc în primăvara și vara anului 2017⁴, zona aleasă fiind terasele înalte ale Văii Viilor, situate la sud de fortificație. Această alegere a fost influențată și de imperativul pe care l-a impus proiectul de construire a unui punct muzeal în zona intravilană a satului Cornești.

⁴ Cercetările de teren s-au desfășurat în perioada 12 mai–12 august 2017. Perieghezele au fost efectuate împreună cu Alexandru Fota și Răsvan Găvan, restauratori la Muzeul Național al Banatului, ajutor pentru care le mulțumesc și pe această cale.

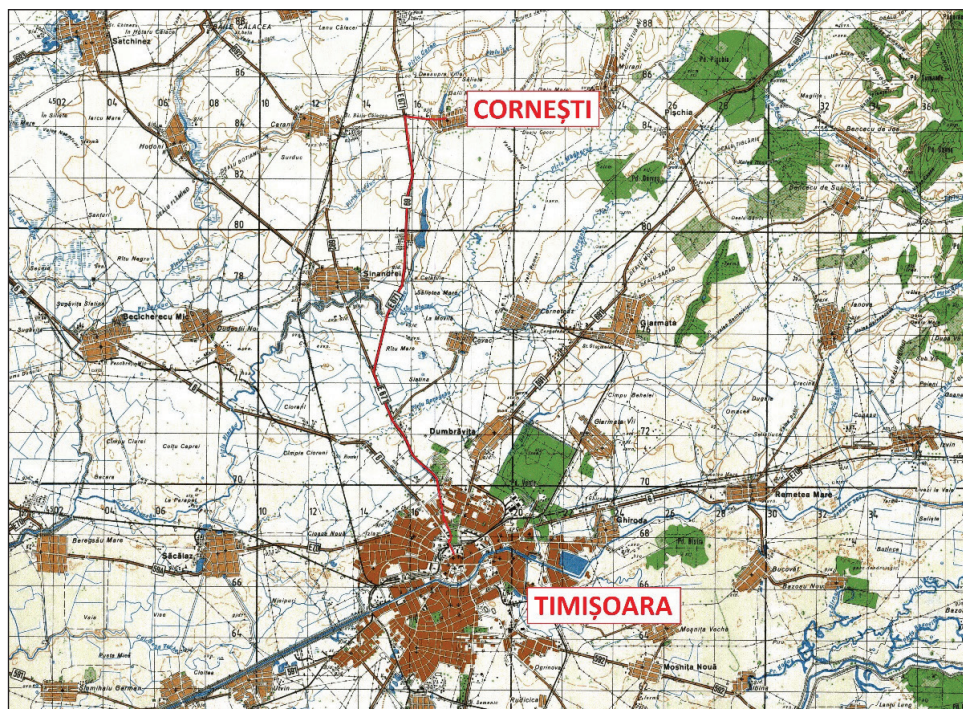

Fig. 2. Amplasarea localității Cornești, jud. Timiș, la 22 km nord de municipiul Timișoara. / Location of Cornești, Timiș County, 22 km northwards of Timișoara.

Localizarea ariei de cercetare

Localitatea Cornești se află în hotarul comunei Orțișoara, jud. Timiș, la 22 km nord de Timișoara, în zona de câmpie înaltă a Vingăi (Fig. 2). Satul actual este străbătut, de la nord spre sud, de valea Pârâului Lac, iar de la est spre vest, de Valea Viilor. Satul actual este preponderent construit pe terasele înalte situate la nord de Valea Viilor, dezvoltându-se către vest, spre drumul național DN69.

La nord de Valea Viilor, respectiv est de valea Pârâului Lac (care în amonte poartă și denumirea de Valea Pistrui/ Pistruia), se află fortificația de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri, ale cărei dimensiuni uriașe a atras atenția topografilor militari încă de la primele măsurători topografice, efectuate în Banat la începutul secolului al XVIII-lea.

Scurt istoric al localității

Cea mai timpurie atestare documentară a satului Cornești se datează în anul 1334, an în care localitatea apare sub numele de *Sadan*⁵, însă începuturile

⁵ Suciu 1967, 167.

locuirii medievale pot fi coborâte mult mai timpuriu, cel mai probabil în secolele X-XI⁶. Denumirea medievală a satului (*Sadan*) s-a păstrat în forme asemănătoare (*Zadan*, *Schadany*/ *Schadan*, *Zsadány*, *Mezőzsadány*, *Jadani*) până în anul 1964, când, din motive naționaliste, regimul comunist va schimba numele localității din *Jadani* în *Cornești*⁷.

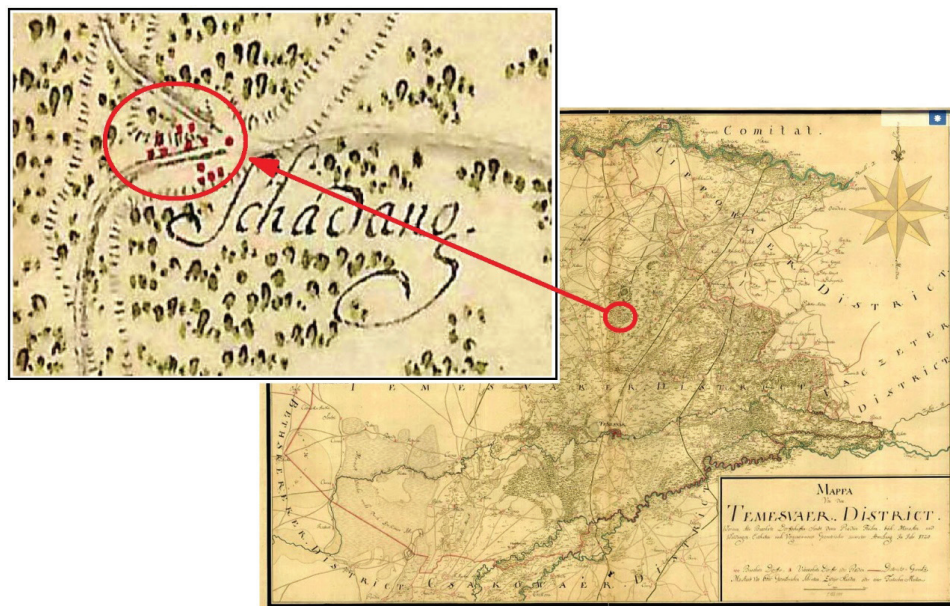

Fig. 3. Satul *Schadany* pe harta districtului Timișoara (1720) / The village of *Schadany* on the map of Timișoara district (1720).

După cucerirea Timișoarei de către Eugeniu de Savoya (1716), Ministerul de Finanțe de la Viena a repertoriat toate localitățile din spațiul numit de către habsburgi „Banatul timișan”⁸. În arhiva de la Viena se păstrează notele întocmite în anul 1717⁹, în care, alături de denumirile localităților, unele transcrise greșit, sunt menționate și numărul de case. În aceste note, satul *Zsadány* este menționat sub forma de *Tchadan*, având un număr de 10 case¹⁰.

⁶ În cadrul evaluării de teren care face obiectul acestui raport, în vatra actuală a satului au fost descoperite urmele unei locuiri medievale timpurii, databile în sec. X-XI.

⁷ Chiar dacă denumirea actuală de *Cornești* este folosită în actele oficiale, locuitorii satului continuă să folosească denumire de *Jadani*.

⁸ Szentkláray 1879, 17.

⁹ Fasc. *Temeswärer Einrichtungen-Sachen de Anno 1717. – Designation deren in dem Temeswarer Banat sammentlichen Dörffern und darinnen befündlichen Hänsnern* (Szentkláray 1879, 20, nota 2).

¹⁰ Szentkláray 1879, 21.

Primele informații cartografice legate de distribuția caselor din satul de sec. XVIII apar pe harta din 1720 (*Mappa von dem Temesvaer District*) (Fig. 3). Aceasta evidențiază faptul că, în prima jumătate a sec. XVIII, distribuția caselor care au format satul *Schadany* a fost dispersată pe valea pârâului care străbate de la est spre vest satul Cornești (*Valea Viilor*). Acest pârâu, pe hărțile ulterioare (ridicările topografice militare de la sfârșitul sec. XIX), va fi denumit cu hidronimele *Gaju mare*¹¹ iar mai apoi, *Valea Viilor*¹².

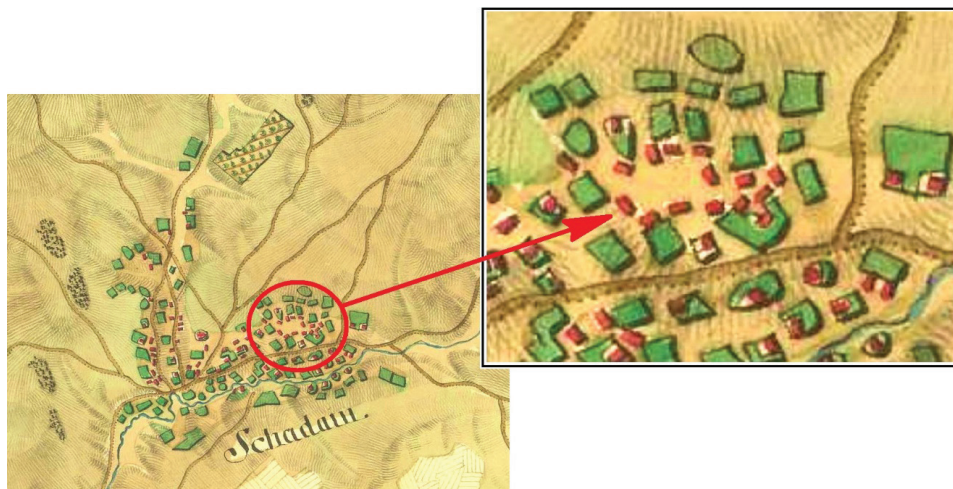

Fig. 4. Vatra satului Cornești (fost Zsadány/ Jadani), în a doua jumătate a sec. XVIII (*Josephinische Landesaufnahme*, 1769–1772) / The precincts of the village of Cornești (the former Zsadány/ Jadani) in the second half of the 18th century (*Josephinische Landesaufnahme*, 1769–1772).

În cadrul rețelei neregulate de drumuri care lega Banatul de valea Mureșului, un drum trecea prin satul *Schadany*. Pe hărțile ulterioare de sec. XVIII, localitatea este marcată și printr-o turlă de biserică, încă neidentificată în teren.

Una din hărțile cele mai timpurii ale satului Zsadány, cu o distribuție clară a caselor și a anexelor, este harta primei măsurători topografice militare iozefine din Banat, cunoscută și sub numele de *Josephinische Landesaufnahme* (scara 1:28.800)¹³. Aceste măsurători au fost efectuate în Banatul timișan în perioada

¹¹ Harta primei ridicări topografice militare din Banat (*Josephinische Landesaufnahme*, 1769–1772).

¹² Harta celei de-a doua ridicări topografice militare din Banat (*Franziszische Landesaufnahme*, 1806–1869).

¹³ Deși prima ridicare topografică a fost demarată în 1763, în timpul împărătesei Maria Theresia, ea va fi finalizată abia în 1787, în timpul împăratului Josif al II-lea, de unde și denumirea acestor hărți (Podobnikar 2009, 50).

1769–1772¹⁴. În cadrul primei măsurători topografice, vatra satului Zsadány a fost de-a lungul Văii Viilor¹⁵ și, într-o mai mică măsură, la confluența dintre această vale cu valea Pisztruja/ Pistrui/ Pistruia¹⁶ (Fig. 4). În a doua jumătate a sec. XVIII nu se poate vorbi de un plan regulat de amplasare a caselor din Zsadány deși, în partea de nord-est a vechiului sat se poate observa o concentrație de formă relativ ovală, cu un spațiu lăsat liber în mijloc (Fig. 4).

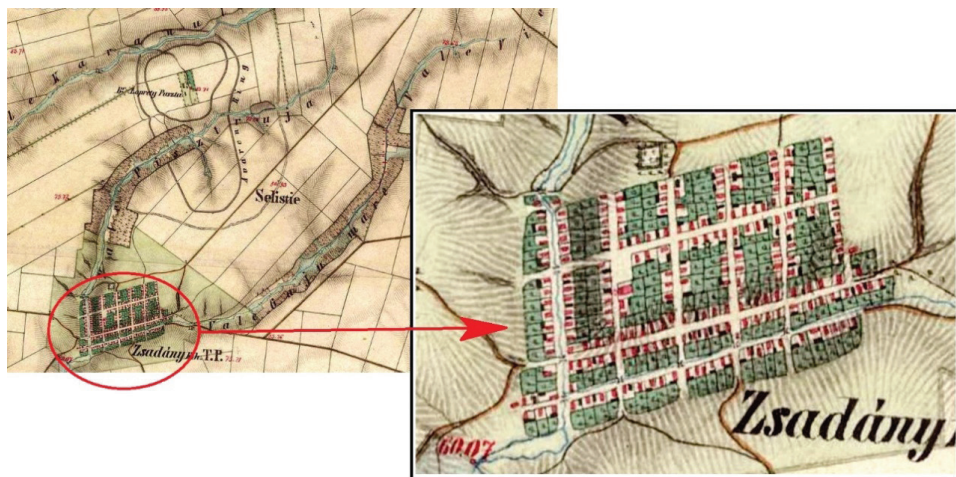

Fig. 5. Vatra satului Cornești (fost Zsadány/ Jadani) în a doua jumătate a sec. XIX (*Franzische Landesaufnahme*, 1806–1869) / The precincts of the village of Cornești (the former Zsadány/ Jadani) in the second half of the 19th century (*Josephinische Landesaufnahme*, 1806–1869).

Distribuția neregulată a caselor din satele marcate pe harta *Mappa von dem Temesvaer District* (1720) este modelul cel mai frecvent întâlnit în lumea rurală din sec. XVIII, indicând, în cele mai multe cazuri, o ocupare spontană a arealului¹⁷. Întemeierea acestor sate a fost în conexiune directă cu activitatea economică de bază, respectiv agricultura precum și cu condițiile și resursele naturale pe care le oferea mediul geografic al zonei.

Politica sistematică de colonizare a Banatului, promovată de Viena în sec.

¹⁴ <http://mapire.eu/de/map/firstsurvey/>, accesată în data de 27.08.2017.

¹⁵ Pe harta celei de-a doua ridicări topografice militare din Banat (*Franzische Landesaufnahme*), segmentul de vale care străbate satul, cunoscut astăzi ca Valea Viilor, apare cu denumirea de *Vale Gaju mare*. Către est, valea *Gaju mare* era denumită *Vale Vie*. În cea de-a doua jumătate a sec. XIX, toponimul *Vale Gaju mare* dispare, păstrându-se cel de *Valea Viilor* (conform celei de-a treia ridicări topografice, *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869–1887).

¹⁶ La sud de sat, valea este cunoscută sub numele de vale Pârâului Lac (Milleker 1899, 190; Medeleț 1993, 122).

¹⁷ Surd 2009, 16–17, Fig. 11.

XVIII¹⁸, a avut impact și asupra habitatului deja existent în Banat, satele risipite, cu case dispersate fiind restrânse sau chiar abandonate. Vechile drumuri care legau între ele așezările din sec. XVII-XVIII au ghidat planurile de întemeiere ale noilor așezări¹⁹. Începând din perioada împărătesei Maria Theresia, în Banat a fost impus un model de așezare organizată pe baza unui plan regulat (așa-numitul *Musterdorf*), de aprox. 200 de case²⁰.

Prima așezare cu tramă stradală regulată a fost, foarte probabil, satul Biled. Noile sate au avut străzile drepte, intersectate perpendicular, cu trotuare mărginite de arbori iar gospodăriile, simetrice, au avut casele aliniate la stradă²¹. Acest proces de reorganizare a satelor a fost treptat, fapt documentat de izvoarele cartografice care atestă co-existența așezărilor cu gospodării dispuse neregulat și a celor deja planificate după modelul regulat. În a doua jumătate a sec. XVIII, vechiul tip de așezare cu gospodării dispersate coexista cu cele amenajate regulat, fapt vizibil și pe prima ridicare topografică din Banat (*Josephinische Landesaufnahme*).

Fig. 6. Structura geologică a terasei înalte situate la nord de Valea Viilor /
Geological structure of the high terrace northwards of Valea Viilor.

Georeferențierea hărții militare din prima ridicare topografică (*Josephinische Landesaufnahme*) atestă faptul că, în sec. XVIII, o parte din vatra satului *Schadain* (i.e. Zsadányi) s-a aflat pe terasa nordică a Văii Viilor (Pl. I). Analiza distribuției

¹⁸ În bibliografia mai veche se menționează trei valuri de colonizare (Crețan 2009, 105, cu bibliografia).

¹⁹ Veichtlbauer 2016, 54–56, Abb. 5.

²⁰ Crețan 2009, 109. Pe planul model al localității Biled, numărul de case este mai mare (peste 300 de case).

²¹ Crețan 2009, 109; Ghiță 2010, 10–11.

caselor aflate în perimetrul satului de sec. XVIII indică faptul că în momentul finalizării hărților militare din prima ridicare topografică a Banatului (anii 1769–1772), nu toate localitățile au intrat în planul de organizare a administrației habsburgice după modelul satului Biled. Erorile constatate la hărțile primei ridicări topografice habsburgice l-au determinat pe împăratul Francisc al II-lea să demareze noi măsurători topografice, hărțile produse tot la scara de 1:28.800 fiind cunoscute sub numele de cea de-a doua ridicare topografică militară (*Franziszeische Landesaufnahme*), desfășurată între anii 1806–1869²². Pe această hartă, planul satului Zsadány apare deja regularizat, cu străzi drepte și case dispuse în cvartale rectangulare (Fig. 5). Acest plan apare și pe harta celei de-a treia ridicări topografice (*Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869–1887²³). În sec. XIX, satul este reconstruit într-o formă regulată, cu străzi drepte, intersectate. Vatra satului modern (din sec. XIX–XX) a continuat să fie amplasată pe terasele joase ale Văii Viilor și a Pârâului Pisztruja/ Pistruia. În sec. XX, satul se extinde în principal spre vest, ca urmare a stabilirii în zonă, după anul 1919, a unor coloniști români veniți din Serbia (Fig. 5). În prezent, satul are tendința să se dezvolte spre vest, către DN69, unde Primăria Orțișoara a concesionat terenuri pentru noi locuințe.

Structura geologică a solului

Din punct de vedere geologic, terasele înalte care flanchează Valea Viilor sunt caracterizate de soluri brune argiloiluviale și brun roșcate (luvisoluri) (Fig. 6), în timp ce terasa înaltă din partea de vest a satului este în zona în care apare un sol negricios sau brun închis, de tip cernoziom. Solul din văile Pârâului Lac (continuarea Pârâului Pisztruja/ Pistruia) și Valea Viilor sunt caracteristice zonelor cu umiditate mare (Mollic Gleysol)²⁴.

Descoperiri arheologice în vatra satului Cornești

În vatra actuală a satului Cornești, de-a lungul timpului, au fost descoperite numeroase artefacte și vestigii arheologice, din diferite perioade istorice, unele documentate și prin cercetări arheologice. Unele dintre aceste obiecte sunt încă păstrate în diferite colecții particulare din sat. Pe terasele pe care au fost construite casele satului modern se întâlnesc și materiale arheologice care aparțin caselor mai vechi, de sec. XVIII–XIX. Conform relatărilor localnicilor, în partea de nord a satului, pe terasa estică a Pârâului Pisztruja/ Lac, în trecut, ploile au dezvelit schelete umane care aparțin unui cimitir creștin anterior celui care funcționează, începând din sec. XIX, și în prezent.

²² Podobnikar 2009, 51.

²³ Podobnikar 2009, 51–52.

²⁴ Micle *et alii* 2009, 260, Fig. 10.

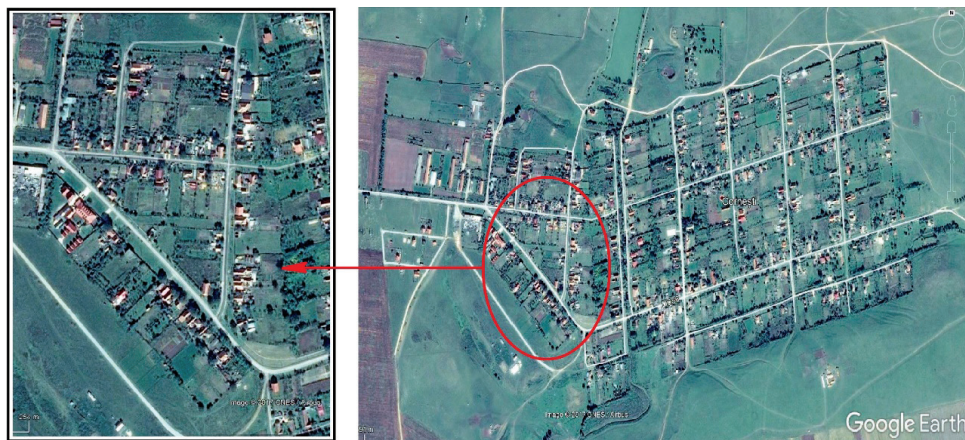

Fig. 7. Punctul *Iugosloveni*, situat în partea vestică a loc. Cornești (Google Earth, 2016) / *Iugosloveni* point, westwards of Cornești (Google Earth, 2016).

În partea vestică a satului modern, numit de localnici și *Iugosloveni* (Fig. 7), la săparea fundațiilor caselor construite de românii veniți din Serbia au fost descoperite fragmente ceramice care au fost semnalate profesorului Marius Moga. Ca urmare a acestor semnalări, M. Moga a efectuat în cursul anului 1939 un mic sondaj arheologic²⁵. În urma acestui sondaj a fost descoperit un sit arheologic cu locuiri din mai multe perioade istorice. Materialele arheologice descoperite în sondajul arheologic de la Cornești-*Iugosloveni* (fragmente ceramice, așchii de silex, fragmente de vatră și oase de animale) au fost atribuite grupului cultural Bucovăț și culturii Tiszapolgár²⁶, precum și perioadei medievale.

Obiectivul cercetării de teren

Principalul scop al acestei cercetări arheologice a fost cel de completare a repertoriului de descoperiri arheologice, ca urmare a informațiilor primite de la localnici privind prezența descoperirilor arheologice și la sud de valul Incintei IV, în vatra actuală a satului. Obiectivele evaluării de teren au fost terasele înalte ale Văii Viilor și ale Pârâului Lac.

În baza informațiilor cartografice, în cadrul unui proiect de cercetare etno-arheologică desfășurat în Valea Viilor, s-a încercat obținerea de evidențe arheologice care să indice urmele unor case sau structuri gospodărești din sec. XVII-XVIII.

²⁵ Cercetare arheologică de mici dimensiuni efectuată de prof. Marius Moga în anul 1939. Materialul arheologic rezultat din acest sondaj a fost atribuit grupului Bucovăț și culturii Tiszapolgár (Medeleț 1993, 121).

²⁶ Lazarovici 1979, 193, nr. 26; Medeleț 1993, 121.

Metodă și tehnici folosite

În cadrul evaluării de teren, metoda non-invazivă de diagnosticare a fost combinată cu cea intruzivă (situl nr. 3 și Locuirea III.1 din perimetrul sitului arheologic Cornești-Iarcuri).

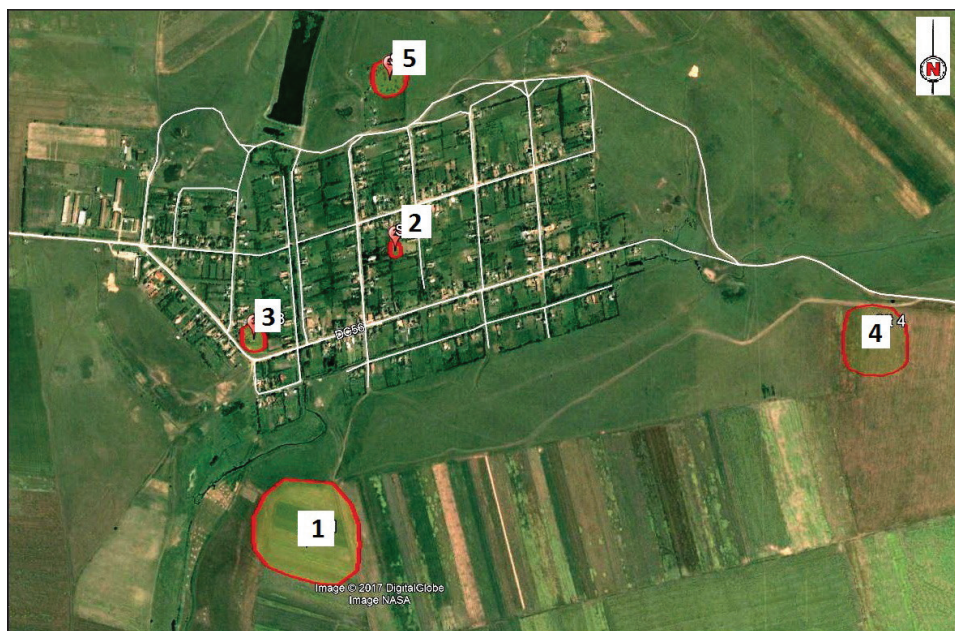

Fig. 8. Localizarea siturilor arheologice nr 1–5 / Location of the archaeological sites 1–5.

Cercetările de teren din perimetrul siturilor nr. 3 și nr. 5 au fost completate de prospecțiuni magnetometrice efectuate de dr. Adrian Ardelean (Muzeul Național al Banatului). Alături de prospecțiunile geomagnetice, în cadrul acestei evaluări de teren au fost folosite imagini din baza de date a proiectului de cercetare arheologică internațională de la Cornești-Iarcuri, respectiv, scanarea 3D a terenului (LiDAR)²⁷.

Rezultatele evaluării de teren

În cadrul evaluării de teren din zona de protecție de pe latura sudică a fortificației de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri, pe terasele înalte care mărginesc Valea Viilor au fost identificate patru puncte cu materiale arheologice²⁸.

²⁷ Scanarea LiDAR a fost finanțată de către fundația Fritz Thyssen din Germania în cursul anului 2012.

²⁸ Numărul acestora ar putea fi mai mare dacă s-ar efectua un proiect de cercetare sistematică de teren a fiecărei parcele cadastrale de pe panta terasei nordice a Văii Viilor (zona intravilană a satului).

(Fig. 8). Aceste puncte au fost denumite convențional „situri”, numerotarea lor fiind făcută în ordinea în care acestea au fost identificate în teren.

Alături de perimetrele cercetate arheologic, au fost adunate informații privind descoperiri accidentale de materiale arheologice sau colectate în cadrul unor cercetări de teren relativ recente, neautorizate de Ministerul Culturii.

Situl arheologic nr. 1 (Cornești-Dealul Mare)

Situl arheologic nr. 1 este localizat în partea de sud-vest a satului, pe colțul terasei sudice de pe Valea Viilor, la intersecția cu Valea Pârâului Lac (Pl. II). Terasa sudică a Văii Viilor este denumită de localnici cu toponimul *Dealul Mare*.

În cursul cercetării de teren non-invazive au fost adunate un număr semnificativ de fragmente ceramice, atipice, de factură preistorică (Pl. III). Cel mai probabil, acestea se datează în perioada neolitică.

Situl arheologic a fost delimitat pe aria în care au fost descoperite fragmentele ceramice²⁹, respectiv pe următoarele coordonate ST-70:

	X	Y
Situl nr. 1	206969.541	496590.712
	207009.889	496595.342
	207062.805	496590.051
	207122.336	496572.191
	207167.976	496544.410
	207188.481	496500.754
	207195.096	496444.531
	207187.820	496381.693
	207171.945	496325.470
	207149.456	496289.090
	207121.675	496267.262
	207078.680	496260.647
	207010.551	496271.892
	206935.807	496301.657
	206884.875	496337.376
	206874.291	496379.047
	206888.182	496435.932
	206907.364	496494.140
	206921.916	496538.457
	206940.437	496571.530

²⁹ Harta primei măsurători topografice militare din Banat, georeferențiată, evidențiază modul răspândit de amplasare a caselor în sec. XVIII. Foarte probabil, astfel de insule cu materiale arheologice din sec. XVI-XVIII se întâlnesc pe întreg arealul satului modern care suprapune vechea vatră a satului, surprinsă de primele măsurători topografice.

Situl arheologic nr. 2 (Grădina casei Micula)

În grădina casei nr. 153, aflată în proprietatea familiei Micula, proprietarii au semnalat prezența fragmentelor ceramice. Casa se află pe terasa nordică a Văii Viilor, la est de valea Pârâului Lac, la NEE de actuala biserică ortodoxă a satului (Pl. IV).

Terenul a fost investigat doar printr-o cercetare de teren non-invazivă, coroborată cu analiza surselor cartografice privind istoria localității.

	X	Y
Situl nr. 2	206928.093	497032.216
	206932.478	497032.216
	206936.525	497031.204
	206941.415	497029.349
	206945.294	497026.820
	206948.329	497023.616
	206949.678	497019.063
	206950.353	497011.474
	206950.521	497001.356
	206948.835	496992.250
	206945.462	496987.528
	206940.403	496986.348
	206933.995	496986.179
	206926.407	496986.685
	206918.312	496989.552
	206913.928	496993.768
	206913.591	496998.827
	206913.759	497005.741
	206914.096	497013.835
	206915.108	497021.592
	206917.469	497027.326
	206922.022	497030.867

În cadrul evaluării de teren non-invazive au fost adunate fragmente ceramice caracteristice sec. XI-XVII, XVIII precum și sec. XIX – începutul sec. XX. Materialele arheologice descoperite în grădina casei familiei Micula sunt urmele de locuire din jurul unei construcții de sec. XVIII, a cărei amprentă, conform georeferențierii hărții *Josephinische Landesaufnahme*, se întindea și în grădina casei aflate la sud de familia Micula. Această construcție pare să fi fost printre cele mai nordice case din arealul satului *Schadain/ Zsadányi*. La sud de această reprezentare a unei gospodării, în actualele grădini ale caselor care mărginesc terasa sudică a Văii Viilor, precum și în curtea bisericii ortodoxe, pot

fi localizate reprezentările unor construcții asemănătoare cu cea din grădina familiei Micula. O parte din fragmentele ceramice descoperite în grădina casei Micula se datează în sec. XVI-XVIII (Pl. V/1, 3–5, 9–13), precum și în perioada modernă, cel mai probabil în sec. XIX – începutul sec. XX (Pl. VI/6–8).

Situl arheologic a fost delimitat pe aria în care au fost descoperite fragmentele ceramice³⁰, respectiv pe următoarele coordonate ST–70:

Situl arheologic nr. 3 (Parcela intravilană nr. 210a)

Situl arheologic se află în partea de sud-vest a satului (*Iugosloveni*), pe terasa vestică a Pârâului Lac, la nord de curba pe care o face șoseaua asfaltată ce leagă localitatea de drumul național Timișoara-Arad (DN69). Parcela de teren, cu număr de casă 210a, se află în proprietatea Primăriei Orțișoara (număr de identificare ID CF. 120755). Parcela se află chiar în buza terasei, într-o pantă ușoară de la vest spre est (Pl. VII).

Terenul a fost investigat prin mai multe metode de cercetare:

1. Cercetare de teren non-invazivă;
2. Analiza surselor cartografice;
3. Prospekțiune magnetometrică;
4. Diagnostic arheologic invaziv, în baza rezultatelor obținute în urma prospecțiunii magnetometrice.

Analiza surselor cartografice arată că în această zonă a fost limita vestică a satului *Schadain/ Zsadányi* în sec. XVIII³¹ (Pl. I/b, VII/1). Cu siguranță, în imediata apropiere a parcelei se află și locuințe care aparțin vechii vetre a satului (sec. XVI-XVIII)³².

Cercetarea de teren non-invazivă, îngreunată de vegetația abundentă, a relevat prezența mai multor fragmente ceramice și bucăți de chirpici. Prezența acestor materiale arheologice a certificat extinderea sitului *Cornești-Iugosloveni* (sondată de Marius Moga în anul 1939³³) până la curbura șoselei principale care intră în sat³⁴.

³⁰ Harta primei măsurători topografice militare din Banat, georeferențiată, evidențiază modul răspândit de amplasare a caselor în sec. XVIII. Foarte probabil, astfel de insule cu materiale arheologice din sec. XVI-XVIII se întâlnesc pe întreg arealul satului modern care suprapune vechea vatră a satului, surprinsă de primele măsurători topografice.

³¹ Georeferențierea primei ridicări topografice militare din Banat (*Josephinische Landesaufnahme*) relevă o anumită inacuratețe în privința localizării Pârâului Lac (<http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?layers=hereaerial%2C1%2C73&bbox=2360008.2735976614%2C5764508.042755103%2C2366385.988145206%2C5767622.851657724>, accesat în 06.09.2017).

³² Pentru sursa imaginii, vezi nota 23.

³³ Medeț 1993, 121; încadrarea cronologică a materialelor descoperite la *Cornești-Iugosloveni* precum și atribuirea culturală a fost făcută de Gh. Lazarovici (Lazarovici 1979, 193, nr. 26).

³⁴ Nu ar fi exclus ca limita sitului arheologic să fie corelată cu limita geomorfologică a terasei,

Ca urmare a prezenței materialelor arheologice în perimetrul parcelei au fost efectuate prospecțiunile magnetometrice care au relevat prezența unor anomalii cu forme diferite³⁵ (Pl. VII/2). Pe suprafața investigată, au fost observate mai multe anomalii care sugerează prezența unui număr de 20 de structuri care ar putea fi complexe arheologice. Gruparea acestora sugerează și faptul că o parte dintre aceste anomalii ar putea fi anexe sau posibile complexe arheologice aflate în vecinătatea unei structuri de dimensiuni mai mari, de aprox. 26 m² (probabil, o locuință).

În baza imaginii furnizate de această prospecțiune, în colțurile de nord-vest și sud-vest au fost efectuate două sondaje, în vedere determinării stratigrafiei (Pl. VII/2). Amplasarea celor două sondaje în colțurile parcelei evaluate arheologic a fost făcută cu obiectivul clar de a deranja cât mai puțin complexele arheologice sugerate de anomaliiile magnetometrice³⁶.

Secțiunea S.1 a fost trasată în colțul sud-estic, aproape de buza terasei care dă în valea Pârâului Lac (Pl. VII/2, VIII/1a-c). Stratigrafia sitului în acest sector constă din 12 straturi și lentile de umplere. Intruziunile surprinse în partea inferioară a depunerilor antropice sugerează o activitate antropică intensă (Pl. VIII/1c). Materialele arheologice descoperite în secțiunea S.1 au constatat din fragmente ceramice tipice și atipice, fragmente de piatră (râșnițe) (Pl. IX/1), oase de animale și bucăți de chirpici. Din punct de vedere cronologic, fragmentele ceramice descoperite în S.1 pot fi încadrate în perioada neolitică (Pl. IX/2, 6–7) și evul mediu timpuriu (Pl. IX/3, 4–5).

Secțiunea S.2 a fost trasată în colțul nord-vestic al parcelei, în situația stratigrafică fiind surprinse 8 straturi (Pl. VII/2, VIII/2a-c). Dintre acestea, straturile 1 și 2 reprezintă urma arăturilor efectuate în perioada recentă (probabil, sec. XX). În profilul nordic al secțiunii S.2 a fost observată o groapă de aprox. 1 m diametru, amenajată din nivelul antropic cel mai recent (Pl. VIII/2c). Sub nivelul stratului 8, în lutul geologic, a fost săpat un cuptor de formă circulară, cu diametrul de 1,40 m (Pl. VIII/2a-b). Materialele arheologice descoperite în secțiunea S.2 au constatat în fragmente ceramice tipice și atipice, oase de animale și bucăți de chirpici. Din punct de vedere cronologic, fragmentele ceramice descoperite în S.2 aparțin evului mediu timpuriu și dezvoltat (Pl. X/1–12).

Pe baza materialelor arheologice descoperite în perimetrul supus evaluării de teren, situl arheologic nr. 3 este unul de tip multistratificat, în care locuirea neolitică este suprapusă de locuiri medievale aparținând sec. X-XI și

adică și la sud-vest de șoseaua asfaltată care intră în sat.

³⁵ Ardelean *et alii* 2017, 303–304.

³⁶ Mulțumesc și pe această cale colegilor dr. Adrian-Cristian Ardelean, Andrei Bălărie, Andrei Georgescu și Cristine Harnischfeger pentru ajutorul acordat la prospectarea magnetometrică și la realizarea diagnosticului intruziv.

XII-XIII. Urmele de locuire databile în sec. XVII-XVIII nu au fost surprinse, probabil ca urmare a lucrărilor agricole în care arătura a depășit adâncimea de 0,30 m.

Delimitarea perimetrului în care, în vara anului 2017, au fost descoperite materialele arheologice este dată de următoarele coordonate topografice ST-70:

	X	Y
Situl nr. 3	207333.152	497273.531
	207342.427	497274.543
	207353.388	497271.676
	207364.518	497264.425
	207371.769	497251.778
	207372.950	497233.902
	207367.048	497219.569
	207355.412	497213.329
	207340.741	497211.643
	207324.383	497214.510
	207311.904	497224.290
	207307.688	497237.950
	207309.037	497251.609
	207314.434	497263.245
	207323.540	497269.990

Situl arheologic nr. 4 (Cornești-Drumul Muraniului)

Situl arheologic nr. 4 se află în partea de sud-est a localității Cornești, pe terasa sudică a Văii Viilor (toponim *Dealul Mare*), la sud de drumul de țară care duce la Murani (Pl. XI). Cel mai apropiat punct de reper este un vâlău de beton pentru adăpat oile, situat la aprox. 400 m nord-vest. Pe același platoul al terasei sudice a Văii Viilor, la 1,5 km vest de situl nr. 4, se află situl arheologic nr. 1 (*Cornești-Dealul Mare*).

În momentul efectuării cercetării de teren, terasa a fost parțial lucrată agricol, o parte din teren fiind lăsată însă în paragină. Metoda de cercetare a fost non-invazivă. În consecință, nu pot fi făcute precizări privind stratigrafia sitului.

Materialul arheologic descoperit a constatat din fragmente ceramice mărunte, atipice, lucrate manual (probabil de epoca bronzului), precum și dintr-un fragment de toartă de la o carafă modernă (sec. XIX-XX) (Pl. XII).

Situl arheologic *Cornești-Drumul Muraniului* (situl nr. 4) este delimitat de următoarele coordonate topografice în ST-70:

	X	Y
Situl nr. 4	208725.508	496964.929
	208763.924	496920.959
	208767.365	496832.222
	208714.169	496759.015
	208633.835	496736.879
	208573.540	496733.930
	208532.609	496738.910
	208493.969	496765.951
	208468.240	496818.660
	208468.087	496867.919
	208489.920	496917.431
	208529.010	496964.044
	208590.370	496988.555
	208665.147	496985.768

Situl arheologic nr. 5

Situl arheologic nr. 5 se află pe terasa nordică a Văii Viilor, la periferia nordică a localității Cornești, în perimetrul cimitirului modern al satului (Pl. XIII/1).

Terenul a fost cercetat non-invaziv (periegheză și prospecțiune magnetometrică), în coroborare cu analiza surselor cartografice, georeferențiate, precum și cu scanarea 3D (LiDAR) a fortificației de epoca bronzului de la Cornești-*Iarcuri*. În imaginea obținută în urma georeferențierii celei de-a doua și a treia măsurători topografice militare din Banat (*Josephinische Landesaufnahme* și *Franzische Landesaufnahme*)³⁷, se poate constata că actualul cimitir al satului era utilizat încă din sec. XIX (Pl. XIII/2a-b). Crucea de piatră de pe mormântul protopopului Pavel Lăzărescu (1796–1853), situat în colțul sud-estic al actualului cimitir (Pl. XIV), sugerează faptul că cimitirul era deja utilizat încă din prima jumătate a sec. XIX³⁸.

Analiza imaginilor obținute în urma prospecțiunilor magnetometrice³⁹ și a scanării 3D a terenului (LiDAR) indică faptul că valul de pământ și șanțul de apărare care delimitează Incinta IV a fortificației preistorice de la *Iarcuri* trece la nord de ultimul rând de gospodării, precum și prin actualul cimitir ortodox al satului (Pl. XV/1, 3 și Pl. XVI/a-c). În prezent, elevația păstrată a valului de pământ, în perimetrul cimitirului ortodox, este de aprox. 0,5 m.

³⁷ <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey>, accesată astăzi, 06.09.2017.

³⁸ O analiză detaliată a crucilor de lemn, unele inscripționate, ar putea aduce informații mai exacte privind începutul înmormântărilor în actualul cimitir al satului Zsadányi/ Jadani/ Cornești.

³⁹ Ardelean et alii 2017, 304–305, Pl. II/1.

Investigațiile magnetometrice au relevat 255 de anomalii, dintre care 58 prezintă caracteristicile unor morminte de înhumăție. Alte anomalii se grupează în trei aglomerări care ar putea fi de interes arheologic, fapt ce impune efectuarea unor sondaje arheologice în vederea determinării situației arheologice precum și a stratigrafiei⁴⁰.

În parte dinspre nord-est a actualului cimitir, în spatele valului care delimitează Incinta IV a fortificației preistorice de la *Iarcuri* (Pl. XV/1, 3), au fost descoperite fragmente ceramice preistorice, probabil neolitice, precum și un mic fragment de râșniță (Pl. XVII/1–2, 5). Prospekțiunea geomagnetică asociază aceste fragmente ceramice cu urme de activitate antropică. În consecință, în opinia noastră, acest perimetru poate să fie delimitat ca sit arheologic (situl nr. 5). Pe întreg perimetrul cimitirului modern au fost adunate fragmente ceramice de la vase moderne, de sec. XIX. Acestea provin, cel mai probabil, de la vasele pentru flori de pe morminte, sparte accidental (Pl. XVII/3–4, 6).

Situl arheologic nr. 5 este delimitat de următoarele coordonate topografice ST-70:

	X	Y
Situl nr. 5	207347.967	497780.023
	207360.270	497778.833
	207370.589	497776.452
	207382.495	497771.689
	207396.782	497763.752
	207405.910	497748.274
	207404.720	497726.446
	207398.370	497704.221
	207388.051	497687.552
	207366.620	497682.393
	207340.426	497685.568
	207322.567	497694.696
	207316.217	497707.793
	207316.614	497723.668
	207318.202	497740.733
	207324.552	497760.577
	207335.267	497776.452

⁴⁰ Ardelean et alii 2017, 304, Pl. II/1.

În cadrul Raportului de evaluare de teren depus la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, siturile arheologice descoperite au fost propuse pentru includerea în Repertoriul Arheologic Național. Totodată, a fost propusă și instituirea regimului de protecție a patrimoniului arheologic pentru vatra satului Cornești/ Jadani, în zona luncii Văii Viilor și pe valea Pârâului Lac/ Pistruia, până în zona bălții de pescuit nr. 2.

Pentru consolidarea identității comunității locale, în cadrul aceluiași Raport de evaluare de teren, mormântul protopopului Pavel Lăzărescu (1796–1853) a fost propus spre clasare în categoria monumentelor memoriale/funerare.

Concluzii

Cercetările de teren efectuate la sud de fortificația de la Cornești-*Iarcuri*, pe Valea Viilor și pe terasele care mărginesc valea în zona satului Cornești, au relevat prezența a patru noi situri arheologice, respectiv: Cornești-*Dealul Mare* (situl nr. 1), Cornești-*Grădina casei Micula*⁴¹ (situl nr. 2), Cornești-*Drumul Muraniului* (situl nr. 4) și Cornești-*Cimitirul ortodox* (situl nr. 5). Artefactele arheologice descoperite în aceste puncte indică prezența unor locuiri începând din perioada neolitică, epoca bronzului, ev mediu târziu și din perioada modernă.

Alături de aceste situri, diagnosticul arheologic efectuat în zona intravilană a satului Cornești (pe parcela 210a, respectiv, situl nr. 3) a indicat extinderea către est a sitului arheologic *Iugosloveni*, până în buza terasei vestice a Pârâului Lac. Cele două sondaje arheologice și prospecțiunea magnetometrică au indicat o succesiune de locuiri istorice, cunoscute, de altfel, în literatura arheologică, însă fără o ilustrare clară a situației stratigrafice. Ca noutate însă, identificarea unor locuiri care pot fi încadrate în sec. X-XI și XII-XIII indică o continuitate mult mai lungă de locuire a acestor terase. Fără îndoială, prima atestare documentară a localității Cornești este mult mai târzie decât începuturile locuirii acestei zone, în perioada evului mediu.

Periegheza efectuată în zona cimitirului ortodox a satului Cornești, coroborată cu prospecțiunile magnetometrice și scanarea LiDAR arată că valul de pământ al Incintei IV din cadrul fortificației de la *Iarcuri* se află în marginea nordică a localității, șanțul de apărare al valului, probabil o zonă mult mai umedă, fiind un argument în stabilirea limitelor satului la sfârșitul sec. XVIII-XIX.

Totodată, urmărirea ductului valului de pământ al Incintei IV pe terasa estică a Văii Pârâului Pistruia/ Lac indică o deviație majoră, către interior, a acestuia față de ductul valului Incintei IV de pe terasa vestică. Din păcate,

⁴¹ Situl arheologic este, în mod cert, mult mai mare, descoperirile din grădina familiei Micula relevând prezența unei case din perimetrul satului de sec. XVIII-XIX.

excavațiile efectuate pentru amenajarea celor trei bălți de pescuit au distrus contextul arheologic care ar fi putut, poate, să explice dacă este vorba de o eroare de proiectare/ construire a valului incintei IV sau poate că în această vale se afla una din porțile majore de acces către Incinta III.

Nu în ultimul rând, cercetările de teren din interiorul cimitirului ortodox au identificat o serie de morminte care, prin modul de confecționare a crucilor de piatră, unele cu marcaje suficient de clare, indică vechimea înmormântărilor în cimitir. Între acestea, izolată, însă impunătoare, se remarcă crucea de piatră de pe mormântului protopopului Pavel Lăzărescu (1796–1853), situat în colțul sud-estic al actualului cimitir.

Reluarea cercetărilor arheologice sistematice în punctul Cornești-Cornet va contribui substanțial la proiectul de arheologie a peisajului pe care Muzeul Național al Banatului intenționează să îl demareze în zonă.

BIBLIOGRAFIE

- Ardelean *et alii* 2017,
A. C. Ardelean, A. Bălărie, Al. Szentmiklosi, *Investigații magnetometrice realizate în hotarul localității Cornești, jud. Timiș (campania 2017)*, în *Banatica*, 27, 2017, 301–310.
- Crețan 2009,
R. Crețan, *Cultural Heritage Highlighted by the Habsburg Colonisations – A Particular View on the Romanian Banat Area*, în *RHGT*, IV, nr. 7–8, 2009, 103–117.
- Heeb *et alii* 2017,
B. S. Heeb, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, R. Lehmpuhl, R. Krause, *Cornești-Iarcuri – 10 years of research (2007–2016). Some important preliminary results, in Fortifications*, în eds. B. S. Heeb, Al. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff, *The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015*, Berlin, 2017, 217–228.
- Ghiță 2010,
E. Ghiță, *Habitatul rural în comitatul Arad în secolul al XVIII-lea*, în C. Pădurean, I. Bolovan, coord., *Studii de demografie istorică (secolele XVII–XXI)*, Arad, 2010, 469–486.
- Lazarovici 1979,
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj, 1979.
- Medeleț 1993,
Fl. Medeleț, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)*, în *AnB (S.N.)* II, 1993, 119–150.

Micle et alii 2009,

D. Micle, M. Török-Oance, L. Măruia, *The morpho-topographic and cartographic analysis of the archaeological site Cornești "Iarcuri", Timiș County, Romania, using computer sciences methods (GIS and Remote Sensing techniques)*, în *AnaleSI*, VII/1, 2009, 249–262.

Milleker 1899,

B. Milleker, *Délmagyarország régiségletei a honfoglalás előtti időkből*, vol. II, *Római, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek*, Temesvár, 1899.

Pech 1877,

J. Pech, *A zsádanyi avar telepek Temesvármegyében*, în *TRÉT*, III, 2, 1877, 49–59.

Podobnikar 2009,

T. Podobnikar, *Georeferencing and quality assessment of Josephine Survey maps for the mountainous region in the Triglav National Park*, în *AGGH*, 44/1, 2009, 49–66.

Radu 1972,

O. Radu, *Contribuții la cunoașterea culturii Vatina-Săpăturile de la Cornești, jud. Timiș*, în *SCIV(A)*, 23, 2, 1972, 271–184.

Soroceanu-Radu 1975,

T. Soroceanu, O. Radu, *Șantierul arheologic Cornești (jud. Timiș). Săpăturile din 1973 și 1974*, în *Tibiscus*, IV, 1975, 33–40.

Suciu 1967,

C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1976.

Surd 2009,

V. Surd, *Geography of Settlements*, Cluj-Napoca, 2009.

Szentkláray 1879,

J. Szentkláray, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig) tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*, vol. I, Temesvarott, 1879.

Szentmiklosi et alii 2011,

Al. Szentmiklosi, S. B. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, *Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, în *Antiquity*, 85/329, 2011, 819–838.

Szentmiklosi 2015,

Al. Szentmiklosi, *Primele menționări cartografice ale fortificației de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri, jud. Timiș*, în *Istros*, XXI, 2015, 31–55.

Veichtlbauer 2016,

O. Veichtlbauer, *Zwischen Kolonie und Provinz. Herrschaft und Planung in der Kameralprovinz Temeswarer Banat im 18. Jahrhundert*, Wien, 2016.

Pagini web consultate
<http://mapire.eu>

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE OF CORNEȘTI, TIMIS COUNTY

Abstract

The field research carried out south of the Cornești-*Iarcuri* fortification, on the terraces bordering the Valea Viilor (Vineyards Valley) and in the North part of the village, revealed the presence of four new archaeological sites, namely Cornești-*Dealul Mare* (site no. 1), Cornești-*Grădina casei Micula* (site no. 2), Cornești-*Drumul Muraniului* (site no. 4) and Cornești-*Cimitirul ortodox* (site no. 5). The archaeological artefacts discovered in these archaeological sites indicate a long habitation of then region, from the Neolithic period, Bronze Age, Late Middle Ages and the modern period.

Along with these archaeological sites, the field survey carried out inside of Cornești village (on house plot no. 210a, respectively, site 3) indicated the eastward extension of the *Iugosloveni* archaeological site to the edge of the western terrace of the Lacul Pârâului. The two archaeological surveys and the magnetic prospection indicated a succession of historical dwellings. The *Iugosloveni* site is known in the archaeological literature, but without a clear illustration of the stratigraphic situation. As a novelty, the identification of some settlements that can be framed in the 10th–11th centuries and in the 12th–13th centuries, indicate a much longer residence of these terraces. Undoubtedly, the first documentary attestation of Cornești is much later than the beginnings of dwelling this area during the Middle Ages.

The field survey carried out in the area of the orthodox cemetery (Cornești-*Cimitirul ortodox*) was completed by the magnetic prospection and the LiDAR scan. The corroboration of the information shows that the earth rammed rampart of the Enclosure IV of the Cornești-*Iarcuri* was the northern limit of the village. Most likely, the defensive ditch of the rampart was an argument in setting the northern limits of the village, at the end of the 18th–19th centuries. At the same time, the tracking of the Enclosure IV rampart duct on the eastern terrace of the Pistruia Valley shows a major deviation to the interior of the Enclosure IV duct. The deviation interrupted the continuity of the Enclosure IV on the western terrace of the Pistruia Valley. The connection of the two segments of the Enclosure IV's rampart cannot be seen anymore because of the clay exploitation made in the 2nd half of the XX century. Today the exploitation pits are used as fishing ponds. Unfortunately, these destroyed the archaeological context that might have explained whether it was a design/construction error of the Enclosure IV, or perhaps, in this valley, there was one of the major gates of access to Enclosure III.

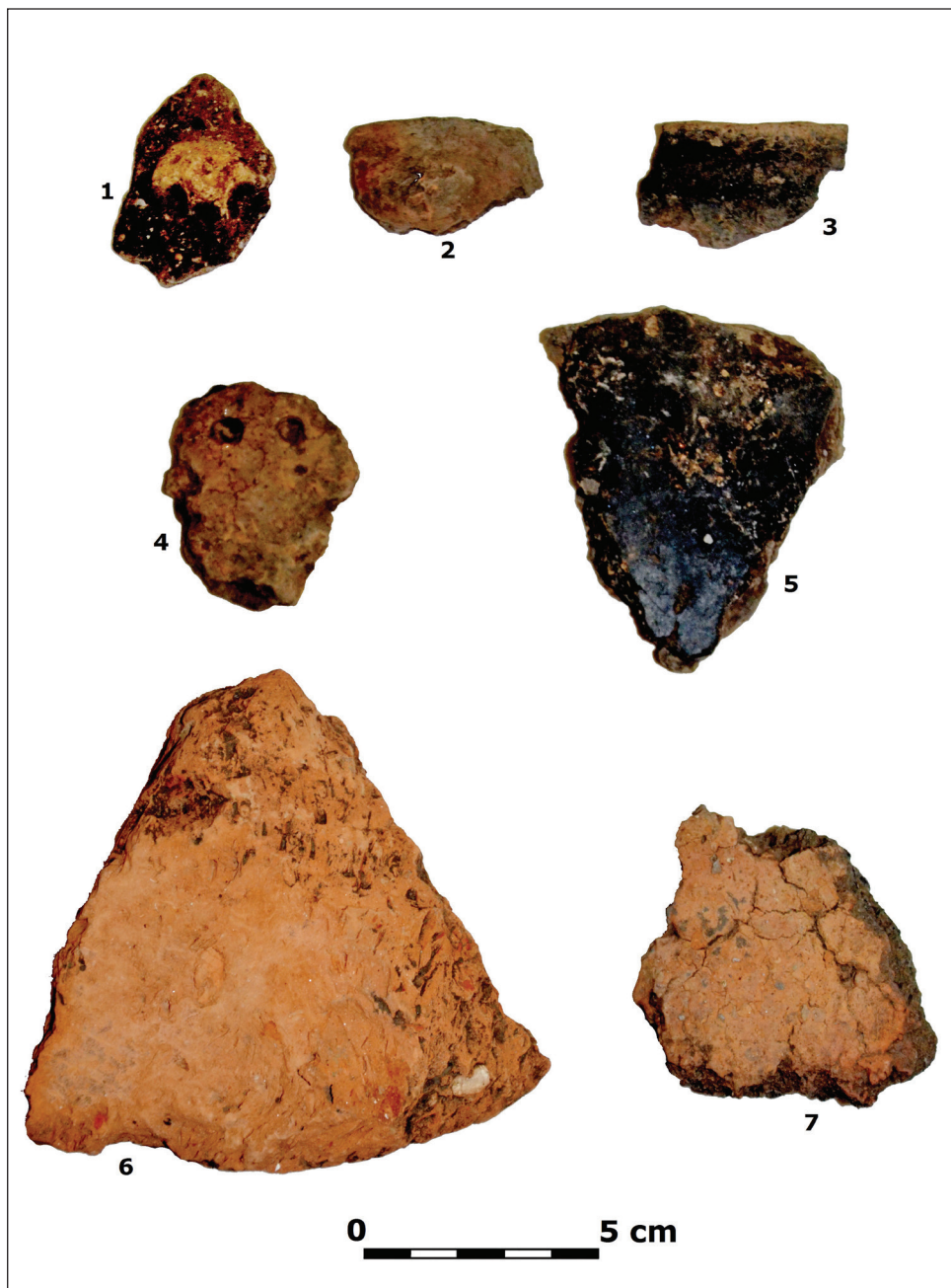
Last but not least, the field survey inside the orthodox cemetery identified a series of old graves. Among these graves, one of them is isolated but imposing. In this grave was buried the archpriest Pavel Lăzărescu (1796–1853).

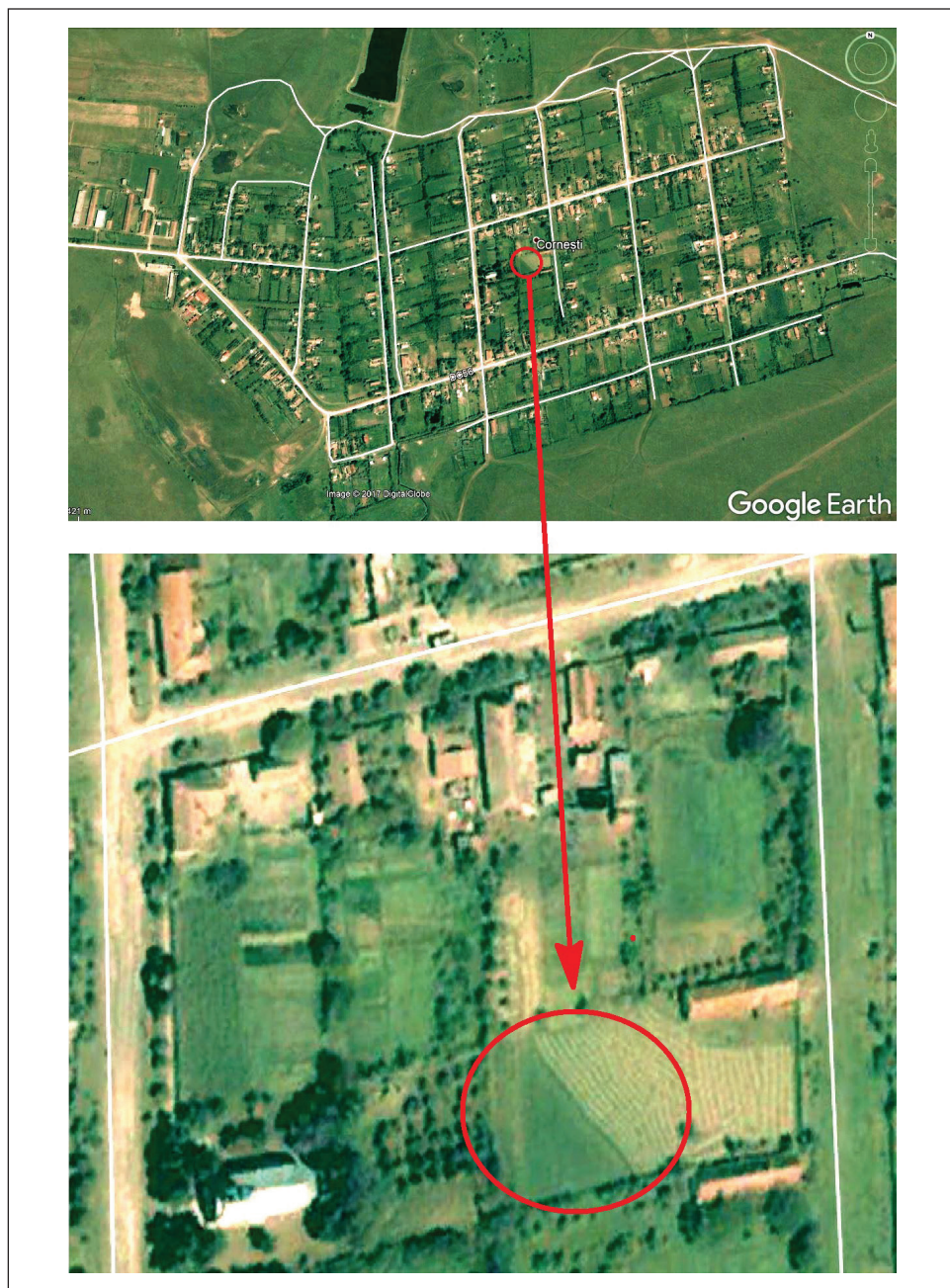
Pl. I. a – Satul Schadain/Zsadányi/Cornești în a doua jumătate a sec. XVIII (harta *Josephinische Landesaufnahme*); b – Georeferențierea primei ridicări topografice militare din Banat (*Josephinische Landesaufnahme*) cu fotografia satelitară Google Earth, 2006. / a – Village of Schadain/Zsadányi/Cornești in the 18th century second half (*Josephinische Landesaufnahme* – map); b – Georeferencing of the first military survey in the Banat (*Josephinische Landesaufnahme*) to Google earth 2006 satellite photo.

Pl. II. Localizarea sitului arheologic Cornești-Dealul Mare, sit 1. / Location of Cornești-Dealul Mare archaeological site 1.

Pl. III. Fragmente ceramice preistorice (probabil, neolitice) din perimetrul Sitului nr. 1. / Pre-historical pottery fragments (Neolithic probably) in the perimeter of the site 1.

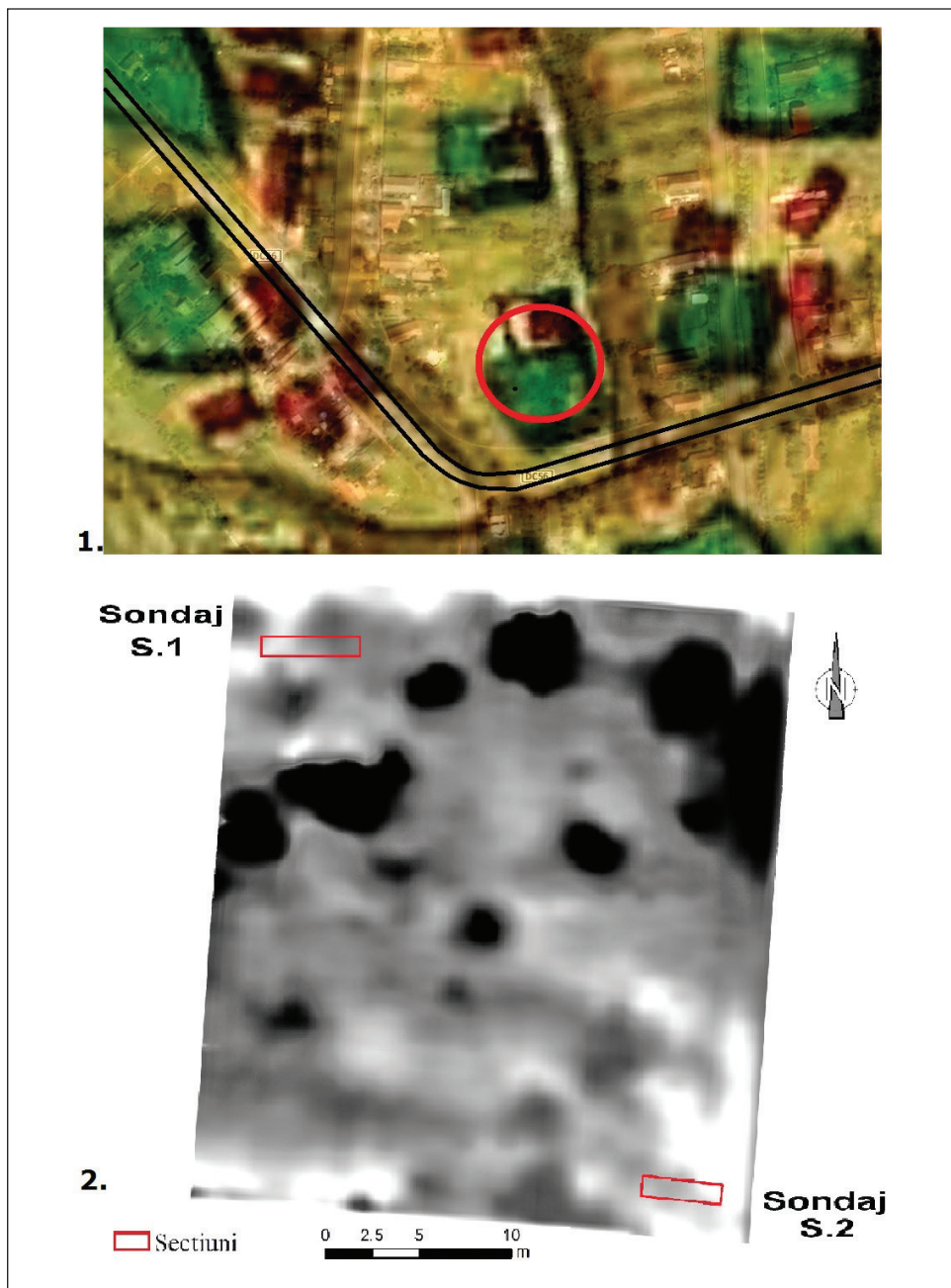
Pl. IV. Localizarea sitului arheologic Cornești-Grădina casei Micula (situl arheologic nr. 2).
/ Location of the archaeological site Cornești-Grădina casei Micula.

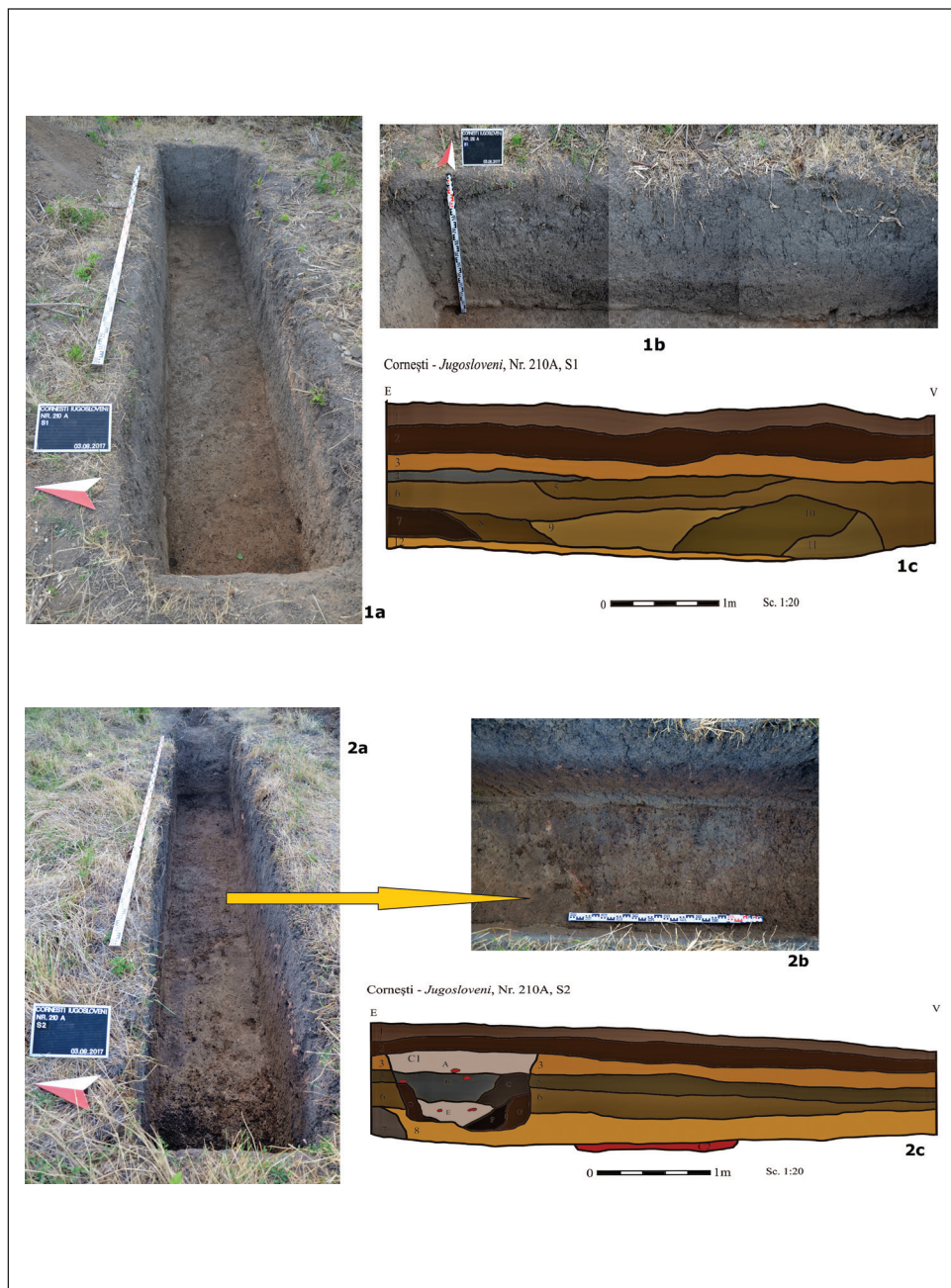
Pl. V. Fragmente ceramice de sec. XVII-XIX din Cornești-Grădina casei Micula (situl arheologic nr. 2). / Pottery fragments from the 17th-19th centuries in the Site 2 – Cornești-Grădina casei Micula.

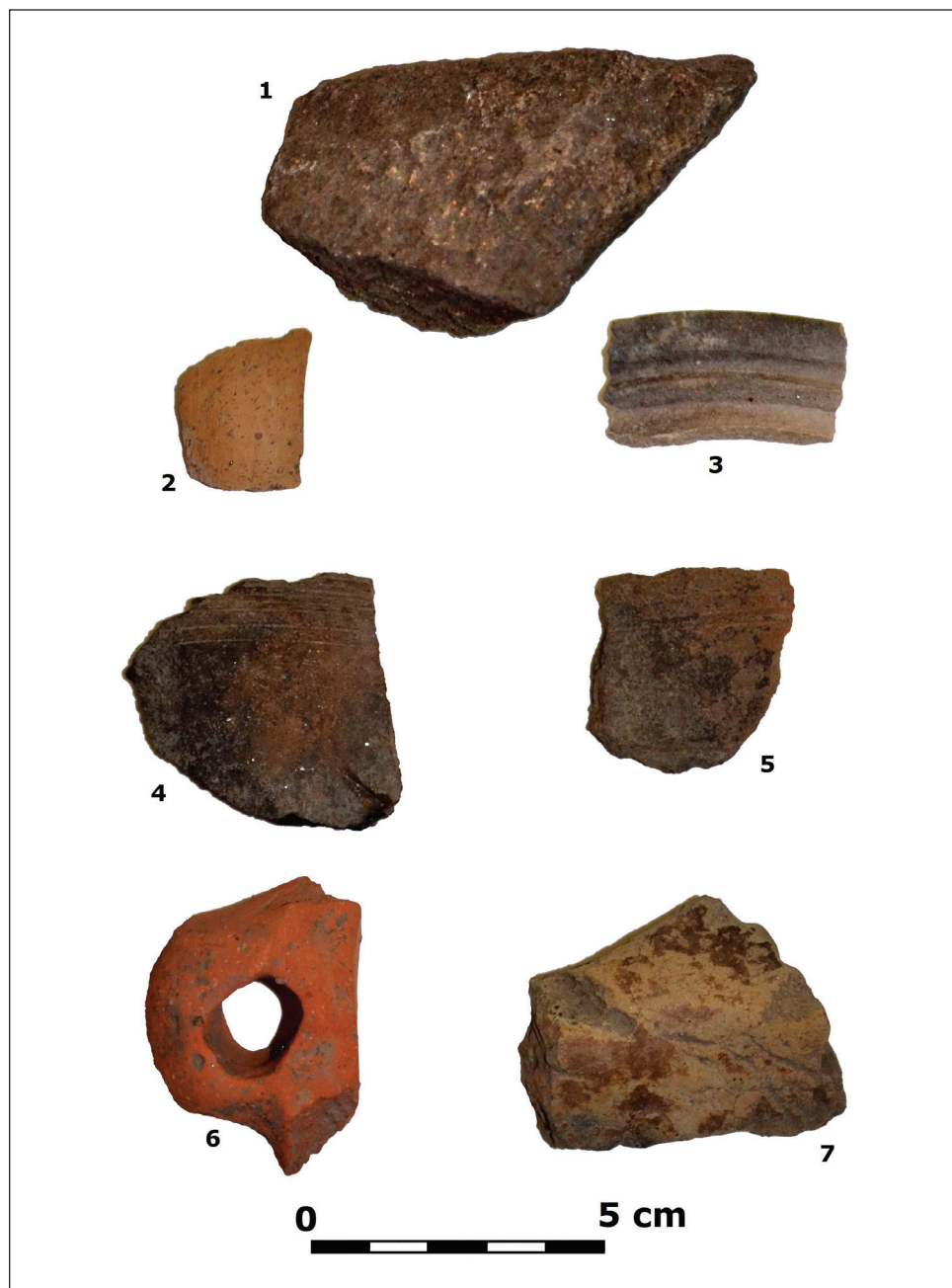
Pl. VI. Localizarea sitului arheologic Cornești-Iugosloveni (situl nr. 3), cu perimetrul parcelei nr. 210a (ID. CF. ID CF. 120755). / Location of the archaeological site Cornești-Iugosloveni (site 3), perimeter of 210a plot (ID. CF. ID CF. 120755).

Pl. VII. 1 – Georeferențierea primei ridicări militare topografice din Banat (*Josephinische Landesaufnahme*) pe fotografia satelitară (<http://mapire.eu/en/map/firstsurvey>, accesată în 06.09.2017). / Georeferencing of the first military survey in the Banat (*Josephinische Landesaufnahme*) to satellite photo (<http://mapire.eu/en/map/firstsurvey>, on 09. 06. 2017).

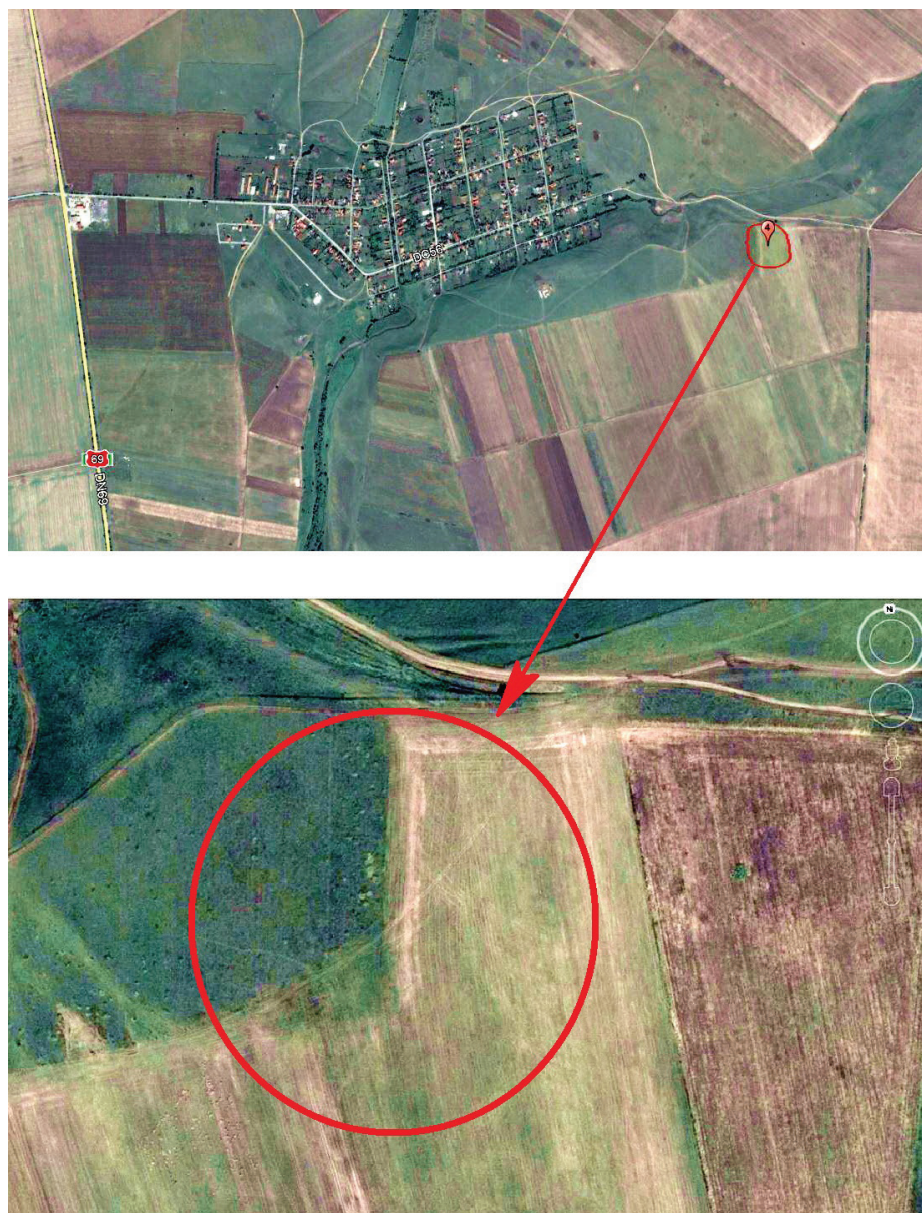
Pl. VIII. 1a, b și c – Secțiunea de sondaj arheologic S.1; 2a, b, c – Secțiunea de sondaj arheologic S.2. / 1a, b, c – Archeological sounding Section S. 1; 2a, b, c – Archeological sounding Section S. 2.

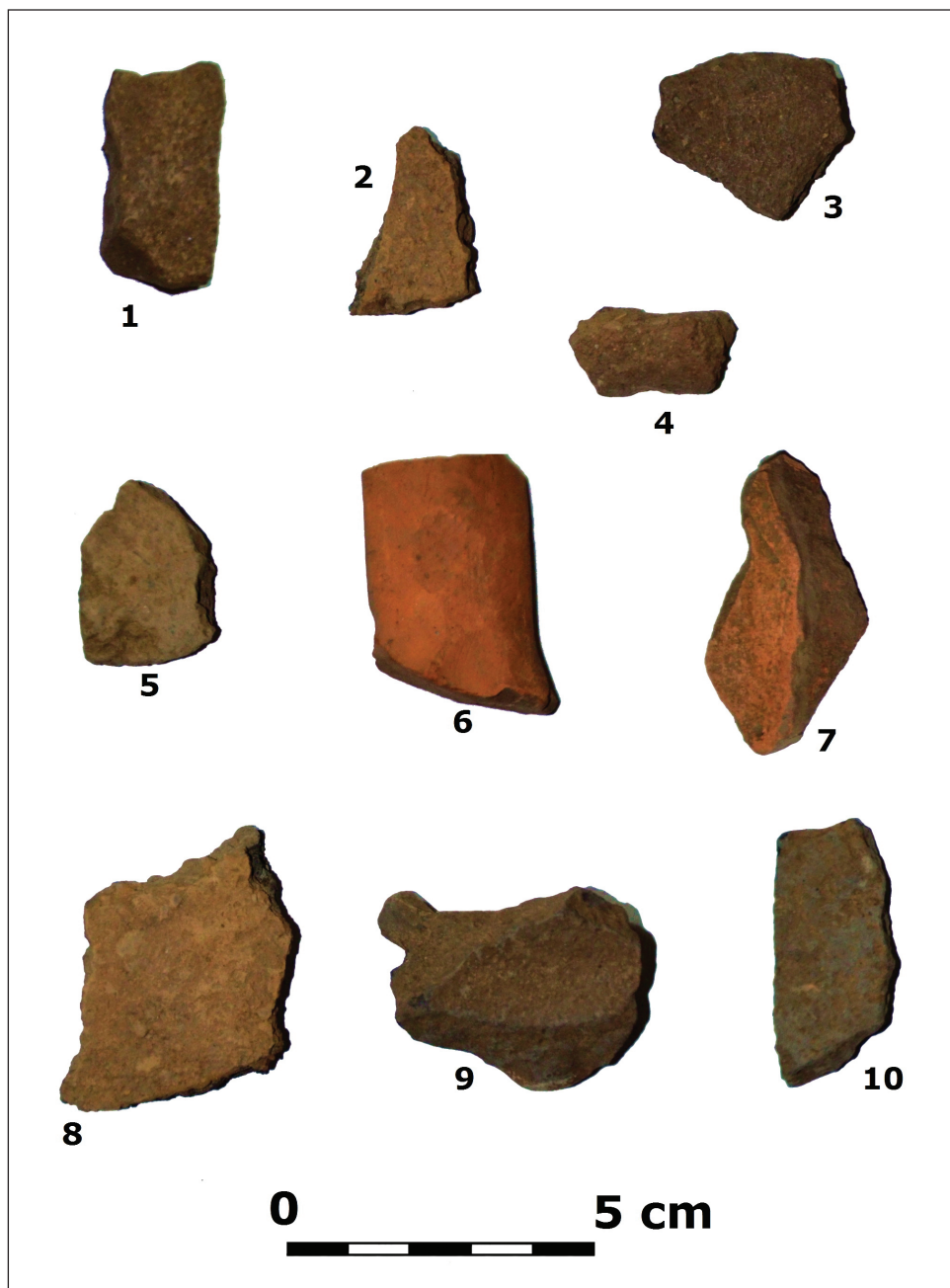
Pl. IX. Materiale arheologice descoperite în secțiunea de sondaj S.1 (fragmente ceramice și un fragment de rășniță). / Archaeological materials in sounding Section S. 1 (pottery fragments and a grinding mill fragment).

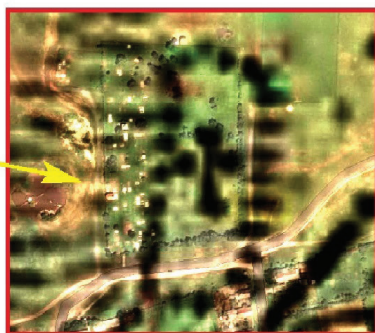
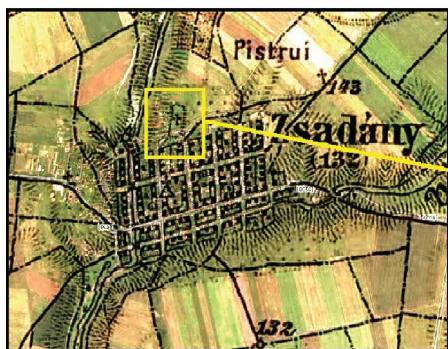
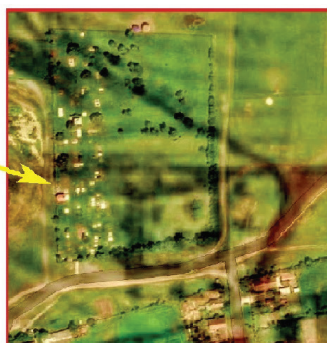
Pl. X. Fragmente ceramice descoperite în secțiunea de sondaj S.2. / Pottery fragments in sounding Section S. 2.

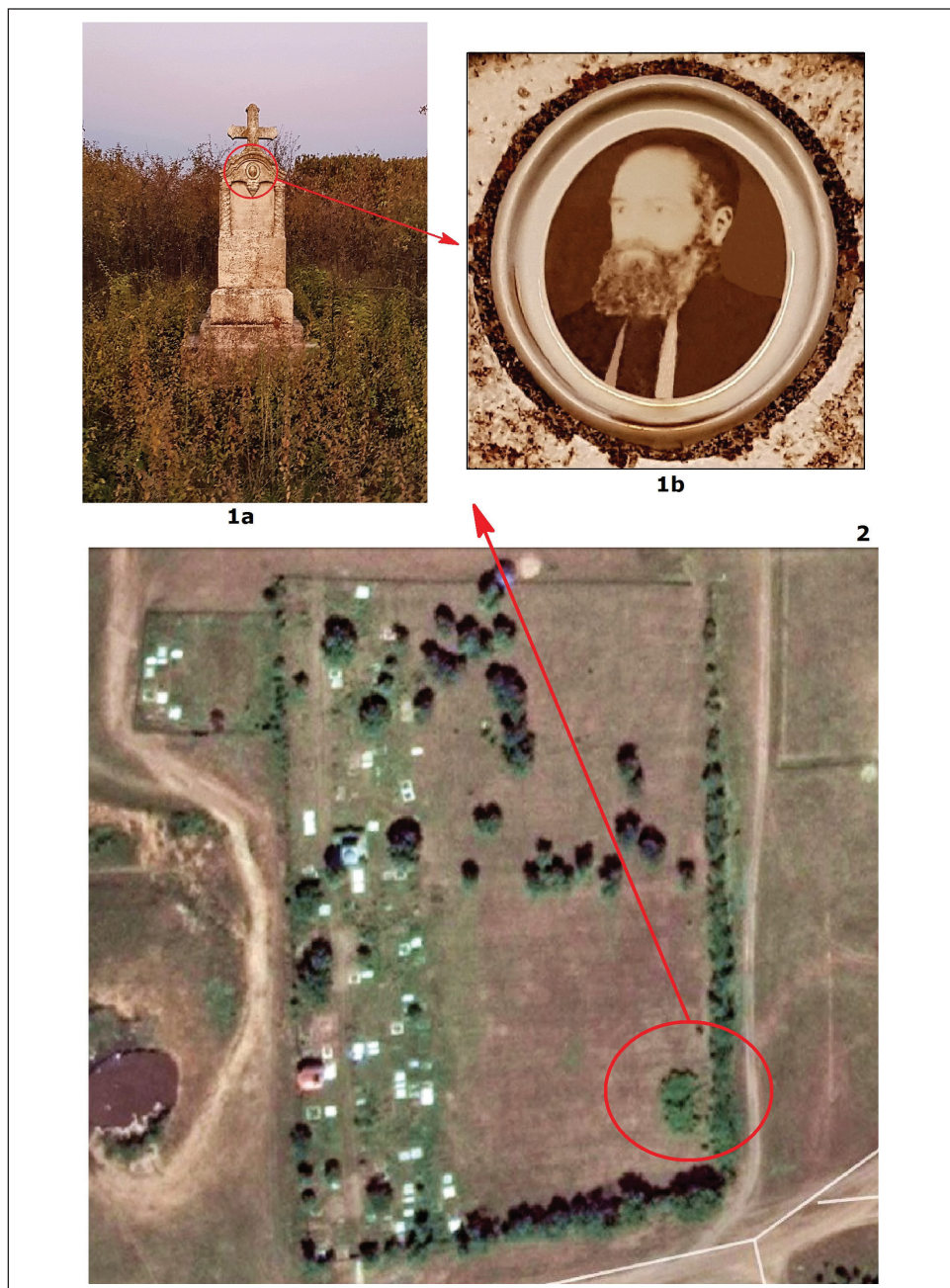
Pl. XI. Localizarea sitului arheologic Cornești-Drumul Muraniului (situl nr. 4). / Location of Cornești-Drumul Muraniului archaeological site (site 4).

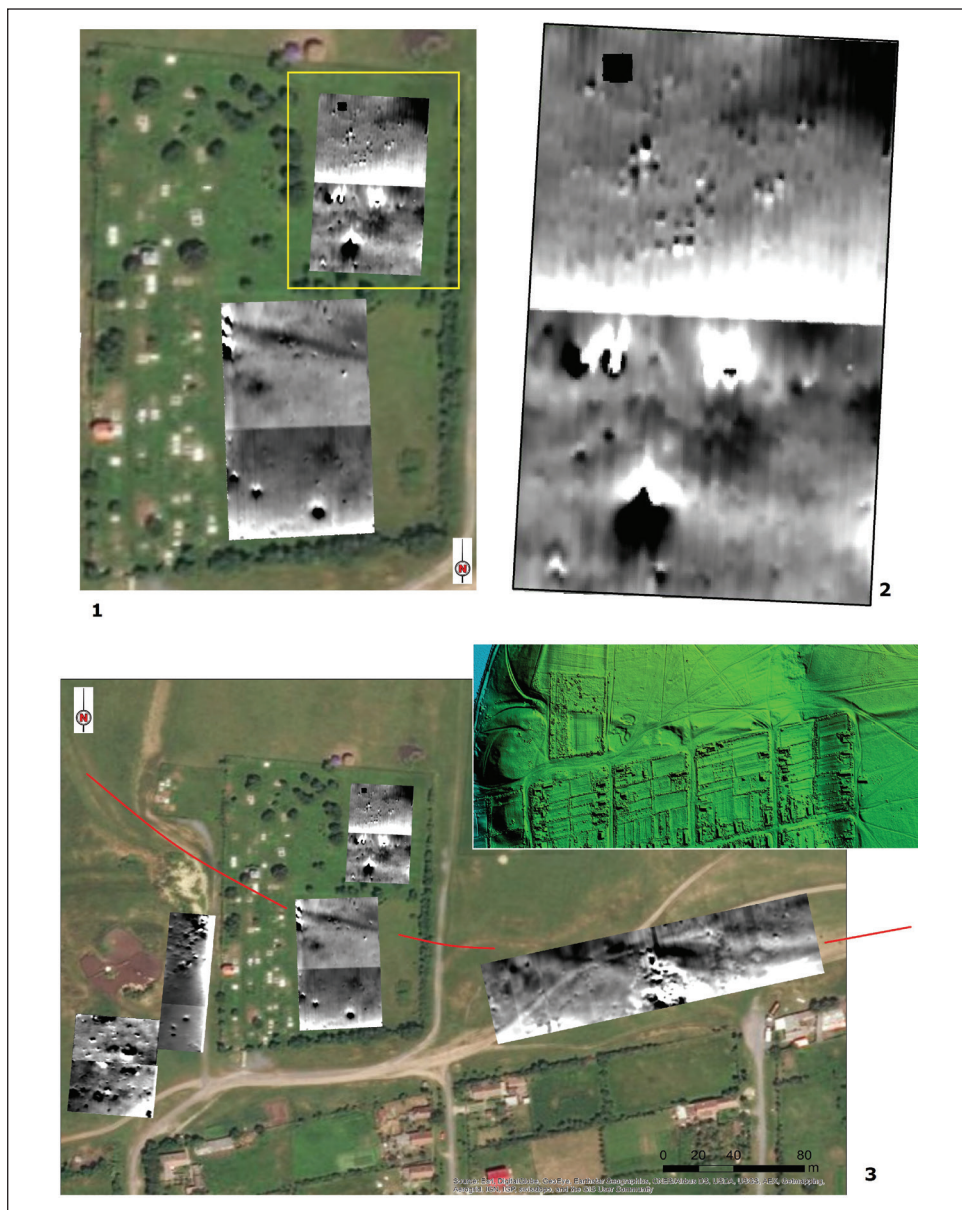
Pl. XII. 1-10 – Fragmente ceramice preistorice (1-5, 7-10) precum și o toartă de la o carafă de sec. XIX-XX (6). / Pre-historical pottery fragments (1-5, 7-10) and a handle of a 19th-20th centuries carafe (6).

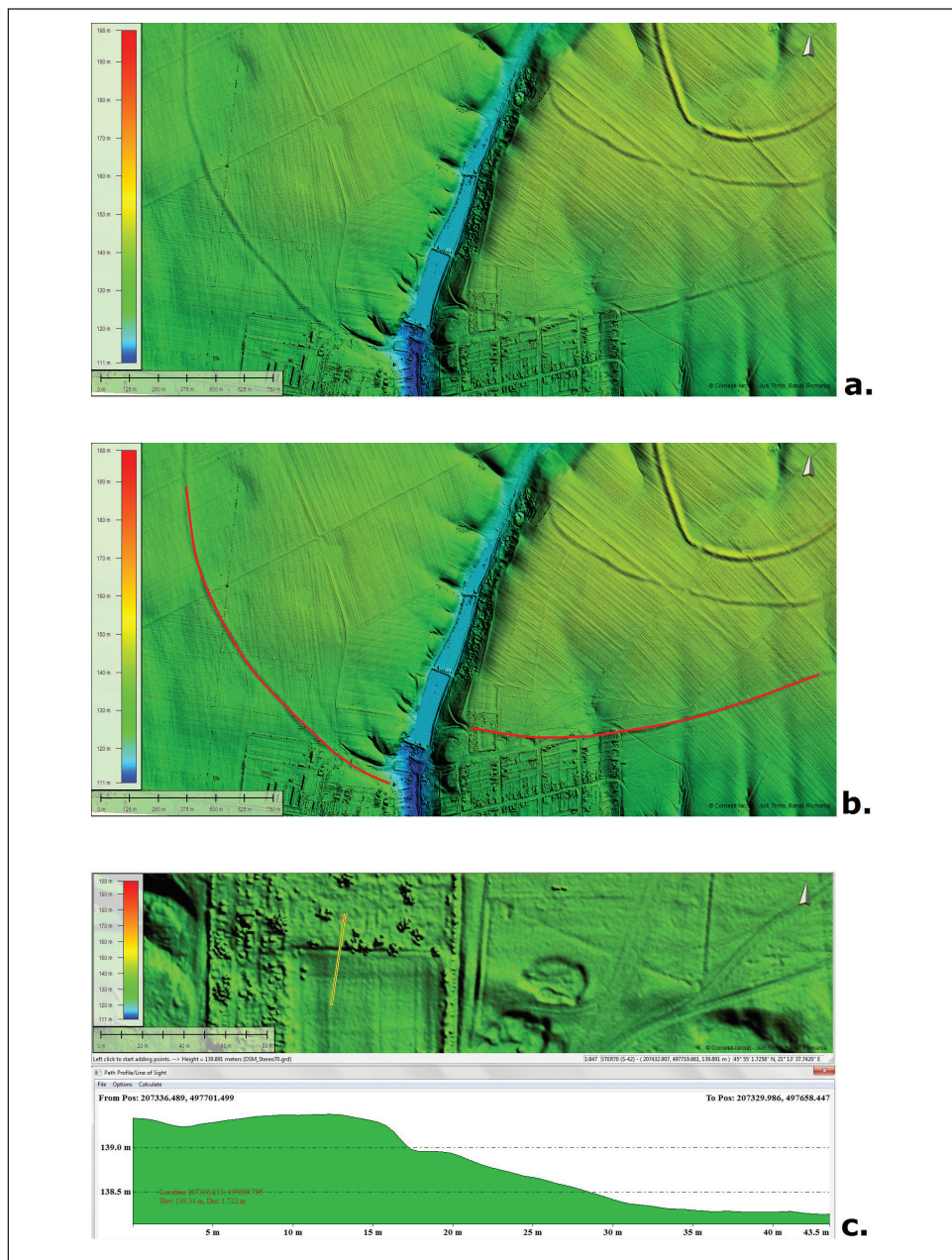
Pl. XIII. Localizarea sitului arheologic Cornești-Cimitirul Ortodox. / Location of Cornești-Cimitirul Ortodox archaeological site.

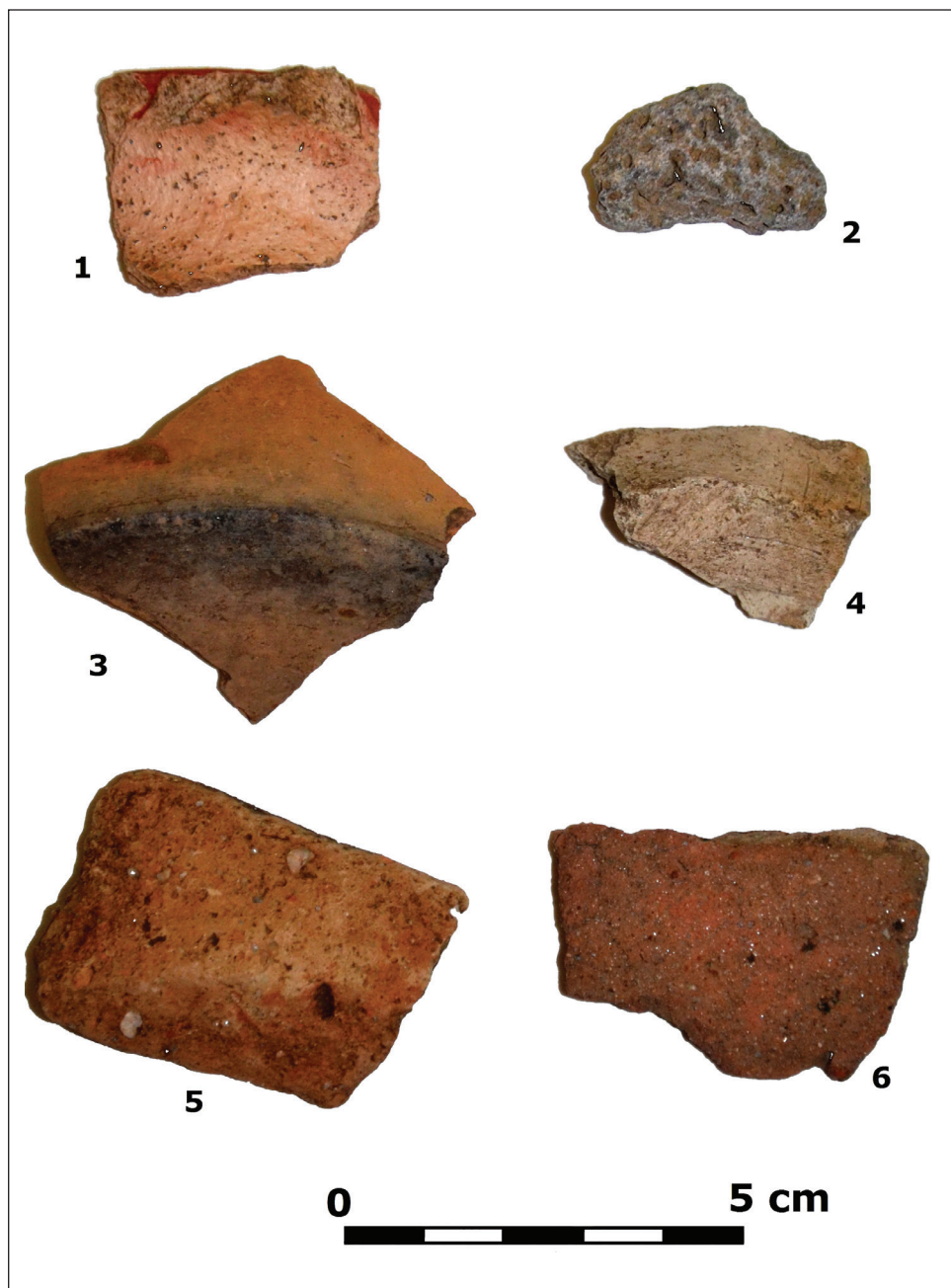
Pl. XIV. 1a-b – Crucea de piatră a protopopului Pavel Lăzărescu (1796-1853); 2 – Localizarea mormântului protopopului Pavel Lăzărescu în cimitirul modern al satului. / 1a-b – The stone cross of archpriest Pavel Lăzărescu (1796-1853); 2 – Location of archpriest Pavel Lăzărescu's grave in the modern cemetery of the village.

Pl. XV. 1 – Cimitirul ortodox al satului (fotografie Google Earth 2010), suprapus de prospecțiunea geomagnetică; 2 – Detaliu cu prospecțiunea geomagnetică la nord de valul Incintei IV, în care se văd urme de activitate antropică; 3 – Prospecțiunile magnetometrice efectuate la nord de localitate Cornești, cu un detaliu al scanării 3D (LiDAR). / 1 – The Orthodox cemetery of the village (Google Earth photo 2010) georefernting the geo-magnetic prospecting; 2 – Detail of the geo-magnetic prospecting with anthropic remains northwards of Precincts IV wall; 3 – Geo-magnetic prospecting northwards of Cornești, with a scanning detail 3D (LiDAR).

Pl. XVI. a-b – Traseul valului de pământ care delimitează Incinta IV a fortificației preistorice de la Cornești-Iarcuri, surprins de scanarea 3D (LiDAR); c – Elevația păstrată a terenului din zona valului Incintei IV, de aprox. 0,5 m. / a-b – Direction of the ground wall that delimits Precincts IV of the pre-historical Cornești-Iarcuri fortification in scanning 3D (LiDAR); c – The preserved elevation of the land in the area of Precincts IV wall, of 0.5 m about.

Pl. XVII. Materiale arheologice provenite din situl arheologic Cornești-Cimitirul Ortodox (situl nr. 5). / Archaeological material from Cornești-Cimitirul Ortodox archaeological site (Site 5).

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN LOCALITATEA RĂCĂȘDIA (JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN) (I)

Constantin Adrian Boia*

Cuvinte cheie: Răcășdia, periegheză, epoca bronzului, epoca fierului, ev mediu

Keywords: Răcășdia, field survey, bronze age, iron age, middle age

Cercetările arheologice de suprafață (perieghezele) inițiate personal pentru a investiga hotarul aparținător localității Răcășdia (cca. 4130 ha), s-au desfășurat pe o perioadă cuprinsă între 08.02.2014-06.05.2015. În acest interval de timp au fost cercetate vizual 1607 ha, adică 39% din suprafața întregului hotar cadastral ce aparține localității.

Localitatea Răcășdia este situată în vestul județului Caraș-Severin, fiind reședința comunei cu același nume, ce are în componența administrativă satul Vrăniuț. Localitatea este traversată de la nord-vest la sud-vest de DN 57 Moravița-Orșova. Răcășdia se învecinează cu următoarele localități: la nord cu Vărădia, la nord-vest cu Vrani, la vest cu Berliște, la sud cu Ciuchici, la est cu Ciclova Română, iar la nord-est cu orașul Oravița.

Răcășdia este parte a Depresiunii Oraviței și prezintă două tipuri principale de câmpie: câmpia înaltă (acumulativ-erozivă) și câmpia joasă (de acumulare aluvo-proluvială și de divagare, care formează în mare parte luncile pâraielor). În partea estică are un aspect deluros, prezentând numeroase văi cu apă permanentă sau temporară, iar în partea vestică terasele ce coboară lin dinspre nord-nord-vest reprezintă caracteristica acestei câmpii¹.

Din punct de vedere hidrografic zona Răcășdiei aparține de bazinul Carașului. Teritoriul comunei este străbătut de pârâul Vrani, Ciclova, Răcăștiuța – pe direcția est-vest; Mercina – la nord de localitate; fără a uita de văile și ogașele care au rolul de a transporta apa din partea superioară a dealurilor înspre văile pâraielor mai sus menționate.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: constantin.boia@yahoo.com

¹ Timotei 1981, 173.

Referindu-ne la siturile arheologice deja cunoscute în bibliografia de specialitate, pentru preistorie este cunoscut punctul de la hotarul cu Ilidia, unde s-a recoltat chirpici și ceramică². O brățară realizată din scoica mediteraneană *Spondylus* și încă una, în stare fragmentară, ambele având un decor realizat prin creștături, cel mai probabil încadrându-se în cultura neolitică Vința, s-au identificat în cadrul localității, dar punctul toponimic sau alte indicații despre poziția acestora nu se regăsesc în bibliografia avută la dispoziție³.

Nu trebuie omis tezaurul monetar identificat în urma lucrărilor agricole, acesta însumând circa 2000 de monede din bronz în punctul toponimic *Lațova*⁴. Acesta a fost însă împărțit între descoperitorii săi, iar unele monede s-au pierdut⁵. Concluzia generală este că majoritatea monedelor sunt cuprinse între limitele cronologice ale anilor 324–361 d.Hr.

Făcând referire la perioada secolelor III-IV d.Hr, descoperiri arheologice s-au efectuat în punctele: *Lațova*, *Rovină*, *Dumbravă*, răscrucea drumului Ilidia-Macoviște și sub dealul *Obana*⁶. Pentru perioada medievală, descoperirile din centrul localității evidențiază ceramică specifică secolelor XII-XIV⁷.

Pe lângă acestea, activitatea arheologică mai recentă a avut ca rezultat descoperirea unui nou sit, în intravilanul Răcășdiei, la marginea vestică a satului, evidențiindu-se, prin investigația finanțată de Romtelecom, ceramică neolitică și medievală. Punctul de interes este situat la circa 100 m est de malul Ciclovei și al podețului peste care traversează DN 57 Moravița-Orșova⁸.

În concluzie, siturile editate de pe teritoriul Răcășdiei sunt în număr de 8, dintre care 7 fiind descoperite în perioada de dinainte de 1989, iar ultimul fiind identificat imediat după anul 2000. În cele ce urmează voi prezenta punctele arheologice descoperite în periegeze (în număr de 25), grupându-le pe epoci.

În privința metodologiei de lucru abordate, cercetarea de suprafață a reprezentat mijlocul prin care au fost identificate punctele arheologice. Pe lângă arătura propriu-zisă, elemente precum: mușuroaiele de cârțiță, malurile râurilor, șanțurile săpate pentru drenarea apei dar și copacii smulși din pământ cu tot cu rădăcini, scurmăturile mistreților, au fost analizate vizual.

Cercetarea sistematică de teren se realizează prin trasarea convențională a unor linii de parcurs, distanța dintre acestea fiind cuprinsă între 10 și 20 m. Suprafața dintre aceste linii se parcurge în zig-zag, pentru acoperirea

² Țeicu 1987, 343.

³ Petrovsky 1977, 450–451.

⁴ Luca 2005, 303.

⁵ Gudea 1975, 184.

⁶ Luca 2004, 125–126.

⁷ Țeicu 1987, 343.

⁸ Țeicu 2003, 362.

cât mai bună a terenului, în scopul recoltării materialului arheologic reperat. Următoarele etape constă în spălarea, fotografierea, desenarea și interpretarea materialului. Apoi, toate aceste date sunt introduse în fișa de sit. Este necesar să menționez că, pentru delimitarea siturilor arheologice care aparțin aceleiași epoci istorice și se află apropiate unele de altele, am ținut cont de o distanță de circa 150–200 m care trebuie să fie între acestea, în interiorul acestei limite neregăsindu-se niciun fel de material arheologic.

Abrevierile folosite vor fi cele conținând litera R, aceasta provenind de la denumirea localității (Răcășdia), iar cifra sau numărul alăturat literei reprezintă indicativul primit de către sit în timpul cercetării arheologice. Coordonatele GPS vor însoți de asemenea punctul arheologic, acestea fiind înregistrate în teren în punctul care este considerat a fi în mod convențional centrul așezării.

Pentru preistorie, voi enumera siturile arheologice care conțin material specific acestei epoci, dar atipic, fiind astfel neîncadrabil cronologic mai exact: R16 (44°59'12.96"N; 21°34'38.49"E) (Fig. 1). Trebuie adusă mențiunea că materialul ceramic preistoric este în cantități foarte reduse, realizat dintr-o pastă grosieră, numărul maxim de fragmente de pe suprafața unui obiectiv arheologic fiind de 10–12 bucăți, ceramica specifică altor epoci reprezentând materialul mai numeros din cadrul acestora, confruntându-ne așadar cu așezări multistratificate. În opinia mea, cauzele modestei prezențe a fragmentelor ceramice pot fi următoarele: proasta ardere a vaselor; prezența materialelor în straturi de o adâncime mai mare, plugul nereușind să răscolească solul la această adâncime și astfel, să le scoată la suprafață; lunga perioadă în care materialul a înfruntat intemperiiile naturii, în special compoziția chimică a solului, care poate fi ostilă pentru o vastă gamă de materiale (oase, ceramică, fier etc.).

Distanța dintre situl R-16 și cel mai apropiat curs de apă este de maxim 200 m.

Epoca bronzului este reprezentată de materialul regăsit în cadrul obiectivului arheologic R6 (44°59'15.53"N; 21°34'47.56"E), amplasat la circa 3 km vest față de Răcășdia, pe terasa pârâului Ciclova, la câțiva zeci de metri de albia permanentă a acestuia (Fig. 1). Acest sit conține un material ceramic bogat ca și cantitate (încadrabil în epoca bronzului și a fierului). Materialul tipic este reprezentat de o buză de vas (redușă ca dimensiune) ce intră în categoria ceramicii semifine⁹. Ca decor se observă un slip roșcat-cărămiziu pe interior, la exterior slipul fiind puternic corodat (Fig. 2).

Cele 5 situri arheologice, care conțin fragmente ceramice specifice epocii fierului, sunt situate la vest de sat. Acestea sunt următoarele: R1 (44°59'26.80"N; 21°36'32.20"E); R2 (44°59'13.26"N; 21°36'9.07"E); R3 (44°59'19.33"N;

⁹ Date realizată de către dr. Andrei Stavilă.

21°35'58.62"E); R6 (44°59'15.53"N; 21°34'47.56"E) R19 (44°59'6.04"N; 21°34'19.60"E) (Fig. 1). Trei dintre acestea (R-1, R-2, R-3) sunt amplasate în imediata vecinătate a Răcășdiei, până la o distanță maximă de 1,5 km. Alte două așezări se află tot la vest de sat, dar la o distanță de circa 3 km. Acestea sunt situate pe suprafețe cvasiplane ori plane, în cadrul terasei pârâului Ciclova ori a terasei pârâului Vraniu Sec (în cazul lui R19). Cu excepția obiectivului cu indicativul R6, pe suprafața căruia predomină ceramica preistorică (hallstattiană și din epoca bronzului), celelalte situri cuprind un material ceramic hallstattian redus cantitativ. Distanța dintre aceste situri arheologice și cel mai apropiat curs de apă este următoarea: 200 m pentru (R1, R2, R3, R19) și 50 m pentru (R-6).

Ceramica este de natură grosieră și semifină, ca degresanți regăsind nisipul, pietricelele și cioburile pisate. Materia organică este, de asemenea, utilizată ca degresant, observând micile spații și crăpături care apar în timpul arderii. Arderea este oxidantă. Fragmentele ceramice sunt lucrate cu mâna. Acestea sunt reprezentate de două buze de vas (una dintre aceste fiind decorată cu incizii oblice orientate de la stânga spre dreapta, încadrată cronologic în orizontul culturii Basarabi, provenind de la o oală/vas borcan)¹⁰, două toarte și un perete de vas decorat printr-un brâu alveolar (Fig. 3). Descoperiri din cadrul culturii Basarabi s-au efectuat la: Berzasca (*Stația de pompăre I.F.E.T., Ogașul Odului*); Broșteni (*Micleni*); Gornea (*Tărmuri-Pod Păzăriște*); Greoni (*Dealul Albului*); Iam (*Pripor*); Ilidia, (*Oblița, Funii*); Remetea Mare (*Gomila lui Gabor*); Valea Timișului (Rovină); Vrăniuț (*Iagodărie*)¹¹.

Pentru perioada secolelor II-IV d.Hr. activitatea desfășurată în zonă este una intensă, fiind dovedită de siturile arheologice descoperite (11 la număr) dar și de bogatul material care se regăsește în cadrul acestora (ceramică, zgură, râșnițe și turte de fier). Așezările descoperite în perimetrul Răcășdiei sunt următoarele: R1 (44°59'26.80"N; 21°36'32.20"E); R2 (44°59'13.26"N; 21°36'9.07"E); R3 (44°59'19.33"N; 21°35'58.62"E); R4 (44°59'28.86"N; 21°35'21.32"E); R5 (44°59'17.10"N; 21°35'19.74"E); R6 (44°59'15.53"N; 21°34'47.56"E); R8 (44°59'21.92"N; 21°34'27.27"E); R11 (44°59'34.59"N; 21°34'48.40"E); R16 (44°59'12.96"N; 21°34'38.49"E); R17 (44°58'54.46"N; 21°35'3.22"E); R19 (44°59'6.04"N; 21°34'19.60"E) (Fig. 4).

Suprafața acestora este de la câteva hectare și până la 31 ha (pentru R4). Siturile arheologice sunt amplasate în cadrul terasei pârâului Ciclova și a Vraniului Sec (după caz), fiind așezate la vest, respectiv sud-vest de localitatea Răcășdia. Deși aproape întreg hotarul aflat la sud de localitate a fost investigat prin perieghetă, nu putem explica faptul inexistenței urmelor materiale

¹⁰ A se vedea descrierea ceramicii de tip Basarabi la Gumă 1993, 225.

¹¹ Gumă 1993, 212-215.

specifice acestei perioade, zone de luncă și pâraie identificându-se și în această parte a hotarului cadastral.

Cele 11 obiective arheologice încadrate cronologic în perioada sec. II-IV d.Hr. reprezintă un procent de 44% din totalul celor 25 de situri descoperite în arealul studiat prin periegheză, 9 dintre acestea prezentând un material ceramic bogat cantitativ, celelalte două doar un material redus ca număr sau lipsit de piese tipice (R5, R6).

Distanța dintre aceste obiective arheologice și cursul cel mai apropiat de apă este următoarea: pentru (R1, R2, R3, R6, R8, R16, R17, R19) maxim 200 de metri; pentru (R-4), 850 de metri; pentru (R5), 400 de metri; 850 de metri pentru (R11). Activitățile metalurgice din zonă, reflectate de recoltarea zgurilor de fier de pe suprafața a 9 situri din cele 11, arată o intensă activitate a populațiilor din această perioadă istorică.

Ceramica identificată în cadrul acestor situri arheologice face parte din categoria semifină și fină, predominând ceramica cenușie. Prelucrarea vaselor s-a făcut la roată, arderea fiind cea reducătoare, realizată complet și uniform. Ca degresant se regăsește nisipul fin, nisip cu bob mare și pietricelele în funcție de tipul ceramicii, fine sau semifine. Ca decor se observă prezența fațetării, a unui brâu liniar incizat sau incizia orizontală a unei linii (Fig. 5). Descoperirile de acest tip din Banat sunt numeroase, acestea regăsindu-se la: Grădinari (Săliște)¹², Vraniuț (Ulița Popii)¹³, Berzovia¹⁴, Arad (*La barieră*)¹⁵.

Pentru perioada medievală timpurie, descoperirile arheologice din cadrul hotarului localității nu lipsesc (9 situri), acestea însumând 36% din totalul punctelor arheologice descoperite. Ceramică specifică acestor secole VII-XIII d.Hr s-a regăsit în cadrul siturilor: R2 (44°59'13.26"N; 21°36'9.07"E); R3 (44°59'19.33"N; 21°35'58.62"E); R7 (44°58'13.65"N; 44°58'13.65"N); R10 (44°58'10.39"N; 21°38'5.64"E); R12 (44°58'8.19"N; 21°36'55.79"E); R13 (44°59'16.89"N; 21°36'37.98"E); R14 (44°59'5.92"N; 21°36'10.51"E); R15 (44°59'5.04"N; 21°34'57.22"E); R16 (44°59'12.96"N; 21°34'38.49"E); (Fig. 6).

Cantitatea materialului arheologic recoltat de pe suprafața acestora variază de la un obiectiv la altul. În ceea ce privește dispunerea față de un curs de apă, toate așezările se află la o distanță de maxim 200–250 m față de acesta. Suprafața pe care sunt situate aceste situri este reprezentată de terase, din apropierea meandrelor fosile sau a cursurilor de apă active în prezent.

Trebuie precizat faptul că jumătate dintre siturile respective suprapun alte locuiri mai vechi, de secol II-IV d.Hr.

¹² Bozu 1990, 147–159.

¹³ Țicu 2000, 242.

¹⁴ Țicu 2000, 453.

¹⁵ Grumeza, Ursuțiu, Copos 2013, 9–13.

Se observă gruparea așezărilor în 3 zone. La vest-sud-vest de sat, în imediata vecinătate a acestuia și până la o distanță de 1.5 km, observăm dispunerea a 4 dintre acestea. Alte două obiective arheologice sunt amplasate tot la vest-sud-vest de localitate, dar la o distanță de circa 3 km. La sud-sud-est de sat, se atestă prezența a două situri arheologice reprezentative pentru perioada medieval-timpurie, iar la sud-sud-vest doar unul. Așadar, cele 9 situri arheologice puteau reprezenta vetrele unor așezări medievale, care să fi avut o anumită continuitate, în cadrul unora din acestea regăsindu-se și ceramică medievală mai târzie.

În privința materialului ceramic, ca degresant este utilizat în cele mai multe cazuri nisipul în cantități mari (de la nisip fin la nisip cu bobul mare) și uneori pietricelele. Decorul este reprezentat de valuri incizate, uneori în registrul al doilea fiind observate și linii incizate dispuse paralel, așadar, cele două tipuri de decor apar împreună, pe același fragment ceramic (în unele cazuri). Categoria predominantă este reprezentată de ceramica semifină și fină. Arderea întâlnită cel mai frecvent este cea reducătoare (Fig. 7). În Banat, descoperiri ce țin de această epocă au fost la Gornea, în punctele *Zomonița*¹⁶ și *Țărmuri*¹⁷.

Prezența unor așezări omenești este atestată și pentru sec. XIII-XV, siturile care sunt datate în acest interval de timp sunt următoarele: R9 (44°59'23.83"N; 21°34'46.12"E); R10 (44°58'10.39"N; 21°38'5.64"E); R12 (44°58'8.19"N; 21°36'55.79"E); R13 (44°59'16.89"N; 21°36'37.98"E); R14 (44°59'5.92"N; 21°36'10.51"E); R15 (44°59'5.04"N; 21°34'57.22"E); R17 (44°58'54.46"N; 21°35'3.22"E); R19 (44°59'6.04"N; 21°34'19.60"E) (Fig. 6).

Disponerea față de un curs de râu actual sau un meandru fosil este de aproximativ 200 de metri pentru așezările enumerate mai sus, excepție făcând R9 care este situat la o distanță de circa 330 m față de cursul actual al pâraului Ciclova (Valea Mare). Suprafața pe care sunt așezate aceste puncte arheologice este în general una plană sau cvasi-plană, în cadrul unor terase ale pâraielor menționate mai sus.

Referitor la dispunerea acestora, se poate observa un grup de 4 situri la o distanță de 3–3.5 km VVS față de vatra actuală a satului, iar alte 2 așezări sunt amplasate în aceeași direcție față de localitate, dar la distanțe cuprinse între 700 m–1,3 km.

În privința materialului arheologic, acesta este în general fragmentat, fragmentele ceramice atipice și de dimensiuni reduse predominând. Decorul este realizat prin incizii paralele, dispuse orizontal unele față de celelalte, impresiuni cu unghia sau realizat cu roțița. Nisipul fin este degresantul cel mai des

¹⁶ Uzum1983, fig. 6–14, 19–25.

¹⁷ Uzum1977, fig. 4–5.

întâlnit, iar ca ardere apare atât cea oxidantă, cât și cea reducătoare. Ceramica din categoria fină și semifină este cea mai frecvent întâlnită în cadrul acestor situri (Fig. 8). Descoperiri de acest tip au mai fost întâlnite la Gornea¹⁸.

Pentru perioada medievală târzie (sec. XV-XVII), în hotarul aparținător localității s-au identificat 5 situri arheologice cu materialul ceramic caracteristic. Acestea sunt: R4 (44°59'28.86"N; 21°35'21.32"E); R5 (44°59'17.10"N; 21°35'19.74"E); R10 (44°58'10.39"N; 21°38'5.64"E); R24 (44°58'54.28"N; 21°38'32.23"E); R26 (44°59'13.10"N; 21°38'16.64"E). (Fig. 6).

Siturile R10 și R24 se află la o distanță de aproximativ 50 m față de un curs de apă actual, iar pentru celelalte 2 puncte arheologice, distanța variază între 500 m și 2 km. Tot acum se observă primele așezări pe teren mai înalt, adică pe culmea sau panta unui deal, mărimea acestora fiind foarte redusă. Cu excepția lui R4, celelalte situri identificate au mărimi de circa ordinul câtorva zeci sau sute de metri pătrați.

R10, R24 și R26 se află la SE de vatra actuală a satului, la o distanță cuprinsă între 700 de metri și 2.5 km.

Ceramica descoperită în cadrul acestor situri arheologice este redusă ca număr. Cea mai mare parte a sa este realizată dintr-o pastă de caolin, fundurile de vas și pereții fiind cel mai des regăsiți, așadar categoria ceramicii fine și semifine este reprezentativă. Arderea este una bună, completă și oxidantă. Unele fragmente ceramice prezintă smalț de culoare verde, albă sau roșiatică (Fig. 9). Ceramică specifică acestei perioade s-a mai descoperit la: *Dumbrăvița și Timișoara – Piața Libertății, Strada 9 Mai, Piața Sf. Gheorghe*¹⁹.

Perioada modernă (sec. XVIII-XX) este reprezentată de 6 puncte arheologice în hotarul localității Răcășdia, și anume: R18 (44°58'57.25"N; 21°35'19.77"E); R21 (45° 0'14.68"N; 21°36'5.55"E); R22 (45° 0'26.49"N; 21°35'59.37"E); R23 (45° 0'20.53"N; 21°36'4.36"E); R25 (44°58'16.82"N; 21°38'9.56"E); R26 (44°59'13.10"N; 21°38'16.64"E) (Fig. 10).

Siturile R5, R18, R25 sunt situate la o distanță ce variază între 200 și 340 m față de o sursă de apă, fiind amplasate în cadrul unor terase. Celelalte așezări se află la o distanță de 1,5 km față de un curs de râu actual, dar la circa 700–800 de metri (cu excepția lui R26), față de traiectul unui ogaș care colectează apele de pe deal. Așezările R21, R22, R23 sunt amplasate la 1,5 km NV față de sat, cu o distanță de circa 100 m între acestea, așadar fiind posibil să avem de-a face cu aceeași așezare. R5 și R18 sunt situate la circa 2 km V față de vatra actuală a localității, iar R26 și R25 se află dispuse la S față de sat.

Pasta din care este realizată ceramica conține ca degresant un nisip foarte

¹⁸ Țicu, Lazarovici 1996, 77.

¹⁹ Floca 2013, 148.

fin. Arderea este oxidantă, foarte bună, completă, unele fragmente ceramice căpătând un aspect sticlos. Ca decor apare smalțul (alb, verde, roșiatic), pe interior și/sau pe exterior; liniile paralele pictate sau puncte de diferite dimensiuni (de dimensiunea unei unghii) se regăsesc ca elemente de decor (Fig. 11). Datarea acestor fragmente ceramice a fost realizată de arh. dr. Dumitru Țeicu.

Prin prezența acestor așezări este dovedit faptul că zona Răcășdiei a fost prielnică pentru stabilirea unor așezări încă din preistorie, dar mai cu seamă odată cu perioada secolelor II-IV d.Hr., când acestea sunt în număr foarte mare și cu un material ceramic numeros.

Prin identificarea în cadrul periegezelor a zgurilor și turtelor de fier, se poate trage concluzia că locuitorii acestor așezări, atât din perioada secolelor II-IV d.Hr., cât și din Evul mediu, știau să prelucraze fierul astfel încât să obțină uneltele de care aveau nevoie pentru traiul zilnic. Totodată, prezența acestor zguri și turte de fier dovedește existența relațiilor comerciale care aveau loc în zona arealului investigat, nefiind exclusă varianta ca, la rândul lor, obiectele obținute într-un atelier metalurgic local să fie folosite mai târziu în cadrul schimburilor comerciale.

Descoperirile acestor situri arheologice din localitatea Răcășdia sunt benefice, de asemenea, pentru cunoașterea cu exactitate a situației arheologice din zonă, primul pas fiind cunoașterea patrimoniului arheologic și repertorierea acestuia cu exactitate. Pasul următor este reprezentat de punerea în circuitul științific a descoperirilor (prin săpături arheologice sistematice sau de salvare). Dezvoltarea imobiliară din ultimul timp, dar și amenajările funciare, determină intervențiile specifice pentru investigarea arheologică a zonei.

Periegezele efectuate la nivel microzonal reprezintă un punct de plecare în cercetările de teren extinse, pe care intenționez să le inițiez în zona Răcășdiei, continuându-le apoi în cadrul oferit de macrozona județului Caraș-Severin.

BIBLIOGRAFIE

- Bozu 1990,
O. Bozu, *Așezarea daco-romană de la Grădinari-„Săliște” (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 10, 1990, 147–186.
- Grumeza, Ursuțiu, Copos 2013,
L. Grumeza, A. Ursuțiu, G. Copos, *Arad „Barieră”. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică*, Cluj-Napoca, 2013.
- Floca 2013,
C. Floca, *Liebling. Monografie arheologică*, Timișoara, 2013.

Gudea 1975,

N. Gudea, *Tezaurul monetar de la Răcășdia*, în *ActaMN*, XII, 1973, 183–190.

Gumă 1993,

M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.

Luca 2004,

S. A. Luca, *Arheologie și istorie. Descoperiri din județul Caraș-Severin*, *BiblSeptem*, VII, 2004.

Luca 2005,

S. A. Luca, *Arheologie și istorie (II). Descoperiri din Banat*, *BiblSeptem*, X, 2005.

Petrovsky 1977,

R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al-V-lea î.e.n (Partea III)*, în *Banatica*, 4, 1977, 437–461.

Timotei 1981,

J. Timotei, *Caraș-Severin*, București, 1981.

Țicu 1987,

D. Țicu, *Cercetări arheologice în depresiunea Oravița*, în *Banatica*, 9, 317–346.

Țicu, Lazarovici, 1996,

D. Țicu, G. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Timișoara, 1996.

Țicu 2003,

D. Țicu, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului montan*, în *Banatica*, 16/1, 339–371.

Uzum 1977,

I. Uzum, *Locuirea feudală de la Gornea – Țărmuri*, jud. Caraș-Severin, în *Banatica* 4, 215–222.

Uzum 1983,

I. Uzum, *Locuirile medievale de la Gornea – Zomonițe (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 7, 249–295.

FIELD SURVEYS AT RĂCĂȘDIA (CARAȘ-SEVERIN COUNTY) (I)

Abstract

The field surveys we did within Răcășdia cadastral area aimed to discover new sites, in addition to the ones that are already included in the National Archaeological Record Database. There are lots reasons to grant the importance of their identification: new real developing, historical local geography reconstitution, etc. The surveys above come to join the ones at Igriș, Liebling and Moșnița Veche (Timiș County), Lipova Hills (counties of Timiș and Arad), and the Ciclova Valley (Caraș-Severin County).

We did those surveys in 2014–2015, with 25 new sites identifying and their record sending to the National Institute of Heritage (INP) to be recorded in the National Archaeological Record Database.

The archaeological remains (ceramics, volcanic tuff, iron scoria and iron loops or grinding mills) belong to various historical ages, namely: Bronze Era, Iron Era, the 2nd–3rd centuries AD, the Early Middle Ages, Mid Middle Ages and Late Middle Ages, and also to the Modern Era).

The largest number of those sites is located on some terraces of the rivers of Ciclova, Răcășdiuța, and Mercina, indicating the favorite setting places on plan or low lands nearby some active flows.

I believe that is very important to record all the archaeological fields and such a program must be develop in our country in order to really know the archaeological sites location, and to select after the sites worthy of systematically investigation according to the limited funds we have for. By this the authorities would also have new instruments to fight against the users of detectors – who won't have any excuse if ignoring the location of archaeological sites.

Fig. 1. Situri arheologice din preistorie. / Prehistoric archaeological sites.

Fig. 2. Ceramică din Epoca Bronzului. / Pottery from the Bronze Age.

Fig. 3. Ceramică din Epoca Fierului. / Pottery from the Iron Age.

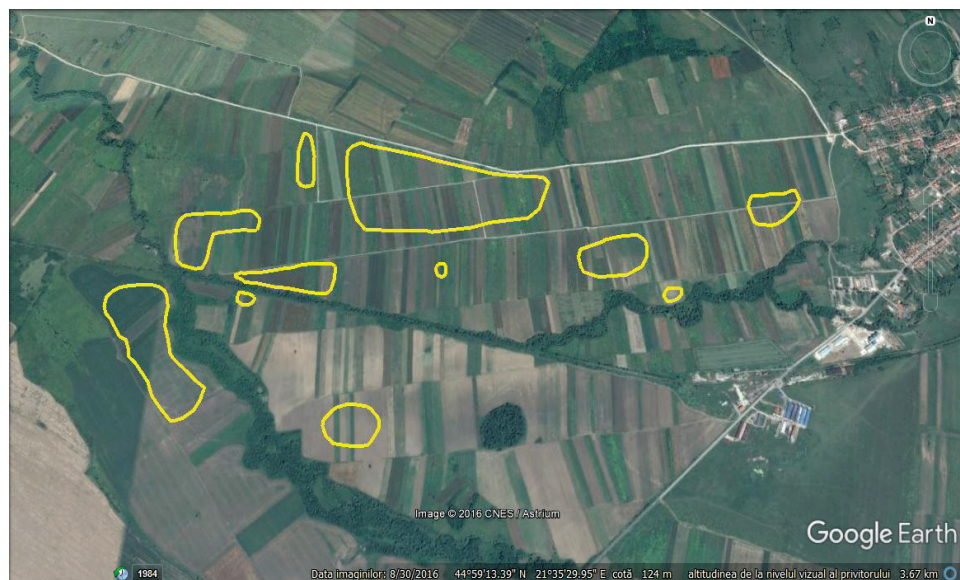

Fig. 4. Situri arheologice din sec. II-IV d.Hr. / Archaeological sites from the 2nd-4rd centuries AD.

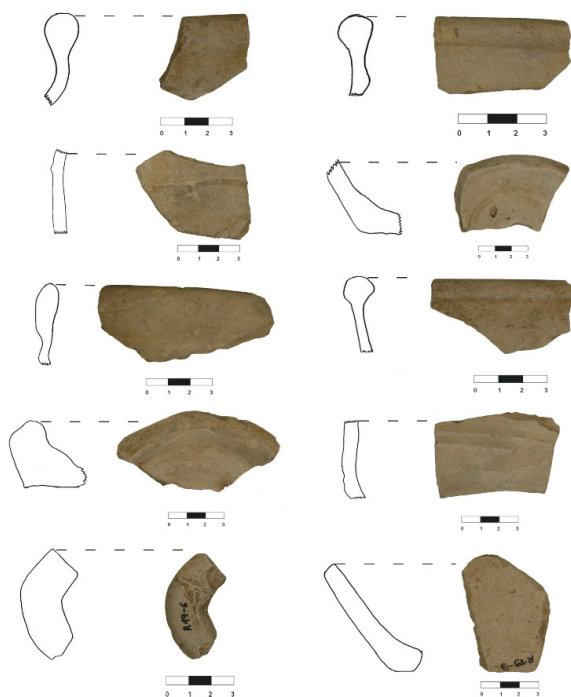

Fig. 5. Ceramică din secolele II-IV d.Hr. / Pottery from the 2nd-4rd centuries AD.

Fig. 6. Situri medievale (sec.VII-XVIII). / Medieval sites (7th-18th centuries).

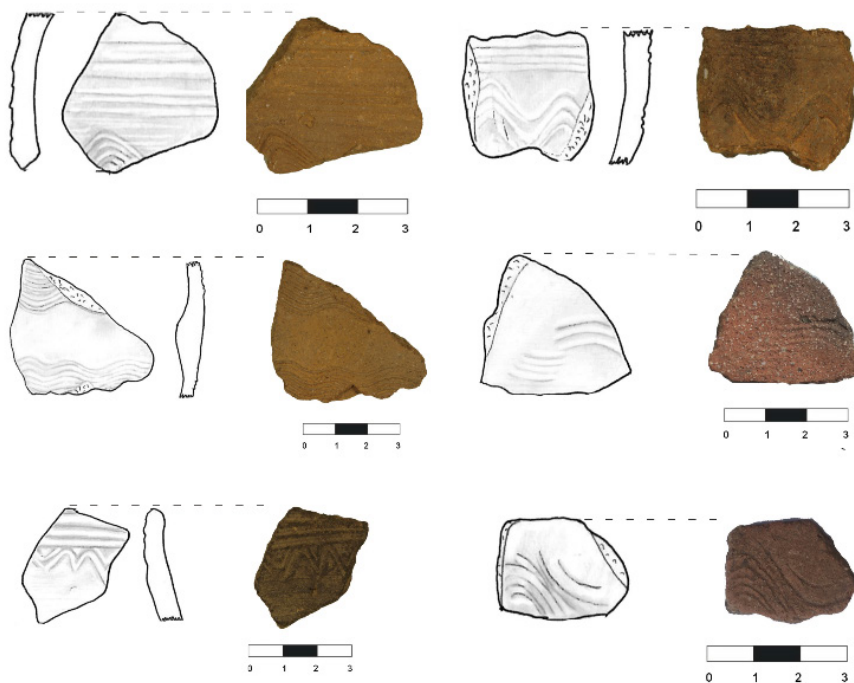

Fig. 7. Ceramică din perioada medievală-timpurie. / Pottery from the Early Middle Age.

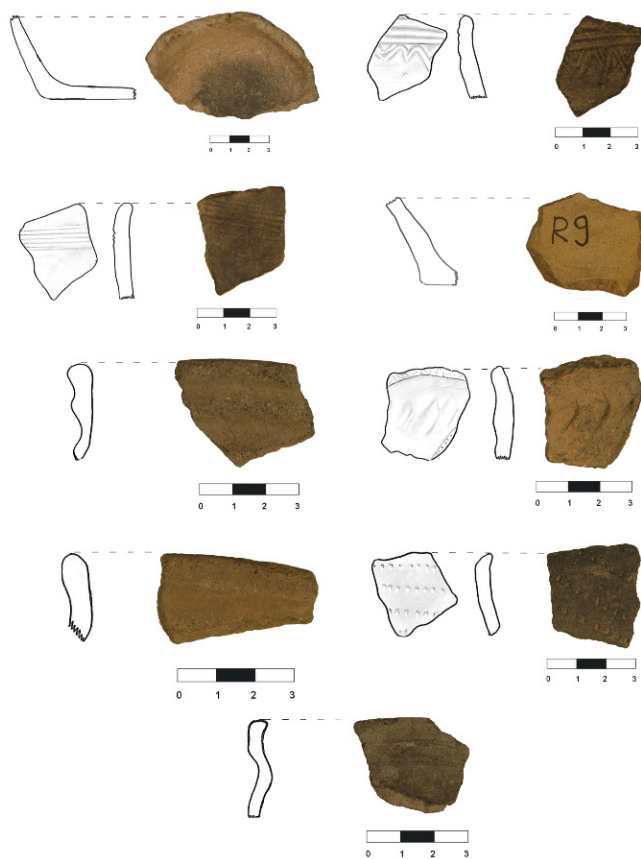

Fig. 8. Ceramică din perioada medievală- dezvoltată. / Pottery from the Mid Middle Age.

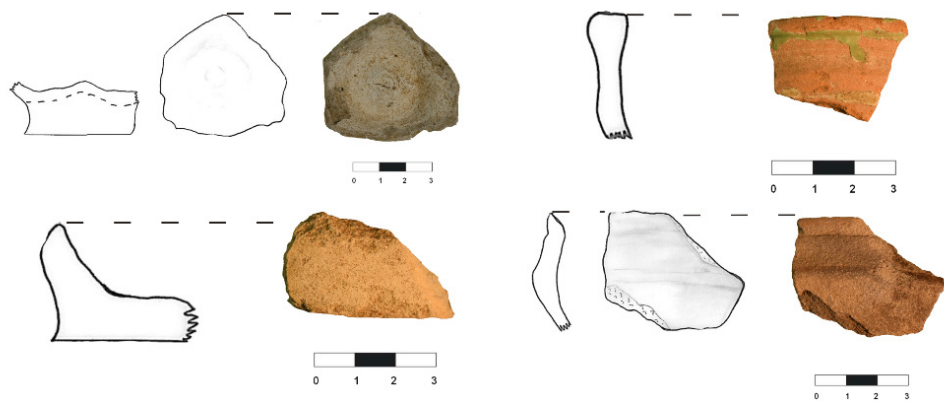

Fig. 9. Ceramică din perioada medievală-târzie. / Pottery from the Late Middle Age.

Fig. 10. Situri din perioada modernă. / Sites from the Modern Age.

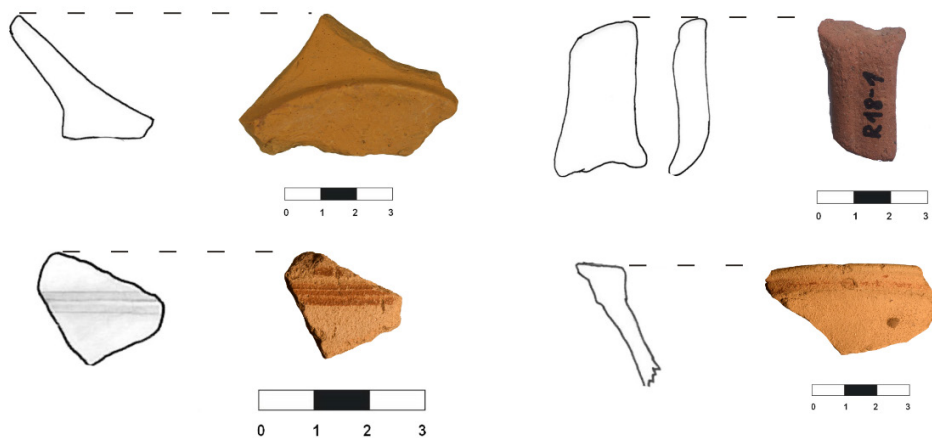

Fig. 11. Ceramică din perioada modernă. / Pottery from the Modern Age.

PRIMELE INVESTIGAȚII DENDROARHEOLOGICE PRIVIND FORTIFICAȚIA DE SECOL XVIII A TIMIȘOAREI

Patrick Chiroiu, Alexandru Szentmiklosi,
Adrian C. Ardelean, Andrei Bălărie***

Cuvinte cheie: Timișoara, fortificație bastionară, fântână, secolul XVIII, dendrocronologie

Keywords: Timișoara, stellar fortification, well, 18th century, dendrochronology

Introducere

În urma asediului din anul 1716, cetatea de pământ bătut a Timișoarei, așa cum a fost descrisă de către Sigismondo de Prato¹, Henrik Ottendorf², Evliya Çelebi³ sau Tutovicz János⁴, a fost grav avariata. Rolul geostrategic pe care îl avea Timișoara în zona Dunării mijlocii a impus o reparare rapidă a acesteia⁵. Evident, această soluție a fost una temporară căci, în fața artileriei vremii, cetatea de pământ a Timișoarei medievale (construită în așa-numita tehnică *modo hungarico*⁶), nu ar fi făcut față.

În urma consolidării poziției Imperiului Habsburgic în regiune, odată cu reconstruirea orașului după principii moderne, a fost construită și o nouă fortificație după modelul contelui de Pagan (1604–1665)⁷. Modelul de fortificație

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: p.chiroiu@gmail.com

** Muzeul Național al Banatului, Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com, adrian.ardelean@e-uvr.ro, andrei.balarie@gmail.com

¹ Magina 2013, 301.

² Henrik Ottendorf a făcut parte din solia austriacă din 1663, condusă de baronul von Goes, la pașa de la Belgrad. Având rolul de spion, H. Ottendorf face o descriere amănunțită a orașului și a suburbiilor acestuia (Ottendorf 2006).

³ *Călători străini* 1976, 494–503.

⁴ Feneșan 2014, 295–299.

⁵ Szentmiklosi *et alii* 2014, 250–251; Szentmiklosi *et alii* 2015, 207–208.

⁶ Magina 2013, 300–301.

⁷ Blaise François Pagan, cavalier conte de Merveilles (*Les Fortifications du Comte de Pagan*, Paris, 1689, 1–2).

bastionară a fost inspirat de sistemul de fortificații olandez, adaptat special pentru terenuri mlăștinoase sau inundabile precum cel al Timișoarei⁸.

Fortificația bastionară a Timișoarei a fost construită între anii 1732–1765, pe o suprafață de 53 ha. Zidul de incintă, prevăzut cu nouă bastioane, a fost dublat de o anvelopă de fortificații formată din două centuri de fortificații care au urmat planul stelat al zidului de incintă (Pl. I/1). Rațiunile militare care au stat la baza construirii noii cetăți au fost completate și de cele urbanistice. Canalizarea Timișului Vechi⁹ (denumit și cu hidronimul de *Bega/ Beghei*¹⁰), efectuată între anii 1728–1732, a transformat râul atât într-o sursă majoră de apă potabilă, cât și într-un element de apărare pe latura de sud a cetății bastionare¹¹. Noua cetate a Timișoarei, de sec. XVIII, a fost cea mai mare de pe actualul teritoriu al României.

Deși în arhive s-au păstrat planuri și profile ale cetății, până la demararea cercetărilor arheologice din Piața 700, tehnica de construire a fortificației bastionare nu a fost cunoscută în detaliu. Arheologia, ca știință considerată auxiliară istoriei, ar fi putut oferi aceste informații dacă imperativele economice în dezvoltarea urbanistică a Timișoarei invocate în permanență de investitorii imobiliari, nu ar fi prevalat în fața factorilor de decizie începând din sec. XX. Ca urmare a acestei politici, atât Palanca Mare (suburbia medievală a Timișoarei), cât și fortificația bastionară de sec. XVIII sunt, în cea mai mare parte, distruse.

Construirea complexului de clădiri „City Business Center” (CBC)¹², în Piața 700 (Pl. I/2), a oferit prilejul de a cerceta modul în care a fost construită fortificația bastionară. Chiar dacă la construirea primelor trei clădiri cercetarea arheologică a ratat prilejul de a studia în amănunțime structura de cărămidă și lemn a fortificației¹³, odată cu demararea lucrărilor de la clădirea D a complexului

⁸ Capotescu 2010.

⁹ Actual râu Bega a fost cunoscut și sub numele de *Timișel*, *Timișul Mic*, *Timișoara* și, uneori, *Timiș* (Bizerea 1965, 213). După M. Bizerea, denumire de *Bega* se impune după finalizarea canalizării, în prima jumătate a sec. XVIII.

¹⁰ Denumirea de *Beghei* se întâlnește la mai multe cursuri de apă din Banat, fiind întrebuintată, îndeosebi, de populația din mediul rural al Banatului (Bizerea 1965, 211–213).

¹¹ La această suprafață s-a adăugat și terenul interzis construcțiilor din exteriorul cetății, în total cetatea având 138 ha (Buruleanu, Medeț 2004, 20).

¹² Str. Brediceanu nr. 10.

¹³ Situație care se datorează, în mare parte, și Direcției Județene pentru Cultură Timiș (DJC), serviciu deconcentrat al Ministerului Culturii. Se presupune că DJC Timiș, în baza prevederilor legale, protejează patrimoniul arheologic național. Deși supravegheările arheologice efectuate în anii 2006, 2007 și 2009, la construirea primelor trei clădiri CBC, au menționat prezența vestigiilor arheologice, din motive obscure, DJC Timiș nu a instituit regimul de protejare a vestigiilor arheologice și nici nu a demarat, în regim de urgență, clasarea structurilor arhitectonice pe Lista Monumentelor Istorice (LMI). Distrugerea fundațiilor fortificației bastionare a fost sesizată și de

Fig. 1. Perimetrul în care a fost construită clădirea D a complexului CBC / Perimeter of D building in the Complex CBC.

CBC (Fig. 1) a fost dezvelită și structura masivă din lemn a fortificației bastionare de sec. XVIII. În perimetrul excavat pentru fundația clădirii D a complexului CBC, săpăturile arheologice de salvare au relevat existența fundațiilor de cărămidă ale contraescarpei și a escarpei contragardei I¹⁴ (Pl. X).

Fundația contraescarpei care mărginește *glacis*-ul a fost dezvelită pe o lungime de 33,52 m, înălțimea păstrată fiind cuprinsă între 1,30 și 1,50 m, lățimea la bază fiind de 1,70 m (Pl. II/1). Fundația de cărămidă a contraescarpei a fost stabilizată cu ajutorul unei substructuri de lemn, realizate din trunchiuri și bârne masive de stejar.

Această substructură de lemn a fost formată din bârne lungi (lonjeroane), dispuse paralel, deasupra cărora au fost fixate bârne transversale, ecarisate la ambele capete. Substructura de lemn a fost construită pe un aliniament de trei

către arhitectul Valentin Capotescu, în cartea dedicată cetății bastionare a Timișoarei (Capotescu 2008, 296–297).

¹⁴ Mare *et alii* 2014. Contragarda I a mai fost cercetată și în cadrul cercetărilor arheologice preventive de la Parcare subterană Piața 700-Incinta B, desfășurate în vara anului 2011 (Szentmiklosi, Bălărie 2012, 205–226).

șiruri de piloni masivi de stejar, de aprox. 1,22–1,36 m lungime, cu diametrul cuprins între 0,16 – 0,26 m, ascuțiți prin cioplire la unul din capete (Pl. II/2). Deasupra acestora au fost așezate bârnele longitudinale paralele (lonjeroane) în grupuri de câte două, cu lungimi de până la 7,90 m, cu o grosime de aprox. $0,30 \times 0,22$ m (Pl. III/1–3). Lonjeroanele au fost fixate deasupra pilonilor cu bârne transversale (antretoaze), cu lungimi cuprinse între 1,60 și 1,65 m, în secțiune fiind de $0,25/0,30 \times 0,16/0,20$ m.

Antretoazele au fost dispuse paralel una față de cealaltă, la o distanță de aprox. 0,70 m. Capetele acestora au fost ecarisate ușor trapezoidal și fixate în spațiile decupate de pe lonjeroane (Pl. IV/1–2).

În mijlocul formeii patrulater realizată din intersectarea lonjeroanelor cu antretoazele, de aprox. $1,20 \times 0,70$ m, au fost bătuți piloni de susținere a structurii de cărămidă care au format fundația contraescarpei și a contragardei I (Pl. III). Spațiul gol a fost umplut cu cărămizi dispuse în cant. Deasupra acestor cărămizi au fost ridicată fundațiile fortificației, legarea cărămizilor fiind făcută cu mortar (Pl. III/2).

Din fundația zidului de escarpă a contragardei I s-a păstrat foarte puțin, respectiv 13,33 m. Înălțimea păstrată a escarpei a fost de 1,54 m, lățimea la bază fiind de 1,20 m (Pl. V/1).

O primă observație la cercetarea contragardei I a fost că doar zidul de escarpă a avut substructură de lemn. Spatele zidului de cămășuire a contragardei I a fost ridicat fără nicio substrucție din lemn, direct pe lutul galben, geologic.

Spre deosebire de substructura contraescarpei, substructura zidului de escarpă a contragardei I a fost ușor diferită. Lonjeroanele care au format substructura de lemn a escarpei contragardei I au fost fixate cu o serie de piloni suplimentari, bătuți în șanțul de apărare (Pl. V/2). Această caracteristică a zidului de escarpă a fost surprinsă și la segmentul nordic al contragardei I, dezvelită cu ocazia construirii parcării subterane de la nord de complexul CBC.

Condițiile excelente de conservare a substructurii de lemn a fundațiilor dezvelite în zona clădirii D a complexului CBC, a determinat colectivul de cercetare al Muzeului Național al Banatului să preleveze mai multe mostre de lemn (secțiuni transversale), în vederea efectuării analizelor dendrocronologice (Pl. VIII/1). În cursul anului 2017, o parte dintre aceste probe au fost analizate în Laboratorul de Dendrocronologie din cadrul Universității de Vest din Timișoara (Departamentul de Geografie).

La vest de contrascarpa contragardei I (în imediata ei vecinătate), la îndreptarea profilului vestic al suprafeței cercetate pentru documentarea stratigrafiei generale a sitului arheologic, a fost descoperită o fântână (Fig. 2) de formă rectangulară în plan, cu pereții gropii consolidați cu ajutorul unei structuri de lemn (Pl. VI/3).

Structura de lemn a avut laturile de 1,15 m și o adâncime de 1,10 m. Fiecare latură a fântânii a fost făcută din câte nouă trunchiuri de copac, cu un diametru de aprox. 10–12 cm, pe majoritatea păstrându-se și scoarța (Pl. VI/2). Trunchiurile de copaci au fost despicate. Partea plană a fost dispusă către interior în timp ce partea nefinisată către exterior. În urma ecarisării capetelor, trunchiurile de copaci au fost îmbinate (Pl. VI/2). Întreaga structură de lemn a fost construită pe câte patru perechi de butuci de mici dimensiuni. La bază, colțurile fântânii au fost întărite cu ajutorul unor bolovani fixați în exteriorul construcției (Pl. VII/2). Această consolidare a fost dublată în exterior, pe toate laturile, cu butuci scurți, despicați pe lungime, majoritatea acestora având încă coaja pe ei (Pl. VII/1). După construirea fântânii, groapa a fost astupată.

Fig. 2. Descoperirea fântânii din perioada otomană. / Discovering of the Ottoman well.

În umplutura fântânii au fost descoperite materiale arheologice din ceramică de sec. XVII-XVIII, artefacte din metal sau lemn, precum și oase de animale (Pl. VI/1). Acest amestec indică faptul că după dezafectarea fântânii, aceasta a fost reutilizată ca groapă menajeră. Deoarece zona în care a fost săpată fântâna se afla în zona de *glacis* a cetății, utilizare ei în sec. XVIII-XIX nu a părut probabilă¹⁵. În baza georeferențierilor făcute pe primele două măsurători topografice efectuate de Imperiul habsburgic, s-a putut stabili că până în acest punct

¹⁵ Cercetarea arheologică a putut stabili conexiuni stratigrafice între fântână și contraescarpă.

s-a întins suburbia externă situată în partea de nord a Timișoarei medievale, cunoscută sub numele de Palanca Mare.

Condițiile excelente de conservare a materialului lemnos a permis prelevare de mostre, acestea fiind analizate în paralel cu cele obținute din substructura de lemn a fundației fortificației bastionare.

Metoda de cercetare

Dendrocronologia este „știința datării unor evenimente (istorice, ecologice etc.) pe baza analizei variabilității structurii inelelor anuale, ea abordând și problema complexă a relației factori de mediu – creștere radială a arborilor”¹⁶. După J. F. Shroder, „dendrocronologia este știința generală care se ocupă cu datarea inelelor anuale de creștere ale plantelor lemnoase și cu exploatarea informațiilor de mediu asociate acestei creșteri”¹⁷. Inelele anuale ale arborilor oferă informații pentru o sferă largă de domenii științifice, cum ar fi climatologia, ecologia, geomorfologia, hidrologia și, nu în ultimul rând, arheologia.

Folosirea tehnicilor dendrocronologice permite datarea clădirilor istorice, a vestigiilor arheologice și a artefactelor din lemn, contribuind de asemenea la analiza provenienței lemnului din construcțiile arheologice, pentru a oferi răspunsuri legate de comportamentul predecesorilor noștri¹⁸. Dendroarheologia este recomandată ca una dintre cele mai precise metode de datare a trecutului datorită rezoluției anuale a rezultatelor obținute.

Ținând cont că, până în prezent, nu este cunoscută data exactă a construirii diferitelor segmente ale bastionului Cetății Timișoarei, obiectivul principal al prezentei lucrări îl reprezintă datarea eşantioanelor prelevate din săpătura arheologică din 2011, aici incluzându-se: substructura de lemn a contraescarpei, a contraforturilor și structura de lemn a fântânii otomane. Studiul utilizează metoda dendroarheologică pentru datarea ultimului inel identificat în eşantioanele disponibile, urmărind identificarea anului în care copacii analizați au fost tăiați pentru a fi integrați în structurile aferente.

În dendroarheologie, un element crucial este identificarea ultimului inel produs de arborele studiat, cu scopul de a stabili anul în care acesta a fost doborât pentru a fi încorporat într-o anumită construcție. Ca urmare, confirmarea existenței ultimului inel, adică cel de lângă scoarță, este crucială pentru o datare precisă. J. H. Speer enumeră o serie de indicii care pot confirma prezența acestui inel¹⁹. Între acestea, cele mai importante sunt prezența scoarței sau a

¹⁶ Tissescu 2001, 16.

¹⁷ Shroder 1980, 161.

¹⁸ Speer 2010.

¹⁹ Speer 2010.

unor urme de scoarță, identificarea unei suprafețe fine și patinate ce rămâne după îndepărtarea scoarței sau prezența canalelor cauzate de insectele care trăiesc între scoarță și lemnul secundar. În lipsa acestor indicii, în ecuația datării va interveni un anumit coeficient de eroare.

Din eșantioanele prelevate în anul 2011 au fost selectate pentru acest studiu un număr total de 25 de probe, respectiv: 21 de secțiuni transversale extrase din lonjeroanele, antretoazele și pilonii fundației escarpei (Pl. VIII/2) și contraes-carpei și 4 secțiuni transversale din structura de lemn a fântânii.

Pentru evidențierea inelelor anuale de pe probele analizate, toate eșantioanele au fost prelucrate prin șlefuire cu hârtie abrazivă de 4 granulații diferite (150, 240, 400, 800) (Pl. IX/1). Pe de-o parte, unele din probele analizate – cele din traverse și bârnele longitudinale – au o formă rectangulară, caz în care prezența celui mai recent inel este improbabilă. Pe de-altă parte, eșantioanele care provin din pilonii verticali și-au păstrat forma circulară inițială, șansele de a surprinde ultimul inel fiind în acest caz mai mari.

După prepararea probelor, pentru fiecare dintre acestea s-au numărat inelele, folosindu-se un microscop binocular. Măsurarea lățimii inelelor s-a realizat cu ajutorul stației de măsurare LINTAB 5 la care este atașat un microscop digital binocular LEICA și care funcționează pe platforma TSAP-Win²⁰. Lățimea inelelor a fost măsurată la o rezoluție de 0,001 mm. În urma măsurătorii au rezultat seriile dendrocronologice (sau cronologiile flotante) corespunzătoare fiecărei probe. Seriile dendrocronologice reprezintă evoluția temporală a unei caracteristici a inelului anual, în acest caz fiind vorba de lățimea inelului.

Cronologiile flotante au fost apoi interdate prin utilizarea software-ului TSAP-Win și prin verificare vizuală. Interdatarea permite aflarea exactă a anului formării fiecărui inel de creștere, prin potrivirea secvențelor asemănătoare din două sau mai multe serii dendrocronologice²¹. Datarea efectivă a cronologiilor flotante s-a realizat prin interdatarea acestora cu o cronologie de referință pentru stejar cu o lungime de 592 ani (între 1406–1997), pusă la dispoziție de către dr. Ionel Popa de la Stația Experimentală de Cultura Molidului Câmpulung Moldovenesc.

Interdatarea se realizează pe baza mai multor indicatori statistici, precum Glk (Gleichläufigkeit), t-value și CDI (Crossdate Index), toate operate de programul TSAP-Win. Pentru datarea cu precizie a probelor arheologice valoarea indicatorului CDI (care include și indicatorii Glk și t-value) trebuie să fie de cel puțin 30, valorile mai mici ale acestui indicator putând fi acceptate în unele situații în care interdatarea este verificată și pe cale vizuală (Rinn,

²⁰ Rinn 2013.

²¹ Douglas 1941.

2013). Pentru studiul nostru, datorită faptului că seria de referință a fost realizată în Maramureș, au fost acceptate și valori ale indicelui CDI care cad puțin sub pragul de 30, dacă interdatarea vizuală a confirmat potrivirea secvențelor seriilor.

Rezultate

În urma analizei celor 25 de probe, am obținut 23 de cronologii flotante (două serii nu s-au putut interdata) cu vârste relative ale arborilor cuprinse între 43 de ani (PL-2B) și 154 de ani (Mod RC7a) și o vârstă medie de 88 ani (Fig. 3). Se poate observa că arborii mai vechi, respectiv mai groși, au fost folosiți pentru traverse și lonjeroane, iar arborii mai tineri au fost folosiți drept piloni verticali.

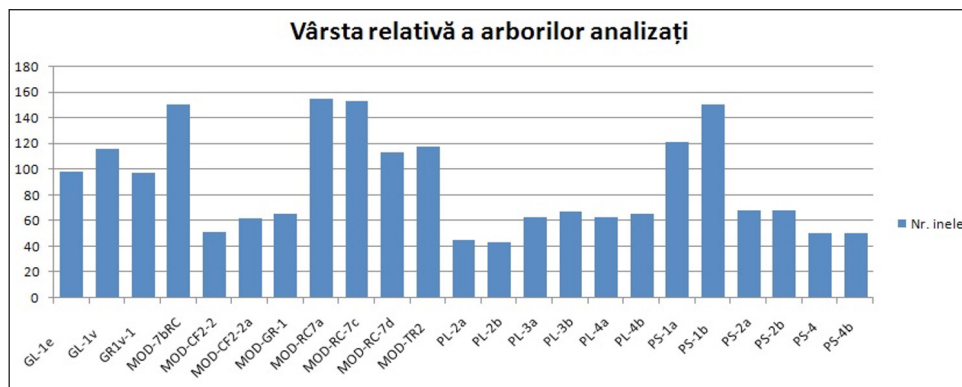

Fig. 3. Cronologiile obținute în urma analizării eșantioanelor prelevate. / Chronologies resulting from the drawn samples.

Din cele 23 de cronologii flotante obținute, 10 nu au putut fi date atât din cauza valorii CDI aflată semnificativ sub prag, cât și din cauza obținerii unor rezultate care nu pot fi posibile (Fig. 4, Tabel 1 – text gri).

Celelalte 13 cronologii flotante au putut fi interdate cu un grad de încredere mulțumitor, acestea având valori apropiate sau peste pragul de 30 al CDI. Mai mult decât atât, toate probele date cu succes din cuprinsul fundației contraescarpei se regăsesc în intervalul 1739–1756 (Fig. 4, Tabel 1 – text îngroșat). Cele mai bune valori ale indicatorului CDI au fost obținute pentru probele PS-2a (CDI = 44) și PS-2b (CDI = 33). Din totalul eșantioanelor date, cea mai târzie probă (PL-4b) are ultimul inel format în anul 1756 (Tabel 1 – fundal galben). Interdatarea probei PS-2 cu cronologia de referință ilustrează o bună suprapunere a cronologiei seriei PS-2a cu cea a seriei de referință (Fig. 5). Seria probei PS-2 este prezentată și cu localizarea acesteia pe întreaga cronologie de referință (Fig. 6).

Proba	Nr. inele	CDI	Data
GL-1e	98	34	1699
GL-1v	116	21	1934
GR1v-1	97	21	1509
MOD-7bRC	150	29	1741
MOD-CF2-2	51	20	2013
MOD-CF2-2a	62	30	1526
MOD-GR-1	65	25	1646
MOD-RC7a	154	28	1740
MOD-RC-7c	153	30	1739
MOD-RC-7d	113	24	1983
MOD-TR2	117	25	1715
PL-2a	45	19	1530
PL-2b	43	20	1604
PL-3a	63	24	1750
PL-3b	67	23	1754
PL-4a	63	22	1753
PL-4b	65	27	1756
PS-1a	121	19	1526
PS-1b	150	16	1739
PS-2a	68	44	1755
PS-2b	68	33	1755
PS-4	50	17	1842
PS-4b	50	24	1740

Fig. 4. Tabel 1 – valorile indicelui CDI și datarea probelor analizate.
/ Values of CDI index and dating of analyzed specimens.

Discuții

Deoarece cetățile de pământ bătut întâlnite în perioada medievală erau depășite ca urmare a evoluției armamentului și a tacticilor de asediu, construirea unei fortificații moderne la Timișoara a devenit un imperativ care a fost concretizat într-o perioadă cuprinsă între 1732–1765²². Construită în plan stelat, fortificația bastionară a Timișoarei a respectat modelul lui Blaise François, conte de Pagan²³. Construirea noii cetăți a fost favorizată și de incendiul din 1738, care a mistuit suburbia nordică a Timișoarei (Palanca Mare). Fortificarea orașului va avansa paralel cu dezvoltarea urbană, suprapunând suburbiile Palanca Mare și Palanca Mică.

Cele trei linii de fortificare au fost realizate din câte două ziduri de

²² După V. Capotescu, lucrările la centura exterioară a fortificației au fost finalizate în 1790 (Capotescu 2008, 163).

²³ Capotescu 2008, 58–59.

cămășuire, dispuse paralel una față de cealaltă. Spațiul dintre zidurile de cămășuire a fost umplut cu pământul excavat din fața escarpei fiecărei centuri, excavațiile devenind șanțurile de apărare ale fiecărei centuri ale fortificației. În caz de asediu, aceste șanțuri de apărare puteau fi inundate cu apă adusă din Bega.

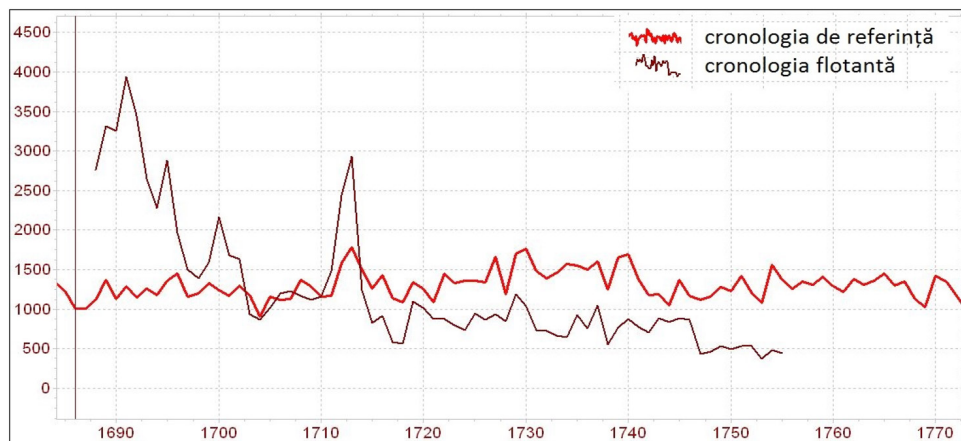

Fig. 5. Interdatarea probei PS-2a cu cronologia de referință. / Interdating of specimen PS-2a with the referential chronology.

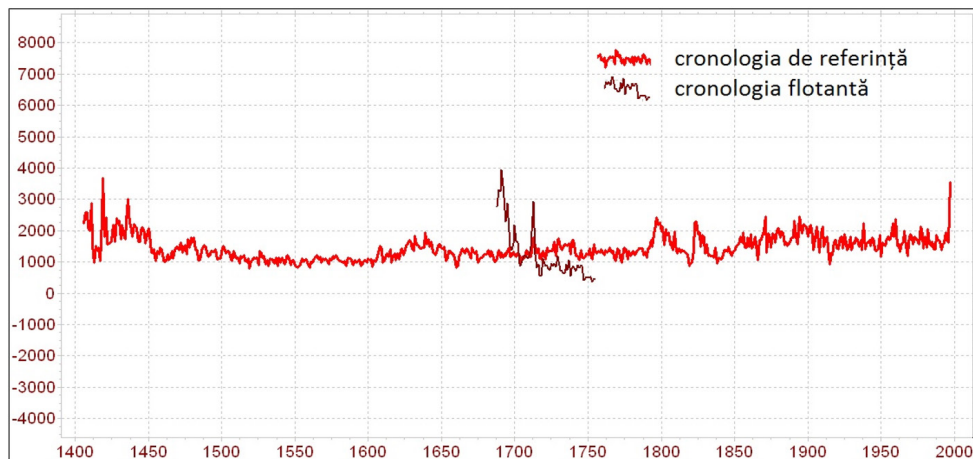

Fig. 6. Localizarea Probei PS-2a pe curba de referință. / Location of specimen PS-2a on the referential curve.

Deoarece construirea sistemului de fortificații a fost realizat în etape, un obiectiv al cercetării arheologice a fost datarea momentului în care a fost construită contragarda I și contraescarpa care marca începutul *glacis*-ului. În acest scop, au fost prelevate mostre din substructura de lemn a escarpei

contragardei I, precum și din cea a contraescarpei. Colaborare interdisciplinară cu laboratorul Facultății de Geografie din cadrul Universității de Vest Timișoara a permis, în premieră, efectuarea de analize dendrocronologice care au datat în cronologie absolută un segment al cetății bastionare a Timișoarei (respectiv contragarda I a celei de-a treia incinte a fortificației).

Datarea probelor prelevate din pilonii, lonjeroanele și traversele substructurii de lemn ale contraescarpei indică o perioadă cuprinsă între anii 1739–1756. Este evident că arborii care au fost folosiți în construcția fundației nu au fost tăiați într-o perioadă atât de lungă ci, cel mai probabil, într-un singur an. Identificarea cu exactitate a acestui an permite determinarea momentului începerii construcției segmentului analizat din bastionul de apărare al cetății. Diferențele apărute în datarea ultimului inel al eşantioanelor sunt cauzate, pe de-o parte, de deteriorarea mai rapidă a alburnului la unele probe, iar pe de-altă parte, de pierderea ultimilor ani pe probele care au fost prelucrate într-o formă rectangulară pentru a servi scopurilor construcției. Astfel, în primul caz, forma inițială a trunchiurilor care au fost utilizate drept piloni verticali nu a fost modificată de constructori. Probele circulare astfel rezultate au surprins mai multe inele anuale apropiate de anul tăierii.

Proba	Loc prelevare	Forma probei	Nr. inele	CDI	Data
GL-1e	Fântână	Rectangulară	98	34	1699
MOD-7bRC	Traversă	Rectangulară	150	29	1741
MOD-RC7a	Lonjeron	Rectangulară	154	28	1740
MOD-RC-7c	Lonjeron	Rectangulară	153	30	1739
PL-3a	Pilon	Circulară	63	24	1750
PL-3b	Pilon	Circulară	67	23	1754
PL-4a	Pilon	Circulară	63	22	1753
PL-4b	Pilon	Circulară	65	27	1756
PS-2a	Pilon	Circulară	68	44	1755
PS-2b	Pilon	Circulară	68	33	1755

Fig. 7. Tabel 2 – Probele pentru care datarea ultimului inel anual păstrat este satisfăcătoare. / Specimens for which the last annual preserved ring dating is acceptable.

În Tabelul 2 (Fig. 7) se poate observa faptul că în cazul probelor cu formă rectangulară au fost obținute date mai timpurii (1739–1741), fapt ce se explică prin pierderea în urma prelucrării inițiale a unui număr semnificativ de inele pe partea exterioară a probelor. În același timp, în cazul probelor prelevate din piloni, intervalul în care se încadrează datările (1750–1756) este ulterior celui

corespunzător probelor din lonjeroane și traverse. În funcție de gradul de deteriorare a inelelor exterioare din partea de alburn a arborilor, s-au pierdut la unele probe între 1 și 6 ani. Proba PL-4b, datată cel mai târziu, și anume în 1756, este și cea mai bine păstrată (Pl. IX/2), oferind un grad ridicat de încredere a datării.

Ca urmare, se poate afirma că începutul construcției segmentului analizat din bastionul cetății nu poate fi situat înainte de anul 1756. Chiar dacă starea bună a probei PL-4b sugerează că anul începerii construcției este chiar anul 1756, aceasta nu se poate afirma cu certitudine.

În ceea ce privește datarea fântânii descoperite în imediata vecinătate a bastionului, probele de formă rectangulară (Fig. 11) fac imposibilă o datare exactă a anului construcției acesteia. Proba cu cea mai bună valoare a coeficientului de interdatare CDI (vezi Fig. 7, Tabelul 2) are ultimul inel datat pentru anul 1699. Această datare confirmă într-o anumită măsură ipoteza emisă de cercetarea arheologică, care situează construcția fântânii în perioada otomană, adică înainte de cucerirea habsburgică din 1716²⁴.

Concluzii

Sistemul de fortificații care a format Cetatea bastionară a Timișoarei a fost construit între anii 1732–1765. Desigur, ridicarea acestui edificiu a fost realizată în mai multe etape, iar stabilirea unor repere spațio-temporale referitoare la derularea acestor lucrări de construcții este importantă pentru completarea arhivelor istorice. Obiectivul prezentului studiu a fost datarea începutului construcției unui segment din ultima linie de fortificare a cetății bastionare (mai exact contragarda I și contraescarpa acesteia). Acest tronson de fortificație a fost dezvelit în primăvara anului 2011, cu ocazia săpăturilor de salvare realizate de Muzeul Național al Banatului din Timișoara în zona complexului City Business Center (Clădirea D) (Pl. X). Substructura fundației contraescarpei a fost construită din bârne masive din lemn de stejar. Această substructură masivă din lemn a avut rolul de a stabiliza zidurile de escarpă ale cetății într-un sol mîlos în care pânza de apă freatică era foarte sus.

Secțiunile transversale prelevate din substructura fundației contraescarpei au fost prelucrate și analizate cu ajutorul tehnicilor dendrocronologice, iar datarea cu exactitate a acestora a fost în mare parte dependentă de forma preexistentă a probelor. Pe de-o parte, eşantioanele extrase din lonjeroane și traverse, prelucrate rectangular de către constructorii edificiului, nu oferă o datare exactă datorită lipsei părții exterioare a trunchiului care aduce cu sine lipsa ultimelor inele anuale formate. În acest caz, datările se încadrează în perioada 1739–1741.

²⁴ Mare et alii 2014, 191.

Pe de-altă parte, pilonii verticali, păstrându-și forma circulară a trunchiurilor, permit o datare mai exactă a momentului începerii construcției acestui segment al bastionului. Astfel, pilonii au fost datați în perioada 1750–1756, diferențele de datare rezultând din degradarea diferențiată a alburnului. Cea mai bine păstrată probă (PL–4b) a format ultimul inel anual în anul 1756, indicând faptul că lucrările de construcție nu au fost începute înainte de această dată. Imposibilitatea identificării ultimului inel anual pe probele analizate ne împiedică să indicăm cu certitudine anul 1756 ca început al construcției, dar oferă un reper solid că sectorul analizat al bastionului cetății nu a fost ridicat înainte de această dată.

În timpul lucrărilor de excavare, în exteriorul fortificației a fost descoperită o fântână a cărei structură a fost realizată din lemn. Pe baza materialelor arheologice descoperite în umplutură, fântâna a fost datată în perioada otomană, adică înainte de anul 1716. Analiza dendroarheologică a probelor extrase permite datarea ultimului inel identificat pe unul dintre eşantioane pentru anul 1699. Chiar dacă această datare confirmă datarea făcută de colectivul de arheologi, forma rectangulară în care au fost prelucrate trunchiurile din structura de lemn a fântânii indică lipsa unui număr de inele anuale formate ulterior anului 1699. Ca urmare, datarea precisă a momentului în care fântâna a fost construită rămâne relativă.

Aplicarea metodei dendrocronologice în cercetarea istorică nu reprezintă un instrument uzual în practica științifică din țara noastră. În ultimii ani au fost realizate numeroase descărcări arheologice în diferite zone ale centrului istoric al Timișoarei, impuse de modernizarea orașului. Utilizarea metodei inelelor de creștere ar putea aduce contribuții importante pentru stabilirea unor repere temporale legate de evoluția istorică a Timișoarei. Bârnel de lemn și pilonii care au fost utilizați la fundațiile clădirilor istorice ale Timișoarei pot fi datați prin intermediul dendroarheologiei, determinarea anului în care au fost tăiați indicând momentul începerii construcției. Chiar dacă o parte a rezultatelor obținute în prezentul studiu au un anumit grad de relativitate, considerăm că acest studiu interdisciplinar reprezintă un punct de pornire pentru efectuarea de studii dendroarheologice în Cetatea Timișoarei, în completarea cercetărilor arheologice.

BIBLIOGRAFIE

- Bizerea 1965,
M. Bizerea, *Asupra toponimicelor „Bega” și „Beghei”*, în *Lucrări Științifice ale Cadrelor Didactice*, Institutul Pedagogic din Timișoara, 1965, 211–214.

Buruleanu, Medeleț 2004,
D. N. Buruleanu, Fl. Medeleț, *Timișoara: Povestea orașelor sale*, Timișoara, 2004.

Capotescu 2008,
V. Capotescu, *Military Fort Architecture in Romania*, vol. I, *The City of Timișoara*, Timișoara, 2008.

Capotescu 2010,
V. Capotescu, *Orașul ideal. Influența arhitecturii militare asupra urbanismului*, Timișoara, 2010.

Călători străini 1976,
Călători străini despre Țările Române, vol. VI, eds. M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, N. Stoicescu, Mustafa Ali Mehmet, București, 1976.

Douglass 1941,
A. E. Douglass, *Crossdating in dendrochronology*, în *Journal of Forestry*, 39, nr. 10, 1941, 825–831.

Feneșan 2014,
C. Feneșan, *O descriere a cetății Timișoara din august 1716*, în *AnB (S.N.)*, XXII, 2014, 295–299.

Magina 2013
A. Magina, *Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551)*, în *AnB (S.N.)*, XXI, 2013, 299–304.

Mare et alii 2014,
M. Mare, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Rescue Excavation in the site „Timișoara – Square 700”*. *City Business Centre, building D*, în *Banatica*, 24/I, 2014, 179–208.

Ottendorf 2006,
H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, Timișoara, 2006.

Shroder 1980,
J. F. Shroder jr., *Dendrogeomorphology: review and new techniques of tree-ring dating*, în *Progress in Physical Geography*, 4 (1), 1980, 161–188;

Speer 2010,
J. H. Speer, *Fundamentals of Tree-Ring Research*, Tucson, 2003.

Szentmiklosi, Bălărie 2012,
Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la*

sfârșitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare, în AnB (S.N.), XX, 2012, 205–226.

Szentmiklosi *et alii* 2014,

Al. Szentmiklosi, D. Diaconescu, S. Tincu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, 151. *Timișoara, județul Timiș, Punct: Piața Unirii*, în *CCA, Campania 2014*, Pitești, 2015, 250–251.

Szentmiklosi *et alii* 2015,

Al. Szentmiklosi, D. Diaconescu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, 111. *mun. Timișoara, județul Timiș, Punct: Piața Unirii*, în *CCA, Campania 2015*, Târgu-Jiu, 2016, 207–208.

Tissescu 2001,

A. Tissescu, *Influența principalilor factori climatici asupra dinamicii producției de biomasă lemnoasă supratrană la gorun și stejar pedunculat*, București, 2001.

THE FIRST DENDROARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS ON THE FORTIFICATION OF TIMIȘOARA IN THE 18TH CENTURY

Abstract

With real estate development and extensive work on transport, water and canal infrastructure, Timisoara had the chance to recover some of the historical information destroyed in the 19th–20th centuries, along with the modernization and development of the city. The rescue archaeological excavations carried out during these works have brought, for the first time, information about Palanca Mare (one of the two outer suburbs of medieval Timișoara) and about the system of building the 18th century fortification of Timisoara.

As a result of the construction of the City Business Center (CBC) building complex in the “Timisoara 700” Square area, as well as the underground parking in the northern part of the CBC complex, the foundations of the fortifications of the 18th century of Timisoara were uncovered. These foundations were identified as the counter-guard no. I (fortification wall and counterscarp). On the occasion of the construction of building D of the CBC complex, during the period April–June 2011, the National Museum of Banat carried out a rescue archaeological excavation. The main objective of this archaeological excavation was to collect the scientific information regarding the construction techniques of the fortification from the area affected by the investment. In this research, part of the southern side of the counterscarp (with six abutments) was unveiled, as well as a short segment of the counter-guard escarpment. To the west of the counterscarp, in the immediate vicinity of the counterscarp, a fountain with the excavated walls armed with wooden planks was discovered. In the well filling were discovered archaeological materials from the Ottoman period (17th–18th centuries).

During the archaeological excavation, wood samples were collected, both from the

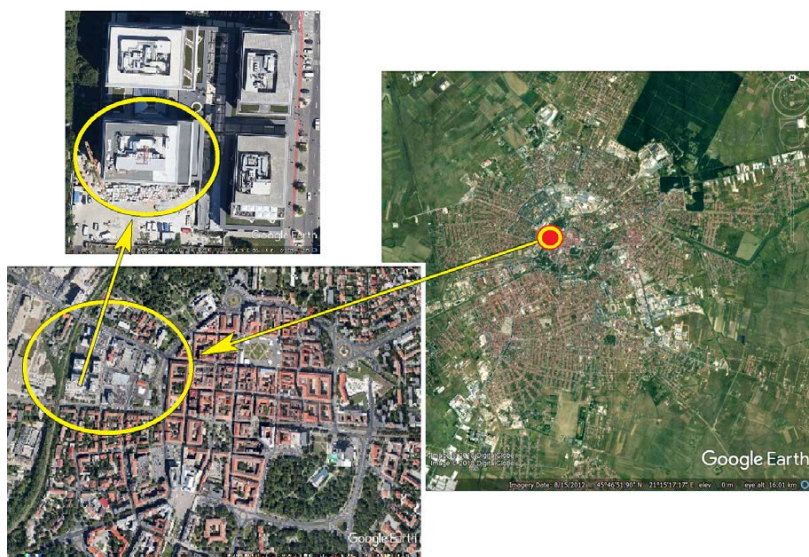
wood substructure of the fortification and from the Ottoman period fountain. The objective of these sampling was the dendroarcheological dating of the samples taken from the wooden substructure of the counterscarp and the counterguards, respectively from the wooden structure of the Ottoman period fountain. 23 floating chronologies were obtained, of which 13 could be successfully interlinked with the reference chronology. The samples taken from the beams that formed the wood substructure of the brick foundation of the fortification, rectangular in section, were dated between 1739 and 1741. The samples taken from the posts that supported the transverse beams of the wooden substructure, circular in section, were dated between 1750 and 1756.

The best preserved sample of wood taken from the wood substructure of the bastion fortification of the 18th century formed the last annual ring in 1756. This date is a *post quem* argument, indicating that the works of construction of the counterscarp and counterguard no. I were started after 1756.

Regarding the Ottoman fountain, the analysis of one of the sampling samples shows that the last ring of the tree dates back to 1699. This dating, in combination with the archaeological materials discovered in the fountain and the stratigraphic context, indicates that the fountain was excavated after 1699 and functioned in the first half of the 18 century. When the most advanced line of stellar fortification were erected (the counterscarp and the Counterguard no. I), the ottoman period fountain was no longer functional.

1

2

Pl. I. 1 – Plan der k. k. Festung Temesvár einschliessig des Glacis, 1788 (sursa: <https://maps.hungaricana.hu>, accesat în 23.08.2018); 2 – Timișoara, cu amplasarea Pieței 700 și a complexului CBC (sursa: Google Earth). / 1 – Plan der k. k. Festung Temesvár einschliessig des Glacis, 1788 (<https://maps.hungaricana.hu>, visited in 23.08.2018); 2 – Timișoara, Piața 700 and Complex CBC location.

1

2

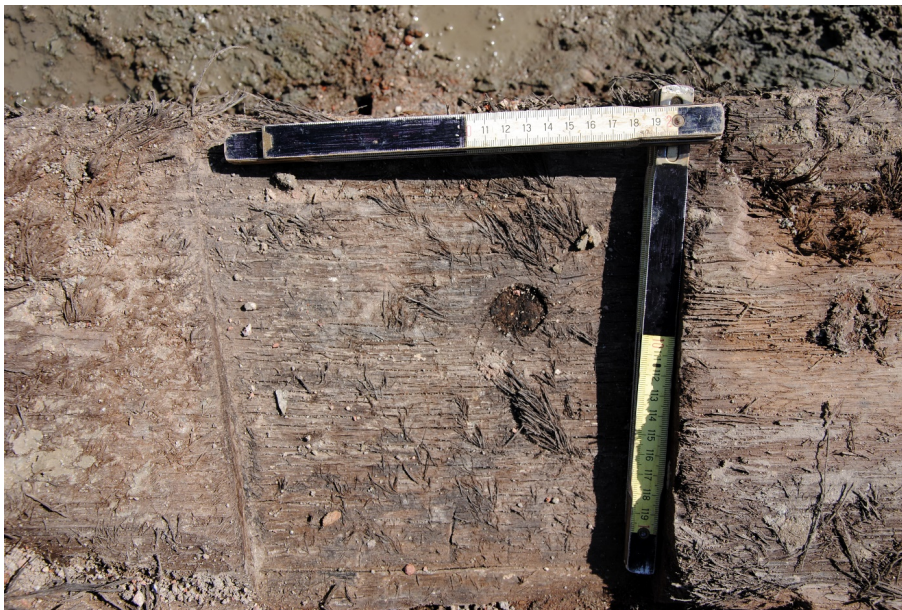
Pl. II. 1 – Contraescarpa contragardei I care marchează începutul *glacis*-ului; 2 – Extragerea unuia dintre pilonii de lemn pe care a fost fixată substructura de lemn a contraescarpei. / 1 – Counterscarp of I counterguard that delimits the beginning of *glacis*; 2 – Extracting of one of the wooden pillars on which the wooden counterscarp structure was set on.

Pl. III. 1 – Pilonii de susținere a substructurii de lemn; 2 – Substructura de lemn formată din lonjeroane și antretoaze; 3 – Sistemul de îmbinare a antretoazelor cu lonejoarele prin ecarisare cu pilonul de fixare a zidăriei. / 1 – Pillars that upheld the wooden substructure; 2 – The wooden substructure consisting in lonjers and bridgings; 3 – The bridgings and lonjers joining system through cutting, with the pillar to set the wall.

1

2

Pl. IV. 1 – Capătul ecarisat al uneia dintre antretoaze; 2 – Lonjeron decupat pentru fixarea antretoazei. / 1 – One of the bridgings cut end; 2 – A cut up lonjeron to fasten the bridging.

1

2

Pl. V. 1 – Zidul de escarpă a contragardei I; 2 – Substructura de lemn cu stâlpii de fixare bătuți în exterior (în șanțul de apărare). / 1 – Escarp wall of I counterguard; 2 – The wooden substructure with the fastening external pillars (in the fosse).

Pl. VI. 1 – Interiorul fântânii cu profilul stratigrafic al umpluturii; 2 – Sistemul de îmbinare a trunchiurilor de copaci despicați; 3 – Fântâna dezvelită în urma casetării profilului / 1 – The well interior with the padding stratigraphy; 2 – The cut up trunks joining system; 3 – The well after the profile marking.

Pl. VII. 1 – Structura de lemn a fântânii întărită la bază cu butuci scurți, probabil resturi de la construcție; 2 – Baza structurii de lemn formată din butuci și bolovani. / 1 – The well wooden structure with short logs to fortify the foot; probably, remnants of building; 2 – The wooden structure base consisting in logs and stones.

1

2

Pl. VIII. 1 – Prelevare și etichetare a mostrelor din bârnele substructurii de lemn a fortificației de sec. XVIII; 2 – Eșantion extras dintr-unul din pilioanele centrale ale fundației escarpei. / 1 – Drawing and labeling of the wooden substructure samples of the fortification of the 18th century; 2 – A sample from one of the central pillars of the escarp base.

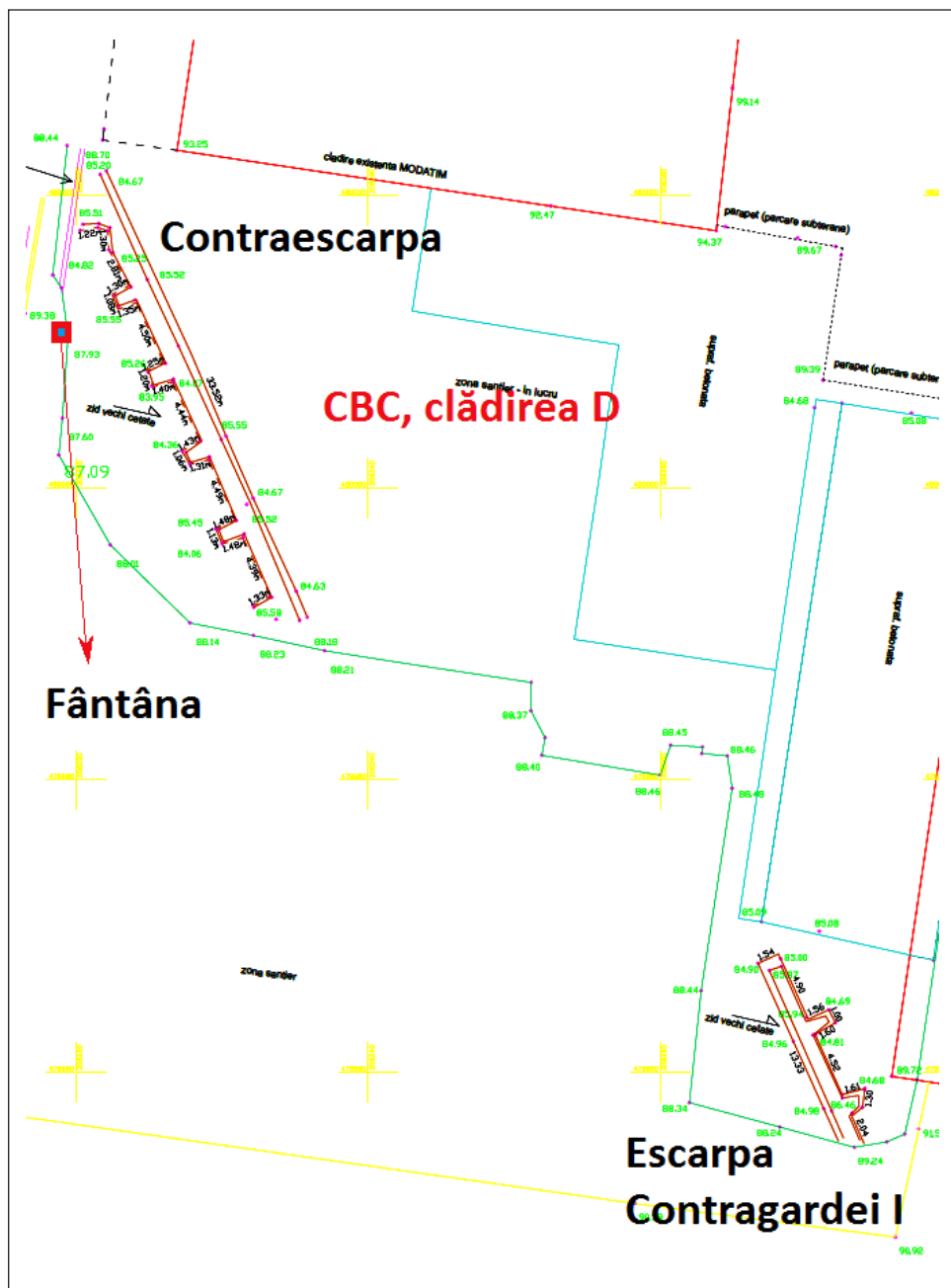

1

2

Pl. IX. 1 – Prelucrarea probelor arheologice; 2 – Proba PL-4b. / 1 – Archaeological specimens processing; 2 – Specimen PL-4b.

Pl. X. – Planul general al cercetărilor arheologice preventive de la complexul CBC, clădirea D. / The general plan of the archaeological rescue survey in Complex CBC, building D.

ISTORIE

CONTRIBUȚII LA ISTORIA UNEI AȘEZĂRI DISPĂRUTE: MEZŐSOMLYÓ/ȘUMIG

Zoltán Iusztin*

Cuvinte cheie: toponimie, oraș medieval, măgură vulcanică, izvoare cartografice, cercetări arheologice.

Keywords: toponimy, medieval city, volcanic hillock, chartographic sources, archeological research

Introducere

Cercetările perieghetice din ultima perioadă au cunoscut o intensificare apreciabilă, care este binevenită pentru a îmbogăți cunoștințele despre trecut. Din cauza puținelor mărturii documentare, izvoarele nescrise rămân singurele surse care facilitează reconstituirea unei imagini a epocilor mai timpurii.¹ În măsura în care cele două tipuri de izvoare pot fi utilizate concomitent, completându-se reciproc, imaginea obținută devine mai clară. Dacă pentru unele așezări medievale beneficiem de informații scrise, cele mai multe dintre ele rămân anonime, astfel că doar urmele lor materiale le mai pot aduce în atenția istoriei.

Un caz fericit este cel al așezării *Mezősomyó*, azi dispărută, care este aminată de documentele medievale. Pe lângă aceste mărturii mai există dovezi materiale și toponimice. Asemeni așezării și denumirea inițială a dispărut, însă urmele sale mai sunt perceptibile. Toponimul Șumig sau Șumiga era considerat de istoricul Felix Milleker, la începutul secolului al XX-lea, o variantă românească a vechii denumiri *Somyó*. Alături de colină, acesta menționa și un pârâu numit Șumiga.² Asocierea toponimului cu așezarea medievală fusese făcută în

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: iusztin.z@gmail.com

¹ *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren* (Cluj-Napoca, 2011); B. A. Craiovan, O. C. Rogozea, "Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite Evului Mediu din vestul României," *Patrimonium Banaticum* 6 (2016): 101–139; S. G. Enache, "Contribuții la repertoriul arheologic al orașului Gătaia (jud. Timiș). Cercetările de teren din anii 2010–2011 și 2013", *Archeo Vest IV* (2016): 1–19.

² Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza* (Temesvár, 1915), 53.

veacul precedent de Pesty Frigyes³ însă primul care a scos în evidență corespondența dintre nume și loc a fost Francesco Grisellini. Polihistorul venețian afirma, la începutul secolului al XVIII-lea, că *Sumigul* era un morman de pietre și o colină.⁴ Și astăzi măgura vulcanică de lângă Gătaia, care corespunde în totalitate descrierilor lui Grisellini, poartă acest nume.⁵ Singura discretanță este legată de lipsa grămezilor de pietre, din care au mai rămas câteva urme. În schimb, fragmentele ceramice sunt prezente la suprafață în număr însemnat (vezi Anexa).

Izvoarele scrise menționează localitatea de odinioară sub denumirea *Mezeusumlo* (*Mezősomlyó*) sau alte variante. După cum observăm, toponimul este unul compus, format din asocierea cuvintelor maghiare *mező*/câmpie și *somlyó*. Dacă în cazul primului nu există niciun semn de întrebare, despre cel din urmă s-a afirmat că provine de la substantivul *som*/corn.⁶ Ipoteza sugerează că locul unde a apărut așezarea a fost acoperit de arbuști de corn. Un punct de vedere apropiat atribuie pădurii, în sensul general, geneza toponimului. Apariția sa este legată de cuvântul *šuma* care, în unele limbi slave, denumește pădurea.⁷

O altă explicație este oferită de scriitorul Carol Szathmári de Péterfalv. În secolul al XIX-lea acesta afirma, în legătură cu denumirea localității sale natale, Șimleul Silvaniei/ *Szilágysomlyó*, că substantivul *somló* denumește peste tot munți aflați într-un proces lent de descreștere.⁸ Mai mult, verbele *somlik* și *somosodik* ar fi cuvinte vechi din limba maghiară, al căror înțeles se apropie de *csuszik*/alunecă și *omlik*/curge, referința sa la munți fiind interpretată ca *surpare* sau *descreștere*. Opinia nu este singulară. Unii cercetători apreciază că etimologia cuvântului *somlyó* are legătură cu o descreștere lentă.⁹

Cert este că toponimul a fost răspândit pe teritoriul de odinioară al regatului medieval al Ungariei, păstrându-se în zonele locuite de etnicii maghiari.¹⁰

³ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. II/2 (Budapest, 1882), 175–176 (în continuare *Krassó* II-IV).

⁴ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, ed. Costin Feneșan (Timișoara: Facla, 1984), 41.

⁵ Enache, "Contribuții la repertoriul arheologic," 2.

⁶ Remus Crețan, *Dicționar toponimic și geografico-istoric al localităților din județul Timiș*, vol. I (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2006), 176; R. Crețan, V. Frățilă, *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș* (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2007).

⁷ J. Melich, "Dolgozatok II," *Nyelvtudományi Értekezések* 41 (1963): 106.

⁸ K. P. Szathmári, *Emlékeim* (*Szilágysomlyó*, 1884), 20.

⁹ K. Reszegi, *Hegynevek a középkori Magyarországon* (Debrecen, 2011), 61, 132, 156.

¹⁰ https://web.archive.org/web/20110710230724/http://www.fatornyosfalunk.com/helynevkonyv_-_3._kotet_Q-Zs.pdf; A. J. Vistai, *Tekintő-Erdélyi helynévkönyv*, vol. III, 881–884; Șumuleu Ciuc/ Csíksomlyó; Șimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó; Giurtelecu Șimleului/ Somlyógyőrtelek; Kissomlyó etc.

În Banat contextul politic a determinat dispariția toponimelor *Mezősomlyó* și *Érdsomlyó*. În cazul celui din urmă mărturiile sunt mai directe. Toponimul încetează să mai fie utilizat încă din perioada stăpânirii otomane, deoarece epoca modernă nu mai cunoaște decât denumirea Vârșeț.¹¹

Totuși, *Mezősomlyó* prezintă o situație diferită, care nu se datorează reutilizării sale contemporane.¹² Există o continuitate toponimică determinată de adaptarea numelui de loc în limba română. Așa cum am observat deja, unii istorici considerau că mărturia continuității este dovedită de toponimul Șumig.¹³ În ciuda unor aparente asemănări, nu beneficiem de o mărturie certă care ar susține această ipoteză.

Singurul toponim care poate fi util exemplificării este Șemlac. Cele două sate care poartă această denumire în România se află în județul Timiș.¹⁴ Indiciile sunt oferite de același Milleker care, în baza unui document din anul 1597, ce menționează așezarea *Somlyng alias Murawa*, afirma că locuitorii vechiului târg *Mezősomlyó* au fugit din fața turcilor și s-au așezat în apropierea râului Moravița, noua locație fiind denumită după hidronim. Însă nici vechiul toponim nu a fost dat uitării.¹⁵ Dovezile sunt și mai concludente dacă luăm în vedere afirmația lui Engel Pál, care susține, având mărturiile defterelor otomane din secolul al XVI-lea, că *Semlik/Şemlik* este o adaptare în sârbă a toponimului *Somlyó*.¹⁶ Probabil că de la această formă provine toponimul Șemlac din limba română. Doar astfel putem înțelege de ce toponimul *Somlyó* nu a fost adaptat în română sub formele cunoscute: Șimleu sau Șumuleu.¹⁷ De asemenea, forma ungurească *Semlak* nu este cunoscută în perioada medievală, ea impunându-se din secolul al XVIII-lea.

Dovezile care susțin această ipoteză se rezumă la izvoarele scrise, dar și istoria așezării poate oferi mai multe indicii concludente și poate răspunde la unele întrebări, precum cele legate de dispariția vechii cetăți și a târgului. Poate fi atribuită distrugerea așezării primelor atacuri otomane din timpul lui Sigismund sau vremurilor mai puțin cunoscute din perioada otomană, a cărei administrație ar fi determinat decăderea târgului și migrarea populației? Este distrus târgul la sfârșitul veacului al XIV-lea sau după dispariția regatului medieval maghiar?

¹¹ *Nagy Magyar Atlasz*, ed. K. Brózik (Budapest, 1906), 43–44.

¹² Varianta [googlemaps.hu: https://www.google.com/maps/@45.3632379,21.425808,13z](https://www.google.com/maps/@45.3632379,21.425808,13z) ?hl = hu.

¹³ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 53.

¹⁴ I. Iordan, P. Gâștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România* (București, 1974), 241.

¹⁵ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 54.

¹⁶ Pál Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)* (Szeged, 1996), 6–7.

¹⁷ Vezi nota 11.

Mărturiile izvoarelor scrise

Așa cum precizam inițial, întreaga zonă din apropierea măgurii Șumig păstrează amprenta veacurilor. În ultima perioadă, descoperirile arheologice au înregistrat mai multe complexe și situri care, prin materialul deținut, oferă indicii despre proveniența lor. La Berecuța au fost descoperite patru brățări de bronz ce ar proveni din secolele X-XI. Erwin Gáll consideră că artefactele dovedesc existența unui cimitir în această zonă.¹⁸ Descoperirea nu este singulară, deoarece în apropiere se găsesc cimitire medievale la Voiteg și Deta.¹⁹ Alte complexe sunt identificate în dreptul măgurii vulcanice. Pe o suprafață cuprinsă între marginea sa vestică și intersecția drumurilor spre Șemlacul Mic, respectiv Șemlacul Mare, a fost identificată în cinci puncte distincte ceramică din secolele X-XIII și o monedă pseudoarabă din timpul regelui Bela al III-lea (1172–1196).²⁰ Apropierea dintre puncte²¹ dovedește faptul că în această arie a existat o așezare, ale cărei dimensiuni sunt deocamdată necunoscute. De asemenea, necunoscută rămâne și perioada de timp care jalonează existența sa.

Izvoarele scrise completează până la un anumit punct identitatea așezării localizate pe măgura vulcanică. Primul document care menționează localitatea *Mezősomlyó* provine din anul 1152. Acesta este unul original și se păstrează în arhivele naționale ale Ungariei din Budapesta.²² O parte a textului este ilizibilă, motiv pentru care documentul a fost publicat abia în perioada interbelică.²³ Autorul, Emeric Szentpétery, semna la starea sa bună de conservare, dar cu toate acestea nu s-a reușit reconstituirea întregului text. Documentul este o înștiințare a regelui Geza al II-lea (1141–1162), care face cunoscută sentința palatinului Bel și a comiților Hendric, Ioan Ștefan și Ieronim cu privire la statutul unor săteni din comitatul Somogy. Judecata ar fi avut loc în *Mezeumsumlu*²⁴, însă în continuare textul nu mai poate fi deslușit. Totuși, șase decenii mai târziu, Györffy György completează lacuna cu următoarele cuvinte: *S. St-i eccl.*²⁵ Mențiunea ar atesta o biserică cu hramul Sfântului Ștefan, unde s-ar fi desfășurat judecata.²⁶

¹⁸ Erwin Gáll, *Az Erdély-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői* (Szeged, 2013), 50.

¹⁹ Ibid., 91–93, 537–541.

²⁰ Enache, "Contribuții la repertoriul arheologic", 5–11.

²¹ Ibid., 5, fig.4.

²² Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár-Diplomatikai Fényképgyűjtemény (continuare DL-DF) DF 200613.

²³ I. Szentpétery, *Regesta Regum Stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, vol. I (Budapest, 1923), 28.

²⁴ Ibid., 28.

²⁵ György Györffy, *Geographia Historica Hungariae tempore Stirpis Arpadianae. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. III (Budapest, 1987), 493.

²⁶ Ibid.

Dacă dăm crezare autorului, biserica ar fi constituit cel mai important edificiu al aşezării în această perioadă. Mai mult, biserica ar fi fost condusă de un prepozit.²⁷ Nu ştim însă dacă completarea sa se datorează desluşirii textului sau informaţiilor ulterioare, din secolul al XIV-lea, când biserica a constituit într-adevăr punctul central al oraşului, lângă care era întrunit scaunul de judecată al comitatului Caraş.²⁸

Cert este că în acest loc sau în apropierea sa se afla o biserică a ordinului benedictin cu hramul Sfântului Toma Becket. Doi dintre abaţii acesteia au fost Frater Jacobus, prior de *Mezeusumlow* şi frater Petrus *dictus de Koza*, prior de *Mezew Somlyow*.²⁹ Acestor călugări li se întăreşte în secolul al XIV-lea un act din anul 1270, care atesta împrăştierea lor cu o moară de pe râul Bârzava. Donatorul era regele Ştefan al V-lea (1270–1272), care le oferea călugărilor o moară aflată în *Mezewsumlow.... super fluuiio Burza*.³⁰ Moara era dăruită împreună cu pertinenţele sale, care se întindeau pe o suprafaţă delimitată astfel: la est, insula pe care se afla capela Sfintei Fecioare; de la insulă până la biserica Mântuitorului; de la biserică până la drumul mare de *Mezeusumlow*; înspre sud, de la drum până la pod; înspre vest, de la pod până la râul *Bord*; la nord, de la moşia banului Alexi până la aceeaşi insulă.³¹ În ceea ce priveşte podul, se consideră că ar fi fost ridicat peste Bârzava. Cert este că întregul text s-a păstrat într-un document din anul 1330, considerat fals.³² Totuşi, delimitarea moşiei şi reperele amintite pot fi reconstituite: Insula poate fi observată şi azi, fiind formată de o bifurcare a râului Bârzava, ce separă Gătaia de Sculia. Prima hartă iosefină surprinde două drumuri în partea nordică a măgurei vulcanice³³; după aprecierea noastră, râul Bord corespunde râului Birda.

Alte surse consemnează că în a doua parte a secolului al XIII-lea aşezarea a fost vizitată de regele Ladislau IV Cumanul (1272–1290). Mărturie stau două danii pe care dinastul le-a emis în *Mezew Sumulo*.³⁴ Prima a fost scrisă la 16 aprilie 1278, iar a doua la 15 martie 1290.³⁵ Szentpétery considera că ambele

²⁷ Ibid.

²⁸ Elek Szaszko, "Behind the Archontology of Krassó County (Remarks on the personnel and the operation of the county authorities in Krassó)," *Banatica* 26/II (2016): 172.

²⁹ F. Knauz, *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, vol. II (Strigonii, 1882), 90; Györffy, *Geographia Historica Hungariae*, 493.

³⁰ Knauz, *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, vol. I (Strigonii, 1874), 583.

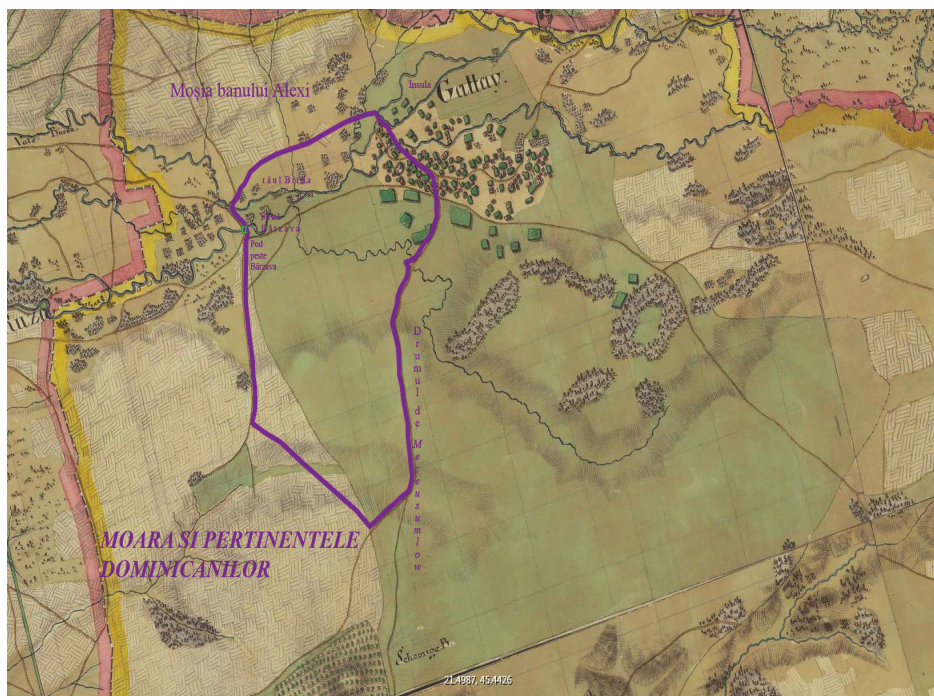
³¹ Ibid., 583.

³² Györffy, *Geographia Historica Hungariae*, 494.

³³ Vezi harta 1.

³⁴ Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. VII/3 (Budae, 1835), 93–94 (MEZŐ sumlo).

³⁵ Szentpétery, *Regesta Regum Stirpis Arpadianae*, vol. II, f. 2–3, 204, doc. 2850; 205, doc. 2851; DL 57968.

Harta 1: Delimitare ipotetică a moșiei primite de călugării dominicani

diplome au fost emise în același an³⁶, ceea ce ar fi presupus zăbovirea regelui la *Mezősomlyó* timp de cel puțin o lună de zile. Ipoteza pare puțin probabilă, mai ales într-o perioadă destul de critică pentru coroana maghiară, cum a fost domnia lui Ladislau Cumanul. Nici ultima dată la care a fost emis cel de-al doilea document nu este una certă. Ultimul an de domnie este unul dificil pentru Ladislau, care renunță practic la atribuțiile regale.

Informații mai concrete sunt oferite de izvoarele secolului al XIV-lea. Acestea prezintă o așezare aflată în plin proces de dezvoltare. De asemenea, ne sunt oferite date despre locația sa, identificată de vecinătatea cu posesiunea *Gatal*, care se afla *inter civitatem Mezew Somlyo et fluvium Burzua*.³⁷ Informația este clară și demonstrează că așezarea medievală se afla la sud de râul Bârza, în apropierea orașului actual Gătaia.

Listele papale din această perioadă îi menționează pe preotul Benedict și pe Egidius de *Mezewsomlaw*.³⁸ În legătură cu viața religioasă a așezării s-a apre-

³⁶ Szentpétery, *Regesta Regum Stirpis Arpadianae*, vol. II, f. 2–3, 204–205.

³⁷ *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, vol. I (Budapest, 1919), 88.

³⁸ Tivadar Ortvy, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, vol. I (Budapest, 1891), 149, 150, 153.

ciat că biserica Sfântului Ștefan constituia parohia localității, în timp ce biserica Mântuitorului ar fi aparținut ordinului benedictin.³⁹

Tot acum sunt deosebite cele două componente ale așezării: orașul și cetatea. După unele opinii, la începutul acestui veac ar fi fost construită cetatea de pe dealul Șumig. Ipoteza este atribuită faptului că demnitarul Simon Kacsik deținea, în anul 1322, titlul de comite al Secuilor, Bistriței și de *Mezewsomlyo*.⁴⁰ Acesta era stăpânul cetății de cel puțin trei ani de zile.⁴¹

În schimb, documentele care menționează orașul omonim sunt mai numeroase. În anul 1330 piață sa publică, *foro Mezeusomlou*, era unul din locurile în care erau anunțate hotărârile scaunului de judecată al comitatului.⁴² Importanța orașului este reliefată mai ales de faptul că deținea câteva proprietăți. Una dintre acestea a făcut obiectul unui proces cu nobilii Himfy. În cele din urmă, târgul obține proprietatea *Korulos*, care făcuse obiectul disputei. Nobilii primiseră posesiunea în anul 1323⁴³, însă aceasta făcea parte din domeniul orașului, fiind revendicată ulterior. Conflictul degenerază astfel că nobilii se vor plânge autorităților în anul 1345 că familiarii săi au fost prădați pe drumul mare, în dreptul satului Gherman, de câțiva locuitori ai târgului. Aceștia erau Bech, fiul lui Dominic Santa, Toma, fratele lui Beke, Luca, fiul țesătorului Ioan, tăbăcarul Petru și judele târgului, Mihai, fiul lui Fabian.⁴⁴ Plângerile se înmulțesc de ambele părți. Nicolae, fiul lui Paul de *Mezeusomlyo* reclama faptul că nobilii îl prădaseră. Aceștia reușesc să se disculpe, însă conflictul nu încetează. În anul 1349 iobagii nobililor Himfy erau iertați de fărădelegile comise la *Egyed*, o altă proprietate a localității.⁴⁵

Perioada este una agitată pentru târgoveți, ei fiind implicați în conflicte și mai violente, precum uciderea fratelui nobilului Ștefan Magyar și distrugerea locuinței sale de la Gherman.⁴⁶

În ciuda acestor realități, orașul a rămas până la mijlocul secolului al XV-lea sediul principal al scaunului de judecată din comitatului Caraș. Ședințele sale aveau loc lângă biserica cu hramul Sfântului Ștefan.⁴⁷ În timpul regelui Ludovic I (1342–1382), atunci când palatinul era delegat să prezideze adunările provin-

³⁹ Györffy, *Geographia Historica Hungariae*, 494.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. II (Budapest, 2001) s.v. IV. Ispánok: Krassó (în continuare *Archontológia*).

⁴² Györffy, *Geographia Historica Hungariae*, 493.

⁴³ T. Tihamer, "Adalékok Délmagyarország történetéhez," *Történelmi és Régészeti Értesítő* 3–4 (1903): 83–84.

⁴⁴ Ibid., 84–85.

⁴⁵ Ibid., 86.

⁴⁶ Ibid., 88.

⁴⁷ Krassó III, 13–15, 24–25, 63, 65, 100, 128–130, 155, 157, 159–160, 170–171, 174, 185, 218,

ciale ale nobilimii, întrunirile nobililor din comitatul Caraș au avut loc, de cele mai multe ori, lângă acest oraș. Prima adunare cunoscută are loc în anul 1347⁴⁸, urmată apoi, în decurs de trei decenii, de alte trei congregații.⁴⁹ Regele vizitează și el orașul de două ori. Odată la sfârșitul anului 1366⁵⁰, pentru a reveni doi ani mai târziu, în 1368.⁵¹ Prezența localității pe itinerariul suveranului dovedește importanța și dezvoltarea sa în această perioadă. Condiția locuitorilor săi întărește și mai mult ipoteza propusă. Într-o plângere împotriva nobililor Himfy, constatăm că târgovețul Nicolae, fiul lui Paul este prezentat ca fiind “din mijlocul nobililor” (*de medio vniuersorum nobilium*).⁵² Despre un alt concitadin al său, Ștefan, fiul lui Benedict, documentele consemnează, patru decenii mai târziu, că era căsătorit cu o nobilă.⁵³ Prezența celor mai importante instituții comitatense în acest loc, deținerea unui domeniu și existența unor foruri de conducere și judecată proprii dovedesc că orașul *Mezősomlyó* oferea locuitorilor săi înstăriți un statut identic nobilimii. În lipsa unor mărturii care să ateste existența unor eventuale privilegii, mărturiile oferite de condiția unora dintre locuitorii săi sunt lămuritoare, pentru a observa întâietatea sa în raport cu alte târguri și localități din zonă.

Totuși, registrul de socoteli al magistrului Nicolae din a doua jumătate a secolului al XIV-lea dovedește că orașul constituia honorul comitelui de Timiș, în contextul în care veniturile sale erau administrate de acesta.⁵⁴ Desigur, în anul 1372 Benedict Himfy era și comite de Caraș⁵⁵ și dispunea astfel de veniturile orașelor *Themesuar et Somplio*.⁵⁶ Informația este un interesantă și sugerează că orașul era, din toate punctele de vedere, egalul Timișoarei.

În anul 1386 regele Sigismund de Luxemburg dăruiește conducerea comitatului Timiș fraților Ladislau și Ștefan Losonci, care primesc, printre altele, și conducerea cetăților *Somlyo et Ersomlyo*. Până atunci acestea fuseseră în stăpânirea palatinului Nicolae Garai.⁵⁷ Faptul că regele se adresează castelanilor⁵⁸

237, 244–245, 247–248, 252–254, 259–262, 264, 268, 270, 277, 281–283, 287–288, 295, 300, 302, 305–309, 312–314, 319, 335–336, 339–342, 346, 348–350, 355–359, 361–363, 365–367.

⁴⁸ Ibid., 26–27.

⁴⁹ Ibid., 65–69, 96, 153.

⁵⁰ *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, XIII, I. Dani, K. Gündisch, V. Pervain, A. Răduțiu, A. Rusu, S. Andea, eds. (București, 1994), 264 (în continuare DRH C).

⁵¹ *Krassó* II/2, 172; DL 3970.

⁵² *Krassó* III, 26–27.

⁵³ Ibid., 163.

⁵⁴ P. Engel, “Honor, Vár, Ispánság,” *Századok* 6/CXVI (1982): 919.

⁵⁵ *Archontológia* s.v. IV. Ispánok: *Krassó*.

⁵⁶ Engel, “Honor, Vár, Ispánság,” 919.

⁵⁷ *Krassó* III, 164.

⁵⁸ Ibid.

sugerează că obiectul honorului era cetatea, care era dăruită probabil împreună cu orașul omonim.

Fără îndoială sfârșitul secolului al XIV-lea constituie punctul final al perioadei de înflorire a localității, deoarece evenimentele ulterioare lasă sub semnul incertitudinii întreaga zonă. Din acest moment raidurile de pradă ale achingiilor vor provoca pustiirea localităților și depopularea regiunii bănățene. Începând din anul 1391⁵⁹ și până la întemeierea vilayetului de Timișoara aceste atacuri devin frecvente, însă datarea și intensitatea lor nu este întodeauna cunoscută. Nu există informații nici despre pagubele pe care le-au produs orașului, mai ales că unele au vizat obiective din imediata sa apropiere.

Un document emis în anul 1393 amintește distrugerea mănăstirii pauline de la Gătaia⁶⁰ și confirmă înțetirea raidurilor otomane. Într-un asemenea atac, care a avut loc trei ani mai târziu, au fost distruse posesiunile nobililor Himfy⁶¹ și a fost răpită Margareta, o reprezentantă a familiei.⁶² Urmarea directă a raidului a fost părăsirea domeniului de către iobagii care au supraviețuit ostilităților.⁶³

O diplomă oferită în anul 1417 nobililor Marcal de către regele Sigismund amintește bravurile acestora, printre care se număra înfrângerea turcilor în apropiere de orașul *Somlyo*.⁶⁴ Probabil evenimentul a avut loc în perioada în care Nicolae de Marcal a fost comite de Timiș (1397–1402).⁶⁵ Ipoteza este întărită și de faptul că înfrângerea turcilor în fața orașului este prima dintre bravurile acestor nobili. Probabil acest atac a avut loc în ultimii ani în care Nicolae de Marcal s-a aflat la conducerea Timișului.

Unii istorici nu exclud posibilitatea ca așezarea să fi suferit în urma raidurilor de la sfârșitul secolului al XIV-lea și prima parte a celui următor.⁶⁶ Observația pornește de la premisa că *Mezősomlyó* este numit de izvoare, până în anul 1389, *civitas*, iar mai târziu, în anul 1424 devine *oppidum*⁶⁷, fapt ce ar sugera o decădere a sa.

Cu toate că izvoarele atestă o intensificare a raidurilor și atacurilor de pradă ale turcilor, mai ales după dezastrul cruciaților de la Nicopole, nu subscriem la ipoteza

⁵⁹ P. Engel, "A török magyar háborúk első éve 1389–1392," *Hadtörténelmi közlemények* 3/CXI (1998): 569–572.

⁶⁰ Ibid., 569–572.

⁶¹ Adrian Magina, "In the hands of the turks. Captives from Southern Hungary in the Ottoman Empire (14–16th centuries)," în S. Rudić, S. Aslantaş, eds., *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule* (Belgrade, 2017), 71.

⁶² István Petrovics, "From Slavery to Freedom: the Fate of Margaret Himfi," *Transylvanian Review* XXVI, suppl. 1 (2017): 115, nota 20–21.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Tihamer, "Adalékok Délmagyarország történetéhez," 90.

⁶⁵ *Archontológia* s.v. IV. Ispánok: *Temes*.

⁶⁶ Engel, *A Temesvári és Moldovai*, 6–7.

⁶⁷ Krassó III, 306.

că orașul a decăzut în această perioadă. Odată cu numirea lui Filippo Scolari la conducerea comitatului Timiș și a unităților administrative vecine, începe o perioadă în care se încearcă fortificarea regiunii prin întărirea malului stâng al Dunării. În această înaltă calitate de conducător al întregii zone, el va prezida două adunări ale nobilimii din Caraș, care au fost întrunite lângă *Mezősomlyó*.⁶⁸

Orașul a rămas principalul sediu al scaunului de judecată și după moartea condotierului florentin.⁶⁹ O mărturie directă este oferită de baronul Frank de Tallovacz, căpitan de Belgrad și comite de Caraș sau cel care a scris documentul în care orașul este denumit *Somlyo Maiori*.⁷⁰ Fără îndoială, această observație sau apreciere se datorează comparației sale cu cetatea de la Vârșeț.

Pe de altă parte, autoritățile orașului mai sunt amintite în anul 1437, atunci când juzii și jurații *de Mezeusomlyo* se aflau într-o altă dispută cu nobilii Himfy.⁷¹ În același an locuitorilor orașului li se cerea achitarea dărilor restante.⁷² Aceste mărturii dovedesc indubitabil existența orașului. Inexplicabilă rămâne întreruperea bruscă a oricăror informații despre scaunul de judecată al comitatului Caraș și sediul său începând cu anul 1439. Mențiuni ulterioare despre forul judiciar nu mai sunt cunoscute, chiar dacă comitatul a mai funcționat ca unitate administrativă.⁷³

Evident, contextul istoric poate oferi unele indicii despre soarta așezării mai ales că, în deceniul cinci al acestui secol, atacurile otomanilor devin realități cotidiene la granița sudică a Ungariei. În ciuda conflictelor de amploare și a ciocnirilor violente dintre turci și oștile regatului, nicio sursă nu indică un atac distrugător asupra regiunii bănățene.⁷⁴ Pe de altă parte, se apreciază că noul baron care devenise stăpânul Transilvaniei, Timișului și Severinului ar fi asigurat destul de bine întregul front aflat sub autoritatea sa. Astfel, cetățile de pe malul Dunării au fost consolidate și reparate, iar în apropierea Timișoarei au fost staționate oștile responsabile cu respingerea asalturilor otomane.⁷⁵ Mai mult, la un moment dat, Iancu de Hunedoara ar fi deținut și așezarea *Mezősomlyó*, pe care i-a oferit-o lui Iacob Pongracz.⁷⁶ Acesta se intitulează într-un document din anul 1454 *comes Zidovariensis et de Sumlow*.⁷⁷

⁶⁸ Ibid., 249, 265.

⁶⁹ Ibid., 237, 244–245, 247–248, 252–254, 259–262, 264, 268, 270, 277, 281–283, 287–288, 295, 300, 302, 305–309, 312–314, 319, 335–336, 339–342, 346, 348–350, 355–359, 361–363, 365–367.

⁷⁰ Ibid., 363.

⁷¹ Ibid., 357.

⁷² Ibid., 363.

⁷³ În secolul al XVI-lea districtul Lugoj este localizat între hotarele sale; *Krassó* III, 341–342.

⁷⁴ T. Pálosfalvi, “Az 1442. márciusi török hadjárat,” *Történelmi Szemle* 1–2 (2001): 43–54.

⁷⁵ Ibid., 45–51.

⁷⁶ B. Majláth, “Liptómege törzsükös családok 1526. Évig,” *Turul* 3 (1890): 107.

⁷⁷ *Krassó* III, 400; F. Pesty, *A szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, vol. III (Budapest, 1876), 14; Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 54.

Mult mai vulnerabilă se prezintă întreaga regiune în prima parte a domniei lui Matia Corvin (1458–1490). La începutul deceniului șapte sunt înregistrate mai multe raiduri, respinse în apropierea râului Timiș.⁷⁸ Fără îndoială, aceste incursiuni au afectat și orașul medieval. Unul dintre vecinii săi, un descendent al familiei Himfy, se plângea într-o scrisoare din 25 aprilie 1465 de faptul că proprietățile sale din comitatul Caraș au fost ocupate și devastate de otomani.⁷⁹ După cum am mai amintit, moșiile familiei se aflau în apropierea orașului, care nu ar fi rămas neatins într-un asemenea context.

Un alt moment critic se produce la începutul domniei lui Vladislav Iagello (1490–1516). În februarie 1491 turcii înaintează până la porțile Timișoarei, pentru ca la sfârșitul verii să pustiască întreaga provincie până la valea Mureșului.⁸⁰ În această perioadă este menționat Paul Magnus de Temesvar, castelan *de Somlyo*.⁸¹

Acești castelani care dețineau și funcția de vicecomite făceau posibilă, cu ajutorul nobilimii, întrunirea scaunului de judecată. Desigur, în contextul în care orașul ar fi fost distrus în urma unui raid otoman, scaunul de judecată putea să-și desfășoare activitatea în altă localitate.

Deocamdată această tăcere a izvoarelor nu poate fi surmontată, chiar dacă orașul mai este atestat și în veacul următor. *Theatrum orbis terrarum*, harta universală realizată Abraham Ortelius la Anvers în 1570, conține și harta Ungariei unde găsim cele două toponime *Ersomlo* și *Mososomlo*.⁸² Dispunerea lor este însă eronată, localizarea inversă, iar poziționarea la răsărit de Caransebeș dovedește că autorul a copiat o imagine mai veche. Ca surse investigate el îi menționează pe Ștefan Broderich și Antonius Bonfini, însă între hărțile investigate figurează și cea realizată de Lazarus, secretarul cardinalului de Strigonium. Această hartă a fost tipărită pentru prima dată în anul 1528. Cel care s-a ocupat de publicarea sa a fost Johannes Cuspinianus, consilier al împăratului Ferdinand, fapt ce atestă că documentul a fost descoperit de habsburgi în momentul ocupării cetății Buda.⁸³ În acest context este limpede că harta a fost realizată cu ceva timp înainte de tipărire și păstrează imaginea regatului medieval maghiar înainte de Mohács. Se presupune că Lazarus, cu ajutorul matematicianului Iacob Ziegler, au început strângerea informațiilor încă din anul 1514, iar harta a fost întregită pe parcurs, până în momentul publicării.

⁷⁸ L. Thallóczy, *Jajka (bánság, vár és város) története 1450–1527* (Budapest, 1915), 91.

⁷⁹ Pesty, *A szörény*, 77–79.

⁸⁰ Jenő Szentkláray, “Temes vármegye története,” în *Temes vármegye*, ed. S. Borovszky (Budapest, 1911), 314.

⁸¹ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 54.

⁸² <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7200390t/f217.item.zoom>.

⁸³ Á. Papp-Váry, P. Hrenkó, *Magyarország régi térképeken* (Budapest, 1989), 54.

Astfel se motivează și faptul că regiunea Banatului a rămas necompletată, între râul Timiș și Dunăre existând practic doar două așezări, reprezentate figurat de un castel și o cetate: *Mesesomlo* și *Ersomlo*.⁸⁴

Dacă, așa cum am văzut în secolele XIV-XV, existența cetății este adeverită indirect de menționarea castelanilor săi, pentru acest veac beneficiem de surse sigure. Alături de harta lui Lazarus se evidențiază mărturia lui Nicolae Olahus: *Inter hunc Themesium flumen et Danubium est campus qui Maxons appellatur, in cuius medio sylvoso arx est Ersomlyo, alia item Themeswar versus campestris arx Somlyo cernitur*.⁸⁵ Lucrarea sa “Hungaria”, care păstrează și alte mențiuni despre zona Timișului, a fost scrisă în anul 1536⁸⁶ și atestă o oarecare cunoaștere directă sau indirectă a regiunii.

La nici două decenii de la această mențiune bardul Sebastian Tinodi deplânge pierderea Timișoarei, consemnând faptul că în momentul asaltului din anul 1552 turcii ocupă așezarea Somlyo, care era deja părăsită.⁸⁷

Cert este că defterele otomane din anul 1554 menționează 20 de case în dreptul satului Semlik. Urmează apoi o evoluție iregulară, așezarea decăzând de la 129 de case, câte erau înregistrate în anul 1569, la 59 în decurs de un deceniu.⁸⁸

Potrivit lui Engel Pál, Semlik/ Șemlic este o adaptarea în sârbă a toponimului *Somlyó*. Mărturia care confirmă acest fapt este reprezentată de defterele otomane care indică cu același nume de loc cetatea de la Vârșeț, *Érdsomlyó*.⁸⁹

Din acest moment reconstituirea întregii evoluții a așezării este complicată. La sfârșitul secolului al XVI-lea transilvănenii ocupă cetatea Bocșa, printre pertinențele acesteia fiind întâlnit satul *Somlyng alias Murawa*.⁹⁰ Apoi, după un veac în care nu beneficiem de nicio informație, stăpânirea habsburgică cunoaște noi toponime, cele vechi dispărând aproape complet. Astfel, în apropierea măgurii vulcanice întâlnim satele Șemlacul Mare și Șemlacul Mic.

Ipoteze legate de toponimie

Dacă în cazul toponimului Semlik beneficiem de o mărturie concretă, ne întrebăm în ce măsură cele două localități din apropierea măgurii Șumig

⁸⁴ Ibid., 54–55.

⁸⁵ *Nicolaus Olahus, Hungaria-Athila*, caput XVII, eds. K. Eperjessy, L. Juhász (Budapest, 1938), 29.

⁸⁶ Ibid., V, 28–29.

⁸⁷ *Cronica. Tinódi Sebestyén összes költeménye* (Kolozsvár, 1554), 54, poezia III, vers 181: (*Juta, az puszta Somlyónál megszálta*)

⁸⁸ Engel, *A Temesvári és Moldovai*, 118–119, 171.

⁸⁹ Ibid., 6–7.

⁹⁰ *Krassó* IV, 193.

constituie mărturia continuității toponimice a denumirii *Mezősomlyó* și care este legătură lor cu vechiul oraș?

În ce privește satul Șemlacul Mic, istoriografia mai veche l-a identificat cu așezarea *Kis Somlyó*, unde ar fi existat o cetate.⁹¹ Ipoteza i se datorează lui Pesty Frigyes care menționează un document din anul 1404, expediat de Filippo Scolari vicecomiților și castelanilor săi din *Kis Somlyó*.⁹² Györffy György preia această ipoteză, dar argumentarea sa este una contradictorie, deoarece susține că toponimul corespunde cu așezarea de la mănăstirea Săraca, care în limba maghiară poartă numele de *Vársomlyó*.⁹³ Nici Engel Pál nu contestă existența acestui toponim pe care însă, din lipsă de mărturii, îl identifică cu cetatea de la *Mezősomlyó*.⁹⁴

Cert este că documentului care a stat la baza întregii discuții nu i se cunoaște numărul de identificare, colecția sau locul de păstrare, astfel că nu se regăsește în fondul de documente redactate în anul amintit.⁹⁵ Mai mult, regestul său este identic cu cel al unui document emis doi ani mai târziu, cu diferența că cei cărora li se adresează comitele de Timiș sunt castelani *de Ersomlyá*.⁹⁶ Prin urmare, ipoteza este rodul unei erori.

Alături de amintitul document, Felix Milleker atribuia și lui Sebastian Tinódi utilizarea aceluiași nume de loc. Din punctul său de vedere, dintre cele două localități, *Mezősomlyó* și *Kis Somlyó*, doar cea din urmă ar fi beneficiat de o cetate.⁹⁷ Între scrierile bardului se regăsește acest toponim, dar enumerarea sa alături de cetățile de la Ciacova și Ilidia⁹⁸ indică mai degrabă cetatea de la Vârșeț.

Desigur, istoriografia a considerat ca fiind neîndoielnică existența celor două așezări și datorită unei alte mărturii, de data aceasta un document veridic, care menționează localitatea *Somlyó Maiori*.⁹⁹ Însă cel care a redactat documentul făcea parte din suita căpitanului Belgradului, în cazul în care nu era chiar acesta, și prin urmare nu se număra printre oaspeții cotidiani ai așezării. În contextul în care baronul Frank de Tallovacz era responsabil cu administrarea multor cetăți și a unui teritoriu întins, de la Belgrad la Severin, fără îndoială utilizarea acestui toponim s-a făcut pentru a deosebi orașul de cetatea de la Vârșeț.

⁹¹ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 54–55.

⁹² *Krassó* II/2, p.176.

⁹³ Györffy, *Geographia Historica Hungariae*, 494.

⁹⁴ *Archontológia* s.v. V. Várnagyok és várbirtokosok: *Kissomlyó* (*Mezősomlyó*).

⁹⁵ Elemer Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol.II/1 (Budapest, 1956), 340–423.

⁹⁶ Gustav Wenzel, "Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez," *Történelmi Tár* VII (1884): 18.

⁹⁷ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 54.

⁹⁸ *Cronica. Tinódi Sebestyén*, 24, poezia I, vers 980.

⁹⁹ *Krassó* III, 363.

Pe de altă parte, urmărind consemnările lui Sebastian Tinódi, Felix Milleker susținea că în septembrie 1551 locuitorii din *Kis Somlyó* au fugit din fața turcilor, care au distrus cetatea.¹⁰⁰ Potrivit aceluiași istoric, locul inițial unde s-ar fi așezat aceștia a fost la nord-est de actualul Șemlacul Mare. Ulterior au coborât în zona în care se află și azi vatra satului.¹⁰¹ Ipoteza este susținută de documentul din anul 1597, care menționează așezarea *Somlyng alias Murawa*. Astfel, la finele veacului al XVI-lea, locuitorii din *Kis Somlyó* au fugit din fața turcilor și s-au așezat în apropierea râului Moravița, iar noua locație a fost denumită atât după hidronim, cât și după vechiul toponim.¹⁰² După cum observăm, Felix Milleker apreciază că sub cele două toponime, *Kissomlyó* și *Somlyó*, bardul identifică aceeași așezare, care s-ar fi aflat la Șemlacul Mic. Interpretarea pornește de la premisa că până în secolul al XVII-lea cetatea de la *Mezősomlyó* nu ar fi fost amintită.¹⁰³ Doar că Milleker nu se dovedește a fi foarte hotărât. Vorbind despre Șemlacul Mare, el amintește același episod al plecării locuitorilor, de această dată din *Mezősomlyó*, care s-au refugiat la sud-est de măgura Șumig.¹⁰⁴ În ciuda neclarităților, istoricul reușește să dovedească existența continuității toponimice prin afirmația că locuitorii din Șemlacul Mare denumesc și azi localitatea cu numele de Murawa.¹⁰⁵

Dacă ipoteza privind legătura orașului medieval cu actualul Șemlacul Mic este una neconvingătoare și nu foarte clară, istoricul reușește să certifice continuitatea dintre *Somlyng alias Murawa* și Șemlacul Mare. Fără dovezi lămuritoare rămâne reciprocitatea dintre *Somlyó* și *Somlyng*, precum și afirmația că locuitorii din orașul medieval au fugit în septembrie 1551. Sebastian Tinódi nu susține această afirmație, ci menționează că, atunci când au cucerit Timișoara, turcii au venit dinspre *Somlyó*, care era pustiu în acel moment.¹⁰⁶

Cert este că pe harta lui Mercy, confecționată între anii 1723–1725, întâlnim în dreptul dealului Șumig toponimul Schlos (castel).¹⁰⁷ Indicația sugerează că autorii hărții încă nu cunoșteau vechiul toponim și au denumit locația după ruinele cetății. Probabil acestea mai erau vizibile la începutul secolului al XVIII-lea, dar în timpul lui Milleker, pe deal se mai putea observa doar o fântână cu pereții zidiți.¹⁰⁸ O altă hartă realizată un deceniu mai târziu, care copiază la

¹⁰⁰ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 54.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ *Cronica. Tinódi Sebestyén*, 54, poezia III, vers 181.

¹⁰⁷ *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, col. Térképek, Ausztria-Magyarország, B IX a 166.

¹⁰⁸ Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 55.

o scară mai mică harta lui Mercy, consemnează toponimul Schemlick.¹⁰⁹ Scris în germană, acesta se pronunță identic toponimului Semlik. Ulterior, acesta din urmă dispare de pe reprezentările cartografice. Prima hartă iosefină dedicată Banatului, din anii 1769–1772 (care ar fi fost redactată cu datele culese în anul 1723)¹¹⁰ menționează *Schomige* B (berg), fără a reprezenta locuințe în dreptul toponimului, iar cele două sate din apropierea sa sunt prezentate distinct, *Schemlok*, respectiv *Kloster Schemlok*.¹¹¹

Dacă acceptăm ipoteza lui Milleker ajungem la concluzia că Șemlac/ Semlak atestă continuitatea vechiului nume după o îndelungă evoluție, reconstituită pe baza izvoarelor: Mező Somlyó – Semlik – Somlyng/ Semlyng – Șemlac.

Aceleași surse confirmă legătura dintre Somlyó – Semlik, respectiv Somlyng – Șemlac. Nu este dovedită însă reciprocitatea dintre Semlik – Somlyng/ Semlyng. Unele izvoare atestă că *Somlyng* este una din multiplele denumiri ale mreei.¹¹² În contextul în care celălalt nume al satului este atribuit hidronimului ne putem întreba dacă așezarea a fost denumită și după fauna râului din apropiere? Pe de altă parte, nu omitem nici indiciul oferit de cuvântul *semlyék*/ loc mlăștinos sau pajiște inundată, pronunțat și în forma *sömlýék*¹¹³, care se află în legătură cu cel de-al doilea nume al satului, Murawa.

Desigur, în lipsa unor dovezi concrete, aceste premise rămân doar niște speculații. Singura legătură concretă rămâne aceeași măgură vulcanică, iar evoluția denumirii sale pare simplă: Somlyó – Semlik – Șumig. Totuși, etapele metamorfozei toponimice sunt greu de deslușit, mai ales că toponimul maghiar este supus adaptărilor din sârbă și română. Cert este că în comitatul Veszprém se regăsesc astăzi toponimele Sümeg și Somló și sunt separate de o distanță de doar 20 km. De asemenea, ambele locații păstrează ruinele unor cetăți medievale.¹¹⁴

Dacă în privința faptului că orașul și așezarea erau părăsite în anul 1552 există mărturii neîndoielnice, nu putem oferi un răspuns la posibilitatea ca în perioada otomană aceeași localitate să fi fost colonizată. Oare defterele otomane utilizează toponimul Semlik pentru a denumi vechea așezare de pe mătura vulcanică sau localitate Somlyng de lângă râul Moravița, mai ales că hidronimul este utilizat pentru denumirea unei mănăstiri (Șemlacul Mic)?¹¹⁵ Cercetările

¹⁰⁹ Hadtörténeti Intézet és Múzeum, col. Térképek, Ausztria-Magyarország, B IX a 1208.

¹¹⁰ Engel, A *Temesvári és Moldovai*, 11.

¹¹¹ <http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey/?layers=osm%2C1%2C73&bbox=2378992.7704163743%2C5678019.975421232%2C2391987.0652248543%2C5683580.769228979>.

¹¹² HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 048. – No. 085.

¹¹³ *A magyar nyelv értelmező szótára*, vol. V, s.v. semlyék.

¹¹⁴ <https://www.google.com/maps/@47.0567333,17.3474979,11.17z>.

¹¹⁵ Engel, A *Temesvári és Moldovai*, 171.

arheologice pot oferi un răspuns în cazul unei continuități de locuire sub noua stăpânire. Doar aceste investigații pot dovedi acuratețea ipotezei lui Milleker și continuitatea toponimică a vechii așezări medievale.

Tabel 1: Locuitori ai orașului medieval

<i>Cives de Mezeusumlio</i>			
Nume	Alte mențiuni	Data	Referințe
Benedict	de Mezeusomlo	1333–1334	Ortvay, <i>Magyarország egyházi földleírása</i> , 149, 150, 153
Egidius	de Mezeusomlaw	1334	
Bech	fiul lui Dominic Santa	1345	Tihamer, "Adalékok Délmagyarország történetéhez", 85. Krassó III, 26–27.
Toma	fratele lui Beke		
Luca	fiul ȣesătorului Ioan		
Petru	tăbăcar		
Mihai	jude, fiul lui Fabian		
Nicolaus	<i>filius Pauli de Mezeusumlio</i>	1347	
Andreas	<i>filius Martini de Mezeusomlyo</i>	1366	DRH XIII, 292.
Tomas Rufus	<i>in Civitate Mezeusomplyo residentem Jobagionem domini regis</i>	1370	Krassó III, 97–98; DRH C, 770–771.
Johannes	<i>filius Abrahe in dicta Civitate commorantem</i>		
Mekenye	<i>Filium Kur og am in Mezeusomplyo commorantem</i>		
Petrus	<i>judici de mezeusomolyo</i>	1371	Krassó III, 103; Dl 47871.
Sthephanus	<i>filius Benedicti civis de Mezeusomlyo</i>	1385	Krassó III, 163.
Nicolaus	<i>filium Martini de Mezesumlio</i>	1406	Krassó III, 253.
Sigismund?	<i>de Mezeusomlyo homine regio de curia regis</i>	1401–1415	Zs. II/2., 8014 Zs. V., 650.
Frater Michaelis?	provincial al dominicanilor	1413	Zs. IV., 607

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF A LOST SETTLEMENT: MEZŐSOMLYÓ/ŞUMIG

Abstract

The reconstruction of evolution of the old disappeared settlements, requires the application of interdisciplinary methods. On the other hand, the collaboration between humanistic and natural disciplines is necessary. In the context of few testimonies, the unwritten

sources remain the only that facilitate the reconstruction of history, but insofar as the two types of sources can be used concurrently, complementing each other, the image obtained becomes clearer. If we have written information for some medieval settlements, most of them remain anonymous, so only their material remains can bring their in attention of the history. A lucky case is the one of *Mezősomlyó* city, now disappeared, which is remembered by medieval documents. Apart from these sources, we also benefit from toponymic testimonies and, of course, material remains. Thus it is possible to reconstruct its evolution, which must be completed by archaeological research.

Anexă:

Fotografii realizate pe măgura vulcanică Șumig, cu fragmente de ceramică dispersate

IN SEDES JUDICIARIA (II). FEMEI DIN BANATUL MEDIEVAL ÎN FAȚA SCAUNELOR DE JUDECATĂ ALE CURIEI REGALE. PROCESE

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: părțile sudice ale regatului maghiar, comitatele Banatului medieval, epoca angevină, femei nobile, scaune de judecată, procese

Keywords: southern parts of Hungarian kingdom, counties of the medieval Banat, Angevine age, noble women, county courts, lawsuits

Într-o primă parte a cercetării dedicate prezenței femeilor nobile din comitatele medievale bănățene în fața scaunelor de judecată, publicată în anul anterior¹, am încercat să analizăm o serie de aspecte generale legate de modul în care acestea au interacționat cu mediul judiciar central sau local al regatului maghiar din epoca Angevinilor și cea a lui Sigismund de Luxemburg. Pornind de la calitatea lor de posesoare de bunuri mobile și imobile, dobândită în diverse împrejurări, am putut constata capacitatea lor de a sta în fața scaunelor de judecată, *in persona* sau prin reprezentanți legali, pentru a-și clama dreptatea sau pentru a se apăra.

Materialul de față își propune să continue analiza celor 86 de procese identificate în cadrul cercetării noastre. Dacă în studiul anterior am abordat chestiuni legate de statutul social-juridic al participantelor la actul de justiție, de calitatea în care s-au înfățișat în sedrii (reclamante sau pârâte), de modul de prezentare sau reprezentare în fața instanțelor de judecată, precum și de costurile bănești presupuse în susținerea acțiunilor judiciare, de această dată intenționăm să analizăm diferitele spețe în care nobilele doamne au fost implicate. Se cuvine a adăuga însă o precizare: în mod aleatoriu, conținutul documentelor variază de la caz la caz, în funcție de tipul de acte păstrate; este motivul pentru care în anumite spețe am putut opera cu informații detaliate, în timp ce în alte cazuri nu am avut la îndemână decât date sumare asupra unor acțiuni judiciare. Am ales să ne asumăm acest dezechilibru informațional din dorința de a prezenta

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

¹ Ligia Boldea, "In sedes judiciaria (I). Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată. Generalități," *Banatica* 27 (2017): 313–345.

cât mai multe aspecte legate de modul în care femeile nobile au interacționat cu instanțele judecătorești medievale.

Una din primele întrebări care se ridică este legată de *motivația pentru care femeile nobile au ajuns în instanță*. Într-o proporție covârșitoare răspunsul este dat de statutul lor social privilegiat, conjugat cu dreptul de stăpânire funciară dobândit în anumite circumstanțe bine definite, fapt care le-a conferit personalitatea juridică necesară pentru a compărea în fața tribunalelor judecătorești. Chiar dacă dreptul lor de proprietate a fost în general limitat și condiționat, prezența femeilor în sistemul patrimonial al epocii nu a fost nici accidentală, nici neglijabilă², astfel încât ele nu au putut evita toate problemele specifice clasei stăpânilor de moșii, probleme care adeseori s-au transformat în litigii care au sfârșit în fața sedriilor. Din ansamblul cauzelor pentru care femeile nobile ajung să se judece, cele cu caracter patrimonial domină de departe. O scurtă statistică dovedește acest lucru:

Tipologia cauzelor procesuale	Număr de procese	Procentaj
Cauze patrimoniale	65 procese	75,5%
Stabilirea de procuratori	6 procese	6,9%
Martore în procese	2 procese	2,3%
Cauze penale	2 procese	2,3%
Nu cunoaștem cauza	11 procese	12,7%

Și în cadrul proceselor care au avut ca obiect bunuri de natură patrimonială se observă un sensibil ascendent al spețelor legate de dreptul de stăpânire asupra pământului: posesia asupra unor moșii, încălcarea hotarelor, folosirea abuzivă a unor pământuri, distrugerea de proprietăți, opreliști la împrumut, uzurpări de pământuri, zalogiri, toată panopia litigiilor pe care ne așteptăm să le întâlnim în lumea stăpânilor de pământ. Se adaugă, în procente mult mai mici însă, conflictele legate de acte de proprietate, de bunuri gospodărești sau iobăgești, precum și de chestiuni bănești.

Tipologia cauzelor patrimoniale:

Cauza procesului	Număr de procese	Procentaj
Procese pentru moșii	42	64,6%
Procese pentru acte de proprietate	4	6,1%
Procese pentru bunuri gospodărești și iobăgești	15	23%
Procese pentru sume de bani	4	6,1%

² L. Boldea, "Prezențe feminine în sistemul domenal medieval bănățean (1300–1450)," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXIII (2015): 235–251.

Un alt aspect care se impune atenției se leagă de *tipurile de procese cu participare feminină* care s-au judecat în acea perioadă. În majoritatea cazurilor, femeile au compărut în fața scaunelor de judecată în procese civile, fapt care trădează atât limitele statutului lor juridic, cât și rolul precis delimitat în cadrul societății medievale, acela circumscris universului familial sub toate aspectele sale. În mod aproape firesc, inferioritatea poziției lor sociale, natura lor mai vulnerabilă le-a ferit de anumite circumstanțe care să genereze procese penale. Prezențele feminine în cadrul proceselor de natură penală sunt neglijabile, tangențiale. Cazurile grave de crimă, incest, pruncucidere sau vrăjitorie nu sunt prezente în documentația consultată, deși informații din secole mai târzii semnalează asemenea spețe în care femeile au fost partea acuzată.³ Cu toate acestea, nu putem să excludem posibilitatea producerii lor, chiar dacă ne lipsește suportul documentar doveditor; în fond, natura umană a fost și este aceeași, iar greșelile sociale sau păcatele morale nu puteau să fi lipsit cu desăvârșire dintr-un mediu social cu nimic diferit de cel anterior sau posterior.

Din perspectivă socială, am fi înclinați să credem că majoritatea spețelor în care femeile au fost implicate au avut ca obiect doar chestiuni reduse la mediul familial. Realitatea pare să fi fost ușor diferită: o sumară statistică dovedește faptul că problemele de natură interfamilială, între două sau mai multe familii, au fost sensibil mai numeroase. Probabil că, dacă în mediul familial femeile au găsit mai multă înțelegere (generată de afinități de neam sau de atașamente emoționale), în raporturile cu condivizionalii sau familiile de pe moșii învecinate datele problemelor se schimbă, iar pragmatismul sau avariția își fac simțită prezența, generând litigii de proprietate care sfârșesc în instanțele de judecată. Se impune însă și o altă constatare: am observat că mare parte a cazurilor interfamiliale analizate s-au judecat în sedriile centrale, în timp ce problemele litigioase ivite în sânul unei familii s-au rezolvat cu preponderență în instanțele locale.

Aria socială a proceselor	Număr de procese	Procentaj
Procese intrafamiliale	23 procese	26,7%
Procese interfamiliale	46 procese	53,4%
Alte tipuri de procese	17 procese	19,7%

O altă chestiune care merită a fi discutată înainte de detalierea cazurilor în sine este cea legată de *importanța actelor doveditoare*, fiind vorba cu precădere despre acte de proprietate. În veacul al XIV-lea noua politică imprimată regatului maghiar de dinastia angevină a insistat în mod deosebit asupra

³ Georgeta Fodor, *Femeia în societatea medievală românească. Secolele XV-XVII* (Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, 2010), 167–200.

reglementării sistemului de proprietate, astfel încât acesta să nu se mai fundamenteze doar pe tradiție și oralitate, ci și pe materializarea acestora prin acte cu valoare probatorie, emise de locurile de adeverire (*loca credibilia*) laice sau ecleziastice.⁴ Nu este astfel de mirare că solicitarea, prezentarea sau disputarea acestor mărturii scrise în cadrul proceselor a tins să ocupe o pondere tot mai însemnată în decursul vremii. În fond, deținerea unor asemenea acte s-a dovedit a fi, în multe cazuri, decisivă în stabilirea dreptului de stăpânire, legalitatea actului autenticat cu pecetea emitentului având un ascendent temeinic în fața mărturiilor orale, care aveau un grad ridicat de relativitate și subiectivism. Valoarea primară a acestor scrisori a fost aceea de a informa curtea de judecată, jurații, precum și părțile aflate în dispută asupra validității dreptului de proprietate, mărturia scrisă fiind cu mult mai exactă decât cea orală.⁵

Unde ar fi putut totuși duce lipsa actelor doveditoare? Spicuim două cazuri ce ni se par edificatoare pentru dimensiunea problemelor cu care unele nobile s-au confruntat în anumite momente, când drepturile lor s-au intersectat cu interesele mai mult sau mai puțin fundamentate ale unor nobili din regiune. Bunăoară, în 16 decembrie 1390⁶, Clara (fiica răposatului Ștefan Sartoris și soție a lui Benedict de Zala) a fost nevoită să prezinte, prin împuternicitul ei, în fața scaunului de judecată regal nu mai puțin de 6 scrisori provenite de la capitlurile din Cenad, Arad, Veszprém, dar și din cancelaria regală, care au dovedit dreptul ei asupra moșiei *Dyakowch* (sau *Bokrand*) din comitatul Caraș; acest drept îi fusese contestat în trei rânduri de câțiva localnici atunci când s-a ieșit la fața locului pentru punerea în stăpânire. Actele prezentate au dovedit faptul că tatăl Clarei a fost dăruit încă din anul 1359 de către regele Ludovic I cu această proprietate, actul de donație stipulând în mod semnificativ faptul că ea putea fi transmisă moștenitorilor de ambele sexe. Tot pentru o moștenire paternă s-a judecat și Caterina, soția lui Ioan de *Berekzou*, după moartea fratelui și unicului moștenitor al familiei lui Ladislau de Omor. Actul din 11 iunie 1390⁷, ce reprezintă finalizarea cauzei de către judele Curiei regale, relevă o adevărată bătălie

⁴ Francisc Páll, "Contribuții la problema locurilor de adeverire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV)," *Studii și materiale de istorie medie* II (1957): 396–397; Susana Andea, "Actul scris și valoarea lui probatorie în practica judiciară din Transilvania (sec. XIII-XIV)," *Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu" Cluj-Napoca* LIII (2014): 200–201; Zsolt Hunyadi, "Administering the Law: Hungary's *Loca Credibilia*," în Martyn Rady, ed. *Custom and Law in Central Europe* (Cambridge: Centre for European Legal Studies, 2003), 25.

⁵ Paul Hymes, "Orality and Literacy in the age of the Angevin law reforms," în Richard W. Kaemper et alii, eds., *Law, Governance, and Justice: New Views on Medieval Constitutionalism* (Leiden&Boston: Brill, 2013), 49.

⁶ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 210 (în continuare Pesty, *Krassó*).

⁷ *Ibid.*, 196.

judiciară purtată începând cu anul 1383 între familia de Omor și alți doi nobili pentru dreptul de stăpânire asupra moșiilor *Scederyes* și *Zenthandras* din comitatul Caraș; hotărâtoare pentru sentința dată au fost actele de vânzare-cumpărare sau zalogire din anii 1329 și 1362 prin care Caterina și-a putut proba dreptul asupra acestor posesiuni achiziționate anterior de tatăl și de bunicul ei patern.

În ceea ce privește *prezentarea propriu-zisă a proceselor*, am optat pentru tratarea lor în funcție de tipul sedriei în fața căreia s-au judecat. La nivelul regatului maghiar justiția s-a realizat în acea vreme pe două mari paliere: la nivel central, unde funcționau tribunalele Curiei regale și unde actul de justiție s-a bazat pe erudiția judiciară, pe sursele scrise și pe activitatea avocaților; și la nivel local, în cadrul curților de judecată comitatense, capitulare, senioriale sau satești, unde s-a judecat pe baza dreptului cutumiar, cu acordul comun și prin practica socială.⁸ Cele două modalități de exercitare a justiției și-au pus amprenta pe componența curților de judecată, pe modul în care legislația a fost înțeleasă și pe caracterul deciziilor luate.

Din perspectiva analizei noastre, am considerat că tipul instanței de judecată a delimitat în bună măsură cauzele mai complexe, cu implicații serioase asupra părților aflate în proces (dispute în tribunalele judecătorești centrale), de cauzele curente, banale și repetitive (ce au putut fi rezolvate și în plan local). Desigur, trebuie luat în calcul și faptul că unele dintre disputele ajunse în sedriile centrale au venit dinspre instanțele locale, unde nu au putut fi soluționate din varii motive.⁹ De exemplu, suspectarea corectitudinii membrilor scaunului de judecată a constituit și în acele vremuri un temei suficient pentru ca una din părți să solicite strămutarea procesului la o instanță superioară. Dovadă stă solicitarea adresată de Sigismund de Luxemburg în 20 iunie 1405¹⁰ scaunului de judecată al comitatului Caraș, de a asigura juzi drepti în procesul dintre Iacob Chep de Ghertenis și cumnata sa, Dorothea, soția lui Nicolae Chep; în caz contrar, litigiul urma să fie mutat *in Curiam nostram nostre prelatorumque et baronum nostrorum deliberacioni transmittatis*. Intervenția regelui s-a produs ca urmare a plângerii lui Iacob Chep vizavi de probitatea juzilor care urmau să judece cauza, pe care îi considera “bănuiți” (*in qua vos iudices haberet pro suspectis*).

În mod oarecum surprinzător, în urma parcurgerii actelor corespunzătoare celor 86 de acțiuni judiciare analizate, am constatat că raportul dintre

⁸ Martyn Rady, “Judicial organisation and decision making in old Hungary,” *Slavonic&East European Review* 90, nr. 3 (2012): 455.

⁹ 26 ianuarie 1445: Zoltán Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2018), 186; 6 septembrie 1446: *ibid.*, 187.

¹⁰ Pesty, *Krassó*, 248.

procesele judecate în fața tribunalelor Curiei regale și cele judecate în sediile locale (comitatense și capitulare) a fost unul neașteptat de echilibrat, dacă avem în vedere faptul că una din părțile aflate în procese a făcut parte în acea epocă dintr-unul din genurile nontradiționale, parțial marginale ale societății medievale.¹¹ O simplă cuantificare a acestei aserțiuni considerăm că este suficient de relevantă:

Tipologia scaunelor de judecată					
Instanțe centrale	38 procese	44,1%	Instanțe locale	48 procese	55,8%

Nu putem, totuși, să nu subliniem faptul că există o doză de relativitate în analiza noastră, dată de calitatea conținutului actelor supuse cercetării. Fără un set complet de documente aferente unui proces, având parte doar de acte dispare care reflectă diferite stadii în desfășurarea unei acțiuni judiciare, este destul de dificil de încadrat cu certitudine o speță unei anumite curți de judecată. Aceasta mai ales în cazul tribunalelor centrale, unde întrepătrunderea dintre judecata regală și cea a înalților demnitari însărcinați cu împărțirea dreptății în numele regelui (palatinul, judele Curiei regale, cancelarul, marele vistier) nu este întotdeauna atât de precis delimitată sau conturată în actele procesuale care au ajuns până la noi. Situația este mult mai clară în ceea ce privește sediile locale, în cazul cărora nu pot fi făcute confuzii, deși ne-ar fi imposibil de determinat ce anume a direcționat un proces către scaunul capitular sau către cel comitatens atât vreme cât tipologia spețelor a fost aceeași în ambele situații. În economia materialului de față ne-am axat asupra spețelor judecate în cadrul tribunalelor Curiei regale, care ne-au oferit o paletă mult mai largă a chestiunilor litigioase pentru care femeile au fost implicate în actul de justiție.

Femei în fața scaunelor de judecată centrale: spețe, procese, sentințe.

În mod oarecum surprinzător pentru ceea ce ne-am aștepta de la statutul social-juridic al femeii medievale, aproape jumătate din cazurile depistate și analizate au ajuns în fața tribunalelor centrale, care au fost expresia voinței regelui, cel care deținea puterea judecătorească supremă în stat. Existența în veacurile XIV-XV în cadrul Curiei regale maghiare a patru tribunale judecătorești – al palatinului, al judeului Curiei regale (*praesentia regia*), al marelui vistier și cel al “prezenței speciale a regelui” (*specialis praesentia regia*)¹² – a fost rezul-

¹¹ Linda Mitchell, “Women, Gender, Law, and Remembering Shona Kelly Wrey,” *Historical Reflections/ Réflexions Historiques* 43, nr. 1 (2017): 1.

¹² În conținutul unui document din 14 februarie 1421 sunt enumerate toate aceste curți de judecată din cadrul Curiei regale: *in nostra personali aut specialis sive palatinali et iudicis curie*

tatul unei evoluții instituționale de lungă durată, reconfigurată odată cu anul 1320 prin reformele angevine. Pentru a restabili vechea autoritate a jurisdicției ungare, afectată de criza politică de la începutul secolului al XIV-lea, Carol Robert conservă fundamentul tradițional al jurisdicției înalte, dar îi reformează structura, îi reorganizează instanțele de bază, sprijină formarea comitatelor nobiliare care vor prelua treptat parte a atribuțiilor judecătorești în chestiuni locale și dă o nouă bază procedurii litigioase.¹³ Sistemul judiciar al regatului a continuat să sufere modificări și în vremea lui Sigismund de Luxemburg, cel care a început să intervină direct, personal, în actul de justiție sub forma “prezenței personale a regelui” (*personalis praesentia regia*), o modalitate de exercitare a puterii judecătorești dezavuată în timp de nobilime, astfel încât din 1430 ea încetează a mai fi uzitată în forma consacrată de regele-împărat, fiind atribuită marelui cancelar și trecută în rândul scaunelor de judecată obișnuite.¹⁴

O altă particularitate a sistemului judiciar central al regatului maghiar medieval a fost aceea că un mare număr de acte au fost emise în numele conducătorilor acestor sedrii fără participarea lor activă, directă, în cadrul procesului judiciar. În timp ce documentele scaunului palatinal sau cele ale *presentia regia* au fost emise în numele palatinului sau al judeului Curiei regale, celelalte două foruri de judecată – *personalis presentia* și *specialis presentia* – au eliberat acte în numele regelui.¹⁵ În fapt, s-a constatat că elita socială și politică a regatului a privit aceste înalte demnități mai degrabă ca fiind surse de venituri decât o datorie sau o activitate ce trebuia depusă. De aceea, în majoritatea cazurilor, locțiitorii acestor demnitari (protonotarul sau alți *specialis vicegerens*) au controlat și condus activitatea curților de judecată.

În ceea ce privește perioadele în care s-au desfășurat sesiunile de judecată în instanțele centrale, tradiția a consfințit convocarea scaunelor de judecată la termene stabilite la Visegrád sau Buda, așa-numitele “octave”, începând din ziua a opta a unei mari sărbători religioase (Boboteaza, Sf. Gheorghe, Sf. Iacob, Sf. Mihail) timp de două-trei săptămâni.¹⁶ Excepție a făcut tribunalul “prezenței personale a regelui”, care nu a fost legat de un loc anume, hotărârea regală

nostre presentiiis. Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai levéltár, Arkanum Adatbázis Kft., 31408 (în continuare DL).

¹³ Charles d’Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. II (Paris, 1963), 195.

¹⁴ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, eds. A. A. Rusu, I. Drăgan (Cluj-Napoca, 2006), 247.

¹⁵ Márta Kondor, *The Ginger Fox’s two Crowns. Central administration and government in Sigismund of Luxemburg’s realms (1410–1419)* (Teză de doctorat, Central European University Budapest, 2017), 30.

¹⁶ Această “justiție octavală” avea să fie reîntărită prin decretul regal din 24 ianuarie 1458 care stipula următoarele: *Item quod ipse quatuor octave singulis annis celebrari teneantur et nunquam pro alia ardua causa pretermittantur excepto, quando erit generalis exercitus et nulla alia causa*

putând fi administrată oriunde între granițele regatului, acolo unde regele se afla împreună cu curtea sa (*ubi Deo duce intra ambitum regni nostri Hungarie fuerimus constituti*).¹⁷

Ar mai trebui remarcat faptul că o mare parte a activității acestor tribunale centrale, ce a presupus strângerea de dovezi nu numai din actele prezentate de părți, ci și prin mărturiile sau jurămintele de la fața locului, s-a desfășurat la distanță, în comitate, unde capitlurile locale sau tribunalele comitatense au realizat cercetările și au trimis rapoartele conținând rezultatul acestor anchete.¹⁸

1. *Judecata regală*. Peste 20 din documentele analizate atestă implicarea monarhului într-o formă sau alta în diferite litigii care le-au avut ca protagoniste pe femeile nobile din comitatele Banatului medieval de câmpie. O privire de ansamblu asupra acestor acte ne indică faptul că spețele judecate în fața scaunului regal sunt semnificativ mai numeroase în perioada regelui-împărat, fapt care confirmă aserțiunea potrivit căreia Sigismund de Luxemburg a avut o predilecție în a se implica mai mult și, uneori, direct în actul de justiție.

Monarh	Număr de procese	Anul atestării documentare
Carol Robert [*]	1	1338
Ludovic I ^{**}	4	1353, 1371, 1377, 1381
Sigismund de Luxemburg ^{***}	12	1387–1390, 1387, 1390, 1398, 1399–1400, 1404–1405, 1409, 1412, 1422, 1426, 1431, 1437

* 1338 – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1732, manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *Temesi bánság oklevéltára*, 290.

** 1353 – Fekete, *Temesi bánság*, 669; 1371 – DL 91775; 1377 – Tivadar Ortway (ed.), *Frigyes Pesty, Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (Pozsony, 1896), 135; 1381 – Fekete, *Temesi bánság*, 568.

*** 1387–1390 – Ortway, *Temes*, 145; Pesty, *Krassó*, 179; Ortway, *Temes*, 191; 1387 – Richárd Horváth, “Bigámista volt-e Himfi Benedek bolgár bán? (Adalékok a Döbrentei Himfiék családi történetéhez),” *Turul* 83 (2010): 118, nota 20; 1390 – Pesty, *Krassó*, 210; 1398 – Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/2 (Budae, 1834), 590–591; 1399–1400 – Fekete, *Temesi bánság*, 1489; DL 92138; 1404–1405 – Ortway, *Temes*, 337; 1409 – Pesty, *Krassó*, 264; 1412 – Ortway, *Temes*, 468; 1422 – DL 54151, 54152; 1426 – Ortway, *Temes*, 599; 1431 – DL 92802; 1437 – Costin Feneșan, *Diplomatarivm Banaticvm*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 92.

prorogentur. În *Decreta Regni Hungariae/ Gesetze und Verordnungen Ungarns (1458–1490)*, eds. F. Döry, G. Bónis, G. Érszegi, S. Teke, vol. II, art. IV (Budapest, 1989), 85.

¹⁷ Hajnik Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Arpád-és a vegyesházi királyok alatt* (Budapest, 1899), 37–38; Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 247.

¹⁸ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary. Courts, Texts, and the Tripartitum* (Oxford: University Press, 2015), 121.

Un interes particular îl prezintă cele câteva cauze care au ajuns în fața curții reginelor. Este adevărat că am întâlnit doar 4 asemenea situații, încadrate deceniului 9 al secolului XIV, în vremea Elisabetei cea Tânără și a Mariei.

Regine	Număr de procese	Anul atestării documentare
Elisabeta cea Tânără ⁴	1	1380
Maria ⁵	3	1383, 1385, 1388

* 1380 – Ortway, *Temes*, 141.

** 1383 – Pesty, *Krassó*, 160; 1385 – DL 42315; 1388 – Fekete, *Temesi bánság*, 1329.

Dacă implicare Elisabetei în chestiuni de natură judiciară poate fi mai ușor explicată, ea dobândind o influență mai mare la curtea regală după ce i-a dăruit regelui Ludovic I o moștenitoare, implicarea Mariei poate ridica unele semne de întrebare dat fiind faptul că s-a petrecut în anii de criză de după moartea tatălui ei, atunci când ea avea 14–18 ani. Legal majoră și moștenitoare a tronului, Maria a fost până în anul 1393, cel puțin formal, tovarășa de domnie de rang egal a soțului ei, Sigismund de Luxemburg.¹⁹ O dovadă concludentă a acestui statut privilegiat rezultă și din dreptul de a acorda clemența judiciară, apanaj al regalității. Mărturie în acest sens stă o dare de seamă a lui Andrei Bebek din 16 decembrie 1388 prin care regina, făcând apel la dreptul său regal de a acorda îndurare, îl iartă pe Ștefan de Remetea de vinovăția (dovedită în fața judecății palatiale) față de mătușa sa, văduva lui Benedict Himfi, cu condiția de a-și reglementa controversa financiară cu rudele sale.²⁰ Oricum, mulți cercetători sunt de acord că poziția economico-financiară a reginelor și puterea lor politică s-au întrepătruns căci, prin domeniile lor și veniturile aferente, reginele au avut oportunitatea să obțină influență politică și economică și să aibă propria curte²¹, în cadrul căreia s-au organizat și sesiuni de judecată, conduse cel mai probabil de *iudex curiae reginae*.

¹⁹ Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 228. Asupra naturii legăturilor dintre Sigismund și Maria istoriografia a păstrat mai degrabă o viziune negativă. Istoricul Norbert C. Tóth încearcă să nuanțeze această imagine, considerând că nu există suficiente informații care să dovedească proastele relații între cei doi, fiind mai degrabă vorba de o înțelegere mutuală, ei petrecând tot timpul împreună, cu excepția campaniilor militare. Norbert C. Tóth, “Királynőből királyné Mária és Zsigmond viszonya a források tükrében,” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXXII (2011): 59–71.

²⁰ DL 52611. *De plenitudine reginalis potestatis duximus misericorditer expiandum, exonerandum et absolutum capiti, possessionibus et bonis suis universis gratiam et misericordiam faciendo specialem ita tamen.*

²¹ Attila Bárány, “Medieval Queens and Queenship: a Retrospective on Income and Power,” în Judith Rasson, Marianne Sághy, eds., *Annual of Medieval Studies at CEU*, vol. 19 (Budapest: Central European University, 2013), 173.

Urmărind *locul de emitere a actelor procesuale și procedurale* analizate, concluzia s-a impus de la sine – voința regelui/ reginei s-a exprimat acolo unde s-a aflat Curtea regală. Pentru o bună parte a veacului al XIV-lea, începând cu anul 1323, Visegrád a fost cu preponderență cea mai importantă reședință regală²², deși din punct de vedere economic, adevăratul centru al regatului se profilează a fi fost Buda, fapt relevat și prin aceea că privilegiile Budei devin cel mai râvnit punct de referință pentru celelalte așezări ale țării.²³ Odată cu domnia lui Sigismund de Luxemburg, în special după anul 1406, această dualitate dintre “capitala medievală” de la Buda și reședința regală de la Visegrád a luat sfârșit, fiind înlocuită cu hegemonia Budei, care devine capitală și reședință.²⁴

Un caz particular îl constituie situațiile în care părțile au fost nevoite să urmeze traiectoria itinerariilor regale deoarece, atâta vreme cât curtea regală nu a fost fixată într-un loc, ci în hotarele țării, scaunele de judecată au putut fi convocate oriunde se afla monarhul sau palatinul. Domnia lui Sigismund de Luxemburg ne-a oferit câteva asemenea exemple de spețe care, în anumite momente ale desfășurării lor, au intersectat itinerariul regal.²⁵ De altfel, calitatea de rege-împărat a făcut din Sigismund un *rex ambulans*, deși nu în sensul clasic al cuvântului, după câte se pare; potrivit unor interpretări de dată recentă, nu atât guvernarea și administrarea țării l-au determinat să se deplaseze atât de mult, cât mai degrabă războiul și misiunile politice.²⁶ Oricum, din perspectiva cercetării noastre, faptul că unele cauze cu implicare feminină au ajuns în atenția instanței regale, aflată la un moment dat la Timișoara (comitatul Timiș), Keve (comitatul Caraș) sau Lipova (comitatul Arad), ne indică o oportunitate mult mai accesibilă pentru nobilele femei, decât prezența lor în comitatele de vest ale regatului, lângă Veszprém sau Pozsony, unde cu siguranță că au fost reprezentate de procuratorii lor. O succintă schemă reliefează locul sedriei centrale în fața căreia s-au judecat acele cauze care le-au avut ca părți pe femeile din Banatul medieval:

²² Castelul regal a fost construit în orașul de sus, pe o înălțime întărită cu un zid de baraj ridicat de-a lungul Dunării. István Feld, “Visegrád und Buda – die Königsresidenzen Ungarns im Spätmittelalter,” în Joachim Zeune, ed., *Von der Burg zur Residenz* (Braubach: Deutsche Burgenvereinigung, 2009), 86.

²³ Katalin Szende, “Continuity and Change in the urban network of Hungary in the early-Angevin period,” *Banatica* 26/II (2016): 59.

²⁴ Kondor, *The Ginger Fox's two Crowns*, 149.

²⁵ Pál Engel, Norbert C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)* (Budapest, 2005), 58 (1387 – *villa Vassan*), 68 (1394 – Timișoara), 83 (1404 – Nagyszombat), 89 (1409 – Keve), 121 (1426 – Lipova).

²⁶ Kondor, *The Ginger Fox's two Crowns*, 59–60.

Unde se judecă	Număr de spețe	Monarh	Anul de atestare documentară
Visegrád	8	Carol Robert	1338
		Ludovic I	1371, 1377, 1380
		Sigismund de Luxemburg	1388, 1390, 1390
		Maria	1385
Buda	8	Ludovic I	1353
		Elisabeta cea Tânără	1380
		Maria	1383, 1388
		Sigismund de Luxemburg	1390, 1426, 1431, 1437
Itinerant	5	Sigismund de Luxemburg	1387 <i>Villa Vassan</i> (com. Veszprém)
		Sigismund de Luxemburg	1394 Timișoara (com. Timiș)
		Sigismund de Luxemburg	1404 <i>Nagyszombat</i> (com. Pozsony)
		Sigismund de Luxemburg	1409 <i>Keve</i> (com. Caraș)
		Sigismund de Luxemburg	1426 Lipova (com. Arad)

Ne-a fost destul de dificil să identificăm *formele* în care s-a exercitat justiția regală. Faptul că s-au păstrat doar parțial acte ale unor procese nu a avut darul de a ne ușura investigația. În mod cert, potrivit conținutului documentar, câteva procese s-au judecat *in specialis presentia regia*, instanță care a funcționat nominal sub conducerea marelui cancelar. În toate aceste cazuri, datate în anii 1390²⁷, 1398²⁸ și 1427–1428²⁹ s-au judecat serioase chestiuni de proprietate domenală, în care o serie de nobile și-au găsit dreptatea *in Curia Regia in speciali presencia regie maiestatis*, fie la Visegrád, fie la Buda.

Nu am identificat niciun document care să menționeze judecarea vreunei pricini *in personalis presentia regia*. Nici nu este de mirare, distanța atât geografică, cât mai ales ierarhică dintre tron și nobilimea din aceste comitate de la frontiera sudică a regatului fiind semnificativă. Cu toate acestea, este certificat faptul că “prezența personală” a funcționat și în cadrul curților itinerante, deși în aceste cazuri activitatea pare să fi fost redusă doar la amânări sau la delegarea altui judecător, nu și la formularea de sentințe.³⁰ Din perspectiva cercetării noastre, am întrezărit o posibilă oportunitate în situațiile în care regele s-a aflat

²⁷ Pesty, Krassó, 210.

²⁸ Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/2 (Budae, 1834), 590–591 (în continuare Fejér, CD).

²⁹ Tivadar Ortway (ed.), Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (Pozsony, 1896), 609, 615, 618 (în continuare Ortway, *Temes*); György Bónis, “A kuriai irodák munkája a XIV-XV,” *Levéltári Közlemények* 34, nr. 2 (1963): 216.

³⁰ Kondor, *The Ginger Fox's two Crowns*, 134.

în comitatele bănățene în câteva ocazii bine determinate. Una dintre acestea s-a petrecut în octombrie 1394³¹, când regele s-a aflat la Timișoara unde a condus adunarea generală a comitatelor Cenad, Timiș și Caraș. Cu acest prilej Elisabeta, văduva lui Augustin din Partoș, și-a apărat în fața adunării, în numele ei și al copiilor ei, dreptul de stăpânire asupra moșiei *Gyurk*, apreciată la valoarea de 400 de mărci. O altă împrejurare s-a produs în noiembrie 1426³², în contextul în care Sigismund s-a aflat din nou în Banat, la *Lippa* (Lipova) pentru a pregăti viitoarea campanie antiotomană. Cu acest prilej se pare că s-au prezentat în fața sa *in persona* Emeric Himfi și soția sa, Ana, pentru a-și pleda dreptul asupra unei pătrimi din moștenirea familiei Chep de Ghertenış. În ambele cazuri, deși documentele aferente nu conțin formula specifică de stilionar care ar certifica prezența personală a regelui, ni se pare că probabilitatea ca aceste persoane să fi ajuns în fața regelui este cea mai mare.

Întrepătrunderea dintre voința regală și activitatea înalților demnitari însărcinați cu atribuții judiciare în cadrul mecanismului judecătoresc central se reliefează din alte câteva documente. Este vorba fie de rapoarte trimise regelui de către capitluri în urma unor scrisori de chemare în judecată sau de cercetare venite din partea judeului Curiei regale³³ sau a palatinului³⁴, fie de finalizarea de către judele Curiei regale a unor procese care au debutat în anii anteriori prin actul de chemare în judecată emis de rege.³⁵ Ilustrativă pentru argumentația noastră este una din spețele judecate în fața instanțelor centrale între anii 1387–1390, de la care s-a păstrat un număr ceva mai mare de documente (cu certitudine nu toate). A fost vorba despre procesul de partajare a averii Himfi din comitatele Timiș și Caraș între ramura masculină și cea feminină a familiei.

³¹ Elemer Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, vol. I (Budapest, 1951), 400.

³² Ortway, *Temes*, 599.

³³ 1412 – Ortway, *Temes*, 468; 1381 – Fejér, CD, X/3, 288; 1422 – Adrian Magina, “Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea,” *Banatica* 22 (2012): 66.

³⁴ 1383: Pesty, *Krassó*, 160, 161.

³⁵ Elocvent în acest ultim caz este un document din anul 1368, prin care Ștefan Bubek, judele Curiei regale, împreună cu prelații, baronii și nobilii regatului, decid în procesul dintre Marcu de Icuș, alături de surorile sale (Kacho, Elisabeta și Caterina), pe de-o parte, și românii Stanislav, Carapciu, Ladislau și Nicolae în calitate de părți, proces început în 1366 și având ca obiect moșia *Olycus*. După prezentarea actelor doveditoare de către ambele părți, judele raportează regelui: “și dând noi seama, cum se cuvine, domnului nostru regele despre mersul și desfășurarea celor de mai sus, domnul nostru regele ne-a poruncit nouă, (fiind) față în față, să trimitem la hotărnicirea pomenitelor moșii... pe fiii lui Pousa de Zeer” (*nobisque ordinem et seriem premissorum domino, nostro regi suo modo enarrantibus, idem dominus noster rex, ad metaem sequestracionem dictarum possessionum parcium, filios Pouse de Zeer infranominandos... dirigere nobis facie ad facie comisit*). *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, XIII, I. Dani, K. Gündisch, V. Pervain, A. Răduțiu, A. Rusu, S. Andea, eds. (București, 1994) (în continuare DRH-C), 483.

Primul act păstrat este scrisoarea regală de cercetare din 13 iunie 1387³⁶, emisă către capitlul din Cenad, prin care părțile au fost convocate în fața judei Curiei regale. În 28 august 1388³⁷ o nouă scrisoare regală reiterează solicitarea de a se da curs rezolvării cazului. Urmează în 18 iunie 1389³⁸ o scrisoare de amânare a speței, emisă de judele Curiei, provocată de neprezentarea pârâtelor la termenul stabilit. În 12 august 1389³⁹ în schimb, judele Curiei prezintă instanței, reîntrunită pe aceeași cauză, o scrisoare palatinală care hotăra modalitatea de rezolvare a speței (din păcate nu am reușit să identificăm în colecțiile de documente acest act). În sfârșit, din 11 martie 1390⁴⁰ datează scrisoarea regală prin care se adeverește faptul că regele *unacum prelati et baronibus nostris* au emis sentința finală pe baza hotărârilor anterioare venite dinspre palatin și judele Curiei regale.

O situație interesantă a fost aceea în care o anumită speță a presupus atât implicarea regelui, cât și cea a reginei. Astfel, din 27 mai 1380⁴¹ datează scrisoarea Elisabetei *juniori regine Hungarie*, redactată la Buda și adresată capitlului din Cenad, prin care se cerea cercetarea litigiului dintre Ștefan Chep de Gherteniș și văduva lui Petru Himfi, litigiu cauzat de samavolniciile (*acta potenciarum*) comise de Ștefan Chep față de nobila doamnă. Ajunși la fața locului, trimișii curții regale și ai capitlului au convocat cele două părți în fața scaunului de judecată al reginei (*in vestre Serenitatis et Baronum vestrorum presenciam evocasset*) la octava sărbătorii Sf. Mihail. Câteva luni mai târziu, în 13 octombrie 1380⁴², regele Ludovic I este cel care emite din Visegrád un act de amânare a procesului pentru anul următor, la octava sărbătorii Sf. Gheorghe, datorită morții lui Iacob, judele Curiei regale.

În rest, cele mai numeroase documente pe care le-am depistat sunt acte dispartate ce reprezintă scrisori de cercetare⁴³, de convocare⁴⁴, de amânare

³⁶ Ortway, *Temes*, 145.

³⁷ Pesty, *Krassó*, 179.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1732, manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, Temesi bánság oklevéltára, 1359 (în continuare Fekete, *Temesi bánság*).

³⁹ Pesty, *Krassó*, 185.

⁴⁰ Ortway, *Temes*, 191.

⁴¹ Ibid., 141.

⁴² Ibid., 139.

⁴³ 1353 – Fekete, *Temesi bánság*, 669; 1371 – DL 91775; 1377 – Ortway, *Temes*, 135; 1387 – Richárd Horváth, “Bigámista volt-e Himfi Benedek bolgár bán? (Adalékok a Döbrentei Himfiék családi történetéhez),” *Turul* 83 (2010): 118; 1399–1400 – Fekete, *Temesi bánság*, 1489; 1426 – Ortway, *Temes*, 596; 1431 – DL 92802; 1437 – Costin Feneșan, *Diplomatarivm Banaticvm*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 92; 1450 – Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), eds. L. Magina, A. Magina (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 214 (în continuare Pesty, *Diplome*).

⁴⁴ 1380 – Ortway, *Temes*, 141; 1426 – Ibid., 599; 1427 – Ibid., 609.

a judecății⁴⁵ sau cele care conțin sentințele pronunțate de tribunalul regal în prezența prelaților, baronilor și al nobililor regatului (*nos unacum prelati et baronibus nostris*).⁴⁶ Adresate de regulă capitlurilor din Cenad sau Arad, dar și sedriilor comitatelor Timiș, Caraș, Arad, Cenad sau Torontal, aceste acte constituie mărturii indirecte asupra unor procese care au ajuns la instanțele centrale, fără a putea aprecia dacă ele s-au judecat în prezența specială sau personală a regelui ori au fost direcționate către palatin sau judele Curiei regale.

Cine ajunge în fața instanțelor regale? Dacă ar fi să analizăm din perspectiva familiilor de proveniență, trebuie să recunoaștem că nu oricine ajungea în fața scaunelor de judecată regale. Nobilele doamne în cauză au provenit din familii de marcă ale comitatelor bănățene de câmpie, ai căror membri au fost fie demnitari ai zonei (comiți, vicecomiți, castelani), fie au participat activ alături de monarhii maghiari la campaniile militare ale regatului. Este suficient să amintim familia lui Posa de Szer sau familia Himfi, al căror apogeu a fost atins în vremea Angevinilor, precum și familiile Chep de Gherteniș sau Dancs de Macedonia, ai căror membri, devotați regelui Sigismund de Luxemburg, au participat la campaniile acestuia de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului XV.

Din altă perspectivă, mărturiile documentare consemnează doar câteva nobile care s-au prezentat *in persona* în sedria regală. A fost vorba de văduvele unor personalități ale Banatului medieval de la cumpăna veacurilor XIV-XV: văduva lui Petru Himfi, care se prezintă în 1383 în fața Elisabetei celei Tinere la Visegrád; de văduva lui Benedict Himfi, prezentă în fața scaunului regal de două ori în cursul anului 1390, atât la Buda, cât și la Visegrád, în două spețe diferite; sau de văduvele lui Iacob și Andrei Chep de Gherteniș, ambii participanți la campaniile regelui-împărat. Alte câteva nobile au fost reprezentate în aceste instanțe centrale de rude sau procuratori desemnați.

De ce s-a ajuns în fața scaunelor de judecată regale? Procese și sentințe. O concluzie care s-a degajat în urma analizei noastre a fost aceea că spețele judecate de forurile centrale au fost, de regulă, cazuri serioase, care au implicat dreptul de stăpânire funciară și cel de moștenire, într-o vreme în care stăpânirea domenială și moștenirea patrimonială au fost cu predilecție apanajul nobililor bărbați. Am luat în calcul și posibilitatea ca părțile, în special nobilele, mai expuse presiunilor venite dinspre un întreg angrenaj social și juridic exclusiv masculin, să nu fie mulțumite de judecata sedriilor locale și să-și caute dreptatea în instanțele centrale. În ceea ce privește calitatea în care ele s-au înfățișat în aceste sedrii, am constatat o preponderență a situațiilor în care

⁴⁵ 1428 – Ibid., 615, 618; 1446 – Pesty, *Diplome*, 167; 1451 – DL 55492.

⁴⁶ 1338 – Fekete, *Temesi bántóság*, 290; 1390 – Ortway, *Temes*, 191; 1404–1405 – Ibid., 337.

femeile au fost reclamante în cadrul proceselor analizate, ceea ce ne indică faptul că acestea nu au ezitat să se adreseze chiar și instanțelor de judecată centrale atunci când le-au fost prejudiciate o serie de drepturi.

a. *Procese în care femeile s-au înfățișat în calitate de reclamante.* Cele mai interesante spețe sunt, desigur, acelea în care susținerea cauzei în sedria regală s-a făcut în persoană de către reclamante. Am depistat câteva cauze care s-au dovedit a fi avut un impact major asupra statutului și bunăstării unor femei nobile, determinându-le să apeleze la cel mai înalt for judecătoresc al țării. Poate cel mai acut motiv care le-a adus pe femei în instanțele de judecată a fost contestarea dreptului lor de stăpânire funciară sau de moștenire, ce risca să le lase fără o bună parte a veniturilor cuvenite unei persoane cu statut nobiliar. Unul din cele mai timpurii cazuri identificate datează din anul 1338⁴⁷ și le privește pe Ana, văduva lui Dimitrie de Gabya, și pe fiica sa, Clara. În 5 august, aflate la Visegrád în fața lui Carol Robert, care judeca împreună cu baronii săi, ele primesc sentința în cauza privitoare la dreptul de stăpânire asupra a câte unei jumătăți din moșia *Beez* și din pădurea *Palaterde*, ambele situate pe malul Mureșului, în comitatul Cenad. Acest drept le-a fost contestat de însuși arhiepiscopul de Strigoni, Chanadinus, a cărui familie avea proprietăți în zonă.⁴⁸ Sentința regală a fost fundamentată pe două scrisori privilegiale din anii 1329 și 1332, emise de capitlurile din Arad și Cenad, prin care era consfințit faptul că văduva și fiica sa fuseseră dăruite cu aceste proprietăți în valoare de 50 de mărci de către episcopul de Cenad pentru a nu rămânea fără moștenire (*ne sine hereditate remanent*) și a putea da sfertul filial și darurile de nuntă viitorului soț al Clarei.⁴⁹ Până la urmă s-a ajuns la o înțelegere care se pare că a mulțumit ambele părți: văduva Ana și Clara urmau să păstreze partea lor din moșia *Beez* (inclusiv dreptul de patronat asupra bisericii de piatră cu hramul Sfântului Ioan Evanghelistul), în timp ce familia arhiepiscopului dobânda pădurea solicitată în schimbul a 25 de mărci de Buda.

Extrem de sugestiv, din multe puncte de vedere, este și cazul Elisabetei, văduva lui Augustin de Partoș care, în numele ei și al copiilor săi (Sigismund, Nicolae, Dorothea și Ecaterina), s-a judecat cu Petru de Szer pentru dreptul de stăpânire asupra moșiei *Gyurk*⁵⁰, aflată la hotarul dintre proprietățile celor două familii. Probabil că importanța speței a făcut ca ea să ajungă în fața regelui, în

⁴⁷ Fekete, *Temesi bánság*, 290.

⁴⁸ István Petrovics, "Megjegyzések Telegdi Csanád egri püspökhé szentelése kapcsán," *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* XCII (Szeged, 1991): 43–50.

⁴⁹ Document din 17 mai 1332, DL 254788.

⁵⁰ Așezare dispărută din comitatul Arad, localizată în apropiere de Mașloc (*Machalaka*). Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II (București: Editura Republicii Socialiste România, 1968), 336.

adunarea generală a comitatelor Cenad, Timiș și Caraș ce s-a ținut în apropiere de Timișoara în octombrie 1394.⁵¹ Conform procedurilor judiciare, sentința s-a fundamentat pe actele doveditoare prezentate de părțile implicate în proces: Elisabeta a adus două scrisori emise de Capitlul din Arad în anii 1306 și 1322, care au certificat faptul că familia ei a dobândit această moșie încă la începutul veacului al XIV-lea, printr-un proces de răscumpărare a sângelui, și a transmis-o ca dotă pe linie feminină. De cealaltă parte, familia de Szer a înaintat adunării un act de donație regală asupra moșiei *Machalaka* (Mașloc), în hotarele căreia pârâții au susținut că s-ar afla și posesiunea *Gyurk*. Până la urmă, prin mijlocirea a 6 juzi de pace, cele două părți au ajuns la o înțelegere, văduva și copiii ei păstrând moșia, urmând ca aceiași juzi să traseze cu exactitate hotarele dintre cele două proprietăți.

Pentru protejarea dreptului de moștenire al nepoților săi s-a prezentat în două rânduri în fața regelui Sigismund de Luxemburg și Caterina, văduva banului Benedict Himfi. Prima dată în martie 1390 la Buda⁵², pentru a protesta asupra modului în care cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi, împreună cu ficele și ginerele său, au încălcat dreptul de stăpânire asupra părților din averea Himfi care aparținuseră, este adevărat, răposatului Nicolae, dar care în urma partajării bunurilor familiale din comitatele Caraș și Timiș au ajuns în posesia ramurii masculine a familiei. A doua oară în noiembrie 1390 la Visegrád⁵³, alături de nepotul ei, Basilius Himfi, pentru a-și acuza din nou cumnata că, împreună cu Ștefan de Remetea (fiul lui Petru Himfi), a reținut o serie de acte de proprietate asupra unor moșii familiale din comitatul Caraș, acte care s-ar fi cuvenit să revină nepoților săi ca principali beneficiari ai moștenirii lui Benedict Himfi. Dacă în primul caz s-a ajuns la o reglementare asupra împărțirii averii Himfi, prin care ramura masculină (formată din nepoții lui Benedict Himfi și fiul lui Petru Himfi) a dobândit cea mai mare parte a domeniului Himfiștilor din Banat, în timp ce ramura feminină (compusă din văduva Elena și ficele sale, Caterina și Margareta) au primit dota și darurile de nuntă, precum și sfertul filial, în al doilea caz nu ni s-a păstrat sentința finală privitoare la dreptul asupra actelor de proprietate aflate în dispută.

Un alt caz relevant pentru demersul nostru este datat în 26 august 1404–25 aprilie 1405⁵⁴ și privește situația ingrată în care a ajuns Ana, fiica lui Neagu de Recaș (*Nawgwł de Rewkas*), în urma căsătoriei sale cu Ștefan *Twrwk*, personaj care nu a aparținut clasei nobiliare (*ignobili et impossessionato matrimonialiter extitit copulata*). Probabil că mariajul, fundamentat pe sentimente, s-a realizat

⁵¹ Vezi nota 36.

⁵² Ortway, *Temes*, 191.

⁵³ Pesty, *Krassó*, 208.

⁵⁴ Ortway, *Temes*, 337.

fără voia tatălui, căci Ana a fost decăzută din dreptul de moștenire, partea ei fiind înstrăinată altora, făcând astfel aproape imposibilă păstrarea statutului nobiliar. Șansa celor doi soți a fost aceea că, după câte ilustrează documentul extrem de minuțios în detalii, Ștefan s-a distins prin merite militare în fața regelui, astfel încât, la cererea doamnei Ana și pe fondul minoratului moștenitorului direct al lui Neagu de Recaş, Sigismund de Luxemburg ordonă Capitlului din Cenad să procedeze la stabilirea corectă a părților de posesiune cuvenite în contul sfer-tului filial din averea tatălui ei și să treacă la hotărnicirea lor și la punerea în posesie a Anei de Recaş. O moștenire am putea spune destul de consistentă, care a asigurat statutul nobiliar al acesteia și al urmașilor ei.

O cauză similară legată de atribuirea sfertului de față în părți de moși a învrăjbit familiile Himfi și Chep de Gherteniş, familii înrudite, de altfel, prin căsătoria lui Emeric Himfi cu Ana, fiica răposatului Iacob Chep. Litigiul a pornit de la faptul că familia din Gherteniş nu a respectat înțelegerea încheiată după moartea fără urmași pe linie masculină a lui Iacob Chep, aceea de a da fiicei sale sfertul filial în părți din posesiunile famililale (respectiv din moșiile Gherteniş și Nyek din comitatul Caraș)⁵⁵; considerându-se păgubiți, văduva lui Iacob Chep împreună cu fiica și ginerele său (Emeric Himfi) s-au prezentat în 8 septembrie 1426⁵⁶ în fața regelui la Buda pentru a protesta asupra faptului că familia Chep a ocupat abuziv acele posesiuni. Trenarea cauzei, deschisă după câte se pare în 1423⁵⁷, i-a făcut pe soții Ana și Emeric Himfi să profite de faptul că în noiembrie 1426 regele se afla la Lipova pentru a pregăti campania militară împotriva otomanilor, pentru a reitera în fața sa aceleași acuzații.⁵⁸ A fost un proces care a durat mai mulți ani, în care părțile s-au prezentat atât în fața scaunelor de judecată centrale, cât și locale (al comitatului Caraș sau al capitlului din Arad), cu amânări repetate până în 1430⁵⁹, fără a ști astăzi dacă s-a ajuns la o sentință finală și care a fost aceasta. Interesant este însă faptul că, din vara anului 1427, Ana va trece singură prin diferite stadii ale procesului, soțul ei fiind convocat atât de rege, cât și de comitele de Timiș să se alăture taberei regale ce se afla în acea vreme la Orșova.⁶⁰

Alte plângeri cu care s-a ajuns în sedria centrală au fost legate de o serie de abuzuri care s-au comis pe proprietățile unor femei, mai expuse unor asemenea

⁵⁵ Înțelegerea s-a încheiat în 20 mai 1424 în fața sedriei comitatului Caraș. Pesty, *Krassó*, 305.

⁵⁶ *Dicitur nobis in personis nobilium dominarum relictæ Jacobi de Chepy et Anko filie nocnon Emericy filij Stephani de Remethij*. Ortway, *Temes*, 596.

⁵⁷ Pesty, *Krassó*, vol. II/1 (Budapest, 1884), 189–190.

⁵⁸ Ortway, *Temes*, 599.

⁵⁹ DL 54694.

⁶⁰ Ortway, *Temes*, 610, 615; DL 54566. Pentru posesiunile sale Emeric Himfi avea obligația de a participa la serviciul militar cu 32 de cai și cu oamenii aferenți.

practici foarte răspândite în epocă. Bunăoară, în 13 ianuarie 1371⁶¹ Ludovic I cere capitlului din Arad să cerceteze plângerea Ursulei, fiica lui Blasiu de Szer, potrivit căreia Nicolae de Recaş a produs mai multe pagube pe moşia acesteia *Ewsy* din comitatul Arad, unde a incendiat o casă, a luat cu forţa 4 boi şi *humulos jobagionum suorum de eadem exstirpari et deportari facissent*. Interesul regal pentru această nobilă probabil că a fost potenţat de faptul că tatăl acesteia, Blasiu de Szer, s-a numărat în trecut printre credincioşii colaboratori ai monarhului, el deţinând în 1351 demnitatea de comite de Arad şi castelan de Haţeg.⁶² Într-o situaţie similară s-a aflat şi văduva lui Petru Himfi, a cărei moşie *Voya* din comitatul Caraş a fost cotropită de unul dintre nobilii din vecinătate, magistrul Ladislau de Jank, cu scopul de a-i distruge stăvilarul unei mori de pe cursul Caraşului, ocazie cu care i-a mai luat cu forţa şi un cal bun. Prejudiciată, văduva şi-a susţinut cauza în faţa reginei Maria în 6 martie 1383, suverana cerând capitlului din Arad să cerceteze cauza şi să raporteze palatinului Nicolae de Gara, cel care a şi întocmit scrisoarea de cercetare, întărită însă cu sigiliul reginei.⁶³ Ancheta de la faţa locului a confirmat plângerea văduvei, pârâtul urmând să se înfăţişeze în termen de 15 zile în faţa palatinului pentru a da seama.

Datoriile băneşti s-au înscris şi ele printre motivele care le-au determinat pe unele femei să deschidă procese în sedriile centrale. Din 1387 datează o scrisoare de răspuns a Capitlului din Cenad adresată regelui, în urma anchetei care s-a efectuat la solicitarea monarhului, anchetă care a dovedit faptul că fiul lui Andrei Chep avea o datorie de 3 mărci la văduva lui Benedict Himfi, Margareta, datorie pe care o moştenise de la tatăl său şi care reprezenta plata preţului unor cai.⁶⁴

Un alt tronson de acţiuni judiciare ne prezintă o serie de speţe în care femeile reclamante au fost *reprezentate în instanţe de procuratori* desemnaţi în varii împrejurări. La urma urmelor, a fost maniera mult mai accesibilă de a accede în tribunale, deşi tocmitarea şi folosirea acestor procuratori a implicat o serie de cheltuieli suplimentare; pe de altă parte, nici drumul la Visegrád, Buda sau oriunde s-ar fi aflat curtea regală nu putea să fie mai lesnicios din punct de vedere financiar.

⁶¹ DL 91775.

⁶² L. Boldea, "O carieră politică în epoca angevină: Posa de Szer, comite de Caraş," *Banatica* 24 (2014): 245. Nu a mai putut să protejeze bunurile singurei sale moştenitoare deoarece în 1371 era deja mort, probabil căzut în campania militară regală din 1368. Elek Szaszko, *A Szeri Pósafi család. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. században* (Teză de doctorat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Budapest, 2014), 45. Disponibilă în variantă electronică pe: www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_dissertacio_The_Szeri_Posafi_family_PhD_dissertation, 57.

⁶³ Pesty, *Krassó*, III, 160, 161.

⁶⁴ Horváth, "Bigámista," 118, nota 20.

Una din cele mai firești, dar și mai puțin costisitoare modalități de reprezentare în instanțele centrale a fost aceea prin care cauza femeilor a fost pledată de rudele apropiate (de regulă soți, tați sau frați), care se puteau prezenta la judecată fără a avea nevoie de procură⁶⁵, care altfel trebuia obținută în sedriile locale și costa 24 de dinari. Un asemenea caz ni-l prezintă pe magistrul Nicolae de *Lyphthovia* înfățișându-se la Visegrád în fața regelui Ludovic I în aprilie 1377 în numele fiilor săi și a fiicei copile, Ana, pentru a se plânge că, pe când el s-a aflat în pelerinaj la Sfântul Mormânt (*quo ad sepulchrum domini profectus extitisset*)⁶⁶, aceștia au fost alungați cu forța de pe moșia lor Șoșdea din comitatul Timiș de către fostul ban Benedict Himfi⁶⁷, unul din potențaii vremii. Cercetarea întreprinsă de capitlu din Cenad la fața locului a confirmat dincolo de orice dubiu vinovăția acuzatului. În mod regretabil, nu deținem sentința care să ne indice cum a fost judecat un asemenea caz.

În 1398⁶⁸, același capitlu din Cenad pune în aplicare sentința dată cu ceva vreme în urmă în procesul judecat *in speciali presencia regie*, în care nobila Anych, reprezentată de soțul ei, Benedict de Lelye, i-a acuzat pe cei din familia Chep de Gherteniș (Iacob, Nicolae, Andrei, Ladislau și Pascha) că i-ar fi produs grave prejudicii pe una din posesiunile sale. Cercetarea a dat dreptate reclamantei și, în baza scrisorii regale, capitlu a convocat cele două părți pentru a da sentința finală. S-a ajuns, în consecință, la o înțelegere potrivit căreia paguba produsă nobilei doamne, în valoare de 350 de florini, urma să fie acoperită temporar cu părți din moșia *Beuldre* (*Buldie*) din comitatul Torontal aparținând familiei Chep, până când aceasta din urmă ar fi fost capabilă să plătească întreaga despăgubire.

În alte circumstanțe, femeile au apelat la serviciile unor procuratori pe care i-au desemnat în sedriile locale, cele care i-au înzestrat cu scrisorile de împuternicire, valabile după câte se pare 1 an de zile. Bunăoară, un Ioan Literatul a fost cel care a reprezentat-o pe văduva lui Ladislau de Omor în procesul cu văduva lui Benedict Himfi (reprezentată și ea de Dimitrie, fiul lui Elye), speță care a fost prezentată în 9 februarie 1385 în fața reginei Maria.⁶⁹ A fost vorba

⁶⁵ Boldea, "In sedes judiciaria I," 334.

⁶⁶ În evul mediu, pelerinajul i-a oferit individului posibilitatea de a se detașa pentru o perioadă de timp de universul comunității sale restrânse. Pregătirea de drum a pelerinului avea loc în cadrul unui ritual neschimbat în întreaga perioadă medievală, ce se desfășura în biserica sa parohială, unde pelerinul se spovedea, primea penitența și asculta slujba religioasă rostit pentru el, după care primea din partea preotului binecuvântarea și "însemnele" de pelerin (toiagul și traista). Lidia Gross *Confreiriile medievale din Transilvania (secolele XIV-XVI)*, ed. II (Cluj-Napoca: Argonaut, 2009), 139–140.

⁶⁷ Ortvy, *Temes*, 135.

⁶⁸ Fejér, CD, X/2, 590–591.

⁶⁹ DL 42315.

despre o datorie de 10 mărci care fusese contractată în anii anteriori de Nicolae, unicul fiu al lui Benedict Himfi, dar pe care acesta nu reușise să o onoreze, deși a fost trimis în judecată într-un prim proces în anul 1381⁷⁰. Moartea lui Nicolae a făcut ca această datorie să treacă asupra mamei sale, urmând după cum am văzut, un nou proces între cele două văduve.

b. *Procese în care femeile s-au înfățișat în calitate de pârâte.*

Am constatat în cercetările anterioare că numărul cazurilor în care femeile au ajuns în instanță ca pârâte a fost sensibil mai mic față de cel în care ele au inițiat acțiunile judiciare. Faptul că nu deținem decât puține documente care să conțină sentințele finale nu ne-a ajutat să apreciem cu acuratețe gradul de vinovăție al nobililor acuzate. Cu siguranță că au existat situații în care femeile au încercat să își mențină sau să își extindă stăpânirea asupra unor posesiuni care nu li se cuveneau sau nu li se mai cuveneau, dat fiind dreptul lor de stăpânire condiționată, care înceta în momentul în care au dispărut și condițiile care le-au îndreptățit să îl exercite: recăsătorirea văduvelor, căsătoria fiicelor, lipsa unor moștenitori pe linie masculină etc. Pentru o asemenea deținere discutabilă de posesiuni a fost trimisă în judecată și Elisabeta, fiica lui Filip de Buldre, de către Andrei Chep, fapt consemnat într-un raport din 30 mai 1381⁷¹ al Capitlului de Titel adresat regelui, în care se relatează despre cercetarea care s-a făcut la fața locului în trei zile consecutive în localitățile *Beche*, *Barsalhyda* și *Aracha* din comitatul Torontal, finalizată cu convocarea pârâtei în fața scaunului regal și plata unei amenzi de 9 mărci.

Într-o postură ingrată s-a aflat și Elena, văduva lui Nicolae Himfi, rămasă după moartea soțului ei singură cu două fiice (Caterina și Margareta). Dacă în timpul vieții cei trei frați Himfi (banul Benedict, Petru și Nicolae) și-au împărțit prin bună înțelegere averea impresionantă deținută în comitatele bănățene⁷², după moartea lor această avere a făcut obiectul unui complicat proces între urmașii pe linie masculină ai lui Benedict și Petru și descendentele pe linie feminină ale lui Nicolae. Primul act păstrat, datat în 13 iunie 1387⁷³, reprezintă o solicitare de anchetă adresată de rege către capitlul din Cenad, la cererea nepoților lui Benedict Himfi, cei care le acuză pe Elena, văduva lui Nicolae, și

⁷⁰ Fekete, *Temesi bánság*, 1196.

⁷¹ Fekete, *Temesi bánság*, 568.

⁷² *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia: usque ad annum 1400p. Christum*, eds. E. Lukinich, L. Gáldi (Budapest, 1941), 221–223; cu observațiile și adnotările făcute de Maria Holban, “Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea,” *Studii și materiale de istorie medie* II (1957): 411–413. Potrivit Mariei Holban, partajul din anii 1377–1378 nu a rezultat în urma unui act oficial, ci a fost mai degrabă o înțelegere particulară între frații Himfi, întocmită în scris de Benedict, Nicolae și Ștefan Himfi.

⁷³ Ortway, *Temes*, 145.

pe fica ei Caterina (căsătorită cu Andrei Dancs de Macedonia) că reclamă dota și darurile de nuntă, precum și sfertul filial în părți din posesiunile familiale din comitatele Timiș și Caraș. Cererea femeilor, îndreptățită de altfel, a fost urmată însă de o serie de acțiuni care au atras noi acuze și reclamații din partea rudelor. Probabil că, neresemnate cu pierderea unei bune părți din averea soțului și tatălului lor, femeile au continuat să strângă censul de la iobagii de pe fostele posesiuni ale lui Nicolae, precum și să folosească în mod necuvenit uzufructul acestor moșii.⁷⁴ După mai multe tergiversări, provocate de faptul că femeile nu s-au prezentat întotdeauna la termenele de judecată stabilite, în 1 aprilie 1390 sedria comitatului Timiș, la solicitarea regală, pune în aplicare sentința prin care se delimitează foarte clar părțile de moștenire, astfel încât $\frac{3}{4}$ din moșiile familiale urmau să fie împărțite în mod egal între nepoții lui Benedict Himfi și fiul lui Petru Himfi, în timp ce a patra parte a acestor moșii urma să revină Margaretei ca sfert filial, până la măritișul acesteia. În același timp, văduva Elena urma să primească 25 de mărci în contul dotei și al darurilor de nuntă.

În alte împrejurări femeile au fost puse sub acuzare pentru că au încercat să înstrăineze din varii motive părți din posesiunile familiale. Astfel, în 21 iunie 1409⁷⁵, aflat în Banat la Keve, Sigismund de Luxemburg dă de știre că s-au înfățișat înaintea sa frații Iacob și Nicolae Chep pentru a-i cere să le interzică rudelor lor, Andrei Chep și fiicei lui Ștefan Chep să vândă sau să zălogească moșia *Cheer* din comitatul Caraș, deoarece este o posesiune comună, stăpânită în dividiziune de toți membrii familiei.

O altă situație care le-a adus mai des pe femei în sedrii ca acuzate a fost provocată de refuzul unora de a restitui anumite acte de proprietate către beneficiarii de drept. A fost mai degrabă cazul unor văduve care, după moartea soților, au încercat să perpetueze dreptul de stăpânire asupra posesiunilor acestora prin păstrarea actelor de proprietate. Faptul a creat reale probleme noilor posesori, care nu găsesc altă cale de rezolvare decât în fața instanței. O asemenea cercetare a fost cerută de Ludovic I capitlului din Cenad în 26 martie 1353⁷⁶ pentru a verifica acuzația formulată de Petew de *Batka* împotriva cumnatei sale, văduva lui Bede de *Batka*, potrivit căreia aceasta ar fi dat actele de stăpânire asupra posesiunilor *Batka* și *Karasnya* împreună cu arme, îmbrăcăminte și alte lucruri din gospodărie, lui Iacob de *Bachtyuyse*, în mod surprinzător nașul lui Petew. O plângere asemănătoare au formulat în fața lui Sigismund de Luxemburg și frații Nicolae și Doncs de Macedonia în 8 martie 1431⁷⁷, acuzând-o pe văduva

⁷⁴ Pesty, *Krassó*, 170; Ortvay, *Temes*, 155; Pesty, *Krassó*, 184.

⁷⁵ Pesty, *Krassó*, 264.

⁷⁶ Fekete, *Temesi bánság*, 669.

⁷⁷ DL 92802.

lui Frank de Macedonia (verișoară prin alianță) că ar fi reținut pentru sine un act de proprietate.

Am întâlnit însă și cazuri mai speciale, în care împricinatele au fost aduse în fața tribunalelor din motive diferite față de obișnuitele chestiuni patrimoniale. Un asemenea caz transpare din scrisoarea de cercetare regală datată în 26 septembrie 1400 prin care se solicită scaunului de judecată al comitatului Timiș să verifice acuzația pe care a formulat-o Ioan de Ozlar la adresa lui Nicolae, Marta și Caterina, copiii lui Iacob de *Szenthgyurgy*, aceea de a solicita suplimentarea sumei pe care reclamantul ar fi trebuit să o achite ca răscumpărare pentru uciderea lui Iacob de *Szenthgyurgy*. A fost vorba de condamnarea suferită de Ioan de Ozlar în fața adunării generale a comitatelor Timiș și Caraș ținută la Timișoara în urmă cu un an, în 18 noiembrie 1399⁷⁸, în care, dovedit fiind a-l fi ucis pe Iacob de *Szenthgyurgy* în urmă cu 12 ani, a fost obligat să plătească copiilor acestuia suma de 60 de mărci în trei tranșe. Se pare că după achitarea întregii sume, descendenții celui ucis au solicitat o sumă mai mare pentru răscumpărarea sângelui, ceea ce a dus la acțiunea judiciară din anul 1400, ancheta sedriei comitatului Timiș dându-i în acest caz dreptate reclamantului.⁷⁹

O altă speță interesantă este cea a văduvei lui Filip Kormas de *Kenezrekezy*, acuzată în fața regelui la 9 octombrie 1437⁸⁰ de către Ladislau Hagymas de Beregsău că i-ar fi instigat pe vicecomiții de Timiș să îi atace iobagii ce treceau pe lângă *Kenezrekezy*, de la care ar fi luat 5 care cu mărfuri, caii și boii care trăgeau, precum și 12 iobagi pe care i-au dus la Timișoara unde i-au ținut închiși 18 zile, toate acestea producându-i o pagubă de 400 florini aur. Merită reținută această ipostază prezumtiv violentă a unei văduve, deși ne este dificil să identificăm motivația care ar fi determinat-o să capaciteze doi demnitari locali să comită un asemenea abuz. Ipoteza unei acțiuni vindicative pare cea mai probabilă.

2. Judecata palatinală. O altă instanță superioară în fața căreia femeile din comitatele bănățene s-au prezentat a fost scaunul de judecată al palatinului, principalul judecător al țării, al cărui drept judiciar, distinct de cel al regelui, a fost stabilit încă prin Bula de Aur la începutului secolului al XIII-lea.⁸¹ Devenit jude suprem al țării, palatinul pleacă de la curtea regală, creându-și propria curte palatinală, care judeca în diferite părți ale regatului în cadrul congregațiilor palatinală ce reuniau 1–3 comitate, în toate procesele civile și penale ale nobililor și nenobililor.⁸² De altfel, modificările în timp ale titulaturii pala-

⁷⁸ Ágoston Bárány, *Temes vármegye emléke. Oklevelek* (Becicherecul Mare, 1848), Anexă, 41.

⁷⁹ DL 42753.

⁸⁰ Feneșan, *Diplomatarivm*, 92.

⁸¹ d'Eszlary, *Histoire des institutions*, I, 223.

⁸² Ibid., II, 200.

tinale, de la *comes palatinus regis* la *regni Hungarie palatinus*, reflectă în mod sugestiv evoluția autorității acestui prim demnitar al regatului.⁸³ Din veacul al XIV-lea paradigma de funcționare a puterii palatinate începe să se modifice sub incidența reformelor impuse inclusiv în sfera judiciară de către Angevini, fapt care a dus treptat la restrângerea rolului său. Astfel, Carol Robert își va rezerva pentru curtea regală dreptul de judecată în crimele majore, în timp ce Ludovic I a mers mai departe, punând capăt independenței curții palatinate prin readucerea palatinului în cadrul curții regale, de unde el va judeca nu în baza funcției sale, ci ca împuternicit al regelui. De precizat faptul că activitatea sa la curtea regală nu s-a suprapus cu cea desfășurată de judele Curiei regale.⁸⁴ Declinul importanței sale a continuat și în vremea regelui-împărat când, pe fondul sporirii atribuțiilor comitatense inclusiv în plan judiciar, s-a constatat că găzduirea dată palatinului și suitei sale a devenit prea apăsătoare pentru comitate; pe de altă parte, amenzile date celor care nu au dat curs convocării de a participa la aceste congregații au apăsât asupra locuitorilor, astfel încât comitatele s-au silit să se dispenseze de jurisdicția palatinală.⁸⁵ Se cuvine a mai adăuga faptul că palatinatul, deși a fost o înaltă demnitate în regat, nu a presupus în mod necesar o anumită știință de carte a deținătorilor săi, astfel încât, în locul palatinului, curtea sa de judecată a fost condusă de locțiitorii juridici, respectiv vicepalatinul, vicejudele regal sau protonotarul, toți profesioniști în drept.⁸⁶

Din analiza documentelor ajunse în atenția noastră am putut depista relativ puține cazuri care au ajuns în fața judecății palatinate, majoritatea lor datând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Trebuie însă să distingem două situații sensibil diferite: cele în care cauzele nobilele doamne s-au judecat în cadrul adunărilor palatinate desfășurate în comitatele lor de reședință, precum și împrejurările în care litigiile în care au fost implicate au ajuns în sedria palatinală fie la Visegrád, fie la Buda.

a. *Cazuri judecate în adunări palatinate.* Semnalate încă din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, aceste adunări s-au desfășurat din porunca regală conform datoriei slujbei de palatin, deși trebuie menționat faptul că

⁸³ Norbert C. Tóth, "Az orszag nadora," în A. P. Kiss, F. Piti, G. Szabados, eds., *Középkortörténeti tanulmányok 7 (A VII. Medieviztikai PhD-konferencia, Szeged, 2011. június 1–3)* (Szeged, 2012), 444–445.

⁸⁴ Susana Andea, *Congregații palatinate și voievodale (sec. XIII–XIV)/ Palatine's and Voivodal Congregations (13th–14th Centuries)* (Cluj-Napoca: Argonaut, Mega, 2013), 25.

⁸⁵ d'Eszlary, *Histoire des institutions*, II, 202.

⁸⁶ Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 220; Norbert C. Tóth, "A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségszolgálat alatt (1387–1392)," *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 130 (2009): 86.

autoritatea acestuia, valabilă în general asupra teritoriului întregului regat, a exceptat totuși voievodatul Transilvaniei, Dalmația, Croația, Slavonia, banatul de Mačva și cel de Severin, precum și orașele privilegiate. S-a apreciat că epoca aparține „a fost perioada de maximă activitate a congregațiilor palatinală ținute cu unul, două sau trei comitate în care palatinul face judecăți”.⁸⁷ Aceste adunări au reprezentat în epocă atât o autoritate de apel împotriva judecății tribunalelor comitatense, cât și o instanță a tuturor pricinilor nobililor și nobilelor, cu excepția celor de importanță capitală atribuite suveranului. Scopul principal al judecății itinerante a palatinului a fost acela de stârpire a hoților și răufăcătorilor, la care s-au adăugat și alte pricini precum fraudele și dreptul vamal, litigiile de proprietate, hotărnicirile, opreliștile la punerea în stăpânire, instalarea de demnitari etc.⁸⁸

Pentru comitatele bănățene am depistat două cazuri cu implicare feminină dezbătute în cadrul unor adunări palatinală. Primul, și cel mai interesant, s-a judecat în adunarea condusă de palatinul Nicolae Kont, *prope civitatem Mezeusomlyou* în perioada 22–30 iulie 1364, congregație ce a reunit comunitatea nobililor din comitatul Caraș.⁸⁹ Cazul a fost dezbătut în ziua de 26 iulie și a privit acuzația formulată de Petru de *Farkasfalva* împotriva cumnatei sale, Clara, văduva lui Farkas de *Farkasfalva*, reprezentată în proces de către Toma de Bayton, care avea asupra lui scrisoare de împuternicire palatinală. Din conținutul documentului se degajă o problemă obișnuită de viață, care însă a degenerat într-un adevărat conflict care a adus părțile în fața judecății celui mai înalt demnitar al țării. Se pare că după moartea soțului ei, Clara a reușit să își refacă viața, căsătorindu-se potrivit ritului creștin (*lege romana se in consortem coniunxisset*) cu Ioan, fiul lui Balassa de Teyed. Problema s-a ivit atunci când, mutându-se în noua casă, a fost acuzată de fostul ei cumnat că a luat cu ea o serie de bunuri⁹⁰, precum și suma de 33 de mărci rămasă de la fratele său pentru „ducerea la bun sfârșit a unei pricini”, fapt care i-a adus pârâșului o pagubă de 60 de mărci (o pierdere semnificativă, am zice). Toate aceste acuzații au fost

⁸⁷ Andea, *Congregații*, 25.

⁸⁸ d'Eszlary, *Histoire des institutions*, II, 201; S. Andea, “The Palatine Assemblies from Timiș and Caraș Counties and the Documents they issued in the 14th–16th Centuries,” *Transylvanian Review* XXII, suppl. 4 (2013): 266.

⁸⁹ DRH-C, vol. XII, A. Răduțiu, V. Pervain, S. Belu, I. Dani, M. Wolf, eds. (București, 1985), 306. Potrivit cutumelor, congregațiile palatinală s-au desfășurat în câmp deschis, în afara așezărilor, cât mai posibil pe lângă un lăcaș de cult unde urmau să se presteze jurămintele solicitate în anumite cazuri părțile implicate în procese. Durata acestor adunări a variat de la 1–3 la început, la 6 zile la mijlocul veacului XIV, pentru ca mai apoi să crească la 14–15 zile. Andea, *Congregații*, 30–31.

⁹⁰ Lista bunurilor reclamate a fi fost luate cuprinde: 4 cai buni, 6 boi, 4 vaci, 60 de oi, 40 de scoafe, lucruri de preț ale casei, o ladă și așternuturile de pat ale mamei reclamantului.

respinse de reprezentantul Clarei, care a declarat în fața adunării că pârâta doamnă este “cu totul nevinovată și neatinșă de toată pâra și învinuirea de mai sus, adusă de zisul Petheu” (*quod ipsa domina Clarra in totali premissa actione et acquisitione ipsius Petheu innocens esset penitus et immunis*); și cum acesta din urmă nu a reușit să aducă dovezi scrise ale prezumtivelor fapte, adunarea a hotărât ca nobila doamnă să depună jurământ asupra nevinovăției sale în biserica închinată Sfintei Fecioare din satul Gay, în fața omului de mărturie al capitlului din Titel, pe care Clara se obliga să îl aducă acolo pe cheltuiala sa. Conținutul documentului trădează o atitudine vindicativă a fostului cumnat al Clarei, nemulțumit probabil de recăsătorirea văduvei fratelui său. Acuzația de a fi spoliat fosta familie de o mică avere poate ascunde o altă motivație tot de natură pecuniară: Clara nu numai că a părăsit casa fostului său soț, dar s-a și recăsătorit în mod legitimat de Biserică, așa că, potrivit uzanțelor, ea era îndreptățită să ceară fostei familii dota și darurile de nuntă cu care venise în primul ei mariaj. A fost cuantumul acestora apropiat de valoarea bunurilor pe care a fost acuzată că le-ar fi sustras din fosta sa casă? Sau poate aceste bunuri au reprezentat, cu adevărat, dota și darurile ei de nuntă? Documentul nu lasă să se întrevadă acest lucru; și totuși, ce l-ar fi putut motiva pe Petru de *Farkasfalva* să inițieze o acțiune juridică de o asemenea amploare, care să ajungă până în fața adunării palatinale, dacă nu răzbunarea sau cupiditatea, sau și una și alta.

Al doilea caz identificat face referire doar indirect la prezența unei nobile doamne în calitate de martoră în cadrul unui proces de omucidere. Cazul a fost judecat în 21 mai 1370⁹¹, ultima zi a adunării palatinale conduse de palatinul Ladislau, duce de Oppeln, adunare ce a reunit congregațiile nobiliare ale comitatelor Arad și Cenad *prope villam Orod*. A fost vorba de o crimă ce a avut loc în urmă cu 4 ani în apropiere de moșia *Kasa* din comitatul Arad, comisă de Emeric, fiul lui Ioan de *Kasa*, asupra a doi familiari ai nobilului Ștefan de Szer care încercau să ajungă *in libera via* pe moșia *Zeudy* a stăpânului lor. Însuși regele a cerut capitlului din Cenad anchetarea cazului, ocazie cu care mai mulți nobili din *Kasa*, printre care și văduva lui Petru *Nigri*, au depus mărturie asupra evenimentelor. Concluziile acestei anchete, împreună cu mărturia cu mâna pe cruce a vicecomiților, a juzilor nobiliari și a juraților celor două comitate au fost prezentate în adunarea palatinală, care constată vinovăția lui Emeric de *Kasa*, cel care cu cruzime și cu *malitia preconcepta* i-a ucis pe cei doi servitori. Considerăm nimerit să atragem atenția asupra faptului că mărturia văduvei a avut aceeași greutate ca cea a nobililor bărbați ascultați de anchetatori, o echivalență juridică care considerăm că nu trebuie privită ca un drept excepțional acordat femeii, ci ca un fapt de practică judiciară obișnuită chiar și în acele vremuri.

⁹¹ DL 91762; Andea, *Congregații*, 152.

b. *Procese judecate în cadrul scaunului palatinal*. Alte câteva spețe s-au judecat în fața sedriei palatinală din cadrul Curiei regale, fie la Visegrád, fie la Buda. Ne-a atras atenția însă faptul că am putut regăsi numele unor femei din familii importante ale comitatelor bănățene ale căror păsurile au avut acces în sferile justiției centrale, în fața palatinului. Spețele înfățișate spre judecare s-au înscris în categoria litigiilor obișnuite, corelate dreptului de stăpânire patrimonială sau de deținere a unor acte de proprietate. Bunăoară, în 26 iunie 1385⁹² văduva lui Farkas de Teyed (prin intermediul lui Toma de Kwbia) a ridicat opreliște în fața reprezentantului palatinului și cel al Capitlului din Arad față de dorința magistrului Ștefan de Szer, exprimată în fața scaunului palatinal în 7 iunie 1385⁹³, de a lua ca zălog o parte din posesiunea *Teyed* ce aparținuse cândva lui Farkas de Teyed. Cum această bucată de moșie se învecina înspre vest cu alte proprietăți ale magistrului Ștefan, se poate presupune că acesta a încercat să își extindă dreptul de stăpânire asupra unei părți mai mari de moșie în detrimentul văduvei. Consecința a fost aceea că cele două părți au fost convocate în fața palatinului în termen de 15 zile de la sărbătoarea Sf. Ioan Botezătorul. Nu cunoaștem însă deznodământul cauzei.

Un alt proces de stăpânire care a ajuns în fața palatinului s-a desfășurat în decursul anului 1446 între familia de Firiteaz și vecinii lor, influența familie Posa de Szer, obiectul litigiului fiind dreptul de stăpânire asupra moșiilor *Symand* și *Fewldwar* din comitatul Arad. Pornit la nivel local, în fața capitlului din Arad⁹⁴, procesul a ajuns în fața palatinului, cauza fiind susținută de Ioan Literatul de Firiteaz care, alături de soția sa, Anych, îi acuză pe frații Ștefan și Ioan de Szer că au ocupat cu forța respectivele moșii. Știm că procesul a trenat pe parcursul anului 1446, existând mai multe amânări⁹⁵, fără a cunoaște totuși care a fost deznodământul cauzei.

Problema actelor de proprietate se regăsește și ea printre spețele judecate în tribunalul palatinal. La urma urmelor, deținerea actelor doveditoare de proprietate s-a dovedit în nenumărate rânduri vitală pentru femei, mult mai periclitată în dreptul lor de stăpânire de pretențiile nobililor bărbați. Cu siguranță că acesta a fost motivul pentru care văduva lui Toma de Telegdi și-a trimis procuratorul (pe Ștefan *Magnus*) în fața palatinului Nicolae de Gara pentru a-i prezenta plângerea împotriva magistrului Ladislau, care ar fi ajuns în mod necuvenit în posesia unui act asupra posesiunilor ei *Akach* și *Zentmiklos* din comitatul Cenad. La cererea văduvei, palatinul a convocat în 16 mai 1382⁹⁶ cele

⁹² Fekete, *Temesi bántás*, 1245.

⁹³ Ibid., 1242.

⁹⁴ Pesty, *Diplome*, 159.

⁹⁵ Ibid., 167, 169, 170, 172.

⁹⁶ Fekete, *Temesi bántás*, 1212.

două părți la Visegrád pentru a da o rezolvare cazului, ocazie cu care se pare că acuzatul ar fi adus documentul solicitat, respectiv un privilegiu mai vechi, emis de Carol Robert în 3 iulie 1334, care consfințește pretenția văduvei asupra acelor posesiuni. Consecința a fost aceea că instanța palatinală, luând act de cele prezentate, a decis să transcrie acest privilegiu și să îl înmâneze împluternicului văduvei Telegdi pentru a întări dreptul acesteia de proprietate asupra sus-numitelor moșii.

Exemplul furnizat de procesul pentru acte de proprietate desfășurat în cadrul familiei Himfi este mult mai grăitor în ceea ce privește amploarea la care putea ajunge o asemenea problemă. Judecat în fața scaunului palatinal timp de mai mulți ani, procesul debutează cu acuzația lansată în 29 septembrie 1387⁹⁷ de împluternicului văduvei lui Benedict Himfi împotriva cumnatei acesteia (văduva lui Nicolae Himfi) și a nepotului ei, Ștefan de Remetea (fiul lui Petru Himfi) cum că aceștia ar deține în mod necuvenit actele de proprietate asupra moșiilor *Ermen* (Gherman) și *Akatzow* din comitatul Caraș. Totul a pornit, se pare, de la faptul că în urmă cu câțiva ani, fostul ban Benedict, aflat pe proprietățile sale din comitatul Veszprém, a încredințat spre păstrare lui Nicolae Himfi și lui Ștefan de Remetea mai multe acte de proprietate asupra posesiunilor sale din comitatul Caraș.⁹⁸ După moartea celor trei frați Himfi, pe fondul procesului de partajare a averii familiale, problema actelor de proprietate a devenit stringentă pentru principala parte moștenitoare, respectiv văduva și nepoții lui Benedict Himfi. Cum moștenitorii lui Petru și Nicolae nu au cedat aceste acte aflate acum în posesia lor, litigiul nu a putut fi rezolvat decât printr-un nou proces. Cercetările la fața locului, efectuate în decursul anilor de capitlurile din Cenad, Veszprém și Arad, au certificat, pe de-o parte, veridicitatea acuzațiilor, precum și faptul că văduva lui Nicolae Himfi, acuzată de deținerea necuvenită a actelor, a declarat că a predat între timp aceste acte lui Ștefan de Remetea.⁹⁹ De altfel, un document din 17 august 1391¹⁰⁰, redactat de capitlul din Arad, a consfințit înțelegerea intervenită între Ștefan de Remetea și reprezentantul văduvei lui Nicolae Himfi, conform căreia văduva îi predă lui Ștefan actele de proprietate asupra moșiilor *Secaș* (*Schekas*), *Woya*, *Keuhesd*, *Ermen*, *Acastho* și *Bastiuiss* din comitatul Caraș în schimbul moșiei *Moyafalva* și a unei mori, care urmau să se constituie în $\frac{1}{4}$ parte din stăpânirile deținute anterior de Nicolae Himfi. Nu știm să fi existat o înțelegere similară între urmașele lui Nicolae Himfi și văduva lui Benedict Himfi. În fapt, în anii următori asistăm la noi amânări ale

⁹⁷ Pesty, *Krassó*, 171.

⁹⁸ *Ibid.*, 180.

⁹⁹ Maria Holban, "Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)," *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 29–30.

¹⁰⁰ Pesty, *Krassó*, 217.

procesului început în 1387, cauzate de participarea lui Ștefan de Remetea la campaniile militare inițiate de regalitate.¹⁰¹

3. *Scaunul de judecată al judeului Curiei regale.* Încă din veacul al XIII-lea judele Curiei regale a devenit un înalt demnitar al regatului, fiind definit în formulele de cancelarie ca *judex curiae regiae*. În calitate de înlocuitor permanent și reprezentant al regelui, judele a fost cel care a exercitat puterea judiciară *in presentia regis*. Din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, odată cu organizarea tribunalelor octavale la curtea regală (*justitia octavalia*), decizia în toate cauzele litigioase va intra în competența judeului Curții, exceptând totuși spețele orașelor și a comunităților privilegiate. În perioada în care palatinul a părăsit curtea regală, judele Curiei a fost cel care a exercitat justiția în prezența regelui sau în locul său, în calitate de “administrator ordinar cu cea mai înaltă jurisdicție din Ungaria prin voința regală”.¹⁰² Odată cu revenirea palatinului la curtea regală, judele Curiei, plasat după el în ierarhia regatului, a păstrat totuși rolul de locțiitor ordinar al regelui, convocarea în fața monarhului devenind echivalentă cu convocarea în fața judeului. Trebuie menționat faptul că, spre deosebire de rege sau de palatin, ale căror judecăți s-au putut desfășura și itinerant, scaunul de judecată al judeului a funcționat doar în cadrul curții regale (*in sedes judiciaria regia*), niciodată pe proprietățile sale.¹⁰³ La fel ca în cazul palatinului, complexitatea funcției a presupus în timp și împărțirea atribuțiilor cu locțiitori desemnați, respectiv vicejudele Curiei (*vice judex curiae*) și protonotarul.

Dintre spețele judecate în fața judeului Curiei regale, spicuim câteva pe care le considerăm mai relevante pentru demersul nostru. Un caz interesant a fost acela al Caterinei, fiică a răposatului Ladislau de Omor (*Wmur*) și soție a lui Ioan de Beregsău (*Berekzou*) care, după moartea fratelui ei, Bartolomeu, se vede nevoită să apere în instanță dreptul de stăpânire familială asupra a două moșii din comitatul Caraș. Documentul din 11 iunie 1390¹⁰⁴, emis din Visegrád de judele Curiei, Emeric Bubek, cuprinde din fericire toți pașii anteriori care au dus la sentința finală. Situația, destul de rar întâlnită, se dovedește benefică atât pentru ilustrarea modului în care justiția funcționa, cât și pentru reliefaarea rolului pe care femeile îl puteau juca în fața instanțelor în chestiuni patrimoniale. În realitate, speța a debutat în 1383 când, în fața reginei Maria și a baronilor alături de care aceasta judeca, s-au prezentat Bartolomeu, fiul lui Ladislau de Omor, în calitate de reclamant, și magistrul Hanko împreună cu fiul său, Mihail, ca acuzați. Motivul litigiului l-a reprezentat dreptul de stăpânire

¹⁰¹ Fekete, *Temesi bánság*, 1409.

¹⁰² d'Eszlary, *Histoire des institutions*, II, 204.

¹⁰³ Ibid., I, 224.

¹⁰⁴ Pesty, *Krassó*, 196.

asupra moșiilor *Scederyes* și *Zenthandras* din comitatul Caraș, ocupate, după câte se pare, abuziv de magistrul Hanko și de fiul acestuia. În această primă înfățișare regina a solicitat cercetarea cazului și prezentarea actelor doveditoare. Procesul se împotmolește în anii următori datorită morții lui Hanko și a amânărilor consecutive provocate de neprezentarea în instanță a fiului acestuia, cu tot riscul sporirii penalităților. Situația se complică și mai mult odată cu moartea lui Bartolomeu de Omor, produsă cândva în jurul anului 1388; fiind singurul moștenitor pe linie masculină al familiei sale, problema moștenirii a devenit incertă. Este drept că tatăl său, Ladislau, s-a îngrijit din timp de soarta fiicelor sale, Caterina și Ana, cărora le donează prin testament în anul 1372¹⁰⁵ posesiunea *Rudarosama* și altele nenominalizate din comitatul Caraș (*filialibus rarissime propter rarissime filialitates affectum testamentaliter dedisse, donasse et contulisse*). În pofida acestui confort financiar asigurat de tatăl ei, Caterina nu va ezita să preia cauza procesuală a fratelui său mort, astfel încât o regăsim în anul 1388 ca parte reclamantă în procesul cu Mihail, reluat în fața judeului Emeric Bubek, ea fiind reprezentată în instanță de Blasiu, fiul lui Dominic. De data aceasta, reprezentantul Caterinei a prezentat trei acte doveditoare, unul al capitlului din Strigونی și două ale fostului jude al Curiei regale, Iacob Szepesi. Primul act, datând din anul 1329, reprezenta un contract prin care Nicolae, fiul lui Teodor de *Weyteh* i-a vândut lui Gall de Omor (notar regal) un mare număr de posesiuni în comitatele Timiș, Caraș și Sirmium, în fapt o adevărată avere în valoare de 1000 de mărci de Buda. Din cadrul acestor proprietăți interesează moșia *Dench* din comitatul Caraș, care avea în componența sa și posesiunea *Scederyes*. Celelalte două scrisori, date în 1379, erau transumpturi ale unor acte din 1362 prin care, în două rânduri, un oarecare Ioan de *Chernench* îi vinde lui Ladislau de Omor (fiul lui Gall de Omor) ½ din moșia *Zenthandras*, după care îi va zălogi acestuia și cealaltă jumătate. Actele prezentate de reprezentantul Caterinei au dovedit fără putință de tăgadă modul în care cele două moșii au ajuns în proprietatea familiei Omor. Și cum pârâtul Mihail nu a putut să aducă documente care să îi susțină pretențiile, sentința finală pronunțată de judele Emeric Bebek alături de baronii și nobilii țării a recunoscut dreptul de stăpânire al Caterinei asupra acestor proprietăți, achiziționate anterior de bunicul și tatăl său. Actul din 1390 a reprezentat punctul final al procesului, respectiv punerea în posesie a Caterinei, realizată de capitlul din Cenad, moment în care, aflat la fața locului, Mihail nu a mai ridicat nicio opreliște.

Un alt proces complex a fost finalizat de judele Ștefan Bebek în 12 mai 1368¹⁰⁶, proces ce a debutat în anul 1366 în fața regelui și i-a avut ca părți pe

¹⁰⁵ Fekete, *Temesi bánság*, 1073.

¹⁰⁶ DRH-C, XIII, 483.

Marcu de Icuș (care și-a reprezentat în instanță și rudele sale, doamnele Kacho, Elisabeta și Caterina, ficele lui Mihail de Puerzegh), de cealaltă parte situându-se românii Carapciu, Stanislav, Ladislau și Nicolae, foști boieri munteni refugiați în regat în anii anteriori și donați de rege în 1359–1361 cu moșii în comitatele Timiș și Caraș. În dispută a fost hotarul dintre stăpânirile celor două familii: *Olykus* (Icușul de Jos), aparținând lui Marcu și celor trei femei, și *Feulykus* (Icușul de Sus) al familiei muntene. Inițial, în 1366 nobilii români ar fi cerut regelui și moșia *Olykus* ca ținând de dreptul său de danie, pentru a o alătura proprietăților lor. Cercetarea la fața locului cerută de rege a dovedit însă faptul că respectiva moșie aparținea lui Marcu și celor trei femei în baza unui privilegiu emis în 1288 de Capitlul din Cenad prin care *Olykus* a fost dat ca sfert filial unor nobile din familia fostului ban Teodor de Veytegh, ai căror urmași erau reclamanții. Mai mult, Marcu de Icuș i-a acuzat pe români că folosesc nejustificat cea mai mare parte a posesiunii, alipind-o stăpânirii lor *Feulykus*. De cealaltă parte, Ladislau, în numele lui și al fraților săi, a prezentat actul de danie regală din anii anteriori și s-a plâns că sus-numitul Marcu și cele trei femei ar fi desprins și hotărnicit 8 sate românești din *Feulykus* pentru a le alipi moșiei *Olykus*. Deoarece în fața adunării țării niciunul dintre actele prezentate nu a ținut loc de act de hotărnicire, regele ordonă să se meargă la fața locului pentru a se efectua o hotărnicire dreaptă, recomandându-i pentru aceasta pe fiii lui Pousa de Szer, care au ținut ca *honor* moșia Icuș, cunoscându-i astfel hotarele. În 1368 judele Curiei regale, Ștefan Bubek, a preluat cauza și a cerut Capitlului din Arad să treacă la aplicarea sentinței, ceea ce se va și întâmpla prin hotărârea capitulară din 8 iulie 1368¹⁰⁷, care consemnează o hotărnicire riguroasă, amănunțită a celor două moșii.

Alte cauze le înfățișează pe unele femei ridicând opreliști la diferite puneri în stăpânire. Astfel, în 1390¹⁰⁸ văduva lui Benedict Himfi s-a prezentat ea însăși în fața judeului Curiei regale, Emeric Bubek, în numele nepoților ei, pentru a protesta și a cere să i se interzică lui Ștefan de Remetea să doneze moșia Șoșdea surorii sale copile, care urma să se căsătorească cu Petru de Szer. În 29 decembrie 1392¹⁰⁹, într-un alt caz, capitlul din Cenad raportează judeului Curiei, Ioan de Kapla, că a trimis oameni la fața locului pe posesiunea *Zakalhaza* (Săcălaz) din comitatul Timiș pentru a-l pune în stăpânire pe Blasiu, fiul lui Domiani. Se pare că în trei scaune de judecată anterioare nobilele Elisabeta, Osanna și Ana, ficele lui Ioan, fiul lui Bogdan s-au împotrivit punerii în stăpânire. În cele din urmă, femeile au cedat și petentul și-a putut intra în deptul de stăpânire.

Puține au fost mărturiile depistate care să certifice strămutarea unor spețe

¹⁰⁷ Ibid., 527.

¹⁰⁸ Fekete, *Temesi bánság*, 1373.

¹⁰⁹ Ortway, *Temes*, 228.

de la comitat la instanța centrală a judeului Curiei regale. Una datează din 26 ianuarie 1445¹¹⁰, fiind vorba de un proces între două nobile, soții ale lui Toma de Holod și Petru Pestery, al căror litigiu a fost trimis de la sedria comitatului Timiș în fața judeului. Celălalt este datat în 6 septembrie 1446¹¹¹ și prezintă cazul unei văduve și a doi dintre iobagii săi, acuzați de furt și trimiși de scaunul comitatens Timiș la sedria centrală. În rest, alte cazuri întâlnite au fost simple chemări în judecată¹¹² sau amânări ale unor procese.¹¹³

Considerații finale

Parcursul setului de documente ce conțin mărturii asupra proceselor în care nobilele din comitatele medievale bănățene au fost implicate ne-a dezvăluit o latură interesantă, activă și combativă, a existenței feminine, văduvită în rest de o expunere semnificativă în cadrul unei societăți în care primatul masculinității a dominat copios toate segmentele vieții cotidiene. Deși nu avem pretenția unei cercetări exhaustive, cazurile întâlnite, problemele economico-sociale și juridice implicate, modul în care ele și-au căutat sau și-au aflat rezolvarea în fața tribunalelor Curiei regale, ne-au oferit prilejul de a face câțiva pași în plus în universul feminin al epocii, cu rezultate mulțumitoare, uneori chiar surprinzătoare. Căci parte din șabloanele create în decursul timpului, considerate imuabile, care au izolat femeia evului mediu în cercul restrâns al familiei, par a nu se suprapune integral asupra realităților acelor timpuri. Cu toate limitele conținutului documentar, circumscris stilionarelor vremii și nevoii de a exprima strict o realitate juridică, micile detalii generate de particularitățile multor spețe ne-au dat posibilitatea de a surprinde o serie de aspecte interesante ale problemelor cu care nobilele doamne s-au confruntat în epocă, ce merită a fi punctate. Împreună, aceste amănunte au conturat, sperăm noi, o imagine mai vivace și mai nuanțată a rolului pe care femeia l-a jucat atât în cadrul familial, cât și în cel social, desigur păstrând proporțiile și nerecurgând la generalizări forțate. Este un demers care rămâne deschis cercetărilor viitoare, noi surse de informare putând contribui la completarea acestui tablou al cotidianului feminin medieval.

¹¹⁰ Iusztin, *Politică și administrație*, 186.

¹¹¹ Ibid., 187.

¹¹² DL 91709.

¹¹³ Ortway, *Temes*, 240; Fekete, *Temesi bánság*, 1440.

**IN SEDES JUDICIARIA (II). WOMEN IN THE MEDIEVAL BANAT
BEFORE THE COURT OF ROYAL CURIA. LAWSUITS**

Abstract

I have tried to analyze a series of general aspects of interaction of the women with the central and local judiciary milieu during the Angevins and Sigismund of Luxemburg rule in the Hungarian kingdom; it was the subject of the first part of my research relative to noble women in the medieval Banat, I published the late year. If the previous research broached the social-juridical statute of those ladies involved in lawsuits, the role they played in (accusers or accused persons), the way they presented or were represented before the courts and the costs the lawsuits obliged them to pay for, I try now to analyze the various species the noble ladies were involved in. The complexity of the subjects I had met during my research obliged me to approach for the present study only the species submitted to the central sedria, to the courts of the royal Curia, due to their gravity. The reference materials I have used point out an interesting, active and combative side of the female existence deprived otherwise of a significant exposition within a society copiously dominated by the male existence. I won't pretend to have made an exhaustive research, but the cases I met, the economic and social or juridical problems, the way those ladies tackled or solved the problems offer the opportunity to step forward inside the feminine universe at that time, with satisfactory results. So, some of the commonplaces which isolated the women in the Middle Ages in the restrained circle of her family seem not to integrally superpose the realities of that era. In spite of the references limited content following the time patterns and the necessity of a rigorous expression of a juridical action, the details resulted from the particularities of many species let us find out a series of interesting aspects of the problems the noble ladies had to confront, and it is worth pointing them out. The details outline together I hope a more lively and varied image on the role the woman played both within her family and the social milieu, without forced generalization and always keeping within the bounds, naturally. Another notice must be added to: given the type of the preserved acts, the documents content differ from case to case; it is the reason of operating with detailed data in certain cases, whiles in other cases I have at my disposal only summary ones on some judiciary actions.

THE VICEBAN, THE NOBLE JUDGES AND “THE TRAITOR” (THE BIOGRAPHIES OF THE OSZLÁRI AND THE PORAZFALVI FAMILIES)*

Elek Szaszko**

Keywords: family history, medieval Temesköz, locally esteemed families, noble judges, the viceban of Szörény, the coup of 1403

Cuvinte cheie: istorie familială, regiunea medievală Temesköz, familii locale importante, juzii nobililor, vicebanul Severinului, lovitura din 1403

1. Introduction

The title of the paper refers to the most significant landmarks of the life of four noblemen, who are Laurence of Oszlár, the viceban of Szörény (Severin) before 1393, Mark and Nicolaus of Porazfalva, the noble judges (Latin: *iudices nobilium*, Hungarian: *szolgabíró*) of Krassó (Caraș) county during the 1340s and Paul of Oszlár, the brother of the aforementioned Laurence, who committed treason by participating in the 1403 coup against King Sigismund. At this point, it might seem that these two families have nothing to do with each other, so one may ask why to discuss them together on the same pages? The answer lies in two simple facts: firstly, both families originally resided in the medieval Temesköz region¹ – the Oszlárís from Temes (Timiș), the Porazfalvis from Krassó county – giving the geographical framework of their relation; secondly, in the early 15th century this relationship grew stronger through a marriage connection established between the daughter of Laurence of Oszlár and the son of Nicolaus of

* This paper is supported by the MTA Bolyai Academic Scholarship Award 2015–2018.

** Karinthy Frigyes Bilingual Secondary School, Budapest, e-mail: szaelek@yahoo.com

¹ It is important to stress that the terms *Bánát/Bánság* and *banatus Themesiensis* (banate of Temes) were not used in the Middle Ages, for the simple reason that this political and administrative formation was created only in the 18th century. Consequently, it is much more correct to use either *Temesköz* – a term found in medieval documents, though, used merely as a geographical designation – or *the Region between the rivers Danube, Tisa and Mureș* (Hungarian: *Duna-Tisza-Marosköz*) when referring to this area (István Petrovics, “Towns and central places in the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureș region in the Middle Ages,” *Banatica*, 26/II (2016): 87–88, footnote nr. 18).

Porazfalva. Otherwise, concerning landed wealth, attitudes, career opportunities etc., the two families stood at the different ends of the society of the county nobility. Despite this fact, both reached an esteemed and prestigious status within and beyond the local noble community, which is evidently proven by what is indicated in the title: the office-holding of Laurence, Mark and Nicolaus and Paul's involvement in key events in 1403.

What explains our choice to introduce the comprehensive biographies of these two families in this paper, is our original curiosity for learning about the identity and the family ties of the locally important participants of the county communities, such as noble judges, regularly appearing royal men, men of the county, etc. Since the number of the sources is limited on the region, it was not evident at all that our investigation would go beyond the general collection of genealogical facts and the overall summary of the landed wealth of the selected families. However, as the process of data collection was going on, it soon became clear that, even with its limitations, the history of the Oszlárís and the Porazfalvis promises the opportunity to attempt a much deeper analysis, that is, to have an insight into the relations, the careers and the political participation of the locally esteemed families belonging to the group of nobility with middling wealth. So, no matter how many families have been identified from the medieval Temesköz with members who were rich enough or were entrusted with tasks by the community², the original plan to include each of them in this paper had to be omitted and the number of families involved in the inquiry was finally reduced to two.

To contribute to the systematic socio-historical investigation of the Oszlári and the Porazfalvi families, traditional and modern approaches of family history were used. Therefore, this paper intends to focus not only on the reconstruction of the landed wealth and the genealogical trees of the families, but on the contextualising of the main turning points in the lives of the family members as well so as to reveal the circumstances which determined the rank of the Oszlárís and the Porazfalvis in the region. Also, to get a more precise and realistic image about their overall status within the noble community, we were fortunate enough to identify many of the social connections of the family

² The list of potential families belonging to this category includes more than 20 names such as the Iktári Betlen, the Gáji Csölnök, the Majosfalvi, the Csatári Ernyefi, the Gyertyánosi, the Szarvastelki Vaski and the Perdveji families as deputies (*vicecomites*) of Krassó, while concerning the noble judges and other trusted members of the community, the list would consist of the Erményi Magyar, the Gegusfalvi, the Fűteleki, the Csatári Csire, the Bajlai, the Benkefalvi, the Partasi, the Gyülvézi, the Tejedi, the Gyal mári, the Helimbai, the Györögi, etc. families. The publication of their biographies, however, would have exceeded the word limit of the present paper.

members (e.g. marriage relations and *familiaritas*) which added further details about the socio-historical backgrounds of these families.³

2. The Oszlári/Pelbárthidai Family

2.1. The Origins

The Oszláris – the use of Pelbárthida as a distinctive possession will be discussed later – are amongst the few non-baronial noble families from the medieval Temesköz region whose genealogical tree and whose short biography can be found in the historical literature. In a study published by Mór Wertner in 1908 the main cornerstones of the family history and its key figures have already been identified⁴, while their compact family tree is not missing from Pál Engel's great volume of genealogical work either.⁵ The presence of the Oszláris in these publications apparently points towards the relative significance of the family, especially knowing that modern and complex researches about other important families from the region (e.g. the Gyertyánosis, the Szarvastelkis, the Macedóniais, let alone the Himfis) have not been carried out yet. Although no matter how thorough Wertner's work had been in his time, its reconsideration is well proven, for instance, by their family tree reconstructed in Engel's book. Next to this, the revision of the aforementioned study on the Oszláris is also

³ The history of medieval Temesköz has been in the focus of research interest since the late 19th century and the contribution of Sándor Márki, Frigyes Pesty, Tivadar Ortvy and Antal Fekete Nagy is undisputable in this matter due to their document collections (either published or in manuscript) and monographies (Sándor Márki, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II/1 (Arad, 1892); Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, [hereafter Krassó, vol. I–II/1–2, III] (Budapest, 1882–1884); Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesmegye és Temesvár város történetéhez*, ed. Tivadar Ortvy, vol. IV/1 1183–1430 (Pozsony, 1896) [hereafter *Temes I*]; the manuscript of Fekete Nagy can be found at The National Archives of Hungary (hereafter MNL OL P 1732) Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, boxes 1–3). It also has to be noted that our work has been inspired by the recent studies of Norbert C. Tóth, Tibor Neumann and István Kádas with their socio-historical approach towards the lower nobility (Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban* (Nyíregyháza, 2008); Tibor Neumann, “A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban,” *Századok* 136 (2002): 417–450; Tibor Neumann, “Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása,” *Századok* 139 (2005): 261–289; István Kádas, “Megyei emberek az észak kelet-magyarországi megyei oklevelekben,” in Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter, eds, *Micae Mediaevales. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, vol. IV (Budapest, 2015) 107–123; István Kádas, *Észak kelet-Magyarország szolgabírói társadalma az Anjou-kortól Mohácsig. Sáros megye példája*, [unpublished PhD dissertation] – here I have to thank the author who allowed me to have access to his manuscript).

⁴ Mór Wertner, “Az Oszlári és Pelbárthidai Majsfi család eredete,” *Turul* 26 (1908): 64–69.

⁵ Pál Engel, *Középkori Magyar genealógia – Oszlári* (digital version: *Családtörténet, heraldika, honismeret. DVD könyvtár IV* [Arcanum Digitéka] (Budapest, 2003).

supported by the availability of new sources to the inquiry which hopefully reveals formerly unpublished chapters from the history of the family such as 1) the clarification of certain family ties (for instance the correct identification of one of their cousins, or adding new members to the genealogical tree), or 2) their involvement in politically important events (e.g. the participation of Paul of Oszlár in the events of 1403, that is, his treason and its consequences), or 3) the socio-historical aspects of the investigation (e.g. *familiaritas*, the identification of the magnate whose retinue Paul belonged to).

From the previous works it is already known that the origins of the Oszláris reach back to the early 14th century trailing to the 1460s. The family descended from Laurence, though, the first known active member of the Oszláris was his son, Majos from the mid-14th century. Besides telling the first facts about the origins of the family, these early records provide information about the initial state of the landed possession of the Oszláris as well. Based on the complaints of Majos, titled *magister*, before the authorities of Temes county in the mid-14th century, originating from the skirmishes between him and the inhabitants of Méra over his assets called Szentgyörgy and Oszlár⁶, the family's horizon surely moved beyond the borders of Temes county right from the beginning since, by owning parts in Szentgyörgy, they had already gained a foothold in the northern part of Krassó county close to River Berzava. This fact played a significant role in their social relations with the noble community of that county as well which apparently manifested in marriage connections and lawsuits (see the details later).

Considering the prestige and the landed wealth of the family, the next few decades brought significant changes in their status, however, not much is known about the background of their rise. What becomes evident from the documents is that the amount of the lands that the Oszláris possessed in Temes county could have been much larger originally. As it turns out from the complaint of Laurence, Paul and John, the sons of Majos from 1389, they had already owned Oszlár, Kér, Antalfalva, Jakabfalva, the two Sebeds and Márkfalva by the late 14th century.⁷ Furthermore, the accounts from the mid-15th century provide genuine information about how the family managed to add other possessions to their well-established landed wealth in Temes and, as it will be discussed later, in Bihar counties reaching the status of the upper end of the well-to-do nobility.⁸

⁶ September 9, 1343: MNL OL Collection of Charters (hereafter DL) 40914., August 8, 1351: MNL OL DL 41167 (see: Wertner, "Oszlári," 65.)

⁷ April 7, 1389: MNL OL DL 42421.

⁸ See Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I–III, V (Budapest, 1890–1913) (digital version: *Családtörténet, heraldika, honismeret. DVD könyvtár IV*

2.2. *John of Oszlár*

The first reference about the members of the next generation – the sons of Majos, namely Laurence and Paul – can be found in a postponement issued in 1378,⁹ a decade earlier than the debut of their brother, John in 1389.¹⁰ However, it has to be noted that an account from 1376 could also be regarded as an early reference to the latter.¹¹ As far as the careers of the three brothers are concerned, while Laurence and Paul turn out to be the main figures of the family, playing a significant role in the upcoming era of King Sigismund, John, unlike his siblings, occurs only in local affairs.

The following information revealed about John of Oszlár is his marriage to Dorothy, the daughter of a local nobleman called James Niger of Papd. As it can be learnt, in 1391 when Dorothy died, the male members of the Papdi family demanded that John should return those 25 horses which had been given to him as the dowry of Dorothy. The claim was, of course, rejected and turned down by John.¹² The next event that can be related to the same John, however, resulted in a more tragic and violent end. According to the accusation of Nicolas Literate of Szentgyörgy, reported from the general congregation for Temes and Krassó counties held at Temesvár (today: Timișoara, RO) in 1399, twelve years earlier John and his retinue had raided the house of his father, James of Szentgyörgy and, by setting the house in flames, James and his servant had burnt inside which, consequently, had caused their death. (Supposedly, the origins of the conflict can be linked to the neighbourhood of the two families.) Although John denied committing this malicious crime, the agreement with which the two families settled the dispute suggests that he and his men were responsible for the death of James, indeed. As it turns out, John and Paul of Oszlár pledged to pay 60 marks by instalments during the following year for the descendants of James of Szentgyörgy as a compensation. To ensure the payment of the bloodwite, the Oszlárís let Nicolas of Szentgyörgy be introduced into their possession called Kér until the total sum will have been repaid with the last

[Arcanum Digitéka, Budapest, 2003]) (hereafter Csánki II) “Temesvármegye – Főbb birtokosai: Majosi”.

⁹ October 13, 1378: MNL OL DL 8009.

¹⁰ April 7, 1389: MNL OL DL 42421.

¹¹ July 1, 1376: MNL OL DL 42011. In this document, John is told to be the son of Majos of Majosfalva. The attribute, however, makes the association dubious since none of the Oszlári family members was called of this possession earlier and nor was it used later. On the contrary, the possession was used distinctively by the Majosfalvi or Oroszapáti family residing in Krassó county (see Krassó II/2. 18–20.), but, on the other hand, there is no known member of this family from this era who was called John.

¹² April 2, 1391: MNL OL DL 42478.

instalment.¹³ However, this solution seemingly did not satisfy either party. A year later the sons of Paul of Oszlár voiced their objection to the will of their father and uncle before the authorities of Temes¹⁴, while John also complained about the proceedings carried out by the victim's family since, according to his words, he had already paid 440 small forints as a reward to them ten years before.¹⁵

Following this case, there are only very limited accounts about the members of the line descending from John who is no longer mentioned alive in the sources. To our knowledge, he had two sons, Majos and Nicolas who, knowing the year of death of their mother, must have been born before 1391. The two are mentioned first when their uncle, Paul acted personally in charge of them related to a daughters' quarter issue before King Sigismund at Temesvár in 1406¹⁶, while according to the complaint of his cousin (Peter) in 1430, Majos tried to expel him from both of his house and his portions in Oszlár.¹⁷ This issue can surely be related to a division of the family's possessions because we are informed from an account issued five years later, in 1435, that Peter had pledged the portions of Majos (*fratris sui condivisionalis*) to Thomas and to Ladislás of Szarvastelek and now he wanted to take these portions back.¹⁸ The last identified male member of the descendants of John is his grandson, Michael, the son of Majos, once listed amongst the 50 compurgators for Ladislás Dombai (of Dombó) in 1447¹⁹, and who pledged his portions in Antalfalva for 26 forints to John of Temesköz in 1456.²⁰ However, the latest identified member of this branch of the family is Elizabeth, the daughter of Majos, who was married to John of Vág, and occurs as the widow of this nobleman from Sopron county in 1497.²¹

¹³ November 18, 1399: MNL OL DL 86557.

¹⁴ December 7, 1400: MNL OL DL 42755.

¹⁵ September 26, 1400: MNL OL DL 42753.

¹⁶ November 23, 1406: MNL OL DL 42902. *Zsigmond kori oklevéltár*, eds. Elemér Mályusz, Iván Borsa, Norbert C. Tóth *et alii*, 12 vols. (Budapest: Akadémiai, 1951–2013) (hereafter ZsO) II/1, 5130 – with reference to their potential age, see footnote nr. 12.

¹⁷ September 19, 1430: MNL OL DL 43852. *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. II, collected by Frigyes Pesty, Livia Magina, Adrian Magina, eds., (1430–1470) (Cluj-Napoca, 2014) (hereafter Temes II), 28.

¹⁸ June 27, 1435: MNL OL DL 44045.

¹⁹ May 26, 1447: MNL OL DL 14085.

²⁰ February 10, 1456: MNL OL DL 15027.

²¹ December 30, 1497: MNL OL DL 71521.

2.3. Laurence of Oszlár – the (vice)ban of Szörény

What is known about Laurence, the second son of Majos and the sole officeholder of the whole family is very little and rather controversial. Following his first two occurrences in 1378 and 1389, he is mentioned again in 1406 when King Sigismund took his journey to the Temesköz the first time after his consolidation of power following the 1403 coup.²² On this occasion, however, it was not Laurence who met the king personally at Temesvár, but, as quoted above, his brother, Paul. Nevertheless, according to the document issued at the royal presence, the encounter could not even happen because the account refers to Laurence as a deceased man! He must have died without a son as, given by the source, her daughter, Dorothy has just been offered to be satisfied with 50 forints as daughters' quarter by her uncle, Paul and her cousins.²³ It can also be learnt that Dorothy was married to George of Porazfalva, a locally esteemed nobleman from Krassó county. This marriage connection, together with what is known so far about the landed wealth, the financial condition and the marital ties of the Oszlárís further strengthens the image of the social status of the family, that is, that they belonged to the well-to-do nobility of middling wealth²⁴, and most probably to the top end of it.

On social grounds, therefore, it should not be so surprising to see Laurence to be titled *egregius* and former ban of Szörény, which eventually happens in a royal donation issued in 1410 when King Sigismund endowed him with royal lands called Vejteh and the three Oszkolás with their appurtenances (two mills in Vejteh, Somkerek, Pordan, Általkerék, Csutak, the two Pápoces, and the two Gyandras) in Temes county for his loyal services.²⁵ In accordance with the historical literature, though, the activities of families of such rank where the Oszlárís stood were normally limited to their native county, they frequently joined the service of magnates and it was mostly from among them that the stewards and the leading retainers of the barons were chosen.²⁶ Consequently, we must agree with the conclusion of Pál Engel who claims that Laurence was not the ban of Szörény – owning this title would have expected a much higher

²² Pál Engel, Norbert C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam I) (Budapest, 2005), 86.

²³ November 23, 1406: MNL OL DL 42902 = ZsO II/1, 5130.

²⁴ The term is used for families whose wealth – ranging from 20 to hundreds of holdings – assured a decent living and who played a leading role regionally (on the historiography of examining the stratification of Hungarian noble society and its English terminology see the summary of Tamás Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Körös [Krizsevi] 1400–1526* (Budapest: MTA-BTK-TTI, 2014), 7–12.

²⁵ March 30, 1410: MNL OL DL 43037.

²⁶ Pálosfalvi, "The Noble Elite," 10–11.

access to the court from him which is not justified at all –, instead, he should be considered to be the deputy of the ban (*viceban*) before 1393.²⁷

The content of the document, however, is more problematic and raises at least two questions. The first, and probably the most awkward one is the controversy caused by the mysterious “resurrection” of Laurence. In 1406, if we remember, he was once mentioned as a deceased person! The second issue is in connection with the identification of a certain Paul, the son of James who occurs in the document as a co-beneficiary through Laurence (*per eum*) and a close relative (*frater patruelis* – cousin) of him.

Regarding the first question, it should be admitted that it is difficult to check which document – the one from 1406 or the one from 1410 – states false information about Laurence’s lifespan. It is simply because all together there are four accounts in which he occurs. Therefore, it would be a tempting solution to say that the two persons are not the same, mostly, because the charter of 1410 does not indicate the distinctive possession next to the name of the son of Majos. However, it looks certain that this former *ban* is indeed identical with Laurence of Oszlár.²⁸

First, by checking the indexes of the volumes of the Charters from the Age of King Sigismund, no other match could be found with this father-son combination in the given time interval. Secondly, the provenance of the document also points towards this identification since, similarly to the one in question, most of the sources referring to the Oszlárís were preserved in the collection of Nicolaus Jankovich integrated into the collection of the Hungarian National Museum and then to the National Archives. Finally, the content of the donation with its enlisted possessions – especially Vejteh – can also be related to the claims of the Oszlári family (see later). Considering these factors, and the fact that the document is authentic, the lifespan of Laurence should rather be extended up to 1410 despite the earlier reference on him as a deceased man. At the same time, however, it should be accepted that we are left without a rational explanation for why Laurence was mentioned as a dead person back in 1406. (Most probably it was the mistake of the notary). What is more, deriving from the limited number of sources on him, there are further obscurities related to Laurence and his endowment. For example, the identity of the person seems

²⁷ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I–II (Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5) (Budapest, 1996) (digital version: *Családtörténet, heraldika, honismeret. DVD könyvtár IV.* (Arcanum Digitéka) [Budapest, 2003], “Bárók – szörényi bán”.

²⁸ It should be noted that in the study of Mór Wertner the similar identity of Laurence of Oszlár and the former (vice)ban of Szörény was taken for granted (Wertner, “Oszlári,” 66), however, Pál Engel did not indicate Laurence’s family affiliation in his work of archontology while referring to him (see: Engel, “Archontológia Bárók – szörényi bán”).

to remain unknown in whose service he held the (vice)ban title. Similarly, the services to which King Sigismund referred in the donation have proven to be rather elusive. However, apart from much of the uncertainty around him, it looks clear that Laurence of Oszlár had no male heirs for which his line died out after 1410.

The second issue brought by and related to the content of the charter of donation is the identification of Paul, the son of James called of Laurence's cousin and co-beneficiary. It has already been attempted by Mór Wertner who linked this Paul and his father to the genealogical tree of the Oszláris directly descending from the ancestor of the family.²⁹ However, the assumption of the historian has evidently proven to be wrong, basically, as it is clear now, due to the lack of access to key sources revealing the brotherhood of the three sons of Majos which do not include any male members called James. The difficulties in this Paul's identification derive from the fact that similarly to the case of Laurence the distinctive possession of Paul is not indicated in the source. However, two clues have come to the help of getting closer to the correct identification: first, the name of the assets included in the document, especially the three Oszkolais in Temes county, second, the reference on Paul's deceased father as *a ban (Paulo filio condam Jacobi similiter bani)*. As a result, it can be stated with almost certainty that this Paul seems to be identical with the cousin of Luke, the son of Mark of Oszkola, who happens to be another former (vice)ban of Szörény holding the office before 1397.³⁰ The significance and the prestige of such office holding for the Oszkolais is well shown by the fact that the former title seems to have become an integral part of the family name. At least, it is suggested by a record when Luke appeared before the authorities of Temes at the end of 1410 to give up his claim over three marks towards Stephen Himfi. Here, the notary referred to him as *Lucas banus de Ozkolla*.³¹ Presumably, the usage of the term *ban* after the name of Paul's father in the same year also exemplifies our hypothesis about the family name and its extension.

Considering the identity of Paul, the location of Oszkola and the tie of kinship indicated in the charter of donation, the most probable solution to explain the cousinhood between the Oszláris and the Oszkolais families is that Paul's father (James) married the unknown sister of the Oszláris brothers. These bonds, which possibly originate from the regional acquaintance of the families, could have developed through the time of Laurence's and Luke's office holding.

²⁹ Wertner, "Oszláris," 66–67.

³⁰ Engel, "Archontológia Bárók – szörényi bán". For the relation between the Oszkolais see the document cited by Engel which tells us that Luke had a brother called Ladislás and several cousins including a Paul, the son of James (October 30, 1397: MNL OL DL 65828.).

³¹ December 16, 1410: MNL OL DL 53563.

In this context, the obtaining of the endowment by Laurence of Oszlár, and through him, Paul of Oszkola as a co-beneficiary can obviously be interpreted as another manifestation of the strong ties existing between these two families.

2.4. Paul of Oszlár – “The Traitor”

Leaving the late 14th century behind, the history of the Oszlári family in the following period undeniably centres around Paul, the brother of John and Laurence, and his descendants. It is so because the biography of Paul and his line is more comprehensive compared to the ones of his brothers. As we could see, the activities of John were mostly restricted to the local neighbourhood, while what we could learn about Laurence’s career is rather limited, no matter how outstanding it seems to be at his level.

The third son of Majos, Paul, as it has already been cited, was mentioned as early as his siblings as he was personally involved in the affairs related to them from the 1370s to the late 90s. Soon, we can learn from 1399 that his spouse was called Helen, the daughter of John of Pelbárthida from the Egyedmonostori branch of the Gútkeled kindred residing in Bihar County.³² Learning about this marriage connection, however, is highly significant for the reconstruction of the family history of the Oszláris and not only from a genealogical perspective.

Firstly, regardless his wrong conclusion about the identity of the cousin of Laurence, the contribution of Mór Wertner should be emphasised as he successfully proved what appeared formerly as an assumption in the historical-geographical work of Dezső Csánki, namely that the Pelbárthidai Majsfi and the Oszlári families from Bihar and Temes counties are identical.³³ Secondly, it is also known that Helen and her sister were supposed to inherit the landed wealth of their father, John, as in 1365 he had been granted with the privilege of having her daughters receive his possessions after his death as if the girls were boys (*praefectio*).³⁴ Consequently, Paul of Oszlár could have high expectations for enlarging his possessions with the hands of Helen before 1399 (these portions lay in the following assets as we learn from various sources from 1399, 1438 and 1462–64: (Kis)Kágya, [the quarter of] Egyed, Pelbárthida,

³² February 21, 1399: MNL OL DL 79182. See: Engel, “Genealógia – Oszlári”.

³³ Wertner, “Oszlári,” 68–70.

³⁴ See Wertner, “Oszlári,” 69; József Holub, “Középkori fiúsítások,” *Turul* 47 (1927–2): 86 and Engel, “Genealógia – Gútkeled nem 4. Egyedmonostoriág 1. tábla: Adonyi, Pelbárthidi (the notes at Margareth and Helen) – on the rules of female inheritance in Hungary: Martin Rady, “The Filial Quarter and Female Inheritance in Medieval Hungarian Law,” in *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*, eds Balázs Nagy, Marcell Sebők (Budapest: CEU Press, 1999), 422–431. See also Martin Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary* (London: Palgrave, 2000), 103–107.

Reszege, Kozmafalva, and for a short period of time they put their hands on Petri, Jankafalva, Félegyháza, Sárköz, Bolcs, Nyék and Pércs, too).³⁵ Considering that the office holding of Laurence of Oszlár can also be located approximately to around the late 1380s and the early 1390s when Paul acquired these lands through his marriage³⁶ – theoretically doubling the landed wealth of his family –, it can be stated that the decade of turmoil at the end of the Angevin Era and the beginning of the Era of King Sigismund significantly contributed to the growth of the Oszláris' social status and wealth.

Finally, related to the rise of the Oszláris, another socio-historical aspect of the marriage of Helen of Pelbárthida and Paul of Oszlár is worth being investigated hoping to find clues about the identity of the lord whom Paul might have served. The issue has been raised by the unusual choice of the spouse from a relatively distant county which might imply that the encounter of Helen and Paul could have been helped by the fact that Paul left Temes county for a while, most probably as a member of a retinue. It would be logical to think that he joined Nicolaus of Csák who became the *ispán* of Temes in 1394 with Nicolaus of Marcal, while the former also held the office of the ispanate of Bihar from 1395.³⁷ This argument, however, is greatly challenged by the fact that in 1400 Ladislás and Peter, the sons of Paul, sued their father and uncle before the authorities of Temes³⁸, so the sons were at least 14 years old, if not older. Accordingly, they must have been born around the early 1380s, thus their parents must have tied the knot in those years, too.³⁹ Although this genealogical fact eliminates our previous idea about finding an overlapping connection between the marriage and the service of Paul in Bihar, it cannot be denied that Paul still belonged to the retinue of the Csáki family and served either Nicolas or George of Csák.

At this point, we have reached the event which could have broken the

³⁵ February 21, 1399: MNL OL DL 79182; 1438: Csánki I, "Biharmegye – Főbbirtokosai: Jankafalvi, Majosi", 1462–1464; Temes II, 336–337, 339–343, 376–369.

³⁶ However, it has to be noted that before the acquisition eventually came into being, Helen always acted on behalf of herself in legal issues related to her landed affairs (see: February 21, 1399: MNL OL DL 79182 = ZsO I, 5725; November 7, 1411: ZsO III, 319; January 16, 1414: ZsO IV, 1587; March 21, 1414: ZsO IV, 2854; May 4, 1415: ZsO V, 589). Only the descendants of Helen and Paul occur as real possessors of the maternal heritage (see later).

³⁷ Engel, "Archontológia – Ispánok: Bihar, Temes".

³⁸ December 7, 1400: MNL OL DL 42755.

³⁹ This idea is further supported by the age of Helen, their mother, of whom we know that she was already born in 1365 (see: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkew. A zichi és vasonköi gróf Zichy család idős bágának okmánytára*, vol. III, Nagy Iván *et alii*, eds. (Pest, 1874), 278–279), so, expecting that she had already given birth to her children between the age of 18 and 25, the birth years of Ladislás and Peter also falls to the early 1380s.

rise of the Oszlárís, that is, the treason of Paul during the events of 1403.⁴⁰ Obviously, the central figures of the Temesköz region were its officeholders whose attitude determined the impact that the coup against King Sigismund had on the local noblemen. It looks certain that until February 1403 this part of the country was firmly controlled by the men of the king, Nicolaus of Csák and Nicolaus of Marcal who – besides being the *ispáns* of Temes, Békés, Csanád, Csongrád, Keve, Krassó and Zaránd – had also been holding the office of the voivode of Transylvania from January 1402.⁴¹ In February 1403, however, Csáki and Marcali joined the rebels, and, with the escalation of the events led by Archbishop John of Kanizsa, their infidelity seriously challenged the authority of King Sigismund in this region.⁴² Connected to the events, the treachery of George junior Pósa of Szer – from one of the most significant families of the southern Great Plain⁴³ – did not contribute to the strengthening of the monarch's power here, either. As far as it can be seen from the scattered accounts between April and September, much of our information about the disloyal activities in this region can be related to George Csölnök of Omor and to Stephen Himfi of Remete, who apparently acted as the leading *familiars* of the two voivodes in the southern counties.⁴⁴

To counterbalance the position of the rebels in the Temesköz, however, King Sigismund could rely on Nicolaus Treutel of Nevna, the master of the treasury (Latin: *magister tavarnicorum*, Hungarian: *tárnokmester*) and the castle owner Macedóniai family, but it seems that it was not an easy situation for them either. It is known that in July the estates of Nicolaus Treutel lying in the Temesköz fell to the occupation of George's and Stephen's men who used

⁴⁰ This episode of the family history was not known by Mór Wertner.

⁴¹ Engel, "Archontológia, Bárók – Erdélyi vajda".

⁴² For their motivation and participation see: Pál Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)* (Értekezések a történettudományok köréből. Újsorozat 83) (Budapest, 1977), 43; Elemér Mályusz, *Zsigmond király uralma Magyarországon* (Budapest, 1984), 50, 54, for their itinerary see Norbert C. Tóth, "Zsigmond király tisztség viselőinek itineráriuma," *Századok* 138 (2004): 469–470.

⁴³ The details are explained in the chapter "A várbirtoklás kapujában – Szeri Pósa unokái" [On the Verge of Being Castle Owners – the Grandsons of Pósa of Szer] in Elek Szasztkó, *A Szeri Pósa család. Egy dél-alföldi előkelő család története a 14–15. században* (unpublished PhD dissertation, 2014) 61–62. (accessible from https://www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_dissertacio_The_Szeri_Posafi_family_PhD_dissertation_)

⁴⁴ In April, both were allotted salt – worth of 1000 forints – for their salary and expenses by the voivodes (April 22, 1403: MNL OL DL 53197 = ZsO II/1, 2378, MNL OL DL 53205 = ZsO II/1, 2379, MNL OL DL 48222 = ZsO II/1, 2380). In July, George was ordered to join the forces of the rebels to welcome Ladislas of Naples the pretender at Körösköz (July 21, 1403: MNL OL DL 56513 = ZsO II/1, 2548.).

the revenues of the possessions illegitimately⁴⁵, while in September the voivodes ordered George of Omor to destroy Treutel's fortified mansions (*castella*) (Jobbágy, Ohat and Széphely, all in Temes county) to the grounds so that the timber and the wood of the ruins of Széphely could be brought to Temesvár, supposedly to fortify its defence system. Meanwhile, the military preparations carried out by George also included the reparation of the moat around castle Csák.⁴⁶ Before these events, it had been attempted by the loyal Macedóniais to consolidate the situation. According to a letter issued by King Sigismund at the end of August, the king pardoned the two *familiares* after having been informed by the Macedóniais about their intention to return to his fidelity.⁴⁷ These efforts, however, did not pay off until early October. As we could see neither George nor Stephen took the opportunity to leave Csáki and Marcali. At least, this can be assumed from that urgently worded letter issued in mid-September at Nagyhatvan which prompted Stephen to arrive at the camp of the rebels as soon as possible with at least six horses.⁴⁸ Even at the end of September, when the fortune of the rebels obviously turned bad and the troops of the loyal supporters of King Sigismund had already had the advantage⁴⁹, Stephen and George were ordered by their lords to continue the resistance and withstand the attack of the enemies under the command of the *ispán* of the Seklers, George of Csák, the brother of Nicolaus of Csák. However, as the letter continues, Csáki and Marcali assured the two servicemen that there were still 15 days left of the truce with the king and that the two would be informed personally about the results of the negotiations a week later.⁵⁰

Although the previous paragraphs cannot be related to the history of the Oszlári family directly, there is a reason to present the background of the 1403 events in the Temesköz region in details. As it can be read in a document issued in November, the treacherous deeds of Michael, the son of Hankó of Berény⁵¹

⁴⁵ July 10, 1403: MNL OL DL 56200 = ZsO II/1, 2535.

⁴⁶ September 10, 1403: MNL OL DL 56505 = ZsO II/1, 2609.

⁴⁷ August 25, 1403: MNL OL DL 53201, = ZsO II/1, 2585.

⁴⁸ *Si fraternitatem nostrum vobis cupitis adesse, extunc mox habitis presentibus vos personaliter, si non, pluribus, saltem in sex equis ad nos et ad alios fratres vestros venire velitis* (September 18, 1403: MNL OL DL 56504 = ZsO II/1, 2618)

⁴⁹ Mályusz, "Zsigmond," 54.

⁵⁰ *omnibus nobis contraria revolentibus unacum aliis fratribus nostris, [...] Nicolao filio Petro insurgere et eisdem resistere velitis, dominum etiam Georgium comitem Seculorum fratrem nostrum erga v(e)stras s(er)enitates direximus, nos autem unacum rege Sigismundo treugas pacis habemus dierum quindecim* (September 25, 1403: MNO OL DL 47905 = ZsO II/1, 2628)

⁵¹ Concerning the origins of the family, it is known that Hankó was a burger from the town of Kassa (today: Košice, SVK) from northern Hungary, so the family has a non-noble origin. The first account about their occurrence in Krassó, the other end of the country, can be found in a

and Paul of Oszlár, which they supposedly had committed by joining the former voivodes, were pardoned by King Sigismund. Had it not been for the amnesty given to them, both Michael and Paul would have risked capital punishment and the confiscation of their properties, but the monarch guaranteed personal and landed security for both by forbidding any kind of harassment from the authorities of Temes County headed by Pipo of Ozora.⁵²

In the end, Paul's participation in the events did not have dire consequences, however, from this time on, he only appears in local affairs. An account from 1405 informs us that he had Peter Parvus, the official of Ohat, and the inhabitants of Jobbágy cited before the law court of Temes County.⁵³ Were it not for the names of the possessions, this source would be just another documentation of the regular skirmishes discussed before the authorities of a county. Nonetheless, the fortified mansions, which were supposed to be wrecked in 1403, were also located at the same villages. This coincidence allows us to assume that the origins of this particular case between Paul and the official of Ohat might be linked to the events that happened during the rebellion. In this context, even though this idea looks rather hypothetical, this account could be a late repercussion of Paul's involvement in the attack against the properties of Nicolaus of Treutel. Consequently, Paul served in the retinue of Nicolaus of Csák (and Nicolaus of Marcal) under the command of their chief *familiares*. Otherwise, as it can be seen, we are left without any details about Paul's contribution to the course of the 1403 events in the region for which he was given amnesty.

Concerning the means of the restoration of the royal authority in the Temesköz and the signs of normalisation⁵⁴, the most significant demonstration

transcribed document dated to 1383 in which Hankó and Michael were sued by Bartholomeus, the son of Gál of Omor for unlawfully retaining two possessions (Szederjes and Szentandrás) in Krassó county (Krassó III, 196–197). Berény, their distinctive possession, however, lay in Temes county. Following the death of his father, Michael stayed in the region and became an accepted member of the local noble community: following the 1403 events, he acted as an arbitrator for the Gyertyánosi family in their lawsuit against the Himfis (May 15, 1404: MNL OL DL 53211 = Krassó III, 245–246). Four years later, however, Michael was a deceased man whose landed wealth was donated to Pipo and Matthias of Ozora. These possessions consisted of Berény in Temes county with its appurtenances (19 inhabited and 4 uninhabited kenezian villages), Baj (with its tolls) and Szederjes (with *praedium* Szentandrás) (January 2, 1409: MNL OL DL 87809).

⁵² November 19, 1403: MNL OL DL 42797 = ZsO II/1, 2782 (see the full text in the Appendix [5.1] of this paper)

⁵³ June 23, 1405: MNL OL DL 42851 = Temes I, 367.

⁵⁴ The appointment of Pipo of Ozora in 1404 to be the *ispáns* of the counties in the Temesköz undeniable contributed to the consolidation (Engel, "Archontológia – Ispánok – Krassó," Pál Engel, Ozorai Pipo (Ozorai Pipo emlékezete), in Pál Engel, *Honor, vár, ispánság (Válogatott tanulmányok)*, ed. Enikő Csukovits (Budapest, 2003), 247–301), while concerning the signs of stability, the restart of the operation of the county authorities and the renewal of the general

of the political consolidation was apparently the personal visit and the staying of King Sigismund at Érsemlyő (today: Vršac, SRB) and Temesvár throughout November in 1406.⁵⁵ Almost all the preserved documents issued in the name of the king at Temesvár are the accounts of the seemingly never-ending rewarding of the services of the loyal ones.⁵⁶ However, as the document issued on the 23rd of November shows, this occasion was also appropriate to function as a court having the king in person which provided an opportunity to settle the greater or smaller legal cases of the local noblemen as well. As it has been quoted before, this account mentions Paul, who, representing his son (Peter) and his cousins (the sons of his brother, John), had his agreement with Dorothy of Oszlár about her daughters' quarter recorded here.⁵⁷ Notwithstanding, reaching the monarch in person could have ensured Paul that his treason had been pardoned. Besides the political hints, this source is also valuable from a genealogical point of view since it can be learnt that Ladislav, the other son of Paul, had already been dead by 1406.

Meanwhile, Paul initiated a legal case against the members of the family called Bobal of Vejteh and the noblemen of Fánccsalak claiming that they had not satisfied him with the dowry of his grandmother and owed him the daughters' quarter from the possessions called Varjútelek, Péterfalva, the two Apafásas, Teremi, Várelő and Vejteh. The first account in this matter was recorded in October 1408 when Paul appeared personally before the chapter of Csanád (Cenad) and presented his claim. However, he was charged by the respondents by stating that Paul's ancestors had already been satisfied with the daughters' quarter a long time ago, but – as they complained – neither the Bobal nor the Fánccsalaki families were able to testify their statement because the original documents of proof were taken away from them when the house of the Fánccsalakis had been raided. Nevertheless, to their knowledge – they continued – these documents are at Paul's hand now. To clarify himself from the accusations and to prove his right, in December 1408 Paul took an oath at the chapter of Csanád with 25 noblemen that he had rightful claims over these portions.⁵⁸ According to the letter of precentor Peter, the deputy (vicar) of the bishop of Csanád, issued in 1415, despite the fact that Paul was successfully awarded with the acquisition of the demanded portions with his oath in 1408⁵⁹, he refrained

assemblies, held personally by Pipo for the local nobility, can be mentioned (Elek Szaszko, "Behind the Archontology of Krassó County. Remarks on the Personnel and the Operation of the County Authorities in Krassó," *Banatica* 26/II (2016): 143.).

⁵⁵ Engel, Tóth, "Itineraria," 86.

⁵⁶ MNL OL (Collection of Photocopies) (hereafter DF) 233604, ZsO II/1, 5118–21, 5125.

⁵⁷ November 23, 1406: DL 42902 = ZsOII/1, 5130, see footnote nr. 23.

⁵⁸ October 10, 1408: ZsO II/2. 6362 = Temes I, 497–499.

⁵⁹ December 15, 1408: ZsO II/2. 6476 = Temes I, 499.

from being introduced into the lands because he feared the *ispán* of Temes, Pipo of Ozora. However, as the letter continues, seven years later the introduction was verified and finally carried out, partly due to a prompting letter from King Sigismund addressed to Pipo of Ozora which warned the *ispán* of Temes to follow his orders, and the letter of introduction was completed with the detailed description of the borders belonging to Paul's property.⁶⁰

According to the hypothesis of Mór Wertner, Paul's grandmother would be identical with the daughter of Theodor of Vejteh.⁶¹ It is true that this Theodor once belonged to the well-to-do and esteemed landlords of the Temesköz region in the 1320s⁶², but Wertner's identification is rather problematic based on what can be learnt about the families involved in the above-cited lawsuit. First, it is not evident at all that the members of the Vejtehi Bobal family and the descendants of Theodor of Vejteh could be linked together genealogically. The last known record about Theodor's sons is from 1332⁶³, while the earliest account mentioning the first member from the Bobals dates back to 1363.⁶⁴ This Michael Bobal of Vejteh, who had become the knight of the court by 1378⁶⁵, can most probably be identified with the father of Dominic and Gál Bobal of Vejteh, two of the respondents from 1408. However, as the female ancestor of the Oszlár is not mentioned by name in the document from the year of 1415, we cannot be certain whether she was the member of the Vejtehi Bobal or of the Fánctalaki family. If the former was true, she could be placed one generation above Michael Bobal. The next option would be to link her to the family of the other two respondents, but due to the limited number of sources, very little is known about the Fánctalakis. To our knowledge, this is the only account in which they occur, so we are left without any traces that would help either the identification of this lady or the reconstruction of the possible genealogical linkage between the Bobal and the Fánctalaki families.

Another interesting aspect of the case, following the discussion of the genealogical backgrounds, is the context in which this lawsuit was initiated by Paul of Oszlár. Knowing about the circumstances, it cannot be denied that the end of the first decade of the 15th century could have ended much worse for the Oszlár is

⁶⁰ February 6, 1415: ZsO V, 192 = Temes I, 496–503.

⁶¹ Wertner, "Oszlári," 67.

⁶² György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. III (Budapest: Akadémiai, 1987), 474.

⁶³ Engel, "Genealógia – Csanádnem 1. Főág 4. tábla: Bogyoszlóága".

⁶⁴ January 25, 1363: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 358 = Batth. Miscell. Heimiana, nr. 186 and MNL OL DL 51984 = Krassó III, 51.

⁶⁵ January 4, 1378: MNL OL DL 42089 = Krassó III, 132–136. The last accounts in which Michael occurs were issued in 1381. In one of these records, he is called of Zdenes (March 25, 1381: MNL OL DL 52359 and July 29, 1381: MNL OL DL 42200).

especially due to the treason of Paul. Next to this, the relatively large sums of expenses (440 forints of bloodwite and 50 forints of daughters' quarter) could also have had a negative impact on the family, for instance, causing their impoverishment. In the end, however, the status of the family remained unharmed, what is more, the successful realisation of the claim over their grandmother's quarter portions around Vejteh resulted in the enlargement of the Oszlárís' landed wealth in Temes county. Now, it is also clear that the donation of royal Vejteh and Oszkolla with its appurtenances to Laurence of Oszlár in 1410 was not accidental. With the acquisition of these parts through a royal endowment, Laurence's brother, Paul was most probably able to emphasise his and his family's claim over the demanded territories more effectively which finally contributed to his success in February 1415.

The last known activities in Paul's life can be related to a legal issue with one of the tenants of Nicolaus Treutel from Maráz. As it can be expected, Paul dealt with the matter in person before the authorities of Temes at Temesvár appearing at the county court (Latin: *sedes iudicaria/sedria*, Hungarian: *megyei ítélőszék*) held on the third day of September and the one following it in two weeks' time.⁶⁶ Nevertheless, these are the last accounts in which Paul occurs.⁶⁷ He surely passed away between 1415 and 1420 because when the names of the family members return in the records, it is no longer Paul but the next generation of the Oszlárís whom the history of the family continues with.

2.5. Peter of Oszlár/Pelbárthida

Concerning the period between 1420 and the 1460s, which marks the end of the male line, the main achievement of the living members of the Oszlárís was the maintenance of the family's established status and landed wealth. Most of the records related to the family in this era upheld the activities of Paul's descendants, namely his son, Peter and the children of the latter, Ladislás and George. However, a few accounts are also available about the branch of Paul's brother, John including his son, Majos and his offspring, Michael and Elizabeth.

Considering the landed issues, Peter's acquisitions in Bihar county should be mentioned first. These lands consisted of 1) his mother's portions (Pelbárthida, Egyed, Reszege, Kágya and Kozmafalva), which seem to have become the *de facto* property of Peter following the death of his parents, and 2) the possessions of his condivisional relatives, the members of the Jankafalvi/Jankafi family (Petri, Jankafalva, Félegyháza, Sárköz, Bolcs, Nyék and Pércs), who had died

⁶⁶ September 3, 1415: MNL OL DL 43301 = ZsO V, 1009; September 17, 1415: MNL OL DL 43303 = ZsO V, 1069.

⁶⁷ However, once he is mentioned to be a deceased person earlier in May (1415 May 4, 1415: ZsO V, 589).

heirless.⁶⁸ The first accounts which inform us about the change of the status of the former lands were issued in the 1420s⁶⁹, but it was in 1438 when Peter, titled *strennuus*, obtained a royal confirmation of these possessions for himself in return for his loyal services.⁷⁰ As a consequence of the attainment, Peter and his descendants were now being called of Pelbárthida, but almost only in the affairs which were related to the possessions in Bihar county, otherwise, the family members continued to use Oszlár as a distinctive possession while being referred to. At the same time, another change can be observed in the use of their family name, because, according to the records, the members of this generation were regularly referred to as Majosi or Majosfi without indicating the actual name of the fathers.

Nevertheless, as the accounts related to the legal matters located at Temes county show, the main residence of Paul's branch remained in Oszlár. At least, it can be deduced from the constant personal presence of Peter at the *sedrias* at Temesvár where he repeatedly appeared as a complainant in his issue with Gregory Bobal of Vejteh and his brothers⁷¹, while the authorities also reported his demand for an inquiry about a skirmish committed by the Dobozi Dánfis against his tenants at Oszlár.⁷² On the other hand, it is also known that he visited personally the court of the judge royal (Latin: *iudex curiae regis*, Hungarian: *országbíró*) at Buda twice in 1438 where he withdrew his claim over Félegyháza in Bihar county,⁷³ and at the end of the year, he appeared before the chapter of Várad as well to prohibit the Stari noblemen from the unlawful use of Pelbárthida.⁷⁴ Besides the itinerary, the last two accounts include relevant genealogical data as well, as it can be learnt that Peter's eldest son, Ladislas was yet an under aged child in November 1438 and it is the charter of the chapter of Várad which recorded first the name of his younger son, George.

As far as the relation between the two branches of the Oszlári is concerned,

⁶⁸ The status of these lands and the ties between Peter's family and the Jankafalvi noblemen are thoroughly explained in Wertner's study (Wertner, "Oszlári," 67–70).

⁶⁹ June 17, 1420: MNL OL DL 87936 = ZsO VII, 1851, August 4, 1421: ZsO VIII, 843.

⁷⁰ January 26, 1438 > April 11, 1438: MNL OL DL 13152. – It is also important to mention that the royal endowment was immediately followed by lawsuits initiated by various parties claiming the unjust introduction of Peter into the portions of the Jankafalvi family, especially into Félegyháza (MNL OL DL 13146, 13195, 13271, 14593, 86553).

⁷¹ March 3, 1433: MNL OL DL 43942; April 5, 1433: MNL OL DL 43952; December 15, 1433: MNL OL DL 43981 = Temes II, 40–41; February 16, 1434: MNL OL DL 43988 = Temes II, 46. In 1439 he was listed amongst some local compurgators for John Soky (March 24, 1439: MNL OL DL 44240.).

⁷² June 14, 1435: MNL OL DL 44038 = Temes II, 57.

⁷³ June 5, 1438: MNL OL DL 13195; November 11, 1438: MNL OL DL 14593.

⁷⁴ December 13, 1438: MNL OL DL 86553.

it can be stated with utmost certainty that Peter and his cousin, Majos decided to divide the family's landed wealth lying in Temes County, which they most probably carried out in the early 1430s.⁷⁵ One of the accounts related to this matter upheld the name of Peter's wife called Scolastica, the daughter of Ladislav Vasky of Szarvastelek.⁷⁶ Knowing that Peter's father-in-law was in charge of the administration of Krassó county as its deputy (*vicecomes*) between 1416 and 1418 under Pipo of Ozora, and that his brother-in-law, Thomas also held this position from 1436 to 1437⁷⁷, the engagement between the two locally prominent families fits into the marriage pattern of the Oszlárís revealing Peter's and his family's respected status. Another manifestation of his esteemed rank in the social hierarchy of the local noble society is his presence at the diet in May 1439 where he was sent as one of the representatives of Temes County.⁷⁸ This mandate goes well beyond the usual, local horizon of the Oszlárís, however, it is rather unfortunate that this is the final account from the life of Peter.

Before continuing with the history of the last members of the family, it should be noted that the Csáki family appeared once again in the history of the Oszlárís. In 1421, following the acquisition of the possessions in Bihar county, some noblemen prohibited Peter from alienating the half of Pelbárthida for others including – and the prohibition was especially emphasised over the intention of – George of Csák, the former *ispán* of the Seklers.⁷⁹ Adding to this, Elizabeth of Oszlár from the other branch of the family pledged her portions in the possessions lying in Temes for Michael of Csák in 1497.⁸⁰ These accounts may highlight the relevance of the formerly established connections and services of the Oszlárís in the retinue of the Csáki. However, neither the nature of their affiliation can be exactly described, nor its uninterrupted continuation can be evidently stated, simply because besides these two records there are no more accounts which would inform us about the persistence of such relationship.

2.6. *The last members of the Oszlárís*

It is also true that the sources related to the Oszlárís become newly available from the mid-1450s, which documented three main tendencies in the history of the family. First of all, it seems that the members of John's descendants, the children of Majos, left the Temesköz and made another start in the Transdanubian

⁷⁵ See footnotes 17 and 18.

⁷⁶ June 27, 1435: MNL OL DL 44045.

⁷⁷ Engel, "Archontológia – Ispánok: Krassó".

⁷⁸ Engel, "Archontológia – Főrendek és országgyűlési követek 1439–1457. oszlári [Majos] Péter 1439A: 45."

⁷⁹ August 4, 1421: ZsO VIII, 843.

⁸⁰ December 30, 1497: MNL OL DL 71521.

region. This is well-proven by the earlier cited occurrence of Michael, the son of Majos as one of the 50 compurgators for Ladislás Dombai (of Dombó) in 1447 whose interests lay mostly in Tolna county.⁸¹ Another example to their connection with Transdanubian families is the marriage of Michael's sister, Elizabeth to John of Vág whose residence was located in Sopron County and whose prestigious status is evidently shown by his office holdings in the same county.⁸² The fact that they moved from the Temesköz may explain the numerical difference between the accounts referring to the descendants of John and to the branch of Paul. Yet, the task of the thorough scanning of their scattered documentation in the records of the potential families with whom Michael and Elizabeth, the children of Majos established relations was not undertaken, so, it is probable that we have not found (and used) each reference in which they occur. Hopefully, these hits will become available with the systematic investigation of the *famili-ares* of the Transdanubian families.

The second noticeable tendency can be described as the impoverishment of the family, or at least as the continuous shrinking of their landed wealth. One factor which contributed to the lessening was that Ladislás and George, the sons of Peter carried out another land division between themselves, so, following the first partition of the family estates, now, the portions of Paul's branch were halved as well.⁸³ Although the case when Helen, the widow of Matkó of Jobbágy offered her complete portions in Apáca (Krassó County) to George in 1469 may seem to be the last acquisition of the Oszlárís, in fact, it was not, because George pledged his parts in Kozmafalva to Helen in exchange.⁸⁴ Next to this example, several other alienations of their landed wealth are documented in the series of records from the 1450s and 1460s. For instance, the two earliest cases have preserved their deal with John of Temesköz, a member of an esteemed family

⁸¹ May 26, 1447: MNL OL DL 14085. For the estates of this Dombai family see: Csánki III, "Tolnavármegye – Főbb birtokosai: Dombai" – for their genealogical tree see: Engel, "Genealógia – Csák nem 6. Trencséni ág 2. tábla: Dombai"

⁸² John's name occurs twice among the elected noble jurors between 1486 and 1490 (Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann, Tamás Pálosfalvi, András W. Kovács, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, vol. II [Megyék] (Budapest: MTA–BTK–TTI, 2017), 242), while his father, Blaise and his son-in-law, Emeric of Vág were deputies of Sopron county (Ibid. 232.). For the family relations between the Vágis see: July 17, 1516: MNL OL 48941.

⁸³ It is evident from the wordings of the documents issued in 1462 and 1463 when George was about to pledge his portions to Ladislás of Upor – e.g. *quia ipse Georgius Maiosi directam medietatem omnium prescriptarum possessionum, que videlicet medietas condam Ladislai Maiosi, fratris videlicet sui carnalis prefuisset, quos nobili domine Iustine, relicte ipsius Ladislai, fratris sui, pro certo debitis et aliis rationabilibus ex causis pro quingentis florenis auri hungaricalibus pignori obligasset* (March 6, 1462: Temes II, 340–341).

⁸⁴ December 18, 1469: Krassó III, 419–420.

residing in Borsod and Szabolcs counties known as Mór of Dada (or sometimes called of Korneth), but whose origin stems from Temes county.⁸⁵ In 1453, it was Ladislás of Oszlár who had it recorded at the chapter of Csanád that he handed over Szentgyörgy to this John, this time called of Horog. According to the document, Szengyörgy originally belonged to Stephen of Csobod, however, it became the possession of Ladislás of Oszlár with the consent of Stephen for unknown reasons. Now, Ladislás literally returned the asset to John of Temesköz whose wife, called Elizabeth, happened to be the daughter of Stephen of Csobod.⁸⁶ Three years later, however, it was Ladislás's cousin, Michael of Oszlár who pledged his portions in Antalfalva for 26 forints to the same John.⁸⁷ This case might be connected to Michael's move to Transdanubia⁸⁸, whereas the other pledges of George of Oszlár – half of Pelbárthida to Ladislás of Upor in 1457⁸⁹ and then all his portions to the same Ladislás for 1500 forints in 1462⁹⁰ – can be related to a more essential issue, that is, the management of the heirless end of the family.

As it can be learnt from the last records from the 1460s, the ones who benefited the most from this situation of the Oszlárís were the members of the Upori family originating from Zemplén County.⁹¹ First, it was Ladislás of Oszlár who established stronger ties with the medium landowning Uporis by marrying Iustina, the sister of the aforementioned Ladislás of Upor⁹², one of

⁸⁵ Regarding the identification of John's family background, the dedication goes to Norbert C. Tóth. On the brief biography of John's family see: Tamás Bodnár, "Birtokos nemesség Borsod vármegyében: A Mór család," László Veres, Gyula Viga, eds., *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, vol. XLV (2006): 159–179, especially 159. and 175.

⁸⁶ November 1, 1453: MNL OL DF 251570. Note the short summary of the content in early 16th century Hungarian on the back of the document: "Temeskjozy Janosnak es felesegyének Cuboldj Erzyebetnek attja meg Temeswarmegyeben Zentgeorg new faljut Ezlarj Lazlja".

⁸⁷ February 10, 1456: MNL OL DL 15027. Note the short summary of the content in early 16th century Hungarian on the back of the document: "Mayus Myhalj atta temes w[ar]megyeben antalfalua belj rezyet zyaljagban Temeskozy Janasnyak".

⁸⁸ It becomes clear, however, that Michael and this branch of the Oszlárís did not wind their estates up in the Temesköz as we can learn that her sister, Elizabeth pledged her portions lying in Temes county (most probably given to her as daughters' quarter) to Michael of Csák in 1497 (December 30, 1497: MNL OL DL 71521).

⁸⁹ August 10, 1457 > September 24, 1457: MNL OL DL 44847.

⁹⁰ March 6, 1462: Temes II, 340–341.

⁹¹ For the key figures and the status of the Upori family see: István Kádas, "Középkori család- és birtok történet: A Semseiek," *Fons* 20 (2013/3): 442; István Kádas, "Egy abaúji atyafiság Mátyás király udvarában. Adalékok a Semsei család Hunyadi-kori történetéhez," in Bence Péterfi, András Vadas, Gábor Mikó, Péter Jakab, eds., *Micae Mediaevales. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, vol. II (Budapest, 2012), 147.

⁹² Engel, "Genealógia – Upori". This work, however, mentions only the name of her second husband, George of Nyársapát.

the leading *familiares* of Ladislás of Pálócz, the judge royal (Latin: *iudex curiae regis*, Hungarian: *országbíró*) (1446–1470).⁹³ The prestige of the marriage is well shown by the fact that the career of this Ladislás Upori just reached its peak at the turn of the 1450s and 1460s when he had been appointed to administer Máramaros county as its *ispán* (1457–58), and then, to be the deputy of Ung (1460–62) while holding the title of the vice captain of the Upper Parts (1460–61).⁹⁴ However, the marriage did not seem to help the continuation of the line of Ladislás Majosi of Oszlár, because he died heirless before January 1462. Although he was still alive in 1459, when one of his lawsuits was postponed⁹⁵, the next account three years later refers to him as a deceased man.⁹⁶

Following the death of Ladislás, however, we can learn about the existence of a much stronger connection between the two families. The members of the Uporis, especially the widow of Ladislás, his former brothers-in-law, the other Ladislás and John of Upor immediately took the opportunity to establish their claim over the possessions of the Oszlárís, including the portions of George of Oszlár as well. What is more, they were already introduced into them by the convent of Lelesz in early February of 1462.⁹⁷ Had it not been for George's consent, the realisation of the Uporis' claim would not have become possible for sure. But, as it is highlighted in two documents issued a month later, the role and the contribution of George to the acquisition went much beyond that. When he appeared personally at Patak before Ladislás of Pálócz in March 1462, George literally made the Uporis be the legal heirs of his portions lying in Bihar (Pelbárthida, Egyed, Reszege, Kozmafalva, Kágya) and Temes counties (Szentkeresztfalva, Oszlár, Kér, Zsebed, Magyarzsebed, Márkfalva, Ambrusfalva, Antalfája, Kecskés, Csobaj, Ivántelke and Gyülvész). Having no sons, he had his prefected little daughter, called Anne, betrothed to Paul, the son of Ladislás of Upor, consequently, the possessions of the Oszlárís

⁹³ Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann, Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, vol. I (Főpapok és bárók) (Budapest: MTA–BTK–TTI, 2016), 89.

⁹⁴ For his offices and affiliation see: Ibid., 149, 301 and Richárd Horváth, "Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez," in *Analecta Mediaevalia, Tanulmányok a középkorról*, ed. Tibor Neumann, vol. I (Piliscsaba: Argumentum, 2001), 101 and footnote nr. 13. It can also be learnt that Ladislás of Upor was the captain of the troops in the campaign against Litva in 1461 (*fidelis noster egregious Ladislaus de Upor capitaneus gentium nostrarum sub fortalicio Lythwa existentium* – Temes II, 341–342). For the campaign see: Richárd Horváth, *Itineraria regum et reginarum Regni Hungarie II. Itineraria regis Mathiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458 –[1476]–1490)* (Susidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2), (Históriakönyvtárak – Kronológiák, Adattárak 12) (Budapest, 2011), 69.

⁹⁵ May 9, 1459: MNL OL DL 44916.

⁹⁶ January 23, 1462: Temes II, 336.

⁹⁷ January 23, 1462 > February 8, 1462: Temes II, 336, 337–338.

were supposed to be inherited by their descendants through this engagement. In accordance with the agreement, Ladislás would take care of George and his wealth in his age of decrepitude.⁹⁸ To ensure his decision, George pledged his portions to Ladislás, titled *egregius*, for 1500 forints on the same day at the same place.⁹⁹ Following the arrangement, the Uporis practically established rightful claims over the complete landed wealth of the Oszlári family which was first confirmed by King Matthias in April 1462 then repeatedly two years later in 1464 in a form of a privilege.¹⁰⁰

Although it was worded in one of the documents that George hoped to have male heirs later¹⁰¹, he died without the comfort of having one. George of Oszlár was still alive in 1469¹⁰², but almost two decades later we only hear about her widow, Catherine, who pledged her portions lying in the estates of Oszláris in Bihar and Temes counties (evidently given to her as her morning-gift) to Stephen of Pocsaj for 200 forints.¹⁰³ George is known to be the last member of the male line; however, it is Elizabeth of Oszlár who owns the last recorded mentioning of the family members from 1497, as it has been cited above.

3. The Porazfalvi Family

3.1. The Origins

As far as it can be judged, the members of the Porazfalvi family were amongst the prestigious and trusted noblemen of the local noble community of Krassó, especially during the first half of the Angevin period. The most can be learnt about Kilián, the son of Poraz, together with Mark and Nicolas, two of the grandsons of the ancestor of the family. Considering their status within the local society, it would be suffice to mention that the latter was authorised to hold the office of noble judges for several years, but their father and they themselves regularly appear as men of the county and as royal men as well, which

⁹⁸ *ipse annotatam filiam suam Annam tamquam prolem masculinum et per ipsam iamfactum Paulum, filium Ladislai de Upor, generum scilicet suum, ipsorumque heredes universos, as possidendas possessions suas (...) suosveros et legitimos constituisset et prefecisset successores (...) ex quo ipse homo debilis existit et labores facere non potest* – March 6, 1462: Temes II, 339–340.

⁹⁹ March 6, 1462: Temes II, 340–341.

¹⁰⁰ April 20, 1462: Temes II, 341–343; April 30, 1464: Temes II, 367–369. However, the Uporis could not enjoy the wealth of the newly acquired lands for a long time because they also died heirless in the 1480s (Engel, “Genealógia – Upori”).

¹⁰¹ *idominus Deus ipsum Georgium Mayosy cum prole masculine providerit et dotaverit, sic quod idem Georgius filium vel filios habuerit* – March 6, 1462: Temes II, 339.

¹⁰² December 18, 1469: Krassó III, 419–420.

¹⁰³ Two decades after the death of George, his widow, Catherine also pledged her portions (evidently given to her as her morning-gift) to Stephen of Pocsaj for 200 forints (February 20, 1483: MNL OL DL 71002).

evidently show the esteemed status of the family. Owing to the rare name of the son of Poraz, it was relatively easy to reconstruct the genealogical tree of the first three generations. Luckily, the identification of their distinctive possession called Porazfalva finally contributed to the extension of the family tree up to the turn of the 14th and 15th centuries.

It is revealed in a report of the authorities of Krassó from 1325 that master Kilián's possession called Kopajt was adjacent to the land of the Himfis called Perdvej. According to the document, the skirmishes and disputes between the litigants were settled peacefully before the authorities by re-establishing the borders along their assets.¹⁰⁴ However, it would be arbitrary to call this family of Kopajt.¹⁰⁵ On the one hand, none of the earlier records has upheld this distinctive form while referring to them. On the other hand, it is clear from the accounts of the late 14th and early 15th centuries that the members were called of Porazfalva, evidently bearing the name of the family's ancestor. At the same time, this identification allows us to suggest that Kopajt is most probably identical with Porazfalva.¹⁰⁶

As it can be seen, the main scope of the family can be located to the northern region of Krassó, however, like many noble families from this part of the county, the Porazfalvis also had landed interests in the neighbouring Temes County and, consequently, established strong family ties with its noble community as well. In case of the Porazfalvis, their much wider horizon is exemplified by their marriage relations with the Partasi and the Oszlári families (discussed below), and secondly by the fact that the sons of Kilián appear as possessors of village Dóc in Temes.¹⁰⁷

As far as the biographical data are concerned, the family history starts with master Kilián who immediately appears to be a respected member of the noble community of Krassó. It is well documented by some early sources from the region, for instance in 1319, in one of the first charters issued by the county authorities of Krassó, he was mentioned as man of the county sent to carry out an inquiry about the illegal transportation of 16 stooks of hay on behalf of the protest of Gál of Omor.¹⁰⁸ His next appearance in 1321 is related to the events stimulated by the Himfis' gains in Krassó. This year, apparently as a

¹⁰⁴ September 25, 1325: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 99 = Batth. Miscell. Heimiana, nr. 48.

¹⁰⁵ Hereby, the former identification of the author is modified: Szasztkó, "Behind the archontology," 159.

¹⁰⁶ Compare: Krassó II/2, 97.

¹⁰⁷ Their ownership of Dóc is revealed in a document listing the possessions of Ladislás of Omor. The same document mentions Dóc to be adjacent to Csúd (1343: MNL OL DL 71413 = Temes I, 72).

¹⁰⁸ 1319: MNL OL DL 60117.

neighbour, Kilián was referred to as a royal man in action when the dispute between Ladislaus the son of Him and Bodor the son of Valentine over the three Bodorfalva, otherwise called Perdvej, came to an end. Upon the instruction of the country judge to the chapter of Csanád, Kilián, of whom we also learn that his father's name was *Poraz*, was to divide the possessions into three parts. Following that, in accordance with the litigants' agreement, he was to introduce Ladislaus and Bodor into their portions; first Ladislaus to have him own the two third of Perdvej, then Bodor to own the remaining one third.¹⁰⁹

3.2. *The Noble Judges – Mark and Nicholas of Porazfalva and their brothers*

As it was mentioned earlier, the border issues between the Himfis and the neighbours in the vicinity did not leave Kilián unaffected either. Although their dispute had already been settled, it seemingly sparked out again, yet, under the lifetime of his sons. At least in 1342, Paul the son of Him banned Mark, Benedict, Nicholas, Paul and Demetrius from the unlawful use of Perdvej.¹¹⁰ The consequences of this issue are not known, but the family tree of the Porazfalvis could be well extended by the genealogical data. Fortunately, more can be learned about three of the sons, who, according to the records mentioning them in the 1340s and 1360s, rose to become the esteemed members of the local noble community, to a certain extent exceeding their father's prestige, too.

It is especially true for Mark who was listed among the noble judges of the county in four almost consecutive years.¹¹¹ First, he appears with this title at the general assembly of the county held by the *ispán*, Pósa of Szer at Érdsonlyó in 1342.¹¹² It is interesting to learn from a charter issued two months later in the same year that when Paul the son of Him protested before the *sedria* against the sons of Kilián, including Mark as well, Mark himself was the member of the county authorities initiating the investigation which finally barred the Porazfalvi siblings from the occupation of Paul's lands.¹¹³ It looks as if he was made to have a short break in his office holding since his name is not included in the complete list of the authorities in November¹¹⁴, however, Mark was able to return to his

¹⁰⁹ May 17, 1321: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 79 = Bath. Miscell. Heimiana, nr. 39.

¹¹⁰ August 1, 1342: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 182 = Bath. Miscell. Heimiana, nr. 83.

¹¹¹ The complete list of the noble judges of Krassó County is available in Elek Szaszko, "Adalékok Krassó megye történetéhez. Krassó megye archontológiája (1319–1439)," *Turul* 86 (2013): 64–65.

¹¹² June 4, 1342: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 181 = Bath. Miscell. Heimiana, nr. 84.

¹¹³ August 1, 1342: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 182 = Bath. Miscell. Heimiana, nr. 83.

¹¹⁴ November 28, 1342: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box

office soon as it is proved by a document issued at the county court at Haram in May, 1343.¹¹⁵ The next three records covering the end of 1343 and 1344 do not contain the name of any noble judges¹¹⁶, nevertheless, when they are listed again by name in 1345 and 1346, Mark was yet again in charge of the office.¹¹⁷

The next trusted member of the Porazfalvi family was Nicolas, the brother of Mark, who – despite the earlier skirmishes – acted on behalf of the request of Benedict Himfi as a man of the county in 1343. According to the complaint, he had to investigate the arbitrary arrestment of Benedict's serf called Mikola, who had already been in captivity for three months at the hands of Ladislaus the son of Gál of Omor.¹¹⁸ Beyond doubt, the local career of Nicolas reached its peak in 1347, when, following the footsteps of his brother, he became the member of the county authorities as a noble judge.¹¹⁹ Besides containing relevant information related to the history of this family, this document is also valuable for detecting some non-regular elements in the operation of the county authorities of Krassó.¹²⁰

Compared to the activities of the family members in the 1340s, very little is known about the Porazfalvis from the next two decades. The one of whom we can learn more than his name and who breaks the long period of silence was the third son of Kilián, called Paul who reappears as a designated royal man in 1363.¹²¹ In the end, according to the report of the chapter of Csanád, it was not him who was sent to introduce the new set of wealth for the Himfis, which consisted of Kövespatak, Székáspatak, Vaja and the half of Bácsstövis, but based on this record it is evident that the Porazfalvis belonged to the circle of those families who the most significant lords in northern Krassó willingly entrusted, even if they had conflicts. Nevertheless, to our present knowledge, the relation did not reach the level of *familiaritas*. Another expressive account indicating the local reputation of the Porazfalvi family is the list of royal men in the previous document where Paul is enumerated amongst members of as prestigious families of the region as the Pósaí and the Macedóniai.

1. nr. 185. = Batth. Miscell. Heimiana, nr. 81.

¹¹⁵ May 15, 1343: MNL OL P 1732 Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 191. = Batth. Miscell. Heimiana, nr. 87.

¹¹⁶ MNL OL DL 51261, MNL OL DL 51265, MNL OL DL 51280.

¹¹⁷ June 30, 1345: MNL OL P 1732. Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, box 1. nr. 210. = Batth. Miscell. Heimiana, nr. 97, March 30, 1346: MNL OL DL 91368.

¹¹⁸ November 27, 1343: MNL OL DL 51261.

¹¹⁹ August 27, 1347: MNL OL DL 91381.

¹²⁰ Most of the documents of the authorities were issued on the fifth day of the week, that is on Thursdays since the county courts were regularly held on Thursdays at this time. However, the date of issue of the document in which Nicholas occurred as a noble judge was Monday (for the locality of the *sedrias* see: Szaszkó, "Behind the archontology," 172)

¹²¹ January 25, 1363: MNL OL DL 51984.

3.3. *The Last Generation*

Seven years later, however, Paul was not alive. In 1370, as it can be learned from the letter of John, the archdeacon of Temes, James the son of Peter Bodon of Partas assured his female cousins that certain portions from the family's possessions would be delivered to them as daughters' quarters since they married to non-noble persons.¹²² Paul can be connected to this seemingly distinct family agreement through his widow, namely Catherina, who, as the granddaughter of the aforementioned Peter Bodon, was one of the suitors against his uncle.

Besides learning the name of Paul's former wife and giving hints about the marriage connections between the local families, this document contains the first reference to the name of the family's distinctive possession. The text happens to be spoilt and damaged, nevertheless, from the legible first and last letters – read as *Pauli de P[...]*a – it looks evident that it was meant to be Paul of Porazfalva. Next to this, another potential family member appears in the document discussing the matter of the Partasi family, inasmuch as the father of the arbitrator for the other two granddaughters of Peter Bodon called George, the son of Kilián is identical with the Kilián of Porazfalva. Bearing in mind that there is no knowledge of another Kilián residing in the region, this genealogical linkage is somewhat supported. On the other hand, since all five sons of Kilián were active between the 1340s and 1360s, the single and late reference on George surely weakens this identification. Fortunately, the history of the family does not end at this point, thus, it is hoped that the data referring to the next generation of the Porazfalvis might also help us find the real place of this George on the genealogical tree.

Despite the limited and fragmented nature of the sources of this region, it was possible to extend the family tree by two new members from the turn of the 14th and 15th centuries. Apparently, it is Valentine the son of Demetrius and George the son of Nicolas by whom we know for sure that the family was called of Porazfalva since both appear with this attribute in the documents. The pertinence of the two to the family is evidently justified by the identity of their fathers and the fact that their distinctive possession bears the name of their great-grandfather. If that is so, it immediately raises the question whether the two Georges of the family are identical or not, however, the obvious indications of the genealogical relations seemingly leave no place for such correspondence.

As it was highlighted, the identification of George as the son of Kilián is problematic because of his single and late appearance in the sources, especially compared to his siblings. However, it looks more than coincidental for the

¹²² July 19, 1370: MNL OL DL 44482.

family to feature two Georges around the same era. For these reasons, it seems logical to think that this George (the son of Nicolas) is identical with the one previously mentioned as the son of Kilián. The assumption could be wrong, but it is highly possible that in 1370 the notary of the archdeacon indicated the name of George's well-known grandfather instead of the name of his father.

As far as the family history is concerned at the turn of the 14th and 15th centuries, the documents do not add particularly new to it, at least considering the landed wealth of the Porazfalvis. For the first sight, it looks as if they still belonged to the lower end of the noble society as there is no sign of any further extension of their landed property. However, the marriage connections of Valentine and Nicolas may indicate that their social status within the local community remained reputable.

As we learn, Valentine took his wife, the daughter of James called Margaret, from the local Szentgyörgyi family¹²³, while his cousin was married to Dorothy, the daughter of Laurence of Oszlár from Temes county.¹²⁴ The latter exemplifies the regular cross-boundary connections among the local noble families living in the border zones of the two counties (similarly to his uncle's marriage with the Partasi family). Moreover, the esteemed position of the Porazfalvis in the early 15th century is also well justified by their marriage connection with the Oszlári family. Especially by taking into account that in this period the latter's landed wealth and social status – as being at the top of the wealthy nobility and belonging to the noble élite of Temes county for the time being – could have predestined the Oszláris to establish marriage connections with more illustrious families. However, Laurence's choice to give his daughter to George of Porazfalva, whose family stood rather at the lower end of the noble society, tells us that her daughter's marriage with him was prestigious enough for Laurence, the former (vice)ban of Szörény, which indirectly can be used as an evidence to justify the respected status of the Porazfalvi family as well. Notwithstanding, it would be interesting to know whether (or how) the legal issue between the families of the sisters-in-law influenced the relationship of the Porazfalvi cousins, but obviously, due to the limited nature of the sources, there is no chance of such realisation.

Even less is known about their activities in the early 15th century. Besides the sources revealing their marriage connections, there are no more records left about Valentine, whereas the one about George is related to a legal issue with the Gyertyánosis. Similarly to the arrival of the Himfis in the 1320s, the rise of the Gyertyánosi family almost a century later inevitably led to conflicts with the

¹²³ November 18, 1399: MNL OL DL 86557.

¹²⁴ November 23, 1406: MNL OL DL 42902.

local noblemen, including the Porazfalvis as well. At least, suggesting from the letter of Peter, cantor and the deputy of the bishop of Csanád, which recorded the mutual will of James of Gyertyános and George of Porazfalva to postpone their case in 1405¹²⁵, this scenario looks very likely.

4. Summary

Taking into consideration the making of history, neither the Oszlári nor the Porazfalvi families played a significant role in it. In fact, as it is indicated in the title of this paper, the members of both families – some of them to a greater, others to a lesser extent – contributed rather to the local history of Temes and Krassó counties which apparently allowed them to become esteemed families of the local noble community. While the Oszláris were somewhat predestined to reach this status – especially if we consider the original size of their landed wealth, let alone their later acquisitions, and the *magister* title by which some members (e.g. Majos and Paul) were entitled right from the beginning –, the significance of the Porazfalvi noblemen is less obvious. Indeed, the biographies of the families – allowing a comparative analysis – exemplify the different horizons of the so-called nobility of middling wealth to which – based on the number of their possessions (the number of their tenants is not available) – both the Oszláris and the Porazfalvis belonged to, nevertheless, to the two ends of it.

This paper intended to identify the family backgrounds, the career opportunities, the marriage relations and the affiliation of these two families from the medieval Temesköz. Compared to the limited and scattered nature of the sources which characterises this region, it can be said that these aims were successfully achieved by the reconstruction of the relatively complete biographies of the Oszlári and the Porazfalvi families containing the detailed socio-historical investigation of the careers of their four most outstanding members.

As far as the Oszláris are concerned, the Temesköz region always meant an important sphere of influence for them throughout the entire history of the family. It was due to their possessions lying here and their already established family ties (e.g. with the Papdi, the Vejtehi Bobal, the Fácsalaki, the Oszkolai and the Porazfalvi families). However, the activities of the third generation started to move beyond this local horizon in the late 14th century which manifested in the office-holding of Laurence, titled *egregius*, and in the participation of Paul in the events of 1403, as described, most probably in the retinue of Nicolas of Csák. Their growing wealth and their increasing political and social significance can be further exemplified with the acquisitions of Paul's branch in Bihar county and with Peter's delegation to the diet of 1439. These tendencies

¹²⁵ May 4, 1405: MNL OL DL 53237.

are also recognisable in their marriage connections as well (e.g. with families of their kind like the Pelbárthidai, the Szarvastelki, the Vági and the Upori families) which allow us to state firmly that the Oszlárís belonged to the well-to-do nobility or – for the time being – to the so-called noble élite. Although the Oszlárís divided up their possessions and one branch of the family left the Temesköz and moved to Transdanubia, they were able to maintain their status until the 1460s when the last male members died heirless and their estates enriched other families through marriage connections and/or pledges.

Concerning the Porazfalvi family, their history is less comprehensive compared to the Oszlárís. It is also true that their wealth and career rather characterise the lower end of the county nobility whose activities are usually limited to their residing region. Nevertheless, the results and the conclusions drawn from the history of this family are valuable from various aspects. First, considering the history of institutions, the operation of the county authorities of Krassó could now be enriched with the identity of one of its noble judge families. Following this initiative, we see high potential in the continuation of such efforts to map the family backgrounds of the trusted members of the local noble community in Krassó including the noble judges, the regularly appearing royal men, the men of the county, etc. This would be essential from the point of view of local history as well because these identifications might reveal the structure of the landed wealth of the families and the most important relations between the local landowners. Although the results might be limited in Krassó county due to the (non)availability of the sources, as the example of the Porazfalvis shows (e.g. their identifiable landed wealth, their neighbourhood relationship with the Himfi or with the Gyertyánosi families, let alone their marriage ties with the local nobility), it still contributes to the better understanding of the basic texture of the local society. Finally, considering the socio-historical aspect, the history of the Porazfalvis exemplifies well that the locally esteemed status did not necessarily correlate with the landed wealth of a noble family. Regarding our family, their office holding (noble judge) was one element in their rise out of the masses of the county nobility, whereas, its peak was certainly reached with the marriage between Dorothy of Oszlár and George of Porazfalva. The latter evidently proves the stratified, yet, flexible nature of this stratum of the noble society – a feature which has been taking a more and more obvious shape in the literature as well.

5. *Appendix*

5.1. *Documents*

November 19, 1403. Esztergom

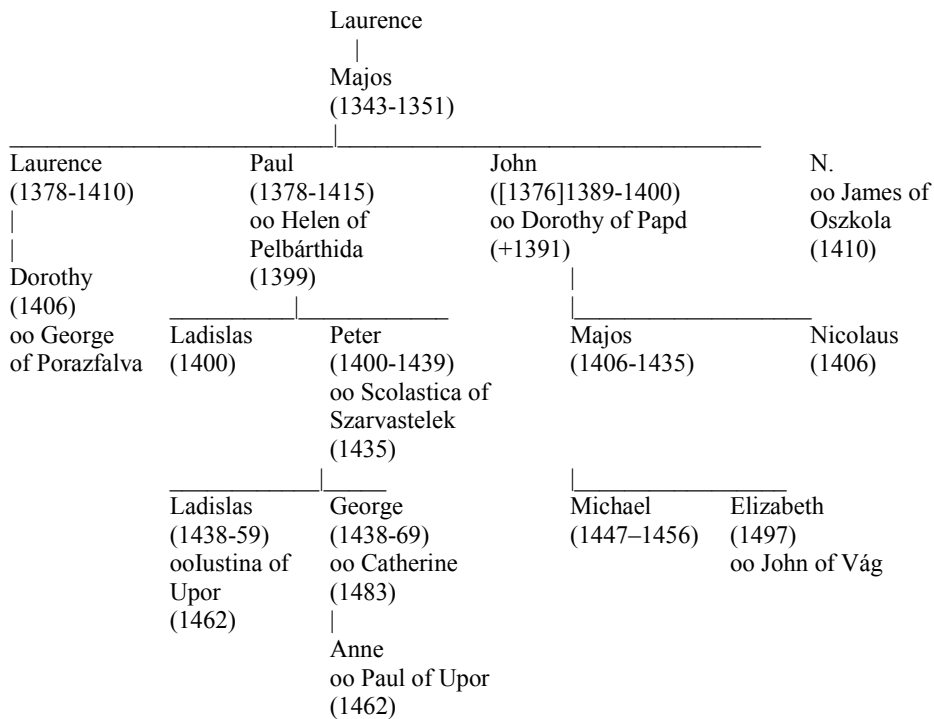
King Sigismund pardons the treachery of Michael of Berény and Paul of Oszlár.

Original, sealed with the king's ring-seal under a paper sleeve. MNL OL DL 42797 (The Collection of the Hungarian National Museum – Magyar nemzeti múzeumi törzsanyag) – Abstract: ZsO II/1, 2782.

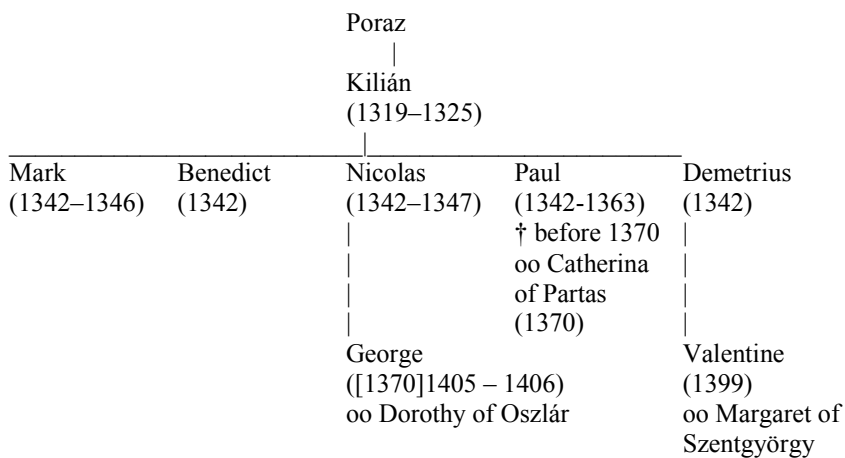
Commissio regis propria
Sigismundus Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc., marchioque Brandenburgensis sacri Romani imperii vicarius generalis et regni Bohemie gubernator memorie commendamus, quod nos de pietate regia, que magis miserari solet, quam ulcisci, Michaellem filium Haniconis de Beren et Paulum filium Mayus de Ozlan a nota infidelitatis, quam ipsi hiis disturbiorum temporibus utriusque Nicolao pridem vayvodis Transylvanis forsitan adherendo contra nostram maiestatem incidisse perhibentur, duximus expiandos gratiam et misericordiam capitibus et possessionibus necnon rebus et bonis eorum universis facientes specialem, ita tamen, quod iidem de cetero a tali enormitate immunem se studeant conservare. Quocirca vobis, fidelibus nostris, comitis regni nostri, iudicibus et iusticiariis, signanter comiti vel vicecomiti Temesiensi presentibus et futuris regio sub edicto firmissime mandamus precipiendo, quatenus prefatos Michaellem et Paulum ratione previa ad nullius instantiam intra vel extra iudicium in personis, possessionibus, rebus et bonis eorum prenotatis quibuscunque quomodolibet audeatis perturbare. Secus pro nostra gratia non facturi in premissis. Presentes quoque perlectis reddi semper mandamus presentanti. Datum Strigonii, in festo beate Elizabeth regine, anno Domini millesimo quadringentesimo tertio.

5.2. Genealogical Trees

5.2.1 The Oszlári/Pelbárthidai Family

5.2.2 The Porazfalvi Family

VICEBANUL, JUDELE NOBILILOR ȘI “TRĂDĂTORUL”
(BIOGRAFIILE FAMILIILOR OSZLÁRI ȘI PORAZFALVI)

Rezumat

Lucrarea de față prezintă biografiile a două familii nobiliare de importanță locală, care și-au dus existența în regiunea medievală Temesköz (Între Timișuri): Oszlári (numiți și Pelbárthida) și Porazfalvi. Pe lângă elementele tradiționale privind istoria familială – de exemplu reconstrucția arborilor genealogici și averea domenală – am fost destul de norocoși să extindem investigația la un nivel socio-istoric. Carierele (ex: funcțiile ocupate, serviciile de familiaritate) și modelele de căsătorie ale celor patru membri mai de seamă ai celor două familii – Laurențiu și Paul de Oszlár, Marcu și Nicolae de Porazfalva – exemplifică diferitele orizonturi ale așa-numitei nobilimi mijlocii, căreia cele două familii îi aparțineau. Cu toate acestea, având în vedere aspectul politic al biografiei familiei Oszlári, pot fi adăugate detalii suplimentare istoriei evenimentelor petrecute în regiune în anul 1403.

THE AFTERMATH OF A VICTORY: AN EPISODE OF STEPHEN THE GREAT'S DIPLOMACY AFTER THE BATTLE OF VASLUI (10 JANUARY 1475)

Ovidiu Cristea*

Keywords: Moldavia, diplomacy, credibility, Stephen the Great, Ottoman Empire, Venice

Cuvinte cheie: Moldova, diplomație, credibilitate, Ștefan cel Mare, Imperiul Otoman, Veneția

On 6 January 1475, four days before the battle of Vaslui, the government of Venice was aware that the war broke out between Moldavia and the Ottoman Empire. The information is included by Domenico Malipiero in a paragraph of his *Annals* in which the historian resumed the ambivalent policy of the Serene Republic. On one hand Venice was in search for new allies for the war against the infidels, on other hand the Republic initiated negotiations with the sultan aimed to put an end to the conflict. According to the same Malipiero, during a feast dedicated by the Venetian government to the king of Naples, a messenger of Mara Branković, the step mother of Mehmed II, brought in the lagoon a safe conduct.¹ It was an open invitation for the *Serenissima* to send an envoy to Constantinople and to start the negotiations for peace.²

The event was followed by a tense debate in the Council of Ten, an institution which decided the path to be followed in relations with foreign powers. At that time, there were partisans but also enemies of the peace with the sultan.³

* Institutul de Istorie Nicolae Iorga al Academiei Române, București, b-dul Aviatorilor, nr. 1, e-mail: cristea@gmail.com

¹ For this episode see Mihailo Popović, *Mara Branković. Eine Frau zwischen dem christlichen und dem islamische Kulturkreis im 15 Jahr.* (Ruhpolding: Franz Philipp Rutzen Verlag, 2010), 116. Mara Branković's envoy was a certain Stephen see *Ibid.*, 186.

² When the safe conduct arrived in Venice the Venetian ambassador, Ieronimo Zorzi, was already left for the Ottoman Empire, see Popović, *Mara Branković*, 186–187.

³ *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malipiero ordinati ed abbreviati dal senatore Francesco Longo con prefazione e annotazioni di Agostino Sagredo aggiuntovi i dispaacci al Senato veneto di Francesco Foscari e di altri oratori all'imperatore Massimiliano I e la*

Those who considered that there were no serious reasons to abandon the war pointed to the difficulties of the Ottoman Empire. They argued that the conqueror of Constantinople had to confront a serious threat both in Asia, where Uzun Hassan gathered his troops to invade Anatolia, as in Europe where Hungary and Poland just sealed an anti-ottoman alliance while “Upper Wallachia” (*Valachia Superior* i.e. Moldavia) rebelled against the Turks.⁴

The mention of Moldavia is in no way exceptional. For Venetian chroniclers, it was a common practice to multiply the list of the sultan’s enemies as a method to strengthen the idea that the war with the infidels should be pursued.⁵ The reference to Moldavia could also be linked with information concerning an embassy of the “king of Russia” which arrived in the lagoon promising military support against the Turks.⁶ In the context of Malipiero’s *Annali*, *Valachia superior* is only a character among many others; it could simply suggest that the Republic was in search of as many allies as possible after the loss of the island of Negrepoint in 1470.

It is difficult to know how the news about Stephen the Great “revolt” against the Turks arrived in Venice but no matter how such information was received there were not too many details. In January 1475 in Venice was acknowledged only the name of realm – *Valachia Superior* – and the hypothetical support of Hungarians, Poles, and Russians.

However, soon enough Moldavia became a very important political actor in Venetian strategy after the news of the crushing defeat inflicted to Suleyman

storia veneta dettata da Daniel Barbaro e completata col la storia secreta di Luigi Borghi dall'anno 1512 al 1515 (Firenze: Gio. Pietrop Vieusseux, 1843), 108.

⁴ *Annali Veneti*, 108: *Se considerava che ‘1 re de Persia deve uscir in campagna tanto gagliardo dalla parte di Soria; che’l Re d’ Ongharia ha fermado la ligha co’l Re de Polonia a tal effetto; che la Valachia superior ha rebelà con l’ajuto de Onghàri. Poloni e Russi.*

⁵ For an episode of 1497 when the Polish expedition in Moldavia was perceived in Venice as a crusade with gathered Poles, Hungarians, Bohemians, Moldavians, Wallachians, Russians and even Tatars see Ovidiu Cristea, “O altă istorie: campania din 1497 în „Jurnalele” lui Marino Sanudo,” *Analele Putnei* V/1 (2009): 39–50 and O. Cristea, *Puterea cuvintelor. Știri și război în sec. XV-XVI* (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2014), 232–246.

⁶ *Annali Veneti*, 106: *El Dose ha referido al consegio de Pregadi, che un Ambassador del Re de Russia è sta alla sua presenza; e dopo presentade le lettere de credenza, ghe ha esposto che ‘1 suo Re è mollo affettionato a la Signoria, e stima la sua amicizia; che i sente gran despiaser della molestia che dà alla Terra le cose turchesche; che ordenariamente l’ha 100,000 cavalli, e in tempo de guerra ne puoi fare 300,000, e che tutti son parechiadi a servizio nostro, e di chiarirse amico di suoi amici e nemico di nemici.* The title King of Russia had different meanings in the Venetian chroniclers. In the 14th century is a named used sometimes for the Serbian kings due to the assonance between Rascia and Rusia (for this detail see “Addenda et Corrigenda,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* 19 (2001): 320: *re di Rusia overo di Servia*). In Malipiero’s case the title is related to the *knyaz* of Muscovy because the text mentions that the King of Russia was Toma Paleolog’s son-in-law.

pasha's army arrived in Venice. The same Domenico Malipiero mentioned that "supported by Hungarians, Bohemians and Russians the Moldavian defeated 90 000 Turks; 40 000 were killed while other 4 000 were taken prisoners among them a son of the sultan".⁷ The event had quick political consequences: Mehmed II recalled the Venetian ambassador, Geronimo Zorzi, after a previous refuse to receive him. According to Mara Branković such change of mind was the result of the defeat in Moldavia "the greatest suffered by an Ottoman army in its history".⁸ Other sources confirmed and amplify the losses of the Ottoman army. An anonymous Veronese chronicle mentions no less than 50 000 Turks killed in a battle which took place in a very narrow place.⁹ Such news pointed to the idea that the infidels could be defeated and that, more than ever, it was necessary a common action of all Christendom.

The emergence of a new enemy of the Ottoman Empire in the East aroused the Venetian expectations in a favorable outcome of the war.¹⁰ Moreover, such favorable circumstances – the defeat of Suleyman pasha at Scutari and in Moldavia – determined Venice to conceive a diplomatic offensive aimed to convince the King of Poland and the Tatars to support, in their turn, the war against the sultan.¹¹ However, there is a striking contrast between such pragmatic actions and overemphasis of the results of the battle of Vaslui: more than 40 000 losses for the Ottoman camp according to Malipiero, 50 000 for Veronese Anonymous Chronicle and no less than 120 000 for Leonardo de Oretona.¹² Surprisingly such perspective is not shared by the letter that Stephen the Great addressed to all the princes of Christendom few days after his military

⁷ *Annali Veneti*, 110: *Referisse anche che'l Valacho, con ajuto de Onghari, Bohemi e Russi, ha rotto 90,000 Turchi; dei quali 40,000 ne è morto, e 4,000 è resta presoni; tra i quali è un Bassa e un fio del Turco.*

⁸ Ibid.

⁹ *Cronaca di Anonimo veronese, 1446–1488* edita la prima volta ed illustrata da Giovanni Soranzo (Venezia: Tip. Emiliana) 1915 (Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione veneta di storia patria. Ser. 3, Cronache e diarii; 4), 307: *Maumeth turcho, havendo mandato grandissima giente in Valachia e credendo quella possedere, li Valachi valenti strinse li Turchi a certi passi e streti, poi dette fra l'oro et tandem fu rotto el campo del Turcho e morti de l'oro piu de L millia e fra questi gran quantita de valenthomeni.* The text was analyzed by Andrei Pippidi, "Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare," *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XX (2002): 15–21.

¹⁰ During the negotiations of 1475 Venice agreed to abandon the regions already conquered by the Ottomans; see the instructions of Venetian government for Ieronimo Zorzi in Popović, *Mara Branković*, 186–187.

¹¹ Nagy Pienaru, "Proiectul scitic. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare," *Revista Istorică*, 14 (2003): 121–135.

¹² *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte* (București: Arhivele Statului, 1977), 130.

triumph.¹³ While he announced proudly the success, the Moldavian lord underlined the imminent danger as, despite the setback, the sultan was a formidable foe able to gather a huge army.

As it was remarked already¹⁴, in its way towards the Western courts, Stephen the Great's letter suffered some interpolations which changed drastically the intentions of the sender. The most obvious was the King Mathias' plan to assume the credit for the success. Due to his skillful diplomacy the king imposed his own version of the event a fact mirrored also by the title of "general captain of the Kingdom of Hungary" (*capitaneu generale del re d'Ungheria*) attributed to Stephen the Great.¹⁵

Also, one may consider that the success of the king's propaganda was due to the humble way in which Stephen himself spoke about the victory and likewise by the hesitant diplomatic actions in respect with the Western powers.¹⁶

Paolo Ognibene brought the news of victory in Venice *via* Buda while in Rome the details about the Turkish defeat were due to Nicolae Ujlaki, "King of Bosnia and Wallachia".¹⁷ In other words there was no Moldavian messenger of victory, as the success was announced by a Venetian and, respectively, a Hungarian subject. Was the Stephen's decision to entrust his message to two foreigners an unwise decision? One may assume that two outsiders had their own agenda and could have distorted in their own purposes the original message and the prince of Moldavia's aims in the war against the Ottomans.

However, there are some arguments which suggest that Stephen's decision was well pondered. The prince's diplomatic initiatives in the aftermath of the victory of Vaslui suggest that he had in mind different outcomes. He made efforts to gain the confidence of Matthias Corvinus¹⁸ while in parallel he tried to appease the sultan's fury. The Polish chronicler Jan Długosz mentioned that, after the battle, Stephen sent an embassy to Istanbul to protest against the attack of his realm led by some brigands without the knowledge of Mehmed II. As

¹³ Liviu Pilat, "Cruciadă și propagandă: vizita regelui Bosniei la Roma și vestea victoriei de la Vaslui," *Analecta Catolica* IX (2013–2014):121 justly pointed out that Ognibene brought with him in Italy another document than the letter sent by Stephen to all Christian princes.

¹⁴ Ștefan S. Gorovei, "Informație, propagandă, mistificare: scrisoarea din 25 ianuarie 1475," *Analele Putnei*, III/2 (2007): 21–26; Alexandru Simon, *Al treisprezecelea apostol. Valachorum regulus* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2017), 56 ff.

¹⁵ Gorovei, "Informație, propagandă, mistificare," 21–26

¹⁶ Pilat, "Cruciadă și propagandă," 125.

¹⁷ Ibid., 123.

¹⁸ For the Moldavian-Hungarian negotiations see Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei (1457–1504)* (București: Ed. Enciclopedică, 1990), 40–58; Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* (Putna: Sfânta Mănăstire Putna, 2005): 117–132.

a result, the Moldavian messenger was instructed to request the punishment of those who were to blame for the infringement of the peace. The episode is ignored by other sources but there is no serious reason to doubt Jan Długosz's testimony. The Polish chronicle is a reliable and well informed source and his reconstruction of facts quite accurate. If his information concerning the Moldavian embassy to the Porte after the battle of Vaslui is truthful such initiative may be understand as an attempt of the Moldavian lord to solve the crisis by diplomatic means.¹⁹

In parallel with the negotiations with the Porte, the letter sent to all the Christendom on 25 January 1475 tried to gain any military or political support for an expected Ottoman retaliation: "the above-mentioned Turk (= the sultan) sent against us and against our realm a great army of no less than 120 000 men led by Suleyman pasha the beylerbey [of Rumelia]; with him were all the leaders of the aforementioned Turk, and all the people of Rumelia and the lord of Wallachia with al of his troops and Assan beg²⁰ and Ali beg²¹ and Schender beg²² and Grana beg²³

¹⁹ *Joannis Dlugossi seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII, t. V, (Cracovia, 1878): 623: Nec his legationibus Stephanus ad amicos contentus, ad ipsum quoque infestissimum hostem suum Mahumeth Turcorum Caesarem, insignem ambasiatam dona non mediocriter ferentem, mittit. Queritur se a quibusdam Turcorum latrunculis et exulibus, temerarie et praeter scientiam Caesaris, cum superbiam, fraudem et hostilitatem tam inhumanam in suo pectore suspicari fas non sit, lacessitum esse, illamque omnem furum et exiliatorum manum, in manu Dei potenti, qui causae iustiori semper astat, confecisse. Petebat, ut reliquiae huiusmodi latrunculum, si quae in Dominia sua refugissent, sibi traderentur, pari supplicio cum caeteris poenas meritas soluturi. At Caesar legatione huiusmodi exasperatus magis, quam lenitus, legatos, iure gentium violato, corripens, aliquandiu in ergastulis habuit, postmodum vero omni substantia spoliatis, pedites et pene nudos Valachiam remisit. Once returned in Moldavia the envoys explained to their master that the war could not be avoided.*

²⁰ Issibeg in the German version of the text v. Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de documente ale Apusului*, III (București, 1897), 92. Highly probable the Ottoman commander could be identified with Isa beg Ishakoglu or with Isa beg Hassanoglu. Both of them were active in the area being involved in a number of raids against Moldavia and Transylvania in the second half of 15th century. For an attempt of identification of the Ottoman commanders included in Stephen the Great's letter see Ovidiu Cristea, "Pentru o ediție critică a scrisorii lui Ștefan cel Mare către principii creștini: observații pe marginea listei căpeteniilor otomane," *Analele Putnei* (forthcoming).

²¹ Very probable Ali pasha Mihaloglu one of the most famous Ottoman captain of the 15th century for this family see Mariya Kiprovska, "The Mihaloglu family: Gazi warriors and patrons of Dervish hospices," *The Journal of Ottoman Studies*, XXXII (2008):193–222.

²² Semdrebeg in the German version of the text v. Iorga, *Acte și fragmente*, 92. The character could be identified with Iskender beg Mihaloglu.

²³ In the German version the names of the next four commanders is completely different: Dowabeg, Jacobbeg, Walty, Wulubeg. The German translator have considered *Valtival beg* as two different persons *Walty* and *Wulubeg*. It is possible that *Valtival* is a corrupted form of *Baltoğlu*

and Oşu beg and Valtival beg and Serefaga beg²⁴, the lord of Sofia, and Cusenra beg²⁵ and Piri beg, the son of Isac pasha²⁶, of all his Janissaries' might. These aforementioned lords were the most important captains with all their troops²⁷

Besides the obvious plea for help, Stephen's letter seems to reveal other details related to the 15th century diplomacy: for a document intended to gain quickly military support the long list of Ottoman leaders seems of little significance. However, if one take into account that, in the previous years, in Italy circulated unfounded rumors about Ottoman setbacks the aforementioned list may be considered as a proof that the events mentioned in the letter actually occurred. All the Ottoman captains included in the text seem to certify that the battle took place indeed, and that it was a pitched battle not a minor action.

Such assumption is strengthen by the fact that the list is also included in other contemporary sources which suggest that the number and the names of Turkish commanders were relevant. It is the case of Stefano Magno's *Annali Veneti* who stated that in the Ottoman ranks were *Soliman, Ali-bego, bassa della Romania, con la corte d'esso signor de Turchi, insieme con Mathenor, Ansabech, Alibech, Scanderbech, Granabech, Raucubech, Vultriubech, Saraphagabech, signor de Sophia, con Sarabech Patriboli, con el fiolo d'Isac bassa, tutti signori in nelle parti de Romania, con tutte zente de Romania, insieme con tutto el populo de Zarasain, mandando a danni de Valacchi, che nuovalmente dall'imperio di*

but no Ottoman commander with such name appears in the sources of the period. A Baltoglu pasha was the admiral of the Ottoman fleet during the siege of Constantinople in 1453 but he was dismissed by the sultan after the failed attempt to penetrate in the Golden Horn see Agostino Pertusi, ed., *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei* (Bologna: Arnoldo Mondadori, 2012): 140 and 285. More probable Valtival is a corrupted form for Balibeg Malkoçoğlu who was involved several times along with Mihaloglu brothers in attacks against the European enemies of the Ottoman Empire.

²⁴ Schertaganeg, der Herr von Sophye, Iorga, *Acte şi fragmente*, 92.

²⁵ Schturaweg, *Ibid.*

²⁶ After Piri beg the German text mentions Eniss, Isalli und Wasscha which suggests that the translator had difficulties to understand properly the fragment; moreover the words "with of all his Janissaries' might" became "with all his hussars" which is more probable as the Ottoman army included many *akinci* units.

²⁷ There is no critical edition of this text despites the many editions. Also there is no attempt identifies the Ottoman commanders or to compare the letter with the work of Stefano Magno. For the editions see Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II (Bucureşti, 1913), 323; Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I (Cluj, 1914), 9–10 (both used the manuscript preserved in the Venetian archives); *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, 129 (followed the text of Ioan Bogdan); *Literatura română veche (1402–1647)*, vol. I, ed. G. Mihăilă and Dan Zamfirescu (Bucureşti: Ed. Tineretului, 1969), 46–49.

*quello s'haveano tratto et levadi havea l'obediencia in tutto*²⁸ or in the Austrian Chronicle written by Jakob Unrest who also mentions a list of Ottoman commanders: *Item Schalem, ain wasche und weglerpeg mit allem hoffgesindt des Turckishen kayser und die ganntz Ramonia (sic) und ... mit den herren aus dem landt, genannt Hewosholber, sunst genannt Unter den Pyrgen, mit ganntzer macht. Item Ysseweg, Alybeg, Sudrebeg, Dacobeg, Jacobeg, Walthi, Wulibeg, Scheraffaweg, der herren von Sophirn, item Schurabeg, Piribeg, enussjappf und wascha mit allen seinen husarten, die all grosmechtig und weyda sindt.*²⁹

There are many differences in respect with Stephen the Great's letter, and one can assume that both documents distorted some of the names. Even in such case, it is highly probable that at least some of the Ottoman commanders were well known in the Venetian circles. One may understand why the Moldavian lord took care to mention some details: for instance, he pointed that Serefaga beg (Seref-aga?) was the lord Sofia probably to distinguish him from a homonymous leader and mentioned that Piri beg is the son of Ishak pasha arguably a well-known Ottoman dignitary.³⁰ Such concern for accuracy mirrored that in the 15th century all the news about an Ottoman defeat were confronted with the issue of credibility namely when the source were almost unknown. Such was the case in 1476 when Stephen announced the fall of Caffa to the court of Buda³¹, a letter ended with the words „it's beyond any doubt" (*aliter non est*).

For the 15th century men (and not only for them) the trustworthiness of the news was strongly related with the credibility of the sender. Or, in 1475 Stephen the Great was for many Western courts an unknown prince from the periphery of Christianity which implied a certain doubt concerning the accuracy of the information sent. Thus, one may understand why the Moldavian lord entrusted to a Venetian, Paolo Ognibene, the task to establish diplomatic relations with the Italian powers interested in the anti-Ottoman war.³² A Moldavian boyar as emissary, even one with a good Latin knowledge and diplomatic skill, could have raised doubts concerning his masters' intentions.

²⁸ Iorga, *Acte și fragmente*, III, 84.

²⁹ Jakob Unrest, *Österreichische Chronik*, herausgegeben von Karl Grossmann (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1957), 45–46.

³⁰ However the ambiguity is not cast away by the detail as during the period there were at least two Ishak pasha: Ishak bin Abdullah and Ishak bin Ibrahim both of them appointed as bebglerbeg of Anatolia during Mehmed II's reign see Theocaris Stavrides, *The Sultan of Vezirs. The Life and Times of the Otoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474)* (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001), 64.

³¹ Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, doc. 144, 325.

³² Probably Stephen the Great also used the opportunity created by the passage of Paolo Ognibene through Moldavia. It was easy to instruct a Venetian who returned from Persia and was interested to go as quickly as possible back home.

Thus, such presumed lack of credibility explains why in a letter to the Pope written on 29 November 1474 Stephen asked the Holy Father to give full credit of the emissary words as they reflected the lord of Moldavia's thoughts and purposes.³³

In fact the entire letter was composed to gain the Pope's trust. Stephen mentioned his own contacts with the *Ak Koyunlu* leader, Uzun Hasan, the formidable foe of Mehmed II, and also stated his negotiations with Venice another argument aimed to prove the Moldavian prince's desire to join the war against the infidels. Stephen seemed to be aware that the credibility was an essential ingredient of the diplomatic success, a truism maybe, but one which was seldom questioned by the Romanian historians.

Recently Giorgio Rota analyzed some well-known diplomatic episodes which involved emissaries of Oriental powers. Despite the different contexts a common trait was the doubt casted by such exotic diplomats – Lodovico da Bologna (in the 15th century), Anthony Sherley and Hakob Margarian (in the 16th century) – all of them acting as ambassadors of the Persian sovereign.³⁴

Such cases are by no means exceptions and one can find also evidence for the misadventures of Western emissaries in Oriental lands. It was the case of Giovanni Battista Trevisan thrown into jail by the grand *knyaz* of Muscovy because he was considered a Polish spy or, according to Domenico Malipiero, because his quality of Venetian emissary was denied (*e sta retenudo per non esser cognosudo*).³⁵

Even Uzun Hassan paid duly attention towards the credibility of his letters. For instance the letter sent to Mathias Corvinus was translated in Caffa in Latin *sub manu publica* and sealed by the Latin bishop Hieronymus. As a result, the King of Hungary considered the received letter as genuine³⁶; furthermore, in an epistle to King of Poland certified that the message was indeed sent by Uzun Hassan.

³³ Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, doc. 142, 318–319: *Quapropter eidem ambasiatori fidem integram placeat adhibere tanquam si cum Sanctitate Vestra oretenus loqueremur*; the last edition Războieni, doc. 3, 126. For the relations between Stephen the Great and the Papacy see Ștefan S. Gorovei, “1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică,” *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol XXIX* (1992): 75–83; Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV–XVI)* (Iași: Ed. Universității “Al. I. Cuza”, 2008), 168–169; Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th century* (Leiden–Boston: Brill, 2017), 135–190.

³⁴ Giorgio Rota, “Real, Fake or Megalomaniacs? Three suspicious ambassadors 1450–1600,” in Miriam Eliav-Feldon, Tamar Herzog, eds., *Dissimulation and deceit in Early Modern Europe* (London: Palgrave-Macmillan, 2015), 165–183.

³⁵ *Annali Veneti*, 106.

³⁶ *Magyar diplomáciai emlékek Matyas Király Korából 1458–1490. Acta extera* (thereafter *Acta extera*), vol. II, Ivan Nagy, Albert B. Nyáry, ed. (Budapest, 1877), doc. 179, 259.

Stephen's envoys had to overcome the same issues as long as their realm was a distant and little known principality at the Eastern frontier of the Christendom. Even when such circumstances have changed the reaction provoked by the Moldavian ambassadors were not always favorable. For instance, in 1501 Marino Sanudo mentioned in his "Journals" (*I Diarii*) that the Moldavian representatives in Venice were of lesser distinction, poorly dressed and unable to speak Latin.³⁷ The last part of the sentence is quite surprising as the name of the two Moldavian messengers – Raynaldo and Antonio – suggest an Italian (maybe Genoese) origin. Two years later the linguistic barrier remained an important one as Sanudo labelled as "highly barbarian" (*gran barbarie*) the Latin of the letter sent to the doge.³⁸

Such statements strengthen the hypothesis that, in 1475, a Moldavian messenger of the victory of Vaslui could have casted serious suspicions and doubts concerning the news about the victory against the Turks brought in Italy. The lack of knowledge about Moldavia explained why Stephen the Great was considered, soon enough, only a "captain" of the Hungarian King.³⁹ If such title was the direct consequence of Mathias Corvinus' propaganda it is understandable why Stephen used foreign messengers to establish diplomatic contacts

³⁷ *I Diarii di Marino Sanuto*, vol. 3, Venezia, 1880, col. 1467: "Veneno do oratori e nontij di Stefano Carabodam, non perhò homeni da conto, acompagnati da li 4 patricij eri li fonno mandati a visitar; et erano mal vestiti; stetenò in piedi, e per interprete parlò. Presentano una letere di credenza, con la mansiom: *Illustrissimo principi, domino Augustino Barbadico, duci Venetiarum, amico nostro carissimo et confidentissimo, data ex arce nostra* ... [omission in the original text], la domenega drio la festa di la Nostra Dona. Et comenza cussi: *Stefanus, Dei gratia haeres dominusque terrae, vayvoda*. Scrive mandar questi do, Raynaldo et Antonio, et prega se li mandi uno medico, dotor, sapi varir di doie. Poi lhora disseno, il suo signor vlacho, havia certe doie a le volte, perhò vol uno medico, e li vol dar danari. *Item*, comprar certi panni d'oro, et uno starà qui fermo, l'altro va a Roma. Poi disse il suo signor esser gaiardo, e sarà contra turchi, si la Signoria si acorderà col re di Hongaria. Il principe li usò bone parole; sono alozati a l'hostaria di San Zorzi"; short mention of the episode in Eugen Denize, "Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo," *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXII (2004): 145; see also the critics of Șerban Marin in "Addenda et corrigenda," *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXIII (2005), 320–326. An interpret was also used in December 1503 when the Moldavian envoy was joined by an emissary of Ioan Corvinus, the illegitimate son of King Mathias see *I Diarii di Marino Sanuto*, vol. 5, Venezia, 1881, col. 579–580.

³⁸ *I Diarii di Marino Sanuto*, vol. 5, col. 150: *Di Stefano Vayvoda. Fo leto una lettera latina; ma gran barbarie. Per la qual advisava, che altre fiale l'anno passa mandò soi nontij qui a tuor uno phisico per la sua egritudine.*

³⁹ Gorovei, *Informație, propagandă, mistificare*, 25 pointed out that no other document labels Stephen the Great as captain of Hungary; see also Alexandru Pinzar, "El capitano generale del Re d'Ungheria et del Valacho chiamato Stefano Vajovoda. Statut și prestigiu reflectate în limbajul diplomatic al epocii lui Ștefan cel Mare," *Analele Putnei*, X/1 (2014): 152.

with the West. Later, the King blamed Venice for the diplomatic exchanges with Moldavia and considered them as an unfriendly gesture towards Hungary.

All these details explain why in 1475 Stephen the Great was so cautious in his approach towards Western powers. Far to be a proof of inability, his option for non-Moldavian messengers was very well pondered. Besides, such option was preserved in the following years when his ambassadors sent to Italy were well accustomed with the negotiations concerning the crusade.⁴⁰ Soon enough the Moldavian lord became an important figure of any anti-Ottoman project in the second half of the 15th century. In this respect it is worth to remember to well-known documents usually ignored by the historians due to their “peculiar” content. Recently Liviu Pilat pointed to a report written on 17 October 1492 which contained the news that Stephen, voivode of Moldavia (*Stephano Vaivoda de Mundavia*) *sagacissimo et calidissimo in lo mestiere del arme* was appointed as a *condottiere* of Venetian army! The report sent to the Duke of Milan by a certain informant, Francesco Trachedini, mentioned also the amount of 70 000–80 000 ducats paid by the Republic for the task. Such information could be seen as pure fantasy as there is no other contemporary evidence to support such statement. But even in such circumstances it is worth to mention the fact that, in Italian Peninsula, the Moldavian lord was a renowned warrior who provoked fear among Venice’s enemies. Even it was only a false rumor launched by the Venetian government the episode suggests something about Stephen’s fame in Italy; centuries before a similar situation is related by the French chronicle, Joinville, who was astonished to note that the Muslim women used the name of Richard Lionhearts to scare their children.⁴¹ In both cases the fame of a warrior is as frightening as the warrior himself.

Even more curious is a document of 1476 published long ago by A. D. Xenopol and republished by N. Iorga. The text seems to suggest that, few months before the battle of Războieni, Stephen the Great’s family, or at least few members were hosted in Venetian lands.⁴² Even if such documents raise

⁴⁰ Liviu Pilat, *Cruciadă și propagandă*, 125.

⁴¹ *La Continuation de Guillaume de Tyr*, ed. Margareth Ruth Morgan (Paris, 1982), 141; Joinville, *Ville de Saint Louis*, ed. Jacques Monfrin, (Paris, 1995), 38 and 276.

⁴² Archivio di Stato, Venice, ASVe, S. S., *Senato Terra*, reg. 31. 1473–1475 [1 martie 1473–28 februarie 1476], f. 125v. *Consiliarii// Diebus proxime elapsis scriptum et mandatum fuit per dominium nostrum potestati et capitaneo Tarvisii quod pro expensis factis familie et equis Illustrissimi Vayvode Moldavie dari faceretur Bartholomeo hospiti ad Coronam in Mestre libri 776, scudi 9, uti constare per computum clare et lucide cognitum fuit, et, quoniam idem potestas noster scribit talem exbursationem et satisfactionem facere non potuisse in executionem mandatorum nostrorum, obstante lege capta in hoc Consilio, ne cuiquam per Cameram Tarvisii persolvi possit nisi captum fuerit per hoc Consilium, sub pena ducatorum mille, et conveniat dignitati nostri domini ac equitati ut ipsi hospiti satisfiat, vadit pars quod scribi possit prefato potestati nostro quod superscriptas*

more questions than give answers, a fact is beyond any doubt: already in 1476 Stephen was in Venetian eyes a very important ally. The victory of Vaslui had an important contribution to such status and even if it was not the greatest disaster in Ottoman history (as Mara Brankovic stated) it had a huge impact in the evolution of Stephen's image from an unknown lord to a renowned captain of crusade against the Turks.⁴³

URMĂRILE VICTORIEI: UN EPISOD DIN DIPLOMAȚIA LUI ȘTEFAN CEL MARE DUPĂ BĂTĂLIA DE LA VASLUI (10 IANUARIE 1475)

Rezumat

Scrisoarea adresată de Ștefan cel Mare principilor creștini după bătălia de la Vaslui este un document bine-cunoscut istoricilor. Cu toate acestea, implicațiile diplomatice ale acestui text, al cărui scop îl constituia o cerere de ajutor adresată capetelor încoronate ale creștinătății, sunt multiple. Analiza documentului arată că domnul Moldovei a fost conștient că vestea victoriei asupra oștilor otomane va avea de înfruntat spinoasa problemă a credibilității, Ștefan fiind la momentul respectiv cvasi-necunoscut curților occidentale. Din acest motiv domnul Moldovei a făcut apel la mesageri "credibili" în ochii occidentalilor (venetianul Paolo Ognibene, respectiv maghiarul Nicolae Ujlaki) și a inclus în scrisoare o serie de detalii menite să dovedească veridicitatea informațiilor transmise. În paralel cu eforturile depuse pentru domolirea furiei sultanului, respectiv pentru strângerea raporturilor cu regele Ungariei, Mathias Corvin, scrisoarea adresată creștinătății conturează portretul unui principe abil capabil să exploateze în plan diplomatic succesul militar obținut.

libras 776, scudi 9 dare et numerare possit, non obstante lege predicta, sicut conveniens et honestum est pro dignitate et honore nostri dominii.// De parte 95. De non 13. Non sinceri 6. The text was analyzed by Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, "Ungaria et Valachia. Promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470," *Revista Istorică* (forthcoming); see also Pilat, Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 156 and n. 114.

⁴³ For the impact of Stephen the Great's diplomatic actions see Simon, *Al treisprezecelea apostol*, 55–61.

VIGESIMA AGNORUM ET DECIMA PORCORUM. REDEVANCES PASTORALES DANS LES VILLAGES VALAQUES EN POLOGNE AUX XVE ET XVIIÈ SIÈCLES

Grzegorz Jawor*

Mots clé: les Valaques, les Carpates, la vie pastorale, redevances pastorales, la loi valaque

Cuvinte cheie: Vlahi, Carpați, viața pastorală, rente din păstorit, legea Românească

Les redevances (mentionnées en latin dans le titre) acquittées par les bergers au bénéfice des propriétaires fonciers devraient être considérées comme l'une des particularités du *ius Valachicum* en Pologne. Ces informations provenant de la période analysée sont très nombreuses, surtout, lorsqu'on prend en compte les sources basées sur les documents fiscaux émis en Petite-Pologne et en Ruthénie Rouge (de la Couronne). Elles semblent toujours constituer une preuve documentaire du fonctionnement d'un village selon le *ius Valachicum* (*ius Valachorum*) ou, au moins, celle de l'adoption de quelques éléments de cette coutume juridique par la population locale.¹

* Institut d'Histoire de l'Université Marie Curie-Skłodowska, Lublin, Pologne, e-mail: grzeg-jaw@poczta.onet.pl

¹ G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu* (Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2013), 101–102; Kazimierz Dobrowolski, “Dzieje wsi Niedźwiedzia w powiecie limanowskim do schyłku dawnej Rzeczypospolitej,” [L'Histoire du village Niedźwiedzia dans le *districtus* de Limanowa jusqu'à la fin du Royaume de la Pologne] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone Franciszkowi Bujakowi* (Lwów, 1931), 506–508. C'était en particulier dans le cas du territoire de la Petite-Pologne de l'ouest (le *capitaneatus* de Lanckorona), en Silésie du sud (le duché de Cieszyn) et en Moravie que l'on a des problèmes à indiquer des villages qui auraient fonctionné selon un système juridique uniformément valaque. Les Valaques ne faisaient que se mélanger avec les populations locales. Néanmoins, entre les redevances payées par les bergers dans ces terrains, on note plusieurs cas de *vigesima* et *decima*: Ignacy T. Baranowski, “U stóp Babiej Góry,” [Au pied de Babia Góra] *Przegląd Historyczny* 20, n° 1 (1916): 85–86; Václav Davídek, *Osídlení Těšínska valachy: studie podle urbářů panství z let 1577, 1621, 1692 a 1755* [Colonisation valaque dans le duché de Cieszyn. Études basées sur les polyptyques datés de 1577, 1621 1692 et 1755] (Praha: Nákladem Slezského Kulturního Ustavu, 1940), 59; Josef Macůrek, *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. Století* [Valaques dans les

Il est hors de doute que l'idée de percevoir des prestations en animaux (en proportions strictement définies) fut une mesure implantée et adaptée aux conditions locales en Pologne simultanément à la venue des Valaques. Pour en donner un exemple, en Marmatie, ainsi qu'en Transylvanie la *quinquagesima* (un animal sur cinquante) était une redevance de base acquittée par les bergers valaques, en Moldavie la *vigesima* et la *decima* (la redevance établie en fonction du nombre des porcs d'engraissement) étaient très fréquentes.² Dans la région de Moukatcheve, la *stranga* ou la *vigesima* concernant les moutons était mentionnée depuis 1506.³ En Slovaquie, certains villages acquittaient une redevance en proportions pareilles à celles de Moukatcheve, tandis que dans d'autres, on la réglait en rendant un mouton sur vingt-cinq.⁴ Un système similaire était en vigueur même dans des zones des Balkans de l'Ouest éloignées des terrains qui constituent l'objet de cette étude. Les plus importantes obligations fiscales y étaient acquittées en nature. L'impôt pouvait avoir deux formes: une grande *decima* (en serbe: *veliki desetak*) ou une petite *decima* (*mali desetak*). À la lueur des recherches de Miloš Luković, ce système se développa sous l'influence de Byzance. Une grande *decima* consistait en perception de tissus de laine et d'un dixième des animaux appartenant à une exploitation agricole. Le fait de s'acquitter de la grande *decima* dispensait d'autres obligations. La grande *decima* pouvait être substituée par la petite. Dans ce cas-là, l'exploitation devait fournir une brebis avec un agneau, une brebis qui n'avait pas encore mis bas, ainsi qu'exécuter de différents travaux: faire paître

Carpates Occidentales depuis le XVe jusqu'au XVIIIe siècle] (Krajské nakladatelství v Ostravě, Ostrava, 1959), 33; Dimitr Krandžalov, *Valaši na Moravě: materiály, problémy, metody* [Valaques en Moravie. Matériel, sources, problèmes, méthodes] (Olomouc: Státní pedagogické nakladatelství, 1963), 141; Jaroslav Štika, *Moravské Valašsko, jeho vznik a vývoj* [Valaquie morave. Origines et développement] (Ostrava: Profil, 1973), 16–19.

² Павел П. Бырня, *Сельские поселения Молдавии XV-XVII вв* [La colonisation des zones rurales en Moldavie depuis XVe jusqu'au XVIIe siècle] (Кишинев: Изд. ЦК КП Молдавии, 1969), 133–138.

³ Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled teorii o vzniku rumunského národa* [Les Valaques et le *ius Valachicum* dans les territoires slaves et hongrois avec une préface sur les théories concernant les origines de l'État roumain] (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa, 1916), 17–27, 154, 208, 252, 262, 331; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1967), 68–70.

⁴ Peter Ratkoš, "Die Kolonisation auf walachischem Recht und die Entwicklung der Schäfferei auf dem Territorium der Slowakei," in *XV Congrès International des Sciences Historiques*, Rapports, 11, Section chronologique (Bucarest 1980), 191–198; Ondrej R. Halaga, *Slovenské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci* [Colonisation slave sur les rives de la Tisza et les gréco-catholiques de la Slovaquie de l'Est] (Košice: Historický Odbor Východoslovenský Kultúrny Spolok Svojina, 1947), 65.

les moutons qui appartenait au propriétaire, faire le traitement de la toison et des produits de laine.⁵

Mis à part une distribution étendue du point de vue géographique, ce sont les sources conservées en quantités limitées qui constituent un argument essentiel appuyant la thèse sur les origines externes des redevances en question et leurs liens très étroits avec les immigrés valaques qui furent venus en Pologne. Ces documents proviennent de la fin du XIVe siècle et du XVe siècle, c'est-à-dire, d'une étape initiale de cette colonisation sur les versants nord des Carpates. Le privilège relatif au village Rychwałd (actuellement Owczary dans les environs de Gorlice en Petite-Pologne de l'Est) émis en 1417 est un des plus anciens documents qui permettent de définir les redevances des habitants des villages valaques. Initialement, Rychwałd était habité par des agriculteurs, certainement, de nationalité polonaise et allemande. Immédiatement avant la date mentionnée ci-dessus, un groupe de Valaques conduits par le *knyaz* (*knez*) appelé Klima s'installa dans les limites de cette localité. Payer un loyer annuel fixe de 10 gros, faire un certain nombre de sangles de cuir – éléments de l'attelage des chevaux (*cinguli*), et aussi, s'acquitter de la *vigesima* en moutons et porcs qui s'alimentaient dans les hêtraies étaient les plus importantes obligations remplies par les colons en faveur du propriétaire du village.⁶ Comme dans les territoires qui constituent l'objet de la présente étude, les Valaques combinaient très souvent les occupations pastorales avec les activités agricoles, c'étaient leurs terrains, et séparément, les troupeaux d'animaux qui constituaient la base de calcul des redevances acquittées en argent et en nature. Les analyses des sources prouvent que, dans le cas où un Valaque associait les deux types d'activités dans son exploitation, il était soumis, séparément, aux deux impositions.⁷ À Radoszyce (dans la Terre de Sanok, village fondé en 1441 par Jakub appelé Jakubiec Valaque, en vertu du privilège émis par la reine Zofia Holszańska), le jour de fête de Saint Stanislas (8 mai), les colons qui possédaient des troupeaux de chèvres ou de moutons s'acquittaient de la *vigesima* et remettaient trois grands fromages.⁸ Des paysans

⁵ Miloš Luković, "Sezonowe migracje pasterzy na Bałkanach: charakter, historia, transformacje," [Migrations saisonnières des bergers dans les Balkans: caractéristiques, histoire, transformations] *Res Historica* 40 (2015): 80–81.

⁶ *Zbiór dokumentów małopolskich* [Recueil des documents émis en Petite-Pologne.] (depuis ZDM), vol. 1: *Documents de la période 1257–1420*, éd. Stanisław Kuraś (Wrocław: Ossolineum, 1962): n° 324: *Ecciam damus suis kmethonibus, qui nunc sedent in dicta villa Rychwald et pro tempore sedebunt, in ista solucione decem grossos tenentur solvere suis dominis heredibus et unum stamen cingularum. Qui habent peccora cornuta et qui nunc habent owes, seu habebunt, tunc a cento quinque owes seu arietes tenebuntur solvere (...) Ecciam sepedicti kmethones tenebuntur suis dominis heredibus dare a viginti porcis unum porcum per annum, quando fagina generabitur.*

⁷ Jawor, Așezărilor, 67–73.

⁸ Selon les sources de la charnière des XVIe et XVIIe siècles, le terme "un grand fromage

plus riches qui n'étaient pas propriétaires des troupeaux payaient 12 gros par une moitié du *laneus* de champ cultivé (10 hectares environ).⁹ À Szczawne, village voisin, en 1437, les Valaques payaient aussi 24 gros par un *laneus*, tandis que les éleveurs étaient soumis aux redevances dénommées respectivement *decima* (qui consistait à remettre un porc sur dix) et *vigesima* (un mouton sur vingt). L'auteur du document, ce qui semble assez caractéristique, considérait ces redevances comme une compensation pour la non-exécution de la corvée en faveur du propriétaire du village. Il y convient d'ajouter que la corvée était complètement étrangère au *ius Valachicum* dans sa version classique.¹⁰ Il faut faire remarquer aussi que les prestations en nature étaient une alternative au loyer régulier reçu d'une exploitation agricole valaque, et aussi, une manière plus ancienne d'accomplir ce devoir. À Ustrzyki Dolne (dans le *capitaneatus* de Przemyśl), cette redevance (calculée sur la base de la superficie désignée comme *curia* ou *area*) était de 5 moutons, un porc, deux fromages et deux sangles de cuir.¹¹ Il en était de même dans le cas du village Olszany situé aussi dans le *capitaneatus* de Ustrzyki Dolne. En 1497, il n'y habitait qu'un seul Valaque. Il était obligé d'accomplir les redevances similaires à celles des paysans d'un village voisin Brylińce. Il devait s'acquitter de la *vigesima* qui dépendait du nombre des animaux qu'il possédait. Simultanément, il remettait un paiement annuel fixe pour une exploitation dénommée comme *area*, super pedibus, quatre moutons, de l'avoine, deux coqs, deux fromages valaques et des sangles de cuir ou 5 gros comme leur équivalent en argent et deux porcs de valeur de 6 gros.¹²

valaque" servait à désigner le fromage qui pouvait être fabriqué du lait provenant d'une seule traite de cent vaches – *Starodawne prawa polskiego pomniki*, [Monuments anciens du droit polonais] (depuis SPPP), vol. 12: *Księgi sądowe wiejskie* [Registres des tribunaux villageois], éd. Bolesław Ulanowski (Cracovie: Polska Akademia Umiejętności, 1921), n° 7441.

⁹ ZDM 8, nr 2327: *Quod quilibet cmeto seu incola villae praedictare, qui armenta ovium vel caprarum possidebit, circa festum s. Stanislai maii tempore quolibet anno a quolibet cento ovium vel caprarum ratione census quinque mutones aut capriolos et tres magnos caseos solvere tenebitur et debebit.*

¹⁰ ZDM 5, n° 1424: *Qui decimam porcorum et mutonem vigesimum dare ternebuntur et hoc ratione laborum, de quibus libertantur per praesentes.* Des observations comparables, on peut en retrouver dans la description des biens royaux de 1565: les villages situés entre les forêts de montagnes, "alias inter Alpes (...), dans lesquels les gens s'acquittent d'autres redevances en comparaison avec des villages agricoles, puisqu'ils sont éleveurs de moutons et ils ne doivent pas accomplir de corvée" – *Описи королівщин в руських землях XVI віку* [Descriptions des biens royaux dans les terres ruthènes au XVe siècle] vol. 2, éd. Михайл Грушевський (Львів: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1897), 19.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [Archives Centrales des Actes Anciens à Varsovie] (depuis AGAD), *Metryka Koronna* [Recueil des documents émis par la Couronne dit *Metryka Koronna*] (depuis MK cote 23, 681–682.

¹² AGAD, *Archiwum Skarbu Koronnego* [Archives du Trésor de la Couronne] (depuis ASK), 56, P – 1/I, 9–11.

Bien que les redevances pastorales désignées comme *decima* ou *vigesima* aient un caractère considérablement prédominant s'il s'agissait de la réalité de la Ruthénie de la Couronne et celle de la Petite-Pologne, il ne manquait pas d'indications qui confirmaient l'existence des différences concernant les valeurs à payer. Cela résultait, peut-être, des coutumes des colons valaques qui venaient en Pologne de divers terrains dominés par l'élément roman oriental. À Ochotnica (dans le *capitaneatus* de Czorsztyn, en Petite-Pologne), village fondé selon la coutume valaque en 1416, le jour de Saint Martin (11 novembre), les bergers remettaient trois moutons ou chèvres par chaque centaine, ainsi que trois grands fromages. Le jour de Saint Stanislas (8 mai), ils rendaient un chevreau et un agneau.¹³ À Wola Gabońska (en Petite-Pologne), le montant de cette redevance était défini comme trois moutons ou agneaux par une centaine et un fromage de chaque brebis.¹⁴ S'il s'agit du XVIe siècle, on constate occasionnellement les redevances sur 50 (*quinquagesima*)¹⁵ ou sur 25 animaux.¹⁶ Les villages situés au pied des Tatras (le *capitaneatus* de Nowy Targ, en Petite-Pologne) remettaient, à leur tour, un sur quinze moutons d'un an, ainsi que, tous les trois ans, supplémentairement, un mouton de trois ans sur cent.¹⁷ Toutefois, dans le village Ruda (Ruthénie de la Couronne, le *capitaneatus* de Kamionka), les Valaques remettaient une sur dix brebis, pourtant, ce n'était qu'une fois par trois ans.¹⁸ Il conviendrait que l'historien qui s'occupe des recherches dans ce

¹³ ZDM 6, n° 1804: *quod quilibet kmeto villae praedictae Ochotnica armenta ovium vel caprarum possident circa festum s. Martini quolibet anno a quovis cento ovium seu caprarum ratione census tres mutones, vel caprelos et tres magnos caseos tenebitur et debebit. (...) Circa festum autem s. Adalberti sculteti eidem villae praedictae, qui armenta ovium vel caprarum possidebit haedum, sive agnellum dabit et persolvit.*

¹⁴ Szczyński Morawski, *Sądeckczyzna za Jagiellonów z miast spiskimi i księstwem oświęcimskim* [La région de Sącz à l'époque des Jagellons avec les villes de Spisz et le duché d'Oświęcim], vol. 2 (Cracovie: édition de l'auteur, 1865), 301–303. On indiqua aussi un montant similaire des redevances en 1531 à Binczarowa, village situé dans la même région: Aleksander Stadnicki, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat* [À propos des villages dits valaques sur les versants nord des Carpates] (Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1848), 89–90.

¹⁵ *Акты Виленской археографической комиссии*, vol. 25: *Инвентарии и разграничительные акты* [Actes de la Commission Archéographique de Vilnius] (depuis) AVK 25 (Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1898), 447, 477; Adam Fastnacht, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu* [Dictionnaire historique et géographique de la Terre de Sanok en Moyen Âge], (depuis SHGZS), vol. 3 (Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2002), 161–162.

¹⁶ *Lustracja województwa krakowskiego 1564* [La description des biens royaux dans le *palatinatus* de Cracovie] (depuis LWK), wyd. Jan Małecki, vol. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 170.

¹⁷ SPPP 12, n° 7441.

¹⁸ *Архив Юго-Западной России* [Archives de la Russie du Sud-ouest] (depuis AJZR) Часть 7.

domaine prête une attention particulière sur la distinction entre les redevances calculées sur la base d'une exploitation valaque qui possédait des terrains agricoles et celles qui dépendaient du nombre des animaux. Les ressemblances qui existaient entre elles peuvent entraîner des erreurs ou des malentendus.

Il est évident que les revenus que le propriétaire d'un village valaque obtenait des redevances calculées sur la base du nombre des moutons, chèvres et, parfois, des vaches¹⁹ avaient une valeur instable. Elle dépendait, non seulement des variations du cheptel, mais aussi de l'efficacité de la perception. Cet état d'incertitude augmentait encore plus dans le cas des redevances dues par les bergers qui s'occupaient de l'élevage des porcins. Les Valaques faisaient paître les porcs dans les forêts de hêtres et celles de chênes, en leur faisant manger des glands de chêne et des faines. Cependant, les deux espèces d'arbres n'ont une fructification intense qu'une fois pour des périodes de quelques ans et à intervalles irréguliers. C'était seulement dans ces périodes-là que l'abondance de nourriture garantissait une augmentation de la masse corporelle rapide et une reproduction plus intense. Les endroits dans les forêts où l'on faisait paître des animaux étaient appelés en ancien polonais *żer* ou *żyr*.²⁰ Une opération efficace de perception de ces redevances assurait des revenus élevés au propriétaire des forêts à une fructification abondante. Il suffit de faire remarquer qu'au milieu du XVIe siècle, la valeur d'un cochon adulte était estimée à vingt gros.²¹ Les habitants des villages considéraient ces redevances comme très fastidieuses. À Krasów, avant 1565, les Valaques remettaient un cochon sur vingt, mais cette redevance fut substituée par une autre fixée comme un cochon par une *demi-area*²² par an. Il faut faire rappeler que le montant du loyer d'une grande exploitation agricole était de 24 gros. En Pologne, les redevances sur ces animaux pouvaient avoir la valeur d'une *decima* ou celle d'une *vigesima*. Cette valeur était fréquemment variable et

Том II: *Акты о заселении Юго-западной России* [Documents concernant le peuplement de la Russie sud-ouest] (Кієвъ: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890), 212.

¹⁹ Les informations sur l'élevage des bovins effectué par les Valaques sont rares. À Czernichów (le *capitaneatus* de Sambor, actuellement Чернихів), par exemple, les Valaques remettaient, selon l'inventaire établi en 1495, une brebis, un porc, mais aussi, une vache sur vingt animaux – AGAD, ASK, 56, S-1/I, 13v.

²⁰ AGAD, MK 19, 17 de 1501; MK 20, 44v de 1503: *glandium alias zyr pro pascendis porcis*; Archiwum Państwowe w Lublinie [Les Archives de l'État à Lublin], *Terrestria Crasnostaviensia: Item inempciones silvarum similiter et inempcio glandinum ac faginule alias zyru*.

²¹ Lorsque l'éleveur ne possédait pas une vingtaine complète d'animaux, selon les indications de la description des biens royaux de 1565, il devait payer un demi gros pour chaque mouton et un gros pour un cochon – *Описи*, vol. 1, éd. М. Грушевский, (Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1895), 184, 225–226.

²² *Описи*, vol. 3, éd. М. Грушевский, (Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1900), 367–368.

dépendait du rendement des hêtres et des chênes. Dans la description des biens royaux, on lit très souvent les textes comme celui-ci : “(les Valaques) qui élèvent aussi les porcs, remettent un cochon sur dix, lorsqu’il y a beaucoup de glands de chêne et des faines, et un sur vingt, quand il n’y en a point.”²³ En d’autres occasions, on percevait un cochon sur vingt dans les cas d’une fructification plus abondante dans les forêts²⁴, ou bien, sans que l’on regarde cet aspect.²⁵ On retrouve parfois dans des sources les informations sur le paiement des redevances plus élevées (*decima*) sans solutions alternatives. Il est probable que cela résulte d’une manière raccourcie de s’exprimer des auteurs des documents relatifs aux fondations des villages.²⁶ L’insécurité des revenus provenant de cette redevance se reflète, en particulier, à travers cette observation de l’auteur de la description des biens royaux mentionnée ci-dessus : “Ils remettent un cochon sur vingt à l’époque de la fructification des hêtres et des chênes, puisque c’est là que les porcs paissent (...). Ce revenu déterminé est difficile à compter pour une année déterminée, parce que cela n’arrive pas régulièrement.”²⁷ Le même auteur écrit ailleurs : “Lorsque la nourriture réapparaît après quelques années”²⁸, ou bien, “Ils remettent aussi un cochon sur vingt de ceux qui paissent dans les forêts, mais cette année, il n’y en a pas eu.”²⁹ Le pâturage des porcs était organisé selon les règles de la transhumance, comme c’était, d’ailleurs, dans le cas du pâturage des ovins : “ils mènent leurs cochons vers le pâturage, après avoir construit les clôtures pour abriter les brebis pendant la nuit (*koszary*), ils habitent longtemps sur les terrains de pâturage et ils remettent comme redevance un cochon sur vingt”³⁰.

²³ AJZR 7/2, 142–143, 145–148, 148–149, 155, 180–181, 238, 244–246, 248–251; AJZR 8/1, 187.

²⁴ *Opuci* 1, 11–12, 36–37, 92–93, 140–141, 160–161, 163–164, 169, 180, 182, 184–185, 188; *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565* [Description des biens royaux des *palatinati* de la Ruthénie, de la Podolie et de Belz] (depuis LWR), éd. Krzysztof Chłapowski K., Helena Żytkowicz, vol. 2 (Warszawa: NDAP i Wydawnictwo DIG, 2001), 198, 251; AJZR VII/2, 197–200, 212.

²⁵ *Opuci* 1, 36–37, 118; AJZR VII/2, 30, 173–174, 195–196, 213–214, 222–224, 242–249; AJZR VIII/1, 153–155; *Жерела до історії України – Руси* [Sources pour l’histoire de l’Ukraine – Ruthénie], vol. 7: *Люстрація королівщин в руських землях корони з р. 1570* [Description des biens royaux dans les territoires ruthènes de la Couronne faite en 1570], éd. М. Грушевський (Львів: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка), 1903, 187, 193–194; LWR, vol. 1, éd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz (Warszawa Łódź, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992), 189–190, 242.

²⁶ AGAD, MK 77, 239–242v.

²⁷ LWR, vol. 1, éd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, (Warszawa-Łódź: PWN, 1992), 182–183; AJZR 7/2, 224–225.

²⁸ LWR 1, 203; AJZR 7/2, 184–185.

²⁹ *Opuci* 1, 196.

³⁰ *Opuci* 1, 98.

Ces redevances pastorales, quelle que soit l'espèce d'animaux remis au propriétaire du village, étaient désignées par le terme *stronga* (*strunka*, *strunga*), sans doute, d'origine roumaine. Dans différentes sources du XVe et XVIe siècles, et dans différents contextes, on retrouve des informations comme celle-ci: *decimis agnorum vulgariter strangy*.³¹ Dans la description des bien royaux de 1565 cela était dénommé comme une coutume ancienne.³² G. Jawor a consacré une étude à part à cette question, qu'il suffise alors d'observer que la *stronga* désignait non seulement un impôt mentionné ci-dessus, mais aussi, dans quelques *capitaneati*, des séances spéciales des tribunaux valaques, ainsi qu'une clôture par laquelle on faisait passer des animaux afin de les traire.³³

Une perception efficace des redevances en question, en particulier, dans des propriétés qui comprenaient de nombreux villages valaques, était une opération couteuse et difficile du point de vue de l'organisation. Elle exigeait aussi du temps de la part des fonctionnaires de l'administration et des payeurs de cette redevance. De même, les cas d'abus réduisaient les revenus des propriétaires. Les détails relatifs à la perception des *strongi* sont restituables grâce aux informations incluses dans l'inventaire du *capitaneatus* de Sambor situé en Ruthénie Rouge.³⁴ La perception des redevances avait lieu deux fois par an. Vers la fête de Pentecôte (*festum pentacostale*), c'est-à-dire, en mai/juin, les Valaques remettaient des moutons. Les porcs d'engraissement, on les rendait le jour de Saint Martin (11 novembre). À cette occasion, chaque éleveur payait neuf gros

³¹ AGAD, ASK, I, 36: 52, 60; ASK, 54, 37, 3v-4; ASK 56, P-1/I, 14-15; ASK, 56, D-1/I, 37v, 39; AGAD, MK, 15, 222v; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [Bibliothèque de l'Académie Polonaise des Sciences à Cracovie], cote 2854/I, 8-10.

³² *Opucu* 1, 225-226: "redevances sur les moutons et les cochons des villages de montagne perçues, toutes les années, selon une coutume ancienne".

³³ G. Jawor, "Strungi i zbory. Instytucje organizacji społecznej wsi na prawie wołoskim w średniowiecznej Polsce," [Tribunaux valaques dits *strungi* et *zbory*. Institutions de l'organisation de la société des villages de *ius Valachicum* dans la Pologne médiévale] *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45, n° 2 (1997): 179-186.

³⁴ AGAD, *Tak zwana Metryka Litewska* [Recueil des documents émis dans le grand-duché de Lituanie dit *Metryka Litewska*] (depuis TML), IV B. cote 22: *Inwentarz pożytków starostwa Samborskiego które się pokazały Roku MDLXVIII*. [L'Inventaire des bénéfices du *capitaneatus* de Sambor de l'année MDLXVIII]. Cette source était connue et utilisée par l'historien Ivovien Vasyl F. Inkin: В.Ф. Інкін, К вопросу о происхождении и эволюции волошского института князя „кнезя” в галицкой деревне в XV-XVIII вв. [Sur l'origine et l'évolution de la fonction du knyaz/knež dans les villages de Halytch depuis le XVe jusqu'au XVIIIe siècle] dans *Славяно-волошские связи. (сборник статей)*, réd. Николай А. Мохов, Штинца, Кишинев, 114-147; В.Ф. Інкін, *Крест'янський общинний строй в галицькому Прикарпатті. (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов). Автореферат диссертации* [Juridiction et collectivités locales dans les villages en Subcarpatie de Halytch] (Львов: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1978), 19-22.

d'impôt désigné *spisne* (*ascriptio*) pour son troupeau.³⁵ L'essentiel de cette obligation fut décrit dans l'inventaire du *capitaneatus* de Lanckorona (en Petite-Pologne), source assez tardive, car établie en 1646. Un fois par an, avant de partir dans les pâturages avec les troupeaux, les Valaques étaient obligées de les faire recenser. Si l'on constatait qu'ils faisaient paître plus de brebis qu'ils n'aient présentés au recensement, ils étaient obligés de rendre 12 moutons. Les animaux qui n'auraient pas été recensés, étaient confisqués. De même, on recourrait à la confiscation dans le cas où aucun animal n'aurait été recensé.³⁶ Selon la source, les pertes du propriétaire ne se limitaient pas aux circonstances décrites ci-dessus. Pour obtenir la dispense d'accomplir ces obligations, les bergers provenant d'autres villages ne devaient que jurer qu'ils n'avaient pas franchi les limites des terrains du propriétaire auquel ils étaient soumis et qu'ils n'avaient pas utilisés de prairies ni de forêts royaux.³⁷ Dans le *capitaneatus* de Sambor, la perception des redevances était effectuée par le fonctionnaire du *capitaneus* (*vicecapitaneus*) qui montait dans la montagne deux fois par an en compagnie de ses aides. Chaque mission dura une semaine et demie. Les dépenses relatives à l'alimentation étaient couvertes par les contribuables. Pour cette raison, toutes les exploitations valaques payaient l'impôt dénommé *coquina*. Une densité de population considérable et un nombre élevé des villages dans ce *capitaneatus* entraînaient la formation des groupes qui incluaient plusieurs localités. Au lieu et à la date déterminés, les habitants de ces villages étaient obligés d'acquitter leurs redevances aux percepteurs qui se déplaçaient à travers le *capitaneatus*.³⁸ Dans des propriétés plus petites, tous les bergers se réunissaient dans un endroit indiqué.³⁹ Après avoir perçu la *vigesima*, on en déduisait immédiatement un tiers au bénéfice des *knyazes* au prorata du nombre du bétail remis par les

³⁵ AGAD, TML, IV B, 22, 282. La source mentionnée suggère que le cycle d'élevage d'un porc d'engraissement devait durer deux ans au moins, puisqu'un animal adulte était compensé par deux porcelets.

³⁶ AVK 25, 477.

³⁷ *Opisu* 1,50. La coutume qui consistait à confisquer les animaux, si les bergers franchissaient les limites d'une propriété était appliquée aussi par les nobles. En 1510, il y eut un litige entre les propriétaires de Jaworów et Andrzej Fredro, propriétaire de Przedworze, village voisin (Terre de Przemyśl en Ruthénie de la Couronne). L'administrateur de Jaworów saisit 320 brebis et 4 bœufs aux habitants de Przedworze, parce qu'ils auraient franchi les limites de ses biens et faisaient paître les troupeaux dans les forêts de Jaworów (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, [Archives Centrales d'État D'Ukraine à Lviv] *Castrensia Lemburgensia*, Fond 9, op. 1, spr. 8, 123–124.

³⁸ AGAD, TML, IV B, 22, 288–289.

³⁹ Dans le *capitaneatus* de Bar: "les serviteurs du château conduisent le troupeau de tous les villages vers un endroit indiqué et en prennent un (mouton et porc d'engraissement) sur vingt" (AJZR VII/2, 218–220).

bergers qui leur étaient soumis. Les chefs des zones valaques, divisions d'un *capitaneatus*, eux aussi, obtenaient un fromage qui avait la valeur de 4 gros de chacun qui possédait des brebis.⁴⁰ Le bétail, jusqu'à ce qu'il soit conduit au siège du *capitaneus* restait sous la responsabilité des *decimarii* provenant des villages valaques. En échange, ils étaient exonérés du paiement du loyer.⁴¹ La question des étapes suivantes de la distribution de ce bétail n'a pas encore fait l'objet des recherches. Certainement, le *capitaneatus* vendait ou utilisait d'autre manière une partie des animaux. Les autres, on les envoyait à de grands centres urbains ou à la cour du roi, pour couvrir ses besoins. D'après les informations puisées dans un document émis en 1494 par le roi Jean Ier Albert de Jagellon, la cour royale recevait 60 moutons par an que l'on envoyait à Nowe Miasto Korczyn.⁴² L'obligation de conduire les animaux à ces centres incombait aux Valaques. Un habitant d'Odrzechowa (dans la Terre de Sanok) était dispensé des redevances en échange de l'acceptation de l'obligation de fournir les moutons à Cracovie, capitale du royaume.⁴³

Mis à part les redevances fixes qui étaient payées par les exploitations valaques et celles qui dépendaient du nombre des animaux tenus par les bergers (*vigesima*, *decima*), les sources analysées permettent d'en distinguer encore une catégorie. Il s'agit des taxes et redevances payables au roi (représenté par les *capitanei*) par les Valaques issus des terrains privés (*homines alieni, extranei*) qui faisaient paître dans les pâturages du monarque. Ce n'étaient pas seulement les habitants du Royaume de la Pologne qui les utilisaient, mais aussi les Moldaves. En 1565, dans la description des bien royaux concernant le *capitaneatus* de Kamionka, on fit mention du preneur d'un pâturage qui: "louait des pâturages aux gens du Royaume, ainsi qu'à ceux qui venaient des terres valaques".⁴⁴ Les brebis qui appartenaient aux étrangers et étaient élevées, sous un contrat privé, par les pasteurs, habitants des terrains royaux, faisaient aussi l'objet de cette imposition spéciale. Le fait que les auteurs de la description des bien royaux du *capitaneatus* de Drohobycz établie en 1570 prêtèrent l'attention à ce phénomène suggère que l'on recourrait à la méthode décrite afin d'éviter

⁴⁰ AGAD, TML, IV B, 22, 289v.

⁴¹ *Opucu*, 2, 122: "À propos des *decimarii* de montagnes et leurs devoirs: les *decimarii* provenant des villages de montagnes sont dispensés des loyers, puisqu'ils leur sont remis des moutons et des cochons, comme paiement du loyer, ainsi que comme redevances des gens différents, de paysans plus riches et d'autres. Après, ils les font paître jusqu'à ce que les serviteurs du seigneur *capitaneus* viennent les collecter".

⁴² AGAD, MK 17, 61: *quolibet anno sexaginta arietes ad Novacivitatem Corczin pro nobis dirigere tenebitur et astrictus*.

⁴³ AGAD, ASK I, 21, 58 z 1523 r.: *Przysthaw. Iste nihil dat quia pelleret tenetur arietes in Cracoviam*.

⁴⁴ AJZR VII/2, 213–214.

de payer des redevances dues.⁴⁵ Les sources analysées imposent la conclusion que les habitants de certains villages du roi, outre les redevances déjà mentionnées, devaient s'acquitter de quelques prestations spéciales sur l'utilisation des pâturages de montagnes (*ploniny*, *połoniny*).⁴⁶ Des zones difficilement accessibles et faiblement peuplées qui se trouvaient près de la frontière du Royaume étaient particulièrement menacées par la criminalité de tout genre, y compris le pâturage illégal. Selon l'opinion du *capitaneus* de Halytch enregistrée en 1570, le village Niebywałów (Небилів) fut fondé dans les forêts: "afin que les vols et le brigandage terminent au-delà du village jusqu'à la frontière hongroise".⁴⁷ La destruction des forêts résultait de pâturages excessifs et qui n'étaient soumis à aucun contrôle. C'était pour cela que l'on informait au XVIe siècle du fait d'écarter des bergers valaques de ces zones: "(les bergers valaques) qui, en maintenant leurs troupeaux dans les forêts, leur donnaient à manger des écorces par quoi ils faisaient sécher des arbres".⁴⁸ D'un côté, on se rendait compte de ce que l'élevage offrait des revenus moins importants que l'agriculture, fait causé par les problèmes qui résultaient de la fondation de villages permanents dans les zones éloignées, d'autre part, on l'acceptait ce fait: "une partie des montagnes est couverte de grandes forêts, mais on ne peut pas en tirer d'autre profit, sinon, des paiements des bergers qui font manger du gui à leurs troupeaux, à l'époque de la fructification des chênes et des hêtres, ces terrains assurent aussi un revenu".⁴⁹

La manière de s'acquitter des redevances, ainsi que leur montant différaient beaucoup en fonction du *capitaneatus*. Dans le *capitaneatus* de Halytch, les pâturages étaient localisés: "dans de grandes montagnes qu'ils appellent Alpes et qui s'étendent jusqu'à la frontière hongroise". Les paysans des villages appartenant aux nobles remettaient un mouton sur cent brebis, du fromage, des sous-ventrières, de l'argent et d'autres choses. Dans les environs de Kolomya, on redonnait un mouton, un *gunia* (du drap ou un manteau du montagnard), du fromage valaque et des sangles de cuire.⁵⁰ Dans les pâturages situés sur les terrains à proximité des montagnes, dans les forêts de la Petite-Pologne, ainsi

⁴⁵ Жерела, 247: "ils amènent des moutons des domaines d'autrui, ou bien, ils en confient aux gens du roi" (pour en recevoir plus tard de la laine, du fromage etc.). De même: *Opuci* 1, 50.

⁴⁶ Les habitants de Balnica (dans le *capitaneatus* de Sanok), village fondé en 1549, après 24 ans d'exonération, étaient obligés de payer le loyer de 15 gros par un *laneus* (*mansus*), remettre un fromage valaque et des sangles de cuir (sous-ventrières), un porc d'engraissement sur dix, un mouton sur vingt, ainsi que payer le droit de faire paître sur les pâturages dans les *ploniny* (zones les plus caractéristiques des Bieszczady, couvertes de végétation herbacée, au dessus de la limite de la forêt). AGAD, MK 74, 781–783.

⁴⁷ Жерела, 171; *Opuci* 1, 56.

⁴⁸ Жерела, 247. De même, AGAD, ASK, LVI, S. 6 II, 22 de 1532.

⁴⁹ *Opuci* 2, 294–295.

⁵⁰ *Opuci* 1, 56.

que dans les *capitaneati* de la Ruthénie de la Couronne, éloignés des montagnes, habituellement, on payait en espèces, le montant étant chaque fois négocié avec les Valaques⁵¹, ou bien on recourrait au paiement calculé sur chaque animal.⁵² Dans le *capitaneatus* de Rohatyń et celui de Śniatyń, ces obligations avaient un caractère mixte, étaient acquittées partiellement en argent et en nature.⁵³ Il est hors de doute que la perception de ces obligations était un processus plus compliqué que celle des obligations mentionnées ci-dessus. Cela résultait de différents facteurs, entre lesquels il faudrait citer en premier lieu, la localisation des pâturages dans les zones peu peuplées, près des frontières et loin des centres de pouvoir. Les *capitanei* de Sanok, comme on peut lire dans le rapport de 1523, étaient renseignées sur les occupations illégales de ces pâturages effectuées par des sujets hongrois, ainsi que par des nobles locaux. Une distance considérable rendait impossible une intervention: *Sed multi nobiles et Ungari montos Regios occuparunt, quibus difficile est resistere ob magnam distanciam*.⁵⁴ Il est évident que les Valaques qui se déplaçaient avec leurs troupeaux à travers les terrains comme ceux-là en pratiquant la transhumance⁵⁵ avaient maintes possibilités de faire sous-estimer le nombre des animaux et d'éviter de payer de redevances. Pour résoudre ces problèmes, on y envoyait des *vicecapitanei* et des *notarii*, fonctionnaires du *capitaneus*. On recourrait aussi à un contrôle continu des pâturages. À cause d'une carence des structures de l'État, pour réaliser ces tâches on engageait souvent des Valaques qui habitaient des villages situés dans les zones sous-montagneuses. Il paraît qu'aux XVe et XVI siècles, il était habituel de leur imposer un genre d'obligation que l'on pourrait dénommer comme policière et fiscale à la fois. Cette question mérite, sans doute, d'être analysée dans le cadre de recherches approfondies. En général, ces tâches consistaient à accompagner les fonctionnaires pendant la perception des prestations en nature et le contrôle

⁵¹ G. Jawor, "Seasonal pastoral exploitation of forests in the area of Subcarpathia in the 15th and 16th century," *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia* 23 (2016): 175–186. La description des biens royaux de 1565 informait que de larges forêts du *capitaneatus* de Luboml (dans la Terre de Chełm) étaient terrains de pâturage pour les troupeaux des Valaques: "Pâturages dans les forêts de chênes et d'autres où ils s'introduisent en payant avec leurs bœufs et moutons et d'autre bétail, en hiver et en été" – *AJZR* VII/2, 352. "De même, dans le *capitaneatus* de Leżajsk, où leurs habitants, et les étrangers, eux aussi qui payaient au *capitaneatus*, puisqu'en hiver, ils prennent du gui des arbres et, en été, ils font paître sur les prairies" (*Opucu* 2, 200–202).

⁵² Les bergers qui faisaient paître leurs troupeaux dans les environs de la ville Mrzygłód (dans la Terre de Sanok) payaient un *solidus* sur un animal – *LWR* 2, 164.

⁵³ *Opucu* 1, 169; *Opucu* 2, 24.

⁵⁴ *AGAD, ASK*, I, 21, 35.

⁵⁵ Le problème du pastoralisme de transhumance des Valaques a fait l'objet de l'article: G. Jawor, "Le pastoralisme valaque dans les Carpates Polonaises au XVème et XVIème siècles (l'exemple de Bieszczady)," *Banatica* 24/II (2014): 151–166.

des prairies, ce qui prévenait les pâturages illégaux. Dans le *capitaneatus* de Sanok, les Valaques: “accompagnent le seigneur capitaneus ou ses fonctionnaires pendant les déplacements vers la frontière hongroise, ou bien, là où il est nécessaire d’exécuter le droit. Ils surveillent aussi les pâturages sur les *ploniny*”.⁵⁶ Plusieurs villages étaient habités par un groupe particulier de gens que l’on désignait comme *servitores*. Ils étaient dispensés des obligations imposées à d’autres habitants du village. En échange, ils accomplissaient diverses tâches confiées par le *capitaneus*, entre autres, liées au contrôle des bergers. Dans le *capitaneatus* de Halytch, ils étaient obligés, par exemple, de distribuer la correspondance, poursuivre des passeurs et, en particulier: “ramasser des moutons en accompagnant le *notarius*”.⁵⁷ De même, les *servitores*, habitants de Kaptury (dans le *capitaneatus* de Trembowla) étaient obligés de surveiller les forêts, servir le *capitaneus*: “dans toutes les circonstances”, en plus, percevoir des redevances qui dépendaient du nombre des moutons et des porcs d’engraissement que l’on faisait paître dans les forêts.⁵⁸ Les paysans du village Korolówka (Королівка, près de Kolomya) devaient accomplir des devoirs extraordinaires que l’auteur de la description des biens royaux de 1565 lui-même désigna comme “singuliers”. À la demande du *capitaneus* ou du *vicecapitaneus*, ils devaient se présenter sur un bon cheval, en caftan et bassinet, avec un javelot et un arc, ainsi que percevoir des redevances calculées sur le nombre des brebis et celui des porcs, escorter les criminels à l’étranger et à l’intérieur du royaume et distribuer la correspondance sur des distances jusqu’à dix milles.⁵⁹

Les observations faites jusqu’à présent suggèrent que le système valaque, plutôt archaïque dans la réalité de la Pologne du XVIe siècle, qui se basait sur la perception des redevances pastorales en nature, s’avéra coûteux, problématique du point de vue de l’organisation et peu efficace. Il était à l’origine de maintes fraudes commises autant par des contribuables que par des fonctionnaires fiscaux. Il y apparaît tout naturellement la question sur d’éventuelles tentatives d’améliorer son efficacité ou celles d’introduire des changements plus profonds. L’analyse des sources de l’époque indique que l’introduction des loyers acquittés en argent fut une seule modification que l’on introduisait, pourtant très lentement. Les mêmes sources informent que ce processus était le plus rapide dans le cas des paiements les plus difficiles à percevoir, c’est-à-dire, ceux qui étaient dus pour les pâturages saisonniers sur les terrains montagneux. En ce qui concerne

⁵⁶ *Opucu* 2, 274, 294. Voir aussi: Jawor, *Le pastoralisme*, 155–156. On trouve aussi des informations sur les mêmes obligations: SHGZS 2, 63; AGAD: MK 85, 217v–219 de 1555; MK 77, 245–247v z 1549; MK 89, 388–391v de 1557.

⁵⁷ *Opucu* 1, 63.

⁵⁸ *Opucu* 1, 119–120.

⁵⁹ *Opucu* 1, 60–61.

les autres redevances, l'introduction de nouvelles solutions qui ne jouèrent pas un rôle prépondérant jusqu'à la fin de l'époque analysée était beaucoup plus lente. Le conservatisme de la population des villages valaques accoutumée aux prestations en nature depuis des générations constituait l'un des facteurs qui rendaient des changements plus problématiques. Probablement, pour briser ce conservatisme on pratiquait un système alternatif, selon lequel on payait ou en nature ou en espèces. Les habitants d'Osowa, village au nord de Chełm: "donnent une vigesima calculée sur moutons, brebis, chèvres, agneaux et chevreaux. Ou bien, s'ils paient en argent, ils rendent douze gros pour un mouton, une chèvre ou une brebis, six gros pour un agneau ou un chevreau, ils paient aussi quarante-huit gros pour un porc d'engraissement soumis à la vigesima".⁶⁰ Dans le cas de Chronów (dans le *capitaneatus* de Bełz), cette possibilité de choisir n'existait pas: "Ceux-ci donnent une vigesima des brebis tous les ans, puisque cette année, elle fut payée en espèces, on reçut 27 zlotys et 3 deniers".⁶¹ De temps à autre, on percevait une partie des redevances en nature et l'autre en argent.⁶² Cependant, il est certain que, même si des éléments de l'économie basée sur l'usage de la monnaie s'introduisaient au petit pas dans les villages de *ius Valachicum*, il n'est pas justifié de caractériser ce processus comme massif.

Il est hors de doute que ce système compliqué de redevances, obligations et d'autres impôts acquittés par les habitants des villages de *ius Valachicum* en Pologne eut des origines extérieures et fut implanté par des immigrés qui venaient de Moldavie, Transylvanie et Transcarpatie. Dans le cas des redevances pastorales qui font l'objet de cet article, l'analyse devient assez problématique à cause de la variabilité des montants à payer décrite dans les sources, lesquels dépendaient de la région où on observait cette tendance migratoire. Du point de vue des propriétaires des terrains, c'est déjà au XVIe siècle que ce système était arriéré. Pourtant, mis à part des tentatives pas très fréquentes de remplacer les redevances en nature par les loyers payés en monnaie, on ne réussit pas à créer un système alternatif qui pourrait concilier les intérêts des colonisateurs et ceux des féodaux. Le fait qu'il n'était pas possible d'introduire de formes plus intenses de cultiver le sol dans les montagnes à cause des conditions naturelles, était à l'origine de la persistance des coutumes valaques dans ce domaine. Ce n'était que de cette manière que l'on se garantissait des revenus, même si assez limités en comparaison à ceux que l'on pouvait tirer des activités agricoles,

⁶⁰ LWR 1, 33. De même: LWK 1, 149; LWR 1, 158–159; AGAD, ASK, 56, P–1/I: 9–11 de 1497.

⁶¹ *Opucu* 3, 152. De même: LWR 2: 91, 122–123.

⁶² À Krasów (Красів, dans le *capitaneatus* de Lwów), toutes les exploitations payaient un loyer de 30 gros, une redevance de 3 gros désignée comme *obventio* (*poczta*), 3 gros pour un fromage et un gros pour des sangles de cuir. On continuait quand même à payer la *vigesima* des brebis en animaux – LWR 2, 175; *Opucu* 3, 367–368.

des terrains montagneux, difficilement accessibles ou inutiles du point de vue d'autres types de production. Ici, il n'est pas indispensable de répéter les observations faites dans ce bref article. Il faudrait, pourtant, proposer un postulat de recherche qui donnerait l'origine aux travaux sur une question complètement inconnue, relative à la persistance et la disparition progressive des coutumes de *ius Valachicum* aux XVIIe et XIXe siècles. Sans avoir effectué ces recherches, il ne sera pas possible de faire une analyse approfondie de la genèse des différences qui caractérisent la culture matérielle, juridique, et même, spirituelle des montagnards qui vivent actuellement sur les versants nord des Carpates.

**VIGESIMA AGNORUM ET DECIMA PORCORUM.
VENITURILE REALIZATE DIN PĂSTORIT ÎN SATELE
VALAHE DIN POLONIA ÎN SECOLELE XV-XVI**

Rezumat

Scopul acestui articol constă în analiza obligațiilor pastorale ale populației din așezările fondate pe baza legii valahice, care a trăit în Polonia în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Pe baza unei cercetări cuprinzătoare, întreprinsă atât la nivelul surselor publicate cât și al celor manuscrise, s-au identificat informații care să răspundă câtorva întrebări esențiale privind această problemă. Ca atare, va fi abordată problema apariției veniturilor în natură, astfel analizate. Modalitatea de colectare a acestor venituri era deja practică în Polonia sau a fost adusă aici de imigranții valahi care au venit din zone ale Moldovei și Transilvaniei? Va fi, de asemenea, important să încercăm o sistematizare a lor pentru a defini obligațiile individuale în beneficiul stăpînitorilor de sate, precum și de a prezenta câteva aspecte logistice privind colectarea lor. În acest context, am fi tentați să descriem unele dintre aceste obligații, caracteristice satelor valahe, îndeplinite de populația respectivă, și să ne referim la ele ca fiind obligații de natură fiscală. Merită, de asemenea, să încercăm să identificăm motivele care au făcut ca astfel de forme, care erau deja arhaice în Polonia secolului al XVI-lea, să dureze și să înregistreze doar transformări limitate, datorate presiunii economiei de tip bani-bunuri.

DOCUMENTE PRIVIND COMERȚUL CARANSEBEȘULUI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

*Adrian Magina**

Cuvinte cheie: Caransebeș, comerț, documente, secolul al XVI-lea

Keywords: Caransebeș, trade, documents, 16th century

Caransebeșul, prin poziția sa geografică, a fost o placă turnantă între teritoriile transilvănene și cele balcanice. Situat pe culoarul Timișului, pe una din rutele comerciale relativ importante, orașul a devenit principalul centru administrativ și economic al Banatului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, după ce partea de câmpie a provinciei a fost ocupată de otomani.

Cu foarte puține excepții, analizele istorice s-au concentrat asupra elitelor nobiliare din arealul Caransebeșului, asupra aspectelor militare ori administrative legate de oraș. În cele câteva abordări privind aspectele comerciale din Banatul de Caransebeș-Lugoj, întotdeauna a fost evidențiat rolul negustorilor balcanici și problematicile iscate de prezența lor.¹ Deși foarte important, acest aspect indică mai ales situația orașului ca punct de tranzit pentru mărfurile venite din sudul Dunării. Un aspect mai puțin investigat este acela al mărfurilor de proveniență locală, cerute sau propuse spre vânzare pe piața din Principat. Se pare că zona Caransebeșului a excelat în producerea de materii brute, mai ales pentru ateliere de pielărie și cele de țesătorie. Vânzarea unor astfel de mărfuri i-a pus pe cei din arealul Caransebeșului în conflict cu negustorii sași, care se bucurau de privilegiile comerciale din partea principilor ardeleni. Astfel, în 23 iunie 1571, principele Ștefan Báthory emitea o poruncă prin care interzicea

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: adimagina@gmail.com

¹ Primele studii care au vizat implicarea negustorilor balcanici în viața comercială a principatului Transilvaniei și implicit a Caransebeșului au fost publicate în anii '60 ai secolului XX. Este vorba de contribuțiile lui Dan Mihail, Samuel Goldenberg, "Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVI siècle et au debut du XVII siècle," *Révue des études sud-est européennes* V, nr. 1-2 (1967): 87-117; Dan Mihail, Samuel Goldenberg, "Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în secolele XVI-XVII," *Apulum* VII, nr. 1 (1968): 545-560; Samuel Goldenberg, "Contribution à l'histoire du commerce roumano-balkanique au XVIe siècle," *Revue Roumaine d'Histoire* VIII, nr. 3 (1969): 605-619.

aducerea pieilor netăbăcite ale diverselor animale în Transilvania, în defavoarea sașilor din Sibiu:

*Plurimi negociatores, mercatores et alii, tam ex partibus Hungariae advenientes, quam Transsylvani, crudas et non dum per ipsos politas, emollitas et elaboratas cutes agnellinas, vulpinas, lupinas, mardurinas, pantherinas alias etiam quaslibet ferimas, coemptes et congregatas magnis plaustis et equis oneratis presertim ad partes Caransebesiensem luci causa ex hoc regno educerunt, in maximum damnum et prejudicium ipsorum.*²

Porunca se pare că nu a fost respectată cu prea mare strictețe căci, în 9 decembrie 1581, principele interzicea din nou locuitorilor din anumite zone ale Principatului, inclusiv celor din Caransebeș, să exporte piei netăbăcite pentru a nu încălca privilegiile sașilor.³ Totuși, importanța resurselor primare oferite de districtele bănățene a determinat interesul pentru achiziționarea mărfurilor locale. În 6 iunie 1578, principele cerea autorităților din Transilvania și districtul Caransebeș (*in hoc regno Transylvanie et districto Karansebes*) să îl ajute pe Ioan Bárány din Aiud în colectarea de piei de animale.⁴ Trei ani mai târziu, în 26 septembrie 1581, Sigismund Báthory, voievodul Transilvaniei, se adresa din nou autorităților comitatului Severin și orașelor Lugoj și Caransebeș, poruncindu-le să permită blănarilor și pantofarilor sași să cumpere piei din zona lor.⁵ Menționarea expresă a spațiului montan al Banatului în colectarea pieilor de animale poate fi o indicație a faptului că era principala zonă de unde respectiva marfă era adusă în Transilvania.

O situație similară o întâlnim în cazul unei alte materii prime: lâna. Și de această dată, principii s-au îngrijit ca să nu fie încălcate privilegiile orașelor săsești. De aceea, în 26 august 1580, Christofor Báthory porunca ca negustorii ce aduc lână din districtele Caransebeș și Lugoj (*lanas ovinas ex districtu Karansebesiensi, Lugasiensi*) să respecte obiceiul ca marfa să fie cântărită la Sibiu.

*Lanas, si quas ex districtibus Karansebes et Lwgos ... prius in civitatem Cibiniensis ducendi, ibique librandi et ad mensuram dequantitate examinandi.*⁶

Cine s-a implicat în comerțul cu aceste mărfuri locale? Cel mai adesea trebuie bănuïți negustori locali ori veniți din Transilvania, mai ales din lumea

² SJAN Sibiu, Colecția de documente ale breslelor, Documente de breaslă, nr. 77.

³ SJAN Sibiu, colecția Brukenthal, N 1–5, nr. 79, f. 41–42.

⁴ SJAN Brașov, Documente privilegiale, nr. 547.

⁵ SJAN Sibiu, colecția Brukenthal, N 1–5, nr. 79, f. 40.

⁶ SJAN Sibiu, U IV, nr. 1170.

săsească. În afara celor menționați, dat fiind profitul dobândit, comerțul cu materii prime i-a atras și pe anumiți reprezentanți ai elitei nobiliare locale. Așa se explică că, în 10 martie 1582, judele scăunal din Sibiu consemnează mărturia lui Nicolae Vaida din Caransebeș, prin care certifica faptul că a adus lână la cererea țeșătorilor din Cislădie (Helten), care i-au oferit 4 florini pe centime.⁷ Familia Vaida era una dintre cele mai reprezentative din orașul de pe valea Timișului, dintre membrii ei fiind aleși reprezentanți în magistratul Caransebeșului și în conducerea comitatului Severin. Nicolae Vaida a fost la un moment dat copist în cancelaria mică princiară (1567), fiind menționat ulterior ca *egregius et nobiles de predicta Karansebes* (7 iunie 1577).⁸ Situația nu este atipică, mai ales pentru districtul Caransebeș unde întreaga nobilime era cantonată în mediul urban, implicată în activități ce o apropiuau mai degrabă de categoria socială a orașenilor.

Revenind la poziționarea Caransebeșului în comerțul Principatului Transilvaniei cu lumea orientală, rolul orașului este relativ bine cunoscut. În urmă cu aproape 50 de ani, Samuel Goldenberg a publicat un studiu în care a analizat rolul negustorilor greci din Caransebeș în comerțul transilvănean din secolul al XVI-lea.⁹ Deși apărut acum jumătate de veac, a rămas un studiu referință, fiind până în prezent singura abordare cu privire la implicarea orașului de pe valea Timișului în activitățile comerciale din Transilvania modernă timpurie. Analize mai noi asupra comerțului și rutelor comerciale ale principatului transilvan în epoca modernă timpurie, au stabilit destul de clar rolul negustorilor balcanici și implicațiile prezenței lor în zonele controlate politic de principii ardeleni.¹⁰ Caransebeșul nu se afla pe magistrale comerciale ale comerțului transilvano-levantin, dar reprezenta o rută alternativă viabilă pentru

⁷ SJAN Sibiu, U V, nr. 982.

⁸ Asupra familiei Vaida a se vedea Dragoș Lucian Țigău, "Familia nobililor Vaida în secolele XVI-XVII," *Analele Banatului S.N.*, Arheologie-Istorie, XVI (2008): 199–220, în special 201.

⁹ Samuel Goldenberg, "Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea," *Banatica* I (1971): 163–177.

¹⁰ Mária Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermanstadt. Oriental trade in sixteenth century* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2007); "Negoț și negustori în comerțul oriental al Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Câteva observații privind negustorii greci," în Cristian Luca, ed., *Negustorimea în Țările Române între societățile mercatorum și individualitatea mercantilă în secolele XVI-XVIII* (Galați: Galați University Press, 2009), 13–31; "Transylvania and its international trade, 1525–1575," *Annales Universitatis Apulensis* 16/II (*Transylvania in the thirteenth to sixteenth centuries: aspects of the formation and consolidation of regional identity*, ed. Cosmin Popa Gorjanu) (2012): 173–182; "Economic relations between the Ottoman Empire and Transylvania in the Sixteenth Century: Oriental Trade and Merchants," în Robert Born, Andreas Puth, ed., *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014), 207–227; "Credincioșii noștri supuși de națiune greacă: principii Transilvaniei și negustorii greci," *Revista istorică*, tom XXV, nr. 1–2 (2014): 91–100; "Between 'Faithful Subjects' and

negustorii din sudul Dunării încă din secolul al XV-lea. Orașul se afla foarte aproape de marele drum tracic ce conecta lumea balcanică de Europa Centrală, apropiere ce făcea legătura ușor și cu teritoriile ardelenene. Mai mult, pătrunderea comercianților sud-dunăreni prin Caransebeș, le oferea posibilitatea de a evita dreptul de depozit al orașelor săsești din sudul Principatului.¹¹ Folosirea intensă a rutei comerciale bănățene a determinat reacția sașilor ce s-au plâns de încălcarea drepturilor lor. În consecință, în anul 1557, regina Isabella a acordat Caransebeșului dreptul de loc de depozit (*loco depositionis*)¹², măsură menită să controleze într-o oarecare măsură intrarea mărfurilor balcanice în Transilvania dinspre zona bănățeană.

Disputa între negustorii veniți din arealul balcanic, urmând ruta Caransebeșului și negustorii sași nu s-a încheiat după intervenția reginei din 1557. Samuel Goldenberg a prezentat în detaliu disputele dintre cele două tabere și încercările sașilor transilvăneni de a bloca accesul “grecilor” în târgurile și bâlciurile din Principat.¹³ Totuși, prin intervenția principilor, negustorilor greci li s-a permis în cele din urmă accesul pe piețele din Transilvania. În acest sens trebuie înțeles documentul din 31 mai 1573, când Supa, Stamat, Toma, Ioan Grecul, Nicolae Karman, Wolfgang și Pana, fiii lui Nicolae Karman, negustori greci din Caransebeș, primesc dreptul să facă negoț în Transilvania la Brașov, Sibiu și Orăștie, cu condiția să respecte regulile de comerț locale.¹⁴ Considerându-se nedreptățiți, sașii au mandatat un personaj de origine italiană (probabil raguzan) să realizeze o anchetă în privința negustorilor “greci” din Caransebeș, anchetă care a dezvăluit faptul că majoritatea negustorilor balcanici doar profitau de poziția orașului de pe valea Timișului, fără a locui efectiv acolo. Răspunsul prompt din partea “grecilor” nu s-a lăsat așteptat, un număr de 14 martori din Caransebeș depunând mărturie în favoarea celor vizați de investigațiile venite dinspre comunitatea săsească.¹⁵ Nu este exclus ca și comercianții “greci” să fi avut un oarecare rol în vânzarea mărfurilor cu specific local din zona Caransebeșului (piei și lână), încălcând astfel de două ori privilegiile săsești, cu toate că astfel de informații nu răzbat deocamdată din documente. Tradiția produselor specifice Caransebeșului, spre exemplu lână, s-a perpetuat

“Pernicious Nation”: Greek Merchants in the Principality of Transylvania in the Seventeenth Century,” *Hungarian Historical Review*, no. 1 (2017): 111–137.

¹¹ Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermanstadt*, 32.

¹² Goldenberg, “Caransebeșul,” 169–170; Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermanstadt*, 119–120.

¹³ Goldenberg, “Caransebeșul,” 171–172.

¹⁴ Monica Vlaicu, Radu Constantinescu, Adriana Ghibu, Costin Fenesean, Cristian Halichias, Liliana Popa, ed., *Comert si mestesuguri în Sibiu si în cele sapte scaune 1224–1579* (Sibiu-Heidelberg: Editura Hora-Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2003), 428–433.

¹⁵ Goldenberg, “Caransebeșul,” 172–175.

însă până târziu în rândul cel implicați în comerțul cu astfel de bunuri, chiar și după ce orașul a fost ocupat de către otomani (1658). Spre finalul secolului al XVII-lea, George Palamida, un negustor din Pojon (Bratislava), după nume probabil grec sau chiar aromân, aducea spre vânzare mărfuri turcești (*rerum mercimonialium Turcicarum*) printre care și păături de lână din Caransebeș (*sebessi pokroc*).¹⁶

În afara unor informații răzlețe, întreaga documentație ce reflectă rolul comercial al Caransebeșului, relațiile cu lumea balcanică, statutul negustorilor greci și implicarea lor în negoțul cu Transilvania se păstrează la Serviciul județean Sibiu al Arhivelor Naționale. Deși sunt cunoscute de circa 50 de ani, fiind folosite în mai multe studii, cu precădere în cel dedicat de către Samuel Goldenberg situației orașului bănățean, actele nu au fost editate până în prezent. Din păcate, o parte dintre aceste documente s-au pierdut ori s-au rătăcit între timp, printre acestea numărându-se relația trimisului din Sibiu în legătură cu negustorii “greci” din Caransebeș și ascultarea martorilor în favoarea acelorași comercianți, ambele folosite de către Goldenberg în studiile sale. Actele păstrate până în prezent, în ciuda lipsurilor menționate, reflectă importanța orașului bănățean în comerțului Principatului Transilvaniei. Prin publicarea integrală a documentelor am încercat pe de o parte punerea lor în valoare, iar pe de altă parte am dorit readucerea în prim plan a unui subiect mai puțin abordat în istoriografia bănățeană a ultimelor decenii.

¹⁶ Slovenský národný archív, Bratislava, Hodnoverné miesto Bratislavskej kapituly, Protocollum nr. 47, 628–630. Alături de păturile din Caransebeș, negustorul mai aducea pentru clienții din Pojon numeroase mărfuri orientale: postav, mătase, bumbac de diverse culori, piei, cafea, orez, tutun, săpun turcesc etc.

Documente

1

1572, 19 mai, Caransebeș

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030 a, original, hârtie, pecetea lipsește.

Nos, Paulus Bokosnicza, iudex supremus ac caeteri cives iurati senatusque civitatis Karansebesiensis, universis et singulis partium notitiam habituris, salutem servicitiaeque nostrae commendationem. Porro recognoscimus per presentes circumspectos Thomam et Ioannem Gereog nostros esse commandos et esse incolas et institutores civitatis Karansebesiensis, contributionesque census et taxas in usus publicos regni persolvere et libere habere eisdem mercium et rerum eorundem mercimonialium vendendi et commutandi intra impedimentum quorumlibet facultatem ubique in regno Transylvanensi, tam in liberis nundinis que etiam in foris publicis, vigore literarum illustrissimi principis et domini, domini Stephani Bathori de Somlyo, vaivode Transilvanensis et Siculorum comitis etc. ipsis generose concessarum. Quare requirimus dominationes vestras et ubique in dominiis officialibusquestrarum dominationes, eos eorundemque homines et servitores, una cum mercibus rebusque eorum mercimonialibus, tam eundo que redeundo, libere dimittere et dimitti facere velitis. De quorum iobagionalis eisdem prefatis videlicet neque eos in nundinis liberis, forisque publicis impedere velitis. De quorum iobagionalis eisdem prefatis videlicet Thome et Ioanni Georeog, ex commissione illustrissimi principis, vaivode Transilvanensis etc, domini nostri clementissimi, pro testimonio presentes literas nostras munitas sigillo authentico civitatis huius Karansebesiensis dandas volumus et dare curavimus. Datum in predicta civitate Karansebes 19 die mensis Maii, anno Domini 1572.

Lecta et correcta

2

1572, 8 iulie, Alba Iulia

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030, original, hârtie, pecetea lipsește.

Stephanus Bathory de Somlyo, wayvoda Transilvanensis et Siculorum comes etc., universis et singulis magnificis, egregiis, nobilibus, comitibus, vice comitibus et iudicialium quorumcunque comitatuum, prefectis, provisoribus et officialibus quorumlibet locorum, eorumque vices gerentibus, nec non prudentintibus, circumspectis magistris civium, iudicibus regiis et sedium ac

iuratis civibus quarumque civitatum, signanter vero Cibiniensis, Brassowiensis, Megiensis, Bistriciensis et Segeswariensis et aliarum Saxonicarum oppidorum, villarum ac possessionum cunctis etiam aliis cuiuscunque status et conditionis ac quocunque officio et prefectura ubivis in hoc regno Transylvanie hominibus fungentes et commorantes, presentium noticiam habituris, salutem et favore. Ex gravissimis querelis providorum Nicolai Carmani et Wolfgangi Georeog, inhabitatorum et institorum civitatis Caransebesiensis, intelligimus quod licet ipsi ab aliquot iam annis, incole dicte civitatis Caransebesiensis forenis, communique onera publica huius regni necessitates contributiones usu sensusque persolvendo subirent, ac nos quoque eisdem liberam in hoc regno Transylvanie rerum earundem mercimonialium inducende, distrahendi, vendendi ac commutandi inter illis rebus divenditis vel non divenditis reducendi facultatem, in et ex quibuscunque liberis nundinis et foris hebdomadalibus quarumcunque civitatum ac oppidorum mediante, aliis literis nostris concessissemus. Verum vos nescitur quibus ducti respectibus, non habita rerum status eorundem, post habitoque mandato nostro eosdem Nicolaum Carmani et Wolfgangum Georeog ab importeorum inductioneque et distractione et venditione ac comitione rerum eorundem mercimonialium inhiaberetis, in damnum et preiudicium eorundem manifeste. Nolentes autem eosdem cum publica onera in necessitatem publicam predicti huius regni susferant, usibus et emonumentis publici primari, pro eo harum serie commitimus et mandamus vobis firmiter, quatenus vos quoque annotatis Nicolao Carmani et Wolfgango Georeog, institoribus Caransebesiensis, mercibus eorum si quid ut premissum est, in civitate predicta Caransebesiensis residentium faciunt, in hoc regno predictum importari ac eosdem vendere, distrahere et comitare in quibuscunque nundinis et foris hebdomadalibus permittere et citra impedimentum reducere, neque eosdem inhibere, aut propterea in personis et rebus mercibusque eorum impedire, turbare et damnificare debeatis, nec sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi, presentes perlectis exhibenti restituti. Datum Albe Iulie, die 8 mensis Julii, anno Domini 1572.

Stephanus Bathory de Somlio
Franciscus Forgacz

Pe verso: Paria literarum Nicolai Carmanii et Wolfgangii Georeog, institores.

1572, 7 octombrie, Alba Iulia

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030 e, original, hârtie, pecetea lipsește.

Nos, Stephanus Bathori de Somlyo, wayvoda Transilvanus et Siculorum comes etc., memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum nonnullorum dominorum consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis pro parte circumsectorum Vrana et Iohanne Grecorum institutorum factam, tum vero dignum habentes respectum humillime supplicationis egregiorum et nobilium, iudicis et iuratorum civium civitatis Karansebes, qui eisdem Vrana et Iohanne Gregos ipsis, more ceterorum incolarum et inhabitatorum eiusdem civitatis Karansebes consociatos esse palam testantur. Harum igitur intuitu eiusdem Vrane et Iohanni institoribus faventer id annuimus et concedendum duximus, ut ipse istar ceterorum mercatorum et institorum huius regni Transilvanensis et partium Hungarie ditionis videlicet nostre, ubique et in quibuscunque civitatibus, oppidis illis et possessionis dicte ditionis nostre earumque liberis nundinis et foris hebdomadalibus quandocunque celebrare solitis libere pacifice ac citra quodlibet impendimentum merces eorum quaslibet inducere, commutare et his quibus possunt suo pretio condigno divendere et alias etiam coemere merces possint et valeant, caneant tamen ne aliorum questorum et institorum mercancias quoquomodo suis immisceant prout annuimus, concedimus per presentes. Quo circa vobis universis et singulis magnificis dominis egregiis, nobilibus, comitibus, vicecomitibus et iudicis nobilium quorumcunque comitatum, item capitaneis, castellanis, prefectis, provisoribus, officialibus, tricesimatoribus, teloniatoribus eorumque vice gerentibus, necnon prudentis, circumspectis quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum iudicibus, iuratique civibus civitatis etiam aliis quocunque officio et praefectura fungentibus, ubivis in ditione nostra existentibus, presentes visuris, harum serie mandamus atque commitimus firmiter, quatenus exceptis presentibus nemo vestrum inposterum prefatos Vrana et Iohanne, institores, ubique in predicta ditione nostra merces conementes et vendentes in personis, rebus et bonis suis dempta et preinserta conditione impediat, sed ubique et in quibuscunque locis ditionis nostre liberam ipsis questuram et negotiationem exercere modis omnibus permitatis et per vestrorum permitti faciatis. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Albe Iulie septima die mensis Octobris, anno millesimo quingentesimo septuagesimo secundo.

Stephanus Bathory de Somlyo

1573, 1 mai, Alba Iulia

Originalul se păstra în cadrul SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030 d. În prezent lipsește din din arhiva respectivă. Copie simplă în MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

Stephanus Bathori de Somlyo, wayvoda Transilvanus et Siculorum comes etc., universis et singulis egregiis, nobilibus, comitibus, vicecomitibus et iudicibus nobilium quorumcunque comitatum, item prefectis, provisoribus, castellanis et officialibus ac tricesimatoribus et teloniatoribus, magistris fororum quorumlibet locorum eorumque vices gerentibus, necnon prudentibus, circumspectis iudicibus et iuratis civibus quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum et signanter oppidi Enyed cunctis etiam aliis linguacii status et conditionis hominibus ubivis in hoc regno Transilvanie comorantibus presentes visuris, salutem et favorem. Gravissimis institorum Grecorum Karansebesiensium intelleximus queremoniis, quod licet ipsi in civitate ipsa Karansebesiensi census et quaslibet contributiones instar aliorum incolarum eiusdem civitatis Karansebesiensis ac ratione etiam rerum ipsorum mercimonialium iustas tricesimas solverunt, nosque eidem ob id super libera questura et commeatione in hoc regno Transilvanie ubivis facienda et exercenda literas nostras concessissemus. Verum contra literas nostras mercatores et institores Saxonici et presertim Cibiniensis in singulis nundinis et foris quorumlibet locorum et nunc signanter in presentibus nundinis Enyediensibus ipsos institores Grecos Karansebesienses a permutatione ac venundatione rerum eorundem mercimonialium inhibuissent et inhiberi fecissent, in preiudicium et damnum ipsorum. Quibus nos literas nostras concessimus equalia onera regni subire et non communibus commodis eosdem uti permittere. Pro eum harum serie committimus et mandamus firmiter vobis, quatenus acceptis presentibus annotatos Grecos institores Karansebesienses apud quos videlicet litere nostre super libera questura facienda habentur ad nullius instantiam a permutatione rerum ipsorum mercimonialium inhibere aut inhiberi facere, sed eisdem liberam rerum ipsorum mercimonialium permutatione et venundatione permittere debeatis et teneamini. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Albe Iuliae prima die mensis Mai, anno Domini 1573.

Stephano Bathory

1573, 1 mai, Turda

SJAN Sibiu, Documente de breaslă, seria I, nr. 83, original, hârtie, sub text pecete aplicată în ceară roșie.

Stephanus Bathori de Somlyo, waivoda Transsilvanus et Siculorum comes etc., prudentibus et circumspcctis iudici et iuratis civibus oppidi Enied, salutem et favorem. Noveritis quod nobis feria sexta proxima post festum beati Georgii martiris novissime preteriti, ad quem ut puta terminum universe cause dominorum regnicolarum Hungarorum ditioni nostri subiacentium, ex publica constitutione adjudicari soliti per nos generaliter fuerant prorogatem, una cum magistris nostris protonotariis et iuratis assessoribus sedis nostre iudicarie pro faciendo moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria sedentibus, egregius Martinus Radwancy pro prudentibus et circumspcctis universis mercatoribus et institoribus civitatis Cibibiensis, ut actoribus ab una, ac Lucas Pesthaky pro providis Swpa, Nicola Karmany et filio eius, Wolfgango Georeog, Iani et fratre eius matu minore similiter Iani, Warany, Szthamath et altero Iani nuncupatis ac aliis mercatoribus et institoribus Karansebessiensis veluti in causam attractis partibus ex altera, uterque cum sufficienti procurationis mandato, iuxta continentiarum literarum nostrarum ammonitiorum et certificatariorum ac egregiorum nobilium Ioannis Barany de Enied et Martini literati, notarii comitatus Albensis, superinde relatoriarum in figura iudicii nostri comparentes dictus procurator actorum penes clausulam latius, dictis literis nostris ammonitoriis et certificatoriis insertam, ex parte reliquorum in causam attractum aliud facientes iudicium contra duos in causa attractos videlicet utrumque Sthana nuncupatos proposuit eo modo, quod licet ipsi actores in nobis annuentiam haberent, in Greci Thurce, aut alii externe nationis homines extra ditionem nostram commorantes intra terminus civitatem Cibiniensis, Coronensis et oppidi Zazwaros res et mercaturam eorum in hoc regnum Transsilvanie inducere et circum portare, atque mercaturam exercere audinent. Si qui autem illorum eam nostram annuentiam transgudinentur, libere res et mercaturam eorum, ubique et in quibusvis locis mestrari et detineri possent. Verum ipsi in causam attracti post habita huiusmodi annuentia nostra, circa festum Ascensionis Domini proxime preteritum, in nundinis pro eodem festo in dicto oppido Enied, in prefato comitatu Albensi existentis celebratis, mercaturam exercere non destiterunt, ratione cuius rei ipsi actores eosdem in causam attractos in curiam nostri citari fecerent ac ex parte eorum iudicium et iustitiam sibi impendi postularent. Quo audito prefatus Lucas Pesthaki in personis anottatorum utriusque Sthana in causam attractorum respondite ex adverso, ipsis premisam annuentiam et edictum nostrum minime constituisse,

nec per actores pro ut fieri debebat publicam fuisse, si enim ipsis illud constitisset edicto nostro parere et obtemperare parati fuissent. Quod autem id in se fecissent, res ipsorum per actores apud vos arestatos sibi redderet restitui postularent. Quibus sic hitis postularunt prefatarum partium procuratores per nos in premissisiuris aequitatem fecieque complementum suis (...) ¹ elargiri. Verum quia pro ut ex premissis utrarumque partium procuratorem propositionibus, allegationibus et responsis, coram nobis ultro citroque factis, tum ex eo quod premissa annuentia nostra publicata non fuisset, tum vero aliis certis et rationabilibus de causis ipsis in causam attractis eandem annuentiam seu edictum nostrum, nulla ex parte constitisse manifeste elucebat. Obhoc nos assumpto superinde prefatorum magistrorum nostrorum protonotariorum et iuratorum sedis nostre iudicarie consilio, prematuro et sana deliberatione indecente decrevimus et commissimus eo modo, ut prescripte universe res et mercature ipsorum in causam attractorum per actores modo antelato apud vos detente et arestate eisdem in causam attractis reddi et restitui debeant, tali tamen conditione interiecta, ut deinceps ipsi in causam attracti siquidem sese ditioni nostri subicere et ibi residere nollent. Res et mercaturam eorum, intra terminos prescriptarum civitatum Cibiniensis et Coronensis ac oppidi Zazwaros inducere et ad ferre abstineant et desisteant. Imo annuentie et edicto nostro parere et obtemperare seseque illi accomodare debeant et teneantur. Quare hortamur vos at autoritate nostra qua publice fungimur, harum serie commitimus et mandamus firmiter ut acceptis presentibus statim vos premissas universas res et mercaturam annotatorum in casam attractorum per actores apud vos detentas et acceptatas eliberare, eisdemque in causam attractis reddere et restituere et extra dare modis omnibus debeatis et teneamini. Secus nullo modo feceritis, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Thorde, ultimo die termini prenotati, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

Lecta

1. Documentul ilizibil.

6

1573, 3 mai, Alba iulia

SJAN Sibiu, Documente medievale, U V, nr. 219, original, hârtie, sub text pecete aplicată cu hârtie de protecție.

Stephanus Bathory de Somlio, vaivoda Transsilvanus et Siculorum comes etc., egregiis nobilibus Andreea literato Medvesy, Ioanni Barany de Enyed, Martino literato, notarius comitatus Albensis, Laurentius Zekely de Galthw et Gregorius Zabo, castellano Enyediensis, salutem et favorem. Exponitur nobis in personis prudentes et circumspectorum universorum institutorum mercatores

Cibiniensis, qualiter ipsi exponentes providos Swpa, Nicola Karmany et filium eiusdem, Wolfgangum Georegh, Iani, item fratrem eius minorem natu similiter Iani, Varany, Stamat et alterius Iani nuncupatos, Grecos videlicet mercatores et institores Caransebesiensis et Lwgasiensis, nunc in presentibus nundinis ad festum Ascensionis Domini in eadem oppido Enyed coelebrare constitutos, ratione certorum negotiorum coram latius declarantes medio vestri, nostri in presentiam in causam convenire vellet iure admittentes. Pro eo harum serie commitimus et mandamus vobis firmiter, quatenus acceptis presentibus statim simul vel duo verum sub omnibus alias in talibus observare solitis erga prefatos Swpa, Nicola Karmany et filium eiusdem, Wolfgangum Georegh, Iani, item fratrem eius minorem natu similiter Iani, Varany, Stamat et alterum Iani accedentes, ammonentis eosdem dicatisque et remitatis eisdem verbo nostro, ut ipsi ad octavum diem termini prescriptis diei videlicet octavi festi beati Georgi martiris, pro dominis nobilibus partium regni Hungarie a diei huiusmodi ammonitionis vestre ipsi per nos fiendis computandis vestram nobis comparentes debeant et teneantur. Certificando eosdem ibidem et sine ipsi termino in predicto coram nobis compareant, sine non. Nos tamen ad partis comparentes intantiam id faciemus in premissis quod iuris evitando. Et post hec vos, seriem ammonitionis, evocationis et certificationis vestrae ut fuerit expedita, nobis terminum ad prescriptum, fide vestra mediante refferre vel rescribere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Albe Iulie tertia die mensis May, anno millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

Lecta

7

1573, 28 mai, Turda

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030 f, original, hârtie, pecetea lipsește.

Stephanus Bathory de Somlio, waivoda Transsilvanus et Sicularum comes etc., egregiis, prudentis, circumspectis magistro civium, iudici regio ac iuratis, senatoribus civitatis Cibiniensis, nec non toti universitati septem ac duarum sedium Saxonicalium, salutem et favorem. Exponitur nobis in persona circumspectorum Ioannis Racz, Jacobi Bokor, Sigismundi Lippai, Ioannes Bokor, Petri Raia, Petri Chiura, Ioannis Cercericza, Antoni Chiurina, Nicolai Ponica, Petri Ivuul, Abrahami Georeogh, Andrea Georeogh et Andreea Supa de Karansebes, qualiter ipsi paribus quarundam literarum compulsoriarum contra ipsos a vobis extractarum et nunc prae manibus vestris habitatum pro iurium suorum tuitione ad presens plurimum indigerent, essentque necesarii. Pro eo harum

serie committimus vobis et mandamus firmiter, quatenus acceptis presentibus si legitimum alique non obstiterit impedimentum, statim vos paria prescriptarum literarum compulsoriarum iurium prefatorum exponentis uberiores ad cautelam eisdem extradare debeatis et teneamini. Secus ne feceritis, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Thorde, die vigesima octava mensis Mai, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

8

1573, 30 iunie, Caransebeș

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030 g, original, hârtie, pecetea lipsește.

Nos, Paulus Bokosnicza, iudex supremus, ceterique iurati cives ac senatores civitatis Karansebesiensis, universis et singulis praesertim notitiam habituris, salutem et amicitiae nostrae quibus autem interest. Servitorum nostrorum commendationem fatemur et recognoscimus per praesentes, circumspectos Ladislaum Pribeg et Ztamat Graecos, nostros esse commansores ac incolas et institores in ista civitate nostra Caransebessiensis propriam habere domus, contributionesque, census et taxas in suos publicos regni persolventur, omniaque onera nobiscum aqualiter subire liberamque habere mercium et rerum suarum mercionalium ex clementi annuentia illustrissimi ac spectabilis et magnifici domini domini Stephani Bathory de Somlyo, waywodae Transsilvanensis ac Siculorum comitis etc. Domini nostri clementissimi, vigore literarum eiusdem domini principis superinde emanatarum, vendendi atque commutandi ubique in regno Transsilvaniae tam in liberis nundinis, quam etiam in foris publicis citra quodlibet impedimentum facultatem. Quarum dominationes vestras amanter requirimus, quod dum et quando prefatos Ladislaus et Ztamat Graecos, vel servitores sui cum mercibus, rebusque eiusdem ad vestras terras, tenuta, dominia, officiatus aut vestri in medium venerint, eundem Ladislaum Pribeg et Ztamat et suos servitores, tam in eundo, quam in redeundo libere dimittere et dimitti facere velitis. Neque eos in nundinis liberis, forisque impediunt de quorum iobagionatu eisdem prefatis Ladislai Pribeg et Ztamat Grecos ex commissione prefati illustrissimi domini et domini principis praesentes literas nostras sigillo autentico huius civitatis Caransebessiensis munitas per iurium ipsorum tuitione dominum duximus et concedendum. Datum in prefata civitate Caransebes, die ultima die Iunii, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

Sub text: Verum exemplum ex archetypo per Mathaeum Heynrichum, notarius Bistriciensis descriptum.

1573, 11 august, Alba Iulia

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1030 c, original, hârtie, pecetea lipsește.

Stephanus Bathori de Somlyo, wayvoda Transylvanus et Siculorum comes, universis et singulis dominis, magnificis, egregiis, nobilibus, comitibus, vice comitibus et iudicibus nobilium quorumcunque comitatum, capitaneis item atque prefectis, provisoribus, castellanis et officialibus arcium ac aliorum quorumlibet locorum, tricesimatoribus, teloniatoribus, pontium, passuum, vadorumque custodibus ac vices eorum degentibus, nec non prudentibus ac circumspectis iudicibus, villicis et iuratis civibus, institoribusque quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum et signanter Cibiniensis, Brassoviensis, Meggyesiensis et Segesvariensis cunctis etiam aliis quocunque officio et prefectura ubivis in hoc regno Transylvaniae fungentibus et commorantibus, modernis et futuris, praesentes visuris salutem et favorem. Quoniam nos cum ad instantem intercessionem nonnullorum dominorum consiliariorum nostrorum nobis pro parte providorum Ladislai Pribeg et Ztamat, Graecorum institutorum in civitate Karansebesiensis residentium et commorantium, factam tum vero animadvertendo eosdem Ladislaum Pribeg et Ztamat Graecos ex literis iudicis ac iuratorum civium, senatorumque eiusdem dictae civitatis Karansebes commansores ipsorum esse residentiamque in medio eorum habere et communia onera quolibet huius regni publica, una cum ipsis subire census, taxas et quaslibet contributiones aequaliter solvere, prout ex literis dictorum iudicis et iuratorum civium ac senatum praescriptae civitatis Karansebes, nobis per eosdem Ladislaum Pribeg et Ztamat Graecos in specie productis apparet. Id eisdem Ladislao Pribeg et Ztamat Graecis institoribus benevole annuendum duximus et concedendum, ut ipsi ubivis in hoc regno Transsylvaniae in quibusvis civitatibus, oppidis, villis et possessionibus in quibuslibet nundinis publicis ac foris hebdomadalibus liberam mercium, rerumque mercimonalium vendendi, distrahendi et commutandi in hocque regnum inducendi potestatis plenariam habeant facultatem, prout annuimus ut concedimus (rebus quidem ut praefertur stantibus et se habentibus) praesentium per vigorem. Pro eo harum serie commitimus et mandamus vobis firmiter, quatenus vos quoque a modo et in posterum memoratis Ladislao Pribeg et Ztamat Graecis, siquidem ut praemisum est, in prefata civitate Karansebes residentiam habet, onera publica sufferunt et contributiones ac census aequaliter cum incolis prefatae civitatis Karansebes persolverunt, liberam inducendi in hoc regnum praedictum Transsylvaniae rerum merciumque ac eorundem in quibuslibet nundinis publicis et foris hebdomadalibus divendendi, distrahendi

et commutandi facultatem concedere, neque eosdem ab inductione, venditione et commutatione rerum mercantiarumque suarum prohibere debeatis, nec ipsos in hoc favorabili annuentia nostro quoquomodo impedire, turbare et damnificare praesumatis. Secus non facturi, praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datae Alba Iuliae, die undecima mensis Augusti, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

Stephanus Bathory de Somlyo
manu propria

Franciscus Fogach
cancellarius manu propria

Sub text: Verum exemplum ex archetypo descriptum per Mathaeum Heynrichum, notarius Bistriciensis manu propria

10

1583, 14 martie, Niepolemice

SJAN Sibiu, Documente medievale, U V, nr. 1218, original, hârtie, pecete aplicată sub text cu hârtie de protecție; SJAN Brașov, Primăria orașului Brașov, Documente privilegiale nr. 570, original, hârtie, pecete aplicată sub text cu hârtie de protecție.

Copii: SJAN Brașov, SJAN Brașov, Primăria orașului Brașov, Documente privilegiale nr. 2 și 3 (sec. XVII-XVIII).

Stephanus Dei gratia rex Poloniae, magnus duc Lituaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Kioviae, Voliniae, Podlachiae, Livoniaeque etc. dominus, nec non Transsylvaniae princeps, fidelibus nobis sincere dilectis, magnificis prasesidibus regni nostri Transsylvaniae, salutem et gratiam nostram regiam. Conquesti sunt maiestati nostrae in persona et nominibus universorum fidelium nostrorum Saxonum Transsilvaniensium, legati ipsorum, quod et si publicis comitiorum Trassylvaniensium decretis sancitum sit, ne omnino ullus Graecorum institorum et mercatorum in Transsylvaniam ultra civitatem Karansebes et suburbia Cibiniensis et Coronensis civitatumstrarum transire, mercesque suas devendere et concedere audeat. Tamen in contrarium istis constitutionis publicae, eosdem Graecos mercatores, nunc in omnes Transsylvaniae partes, civitates, oppida et villas divagari. Fora mercatus et nundinas ubivis locorum frequentare, mercesque suas libere, nullo aerario fisci pesoluto censu, venundare. Aurum quoque et argentum, tam rude quam elaboratum, ex ipsa Transsylvania copiose evehere. Quae res non modo mercatoribus nostris, sed et toti regno nostro damnosa admodum esset. Supplicaveruntque nobis humilime, ut eius modi inusitatis et praeiudiciales Graecorum circumforaneas divagationes et negotiationes, in posterum non admitteremus, sed pristinis metis eos circumscriberemus. Cum itaque haec res tam orivatam quam

publicam concernat itilitatem, ideo eorum supplicatione clementer exaudita et admissa, sinceritatibus vestris mandandum et committendum duximus, prout serie presentium mandamus et volumus, ut in posterum Graecos institores et mercatores, ultra prefata loca Karansebes et duarum civitatum Coronensis et Cibiniensis suburbia, cum mercibus suis, in regnum nostrum Transsylvaniae intrare, mercesque suas distrahere, nulla ratione permittant, sed prelibatum civitatum Karansebes, Cibiniensis et Coronensis mercatoribus vendere iubeant, ita tamen, ut dictarum civitatum mercatores a Graecibus mercatoribus coemptas merces, convenienti de iusto pretio, subditis nostris rursus vendant. Auri quoque et argenti exportandi licentiam illis interdican, ne forte Respublicae eius penuria aliquando laborare necesse habeat. Hanc autem voluntatem nostram, in locis praecipius sinceritati vestre publicari et seria animadversione ad effectum deduci curabunt. In transgressores confiscationis mercium, auri et argenti poena constituta et irremissibiliter irroganda. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in arce nostra regia Nepolomicensis, decima quarta die mensis Martii, anno Domini millesimo quingentesimo octogesimo tertio, regni vero nostri septimo.

Stephanus rex m.p.

Martinus de Berzevice
cancellarius m.p.

REFERENCES ON CARANSEBEŞ TRADE IN THE 16TH CENTURY

Abstract

Given its geographic position the town of Caransebeş was a focal point between the Transylvanian territories and the Balkans. Located in the Timiş River corridor, one of the relative important commercial routes, the town began the main administrative and economic center in the Banat after the low part of the province had been occupied by the Ottomans in the second half of the 16th century. A series of documents concerning the role that Caransebeş played in trading with the Balkans, the Greek merchants' statute and their involving in the trade with Transylvania are preserved in the National Archive – Sibiu Office. These references weren't edited so far although they were known from about 50 years and used in a study relative to Caransebeş commercial activity, published in 1971. By integrally publishing these documents we attempted both to turn them to account and re-bring up-to-date a subject less touched in the last decades by the historiography in the Banat.

CIRCUMSTANȚELE FORMĂRII PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI ȘI A CURȚII PRINCIARE. PRIMUL DECENIU DE EVOLUȚIE (1541–1551)

Anton E. Dörner*

Cuvinte cheie: Curte princiară, regina Isabella, Transilvania, curtean, palat, Alba Iulia, Martinuzzi, dietă

Keywords: princely Court, Queen Isabella, Transylvania, courtier, palace, Alba Iulia, Martinuzzi, dieta

Moartea neașteptată, prin otrăvire, a regelui Ioan I Zápolya (1540) a declanșat o criză profundă în toată Europa Centrală. Potrivit tratatului secret încheiat la Oradea (1538) între regalitatea maghiară și Casa de Habsburg s-a ajuns la un acord comun, conform căruia, la stingerea din viață a lui Ioan I, împăratul vienez, în calitate de suveran ales al Ungariei, urma să preia în stăpânire întreaga parte de răsărit a monarhiei controlată până atunci de către reprezentantul rival al familiei Zápolya.¹ În temeiul acestei convenții, însărcinații Vienei au început grabnic discuțiile preliminare cu regina Isabella pentru punerea în aplicare a înțelegerii încheiate de către cele două părți. Negocierile nu s-au soldat însă cu nici un rezultat concret din cauza reticenței văduvei răposatului suveran, care nu putea accepta, în nici un chip ideea ca fiul ei recent născut și ales de către nobilimea maghiară, într-un cadru festiv, ca rege al Ungariei², să fie privat la vârsta majoratului de puterea supremă din regat. Ca urmare a acestei situații create, împăratul Ferdinand I a inițiat o campanie militară hotărâtă cu scopul cuceririi prin forța armelor a reședinței regale din Buda. Sultanul otoman Soliman I, atent la evenimentele aflate în desfășurare

* Cercetător independent, Cluj-Napoca, e-mail: dornanton@yahoo.com

¹ Începând cu 1526 Ungaria a avut doi suverani aleși care au funcționat în paralel: Ioan I. Zápolya (1487–1540), fostul voievod al Transilvaniei, ales ca rege la 10 noiembrie 1526 de către dieta din Székesfehérvár, încoronat apoi în ziua următoare în catedrala de acolo și Ferdinand I. de Habsburg (1503–1564) ales de către dieta de la Bratislava la 16 decembrie 1526 și încoronat peste un an la Székesfehérvár.

² Ioan Sigismund a fost ales rege al Ungariei de adepții partidei lui Zápolya la 13 septembrie 1540 în dieta reunită de pe câmpia din Rákos. Nu a fost încoronat niciodată.

din câmpia Panoniei, nu a putut îngădui schimbarea raportului de forțe în defavoarea Porții din această zonă a Europei Centrale, motiv pentru care a intervenit personal în desfășurarea operațiunilor armate. Astfel, la 29 august 1541, a ocupat capitala ungară, punând pe fugă armata habsburgă aflată desfășurată la poalele fortificației. Regina văduvă Isabella în momentul cuceririi se afla în palatul regal din cetate, împreună cu băiatul ei în etate de un an și curtenii din anturaj. Padișahul a dorit neapărat să îl cunoască pe fiul nou născut al lui Ioan Zápolya, știute fiind raporturile deosebite și sentimentele alese nutrite de către acesta față de persoana fostului rege încă din perioada bătăliei de la Mohács (1526), când l-a ajutat, nemijlocit, să preia tronul Ungariei. Întâlnirea preconizată a fost îngreunată de anumite principii religioase musulmane, care permiteau întrevăderea celor doi doar în lipsa mamei suveranului, fapt dificil de realizat din cauza vârstei fragede a copilului, rezolvat până la urmă în mod pozitiv de către sfetnicii padișahului. Atmosfera din cadrul palatului în preajma evenimentului era extrem de tristă, dominată de sentimentul fricii. Pruncul, așezat într-o caleașcă regală aurită împreună cu doica lui și alți doi curteni de rang înalt, a fost însoțit de o delegație de 40 de nobili care urmau, pe jos, mijlocul de transport alături de un mic corp de armată și civili din conducerea cetății Buda. Căldura cu care l-a primit Soliman pe fiul lui Ioan Zápolya i-a surprins chiar și pe membrii însoțitori creștini. Gesturile de tandrețe ale sultanului și a băieților săi alternau cu buna dispoziție a curtenilor musulmani și împărțirea de daruri celor prezenți. Până și doica a primit 100 de galbeni ca să se îngrijească de copil tot la fel de bine și pe mai departe.³ Întâlnirea a fost urmată de un prânz îmbelșugat care s-a prelungit până aproape de miezul nopții, când pruncul și anturajul lui, însoțiti de un corp de ieniceri, au revenit la palat, în timp ce pe unii din delegația însoțitoare padișahul i-a reținut în tabăra turcească pentru discuții. În convorbirile purtate cu ei, Soliman și-a expus intențiile sale viitoare privitoare la regatul Ungariei. Potrivit acestora țara aflată într-o poziție strategică europeană deosebită nu putea fi lăsată pe mâna unei regine tinere de numai 22 de ani și a unui rege mult prea fraged; prin urmare și-a manifestat intenția să preia o parte a teritoriului ungar spre administrare până când Ioan Sigismund ajunge la vârsta majoratului când îi va retroceda ținutul ocupat. Până atunci atribuie acestuia o zonă mult mai liniștită din punct de vedere al conflictelor militare, respectiv regiunea Transilvaniei, împreună cu toate părțile sale anexe (Banat, Bihor, Satu Mare, Maramureș) până la Belgrad și Kosice⁴; de fapt, atâta

³ György Szerémi, *Magyarország romlásáról* (Budapesta, 1979), 325.

⁴ Farkas Bethlen, *Erdély története, II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*, II (Cluj-Napoca: Enciklopédiai kiadó Budapesta-Erdélyi Múzeum Egyesület, 2002), 79; Ferenc Forgách, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miska királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt* (Budapest: Szépirodalom, 1982), 5.

a mai rămas neocupat din vechiul regat al Ungariei. Cu soluționarea chestiunilor politice și financiare “ale celor două țări”⁵ și ale familiei regale, sultanul l-a nominalizat pe Gheorghe Martinuzzi, episcop de Oradea, care va purta titlul de guvernator, fiind, în același timp, și unul din tutorii regelui minor desemnat prin testament încă de către Ioan I Zápolya.⁶ Alesul era un personaj ecleziastic catolic cu un caracter alunecos, ridicat din starea lui umilă și mult simpatizat de defunctul suveran maghiar, dar dezagreat total de slujbașii Curții sale din Buda.⁷ De problemele militare, până la vârsta maturității pruncului, urma să se ocupe Petru Petrovics⁸, un vechi militar de carieră, fără familie, care primește din partea lui Soliman comanda “sangiacyului” Timișoarei⁹ cu obligația să fie mereu alături de regină și fiul ei.¹⁰ În schimbul teritoriului primit de maiestatele lor, otomanii pretind anual ca plată către Poartă suma de 10.000 de galbeni.¹¹ Tânăra văduvă Isabella nu a intrat în atenția sultanului, nu a căpătat atribuții oficiale concrete, întrucât prezența femeilor în politică contravenea legii musulmane, însă a recunoscut rolul de regentă conferită de congregația nobiliară maghiară pe Câmpia Rákös.¹² La câteva zile de la vizita făcută în tabăra turcească, familia regală a primit din partea lui Soliman actul festiv de numire a lui Ioan Sigismund în fruntea Transilvaniei (*ahdname*), scris îngrijit cu caractere caligrafice colorate și aurite, înscris în care padișahul promitea ferm restituirea puterii regale din Ungaria odată cu atingerea vârstei majoratului de către regele ales.¹³ În paralel

⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta comitalia regni Transylvaniae) (1540–1556)*, vol. I, ed. Sándor Szilágyi (Budapest, 1875) (în continuare EOE), 34, 77.

⁶ “Mindszenti Gábor naplója”, în *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, I. Tündérország 1541–1571 (Budapest, 1993), 74.

⁷ *Ibid.*, 78.

⁸ Petru Petrovics (? – 15 octombrie 1557, Cluj) a fost unul din sfetnicii credincioși ai lui Ioan I Zápolya, iar după moartea acestuia ai reginei Isabella. Între 1540–1551 conte de Timiș și consilier intim princiar, funcție pe care a îndeplinit-o și după reîntoarcerea Isabellei în Transilvania până la moarte (1556–1557). În 1556 a îndeplinit atribuția de locțiitor princiar. În activitatea politică a fost un dușman declarat al episcopului Martinuzzi.

⁹ EOE, I, 78. Dieta recunoaște actul de donație făcut de regele Ioan I.; tot suveranul i-a conferit lui Martinuzzi înainte de moarte episcopia de Oradea.

¹⁰ Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 327. Calitatea de tutore i-a fost conferită acestuia și episcopului Martinuzzi încă de regele Ioan I, confirmată apoi de congregația nobiliară maghiară în momentul alegerii lui Ioan Sigismund ca rege al Ungariei. Soliman, prin numirea făcută privitor la fiul defunctului suveran și văduvei acestuia, nu face altceva decât să confirme cele stipulate în testamentul regal și adunarea de la Rákös.

¹¹ EOE, I, 77–78.

¹² *Magyar országgyűlési emlékek*, vol. II (1537–1545), ed. Vilmos Fraknói (Budapest, 1875), 280.

¹³ Miklós Istvánfi, *Magyarország története*, vol. I, 1490–1606 (Debrecin, 1871), 278; Bethlen, *Erdély története*, II, 81.

cu documentul oficial de domnie, acesta obține și simbolurile specifice acordate în asemenea cazuri suveranilor creștini de către autoritatea otomană, precum și alte daruri scumpe.¹⁴ Odată formalitățile îndeplinite, sultanul dă ordin de pregătire pentru părăsirea imediată a palatului regal din Buda. În toiul preparativelor Soliman restituie reginei Isabella toate însemnele simbolice ale regalității, printre care pe loc de cinste se afla coroana regilor maghiari, întreaga visterie a țării, bijuteriile și celelalte valori transportabile depozitate în cadrul trezoreriei aflate în cetate.¹⁵ Tot padișahul se îngrijește și de soarta viitoare a tinerei suverane văduve și a fiului ei în noua patrie, prin adresarea unei scrisori către întreaga nobilime a Transilvaniei în care face cunoscut hotărârea sa luată și cere ca familia regală să fie bine primită, să le fie fideli, în caz contrar, amenințând cu represiuni militare puternice.¹⁶

Prin măsurile luate de Soliman, configurația spațiului central-european s-a modificat semnificativ, Ungaria fiind împărțită în trei arii geografice și de putere distincte: cea de vest și de nord, cu Slovacia, Slovenia și Croația, intrate sub stăpânire habsburgică, cea centrală, transformată într-un pașalâc otoman, în timp ce teritoriul estic, ce cuprindea regiunea de margine a fostului regat ungar (*Partium*), Transilvania istorică și Banatul, se constituie într-o țară nouă sub suzeranitate otomană pentru o perioadă de 150 de ani.

La începutul lunii septembrie a anului 1541 Isabella părăsește înlăcrimată palatul regal din Buda ca să plece cu anturajul ei de curteni fideli, într-o călătorie plină cu pericole și numeroase necunoscute.¹⁷ Toate bunurile Curții regale au fost încărcate în numai 10 care de transport tractate – în lipsa cailor – de 50 de boi.¹⁸ De paza suitei până la graniță se îngrijea un ciauș având în subordine un număr de 150 de ostași turci. Pe timpul deplasării, din cauza ciumei declanșate în Ungaria, cortegiul a suferit mai multe pierderi umane, atât din rândul soldaților polonezi din garda personală a reginei, cât și din rândul nobililor de rang înalt însoțitori.

Destinația finală preconizată de Soliman pentru familia regală era cetatea Lipovei¹⁹ și asta din mai multe motive. Ținutul era în proprietatea regelui decedat Ioan I, zona Lipova-Șoimuș fiind domeniul său preferat; locul se învecina la nord cu comitatul Bihor, teritoriul din care mai bine de 50% aparținea

¹⁴ Bethlen, *Erdély története*, II, 60.

¹⁵ Ibid., 81.

¹⁶ Ibid., 87–88.

¹⁷ *Album Oltardianum*. 1526–1629, în *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens* (Neue Folge) (Brașov, 1860), 12.

¹⁸ Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 328.

¹⁹ *Chronik des Hieronymus Ostermayer*, în Joseph Kemény, ed., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, 1 (Cluj, 1839), 25.

episcopiei de Oradea și care îl avea în frunte pe episcopul-vistiernic Martinuzzi, un alt personaj implicat direct în conducerea politică a țării. În sudul orașului-cetate se afla “sangiagul” bănățean al lui Petru Petrovics, om de încredere al sultanului, cu atribuții în securitatea noilor conducători ai Transilvaniei și a teritoriului pe care îl aveau în stăpânire.

Primele luni în noua patrie au constituit pentru Isabella o totală decepție: lipsa de confort a încăperilor din cetate, absența unei dotări adecvate a bucătăriei și sufrageriei Curții nobiliare, insuficiența garderobei de lux aduse de la Buda, numărul restrâns de cabaline pentru momentele de recreere (plimbare, vânătoare) sau transport și ceea ce era mai grav, umilința pe care o simțea zilnic când, în lipsa unor venituri proprii, trebuia să accepte masa gratuită oferită de doi dintre sfetnicii săi de nădejde, Petru Petrovics și Francisc Pathóchy.²⁰ Soliman a restituit visteria regală maghiară însă ea a încăput în posesia episcopului-vistiernic Martinuzzi care rezida în reședința sa episcopală din Oradea și refuza – sub diferite pretexte – să trimită suficienți bani Curții princiare pentru acoperirea unor cheltuieli necesare, de unde se forma, chiar de la început, o atmosferă tensionată între cele două părți.²¹ De situația creată ajunge să fie informat și sultanul de la Constantinopol care ordonă convocarea imediată a unei adunări de stări unde cei prezenți să rezolve cu prioritate problema susținerii materiale a familiei suverane și a anturajului ei. În temeiul dispoziției primite, Martinuzzi convoacă pe 18 octombrie 1541 o sesiune dietală parțială la Debrețin.²² În cadrul lucrărilor adunării s-a decis ca din rândul curtenilor de rang înalt ai Isabellei să fie nominalizați un număr de opt persoane care să se ocupe cu urmărirea cerințelor Curții și să ia măsurile care se impun pentru soluționarea acestora. Tot atunci s-a votat o sumă de 1.000 de forinți pentru nevoile regale imediate, iar în viitor, s-a dispus ca fiecare iobag să plătească anual o impunere de 1 florin pentru trebuințele regentei și ale țării.²³

Existau însă și alte probleme de importanță majoră ce se cereau rezolvate cu celeritate. Una dintre ele era și găsirea unei locații potrivite pentru familia conducătoare, o reședință care să mulțumească necesitățile unui trai comod și să fie de o dimensiune suficient de mare pentru a satisface diversele ceremonii pretinse de protocolul funcției supreme din stat. Cetatea Lipovei nu corespundea nicidecum acestor cerințe. Dintre toate variantele posibile supuse atenției de sfetnici, propunerea făcută de către nobilimea din Partium în favoarea Oradiei părea opțiunea cea mai bună. Orașul avea o tradiție veche în istoria regatului Ungariei medievale și a reprezentat, timp îndelungat, un centru de comandă

²⁰ Endre Veress, *Izabella királyné 1519–1559* (Budapesta, 1901), 198.

²¹ Bethlen, *Erdély története*, II, 100.

²² *Magyar országyűlési emlékek*, vol. II (1537–1545) (Budapesta, 1875), 289.

²³ Veress, *Izabella királyné*, 199.

pentru unii regi ai Ungariei, tineri guvernatori sau voievozi ai Transilvaniei. Singura problemă a reprezentat faptul că palatul râvnit situat în cetatea așezării era reședința episcopală a lui Gheorghe Martinuzzi; nu se întrevădea, astfel, vreo posibilitate plauzibilă ca episcopul-vistier să cedeze definitiv clădirea în favoarea Isabellei. Totuși, o perioadă de timp, regina-mamă a fost găzduită aici.²⁴

O altă posibilă versiune propusă, de această dată de nobilimea transilvăneană, se referea la sediul instituției episcopale romano-catolice din Alba Iulia. Locația era aproape goală, doar episcopul Ioan Statileo și câțiva călugări mai trăiau în impunătorul edificiu. Propunerea o agreea și Gheorghe Martinuzzi care dorea să strămute centrul de greutate al activității politice din Partium spre Transilvania pentru a putea controla mai eficient elita nobiliară și din această parte de țară. O delegație dietală a întreprins o călătorie la Lipova pentru a lansa o invitație oficială regentei de a veni în mijlocul lor. La sfârșitul lunii noiembrie episcopul, Isabella, fiul ei, împreună cu întreaga Curte ajung la Alba Iulia după o călătorie extrem de obositoare.²⁵ Regina-mamă a rămas impresionată de frumusețea și bogăția zonei, de dimensiunea palatului etajat²⁶ amplasat între ziduri de apărare puternice²⁷ care, deși acum se afla într-o stare vădită de degradare, pe alocuri accentuată, prezenta perspective bune de revenire la frumusețea lui de odinioară, desigur, cu un efort financiar și uman pe măsură. Prezența lui Statileo încă acolo constituia totuși o problemă, o eventuală evacuare a acestuia nu era bine văzută de către Isabella în condițiile în care episcopul transilvănean era o cunoștință mai veche, încă din perioada în care trăia la Curtea regală din Buda, când prelatul a ajutat-o făcând repetate servicii diplomatice.²⁸

Întoarcerea la Lipova și iarna care a urmat a accentuat sentimentul ei de singurătate. Faptul că era fără sfetnici de încredere, cu nobili curteni fără vreo experiență politică, înconjurată doar de doamne și domnițe de companion, ocupată cu activități nobiliare monotone specific feminine (cusut, broderie, lectură, plimbări în natură), întârea această atmosferă solitară. Rarele prilejuri de bucurie constituiau sosirea unor cumpărături pe care le făceau apropiații ei în Transilvania²⁹ sau primirea unor soli polonezi de la Casa regală părintească cu vești sau sfaturi diplomatice utile pe care le și puneau în aplicare. Recomandările consilierilor din Cracovia se impuneau în condițiile în care Martinuzzi a

²⁴ Lajos Rácz, *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben* (Budapesta: Editura Academiei, 1992), 44.

²⁵ *Album Oltardinum*, 13.

²⁶ Jolán Balogh, *Az erdélyi reneszansz*, vol. I, 1460–1541 (Cluj, 1943), 252.

²⁷ Forgách, *Emlékirat*, 6.

²⁸ *Mindszenti Gábor naplója*, 74.

²⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. III (Brașov, 1896), 122.

exclus-o aproape total din sfera puterii. În momentele acestea nostalgice se gândea tot mai mult asupra renunțării la conducerea Transilvaniei, încurajată în intențiile ei chiar de către episcopul orădean care a și semnat, în numele ei, un act cu habsburgii prin care se arăta dispusă să recunoască punctele tratatului de la Oradea din 1538, pact care a creat confuzie și îngrijorare atât pe plan intern, cât și internațional.

În tot acest timp, la Oradea, Martinuzzi se concentra în creionarea instituțională a țării primite spre administrare. În esență, trebuia edificată din temelii o nouă structură statală cu toate elementele necesare unei funcționări primare, care să fie, apoi, îmbunătățită în timp. Dacă Isabella avea știința necesară dezvoltării unei Curți aristocratice proprii, având drept model pe cea poloneză sau maghiară pe care le cunoștea foarte bine, de construcția forurilor de putere urma să se ocupe episcopul-vistiernic. La Buda, sultanul a schițat deja imaginea modului în care trebuie să fie modelat și condus teritoriul primit de Casa regală; pentru asta Soliman oferea drept exemplu sistemul de organizare din Țara Românească sau forma unui sangiac otoman.³⁰ Primele idei concrete a felului în care trebuie edificat noul principat al Transilvaniei datează din toamna anului 1541. În perioada interregnului (1540–1541) Cancelaria voievodală s-a destrămat. Pe moment, înaltul prelat instituise, pentru redactarea și emiterea actelor, un restrâns grup de lucru, în care a selectat un personal format din mici funcționari locali, cu o minimă experiență în domeniul birocratic. O bună parte din ei provenea din Ungaria, Partium sau din interiorul arcului carpatic și erau refugiați din ariile lor conflictuale în căutarea unei oaze de liniște. Cu toții aveau, însă, prealabile studii juridice. Un cancelar propriu-zis încă nu exista. De conducerea biroului cancelariei se ocupau judecătorii provinciali. Aceștia în chestiunile politice nu aveau voie să se implice, la fel și canceliștii. În timpul crizei prelungite au dispărut și membrii Secretariatului voievodal. În primii ani ai reconstrucției instituționale a Principatului, Martinuzzi a reactivat secretari care odinioară au făcut parte din Cancelaria regală maghiară: Anton Verancsics³¹, Gabriel Pesthi, Irímie Pesthi.³²

³⁰ Veress, *Izabella királyné*, 191.

³¹ Anton Verancsics (29 mai 1504, Šibernic–15 iunie 1573, Eperjes), umanist, secretar regal (1530), episcop de Pécs (1549–1557), de Agria (1557–1569), arhiepiscop de Strigoni (1569–1573), primat și vice-rege al Ungariei, cardinal. Pentru regele Ioan I. Zápolya a efectuat în perioada anilor 1530–1540 mai multe solii europene. În 1541 s-a strămutat în Transilvania și a slujit-o pe regina Isabella. În 1549 trece de partea împăratului Ferdinand I. când va obține aproape toate titlaturile importante ale vieții sale. A avut preocupări literare și s-a manifestat în diverse domenii științifice. Pe tărâmul istoriei a adunat un volum important de izvoare pe care le-a valorificat doar parțial; intenția sa a fost să continue munca cronicarului Bonfinius.

³² Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata 1540–1690* (Budapesta: Editura Academiei 1980), 184–185.

În paralel cu edificarea biroului cancelariei episcopul se gândea din ce în ce mai intens la sporirea autorității sale în forul de conducere a Transilvaniei. Cu nobilimea transilvăneană a luat un prim contact abia la dieta parțială din Debrețin (1541). Aici a putut observa nu numai diferențele geografice ale celor două regiuni, ci și cele de mentalitate, tradiție culturală, de funcționare a structurilor administrative dincoace și dincolo de Tisza; ambele ținuturi își revendicau dreptul de a fi adevărata continuatoare a vechii regalități maghiare, or, în realitate, niciunul nu se mai putea identifica prin nici o trăsătură concretă cu statul de odinioară, ele formau deja două jumătăți de regat care își căutau fiecare o identitate istorică proprie.³³ Martinuzzi a înțeles că se impunea cu necesitate să mute balanța deciziilor politice din Partium înspre centrul țării. Regreta că a neglijat până acum această regiune geografică mai izolată de unde putea primi adevărate adeziuni. Întâmpina însă o reticență deschisă a nobilimii locale față de persoana sa. De aici și efortul deosebit depus de episcop pentru atragerea unei părți cât mai consistente din rândul reprezentanților dietali pentru încheierea unui front comun în cadrul viitoarelor congregații generale fără de care nu-și putea atinge țelurile propuse în actul de guvernare. Realizarea acestui dezerat l-a costat sume impresionante de bani, conferire de funcții în aparatul de stat central sau local, precum și acordarea unor titluri de noblețe.³⁴ Strădania depusă până la dieta din ianuarie 1542 de la Turda s-a dovedit încă insuficientă, adunarea trebuind a fi amânată într-o totală dezordine din cauza certurilor și a conflictelor izbucnite între deputați.³⁵ Reconvoacarea ei la Târgu Mureș s-a făcut tot în sunet de zăngănit de arme, însă coruperea unui număr mai mare de ablegați comitatensi și scăunali prezenți a făcut ca Martinuzzi să obțină primul său succes politic important. În urma unui discurs convingător ținut în fața dietalilor aceștia au convenit să creeze un for de conducere public nou în Transilvania, denumit “căpitanat general” (*Capitaneatum generalem*), în fruntea căruia să fie așezat episcopul orădean.³⁶ De titulatura primită (*capitaneus generalis*) însă nu s-a folosit prelatul, probabil din cauza tonului mult prea dictatorial ce putea duce la o și mai mare ură a politicienilor neînregimentați și a populației țării față de el. Oricum, la scurtă vreme după momentul amintit se intitula în acte doar ca “locțiitor regal” (*locumtenens Regius*)³⁷, formulă pe care o regăsim și în continuare. Membrii dietali au observat setea de putere manifestată de

³³ Aceasta se poate lesne observa și din materialul dietei din ianuarie 1542 de la Târgu Mureș care afirmă: *Frater Georgius possideat has duas Regiones videlicet: Hungariam et Transylvaniam*, vezi EOE, I, 77.

³⁴ Forgách, *Emlékirat*, 6.

³⁵ *Album Oltardinum*, 13.

³⁶ EOE, I, 78.

³⁷ EOE, I, 83.

Martinuzzi, iar pentru a preîntâmpina excesele lui autoritariste, dispun nominalizarea pe lângă locțiitor și regentă a unui colectiv format din 22 persoane³⁸ care să supravegheze deciziile luate, iar dacă acestea nu sunt conforme cu legea transilvăneană să ia măsurile imediate care se impun. Această nouă autoritate va sta la baza formării, în viitor, a consiliului princiar care va rămâne în legislația din Transilvania întreaga perioadă a principatului autonom.

Prezența unui număr de “consilieri” care să activeze pe lângă regentă și să o consilieze în chestiuni de politică internă și externă nu era deloc pe placul episcopului-tezaurar care, prin aceasta, își vedea mult periclitată influența asupra familiei suverane. Consolidarea unei puteri excesive în mâinile prelatului nu era bine văzută de nobilimea din Transilvania. Treptat scena politică dietală se polarizează. O tabără se coagulează în jurul reginei-regente constând, în special, din unii reprezentanți ai elitei nobiliare comitatense sau scăunale secuiești, întregită cu reprezentanți ai patriciatului săsesc care se vor impune într-un ritm lent în societatea de curteni formată până acum aproape exclusiv din vechii aristocrați maghiari, polonezi sau italieni proveniți de la vechea Curte regală din Buda, majoritari în anturajul ei; o altă grupare se va constitui în jurul lui Gheorghe Martinuzzi în care vor fi prezenți cu precădere latifundiari care aveau interese în ținutul Partium-ului. Între cele două tabere vor persista tensiuni permanente care cu trecerea timpului se vor accentua. De menționat că în perioada de creare a Curții princiare în anturajul familiei regentei și a fiului ei nu se afla nici un nobil de origine secuiască, iar etnicii sași erau reprezentați doar prin judele regal sibian Petru Haller.³⁹ Dintre elementele locale care au reușit să pătrundă în rândul curtenilor Isabellei se pot enumera câteva persoane cunoscute ale epocii, precum Francisc Kendi⁴⁰, Wolfgang Bethlen⁴¹,

³⁸ *EOE*, I, 85.

³⁹ Petru Haller (1500, Buda – 12 decembrie 1569, Sibiu) se trage dintr-o familie originară din Nürnberg care s-a strămutat în Transilvania, la Sibiu, în jurul evenimentelor de la Mohács, bătălie la care, însă, nu a participat. Deja în anul 1529 era membru al consiliului orășenesc, apoi în 1543, primar. A fost unul din persoanele cele mai loiale ale împăratului Ferdinand I, căruia îi trimitea dese mesaje confidențiale despre situația care domnea în Transilvania. Isabella l-a numit de repetate ori ca sol vienez. În perioada stăpânirii habsburgice a îndeplinit funcția de guvernator al împăratului în Transilvania și vistiernic general.

⁴⁰ Francisc Kendi (? – 31 august 1558, Alba Iulia), aristocrat transilvănean, voievod. A fost căpitan al regelui maghiar Ioan I Zápolya (1534) calitate în care a organizat și a participat la reținerea lui Aloisio Gritti (1534); a complotat împreună cu Ștefan Majlath împotriva regelui (1540), fapt pentru care a fost exilat, primind iertare din partea văduvei Isabella care l-a numit consilier intim princiar (1542–1548; 1556–1558). După părăsirea Transilvaniei de către regină trece de partea lui Ferdinand I care l-a investit – împreună cu Ștefan Dobó – ca voievod al țării (1553–1556); după revenirea la putere a Isabellei se alătură anturajului ei. Este ucis la ordinul regentei alături de fratele său pe motiv de conjurație împotriva puterii princiare.

⁴¹ Wolfgang Bethlen (? – 1552), căpitan al Curții regale pe timpul lui Ioan I Zápolya, comite suprem al comitatului Solnocul Interior (în jurul anului 1542), consilier intim princiar (1542–1548).

Ladislau Mikola⁴², cu toții descendenți ai unor familii avute din Transilvania, care au avut rudenii în structura de conducere și în perioada epocii voievodale. În primii ani ai existenței principatului esența aparatului birocratic central transilvănean al ambelor tabere era formată încă de pleiada de aristocrați din vechiul anturaj regal, precum Anton Verancsics⁴³, Orban Batthyány⁴⁴, Gabriel Pesthi⁴⁵, Gaspar Pesthi⁴⁶, Irímie Pesth⁴⁷, Francisc Kőrösi, Benedict Bajoni etc.⁴⁸

În aprilie 1542 moare la Alba Iulia episcopul Ioan Statileo. Oficierea înhumării și redecorării palatului episcopal pe baze laice a rămas în sarcina lui Gheorghe Martinuzzi și a durat câteva săptămâni. La finele pregătirilor o fastuoasă delegație dietală, încărcată cu multe daruri, s-a deplasat la Lipova pentru a cere Isabellei, în numele țării, venirea ei în Transilvania.⁴⁹ Regenta a acceptat, iar la începutul verii, cu anturajul de peste o sută de curteni, ajunge în orașul de pe Mureș după o lungă așteptare de opt luni. În ansamblul rezidențial, ea se va instala în apartamentele situate la etajul clădirii, în flancul stâng față de intrarea în palat⁵⁰, în timp ce curtenii, în sălile aflate în aripa din dreapta porții principale de acces (*domus nobilium regni*). Prezența Curții princiare aici transformă cetatea și orașul, în mod treptat, într-o adevărată capitală a Transilvaniei. Pentru susținerea familiei suverane și a personalului din subordine, dieta a dispus cedarea în beneficiul lor a veniturilor domeniilor episcopale.⁵¹ Devenită oficial stăpână asupra palatului, Isabella a început imediat și primele lucrări de restaurare⁵², folosind în acest scop forța de muncă locală pusă sub comanda unui grup de arhitecți italieni cu experiență în domeniu.⁵³

Inerent au apărut și primele probleme pentru membrii aparținători Curții. Prețioasa avere a episcopului catolic transilvănean Statileo primită în dar, spre folosință, din partea dietalilor de regentă exista în acte, *de facto*, dar nu și *de iure*. Veniturile prospere ale dijmelor, domeniilor și cetăților episcopale au fost arendate, donate sau testate încă pe timpul vieții prelatului oamenilor săi din

⁴² Ladislau Mikola a fost locțiitorul episcopului Martinuzzi, vicevoievod al Transilvaniei.

⁴³ A ocupat o perioadă funcția de secretar la Curtea Isabellei (1540–1549).

⁴⁴ Consilier intim princiar în 1546, anterior secretar la Curtea Isabellei.

⁴⁵ Secretar al Isabellei la Curtea princiară (1546).

⁴⁶ Secretar al episcopului Martinuzzi (1545).

⁴⁷ Secretar al episcopului Martinuzzi (1545).

⁴⁸ O imagine elocventă a acestor nobili maghiari din structurile politice ale Transilvaniei o găsim menționată în cazul tratatelor purtate cu Ferdinand de Habsburg, vezi *EOE*, I, 141–144.

⁴⁹ *EOE*, I, 86.

⁵⁰ Azi dispărută.

⁵¹ *EOE*, I, 93.

⁵² *Călători străini despre țările române*, vol. II, eds. M. Holban, M. M. Dersca-Alexandrescu Bulgaru, P. Cernovodeanu (București: Editura Științifică, 1970), 343.

⁵³ *EOE*, I, 94.

subordine care refuzau acum să le restituie Isabellei; aceștia au rămas impasibili chiar și în fața hotărârilor judecătorești definitive prezentate de cei îndreptățiți să le posed; invocau, în mod repetat, că bunurile li se cuvin de drept, întrucât nu au fost retribuiți ani întregi pentru activitatea prestată în instituția monahală. Două cetăți (Gilău și Tăuți) erau zălogite contra sumei de 10.000 florini de către Petru Móre, administratorul veniturilor capitlului din Alba Iulia, care se arăta, totuși, dispus să le cedeze, însă doar în anumite condiții ce trebuiau în prealabil negociate⁵⁴; ceilalți deținători nu se arătau, defel receptivi să renunțe la ele până nu-și primesc salariile restante.⁵⁵ Dijmele domeniilor episcopale se aflau, în cea mai mare parte, în posesia lui Gaspar Drágfy⁵⁶, iar în cazul lui, instanțele de judecată se fereau să ia măsurile care se impuneau pentru retrocedarea lor din cauza influenței deosebite pe care o avea aristocratul maghiar asupra elitei nobilimii din Partium și Transilvania. Nici încercările de recuperare a sumelor bănești obținute de diverși arendași din exploatarea sării apartinătoare episcopiei catolice nu au dus la vreun rezultat concret. În atari condiții, grijile materiale ale anului 1542 se accentuau tot mai mult sub spectrul diminuării rapide a puținelor rezerve financiare colectate de vistierie, în situația în care termenul plății obligatorie a tributului anual către Poarta otomană se apropia.

O evaluare rapidă făcută de Isabella a resurselor pe care se mai putea bizui Curtea princiară într-o perioadă viitoare imediată nu se prezenta deloc optimist. Din bunurile episcopale conferite recent de dietă avea posibilitatea să se folosească doar de veniturile a patru cetăți; sfatul dat de Petrovics a fost ca în toate aceste fortificații să impună neapărat comandanți polonezi dacă dorește să aibă și ceva profit de pe urma lor.⁵⁷

Ținând cont de situația economică deosebit de dificilă care domina nu numai viața celor care trăiau în cadrul palatului din Alba Iulia, ci și în rândul populației din întreaga Transilvanie, reprezentanții dietali au convenit să mai voteze încă un ajutor de 32 de denari asupra contribuabililor pentru întreținerea regentei și a curtenilor ei, ceea ce însemna un plus la venitul total al Curții princiare de 6.000 de florini anual; aceeași sumă se obligau să plătească și scaunele săsești, în timp ce secuii au refuzat să achite vreun nou impozit.⁵⁸

Insuficiența resurselor materiale și alimentare a făcut ca membrii consilieri

⁵⁴ Veress, *Izabella királyné*, 224.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Gaspar Drágfy (? – 25 ianuarie 1545) descendent al familiei voivodale, cu domenii în ținutul comitatului Satu Mare. A moștenit de la tatăl său și funcțiile de comite suprem al comitatelor Solnocul de Mijloc și Crasna. A fost un mare susținător al reformei religioase în Transilvania.

⁵⁷ Eudoxiu Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor. Suplimentum II/I* (București, 1893), 162–165.

⁵⁸ Veress, *Izabella királyné*, 218.

aflați în anturajul Isabellei să renunțe la activitatea lor și să se retragă spre reședințele nobiliare pe care le posedau la țară; cheltuielile cu cazarea și servitori din subordine le provocau pierderi bănești însemnate. Personalul de serviciu angajat la palat – și așa insuficient – se diminuea continuu, iar cei rămași nu se dedicau întru totul muncii pentru care au fost încadrați, în absența retribuției încercau să se descurce cum puteau, desigur în dauna angajatorului. Regenta ducea lipsă de dotări materiale specifice pentru un trai cu rang de suverană, precum mobilier, carpete, vase, obiecte de podoabă, dar și animale de tracțiune și cai, trăsurile etc; de asemenea, un lucru rarism într-o societate de Curte europeană, nu avea un majordom în funcție, personaj nelipsit din anturajul unui lider încoronat. Nici curtenii palatului din Alba Iulia nu mai arătau loialitatea manifestată la venirea lor în Transilvania, unii chiar au părăsit familia princiară și s-au alăturat taberei habsburgice a lui Ferdinand, în timp ce alții, care au rămas, căutau favorurile locțiitorului Martinuzzi. Lucrul cel mai grav a constituit faptul că și cei 300 de soldați pedestrași cantonați la Turda care reprezentau garda personală a Isabellei s-au împrăștiat în lipsa plății soldei.⁵⁹

Silită de situație, Isabella a apelat la părintele său, regele Poloniei, solicitând din partea acestuia un ajutor material imediat pentru întreținerea Curții sale. Împrumutul în sine nu constituia o problemă, însă modul de transmitere a banilor ridica semne serioase de întrebare din cauza nesiguranței drumurilor, motiv pentru care suveranul polonez, Sigismund I, propunea fiicei sale să ceară suma dorită de la sfetnicul timișorean, contele Petru Petrovics, singurul dintre consilierii intimi desemnați de dietă rămas în anturajul ei. Tocmai de la personajul indicat se ferea să mai solicite bani, întrucât în numai doi ani acesta a cheltuit pentru întreținerea Curții princiare din Transilvania 20.000 de florini și știa că și rezervele nobilului bănățean erau pe terminate.⁶⁰ Ipoteza în care se afla începea să semene tot mai mult cu perioada petrecută la Lipova. Din promisiunile făcute de nobilimea dietală cu nici un an în urmă, când au invitat-o în mijlocul lor, au rămas aproape toate doar în stadiul de făgăduieli neonorate.

Rezolvarea situației de criză în care se afla a fost soluționată până la urmă tot de regele Poloniei care a intervenit pe lângă episcopul-vistiernic prin scrisori și trimiși speciali solicitând clarificarea atitudinii sale față de fiica sa. Acesta se afla stabilit de mai multă vreme în palatul său episcopal din Oradea și sub diverse pretexte refuza să revină în Transilvania, deși nobilimea dietală reclama insistent venirea lui în mijlocul lor⁶¹, întrucât au primit vești neoficiale din diverse surse cum că se afla în tratative cu Ferdinand I, informații ce se cereau

⁵⁹ Ibid., 223.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ *EOE*, I, 154–155.

lămurite.⁶² La dieta din Turda convocată în luna decembrie 1542 și-a făcut prezența și Martinuzzi la o adunare care avea să fie de o importanță deosebită pentru istoria principatului. În cadrul lucrărilor stările au votat două hotărâri politice deosebit de importante pentru următorul secol și jumătate al țării. Mai întâi l-au recunoscut oficial pe fiul minor al regelui decedat Ioan Zápolya drept principe al Transilvaniei, iar denumirea teritoriului aflat sub controlul lui urma să poarte denumirea de principat.⁶³ Apoi, dietalii au reconfirmat calitatea de “loctiitor” pentru Martinuzzi. În mod neașteptat, Isabella nu a primit o invitație de participare la dezbateri! Totuși, luând cunoștință de reuniune, a trimis doi curteni, pe Francisc Pathóchy⁶⁴ și Ioan Kállai⁶⁵, care să prezinte cu prilejul discuțiilor soarta Curții de la Alba Iulia după șapte luni de prezență aici și să insiste asupra privațiunilor pe care le suportă în traiul zilnic familia princiară.⁶⁶ De îndată, față de regentă dieta și-a cerut scuze și a rugat-o să considere gestul ca pe o scăpare organizatorică și nu ca pe un afront adus împotriva puterii; cu aceeași ocazie, delegații transilvăneni au solicitat episcopului să se împace cu regina-mamă și să se îngrijească mult mai atent de entourage-ul ei potrivit rangului pe care îl deține în societate. Reprezentanții legiuitori, la rândul lor, mai votează un impozit anual drept ajutor al întregii Curți și a familiei suverane, obligație fiscală pe care urma să o plătească fiecare contribuabil din Transilvania.⁶⁷

Apropierea Crăciunului a întrerupt activitatea sesiunii dietale până după sărbători. Martinuzzi a profitat de perioada de pauză să facă o scurtă vizită Isabellei aflată la Gilău, loc unde s-a refugiat încă din toamna anului din cauza zgomotelor produse de lucrările de restaurare de la palatul princiar și cetatea din Alba Iulia. Aici, între cei doi, s-a produs o împăcare vremelnică mediată de consilierul intim al reginei, contele bănățean Petrovics, curteanul Pathóchy și solul polonez Liesiecki.

⁶² EOE, I, 161–162.

⁶³ EOE, I, 164–165.

⁶⁴ Pathóchy Ferencz (?; Alsó Eperjes – după 1560) a fost un nobil originar din Partium; în 1550 ocupa funcția de căpitanul cetății Gyula, iar în 1543 este amintit ca și comite suprem al comitatelor Békes și Zarand. La Curtea princiară a slujit-o fidel pe Isabella până la dispariția ei din viață, fiind consilierul ei de prim rang. Nu a îndeplinit funcții politice, ci doar reprezentative. Se bănuia că ar fi avut o relație de viață mai strânsă cu stăpâna lui, vezi Endre Veress, *Gyula város oklevéltára. 1313–1800* (Gyula, 1938), 169.

⁶⁵ Aristocrat originar din Partium mai cunoscut sub numele de Kis-Kallói Vitéz János; în 1522 palatinul Ungariei, Báthori István, l-a numit ban de Severin. A purtat lupte cu turcii și a efectuat servicii diplomatice la Poarta otomană. După momentul Mohács – unde a căzut prizonier, fiind eliberat de un grup restrâns de luptători din armata nobiliară maghiară – a fost un veșnic fidel al regelui Ioan Zápolya, iar după moartea acestuia a soției sale, regina Isabella.

⁶⁶ EOE, I, 169.

⁶⁷ Bethlen, *Erdély története*, II, 98.

Reluarea dezbaterilor s-a făcut în absența episcopului orădean care s-a reîntors în Partium unde a convocat o sesiune dietală parțială locală pentru aprobarea impozitelor stabilite pentru noul an. În schimb, Isabella a profitat de lipsa prelatului de la sesiune și s-a prezentat ea însăși, pentru prima dată la lucrări, împreună cu un grup de curteni. Într-un discurs ținut în fața reprezentanților țării a prezentat toate nemulțumirile legate de locțiitorul Martinuzzi, de felul în care a îndepărtat-o din sfera puterii politice și cum o obligă să trăiască cu fiul ei într-o viață plină de privațiuni. Alocațiunea dură a impresionat întreaga adunare și a modificat întregul mers preconizat al programului dietal stabilit inițial, tema discuțiilor acum canalizându-se pe rolul politic viitor al regentei. În final, dieta a hotărât “că ar fi înțelept ca preamărita regină și mult-preamăritul fiu al Maiestății Sale să dețină deplina putere, să administreze și să guverneze toate localitățile și comitatele din Transilvania care sunt sub autoritatea Maiestății Sale și a fiului ei”.⁶⁸ Apoi, ca “toate instituțiile și funcționarii lor, așa și domnul episcop-locțiitor și ceilalți [supuși] să depindă de Maiestatea Sa regina și de fiul Maiestății Sale... iar toate treburile țării să le înfăptuiască împreună cu sfetnicii consilieri ai Maiestății Sale ... Dacă apar chestiuni deosebit de importante, Maiestatea Sa să convoace nu numai consilierii ei, ci și pe ceilalți prim-reprezentanți consilieri desemnați din rândul celorlalte națiuni, de a căror sfat să se țină cont”.⁶⁹ Prin urmare, stările au eliminat supremația politică a episcopului Martinuzzi în favoarea regentei Isabella și a fiului ei. Astfel, episcopul orădean devenea un egal al nobililor dietali, fără vreo putere în plus față de ei. La data când se petreceau aceste evenimente acesta se afla deja sosit la Cluj, locul de desfășurare a dietei, însă, aflând de atmosfera ostilă față de el care domina plenul adunării, sub pretextul unei boli, nu s-a mai prezentat la derularea lucrărilor.

În cadrul aceleași congregații nobiliare s-au mai votat, printre altele, și câteva legi importante care priveau atribuțiile de viitor ale principilor Transilvaniei, precum:

1. interzicerea angajării de funcționari străini în aparatul de stat;
2. din domeniile episcopale primite de regentă spre folosire nu se mai pot face donații persoanelor laice;
3. familia princiară să aibă dreptul de liberă mișcare în tot spațiul transilvănean, putând schimba domiciliul actual, dacă dorea, însă doar cu acordul consilierilor țării;
4. să se facă demersuri pentru solicitarea unui firman din partea Porții în care să se specifice explicit, ca, în cazul morții lui Ioan Sigismund, dieta să poată să aleagă liber un alt principe din rândul nobilimii din Transilvania.

⁶⁸ EOE, I, 175–176.

⁶⁹ EOE, I, 176.

5. Soliile la Poarta otomană trebuiau să se compună din reprezentanți ai celor trei națiuni și să fie sub comanda unui personaj desemnat de regentă.

Legile votate acum, cu precizările de rigoare aduse, creionau tot mai mult modul de funcționare a noii instituții princiare și a conducerii ei, și vor rămâne valabile până la finele etapei istorice a principatului.

Situația creată de dieta de la Cluj l-a determinat pe Martinuzzi să plece la Gilău și să ceară o audiență de la Isabella, în care, cu multe lacrimi, în genunchi și sărutând repetat tivul rochiei suveranei și-a cerut iertare pentru faptele trecute, cu promisiunea că acestea nu se vor mai repeta în viitor, gesturi prin care a obținut clemența dorită. Drept răsplată a împăcării episcopul orădean a adus și 200 de care de transport bine încărcate cu diverse alimente pentru aprovizionarea Curții princiare.⁷⁰

În primele zile ale primăverii noului an familia conducătoare și anturajul ei revin la palatul din Alba Iulia pentru a pregăti delegația Transilvaniei care va lua parte la nunta fratelui Isabellei din Polonia. Ca șef al soliei a fost desemnat secretarul cancelariei Anton Verancsics. La Cracovia, la prezentarea darurilor de nuntă ale capetelor încoronate europene, au surprins pe toată lumea cadourile trimise de regentă care erau toate creații de excepție ale meșterilor breslași sași transilvăneni.⁷¹ A impresionat și discursul ținut în fața mulțimii de prelat, care pentru frumusețea vorbelor rostite a și fost tipărit doar la câteva zile de la prezentare.⁷²

Un alt moment important al anului 1543 în istoria politică a principatului Transilvaniei din epoca sa de formare a fost trimiterea primului tribut la Poarta otomană. În luna mai la Alba Iulia se afla deja un ciauș care să amintească conducerii țării că a omis să trimită în 1542 cei 10.000 de galbeni și se află cu obligațiile de plată către puterea suverană în restanță, la care solicită acum în plus și expedierea unor bunuri alimentare.⁷³ Primii soli transilvăneni la Constantinopol au fost Ioan Szalánczy⁷⁴ și Ioan Fekete⁷⁵, iar prin suma achitată se consfințează definitiv crearea în spațiul central european a unui nou stat de sine stătător, suzeran imperiului turcesc, separat definitiv de vechiul regat al Ungariei. Problema principală a actualei creații o constituia lipsa de viziune

⁷⁰ Veress, *Izabella királyné*, 239.

⁷¹ Ibid., 242.

⁷² Ibid., 243.

⁷³ *Történeti tár*, 1878, 552.

⁷⁴ Familie originară din Banat. În anul 1528 a fost secretar al domnului Țării Românești, Radu de la Afumați, pentru care a condus acțiuni militare în Transilvania; ulterior a devenit căpitan al cetății Deva. În timpul regentei Isabellei devine consilier intim princiar (1556–1563). În repetate rânduri sol la Poarta otomană.

⁷⁵ Probabil este un reprezentant al familiei care a venit în Transilvania din Polonia în anturajul Isabellei în perioada regelui Ioan Zápolya.

politică unitară a tuturor regiunilor ei. De exemplu, în timp ce administrația centrală a Transilvaniei trimitea tributul anual Porții otomane, exact în același timp, congregația parțială nobiliară din Partium reunită la Debrețin își declara fidelitatea față de regele habsburg Ferdinand I⁷⁶; zona Banatului era ținută sub controlul autorității centrale doar prin personalitatea energică a conelui Petru Petrovics. Tendințe centrifuge manifestau și o parte a liderilor sași, precum patricianul sibian Petru Haller care declara deschis tuturor că el a prestat jurământul de credință față de împăratul vienez de care nu se abzice. Realizarea unei coeziuni teritoriale mai puternice a noii țări era un obiectiv imediat al episcopului Martinuzzi.

Pe plan politic intern nobilimea dietală se concentra pe continuarea planurilor de edificare instituțională a Transilvaniei și rezolvarea situației materiale a familiei princiare, de aici și o frecvență mai mare în reunirea congregațiilor generale; dacă în 1542 au fost șapte asemenea sesiuni, în anul următor vor fi alte cinci.⁷⁷ Dieta din Cluj din luna februarie 1543 s-a axat mai mult pe clarificarea atribuțiilor regentei, însă tot s-a găsit timp pentru votarea în urgență a unei taxe de 50 de denari pe un contribuabil, sumă din care jumătate urma să revină necesităților Curții princiare⁷⁸, cu promisiunea, că la adunările următoare subiectul să fie reluat și să se găsească și alte resurse de întreținere a palatului și a celor care trăiau aici. Stările și-au respectat angajamentul făcut și au inclus problema Curții și în reuniunile următoare. Astfel, au fost pentru prima dată impozitați în folosul vistieriei secuiei (datul bouului)⁷⁹, banii fiind achitați anticipat de către episcop, acesta urmând să îi recupereze ulterior⁸⁰; s-au întreprins măsuri mai energice pentru redobândirea dijmelor domeniilor episcopale care au fost cedate de forul legislativ spre uzul familiei suverane și al anturajului ei. Desigur, toate prevederile luate nu asigurau încă un trai decent unui lider de stat, fiind mai degrabă un sprijin imediat la niște sume mai consistente care ar fi trebuit să vină de la vistiernicul țării, Martinuzzi. Oricum, tendința îmbunătățirii sensibile a traiului ei curent a determinat-o pe Isabella să renunțe la ideea de părăsire a Transilvaniei, intenție exprimată de repetate ori în perioada anterioară atât public, cât și privat.

În noile condiții, viața de la Curtea princiară din Alba Iulia se intensifică treptat. Aflat încă într-un format destul de modest (*Aula Transilvanica modica est*)⁸¹, departe de cele similare europene, cu un număr de personal restrâns, lipsit

⁷⁶ *Magyar országgyűlési emlékek*, II, 437.

⁷⁷ Zsolt Trócsányi, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (adalék erdélyi rendiség történetéhez)* (Budapest: Editura Academiei, 1976), 16.

⁷⁸ *EOE*, I, 178.

⁷⁹ *EOE*, I, 117.

⁸⁰ *EOE*, I, 184.

⁸¹ *Monumenta Hungariae Historica*, 2. *Scriptores*, IX (Pest: Editura Academiei, 1860), 293.

de un personaj cheie, majordomul, cu dotări materiale insuficiente (palatul, bucătăria, grajdul), fără o putere economică constant stabilă, încerca totuși să imite traiul de odinioară de la palatul regal din Buda. Despre desfășurarea vieții în interiorul palatului din Alba Iulia informațiile sunt rare și lacunare. Totuși o petrecere desfășurată în primăvara anului 1543 a fost relatată într-un raport al unui spion habsburg care activa în Transilvania. Acesta surprinde un prânz oferit de episcopul Martinuzzi cu prilejul sărbătorii zilei sale onomastice (Sfântul Gheorghe) când a avut ca invitat “pe Isabella, văduva lui Ioan I, fata regelui Poloniei, împreună cu toată mulțimea de domnișoare [de onoare]. După ce au mâncat pe săturate și au fost îndepărtate mesele, Curtea a început să freamăte”; apoi, și-a făcut apariția orchestra formată din cimpoieri și violoniștii țigani “care după ce au terminat uvertura și după ce au apărut primele semne ale lui Bacchus, să nu rămână invitații lipsiți de voie bună, fratele Gheorghe [Martinuzzi] împreună cu regina fac un pas înainte; cu toții admiră mișcările de dans elegante (*elegantissimas saltationes*) ale lui Gheorghe [Martinuzzi] și ale reginei, puțini și-au imaginat că stăpânește atât de bine și această virtute. Mai puternică Isabella a rezistat ritmului până la sfârșit, însă domnișoarele sale de onoare au renunțat, rând pe rând, ieșind [din sala] de ospăț. Multe aspecte le trec aici sub tăcere intenționat... [deși] dacă ei nu s-au rușinat să le facă, de ce să mă rușinez eu să le descriu și să le transmit măcar prietenilor mei... Ce poate fi o privesc mai frumoasă decât să vezi dansul reginei cu un călugăr (*quid pulchrius, quam reginam cum cuculla saltare*)? Dar cred că mult mai frumos ar fi fost dacă și celelalte fete ar fi dansat [pe mai departe] cu astfel de călugări”.⁸² Într-adevăr, putea fi o imagine nu tocmai obișnuită ca un episcop catolic, înaintat în vârstă, purtând straie preoțești și bereta roșie specifică liderilor confesionali religioși catolici, să țină ritmul mult mai tinerei Isabella.⁸³

Nu mult după terminarea sărbătorii religioase, regenta, la rândul ei, l-a invitat pe episcop la un prânz organizat de ea la Curte, invitație acceptată cu plăcere de către prelat. Așteptata întâlnire însă, a trebuit să fie amân timeră din cauza unei furtuni deosebit de puternice care s-a abătut asupra orașului Alba Iulia, vijelie care a decopertat acoperișul palatului princiar și a provocat pretutindeni mari pagube materiale.⁸⁴

Apariția cărții *Libellus Reformationis* (1542) a umanistului brașovean Ioan Honterus⁸⁵ a deschis o largă dezbatere teologică atât în cadrul dietei, cât și

⁸² Mihály Horváth, *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi biboros) élete* (Pesta: Ed. Ráth Mór, 1872), 378.

⁸³ *Album Oltardianum*, 21.

⁸⁴ Veress, *Izabella királyné*, 245–246.

⁸⁵ Ioan Honterus (1498, Brașov – 23 ianuarie 1549, Brașov) deși se trăgea dintr-o familie de meșteșugari a primit o educație aleasă. În anul 1520 studia la universitatea din Viena unde în

în rândul membrilor Curții. Personajele apropiate Isabellei cu care a venit în Transilvania erau cu toții practicanți catolici, însă unii din anturajul ei au trecut în secret la noul curent spiritual (Orban Batthyányi⁸⁶, Mihail Csáky⁸⁷, Petru Petrovics)⁸⁸, la fel cum au procedat și multe personalități politice cunoscute din rândul dietalilor. Martinuzzi împreună cu regenta, la presiunea evenimentelor în desfășurare, l-au convocat pe Honterus la Curtea princiară din Alba Iulia la o dezbatere confesională; sașii brașoveni, de teama că liderul lor spiritual va fi încarcerat de prelatul orădean, au trimis însă un alt reprezentant religios, alături de alți preoți și delegați ai ținutului Bârsei. Discuțiile contradictorii aprinse, cu probe documentare prezentate din arhivele capitlului, au fost pas cu pas contracarate de deputații brașoveni; nici convocările nocturne la palatul princiar al unor persoane din tabăra luterană cu promisiuni sau amenințări directe nu au contribuit la rezolvarea diferendului teologic.⁸⁹ Martinuzzi și Isabella au trebuit să se recunoască înfrânți, iar o contraofensivă religioasă catolică în acest moment era sortită eșecului și nu ar fi slujit deloc intereselor lor și ale țării.

După încheierea disputei confesionale, Isabella și Curtea sa se retrag pentru perioada vară-toamnă în cetatea Gilău, loc pe care l-a agreat mereu în mod deosebit pentru liniștea zonei, frumusețea munților din apropiere și bogăția faunei pentru vânat. De lipsa ei profită prelatul orădean care a început un adevărat tur de forță în rândul nobilimii din Transilvania să recâștige adeptii

1525 a primit titlul de *magister artium*. În 1530 predă la universitatea Iagellonă din Cracovia, după care, pleacă la Basel, atunci centrul umanismului european și unde stă trei ani; aici se inițiază în arta tipografiei. Se reîntoarce la Brașov în 1533 și devine consilier orașenesc (1536). Se dedică activității de reformare a bisericii săsești din Țara Bârsei în temeiul învățăturilor lui Martin Luther, punând bazele bisericii luterane din Transilvania.

⁸⁶ Orban Batthyányi (? – 1547, Alba Iulia) este fiul comandantului cetății din Buda din perioada regalității. În jurul anilor 1520 a studiat la universitatea din Padova, iar după întoarcerea în Ungaria s-a orientat spre viața politică, fiind prezent în 1526 la dezbaterile din dieta de la Bratislava. A făcut parte din anturajul lui Ferdinand I, Ioan I sau Aloisio Gritti pe care l-a însoțit la Constantinopol (1534). În 1541 apare la palatul reginei văduve din Buda, fiind unul dintre cei care l-au acompaniat pe pruncul-rege în tabăra lui Soliman; la fel, a însoțit-o pe Isabella în călătoria ei la Lipova, apoi Alba Iulia unde devine unul din sfetnicii ei cei mai apropiați. În anul 1546 apare consemnat în calitate de consilier de taină princiar. Este unul din marii oponenți ai episcopului Martinuzzi.

⁸⁷ Mihail Csáky (~ 1500–1571), cu origini de etnie română, de rit catolic, a făcut studii teologice la Cracovia. În 1534 ajunge canonic și decan al episcopiei din Alba Iulia, iar în 1546, vicar-locțiitor (*surrogatus vicarius*). Între 1548–1551, apoi 1556–1571 consilier intim princiar. În perioada 1549–1550 este amintit ca secretar personal al regentei Isabella, iar la retragerea ei din funcție, o însoțește în Polonia, unde rămâne până la reîntoarcerea în Transilvania (1556). Este omul de încredere al lui Ioan Sigismund, sub domnia căruia devine cancelar, vistiernic și locțiitor al principelui, în absența acestuia. Este printre primii curteni care a trecut la religia luterană.

⁸⁸ Horvát, *Uteszenich Frater György*, 384.

⁸⁹ EOE, I, 115–116.

pierduți prin neparticiparea la dietele anterioare în care stările au votat drepturi largi Isabellei pe care și le-ar fi dorit chiar el. A apelat, din nou, la banii din vistieria țării pe care îi gestiona, din care a risipit sume impresionante pentru cumpărarea de influență și spre a impresiona prin fast lumea politică; pretutindeni face deplasări în țară însoțit de o armată proprie formată din mercenari plătiți din aceeași sursă, iar palatul său episcopal orădean primește dotări la standarde regale.⁹⁰ Efortul depus s-a dovedit a fi oportun; în sesiunea dietală din 1544, prin votul nobilimii prezente, Martinuzzi va obține puteri sporite prin care își va întări iarăși influența pierdută în actul de guvernare. A profitat mult de prezența la dezbateri – pentru prima dată în Transilvania – a reprezentanților din Partium, obedienți episcopului. Acum acestuia i se conferă din partea dietei atribuția de “jude suprem”, funcție care se va alătura titlaturilor sale mai vechi, cea de “loctiitor princiar” și “tezaurar”; tot cu același prilej s-a hotărât ca toate veniturile țării să fie concentrate în mâna prelatului, inclusiv cele deținute de regenta Isabella, iar din sumele colectate să fie întreținută întreaga Curte transilvăneană. Eventualii bani care vor rămâne după achitarea cheltuielilor anuale urmau să se adune într-un fond separat și să se cheltuiască în folosul familiei princiare.⁹¹ Această perioadă constituie apogeul puterii politice a lui Gheorghe Martinuzzi.

“Câțiva ani nu se mai consemnează evenimente demne de consemnat privind Transilvania” – scrie Bethlen.⁹² Într-adevăr, din punct de vedere instituțional – căci la acest aspect se referă cronicarul – noul stat suzeran și-a creat deja toate organismele de putere importante (administrative, instituționale, juridice) necesare unei bune funcționări ale sale.

Organizarea activității Curții princiare nu intra în competența politicului, ci era atribuția exclusivă a regentei și a sfetnicilor ei apropiați. Dimensiunea și complexitatea organismului reprezentativ monarhic depindea de potențialul resurselor financiare proprii sau acelor primite din partea forului legislativ. Din acest motiv evoluția instituției Curții va fi un proces mai complex, cu un parcurs mai lent în timp, însă sesizabil documentar. Modelul structural urmărit de Isabella în acești ani a fost cel polonez, iar sfaturi pentru felul concret de implementare a primit direct de la Cracovia din partea familiei ei regale.

În prima etapă a regentei sale (1541–1551) accentul s-a pus în primul rând, pe crearea unei cancelarii de Curte proprii amplasate în palatul princiar în imediata ei vecinătate. Din cauza puterii politice bipolare centrul activității

⁹⁰ Bethlen, *Erdély története*, II, 100.

⁹¹ *EOE*, I, 180–181.

⁹² Bethlen, *Erdély története*, II, 98. Interesant de precizat că și cronica cancelarului Forgach Ferenc omite evenimentele petrecute în perioada anilor 1541–1550 sau pe unele le punctează doar.

de emitere a actelor se concentra mai mult în mâna lui Martinuzzi, mai ales după primirea de puteri aproape depline din partea dietei din 1544. Acesta se afla mai mult prezent în Partium decât în anturajul regentei, cum s-ar fi impus, ceea ce o pune pe suverană într-o poziție de inferioritate. Pentru a contrabalansa acest aspect trebuia creată baza unei structuri instituționale de emisie a actelor proprii a cărui centru de activitate să fie la Alba Iulia. La început Isabella s-a folosit de persoane cu experiență care au făcut parte din vechea cancelarie regală maghiară și care au însoțit-o în Transilvania. Aceștia și-au asumat rolul de secretar de cancelarie (Anton Verancsics, Pesthy Gabriel). În lipsa unui cancelar sau al unui majordom al Curții, dirigitorul biroului incipient, era însăși regenta care porunca redactarea documentului, după finalizare o citea și o corecta⁹³, apoi o semna⁹⁴ și aplica pecetea ei regală.⁹⁵ Deosebirea față de complexitatea activității din cadrul cancelariei conduse de prelatul orădean era incomparabilă.

Îmbunătățirea situației financiare – chiar și vremelnică – a dus la mărirea personalului Curții princiare.⁹⁶ Banii pentru plata angajaților proveneau în mare parte de la dietali și – pentru prima dată (1544) – din partea regelui Poloniei⁹⁷, dar prea puțini de la episcopul-tezaurar Martinuzzi. Înclinația spre fast manifestată de-a lungul întregii prezențe a Isabellei în Transilvania a presupus un număr mare de slujitori și o mai bună organizare. Doar câteva surse documentare fac referiri sumare, la structura de organizare a instituției reprezentative din anturajul regentei care se aseamăna cu cea cunoscută pretutindeni în Europa, în care un rol de seamă îl jucau familiarii puterii⁹⁸, “favoriții”⁹⁹, sfetnicii de taină¹⁰⁰, matroanele, doamnele și domnișoarele de onoare.¹⁰¹ După ani de așteptare apare pentru prima dată consemnată și prezența unui

⁹³ Aplica pe forma finală *lecta* sau *lecta et correcta*.

⁹⁴ Semnăturile variază între *Izabella*, *Izabella regina* sau *Izabella regina manu propria*.

⁹⁵ *sigillum secretum*.

⁹⁶ Din păcate deținem din această perioadă istorică doar foarte puține informații cu privire la activitatea lor concretă, a atribuțiilor pe care le-au avut în anturajul regentei, ce funcții au fost deficitare și care acoperite corespunzător, dacă activau în baza unor regulamente de funcționare etc.

⁹⁷ Veress, *Izabella királyné*, 254.

⁹⁸ *EOE*, I, 272, vezi în note: *Petrus Pytar familiaris reginalis Maiestatis*.

⁹⁹ Stanislas Niezowsky (~1520 – 1573), nobil polonez, amantul reginei Isabella; a îndeplinit la Curtea ei funcția de stolnic și tezaurar. A ajuns în anturajul Curții regale din Polonia în 1539–1540 împreună cu mama lui cu care au însoțit-o în Ungaria, apoi și în Transilvania. După nașterea lui Ioan Sigismund, mama lui a fost dădaca copilului, iar mai târziu el i-a fost însoțitor permanent. Probabil a îndeplinit și funcția de consilier intim princiar, dovezi concrete însă nu există în acest sens.

¹⁰⁰ *EOE*, I, 115.

¹⁰¹ *EOE*, I, 256.

majordom (Keressy Ferenc)¹⁰² care organiza întreaga activitate a Curții suverane. Grajdurile princiare situate lângă palatul din Alba Iulia se aflau sub directa supraveghere a prim-comisului (*magister agazonum*) Márgay Menyhárt¹⁰³; un tânăr sol polonez chipeș, venit de la regele Poloniei, era reținut pentru postul de paharnic (*pocillator reginae Maiestatis*)¹⁰⁴ al Isabellei. De sănătatea curtenilor se ocupa doctorul italian Gheorghe Blandrata¹⁰⁵, recent sosit în Transilvania¹⁰⁶ care va avea o istorie aparte în perioada lui Ioan Sigismund. Îmbunătățiri se constată și în activitatea propriei cancelarii unde apare pentru prima dată consemnată și funcția de cancelar în persoana teologului polonez pater Jakab Paczynski¹⁰⁷; harnicul secretar al regentei de până atunci, Porembski, s-a întors acasă în Polonia pentru a ocupa un post de canonic, fiind înlocuit cu un mai vechi angajat al capitlului din Alba Iulia, Mihai Csáki. De instituirea unei cancelarii de stat unice prin reunirea celor două care funcționau în paralel se va vorbi abia în dieta din anul 1550 când reprezentanții adunării de stări vor cere ca în postul de cancelar general să fie numită o persoană care să aibă cunoștințe temeinice de limba maghiară, dar și o pregătire juridică, capabilă să aplice fără știrbire drepturile și libertățile națiunilor privilegiate.¹⁰⁸

Schimbări au avut loc și în rândul curtenilor aflați în jurul regentei; unii nobili au trecut în neființă, alții au trădat-o și au trecut de partea episcopului orădean (Pathóchy Ferenc) sau au căzut în dizgrație precum diplomatul Curții princiare, Verancsics Mihail.¹⁰⁹ Aceste modificări pot fi considerate însă nesemnificative, întrucât în locul celor plecați vor veni alții, în special din ținuturile

¹⁰² Trócsányi, *Erdély központi*, 391.

¹⁰³ Veress, *Izabella királyné*, 252.

¹⁰⁴ Ibid., 161.

¹⁰⁵ George Blandrata (1515, Saluzzo–5 mai 1588, Alba Iulia), medic italian, diplomat, consilier intim princiar. Cariera medicală și-a început-o la curtea regelui polonez Sigismund I. Probabil că regina Poloniei l-a recomandat fiicei sale, Isabella, să îl angajeze la Curtea princiară. Este prezent la Alba Iulia începând cu anul 1544. După renunțarea regentei la puterea politică (1551) o urmează în exil, apoi în Italia. În 1563, la chemarea lui Ioan Sigismund, a revenit în Transilvania, devenind medicul Curții sale; tot acum primește și calitatea de consilier intim princiar. În serviciul principelui, a efectuat mai multe călătorii cu caracter diplomatic. După decesul lui Ioan Sigismund, a rămas în Transilvania, în serviciul lui Ștefan Báthori, Cristofor Báthori și Ioan Ghiczy.

¹⁰⁶ Istvánfi, *Magyarország története*, 358.

¹⁰⁷ Veress, *Izabella királyné*, 290.

¹⁰⁸ EOE, I, 304.

¹⁰⁹ El a fost fratele mai mic al secretarului Curții princiare Verancsics Anton, cu studii teologice europene însă nehirotonisit; a efectuat repetate călătorii diplomatice în Polonia, Praga, Viena sau Veneția. Probabil viața scandalooasă pe care a dus-o a avut ca efect îndepărtarea lui de la palatul din Alba Iulia. A murit la Sebeș în 1545 exact în camera în care a încetat din viață și regele Ioan I Zápolya.

Italiei sau Poloniei, dar și din rândul nobilimii locale. Marea majoritate a anturajului cu care a venit Isabella din Ungaria i-a rămas fidelă datorită recompenselor generoase primite în domenii funciare, arenze sau slujbe în cadrul aparatului de stat; nu trebuie uitate nici acele persoane aflate în preajma suveranei care erau legate de ea sau de principele minor prin sistem de rudenie și care aveau interese clare de înavuțire.

Anul 1545 a început financiar neașteptat de bine pentru regentă; părinții ei din Cracovia au trimis un sol care alături de scrisoarea obișnuită cu urările de noul an i-a adus în dar și o sumă importantă de bani pentru acoperirea unor necesități imediate. În luna februarie, la palatul din Alba Iulia, a sosit și o delegație a Universității Săsești din Sibiu cu cei 2.500 de florini restanți din impozitul lor anual pentru achitarea cărora ceruseră o scurtă amânare în toamna trecută.¹¹⁰ Relațiile Isabellei cu Sibiul erau deosebit de bune, de aici se aprovizionau cu alimentele necesare (în special cu cele de origine exotică), atât ea cât și bucătăria princiară; la fel, produsele meșteșugărești făurite aici serveau drept daruri pentru personalitățile de la Poarta otomană sau diverșilor diplomați străini aflați prin trecere pe la Curtea ei. Tot sibienii i-au procurat și un clavicord (*unum virginale*), instrument dorit insistent de suverană și cu care se delecta ore întregi în perioadele de relaxare.¹¹¹

Cu începere din primăvara anului menționat, regenta și curtenii ei s-au aflat într-o permanentă mișcare prin Transilvania. Mai întâi au răspuns la o invitație lansată de episcopul Martinuzzi de a vizita cetatea Gherla, o altă reședință a prelatului, recent edificată¹¹², după care cu toții se retrag pentru perioada verii în cetatea din Gilău; de aici va efectua dese călătorii la Cluj, în special, pentru a asculta serviciul divin catolic oficiat la biserica conventului din Mănăstur. Tot în așezarea de pe râul Someș a primit și vizita unui trimis al regelui polonez sosit încărcat cu daruri, din care s-a evidențiat, în mod special, o trăsură aurită cu o caroserie închisă, într-o formă de execuție deosebită, adusă drept cadou pentru principele de numai șase ani Ioan Sigismund.¹¹³

Revenirea suveranei și a curtenilor la Alba Iulia s-a petrecut abia la finalul anului și a fost astfel organizată să poată include și participarea la sesiunea dietală din toamnă de la Turda. Aici reprezentanții Transilvaniei au votat exclusiv pentru necesitățile Curții princiare – alături de facilitățile anuale anterioare amintite –, alți 4.000 de galbeni din partea fiecărei națiuni privilegiate¹¹⁴; la

¹¹⁰ Veress, *Izabella királyné*, 261.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² László Kövári, *Erdély régiségei és történelmi emlékei* (Cluj: Editura Horizont, 1892), 162–165.

¹¹³ Veress, *Izabella királyné*, 263.

¹¹⁴ EOE, I, 223.

acești bani se vor mai adăuga și o parte din sumele colectate din impozitul anual achitate de populație și care se ridicau la valoarea de 16.000 florini. Hotărârile luate de dietă arătau, de fapt, cât de neimplicat era episcopul orădean în susținerea materială a familiei conducătoare și a curtenilor din jurul ei, deficiență pe care dietalii încercau să o rezolve prin impuneri repetate asupra locuitorilor Transilvaniei. Pentru prima dată la o adunare de stări s-a pus problema conscrierii tuturor bunurilor pe care le posedă în mod real Curtea princiară cu scopul unei exacte evaluări a cerințelor de întreținere.¹¹⁵

Pe timpul iernii, palatul din Alba Iulia s-a animat din cauza numeroaselor evenimente aflate într-o desfășurare continuă. În prag de Crăciun se oficiază botezul fiului lui Irimie Kövendi¹¹⁶, unde Isabella avea rol de nașă. Au urmat la începutul anului 1546 un număr de trei nunți: două din domnișoarele de onoare ale regentei au fost căsătorite în timpul fărșangului, după care a urmat ceremonia nupțială a surorii episcopului Martinuzzi.¹¹⁷ Pentru a da un fast și mai mare momentului, oficierea ceremonialului din urmă s-a amânat până la reuniunea congregației nobiliare din primăvară de la Aiud, pentru a putea da prilej de participare și reprezentanților țării.¹¹⁸ Aici totul s-a desfășurat într-o stare generală de bună dispoziție cu multă muzică și dans, nelipsind nici cadourile generoase.¹¹⁹

După momentul dietei din primăvară regenta și curtenii ei se retrag în cetatea Devei de unde revin la Alba Iulia abia în jurul verii; după mai multe luni de prezență în Transilvania și episcopul se reîntoarce în sediul său episcopal din Oradea. În timpul verii, spiritele de la Curtea princiară se aprind din nou. După scurta perioadă de coabitare între Isabella și Martinuzzi apar iarăși disensiuni care tulbură pacea politică temporar instaurată în țară. Sfetnicii de taină a suveranei, curtenii Petru Petrovics, Orban Battyányi, Francisc Kendi și Francisc Pathóchy, atrag atenția celorlalți membrii consilieri asupra unui fapt deloc de neglijat: prelatul, prin decizia dietei, a primit dreptul de a strânge toate taxele și impozitele de la populația din Transilvania, dar de sumele încasate nu a dat niciodată socoteală în scris; se putea întâmpla ca el să sucombe în mod neașteptat, iar sumele colectate de mai mulți ani să dispară definitiv spre paguba tânărului principe și a Curții sale. Tot la fel, ar trebui să dea niște explicații asupra motivului pentru care nu ajută material familia princiară, deși existau legi votate în acest sens. La sporirea tensiunilor a contribuit și Isabella care se plângea, la rândul ei, asupra modului neadecvat în care se comportă față de ea, departe de

¹¹⁵ EOE, I, 224.

¹¹⁶ Nobil secui.

¹¹⁷ Veress, *Izabella királyné*, 264.

¹¹⁸ EOE, I, 201.

¹¹⁹ Veress, *Izabella királyné*, 265.

rangul conferit de statutul regal pe care îl avea. Până la urmă s-a convenit ca la prima adunare de stări, care va fi convocată nu peste multă vreme, să fie chemat și episcopul-tezaurar și să i se ceară răspunsuri concrete în acest sens.

Martinuzzi a răspuns invitației de participare la dietă, însă după ce a aflat de intențiile participanților și de atmosfera care domina în gruparea trimișilor la lucrări a invocat o boală și nu a mai intrat în sala de dezbateri.¹²⁰ Chiar și în lipsa locțiitorului congregația a hotărât să ceară episcopului un bilanț contabil detaliat pe care să-l prezinte dietalilor, ca apoi, regenta să hotărească dacă mai este nevoie, în continuare, de serviciile sale sau nu.¹²¹ Ca o contramăsură, în luna august, prelatul convoacă el o congregație generală la Sebeș în care răspunde acuzațiilor și-i convinge pe membrii participanți – desigur, după metodele deja știute, în care mulțimea monezilor de aur jucau un rol important – de bunele sale intenții.¹²² Promite celor prezenți, că va da un raport de contabilitate amănunțit asupra banilor cheltuiți pentru anii cât a funcționat ca vistiernic, însă îl va arăta doar principelui când acesta va ajunge la vârsta majoratului.¹²³ Inițiativa consilierilor Curții s-a dovedit a fi, din nou, o luptă pierdută în disputa cu episcopul orădean.

În luna februarie a anului 1547 Isabella și un grup mai numeros de curteni și-au exprimat dorința de a participa la lucrările Universității Săsești, doleanță acceptată de sibieni. În spatele acestei călătorii a stat probabil și o intenție mai veche a nobilimii maghiare de a obține dreptul de a achiziționa case în perimetrul orașului, fapt interzis de legislația săsească.¹²⁴ La poarta de intrare în cetatea urbei, regenta a fost întâmpinată de primarul Petru Haller și de o delegație a patriciatului orășenesc. Din lipsă de alte posibilități, curtenii au trebuit să fie cazați răsfirați pe la diverse familii respectabile din așezare. De o atenție specială s-a bucurat, desigur, Isabella; știut fiind faptul că numai de curând și-a revenit dintr-o boală mai îndelungată cu ajutorul medicului lor, Martin Brenner, suveranei i s-a pregătit o găzduire mai atentă: camerele au fost bine încălzite, aromatizate cu diverse uleiuri și ierburi, preparatele calde pregătite cu grijă, din care nu lipseau sortimentele din pește, carnea de căprioară, fazani, iepure, miel, vițel și nelipsitele fructe de origine mediteraneană sau vinuri de soi. De aceeași atenție au beneficiat și ceilalți curteni însoțitori. Uneori s-a reușit reunirea tuturor la o masă comună unde atmosfera era întreținută de muzicanții Curții princiare. Pentru distracția musafirilor sfatul sibian a organizat și jocuri cavalerești care

¹²⁰ EOE, I, 98.

¹²¹ Ibid.

¹²² *Chronik des Hieronimus Ostermayer*, în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, vol. I (Cluj, 1839), 32–33.

¹²³ Bethlen, *Erdély története*, 101.

¹²⁴ *Chronik des Hieronimus Ostermayer*, 40.

au impresionat pe toată lumea prezentă. După o săptămână de relaxare Curtea a revenit la Alba Iulia cu darurile numeroase primite din partea autorităților săsești care au putut fi transportate doar încărcate pe 55 de cai de povară.¹²⁵

După reîntoarcerea de la Sibiu perioada de coabitare pașnică de câteva luni între Regentă și Martinuzzi, cunoaște iarăși o nouă etapă de regres. Problemele financiare ale familiei princiare au ajuns să fie cunoscute și de regatele importante ale Europei datorită regelui Poloniei care a solicitat din partea lor intervenții pe lângă episcopul orădean să sprijine mult mai mult material Curtea fiicei sale; deși trimiterea unei delegații presupunea cheltuieli consistente, palatul regal din Cracovia nu pregetă să expedieze o solie la Poarta otomană care să prezinte și sultanului Soliman situația deznădăjduită cu care se confrunta Curtea din Transilvania, lipsa de respect a prelatului față de Isabella și de fiul ei, sărăcia în care sunt obligați să trăiască. Desigur, a fost abordat și vistiernicul Martinuzzi personal printr-un reprezentant de rang înalt polonez, Andreas Jakubowski.¹²⁶ Episcopul s-a scuzat în fața lui pentru cele întâmplare și a promis ferm remedierea imediată a lucrurilor, însă după plecarea emisarului polon nimic nu s-a întâmplat din cele promise, totul a continuat ca și până atunci. Intențiile vădite ale prelatului mergeau în direcția forțării plecării regentei din fruntea țării cu scopul predării teritoriului Transilvaniei împăratului austriac Ferdinand I de Habsburg.

Atmosfera politică din perimetrul arcului carpatic s-a modificat simțitor în acești ultimi ani; modul autocratic de comportare al episcopului-locțiitor, deseori pe care le trimitea, în nume personal, la Viena cu privire la modalitatea cedării teritoriului principatului către autoritățile imperiale, felul duplicitar, deosebit de periculos pentru țară, cu care trata relațiile cu Poarta otomană i-a îndepărtat de lângă episcop pe o bună parte a nobilimii dietale, dar chiar și pe sașii cu înclinații filohabsburgice. Înverșunarea acțiunilor sale au sporit odată cu primirea actului papal de întărirea în funcția de episcop de Oradea¹²⁷, iar apoi – datorită intervenției împăratului Ferdinand pe lângă Sfântul Scaun – cu obținerea titlului de cardinal. În disputa de putere dintre Isabella și Martinuzzi s-a ajuns la acuzații extrem de grave: suverana îl acuza pe locțiitor de trădare, în timp ce acesta o acuza pe ea de viață imorală¹²⁸; se întâmplau și scene de-a dreptul hilare sub imperiul amenințării și al terorii. Profitând de faptul că poarta de acces la capitulul din Alba era în același timp și locul de intrare în palatul

¹²⁵ Veress, *Izabella királyné*, 269–270.

¹²⁶ Ibid., 272–273.

¹²⁷ 10 mai 1547.

¹²⁸ Mathias Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth aller theils in Siebenbürgen, theils Ungern vnd ... angränzenden Ländern fürgelauffener Geschichten* (Sibiu, 1670), 43

princiar, din dispoziția prelatului orădean, lefegii săi au interzis accesul persoanelor care doreau să meargă la Curte pentru depunerea de petiții sau să facă o simplă vizită de curtoazie familiei conducătoare¹²⁹; apoi, în mod total necreștinesc, trupul neînsuflețit al consilierului intim Orban Batthyány, înmormântat nu cu mult timp în urmă de către suverană cu un respect deosebit în catedrala din Alba-Iulia, a fost exhumat la ordinul episcopului și transferat la groapa de gunoi a orașului; pentru nerespectarea zilei de post, secretarul Curții și totodată majordomul Isabellei, Mihail Csáki, a fost prins, dezbrăcat, uns cu diverse seuri, apoi fugărit de câinii de vânătoare întărâtați de hăițași, experiență din care cu greu a scăpat cu viață.¹³⁰

Poarta, informată din mai multe surse de evenimentele din Transilvania, ia în conflictul creat partea Curții princiare și într-un lung firman, l-a declarat pe Martinuzzi trădător, solicitând demiterea din toate funcțiile pe care le deținea¹³¹, dispoziție pe care prelatul refuză să o îndeplinească. Treptat, disputa dintre episcop și curtenii din jurul Isabellei se transformă într-un război intern deschis în care se vor implica și armatele habsburgice, dar și cele ale domnilor din Țările Române. În final, regenta abdică, lăsând țara pe mâna lui Ferdinand. Nici artizanul noii configurații nu s-a bucurat de răsplata așteptată. La hotărârea împăratului vienez, pentru permanenta sa politică duplicitară, Martinuzzi a fost asasinat de către spadasinii italieni ai lui Sforza Pallavicini. Pentru o scurtă perioadă Transilvania trece sub administrare austriacă.

CIRCUMSTANCES OF THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA AND PRINCELY COURT BUILDING THE FIRST DECADE OF DEVELOPMENT (1541–1551)

Abstract

Whole generations of historians concerned with the Principality of Transylvania building, but the princely court genesis and development in the 16th century tickled much less their fancy. An important reason probably for such an omission results from the Court of Alba archives destroying at the end of the 17th century, by the Hapsburgs. To reconstitute that time means to use nowadays only other sources of reference, chronicles or memoirs belonging to people who lived around the prince. Whiles the institutional structure of the principality was a more difficult process and took more years, the princely Court was already set up at that time as a reminiscence of Buda Court, consisting in Polish and Italian courtiers or Magyar ones, of Hungarian origin. Extremely difficult was for the Transylvanian nobles to step into the private environment of Queen Isabella and her son.

¹²⁹ EOE, I, 296–297.

¹³⁰ Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel*, 44.

¹³¹ EOE, I, 307–311.

FAMILIA TIVADAR DE CARANSEBEȘ ÎN SECOLELE XVI–XVII

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte-cheie: Banat, Caransebeș, Tivadar, genealogie, nobilime

Keywords: Banat, Karansebes, Tivadar, genealogy, nobility

O ipostază esențială a istoriei Banatului din perioada jalonată de anii 1500–1700 este reprezentată de evoluția elitelor provinciei. Cercetarea acestui domeniu nu este foarte avansată, astfel că numeroase familii nobiliare, fie ele ilustre sau mai modeste, rămân într-o nemerită obscuritate. Destinul acestora se impune a fi recuperat grabnic, pentru o înțelegere mai amplă și nuanțată a dinamicii generale a societății din aceste veacuri foarte zbuciumate. Este unanim recunoscut faptul că prin cucerirea otomană a șesului bănățean (1552) s-a produs o schimbare decisivă în evoluția elitelor acestei provincii. Vechile proprietăți și privilegii nobiliare s-au păstrat doar în partea rămasă liberă, integrată în Principatul Transilvaniei. Pentru încă un secol (1552–1658), în perimetrul Banatului de Caransebeș și Lugoj (comitatul Severinului), elementele privilegiate au fost în continuă afirmare și extindere, fapt care transpare din cele mai variate tipuri de mărturii: acte administrative, conșcripții fiscale, declarații de loialitate față de factorii politici, diplome de înnobilare și scrisori privilegiale, relatări de călătorie etc.¹ Caransebeșul a fost privit ca “orașul de frunte și capitala acestui ținut” (1566–1567), fiind *una residenza de nobili* (1583–1584).² Numeroasa nobilime (*magna nobilitas*)³ avea privilegii dintre cele mai însem-

* Școala Superioară Comercială “Nicolae Kretzulescu”, București, b-dul Hristo Botev, nr. 17, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

¹ O abordare foarte competentă a problematicei elitelor bănățene este realizată de Costin Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat* (Timișoara: Editura de Vest, 2007), capitolul: *Prolegomene la o istorie a nobilimii din Banat*, 7–49.

² Remarcile mercenarului Giovanandrea Gromo și ale misionarului iezuit Antonio Possevino, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, eds. M. Holban, M. M. Dersca-Alexandrescu Bulgaru, P. Cernovodeanu (București, 1970), 317, 329, 557.

³ Aprecierea iezuitului Valentin Lado (1586), în *Călători străini*, vol. III (București, 1971), 121.

nate (*habere ipsam universitatem nobilium efficacia privilegia*).⁴ Printre cei care au reușit să pătrundă și să se afirme în cadrul acestei elite nobiliare s-au aflat și membrii familiei Tivadar.

Baza documentară referitoare la neamul Tivadar este destul de restrânsă. Mărturiile rare și disparate au întreținut dezinteresul istoriografiei⁵, iar în prezent, ele determină cunoașterea lacunară a evoluției acestei familii nobile. Pe parcursul a aproape două secole (1511–1688) sunt evocate aspecte din viața a 23 de persoane, din care trei au fost personaje feminine. Existența acestor nobili este luminată foarte inegal, pornind de la o singură atestare până la mențiuni întinse pe 30–40 de ani. Arborele genealogic se prezintă destructurat, pentru că din totalul celor 23 de membri, doar pentru 16 se poate stabili cel puțin o legătură de rudenie cu celelalte persoane din familie. Cu toate lacunele, se pot distinge șapte generații care s-au succedat pe parcursul a 180 de ani.

Patronimicul *Tivadar* provine din numele grecesc *Theódoros*. Acest nume teoforic este întâlnit în onomastica tuturor popoarelor europene, inclusiv în limbile maghiară (*Tivadar*) și română (*Teodor*, *Tudor*).⁶ În epoca studiată aici, numele este purtat de persoane provenite din toate clasele sociale și de pe cuprinsul întregului spațiu românesc.⁷ În documente, patronimicul a fost scris în forme asemănătoare (*Tivadar*, *Thivadar*, *Thywadar*, *Tywadar*)⁸, iar în lucrări istorice este precizată corespondența cu termenul grecesc (*Tivadar id est Theodorus cognomen*).⁹

Primii reprezentanți cunoscuți ai familiei au fost nobilii Paul și Petru Tivadar (*Thywadar*), originari din zona Făgetului. Ei au intrat cvasi-simultan în atenția documentelor (7 aprilie și 11 mai 1511), Paul fiind nobil de *Olah Endre*, iar Petru provenind din *Iswaricha*.¹⁰ Biografiile celor doi bărbați sunt sărace în

⁴ Frigyes Pesty, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 300, nr. 221 (raport din 9 august 1561).

⁵ Frigyes Pesty (1823–1889) și Costin Feneșan (n. 1947) sunt singurii istorici care au editat documente relevante pentru familia Tivadar. Niciun repertoriu sau studiu genealogic nu face o prezentare specială a acestui neam.

⁶ János Ladó, *Magyar utónév könyv* (Budapest, 1971), 219; Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești* (București, 1983), 453; Cristian Ionescu, *Dicționar de onomastică* (București, 2001), 379.

⁷ Amintim doar exemplul cnezului iobag Ioan Tivadar din Câmpia Turzii (1577), cf. *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, eds. Bogdándi Zsolt, Gálfi Emöke (Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, 2006), 102, nr. 245 (în continuare: EK).

⁸ Sugestiv este actul din 29 februarie 1516, în care patronimicul este scris inconsecvent: *Petrus Thywadar*, *Paulus Tywadar*, cf. Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente* (București, 1973), 175, nr. 45.

⁹ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, ed. Joseph Benkö, vol. VI (Cibinii, 1793), 65.

¹⁰ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 490, 491, 494, nr. 366, 367.

amănunte. Înrudirea lor este certă, dar gradul acesteia rămâne imprecis. Paul Tivadar a fost căsătorit cu Caterina, fiica Barbarei și a decedatului Luca Moga din *Olah Endre* (mai 1511)¹¹, fără a i se cunoaște descendența. În cazul lui Petru Tivadar, situația se prezintă exact invers: amintit singur în timpul vieții (1511–1522), el mai este pomenit abia spre sfârșitul secolului (21 aprilie 1586) ca părintele răposat al doamnei Elisabeta Tivadar.¹² Ultimele mențiuni despre nobilii Paul și Petru Tivadar datează din 29 februarie 1516, respectiv din anul 1522.¹³

Contemporan cu cei doi a fost Ladislau Tivadar. El apare într-o singură mențiune, databilă în 1527, care îl prezintă ca o persoană adultă, înstărită și nobilă.¹⁴ Vârsta sa onorabilă se confirmă și prin faptul că în 1530 fiul său, Nicolae, era deja matur, figurând ca martor la o punere în posesie. Documentele postume (18 aprilie 1548 și 12 iulie 1549)¹⁵ dezvăluie numele soției sale – Magdalena, și confirmă prenumele unicului său fiu – Nicolae.

A doua generație a familiei îi cuprinde pe Elisabeta și Nicolae Tivadar. Doamna Elisabeta a avut o viață îndelungată care a început în primele decenii ale secolului al XVI-lea și s-a încheiat după 19 mai 1586. Abia în ultimele mărturii, Elisabeta era prezentată ca fiica alesului răposat Petru Tywadar *de Izwaricz* și văduvă după nobilii lugoieni Nicolae Modlina și Lupu Thoma. Mariajele sunt reamintite la 3 iunie 1586, de această dată fiind consemnat corect prenumele ultimului soț: Francisc Thoma. Descendența a fost reprezentată de un singur fiu: *Melchioris Modlina de dicta Lwgas fily scilicet sui ex dicto priori marito suo*.¹⁶ Peste puțini ani (8 aprilie 1589), nobilul Melchior se afla în serviciul alesului Francisc Măciș de Bakai care îi dona patru iobagi români din Călan (comitatul Hunedoara).¹⁷

Pentru Nicolae Tivadar mențiunile luminează două decenii din viața sa (2 iunie 1530–12 iulie 1549). Prima atestare îl arată ca adult (martor la o punere

Cele două așezări sunt dispărute, prima fiind localizată lângă Botinești-Făget, iar a doua aproape de Făget, cf. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II (București, 1968), 322, 344.

¹¹ Pesty, *Krassó*, III, 490, nr. 366.

¹² EK, 170, nr. 452.

¹³ Pataki, *Domeniul*, 175, nr. 45 (Paul); C. Tóth Norbert, *Politikátörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)* (Budapest, 2010), 252, függelék, nr. IX (Petru).

¹⁴ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale (în continuare: SJCAN), fond *familial Bethlen de Criș*, nr. 8. Actul nu a fost datat, dar poate fi stabilit temporal pe baza analogiilor (numele și funcția emitenților, numele unui beneficiar) cu un alt document emis în 1527 (Pesty, *Szörényi*, III, 177–178, nr. 149).

¹⁵ Pesty, *Krassó*, IV (1883), 42, nr. 402; *Szörényi*, III, 260, nr. 195.

¹⁶ EK, 170, 172, nr. 452, 456; Pesty, *Krassó*, IV, 121, nr. 452.

¹⁷ EK, 241, nr. 639.

în posesie), iar ultima îi prezintă părinții: nobilul (atunci răposat) Ladislau și doamna Magdalena Tivadar.¹⁸ Nicolae s-a stins din viață în deceniul imediat următor, decesul fiind menționat în octombrie 1560 și la 6 mai 1561. El fusese căsătorit cu Magdalena Racoviță, având un fiu, pe Ioan Tivadar.¹⁹

În generația următoare pot fi plasate trei persoane, anume Ioan, George și Baltazar Tivadar. Despre Ioan, băiatul amintitilor Nicolae și Magdalena, există doar două știri sigure referitoare la filiația sa (octombrie 1560 și mai 1561). În rest, se poate admite cu suficientă certitudine că el este acel Ioan Tivadar din șirul consistent de acte emise începând cu 27 aprilie 1560.²⁰ După trecerea unui sfert de veac, această siguranță trebuie diminuată semnificativ, băiatul lui Nicolae Tivadar putând fi confundat cu tizul său, descendent din Baltazar Tivadar (atestat ca atare la 30 martie 1590). O mențiune fugitivă și tardivă, din mai 1619, confirmă atât dispariția lui Ioan Tivadar, cât și a fiului său, Petru (*quondam Petrum Tivadar de Karansebes filium quondam Joannis Tivadar ...*).²¹

Baltazar Tivadar de Jdioara este consemnat în acte doar pentru o scurtă perioadă de la sfârșitul vieții sale (30 ianuarie 1585–11 decembrie 1586).²² Mărturiile postume arată că fusese căsătorit cu Caterina, fata lui Petru Găman (20 aprilie 1588), și lăsase doi fii adulți, pe Nicolae și Ioan (30 martie 1590).²³

George Tivadar de Mâtnic este pomenit doar într-o ascultare de martori din septembrie–octombrie 1599, când a depus mărturie văduva sa, Dorothea, pe atunci în vârstă de 60 de ani.²⁴

Membrii celei de-a patra generații a familiei au trăit la sfârșitul secolului al XVI-lea și în primele decenii ale veacului următor. Frații Nicolae și Ioan Tivadar erau copiii amintitului Baltazar, fiind surprinși documentar în perioada maturității lor. Nicolae este cunoscut inițial în ipostaza de copist al cancelariei

¹⁸ C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 319–323, nr. 96–97; C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Editura Facla, 1981), 58, nr. 14; Pesty, Szörényi, III, 260, nr. 195.

¹⁹ Pesty, Szörényi, III, 286, 294, nr. 216, 218.

²⁰ Pentru atestările din anii 1560–1582, a se vedea lista funcțiilor din anexa prezentului studiu.

²¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond *Microfilme Ungaria*, rola 874, c. 123 (după *X. Liber Regius Gabrielis Bethlen*, f. 132r). Actul Capitlului din Alba Iulia poate fi datat la 24 mai (stil vechi) sau 27 mai (stil nou) 1619, fiind inserat în documentul princiar din 16 august următor.

²² Pesty, Krassó, IV, 113, 123, nr. 449, 453.

²³ SJCAN, fond *familial Matskási*, seria 2. *Acte privind bunurile familiei*, fasc. 25, nr. 814. Pesty, Krassó, IV, 146, nr. 462.

²⁴ SJCAN, fond *familial Matskási*, seria 2. *Acte privind bunurile familiei*, fasc. 26, nr. 853 (martori 19). Mențiune și la Pesty, Szörényi, I (1877), 476.

princiare (1583–1590), apoi ca nobil și proprietar în Banat (1588–1603).²⁵ Ioan Tivadar se poate diferenția față de ruda sa mai vârstnică doar de la 16 martie 1590. Cu siguranță, conscripția porților fiscale din 1603 se referă la el.²⁶

În privința lui Petru Tivadar, știrile se întind pe parcursul unui sfert de secol. El figurează alături de Nicolae, Ladislau și Ioan Tivadar în actul din 29 decembrie 1590, prin care casa lor din Caransebeș a fost înnoibilă. În anul 1604, el locuia la Caransebeș, unde se remarcă prin noblețe și vârstă. A avut norocul de a scăpa de răzbunarea haiducilor sârbi care stăpâneau orașul, îndreptându-se spre Țara Românească.²⁷ După acest episod, Petru Tivadar a mai trăit cel puțin cinci ani, fiind pomenit cu ocazia unei puneri în posesie (1609), apoi ca răposat (1619).²⁸ Un act din 25 martie 1622 confirmă din nou dispariția lui Petru și precizează numele văduvei sale, anume Anuca Găman. Se pare că a fost al doilea mariaj al nobilei doamne, întrucât înainte de anul 1616 ea avusese ca soț pe Ioan Lugosi.²⁹

Gaspar Tivadar din Mâtnic rămâne un personaj obscur, cunoscut doar din amintita audiere de martori făcută în toamna lui 1599.³⁰ Din nefericire, el este singurul declarant căruia nu i s-a specificat vârsta, fapt care îngreunează precizarea locului său în cadrul generației. Totuși, acest Gaspar se diferențiază pregnant față de nepotul său omonim atestat cu anul 1623.

Ultimul membru al acestei generații a fost Ladislau Tivadar, cu ascendență rămasă necunoscută, dar care se bucură de cea mai lungă atestare directă, timp de patru decenii (septembrie 1588 – decembrie 1628). El mai are avantajul de a i se cunoaște cu precizie anul nașterii – 1563, pe baza ascultării de martori din octombrie 1599, când împlinise 36 de ani.³¹ Ladislau este menționat în ipostaze diverse: proprietar de iobagi (1588, 1599) și de imobile (1590, 1623), martor testamentar (1591), nobil în Caransebeș (1603) și vicecomite de Severin

²⁵ Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata (1540–1690)* (Budapest, 1980), 196; EK, 219, nr. 580; Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602 (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VII.3.) (Kolozsvár, 2005), 368, nr. 1354 (în continuare: BZK); Pesty, *Krassó*, IV, 146, 182, 201, 205; *Monumenta Comitalia Regni Transsylvaniae* (în continuare: MCRT), ed. Sándor Szilágyi, vol. XVII (1679–1682) (Budapest, 1894), 405.

²⁶ Pesty, *Krassó*, IV, 146, nr. 462; C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 279, 281, nr. 103.

²⁷ Bethlen, *Historia*, VI, 65; István Szamosközy, *Történeti maradványai. 1542–1608*, ed. Sándor Szilágyi (colecția *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, vol. XXX) (Budapest, 1880), 254–255.

²⁸ Pesty, *Krassó*, IV, 260, nr. 524; ANIC, fond *Microfilme Ungaria*, rola 874, c. 123.

²⁹ Feneșan, *Documente*, 150, nr. 63; Pesty, *Szörényi*, I, 457.

³⁰ SJCAN, fond *familial Matskási*, seria 2. *Acte privind bunurile familiei*, fasc. 26, nr. 853 (martorul 20).

³¹ Ibid. (martorul 7).

(1627–1628).³² Informațiile despre familia sa se lasă așteptate până la 20 mai 1623, când apare căsătorit cu Ana Marin și părintele a doi băieți, Ladislau și Gaspar.³³

Următoarea generație reunește cinci bărbați și o doamnă, toți fiind consemnați între 1623–1656. Cei dintâi menționați, în 1623, sunt frații Ladislau și Gaspar Tivadar. Amintirea lor rămâne foarte vagă, fiind redusă la câteva știri lapidare. Așa cum am arătat, părinții lor erau Ladislau Tivadar și Ana Marin. Primul băiat mai apare consemnat doar la 16 septembrie 1640 ca nobilul Ladislau Tivadar *Junior*.³⁴ Urma celui alt frate, Gaspar, este și mai îndepărtată, fiind cuprinsă în revendicarea generală a nobilimii severinene asupra imobilelor deținute la Caransebeș anterior cuceririi otomane (30 august 1688). Bunurile lui *Casparus* Tivadar, pe atunci foarte bătrân sau chiar decedat, erau revendicate de Ioan More.³⁵ O prezență documentară fugitivă se observă și în cazul altor două personaje. Doamna Caterina Tivadar este cunoscută doar ca soția nobilului Wolfgang Josika, la 16 septembrie 1640³⁶. Un Mihai Tivadar este atestat rar, la început ca membru al adunărilor nobiliare de la Caransebeș (15 martie 1641 și 15 martie 1642), apoi ca stăpânul unor iobagi la Ciuta (25 noiembrie 1655)³⁷.

Către mijlocul secolului al XVII-lea, viața familiei a fost dominată de două personaje influente, anume Andrei și Grigore Tivadar. Din viața primului, sursele istorice luminează peste două decenii (1635–1656), dar nu furnizează niciun amănunt genealogic. De la început el apare ca nobil (15 ianuarie, 25 mai și 12 septembrie 1635, 6 iunie 1636, 7 iulie 1639)³⁸. Influența crescândă este dovedită prin ocuparea funcției de vicecomite al Severinului în anii 1647–1649 și 1655–1656. Biografia lui Grigore Tivadar este mai detaliată și extinsă sub

³² BZK, 368, 398, nr. 1354, 1472; EK, 219, nr. 580; MCRT, XVII, 406; Pesty, *Krassó*, IV, 214, nr. 498; Szörényi, I, 326.

³³ Adrian Magina, "O sursă pentru istoria Banatului în secolul al XVII-lea: Protocoalele capitlului de la Alba Iulia", în I. M. Balog, I. Lumperdean, L. Mádly, D. Țeicu, eds., *Multiculturalism, identitate și diversitate. Perspective istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräf la împlinirea vârstei de 60 de ani* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 172–173, nr. 2. Prima semnalare la Sándor Márki, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II/2 (Arad, 1895), 203.

³⁴ Pesty, *Krassó*, IV, 322, nr. 555.

³⁵ C. Feneșan, "Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)," *Revista Istorică*, Serie Nouă VII, nr. 1–2 (1996): 79.

³⁶ Pesty, *Krassó*, IV, 322, nr. 555.

³⁷ Pesty, *Krassó*, IV, 328, nr. 558; A. Magina, "Notarii Caransebeșului în secolul al XVII-lea," în *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011): 308, nr. I; Feneșan, *Diplomatarium*, II, 440, 458, nr. 178, 182.

³⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 423, nr. 172; Feneșan, *Documente*, 166, 168, nr. 72–73; Pesty, *Krassó*, IV, 306, 313, nr. 548, 552.

aspect temporal. Intrat în atenția documentelor la 1631³⁹, Grigore s-a remarcat îndeosebi prin neîntreruptele conflicte de proprietate pe care le-a avut cu familia Fiat de Armeniș. El a fost căsătorit cu Ana Căstruț (*Kastrucz*), legătura fiind atestată în anul 1640.⁴⁰ Din acest mariaj au rezultat trei copii: Barbara, Gabriel și Nicolae. Nobilul Grigore Tivadar a avut o carieră promițătoare, fiind ales comite al comitatului Severin în 1637. Disputele patrimoniale cu Sigismund Fiat, care culminează prin împușcarea lui (1641), au compromis cariera lui Grigore. Abia după mulți ani, spre sfârșitul vieții, a mai fost cooptat ca asesor jurat în adunarea nobililor comitatului (30 iunie 1650). El a murit înainte de anul 1654, lăsând soției și copiilor povara procesului cu nobilii Fiat.⁴¹

Urmașii lui Grigore Tivadar alcătuiesc a șasea generație a familiei pe care sursele abia o remarcă. La 12 noiembrie 1654 sunt enumerați Barbara (nemăritată), Gabriel și Nicolae Tivadar.⁴² Dintre copii, doar băieții mai sunt consemnați o scurtă perioadă (8 septembrie–25 noiembrie 1655).⁴³ Se pare că niciunul dintre frați nu a avut urmași, pentru că în august 1688 casa și bunurile lui Grigore Tivadar erau revendicate de *Joannes Flore et Joannes Gellestei legitimi successores per genealogiam Castrucz*, în timp ce locuința și moara lui Gabriel Tivadar erau solicitate de nobilii din familia Simon.⁴⁴ Printre ultimii membri ai neamului pe cale să se stingă, s-a aflat un Ioan Tivadar arătat ca proprietar de pământ și moară în Caransebeșul anterior cuceririi otomane. Ajuns la bătrânețe, acest Ioan Tivadar a fost reprezentat de un anume Andrei în tentativa de retrocedare a bunurilor imobiliare.⁴⁵ Absența nobililor Tivadar din rândul elitelor severinene care, în ultimul deceniu al secolului XVII, făceau ample demersuri pentru recuperarea proprietăților și privilegiilor ancestrale, este o dovadă suplimentară în favoarea ipotezei stingerii acestei familii bănățene.

*

³⁹ Antal Molnár, "Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)," *Történelmi Szemle* XLI, nr. 1–2 (1999):145 (cu trimitere la MOL, F szekció: F 234 XXII szekrény, 13. Q. fol. 14).

⁴⁰ Pesty, *Szörényi*, II, 494; *Krassó*, II/2 (1884), 111; MOL, F szekció: F 17 *Kolozsmonostori konvent országos levéltára*, *Cista comitatum Zörény*, nr. 5 (document valorificat prin amabilitatea dr. Adrian Magina de la Muzeul Banatului Montan din Reșița).

⁴¹ Pesty, *Krassó*, II/2, 112, 219.

⁴² Pesty, *Szörényi*, I, 476. Actul original a fost transcris de eruditul Kaprinai István (1714–1785), copia păstrându-se în colecțiile universității budapestane (Eötvös Loránd Tudományegyetem, *Kaprinai-gyűjtemény*, B sorozat, vol. 40, 119–126, nr. XXXVIII). Disponibil online la <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/19444>.

⁴³ Pesty, *Krassó*, IV, 351, nr. 572; Feneșan, *Diplomatarium*, II, 456, nr. 182.

⁴⁴ Feneșan, "Caransebeșul," 80, 84.

⁴⁵ *Ibid.*, 79.

Informațiile referitoare la averea familiei și la dinamica raporturilor de proprietate sunt suficient de edificatoare. În momentul primelor atestări, familia era deja de condiție nobiliară și stăpânea sate în regiunea Făgetului. Un act din 11 mai 1511 cuprinde plângerea notabililor posesiei Margina față de câțiva particulari, între care și nobilul Paul Thywadar *de Olah Endre*, care le pricinuiseră cele mai mari pagube: au luat cu forța 20 de boi de la iobagii români din localitate, au distrus pădurea omonimă lăsând porcii să strice ghindăria, apoi au tăiat și au transportat numeroși copaci. Pentru rezolvarea litigiului erau desemnați câțiva oameni de mărturie, printre care figurează și Petru Thywadar *de Iswaricha*.⁴⁶ Nici acest ultim personaj nu pare să fi fost mai milos. La 29 februarie 1516, Petru și Paul Tivadar sunt enumerați printre nobilii comitatului Timiș care săvârșeau abuzuri în acțiunea de recuperare a pagubelor provocate de “cruciații” lui Dózsa, cu doi ani înainte. Nobilii pretindeau de la locuitorii târgului Mănăștiur (*Monostor*) o indemnitate de peste 1000 de florini, depozitându-i cu forța de bunuri (*propter quam ad nos venientes cum exercito magno de comitatu Themesiensis, ut res et bona nostra totaliter asportarent*).⁴⁷

Procesul achiziționării de bunuri imobiliare a continuat și în deceniile următoare. Numărul stăpânirilor a putut crește temporar prin luarea în zălog a diverse moșii. Un act din 1527 oferă exemplul unui transfer de zălog, de la Francisc Fiat de Armeniș către Ladislau Tivadar. Șapte părți posesionare *in districtu de Karansebes et sub banatu Zeuriniensi existentibus* fuseseră zălogite de Petru Mătniceanu lui Francisc Fiat pentru 75 de florini-aur, iar ultimul, ajuns și el în mare nevoie de bani, le-a dat nobilului Tivadar pe aceeași sumă.⁴⁸ Tot astfel, din 12 iulie 1549, provine știrea că o parte din posesiile Mătnic, Sacu, Morencz, Chernota și prediul Măguri *in dicto comitatu de Karansebes existentibus (...)* *que nunc partim vero in manibus domine Magdalene nobilis quondam Ladislai Thywadar relicte et Nicolai filij eiusdem titulo dumtaxat pignoris infra tempus redemptionis haberentur*.⁴⁹

De asemenea, la 20 decembrie 1536, printre vecinii prediilor Agadici și Gorylycha din districtul Carașova s-a aflat și nobilul Nicolaus Thywadar *de Karansebes*.⁵⁰ Este dovada prețioasă a extinderii posesiunilor familiale în zona Carașului și a dobândirii unei proprietăți la Caransebeș care devine reședința etalată oficial.

Cucerirea de către otomani a unei părți însemnate din Banatul istoric

⁴⁶ Pesty, Krassó, III, 490–92, nr. 366.

⁴⁷ *Kenez et cives de Monostor et pertinenciis eiusdem* apelau la dreptatea și protecția markgrafului George de Brandenburg (Pataki, Domeniul, 175–176, nr. 45).

⁴⁸ A se vedea nota 14.

⁴⁹ Pesty, Szörényi, III, 260, nr. 195.

⁵⁰ Feneșan, *Documente*, 58, nr. 14.

(1552) a afectat puternic situația materială a familiei Tivadar. Timp de multe decenii, acești nobili au trăit mereu cu speranța recuperării posesiilor pierdute la mijlocul secolului. La 21 aprilie 1586, doamna Elisabeta se prezenta ca fiica alesului Petru Tywadar *de Izwaricz*, semn că nu își uitase satul copilăriei. Campaniile victorioase ale armatelor ardelene și bănățene din anii 1595–1596, prin care ținuturile Bocșei, Făgetului și Lipovei au fost eliberate de sub stăpânirea otomană, au oferit nobililor cea mai bună șansă pentru reluarea vechilor posesiuni. Demersurile nobililor Tivadar nu au rămas fără rezultate. La 5 ianuarie 1597, principele Sigismund Báthori a răsplătit credința și serviciile credincioase ale nobililor Ladislau, Nicolae, Petru și Ioan Tivadar din Caransebeș, prin conferirea în întregime a posesiilor Cladova-Făget, Gruni, Ohaba, *Othe*, *Izwarecz*, *Bykenes*, *Kenes* din comitatul Timiș și a jumătate din posesiile *Gywrgevecz sive Chwrczewl alias Gyrgles*, *Also Nyristhe* și din prediul *Felső-Nyristhe* aflate în comitatul Severin. Toate acestea fuseseră stăpânite odinioară de strămoșii nobililor amintiți, apoi ocupate de otomani și, în final, eliberate de armatele creștine (*verum temporibus retroactis Thurcarum viribus invalescentibus, per eosdem hostiliter occupatas, ac ab annis compluribus partim ad arcem Lippensem, partim vero castrum Bokchya per eosdem Turcas violenter tentas, hac demum tempestate ex singulari Dei beneficio, a iugo et servitute illorum una cum dictis arce, et nonnullis alys castris et arcibus per nos liberatas*).⁵¹ Recuperarea s-a dovedit a fi parțială și vremelnică. În primul rând, unele din satele menționate au făcut obiectul donației către alte personaje, mult mai puternice decât nobilii Tivadar. Astfel, la 24 mai 1597, Principele Sigismund Báthori a donat *magnifici Stephani Thórók de Eming comitis comitatus Huniadiensis* numeroase sate întregi din districtele Margina și Mănăștiur, stăpânite înaintea cuceririi turcești de strămoșii beneficiarului.⁵² Din comparația documentelor emise la 5 ianuarie și 24 mai 1597, reiese că satele *Izwarecz/ Izuaricza*, *Cladowa/ Cladoua*, *Ohaba/ Olahohaba* și *Othe/ Otthye* din districtul Mănăștiur fuseseră donate de două ori, în întregul lor (*integras possessiones*), rezultând o suprapunere de stăpâniri. Această situație se poate explica printr-o confuzie administrativă (posesiile sunt inițial amintite în comitatul Timiș, apoi în cel al Hunedoarei)⁵³, dar mai ales

⁵¹ Pesty, *Krassó*, IV, 190–192, nr. 489 (citatul la p. 191).

⁵² *Ibid.*, 195–196, nr. 491.

⁵³ În privința acestor districte aflate la hotarul dintre Banat și Transilvania, au existat controverse de apartenență teritorială, implicit și fiscală. Dieta de la Bács (1518) a stabilit că *districtus Monostor, Sagya et Morsina, alias ad comitatum Themesiensem pertinentes (qui in praesens nec Transylvaniae, nec Ungariae deserviunt) rursum ad comitatum Themesiensem, si testimonium evidens produci poterit, remittantur et reducantur* (Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/3 (1510–1530) (București, 1892), 300, nr. CCXX, art. 32). La sfârșitul secolului, Dieta de la Mediaș (21–29 martie 1599) a hotărât ca ținuturile Făget și Margina să intre sub autoritatea banului lugojan (MCRT, IV (1597–1601) (1878), 275, § 25).

prin faptul că Ștefan Török era atunci un personaj foarte influent, capabil să aducă dovezi mult mai puternice în sprijinul pretențiilor sale. De altfel, sursele ulterioare confirmă că de la acești nobili Török așezările au trecut la alți proprietari.⁵⁴ Pe de altă parte, în deceniul următor, pagubele s-au amplificat, deoarece otomanii au reluat terenul pierdut.

O mărturie prețioasă referitoare la patrimoniul funciar de la cumpăna secolelor XVI–XVII, este conscripția fiscală din anul 1603. Aceasta nu îl reține decât pe Ioan Tivadar, care figurează cu un total de cinci porți fiscale în trei sate.⁵⁵

Celelalte proprietăți familiale ies la iveală îndeosebi cu ocazia numeroaselor conflicte patrimoniale în care nobilii Tivadar au fost implicați. Stăpânirea asupra caselor, terenurilor și iobagilor a fost mereu periclitată nu doar de către otomani, ci și de autoritatea princiară sau de nobilii mai puternici. Au existat situații când politica principilor ardeleni a tulburat sistemul stăpânirii funciare în Banatul de Caransebeș și Lugoj. Pe de o parte, a existat tendința ca fiscul să preia toate proprietățile rămase fără deținători legali, pentru creșterea veniturilor princiare și menținerea fondului funciar din care să se facă noi donații.⁵⁶ Pe de altă parte, cetățile, târgurile și posesiile din patrimoniul princiar au fost utilizate pentru recompensarea credinței și serviciilor unor apropiați, apoi pentru obținerea unor venituri suplimentare prin zălogirea acestora. De asemenea, raportarea eronată a situației juridice reale a imobilelor a făcut ca unele donații, zalogiri sau etatizări să fie nepotrivite. Suprapunerea stăpânirilor mai vechi și mai noi a condus, inevitabil, la împotrivirea categorică a nobilimii locale care dispunea de privilegii eficiente. Un exemplu elocvent este zălogirea târgului și domeniului Jdioara, pentru suma de 2000 de florini, lui Ștefan Apafi de Apanagyfalva (3 august 1584). Decizia princiară a fost contestată de nobilii locului donat, între aceștia aflându-se și alesul (*egregius*) Baltazar Tivadar (30 ianuarie 1585). Efectele imediate ale protestului nu sunt cunoscute în mod concret, dar, în perspectivă, conflictul și-a găsit o rezolvare temporară. În ianuarie 1590, nobilul Apafi era decedat, suma împrumutată fusese returnată văduvei acestuia, iar castelul urma să reintre în proprietatea princiară.⁵⁷

În 1586, familia Tivadar a fost din nou încercată, dar într-o manieră mult atenuată. La 8 mai, principele aflate că nobilul Francisc Modlina din Lugoj

⁵⁴ Șirul succesiv al proprietarilor este prezentat de Pesty, *Krassó*, II/1 (1884), 231 (*Izwarecz*), 255 (*Kladowa*); II/2, 72–73 (*Ohaba*, *Ohabarumunyasza*), 91 (*Othe*).

⁵⁵ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 279, 281, nr. 103.

⁵⁶ O abordare competentă a problemei, la Ligia Boldea, “Asupra unor controverse fiscale în Caransebeșul primei jumătăți a secolului al XVII-lea,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XX (2012): 231–233.

⁵⁷ Pesty, *Krassó*, IV, 107–109, nr. 446 (zălogirea); 111–114, nr. 448–449 (opozițiile); 130–131, nr. 459 (reluarea cetății și domeniului).

murise fără descendenți masculini, poruncind ca fiscul să preia toate bunurile pe care defunctul le-a avut în târgul Lugoj și pe cuprinsul a 11 posesii din districtul Caransebeș. Îndeplinirea acestei decizii s-a lovit de opoziția mai multor nobili, între care figurează Elisabeta Tivadar și Melchior Modlina (prima nevastă, respectiv fiul lui Nicolae Modlina, înrudit cu celui dispărut), ei având la dispoziție un an pentru a-și dovedi drepturile de moștenire.⁵⁸ Elisabeta Tivadar și-a purtat singură de grijă după moartea celor doi soți, punându-și la adăpost agoniseala. Chiar înainte de izbucnirea amintitului conflict, pe 21 aprilie 1586, ea a ajuns la o înțelegere cu Mihai, fiul ultimului ei soț, Francisc Thoma. Pentru că Mihai arătase atenție celor doi soți, Elisabeta îi dăruia părțile sale de moșie de la *Chyaba* (cumpărate cu primul ei soț – Nicolae Modlina), apoi haine, armuri, vase din aur și argint și alte bunuri, cu condiția de a avea grijă de ea până la moarte.⁵⁹

Conflictul în jurul Jdioarei, care părea să se încheie în ianuarie 1590, s-a reaprins la 8 februarie următor, când principele Sigismund Báthori a donat lui Ștefan Josika și celor cinci frați ai săi cetatea, curtea nobiliară și târgul de acolo. Printre nobilii afectați s-au numărat Nicolae și Ioan, fiii răposatului Baltazar Tivadar, care dețineau o casă în târg (*domus in oppido Sidowaros*).⁶⁰ Foarte abil, Ștefan Josika a negociat cu toți nobilii locului. Pe unii i-a determinat să renunțe la bunurile lor, iar altora le-a oferit compensații bănești sau materiale. La 12 octombrie 1590, frații Ioan și Nicolae Tivadar au părăsit casa și au suspendat acțiunea de împotrivire formulată la 30 martie, deși Josika le promisese stăpânirea pe mai departe a imobilului (*Adamus Illia de Berzeus nomine Nicolai et Joannis Thivadar filiorum Balthasaris Thivadar de Sidovár remittit illam contradictionem quam tunc, dum Stephanus Josika cubicularius 1590-a statueretur in dominium castri Sidovár ratione domus eorum in oppido Sidováros habitae interposuerat, pro qua remissione idem Stephanus Josika promittit, eosdem in possessorio dictae domus se relicturum, dum modo ydem honoris saltem gratia serviant*).⁶¹

Din secolul al XVII-lea se cunosc două demersuri judiciare semnificative. La 20 mai 1623, Ladislau Tivadar și Ladislau Vaida, în numele nevestelor (ambele

⁵⁸ Pesty, *Krassó*, IV, 119–120, nr. 452 (etatizarea), 121–123 (opoziția). Discuția cazului la Boldea, “Asupra unor controverse,” 235–236. În calitate de prim născut, Melchior a primit de la principe, sub forma unei noi danii, posesia Chyaba (1589), cf. Pesty, *Krassó*, II/1, 99; Szörényi, II, 40.

⁵⁹ EK, 170, nr. 452.

⁶⁰ Pesty, *Krassó*, IV, 142–144, nr. 462 (donația din 8 februarie), 145–147 (opozițiile nobiliare).

⁶¹ EK, 284, nr. 777; Pesty, *Krassó*, IV, 168, nr. 470 (cu data 22 octombrie). Episodul este analizat pe larg de Ligia Boldea, “Asupra avatarurilor unei cetăți medievale: Jdioara anilor 1548–1658,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-istorie XIV/2 (2006): 53–54.

din familia Marin) și copiilor lor, au formulat opoziție față de posibilitatea ca principele să le ocupe și să le valorifice părțile lor posesionare din satele Slatina și Feneș. Miza era cu atât mai importantă cu cât primul nobil avea doi băieți, iar celălalt cinci copii (din care trei fii).⁶² Peste două decenii, la 15 martie 1642, este înregistrată declarația mai multor nobili, printre care și Mihai Tivadar, de a-și împărți cheltuielile de judecată în procesul intentat fiscului pentru recuperarea părților care li se cuveneau în satele Maciova, Peștera și Obreja.⁶³

O categorie distinctă de adversari au format-o nobilii locali. Aproape toate conflictele cu aceștia se leagă de persoana lui Grigore Tivadar, un om foarte aprig și perseverent. Cea mai amplă și durabilă dispută a fost purtată cu familia Fiat de Armeniș, în privința părților posesionare de la Brebu. În mod paradoxal, la originea conflictului a stat înțelegerea încheiată de Grigore Tivadar cu soții Matei Dalea și Adviga Peligrad în fața a șapte notabili din Caransebeș, la 15 ianuarie 1635. Adviga era de condiție nobilă, dar încheiase o căsătorie, cel mai probabil din dragoste, cu Matei Dalea – om “chibzuit” (*providus*) însă iobagul nobilului Grigore Tivadar, pe posesia Vârciorova! Pentru a rezolva problema unei femei cu o situație echivocă, care contravenea conveniențelor epocii, Grigore Tivadar l-a eliberat pe Matei Dalea din iobăgie și a recunoscut libertatea soției sale. În plus, nobilul le-a garantat celor doi soți dreptul de folosință asupra sesiilor de la Vârciorova, el rezervându-și nuda proprietate. Adviga a oferit, la schimb, partea ei din satul Brebu, moștenită de la răposatul ei tată, alesul Ioan Peligrad, și care atunci se afla zălogită și ocupată “deoarece (Adviga) era nevoiașă și fără de putere”.⁶⁴ Pentru a fi ferit de orice contestație, schimbul a fost supus aprobării princiare. Abia la 6 martie 1637, George Rákóczi I și-a arătat milostivirea, luând în considerare nu doar acceptul nobililor caransebeșeni, ci și fidelitatea și serviciile credincioase ale lui Tivadar. Principele a confirmat nobilului Grigore și urmașilor săi, în mod irevocabil și pentru totdeauna, dreptul de stăpânire a părților posesionare de la Brebu.⁶⁵ Recuperarea efectivă a posesiei ocupate și zălogite s-a dovedit mult mai dificilă decât obținerea acordului princiar. Deja în cursul aceluiași an, era atestată disputa dintre Grigore Tivadar și Sigismund Fiat pentru terenurile deținute anterior de familia Peligrad la Brebu.⁶⁶ Un document princiar din 6 septembrie 1648 dezvăluie că “în vremurile trecute”⁶⁷, Sigismund Fiat a convenit cu Tivadar “să-i fie de ajutor cu fapta,

⁶² Magina, “Protocoalele,” 172–173, nr. 2; Márki, *Aradvármegye*, II/2, 203.

⁶³ Magina, “Notarii,” 307–308, nr. I.

⁶⁴ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 423–424, nr. 172.

⁶⁵ Ibid., 430–431, nr. 175. Martori la punerea în posesie au fost și iobagi ai nobilului Sigismund Fiat (Pesty, *Krassó*, II/2, 110).

⁶⁶ Magina, “Notarii,” 307.

⁶⁷ Foarte probabil, acordul s-a încheiat la 16 ianuarie 1640 (Pesty, *Krassó*, II/2, 111).

cu cheltuielile și cu osteneala” pentru recuperarea bunurilor sale, urmând să primească jumătate din tot ceea ce s-ar fi obținut. S-a prevăzut compensarea reciprocă a cheltuielilor și plata unei penalități de 500 florini-aur de către partea care nu respecta înțelegerea.⁶⁸ Clauzele sugerează că Sigismund Fiat era foarte interesat de pământurile lui Tivadar, folosind orice modalitate de a-și extinde stăpânirea asupra satului Brebu. Această tentație se observă încă din 1635, când Sigismund a evitat împărțirea concretă și definitivă a terenurilor deținute în comun cu familia Găman.⁶⁹

Colaborarea s-a transformat în dușmănie, pe măsură ce Grigore a achiziționat tot mai mult pământ la Brebu, în dauna intereselor lui Sigismund. Între 1 decembrie 1639 și 20 octombrie 1640 este atestat procesul dintre Tivadar și Sara Găman pentru terenurile de la Brebu, în care a intervenit și a formulat opoziție nobilul Fiat.⁷⁰ La 15 martie 1641, Grigore Tivadar a ajuns la o înțelegere cu Sara Găman, concretizată printr-un schimb de proprietăți. Nobila doamnă ceda pământul de la Brebu, primind o vie care se învecina cu podgoria proprie de pe Dealul Teiuș, lângă Caransebeș.⁷¹ Afacerea a fost profitabilă, întrucât soții Nicolae Măciș și Sara Găman și-au extins și ameliorat podgoria. La 31 martie 1642 se amintea trecător de “pârlogul (de vie al) lui Nicolae Măciș pe care l-a luat de la Grigore Tivadar” semn că ultimul mai realizase o vânzare.⁷² Tot astfel, pe 14 (17) decembrie 1640, Grigore Tivadar a perfectat o înțelegere cu nobilul Gabriel Kun: primul oferă toate părțile posesionare stăpânite la Zlagna, primind de la Kun șapte sesii iobăgești pustii din partea numită Pogăniș de la Brebu, pe chibzuitul iobag Opr(e)a Rios cu toate bunurile acestuia, apoi și suma de 210 florini până la Postul pascal următor, socotit pe stilul vechi (*iuxta vetus calendarium*).⁷³ Aceste demersuri au sporit ostilitatea dintre nobilii Tivadar și Fiat, rezultatul fiind unul tragic: Grigore și-a împușcat mortal rivalul (1641).⁷⁴ Prin această faptă, conflictul deja existent s-a amplificat și prelungit pentru mulți ani. Cei cinci băieți ai nobilului Fiat (Baltazar, Ludovic, Francisc, Ioan și Isac) au continuat judecata cu Grigore Tivadar nu numai pentru posesia Brebu, ci și pentru uciderea tatălui lor. Procesul a fost foarte amplu, însuși principele George Rákóczi I făcând mai multe intervenții pe lângă autoritățile comita-

⁶⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 439–440, nr. 178.

⁶⁹ Feneșan, *Documente*, 162–163, nr. 71.

⁷⁰ Pesty, *Krassó*, IV, 318–324, nr. 555.

⁷¹ Ibid., 328–330, nr. 558; Szörényi, II, 552.

⁷² Feneșan, *Documente*, 178–180, nr. 80.

⁷³ MOL, F szekció: F 17 *Kolozsmonostori konvent országos levéltára, Cista comitatum Zörény*, nr. 5 (act emis la 14 decembrie (pe stil vechi) sau 17 decembrie (stil nou). Sărbătoarea *Carnisprivium* este datată la 9 martie 1641, stil vechi). A se vedea și Pesty, *Krassó*, II/2, 111.

⁷⁴ Pesty, *Szörényi*, II, 231.

tense pentru rezolvarea litigiului.⁷⁵ Grigore Tivadar s-a dovedit foarte abil și tenace în apărarea intereselor sale. În amintitul act din 1648, nobilul era acuzat că “a încălcat înțelegerea (din 1640 – n.n.) în aproape toate punctele ei (și) s-a străduit să obțină bunurile doar pe seama sa”, fiind condamnat la plata celor 500 de florini. La 7 octombrie, el s-a opus ordinului executoriu princiar de a-i fi luate bunuri în contul sumei amintite, continuând tergiversarea.⁷⁶ Tivadar a mers până la contestarea noii proceduri judiciare aplicate de autoritățile comitatense și de instanța banului, pe motiv că era în contradicție cu vechile obiceiuri și privilegii (*quomodo superioribus non ita die praeteritis temporibus egregii et nobilibus, universi incolae et inhabitatores civitatis Caransebes, prout ipse revera percepisset ac animadvertisset, contra facta et privilegia eiusdem civitatis Caransebes (...) certam quadam inter sese compositionem, transactionem novamque aliquam deinceps in iudicio utendi formulam, ex eo quod in sede generosi domini bani annuos ac universae causae in boni iudicio ad testium decernerentur, in praeiudicium et damnum eorum, periclitationemque iurium ipsorum antiquorum manifestam inissent, fecissent et constituissent ...*). În realitate, opoziția a fost formulată din teama că noua procedură ar fi condus la pierderea procesului (27 iulie 1649).⁷⁷

Într-un final, Grigore Tivadar s-a reabilitat, fiind chiar cooptat ca asesor jurat în adunarea comitatensă (30 iunie 1650). A murit fără să fi rezolvat situația stăpânirilor de la Brebu. Judecata cu fiii lui Sigismund Fiat a fost continuată de Ana Căstruț (1654) și finalizată abia la 8 septembrie 1655 prin încheierea unei noi înțelegeri între familia Fiat și frații Nicolae și Gabriel Tivadar.⁷⁸ Disputa patrimonială a primit din partea istoriei un cu totul alt verdict. În septembrie 1658, banatul de Caransebeș și Lugoj a trecut sub ocupația otomanilor, iar nobilimea severineană a fost deposedată de proprietățile ei și nevoită să se refugieze în Transilvania.

Documentele păstrate oferă și alte amănunte importante referitoare la proprietățile familiei Tivadar. De exemplu, la 29 decembrie 1590, casa din Caransebeș și viile din hotarul orașului stăpânite de Nicolae, Petru, Ladislau și

⁷⁵ ANIC, fond *Microfilme Ungaria* (după originalele de la MOL, P szekció: P 990 *Fiáth család*), rola 629, c. 1060–1061, 1063–1065, 1070–1072 (scrisori princiare către autoritățile severinene din 30 august 1642, 17 decembrie 1647, 6 septembrie 1648) și 1065–1068, 1072 (rapoartele autorităților comitatense către principe, din 28 decembrie 1647 și 7 octombrie 1648).

⁷⁶ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 443–444, nr. 179.

⁷⁷ Magina, “Protocoalele,” 170 și 178–179, nr. 9 (cu data 29 iunie 1649).

⁷⁸ Pesty, *Krassó*, II/2, 112, 219; IV, 351–352, nr. 572. Înțelegerea încheiată între familiile Fiath și Tivadar, având clauza unei penalități de 1000 florini-aur pentru partea care ar fi încălcat acordul (1654) se păstrează în transcrierile lui St. Kaprinai (a se vedea nota 42) și Fr. Pesty (cf. A. Magina, “At the Border of Transylvania: the County of Severin/ the District of Caransebeș in the 16th–17th Centuries,” *Transylvanian Review* XXII, Suppl. 4 (2013): 296–297).

Ioan Tivadar au fost înnobilate și exonerate de plata nonei, decimei și altor taxe. Înnoobilarea a fost răsplată serviciilor aduse de Nicolae Tivadar în postura de copist al cancelariei mari princiare.⁷⁹ Din această perspectivă, Nicolae se alătură șirului însemnat al bănașenilor cu preocupări intelectuale care au fost înnobiți și privilegiați în decursul secolelor XVI–XVII.⁸⁰ Scutirile fiscale au crescut prestața membrilor familiei care se bucurau deja de avantajele juridice ale statutului nobiliar. Pe lângă bunurile exceptate fiscal se pot repera cele impuse la plata contribuțiilor. Amintita conscripție din anul 1603 îl înregistrează pe nobilul Ioan Tivadar cu un total de cinci porți fiscale.

Privilegiul de la sfârșitul anului 1590 menționează existența unor vii în proprietatea familiei. Urma lor se regăsește în anii 1641–1642, când Grigore Tivadar a înstrăinat două locuri cu/ de vie cuplului Sara Găman și Nicolae Măcicaș. Familia a deținut și câteva mori la Caransebeș. În august 1688, printre bunurile din oraș revendicate de foștii proprietari sau de urmașii lor figurează și morile care aparținuseră lui Gabriel, Gaspar și Ioan Tivadar.⁸¹

Lumea supușilor se prezintă destul de estompată. Mențiunile despre iobagi aduc clarificări importante asupra dispunerii geografice și a numărului de posesiuni familiale. Tot ele oferă detalii prețioase despre etnia și onomastica elementelor rurale. În septembrie 1588, cu ocazia delimitării teritoriului orașului Caransebeș, printre martori figurează iobagii din Borlova ai nobililor Ladislau și Nicolae Tivadar (*Kalman George, Stanchwl Mihul, Luca Janos, Urluvan Emeric și Mikla Mihul*).⁸² După un deceniu, aceiași doi nobili aveau în satul cărășan *Nerestye*, recent recuperat, slujitori chibzuiți, dar nenobili (*providis et ignobilibus ... Dikwl Bala și Joannis Kerekes*) care erau martori la o punere în posesie.⁸³ Apoi, așa cum s-a arătat mai sus, documentele îi rețin pe iobagul Matei Dalea, eliberat pentru că nevasta sa era fiică de nobil, și pe țăranul (*colonus*) Oprea Rios, socotit a fi om chibzuit (*providus*). Pe 16 septembrie 1640, se confirmă stăpânirea unor parcele în satele (azi dispărute) *Igazo, Aninis și Vale Kalului*, unde Caterina, Grigore și Ladislau Junior Tivadar aveau doi, șase, respectiv doi iobagi. La Brebu *prope fluvium Pogonicz* se afla casa iobagului *Dragul Beka*, unde s-a procedat la punerea în posesie a stăpânului său, Grigore Tivadar. În fața aceleiași case a venit Sigismund Fiat care a formulat opreliște: *inprimis ungarico idiomate talem propositionem allegans*⁸⁴ Este perioada când Grigore Tivadar schimbă, odată cu terenurile, și

⁷⁹ BZK, 368, nr. 1354.

⁸⁰ Enumerarea și prezentarea lor, la Feneșan, *Diplome*, 23, 25–26.

⁸¹ Feneșan, “Caransebeșul,” 79, 84.

⁸² EK, 219, nr. 580.

⁸³ Pesty, *Krassó*, IV, 214, nr. 498 (19 februarie 1598).

⁸⁴ *Ibid.*, 322–323, nr. 555.

iobagii de pe acestea (1641).⁸⁵ Tot la Brebu, nobilul era slujit de iobagii *Marton Kraya* și *Radul Rumen*. Primul întâmpină autoritățile comitatense la casa sa, iar celălalt le comunică opreliștea în numele domnului său (1648).⁸⁶ Peste ani (25 noiembrie 1655), o ascultare de martori organizată la Caransebeș înregistrează depozițiile iobagilor lui Gabriel și Mihai Tivadar, unde se specifică vârsta acestora: *Kraczon Lukacz* și *János Adzerelul* din Ohaba; *Moise Groza* din Iaz; *Kornyanul Lupul* și *Peter Frenczuka* din Ciuta (primul avea 50 de ani, iar toți ceilalți erau de 40).⁸⁷

*

Funcțiile și misiunile îndeplinite de nobilii Tivadar reprezintă un indicator fidel al influenței și prestigiului de care s-au bucurat în societatea epocii lor. De la început trebuie remarcată implicarea doar în slujbe civile (administrative, judiciare și intelectuale). Funcțiile cu valențe militare sunt atestate foarte rar. Petru Tivadar a servit cu zece cai la paza cetății Timișoara fiind plătit pentru cinci luni (7 aprilie–3 septembrie 1522) cu 41,5 florini.⁸⁸ Peste ani, nobilul Ioan Tivadar a deținut funcția colegială de castelan al districtului Caransebeș (atestări între 25 octombrie 1567–22 decembrie 1569 și la 31 decembrie 1582). Chiar și în această ipostază, alături de colegul său castelan și de judele nobililor din district, el a rezolvat probleme administrativ-judiciare: cercetarea și stabilirea persoanei îndreptățite să păstreze, într-o familie, actele de proprietate (25 octombrie 1567); adeverirea unei împotriviri cu armele la o introducere în posesie (25 octombrie 1568) și a unor zălogiri (1568, 22 decembrie 1569, 31 decembrie 1582).⁸⁹ De asemenea, la 4 decembrie 1569, oficialii districtului au luat act de sentința principelui Ioan Sigismund Zápolya în privința dreptului de succesiune asupra unei moșii.⁹⁰ Același Ioan Tivadar se distinge și prin onoarea de a fi unicul reprezentant al neamului său care a ocupat funcția de prim-jude al orașului Caransebeș (atestat între 25 august 1581 și 10 aprilie 1582). Prima sursă îl prezintă ca ales (*egregius*) și primar (foarte probabil, locțiitorul lui Nicolae Florea), depunând mărturie în privința moștenirii averii lui Ioan Fiat. Alte două acte îl arată în exercițiul funcțiunii (*judex supremus civitatis Karansebes*), adeverind o împotrivire față de înstră-

⁸⁵ Ibid., 329–330, nr. 558.

⁸⁶ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 443, nr. 179.

⁸⁷ Ibid., 456–458, nr. 182.

⁸⁸ C. Tóth, *Politikátörténeti*, 252, nr. IX, függelék, nr. 31.

⁸⁹ Pesty, *Szörényi*, III, 354–356, 367–368, 370, nr. 248, 252, 254; *Krassó*, IV, 88–89, 106–107, nr. 431, 445.

⁹⁰ Pesty, *Szörényi*, III, 373–377, nr. 256.

inarea bunurilor familiei Birta din oraș, precum și vânzarea unei țarine la marginea urbei.⁹¹

În secolul al XVII-lea, câțiva dintre nobilii Tivadar au reușit să ocupe funcția înaltă de comite al comitatului Severin (*comes comitatus Zeuriniensis*). Primul a fost Ladislau care, la 17 martie 1607, împreună cu alți nobili, adevărate o înțelegere pentru folosirea unei posesii.⁹² El revine în fruntea comitatului după două decenii, dar numai ca vicecomite, alături de Francisc Criciovan (1627) și Nicolae Găman (23 decembrie 1628).⁹³ La ultima dată, el raporta principelui despre depozitiile unor martori referitoare la un conflict de proprietate. Peste alți zece ani (1637), demnitatea de comite apare încredințată lui Grigore Tivadar și Mihai Oboroc, însă, foarte probabil, a fost vorba de funcția colegială de vicecomite. Tot (vice)comite a ajuns și Andrei Tivadar, colaborând, succesiv, cu Mihai Vaida (1647–1648), Francisc Fodor (1649) și Gabriel Kun (1655). Din activitatea acestuia se cunosc rapoartele înaintate principelui referitoare la amintitul conflict pentru posesia Brebu (28 decembrie 1647, 7 octombrie 1648), precum și avizarea, în cadrul adunării nobiliare comitatense, a diplomei princiere de înnobilare acordată lui Toma Culcer (*Kulcsar*), pe 14 septembrie 1655.⁹⁴

Pe lângă aceste funcții înalte, membrii familiei au îndeplinit și misiuni mai modeste, care nu au diminuat încrederea autorității centrale sau respectul elitelor locale. Aceștia au fost cooptați ca membri în comisiile nobiliare de anchetă și rezolvare a celor mai diverse probleme: încălcări de hotare (11 mai 1511) și tulburări de posesie (6 iunie 1636)⁹⁵; recuperarea unor acte de proprietate (27 aprilie 1560)⁹⁶; hotărniciri de moșii (19 octombrie 1561)⁹⁷; opoziție la introducere în posesie (17 decembrie 1567)⁹⁸; ascultarea și consemnarea depozitiilor în cauze civile (moștenire) și penale (atacul lotrilor asupra unui negustor), apoi transmiterea rapoartelor către principe (25 martie și 12 septembrie 1635).⁹⁹ Un număr important de acte arată desemnarea, uneori și participarea, nobililor Tivadar ca reprezentanți regali sau princiari (*homo regius/ waywodalis*) la

⁹¹ EK, 118, nr. 296; Feneșan, *Diplomatarium*, II, 119, nr. 33; Feneșan, *Documente*, 64–65, nr. 18.

⁹² Pesty, *Krassó*, IV, 237–239, nr. 513.

⁹³ Pesty, *Szörényi*, I, 326; ANIC, fond *Microfilme Ungaria*, rola 629, c. 1045.

⁹⁴ ANIC, fond *Microfilme Ungaria*, rola 629, c. 1065–1068; Feneșan, *Diplomatarium*, II, 443–444, nr. 179; Feneșan, *Diplome*, 203–205, nr. 50.

⁹⁵ Pesty, *Krassó*, III, 490–492, nr. 366; IV, 306, nr. 548.

⁹⁶ Pesty, *Szörényi*, III, 284–285, nr. 214.

⁹⁷ Ibid., 302–304, nr. 222.

⁹⁸ Ibid., 356–359, nr. 249.

⁹⁹ Feneșan, *Documente*, 163–168, nr. 72–73.

introduceri în posesie. Șirul acestui gen de mărturii începe chiar din momentul atestării concrete a familiei (7 aprilie 1511) și continuă timp de un secol.

Din cuprinsul documentelor reiese faptul că nobilii Tivadar erau familiarizați cu practicile administrative și judiciare ale epocii. La 10 martie 1578, instanța comitatului, în care a fost inclus și Ioan Tivadar, a cercetat un număr impresionant de acte ale familiei Găman (diplome, porunci, rapoarte/ *relatoria*, scrisori judiciare/ *litterae transmissionales* etc.), scrise pe hârtie și pergament, cu sigilii aplicate sau atârinate (unele pierdute), emise de cele mai variate autorități: Regele-împărat Sigismund de Luxemburg, comitele Petru Petrovici, banii de Severin, castelanii districtuali și Capitlul arădean.¹⁰⁰ Peste ani, la 15 ianuarie 1635, Andrei Tivadar își pune sigiliul, alături de alți șase nobili, pe actul care dădea formă legală schimbului de terenuri convenit între ruda sa Grigore Tivadar și Adviga Peligrad. Tot astfel, la 15 martie 1641, în cadrul unei adunări districtuale, Mihai Tivadar și-a pus pecetea și a semnat *manu propria* pe actul care a legalizat schimbul de terenuri între Sara Găman și Grigore Tivadar.¹⁰¹

La 30 ianuarie 1585, alesul Baltazar Tivadar din Jdioara s-a deplasat la Alba Iulia și a depus un protest oficial, în numele nobilului Bonifaciu Vaida din Caransebeș, față de introducerea lui Ștefan Apafi în posesia castelului zălogit Jdioara. După cinci ani, a fost rândul fraților Nicolae și Ioan Tivadar de a beneficia de serviciile nobilului Adam Ilia *de Berzews* care s-a preocupat de formularea unei opreliști în numele lor (30 martie 1590) și apoi de negocierile cu Ștefan Josika în privința casei părintești din târgul Jdioara (12 octombrie 1590).¹⁰²

Implicarea nobililor Tivadar în problemele comunității locale a cunoscut și alte ipostaze. Ioan (6 ianuarie 1574), Nicolae (10 mai 1589), Gaspar și Ladislau (octombrie 1599) fac depoziții în calitate de martori¹⁰³, iar Ladislau (30 martie 1591) asistă la redactarea testamentului lui Emeric Staicu (*Steykul*) din Caransebeș.¹⁰⁴ Peste ani (februarie 1603), Ladislau și ruda sa, Nicolae, figurează în lista nobililor din comitatul Severin și orașul Caransebeș care au depus jurământul de credință față de împăratul Rudolf II de Habsburg.¹⁰⁵ Era una din numeroasele manevre pe care nobilimea bănățeană le-a făcut pentru a traversa cu bine perioada extrem de nestatornică și tensionată a Războiului de 15 Ani. Fidel jurământului depus, Nicolae Tivadar s-a aflat în tabăra potrivnică predării orașului în fața trupelor lui Moise Székely care pornise din Timișoara, cu ajutor

¹⁰⁰ Pesty, Szörényi, III, 416–417, nr. 276.

¹⁰¹ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 430, nr. 175; Pesty, *Krassó*, IV, 328–330, nr. 558.

¹⁰² Pesty, *Krassó*, IV, 113–114, 146–147, 167–168, nr. 449, 462, 470.

¹⁰³ Pesty, Szörényi, III, 397, nr. 263; EK, 242, nr. 643; a se vedea și notele 30–31.

¹⁰⁴ BZK, 398, nr. 1472.

¹⁰⁵ MCRT, XVII, 405–406.

otoman, să cucerească Transilvania (martie 1603). Caransebeșenii s-au predat din teama ca orașul lor, slab fortificat, să nu fie incendiat.¹⁰⁶ Înfrângerea și uciderea pretendentului Székely, în iulie 1603, i-a determinat pe bănățeni să se reorienteze către tabăra imperială. Generalul George Basta l-a impus ca ban pe Simon Lodi, însă alegerea nu a fost deloc potrivită. Timp de aproape un an, caransebeșenii au suportat numeroase pagube și suferințe din partea oștenilor banului Lodi (*incolae civitatis Karansebes plurimis injuriis a Rascianis et Valachis pressi*), considerate a fi chiar mai mari decât distrugerile făcute de otomani și tătari.¹⁰⁷ Orașenii au trimis o delegație la comisarii imperiali, pentru a le expune abuzurile provocate de haiducii sârbi. Din solia ajunsă la Cluj a făcut parte și Petru Tivadar, om care se remarcă prin noblețe și vârstă (*erant duo Petri eius civitatis incolae, quorum alteri Tivador, id est Theodoro, alteri Tóth cognomen erat, viri aetate et nobilitate praestantes*).¹⁰⁸ Plângerile bănățenilor au atras răzbunarea celor aflați în solda banului aventurier. Petru Tivadar a avut norocul să scape cu viață dintr-un atac al haiducilor sârbi, îndreptându-se spre Țara Românească (*Tivadar Péter Havasalfölde felé fogott*).¹⁰⁹

*

Aspectele culturale din viața familiei sunt rar evocate. Se detașează figura nobilului Nicolae Tivadar care, timp de mai mulți ani (1583–1590), a fost copist și notar în cancelaria mare a principelui transilvan (*scriba et juratus notarius cancellariae majoris*).¹¹⁰ Documentele pe care i se înregistrează numele, alături de ale altor dieci, rămân dovada concretă a activității desfășurate în birourile de la Alba Iulia. Serviciile aduse Curții i-au asigurat atât o prestață evidentă (exprimată prin titlul de *egregius*), cât și avantaje de ordin material (prin înno-bilarea casei și terenurilor de la Caransebeș). Utilizarea curentă a scrisului și cunoașterea elementelor de legislație trebuie admise și pentru acei membri ai familiei care au îndeplinit funcțiile importante de comite, vicecomite, castelan și primar.

Toate aceste elemente întregesc perspectiva asupra unei familii importante

¹⁰⁶ *Mojzes Szekellyius Civitate inopinato bello oppressa, nos ad fidem sibi obligandam armis mancipaverit*, cf. Bethlen, *Historia*, VI, 44. Numele nobililor potrivnici capitulării este arătat de cronicarul Szamosközy, în *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, vol. XXIX (1877), 11.

¹⁰⁷ Bethlen, *Historia*, VI, 42–50, 66–70. ... *non tam Turca hoc fecit et Tartarus, quam Rasciani et alia Christianae militiae agmina* (49).

¹⁰⁸ *Ibid.*, 43, 65.

¹⁰⁹ Szamosközy, *Történeti maradványai*, în *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, vol. XXX, 254–255.

¹¹⁰ Trócsányi, *Erdély*, 196 (anii 1583–1585); EK, 182, 243, 246, nr. 482, 645, 653 (1587–1589); BZK, 368, nr. 1354 (1590).

din Banatul de Caransebeș și Lugoj. Integrată mai târziu în rândul elitelor băănățene, familia și-a consolidat permanent influența și prestanța. La aceasta au contribuit mai ales carierele notabile ale unor bărbați capabili și cu o puternică personalitate. Factorul material a contat mai puțin, familia fiind confruntată cu ample dispute și pierderi patrimoniale. Destinul nemilos a lucrat și prin Semiluna otomană: cucerirea din 1552 a privat familia de majoritatea posesiunilor sale, iar ocupația instaurată în 1658 a determinat ca, după trei decenii, neamul Tivadar să rămână doar în amintirea documentelor.

FAMILY OF TIVADAR OF CARANSEBEȘ IN THE 16TH–17TH CENTURIES

Abstract

The family of Tivadar of Caransebeș was documentary recorded in the beginning of the 16th century. We are allowed to reconstitute the main aspects of that family's life on the account of the preserved testimonies: onomastic, succession of generations, relationship, wealth and functions, cultural level and mentalities. That family lived and integrated in a preponderant Romanian milieu.

23 individuals (3 women among) are recorded up to 1700, in seven-eight generations. Their live is unequally documentary enlightened, so that only for 16 individuals we might prove at least one kind of relationship.

Their real consists in possessions, plots of land, houses and vineyards in the counties of Severin and Timiș, in the town of Caransebeș or in vicinity of it. The possessions in Timiș County were occupied by the Ottomans in 1522 and temporary recuperated during the campaign of 1595–1596. The family was deprived of all proprieties in the Banat after the Ottoman conquest in 1658. There were numerous disputes on the family's lands, the long conflict between Grigore Tivadar and the family of Fiat concerning the possession of Brebu being the most manifest.

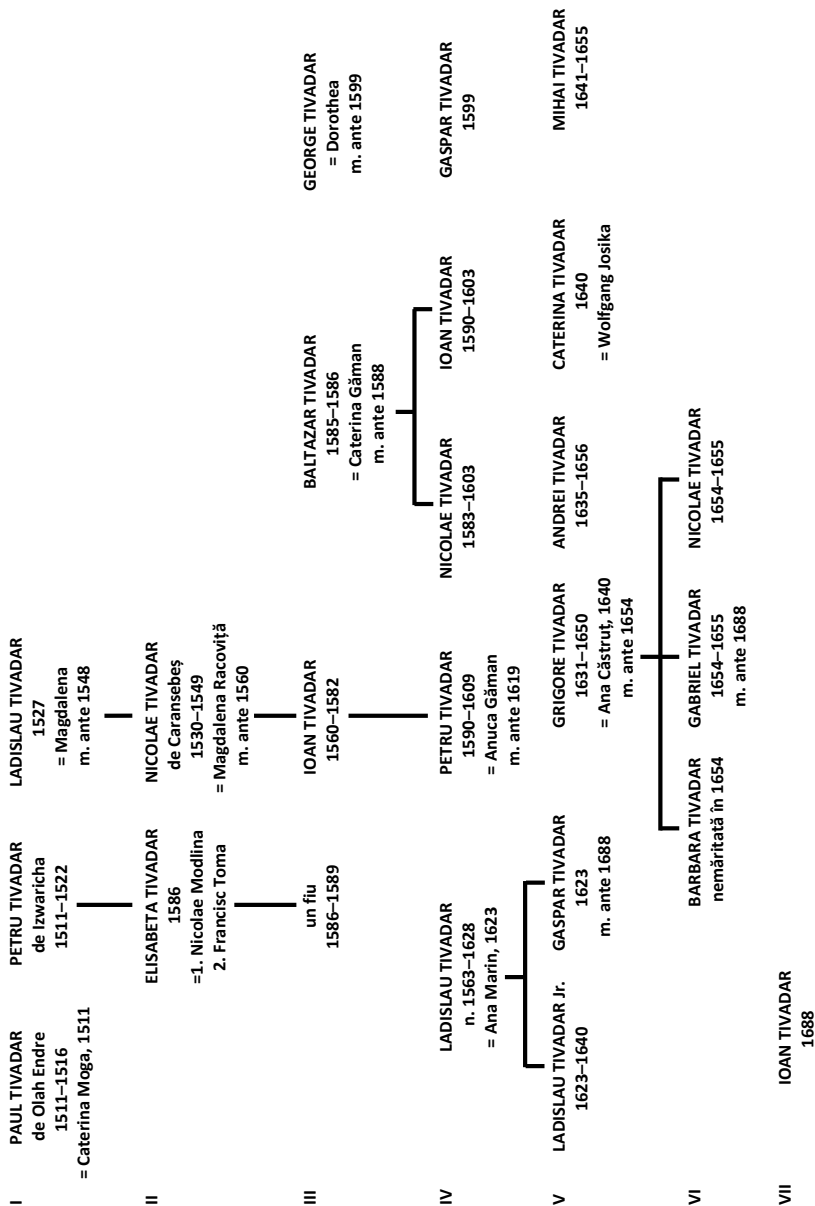
For the social ascension, different members of the family acceded to dignities in Caransebeș (castellan), and in Severin County (count, vice-count, or assessor).

The records related to the family of Tivadar's presence in the Banat ends with 1700.

Anexe

FAMILIA TIVADAR ÎN SECOLELE XVI – XVII

Generații

Patrimoniul imobiliar al familiei Tivadar în secolele XVI–XVII
(așezările dispărute sunt însemnate cu asterisc)

I. Posesii și părți posesionare

a) comitatul Timiș

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
1	Olah Endre*	11 mai 1511	Paul Tivadar	Posesie deja stăpânită. (Pesty, <i>Krassó</i> , III, 490–492).
2	Iswaricha/ Izwarecz*	11 mai 1511 5 ianuarie 1597	Petru Tivadar Ladislau, Nicolae, Petru și Ioan Tivadar din Caransebeș	Posesie deja stăpânită. Cucerită de otomani în 1552, eliberată în 1595–1596 și donată familiei Tivadar. A fost stăpânită doar câteva luni, ulterior fiind donată comitelui de Hunedoara. (Pesty, <i>Krassó</i> , III, 490–492; IV, 190–192).
3 4 5 6 7 8	Cladova-Făget Ohaba Othe* Gruni Bykenes* Kenes*	Ante 1552 5 ianuarie 1597	Ladislau, Nicolae, Petru și Ioan Tivadar din Caransebeș	Stăpânite anterior cuceririi otomane din 1552, eliberate în 1595–1596 și donate familiei Tivadar. Primele trei au fost stăpânite doar câteva luni, ulterior fiind conferite comitelui de Hunedoara. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 190–192).

b) comitatul Severin

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
9 10 11 12 13 14 15	Osestya* Morencz* Padurile* Zederyes* Zloven* Vozesty* Nalác* Z*	1527	Ladislau Tivadar	Părți posesionare zălogite pentru 75 de florini de Petru Mătniceanu lui Francisc Fiat de Armeniș, apoi de acesta lui Ladislau Tivadar pe aceeași sumă. (SJCAN, fond <i>fam. Bethlen de Criș</i> , nr. 8).
16 17 18 19 20	Mătnicul Mare Sacu Morencz* Chernota* Magwra*	12 iulie 1549	Magdalena și Nicolae Tivadar	Părți din sate erau luate ca zalog de văduva și de fiul lui Ladislau Tivadar. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 260).

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
21	Chyaba*	21 aprilie 1586	Elisabeta Tivadar	Cumpărase părți de moșie împreună cu primul ei soț și acum le dăruia fiului celui de-al doilea soț. (EK, 170, nr. 452).
22	Borlova	septembrie 1588	Ladislau și Nicolae Tivadar	Primul avea patru iobagi, iar celălalt un iobag în sat. (EK, 219, nr. 580) În 1603, Ioan Tivadar deținea o poartă fiscală. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 279).
23 24 25	Gywrgevecz sive Chwrchewl alias Gyrgles* Also Nyristhe* Felső-Nyristhe*	5 ianuarie 1597	Ladislau, Nicolae, Petru și Ioan Tivadar din Caransebeș	Stăpânite anterior cuceririi otomane din 1552 și eliberate în 1595–1596. Familiei Tivadar i s-a donat câte o jumătate din fiecare sat, stăpânindu-le până la revenirea otomanilor. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 190–192).
26 27	Musczel* Pathak*	1603	Ioan Tivadar	Deținea câte două porți fiscale în ambele sate. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 279, 281).
28 29	Feneș Slatina Timiș	20 mai 1623	Ladislau Tivadar și soția Ana Marin	Dețineau părți posesionare. (Pesty, <i>Szörényi</i> , II, 66, 497; Magina, "Protocoloale," 172–173).
30 31	Vârciorova Brebu	15 ianuarie 1637	Grigore Tivadar	Era și rămânea proprietar în primul sat, obținând, prin schimb, terenuri la Brebu. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 423–424).
32	Vale Aninis*	1639–1640	Grigore Tivadar	Avea șase iobagi în sat (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 322).
33	Vale Kalului*	16 septembrie 1640	Ladislau Tivadar junior	Stăpâna satul unde avea doi iobagi. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 322).
34	Zlagna/ Zlakna	14 decembrie 1640	Grigore Tivadar	Schimbă părțile stăpânite cu alte terenuri la Brebu-Pogăniș. (MOL F 17 <i>Kolozsmonostori levéltára, Cista comitatum Zörény</i> , nr. 5)

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
35 36 37	Ciuta Iaz Ohaba-Mâtnic	25 noiembrie 1655	Mihai și Gabriel Tivadar	Mihai avea doi iobagi în Ciuta, iar Gabriel – un iobag la Iaz și alți doi în Ohaba. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 456–458).

II. Proprietăți în orașe și târguri

a) Caransebeș

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
1	29 decembrie 1590	Nicolae, Petru, Ladislau și Ioan Tivadar	Casa și terenurile din oraș sunt înnobilate, fiind scutite de dări și taxe. (BZK, 368, nr. 1354).
2	15 martie 1641	Grigore Tivadar	Avea o vie pe dealul Teiuș pe care o schimbă cu un teren la Brebu. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 552; <i>Krassó</i> , IV, 328–330).
3	31 martie 1642	Grigore Tivadar	Vânduse deja un loc de vie, lăsat în pârlog, pe dealul Teiuș. (Feneșan, <i>Documente</i> , 180).
4	30 august 1688	Ioan, Gaspar și Gabriel Tivadar	Stăpâniseră înainte de anul 1658 case, mori și terenuri în oraș pe care moștenitorii lor le revendicau. (Feneșan, “Caransebeșul,” 79, 80, 84).

b) Jdioara

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
1	30 martie – 22 octombrie 1590	Nicolae și Ioan Tivadar	Aveau o casă moștenită de la tatăl lor, pe care au cedat-o lui Ștefan Josika. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 146, 167–168).

Funcții deținute de membrii familiei în secolele XVI–XVII

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	Petru Tivadar	Martor la o introducere în posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , III, 492–494, nr. 367).	7 aprilie 1511
2	Petru Tivadar	Desemnat cu alte trei persoane să ancheteze o tulburare de posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , III, 490–492, nr. 366).	11 mai 1511

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
3	Nicolae Tivadar	Martor la o punere în posesie (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , I, 321–323, nr. 97; <i>Documente</i> , 57–58, nr. 14)	26 iunie 1530, 20 decembrie 1536
4	Ioan Tivadar	Desemnat de principe, cu alți trei nobili, să recupereze acte de proprietate de la familia Vaida (Pesty, <i>Szörény</i> , III, 284–285, nr. 214).	27 aprilie 1560
5	Ioan Tivadar	Participă cu alți nobili la hotărnicirea posesiei Buchin (Pesty, <i>Szörény</i> , III, 302–304, nr. 222).	19 octombrie 1561
6	Ioan Tivadar	Desemnat cu alți trei nobili să realizeze o punere în posesie (Pesty, <i>Szörény</i> , III, 342–343, nr. 240).	6 februarie 1566
7	Ioan Tivadar	Desemnat de principe, alături de alți trei nobili, să aplice sentința în privința locului părăsit al școlii catolice din Caransebeș (Pesty, <i>Szörény</i> , III, 356–359, nr. 249).	17 decembrie 1567
8	Ioan Tivadar	Castelan al districtului Caransebeș (împreună cu Bona Vaida) (Pesty, <i>Szörény</i> , III, 354–356, 367–368, 370, 373, nr. 248, 252, 254, 256; <i>Krassó</i> , IV, 88, nr. 431).	25 octombrie 1567–22 decembrie 1569
9	Ioan Tivadar	Locțiitor al castelanului de Caransebeș (Pesty, <i>Szörény</i> , I, 321).	1575
10	Ioan Tivadar	Desemnat cu alți nobili să participe la o introducere în posesie (Pesty, <i>Szörény</i> , III, 404–406, nr. 278).	8 octombrie 1576
11	Ioan Tivadar	Prim-jude al orașului Caransebeș (EK, 118, nr. 296; Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 119, nr. 33; <i>Documente</i> , 64, nr. 18).	25 august 1581–10 aprilie 1582
12	Ioan Tivadar	Castelan al districtului Caransebeș (împreună cu Nicolae Florea) (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 106–107, nr. 445).	31 decembrie 1582
13	Nicolae Tivadar	Copist în cancelaria mare a principelui ardelean (Trócsány, <i>Erdély</i> , 196; EK, 182, 243, 246, nr. 482, 645, 653; BZK, 368, nr. 1354).	1583–1590
14	Nicolae Tivadar	Desemnat să participe la o punere în posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 181–182, nr. 484).	23 decembrie 1596

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
15	Nicolae și Ladislau Tivadar	Desemnați să realizeze două puneri în posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 201, 205, nr. 492, 493).	13 și 20 iunie 1597
16	Nicolae Tivadar	Desemnat să participe la o punere în posesie (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 194, nr. 62).	18 august 1597
17	Nicolae Tivadar	Reprezentant princiar la o introducere în posesie, raportează despre îndeplinirea misiunii (se indică datele calculate pe stil nou/ vechi) (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 383)	15 mai sau 9 iunie 1598
18	Ladislau Tivadar	Comite al comitatului Severin (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 237–239, nr. 513).	17 martie 1607
19	Petru Tivadar	Desemnat să participe la o punere în posesie (se indică datele calculate pe stil vechi/ nou) (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 260, nr. 524).	2 sau 5 mai 1609
20	Ladislau Tivadar	Vicecomite al comitatului Severin (cu Francisc Criciovan, apoi cu Nicolae Găman) (Pesty, <i>Szörény</i> , I, 326; ANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , rola 629, c. 1045).	1627 – 23 decembrie 1628
21	Andrei Tivadar	Desemnat de principe, cu alți șapte nobili, să cerceteze și să soluționeze o tulburare de posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 306–307, nr. 548).	6 iunie 1636
22	Grigore Tivadar	Comite al comitatului Severin (împreună cu Mihai Oboroc) (Pesty, <i>Szörény</i> , I, 326).	1637
23	Andrei Tivadar	Vicecomite al comitatului Severin (succesiv, împreună cu: Mihai Vaida, Francisc Fodor, Gabriel Kun și Petru Kun) (Pesty, <i>Szörény</i> , I, 327–328; Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 444, nr. 179; Feneșan, <i>Diplome</i> , 203–205, nr. 50).	1647–7 octombrie 1648, 1649, 14 septembrie 1655, 1656
24	Grigore Tivadar	Asesor jurat al comitatului Severin și al orașului Caransebeș (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 347–348, nr. 570).	30 iunie 1650

NUPTIALIA FESTA AGEBANTUR: INVITAȚIA DE NUNTĂ, SURSĂ PRIMARĂ PENTRU ISTORIA SOCIALĂ A TRANSILVANIEI PRINCIARE

Livia Magina*

Cuvinte cheie: invitația de nuntă, document, istorie socială, Principatul Transilvaniei

Keywords: wedding invitation, document, social history, Principality of Transylvania

1634. Primăvară. La Cluj, pe strada Regală, fata lui Lörincz Szocsi se pregătea să se îmbrace mireasă pentru feciorul lui Szabó Ferencz din Târgu-Mureș. Cu două săptămâni înainte de 22 mai fuseseră chemați invitații. Prin aprilie, socrul său fusese aici, la Cluj, însoțit de rude și prieteni, să pună la cale nuntă mare. Plătise deja două părți din toate cheltuielile. Numai vin au cumpărat de 100 de florini, apoi celelalte cheltuieli au fost până în suma de 150 de florini. Mireasa știa că avea să primească daruri, și argintărie, și îmbrăcăminte, cele necesare pentru concii și voalul. Conciul i-ar fi fost pus de două femei, rude de-ale sale, zicându-i: *Pune cocul, ia asupra-ți grijile!*¹ O fustă dublă, de tafta pe care urma să o poarte și după nuntă, precum și alte daruri pentru mama sa și pentru tatăl ei au intrat în anul acela în dulapurile familiei Szocsi.² Să ne imaginăm că încăperile au putut fi decorate cu flori (fiind luna mai) sau cu crenguțe de brad, așa cum dorea și George Was de Țaga, care cerea românilor din apropierea munților (probabil Rodna) să aducă șase sănii cu crengi de brad necesare pentru împodobirea camerelor la nunta verișoarei sale.³ Cam așa ar fi putut descrie nunta din Cluj mireasa din mai 1634 în propriul ei jurnal, dacă ar fi avut unul...

Nunta, între celelalte rituri, este un eveniment centrat pe mireasă, un

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: maginalivia@gmail.com

¹ Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, trad. de Francisc Papp, (Cluj-Napoca, 2004), 185.

² *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580–1658)*, ed. Ștefania Gall Mihăilescu (București, 1993), 196.

³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, Fond Primăria Bistrița, Seria I (în continuare SJAN, FPB), nr. 5114.

eveniment al femeii. Implicațiile sociale, religioase și demografice și rolul jucat de acest eveniment de-a lungul timpului în comunitate, l-au făcut să se bucure de o importanță specială, atât la momentul derulării cât și în cercetarea istorică, etnografică și sociologică, dar nu numai.

Studiul are la bază peste 100 de documente, fiecare dintre ele a constituit preambulul formării unei familii, trecând printr-un eveniment special, nunta. Când, cine și cui se trimite invitații, care a fost cuprinsul lor sunt întrebări care-și așteaptă răspunsul. În fapt, invitațiile la nuntă evidențiază o rețea socială coagulată în funcție de poziția deținută de familiile mirilor în comunitate. Cei care invită aparțin, din punct de vedere social, marii nobilimi transilvănene, un mediu cu un anumit grad de cunoaștere a scrisului, căci în cercurile mai puțin alfabetizate, ale orașenilor și mai ales ale sătenilor, nunta a putut fi anunțată oral, din casă în casă. Chiar dacă tiparul luase avânt încă de la finalul veacului al XV-lea, este doar o invenție care-și face cunoscută prezența ca un element de lux în această nișă a scrisului doar din secolul al XVII-lea. Majoritatea acestor documente fac parte din fondul arhivistic al primăriei orașului Bistrița, dar și din cele existente la Sibiu și Brașov, explicația fiind că au fost adresate reprezentanților orașelor dar și Universității săsești și comitatelor. Este vorba așadar de cercul nobiliar ori al populației urbane bine plasate social.

Din punct de vedere diplomatic, invitațiile se prezintă în formula *litere apperte*, nefiind, așadar, adevărate scrisori private care ar fi trebuit să fie închise, tocmai dat fiind caracterul unei nunți care nu este unul confidențial. Stilul direct și concis, neelaborat, ne duce însă cu gândul la scopul imediat al acestui tip de document, acela de anunț. Acesta ar fi unul dintre motivele din care invitațiile de nuntă nu oferă cercetătorului decât informații simple: despre folosirea scrisului, despre perioadele în care se desfășurau nunțile, asupra relațiilor sociale ale nobilimii transilvănene, informații de natură lingvistică a evoluției termenilor care desemnează logodna sau căsătoria și eventuala legătură cu schimbarea religioasă oferită de Reformă și Contrareformă. Informații demografice, cum ar fi de exemplu vârsta mirilor, nu sunt accesibile din acest tip de sursă.

Baronul Apor Péter își amintește care era procedura în mod obișnuit în Transilvania secolului al XVII-lea: "Tânărul trimitea din nou două rude și cerea fata pentru a se logodi. Apoi tatăl și mama și rudele lor cereau din nou fata, apoi urma și ceremonia. O pânză decentă era pusă pe masă, și alta era pusă dinaintea mesei și preotul statea în față, cu spatele la masă, îndreptat spre asistentă; tânărul a ieșit și s-a așezat pe pânză, în timp ce o rudă de sex feminin a condus fata iar preotul administra jurămintele. Când a fost încheiată ceremonia, fata a fost condusă înapoi".⁴ Încheierea căsătoriei a fost făcută așadar

⁴ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvanie* (1736), 43.

acasă.⁵ Elena, fiica răposatului George Farkas, se căsătorește în 24 aprilie 1575 cu Ioan Mezaros, în casa lui Emeric Varga, vilic în Szaszvaros.⁶ Lui Paul Bánffy Lossonczy de Mogioro îi murise soția în 1573; un an mai târziu încheie o a doua căsătorie cu văduva lui George Katay. Ceremonia avea loc *in adibus nostris pagis Bereztelke*⁷ (azi Breaza, jud. Mureș).

Un alt exemplu este acela al nunții lui Ladislau Orbay, aulic regal a cărui nuntă urma să aibă loc în casa surorii sale (soția protonotarului) în 2 ianuarie 1564.⁸ Nunta Elisabetei, fiica lui Ladislau Gywlaffy, cu Toma Bánffy de Lossoncz din 1575 s-a celebrat *in castelo Colosmonostor*.⁹ Nunta lui Christofor Hagymásy de Beregsău, comite de Solnoc, cu Judith Kerecheny *nuptiarumque solemnii celebratione* a avut loc în ianuarie 1576 *in curia nostra Nagy Sayo* (azi Șieu, jud. Bistrița Năsăud).¹⁰ Trei ani mai târziu, Judith se afla ea însăși în postura de a trimite invitații la nunta protejaților săi, a angajaților ei. În 1578 invita la nunta secretarului său, Ioan Zychy, cu Sofia, fiica lui Petru Literatul¹¹ dar și pentru nunta lui Catherina Minzenti cu Kornár Mihai.¹²

Cererea, făcută tatălui ori tutorelui miresei, logodna, pecetluită prin schimb de inele și la urmă, căsătoria, sunt etape necesare, care însă au putut fi compriimate într-un unic eveniment. În alte cazuri, între logodnă și căsătorie putea trece o perioadă destul de lungă, chiar și un an.¹³ Pețirea fetei s-a făcut printr-un intermediar, elocventă în acest sens fiind povestea aceluiași Nicolae Bethlen: “M-am hotărât brusc și printr-un pețitor pe nume Bacsó Istvan (...) trimițând vorbă că voi lua fata. (...) la puține săptămâni după aceea ne duserăm la Ojdula, încheind logodna cu aleasa mea; (...) a trebuit să aștept ca logodnic un an de zile ...”¹⁴

Cel mai important simbol al acestui moment este inelul. Oferirea lui sau, dimpotrivă, restituirea acestuia, a însemnat legarea ori dezlegarea logodnei. Paul Bethlen, logodit în 1667 cu Sara Bucsești, s-a văzut nevoit să primească înapoi inelul de logodnă deoarece mamei sale nu i-a convenit alianța.¹⁵ În mod

⁵ Nicolae Bethlen a fost căsătorit pentru a doua oară cu Julia Rhedei, prima căsătorie fiind cu Kun Ilona, de către episcopul Horti István în casa tutorelui viitoarei sale soții, Teleki Mihai.

⁶ SJAN Sibiu, Magistratul orașului Sibiu, Colecția de documente medievale, seria UV, nr. 879.

⁷ Ibid., seria UIV, nr. 1072.

⁸ SJAN Brașov, Fond Primăria orașului Brașov, Colecția de documente Schnell, vol. 2, nr. 166.

⁹ SJAN, Cluj, FPB, nr. 3932.

¹⁰ SJAN Sibiu, Capitlul evanghelic C.A. Bistrița nr. 45.

¹¹ SJAN Cluj, FPB, nr. 4451.

¹² Ibid., nr. 4417.

¹³ Bethlen, *Descrierea*, 120.

¹⁴ Ibid., 120.

¹⁵ Ibid., 123.

asemănător, logodna lui Emeric Tököli cu văduva lui Nicolae Apafi, fiica lui Mihai Teleki, a fost desfăcută și inelul i-a fost trimis înapoi lui Tököli.¹⁶

În mediul princiar, nunta este cu atât mai fastuoasă și mai încărcată de simboluri. Un studiu recent asupra nunții lui Gabriel Bethlen cu Catherina de Brandenburg¹⁷, nuntă care a avut loc în anul 1626 conturează acest fapt. Studiul, bazat pe surse primare contemporane, evidențiază cele două faze ale nunții, logodna (în acest caz făcută prin reprezentantul mirelui, George Rákoczy), la Berlin, și ceremonia propriu-zisă, fastuoasă, care a avut loc la Kosice. Numărul mare de invitați, darurile, fastul teatral al mesei, jocurile de după ceremonie exprimă statutul social prin intermediul nunții. Invitația adresată împăratului Ferdinand III la nunta lui George Rákoczy II cu Sofia Báthory, fiica lui Andrei Báthory, nuntă care a avut loc la 3 februarie 1643, a fost onorată prin trimiterea unui reprezentant, în persoana lui George Iakusith de Orbona. Au fost prezenți soli ungari, polonezi, munteni, moldoveni și tătari care au adus numeroase daruri. Principala distracție au fost focurile de artificii care au creionat un balaur care “a zburat foarte sus, în afara cetății (Alba-Iulia – n.n.).”

Invitația la nuntă este un tip de act al cărui nume sună extrem de cotidian și sunt necesare precizări care vizează obiectul în sine, căci azi privim o invitație la nuntă prin prisma faptului că este purtătoarea mai multor simboluri: statutul financiar al mirilor, nivelul de cultură, gradul de rafinament și eleganță al familiei. Invitațiile obișnuite pe care le am eu în vedere și care provin din secolul al XVI-lea, se prezintă sub forma unor banale scrisori al căror aspect exterior nu diferă de al altor documente. Însă, în paralel cu statutul mirilor, invitația se îmbogățește și se tipărește, așa cum este cazul invitației la nunta palatinului Paul Eszterházy¹⁸ de la finalul secolului al XVII-lea, realizată la calcograf.¹⁹ Invitația trimisă de către însuși regele Mathia către Magistratul orașului Bistrița în vederea participării la nunta sa din 18 octombrie 1476, cu Beatrice de Aragon, fiica regelui Ferdinand I, este unul dintre cele mai vechi documente de acest tip care au ajuns până la noi.²⁰

¹⁶ Ibid., 169.

¹⁷ Éva Deák, “The wedding festivities of Gabriel Bethlen and Catherine of Brandenburg,” *Hungarian Studies* 26 (2012) 2: 251–271.

¹⁸ Invitația se regăsește în *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I, szerző. Radvánszky Béla (Budapest, 1879).

¹⁹ Procedeu de reproducere grafică prin tipar a unor imagini gravate pe clișee de zinc săpate în adâncime; tipar adânc.

²⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, ed. Gündisch Gustav, VII (Köln, 1991), doc. 4144, 111; originalul se află la SJAN, Cluj, FPB, nr. 711: *Mathias, Dei gratia rex Hungarie, Bohemie, et cetera, fidelibus nostris prudentibus et circumspicientibus iudicibus et iuratis ceterisque civibus civitatis nostrae Bistriciensis, salutem et gratiam. Fideles dilecti credimus fidelitates vestras non latere, qualem nos cum serenissimo principe domino Ferdinando eadem gratia dei*

În ceea ce privește materialitatea scrisului, sunt necesare câteva precizări. Fiind vorba despre secolele XVI-XVII, suportul acestor acte este hârtia. Sigiliul emitentului, al expeditorului, a fost aplicat sub text, de regulă în ceară închisă la culoare, de cele mai multe ori verde. Dimensiunile documentelor nu diferă de cele ale oricărui alt act emis în epocă de o persoană privată. În ceea ce privește limba de redactare a invitațiilor se observă că, în prima jumătate a secolului al XVI-lea se regăsesc astfel de scrisori de invitare redactate doar în limba latină și, pe măsură ce limbile vernaculare încep să fie folosite în mod major în scris, adică maghiara și germana pentru spațiul transilvănean, se pot identifica texte redactate în limba maghiară dar și în germană, în funcție de destinatar.

Numeroase informații pot fi extrase chiar dacă modalitatea în care au fost redactate este sumară. Cu toate că majoritatea istoricilor tind să catalogheze acest tip de informații drept *marginalia*, mărunțișuri față de evenimentele majore, sunt cele care, introduse într-o serie logică, pot îndeplini același rol ca și informațiile capitale. Diferența față de cercetarea de istoria vieții cotidiene care s-a ocupat cu disecarea unor unități de mici dimensiuni, restrânsă ca reper temporal, și cercetarea de azi se referă, chiar dacă este vorba de o nișă de mici dimensiuni, la integrarea ei într-un mecanism mai complex, acela al web-ului social din perioada secolelor XVI-XVII din Transilvania. Pe de altă parte, numărul mare de documente, a căror limită temporală se extinde la două secole, se constituie într-un al doilea argument privitor la plasarea unei asemenea cercetări în designul deja realizat de istoriografie.

Indicatorii specifici privitori la nuntă, și care de altfel dau și caracterul actului, sunt *nuptiae* în textele de limbă latină și *hiteles* în limba maghiară.²¹ De altfel, legislația din secolul al XVI-lea indică aceiași termeni pentru căsătorie: *desponsatio* și *nuptiarum sollemnitas*, iar documentele invocă termeni precum: *solemnnum nuptias*, *solemni celebratione*, *nuptiarum celebratione*.

În secolul al XVII-lea termenii suferă o schimbare, în sensul în care în limba maghiară regăsim *esküvő*. Ambii termeni par a susține faptul că în cadrul aceluiași eveniment avea loc și căsătoria religioasă.²²

Siciliae rege affinitatem traxerimus, cuius filiam deo prosperante nobis deponsavimus in coniugem. Cum vero nuptiarum nostrarum celebritas in proximo instet at ad festum sancti Lucae evangelistae nunc venturum peragenda incumbat, statuimus inter alias regni nostri proceres fidelitates vestras ad celebritatem prefatarum nuptiarum invitare, ut vestra et aliorum procerum regni nostri praesentia honor huius celebritatis nostrae qui cum regni nostri omnium vestrum decore convictus in tot tantorumque externorum principum et oratorum potentatuum frequentia.(...).

²¹ O analiză a acestor termeni, precum și a relației dintre partea ecleziastică și cea civilă a căsătoriei a fost realizată de către András Péter Szabó, "Betrothal and Wedding, Church Wedding and Nuptials: Reflections on the System of Marriages in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary," *Hungarian Historical Review*, 3, no. 1 (2014): 3–31.

²² András Péter Szabó, "Betrothal and weddings," 24.

Cine invita la nuntă?

Un fapt care, parțial, a limitat cercetarea în acest punct, este acela că invitațiile avute în vedere au fost trimise către personalul administrativ al orașelor, în ansamblul său și nu unei persoane. Rămânea la decizia Magistratului orașului, uneori chiar a Universității, cine era însărcinat cu participarea la eveniment. Poate fi identificată o corespondență destul de bogată între administrația orașelor Sibiu și Bistrița cu privire la persoanele care urmau să participe, dar și la cadoul ce urma a fi dat, mai ales dacă era vorba despre o nuntă princiară. Unele dintre invitații conțin și mențiunea numărului invitaților, a orei la care va avea loc slujba religioasă. Spre diferență de contemporaneitate, în secolele XVI-XVII nu mirii, ca viitor cuplu, au fost cei care au transmis invitația, ci, așa cum reiese din exprimarea documentelor, în majoritatea cazurilor, mirele, tatăl miresei, tutorele miresei, fratele miresei, stăpânul sau protectorul mirelui. S-ar putea spune că persoana cea mai influentă din familie, care a avut un rang social mai înalt, a fost preferată în astfel de situații.

La nunta nepotului lui Nicolae Olahus, Thoma Olahus, cu Margareta Bakić, văduva lui Ioan Kendeffy²³, invitația era făcută de la Viena, chiar de către cunoscutul arhiepiscop. Nunta urma să aibă loc la Bratislava la 3 februarie 1555. În mod aparte, invitația face referire la numărul celor care puteau participa la nuntă, *unum vel duos ex eis*.²⁴ Caspar Pathoczy de Kecskemeth, atunci când invita la nunta surorii sale, Ana, cu Ladislau Dienessy de Illesse din 27 iunie 1564, dorea ca toată familia invitatului să fie prezentă: *vobiscum una esse simul cum dominabus uxoribus, filiis et filiabus vestris honestis ut vestram presencia hec solemnitas nupciarum charissime sororis nostre*.²⁵

În multe cazuri părinții, respectiv tatăl, este cel în numele căruia este redactată invitația. Paul Bánffy invita la căsătoria fiului său Baltazar cu Elisabeta, fiica lui Caspar Pathoczy de Kecskemeth²⁶; Ladislau Gywlaffy de Răstolț invită la nunta fiicei sale, Elisabeta cu Thoma Bánffy de Lossoncz în toamna anului 1575²⁷, după ce el însuși se căsătorise în primăvara aceluiași an cu Ana, sora lui George Bánffy de Lossoncz din Huedin.²⁸

Kata Bornemisza, văduva lui Denes Bánffy, îl invita pe George Was la cununia fiului ei, George cu Sophia Daniel care urma să aibă loc în data de 16 iulie la Iernut în 1681.²⁹ Radu Paisie invita magistratul Brașovului la nunta fiicei

²³ SJAN, Sibiu, U V, nr. 596.

²⁴ Ibid., U V, nr. 596, 16 dec. 1554.

²⁵ SJAN, Brașov, Colecția de documente Schnell, vol. 2, nr. 172.

²⁶ SJAN, Sibiu, U IV, nr. 1072.

²⁷ SJAN, Cluj, FPB, nr. 3932.

²⁸ SJAN, Cluj, FPB, nr. 3870.

²⁹ SJAN, Cluj, Fond familial Bánffy, nr. inv. 320, nr. dosar 970.

sale ce urma să aibă loc în ziua de Crăciun.³⁰ Mihail Teleki invita pe mai-marii orașului Sibiu la nunta fiicei sale, Ana, cu Nicolae Apafi.³¹

Cele mai interesante cazuri de acest gen parvin chiar de la curte. În numele regelui Ioan II era trimisă în 1563 invitația pentru nunta voievodului Țării Românești, Petru, cu Elena, fiica lui Nicolae Cherepowith.³² Invitații au fost trimise și în numele regelui și al reginei, pentru nunțile domnișoarelor de onoare de la curte. În 1559, 8 mai, regina Isabella invita la o nuntă dublă, a Catharinei Nyesovska cu Ioan Makowetzky precum și la cea a Barbarei Bekowska cu Stanislau Kriza, care urmau să aibă loc în 11 și respectiv în 18 iunie.³³ De altfel, reginei Isabella pare să-i fi făcut plăcere să organizeze astfel de evenimente, așa cum cerea eticheta vremii, de a-și prezenta și susține pe “piața matrimonială” domnișoarele de onoare, de a le aranja căsătoria, fapt evident în special la curtea principeselor din secolul al XVII-lea.³⁴ De altfel și în aprilie 1548 trimețea celor de la Bistrița invitația de a participa la nunta primei sale fete de curte cu Ioan Kynsky ce avea loc în 3 mai la Gilău³⁵ dar și în 1546, pentru o nuntă dublă care urma să aibă loc în perioada fărșangului.³⁶ O nuntă dublă făcea în 1571 și Iacob Pokay, căpitanul curții, fiicelor sale, Ana și Magdalena.³⁷ George Apafi făcea nuntă în 1579 atât cu fiul său mai mare, Lenarth, cu Ana Bánffy, fiica lui George Bánffy de Lossoncz, cât și cu fiul mai mic, Nicolae, cu Margareta Orbai, fiica lui Bálint Thörök.³⁸

Radu Paisie invita la nunta fiicei sale care urma să aibă loc chiar în ziua Nașterii Domnului.³⁹ Invitația aceasta este chiar o scrisoare de mulțumire a voievodului adusă divinității pentru bucuria de a fi pentru prima dată socru.

³⁰ SJAN, Brașov, Fond Primăria orașului Brașov, Colecția de documente Stenner, seria 1, nr. 249.

³¹ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, 1599–1699 (Cluj, 1940), 347–348: “Urmând înțeleapta rânduială a lui Dumnezeu și vechea ... a sfintei maicei noastre biserici, cinstitul și de bun neam domnul Nicolae Apafy și-a logodit pentru viitoare căsătorie pe fiica mea, Ana Teleki, pe care m-am hotărât să i-o dau la casa lui, învrednicindu-mă Dumnezeu să ajung la această vreme, aici la casa mea din Sâmpetru, în a 9-a zi a viitoarei luni a Sfântului Mihai. Rog pe domniile voastre ca în ziua aceasta dimineața, la nouă ceasuri să nu-și pregete a fi de față prin cinstitele rudenii. Pentru această bunăvoință mă voi sili să slujesc domniilor voastre.”

³² SJAN, Cluj, FPB, nr. 2669, 16 aug. 1563.

³³ SJAN, Sibiu, Capitlul Evanghelic C.A. Bistrița, nr. 78.

³⁴ Balogh Judith, “Modele de principesă la curtea princiară a Transilvaniei în secolul al 17-lea,” *Caiete de antropologie istorică*, anul XIII, nr. 1–2 (24–25) (2014): 114.

³⁵ SJAN, Sibiu, U IV, nr. 869.

³⁶ Veress Endre, *Izabella királyné 1519–1559* (Budapest, 1901), 245.

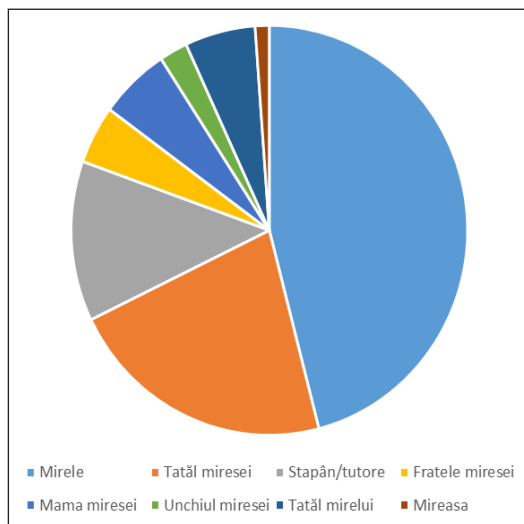
³⁷ SJAN, Cluj, FPB, nr. 3644.

³⁸ Ibid., nr. 4648.

³⁹ *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, ed. Ioan Bogdan (București, 1902), 188: “Cu mila lui Dumnezeu, Io Radul, voevod

Stăpânul trimitea invitații și pentru nunțile servitorilor, a familiilor săi, așa cum am văzut că a făcut soția lui Christofor Hagymásy. Și George Was de Țaga, comitele comitatului Cluj în 1580, invita la nunta slujitorului său care urma să se petreacă la Țaga.⁴⁰ Și Nicolae Erdély făcea același gest pentru nunta uneia dintre servitoarele sale.⁴¹

Poziția femeii în societatea transilvăneană și natura încă patriarhală a relațiilor de familie dar și atitudinea legislației în favoarea tatălui/fratelui, a dictat și în aspectul acesta, astfel invitația a putut fi trimisă și de către mireasă în contextul recăsătoririi, deci doar dacă era văduvă. Astfel, la nunta sa din 4 august 1570 cu Ladislau Chaky, Sofia Balassa, văduva lui Francisc Nemethy, invita Magistratul orașului Bistrița să ia parte la eveniment.⁴² Concomitent, bistrițenii primeau

invitația și din partea mirelui, astfel că trebuie să fi fost destul de dificil să nu trimită măcar daruri. Tot cu statut de văduvă, a putut să trimită invitații și mama miresei. Katha Bonichit, văduva lui Leonart Erdély, invita la nunta fiicei sale cu Alexandru Kendy.⁴³ Și Ursula Károly, văduva lui Grigore Bethlen, invita la nunta fiicei sale, Clara, cu Wolfgang Bánffy de Lossoncz.⁴⁴

O altă situație este aceea a invitării duble, atât din partea

și domn. Scriem cinstitorilor și bunilor nostri prieteni și vecini de aproape, județului și celor 12 pârgari din Brașov, multa sănătate. Și după, aceasta, cu voința lui Dumnezeu și a preacuratei maicii Domnului, m-a miluit Dumnezeu și mi-a dăruit să am în aceste zile o bucurie în adâncul inimei mele și să fiu socru. Până acum în viața mea n-am avut nuntă și n-am fost socru. Cum însă astăzi mi-a dăruit Dumnezeu dar de la prea iubită fiică a domniei mele, că de la prea iubitul meu fiu Dumnezeu știe când îmi va dăruia o așa veselie ca cea de acum dela prea iubită fiică a domniei mele. Deci vă rog pe domnia voastră ca pe niște prieteni ai noștri, să veniți și domnia voastră, căci vă chemăm să fiți și domnia voastră împreună cu noi la această veselie ce ni s-a dăruit de Dumnezeu. Și de va vrea Dumnezeu, ziua în care va fi, să știți domnia voastră că e să fie la nașterea lui Christos. Pentru asta vă rugăm pe domnia voastră. Și Dumnezeu să vă bucure. Scris în Dechemvrie 17".

⁴⁰ SJAN, Cluj, FPB, nr. 4591.

⁴¹ Ibid., nr. 5322.

⁴² Ibid., nr. 3422.

⁴³ Ibid., nr. 3359.

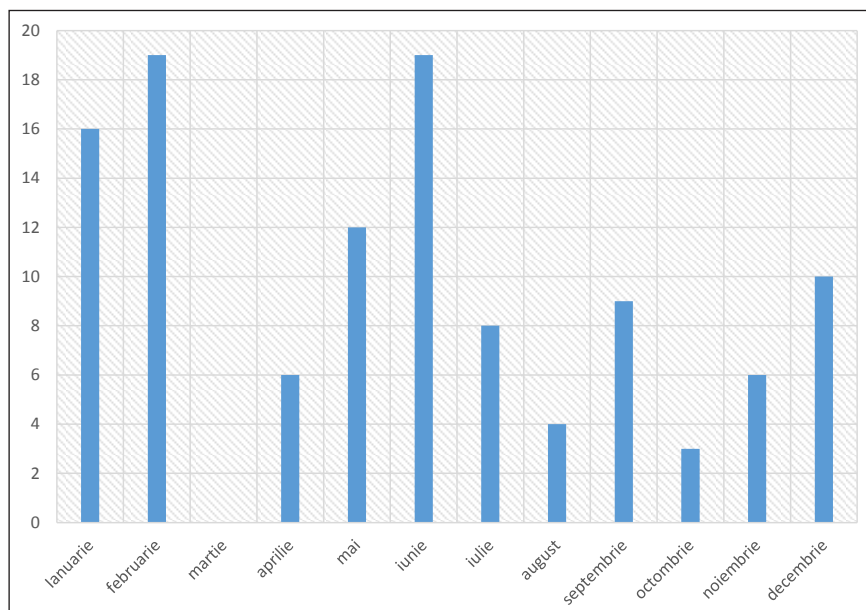
⁴⁴ Ibid., nr. 3184.

mirelui cât și a familiei miresei. În 1567 camerarul Caspar Bekes trimitea invitații pentru nunta sa cu Ana Farkas⁴⁵ dar și tatăl miresei, Wolfgang Farkas, făcea de asemenea invitații pentru nunta fiicei sale.⁴⁶

Cazurile în care mirii sunt emitenții invitației sunt sporadice. Un exemplu în acest sens: pe invitația la nunta lor din 1595 trimisă nobilimii din comitatul Crasna, Sigismund Báthori și Maria Cristierna apar împreună.⁴⁷

Când au fost trimise invitațiile?

Cele mai încărcate perioade pentru desfășurarea nunților erau lunile iunie, februarie și ianuarie. Se poate observa că nu regăsim date pentru luna martie, lună peste care, cu puține excepții, se suprapune perioada postului Paștelui. Ca metodă de lucru pentru identificarea datei nunții, atunci când aceasta nu este menționată în textul scrisorii, am folosit intervalul de două săptămâni de la data înscrisă ca moment al redactării. Am folosit acest interval în urma observației că, în majoritatea cazurilor în care este menționată și data la care va avea loc evenimentul, diferența dintre cele două date este de aproximativ 14 zile. Unele dintre invitații sunt atât de precise încât conțin și ora la care ar trebui să înceapă ceremonia, așa cum este cazul celei a Anei Teleki cu Nicolae Apafi, la care invitații erau așteptați “dimineața, la nouă ceasuri”.

⁴⁵ Ibid., nr. 3166.

⁴⁶ Ibid., nr. 3169.

⁴⁷ SJAN, Cluj, Fond familial Bánffy, seria 3, subseria 2, nr. 196, fila 196.

Masa și felicitările

Cu toate că nu ar fi necesare detalii de acest gen decât tangențial, informațiile referitoare la momentele ulterioare ceremoniei religioase nu pot fi ignorate. Ospetia, pentru binevoitori, sinceri sau falși, cum spune Bethlen, se putea face fie la casa mirelui fie la cea miresei, de regulă, în cadrul aceleiași ceremonii cu aceea ecleziastică. Corturile bogat decorate aflate în afara orașului Cașovia sunt locul în care s-a desfășurat masa pentru mulțimea participanților la nunta lui Gabriel Bethlen. Din partea Universității săsești au fost trimiși Ioan Schwarz, judele scaunului Sibiu precum și judele scaunului Sighișoara, Francisc Schasser.⁴⁸ Prezența reprezentanților și tipul cadourilor la nunțile-eveniment era discutată în cadrul întrunirilor Universității săsești. De exemplu, Magistratul Sibiului, într-o scrisoare din 1539 anunța pe bistrițeni de necesitatea discutării problemei plății cadourilor pentru nunta lui Ioan Zápolya cu Isabella.⁴⁹

Darurile primite de noul cuplu, pe lângă trusoul miresei și zestrea acesteia, vin și din partea invitaților. Cu cât mai de soi era invitatul, mirii puteau avea siguranța că vor primi daruri mai deosebite. De exemplu, de la orașele săsești, așa cum este și cazul invitaților noștri (Magistratul Sibiului ori al Bistriței), Nicolae Bethlen, la prima sa căsătorie primește o cupă mare pentru flori, dar și de la alții, a căror valoare, împreună, este de 700 de forinți.⁵⁰ Sume enorme au fost daruri de nuntă, așa cum este cazul fiicei negustorului venețian Daniel Nys, stabilit în Transilvania, care a primit de la tatăl său ca dar de nuntă 100.000 de ducăți.⁵¹

În cadrul scrisorii de invitație la nuntă adesea regăsim solicitări de obiecte necesare la servirea mesei: farfurii, cupe, boluri, alimente, cereale. Nuntă cu mulți invitați organizase și Grigore Erdély cu Ana, fiica lui Mihai Gyulay, în 1584 la Șintereag. Cerea bistrițenilor să-i împrumute în acest scop 200 de castroane de cositor “pe care i le va restitui fără pierderi”.⁵² Se pare că era chiar o obișnuință să apelezi la “dotarea” celor de la Bistrița căci și George Was de Țaga cerea judeiului primar al Bistriței să-i trimită 100 de castroane pentru nunta verișoarei sale la casa lui Nicolae Erdély din Șintereag.⁵³ Și Gaspar Chereny, comite al comitatului Turda, în invitația din 1570 transmisă Magistratului bistrițean pentru nunta fiicei sale, Barbara cu George Sido, adăuga rugămintea de a-i fi împrumutate tăvi, farfurii și oale de fier.⁵⁴ Christofor Báthory solicita bistrițenilor să-l trimită pe farmacistul

⁴⁸ Krauss, *Cronica*, 62.

⁴⁹ SJAN, Cluj, FPB, nr. 1409.

⁵⁰ Bethlen, *Descrierea*, 125.

⁵¹ Krauss, *Cronica*, 65.

⁵² SJAN, Cluj, FBP, nr. 5116.

⁵³ Ibid., nr. 5114.

⁵⁴ Ibid., nr. 3574.

orașului pentru confecționarea de marțipan și alte dulciuri, pentru nunta lui Ioan Galfy.⁵⁵ Francisc Kendi de Radnolth, comitele comitatului Târnava, solicita lui Caspar Budaki, judeului primar al orașului Bistrița, tot în vederea unei nunți, să cumpere cele necesare pe seama principelui și să facă rost de niște covoare.⁵⁶

Concluzii

Sursă excelentă pentru istoria socială, invitația de nuntă poate fi corelată cu foarte multe domenii ale vieții cotidiene, începând de la statutul social al mirilor și până la modalitatea de a relaționa la distanță în vederea procurării celor necesare pentru nuntă. Se evidențiază, din punct de vedere diplomatic, structura simplă, de scrisoare deschisă, cu sigiliu inelar și compunerea ei ca un act pragmatic, în majoritatea cazurilor. O altă concluzie se desprinde la nivelul tendinței doamnelor, a stăpânelor de a influența sau chiar de a jongla pe piața mariajelor, de a-și crea un cerc de cunoscuți în care să formeze cupluri.

La nivelul statutului social, uniunile s-au realizat între parteneri cu același statut social și economic, creându-se astfel o rețea socială strânsă, de rudenie, subsumată mediului nobiliar transilvănean.

NUPTIALIA FESTA AGEBANTUR: WEDDING INVITATIONS, A PRIMARY SOURCE FOR SOCIAL HISTORY IN PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA

Abstract

Among the rites of passage, wedding is an event that takes place consciously. In Principality of Transylvania, the wedding is still an arranged event so that the future partners are part of a social and financial mechanism. However, the wedding was a reason for joy and the event had been announced and celebrated publicly in terms of rank. For the event, both weddings and splices, the guests were announced through invitations. As a private document, written in private purposes, the wedding invitation can be a source for social history in general and for the history of marriage particularly. The analysis of a sample of over 100 wedding invitations offers an unique opportunity to highlight new issues of private life.

⁵⁵ Ibid., nr. 4534.

⁵⁶ Ibid., 3837.

Anexe

16 decembrie 1554

SJAN SIBIU, UV, nr. 596, hârtie, pecete de închidere pe verso

Prudentes ac circumspecti domini, amici nobis honorande, salutem et nostri commendationem. Quoniam divina providentia egregio domino Thomae Olaho, nepoti ex frater nostro, generosam domina Margaretham Bakyth, egregii quondam domini Ioannis Kendeffy relictam, secundum ritum et legem sancte Romane ac universalis ecclesiae in uxorem despondimus, quorum nuptiae Dei benignitate tertia die Februarii proxime venturi Posonii celebrantur. Quare dominationes vestras amicabiliter rogantis velint ad diem predictum Posonium amicitiae nostrae respectu unum vel duos ex eis ad nos mittere et nos ad nuptias ipsius nepotis nostri presentia eorum nomine publico condecorari. In quo dominationes vestre per eum facient nobis longe gratissima pari officio amicitiae recompensanda. Quas in reliquo feliciter valere optamus. Datum Viennae, 16 Decembris, anno Domini 1554.

Vester Strigoniensis,
manu propria

Pe verso: Prudentibus et circumspectis dominis magistro civium, iudicibus et iuratis civibus Cibieniensis etc., dominis et amicis nobis honorandis.

*Invitația la nunta regelui Ioan
Zápolya cu Isabella (după
Veress E. Izabella királyné
1519–1559, Budapesta, 1901).*

EVOLUȚIA FUNCȚIEI DE CĂPITAN GENERAL ÎN TRANSILVANIA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA ȘI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

*Florin Nicolae Ardelean**

Cuvinte cheie: căpitan general, Transilvania, armată, ierarhie militară, nobilime

Keywords: captain general, Transylvania, army, military hierarchy, nobility

Căpitanul general, numit uneori și general suprem sau general al țării, ocupa cea mai înaltă poziție în ierarhia militară a Principatului Transilvaniei. Deținătorul acestei funcții era locțiitorul principelui la conducerea armatei și exercita, pe durata limitată a mandatului său, o parte din prerogativele militare princiare. În primele decenii de existență ale Principatului autonom s-au definit statutul și atribuțiile specifice acestei funcții militare. În această perioadă căpitanul general își exercita autoritatea o perioadă limitată de timp, de obicei pe durata unei singure campanii militare. Deținătorii acestei importante poziții erau de obicei nobili cu experiență militară, aflați în bune relații cu principele ardelean.¹ În continuare, vom analiza evoluția acestei funcții din perioada stăpânirii lui Mihai Viteazul în Transilvania, până la mijlocul secolului al XVII-lea.

Moise Székely

Pe durata stăpânirii sale în Ardeal, Mihai Viteazul a menținut funcția de căpitan general, pe care a acordat-o inițial lui Moise Székely. Originar din scaunul Odorhei, Moise Székely făcea parte din elita militară a secuimii (*lófő*). Familia din care provenea acesta era de condiție economică medie. De altfel, proprietățile moștenite de Moise Székely în scaunul Odorhei s-au limitat la o posesiune

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: florinardelean1@yahoo.com

¹ În legătură cu evoluția funcției de căpitan general în a doua jumătate a secolului al XVI-lea vezi Florin Nicolae Ardelean, "Military Leadership in the Transylvanian principality. The captain general in the second half of the Sixteenth Century," *Banatica* 26/II (2016): 337–349.

mai importantă, Șimonești (*Semjénfalva*).² Viitorul principe al Transilvaniei și-a început cariera la curtea lui Ștefan Báthory. În anul 1575, pe când avea în jur de 25 de ani, a participat la bătălia de la Sânpaul, unde a primit comanda unui corp de oaste alcătuit din secui. Apoi l-a însoțit pe Ștefan Báthory în Polonia.³ Aici a slujit în oastea de curte a regelui, având în subordine 6 călăreți.⁴ Întors în Transilvania, Moise Székely s-a afirmat ca un comandant militar important în timpul războiului anti-otoman din anii 1591–1606. În iunie 1594, Székely a fost cel care l-a reprezentat pe principele Sigismund Báthory în tratativele cu sârbii de la Vârșeț.⁵ În anii următori, a participat la luptele împotriva turcilor, atât în zona Banatului, cât și în Țara Românească. În acest context, s-a creat o legătură strânsă între fruntașul secui și Mihai Viteazul. Devenit stăpân al Transilvaniei, în urma bătăliei de la Șelimbăr, Mihai Viteazul l-a numit numit căpitan general pe Moise Székely, după ce l-a destituit din această funcție pe Gaspar Kornis. Aceste evenimente au avut loc la sfârșitul anului 1599.⁶ Alegerea domnitorului român a fost motivată de bunele relații pe care le avea cu Moise Székely, precum și de încrederea pe care o avea în secui.⁷

Într-o scrisoare din data de 18 aprilie 1600, domnitorul român i se adresează lui Moise Székely cu formula: *Moysi Székely exercitus nostri generali*, cerându-i să îi scutească de obligațiile militare pe 8 locuitori ai capitalei prin ciare pe temeiul slujbei la curte, în subordinea provizorului George Pitar.⁸ Din conținutul documentului reiese că una dintre atribuțiile importante ale căpitanului general era aceea de a oferi scutiri de la efectuarea îndatoririlor militare. O măsură importantă luată de noul căpitan general a fost să organizeze corpurile de oștire pe neamuri, despărțindu-i pe unguri de români, sârbi și poloni.⁹ În iunie 1600, căpitanul general al Transilvaniei se afla la Hotin, în fruntea trupelor fidele domnitorului român.¹⁰ Profitând de lipsa lui Mihai Viteazul,

² Judith Balog, *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében* (Cluj-Napoca, 2005), 196.

³ János Várfalvi Nagy, "Székely Mózes," I, *Századok* (1869): 526–527.

⁴ Andrei Veress, *Fontes Rerum Hungaricarum*, vol. III, *Rationes Curiae Stephani Báthory Regis Poloniae Historia Hungariae et Transilvaniae Illustrantes (1576–1586)* (Budapest, 1918), doc. I, *Regestum Aulae Sacre Regis Stephani*, 81–82.

⁵ Petru P. Panaiteșcu, *Mihai Viteazul* (București, 1936), 46; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV (București, 1932), doc. 45, 78.

⁶ *Mihai Viteazul în conștiința europeană. Documente externe*, vol. I, ed. Ion Ardeleanu, Vasile Arimia, Gheorghe Bondoc (București, 1982), doc. 124, 332–337.

⁷ Lajos Szádeczky-Kardoss, *A székely nemzet története és alkotmánya* (Budapest, 1927), 139.

⁸ Veress, *Documente*, vol. VI, doc. 80, 84–85.

⁹ Leonardus Basilius, "Naratio De Rebus Transylvanicis (1599–1604)," în Radu Constantinescu ed., *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române 1590–1630. Documente externe* (București, 1981), 315–316.

¹⁰ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, doc. 188, 509–511.

care se afla la Iași, Székely, alături de alți nobili transilvăneni precum Gaspar Sibrik și Gheorghe Makó, au trecut Nistrul în Polonia pentru a i se alătura lui Sigismud Báthory.¹¹ După această trădare, Székely a primit comanda trupelor lui Sigismund Báthory, păstrând probabil și funcția de căpitan general.¹²

Chiar dacă era de confesiune unitariană, Moise Székely a fost un colaborator de încredere al principilor catolici din familia Báthory.¹³ Funcția de căpitan general a fost o etapă importantă în cariera sa politică. La fel ca și în cazul unor antecesorii din secolul al XVI-lea (Ștefan Báthory și Ștefan Bocskay)¹⁴, deținerea autorității militare supreme a fost un pas important pentru obținerea tronului princiar. Deși nu făcea parte dintr-o mare familie nobiliară, Moise Székely a avut o ascensiune politică impresionantă, în contextul favorabil creat de războiul anti-otoman. Experiența militară a acestui personaj istoric este incontestabilă, chiar dacă deciziile sale politice nu s-au dovedit a fi întotdeauna foarte inspirate.

Ștefan Csáky

Ștefan Csáky s-a numărat printre liderii rebeliunii împotriva lui Mihai Viteazul. Acesta a preluat titlul de căpitan general la începutul lunii septembrie 1600.¹⁵ În dieta de tabără de la Turda din data de 6 septembrie 1600, noul căpitan general (*Stephanus Chaky de Kerezzegh, capitaneus generalis*) a încercat să mobilizeze armata transilvăneană împotriva domnului român, solicitând și sprijinul generalul Giorgio Basta.¹⁶ Profitând de lipsa lui Mihai Viteazul și a lui Moise Székely, aflat în Polonia, Csáky a păstrat pentru sine autoritatea militară supremă, precum și alte prerogative princiare. Această situație se reflectă și în

¹¹ Ibid., doc. 226, 618–619; doc. 228, 643. Alte surse indică faptul că Moise Székely, împreună cu complicități săi, au trecut în Polonia prin părțile nordice ale Transilvaniei, Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria romanilor* (în continuare Hurmuzaki), ed. Nicolae Densușianu, IV/1 (București, 1882), doc. CV, p. 115; doc. CVI, 116.

¹² Ibid., doc. 226, 622.

¹³ István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe. Ethnic Diversity, Denominational Plurality and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)* (Leiden, Boston, 2009), 150.

¹⁴ Ardelean, "Military Leadership," 346–347.

¹⁵ În data de 5 septembrie Ștefan Csáky, în calitate de căpitan general, adresa o scrisoare de mobilizare secuilor din scaunul Mureș, vezi Hurmuzaki, IV/1, doc. CXI, 122. O altă scrisoare semnată în calitate de căpitan general a fost expediată în data de 4 septembrie, cf. Liviu Cîmpeanu, "Liga nobiliară de la Turda și „revoluția” Transilvaniei împotriva lui Mihai Vodă (1–18 septembrie 1600)," *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu XXIV* (2017): 45, nota 27.

¹⁶ Sándor Szilágyi, ed., *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* (în continuare MCRT), vol. IV (Budapest, 1878), doc. LIX, 533–537.

titulatura asumată într-o scrisoare adresată împăratului Rudolf al II-lea în data de 20 octombrie 1600: *Ego Stephanus Chiaky de Kereszegh, Generalis Capitaneus Exercituum, et Consiliarius Supremus Transylvaniae*.¹⁷ În aceste condiții, nobilul ardelean a chemat o nouă dietă la Cluj, în perioada 21 ianuarie–8 februarie 1601, pe care a prezidat-o tot în calitate de căpitan general (*Nos Stephanus Chyaky de Keresszeg generalis capitaneus regni Transsylvaniae*).¹⁸ În prejma bătăliei de la Guruslău atât Ștefan Csáky, cât și Moise Székely au fost desemnați de principele Sigismund ca și căpitani generali.¹⁹ Atâta timp cât a exercitat funcția de căpitan general, Ștefan Csáky a fost preocupat să consolideze tabăra nobilimii rebele, încercând să atragă de partea sa toate trupele transilvănene, dar și grupurile de mercenari străini ce au luptat alături de Mihai Viteazul. Printre cei vizați de Csáky s-au numărat cazacii, haiducii și sârbii din oastea domnului român.²⁰ Un alt grup de soldați abordați de căpitanul general au fost membrii așa numitului ordin al vitejilor (*vitézlő rend*). Din promisiunile făcute acestora reiese faptul că, în contextul politic din acea perioadă, autoritatea căpitanului general era mult sporită, similară cu cea a unui principe ales. În primul rând, Csáky promitea iertarea tuturor pentru colaborarea cu Mihai Viteazul, menținerea donațiilor făcute de domnitorul român, o soldă lunară de 5 florini și posibilitatea veteranilor de se așeza în satele domeniului fiscal.²¹

Spre deosebire de contemporanul și rivalul său, Moise Székely, Csáky era un reprezentant al marii nobilimi.²² La mijlocul secolului al XVI-lea, familia Csáky deținea 250,5 porți fiscale doar în Bihor, numărându-se printre marii proprietari ai acestui comitat, alături de alte familii precum Bajony, Telegdy și Török.²³ Domeniile întinse ale familiei i-au permis lui Ștefan Csáky să joace un rol activ încă din prima fază a războiului anti-otoman. Cu ocazia campaniei organizate de principele Sigismund în anul 1595, Ștefan Csáky a sosit în tabăra de la Codlea, însoțit de 100 de călăreți.²⁴ După bătălia de la Șelimbăr, Csáky

¹⁷ Hurmuzaki, IV/1, doc. CLI, 175.

¹⁸ MCRT, vol. IV, doc. LXXVI, 577.

¹⁹ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români* (Cluj, 1928), 150.

²⁰ Hurmuzaki, IV/1, doc. CXXXII, 148–149.

²¹ Veress, *Documente*, vol. VI, doc. 172, 175–176.

²² Familia Csáky a primit primele domenii importante în comitatul Bihor, Adrian și Cheresig, de la Sigismund de Luxemburg. În secolele următoare patrimoniul familiei s-a extins și câțiva reprezentanți au ocupat funcții importante în Transilvania, Klára Papp, *Az Erdélyi Csákyak* (Cluj-Napoca, 2011), 19–26.

²³ Ferenc Maksay, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, vol. I (Budapest, 1990), 239–253; Zsigmond Jakó, *Bihar megye a török pusztítás előtt* (Budapest, 1940), 190; Liviu Borcea, "Conscrierea comitatului Bihor din 1552," *Crisia XXIV* (1994): 233–282.

²⁴ Ioachim Crăciun, "Scrisoarea lui Petru Pellerdi privitoare la ajutorul dat de Sigismund

s-a numărat printre colaboratorii apropiați ai lui Mihai Viteazul, fiind numit în consiliul princiar.²⁵ Domnul român i-a încredințat atribuții militare, precum mobilizarea armatei țării pentru un asediu al Timișoarei, care însă nu s-a mai realizat.²⁶ Ștefan Csáky a profitat de funcțiile politice deținute pentru a consolida și spori patrimoniul familiei. Profitând de influența sa politică, a încercat să recupereze castelul Adrian (*castellum Adoryan*) și domeniul acestuia. În acest sens a obținut și sprijinul lui Mihai Viteazul, care a solicitat autorităților habsburgice să redea castelul și domeniul proprietarului legitim.²⁷ Tot domnul român a fost cel care i-a dăruit lui Csáky domeniul Aghireș (ce cuprindea 40 de sate), pentru credința și meritele militare dovedite mai cu seamă în campania din Moldova²⁸. Trecerea de partea Habsburgilor i-a adus noi posesiuni. Pentru a-și asigura sprijinul influentului nobil ardelean, reprezentanții guvernării habsburgice i-au dăruit acestuia două cetăți în Ungaria regală, Sáros și Szádvár.²⁹ Revenit în anul 1601 la conducerea Transilvaniei, principele Sigismund Báthory i-a dăruit lui Ștefan Csáky cetatea Făgăraș. Actul de la 10 iunie 1601 era doar confirmarea unei stări de fapt, deoarece Csáky stăpânea Făgărașul încă din perioada ce a urmat bătăliei de Mirăslău, ca o recunoaștere a Stărilor ardeleni pentru rolul său în izgonirea lui Mihai Viteazul.³⁰ În contextul crizei politice din anul 1600, Ștefan Csáky de Cheresig a fost acuzat, cu temeii, că urmărirea obținerea titlului de principe. La fel ca și alți contemporani ai săi, Csáky a ales să schimbe tabăra politică atunci când s-a ivit oportunitatea. Într-o scrisoare adresată lui Basta (10 mai 1601, Cluj), Csáky îl asigură pe interlocutorul său că el a rămas întotdeauna fidel Casei de Habsburg, chiar dacă a fost uneori nevoit să treacă de partea turcilor. Csáky își justifică gestul politic prin pericolul reprezentat de turci și de tătari, care cu ușurință pot ajunge la granițele țării pentru a distruge și a jefui.³¹ Pentru Ștefan Csáky, cariera militară a fost complementară celei politice. Funcția de căpitan general a fost un pretext pentru exercitarea unei autorități similare cu cea princiară.

După ce Transilvania a intrat încă odată în stăpânirea Habsburgilor, comanda supremă a armatelor, precum și alte atribuții de natură politică, juridică și administrativă au fost acordate generalului Giorgio Basta. În ceea ce

Báthory lui Mihai Viteazul în campania din 1595,” *Anuarul Institutului de Istorie Națională* VI (1935): 7.

²⁵ Panaitescu, *Mihai Viteazul*, 161–162.

²⁶ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, doc. 228, 642–643.

²⁷ MCRT, vol. IV, doc. XXXVIII, 490–491; Veress, *Documente*, vol. VI, 27–28.

²⁸ Veress, *Documente*, vol. VI, doc. 138, 145–146.

²⁹ András Veress, *Basta György hadvezér levelezése és iratai, 1597–1607*, vol. I (Budapest, 1913), doc. 584, 433–436.

³⁰ Veress, *Documente*, vol. VI, doc. 358, 375–379.

³¹ Veress, *Basta*, vol. I, doc 730, 545.

privește aspectele militare ale guvernării Transilvaniei, titulatura sa oficială era de: *supremum generalem et campiductorem exercitus Trausiluanici*.³²

Ladislau Gyulaffi de Ratooth

În anul 1605, funcția de căpitan general al Transilvaniei a fost acordată de Ștefan Bocskay lui Ladislau Gyulaffi de Ratooth. Acesta provenea dintr-o veche familie nobiliară din vestul Ungariei (*Transdanubia*). Tatăl său, Ladislau Gyulaffi (cel Bătrân) a fost un celebru comandant de oști ce s-a afirmat în cadrul luptelor anti-otomane de la mijlocul secolului al XVI-lea. După ce a participat la mai multe campanii militare în tabăra pro-habsburgică, în anul 1568 s-a mutat în Transilvania, devenind unul dintre cei mai importanți comandanți militari de la curtea lui Ștefan Báthory.³³ În anul 1575, bătrânul Ladislau Gyulaffi a condus armata lui Ștefan Báthory în bătălia de la Sânpaul, împotriva pretendentului Gaspar Bekes.³⁴ Pentru meritele sale, Gyulaffi a fost răsplătit cu castelul de la Cehu Silvaniei și domeniul acestuia.³⁵ Tânărul Ladislau a fost unul dintre cei 4 copii ai celebrului comandant militar ce a fost supranumit *Achiles Hungaricus*.³⁶ Deși nu a reușit să își egaleze tatăl, tânărul Ladislau Gyulaffi a avut o carieră militară și politică impresionantă. În lipsa lui Bocskay, care se afla în Ungaria regală, căpitanul general Gyulaffi (... *Consiliarius, per Transsylvaniam generalis capitaneus*...) a ajuns să exercite mai multe atribuții princiare, precum dreptul de a chema stările la dietă.³⁷ Pe lângă funcția militară supremă, Gyulaffi deținea și poziția de comite al Solnocului de Mijloc. În anii anteriori s-a numărat printre susținătorii lui Sigismund Báthory, de la care a primit pentru o scurtă perioadă, în anul 1601, căpitănia cetății Gherla.³⁸

În ianuarie 1605, Ladislau Gyulaffi a asediat cetatea Sătmarului, cu o armată de 4.000 de oameni. După ocuparea acestei cetăți, în data de 22 ianuarie,

³² MCRT, vol. V, doc. IX, 107.

³³ Sándor Takáts, *Régi magyar kapitányok és generálisok* (Budapest, 1922), 259–293.

³⁴ Sándor Szilágyi, “Békes Gáspár versengése Báthori Istvánnal (1571–1575),” *Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve I* (1859–1861): 114.

³⁵ Takáts, *Régi magyar*, 289; Imre Lukinich, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711* (Budapest, 1918), 348; Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. IV (Pest, 1853), 481.

³⁶ Takáts, *Régi magyar*, 290.

³⁷ MCRT, vol. V, doc. XX, 381–382; Costin Feneșan, *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea* (Timișoara, 2001), 44–45.

³⁸ Gheorghe Sebestyén, “Cronologia cetății Gherla (II),” *Studii și Materiale de Istorie Medie XVII* (1999): 224; László Makkai, *Szolnok-Dobokamegye Magyarországnak pusztulása a XVII. Századelején* (Cluj, 1942), 6–7; Gabriel-Virgil Rusu, *Gherla cetatea lui Martinuzzi* (Cluj-Napoca, 2013), 381.

și-a continuat înaintarea în Transilvania.³⁹ Căpitanul general a renunțat la majoritatea trupelor din Ungaria regală mizând pe loialitatea Stărilor ardelene.⁴⁰ Secuimea și o parte a nobilimii loiale lui Bocskai s-a adunat în tabără la Dumbrăveni. Sașii, împreună cu câțiva reprezentanți ai nobilimii, sprijiniți de garnizoanele habsburgice rămase în Transilvania, au continuat să facă opoziție noului principe. Conducătorul trupelor pro-habsburgice, Gheorghe Rácz, a inițiat un atac surprinzător asupra trupelor adunate de Gyulaffi la Dumbrăveni (4.500 de oameni⁴¹), obținând o victorie categorică în data de 18 mai. În acest context, Bocskai s-a îndreptat cu armata sa spre Oradea, ce se afla încă în mâinile Habsburgilor, și a trimis 1.000 de călăreți în sprijinul lui Gyulaffi, care asedia Mediașul.⁴² Cele mai importante acțiuni militare ale lui Gyulaffi în Transilvania, în vara anului 1605, au fost asediile celor două orașe săsești: Mediaș și Sighișoara.⁴³ Cetatea Făgăraș a trecut de partea lui Bocskai după ce soldații din garnizoană și-au ucis căpitanul, pe Johann Glatz.⁴⁴ Pe când se afla sub zidurile Sighișoarei, Gyulaffi a primit un sprijin important din Moldova, constând în 5.000 de curteni și tătari.⁴⁵ În descrierea pe care o face acestor asedii, cronicarul Szamosközy menționează un episod relevant pentru exercitarea autorității căpitanului general. Este vorba despre un act de justiție militară prilejuit de insubordonarea unui căpitan de haiduci, Andrei Székely. Acesta se făcea vinovat de părăsirea taberei, fără acordul căpitanului general, pentru a captura niște cirezi de vite. Cu ocazia incursiunii nelegitime, căpitanul de haiduci a ajuns într-un târg din Secuime unde, într-o încăierare, a ucis cinci oameni. Vinovatul a fost condamnat la moarte prin spânzurare.⁴⁶ Din această relatare putem deduce că una dintre cele mai importante sarcini ale căpitanului general era organizarea trupelor și menținerea coeziunii armatei. Căpitanul general era

³⁹ Georg Kraus, "Tractatus rerum tam bellicarum..." în Joseph Kemény, ed., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens* (Klausenburg, 1839), 198.

⁴⁰ Cronicarul Georg Kraus remarcă faptul că oastea lui Gyulaffi era alcătuită din haiduci, însă trimisul principelui Bocskai nu s-a așteptat la opoziție din partea stărilor ardelene, Ibid., 203.

⁴¹ "Liber annalium raptim scriptus per Michaellem Veyss," în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol. V (Brașov, 1909), 176

⁴² Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV (București, 1902), LIII; László Makkai, Zoltán Szász, coord., *History of Transylvania*, vol. I (New York, 2001), 762; Kraus, "Tractatus rerum," 203–206.

⁴³ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici* (în continuare CFLO), ed. Josephus Trausch, vol. I (Brașov, 1847), 235.

⁴⁴ CFLO, 233; Johannis Goebel, Georgius Wachsmann, "Chronica Civitatis Schaesburgensis 1514–1663," Joseph Kemény, ed., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens* (Klausenburg, 1839), 106.

⁴⁵ Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, 187; Hurmuzaki, IV/1, doc. CCCLI, 409–411; Iorga, *Studii și documente*, vol. IV, LIV.

⁴⁶ Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, 188.

dator să impună respectarea regulamentelor militare ce se redactau de obicei cu ocazia fiecărei campanii și să coordoneze toate mișcările trupelor. Incursiunile de jaf erau obișnuite, însă erau realizate cu știrea și cu aprobarea căpitanului general. De asemenea, putem bănuși că deținătorul funcției de căpitan general avea și atribuții juridice, în special în situațiile grave, precum cele de insubordonare. Căpitanul general se ocupa uneori și de aspectele financiare ale campaniilor militare. Deși existența unor funcționari care se ocupau exclusiv cu plata soldelor este atestată în documentele din epocă⁴⁷, uneori căpitanul general era cel care rezolva și aceste aspecte. Astfel, pe când asedia Sighișoara, Gyulaffi a fost nevoit să solicite un împrumut pentru a plăti soldele a 800 de oameni aflați în subordinea sa.⁴⁸ Gyulaffi a murit la data de 28 iunie 1606 fără a finaliza cele două asedii.⁴⁹ La vestea sosirii lui Bocskay în Transilvania, toate stările ardelenene au decis să îl recunoască pe noul conducător al Transilvaniei.⁵⁰

Pentru Ladislau Gyulaffi, exercitarea funcției de căpitan general a însemnat apogeul carierei sale politice și militare. Funcțiile deținute anterior (căpitan de Gherla și comite al Solnocului Mijlociu) i-au conferit experiența militară necesară exercitării funcției militare supreme. Un factor important în alegerea sa a fost și loialitatea față de Ștefan Bocskay, pe care l-a reprezentat nu doar în calitate de comandant militar, dar și de locțiitor la conducerea Transilvaniei.

Sigismund Rákóczi

În anul 1606, funcția de căpitan general a fost acordată lui Sigismund Rákóczi, cel care în anul următor a fost ales principe al Transilvaniei. După ce a obținut jurământul de credință al stărilor ardelenene, principele Bocskay a plecat la Cașovia, lăsând guvernarea Transilvaniei pe seama noului căpitan general.⁵¹ La fel ca și predecesorul său, Rákóczi prezida dietele transilvănene, titulatura sa oficială fiind de: *...consiliarius per Transylvaniam, generalis capitaneus et gubernator, necnon comes comitatus Borsodiensis...*⁵²

Sigismund Rákóczi a avut o carieră politică și militară remarcabilă. Meritele militare, o căsătorie avantajoasă precum și succesul în afaceri comerciale (în

⁴⁷ Una dintre cele mai vechi mențiuni ale funcției de *fizetömaster* datează din 1594, MCRT, vol. III, 440–442.

⁴⁸ *Székelváltár 1219–1776*, ed. Samu Barabás (Budapesta, 1934), 354–355.

⁴⁹ Nagy, *Magyarország családai*, vol. IV, 482.

⁵⁰ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580–1658)*, ed. Ștefania Gáll Mihăilescu (București, 1993), 142.

⁵¹ Stephan Katona, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et Illyricarum concinnata a Stephano Katona, metropolitanae Colocensis ecclesiae canonico*, vol. III (Buda, 1796), 211; “Auszug aus der Chronik von Simion Massa und Marcus Fuchs,” în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol. V (Brașov, 1909), 336.

⁵² MCRT, vol. V, doc. XXXVIII, 421.

special comerțul cu vin) l-au ridicat din rândurile micii nobilimi comitatense în rândurile aristocrației. Născut în anul 1544 în localitatea Felsővadász, Sigismund Rákóczi s-a numărat printre familiarii lui Gabriel Perényi. În anul 1575, în bătălia de la Sânpaul, s-a aflat printre nobilii maghiari ce au luptat de partea pretendentului Gaspar Bekes. Și-a început cariera militară ca și ofițer de rang inferior în garnizoana cetății Szendrő. Mai apoi, a deținut pentru câțiva ani funcția de căpitan al cavaleriei maghiare din cetate, iar în 1586 a fost numit căpitan general al cetății Szendrő. Un an mai târziu (în 1587) s-a căsătorit cu Judit Alaghy, văduva lui András Mágochy, moștenind astfel câteva domenii importante precum Munkacs, Torna și Lednik. În octombrie 1588, s-a aflat în fruntea unui detașament de 800 de călăreți în bătălia de la Szikszó, contribuind decisiv la obținerea victoriei.⁵³ Din anul 1604, s-a alăturat revoltei anti-habsburgice conduse de Ștefan Bocskay, devenind unul dintre cei mai puternici și influenți nobili din anturajul acestuia.

Atâta timp cât Sigismund Rákóczi și-a exercitat mandatul de căpitan general (probabil până la data de 9 februarie 1607 când a fost ales principe), Transilvania nu a fost implicată în conflicte militare. Deși anul 1606 a fost un an pașnic, Rákóczi a fost preocupat cu organizarea militară a țării. Dieta întrunită în Cluj, la mijlocul lunii mai 1606, a stabilit obligațiile militare ale stărilor ardelenne după cum urmează: nobilimea contribuia la oastea țării cu 500 de călăreți și 500 de pedestri, sașii plăteau o sumă de bani suficientă pentru întreținerea a 1.000 de călăreți, iar secuii contribuiau cu 2.000 de călăreți și 1.000 de pedestri.⁵⁴ Dieta parțială a nobilimii, întrunită la Alba Iulia în 13–16 iulie 1606, a reluat problema organizării militare în comitate, stabilind contribuția militară a nobilimii ardelenne la un total de 393 de călăreți și 252 pedestri.⁵⁵

Odată ales principe, Sigismund Rákóczi l-a desemnat ca și căpitan general (*generalis capitaneus*) pe Pancrațiu Sennyey.⁵⁶ Mandatul său a fost de scurtă durată, iar modul în care și-a exercitat autoritatea de conducător suprem al armatei ardelenne nu se cunoaște. Demnă de remarcat este însă cariera sa militară și diplomatică anterioară anului 1607.

Pancrațiu Sennyey

Pancrațiu Sennyey provenea dintr-o familie nobiliară maghiară, originară din comitatul Vas.⁵⁷ În anul 1583 se afla în cetatea Satu-Mare, unde comanda

⁵³ Zsolt Trócsányi, "Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése)," *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1978 (Debrecen, 1979): 57–111; Sándor Szilágyi, *A Rákóczyak Kora Erdélyben*, vol. I (Pest, 1868), 2–24.

⁵⁴ MCRT, vol. V, doc. XXXII, 410–411.

⁵⁵ Ibid., doc. XXXVIII, 423.

⁵⁶ Ibid., doc. LIX, 483.

⁵⁷ Nagy, *Magyarország családai*, vol. X, 142–145. La mijlocul secolului al XVI-lea proprietățile

cavaleria maghiară din garnizoană.⁵⁸ Încă de la începutul războiului anti-otoman (1593–1606), Sennyey s-a aflat la curtea principelui Sigismund Báthory, unde a ocupat o poziție influentă, poate și datorită faptului că era catolic. Pentru serviciile aduse principilor ardeleni, a fost răsplătit cu proprietăți în secuime (localitatea Ruseni în scaunul Kézdi) și în părțile nordice ale comitatului Bihor (Tarcea, Galoșpetreu, Peștere, Chistag și Călățea).⁵⁹

În anul 1594, Sennyey a fost reprezentantul lui Báthory la întâlnirea cu Sinan pașa, de la Mohács.⁶⁰ Revenit în țară a primit comanda unui corp de oaste mobilizat pentru apărarea frontierei cu Moldova.⁶¹ În anul 1596, a făcut parte din oastea trimisă de Sigismund Báthory în Țara Românească, alături de Albert Kiraly, Ioan Szelestey, Francis Nagy și Francisc Thury.⁶² După ce principele Sigismund a părăsit Transilvania, Pancrațiu Sennyey a devenit un sprijinitor activ al scurtei guvernări habsburgice. În acest context, a încercat să îl atragă pe domnul Moldovei, Ieremia Movilă, de partea taberei anti-otomane.⁶³ Sennyey și-a menținut poziția influentă și în timpul scurtei domnii a cardinalului Andrei Báthory, pentru care a efectuat o misiune diplomatică în Țara Românească.⁶⁴ Mai apoi, s-a numărat printre susținătorii lui Mihai Viteazul. La început, Sennyey nu s-a alăturat facțiunii rebele conduse de Ștefan Csáky, iar în bătălia de la Mirăslău a luptat alături de Mihai Viteazul.⁶⁵ În consecință, dieta de la Cluj, din 21 ianuarie–8 februarie 1601, l-a întemnițat la Gurghiu, alături de alți partizani ai domnitorului român.⁶⁶ După eliberarea din captivitate, Sennyey a trecut de partea nobilimii filo-otomane.⁶⁷ În anul 1607, când deținea probabil și demnitatea de căpitan general, a fost trimis într-o misiune diplomatică la

familiei Sennyey în comitatul Vas cuprindeau 5 porți și jumătate, vezi Ignacz Acsady, *A Magyar nemesseg és birtokviszonyai a Mohacs vesz után* (Budapest, 1890), 62.

⁵⁸ *Călători străini despre Țările Române*, M. Holban, M. Alexandrescu Dresca Bulgaru, P. Cernovodeanu, eds., vol. II (București, 1973), 533, 597.

⁵⁹ Miklós Lázár, *Erdély főispánjai 1540–1711* (Budapest, 1889), 75; Lukinich, *Erdélyterületi*, 148.

⁶⁰ Lázár, *Erdély főispánjai*, 75.

⁶¹ Din mai multe surse narative reiese că Pancrațiu Sennyey a îndeplinit această sarcină de mai multe ori: în 1595, 1596 dar și în 1597, vezi *Călători străini*, vol. IV, 12, 66–67, 73.

⁶² Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, 107–108.

⁶³ Veress, *Documente*, vol. VI, doc. 109, 175; doc. 112, 179.

⁶⁴ Ștefan Szamosközy, *Istoria Transilvaniei 1598–1599, 1603*, Cartea a V-a, Partea a V-a, fragment publicat în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, coord. Vasile Arimia, Gheorghe Bondoc, Tudor Bucur, vol. II (București, 1983), 164.

⁶⁵ Lajos Szádeczky, *Erdély és Mihály Vajda Története, 1595–1601* (Timișoara, 1893), 197.

⁶⁶ Leonardus Basilius, *Naratio de Rebus Transsylvanicis (1599–1603)*, în *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române 1590–1630, Documente externe*, ed. Radu Constantinescu (București, 1981), 318–319; Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, 147–148.

⁶⁷ Lajos Szádeczky, *Erdély és Mihály Vajda*, 263.

curtea împăratului Rudolf. Unul dintre obiectivele acestei misiuni a fost recuperarea cetăților Hust și Chioar, care trecuseră în stăpânirea Casei de Habsburg în anii anteriori.⁶⁸

Înainte de a deveni căpitan general, Sennyey a ocupat mai multe funcții politice, administrative și militare precum: mai marele curții princiare (*főudvarmester*), consilier princiar, căpitan de Várhegy (azi Chinari, România), căpitan al cetății Gherla (1603), jude de Trei Scaune, căpitan general al secuilor (1598)⁶⁹ și comite de Târnave. Un moment important în cariera militară a lui Sennyey a fost bătălia de la Șelimbăr (28 octombrie 1599), în care a ocupat funcția de vice-căpitan general al oștirii transilvănene, fiind al doilea ofițer în ierarhie după căpitanul general de atunci, Gaspar Kornis.⁷⁰

În cazul lui Pancrațiu Sennyey se poate constata o îmbinare armonioasă a carierei militare cu cea diplomatică. La fel ca majoritatea contemporanilor săi, Sennyey a schimbat adesea taberele politice, fiind pe rând partizan al Casei de Habsburg (în serviciul lui Sigismund Báthory și a lui Mihai Viteazul), dar și al facțiunii nobiliare filo-otomane. În ceea ce privește cariera militară a lui Sennyey, se poate constata o ascensiune lentă, de la o funcție de importanță redusă (căpitan al cavalerie maghiare din garnizona cetății Satu-Mare) în 1583, până la cea mai înaltă funcție din ierarhia militară transilvăneană, în anul 1607. La fel ca și ceilalți căpitani generali din această perioadă, Sennyey a avut o experiență militară considerabilă, fiind implicat în numeroase bătălii, prilejuite de războiul turco-habsburgic din anii 1591–1606 (ex: Șelimbăr, Mirăslău etc.).

Andrei Nagy

În timpul principelui Gabriel Báthory nu sunt cunoscuți deținători ai funcției de căpitan general, deoarece acest principe a preferat să își exercite personal atribuțiile militare.⁷¹ Deși nu a avut nevoie de un locțiitor în fruntea armatei, Báthory a fost nevoit să confere atribuții militare sporite lui Andrei Nagy, conducătorul haiducilor. Fără îndoială, haiducii au jucat un rol crucial în ascensiunea lui Gabriel Báthory la tronul Transilvaniei și au constituit o parte însemnată a forțelor militare ale principatului.

În februarie 1608, a avut loc la Debrecen o întâlnire între Gabriel Báthory și reprezentanții haiducilor. În cadrul acestei întâlniri au fost negociați termenii colaborării dintre viitorul principe al Transilvaniei și cei care s-au dovedit susținătorii săi cei mai importanți. Cei doi conducători ai haiducilor, Andrei Nagy

⁶⁸ MCRT, vol. V, doc. LXX, 529; Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XX (București, 1911), doc. CCCX, 378; “Liber annalium,” 200.

⁶⁹ Székely Oklevéltár, 1264–1707, vol. IV, ed. Károly Szabó (Cluj, 1895), doc. 746, 133–134.

⁷⁰ Lázár, *Erdély főispánjai*, 75–77.

⁷¹ Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata. 1540–1690* (Budapest, 1980), 338.

și Ioan Elek, deveneau practic consilieri ai principelui. Báthory promitea să susțină calvinismul și să păstreze relațiile de vasalitate față de Poartă. Andrei Nagy urma să devină a doua persoană ca autoritate în țară după principe, funcție însoțită de posesiuni și alte beneficii. Era, de asemenea, propusă instituirea funcției permanente de general al haiducilor, care urma să exercite autoritate juridică și militară supremă asupra acestora. Această funcție îi era rezervată lui Andrei Nagy. Poziția de vice-general era acordată lui Ioan Elek, care urma să primească o cetate cu domeniul ei. Celelalte căpetenii ale haiducilor urmau să fie repartizate cu cetele lor pe lângă cetățile de la frontieră, unde urmau să primească soldă regulată. Astfel, generalul haiducilor moștenea prerogativele și responsabilitățile căpitanului de Oradea.⁷²

Majoritatea prevederilor stabilite la Debrecen nu au fost puse în aplicare. Tendințele autoritare ale lui Gabriel Báthory s-au manifestat și în relația cu colaboratorul său apropiat, Andrei Nagy. Astfel, principele a evitat să îl numească căpitan general, preferând să instituie o nouă funcție, cea de general al haiducilor, a cărei autoritate se limita la haiducii mercenari veniți din Ungaria regală. Nagy și haiducii săi s-au dovedit buni colaboratori ai principelui ardelean, participând alături de el la campania din Țara Românească, inițiată în decembrie 1610. Cu această ocazie, haiducii conduși de Nagy au constituit avangarda oștirii ardeleni.⁷³

Colaborarea a continuat și în anii următori, când principele s-a confruntat cu o opoziție semnificativă a Stărilor ardeleni. În februarie 1612, Andrei Nagy s-a întors din Ungaria după ce a recrutat 6.000 de haiduci pentru oastea lui Gabriel Báthory. Această mică oștire a continuat să acționeze separat de celelalte forțe ale principelui, însă la ordinele acestuia. Inițial, Nagy a încercat să ocupe Sighișoara, însă nu a avut succes. Tot un eșec au înregistrat haiducii și sub zidurile Brașovului. În ambele cazuri, soldații lui Andrei Nagy au încercat să evite o confruntare deschisă, recurgând la stratageme și înșelătorie pentru a-și atinge obiectivele. În cele din urmă, generalul haiducilor a fost convins de consiliul brașovean, printr-o sumă considerabilă de bani, să părăsească împrejurimile orașului. O răscumpărare similară a reușit să câștige și de la clujeni, după care s-a reîntors cu haiducii lui în Ungaria, cu câștiguri mari și fără pierderi semnificative. Revenirea în Transilvania, în anul următor, i-a fost fatală lui Nagy, care nu a intuit dorința de război a principelui transilvănean, care îl bănuia că trecuse de partea adversarilor săi politici. Căpitanul de haiduci a fost prins, ucis, iar corpul i-a fost aruncat într-o fântână secă.⁷⁴

⁷² MCRT, vol. V, doc. XCII, 570–574; András Komáromy, “Levelek és akták az 1607–8-ki hajdúlázadas történetéhez,” *Hadtörténelmi Közlemények* VI (1893): 72–91.

⁷³ Veress, *Documente*, vol. VIII, doc. 90, 111.

⁷⁴ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665* (București, 1965), 22; Albert Lefavre, *Les*

Deși nu a purtat în mod oficial titlul de căpitan general, Andrei Nagy a fost fără îndoială unul dintre cei mai importanți comandanți militari ai lui Gabriel Báthory. Faptul că nu era nobil a fost un posibil motiv pentru care nu a primit cea mai înaltă funcție în ierarhia militară transilvăneană. În cadrul negocierilor de la Debrecen, Nagy a cerut posesiuni (și astfel înnobilarea), dar nu există dovezi că această condiție a fost respectată. Astfel, cazul lui Andrei Nagy are o importanță aparte pentru înțelegerea evoluției funcției de căpitan general. Originea nobilă pare să fi fost o condiție necesară pentru accederea la această înaltă poziție în ierarhia militară.

David Zólyomi

Principele Gabriel Bethlen a preferat să își conducă personal armatele, astfel că în perioada domniei lui lipsesc numirile de căpitani generali. Au existat însă câțiva reprezentanți ai elitei politice care au deținut funcții militare importante în această perioadă, pregătindu-și astfel ascensiunea către cea mai importantă poziție din ierarhia militară transilvăneană. Printre ei s-a numărat și David Zólyomi. Acesta provenea dintr-o importantă familie nobiliară din Bihor. Numele de Zólyomi a fost preluat de David de Albiș, care a îndeplinit funcția de comite de Zólyom în jurul anului 1400.⁷⁵ La mijlocul secolului al XVI-lea, familia Zólyomi deținea mai multe posesiuni în comitatul Bihor, printre care: Albiș, Otomani, Petreu (Molonospetri), Diosig și Săcuieni. Conform conscripției din anul 1552, proprietățile familiei cuprindeau 160 ½ porți fiscale.⁷⁶ La Săcuieni își avea reședința principală și David Zólyomi, care a început construcția unei fortificații moderne, bastionare. În 1634, după arestarea lui, cetatea și domeniul ei au intrat în componența domeniului fiscal.⁷⁷

Nobilul bihorean se afla în relații foarte bune cu familia principelui. S-a căsătorit, în februarie 1629, cu Bethlen Katalin, sora lui Ștefan Bethlen cel Tânăr, fiica guvernatorului Ștefan Bethlen și nepoata principelui Gabriel Bethlen.⁷⁸ În anul 1622, a fost numit căpitan de Trei Scaune.⁷⁹ Ulterior, autoritatea sa în scaunele secuiești a fost sporită, primind în anul 1627 funcția de căpitan general al secuilor.⁸⁰ Din același an a deținut și poziția de căpitan

Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526–1722), vol. I (Paris, 1902), 308.

⁷⁵ Nagy, *Magyarország családai*, vol. XII, 424–425.

⁷⁶ Jenő Gyalokai, "Albisi Zólyomi Dávid," I, *Századok* (Budapest, 1917): 138.

⁷⁷ Liviu Borcea, "Contribuții la istoria cetății Săcuieni (comitatul Bihor) în secolele XV–XVII," în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca* 26 (1983–1984): 323.

⁷⁸ Gyalokai, "Albisi Zólyomi Dávid," 140.

⁷⁹ Nagy, *Magyarország családai*, vol. XII, 426.

⁸⁰ Lázár, *Erdély főispánjai*, 42.

suprem al curții princiare.⁸¹ Tânărul Zólyomi comanda astfel două dintre cele mai importante structuri ale armatei transilvănene: detașamentele scaunelor secuiești, precum și oastea de curte. Funcțiile militare au fost urmate și de o recompensă materială însemnată. În anul 1628, Zólyomi a devenit stăpânul domeniului și a fortificației de la Kerek (Nagykerek, Ungaria), tot în comitatul Bihor.⁸²

Carierea lui Zólyomi și-a continuat traiectoria ascendentă și în perioada tensionată ce a urmat morții principelui Bethlen. În anul 1630, la lista funcțiilor sale militare s-a adăugat și cea de căpitan al cetății Chioar.⁸³ În acest moment a luat decizia, ce se va dovedi ulterior de rău augur, de a-l sprijini pe Gheorghe Rákóczi I în lupta pentru tronul princiar.

Alegerea noului principe a fost contestată de palatinul Ungariei, Nicolae Eszterházy, care s-a îndreptat cu trupe spre frontiera de vest a principatului. David Zólyomi, împreună cu cumnatul său Ștefan Bethlen cel Tânăr, au condus avangarda oștirii ardelene în bătălia de la Rakamaz, unde au obținut o victorie surprinzătoare împotriva trupelor habsburgice. Victoria de la Rakamaz a fost într-un fel apogeul carierei lui David Zólyomi, dar și începutul decăderii, deoarece Rákóczi l-a perceput ca o amenințare la adresa autorității sale.

În contextul acestei confruntări militare, se presupune că David Zólyomi a primit titulatura de căpitan general.⁸⁴ Această opinie nu este unanim împărtășită. Deși este recunoscut faptul că Zólyomi a condus efectiv trupele transilvănene și haiducii ce l-au sprijinit pe principele ardelean la asediul cetății Kálló și în bătălia de la Rakamaz, nu există dovezi incontestabile că ar fi deținut alte funcții în afara celor de căpitan general al secuilor și căpitan suprem al oștirii de curte.⁸⁵ Un raport din anul 1631 îl menționează pe Zólyomi în calitate de comandant al oștirii de câmp (*militiam campestem*), alcătuită la data respective din 2.000 de soldați.⁸⁶

Pacea de la Cașovia, din 3 aprilie 1631, a pus capăt conflictului dintre Gheorghe Rákóczi I și Casa de Habsburg. Dornic să își consolideze domnia pe plan intern, principele ardelean a promis să înceteze sprijinul acordat haiducilor rebeli din estul Ungariei. De asemenea, principele și-a asumat obligația

⁸¹ Trócsányi, *Erdély*, 339.

⁸² Lukinich, *Erdély területe*, 347.

⁸³ Trócsányi, *Erdély*, 338.

⁸⁴ Ibid. 338. O altă sursă ce confirmă indirect această numire este o scrisoare a căpitanului de Satu Mare, Alexandru Sennyey în care este menționată intenția principelui de a-i retrace lui Zólyomi comanda militară supremă, cf. Sándor Szilághy, *I Rákóczi György, 1593–1648* (Budapest, 1893), 133, nota 560.

⁸⁵ Lázár, *Erdély főispánjai*, 43.

⁸⁶ MCRT, vol. IX, 259–260.

de a lua măsuri împotriva celor doi nobili instigatori David Zólyomi și Ștefan Bethlen cel Tânăr.⁸⁷

Măsurile concrete împotriva celor doi au fost amânate și în următorii doi ani Zólyomi a continuat să joace un rol important în politica internă și externă a Transilvaniei. La sfârșitul anului 1631 s-a iscat în părțile de est ale Ungariei o răscoală de proporții a țăranilor, condusă de Császár Péter. Răsculații s-au strâns în preajma Cașoviei și au făcut pagube mari nobilimii. Zólyomi a avut o contribuție însemnată la reprimarea acestei revolte.⁸⁸ În anul 1632, a fost numit comite de Cluj.⁸⁹ Nu a exercitat mult această nouă funcție deoarece principele s-a convins de pericolul reprezentat de ambițiosul nobil bihorean, dar și de câștigul material considerabil ce se putea obține în urma confiscării proprietăților sale.

Arestarea lui Zólyomi a avut loc la Târgu Mureș, în data de 3 aprilie 1633, la ora 5 după-amiaza.⁹⁰ Nobilul bihorean a fost prins de oamenii principelui în casa fratelui lui Nagy Szabo Ferencz. Memorialistul din Târgu Mureș îl caracterizează pe Zólyomi ca fiind: "...om tare trufaș, plin de ifose, fără Dumnezeu, neînchipuit de descreierat".⁹¹ În urma procesului și a condamnării, Zólyomi a fost închis în cetatea Chioar. Cronicarul Georg Kraus relatează că timpul îndelungat pe care l-a petrecut acolo, precum și lipsa de lumină din încăperea în care își petrecea zilele i-au afectat grav vederea. Deși mulți nobili au intervenit în favoarea lui, nu au reușit decât să îi îmbunătățească într-o oarecare măsură condițiile de trai. Principele a acceptat ca prizonierul să fie scos de două ori pe zi din temniță și plimbat prin curtea interioară a cetății, iar mai târziu i-a permis soției sale să vină la Chioar.⁹²

A murit în detenție la 1 august 1649. Trupul său a fost înmormântat în cimitirul bisericii reformate din Mișca (Micske), în comitatul Bihor.⁹³ Cariera politică și militară a lui David Zólyomi a urmat, până la un punct, cursul ascendent comun personalităților ce au deținut funcția de căpitan general. Ascensiunea lui Zólyomi a fost însă mai rapidă decât în celelalte cazuri. Între prima funcție oficială (căpitan de Trei Scaune, 1622) și apogeul carierei (1630) au trecut mai puțin de 10 ani. Ambiția, bogăția dar și experiența militară l-au transformat într-un rival al lui Gheorghe Rákóczi I. Principele legitim nu a ezitat să înlăture un asemenea personaj, ce amenința autoritatea princiară și stabilitatea internă a țării.

⁸⁷ MCRT, vol. IX, 255–259.

⁸⁸ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, 194; Lázár, *Erdély főispánjai*, 43.

⁸⁹ Lázár, *Erdély főispánjai*, 43.

⁹⁰ Gyalokai, "Albisi Zólyomi Dávid," 252.

⁹¹ *Memorialul lui Nagy Szabo Ferenc*, 195.

⁹² Kraus, *Cronica*, 86.

⁹³ Gyalokai, "Albisi Zólyomi Dávid," 258.

Sigismund Kornis

Sigismund Kornis este personalitatea ce a marcat profund evoluția funcției de căpitan general în Transilvania primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Exercitarea mandatului militar suprem, în mai multe rânduri și pentru perioade îndelungate, a fost completată de ocuparea altor funcții politice și militare importante. Deși nu a ajuns să ocupe tronul princiar, Sigismund Kornis a acumulat în timp o autoritate incontestabilă, consolidată pe parcursul domniei a 3 principii: Gabriel Báthory, Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I.

Sigismund era cel mai mic dintre cei trei fii ai lui Gaspar Kornis, căpitanul cetății Hust și fost căpitan general. Familia Kornis se trăgea din comitatul Abauj, din nord-estul Ungariei. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, familia a trecut la unitarianism, însă a revenit la catolicism în timpul lui Sigismund Báthory. Apartenența cofesională nu l-a împiedicat pe Sigismund Kornis să aibă o carieră politică excepțională în slujba unor principii calvini.⁹⁴

Mezinul familiei Kornis și-a făcut ucenicia în armata lui Giorgio Basta, în anul 1603.⁹⁵ La începutul domniei lui Gabriel Báthory, se număra printre colaboratorii apropiați ai noului principe. În acest context, a îndeplinit câteva sarcini diplomatice în Ungaria regală, participând ca trimis al principelui ardelean la dietele de la Cașovia și Bratislava.⁹⁶ Raporturile familie Kornis cu principele Gabriel Báthory s-au înrăutățit, culminând cu tentativa de asasinat de la Sic. Gheorghe și Baltazar Kornis s-au numărat printre participanții la această conjurație și au plătit cu viața încercarea lor nereușită de a-l îndepărta pe autoritarul principe.⁹⁷ Sigismund Kornis nu a fost prezent la acest eveniment. A reușit să fugă în Polonia, alături de alți nobili ardeleni pe care principele îi bănuia de trădare.⁹⁸ A revenit pentru scurt timp în Transilvania, în anul 1611, ca participant la campania militară organizată de Sigismund Forgács. Eșecul acestei noi tentative de a-l înlătura pe Báthory, l-a forțat pe Sigismund Kornis să se întoarcă în exil.⁹⁹

Odată cu începutul domniei lui Gabriel Bethlen s-a ivit și oportunitatea

⁹⁴ Angelika T. Orgona, *A Göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélesi stratégiái az erdélyi elit-ben*, Teză de doctorat (Budapesta, 2007), 100–104; B. Nagy, *Magyarország családai*, vol. VI, 357–359; István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe. Ethnic Diversity, Denominational Plurality and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)* (Leiden, Boston, 2009), 139–140.

⁹⁵ Nagy, *Magyarország családai*, vol. VI, 363.

⁹⁶ Lukinich, *Erdély területei*, 217–219.

⁹⁷ Orgona, *A Göncruszkai Kornisok*, 129–135.

⁹⁸ Veress, *Documente*, vol. VIII, 101; MCRT, vol. VI, 224.

⁹⁹ Nagy, *Magyarország családai*, vol. VI, 363.

revenirii lui Sigismund Kornis în Transilvania. În cadrul dietei din februarie 1614, după anularea sentințele date împotriva lui de Gabriel Báthory în anii 1610 și 1612, Sigismund Kornis a fost primit în consiliul princiar.¹⁰⁰ Ulterior, a fost acuzat că ar fi participat la o conjurație împotriva principelui Bethlen, dar a fost achitat în anul 1616, fiind probabil nevinovat.¹⁰¹

Perioada nefastă, marcată de exil și repetate acuzații de trădare, s-a încheiat odată cu implicarea Transilvaniei în Războiul de 30 de Ani. Pentru Sigismund Kornis a fost o oportunitate de a-și demonstra calitățile de comandant militar. În memoriile sale, Ioan Kemény îl menționează pe Kornis ca general al principelui Gabriel Bethlen, în timpul campaniilor anti-habsburgice.¹⁰² În anul 1620, Kornis se afla alături de Paul Bornemisza în funtea unui corp de oaste ce număra 5.000 de oameni.¹⁰³ Nu există însă dovezi concludente că ar fi primit titulatura de căpitan general în această perioadă. A fost însă răsplătit de principe cu funcția de comite al Bihorului, ce se eliberase în anul 1621, după moartea lui Francisc Rhédei.¹⁰⁴

Kornis a avut o participare activă și la cea de a doua campanie anti-habsburgică a principelui, din anul 1623. Împreună cu Ștefan Horváth a condus avangarda oștirii transilvănene, ce a asediat orașul Hodonin.¹⁰⁵ A participat și la campania din 1626, având în subordinea sa directă 3 steaguri de cavalerie.¹⁰⁶ Lipsa unui căpitan general în aceste campanii de mare importanță poate fi explicată prin prezența personală a principelui în fruntea oștirii.

Spre sfârșitul domniei lui Bethlen, Sigismund Kornis a devenit unul dintre cei mai influenți consilieri ai principelui. În perioadele de pace, nobilul ardelean a primit sarcini de natură administrativă și economică. Astfel, în aprilie 1627 a fost numit, alături de Ștefan Bethlen, inspector al comitatelor din *Partium*, pentru aplicarea unor limitări de prețuri.¹⁰⁷ În calitate de membru al consiliului princiar, Kornis beneficia de o prebendă anuală constând în 600 de florini și cantități însemnate de produse (grâu, vin și orz), în condițiile în care nici un alt consilier nu avea o prebendă mai mare de 300 florini.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Ildikó Horn, "The Princely Council in the Age of Gábor Bethlen," *Hungarian Historical Review*, 2, no. 4 (2013): 830.

¹⁰¹ Ibid., 838.

¹⁰² Kemény, *Memorii*, 54.

¹⁰³ Orgona, *A Göncruszkai Kornisok*, 157.

¹⁰⁴ Liviu Borcea, *Cronica de jale a lui Ioan Szalárdi. Studiu critic* (Oradea, 2007), 68.

¹⁰⁵ J. B. Szabó, "Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában az Erdélyi fejedelemség példája a XVII. század első felében. .1 rész," *Hadtörténeti Közlemények* 126/4 (2013): 62–65; Kemény, *Memorii*, 55–58.

¹⁰⁶ Török-Magyarkori történelmi emlékek, vol. III, ed. Áron Szilády, Sándor Szilágyi (Pest, 1868), doc. CXCIV.

¹⁰⁷ MCRT, IX, 377–379.

¹⁰⁸ Ibid., 74–75.

Funcția de căpitan general a purtat-o pentru prima dată la începutul domniei lui Gheorghe Rákóczi I, în anul 1630.¹⁰⁹ Această numire s-a făcut probabil în conetxțul conflictelor interne ce au urmat după moartea lui Gabriel Bethlen. Loialitatea lui Kornis față de Rákóczi a fost pe deplin răsplătită în perioada ce a urmat. În același an, a devenit comite de Zarand, concentrând astfel în mâinile sale autoritatea asupra unui sector important de la frontiera apuseană a principatului.¹¹⁰ În anul 1633, a primit Dezna și domeniul aferent acestei cetăți.¹¹¹ În anul 1636, după bătălia de la Salonta, a fost numit, pentru a doua oară, căpitan general. Din relatarea cronicarului Szalárdi, reiese că evenimentul a avut loc în data de 8 octombrie, pe malurile pârâului Peța, în apropiere de Oradea, în tabăra armatei princiare.¹¹²

În anii ce au urmat asistăm, pentru prima dată, la extinderea prerogativelor căpitanului general pe timp de pace. Deși Transilvania nu a fost implicată în conflicte militare majore, Sigismund Kornis a păstrat titulatura de căpitan general, probabil ca o funcție onorifică. În relatarea misionarului Francesco Leone de Modica, din anul 1638, Kornis este pomenit ca deținător al funcției de căpitan general, alături de ceilalți dregători importanți ai Transilvaniei¹¹³. Tot în calitate de căpitan general, conduce ceremonialul de investire al noului căpitan de Oradea, fiul principelui, viitorul Gheorghe Rákóczi al II-lea. La acest eveniment fastuos, ce a avut loc în anul 1640, au participat soldații din garnizoana cetății și haiducii liberi din comitatul Bihor, ce au mărșăluit organizați în șase coloane. Acest grup a fost urmat de o unitate de cavalerie de 200 de oameni din oastea de câmp, înarmați cu paltoșe, coifuri, și lănci cu flamuri (insemne) albe și roșii. Apoi au urmat două steaguri mai mici și 10 cai cu harnamente prețioase. Printre personalitățile de seamă de la curtea princiară se găseau Sigismund Kornis și Ștefan Kassay (comisarii însărcinați de principe cu instalarea noului căpitan). Viitorul căpitan de Oradea era însoțit de Paul Bornemisza (căpitanul oștilor de curte) și Gabriel Bakos. Apoi urmau 80 de soldați de la curte, dintre care 23 purtau peste veștminte blănuri de tigru și leopard. Parada a fost încheiată de 200 de călăreți trimiși din Munkacs și Patak. În total, la acest eveniment, au participat 2.500 de oameni. Ceremonia a continuat cu înmânarea unui steag și a unei săbii noului căpitan al cetății de către bătrânul căpitan general Sigismund Kornis. Înmânarea obiectelor simbolice a continuat cu o cheie a cetății, purtată de celălalt comisar, Ștefan Kassay, care a ținut cu această ocazie și o scurtă cuvântare. Soldații prezenți la ceremonie și-au

¹⁰⁹ Trócsányi, *Erdély*, 337.

¹¹⁰ Ibid., 30.

¹¹¹ Lukinich, *Erdély területe*, 355.

¹¹² Borcea, *Cronica de jale*, 72.

¹¹³ Veress, *Documente*, vol. X, doc. 17, 29.

primit soldele din mâinile comisarilor iar participanții de vază s-au așezat la un ospăț, nu înainte de a fi salutați de artileria din cetate cu 66 de salve de tun. La scurt timp după acest eveniment, a fost instalat și Mihail Ibrány la căpitania cetății Săcuieni, bineînțeles cu mai puțin fast.¹¹⁴

Spre sfârșitul domniei sale, Gheorghe Rákóczi I a luat decizia de a reintra în Războiul de 30 de Ani, ce intrase în ultima sa fază. Astfel, în iarna anului 1644 armata transilvăneană a traversat apele înghețate ale Tisei. La Patak, a avut loc joncțiunea trupelor ardelene și tot acolo au fost distribuite principalele funcții de comandă. Bătrânul Sigismund Kornis a primit și de această dată funcția de căpitan general.¹¹⁵ Structura ierarhică a armatei transilvănene era menționată și în cadrul unui regulament militar, elaborat în vara anului 1645. Și în acest document, Sigismund Kornis apare în vârful ierarhiei, desemnat ca general suprem (*fő generalis*).¹¹⁶

Cel mai longeviv căpitan general din istoria Transilvaniei princiare a decedat în ziua de 3 noiembrie 1648, la vârsta de 70 de ani. A fost înmormântat la Pomezee, unul dintre domeniile sale din comitatul Bihor.¹¹⁷ Cariera militară și politică a lui Sigismund Kornis este una excepțională prin durata ei, dar și prin importanța funcțiilor cumulate. Conducerea celor două comitate (Bihor și Zarand), dar și poziția dominantă pe care a avut-o în cadrul Consiliului Princiar îi confereau o autoritate ce nu a fost egalată de nici un alt supus al principelui ardelean în această perioadă. Mandatele de căpitan general au fost o încununare a carierei sale. S-a aflat la conducerea armatelor ardelene într-un moment de apogeu al puterii politice și militare a Transilvaniei princiare. Remarcabil este și faptul că a deținut funcția de căpitan general pe timp de pace, după anul 1636. A fost însă o situație excepțională, demnitatea de căpitan general menținându-și caracterul temporar.

Pavel Bornemisza

Pavel Bornemisza de Peterlin (Petrileni, județul Bihor) constituie un alt exemplu de ascensiune lentă spre cea mai înaltă funcție din ierarhia militară a principatului Transilvaniei. La fel ca și contemporanul său Sigismund Kornis, avea proprietăți în comitatul Bihor, în zona de frontieră a principatului. Localitatea Petrileni făcea parte din districul Beiușului și i-a fost donată de către principele Gabriel Bethlen. Influența câștigată de Pavel Bornemisza pe parcursul carierei sale este cel mai bine reflectată de căsătoriile celor trei fiice ale

¹¹⁴ MCRT, vol. X, 298.

¹¹⁵ Kemény, *Memorii*, 201.

¹¹⁶ *Török-Magyarkori*, 341–344.

¹¹⁷ Kraus, *Cronica*, 136; Borcea, *Cronica de jale*, 76; MCRT, vol. XI, 11.

sale. Prin poziția câștigată la curtea lui Gheorghe Rákóczi I, Bornemisza a reușit să stabilească alianțe matrimoniale cu câteva dintre cele mai importante familii nobiliare ardelen. Zsuzsanna s-a căsătorit cu Baltazar Kemény (devenind astfel mama vitregă a viitorului principe Ioan Kemény), Anna s-a căsătorit cu viitorul principe Mihail Apafi, iar Kata s-a căsătorit cu Dionisie Bánffy.¹¹⁸

În anul 1624, Pavel Bornemisza, a primit prima sa funcție importantă, devenind vice-tezaurar (vice-komornik).¹¹⁹ Cariera militară și-o începe în timpul lui Gheorghe Rákóczi I. În anul 1633, principele i-a acordat comanda cetății Ineu, devenită cea mai importantă fortificație din sectorul sudic al frontierei de vest, după intrarea Lipovei în posesiunea turcilor.¹²⁰ În anii următori Bornemisza a devenit unul dintre colaboratorii apropiați ai principelui, primind conducerea oștirii de curte. A primit această funcție în anul 1636, în contextul luptei dintre Gheorghe Rákóczi I și pretendentul Ștefan Bethlen.¹²¹ Mai târziu, în 1639, este atestat în funcțiile de căpitan al cavaleriei de curte și comandant suprem al oștirii de câmp (oastea de lefegii a principelui ardelean).¹²² A păstrat aceste două poziții în ierarhia armatei princiare până la sfârșitul vieții. Într-o scrisoare datată la 24 noiembrie 1640, boierul Hrizea vel Vornic i se adresa lui Paul Bornemisza, *militum equestrium ordinum generali supremo*.¹²³

Pe lângă sarcinile militare, Bornemisza a efectuat și misiuni diplomatice. În martie 1641, a fost trimis de principe la palatinul Ungariei, Nicolae Eszterházy.¹²⁴

Spre finalul carierei sale, Pavel Bornemisza a fost răsplătit cu un loc în cadrul consiliului princiar și cu titulatura de căpitan general, în anii 1642 și 1644. Este interesant faptul că a deținut funcția militară supremă împreună cu Sigismund Kornis, cu care se afla de altfel în relații foarte bune.¹²⁵ În timpul campaniei din 1644, a exercitat și funcția de căpitan al oștirii de câmp.¹²⁶ Tot în cadrul acestei expediții militare, a condus asediul cetății Szenderő.¹²⁷ A murit la scurt timp după încheierea acestei expediții, la 27 iunie 1645.

¹¹⁸ Nagy, *Magyarország családai*, vol. 2, 179.

¹¹⁹ Trócsányi, *Erdély*, 334.

¹²⁰ Nagy, *Magyarország családai*, vol. 2, 179.

¹²¹ MCRT, vol. IX, 587; Trócsányi, *Erdély*, 339.

¹²² Trócsányi, *Erdély*, 339.

¹²³ Veress, *Documente*, vol. X, doc. 46, 81.

¹²⁴ MCRT, X, 54; doc. XXXVI, 307–310.

¹²⁵ Trócsányi, *Erdély*, 339; Orgona, *A Göncruszkai Kornisok*, 173.

¹²⁶ Kemény, *Memorii*, 201.

¹²⁷ Ibid., 247.

Concluzie

La sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, funcția de căpitan general/general suprem a rămas cea mai înaltă poziție în ierarhia militară ardeleană. Atribuțiile principale erau: acordarea scutirii de sarcini militare, organizarea internă a armatei pe durata campaniilor, atribuții juridice precum și coordonarea mișcărilor de trupe.

Caracterul temporar al acestei funcții s-a menținut în ciuda situației excepționale reprezentate de cazul lui Sigismund Kornis. De asemenea, numirea concomitentă a doi căpitani generali rămâne o excepție (Székely și Csáky în bătălia de la Guruslău, respectiv Kornis și Bornemisza în anii 1642 și 1644).

În contextul crizelor politice, autoritatea celor care au deținut funcția de căpitan general a fost mult sporită, aceștia ajungând să conducă efectiv Transilvania (a fost cazul lui Csáky, Gyulaffi și Sigismund Rákóczi).

Carierele celor 8 căpitani generali din această perioadă prezintă o serie de similarități. Giorgio Basta și Andrei Nagy reprezintă cazuri excepționale ce vor fi omise din această analiză finală. Se pot contura astfel condițiile necesare succesului politic la curtea principilor transilvăneni din această perioadă.

Originea și statutul social reprezintă condiții esențiale în ascensiunea spre vârful ierarhiei militare transilvănene. Dintre cei opt căpitani generali, șapte sunt reprezentanți ai nobilimii, în timp ce secuii au un singur reprezentant în persoana lui Moise Székely. Demn de remarcat este faptul că cei șapte nobili provin din afara Transilvaniei propriu-zise (Csáky – Bihor, Gyulaffi – Transdanubia, Sigismund Rákóczi – Borsod, Sennyei – Vas, Zólyomi – Bihor, Kornis – Abauj, Bornemisza – Bihor).

În cazul căpitanilor generali, confesiunea nu pare să fi reprezentat un impediment în cariera politică și militară, deși cinci din cele opt personalități analizate erau adepte ale calvinismului. Unitarienii au un singur reprezentant (Székely) iar catolicii doi (Sennyei și Kornis).

Obținerea titulaturii de căpitan general a însemnat apogeul carierei pentru majoritatea personalităților analizate. Doar doi dintre cei opt au ocupat și tronul princiar (Székely și Sigismund Rákóczi). Dintre funcțiile ocupate anterior sau concomitent cu cea de căpitan general, se poate constata o preponderență a pozițiilor de comite și căpitan de cetate. Cinci dintre cei opt căpitani generali au condus și comitate (Gyulaffi – Solnocul de Mijloc, Sigismund Rákóczi – Borsod, Sennyei – Târnave, Zólyomi – Cluj iar Kornis – Bihor și Zarand) iar doi sau aflat la conducerea unor scaune secuiești (Sennyei – Trei Scaune și Zólyomi – Trei Scaune).

Conducerea cetăților oferea o experiență militară valoroasă, astfel că cinci dintre cei opt căpitani generali au îndeplinit și asemnarea sarcini (Gyulaffi

– Gherla, Sigismund Rákóczi – Sendró, Sennyei – Várhegyh și Gherla, Zólyomi – Chioar, Bornemisza – Ineu).

Spre finalul perioadei analizate, capătă o importanță tot mai mare funcțiile militare permanente, precum cea de căpitan suprem al oștirii de curte (garda princiară) și cea de căpitan al oștirii de câmp (armata de lefegii a principilor). Astfel, doi dintre căpitani general (Zólyomi și Bornemisza) ocupă și asemenea funcții.

THE EVOLUTION OF THE CAPTAIN GENERAL OFFICE IN THE TRANSYLVANIAN ARMY DURING THE END OF THE 16TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Abstract

At the end of the 16th century and during the first half of the 17th century the office of captain general maintained its position at the top of the Transylvanian military hierarchy. It was still regarded as a temporary military office, given to trustworthy nobles, during major military campaigns. Nevertheless, the new political and military context, determined some changes in the status of this leading position in the hierarchy of the Transylvanian army.

Historical sources from this period offer us new data about the attributions of Transylvanian captain generals. Offering exemption from military obligations, the internal organization of the army, elaboration and enforcement of military regulations are some of duties performed by the captain generals during this period. As I have mentioned above, the captain general was considered a temporary military position but, during the reign of Prince Gheorghe Rákóczi I, Sigismund Kornis held this office several times for long periods. The appointment of two captain generals is exceptional (Székely and Csáky during the battle of Guruslău, Kornis and Bornemisza in 1642 and 1644). During periods of political crisis the authority of the captain general was greatly increased (it was the case of Csáky, Gyulaffi and Sigismund Rákóczi).

The careers of the eight captain generals analyzed in this article share many similarities. Seven captain generals are representatives of the nobility while only one of them comes from the Szekler seats, Moise Székely. All the seven noble captain generals have origins outside the former Transylvanian voivodeship (Csáky – Bihor, Gyulaffi – Transdanubia, Sigismund Rákóczi – Borsod, Sennyei – Vas, Zólyomi – Bihor, Kornis – Abauj, Bornemisza – Bihor). Confesion was not an obstacle for those pursuing a military career. Five of the captain generals were calvinists, one unitarian and two were catholics. For most cases (six out of eight) the title of captain general was the highest point in their career. Only Székely and Sigismund Rákóczi were elected Prince of Transylvania. Before reaching the highest position in the military hierarchy most personalities held offices of fortress captain or count (*comes*).

REFORMAREA ADMINISTRAȚIEI HABSBURGICE DE LA TIMIȘOARA ȘI IMPLICAREA COMISARULUI IGNATZ KEMPF DE ANGRET ÎN MANAGEMENTUL PERSONALULUI DIN BANAT (1751–1754)*

Vasile-Ionuț Roma**

Cuvinte cheie: management, reformă, deputație, comisie, administrație, funcționari, districte

Keywords: management, reforming, deputation, commission, administration, staff, districts

Formarea profesională și activitatea de funcționar a lui Ignaz Kempf de Angret

Ignatz Franz Kempf de Angret¹ s-a născut în anul 1704.² Tatăl său activase inițial ca secretar la Graz iar mama sa era o doamnă din apanajul de protocol al arhiducesei Maria Magdalena, fiica împăratului Leopold I.³ Fratele lui Ignaz a fost Bernhard Dismas Kempf de Angret care, spre deosebire de Ignaz, a îmbrățișat o carieră de funcționar militar la Viena.⁴

* Studiul de față face parte din proiectul FWF (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung) cu numărul: P 27488, demarat în 2015 la *Universitatea Karl-Franzens din Graz* de o chipă de cercetare coordonată de către prof. univ. dr. hc. Harald Heppner. Detalii despre proiect în Sabine Jesner, Vasile-Ionuț Roma “Personalmanagement in einer neuen Provinz. Das Österreichische Banat (1716–1751/53),” *Via Wien. Musik, Literatur und Aufklärungskultur im europäischen Austausch-Jahrbuch der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* XXXI (2016): 223–225.

** Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Geschichte (Südosteuropäische Geschichte und Anthropologie), Mozartgasse 3, 8010 Graz, e-mail: vasile.roma@uni-graz.at

¹ Vezi portretul lui Ignatz Kempf de Angret la vârsta maturității în Anexe, imaginea nr. 1.

² Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* (Marquarstein: Editura Th. Breit + Druck, 1992), 905–906.

³ Anna Hedwig Benna, “Der Kronprinzenunterricht Josefs II. in der inneren Verfassung der Erbländer und die Wiener Zentrallstellen,” *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* XX (1967): 176.

⁴ Bernhard Dismas Kempf de Angret (†1764) a fost din 1731–1758 secretar la Oficiul Superior Provincial al Casei de Armament (Oberst Land- und Hauszeugamt) din Viena. În această

Tânărul Ignatz Kempf și-a început cariera la vârsta de 20 ani⁵, aplicând în vara anului 1723 pentru un post de funcționar la Camera Aulică din Viena.⁶ Cererea sa pentru un post de accesit⁷ a fost trimisă de cameră administrației de la Timișoara, condusă de guvernatorul Claudius Florimond de Mercy în calitate de președinte, de comandantul cetății Timișoara, Franz Anton Paul Wallis de Karighmain, și de comisarul de război, Matthias Bartholomäus de Hann în calitate de consilieri militari, împreună cu Franz Samuel de Rebentisch, inspector cameral și singurul consilier civil după decesul consilierului secund Mayerhofer (1720), pentru a fi evaluată în raport cu calificarea sa și situația posturilor vacante. Se raporta camerei în 23 iunie 1723 că lui Kempf i se poate oferi un post de ofițer în contabilitatea administrației.⁸

După transferul contabilului Karl Josef Gundeck, activ în această funcție din 1718⁹, ca administrator de district la Orșova, în postul rămas liber odată cu decesul lui Johann Georg Spirzer¹⁰, contabilitatea Banatului a funcționat doar cu prim-ofițerul și adjunctul Andreas Anton Stainmann și cu ofițerul secund, Ferdinand David Kleinahus, angajați încă din 1718.¹¹

perioadă a locuit în clădirea camerei de montură, situată în *Schlosserhof*. În *Schematismus derer Kaiserl. und Königlichen wie auch Erz-Herzoglichen nach dem Alphabet gesetzten Instanzen als Aemtern/Banco/ Cammer/ Buchhaltereyen/ Canzleien/ Consistorien/ Gerichtern/ Raths-Collegien dan Nieder-Oesterreichsichen Landständen Ordnung der Stadt Wien Aemtern/Stadt- und Land-Gericht/ In und Ausern Raht/ und Universität* (Wien, 1731), 35 (în continuare Schematismus). Din 1756–1758 Bernhard a ocupat poziția de consilier expeditor la același oficiu din *Schlosserhof* și în consiliul Camerei Aulice. După 1758 el nu mai apare în evidențele curții imperiale. În 1758 Bernhard Kempf cumpărăse domeniul Leopoldsdorf în apropiere de Viena (unde și astăzi există un sat numit Kempfendorf). *Darstellung des Erzherzogthums Oesterreich unter der Enns durch umfassende Beschreibung aller Burgen, Schlösser, Herrschaften, Städte, Märkte, Dörfer, Rotten etc – topographisch-statistisch-genealogisch-historisch bearbeitet*, vol. 4 (Wien, 1834), 33. Este posibil ca, odată retras din funcție, Bernhard Kempf să se fi mutat pe domeniul Leopoldsdorf.

⁵ Benna, "Der Kronprinzenunterricht," 177.

⁶ MOL, E 303, 14 k, înregistrarea Nr. 25/21 iunie 1723.

⁷ În sistemul de cancelarie al secolului XVIII această funcție era una de debut, inferioară ierarhic celei de cancelist. A nu se confunda cu funcția de accesist juridic. A se vedea în studiul de față atribuțiile accesistului juridic minier, Gabriel.

⁸ Scrisoarea către cameră din 23 iunie 1723: OeStA, FHKA, NHK, ABA 3[1721–1724], fol. 1254 rv. Din scrisoare reiese că postul lui Kempf era plătit cu 300 florini (f.)/an. Comparativ, în aceeași perioadă, Johann Postner, birjarul administratorului suprem de district, Johann Consilii și Catharina Postner, bucătăreasa sa, au câștigat împreună, din 1 septembrie 1722 până în 29 aprilie 1723, un salariu de 44 f/8 luni (MOL, E 303, 09 cs, Eg, fol. 17r–18 v). Mercy câștiga 2.286 f./an, Wallis 1206 f./an, Haan 396 f./an (MOL, E 303, 2cs, fol.62v).

⁹ Specificare a personalului contabilității 1719–1740: OeStA, FHKA, NHK, ABA 12 ianuarie 1742, fol. 147r.

¹⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 2/3 [1719–1720], fol. 98r

¹¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 12 ianuarie 1742, fol. 147r.

După ce a comparat propunerea de la Timișoara cu situația posturilor din contabilitatea Banatului, consultând statutul personalului¹² și specificațiile administrației, din care reieșea intenția acesteia de-a elibera unul din cele două posturi de ofițer prin transferul lui Kleinhaus ca și controlor de resort al vămii și oficiului salin din Orșova, Contabilitatea Aulică din Viena a redactat un raport în 27 iulie 1723. În ciuda acestui raport care, din motive salariale și de eficientizare a muncii, se pronunța pentru menținerea unui singur funcționar în contabilitate și anume cea a lui Stainmann, dacă acesta ar fi fost apt să verifice facturile fiscale secundat de un singur scrib de oficiu¹³, camera a anunțat administrația Banatului și Bancalitatea Universală, responsabilă de viramentul salariilor, că Ignaz Kempf a fost numit provizoriu ofițer secund.¹⁴

În toamna anului 1723 Kempf și-a început activitatea în Timișoara, secundându-l pe Stainmann ani la rând¹⁵, până la moartea acestuia în 25 septembrie 1726.¹⁶ În acest răstimp tânărul Kempf a dat dovadă de modestie, prudență, ambiție și perseverență, învățând limbile locale, româna și sârba, și preluând delegații de serviciu în interiorul sau în afara provinciei.

Executând paralel funcția de ofițer contabil secund și pe cea de controlor al Oficiului Superior al Perceptoratului, după îmbolnăvirea controlorului Johann Albert Eyserich de Eysenthal¹⁷, Kempf a dat dovadă de rezistență la efort, câștigând încrederea consilierului Rebentisch, care îl recomanda Camerei Aulice în mai 1727, în funcția devenită vacantă odată cu decesul lui Stainmann, solicitând pentru noul prim-ofițer contabil cu atribuții de contabil adjunct același salariu cu al predecesorului său (500f.). Rebentisch propunea ocuparea postului de controlor perceptoral, substituit de Kempf, cu un alt individ, încercând să menajeze tânărul covârșit de preluarea și inventarierea actelor predecesorului său¹⁸ și, la scurt timp, Kempf a fost promovat.

La sugestia administrației, postul de ofițer, deținut până atunci de Kempf, a fost preluat de Gottfried Hörmann. A fost alocat un post de ofițer și pentru Elias Grelnerzy. În această configurație contabilitatea a funcționat până la finele

¹² Organigramă cu posturile din administrație și salarizarea acestora.

¹³ În caz contrar, Stainmann urma să fie înlocuit cu un alt funcționar contabil mai capabil. Vezi raportul contabilității aulice din 27 iulie 1723: OeStA, FHKA NHK ABA 3 [1721–1724], fol. 1253r–1256r.

¹⁴ Rezumatele comunicatului: OeStA, FHKA, NHK, ABA 3 [1721–1724], fol. 1248r–1249r.

¹⁵ Specificare a personalului contabilității 1719–1740: OeStA, FHKA, NHK, ABA 12 ianuarie 1742, fol. 147rv.

¹⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 5, ianuarie 1728, fol. 128v.

¹⁷ Scrisoarea lui Rebentisch din 27 mai 1727: OeStA FHKA NHK ABA 5, august 1727, fol. 6rv.

¹⁸ Ibid.: OeStA, FHKA, NHK, ABA 5, august 1727, fol. 5r–6v; 9r–10 v.

anului 1729.¹⁹ Din 1730 Hörmann a exercitat funcțiile de perceptor salin, apoi pe cea de merceolog salin²⁰, iar Grenlnerzy a activat ca scrib la sticlăria din Galina²¹, în districtul Vrșac. Kempf a preluat toate sarcinile oficiului.²²

În mai 1731 Kempf fusese desemnat în funcția de inspector cameral, deținută din 1727 de Johann Anton de Jean de Hansen²³, care avansase acum provizoriu în postul de consilier cameral al administrației Banatului²⁴, în condițiile în care Rebentisch urma să fie transferat la Sibiu, de unde avea să dirijeze în viitor toată economia camerală din Transilvania și Oltenia.²⁵ Transferul lui Rebentisch intervenise la un an de la mutarea lui Wallis la Sibiu, care a fost înlocuit în funcțiile de comandant al cetății și de consilier militar cu Johann de Sprung.²⁶ Investirea lui Kempf și a lui de Jean a avut loc la Timișoara în 1 iunie 1731²⁷, după ce postul lui Kempf din contabilitate a fost preluat de ofițerul Johann Anton Stieller de Rosenegg.²⁸

În toamna anului 1731 Kempf l-a suplinat șase săptămâni în consiliu pe de Jean.²⁹ În acest an de apogeu al carierei lui Ignaz Kempf în Banat, fratele său, Bernhard Dismas ajungea secretarul oficiului camerei de armament la Viena, unde a rămas până spre bătrânețe. Spre deosebire de cariera aproape liniară a fratelui său, traiectoria carierei lui Ignatz Kempf a fost concavă și convexă, cu multe urcușuri și coborâșuri, pe care însă Kempf le-a traversat cu bine.

Anul 1733 a marcat două schimbări în conducerea administrației, instalarea lui Jakob Benedikt de Neffzer în funcția de consilier cameral și promovarea comandantului cetății Orșova, Leopold Franz Anton Pontz de Engelshofen, în 27 iunie 1733 în funcțiile de comandant al cetății Timișoara și consilier militar,

¹⁹ Specificare a personalului contabilității 1719–1740: OeStA, FHKA, NHK, ABA 12 ianuarie 1742, fol. 147v

²⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 9, septembrie 1739, fol. 1195r–1196 rv.

²¹ MOL, E303, 14k, Rotulus 1732, înregistrare Nr. 47/24 mai 1732, 5. Latus 14.

²² Specificare a personalului contabilității 1719–1740: OeStA, FHKA, NHK, ABA 12 ianuarie 1742, fol. 147v.

²³ Referatul camerei aulice din 5 aprilie 1727: OeStA, FHKA, NHK, ABA 5, iunie 1727, fol. 13 r- 15 r.

²⁴ De Jean a devenit consilier cameral titular în 1733 (MOL, E303, 14 k, înreg. Nr. 26/1 iunie 1733, 5. Latus 68).

²⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 6, mai 1731, fol. 640 rv.

²⁶ MOL, E303, 14 k, înregistrare 44/3 iulie 1730, 9. latus 64.

²⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 6, iunie 1731, fol. 765 rv.

²⁸ Vezi Statutul personalului contabilității din 1719–1740 în OeStA, FHKA, NHK, ABA 12, ianuarie 1742, fol. 147v. Rosenegg a exercitat, în calitate de ofițer, o funcție de conducere a contabilității până în 1733, când în fruntea oficiului a fost numit contabilul Wilhelm Georg Hagen. Secundat de ofițerii Rosenegg, Josef Zenegg și Kernhofer, el a condus contabilitatea administrației până în 1740, când a fost destituit din funcție.

²⁹ MOL, E303, 14 k, înregistrare Nr. 56/ 1 octombrie 1731, 7. latus 81.

numire ocazionată de trecerea lui Sprung în neființă.³⁰ În 1733 Ignatz trebuie să fi fost căsătorit deja cu Dorothea Sprung³¹, din moment ce Susanna, vlăstarul familiei Kempf, a decedat în Timișoara în 16 iulie 1734.³²

În 19 iulie 1734 Camera Aulică anunța administrația Bantului cu privire la transferul lui Kempf. Aceeași veste era comunicată administrației pe 11 septembrie 1734 de Bancalitatea Universală, care scria că Ignatz primise postul de consilier cameral secund al administrației din Belgrad și că postul de inspector din Timișoara va fi desființat pentru a scuti bugetul de plata unei indemnizații. Anunțului i-a fost anexată cererea de transfer a lui Kempf.³³

În administrația din Serbia – condusă, după plecarea președintelui Karl Alexander de Würthemberg (1733), de comandantul Francesco Marulli³⁴, ajutat de comandantul substituit lui, Marchese Bota și de prim-consilierul cameral Franz Christoph Ferdinand de Schmiedlin, reprezentantul bancar în Serbia, care erau activi încă din 1732³⁵ – Kempf a fost la fel de destoinic ca în Banat, fiind delegat în 1735 într-o comisie de amenajare a râului Sava și într-o delegație la minele din Idrija.³⁶ În timpul mandatului său la Belgrad, Kempf a activat o perioadă de timp alături de Schmiedlin și Redl³⁷ și i-a cunoscut pe condicarul funciar Ludwig Andreas de Schöllheimb și pe ofițerul contabil al administrației Serbiei, Franz Fichtner.³⁸

În 1736 Olivier Wallis de Karigmain a devenit președintele administrației din Serbia, pe care a condus-o și în războiul austro-ruso-turc, până în 18 ianuarie 1739 când, cu ocazia plecării sale la Osijek și la Viena, comandamentul și președinția administrației din Belgrad, cuplate la fel ca în Banat, au fost încredințate interimar marelui locotenent general Söldin de Tieffenau.³⁹ Întors la Belgrad în aprilie 1739, Wallis și-a preluat atribuțiile de comandant, iar Söldin

³⁰ MOL, E303, 14 k, înregistrare 31/1733 6. latus 47.

³¹ Dorothea era un vlăstar al familiei Sprung. Nu știm dacă Dorothea era un membru al familiei nucleu a lui Johann Sprung, o rudă sau dacă există vreo legătură între numele de fată al soției lui Kempf și al comandantului.

³² Edgar Aldag, *Ortsfamilienbuch Temesburg Stadt 1718–1861*, Vol. 2 (Buxethude, 2014), 1397.

³³ MOL, E 303, 14 K, Eintrag 29/ iulie 1743, latus 30; MOL, E 303, 14 K, înreg. nr. 32/11 septembrie 1734.

³⁴ Schematismus 1729, 98

³⁵ *Wienerisches Diarium*, 22 octombrie 1732, 5

³⁶ Benna, "Der Kronprinzenunterricht," 177. Idrija este situată astăzi în regiunea Goriška, în Slovenia.

³⁷ Mărturia funcționarului Schöllheimb despre prezența lui Kempf, Redl și Schmiedlin la Belgrad. OeStA, FHKA, NHK, ABA 16, iulie 1746, fol. 37r.

³⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 10 August, fol. 611r

³⁹ *Wienerisches Diarium*, 31 ianuarie 1739, 6.

a părăsit bolnav orașul, fiind înlocuit cu August Jakob Heinrich de Suckow.⁴⁰ Suckow, care a devenit comandantul cetății Belgrad, a apărut destoinic orașul în fața bombardamentelor turcești, care au distrus până și casa comandantului.⁴¹ În august 1739 din cetate au fost evacuate femeile, copiii, preoții și persoanele incababile să apere orașul.⁴²

Încă înainte de pace, Kempf a fost avansat în funcția de prim consilier și reprezentant bancar⁴³ - probabil după ce Schmiedlin fusese transferat ca director cameral în Transilvania, unde funcționa și în 1740⁴⁴ - iar Suckow a devenit, în septembrie 1739, guvernator în Banat.⁴⁵

După retragerea personalului din Belgrad, Kempf rămăsese fără serviciu și se afla în octombrie 1739 la Pesta unde încerca să ajusteze actele casieriei, ce funcționase la Belgrad.⁴⁶ Anticipând că această activitate nu va dura mult, Comisia Neoaquistică formată din consilierii Camerei Aulice⁴⁷, consilierul Contabilității Aulice⁴⁸ și secretarul Camerei Aulice⁴⁹, întrunită la Viena în octombrie 1739 pentru a discuta situația personalului plecat din Banat și a slujbașilor vamali din Serbia și Oltenia, rămași fără serviciu odată cu cedarea acestor teritorii imperiului otoman, a cochetat cu ideea instalării interimare a lui Kempf la Timișoara, în calitate de consilier secund, având în vedere timpul petrecut acolo, dar mai ales cunoștințele sale practice⁵⁰, în condițiile în care conducerea administrației, din care Neffzer plecase în 1738, urmat de de Jean în 1739, era la început de drum, cu un singur consilier militar, Juan de Escoti, activ din 1735⁵¹, și un singur consilierul cameral, Josef Viechter de Grueb, activ din iulie 1739.⁵²

În 27 aprilie 1740 fratele lui Ignatz, Bernhard Kempf, s-a căsătorit cu Margarethe de Serdana.⁵³ Cununia a avut loc la biserica de la curte, *Hof- und*

⁴⁰ *Wienerisches Diarium*, 9 mai 1739, 7.

⁴¹ *Wienerisches Diarium*, 15 august 1739, 6.

⁴² *Wienerisches Diarium*, 15 august 1739, 6.

⁴³ Benna, "Der Kronprinzenunterricht," 177.

⁴⁴ *Schematismus* 1740, 49.

⁴⁵ Ordinul Consiliului Aulic de Război către Engelshofen referitor la numirea lui Suckow din septembrie 1739: MOL, E303,4cs, 1739, fol. 318r-319v.

⁴⁶ OeStA, FHKA NHK ABA 9, Oktober 1739, fol. 1251 r.

⁴⁷ Karl Caraffa de Stigliano, Heinrich Joseph de Koch (referent în sfera militar-camerală și publică) și Harrucker.

⁴⁸ Johann Paul Stätzer.

⁴⁹ Franz Mathias Cooper.

⁵⁰ OeStA, FHKA NHK ABA 9, Oktober 1739, fol. 1250r-1251 r.

⁵¹ MOL, E 303, 17k, a, înreg. nr. 91/1735, latius 95.

⁵² În legătură cu sosirea sa vezi raportul lui Viechter despre experiența cu casieria: Oesta, FHKA, NHK, ABA 15, ianuarie 1745, fol. 29r.

⁵³ "Auszug aus den Matrikeln der k.k. Hof- und Burgpfarre in Wien", în *Jahrbuch der k.k. heraldischen Gesellschaft „Adler“*. Neue Folge XII (1902): 34.

Burgpfarre, unde se căsătoreau membrii casei imperiale și înalții demnitari. Căsnicia a fost trainică, dar lipsită de urmași.⁵⁴

Între 29 aprilie și 11 decembrie 1740 o comisie prezidată de Ferdinand Kollowrat s-a întrunit la Viena pentru a dezbate numirea președintelui administrației din Banat, post ce rămăsese vacant după moartea lui Suckow (12 martie 1740), posibilitățile de restructurări de personal, dar și atribuțiile pe care funcționarii camerali și militari le exercitau împreună sau separat. În ședința din 8 octombrie 1740 s-a decis și convocarea lui Kempf la sesiuni, pentru a asculta părerea sa și pentru a-l trimite cu o scrisoare privată la Engelshofen, considerat apt să ocupe interimar postul de președinte. Problema angajării lui Kempf, ce revenise la Viena dar nu avea încă un post fix, a fost dezbătută în sesiunea din 18 noiembrie 1740.⁵⁵ În Viena ajunsese și soția lui Ignaz Kempf, Dorothea Anna. Familia Kempf a locuit la Viena în zona *Kohlmarkt*, lângă piața centrală *Michaeler Platz*, în clădirea “drei Lauffern”, unde Dorothea a decedat la 27 de ani, în 21 decembrie 1740.⁵⁶

După moartea soției sale, Kempf nu a plecat la Timișoara, ci a rămas la Viena, unde a devenit consilier al Camerei Aulice în 1741.⁵⁷ Spre sfârșitul acestui an, Kempf și-a refăcut viața, căsătorindu-se în 5 decembrie 1741 cu Maria Esther de Dollenberg – o cameristă din apanajul arhiducesei Elisabeta de Braunschweig-Wolfenbüttel⁵⁸, mama Mariei Theresia. Ceremonia religioasă a avut loc în biserica de la curte, în care se căsătorise și fratele său.

Dupa cinci luni de la încheierea căsătoriei, în 21 aprilie 1742 – în condițiile în care războiul austriac de succesiune se desfășura acum și pe teritoriul Bavariei, după ce trupele habsburgice ocupaseră Münchenul în ianuarie 1742 – îl regăsim pe Ignaz Kempf însoțind, în calitate de comisar aulic cu atribuții camerale și fiscale, regimentul Neuberg la Landshut.⁵⁹ Până în 22 iunie 1742, Kempf ajunsese director cameral în Bavaria⁶⁰, având o lună mai târziu și calitatea de reprezentant bancar în teritoriul ocupat de Habsburgi.⁶¹ În august 1742

⁵⁴ Ernst Heinrich Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexikon in vereine mit mehreren Historikern*, vol. 5 (Leipzig: Eidtura Friedrich Voigt, 1864), 64.

⁵⁵ Vasile-Ionuț Roma, “Personalmanagement und Anstellungsverfahren in den ersten Regierungsjahren Maria Theresias und im Mandat Ferdinands von Kollowrat bei der Hofdeputation in Banaticis, Transsylvanicis und Illyricis am Beispiel der fürs Banat zuständigen Hofstellen und des Rats der Temeswarer Landesadministration,” în Ligia Boldea, Rudolf Graf, eds., *Vocația istoriei. Studii în memoria profesorului Nicolae Bocșan* (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 124.

⁵⁶ *Wienerisches Diarium*, 21 decembrie 1740, 1155.

⁵⁷ Benna, “Der Kronprinzenunterricht,” 177.

⁵⁸ Auszug aus den Matrikeln, 35.

⁵⁹ *Wienerisches Diarium*, 9 mai 1742, 456.

⁶⁰ *Oberbayrisches Archiv für vaterländische Geschichte*, vol. 8 (München, 1847), 239.

⁶¹ *Ibid.*, 240.

Kempf s-a îndeletnicit din nou cu repartizarea produselor naturale și a furajelor necesare trupelor.⁶²

Între timp, la Timișoara, postul de consilier propus lui Kempf în 1740, a fost ocupat în 1743 de Andreas de Redecher, un consilier al guvernului principatelor sileziene Świdnica și Jawor.

În mai 1743 Kempf se afla la Passau, unde a fost rugat de magistratură să împiedice incendiarea târgului Rosenheim, ai cărui locuitori trataseră cu dispreț funcționarii habsburgici.⁶³ În iunie 1743 Kempf a organizat finanțele la München⁶⁴ și peste o lună a fost atașat, alături de consilierul Camerei Aulice, Anton de Gaissrugg, ca și comisar cameral⁶⁵ al administrației habsburgice din Bavaria, decretată la Viena în 31 iulie și patentată la München în 16 august 1743⁶⁶, după ce Göß și Kempf fuseseră încartiruiți în Rosenheim în 14 august.⁶⁷

Administrația din Bavaria se întindea de la Waldek în nord, la Kufstein în sud, de la Neuburg în vest, până aproape de Efferding în est⁶⁸ și era prezidată de consilierul Johann Anton de Göß, prefectul Carintiei. Ea avea un caracter mixt, militar și cameral, reunind în forurile de conducere personal al Camerei Aulice, al Consiliului de Război și Comisariatului General⁶⁹, aproape ca în Banat, cu excepția faptului că în Bavaria nu au fost aduși atâția funcționari din afară, deoarece exista deja un personal cameral calificat, a cărui experiență a fost valorificată.

După ce la 16 septembrie 1743 funcționarii din München au depus jurământul⁷⁰, Göß a sosit în Landshut în 20 Septembrie 1743 însoțit de Kempf, care îl suplinea pe cancelarul noii administrații⁷¹, Karl Ludwig Hillebrand de Prandau, ce nu ajunsese încă în zonă.⁷² Ei s-au cazat în reședința nouă, Neubau-

⁶² *Wienerisches Diarium*, 12 septembrie 1742, 954.

⁶³ Otto Titan von Hefner, *Die Chronik von Rosenheim* (Rosenheim: Editura E. Huber, 1860), 164.

⁶⁴ *Wienerisches Diarium*, Extrablatt Nr.51 din 26 iunie 1743, 18.

⁶⁵ Vezi ordinul și instrucțiunea emise la Viena la Heinrich Nikolaus Kematmüller, "Die österreichische Administration in Bayern 1743–1745," în *Mitteilungen des k. und k. Kriegs-Archivs* XIX (1895), 325.

⁶⁶ Johann Heinrich von Falkenstein, *Vollständige Geschichten der alten, mittleren und neueren Zeiten des Herzogthums und ehemaligen Königreichs Bayern*, vol. 3 (München-Ingolstadt-Augsburg, 1762), 901–902.

⁶⁷ Hefner, *Die Chronik von Rosenheim*, 259.

⁶⁸ vezi harta la Kematmüller, "Die österreichische Administration," 322–323.

⁶⁹ O listă sumară a funcționarilor poate fi consultată la Kematmüller, "Die österreichische Administration," 322–326.

⁷⁰ *Ibid.*, 325.

⁷¹ *Wienerisches Diarium*, 19 octombrie 1743, 9–10.

⁷² Acesta a sosit cu personalul abia la 12 octombrie 1743 în München. Kematmüller, "Die österreichische Administration," 326.

Residenz.⁷³ A doua zi a sosit și Geissrugg în compania funcționarilor. După ce în 22 septembrie s-au dezbătut chestiuni camerale, Kempf a deschis a doua zi jurământul reprezentanților instituțiilor laice și ecleziastice din zona Landshut, cu o propunere, urmată de discursul lui Göß. Jurământul s-a încheiat în aclamații cu o masă festivă.

Din Landshut delegația a plecat în 25 septembrie la Straubing⁷⁴ unde, peste cinci zile, funcționarii au depus jurământul. Ultimul jurământ s-a depus în 7 octombrie în Burghausen.⁷⁵

Administrația habsburgică din Bavaria și-a început activitatea în octombrie 1743.⁷⁶ Kempf și Gaisrugg participau la ședințele prezidate de Göß unde, la fel ca în Banat, exista o ordine a locurilor. Comandantul militar Bernklau ocupa primul loc în consiliu, spre frustrarea consilierului cameral Prandau.⁷⁷ Au existat chiar și fricțiuni. La ședințe Kempf și Gaisrugg scriau protocoale.⁷⁸ Cei doi aveau și competențe de consiliere în managementul personalului.⁷⁹ În 1744 în Bavaria a sosit consilierul Neumayr din Oberpfalz, fiind integrat în structuri.⁸⁰

În august 1744 împăratul Prusiei, Friedrich II, a invadat Boemia. Pe noul front al războiului de succesiune a fost dispus și corpul principal al armatei de ocupație din Bavaria.

Reîntors în patria sa, generalul bavarez Schenkendorf a reușit să expulzeze trupele habsburgice până spre râul Inn, iar în septembrie 1744 Kempf a primit ordin de la Viena să plece cu funcționarii cancelariei și contabilității în direcția în care se deplasau trupele. Kempf a rămas în München până pe 11 octombrie, când comandantul Bernklau a ordonat retragerea definitivă și funcționarii au părăsit orașul. În Passau, Kempf i-a predat bonurile casieriei lui Neumayr, apoi a preluat conducerea oficiilor camerale din Passau și Braunau, ocupându-se concomitent de tribunale până la mijlocul lui noiembrie 1744. Kempf s-a retras apoi la Linz.⁸¹ Întors în Viena Kempf și-a reluat activitatea de consilier aulic și, în 12 septembrie 1745, a fost numit consilier într-o comisie minieră, ce urma să funcționeze separat de Camera Aulică, responsabilă până atunci de chestiunile miniere. Comisia avea să folosească expediția camerei și urma să fie condusă de Ferdinand de Königsegg-Erps, consilier al Țărilor de Jos.

⁷³ *Wienerisches Diarium*, 19 octombrie 1743, 9–10.

⁷⁴ *Ibid.*, 9–10.

⁷⁵ Kematmüller, "Die österreichische Administration," 325.

⁷⁶ *Ibid.*, 326.

⁷⁷ *Ibid.*, 332.

⁷⁸ *Ibid.*, 327.

⁷⁹ *Ibid.*, 327–328.

⁸⁰ *Ibid.*, 337.

⁸¹ *Ibid.*, 350. Kempf a rămas la Linz pentru a-și încheia operațiunile de facturare.

În aprilie 1746 comisia condusă de Königsegg-Erps a devenit oficiu aulic independent. În 31 mai 1746 s-a propus împărțirea agendei acesteia în două departamente. În timp ce Zuana și Schmiedlin urmau să dirijeze minele din Austria de Sus și de Jos, Boemia, Moravia, Silezia, Ungaria și Transilvania, Kempf și Wiesenhütten urmau să îndrume minele din Ungaria de Sus, Banat, Warasdin, Tirol și Vorderösterreich. În alegerea lui Kempf în calitate de consilier un rol important l-au avut cunoștințele sale în mineritul din Banat, Idrija și Austria Interioară.⁸²

În 21 iulie 1746 Kempf a devenit și consilier al Deputăției Aulice în *Banaticis, Transsylvanicis și Illyricis*, ce conducea administrația teritoriilor ce se reflectă în titulatură. Și acolo Kempf a ajuns tot datorită cunoștințelor dobândite în Banat și în celelalte provincii. Prin urmare, în 1747 Kempf avea o triplă dependență, funcționând ca și consilier aulic⁸³, consilier al Colegiului în *Monetaris et Montanisticis* și consilier al deputăției⁸⁴, unde era unul dintre funcționarii care contrasemnau răspunsurile la cererile administrației Banatului.⁸⁵ Din 1747 până în 1751⁸⁶ Kempf a participat ca referent în *Banaticis*⁸⁷ la numeroase sesiuni ale deputăției, fiind remunerat cu un salariu de 500 f. și din 1750 cu o primă de 500 f.⁸⁸ În ședințele deputăției, Kempf susținea referate⁸⁹ și vota în plen⁹⁰, recomandând fie președintelui⁹¹, fie consilierilor, funcționari a căror pregătire și competență le cunoștea din trecut.⁹² Kempf semna și notele către Consiliul Aulic de Război, anunțând numiri de personal.⁹³ În perioada în care Kempf a activat la deputăție, în conducerea administrației de la Timișoara au avut loc câteva schimbări, ocazionate de decesele lui Escoti (15 martie 1747) și Viechter (29 ianuarie 1748). Astfel, în februarie 1748 în locul lui Viechter a fost numit Maximilian Ruschiczka de Rosendorf, care își începuse cariera în Viena, fusesse

⁸² Josef Kallbrunner, Melita Winkler, *Die Österreichische Zentralverwaltung*, ed. Heinrich Kretschmayr, vol. 2, tom 2 (Wien, 1925), 77.

⁸³ Schematismus 1747, 43.

⁸⁴ Schematismus 1747, 84.

⁸⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 18 februarie 1748, fol. 1r–7r.

⁸⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 18, ianuarie 1748, fol. 72r; OeStA, FHKA, NHK, ABA 18 mai 1748, fol. 269r. OeStA, FHKA NHK ABA 245, septembrie 1750, fol. 234r; OeStA, FHKA, NHK, ABA 27 martie 1751, fol. 51r.

⁸⁷ Petri, *Biographisches Lexikon*, 906 și OeStA, FHKA, NHK, ABA 17, noiembrie 1747, fol. 15v.

⁸⁸ Statutul personalului deputăției: OeStA, FHKA, NHK, ABA, 18 martie 1748, fol. 137r.

⁸⁹ Vezi de exemplu: OeStA, FHKA, NHK, ABA 17 noiembrie 1747, fol. 15v.

⁹⁰ Vezi de exemplu: OeStA, FHKA, NHK, ABA 27, März 1751, fol. 33r.

⁹¹ Vezi de exemplu: OeStA, FHKA, NHK, ABA 27 März 1751, fol. 51r.

⁹² Vezi de exemplu: OeStA, FHKA, NHK, ABA 17 noiembrie 1747, fol. 15v sau OeStA, FHKA, NHK, ABA 20, ianuarie 1749, fol. 92r.

⁹³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 18 März 1748, 200r.

consilier în Belgrad și ajunsese consilier la Wrocław, de unde fusese izgonit în timpul războiului de succesiune. Postul lui Escoti a fost completat în 1748 cu Emanuel Lorenz de Vogtern, fostul comandant al cetății Milano. La un an de la aceste evenimente, în iulie 1749, Josef Ernst Zauner a fost numit comisar de război în Banat.⁹⁴ Acesta a devenit și consilier militar în decembrie 1750.⁹⁵

Din 1750 până în 1754 Kempf a fost comisar al orașelor miniere din Ungaria de Jos.⁹⁶ În calitate de consilier minier, comisar perpetuu și comite al Oficiului Suprem al Camerei din Banská Štiavnica⁹⁷, Kempf a făcut parte, alături de subcomitele⁹⁸ Bartholomäus Ludwig de Hehegarten, fost maestru montan superior și inspector minier în Banat până în decembrie 1747⁹⁹ și de alți funcționari, din apanajul împăratului Franz Stephan de Lotaringia în timpul vizitei din iunie 1751 în orașele miniere din Ungaria de Sus, Banská Štiavnica și Kremnica.¹⁰⁰

Începând din septembrie 1751 consiliul administrației Banatului a fost supus unui proces de reînnoire și demilitarizare, din ianuarie 1752 fiind restruc-turate și oficiile subalterne. De la mijlocul lui septembrie 1753 până la sfârșitul lui mai 1754 Kempf a condus o comisie aulică ce avea sarcina de a lua ultimele măsuri în încheierea acestui proces.

Reformarea consiliului administrativ și situația personalului până la sosirea lui Kempf

În 24 iulie 1745, odată cu desființarea Comisiei Neoaquistice, ce reunea membri ai oficiilor aulice și fusese responsabilă de coordonarea administra-ției mixte a Banatului, atribuțiile acesteia au fost transferate *Comisiei Aulice în Banaticis, Transsylvanicis și Illyricis*. Noua comisie, condusă de Ferdinand Kollowrat Krakowsky, a folosit inițial cancelaria, contabilitatea și registratura camerei. Spre deosebire de predecesoarea ei, această nouă comisie nu necesita intermedierea președintelui camerei în raport cu tronul. Chestiunile militare, logistice și contabile rămăneau în continuare în competența Consiliului Aulic

⁹⁴ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 130–141.

⁹⁵ MOL E303, 15k, înreg. nr. 97/ 3 august 1751, latus 1737.

⁹⁶ Franz Karl Wißgrill, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels von Herren und Ritterstande vom XI. Jh. bis auf jetzige Zeiten*, vol. 5 (Wien: Christian Friedrich Wapplers, 1804), 69.

⁹⁷ Franz Anton Schmidt, *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie* (Wien: Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1835), 33.

⁹⁸ O funcție de coadministator în domeniul minier.

⁹⁹ MOL, E 303, 5cs, fol. 677r–680v.

¹⁰⁰ Pentru detalii legate de această vizită vezi: *Nachtrag zu den wöchentliche und kurz-gefassten Privilegierten historischen Nachrichten der neuern Europäischen Begebenheiten auf das Jahr 1751*, Stück VII des Monats Juli, 97–111.

de Război, a Comisariatului General și a Contabilității Aulice. Ordinele erau emise de comisie.

În 28 iulie 1747 această comisie a fost ridicată cu titlul de *Deputăția Aulică în Banaticis, Transsylvanicis și Illyricis* la rangul unui oficiu aulic cu structuri proprii, ce putea înainta tronului propuneri ad hoc sau inițiative luate în urma consultării cu oficiile militare supreme.

Personalul angajat în 1747 în deputăția aulică din Viena a rămas același până în 1751.¹⁰¹

Din ianuarie 1751, când deputăția a solicitat administrației sistema¹⁰², până în 30 iulie, când actele trimise cu sistema, inclusiv cererile de pensii, au fost aprobate¹⁰³, s-a confirmat componența administrației conduse de Engelshofen, consemnată într-un statut de personal. Consilierul Rosendorf murise în decembrie 1750, așa că postul său a rămas liber în acea fișă. Vogtern, consilierul militar, și Redecher, consilierul cameral, au rămas în funcțiile anterioare. Consilierul militar secund, Zauner, nu mai figura în evidență, în condițiile în care în 5 martie 1751 un rescript amâna numirea sa ca și consilier¹⁰⁴ și revoca convocarea sa la sesiuni.¹⁰⁵ În 22 martie decizia a fost rectificată, dându-i-se voie lui Zauner să participe la aceste ședințe.¹⁰⁶

Cancelaria administrației a fost condusă de secretarul de război Johann Christian Schubert, fost secretar al Consiliului Aulic de Război, ce schimbase în 1738 postul de la Viena cu secretarul de război din Timișoara, Josef Zenegg¹⁰⁷ și de actuarul cameral Florimund Weigand, fost cancelar de război în Timișoara până în 1747, urmat de cancelarul Honorius Demelmayer, fost cancelar al administrației din Bavaria, recomandat de Kempf în 1748.¹⁰⁸

Contabilitatea era condusă de Philipp Leopold Lägler, care fusese angajat la Oficiul Superior al Vămii în 1740¹⁰⁹, devenind contabilul administrației în 1747, cu ofițerii Schölheimb¹¹⁰ și Peundtner. Ludwig Andreas Schölheimb își începuse cariera în 1718 la Bratislava, ajunsese în 1721 practicant al contabilității din Belgrad, fusese din 1724 condicar funciar în Serbia, unde îi cunoscuse pe Kempf și Schmiedlin și rămăsese acolo până în anul 1740¹¹¹, iar Franz

¹⁰¹ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 106–116.

¹⁰² MOL, E303, 15 k, înreg. nr. 10/11 ianuarie 1751, latus 21.

¹⁰³ MOL, E303, 15 k, înreg. nr. 95/30 iulie 1751, latus 137.

¹⁰⁴ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), 143 protocol (1751), fol. 19r.

¹⁰⁵ MOL, E 303, 15 k, înreg. nr. 26/5 martie 1751, latus 46.

¹⁰⁶ MOL, E 303, 15 k, înreg. nr. 37/22 martie 1751, latus 52.

¹⁰⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 9 august 1738, fol.494r.

¹⁰⁸ Oesta, FHKA, NHK, ABA 18, martie 1748, fol. 306v.

¹⁰⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 16, februarie 1746, fol. 62v.

¹¹⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 17, martie 1747, fol. 20 rv.

¹¹¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 16, iulie 1746, fol. 36r–42v.

Karl Peundtner era absolvent de drept, lucrase ca administrator de domeniu și funcționar vamal, devenind în 1734 ofițer al Oficiului de Provizii de Război. El fusese ocazional curier al lui Eugeniu de Savoia, Alexander de Würtemberg și, mai târziu, al lui Wallis și Neipperg. În campaniile militare din Bavaria și Silezia, Peundtner a aprovizionat trupele.¹¹² Cei doi erau urmași de Mathäus Haßlinghaus, fost practicant la Timișoara, numit cancelist în 1749.¹¹³

Administrația mai avea un medic, un inginer provincial, în persoana lui Mauritius Krauß, și un inginer provincial adjunct, Karl Ludwig Hilscher, un administrator de casierie, Sebastian Gugemoß, și un translator¹¹⁴, Joannes Brankovics. Se cuvine amintit că în 1751 registratorul cancelariei de război, Westerheimb, a ieșit la pensie primind o sumă de 852f.¹¹⁵

Tot în această perioadă s-a confirmat personalul districtelor, organizat în 1750 și s-a stabilit situația funcționarilor din cambiaturi, conduse de Johann Greiner de Mißlatin¹¹⁶, a oficianților stațiunilor de carantină din subordinea directorului Johann Peitsch¹¹⁷, a funcționarilor oficiului forestier condus de maestrul forestier Andre Anton Eberl¹¹⁸, ai slujbașilor camerali din oficiile saline¹¹⁹, și a angajaților din oficiile vamale, conduse de inspectorul Oficiului Superior al Vămii, Sebastian Hecken¹²⁰, la fel ca și situația angajaților casieriei principale conduse de Franz Paul Ujvari, administratorul casieriei militar-camerală.

La Viena, în iulie 1751, conducerea deputăției a fost preluată de Ferdinand Karl de Königsegg-Erps, pe care mai apoi împărăteasa l-a anunțat că intenționează să schimbe forma mixtă în care administrația Banatului exista de la cucerire, prin renunțarea la componenta militară și așezarea structurilor administrative pe baze civile. Decizia a avut o dublă implicație, adaptarea realității din Banat la reformele inițiate de Haugwitz, pe de o parte, și îmbunătățirea funcționării administrației, pe de altă parte, sperându-se că prin eliminarea militarilor vor înceta și tensiunile din lupta pentru rang și putere de decizie, consilierii militari și civili frânând uneori activitățile de rutină și întârziind aplicarea lor.¹²¹

¹¹² Vezi scrisorile și recomandările din OeSTA, FHKA, NHK, ABA 17, aprilie 1747, fol. 64 r-88r.

¹¹³ OeSTA, FHKA, NHK, ABA 23, noiembrie 1750, fol. 34v.

¹¹⁴ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 222rv.

¹¹⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 199r.

¹¹⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 203rv.

¹¹⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 205r.

¹¹⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 211rv.

¹¹⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 213rv.

¹²⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 iulie 1751, fol. 215r-217r.

¹²¹ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 147.

În Timișoara, postul rămas liber al lui Rosendorf a fost cedat în august lui Redecher.¹²²

Într-un referat adresat împărătesei în 17 septembrie 1751, Königsegg-Erps încuviința necesitatea reformei și propunea păstrarea lui Engelshofen ca președinte civil. Găsirea unui înlocuitor calificat ar fi fost mai dificilă și mai costisitoare decât păstrarea lui Engelshofen.¹²³

Rezoluția imperială din 29 septembrie 1751 îi permitea lui Engelshofen păstrarea funcțiilor de președinte și comandant, cu condiția ca acestea să fie separate.¹²⁴ Redecher era destituit din funcția sa și erau numiți doi consilieri noi, comisarul provincial al Banatului, Johann Georg Plasch, și fostul auditor-general adjunct al provinciei croate Slavonia, Johann Franz Kostka.¹²⁵

Pe 1 octombrie 1751 s-a reglementat definitiv transferarea lui Redecher ca și consilier la Košice. O zi mai târziu, un decret anunța că administrația Banatului încetează să funcționeze în forma mixtă și că agenda sa de lucru se va rezuma la soluționarea chestiunilor provinciale și camerale.¹²⁶ Transferul consilierului militar Vogtern la Sibiu, decis pe 20 octombrie 1751, a fost urmat două zile mai târziu de numirea consilierului Austriei de Jos și al Colegiului Aulic *in Monetariis et Montanisticis*, Johann Franz Peuger de Buige și Raitzenschlag ca prim consilier. Tot în 22 octombrie 1751 s-a reglementat cedarea atribuțiilor administrative ale lui Vogtern consilierului Redecher, care trebuia să rămână la fața locului până la sosirea lui Peuger. Vogtern i-a cedat atribuțiile lui Redecher în 29 octombrie 1751. În postul lui Vogtern de comandant al cetății a fost numit la 30 octombrie 1751 maiorul general Franz Leopold Ludwig de Thürheimb. Deputăția a cerut Consiliului Aulic de Război să îi comunice, să nu se amestece în agenda administrației, ci doar să acorde asistență militară.¹²⁷

În urma acestor schimbări, un rescript emis în 19 noiembrie 1751 cerea conducerii administrației Banatului să recomande funcționari apti să deservească cancelaria și expediția.¹²⁸ Un alt rescript emis în 10 decembrie 1751 ordona ca husarii camerali să nu mai depindă în viitor de comandamentul militar de la Timișoara, ci să fie subordonați doar administrației.¹²⁹ În ziua emiterii acestui rescript Anton Schrämbl, un fost funcționar al administrației

¹²² MOL, E303, 15 k, înreg. nr. 97/3 august 1751, latus 1737.

¹²³ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 148.

¹²⁴ Vezi ordinele emise lui Engelshofen în octombrie 1751: OeStA, FHKA NHK, BA, registre (1745–1779), 143 (1751), 73–74.

¹²⁵ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 148–149.

¹²⁶ MOL, E 303, 15k, înregistrare nr. 128/ 2 octombrie 1751, latus 183.

¹²⁷ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 148–150.

¹²⁸ MOL, E303, 15k, înregistrare nr. 148/ 19 noiembrie 1751.

¹²⁹ MOL, E 303, 15k, înregistrare nr. 158/ 10 decembrie 1751, latus 232.

din Bavaria, solicita deputăției un ajutor financiar până putea fi reangajat.¹³⁰ Tot atunci deputăția a înregistrat cererea lui Hilscher pentru postul liber de comisar provincial în Timișoara.¹³¹

În 10 decembrie 1751, aflat la Timișoara, Redecher și-a cedat atribuțiile consilierului Peuger. Se pare că Zauner a părăsit și el Banatul¹³² odată cu numirea noului comisar de război Johann Albert de Ohnesorg, care va deține în 1752 și funcția de consilier al administrației Banatului.

În urma referatului susținut de Kempf la Viena în prezența lui Engelshofen în 4 ianuarie 1752, deputăția a votat componența oficiilor subordonate consiliului administrației. Conducerea cancelariei era încredințată lui Johann Florimund Weigand, care era promovat ca secretar al administrației. În subordinea lui Weigand a fost numit ca registrator cancelistul de război Johann Georg Rosenzweig, care se ocupase și în trecut de actele cancelariei și pierduse acum funcția militară. Concipist a fost numit Franz Thobias Rättsch de Neuhoft¹³³, ce activa de trei ani ca practicant. În posturile de canceliști au fost confirmați Honorius Demelmayer, care ocupase și până atunci acest post, Franz Xaver Dörffler, care activase din 1745 ca practicant la minele din Oravița și putea fi folosit de Weigand în activități de minierit, Mathaeus Haßlinghaus, care activa ca și cancelist în contabilitate și se distingea prin conduită, scris caligrafic și conceptualizare, și Ulrich Niedermayer. Ca servitor al cancelariei a fost numit Ferdinand Leopold Baumeister, până atunci scrib de oficiu în districtul Cenad, iar cancelist al contabilității a fost desemnat Entres, care fusese grefierul de oficiu al districtului Lipova.¹³⁴

Nemulțumit de noua salarizare, Ujvari, administratorul casieriei militar-camerale, devenită acum Oficiul Cameral de Plăți, a fost transferat ca asesor la tribunalul provincial, iar subalternul său Fischer, controlorul casieriei militar-camerale, ce muncise 20 de ani în districte și la casierie, a devenit maestru al noului oficiu de plăți. Controlor al oficiului de plăți a fost propus Johann Hubert Franckh, fost administrator al districtului Uypalanka, ce fusese recent angajat la casierie, iar ca ofițer casier a fost desemnat scribul casieriei, Schiebing.

În 4 ianuarie 1752 s-a stabilit și personalul tribunalului provincial, compus

¹³⁰ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 143 (1751), fol. 93v.

¹³¹ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 143 (1751), fol. 93v.

¹³² Josef Ernst Zauner va ocupa în 1754 funcția de comisar de război în Debrezen (Schematismus 1754, 132).

¹³³ Franz Tobias Rättsch de Neuhoft a fost în 1736 scrib la oficiul transportului de sare din Maramureș, în Sighet, un oraș de comercializare a sării. Între 1739–1741 a lucrat ca scrib al casieriei de război din Sibiu, de unde s-a mutat în 1742 la Timișoara muncind la casierile administrației și cancelariei de război. Apogeul carierei lui a fost postul de cancelist de la Oficiul Superior al Vămii. Vezi: OeStA, FHKA, NHK, ABA 16, iulie 1746, fol. 28r–33r.

¹³⁴ Systema 1752: OeStA, FHKA, NHK, ABA 30, februarie, fol. 56v–59v.

dintr-un judecător, consilierul Kostka¹³⁵, și cinci asesori, auditorul provincial Dohlen de Morisette, fostul concipist de război Carl Sigmund Dindar de Dindary, un funcționar din Ungaria, ce stăpânea latina și germana și servise atât în Oltenia, cât și în Transilvania, Franz Paul Ujvari, absolvent de drept cu o activitate de 18 ani, ce fusese până în 1745 maestru de plăți al corpului de insurecție maghiar în Silezia¹³⁶ și devenise în 1747 administratorul casieriei militar-camerale. Ujvari vorbea maghiara, germana și italiana. Alți asesori au fost: contabilul și actuarul minier Johann Georg Kunzmann și administratorul districtului Caransebeș, Caspar Grün. Tribunalul avea un scrib, Matthias Michitsch, ce ocupa aceeași funcție și la tribunalului militar, și un adjunct, Jakob Adalbert Schoiber, actuarul auditoriatului provincial, ce lucrase în Bavaria și fusese angajat în Banat în 1748. Tribunalul avea un cancelist, Anton Schrämbl, absolvent de drept și fost actuar la Ingolstadt, precum și doi traducători pentru limbile română și sârbă, Joannes Brankovics și Augustin Rupert Simonovich. Un servitor al tribunalului scria și copia actele.¹³⁷ Decretele lor au sosit în 26 ianuarie și 1 februarie 1751.¹³⁸

Tot în 4 ianuarie 1752 Hilscher, adjunctul comisarului Plasch, a fost numit în postul rămas liber odată cu promovarea superiorului său în funcția de consilier. Ceilalți candidați la această funcție, administratorul districtual suprem, Johann Michael Brandenburg, și căpitanul Roloff au fost decasați în raport cu Hilscher fie datorită faptului că primul nu activase încă într-un asemenea post, fie că cel de-al doilea nu cunoștea limbile locale, necesare în districte. Hilscher promova și pentru că se dorea desființarea postului de adjunct și ar fi rămas șomer.

Atât administratorului districtual suprem Brandenburg, cât și celuilalt administrator suprem, Emanuel Thuma de Lerchental, le revenea responsabilitatea să inspecteze oficiile de district în conformitate cu instrucțiunea ce urma să fie trimisă în curând administrației.¹³⁹

În 4 ianuarie 1752 au fost numiți, confirmați sau transferați administrației districtelor. Oficiul districtual Timiș, condus în trecut de Johann Adam Stögmänn, urma să fie condus acum de fostul administrator al districtului

¹³⁵ Kostka a fost înlocuit mai apoi în funcția de judecător cu auditorul regimentului Waldegg, Appel, și a rămas doar consilier al administrației. Vezi OeStA, FHKA, NHK ABA 31, iunie 1752, fol. 825v.

¹³⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 17, martie 1747, fol. 16 rv.

¹³⁷ Systema 1752: OeStA, FHKA, NHK, ABA 30, februarie, fol. 53v–56r.

¹³⁸ OeStA, FHKA NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 145 (1752), fol. 12r–20v.

¹³⁹ Systema 1752: OeStA, FHKA, NHK, ABA 30, februarie, fol. 52r–121r. Instrucțiunea a fost trimisă lui Brandenburg și celuilalt administrator suprem de district, Emanuel Thuma de Lerchental, în 3 mai 1753. OeStA, FHKA, NHK, ABA 37 aprilie 1753, fol. 391r–402v.

Orșova, Franz Wittowsky, ce slujea de 21 de ani și rezidase împreună cu soția și numeroșii săi copii la Mehadia, invocându-se motivul că aceștia s-ar bucura de o educație mai bună la Timișoara. Postul acestuia de la Mehadia urma să fie cedat receptorului vamal din Seghedinul Nou, Paul Wagner, care se formase în serviciul de district, ocupase funcția de grefier și deservise singur oficiul districtual Lugoj în timpul conflagrațiilor din 1738. Oficiul de la Caransebeș, al cărui administrator, Kaspar Grüner, fusese delegat ca asesor la tribunal, trebuia să fie condus de Franz Leitgeb, conducătorul atelierului de prelucrare a fierului din Bocșa, ce urma să fie arendat. Leitgeb avea cunoștințe economice și de facturare, o conduită bună și cunoștea limbile locale. Ca grefier de resort la Caransebeș a fost confirmat Ernst Ferdinand Lämichen, care servise de 19 ani, rămăsese în Banat în timpul războiului cu turcii și fusese subadministrator. În poziția rămasă liberă după promovarea lui Lämichen a fost numit scribul districtual Fröschel, următorul în ierarhie.

În oficiul districtului Lugoj a fost numit ca grefier Franz Lorenz Frauenberger, care activase în 1738 în serviciul districtual, devenise în 1740 contabil al fabricii de bere din Timișoara¹⁴⁰ și fusese anchetat în 1748, fiind acuzat de delapidare de fonduri.¹⁴¹ Constatându-se nevinovăția sa, el a fost reabilitat iar fabrica de bere din Timișoara a fost dată în arendă. În Vrșac postul liber de subadministrator a fost cedat practicantului districtului minier, Johann Baptist Hattmair, care suplinise o perioadă postul actuarului minier, ce urma să fie acum reocupat.¹⁴²

După ce și posturile din districte au fost ocupate a urmat rândul posturilor vamale. În Seghedinul Nou a fost numit cancelistul Oficiului Superior al Vămii, Ignaz Saczalsky, grație experienței dobândite în domeniu. În locul său a fost numit Johann Maxwald, care se ocupase de stațiunile de vamă din Cănicea și Sige. Acesta urma să devină cancelist pentru a se califica în postul de receptor vamal. În Sige a fost numit ofițerul de transport Johann Paul Sacher. Pe 1 februarie 1752 deputăția anunța administrația Banatului că în contabilitate a fost numit Entres în locul lui Haßlingshausen și că Roth trebuia angajat în postul scribului de oficiu.¹⁴³

În 17 februarie 1752 Engelshofen a primit un rescript în care era instruit cum să exercite în paralel funcțiile de președinte și comandant militar, cui va adresa corespondența și cum se va separa sfera civilă de cea militară. Rescriptul arăta că grănicerii de la Tisa și batalionul țării urmau să stea sub

¹⁴⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 20, ianuarie 1749, fol. 52v.

¹⁴¹ Vezi OeStA, FHKA NHK, ABA 18, aprilie 1748, fol. 16r–23v și OeStA, FHKA NHK, ABA 20, ianuarie 1749, fol. 51r–52v.

¹⁴² Systema 1752: OeStA, FHKA, NHK ABA 30, februarie, fol. 61v–63r.

¹⁴³ OeStA, FHKA NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 145 (1752), fol. 20v.

comanda administrației, specificând condițiile în care administrația urma să obțină asistență dar și sferile în care militarii nu mai trebuiau implicați. Paza cordonului sanitar trebuia asigurată în viitor doar de trupele comandamentului militar. Jurisdicția în stațiunile de carantină nu mai revenea militarilor, ci comisiei sanitare din Viena și administrației Banatului. Rescriptul mai reglementa rangul ofițerilor miliției țării (grănicerii de la Tisa, militarii lui Simbschön și husarii camerali) și modul în care urma să aibă loc corespondența președintelui Banatului cu guvernatorii otomani din Belgrad și Vidin.¹⁴⁴

În 29 februarie 1752 Consiliul Aulic de Război răspundea la insinuatul deputăției din 26 ianuarie, care ceruse aprobarea ca unii funcționari militari să activeze în administrație. Consiliul răspundea că unele persoane pot activa în serviciul provincial, însă posturile lor din subordinea statului major vor fi desființate și nu vor mai fi reocupate. Se mai scria că ordonanța, ce îi elibera pe cei vizați de atribuțiile militare, va fi pregătită de comandament.¹⁴⁵ Răspunsul a fost transmis administrației de către deputăție în 3 martie 1752. Deputăția scria că Ștefan Dindar, concipistul de război, poate activa ca asesor la tribunalul provincial și Georg Rosenzweig, cancelistul de război, putea activa ca registru în cancelaria administrației. Se mai ordona administrației să transmită hotărârile persoanelor vizate, să îi supună unui jurământ și să ceară comandamentului să le elibereze fără piedici din serviciul militar.¹⁴⁶

Fostul secretar de război, Schubert, care până la instalarea lui Weigand activase și ca secretar administrativ, a cerut să i se achite banii restanți și a părăsit Banatul.¹⁴⁷ Din acest moment Schubert nu mai figurează în actele administrației. Nici în schematismul aulic din 1752, conceput probabil înainte de aplicarea schimbărilor, nu mai apare. Schematismul din 1753 lipsește. În 1754 însă, Schubert era deja consilier aulic de război delegat la Praga.¹⁴⁸

După decesul lui Weigand, raportat deputăției în 7 iulie 1752¹⁴⁹, postul de secretar i-a fost oferit în 14 iulie 1752 lui Johann Christian Berg, fost cancelist de război în Petrovaradin.¹⁵⁰ În aceeași zi Entres a fost transferat din contabilitate în cancelarie și Haßlingshausen din cancelarie în contabilitate.¹⁵¹ Haßlingshausen prelua postul de ofițer secund, rămas vacant după decesul lui

¹⁴⁴ OeStA, FHKA NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 145 (1752), fol. 30r și ANR, SJANT, fond nr. 1: Comandamentul General Bănățean, inv. nr. 197, pachet 16, 5 (nr. ord. 256).

¹⁴⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 30, ianuarie-martie 1752, fol. 26rv.

¹⁴⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 30, ianuarie-martie 1752, fol. 25r–28r.

¹⁴⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 30, ianuarie-martie 1752, fol. 25v.

¹⁴⁸ Schematismus 1758, 144.

¹⁴⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 32, iulie 1752, fol. 362v.

¹⁵⁰ Despre angajarea lui Berg vezi și: OeStA, FHKA, NHK, ABA 32, iulie 1752, fol. 364v.

¹⁵¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 32, iulie 1752, fol. 365r.

Peundtner, raportat în iulie 1752. Schöllheimb a devenit prim-ofițer contabil.¹⁵² Tot în iulie i-a fost conferită lui Carl Mayer de Mayerbach funcția de cancelist contabil.¹⁵³

Deși militarii nu mai făceau parte din consiliul administrației, deputăția a anunțat în 30 septembrie 1752 că Johann Sebastian de Soro a devenit comandant al cetății Timișoara.¹⁵⁴

În 14 noiembrie 1752 consilierul Peuger, care era în același timp directorul cancelariei administrației, a redactat la Timișoara o instrucțiune în care definea sferile de activitate ale personalului din cancelarie și modul în care urma să se desfășoare activitatea în acest oficiu.¹⁵⁵ Peuger a trimis instrucțiunea la Viena pentru a fi analizată de oficiile aulice și confirmată. Instrucțiunea a fost sancționată și trimisă de deputăție în 26 ianuarie 1753 spre a fi urmată.¹⁵⁶

Printr-un rescript emis în 29 decembrie 1752 și prezentat în 11 ianuarie 1753 administrația a fost anunțată de numirea noului guvernator civil, Francesco de Paula Ramond conte de Villana-Perlas și Rialpo.¹⁵⁷ Cu un rescript emis în 5 februarie, ce aproba angajarea lui Simonovits ca translator la tribunalul provincial¹⁵⁸, urmat de un doilea, ce transmitea personalului în 12 februarie noi instrucțiuni¹⁵⁹, și un al treilea, ce comunica în 19 martie numirea cancelistului contabil Franz Farovino¹⁶⁰ se încheia numirea personalului pe care Kempf avea să îl găsească la sosirea sa în toamna lui 1753, confirmat de statutul din 1753.¹⁶¹

Misiunea comisarului aulic Ignaz Kempf de Angret pe lângă administrația Banatului

În urma unor întrevederi cu Consiliul Aulic de Război și Comisariatul General, Maria Theresia a comunicat deputăției în primăvara anului 1753 trimiterea lui Ignaz Kempf în Banat, în fruntea unei comisii, pentru a lua ultimele

¹⁵² Peundtner a plecat la o cură de însănătoșire în 26 noiembrie 1751 (MOL E 303 15 k, Eintrag 152/ 26 noiembrie 1751). După 8 luni a fost raportat decesul său: OeStA, FHKA, NHK, ABA 32 iulie 1752, fol. 362v. Schöllheimb a decedat spre sfârșitul anului 1752. OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 145 (1752), fol. 200v.

¹⁵³ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 145 (1752), fol. 120v.

¹⁵⁴ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 145 (1752), fol. 159r.

¹⁵⁵ Vezi instrucțiunea: OeStA, FHKA, NHK, ABA 35, ianuarie 1753, fol. 314r–319r.

¹⁵⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 35, ianuarie 1753, fol. 374r.

¹⁵⁷ MOL, E 303, 15 k, înregistrare nr. 21/29 decembrie 1752 prezentată pe 11 ianuarie 1753, latus 34.

¹⁵⁸ MOL, E303, 15k, înregistrare nr. 9/5 februarie 1753, latus 26.

¹⁵⁹ MOL, E303, 15k, înregistrare nr. 7/februarie 1753, latus 26.

¹⁶⁰ MOL, E 303, 15 k, înregistrare nr. 51/19 martie 1753, latus 79.

¹⁶¹ Vezi statutul personalului din 1753 în actele, ce însoțesc următoarea hartă: OeStA, FHKA, SUS, Karten und Plansammlung (1540–1938), F–29.

măsurile de separare a sferelor civile și militare.¹⁶² În 25 aprilie 1753 deputația anunța administrația Banatului despre sosirea lui Kempf.¹⁶³ Vestea a sosit în Banat în 2 Mai 1753.¹⁶⁴ Pregătindu-se, probabil, să îl întâmpine pe delegat cu realizări vizibile, administrația a cerut voie deputăției, în 22 iulie 1753, să paveze străzile orașului.

În urma unui referat susținut de președintele deputăției în 29 iulie 1753 s-a hotărât să i se confere lui Kempf titulatura de comisar aulic plenipotențiar, urmând ca acesta să plece spre Timișoara prin orașele miniere ale Ungariei de Jos.¹⁶⁵ În 30 iunie s-a hotărât și componența comisiei.¹⁶⁶ Deciziile asupra cererii de a pava străzile în Timișoara și de a planta o pădure în apropiere de Zrenjanin au fost amânate și delegate de deputație lui Kempf în 9 august.¹⁶⁷

În 12 august 1753 deputația i-a emis lui Kempf un decret care îl înștiința că va trebui să acționeze în conformitate cu instrucțiunea adiacentă, cu actele normative și rescriptele. Decretul îi comunica că va primi salariul de consilier, bani de călătorie, bani care să acopere lunar cheltuielile șederii și o diurnă.¹⁶⁸ Instrucțiunea emisă tot atunci definea sfera sa de activitate: organizarea administrației în conformitate cu situația din țările ereditare. Kempf trebuia să separe rescriptele și să organizeze țara.¹⁶⁹ Kempf a primit și o împuternicire¹⁷⁰ care îi permitea să transfere funcționarii și chiar să îi să concedieze în caz de malversațiune sau incompetență.¹⁷¹

În aceeași zi, deputația a emis o scrisoare către administrație, una către Engelshofen, două decrete pentru practicanții Johann Nepomuk de Lienburg și Franz Xaver Wehinger, ce aveau să plece cu Kempf în orașele miniere, și trei decrete de numire a membrilor comisiei.¹⁷² Costurile comisiei urmau să fie suportate de *Oficiul de Cupru și Mercur și Casieria Minelor*.¹⁷³ Administrației i se trimiteau instrucțiuni de comportament și o specificare a diurnelor.¹⁷⁴ Acestea i

¹⁶² Vezi în acest sens mențiunile din decretul lui Kempf: OeStA, FHKA, NHK, ABA 39, August 1753, 426r.

¹⁶³ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 57v.

¹⁶⁴ MOL, E 303, 15 k, înregistrare nr. 75/ 1753, lat. 107.

¹⁶⁵ Vezi mențiunile din decretul lui Kempf: OeStA, FHKA, NHK, ABA 39, August 1753, 426v.

¹⁶⁶ Vezi decretele de numire a membrilor: OeStA, FHKA, NHK, ABA 39, August 1753, fol. 416r–419r.

¹⁶⁷ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 121v–122r.

¹⁶⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 39, august, fol. 426r–427r.

¹⁶⁹ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 119v–120r.

¹⁷⁰ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 119v–120r.

¹⁷¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68, nota 12, fol. 31r.

¹⁷² OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 119v–120r.

¹⁷³ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 119v–120r.

¹⁷⁴ MOL, E 303, 15 k, înregistrare nr. 141/ august 1753, lat. 110.

se ordona reducerea efectivelor miliției țării și înlocuirea lor la graniță cu echipe militare regulate.¹⁷⁵ Despre reducerea efectivelor miliției și măsurile în privința cazărmilor din Timișoara și de la sate au fost înștiințate Consiliul de Război¹⁷⁶ și Comisariatul General.¹⁷⁷

Un alt rescript din 12 august 1753 menționa 521 de militari, ce erau postați în 51 de posturi la graniță și făceau parte parțial din efective militare regulate, parțial din miliția țării. Efectivele miliției nu mai puteau fi folosite pe timp de pace, iar dacă eventualitatea unui război ar fi necesitat folosirea lor, ele urmau să fie convocate de administrație, care urma să le aloce comandamentului militar, unde trebuiau să primească o soldă și alimente. Rescriptul insinua o viitoare trasare a unui cordon militar și îi conferea lui Kempf atât abilitatea de a reduce efectivele miliției, cât și aceea de a regulariza și de a asigura siguranța sferei politice și camerale. Rescriptul ordona administrației să îi explice comisarului cum s-a plătit miliția, unde se află ofițerii pandurilor și plăieșilor, respectiv oamenii lor și care sunt aceștia.¹⁷⁸

În misiunea sa, Kempf urma să fie însoțit de o comisie compusă din Franz Georg Fichtner, consilierul contabilității deputăției, Josef Hueber, fost actuar, și Hillemayer, un cancelist. Decretele lor de numire au fost emise în 12 august 1753. Dacă trebuie să dăm crezare decretului, Fichtner fusese ales datorită cunoștințelor sale profesionale și trebuia să se ocupe discret de contabilitatea comisiei, urmând să fie remunerat cu 200 f. din casieria Banatului și o diurna de 4 f.¹⁷⁹, în timp ce Hueber urma “să poarte condeiu”, adică să activeze ca grefier.¹⁸⁰ Credem că alegerea acestor persoane nu a fost deloc întâmplătoare, ci foarte bine gândită. Fichtner și Hueber activaseră în trecut, o bună perioadă de timp, în Timișoara, cunoșteau atât locația, o parte din personalul administrației, cât și modul lor de lucru și punctele sensibile.

Franz Georg Fichtner își începuse cariera în 1723. Din 1728 fusese ofițer contabil la Belgrad. În timpul războiului cu turcii, Fichtner și soția sa au părăsit orașul, lăsând în urmă proprietăți. În drum spre Viena, familia a trebuit să frecventeze o stațiune de carantină, plătind cheltuielile din banii proprii. Sosit în Viena, Fichtner nu a găsit un post și a supraviețuit cu mijloace limitate în 1739. Aflând că se eliberează postul lui Hagen în contabilitatea din Banat, Fichtner a candidat, devenind în 1740 ofițer contabil la Timișoara, unde a rămas până în 1744 când, în urma unor dispute cu Engelshofen, a plecat la Viena. Acolo a

¹⁷⁵ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 127r.

¹⁷⁶ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 124v–125r.

¹⁷⁷ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 125rv.

¹⁷⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 40, octombrie 1753, fol. 99 r–102 r.

¹⁷⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 39, august 1753, fol. 416r–418r.

¹⁸⁰ OeStA, FHKA NHK ABA 39, august 1753, fol 418r–419r.

înaintat o plângere. Plângerea s-a soldat mai târziu cu o anchetă. Fichtner a fost angajat în Contabilitatea Aulică în 1744. Încercarea deputăției de a-l recomanda în postul de contabil în Timișoara, devenit liber în 1746, s-a lovit de refuzul administrației, care îi imputa lui Fichtner insubordonare față de președinte, neglijență în serviciu și intrigi. Deși votată de deputăție, angajarea lui Fichtner în Timișoara nu a fost aprobată de Maria Theresia. Astfel, Fichtner a lucrat în Contabilitatea Aulică până în 1747, după care a fost angajat cu un salariu de 900 f. ca ofițer în contabilitatea deputăției conduse de Kollowrat. Acolo era responsabil de cenzura extraselor sosite din Banat. Până în 1750 Fiechter a locuit în cartierul *Joseph-Stadt* în clădirea *Bei der goldenen Birne*.¹⁸¹ Un an mai târziu el a fost delegat într-o comisie în Banat, fiind implicat în conscriere și a fost convocat la Viena în 30 octombrie 1751¹⁸², după ce, cu o zi înainte, soția sa Franziska ceruse deputăției revocarea lui Fichtner din Banat.¹⁸³ Bolnav de febră, Fichtner a scris deputăției în 19 noiembrie 1751 că va reveni la Viena după ce se va însănătoși.¹⁸⁴

O experiență similară a avut Josef Hueber, menționat în 1738 ca și concipist al minelor. Hueber devenise în 1740 actuar în administrația din Timișoara, intrase în 1747 în conflict cu Engelshofen, fiind destituit după ce a plecat la Viena fără licență și a refuzat funcția de inspector vamal, oferită în schimbul actuariatului.¹⁸⁵ Și Hueber a scris o plângere.¹⁸⁶

Kempf și comisia sa au ajuns la Timișoara în data de 15 septembrie 1753, unde s-au legitimat cu rescriptele imperiale. Acestea certificau comanda lui Kempf asupra funcționarilor superiori, provinciali și orășenești, asupra ofițerilor miliției și a funcționarilor magistratelor german și sârbesc. Ele specificau că dispozițiile sale trebuiesc urmate negreșit. Rescriptele mai ordonau ca protocoalele sesiunilor administrative să nu fie trimise deputăției, ci să fie înmânate direct comisarului. Pe lângă acestea, Kempf a prezentat o copie a diplomei de împuternicire și o scrisoare cu sumele ce trebuiau înmânate comisiei la oficiul cameral de plăți. Acestea au fost înregistrate în protocolul sesiunii administrative din 17 Septembrie 1753.¹⁸⁷

La două zile de la sosire, în 17 septembrie 1753, Kempf a dispus emiterea unei circulare către oficiile de district, saline, oficiile vamale și forestiere, care erau anunțate că îi sunt subordonate comisarului și că vor trebui să îl informeze

¹⁸¹ Schematismus 1750, 44.

¹⁸² OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 143 (1751), fol. 80r.

¹⁸³ OeStA, FHKA, NHK, BA 245, fol. 572 r.

¹⁸⁴ OeStA, FHKA NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 143 (1751), fol. 89v.

¹⁸⁵ Vezi referatul din 23 octombrie 1747 în care deputăția prezenta cazul Hueber împărătesei Maria Theresia: FHKA NHK, ABA 17 octombrie 1747, fol. 120r–139v.

¹⁸⁶ Plângerea lui Hueber: OeStA, FHKA, NHK, ABA 19 august 1748, fol. 37r–40r.

¹⁸⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 40, octombrie 1753, fol. 99 r–102 r.

în legătură cu funcționarii lor. În specificare oficiile trebuiau să transmită: vârsta, confesiunea, locul de naștere, țara de proveniență a subiectului descris, starea civilă, vechimea, posturile ocupate anterior, studiile și cunoștințele practice. Trebuia menționat dacă individul caracterizat stăpânea limbile română și sârbă, dacă avea trăsături de caracter bune sau rele și dacă era calificat pentru postul ocupat. Totul trebuia comunicat în scris sau prin viu grai până pe 1 noiembrie. Oricine avea datoria să anunțe acțiunile dăunătoare Erariului. Se promitea nedivulgarea numelui informatorului și promovarea acestuia în funcție la ocazia potrivită. Omisiunea atrăgea după sine concedierea.¹⁸⁸ Deoarece instrucțiunea îl obliga pe Kempf să comunice prin note cu administrația, el a înștiințat-o despre circulara¹⁸⁹ care atras un val de plângeri mai mult sau mai puțin întemeiate. În aceeași zi Kempf, care primise plângerea a trei sate din districtul Ujpalanka împotriva lui Fichtner, referitoare la excesele acestuia în perioada când fusese delegat ca și comisar în Banat, îi cerea acestui membru al comisiei sale să răspundă în fața sa, sincer, acuzațiilor.¹⁹⁰

În 20 septembrie Kempf anunța deputăția despre urgentarea încheierii separării justiției militare de cea civilă, despre primirea unei plângeri anonime împotriva consilierilor administrației Banatului, de la care a cerut o dare de seamă în legătură cu învinuirile aduse.¹⁹¹ El anunța și despre convorbirile sale cu administrația în vederea stabilirii unei contribuții mai bune.¹⁹²

În perioada în care urma să viziteze posturile de pază de la granița cu imperiul otoman, planificată să înceapă în 20 septembrie, Kempf a lăsat comisia sa în grija consilierului Peuger, care trebuia să îi convoce pe Fichtner, Plasch și Lägler pentru a rectifica conscrierile.¹⁹³ Înainte de a-și începe vizita în zona de graniță Kempf s-a interesat dacă ar fi posibilă organizarea unei străji civile, care să răspundă de siguranța¹⁹⁴ dacă printre plăieși și panduri sunt militari care doresc sau nu să fie încadrați în categoria contribuabililor și dacă aceștia sunt salariați sau răsplătiți cu teren gratuit. În călătoria sa, în care trebuia să reorganizeze postarea străjilor, să reformeze batalionului țării și să demareze repararea cazărnilor, Kempf urma să fie însoțit de Soro, Kostka, Ohnesorg și Hecken, inspectorul ce conscrisese zona.¹⁹⁵

¹⁸⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 13r–47r.

¹⁸⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 1r.

¹⁹⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 23r–24r.

¹⁹¹ Vezi nota către administrație: OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 5rv.

¹⁹² OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 13r–47r.

¹⁹³ Și pentru a stabili noul statut contribuțional. Vezi: OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 13r–47r.

¹⁹⁴ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 13r–47r.

¹⁹⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 13r–47r.

În 22 și 27 septembrie 1753 deputăția i-a scris lui Kempf să anunțe administrația, să respecte ordinul de a procura impozitul pe avere din districtele Becicherec, Lugoj, Timiș și Vrșac, expediat în urmă cu 11 luni¹⁹⁶ și i-a trimis facturile colonelului Simbschön, fostul comandant al miliției țării, împreună cu explicarea chestiunilor ce trebuiesc determinate în districte.¹⁹⁷ Tot în 27 septembrie Kempf primise prin intermediul deputăției o scrisoare a Consiliului Aulic de Război, în care era anunțat că 5 husari din regimentul Szilagy, care fusese redus, au stat în slujba administrației din Timișoara și au cerut acesteia să le elibereze un pașaport pentru a se deplasa la Ansbach sau Württemberg și că administrația a dat curs rugăminții. Consiliul condamnă această acțiune, dând de înțeles că husarii rămân în serviciul militar și că, ajunși la Viena, cei 5 au fost dați lui Simbschön ca să-i trimită în miliția din Slavonia. Kempf trebuia să aibe grijă ca soldații milițiilor să nu părăsească Banatul și să ceară administrației să nu mai emită pașapoarte, ci să raporteze astfel de cereri la Viena și să aștepte decizia consiliului.¹⁹⁸

În 28 septembrie Kempf ajunsese în zona de graniță, la Jupalnic, aproape de Orșova, unde a primit protocoalele ședințelor și registrele de expediție ale administrației, la care nu a avut nimic de obiectat. În raportul adresat deputăției Kempf a menționat aceste lucruri, relatând și că a fost întâmpinat cu onoruri de pașa și de comandantul insulei Ada Kaleh, care l-au servit cu cafea și tabac și că, la rândul său, le-a dat acestora cadouri, arătându-le respect.¹⁹⁹

În 5 octombrie Kempf, care sosise între timp la Timișoara, comunica administrației că este de acord cu transferarea lui Wittowsky ca administrator de district la Caransebeș și că administratorul districtului Cenad, Herd, a fost transferat într-o funcție similară în Sânandrei (districtul Timiș), urmând ca grefierul Panciovei să îi ia locul la Sânnicolau Mare (districtul Cenad). Toate transferurile erau provizorii, până la elaborarea unui statut al personalului.²⁰⁰

În 6 octombrie, Kempf relatează că administrația a cerut concedierea cancelistului administrativ Niedermayer, acuzat de colegul său Rosenzweig de comportament neadecvat în serviciu. Acesta se plânsese cu o lună în urmă că Ulrich Niedermayer nu respecta instrucțiunea trimisă și că, în ciuda admonestărilor și măsurilor de corecție, nu se îndreaptă.²⁰¹

După ce i-a aplicat lui Niedermayer o corecție strașnică (continuarea activității în oficiu cu privarea de libertate după serviciu), prin care Kempf îi dăduse

¹⁹⁶ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 140v.

¹⁹⁷ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 141rv.

¹⁹⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 40, fol. 482rv.

¹⁹⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 47rv.

²⁰⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68, Note 12, fol. 31rv.

²⁰¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 40, septembrie-octombrie 1753, fol. 99rv.

funcționarului șansa să se îndrepte, Niedermayer a rămas în funcție, arătându-i-se că la următoarea plângere va fi concediat fără să mai aibe vreo șansă să fie angajat în serviciul cameral²⁰², ceea ce însemna – cum arată numeroase exemple – ruinarea sa materială, urmată desigur de decăderea sa socială.

În 4 octombrie 1753 Kempf comunica administrației că rezoluția prevedea repartizarea clădirilor. Deoarece unii funcționari civili și militari au avut locuințe de serviciu, în timp ce alții au fost cazați în case private, unde au plătit chirii mari, decontate de erariu, Kempf l-a însărcinat pe scribul oficiului de construcții, Hernögger, să conscrie clădirile camerale și militare cu încăperile lor și să îl sfătuiască cum să cazeze persoanele cu drept la locuință.²⁰³

La mijlocul lui octombrie 1753 Königsegg-Erps îi scria lui Kempf părerea sa despre rapoartele din 20 septembrie și 8 octombrie și îi comunica intenția de organizare a două companii de miliție din efectivele reduse ale batalionului țării. Conducătorul deputăției voia să știe dacă Kempf a luat deja cunoștință de cererea de a dota aceste regimente cu sate și ogoare, care să fie marcate prin hotare și movile de graniță, sate în care să nu fie permisă stabilirea contribuabililor, la fel cum s-a procedat în trecut și în cazul grănicerilor tisa-mureșeni. El confirma și primirea protocoalelor sesiunilor din perioada 10 septembrie–5 octombrie.

La sfârșitul lui octombrie Kempf s-a întâlnit cu căpitanii și ofițerii grănicerilor de la Tisa, împroprietăriți deja cu predii camerale. Ei au semnat în 28 octombrie 1753, în Timișoara, o convenție ce stabilea capitațiile și zeciuielile ce trebuiau ridicate din teritoriul cedat lor, serviciul de siguranță pe care aceștia trebuiau să îl presteze și remunerarea lui, precum și eliberarea grănicerilor de contribuție la mobilizare, la fel ca în teritoriul de la Tisa.²⁰⁴ Apoi a fost finalizată schema de împărțire a ofițerilor din batalionul țării redus, care urmau să fie integrați sau asociați de la 1 noiembrie în două companii de miliție din Potok și Ogolița. Convenția a mai prevăzut și câteva pensionări ale cadrelor militare încadrate în miliția țării.²⁰⁵

Pe 1 noiembrie 1753 a fost sporit numărul vameșilor și călăreților supraveghetori din districtul Panciova, funcționari subordonați vameșilor, ce controlau zona după ce, în timpul vizitei în acest district, Kempf observase că numărul acestora este insuficient în zona Dunării. În lipsa acestora zona era slab controlată, prejudiciindu-se veniturile vamale și tricesimale.²⁰⁶

²⁰² OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 52rv.

²⁰³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 311r.

²⁰⁴ ANR, SJANT, fond nr. 1: Comandamentul General Bănățean, inv. nr. 197, pachet16, 4 (nr. ord. 255).

²⁰⁵ ANR, SJANT, fond nr. 1: Comandamentul General Bănățean, inv. nr. 197, pachet16, 4 (nr. ord. 255).

²⁰⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 145r–146r.

În 5 Noiembrie 1753 Kempf se afla din nou la Timișoara, de unde a dispus aducerea subadministratorului districtului Lugoj, Jakob Dobrogassy, care rezida la Topolovăț și era versat în calcule, pentru a-i fi de ajutor lui Fiechter, rămas singur la rectificarea contribuției.²⁰⁷

La efectuarea recrutării miliției țării, formată din 6 companii, programată să înceapă în 6 noiembrie la Comloș, Kempf a solicitat să fie însoțit de consilierul Plasch, de administratorul superior de district, Brandenburg și de traducătorul administrației, Hajdar.²⁰⁸

În 15 noiembrie Kempf, care nu primise încă scrisoarea din 18 octombrie, s-a adresat deputăției anunțând-o că împreună cu Fiechtner – care lucrase la rectificarea conscripției și la elaborarea unui cadastru pentru stabilirea impozitului terestrial și repartizarea contribuției – și cu Hueber va începe inspecția districtului Uypalanka și a minelor situate în apropiere.²⁰⁹ De asemenea, comisarul a decis, în 16 noiembrie, numirea lui Philipp Lechner în funcția de controlor vamal la Panciova, urmând ca acesta să controleze neanunțat vameșii și călăreții angajați.²¹⁰

În 18 noiembrie 1753 deputăția a trimis lui Engelshofen, administrației și lui Kempf scrisori în legătură cu destituirea lui Engelshofen din poziția de președinte și de director al minelor din Banat, oferindu-i-se posibilitatea de a-și păstra ca pensie salariul (3000 f.). În schimb, Engelshofen trebuia să renunțe la indemnizația de director (1248 f.). Deși se știa de mult de schimbare, deputăția i-a emis lui Perlas decretul de numire abia în această zi, anunțând Consiliul Aulic de Război și Deputăția Sanitară de numirea acestuia în prezidiu.²¹¹

În scrisoarea adresată lui Engelshofen acesta era asigurat de mulțumirea împărătesei față de felul în care a condus administrația și față de serviciile sale, comunicându-i-se că schimbarea din funcție se datorează doar incompatibilității comasării funcțiilor de comandant și de președinte în mâna unei singure persoane. Lui Engelshofen i se lăsa decizia dacă, până la sosirea lui Perlas, dorește să rămână în funcție sau dacă vrea să îi cedeze prezidiul lui Kempf. Engelshofen mai era întrebat dacă dorește să rămână în Banat sau să revină la Viena.²¹²

În scrisoarea adresată lui Kempf, Königsegg îi reamintea de schimbarea hotărâtă, comunicându-i aceleași lucruri transmise și lui Engelshofen. Lui Kempf i se mai comunicau însă și schimbările ce trebuiau impuse acum și

²⁰⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 29r

²⁰⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 287r.

²⁰⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–54], fol. 169 r.

²¹⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68[1753–54], fol. 145r–146r.

²¹¹ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 163v–164r.

²¹² OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 185r–186r.

anume, desființarea Directoratului Subdelegat al minelor, pe care îl conduseseră Engelshofen și Peuger și preluarea atribuțiilor acestuia de către Oficiul Superior Montan, condus de inspectorul Hehegarten, ce urma să corespundă cu Colegiul *in Monetariis et Montanisticis* din Viena. Peuger urma să se ocupe de nevoile minelor, să vegheze la respectarea dreptului și jurisdicției montane, să îndeplinească ordinele Colegiului *in Monetariis et Montanisticis* și să raporteze acestei instanțe orice neregulă sau prejudiciu, urmând să fie remunerat cu 500 f./an din casieria Oficiului Montan din Oravița.²¹³

Kempf mai urma să se înțeleagă cu Engelshofen dacă trebuie să preia interimar prezidiul sau nu, fiind sfătuit ca în cazul preluării acestuia, să frecventeze sesiunile administrative, atât cât îi permit obligațiile comisionale, iar în cazul absenței sale, să îi delege prezidiul lui Peuger. La sosirea lui Perlas, lui Kempf îi revenea sarcina să îl prezinte colectivului și să îl instaleze, urmând să rămână comisar în Banat cel mult două luni după instalarea noului președinte. El mai trebuia să îi găsească lui Perlas o locuință adecvată și să se ocupe de amenajarea unei săli pentru ședințele consiliului, care se ținuseră până atunci la sediul Comandamentului Militar inițial în locuința consilierului militar Vogtern²¹⁴ și apoi în locuința lui Engelshofen.²¹⁵

Engelshofen i-a scris lui Kempf în 25 noiembrie, ziua în care primise scrisoarea deputăției, lăsându-i lui decizia finală.²¹⁶ În 25 noiembrie Kempf se afla la Bela Crkva, unde în urmă cu șapte zile fuseseră convocați administratorul Brandenburg, ofițerul contabil Kralick și inginerul provincial Steindl la efectuarea unor lucrări. De acolo Kempf a cerut să se dea curs solicitării lui Niedermayer de eliberare a unei licențe de călătorie care să îi permită rezolvarea unor chestiuni de moștenire la Viena, urmând să fie suplinit de un cancelist vienez.²¹⁷ Kempf a primit scrisoarea lui Engelshofen în 27 noiembrie 1753, după care a primit și scrisoarea deputăției. Din Bela Crkva, Kempf a redactat o scrisoare către deputăție în care arăta că este implicat în inspecția oficiilor și minelor și că l-a rugat pe Engelshofen să își continue mandatul până ce se va elibera de această sarcină.²¹⁸ Faptul că scrisoarea adresată administrației a ajuns la Kempf în Bela Crkva explică de ce aceasta a fost introdusă

²¹³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 183r–188r.

²¹⁴ Roma, "Personalmanagement und Anstellungsverfahren," 140.

²¹⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 183r–188r.

²¹⁶ Scrisoarea lui Engelshofen a fost prezentată în 27 noiembrie 1753. Vezi: OeStA, FHKA, NHK, ABA 68, Note 93, fol. 501r.

²¹⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 435r. Licența a fost reconfirmată de Kempf în decembrie, urmând ca Niedermayer să fie suplinit de practicantul Martin Veit. OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 523r.

²¹⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 183rv.

de Kempf printr-o notă²¹⁹ și de ce a fost prezentată în Timișoara abia în data de 29 noiembrie.²²⁰

În 3 decembrie 1753 Kempf se afla tot la Bela Crkva, de unde a dispus angajarea practicantului Johann Banl, ce activase 4 ani la oficiul districtual Lugoj, unde învățase limbile localnicilor și dobândise experiență în caligrafie și socotit, în locul rămas liber după decesul lui Johann Duderstatt, care fusese servitor la expediția administrației.²²¹ Tot de acolo Kempf a sancționat atât statutul de personal, cât și dovada lui Hörneger de repartizare a locuințelor.²²²

După o escală la oficiul montan din Oravița, unde în 5 decembrie l-a convocat pe Lägler să vină, să facă ordine în facturi²²³, Kempf s-a întors în Bela Crkva, de unde în 9 decembrie a redispus substituirea cancelistului Niedermayer, care urma să plece la Viena.²²⁴

În 13 decembrie deputăția i-a trimis instrucțiuni lui Kempf cum să conducă prezidiul până la sosirea lui Perlas²²⁵, iar în 14 decembrie a aprobat propunerea sa și a comandamentului general de ocupare a posturilor de la granița cu imperiul otoman, începută la 1 noiembrie.²²⁶

Kempf a ajuns în 13 decembrie în Timișoara, de unde anunța peste două zile deputăția că a încheiat inspecția districtelor Uypalanca și Vrșac și că a lăsat minele și amenajarea pădurilor în grija subcomitelui Hegengarten. Sosit în Timișoara, Kempf a fost întâmpinat de președintele și membrii administrației pe scările din fața clădirii în care locuia Engelshofen. De acolo s-au îndreptat spre camera consiliului, unde se țineau ședințele și fiecare membru a ocupat locul convenit lui. Engelshofen i-a oferit lui Kempf locul său, dar acesta l-a refuzat. Engelshofen a ținut o cuvântare în care a descris eforturile depuse la guvernarea provinciei, cerând iertare dacă nu i-a ieșit totul întocmai. În replică, Kempf a parafrazat textul rezoluției. Cu aceste două cuvântări s-a încheiat sesiunea administrativă și cedarea prezidiului.²²⁷

Prima sesiune sub prezidiul lui Kempf s-a ținut în 14 decembrie în casa unde rezida Peuger, în care avea să locuiască mai târziu și noul guvernator

²¹⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68, nota 93.

²²⁰ MOL, E303, 15k, înregistrare nr. 172 / noiembrie 1753, latus 151.

²²¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 511r.

²²² Vezi Anexa cu documentul nr. 1.

²²³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–54], fol. 515r.

²²⁴ După ce s-a întors de la Viena, Niedermayer a activat ca și cancelist până la 1 mai 1754 când, la propria-i cerere, a fost transferat la Oficiul Superior Montan din Oravița, urmând ca postul său din Timișoara să îi fie cedat fratelui său. OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 630rv.

²²⁵ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 173v.

²²⁶ OeStA, FHKA, NHK, BA, registre (1745–1779), protocol 147 (1753), fol. 173r.

²²⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 226r–227r.

Perlas.²²⁸ A doua zi, în 15 decembrie 1753, Kempf l-a promovat provizoriu ca supraveghetor forestier la Dognecea pe Johann Spachmann, care fusese supraveghetor forestier adjunct, urmând să îi fie subordonat lui Hehegarten la Oficiul Superior Montan și să supravegheze tăierea lemnului în zonă.²²⁹

În 17 decembrie Kempf a început inspecția în districtul Panciova, de unde intenționa să viziteze și minele, cedându-i prezidiul lui Peuger.²³⁰ Peste cinci zile Kempf îl convoca pe perceptorul vamal Paumann, care absentase din oficiul său, de la Aradul Nou²³¹ la Panciova. Acolo urma să preia de la consilierul contabil Leopold Kralik ordinele lăsate de Kempf.²³² Paumann și Kralik, care asistaseră la inspecția oficiului vamal și constataseră nereguli, reclamându-le,²³³ urmau să conducă o comisie de anchetă împotriva perceptorului vamal din Panciova, Pfautsch care, în ciuda circularei emise în 17 septembrie, nu divulgase neregulile din postul său. Pe timpul anchetei Pfautsch a fost suspendat, urmând să predea atribuțiile anchetatorilor.²³⁴ Kempf a petrecut Crăciunul în zona Oraviței, de unde aprobă în 26 decembrie vacanța de Crăciun a administrației, care începuse deja, deși consilierii încă mai ținuseră sesiuni pentru a se pregăti pentru sosirea lui Perlas, îndemnând totodată funcționarii administrativi să revină la rezolvarea problemelor stringente după această scurtă pauză.²³⁵ În Oravița Kempf a rămas și în 31 decembrie, dându-i chiar în ziua de revelion dispoziții de activitate lui Hehegarten.²³⁶

Abia după 5 ianuarie 1754, când a dispus organizarea târgurilor în Oravița, Kempf a părăsit localitatea și s-a îndreptat spre Zrenjanin unde, peste câteva zile, se afla în inspecție.

În timpul vizitei la Zrenjanin, unde se afla deja în 8 ianuarie, Kempf a fost anunțat că Perlas intenționa să plece în ziua a șaptea sau a opta a lunii în curs din Viena spre Banat. Chiar în acea zi Kempf a scris administrației să pregătească totul pentru sosirea președintelui. Perlas urma să fie întâmpinat la intrarea în reședință. Trebuia organizată o cină la Peuger, unde erau invitați funcționarii și comandanții militari. Kempf voia să îl aștepte la Cănicea.²³⁷

După pregătirea sosirii și instalării președintelui Perlas, Kempf și-a reluat activitățile tipice. Depe suspendarea lui Pfautsch și interpelarea lui Sebastian

²²⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 226r–227r.

²²⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 230.

²³⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 227r.

²³¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 243r–244v.

²³² OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 242r.

²³³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 243r–244v.

²³⁴ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 243r–244v.

²³⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 558 r.

²³⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 274v.

²³⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 598rv.

Hecken, inspectorul vamal din Timișoara, care a denunțat malversațiile lui Johann Baumgartner, perceptorul vamal al Cenadului²³⁸, și ale lui Andreas Schlinger, tricesimatorul de la Mureș²³⁹, Kempf a anunțat administrația în 22 ianuarie 1754.²⁴⁰ În timp ce Kempf vizita districtul Cenad în ianuarie 1754, districtul Orșova a fost inspectat de Lägler.²⁴¹ Până în 29 ianuarie 1754 Kempf a ajuns la Timișoara, după ce delegase cazul Baumgartner lui Hueber, care a notat neregulile și absențele perceptorului. Kempf, care aștepta detalii noi, a hotărât să nu îl concedieze încă pe acuzat, ci să îl degradeze ca supraveghetor vamal²⁴² la Čenta și să îl promoveze pe supraveghetorul din Čenta, Sigmund Hanibal Eyseler, un om cu o reputație bună, în funcția lui Baumgartner.²⁴³

În 11 februarie 1754 a sosit și rândul lui Hecken să fie înlocuit cu perceptorul salin din Lipova, Salbeck.²⁴⁴ Tot în 11 februarie Kempf a fost anunțat despre repartizarea locuințelor. Clădirile militare trebuiau evacuate iar funcționarii camerali și provinciali care nu se bucurau de o locuință de serviciu trebuiau cazați în case particulare, urmând să primească din partea administrației o contribuție la chirie, stabilită în funcție de salariul primit. Administrația urma să deconteze 25% din costul de chirie pentru cei cu salarii de până la 1000 f. și 20% pentru cei ce depășeau această limită. Kempf a acceptat propunerea, aprobând și mărirea contribuției la chirie cerută de cancelistul Rättsch și de concipistul Entres, care se evidențiaseră în muncă.²⁴⁵ Peste o zi, la recomandarea lui Soro, Kempf a dispus angajarea provizorie, ca supraveghetor vamal în Orșova, a unui sergent care luptase sub comanda lui Soro pe frontul din Italia.²⁴⁶

În februarie 1754 Kempf a inspectat districtul Ciacova, de unde s-a întors la Timișoara în ziua de 22 a aceleiași luni.²⁴⁷ În oraș a auzit că supușii din satele apropiate au protestat în Timișoara și a ordonat să li se ofere șansa să fie ascultați, însoțiți de cnez și obercnez.²⁴⁸

În prima jumătate a lunii martie²⁴⁹ 1754 Kempf a inspectat districtul

²³⁸ În acest post Baumgartner a fost numit în august 1751, după ce fusese felcer în districtul Vrșac. Vezi: OeStA, FHKA, NHK, ABA 28 august, fol. 72v.

²³⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 610rv.

²⁴⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 609v.

²⁴¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 818r.

²⁴² Un gard inferior celui de perceptor.

²⁴³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 610r–617r.

²⁴⁴ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 637v.

²⁴⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68, nota 129.

²⁴⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 638r.

²⁴⁷ Costin Feneșan, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1718–1778* (București: Editura Academiei Române, 1996), 123.

²⁴⁸ Ibid., 123.

²⁴⁹ Ibid., 125. În 3 martie Kempf se afla încă la Timișoara.

Caransebeș, unde a fost implicat în lupta pentru supremație, pornită de pretenții la funcțiile de obercnezi care, fie din dorița de rămâne în funcție, fie încercând să își denigreze adversarii prin intrigi pentru a-și mări șansele, au încercat să atragă diverse grupări sociale. Astfel, în 11 martie²⁵⁰ lui Kempf i-a fost prezentată²⁵¹ plângerea supușilor cercului Timiș din acest district împotriva obercnezului Ianăș Zestran. Tot la Caransebeș, lui Kempf i-au fost înmânate în perioada 13–15 martie 1754 plângerile supușilor din cercul Bistra împotriva obercnezului Mihai Pelle²⁵² și ale supușilor din districtul Lugoj împotriva obercnezului Gavril Gurean.²⁵³ De rezolvarea plângerilor s-a ocupat comisia subdelegată condusă de Plasch. Postul lui Pelle era râvnit de Daniel Miroslav și Jurca Sântămărean, un candidat nedorit de săteni.²⁵⁴

După ce a citit raportul comisiei de anchetă²⁵⁵, care întreprinsese audieri în 29 de sate, Kempf, aflat încă la Caransebeș, a cerut administrației în 20 martie destituirea lui Zestran și numirea lui Ianăș Bumbăcilă în această funcție²⁵⁶ care, deși era tânăr, părea loial și competent.

Spre sfârșitul lui martie 1754, Kempf s-a aflat în inspecție la Lugoj, unde s-a ocupat de situația clădirilor camerale, care erau administrate și finanțate de oficiul de district. Facturile erau depuse apoi la casieria provincială și camerală din Timișoara, unde erau calculate. Scribul de la oficiul de construcții din Timișoara trebuia să preia costurile în facturile sale. De la Lugoj, Kempf a sancționat înlocuirea scribului Hörneger, care se îmbolnăvisese, cu Carl Wagner.²⁵⁷ În 26 martie a fost numit Martin Groza ca obercnez în districtul Lugoj²⁵⁸; la două zile după aceea Kempf relatează că învinuirile aduse lui Gurean²⁵⁹ erau nejustificate și că doar datorită prezenței lui Perlas la Lugoj pedeapsa celor ce depuseseră mărturie falsă a fost schimbată, de la trimiterea la muncă silnică, la o pedeapsă de corecție corporală.²⁶⁰

Pe 1 aprilie 1754 Kempf sosise în Timișoara, de unde i-a promovat pe obercnezul districtului Ciacova, Paul Micu, și pe obercnezul districtului Cenad, Marcică Jurcovi, ca subadministatori de district. După 11 zile, Kempf a

²⁵⁰ Feneșan, *Cnezi și obercnezi*, 104.

²⁵¹ Praes. sau praesto. sunt prescurtările latinescului *praesentato*, formulă folosită pentru a marca primirea, prezentarea unei scrisori.

²⁵² Feneșan, *Cnezi și obercnezi*, 143–164.

²⁵³ Ibid., 78.

²⁵⁴ Ibid., 137.

²⁵⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68, nota 149.

²⁵⁶ Feneșan, *Cnezi și obercnezi*, 113.

²⁵⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 778 rv.

²⁵⁸ Feneșan, *Cnezi și obercnezi*, 115–116.

²⁵⁹ Vezi portretul obercnezului Gurean la vârsta senectuții în Anexă, imaginea nr. 2.

²⁶⁰ Feneșan, *Cnezi și obercnezi*, 86.

înștiințat și contabilitatea în legătură cu acest lucru, ordonând acesteia să le treacă salariul (150 f.) în conceptele ce trebuiau redactate.²⁶¹ Kempf mai scria că a dorit să le demonstreze românilor și sârbilor care, așa cum a dedus istoricul Costin Feneșan și am constatat și noi după ce am parcurs statutele personalului păstrate, nu se putuseră ridica din funcțiile de cnezi, husari sau dorobanți de district, călăreți supraveghetori ai salinelor sau vămilor și obercnezi²⁶² – că pot promova dacă sunt harnici.²⁶³

Tot în 12 aprilie Wagner avea să primească provizoriu postul de controlor al oficiului de construcții camerale, unde până atunci funcționase Ferovina, delegat în aprilie 1754 să preia interimar atribuțiile subadministratorului König și să se ocupe de situația clădirilor.²⁶⁴

După ce funcționarea sistemului minier (inspirat din Ordinea Maximiliană), introdus de Neffzern în 1736 în Banat fusese revizuită de Hehegarten în 1748, Kempf a reglementat din Timișoara sistemul administrativ minier în 24 aprilie 1754.²⁶⁵ Apoi, la 25 aprilie 1754 Kempf l-a numit pe Johann Adam Gabriel, care avea studii juridice și practice, actuar al tribunalului la Oravița. În această funcție Gabriel trebuia să participe la întrunirile tribunalului prezidat de maestrul montan, asistat de funcționarii săi ca asesori, și la consultațiile montanistice. Datoria lui Gabriel era să întocmească protocolul întrunirilor, să trateze cauzele civile²⁶⁶ după dreptul comun austriac, cauzele montane după Ordinea Maximiliană și ordinele emise în țările ereditare, să instruiască participanții despre cauzele dezbătute, să prezinte o expertiză, să adune voturile, să concluzioneze după principiul majorității și să expedieze verdictul părților. El trebuia să redacteze și un protocol cu deliberările.²⁶⁷ Un actuar funcționa și la Dognecea.²⁶⁸

Pe 1 Mai 1754 Kempf a luat ultimele măsuri pentru ocuparea posturilor rămase libere.

²⁶¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 932r.

²⁶² Desigur existaseră și excepții. De exemplu, Isaia Dimitrovici, care fusese ȧspan de district în 1716 sau Radivoj și Mihailovilitz, care fuseseră locotenenți ai batalionului popular, ultimul vorbind atât sârbește, cât și românește a ocupat 9 ani chiar funcția de *varosbiro* (judecător urban) în Vrșac. OeStA, FHKA NHK ABA 68 [1753–1754], fol. 1031v. Locotenent de Panduri fusese și tatăl lui Jurkovics (OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 385 r).

²⁶³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 932 r.

²⁶⁴ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 806 r.

²⁶⁵ Gustav Wenzel, *Handbuch des allgemeinen österreichischen Bergrechtes auf Grundlage des Gesetzes vom 23 Mai und der Vollzugsschrift vom 25 September 1854* (Wien: Editura Wilhelm Braumüller, 1855), 118.

²⁶⁶ Cauzele criminale reveneau judecătorilor montani, după cum reiese din documentul citat la nota 266.

²⁶⁷ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 527r–528r.

²⁶⁸ În acest post a fost numit actuarul Reimerdes: OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 531r.

În acea zi ofițerul de transport al Oficiului Superior Montan, Frumwald, care fusese inițial ișpan în Serbia, a fost numit subadministrator de district.²⁶⁹ Tot atunci Pezasloffsky, care cunoștea limbile locale, a fost numit grefier de resort în districtul Timiș, după ce Johann Fürst, care ajunsese aici în 1750 pentru a învăța românește și sârbește²⁷⁰, a fost transferat. Postul lui Pezasloffsky a fost dotat cu salariul de 500 f., 30 de centene de fân și 30 de clăftere de lemn. El trebuia să îl asiste pe administratorul Herd în oficiu și în justiție și să controleze casieria.²⁷¹

Tot atunci Ludwig Koller, un fost perceptor, ce ajunsese administrator de district, a fost pensionat și a primit fostul salariu ca pensie (400f). Pensia putea fi ridicată în 4 rate anuale de la Casieria Camerală și Provincială din Timișoara. Câtă responsabilitate apăsa pe umerii unui administrator de district ne dovedesc numeroase exemple. Nici postul de grefier nu era mai puțin solicitant. Astfel, pentru a-l menaja pe grefierul Almăjului, Peter Heumüller, incapabil să-și mai exercite funcția din motive de sănătate, Kempf l-a angajat ca și controlor la oficiul vamal din Mehadia²⁷², într-un post mai ușor. Acolo Heumüller a fost subalternul perceptorului Hörmann. În această funcție Heumüller primea 200 f. și 50 f. bani de chirie. Avea și o cotă parte din bilete, dar trebuia să țină sub lacăt încasările și să le factureze. Reclamații și propuneri în beneficiul erariului trebuiau adresate inspectorului vamal Salbeck sau administrației²⁷³, al cărui colectiv a fost mărit în aceiași zi cu cancelistul Franz Schenk.²⁷⁴

Tot la 1 Mai Kempf l-a numit pe grefierul districtului Orșova, Rodhenbach, subadministrator în Jupalnic²⁷⁵, pe grefierul Johann Ramert din Vrșac subadministrator în Bocșa²⁷⁶, iar pe Mathäus Grünbach și Mathias Brenner subprefecți²⁷⁷ la Panciova²⁷⁸ și Cănicea.²⁷⁹ Subprefecții Johann Roderich și Andreas Schmied au ajuns grefieri la Mehadia²⁸⁰ și Lugoj.²⁸¹

În încheierea procesului de numire a personalului din districte, Kempf a eliberat șase decrete, oferind un salariu de 75 de f./an unor practicanți, calificați

²⁶⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67, fol. 621r.

²⁷⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA, 23 martie 1750, fol. 27r.

²⁷¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 623 rv.

²⁷² OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 644r.

²⁷³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 644r.

²⁷⁴ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 652r.

²⁷⁵ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 661r.

²⁷⁶ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 664v.

²⁷⁷ *Subpraefectus* este corespondentul latin al termenului german *Unterverwalter* (= subadministrator) și este folosit uneori ca sinonim în izvoarele consultate.

²⁷⁸ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 654r.

²⁷⁹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 660v.

²⁸⁰ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 666v.

²⁸¹ OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 668v.

în socoteală și caligrafie. Johann Georg Wallbrunn a fost delegat la Caransebeș, Ignatz Rupp la Cenad, Franz Joseph Schön la Lipova, Paul Puppenschellner la Orșova, Otto Friedrich Kopp la Panciova și Franz Dobrogassy la Vrșac. Un alt practicant, Friedrich Kopp, a fost dat lui Brandenburg ca scrib.²⁸²

Deoarece statutul de personal era încheiat Kempf, aflat încă la Timișoara în 24 mai, nu mai dat curs altor cereri de promovare, pe care le-a trimis administrației cu recomandarea să reflecteze asupra acestora și să îi angajeze pe petenți de îndată ce va apărea un loc vacant.²⁸³ Obercnezului Pelle, care ceruse transferul din cercul Bistra, ce îl contestase în plângeri, i s-a răspuns că de avansare nici nu încapе vorba, deoarece posturile în district au fost deja alocate, el trebuind să aștepte eliberarea unui post de obercnez.²⁸⁴

În 22 mai 1754 Kempf a participat și la repartizarea definitivă a clădirilor militare și civile.²⁸⁵

După finalizarea misiunii în Banat, în aprilie 1754 Kempf s-a întors la Viena, reluându-și activitățile de consilier în Colegiul *in Monetariis et Montanisticis* și comisar în Ungaria de Jos.²⁸⁶ În 1756 îl regăsim pe Kempf în funcțiile de consilier al acestui colegiu dar și al camerei²⁸⁷, ambele oficii fiind conduse la acea vreme de Ferdinand Königsegg-Erps.²⁸⁸

Din 1757 Camera Aulică a cedat jurisdicția asupra Banatului Directorului *in Publicis et Cameralibus* condus de Friedrich Wilhelm de Haugwitz, în consiliul căruia îi regăsim în 1758 pe Schmiedlin²⁸⁹ și pe Kempf²⁹⁰ în calitate de consilieri și referendari. În 10 august 1758 consilierul directoral Kempf era delegat într-o comisie de inspecție a zăcământului de cărbuni din Thallern, de lângă Göttweig.²⁹¹ Un an mai târziu, în iunie 1759 atât Ignaz cât și fratele său Bernhard, care activase în perioada 1756–1758²⁹² ca și consilier al Camerei Aulice, au fost ridicați la rangul de baroni.²⁹³ În același an, Bernhard a cumpărat domeniul Leopoldsdorf. Kempf a rămas consilier directoral și în 1760²⁹⁴, iar

²⁸² OeStA, FHKA, NHK, ABA 67 [1753–1754], fol. 673r.

²⁸³ OeStA, FHKA, NHK, ABA 68 [1753–1754], fol. 1367.

²⁸⁴ Feneșan, *Cnezi și obercnezi*, 137.

²⁸⁵ Vezi documentul 2 din anexă.

²⁸⁶ Schematismus 1754, 75–76.

²⁸⁷ Schematismus 1756, 30; Schematismus 1756, 34.

²⁸⁸ Schematismus 1756, 29; Schematismus 1756, 33.

²⁸⁹ Schematismus 1758, 38.

²⁹⁰ Schematismus 1758, 39.

²⁹¹ A. Altmann, "Der Braunkohlenbergbau bei Thallern," în Otto von Hingenau, ed., *Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen* 6 (Wien, 1858), 53.

²⁹² Schematismus 1756, 32; Schematismus 1758, 32.

²⁹³ OeStA, AVA, Adel RAA, 218.57.

²⁹⁴ Schematismus 1760, 78.

din 1763 a ocupat poziția de consilier al Camerei Aulice, unde activa sub președenția contelui Johann Seyfried Graf de Hebertstein.²⁹⁵

În 1764 Bernhard s-a stins din viață.²⁹⁶ Un an mai târziu, Ignaz s-a mutat în casa Montecucoli²⁹⁷ și a rămas consilier aulic și comisar perpetuu până în 1767²⁹⁸, când a trecut în neființă.²⁹⁹ Unica sa fiică rămasă în viață, Theresia Kempf de Angret, s-a căsătorit cu Ludwig de Rödersthal, consilier și maestru montan superior, administrator al minelor din Moravia.³⁰⁰

Concluzii

Protagonistul studiului, Ignatz Kempf de Angret, a fost arhetipul funcționarului model al timpului său, așa cum acesta reiese din principiile stipulate în instrucțiunile și scrisorile aulice. Prin variile sale activități și peregrinări el a dobândit abilitățile profesionale și cunoștințele practice necesare unui funcționar aulic desăvârșit. În această funcție Kempf, care cunoscuse, fie în mod direct, în serviciul teritorial în care activase, fie în calitate de referent atuurile dar și neajunsurile multor colegi de breaslă, a încercat să influențeze ocuparea posturilor vacante cu persoane competente, devenind cu timpul unul dintre cei mai apți funcționari ai deputăției, unul capabil să ducă la bun sfârșit reforma inițiată în anul 1751. În cadrul acestei reforme managementul personalului se realizase prin transferul unor cadre militare superioare în posturi similare ori superioare în alte provincii și prin păstrarea funcționarilor militari subalterni în posturi civile, urmând ca prin eliberarea lor din serviciul militar, aceștia să se dedice în exclusivitate sarcinilor provinciale ale administrației. Kempf nu s-a limitat însă doar la definitivarea operațiunilor de demilitarizare, în care s-au repartizat și clădirile necesare oficiilor și cazării funcționarilor, ci s-a ocupat și de reocuparea adecvată a posturilor teritoriale. Fără a-i aroga infailibilitate, considerăm, în baza documentelor studiate, că acest comisar a acționat în concordanță cu principiile aulice, în care el însuși s-a format, fără a face abuz de plenipotențialitatea conferită. Practicile standard de angajare, candidarea și expertiza, sunt păstrate, dar necesită aprobarea comisarului aflat la fața locului, deciziile acestuia fiind confirmate de deputăție, după ce, probabil, s-a obținut și avizul imperial. La fel ca în trecut, posturile au fost consemnate într-un statut. Ținând cont de expertizele comisiei, de cele ale consilierilor, dar și de propriile constatări, Kempf a demis și a degradat funcționarii cu comportament

²⁹⁵ Schematismus 1763, 46; Schematismus 1767, 37.

²⁹⁶ Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexikon*, 64.

²⁹⁷ Schematismus 1765, 46.

²⁹⁸ Schematismus 1767, 37.

²⁹⁹ Wißgrill, *Schauplatz*, 69.

³⁰⁰ Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexikon*, 64.

îndoielnic și a numit, a confirmat sau a avansat funcționari considerați de el a fi loiali, integri și destoinici, pregătind administrația pentru o nouă eră.

**THE DEMILITARIZATION REFORM WITHIN THE HABSBURG
ADMINISTRATION IN TIMIȘOARA AND THE INVOLVEMENT
OF THE COURT COMMISSIONER IGNATZ KEMPF VON ANGRET
IN THE PERSONNEL MANAGEMENT IN BANAT (1751–1754)**

Abstract

The present study is a result of FWF project developed in 2015 by a research team at *Karl-Franzens University* Graz, the author of this work being a member of it. Prof. Dr.h.c.Dr. phil. Harald Heppner is the coordinator of the project.

By valorizing taxonomical records, statutes, reports, letters, notices, decrees, contracts, and registers, etc. found in the archives in Vienna, Budapest and Timișoara, but also, schematics, registration certificates and articles in the press at that time, the work offers a picture of the personnel management from the beginning of the demilitarization reform within the administration council (September 1751) until the end of Ignatz Kempf von Angret's mission in Banat (May 1754).

Once presented the context of Ignaz Kempf von Angret's professional development. Our work focuses on Ignaz Kempf von Angret's career, on the changes within the Habsburg administration council in Timișoara within the administration reform of 1751 and on the context in which Kempf von Angret and his commission were sent from Vienna to Banat in order to complete the started reform. Kempf von Angret's mission was to control and to reorganize the local staff, to take over the chair from the administration's president, Franz Anton Leopold von Engelshofen and to prepare the coming of the first civil president, Francesco de Paula Ramond de Villana-Perlas et Rialpo. He had also the mission to install him; he also had to reduce the effectives of the county millition and organize the border posts, set subsidizing rules and allocate dwellings to the staff.

Anexe

Imaginea Nr. 1 Portretul lui Ignaz Kempf de Angret (Pictură în ulei realizată de pictorul Friedrich Gedohn în anul 1751, dimensiuni 100 × 90 cm).	Imaginea Nr. 2 Portretul lui Gavriil Gurean (pictură în ulei realizată de pictorul Virgil Simionescu în 1905. Pictura este o copie fidelă a portretului realizat în sec. XVIII)
	
Tabloul din imagine este proprietatea Muzeului Slovac al Minelor din Banská Štiavnica (UH 881). Fotografia provine din colecția foto a SBM și a fost realizată de dl. Ing. Lubomir Luzhina. Mulțumim pentru colaborare și acordul de publicare a imaginii d-nei mgr. dr. Adriana Matejková și d-lui dir.dr. Jozef Labuda, csc.	Tabloul din imagine este proprietatea Muzeului Protopopiatului Ortodox Român din Lugoj. Fotografia a fost realizată de dl. dr. Constantin-Tufan Stan. Mulțumim pentru acordul de publicare d-lui. dr. Constantin-Tufan Stan și domnului pr. prof. dr. Vasile Muntean. Portretul original din sec. XVIII se află în biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Lugoj, pe peretele estic al naosului.

*Documentul nr. 1: Extras din situația cazării personalului și repartizarea lui în Timișoara în anul 1753 fără menționarea chirilor.*³⁰¹

Nr. case- lor	Case ocupate deocamdată de următoarele părți	Sunt com- puse din		Părțile ce pot fi cazate acum	Sunt ce- rute	
		C a m e r e	C ă m ă r ă i		C ă m e r e	C ă m e r e
1	Vechea <i>Casă Camerală</i> sau așa-zisa <i>Casă a Minelor</i> (<i>Altes Cameral oder so genanntes Bergwerkshaus</i>)	15	3	Consilier aulic și adminis- trativ [sic! Johann Franz] Peuger de Buige [sic! și Raitzenschlag]	Cedată pentru cazarea părților căro- ra le sunt alocate deocamdată și ar trebui să le fie alocați bani de chirie	B u c ă t ă r i i
	Cancelaria, registratura și arhiva administrației	3	1	- Cancelaria, registratura și arhiva	3	1

³⁰¹ OeStA, FHKA, SUS, Karten und Plansammlung (1540–1938), F–29.

2	<i>Noua Casă Camerală (Neues Cameral Haus)</i>	Consilier administrativ [sic! Johann Georg] Plasch	7	1	1	Consilier administrativ Plasch	7	1	1
		Contabil [sic! Philipp Leopold] Lägler, inclusiv oficiul contabilității	6	1	1	Contabil Lägler, inclusiv oficiul contabilității	6	1	1
		Comisar provincial	4	2	1	Comisar provincial	4	2	1
		Ofițer contabil [sic! Mathäus] Haßlingshausen	4	1	1	Ofițerul contabil Haßlingshausen	4	1	1
		Cancelist al contabilității	3	-	1	Cancelist Farovina	3	-	1
3	<i>Așa-zisa Casă veche a Generalatului (So genanntes altes Generalatshaus)</i>	Judecător al provinciei Appel	7	1	2	Judecător al provinciei Appel	5	1	1
		Asesorul [sic! Kaspar] Grüner	6	2	1	Asesor Dohlen	4	1	1
		Asesor Uyvari	7	2	1	Asesor Dindar	4	1	1
						Asesor Uyvari primește în calitate de casier de război o locuință, dar cererea rămâne valabilă	4	1	1
						Kunzmann	3	1	1
		Administrator districtual suprem [sic! Johann Michael Brandenburg]	7	1	1	Grüner	3	1	1
		Scrib la tribunal Mickitsch	6	2	1	Scrib la tribunal Mickitsch	3	-	1
		Scribul tribunalului Schoiber	2	1	1	Scribul tribunalului Schoiber	3	-	1
						Servitorul tribunalului Moser	2	-	1
						Translator Brankovich	3	-	1
						Translator Simonovich	3	-	1

4	Casa Camerală de plăți (Cameral Zahl Haus)	Maestrul și oficiul de plăți	9	2	2	Maestrul de plăți fără oficiul de plăți și se cer două încăperi suplimentare pentru acești bani	7	2	1
		Ofițer al casieriei	3	1	1	Controlor al casieriei	3	1	1
5	Casa episcopală (Bischöfliches Haus)	Episcop catolic	14	4	2	Ofițer al casieriei Episcop catolic	14	4	2
						4 Canonicii au fost cazați până acum în locuințe cetățenești	...	...	...
						7 Muzicienii bisericești, pentru care Magistratura germană a plătit până acum 1348f.	...	...	...
6	Casa Vamei (Maut Haus)	Inspector vamal inclusiv cancelaria și depozitul obiectelor de contrabandă	8	2	1	Inspector vamal inclusiv cancelaria și depozitul obiectelor de contra- bandă	8	2	1
		Perceptor vamal	4	1	1	Perceptor vamal	4	1	1
		Ofițer contabil Kralik	4	1	1	Ofițer contabil Kralik	4	1	1
		Controlorul mărfurilor	2	1	1	Controlor de mărfuri	2	1	1
7	Oficiul de poduri navale (Schiff-Bruck Amt)	Locotenent pentru poduri navale și personal subor- donat	19	5	8	Cancelarii administrației Dörfler Entres Schramel Niedermayer	3 3 2 2	- - 1 -	1 1 1 1

	Conducător provincial	3	-	1	Accesiții administrației		
					Dobrogassy	2	- 1
					Bergmann	2	- 1
					Inginerul provincial	3	1 1
					Conducător	3	1 1
					Chriurg Patzel	2	2 1
8	Două case turcești situate între casa generalului comandant și a comandantului militar	Adjutant al comandantului general	3	2	1	Scribul oficiului de construcții	3 2 1
		Translator la tribunalul Simonovich	3	2	1	Adjunctul oficiului de construcții	...
						Supraveghetorul rechizitelor	...
						Funcționarul care măsoară varul	3 2 1
9	Casă turcească din apropierea Porții Eugeniu	Administrator al poștei și oficiul de expediții	5	3	2	Administratorul poștei rămâne în continuare acolo	5 3 2
10	Altă casă turcească din apropierea Porții Eugeniu	Scribul oficiului auditoriatului	3	2	1	va fi cazat într-o locuință militară iar casa va fi demolată pentru a se construi spitalul militar solicitat	
11	Altă casă turcească din apropierea Porții Eugeniu	Meșterii folosiți la construcția fortificațiilor	3	3	2	pot rămâne până la construirea spitalului militar	
12	Poarta Eugeniu (Eugen Tor)	Aici se află Sinagoga evreilor	-	-	-	poate rămâne acolo până la noi dispoziții	
13	Depozitul salin (Salz-Le-gestätte)	Clădirea nu este încă finalizată însă acolo pot fi cazați în viitor funcționarii salini					

14	Oficiul forestier (Wald Amt)	Maestrul forestier Eberle	6	1	1	Maestrul forestier	6	1	1
		Controlorul salin Krafft	4	1	1	Cancelist forestier	2	-	1
		Cancelistul oficiului forestier	2	-	1	Perceptor salin	4	1	1
		Trei văduve	6	-	2	Controlor salin	2	-	1
15	Clădirea din apropierea fabricii, situată lângă depozitul de lemne (Holz-Le-gestätte)	Controlorul oficiului forestier	2	2	1	Adjunctul merceologului salin	2	-	1
						Translator administr. Hajdar	2	-	
16	Cazarma Tuchmacher (Tuchmacher Kaserne)	Maestrul fântânilor, administratorul fabricii de bere, duhovnicul catolic de pe lângă biserică și școală		2	7	Maestrul fântânilor și ceilalți colocatari pot rămâne până la noi dispoziții	18	2	7
17	Poligonul (Schießstätte) Reisenbichler	Fabricanții de mătase	5	1	1	Fabricanții de mătase pot rămâne în continuare acolo	5	1	1
18	Cazarma (Kaserne) Reisenbichler	Aici locuiesc deocamdată dulgherii și zidarii camerali	6	6	6	13 dulgheri și zidari camerali	6	6	6
19	Două case vechi în afara fabricii	Au fost ocupate înainte de judecătorul Greinar și de un caporal	3	3	2	8 dulgheri și zidari camerali	3	3	2
20	Casă veche a fabricii	Este deocamdată în proprietatea locotenentului colonel al orașului	2	2	1	A fost arendată cu 60f./an impresarului de mobilă, care poate rămâne acolo	de mo-		
21	Casă veche la intrare în oraș	Ocupată de consilierul administrației Kostka	2	-	1	rămâne suspendată până la noi dispoziții			

22	Noua fabrică de bere (Das neue Bräuhaus)	Este în arenda Magistraturii Germane	...	...	...	Va rămâne în grija acesteia până la expirarea arendei
23	Fosta locuință a administratorilor superiori de district	Duhovnicii uniți	3	1	1	Duhovnicii uniți rămân acolo până la noi dispoziții
24	O altă fostă locuință a administratorilor superiori de district	Judecător grecesc Diganiti [sic! Tiganiti]	5	1	1	Comisarul provincial
25	“Hanul Grecesc” (Griech. Hann)	este arendat	4	7	2	Rămâne așa până la expirarea arendei
26	Cazarma (Kaserne) Strumpfstrichter	A fost transformată în moară	...	...	...	rămâne în status quo
27	Fierăria (Eisenhammer)	este dat în folosință	...	...	...	Rămâne așa până la expirarea arendei
28	Atelierul de cuie (Nagelschmiede)	este dat în folosință	...	...	...	Rămâne așa până la expirarea arendei
29	Vechiul Oficiu de construcții navale (Das alte Cameral Bau - Schiffamt)	Maestrul de pavaje	2	-	1	Maestrul de pavaje cu două calfe
30	Atelierul vechi de polizări (Alte Schleiffen)	este ruinat complet	...	...	...	
31	Două mori	sunt date în folosință	4	-	2	Rămâne așa până la expirarea arendei
32	Grădina Rebentisch (Rebentischer Garten)	conține pe lângă fabrica de mătase	1	2	2	Supraveghetorul măcinării
33	O casă din apropierea Mașinii de apă (Wasser Machin)	Un funcționar care redactează ză facturi	3	1	1	Un funcționar care redactează facturi

34	Aşa-zisa clădire de transport (Fuhrwesen)	Este ocupată deocamdată de <i>fortificatione</i>	...	...	...	Rămâne aşa până la noi dispoziții			
35	Atelierul de alamă (Messing Hammer)	Nu este finalizat	...	...	...				
36	Vechea cambiatură (Alte Cambiatur)	Este cedată administratorului cambiaturilor Greinar	3	2	1	Rămâne deocamdată în folosința sa	3	2	1
37	Cazarma husarilor administrației (Administrations Hussaren Kaserne)	Comandanții husarilor și ai miliției țării	7	1	3	Rămâne în folosința comandanților husarilor și ai miliției țării	7	1	3
38	O casă din apropierea aces-tei cazărmi	Un locotenent colonel pensionat	4	3	1	locotenent colonelul pensionat rămâne	4	3	1
39	Casa de vânătoare (Jagd Haus)	necesită reparații capitale	...	...	...				
40	O cazarmă lângă fântâna pașei (Bascha Brunn)	necesită reparații capitale	...	...	...				
41	O casă după podul lung (langen Brücken)	Aici locuiesc Freymann și ai săi	...	...	...				

*Documentul nr. 2: Plan de împărțire al orașului și al cetății Timișoara din anul 1754.*³⁰² Mulțumim colectivului Arhivelor de Război din Viena și d-lui dir. Rill pentru autorizația de publicare (GZ-ÖSTA-2038087/0001KA/2018)

Plan de împărțire al orașului și al cetății Timișoara, în care se arată, ce clădiri c.c. se vor ceda în întregime militarilor și care vor rămâne în sfera camerală conform dispoziției il. comisii aulice împuternicite, aflate aici, precum și locuințele duhovnicești și cetățenești.

Clădirile marcate cu roșu intens, la fel ca și piețele libere, al cărui contur este colorat cu roșu intens, sunt cedate militarilor de il. comisie aulică împuternicită din ordin suprem. Clădirile iluminate cu galben [sic!] sunt date provincialilor, iar cele cărămizii sunt case monahale și cetățenești. Acele locuri care sunt conturate cu galben și cu verde sunt neconstruite acum și după dispozițiile acestei administrații urmează să fie împărțite acelor părți care doresc să construiască, cu condiția ca pe locurile înconjurare cu verde să se construiască doar clădiri slabe, cu un etaj sau, după model vienez, la sol. În locurile conturate cu galben pot fi construite clădiri puternice și înalte. Clădirile albastre și maro sunt vechi case turcești; cele maro au fost cedate unor cetățeni, cele albastre fiind locuite parțial de militari, parțial de locatari camerali.

Urmează Denumirea tuturor clădirilor militare și anume:

A. Sediul generalatului cu grajduri și o casă cu grădină. B. Sediul Comandantului, unde locul marcat cu roșu nu este construit încă, deoarece locul a fost marcat cu roșu este repartizat acestei clădiri. C. Straja Principală, în a cărei parte superioară se cere cazarea unei companii de grenadier. D. Fostul Sediul al Majorului Orașului, care acum este repartizată pentru Cancelaria de Război, pentru locuințele unui concipist de război și a unui cancelist și are șopron și grajd. E. Sediul Comisariatului de război și al casieriei militare. Casa aparține unui cetățean. Are două etaje unde sunt și două camere, o bucătărie mare și cămară și, la sol, două beciuri, un grajd pentru 30 de cai și șopronul pentru căruțe; conform contractului găsit încăperile au fost prevăzute inițial pentru Cancelaria de Război, dar au fost cedate acum Comisariatului de Război. Cele două camere și un grajd aparțin cetățeanului. F. Cazarma de Fortificație cu o curte de construcții și un șopron de rechizite; cele două colțuri au fost începute dar nu au fost finalizate. G. Vechiul Castel este repartizat pentru artilerie, locuințe, depozitul de armament și rechizitele de artilerie. H. Magazia de Pulbere. I. Cazarma de provizii în partea marcată cu nr. I a bastionului Theresia. K. Cazarma Oficiului Naval este împărțită în 4 locuințe mici. La L se află șopronul cerut pentru rechizitele navale. M. Cazarma statului militar major unde rezidează 5 locatari militari; în partea încă neconstruită trecută la N. trebuie construit un sediu militar. O. Cazarma Cazemate pentru 50 de companii. P. Cazarma Grenadierilor pentru o companie. Q. Cazarma Fusilierilor pentru două companii. R. Biserica și dependințele Misericordienilor. S. Acest loc este cerut pentru construirea unui spital militar pentru adăpostirea a 3 – 350 de bolnavi. T. S-a depus cererea ca pe acest loc să fie construit un alt spital pentru 450 de bolnavi. V. S-a depus

³⁰² OeStA, KA, G I h 667/7.

cererea pentru construirea unei cazărmi pentru 2 companii pe acest loc. W. S-a cerut construirea unei cazărmi pentru 3 companii. X. Aici trebuie construit grajdul și șopronul pentru cele 5 companii de mai sus. NB: Acele case și clădiri vechi situate pe locurile S, T, V sunt locuite parțial de militari, parțial de camerali și cetățeni și au fost cedate în întregime militarilor.

Denumirea clădirilor camerale

1. Sediul președintelui, cu cancelaria și arhiva; 2. Domul; 3. Reședința episcopală; 4. Noua Casă Provincială; 5. Tribunalul provinciei; 6. Oficiul Vamal; 7. Depozitul de sare, lângă care s-a început construirea unei locuințe pentru angajații salini; 8. Reședința Iezuiților cu biserica lor; 9. Mănăstirea franciscanilor și biserica franciscanilor provinciei Bosnia; 10. Mănăstirea franciscanilor provinciei Salvatoriene cu un depozit de alimente, care le-a fost cedat primilor duhovnici menționați; 11. Sediul Orașului; 12. Biserica rasciană (sârbă).

În acest fel au fost cedate militarilor lor clădirile militare înregistrate de la A la X, cum stau acum, inclusiv casele vechi și cele turcești, este confirmat la Timișoara, 22 mai 1754. Ig. Kempf v. Angret, Engelshofen, J. Ohnesorg, J.C. v. Stockhausen, General Major și inginer.

EIN HANDELSVERSUCH DER “K. K. PRIVILEGIERTEN HANDLUNGSKOMPANIE ZU TEMESWAR UND TRIEST” NACH SIEBENBÜRGEN (1767–1768)

Costin Feneşan*

Schlüsselwörter: Temeswar-Triester Handelskompanie, Hermannstädter Handlungssozietät, siebenbürgisches Landesgubernium, Joseph Sauvaigne, Andreas Hadik

Cuvinte cheie: Compania de comerț Timișoara-Triest, Compania de comerț Sibiu, Guberniul Transilvaniei, Joseph Sauvaigne, Andreas Hadik

Nach Eroberung des Temeswarer Banats durch das Habsburgerreich (1716) und dessen Organisierung als unmittelbare Kron- und Kammerdomäne standen die Wiener Behörden vor der Aufgabe die neuerworbene Provinz sowohl militärisch-politisch wie auch wirtschaftlich zu einer wichtigen Stellung für ihre Südostpolitik und auch als Absatzmarkt für die kaiserlichen Erbländer zu gestalten. Kein Bereich und kein Mittel wurden gescheut, um in der neuen Kron- und Kammerdomäne die im Reich geltende Wirtschaftspolitik merkantilistischer Prägung durchzusetzen. Ganz im Geiste des Merkantilismus förderten dementsprechend die leitenden Stellen in Wien das Aufkommen von verschiedenen Handelskompanien, die einerseits dem Staat die Möglichkeit einer Überwachung des Banater Handels gestatten sollten, andererseits sich aber zumal selbst zu ausführende Organe der staatlichen Kommerzpolitik gestalteten. So entstand schon 1723 in der Landeshauptstadt Temeswar unter Vorsitz des Generalen Grafen von Wallis die *Temeswarer deutsche Kommerziensozietät/Handlungssozietät*, in gewisser Hinsicht eine Filiale der 1719 in Wien aufgestellten *Orientalischen Handelskompanie*. 1728 beschloß die Hofkammer auf Anraten des Banater Landesgouverneurs Feldmarschall Graf von Mercy sich an der Temeswarer Kompanie selbst mit Aktien in Wert von 3 000 Gulden zu beteiligen. 1725 wurde in Temeswar unter Vorsitz des dortigen Handelsmanns Bibić die *Raitzische/ griechische Handelskompanie*, an der 76 Kauf- und Handelsleute

* Freischaffender Historiker, Bukarest, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

aus dem Banat beteiligt waren, gegründet, deren Ziel hauptsächlich die Ausschaltung der osmanischen Konkurrenz aus dem kaiserlichen Handel mit und nach den Südosten war. Um das ungemeine Reichtum des Banats an Vieh bestens verwerten zu können hatte man übrigens schon 1720 zu Temeswar die sogenannte *Viehhandlungssozietät/ Prädiensozietät* aufgestellt, der 1728–1729 durch Landesgouverneur Mercy finanziell unter die Arme gegriffen worden ist.¹ Infolge des unglücklichen Türkenkrieges von 1737–1739 lösten sich nun alle Banater Handelskompanien auf oder mußten aufgegeben werden. Nur die *Raitzische/ griechische Handelskompanie* konnte 1744 ihre Tätigkeit wieder aufnehmen: 1749 zählte sie 244 Mitglieder, ein Jahr später waren es schon 279. Ermutigt durch den guten Fortgang der Kompanie verlängerte die Hofdeputation in Illyricis et Banaticis 1752 deren Kontrakt auf weitere 12 Jahre. 1764 erneut aufgelöst, wurde die *Raitzisch/ griechische Handelskompanie* drei Jahre später mit Effekt vom Jahre 1765 wieder ins Leben gerufen.²

Die schweren finanziellen Folgen des Siebenjährigen Krieges zwangen die Wiener Hofstellen für den Handel des Temeswarer Banats – dessen Einkünfte übrigens 1759 auf eine Zeit von zehn Jahre an die Wiener Stadt-Bank verpfändet worden sind – einen Ausweg zu finden. Für die Roherzeugnisse des Landes mußten günstige Absatzmärkte gefunden und im Gegenzug das Banat und ganz besonders das benachbarte Osmanische Reich als Abnehmer erbländischer Fabrik- und Manufakturprodukte gewonnen werden. So entstand 1759 auf Anregung des Kommerzienhofrates die *Privilegierte Société de Temesvar*, die sich der Ausfuhr banatischer und ungarischer Naturalprodukte und Fabrikate ins adriatische Litorale annehmen sollte. Als Exportwaren galten vor allem Getreide (besonders Weizen), Wolle, Tabak, Wachs, Honig und Hasenbälge. An das Gelingen dieses Vorhabens höchst interessiert, scheute das Ärar nicht für mehr als die Hälfte der Aktien der neuen Handelsgesellschaft zu zeichnen.³ Die Erfolgsaussichten der neuen Kompanie schienen unter einem glücklichen Stern zu stehen und dem Banat nicht nur solide Ausfuhrmöglichkeiten zur Adriaküste, sondern auch seine handelspolitische Stellung als Durchfuhrgebiet für den Litoralhandel zu sichern. Die Karolinerstraße von Karlstadt (Karlovac) über das Gebirge schien für den Handel *mare versus* gerade einladend. Da sie aber nicht hinreichend ausgebaut war, schritt man zur Schaffung der Via Josephina von Karlstadt nach Zengg (Sinj), wie auch zur Reinigung und

¹ Über diese drei Banater Handelskompanien siehe Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (München, 1967), 65–66.

² Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 156–158.

³ Costin Feneşan, “Die Aktieninhaber der Temesvarer *Privilegierten kayserlich-königlich banatischen Commerciën-Compagnie* und ihr Handelsversuch nach Russland (1763),” *Banatica* 25 (2015): 260–266.

Schiffbarmachung der Save und Kulpa (Kupa). Das Fehlen von Sachverständigen in Kommerzsachen – ein übrigens allgemeines Gebrechen aller Temeswarer Handelsgesellschaften – führte aber 1763 zu spürbaren Verlusten der *Société de Temesvar*. Erst nach einer im Sommer 1763 durch Ludwig Ferdinand Prokop, Inspektor des mährischen Manufakturamtes, bei der Temeswarer Kompanie durchgeführten gründlichen Bestandaufnahme und den darauf an den Kommerzienhofrat gerichteten Bericht, in dem alle Gebrechen (besonders aber die untüchtige Direktion) entlarvt und eine Lösung vorgeschlagen wurde, hat sich die Lage zusehends gebessert. Dank der vom k.k. Rat Samuel Andree im Herbst 1763 übernommene Leitung hat sich die Kompanie langsam erholt und auch nach dessen gesundheitsbedingten Rücktritt (1766) schienen seine zwei handelsverständigen Nachfolger (von Rachel und von Castelmur) die Geschicke der Temeswarer Gesellschaft in glückliche Bahnen zu leiten. Dabei hatte aber die Banater Landesadministration und manche ihrer Räte (besonders Georg Michael von Brandenburg) ein entscheidendes leider aber fachfremdes Wort mitzusprechen.⁴ Hinzu kam auch der Umstand, daß 1765 – auf Anregung des in Wien weilenden Banater Landespräsidenten Graf Perlas und der Staatsräte Borié und Blümegen – in der Banater Landeshauptstadt ein bedeutender Konkurrent für die *Privilegierte Société de Temesvar* aufgetreten war: die *Triester Handelsgesellschaft*, welche einen regen Handel zum Litorale betrieb. Um den störenden Nebenbuhler für sich zu gewinnen, beschloß die Banater Landesadministration mit Gutheißung des Kommerzienhofrates März 1766 die Vereinigung beider Kompanien unter den Namen *Kaiserlich-königlich privilegierte Handlungskompanie zu Temeswar und Triest*.⁵ Jeder Kompanieteil ging mit 200 000 Gulden in die Vereinigung und hatte außerdem die Möglichkeit nachträglich für weitere 100 000 Gulden Aktien zeichnen zu lassen. Eine Aktie betrug 1000 Gulden und der Besitzer von 10 Aktien besaß eine Stimme in der Ratssitzung der Aktionäre. Für die meisten Aktien zeichneten die Kommerzienhauptkasse (113 Aktien), das Wiener Handelshaus Blanchenay & Chevalier (95 Aktien) und der Laibacher Handelsmann Friedrich Weitenhüller (56 Aktien). Der Banater Landespräsident Graf Perlas war auch dabei mit 13 Aktien, so auch Staats- und Wirtschaftsrat Egidius von Borié, Graf Theodor Batthyányi und der Zuckerfabrikant Arnold aus Fiume. Der neuen Kompanie wurden die alten Privilegien der *Privilegierten Société de Temesvar* auf weitere 12 Jahre genehmigt. Die neue *Temeswar-Triester*

⁴ Über die Geschicke der Kompanie in der Zeit bis 1766 siehe Ferenc Eckhart, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában* [Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes in Ungarn zur Zeit Maria Theresia's] (Budapest, 1922), 228–235 und Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 164–167.

⁵ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 168–169.

Kompanie hatte drei leitende Direktionen, u. zw. in Temeswar, Triest und Wien. Letzterer oblag eine Aufsichtsrolle, wobei über die Direktorengruppen der Deputirtenrat der Kompanie stand. Laut Gründungskontrakt sollten 75% des erzielten Gewinns der Kapitaleinlage zufließen, während die restlichen 25% an die Aktionäre auszuzahlen waren.⁶ Der Kompanie war gestattet im Banat und in den anderen Erbländern mit ihren Waren nur den Großhandel (*all'ingrosso*-Handel) zu betreiben. Sie sollte vor allem für die Ausfuhr des banatischen Getreides und anderer überschüssiger Produkte aus Ungarn sorgen, auch sich des Vertriebes erbländischer Fabrikate und Manufakta annehmen. Empfohlen war der Temeswarer Kompanie die Rückfracht von Waren die im Banat und in Ungarn, auch im Osmanischen Reich – vor allem Spezerei- und Materialwaren, sowie Zucker – günstigen Absatz finden konnten. Die *Temeswar-Triester Kompanie* – der alle Behörden den nötigen Vorschub zu leisten hatten – sollte sich in allen Fragen an den Wiener Kommerzienhofrat wenden. Innerhalb der Kompanie selbst war der Handelsbreich beider Teile derart abgegrenzt, daß die Temeswarer Kompanie die Geschäfte im Banat und den Warentransport bis Sissek (Sisag) zu besorgen hatte, während der Triester Kompanie die Führung der Waren nach den adriatischen Seehäfen und die dortigen Wirtschafts- und Handelsangelegenheiten oblagen.⁷

Die Entwicklung der vereinigten Kompanie verlief aber trotz aller in sie gesetzten Hoffnungen und der augenscheinlichen staatlichen Begünstigung nicht wie gewünscht. So häufte sich bei der Triester Direktion eine große Warenmenge an (z.B. die aus Amsterdam von der *Ostindischen Kompanie* bezogenen Gewürze; Heringe und Sardellen aus den Niederlanden) an, die nicht an den Mann gebracht werden konnten⁸, obwohl auf der Save und Kulpa 62 Schiffe und auf der Karolinerstraße ein eigenes Fuhrwesen unterhalten wurden. Schon 1768 befahl die Kaiserin denen im Aufsichtsrate der Kompanie sitzenden Staatsbeamten (Graf Josef Auersperg, Rat bei der Obersten Justizstelle und Staats- und Wirtschaftsrat Borié) sich von ihrer Stelle zurückzuziehen, damit sich diese bei einem zu befürchtenden Zusammenbruch der Handelsgesellschaft nicht kompromittieren sollten. Zuletzt entschied aber Maria Theresia, um dem Ansehen der Kompanie nicht zu schaden, daß sich die hohen Staatsbeamten bis zur Ablegung eines Rechenschaftsberichtes weiterhin an die Geschäftsleitung und an den Aufsichtsratsitzungen beteiligen sollten.⁹ Mit der *Temeswar-Triester Kompanie* ging es aber leider bergab.¹⁰ Auch erneute

⁶ Eckhart, *A bécsi udvar*, 235–236 und Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 168.

⁷ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 169–170.

⁸ Eckhart, *A bécsi udvar*, 236.

⁹ Ibid., 237–238.

¹⁰ 1770 fiel der Wert einer Aktie von 1000 Gulden auf 450 Gulden. Der Verlust der Kompanie

staatliche Geldzuwendungen halfen kaum zur Sanierung der Kompanie. Herbst 1770 wurden beide Gesellschaften als mögliche Rettungsmaßnahme geteilt, um wenigstens der *Temeswarer Société* das Überleben zu ermöglichen. Trotz aller weiterhin ergriffenen Maßnahmen seitens des Kommerzienhofrates und der Banater Landesadministration siechte diese langsam dahin und wurde dann 1775 auch aufgelöst.¹¹ Weder die an der Adria gefragten Banater Produkte (Weizen, Korn, Mehl, Gerste, Hirse, Hafer, Mais, Wachs, Hasenbälge aber besonders Tabak und Pottasche), noch die vom Litorale gebrachte Fracht (Zucker aus der Fiumaner Zuckerraffinerie, Spezereiwaren, Gewürze, Seidentücher, Strümpfe) konnten eine positive Handelsbilanz für die Temeswarer Kompanie sichern. An den Mißerfolg waren vor allem die handelsmäßig untüchtige Leitung der Kompanie, wie auch die kommerziellen Abwicklungen an der Adriaküste schuldig. Unabhängig von der privilegierten Handelskompanie und ohne jegliche ärarische Unterstützung wurde 1768 in der Banater Hauptstadt die *Neue banatische Kommerzienkompanie*, die sogenannte *Sauvaigne'sche Kompanie* gegründet. Joseph Sauvaigne, der schon seit einiger Zeit im Banater Handel *mare versus* involviert war – er leitete bis dahin den Handel der *Fiumaner Kompanie* (ein Teil der vereinigten Temeswarer Handelskompanie) – beabsichtigte mit der neuen Handelsgesellschaft einerseits den Export der Landesprodukte, andererseits die Einfuhr verschiedener erbländischer und fremder zugelassenen Waren zu fördern. Laut dem am 1. Juni 1768 von der Kaiserin genehmigten auf sechs Jahre geschlossenen Kontrakt wurde der Sauvaigne'schen Kompanie (deren Generaldirektor Sauvaigne selbst war) der *all'ingrosso*-Handel, die Errichtung von Warenlagern und eine Mautermäßigung von 25% bei der Ein-, Durch- und Ausfuhr von banatischen und ungarischen Produkten zugesichert. Sauvaigne erhielt aber nicht das gewünschte *Privilegium privativum* (das ausschließliche Vorrecht in Handelssachen), da der Wiener Hof nicht gewillt war die Freiheit des Handels zu beeinträchtigen und auch eine mögliche Monopolstellung der Kompanie nicht zulassen konnte. Die Konkurrenz mit der alten Temeswarer Handelskompanie war ihm hingegen sehr willkommen, um dadurch den Banater Kommerz in Schwung zu bringen. Das Kapital der Sauvaigne'schen Kompanie in Höhe von 100 000 Gulden wurde durch das Unterzeichnen von 200 Aktien à 500 Gulden gesammelt. Zu den Aktionären gehörten mehrere geldstarke deutsche Kaufleute aus dem Banat, etliche Wiener Handelsleute, wie auch der Temeswarer Stadtrichter Josef Anton Kulterer (im Amt zwischen 1762 und 1771). Hauptaktionär war aber das Temeswarer jüdische Handelshaus

beliebte sich auf beträchtliche 287350 Gulden, so daß sie gezwungen war ihre Warenvorräte schleunigst zu verkaufen, um wenigstens einen Teil der Schulden tilgen zu können, siehe Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 171–172.

¹¹ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 171–172.

Meyer Amigo & Söhne, dessen Leiter, ein hocherfahrener Handelsmann der sich seit mehr als 40 Jahre im Banater Kommerz ausgezeichnet hatte, der der neuen Kompanie als kommerzieller Berater beistand. Laut Gründungskontrakt kam auf sechs Aktien eine Stimme im Kompanierat zu. Als Benefiz erhielten die Aktionäre jährlich 6% des Gesamtgewinns. Bemerkte sie noch, daß die Sauvaigne'sche Kompanie selbst mit 10 Aktien an der alten schon geschwächten Temeswarer Handelsgesellschaft beteiligt war. Ihr wahres Bestreben konnte sie aber kaum verborgen halten, u. zw. den Litoralhandel in die Hand zu nehmen und den ganzen Banater Kommerz zu kontrollieren. Zur Ausfuhr waren vor allem Wachs, Schafwolle, verschiedene Felle und Häuter, Tabak, Unschlitt, Honig und Roheisen bestimmt, aber auch Hüte aus der eigenen Temeswarer Fabrik. Auf die beabsichtigte Ausfuhr von Glaserzeugnisse ist es nicht mehr gekommen, da die in Temeswar von der Kompanie errichtete Glashütte stillgelegt werden mußte, um das böhmische Glas nicht zu konkurrieren. Zu den Importwaren gehörten französische Tücher, Olivenöl, Zucker, Zitronen, französische und italienische Weine wie auch verschiedene Triester Manufakturprodukte. Die Geschäfte der Sauvaigne'schen Kompanie florierten noch im ersten Jahr ihres Bestehens, belief sich doch ihr Export 1768 auf beträchtliche 200 000 Gulden. Nach dem Eingehen der alten Temeswarer Handelsgesellschaft (1775) wurde die Sauvaigne'sche Kompanie ärarischerseits sehr gefördert da sie dem Staatsinteresse bestens entsprach, doch mußte diese nach Einverleibung des kaiserlichen Banats in Ungarn (1778) aufgelöst werden.¹² Wie schon bemerkt, wurde 1765 in Temeswar die *Triester Handelsgesellschaft* gegründet, deren Geschäfte von dem schon früher im Litoralhandel involvierten Joseph Sauvaigne geleitet wurden. März 1766 vereinigte sich diese Kompanie mit der seit 1759 bestehenden *Temeswarer privilegierten Handelskompanie*, wobei sich die Partner die Handelsbereiche klar abgesteckt hatten.¹³ Auch in gemeinsamen Kommerzfragen ging man aber, wie dem Folgenden zu entnehmen sein wird, getrennte Wege, die sogar zu Kollisionen geführt haben.

Anfang des Jahres 1767 rückte Sauvaigne in seiner Eigenschaft als Verwalter der Triester Handelsgesellschaft an den siebenbürgischen Landesgouverneur Grafen Andreas von Hadik¹⁴ mit dem Vorschlag, in Hermannstadt ein Warenlager für Zucker und andere Triester Waren, wie solche schon zu Temeswar und in anderen Städten bereits bestanden, errichten zu dürfen. Als Zweck seines Ansuchens nannte Sauvaigne "eine bessere Förderung des Handels" (*in*

¹² Eckhart, *A bécsi udvar*, 306–307, Anm. 190 und Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 177–178.

¹³ Siehe oben, Anm. 7.

¹⁴ Dieser war in der Zeit vom 21. Juli 1764 bis zum 20. Oktober 1767 siebenbürgischer Landesgouverneur und zu gleicher Zeit kommandierender General in Siebenbürgen.

maiolem commercii huius promotionem) und “den gemeinschaftlichen Vorteil” (*commune emolumentum*). Darauf eröffnete der siebenbürgische Gubernator, dem auch die Leitung des Landeskommerzes oblag, dem Hermannstädter Magistrat am 12. Februar 1767 seine diesbezüglichen Ansichten.¹⁵ Laut Hadik hätte die Errichtung des Warenlagers bedeutende Vorteile nicht nur dem Publikum sondern ganz besonders den Hermannstädter Kaufleuten gebracht, da auf diese Weise Zucker und andere Triester Waren nun *all’ingrosso* und nicht *alla minuta* bezogen werden konnten. Dadurch wurden zur gleichen Zeit die kleineren Vermittler, die höheren Unkosten und größeren Anstrengungen ausgeschaltet ohne einer Gefahr ausgesetzt zu werden, umsomehr als sich die *Triester Handelsgesellschaft* willig zeigte Siebenbürger Produkte und Manufakta für die Ausfuhr zu übernehmen. Das siebenbürgische Landesgubernium hoffte, daß Sauvaigne’s Vorschlag bei der dem Stadtmagistrat unterstehenden Hermannstädter bürgerlichen Handlungssozietät ein williges Ohr finden würde. Hadik erwartete diesbezüglich seitens der Hermannstädter Handelsgesellschaft entsprechende Vorschläge über die Errichtung des Warenlagers.¹⁶ Um seinem Projekt weiterzuhelfen schickte Sauvaigne einen Beauftragten Namens Basilius Stephanovitch nach Hermannstadt, der mit der dortigen Handelsgesellschaft die Einzelheiten über die Errichtung des Warenlagers besprechen sollte. Zu guter letzt äußerte sich diese an den Hermannstädter Magistrat über die ihr am 7. März 1767 von Stephanovitch gemachten Vorschläge.¹⁷ Prinzipiell erklärte sich die Hermannstädter Handelsgesellschaft einverstanden alles zu unternehmen, was “dem allerhöchsten Aerario, dem Publicum zu einigen Vortheil und Nutzen dienen kann”, besonders weil die Errichtung des Warenlagers “zu einiger Ersparnis im Einkauf” und zur “Erweiterung des Commercii und Ausfuhr entbärlicher roher Producten und Manufacten einigen Anlass geben kann.” Nur waren sich die Hermannstädter Herren über den eigentlichen Status der Temeswarer Kompanie gar nicht im Klaren. Sie bezweifelten “ob die Temeswarer Compagnie nicht die Triester Compagnie ausmachtet” sondern “eine Compagnie ist, welche die Triester mehr unter Gestalt einer Commissionshandlung angehet.” Um aus dieser Zwickmühle herauszukommen erachtete die Hermannstädter Handlungssozietät, daß es sowohl bei der Einfuhr wie bei der Ausfuhr der Waren am besten sei, sich unmittelbar an die “Triester und Fiumaner Haupt-Compagnie” zu wenden. Auf die Frage des Warenlagers zurückgreifend, erklärten sich die Hermannstädter Herren bereit, u. zw. mit Zustimmung der Temeswarer *Triester Kompanie*, ein Magazin “von denjenigen Waaren, welche sowohl bey der Triester Compagnie fabriciret werden

¹⁵ Anhang 1.

¹⁶ Anhang 1.

¹⁷ Anhang 2.

als auch in Triest am vortheilhaftesten zu haben seyn“, errichten zu wollen. Nur sollten der Richtigkeit wegen solche Regelungen getroffen werden, „daß sowohl Buch und Rechnung als auch Correspondenz, Kauff und Verkauß zu der Haupt-Compagnie Nutzen auf das accurateste und pünctlichste besorget“ werden und die von dieser gedruckten Preiskurante bekannt zu geben waren. Auf eine Zusammenarbeit mit der Temeswarer *Triester Kompanie* in puncto Warenlager setzend, beanspruchte die Hermannstädter Handlungssozietät die Gewährung gewisser Vorteile, u. a. die anfängliche Vergütung der erweislichen Unkosten nebst einfache Provision und Lagergeld. Für die Zukunft wollten sich die Hermannstädter Herren das Recht auf Erkaufung von Aktien vorbehalten, um selbst am Geschäftsgang teilnehmen zu können. Abschließend versicherte die Hermannstädter Handlungssozietät den Magistrat, „daß es hier weder an dauglichen (!) Subjectis zu dem Werke selbst, noch an Fleiß und Acuratesse jemahls fehlen werde.“

In einem weiteren Schreiben an den Stadtmagistrat erläuterte die Hermannstädter Handlungssozietät ihre Bemerkungen zur Frage der Errichtung des Warenlagers.¹⁸ Sie bestätigte ihre diesbezügliche Zusage, doch bat sie daß sich die etwaigen Interessenten und Leiter der Temeswarer *Triester Kompanie* mit ihnen in weitere Verständigung einzulassen hätten, „um das Werck in gründlichere Vollkommenheit zu setzen.“ Dabei sollte einerseits der Nutzen des Ärars gebührenderweise berücksichtigt und dem Vorteil des Publikums beim Einkauf Rechnung getragen werden, andererseits aber mußte die Ausfuhr von siebenbürgischen Landesprodukten und Manufakten gefördert und der Errichtung des Handels nach der Moldau, Walachei und dem ganzen Turcium gedient sein, um von dort für die siebenbürgischen „Fabriquen“ die nötigen Materialien unter günstigen Bedingungen beziehen zu können. Ebenfalls wollte man sich vergewissern, daß der Antrag der Temeswarer *Triester Kompanie* nicht „auf ein Monopolium oder sonsten etwas abziele, was der Löblichen Sächsischen Nation oder dem teutschen Handels-Stand auf irgend eine Weise, über kurtz oder lang, nachtheilig fallen könnte.“ Dazu wurde von der *Triester Kompanie* um eine „Bedeckung“, vom siebenbürgischen Landesgubernium aber um eine „Vormerkung“ gebeten. Die Hermannstädter Handlungssozietät betonte ebenfalls, sich beim Export „nur auf die Ausfuhr derjenigen Producten und Manufacten [zu] richten, welche im Lande gar wohl entbeheret werden können.“ Auch sollten „diejenige Producta und Materialia, welche im Lande selbst gearbeitet werden können“ gebührenderweise berücksichtigt und nicht „roher ausgeführt werden.“ Alle noch offen stehende Fragen mußten von einem Mitglied der Hermannstädter Kompanie mit der *Triester Kompanie* nächstens besprochen

¹⁸ Anhang 3.

werden, um "das gründlichere gänzlich in Ordnung zu bringen." Zu gleicher Zeit wurde der Hermannstädter Magistrat gebeten, dem siebenbürgischen Landesgubernium die Zustimmung zur Errichtung des Warenlagers unter den angeführten Bedingungen bekannt zu geben.¹⁹ In seiner Eingabe vom 12. März 1767 an das Landesgubernium²⁰ bat der Hermannstädter Magistrat, die Errichtung des Warenlagers zu unterstützen, u. zw. so, "daß die Stadtbürger nicht bedrückt und die Einkünfte des Ärariums Seiner Majestät nicht beeinträchtigt sein sollten" (*ne depressi cives, qua considerabile vivum Suae Maiesatis Aerarium contristentur*). Vom zögernden Fortschritt seiner Sache in Hermannstadt unterrichtet, hat Joseph Sauvaigne am 17. März 1767 selbst zur Feder gegriffen und dem Landesgouverneur Hadik geschrieben.²¹ Vielleicht hatte Sauvaigne davon Wind bekommen, daß der Banater Landesadministrationsrat Georg Michael von Brandenburg, der in der 1759 gegründeten Temeswarer Handelskompanie hochinteressiert war²², sich trotz der Vereinigung von 1766 nicht scheute die *Triester Kompanie* zu untergraben. In seinem Schreiben an Hadik bezog sich Sauvaigne, übrigens ganz unmißverständlich, auf die Wühlereien Brandenburgs, die "unmittelbar gegen die Absichten Seiner Majestät und zum Nachteil der Triester Handelskompanie" (*directe contra intentionem Suae Maiesatis et detrimentum Commercialis Compagniae Tergestinensis*) gerichtet seien. Umsomehr wollte nun Sauvaigne dem siebenbürgischen Landesgouverneur seine Triester Kompanie und deren Vorteile in den schönsten Farben ausmalen. Zielbewußt erinnerte ihn der Franzose von allen Anfang an, daß die *Triester Kompanie* durch Ausschluß aller anderen Handelsgesellschaften von der Kaiserin *privilegi- aliter* mit dem Zuckerverschleiß betraut worden war. Als er nun, Sauvaigne, in Temeswar den Vorschlag gemacht hatte, in Hermannstadt ein großes Warenlager der *Triester Kompanie* zu errichten, stieß er auf den Widerstand Brandenburgs. Dieser wollte nämlich das Magazin durch die alte Temeswarer Handelskompanie errichten lassen, obwohl diese das Zucker von der *Triester Kompanie* bezog. Demzufolge könnte das von der Temeswarer Handelskompanie gebrachte Zucker, so Sauvaigne, nicht billiger als das Angebot der *Triester Kompanie* zu stehen kommen. Dazu sollte noch die Tatsache berücksichtigt werden – so ließ es Sauvaigne den siebenbürgischen Landesgouverneur wissen –, daß selbst die Kaiserin an der *Triester Kompanie* mitinteressiert war. Auch bemerkte Sauvaigne, daß er diese Umstände Brandenburg nahegelegt und sich auch beim Obersten Kommerzienhofrat beschwert habe und nun aus Wien "eine ganz sichere Abänderung und Ausschaltung der Brandenburg'schen Versuche"

¹⁹ Anhang 4.

²⁰ Anhang 5.

²¹ Anhang 6.

²² Feneşan, "Die Aktieninhaber," 261.

(*certissimam mutationem et annihilationem tentaminis Brandenburgicis*) erwarte. Zu gleicher Zeit versicherte Sauvaigne den siebenbürgischen Landesgouverneur, daß alle Banater Landesadministrationsräte – mit Ausnahme von Blaski (soll wohl Johann Georg *Plasch* heißen), welcher selbst an der alten Temeswarer Kompanie interessiert war – das der *Triester Kompanie* schädliche Schreiben unterschrieben hätten, ohne über dessen Folgen im Klaren zu sein. Sicher seiner Sache schrieb Sauvaigne an Hadik, er habe sich als erster den Plan der Errichtung eines Warenlagers in Hermannstadt ausgedacht, ohne daß die seit sieben Jahre bestehende Temeswarer Handelskompanie „ihre diesbezüglichen Gedanken ausgesprochen hätte“ (*desuper aliquando cogitationes suas extendisset*). In Anschluß an seinen Brief vom 27. Januar 1767 bat Sauvaigne den siebenbürgischen Landesgouverneur, er möge ihm „in Gemäßheit mit der allerhöchsten Absicht“ (*in conformitate altissimae intentionis*) die Errichtung eines Warenlagers der *Triester Kompanie* in Hermannstadt gestatten. Um aber jegliches Bedenken wegen einer zu befürchtenden Monopolstellung wegzufegen, fügte Sauvaigne bewußt folgendes hinzu: „Dadurch bitte ich nicht für den Ausschluß anderer, die übrigens den Zucker von mir kaufen, denn es gibt nur kleine Chancen mir den Preis zu verderben.“ (*Non oro per hoc aliorum exclusionem, quibus cum alioquin zacharum à me emant, occasio non est tam levi, ut mihi pretio distrahendi*). Zu gleicher Zeit fand es Sauvaigne für angebracht auch die bei Hadik durch die Hermannstädter Kompanie geweckten Bedenken vollkommen zu entfernen: „Die Hermannstädter Handelsleute irren sehr, wenn sie diese Gesellschaft für fremd von der *Privilegierten Triester und Fiumaner* rechnen“ (*Magnopere errant quaestores Cibinienses, qui hanc societatem à Privilegiata Tergestiniensi et Fiumensi alienam esse arbitrantur*). Es sei wohl bekannt – so fuhr Sauvaigne fort –, daß bei der Fiumaner Kompanie nur Zucker zu kaufen war, und von dieser bezogen ihre Ware sowohl die alte Temeswarer Handelskompanie wie auch alle Wiener Handelsleute. Demzufolge sei einwandfrei zu ersehen, daß die Hermannstädter Handelsleute den Zucker eher von der Fiumaner Gesellschaft als aus zweiter Hand (*à secunda manu*) beziehen sollten. Und da nun die Kaiserin der Sauvaigne’schen Kompanie das Privilegium erteilt hatte Kommerz mit Zucker in Ungarn zu betreiben, so wäre es denn auch ihre Absicht diesen Handel in Siebenbürgen einzuleiten. Um die Hermannstädter Kaufleute für sich zu gewinnen – so versicherte Sauvaigne den Landesgouverneur –, würde er ihnen einen vergleichenden Preiskurant von verschiedenen Triester Waren²³ im kommenden Monat April 1767 mitteilen lassen, um leichter festzustellen, daß „sie von mir einen weit besseren Preis als von der Temeswarer

²³ Anhang 7 und Anhang 8. Siehe auch das Schreiben der Triester Janoshazer Kompanie an Joseph Sauvaigne, in Anhang 9.

Kompanie erhalten werden”(à me longe leviori pretio quam à *Compagnia Temesvariensi obtinebunt*). Abschließend versprach Sauvaigne dem siebenbürgischen Landesgouverneur, er wolle sich vertraglich verpflichten zweimal billiger pro 100 Gulden als die Temeswarer Handelskompanie verschiedene Waren bringen zu lassen und dann an Ort und Stelle, u. zw. gegen Barbezahlung, Wachs, Pottasche, Häuter und andere siebenbürgische Produkte übernehmen. Infolge des Schreibens vom 17. März 1767 ließ Hadik in seiner Eigenschaft als kommandierender General in Siebenbürgen durch eine militärische Untersuchungskommission den von der Temeswarer *Triester Kompanie* betriebenen Handel prüfen. Schon am 23. März 1767 berichtete ihm das Siebenbürger Militärkommando, “daß diese Handelsgesellschaft in Zukunft von viel größeren Nutzen für diese Provinz (d.i. Siebenbürgen – C. F.) als die Temeswarer Kompanie sein wird” (*quod haec societas longe maiori huius Provinciae utilitati quam Compagnia Temesvariensis sit futura*).²⁴ Trotzdem war die Hermannstädter Handelsozietät noch lange nicht von der Zusammenarbeit mit der *Triester Kompanie* überzeugt. Am 25. März 1767 ließ sie den Hermannstädter Magistrat wissen²⁵, daß, obwohl sie die Vorschläge des Basilius Stephanovitch “gantz willich und bereit” aufgenommen habe, sie trotz der “wiederholten Offerta einer uns zur Zeit noch unbekannten Compagnie engen Gangs nichts mehres erwiederen” könne. Daher suche sie um weitere Auskünfte, “mit Wiederholung alles dessen zu welchem wir uns wohl beträchtlich verbunden haben.” Ebenfalls sollten mehrere Angebote, besonders aber jene der *Triester Janoshazer Kompanie*, verglichen werden, um dann zu entscheiden “was übrigens dem gantzen Publico diensamer seyn werde wenn wir uns zur Quelle (d.i. Triest – C.F.) wenden und von daher die bedürftende Waaren mit möglichster Behutsamkeit und Unkostenersparung zu verschaffen trachten.” Da Sauvaigne vom Zögern der Hermannstädter Handelsgesellschaft in der Zwischenzeit Wind bekommen hatte, wendete er sich am 4. April 1767 erneut an das siebenbürgische Landesgubernium.²⁶ Er bedeutete diesem die Tatsache, daß sich die Hermannstädter Kompanie leider die Warenpreise der Janoshazer Handelsgesellschaft zur Richtschnur genommen hatte, da doch diese zu Triest höher als jene der Temeswarer *Triester Kompanie* zu stehen kamen. Sauvaigne bemerkte noch zusätzlich, daß die Janoshazer Kompanie – genau wie alle anderen Handelsgesellschaften – ihr Zucker in Fiume von der Fiumaner Sauvaigne’schen Kompanie beziehen mußte und daß die Preiskurante für ihn sprachen. Mehr noch, die Zuckerpreise (und auch jene anderer Waren) würden jede drei Monate vom Wiener Kommerzienrat festgesetzt, so daß die Kaufleute dann feste Bestellungen machen und ihre Waren direkt in

²⁴ Anhang 10; siehe auch Anhang 13.

²⁵ Angang 11.

²⁶ Anhang 12.

Fiume bezahlen konnten. Diese Möglichkeit wäre auch den Hermannstädter Kaufleuten geboten, die dann nachträglich bemerken würden, daß der Preis geringer wäre wenn sie unmittelbar bei ihm, Sauvaigne, kaufen würden als die Ware direkt aus Fiume zu beziehen. Übrigens ließ Sauvaigne das siebenbürgische Landesgubernium auch die Ursachen dieses Umstandes wissen. An erster Stelle führte er die höheren Transportunkosten, die sich ansonsten für die Hermannstädter Kaufleute ergeben würden. Die große Warenmenge, welche die Sauvaigne'sche Kompanie auf eigene Schiffe und mit dem kompanieeigenen Fuhrwerk beförderte, führte hingegen dazu, "daß uns die Transportunkosten nicht so hoch stehen" wie dieses im Fall einer kleineren Warenmenge gewesen wäre. Ebenso rücksichtswürdig war auch Sauvaigne's Argument, daß die *Triester Kompanie* den Zucker und andere eingeführte Waren "etwas wohlfeiler als in Fiume selbst" verkaufen konnte, da sie mit einem "Regress" (Gewinn) bei der Produktausfuhr rechnete. Auch genoß die *Triester Kompanie* kaiserliche Privilegien beim Transithandel wie auch bei der Ein- und Ausfuhr, Vorzüge deren sich die Kaufleute nicht erfreuten, so daß diese für die auf eigene Kosten einzuführenden Waren mit höheren Preisen rechnen mußten. Fazit: alles sprach zugunsten der *Triester Kompanie*. Der von Sauvaigne den Hermannstädter Kaufleuten gebotene Magazinpreis war dazu gleich jenem zu Temeswar. Um ihnen aber zu beweisen, "daß ich auch hiermit noch raisonabler seye als sie nicht glauben", ließ Sauvaigne den siebenbürgischen Landesgouverneur wissen, er erböte sich den Zucker um einen Gulden pro Zentner billiger zu geben als in Temeswar. Sauvaigne bedauerte zu gleicher Zeit den Umstand, daß die Hermannstädter Kaufleute der "sehr irrigen Meynung" seien um zu glauben, daß er stets an den gleichen Preis gebunden wäre, wo doch die Wiener Preissetzung für ihn bindend war und demzufolge die Preise fielen bzw. stiegen. Mehr noch, Sauvaigne erbot sich – so ließ er es Hadik wissen – nicht nur den Preis einer oder anderer Ware zu mindern, sondern den Hermannstädter Kaufleuten auch auf Kredit und zu vernünftigen Terminen verkaufen zu wollen. Die Konkurrenz scheute er gar nicht, umsomehr als seine Kompanie privilegiert war und demzufolge "wird schwerlich der Handelsstand verbiethen können, auf den offenen Märkten daselbst (d.i. in Hermannstadt und in Siebenbürgen – C. F.) all'in-grosso zu verkaufen." Am Schluß seines Schreibens an das siebenbürgische Landesgubernium eröffnete der sicherlich hochzufriedene Sauvaigne die Nachricht, daß die Leitung der Temeswarer Handelskompanie auf die Absicht verzichtet habe, in Hermannstadt ein Warenlager zu errichten: "Die wahre Ursach aber dessen ist – meinte Sauvaigne –, weilen sie wohl einsehen, daß sie wegen des von mir wohlfeilleren Preyses nicht aufkommen können."

Das Schreiben Sauvaigne's an das Landesgubernium zeigte nach wenigen Tagen seine Früchte. Am 10. April 1767 schrieb dieses an den Hermannstädter

Magistrat²⁷ und sprach seine Hoffnung aus, daß nach Überbrückung aller Uneinigkeiten mit der *Triester Kompanie* das geplante Warenlager zum öffentlichen Wohl und zugunsten der Privatpersonen zustandekommen würde. Darum sollte die Hermannstädter Handlungssozietät mit ihrem Entschluß nicht weiter zögern und solchen bekannt geben, “damit diese Frage nicht weiterhin in Ungewissheit belassen werde” (*ne igitur negotium hoc ulterius in suspenso relinquatur*). Auf Drängen des Hermannstädter Magistrats entschloß sich dann die dortige Handlungssozietät am 15. April 1767 ihren Standpunkt klipp und klar bekannt zu geben.²⁸ Sie erklärte sich bereit ein Magazin der von Sauvaigne angebrachten Waren “en grosso in Commission zu nehmen”, u. zw. zu den Preisen die sich der Franzose willig gezeigt hatte nach Hermannstadt *franco* zu liefern. Von dort aus sollten die Waren an jedermann “vor eine bloße Provvigion” verkauft werden. Die Hermannstädter Kompanie wollte sich aber von der Verpflichtung frei wissen, nur aus dem Sauvaigne’schen Magazin Waren beziehen zu müssen, falls ihre Mitglieder anderwärts bessere Preise erhalten konnten. Auch baten die Hermannstädter Herren das Recht behalten zu dürfen, die siebenbürgischen Produkte und Manufakten nicht nur an die Sauvaigne’sche Kompanie zu geben, sondern “bey ersehenden unseren besseren Vortheil” solche selbst nach eigenem Ermessen in die benachbarten Länder ausführen zu können. Bei dem Umstand, daß die *Triester Kompanie* bei Zahlung der Transitabgaben bevorzugt war, wünschte sich die Hermannstädter Handlungssozietät noch, daß ihr bei Versendung der eigenen Waren mit Schiffen und Fuhrwerk geholfen werde. Zur Preisfrage der Waren äußerten sich die Hermannstädter Herren, Sauvaigne müßte einsehen, daß ihnen entweder vom Wiener Kommerzienhofrat oder vom siebenbürgischen Landesgubernium eine Norm vorgeschrieben worden sei, “mit wieviel Percento Gewinn wir die Zukker und Coffee nach Maßgebung der en grosso-Preise verkauffen sollten”, ein Verlangen das die Entfernung jeglichen “ungleichen Verdachts” beabsichtigte. Besorgt über die Lage ihrer eigenen Kompanie, baten die Hermannstädter Herren den Magistrat nachdrücklich, “uns mit Etablirung solcher Leute, welche des Bürgerrechts unfähig seyn, zu verschonen”, besonders da trotz ihrer älteren als neueren Privilegien der Handelsstand so herabgekommen sei, “daß die mehresten die Handlung aufgeben und ihr Auskommen auf andere Art suchen müssen.” Nach dem langen Hin- und Herziehen wurde in der zweiten Hälfte des Monats April 1767 der Vorvertrag zwischen dem siebenbürgischen Landesgubernium als Vertreter des Hermannstädter Magistrats und der dortigen Handlungssozietät und Joseph Sauvaigne, in Namen der *Triester und Fiumaner privilegierten*

²⁷ Anhang 14.

²⁸ Angang 15.

Handlungs-Compagnie, geschlossen.²⁹ Sauvaigne verband sich, einen genügenden Vorrat an Zucker, Kaffee, Pfeffer, Liköre und andere Triester Waren nach Hermannstadt zu bringen, diese Waren aber nur "in grosso, das ist centner- oder stückweise, keinesweeges aber à la minuta zu verkauffen." Ebenfalls war Sauvaigne verpflichtet "die im Lande befindliche Producta" (Früchte, Wachs, Hanf, Flachs, Häute, Hasenbälge, Honig, Tabak u. dgl.), "insoviel als das Land vor sich nicht nöthig hat", in Siebenbürgen anzukaufen. Sauvaigne erhielt seinerseits die Garantie daß, solange er den en gros – Handel in Hermannstadt betrieb, das siebenbürgische Landesgubernium keiner anderen Kompanie "die ebenmäßige Handlungsfreyheit erlauben und gestatten wird", ausgenommen ein kaiserlicher Befehl würde etwas anderes bestimmen. Zu gleicher Zeit behielt sich aber das siebenbürgische Gubernium das Recht vor, den Vertrag aufzuheben, falls die der Sauvaigne'schen Kompanie zugestandene Handelsfreiheit "dem Lande nachtheilig wäre." Mehr noch, Sauvaigne verpflichtete sich, vom siebenbürgischen Landesgubernium kein ausschließliches Privilegium für seine Kompanie zu begehren. Auf den Fall aber, daß die Sauvaigne'sche Kompanie "ihre Conto in Siebenbürgen nicht finden könnte", war sie von der Verbindlichkeit dort weiterhin zu handeln freigesprochen. Das siebenbürgische Gubernium behielt sich auch das Recht vor, die Rechtsprechung in Streitsachen der Kompanie mit den Landeseinwohnern auszuüben. Wie sich in der Folge die Tätigkeit der Sauvaigne'schen Kompanie abgewickelt hat bleibt uns wenigstens bis zur Zeit fast unbekannt. Wir wissen lediglich, daß das siebenbürgische Gubernium am 16. Juni und am 21. Juli 1767 den mit der Sauvaigne'schen Kompanie geschlossenen Vertrag nach Wien geschickt hat, ihm aber von dort, am 21. November 1767³⁰, rückbedeutet worden ist, die Kaiserin wolle diesen Vertrag "wegen des schädlichen Auftretens eines Monopols keineswegs bestätigen sondern umsomehr, jetzt noch, auflösen lassen" (*ob subversantem monopolii speciem nullatenus confirmandum, sed potius ex nunc tollendum*). Das kaiserliche Reskript machte dem siebenbürgischen Landesgubernium bekannt, die Kaiserin habe beschlossen, daß der *Triester Kompanie* wie auch allen inländischen und fremden Handelsleuten der freie Handel all'ingrosso nur gegen Zahlung einer vierfachen Tax, wie solche von den reicheren Bürgern in den Orten wo solche Handelskompanien bestanden entrichtet wurde, zu gestatten. Damit in Zusammenhang wurde dem siebenbürgischen Landesgubernium die Normalvorschrift die in anderen Erbländern angewendet wurde zugeschickt, mit dem Bedeuten diese dem Gebrauch im Großfürstentum Siebenbürgen anzupassen. Damit aber in der Zwischenzeit die *Triester Kompanie* hinsichtlich

²⁹ Anhang 16.

³⁰ Anhang 17.

ihrer schon vertragsmäßig eingeführten Waren keinen Schaden erleiden sollte, gestattete ihr die Kaiserin weiterhin den Verkauf all'ingrosso. Die Bedingung war aber, daß mit Beginn des Militärjahrs 1767/1768 alle Kompaniemitglieder die vierfache Tax zu entrichten hatten, keine in der Normalvorschrift verzeichnete Waren in einer kleineren als die festgesetzte Mindestmenge zu verkaufen und sich den allgemeinen Bestimmungen für den en gros – Handel zu fügen.

Nur bereitete das Hofreskript vom 21. November 1767 der Sauvaigne'schen Kompanie neue Sorgen. So wandte sie sich, wahrscheinlich noch Ende desselben Jahres, an den Wiener Hof, um über mehrere Fragen Bescheid zu erhalten. Einerseits wollten die Kompanieherren, daß manche fehlende Sorten aus der Warenliste die das Hofreskript begleitete dort aufgenommen werden, andererseits aber beklagten sie sich, daß die für den en gros – Handel dort festgesetzten Mindestmengen so hoch wären, daß "in Betreff der in Siebenbürgen zum Ankauf gebotenen Waren ein allenfalls beschränkter Verschleiß anzuhoffen sei." (*ut habita ratione emtorum in Transylvania occurentium exigua omnino distractio speranda foret*).³¹

In einem Hofreskript vom 27. März 1768 an das siebenbürgische Landesgubernium entschied sich die Kaiserin einerseits für die freie Ausübung des en gros – Handels durch fremde Parteien, betonte aber andererseits, daß der daraus den einheimischen Kaufleuten erwachsen könnende Schaden auf alle Fälle in bestmögliche Grenzen zu halten sei. Dem siebenbürgischen Gubernium befahl die Kaiserin eine Ergänzung des Warenverzeichnisses mit den fehlenden Sorten, wie auch die Verringerung um die Hälfte bzw. um zwei Dritteln der im Hofreskript vom 21. November 1767 festgesetzten Warenmengen für den en gros – Handel. Auf die Bestimmungen des Hofreskriptes vom 27. März 1768 reagierte die Hermannstädter Handlungssozietät schon am 11. April 1768.³² Sie beklagte sich beim Hermannstädter Magistrat, daß eine Herabsetzung der Warenmenge "denen bürgerlichen Kauffleuten zu größtem Schaden gereichen" würde. Darum bat man um ein hilfreiches Eingreifen beim Landesgubernium und auch beim Wiener Hof, besonders da "an Zucker, Caffee und dergleichen gemeine Waren bey uns kein Mangel seye, gleichwie wir diese Sorten nebst anderen in weit größerer Menge einführen, auch in solchen Quantitaeten selbst verkaufen können." Als "des Landes kundige", behaupteten die Hermannstädter Kompanieherren, könnten sie dem Handel Siebenbürgens besser dienlich sein, besonders da ihnen auch der Kommerz nach der Wallachei und Moldau "vielle Gelegenheit verschaffet." Das aus dieser Zeit äußerst lückenhafte Archiv der Hermannstädter Handlungssozietät, wie auch die völlige

³¹ Anhang 18.

³² Anhang 19.

Vernichtung des Sauvaigne'schen Kompaniearchivs gestatten uns keinen Einblick in das weitere Geschehen. Eines steht aber fest: die besonders nach Eingehen der alten Temeswarer Handelskompanie vom Ärar intensiv geförderte Sauvaigne'sche Kompanie – auch wenn sie vielleicht in der Zwischenzeit das Hermannstädter Warenlager aufgeben mußte – setzte sich bis zu ihrer 1778 erfolgten Auflösung als bedeutender Teilnehmer des Litoralehandels nach dem Banat und Siebenbürgen durch.

Anhang

1. 1767 Februar 12, *Hermannstadt*. Das siebenbürgische Landesgubernium an den Hermanstädter Magistrat: macht den Vorschlag der Temeswarer "Privilegierten Triester Handels-Compagnie" bekannt, in Hermannstadt ein Warenlager für Zucker und andere triestinische Waren errichten zu wollen und erbittet sich eine diesbezügliche Äußerung.

Arhivele Naționale Sibiu, *Societatea de Comerț Sibiu*, mapa I, nr. 57; Abschrift (weiterhin als Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț* angeführt).

Sacrae Caesareo-Regiae et Apostolicae Maiestatis, archiducis Austriae, principis Transylvaniae et Siculorum comitis etc. Dominae, Dominae nostrae clementissimae nomine. Generose, prudentes ac circumspecti, nobis honorande et benevoli, salutem et gratiae caesareo-regiae incrementum. Commercialis Privilegiata Societas Tergestinensis medio administratoris sui apud me, Praesidem, certum quoddam zachari aliarumque mercium Tergestinsium depositorium in maiorem commercii huius promotionem, ad commune istius quoque Transylvaniae Principatus emolumentum collimantem, hic, Cibinii, erigendum sollicitavit, qualia iam in Hungaria etiam et Temesvarini constituta esse perhibentur. Quodquidem institutum, dum Gubernio quoque probaretur, indeque plurimas praeter publicum in privatos etiam huius praesertim civitatis quaestores redundaturas utilitates ex eo praecideret, quod zacharum aliasque merces Tergestinsenses in grosso, nequaquam vero in minutus, per depositores distrahendas minoribus impensis et fatigiis minoris etiam, immo nullo sub periculo sibi comparare poterunt, immo haec ipsa societas huiusquoque provinciae producta pro scopo suo servitura ad se vicissim recipiet et extra patriam educet. Non dubitat proinde Gubernium, quin etiam apud V(estras) D(ominationes) debitam attentionem sit consecuturam. Quare, ut Dominationes Vestrae suo quoque concursu commerciale hoc negotium facilitare studeant suamque eatenus intentionem Gubernio quanto-cius notum reddere, qualiterque depositorium hoc quovis meliore modo isthic stabiliri queat, opinionem una submittere ne intermittant, hisce Eidem serio

committitur. Sic factum, altefata Sua Maiestas Sacratissima benigne propensa manet. E Regio Principatus Transylvaniae Gubernio. Cibinii, die 12. Februarii 1767.

auf der Rückseite: Empfangen den 15-ten Februar. Beantwortet den 20-ten detto.

2. [*nach März 7, Hermannstadt*]. Die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societaet an den Hermannstädter Magistrat: unterbreitet ihre Bemerkungen zum Vorschlag der Temeswarer "Privilegierten Triester Handels-Compagnie" über die Errichtung eines Warenlagers in Hermannstadt.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 58; Abschrift.

Auf die von der Temesvarer Compagnie gemachten Proposition eines hier in Hermannstadt zu errichtenden Lagers vor verschiedene Triester Waaren hat die hiesige bürgerliche Handlungs-Societaet folgendes in Unterthänigkeit vorzustellen. Da sie, Hermannstädter Societaet 1-mo denn niemals entgegen ist was entweder dem allerhöchsten Aerario, dem Publicum zu einigen Vortheil und Nutzen dienen kann, so ergreifen wir eine solche Gelegenheit gerne und wollen alles thun was uns nur zu einiger Ersparnis im Einkauf zu unternehmen möglich ist und ferner zur Erweiterung des Commercii und Ausfuhr entbärlicher roher Producten und Manufacten einigen Anlass geben kann. Wenn aber 2-do bekannt ist, daß die Temesvarer Compagnie nicht die Triester Compagnie ausmachet, sondern eine Compagnie ist, welche die Triester mehr unter Gestalt einer Commissionshandlung angehet, so erachtet die Hermannstädter Handlungs-Societaet es werden dem Publico sowohl bey Ein- als auch bey Ausfuhr der Waaren nützlicher seyn, wenn Wir uns gerade an die Triester und Fiumaner Haupt-Compagnie wenden und deren Einverständnis, 3-tio selbst ein Lager von denjenigen Waaren, welche sowohl bey der Triester Compagnie fabriciret werden als auch in Triest am vortheilhafftesten zu haben seyn, zu verrichten. Daher wird 4-to dieses Werk unter Direction von hiesiger Handlungs-Societaet aus ihren Mittel darzu verordneten und Inspection zweyer Mitglieder eines hiesigen löblichen Magistrats sowohl zur Sicherheit der Triester Compagnie als auch dem gantzen Publico zur Versicherung in Ansehung der Preise unternommen werden und 5-to in Ansehung der Richtigkeit eine solche Maaß-Regel genommen werden, daß sowohl Buch und Rechnung als auch Correspondenz, Kauff und Verkauf zu der Haupt-Compagnie Nutzen auf das accurateste und pünctlichste besorget und die von derselben zu gebende Preise in getruckten Preißcorenten bekannt gemacht werden. Wogegen, 6-tens die hiesige Societaet sich anfangs nichts anders als die Vergütung erweislicher Unkosten nebst simple Proviggion und Laagergeldt ausbittet und noch

vorbehält, sich des Werkes mittels Actien-Erkauffung und in Zukunfft selbstn theilhaftig machen zu können. Dieses wäre was die hiesige Handlungs-Societaet praeliminariter ein solches Werk anzulegen unvorgreiflich zu erinnern hätte, bis man entweder persönlich oder per Correspondenz das eigentlichere und mehrere ausmachen kann, mit gegebener nochmaliger Versicherung, daß es hier weder an dauglichen Subjectis zu dem Werke selbst, noch an Fleiß und Accuratesse jemahls fehlen werde. Handlungs-Societaet allhier

auf der Rückseite: Auskunfft der hiesigen bürgerlichen Handlungs-Societaet auf die Proposition des Herrn Basilio Stephanovitch de dato 7-mo Martii 1767.

3. [nach 1767 März 7, Hermannstadt]. Die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societaet an den Hermannstädter Magistrat: unterbreitet seine Bemerkungen über den von Basilius Stephanovitch in Namen der "Kayserlich-königlich privilegierten Temeswarer, Triester und Fiumaner Compagnie" gemachten Vorschlag zur Errichtung eines Warenlagers für Triester Waren, bzw. die Ausfuhr von siebenbürgischen Produkten und Manufakten nach der Moldau, Walachei und ins Osmanische Reich.

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 60; Konzept.

Unterthänige Auskunfft hiesiger bürgerlichen privilegierten Handlungs-Societaet teutscher Nation auf die von der auch kayserlich-königlich privilegierten Temeswarer, Triest und Fiumaner Compagnie mittels Herr Basilio Stehpanovitch gemachten Proposition respectu eines hier zu errichtenden Depositorii von verschiedenen Triester Waaren all'ingrosso und reciproce dagegen an die nemliche Compagnie abzugebende siebenbürgische Producten und Manufacten.

1-mo Das Depositorium selbstn betreffend, so ist hiesige bürgerliche Handlungs-Societaet deme niemals entgegen, was irgend auf eine Weise dem Publico zum Nutzen und dem Commercio und Proventen des allerhöchsten Aerarii fördersam seyn kann, nur bittet sich hiesige Societaet ergebenst aus, die Herrn Interessenten und respective Herren Directores der Triester Compagnie mögen die Güte haben sich, um das Werck in gründlichere Vollkommenheit zu setzen, mit hiesiger Kaufmanns-Societaet in weiteres Vernehmen einzulassen, damit man von beyden Seiten, A, dasjenige was dem Allerhöchsten Aerario nützlich fallen könnte mit so mehrerem Grund behertzigen, B, was dem Publico respectu einiger Ersparnüs im Einkauff, C, der Ausfuhr von Landes-Producten und Manufactis beförderlich, D, der Einrichtung des Commercii nach Moldau, Wallachey und in das gantze Turcicum dienlich und denen von dannen nöthig habenden Productibus und zu hiesigen Fabriquen dienenden Materialien in der Einfuhr erleichternden Mitteln förderlich, sich verständige, gleichwie man

2-tens ob Seiten hiesiger Handlungs-Societaet gar nicht vermuthet, daß der Antrag [der] kayserlich Triester Compagnie auf ein Monopolium oder sonsten etwas abziele, was der Löblichen Sächsischen Nation oder dem teutschen Handels-Stand auf irgend eine Weise, über kurtz oder lang, nachtheilig fallen könnte, worüber in specie eine gründliche Bedeckung von der Compagnie selbst und eine Vormerckung bey einem Hochlöblichen Landes-Gubernio ausgebetten wird. Dieses alles zum voraus gesetzt, ergreifen wir die Gelegenheit etwas zu verdienen und das Commercium zu erweitern gerne und lassen uns zu allmöglichen Arten der Handlung willig finden, inwieweit solche dem Lande überhaupt nicht schädlich, der Löblichen Sächsischen Nation und der hiesig bürgerlichen Handlungs-Societaet nicht nachtheilig ist. Und so, 3-tio wird sich die hiesige Handlungs-Societaet bey der Ausfuhr gleichfalls verhalten, da sie ihren Antrag nur auf Ausfuhr derjenigen Producten und Manufacten richtet, welche im Lande gar wohl entbehret werden könne, auch 4-to niemals so weit gehen kann, daß diejenige Producta und Materialia, welche im Lande selbst gearbeitet werden können, roher ausgeführet werden sollten. Schlußlich seyn wir gesonnen diesem nächstens mediante eines Mitglie des hiesiger Societaet mit der kayserlichen Triester Compagnie das gründlichere gänzlich in Ordnung zu bringen.

4. [nach 1767 März 7, Hermannstadt]. Die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societaet an den Hermannstädter Magistrat: bittet, dem siebenbürgischen Landesgubernium ihre Bereitwilligkeit das Projekt der Temeswarer Triester Handelsgesellschaft zu unterstützen bekannt zu geben und ersucht um die Einführung von Schutzmaßnahmen gegen den armenischen Handelsmann Peter Kopotz.

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 59; Konzept.

Hochlöblicher Magistrat! Gnädig gebiethende Herren! Obwohlen die Proposition der Temesvarer Compagnie gleich erstem Ansehen nach dem ganzen Lande, besonders aber der ohnehin so sehr verfallenen bürgerlichen Handlung, den größten Gewinn bringen wird, wenn sich als des Bergerechts Unfähige auf eine solche Arth festen Fuß fassen sollten, so haben dennoch, um nur auf keine Weise entgegen zu seyn, unser unterthäniges Soutenement hiemit begleiten wollen mit ergebenster Bitte, Ein Hochlöblicher Magistrat wolle die Gnade haben solches an das Hochlöbliche Landes-Gubernium gelangen zu lassen, dabey aber in günstige Erwegung ziehen, daß der Armenier Peter Kopotz anfangs nur auf drey Wochen im Fasching seine Waaren zu verkauffen Erlaubnus führte, was aber in der Folge daraus entstanden, wievielle Familien am Bettelstab gerathen und wievielle Professionisten durch diese Leuthe bereits

ins Verderben gestürzt seyn und noch täglich verdorben werden ist ohnehin bekannt, daß wir nichts mehrers zu bitten haben, als Ein Hochlöblicher Magistrat wolle in solcher Betrachtung den endlich völligen Untergang, in soviell möglich, verhüten helfen, dessen uns zuversichtlich getröstend in ersinnlichster Unterthänigkeit seyn.

5. 1767 März 12, *Hermannstadt*. Der Hermannstädter Magistrat an das siebenbürgische Landesgubernium: unterbreitet die Einwände der Hermannstädter bürgerlichen Handlungs-Societaet hinsichtlich der Errichtung eines Warenlagers durch die Temeswarer "Privilegierte Triester Compagnie" und bittet um wohlwollende Unterstützung; spricht sich für den Schutz der alten sächsischen Freiheiten und Privilegien aus und fordert diesbezüglich den freien Handel in Hermannstadt und auf dem Königsboden erst nach Zahlung eines gebührenden Zinses zu gestatten.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 61; Abschrift.

Begleitungs-Schrift Eines Löblichen Magistrats zu der von der hiesigen Kaufmanns-Societaet eingegebenen Declaration auf den Antrag eines hier in Hermannstadt zu errichtenden Depositorii von Triester Waaren, welche den 12-ten Martii 1767 dem Hochlöblichen Gubernio insinuirt worden. *Accepta solita cum veneratione commissione Excelsi Regii Gubernii, quatenus nostra opinio circa erigendum hic Cibirii depositorium mercium Tergestensium à Societate Tergestensi demandabatur, communicandum fuit negotium cum Societate Mercantili iure civitatis et privilegiorum ad omne mercantile opus praeferentiam merente, cuius Societatis declarationem dum Excelsi Regii Guberni intentioni conformem iudicaremus, qua et altissimi servitii promotio et publici Transylvanici utilitas et commodum obtineri et desiderium Societatis Tergestensis acquiescere posse videtur, non dubitamus eandem altiori Excelsi Regii Gubernii conspectui demisse submittere, humillime desuper pro creditis curae nostrae civibus orantes, dignetur Excelsum Regium Gubernium erectionem desiderati depositorii gratiose moderari, ne depressi cives, qua considerabile vivum Suae Maiestatis Aerarium contristentur, dum aequis quibusvis conditionibus se submissuros tam solenniter spondeant, et ipsi, et nos pro ipsis. Alterum est, quod demisse pro eadem Societate Mercantili Saxonica supplicamus, dum de conservatione notabilium contribuentium res agatur, misereatur Excelsum Regium Gubernium Societatis Mercantis tam de longo iam tempore in praeiudicium et nationalitatis et civitatis et privilegiorum hoc sufferentes, ut mercatores Armeni, qui iure civitatis frui in fundo Saxonico nunquam possunt merces suas maiori adhuc libertate quam ipsi cives, continuata seriem exponunt et inter tot laborum moles ne dedignetur elaboratas*

Societatis reflexiones gratiose assumere et pro dictamine iustitiae decidere, nam ad oculum arbitramur demonstratum esse, quam nullo iure Armeni id obtinere potuerint, ut pro libertate merces Cibinii venundandi unus alteri arendam persolvat. Supplicamus iterato pro gratiosa negotii querulantis Societatis assumptione. Qui iugi venerationis cultu immorimur Excelsi Regii Gubernii humillimi servi. Magistratus Cibiniensis

6. 1767 März 17, *Temeswar*. Joseph Sauvaigne, Direktor der “Privilegierten Triester Handelscompagnie” an Feldzeugmeister Graf Andreas Hadik, siebenbürgischen Landesgouverneur und kommandierenden Generalen in Siebenbürgen: widerlegt die Ausführungen des in der “Temeswarer Handlungs-Compagnie” interessierten Banater Landesadministrationsrates Georg Michael von Brandenburg hinsichtlich des Hermannstädter Projektes der Temeswarer “Privilegierten Triester Handels-Compagnie” und schildert die Vorteile welche den Hermannstädter Kaufleuten im Falle einer Zusage zur Errichtung des geplanten Warenlagers erwachsen würden.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 62; Abschrift.

Translatio literarum domini Privilegiatae Commercialis Societatis Tergestensis administratoris, de Sauvaigne, de dato Temesvar, 17. Martii 1767, ad me, commendantem in Transilvania generalem, comitem Andream Hadik, exaratarum. P(raemissis) P(raemittendis) Motus quem dominus de Brandenburg pro compagnia ante septem annos Temesvarini stabilita apud Excellentiam Vestram et Regium Gubernium illius Principatus fecit, quod directe contra intentionem Suae Maiestatis et detrimentum Commercialis Compagniae Tergestinensis contigerit, facillime Excellentiae Vestrae innotescet ex eo, 1-mo, quod Compagnia Tergestinensis cum exclusione omnium aliorum à Sua Maiestate pro zachari distractione privilegiata sit, et demum, quod ego, velut huius Compagniae praefectus, propositionem de figendo Cibinii depositorio fecerim quam exiguum praeter proprium emolumentum. Dominus de Brandenburg, qui cum Compagnia Temesvariensi interessatus est, ad hoc habeat fundamentum, apparet exinde, quod nunc memorata Temesvariensis Compagnia suum zacharum à Societate Tergestinensi accipiat, consequenter non tam levi praetio eo translocare poterit quam Tergestinis, et quod ipsamet Sua Maiestas cum Compagnia Tergestinensi interessata sit. Referam hoc domino Brandenburg proprii emolumenti factum Supremae Commerciali Commissioni et expeto abinde certissimam mutationem et annihilationem tentaminis Brandenburgici.

Excellentiam Vestram assecurare possum, quod reliqui Administrationis Temesvariensis consilarii, praeter dominum Blaski, qui aequè cum Compania

Temesvariensi interessatus est, ad Excellentiam Vestram aut Regium Gubernium emanatas literas Societati Tergestinesi praeiudiciosas absque eo, quin tantum exinde secuturum Societatis Tergestinensis praeiudicium perpendissent, subscripserint. Quoniam vero ego fuerim primus qui propositionem de erigendo Cibinii depositoryo proiectaverim et fecerim, absque eo quin à septem annis stabilita Temesvariensis Compagnia desuper aliquando cogitationes suas extendisset, Excellentiam Vestram iuxta tenorem anteriorum ad Excellentiam Vestram sub 27. Januarii emanatarum literarum rursum humillime requiro, in conformitate altissimae intentionis regiae dignetur mihi pro Societate Privilegiata Tergestinesi Cibinii depositoryum erigendi facultatem gratiose indulgere. Non oro per hoc aliorum exclusionem, quibus cum alioquin zacharum à me emant; occasio non est tam levi, uti mihi pretio distrahendi. Magnopere errant quaestores Cibinienses, qui hanc societatem à Privilegiata Tergestinesi et Fiumensi alienam esse arbitrantur. Apud hanc societatem in Fiume reperitur unice zacharus. Hinc emit Compagnia Temesvariensis et omnes quaestores Vienenses, unde facile concipi potest, quod dicti quoque Cibinienses à Societate Fiumensi leviori pretio zacharum quam à secunda manu obtinere poterunt. Et veluti Sua Maiestas huic societati privilegium indulsit hocce commercium in Hungaria quoque exercendi, ita Ejusdem Altissimae Maiestatis intentio est idem commercium in Transilvaniam inducendi. Proinde, secuturo Aprili proposui certas merces iuxta hic annexam specificationem distrahendas Cibinium transponere, dum quaestores Cibinienses observabunt à me longe leviori pretio quam à Compagnia Temesvariensi obtinebunt, me enim contractualiter obligabo singulas merces duobus pro 100 florenis levius quam Temesvarienses suppeditare velle aerisque parati loco acceptabo ceram, cineres ecotos, pelles et alia illius Principatus producta.

7. [vor 1767 März 17, Triest]. Vergleichendes Preisverzeichnis verschiedener Triester Waren bei unterschiedlichen Handelskompanien, darunter die Temeswarer "Privilegierte Triester Compagnie."

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 64, f. 3 r; Abschrift.

Vergleich derer Preise von verschiedenen Triester Waaren von verschienden Freunden

Offerta der Janoshazer Compagnie Proposition Herrn Letzter Preis-Courant Vergleich beyder vermög Beylage in loco Triest Basilio Stephanovitch von unbekandten Preyßcorrenten

franco hieher Freunden plus minus

ord. Melis f. 29 $\frac{3}{4}$ ord. Melis Zucker 100 lb. f. 56 $\frac{1}{2}$ f. 55 $\frac{1}{2}$ f. 1

fein Melis f. 31 $\frac{3}{4}$ fein klein Melis f. 59 $\frac{1}{2}$ f. 59 $\frac{1}{2}$

fein Raffinat f. 39 $\frac{1}{2}$ fein Raffinat f. 66 f. 72 f. 6

mittl detto f. 36 $\frac{3}{4}$ mittl Raffinat f. 63 f. 62 f. 1

weiß Candis f. 54 extra weiß Candis f. 81 $\frac{1}{2}$ f. 81 $\frac{1}{2}$ ord. Weiß Candis f. 79 f. 78 $\frac{3}{4}$ f. $\frac{1}{4}$

braun Candis f. 34 braun Candis f. 64 $\frac{1}{2}$

Coffee Martinique f. 44 Coffe Martinique f. 56 $\frac{1}{2}$ f. 55 f. 1 $\frac{1}{2}$ ord. Coffee f. 50 Mandl f. 24 Mandeln f. 28

Pfeffer f. 96 Pfeffer f. 98 f. 96 f. 2 Baum-Öhl wällisch f. 26 f. 26

Prov(anzer)-Öhl f. 24 Provanzer Öhl Samen amomi f. 70 f. 66

H. Rosoli 100 Bout(eillen) f. 54 H. Rosoglio 100 Bout. f. 60

mittl. H. detto f. 45 mittel H. Detto f. 50

Lemoni die Kiste f. 5 eine Küste Lemoni von 1 400 Stück f. 18

100 Stück Pomerantschen f. 12 100 lb H. engl. Zinn f. 60 wie auch allerhand feine Tücher und Zeug, Indigo in Sorten zu verschaffen denen Herrn Handelsleuthen um biligen Preiß. Hier findet die hiesige Handlungs-Societaet noch unterthänigst anzumercken, daß all obspecificirte Waaren fast monathlich respectu derer Preise steigen oder fallen, einfolglich die gegenwärtige Preise zu einer künftigen Verrichtung gar nicht zum Grunde geleyet werden können, sondern es bleibet die Nothwendigkeit allemal übrig, daß das Etablissement in sich selbst wohl gegründet werden müsse und von nichts anders als einer realen Administration wahren Nutzen zu hoffen seye.

8. [vor 1767 März 17, Triest]. Preiskurant der Triester Waren bei der Triester Janoshazer Compagnie.

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 64, f. 4; Abschrift.

Copia Deo iuvante, Triest den (...) anno 1767 Waaren-Preißcorrent Der Centner: Allaun Romanisch f. 25; Allaun türkischer f. 21; Arabischer Gummi f. 50; Baum-Öhl Leccer f. 18; Baum-Öhl Puglieser f. 17 $\frac{1}{2}$; Baum-Öhl Genovescher f. 22; Baum-Öhl Provanzer f. 24; Baumwoll erste Sort f. 42; Baumwoll zweyte Sort f. 39; Bleyweiß holländisch f. 13; Bleyweiß venetianisch f. 24; Cacao Caraques f. 80; Cacao Marian f. 42; Caffee Martinique grün f. 44; Caffee holländisch f. 44; Caffee Levand f. 100; Datteln f. 11; Englisch Saltz f. 13; Feigen dalmatische f. 5 $\frac{3}{4}$; detto smirnische f. 7 $\frac{3}{4}$; Fisch runde f. 12 $\frac{1}{2}$; Flach Fisch f. 19; Pükel-Häring, das Vassl von 1000 St(ück) f. 18; Gallus Sorianischer f. 70; Gallus Istrischer f. 18; Holtz-Bley Campetz f. 10; Sassafras f. 15; Carrobe f. 3; Zimmeth f. 7 $\frac{1}{2}$; Samen amomi f. 44 $\frac{1}{2}$; Muskat-Nuß 5 $\frac{1}{4}$; Imber-Braun f. 20; detto Weiß f. 42; Parmesan-Käß f. 24 $\frac{1}{2}$; Limoni Genueser, Küsten f. 5; Lorbeer f. 4; Macis den lb. f. 9; Mandl Com f. 24; Manna Callabrese lb. f. 18; Mana Canellatta lb. f. 34; Nägerl f. 5 $\frac{1}{4}$; Pfeffer f. 96; Radix Fellapa lb. f. 28; Radix Irios

lb. f. 15; Reiß Maylen f. 8; Rosinen Lipenische f. 6; Rosinen Smirnische f. 8; Seiffen venetische f. 16; Sal amoniack f. 118; Sardellen Genueser f. 20; Senes-Blätter Allexandrische f. 88; Weyrauch in Lacrima f. 52; detto in $\frac{1}{2}$ Lacrima f. 48; detto in Sorten f. 39; Weinbeer oder Corrinthen f. 14; Rosoglio com(munis) 27 xr.; Rosoglio fein 32 xr.; weiße Wachs-Kertzen f. 85. Weine nach dem Eymer: Moskat Levandischer; Land-Moskat; Revorsco Martinino; Prosecco und Vin di Ree f. 14; detto di Cipro f. 20. Die Flasche: Bourgogne St(ück) f. 28; Linqua dona St(ück) f. 28; Mallaga St(ück) f. 28; Cotterotti St(ück) f. 28. Zucker: Reffinat fein f. 39 $\frac{1}{2}$; Reffinat mittl fein f. 36 $\frac{3}{4}$; Reffinat ordinari f. 35 $\frac{1}{2}$; Reffinat melis fein f. 31 $\frac{3}{4}$; detto ordinari f. 29 $\frac{3}{4}$; Lumpen/Zucker f. 28 $\frac{1}{2}$; Braun/Candis f. 34; Weiß- detto f. 45; Vaniglia prima Sorte f. 28, f. 32; detto seconda Sorte lat. f. 20, f. 24; Zucker ordinari fein f. 41; detto fein/fein f. 43. Durch Dero bereitwillige Diener, Triester Janoshazer Compagnie, franco auf den Wagen gelegt, jedoch ohne Impegno.

9. [vor 1767 März 17, Triest]. Die Triester Janoshazer Compagnie an Joseph Sauvaigne, Direktor der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie": schickt den monatlichen Preiskurant ihrer Waren und erwartet im Gegenzug das Waren- und Preisangebot der Temeswarer Handelsgesellschaft.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 64, f. 5r und 6 v; Abschrift.

Copia nebst Preiß-Corrent, sign(atum) per (...) Demnach sich eine aus verschiedenen vornehmen und wohlhabenden Häusern sowohl des Königreichs Hungarn als auch deren übrigen kayserlich-königlichen Erblanden Oesterreichs, Steyermark und Mähren bestehende Handlungs-Gesellschaft unter den Nahmen Triester Janoshazer Compagnie gesammelt und zu dessen Endzweck alle in besagten Erblanden, besonders aber des weitläuffigen Königreichs Hungarn erzeugte Producten bestimmt hat, als haben wir die Ehre E(uer) W(ohlgeboren), einem unserer ganz besonderen Freunden, davon gebührend parte zu geben, mit der Versicherung den monatlichen Courent-Preiß unserer Waaren, womit wir zu dienen fähig sind, getreulich einzuschicken, in Gegentheile aber auch ein gleiches von E(uer) W(ohlgeboren) gewärtigen, auf welchen Preiß Dero Waaren in Triest gestellter zu stehen kommen. Wir er bieten hiemit in allweg unsere Dienste und schmeicheln uns Dero Zutrauen, durch den Eyffer mit welchen wir die uns beliebig aufgetragene Commission zu vollziehen trachten werden, gänzlich zu verdienen. Ersuchen beynebst, künfftig der hierunten beygesetzten Unterschrift allen Glauben beyzumessen. Womit in steter Hochachtung geharren. Auf der Rückseite: Offerta der Triester Janoshazer Compagnie.

10. 1767 März 23, *Hermannstadt*. Das siebenbürgische Militärkommando an das siebenbürgische Landesgubernium: eröffnet ihm, daß infolge seiner Untersuchungen die "Privilegierte Triester Compagnie" für Siebenbürgen von größeren Nutzen zu werten ist als die "Temeswarer Handels-Compagnie".

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 63; Abschrift.

Ad Inclytum Regium Gubernium Pro memoria Ex hic reverenter accluso, Inclytum Regium Gubernium perspicere haud gravabitur, in quo Societas Privilegiatae Tergestinensis commercii realitas consistat, cumque manifestissime evidens est, quod haec societas longe maiori huius Provinciae utilitati quam Compagnia Temesvariensis sit futura, officiosissimae suae requisitioni praemissae intuitu assignandi depositorii Suprema Armorum Praefectura inherendo vigorem Inclyti Regii Gubernii declarationem honorifice praestolatur. E Caesareo-Regio Excelsi Consilii Aulae Bellici ordinata expeditione. Cibinii, 23. Martii 1767. Extradatum per Alexandrum Heiter, secretarium bellicum.

11. 1767 März 25, *Hermannstadt*. Die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societaet an den Hermannstädter Magistrat: gibt bekannt, einen Beschluß über die Zusammenarbeit mit der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie" erst nach Einholung weiterer Auskünfte und nach Vergleich der Preiskurante, besonders jener der Triester Janoshazer Compagnie, treffen zu wollen.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 64, f. 1; Abschrift.

Unterthenigstes Pro Memoria der hiesigen bürgerlichen Handlungs-Societaet in Betreff einer neueren Offerta verschiedener Triester Waaren vermög der uns gnädig communicirten Preiß-Courente. Gleichwie wir auf Proposition des Herrn Basilio Stephanovitch gantz willich und bereit gewesen alles dajenige, was sowohl pro bono publici als auch pro promotione commercii dienlich seyn kann, zu ergreifen, also können bey der wiederholten Offerta einer uns zur Zeit noch unbekannten Compagnie engen Gangs nichts mehres erwideren. Derowegen begleiten hiemit zur Zeyten die nehmliche unterthänigste Auskunfft mit Wiederholung alles dessen zu welchem wir uns wohl beträchtlich verbunden haben. Wenn aber unterdessen noch mehrere, besonders aber die Triester Janoshazer Compagnie, in bester Handlungs-Form Offerten vorkommen, welche unter sich selbst differiren, so haben deren Vergleich hiemit ebenfalls unterthänigst begleiten wollen, welches denn unsere Meynung umsomehr gründlich machen wird, daß es überhaupt dem gantzen Publico diensamer seyn werde wenn wir uns zur Quelle wenden und von daher die bedürffenden Waaren mit möglichster Behutsamkeit und Unkostenersparung

zu verschaffen trachten. Hermannstadt, den 25. Martii 1767 Bürgerliche Handlungs-Societaet allhier

12. 1767 April 4, Temeswar. Joseph Sauvaigne, Direktor der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie", an das siebenbürgische Landesgubernium: präsentiert die Vorteile einer Zusammenarbeit der Hermannstädter bürgerlichen Handlungs-Societaet mit seiner Handelsgesellschaft beim Bezug von Zucker und anderen Fiumaner Waren und gibt zu wissen, daß die "Temeswarer Handlungs-Compagnie" auf die Errichtung eines Warenlagers in Hermannstadt verzichtet hat.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 65, f. 1–3; Abschrift.

N o t a

Es ist zu bedauern wie die Hermannstädter Kauffleuthe den Waaren-Preyß der Janoschaser Compagnie zu Triest anführen mögen, nachdem dieser doch höher als derjenige von der unsrigen Compagnie zu Fiume zu stehen kommet, allermaßen eben diese Janoschaser Compagnie, wie alle andere, Zucker von uns zu Fiume erkauffen müssen. Zur Prob dessen lege ich den currenten Preyß deren Zucker-Sorten zu Fiume gedruckter hieran, welcher Preyß den ersten dieses Monaths April seinen Anfang genommen und bis Ende Juny dauren wird. Diese Preyß werden von dem Wiener Commerciens-Rath von drey zu drey Monath festgesetzt, um damit hiernach die Kauffleuthe ihre Waaren vorausbestellen können, welche sodann auch gleich nach diesen Preyß daselbst in Fiume Zug für Zug baar bezahlt werden müssen. Und wann also auch die Kauffleuthe zu Hermannstadt ihre Bestellungen auf solche Arth dahin machen wollen, so werden sie leicht wahrnehmen, daß ihnen solche geringer zu stehen kommen wann sie selbe dahier von mir erkauffen als wann sie solche immediate von dorten aus bringen lassen, und dieses zwar aus folgenden Ursachen: 1-mo machet die Quantität deren Waaren welche wir von dorten auf unseren eigenen Schiffen und Fuhrwerk in diese Länder einführen, daß uns die Transportsunkosten nicht so hoch stehen, wohingegen denen Kauffleuthen, wann sie nur weniger für ihre Nothturfft bringen lassen, solche Unkosten nothwendig höher kommen müssen. 2-do ist zu betrachten, daß unsere Compagnie sowohl den Zucker als andere einführende Waaren in diesen Ländern wirklich noch etwas wohlfeiler als in Fiume selbst geben kann, dieweil sie dargegen wiederum [von denen] in den äußeren Ländern ausführenden Producten ihren Regress findet. 3-tio stehet zu wissen, daß unsere Compagnie respectu des Transito und der freyen Aus- und Einfuhr von Ihro Mayestät besondere Privilegien hat, deren die Kauffleuthe keines gaudieren, und folglichen ihnen auch hierinfahls die auf eigene Unkosten einführende Waaren viel höher in Preyß kommen

müssen. Wann sie demnach über alles dieses, nemlichen den Transport und die Abgaaben bey der Einfuhr mit dem Ankauff in loco den Überschlag machen wollen, so werden sie den Unterschied merklich finden. Den Preyß von dem unbekannten Freund betreffend, ist solcher der nemliche von meinem Magazin, und zwar nur der currente Preyß von Temesvar. Um jedoch denen Hermannstädter Kauffleuthen zu zeigen, daß ich auch hiermit noch raisonabler seye als sie nicht glauben, so erbiethe ich mich ihnen den Zucker noch um einen Gulden pro Centner wohlfeyley zu geben als hier in Temesvar. Die Sorte vom feinen Revinade, welche um 72 fl. durch einen Schreibfehler darinnen angesetzt ist, kommet nur auf 66 und über dieses will ich auch solche um 65 hindan geben. Übrigens seynd sie einer sehr irrigen Meynung wann sie glauben, daß ich mich stets an dem nemlichen Preyß binde, dann wie schon oben gemeldet, daß der Preyß zu Wienn alle drey Monath verändert wird und bald steigt, bald fallet, also werde auch hiernach denselben bald mindern, bald erhöhen. Sollte nun der dasige Handelstand seinen besseren Conto finden wenn er seine Bestellungen immediate nacher Fiume machet, so bin ich auch dessen gänzlichen zufrieden, indeme alldaneben die Waaren auch von der unsrigen Compagnie genommen werden. Und mögen alsdann die Kauffleuthe ihre Bestellungen machen wie sie wollen, dann ich lasse mich ja meines Orths mit ihnen in gar keinen Contract ein, weder machen sie sich in etwas verbindlich, sondern ich habe alles dieses nur zu ihren eigenen Vorthail anerbothen, und überhaupt wird es auch von mir abhängen ihnen noch den Preyß in ein und anderen zu minderen, auch denjenigen welche des Credits benöthigen zur Zahlung den Termin setzen. Und da unsere Compagnie ohnedem von Ihro Mayestät privilegirt ist in allen diesen Länder [sich] zu etabliren, so wird schwerlich der Handelsstand verbiethen können auf denen offenen Märkten daselbst all'ingrosso zu verkaufen. Der Directeur von der hiesigen Temesvarer Compagnie hat mir versichert, daß sie nicht mehr gedenken daselbst in Hermannstadt ein Magazin errichten und eben von darum haben sie auch den von den Hochlöblichen Gubernio anverlangten currenten Waaren-Preyß nicht mehr eingeschücket. Die wahre Ursach aber dessen ist, weilen sie wohl einsehen, daß sie wegen des von mir anerbothenen wohlfeilleren Preyses nicht aufkommen können. Ich erbitte mir demnach eines Hochlöblichen Gubernii darobfassende Resolution baldmöglichst bekanntt zu machen. Temesvar, den 4-ten April 1767 Sauvaigne

13. 1767 April 7, *Hermannstadt*. Das siebenbürgische Militärkommando an das siebenbürgische Landesgubernium: überweist die von den Hermannstädter Kaufleuten durch den Hermannstädter Magistrat bekannt gemachten Bemerkungen in Handelsfragen, wie auch die Ausführungen des Direktors der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie."

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 74; Abschrift.

Ad Inclytum Regium Gubernium Pro memoria Magistratus Cibiniensis in negotio commerciali reflexiones huiatum quaestorum Supremae Armorum Praefecturae exhibens, easdem cum recenter allata uberiori administratoris Privilegiatae Societatis Tergestinis declaratione pro notitia praesentibus officiosissimae communicavit. E Caesareo-Regia Excelsi Aulae Bellici ordinaria expeditione. Cibinii, 7-a Aprilis 1767. Extradatum per Alexandrum v. Heitter, secr(ertarium) bell(icum) auf der Rückseite: Exhibita 7-ma Aprilis 1767. Lecta per circulum de 10-ma Aprilis 1767.

14. 1767 April 10, *Hermannstadt*. Das siebenbürgische Landesgubernium an den Hermannstädter Magistrat: spricht seine Hoffnung aus, daß nach Überbrückung der Meinungsunterschiede mit der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie" deren Warenlager in Hermannstadt errichtet wird und fordert die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societaet auf, ihren Entschluß ohne weiteres Zögern bekannt zu geben.

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 75; Abschrift.

Sacrae Caesareo-Regiae et Apostolicae Maiestatis, Archiducis Austriae, Principis Transilvaniae, Siculorum comitis, dominae, dominae nostrae clementissimae nomine. Generose, prudentes, item ac circumspecti, nobis honorande et benevoli! Salutem et gratiae caesareo-regiae incrementum. Communicatur Dominationibus Vestris in advolutis isthic autographis tam bina Inclytae Supremae Armorum Praefecturae insinuata de 23-a proxime transacti et 7-ma currentis mensis duobus convolutis comprehensa contentaeque in iisdem privilegiatae Tergestinis Societatis declarationes, tum etiam huiatis Cibiniensis Mercantilis Societatis iam antea exhibitae reflexiones, iisdem insinuatim pariter acclusae, eum in finem, ut audita superinde proximius memoratae huiate Mercantili Societati ulteriorem suam et ultimam idcirco declarationem Gubernio submittant simulque praememorata duo insinuata cum omnibus eo pertinentibus acclusis in ea qua nunc mittuntur plenitudine, specie et qualitate eorum remittant. Neque est quod vel Dominationes Vestrae vel Mercantilis isthic Societas suam eatenus moretur declarationem et depositarii hic erigendi assignationem, cum ex novissime repraesentata Privilegiatae Societatis Tergestiniensis dilucidatione omnes quae in consideratione venire possent difficultates jam num sopitae sint et partim facile sopiri posse presumantur, emolumentum autem ex hoc depositorio in publicum tum in privatos quoque redundaturum inducere prevideatur. Ne igitur negotium hoc ulterius in suspenso relinquatur, Dominationes Vestrae iniunctam sibi declarationem quantotius submittendam

habebunt. Sic facturis. Altefata Sua Maiestas Sacratissima benigne propensa manet. E Regio Principatus Transilvaniae Gubernio. Cibinii, die 10-ma Aprilis 1767. Andreas comes Hadik, Stephanus de Hannenheim, secretarius,
auf der Rückseite: Accepta die 13-a Aprilis 1767.

15. 1767 April 15, Hermannstadt. Die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societaet an den Hermannstädter Magistrat: gibt ihre Zustimmung für die Errichtung eines Warenlagers der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie" in Hermannstadt bekannt und besteht auf die Respektierung bestimmter Rechte und Forderungen durch die Sauvaigne'sche Kompanie.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 76; Abschrift.

Unterthänige Beantwortung hiesiger bürgerlicher Handlungs-Societaet auf des Hern v. Sauvaigne eingesandt und uns gnädig communicirte Notam. Es erfordert die Nothwendigkeit, daß ein jeder der auch nicht ein Kaufmann ist die offerirte Preyße zusammenhält und sich des wohlfeillesten bendienet. Umsoweniger kann uns Herr von Sauvaigne verdenken wenn wir die Preyße so verschiedene Compagnien, welche uns theils obrigkeitlich, theils von Privatis zugestellet worden, miteinander vergleichen und allemahl die wohlfeillesten Offerten erwehlet. Wenn aber Herr von Sauvaigne uns überhaupt so viele Vortheile darbietet, so dienet ad 1-mum, daß wir ohne alles Bedenken bereit seyn ein Laager derer angebotenen [Waaren] en grosso in Commission zu nehmen und gegen die nehmliche Preyße, welche er selbst franco hieher zu geben beliebt, vor eine bloße Proviggiion an jedermann wiederum en grosso verkauffen wollen. Und damit das gantze Publicum von der Reinigkeit unserer Gesinnung überzeugt werden möge, so wollen uns einer gewissen nach dem en grosso Preyße eingerichteten Tax auch im Klein-Verkauff unterwerffen. Wir behalten uns dabey nur die Freyheit vor, wenn jemand von uns heute oder morgen noch wohlfeillere Preise schaffen könnte, wir keinesweges an dieses Laager gebunden seyn mögen, gleichwie nun Herr von Sauvaigne selbst eingestehet, daß diese Compagnie respectu des Transportes unvergleich mehrere Vortheile in Händen habe als wir. Also, ad 2-dum, bitten wir uns aus, das Recht zu behalten die hiesige Landes-Producta und Manufacta entweder an die Compagnie zu geben oder bey ershenden unseren besseren Vortheil solche selbst nach eigenem Guthbefinden in die benachbahrte Länder verführen zu können. Auch da, 3-tio, die Compagnie in Ansehung der Transitoabgaben vor uns einige Vortheile haben, so wäre billig wenn uns dieselbige, die wir so willig seyn alles mögliche zu thun, in Versendung und Spedirung unserer eigenen Waaren, soweit als es thunlich wäre, mit Schiffen und Fuhrwerken an die Hand gieng. Es wäre zumahl irrig wann wir die jetzige

Preise vor eine unveränderliche Taxa ansehen wollten, besonders bey solchen Articulu welche öfters von Posttag zu Posttag variren. Es mag also Herr von Sauvaigne unsere Absicht nicht völlig eingesehen haben, welche einzig diese ist, daß uns entweder vom Commercio in Wienn oder aber vom Hohlöblichen Landes-Gubernio eine feste Norma vorgeschrieben werden solle, mit wieviel Percento Gewinn wir die Zukher und Coffee nach Maßgebung der en grosso Preise verkauffen sollten, um allen ungleichen Verdachts entschuldigt zu seyn. Wie nun aus all obigen genugsam erhellet, daß wir mit der Gesinnung Herrn von Sauvaigne vollkommen einig seyn, so sagen wir alle dasjenige, was uns noch übrigen zuguthen gelassen wird, schuldigsten Dank, bitten anbey gantz gehorsamst uns mit Etablirung solcher Leuthe, welche des Bürgerrechts unfähig seyn, zu verschonen, maßen der hiesige Handelsstand gegen ihre sowohl uralte als neuere Privilegien ohnehin so heruntergesetzt worden ist, daß die mehresten die Handlung aufgeben und ihr Auskommen auf andere Art suchen müssen. Hermannstadt, den 15-ten April 1767 Handlungs-Societaet

16. [nach 1767 April 15, Hermannstadt]. Vorvertrag den das siebenbürgische Landesgubernium in Einverständnis mit dem Hermannstädter Magistrat und die dortige bürgerliche Handlungs-Societaet mit der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie" des Joseph Sauvaigne schließt.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 77; Abschrift.

P U N K T E

welche zwischen dem hiesigen Hochlöblichen Landes-Gubernio mit Einverständnis des Hermannstädter Magistrats und Kaufmanns-Societaet, von einer, und dann im Namen der Triester und Fiumer privilegirten Handlungs-Compagnie mit Herrn Sauvaigne, der nämlichen Compagnie Administrator, andererseits, vorläufig verabredet worden. 1-tens Verbindet sich gedachte Compagnie einen genugsamen Vorrath von Zucker, Coffee, Pfeffer, Liqueurs und dergleichen sogenannte Triester Waaren herein zu schaffen, solche aber niemahlen anders als in grosso, das ist centner- oder stückweise, keinesweeges aber à la minuta zu verkauffen. 2-tens Verbindet sie sich die im Lande befindliche Producta, als Früchte, Wachs, Hanf, Flachs, Häute, Hasenbälge, Honig und Taback und dergleichen, insoviel als das Land vor sich nicht nöthig hat, als zu der Absicht der Compagnie dienliche Materialia im Lande anzukauffen. 3-tens Hat man sich beyderseits dahin verglichen, daß unter der Zeit, da die Compagnie ihre Handlung in grosso allhier treiben wird, das Gubernium keiner andern Compagnie die ebenmäßige Handlungsfreyheit erlauben und gestatten wird, es werde denn von Allerhöchst Ihro Kayserlich-Königlichen Mayestät befohlen, doch behält es sich anbey vor, auf den Fall daß die der Compagnie hiedurch

gestattete Handlungsfreyheit dem Lande nachtheilig wäre, den Contract aufzuheben, wie sich denn die Compagnie auch ferner verbindet, kein Privilegium exclusivum, welches der siebenbürgischen Handlung nachtheilig seyn könnte, je zu begehren oder einzuführen, dabey sie denn gleichfalls, auf den Fall daß sie ihre Conto in Siebenbürgen nicht finden könnte, von der Verbindlichkeit ferner hieher zu handeln freygesprachen wird. 4-tens Sollten sich zwischen der Compagnie und denen Landesinnwohnern einige Zwistigkeiten oder Streitsachen ereignen, so soll das punctum iurisdictionis und dessen Ausübung sowohl über die Compagnie als über die Gegenpartheyen bey dem Gubernio bleiben. auf der Rückseite: Puncta welche mit Herr Sauvaigne wegen der Triester Compagnie verabredet worden.

17. 1767 November 21, Wien. Hofreskript an das siebenbürgische Landesgubernium: bestätigt den mit der Temeswarer "Privilegierten Triester Compagnie" geschlossenen Vertrag nicht, mit der Begründung dadurch jede Monopolstellung beim en gros – Handel ausschalten zu wollen; verordnet die Anpassung der Normalvorschrift in Handelssachen aus anderen kaiserlichen Erbländern an die Umstände in Siebenbürgen, so daß künftighin jeder en gros – Kaufmann zur Zahlung einer viermal höheren Tax verpflichtet sei, eine Vorschrift die für die "Privilegierte Triester Compagnie" erst mit Beginn des Militärjahrs 1767/68 in Kraft tritt.

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 78; Abschrift.

Copia Maria Theresia etc. Illustres, reverende etc. Relatis Nobis informationibus vestris de dato 16-ta Junii et 21-ma Julii penes quas contractum cum Societate Tergestinesi initum submisistis, nunc ob subversantem monopolii speciem nullatenus confirmandum sed potius ex nunc tollendum duximus, clementer tamen volumus, ut tum huic Societati tum omnibus aliis, et externis et indigenis negotiatoribus, commercium all'ingrosso erga pendendum quadruplum contributionis, quae iuxta classificationem in opulentiores cives locorum ubi degent, cadit, exercere liberum sit. Huncque in finem accludimus normalia huius intuitu in aliis provinciis Nostris haereditariis vigentia eo fine, ut vos, Gubernium Nostrum Regium, an et in quantum haec statui Magni Nostri Principatus Transilvaniae adaptari, praecipue vero an non causa illorum iuxta dicta Normalia à iudice ordinario eximenda in natione Saxonica et locis taxalibus ad Magistratus, in civitatibus vero et sedibus Siculicis ad Tabulas continuas immediate dirigi possint, auditis magistratibus et aliis quorum interest quantocyus informetis. Ne tamen interea, donec generale illud stabiliri poterit, Societas Tergestina, quoad merces quas supra memorato contractui innixa iamiam invexit, damnum patiatur, harum distractionem all'ingrosso ex

nunc eidem quidem indulgemus, ea tamen lege, ut membra illius mercaturam exercentia ab exordio currentis anni militaris 1767/8 quadruplum contributonis iuxta classificationem opulentioribus civibus obtingentis pendant, nullam mercium speciem infra quantitatem in annexa superius norma determinatam venundent et in antecessum sese generali quoad reliquos negotiatores all'ingrosso obtenta informatione superius demandata à Nobis statuendo subiciant. Id quod vobis, Gubernio Nostro Regio, pro congrua disponendorum dispositione hisce significamus. Quibus in reliquo etc. Datum in civitate Nostra Vienna Austriae, die 21-a mensis 9-briis 1767. Maria Theresia, Carolus comes Breiner. Ad mandatum Sacrae Caesareae Maiestatis proprium, Alexander Horvath

18. 1768 März 27, Wien. Hofreskript an das siebenbürgische Landesgubernium: auf Ansuchen der "Privilegierten Triester Compagnie" wird verordnet, daß für jene im Hofreskript vom 21. November 1767 nicht erwähnten und für den en gros – Handel bestimmten Waren eine Höchstquantität festzusetzen ist, indessen aber die Quantitäten der restlichen dort angeführten Warensorten um die Hälfte bzw. um Zweidrittel herabzusetzen seien.

Arh. Naț. Sibiu, Soc. de Comerț, mapa I, nr. 83; Abschrift.

Copia copiae P(raemissis) P(raemittendis) Repraesentasse Societatem Commerciale Tergestiensem, quod in consignatione mercium all'ingrosso distrahendarum Rescripto de dato 21-a Novembris 1767 anexa partim nonnullae species plane ommissae sint, partim vero quantitas in illa determinata ita elevata sit, ut habita ratione emtorum in Transylvania occurrentium exigua omnino distractio speranda foret. Quemadmodum vero ea est Altefatae Suae Maiestatis benigna intentio, ut una ex parte commercium all'ingrosso ab extraneis etiam absque ullo impedimento exerceri possit, altero vero ex parte praeiudicium exinde mercatoribus eiatibus nasciturum omni possibili modo restringatur, iubere eandem Altissima, ut praelaudatum Regium Gubernium, mature pensatis omnibus rerum circumstantiis atque audito etiam Magistratu Cibiniensi, intra quindenam à die recepti opinionem suam depromat, an non ad utrumque finem consequendum merces in supra memorata consignatione non contentae ad quantitatem in adnexo schemate expositam determinandae, reliquae vero mercium species ad dimidium vel duas tertialitates penes superius memoratum Rescriptum definitae reducenda esset. Eadem Altissima in reliquo etc. Datum Viennae Austriae, die 27-a mensis Martii anno 1768. Carolus comes Breiner m. p. Alexander Horvath m. p.

19. 1768 April 11, Hermannstadt. Die Hermannstädter bürgerliche Handlungs-Societät an den Hermannstädter Magistrat: äußert seine Bedenken

bezüglich der durch das Hofreskript vom 21. November 1767 herabgesetzten Warenmengen der "Privilegierten Triester Compagnie" für den en gros – Handel und behauptet, sich im Lokalhandel wie auch in jenem nach der Wallachei und Moldau besser durchsetzen zu können.

Arh. Naț. Sibiu, *Soc. de Comerț*, mapa I, nr. 85; Konzept.

Unterthänigste Nota

Gleichwie der Triester Handlungs-Compagnie eine Niederlage von verschiedenen Sorten Waren all'ingrosso in Hermannstadt errichten zu dörffen nur unter der ausdrücklichen Condition von allerhöchster Hof-Stelle erlaubt worden ist, daß sie ihre Waaren in keiner geringeren Quantitaet als wie solche in der unter dem 21-ten Novembris 1767 anhero begleiteten Verzeichnus bestimmt waren verkauffen sollten, also ersehen auch aus dem uns genädigst communicirten Hoff-Rescript vom 27-ten Martii 1768 wie die allergnädigste Willensmeinung Ihro k.k. Majestaet dahin gehe, daß die all'ingrosso Handlung einerseits zwar nicht gehindert, andererseits aber auch denen hiesigen Kauffleuthen auf einer solchen Veranstaltung kein Nachtheil zugezogen werden möge. Wenn aber in der neuerdings anlebigen Specification die Waaren-Quantitaeten welche in der ersteren entweder unter generalen Tituln oder aber auch specifice schon enthalten waren also heruntergesetzt seyn, daß diese Niederlaag nach Beschaffenheit hiesiger Umstände denen bürgerlichen Kauffleuthen zu größtem Schaden gereichen würde, so ist unsere unterthänigst gehorsamste Bitte, Ein Hochlöblicher Magistrat wolle sowohl diese als andere noch zu besorgende Nachtheile von uns ohnehin genugsam bedrängten genädigst ablenken helfen und bey allerhöchster Behörde sowohl als auch bey Einem Hohen Landes-Gubernio vorstellig machen, daß besonders an Zucker, Caffee und dergleichen gemeinen Waaren bey uns kein Mangel seye, gleichwie wir diese Sorten nebst anderen in weit größerer Menge einführen, auch in solchen Quantitaeten solche verkauffen können. Wenn endlich die Triester Compagnie einen geringen Abgang ihrer Waaren besorget, so wolle sich selbige nur auf unsere so billige und vorersagte Compagnie sichern und Vortheil hoffen, Proposition de dato 15-ter April 1767, zu erinnern belieben, wo wir derselben Laager gegen eine simple Provision übernehmen wollten und seither als des Landes kundige solchem Geschäfte eine weit vortheilhaftere Gestalt und auch übrigen zu Erweiterung des Commercii in diesem Großfürstenthum sowohl als auch nach der benachbahrten Wallachey und Moldau viele Gelegenheit verschaffet hätten. Beygebogen haben einen Extract von denen gangbahren Articuln hiemit begleiten sollen, wo die Waaren-Quantitaeten also entworffen seyn, wie solche auf hiesigem Platz all'ingrosso könnten verkauffet werden, welche unsere unvorgreifliche Meynung wir jedoch höhern Einsichten willig

unterwerffen und in tieffester Hochachtung verharren. Hermannstadt, den 11-ten Aprilis 1768 auf der Rückseite: Verhandlungen über den von der Triester Handlungs-Compagnie in Antrag gebrachten Niederlagen von Waaren zum Verkauf all'ingrosso.

O ÎNCERCARE DE COMERȚ A “COMPANIEI CEZARO-CRĂIEȘTI PRIVILEGIATE DE COMERȚ DE LA TIMIȘOARA ȘI TRIEST” ÎN TRANSILVANIA (1767-1768)

Rezumat

Odată cu trecerea Bantului sub stăpânirea habsburgică (1716) și organizarea acestuia ca domeniu nemijlocit al Coroanei și Camerei imperiale, evoluția dezvoltării economice și comerciale a noii provincii imperiale a stat sub semnul preceptelor mercantilismului promovat ca politică de stat. Asigurarea unei balanțe comerciale active și a unei politici monetare protecționiste s-au aflat printre obiectivele principale ale economiștilor de la Viena. În cadrul acestei orientări, Banatul imperial urma să devină, pe de o parte, un furnizor important de produse naturale (mai cu seamă vite, grâne, miere, ceară, piei, tutun) destinate exportului și piață de desfacere pentru produsele manufacturiere din țările ereditare, pe de altă parte un spațiu de tranzit pentru produsele din monarhie spre Imperiul Otoman, respectiv spre porturile de la Marea Adriatică (așa-numitul Litoral austriac). În acest context, la Timișoara s-au constituit – de cele mai multe ori cu susținerea statului – mai multe companii de comerț: *Societatea pentru comerțul cu vite/Societatea prediilor* (1720), *Societatea germană de comerț* (1723) și *Compania de comerț rasciană/grecească* (1725). Războiul austro-turc din 1737–1739 a dus la dispariția acestor companii, doar *Compania de comerț rasciană/ grecească* reluându-și activitatea în 1744. Urmările financiare grave ale Războiului de șapte ani au determinat autoritățile de la Viena să caute și pentru Banatul imperial – ale cărui venituri fuseseră cedate pe zece ani Băncii orășenești din capitala monarhiei drept garanție pentru un împrumut de zece milioane de florini – o cale de ieșire din impas prin revigorarea activității comerciale. În acest scop la Timișoara a fost înființată, în 1759, *Societatea privilegiată din Timișoara*, cu largă participare a statului și a unor funcționari de rang înalt de la Timișoara și Viena. Cu toate acestea, datorită incompetenței celor aflați la conducere, societatea timișoreană a ajuns curând într-o situație financiară precară. A fost salvată de la faliment doar prin intervenția unor specialiști trimiși de la Viena (1763–1766). În 1765, Joseph Sauvaigne, implicat de mai multă vreme în comerțul cu porturile Triest și Fiume de la Marea Adriatică, a înființat la Timișoara *Compania de comerț Triest*. Pentru a-l neutraliza pe acest concurent serios al *Societății privilegiate de comerț* din Timișoara, Consiliul Aulic de Comerț și Administrația Banatului imperial au determinat în martie 1766 unirea celor două companii, formându-se astfel *Compania cezaro-crăiască privilegiată de comerț de la Timișoara și Triest*. Cu toate acestea, noua companie de comerț nu a evoluat așa cum se spera, mai ales în urma intervențiilor în afaceri ale unor consilieri nepricepuți ai Administrației Banatului (în speță Georg Michael von Brandenburg). Drept urmare, în 1768 Joseph Sauvaigne a înființat, tot la Timișoara, – de această dată fără susținerea financiară a statului – *Noua companie bănățeană de comerț*.

Obiectivul nemărturisit al acesteia era preluarea comerțului bănățean cu Litoralul adriatic și, în perspectivă, controlarea tuturor operațiunilor comerciale ale provinciei imperiale. Abia această nouă companie a reușit să se impună pe piață, începând să fie susținută de stat mai ales după ce *Compania Triest-Timișoara* și-a încetat activitatea (1775). A fost dizolvată, la rândul ei, după încorporarea Banatului imperial în Ungaria (1778). Întemeiat exclusiv pe documentele de la Arhivele Naționale Sibiu, studiul reconstituie încercarea *Companiei privilegiate Timișoara-Triest* de a deschide la Sibiu un depozit de mărfuri (1767–1768). Operațiunea s-a datorat lui Joseph Sauvaigne, pe atunci administrator al *Companiei de comerț Triest* din cadrul companiei unite de comerț (1766) de la Timișoara. Începând cu luna ianuarie 1767, Sauvaigne a dus o corespondență intensă cu Guvernul Transilvaniei și cu guvernatorul Hadik, care răspundea în această calitate și de comerțul provinciei. Acesta s-a străduit în repetate rânduri să convingă *Compania de comerț din Sibiu*, care era subordonată Magistratului orașenesc, să fie de acord cu deschiderea unui depozit de mărfuri al lui Sauvaigne, acesta urmând să aducă acolo și să vândă en gros mai ales zahăr și deopotrivă alte mărfuri provenind de la Triest și de pe Litoralul adriatic. Nu e mai puțin adevărat că Georg Michael von Brandenburg, consilierul Administrației Banatului interesat în cea mai mare măsură la compania unită de comerț din Timișoara, a încercat să torpileze proiectul lui Sauvaigne. Până la urmă, în a doua jumătate a lunii aprilie 1767 a fost încheiat precontractul referitor la deschiderea depozitului de mărfuri, în pofida neîncrederii și ezitărilor permanente ale companiei sibiene de comerț. În toamna anului 1767, la ordinul împărătesei Maria Tereza, contractul a trebuit modificat, pentru a fi evitată posibilitatea de constituire a unei poziții de monopol pe seama companiei timișorene. În lipsa altor documente, nu se știe care a fost evoluția ulterioară a acesteia pe piața Sibiului și a Transilvaniei.

EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ DIN COMITATUL SATU MARE LA FINALUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Paula Virag*

Cuvinte cheie: populație, confesiune, ocupații, recensământ, comitat

Keywords: population, confesion, occupations, census, county

Sursa principală utilizată de noi pentru descrierea cadrului natural al comitatului Satu Mare în secolul al XVIII-lea este harta¹ desenată de Anton Zanathy cu ocazia călătoriei arhiducelui Maximilian prin Maramureș, Bihor și Transilvania. Este vorba despre arhiducele Maximilian Franz al Austriei, fiul mai mic al împărătesei Maria Tereza, care a fost propus pentru funcția de guvernator al Ungariei. Astfel, el a realizat mai multe vizite pe teritoriul acestei țări, trecând și prin comitatul Satu Mare. Cu ocazia acestor călătorii Anton Zanathy a desenat harta comitatului Satu Mare, punctând traseul urmat de arhiduce. Evenimente ulterioare călătoriei au făcut să se renunțe la ideea ca Maximilian Franz să ajungă în fruntea Ungariei, în 1784 el devenind Arhiepiscop de Köln.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, suprafața comitatului Satu Mare era de 5.852 km² și se învecina cu:

- Comitatul Szabolcs, în partea de vest;
- Comitatul Bereg-Ugocea, în partea de nord, nord-vest;
- Comitatul Maramureș, în partea de est;
- Principatul Transilvaniei, în partea de sud-est;
- Comitatul Bihor, în partea de sud-est.

Cea mai vestică localitate a comitatului Satu Mare era Encsencs, din plasa Nyír, astăzi aparținând Ungariei. La extremitatea nordică se situa localitatea Tisabecs, din plasa Szamos, astăzi aflându-se tot pe teritoriul Ungariei. În punctul cel mai estic remarcăm localitatea Cavníc (*Alsókapnik*), din plasa Baia Mare, astăzi fiind parte componentă a județului Maramureș. Cea mai sudică

* Muzeul Județean Satu Mare, b-dul Vasile Lucaciu, nr. 21, e-mail: pcvirag@gmail.com

¹ Harta face parte din colecția Muzeului Județean Satu Mare, Secția de Istorie, nr. inv. 15.393 Mo.

Harta comitatului Satu Mare, secolul al XVIII-lea

localitate, la granița cu comitatul Bihor, este Andridul (Éndréd), din plasa Nyír, astăzi făcând parte din județul Satu Mare.

Granița de nord a comitatului Satu Mare cu comitatul Bereg-Ugocea este udată de râul Tisa. Din zona de sud, sud-est spre nord-vest, Sătmarul era străbătut de trei râuri mari: Tur, Someș și Crasna. Ele au avut o influență deosebită în evoluția comitatului, atât din punct de vedere al bio-diversității, cât și din punct de vedere economic. Pe văile lor fertile s-a putut dezvolta agricultura, făcând posibilă apariția unui număr ridicat de localități. Faptul că Tisa și Someșul erau navigabile, a favorizat dezvoltarea transportului și a unor activități economice direct legate de acesta.

1. Organizarea teritorial-administrativă a comitatului Satu Mare

În anul 1785, împăratul Iosif al II-lea a introdus și în Ungaria și Transilvania un nou sistem administrativ. Astfel, Ungaria a fost împărțită în districte (sau cercuri), care erau parte componentă a unei administrații centralizate, ierarhice, birocratice foarte bine organizate, care se întindea de la Viena spre fiecare sat și fiecare comunitate din toate regiunile și provinciile monarhiei habsburgice. Ungaria a fost împărțită în 10 districte care includeau și Croația, dar excludeau Transilvania care, la rândul ei, a fost divizată în 1786 în 3 asemenea districte.² Un împuternicit regal (*commissarius regius*) a fost numit de către Iosif al II-lea

² Antal Szántay, "II. József Kerületi biztosai," *Szazadok* (2014): 1171.

drept conducător pentru fiecare district. Fiecare district era menit să funcționeze în cadrul mecanismului structurilor administrației de stat, iar împuterniciților regali li s-au dat instrucțiuni stricte despre activitatea lor și funcționarea noilor structuri administrative. Ei erau delegați confidențiali ai împăratului la nivel local. Administrația districtelor era unul dintre cele mai importante instrumente ale reformei absolutiste a lui Iosif al II-lea și succesul multor reforme care priveau diferite aspecte ale economiei, vieții sociale, educație și religie, precum și politica tradițională, depindea foarte mult de acești împuterniciți.

Satu Mare, alături de comitatele Bereg-Ugocea (cele două comitate mai mici au fost unite în urma noii organizări administrative locale), Maramureș și Ung, a făcut parte din districtul care avea centrul regional la Munkács. Comisarii acestui district au fost:

- 1785–1787 Révay Simon
- 1787–1790 Rosenfeld András³

Această organizare administrativă introdusă de Iosif al II-lea nu a durat mult timp, ea fiind desființată după moartea împăratului datorită nemulțumirilor stârnite în rândul nobilimii.

La finalul secolului al XVIII-lea, comitatul Satu Mare era împărțit în patru plase: plasa Nyír, situată în partea de vest, plasa Szamos, care se întinde în părțile centrale și de nord-vest, plasa Baia Mare care cuprinde partea estică a comitatului, și plasa Crasna în zonele centrale și de sud ale Sătmăruului.

Tot în acea perioadă în comitatul aflat în atenția noastră existau 3 orașe. Acestea erau Satu Mare (plasa Szamos), Baia Mare și Baia Sprie (plasa Baia Mare). Numărul târgurilor se ridica la 16: Ecsed, Kis Mada, Carei, Szalka (Nyír), Fehérgyarmat, Jánk, Nagy Peleske, Matolcs (plasa Szamos), Medieșu Aurit, Varallya, Seini, Szyer (plasa Baia Mare), Csenger, Beltiug, Ardud, Ardușat (plasa Crasna). Orașul Satu Mare s-a născut în jurul cetății care avea același nume. Aici exista deci un centru politic care oferea protecție, dar și piață de desfacere pentru produsele necesare personalului cetății, stimulând schimburile economice.⁴ Orașele Baia Mare și Baia Sprie s-au format din așezări miniere în care erau aduși specialiști pentru exploatarea zăcămintelor subsolului. Distribuirea târgurilor pe teritoriul comitatului este egală, în fiecare plasă existând câte 4 târguri, localități mai mari și mai bogate, care aveau un statut intermediar între oraș și sat, cu o viață economică activă, în continuă dezvoltare.

Plasa Nyír:

- târg: Ecsed, Kis Mada, Carei, Szalka,
- oraș: -

³ Ibid.

⁴ Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, *Instituțiile feudale din Țările Române. Dicționar* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988), 343.

Plasa Szamos:

- târg: Fehérgyarmat, Jánk, Nagy Peleske, Matolcs
- orașe: Satu Mare

Plasa Baia Mare:

- târg: Medieșu Aurit, Varallya, Seini, Szyer
- orașe: Baia Mare, Baia Sprie

Plasa Crasna:

- târg: Csenger, Beltiug, Ardud, Ardușat
- orașe: -

Tabelul nr. 1 – Localitățile comitatului Satu Mare împărțite pe plase⁵

Plasă	Orașe	Târguri	Comune	Praedium	Case	Familii
Nyír	0	4	43	7	6.396	8.118
Szamos	1	4	65	0	3.761	4.330
Baia Mare	2	4	71	1	9.307	9.660
Crasna	0	4	66	5	7.237	8.503
Total	3	16	245	13	26.701	30.611

Alături de cele 3 orașe libere regești și de cele 16 târguri, în comitatul Satu Mare au existat și 245 de comune, dintre care cel mai mare număr (71) a fost înregistrat pe teritoriul plasei Baia Mare, urmată apoi de plasele Crasna și Szamos cu 66, respectiv 65 de comune. Localitățile cu statut de praedium (cătune) au fost în număr de 13, cele mai multe (7) situându-se pe teritoriul plasei Nyír.

2. Cadrul natural și influența pe care acesta o are asupra ocupațiilor și mentalității populației

Câmpia Someșului este cea mai întinsă zonă de șes din comitatul Satu Mare, fiind străbătută de râul Someș ale cărei aluviuni au format-o. Relieful său este relativ monoton. Suprafața slab înclinată a acestei câmpii implică un drenaj superficial, anevoios și incomplet. Din această cauză, râurile aveau un pronunțat caracter divagant, provocând vaste inundații în timpul viiturilor mari de primăvară. O parte din apele de inundație, care nu puteau reveni în albie, precum și cele provenite din precipitații, se adunau și stagneau un timp mai îndelungat în zonele depresionare, provocând procese de băltire. În perioada de viituri, de la marginea vestică a Țării Oașului, până în Câmpia Nirului și în continuare pe

⁵ Dezső Dányi, Zoltán Dávid, eds., *Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787)* (Budapest: Olvasótermi példány, 1960), 150.

Valea Ierului, se așternea o masă continuă de apă, singurele locuri emerse rămânând grindurile mai înalte care au fost preferate pentru construcția de așezări umane.

Parte componentă a acestei câmpii, situată pe teritoriul plasei Nyír, era mlaștina Ecedea a cărei suprafață varia între 35.000–40.000 ha, ajungând în perioadele de inundații până la 78.000–80.000 ha. Ea era străbătută de râul Crasna. În anii în care inundațiile din zonă erau intense, pământul arabil era foarte umed, iar pe fânețe creștea trestie. În aceste condiții locuitorii satelor din această regiune au fost nevoiți să are în hotarele altor sate.⁶ Condițiile geografice din zona mlaștinii Ecedea au determinat apariția și dezvoltarea unor activități specifice: pescuitul, culesul și prelucrarea stufului, împletitul de nuiele etc. Produsele obținute în urma acestor activități erau comercializate în alte regiuni care nu aveau astfel de resurse naturale. Influența cadrului natural al mlaștinii Ecedea își pune amprenta și asupra arhitecturii caselor care erau construite din pământ, acoperite cu stuf.

Astfel, plasa Nyír se întindea pe o zonă de câmpie fertilă. Mlaștina Ecedea a reprezentat o formă de relief aparte, care a imprimat anumite caracteristici regiunii, având o faună și o floră specifică, determinând un anumit stil de viață pentru populația din această zonă. Principalele ocupații ale locuitorilor erau legate de agricultură (cultivarea pământului, creșterea animalelor, pescuitul, vânătoarea). Stuful și papura prezente din belșug în mediul natural al mlaștinii au determinat dezvoltarea meșteșugurilor legate de prelucrarea acestor plante (împletirea de coșuri, scaune etc.). Obiectele obținute erau apoi vândute în alte regiuni ale comitatului sau chiar peste granițele acestuia. Același lucru se întâmpla și cu celelalte produse agricole, care erau vândute locuitorilor din alte zone al căror relief și climă erau mai puțin favorabile cultivării pământului.

În perioada aflată în atenția noastră, peisajul bazinului râului Tur, care izvorăște din munții Oaș-Gutâi și se varsă în Tisa, prezenta păduri, zăvoaie, meandre ale apelor curgătoare, iazuri, zone mlaștinoase. De mai multe ori pe an, el era supus inundațiilor, mai ales primăvara și toamna, când volumul precipitațiilor era mai mare.

Astfel, studiind harta comitatului Satu Mare în perioada secolului al XVIII-lea, se observă că zona de câmpie cuprinde partea de vest, plasa Nyír, regiune în care se întinde și mlaștina Ecedea, partea de nord-vest și centru, cu valea Someșului, a Tisei și a Turului care străbat plasele Szamos, și o parte a plasei Crasna. În partea de sud a comitatului se întinde așa numita “Zona Codrului”, zonă colinară împădurită, al cărei hotar este delimitat pe teritoriul

⁶ Péter Takács, *A jobbágyélet dokumentumai az úrbérrendezés Szatmár vármegye Nyíri járásából* (Nyíregyháza, 2010), 55.

comitatului Satu Mare de Valea Someșului. Principala resursă naturală a regiunii era reprezentată de lemnul pădurilor care acopereau suprafețe întinse. Astfel, casele erau construite din lemn și pământ lipit. Ocupațiile erau și ele influențate de cadrul natural. "Codrenii" se îndeletniceau cu defrișarea pădurilor, prelucrarea lemnului, creșterea animalelor, iar în zona Văii Someșului, cu agricultura.

În concluzie, plasele Crasna și Szamos au fost dominate de valea Someșului și a Tisei, văi care, de asemenea, au fost prielnice agriculturii. Zonele de deal au favorizat cultivarea viței de vie, dar și a pomilor fructiferi, precum și creșterea animalelor. În lunca râurilor se practica agricultura. Populația din regiunile împădurite se îndeletnicea cu activități specifice acestui mediu natural: vânătoarea, prelucrarea lemnului.

Plasa Baia Mare este o regiune dominant muntoasă, acoperită cu pădure și vegetație specifică acestei forme de relief. Lanțul munților Gutâi formează o unitate geomorfologică aparte, cu roci eruptive. Ies în evidență piscurile Mogoșa, Gutâi și Creasta Cocoșului. Zona se remarcă prin resursele bogate în minereuri feroase și neferoase care au favorizat dezvoltarea "industrii extractive". Alături de această ramură se dezvoltă și prelucrarea lemnului. Fiind vorba de o zonă muntoasă, agricultura este mai puțin practică, creșterea animalelor fiind principala ocupație din acest domeniu.

Din punct de vedere geografic, prin Țara Oașului se înțelege depresiunea intramontană Oaș, cu versanții vestici ai munților Oaș și Gutâi care o încadrează pe laturile de est și sud-est și cu ramificațiile vestice ale Munților Oaș. Are o suprafață de 614 km și se extinde mai mult spre sud și est, în Bazinul Turului și pe văile principale ale acestui râu. Limita de nord a depresiunii Oaș este bine definită și taie transversal bazinul superior al Lechincioarei, care cuprinde Valea Mare, Valea Semănăturii și Valea Lechincioarei. La sud, depresiunea Oaș este mărginită de ramificații vestice ale Munților Gutâi, care se prelungesc sub forma unor culmi domoale. Spre vest, ea prezintă o serie de porți largi de legătură cu Câmpia Someșului, unele active, urmărite de cursurile apelor Talna și Tur.

Specificul cadrului natural din zona Oașului și-a pus amprenta asupra modului de viață al locuitorilor de aici. Casele erau construite din bârne de lemn cu lipitură de pământ. Creșterea animalelor, în primul rând a ovinelor, reprezenta una din ocupațiile principale. Defrișarea pădurilor de fag și stejar, care acopereau suprafețe mari, era o altă activitate a oamenilor de aici. Începută la finalul secolului al XVIII-lea, defrișarea pădurilor din zonă ia un avânt impresionant în secolele următoare, lemnul provenit de aici fiind valorificat și în afara comitatului.

Putem afirma că în plasa Baia Mare se remarcă regiunile bogate în

minereuri, locuitorii fiind angajați în principal în exploatarea acestora. Lemnul din zonele împădurite era și el prelucrat și folosit fie pe plan local, fie în alte regiuni ale comitatului sau ale Imperiului Habsburgic.

În concluzie, se poate spune că mediul natural este specific fiecărei plase a comitatului Satu Mare, el punându-și amprenta și asupra evoluției populației. Ocupația locuitorilor este puternic influențată de formele de relief, resursele solului și ale subsolului. Se remarcă zone cu o densitate a populației mai mare, altele cu o densitate mai redusă, în funcție de regiune și de resursele necesare vieții.

3. Drumuri care străbat comitatul Satu Mare

Un alt aspect important pe care îl punctează harta întocmită de Zanathy și care trebuie menționat este acela legat de drumurile principale care străbăteau comitatul. Autorul hărții a marcat două drumuri mari, și anume drumul pe care a străbătut Sătmarul arhiducele Maximilian Franz al Austriei venind din comitatul Bereg-Ugocea înspre Bihor, și drumul care asigura legătura dintre comitatul Satu Mare și Principatul Transilvaniei.

Pentru început ne vom opri asupra traseului urmat de arhiducele Maximilian Franz al Austriei, care intră în comitatul Satu Mare în zona de nord, în apropiere de Turtarebes, localitate situată în Bereg-Ugocea, lângă granița cu Sătmarul, pe valea Turului. De aici drumul străbate plasa Szamos, ajungând în orașul liber regesc Satu Mare. Urmează apoi direcția sud-vest, străbătând plasa Crasna și sudul plasei Nyír, intrând în comitatul Bihor prin localitatea Petrești (*Mezőpetri*).

Drumul sau drumurile, pentru că existau mai multe ramificații care străbăteau întregul comitat Satu Mare care făceau legătura cu Transilvania, pornesc din partea de nord-est a comitatului, înconjoară regiunea Țării Oașului. Pe harta folosită ca sursă de documentare se observă o ramificație care pornește de la Cămârzana înspre Orașul Nou, urmând direcția înspre Livada (*Sárköz*) unde se ramifică. O ramură coboară înspre orașul Satu Mare, iar alta coboară pe la poalele munților înspre sud-estul comitatului, trecând prin Varallya, Baia Mare, Girolttótfalu – Tăuți de Sus (*Girolttótfalu/ Girotfalu*), intrând în comitatul Maramureș prin apropierea localității Türgyefalu. Ramura care ajunge în orașul Satu Mare urmează apoi cursul râului Someș, intrând în Principatul Transilvaniei, ultima localitate din comitatul Satu Mare pe care o străbate fiind Ardușat (*Erdőszáda*).

Granița de sud a Sătmarului cu Principatul Transilvania este și ea străbătută de un drum care pornește de la intrarea râului Someș în comitat, urmează traseul hotarului până la râul Crasna și apoi urcă înspre localitatea Moftinu

Mare (*Nagymajtény*), oprindu-se la intersecția cu drumul urmat de arhiducele Maximilian Franz al Austriei.

Această încrengătură de drumuri care străbat comitatul reprezintă o dovadă a activităților economice, comerciale și de transport desfășurate pe teritoriul Sătmăruului. Ele ușurau schimbul de produse dintre diferitele regiuni ale comitatului, dar asigurau și legături cu alte regiuni ale Imperiului Habsburgic.

4. Evoluții climatice și influența lor asupra vieții și mentalității populației din comitatul Satu Mare

Din punct de vedere climatic, secolul al XVIII-lea reprezintă o perioadă distinctă în istoria Europei, el fiind considerat punctul culminant al “miciei ere glaciare” care a cuprins perioada 1640–1850.⁷ Această denumire de “mica eră glaciară” este folosită de specialiștii în climatologie istorică pentru că intervalul de timp menționat mai sus s-a caracterizat prin ierni aspre și prelungite, cu temperaturi scăzute și veri secetoase. Din documentele vremii (cronici, însemnări scurte pe filele unor cărți, corespondență, însemnări de călătorie etc.) apar o serie de informații despre evoluțiile meteorologice: ierni grele cu multă zăpadă, temperaturi scăzute, veri secetoase cu căldură mare sau umede și reci cu o cantitate mare de precipitații care provocau inundații. Este cert că aceste fenomene meteorologice au afectat viața comunităților umane. Datorită mijloacelor fragile cu care omul putea lupta împotriva elementelor dezlănțuite ale naturii, acestea erau de cele mai multe ori victorioase, distrugând așezările și producția agricolă în care stătea speranța populației.

Cantitățile mari de zăpadă și gerul excesiv din timpul iernilor lungi duceau la epuizarea rezervelor de hrană. Frigul, datorită condițiilor modeste de viață ale majorității populației, determina slăbirea fizică și psihică a organismului. Vicisitudinile anotimpului rece era resimțit cel mai intens în zonele rurale. Temperaturile scăzute apăreau din luna octombrie, odată cu primele zăpezi, și se terminau prin luna aprilie. De asemenea, cantitățile mari de zăpadă amenințau în mod direct viața oamenilor. De cele mai multe ori în timpul iernii drumurile erau închise, locuitorii satelor rămânând izolați uneori fără adăpost, sub directă amenințare a animalelor sălbatice. Este știut faptul că viscoalele și gerul au provocat numeroase victime omenești.

Trebuie menționat și faptul că iernile geroase, cu căderi mari de zăpadă încă din lunile octombrie-noiembrie, au influențat producția agricolă. Pe de o parte, dacă zăpada venea prea devreme, se îngreuna sau se împiedica strângerea

⁷ Toader Nicoară, “Variații climatice și mentalități colective în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (1700–1830),” *Satu Mare, Studii și comunicări* VII-VIII (1986–1987): 250.

recoltelor. Pe de altă parte, dacă ea cădea prea târziu, sau nu era deloc, se compromitea definitiv recolta viitoare.

De asemenea, acest interval lung de frig și zăpadă determina și scumpirea excesivă și chiar epuizarea nutrețurilor, fapt care a fost urmat de moartea sau debilizarea animalelor⁸ care reprezentau principalul sprijin al țăranilor în munca și viața de zi cu zi.

Nu doar gerul sau zăpada au influențat viața oamenilor și recoltele agricole. Ploaia și căldura puternică au avut și ele un cuvânt de spus în ceea ce privește situația economică și demografică a regiunii. Ploile cu cantități mari de apă au fost urmate de regulă de inundații care produceau pagube materiale sau puneau în pericol viața oamenilor. Așezările de pe malul apelor, a râurilor Someș, Crasna, Tur, dar și a pâraielor, bălților, mlaștinilor etc., erau în calea apelor pentru care albia devenea neîncăpătoare. Lor li se adaugă și furtunile puternice însoțite de vijelii sau grindină pentru că ele afectau de regulă și semănăturile, pomii fructiferi, vița de vie, zarzavaturile sau locuințele populației rurale.

În perioadele de secetă care, la rândul lor, determinau o scădere a productivității agricole, alimentele se scumpeau excesiv sau dispăreau de pe piață, iar nutrețul pentru animale era tot mai greu de procurat. Astfel, din lipsă de hrană bună, animalele se îmbolnăveau și mureau. Alte aspecte favorizate de secetă și temperaturi ridicate erau cele reprezentate de apariția incendiilor și de activitatea distructivă a rozătoarelor care distrugau recoltele.

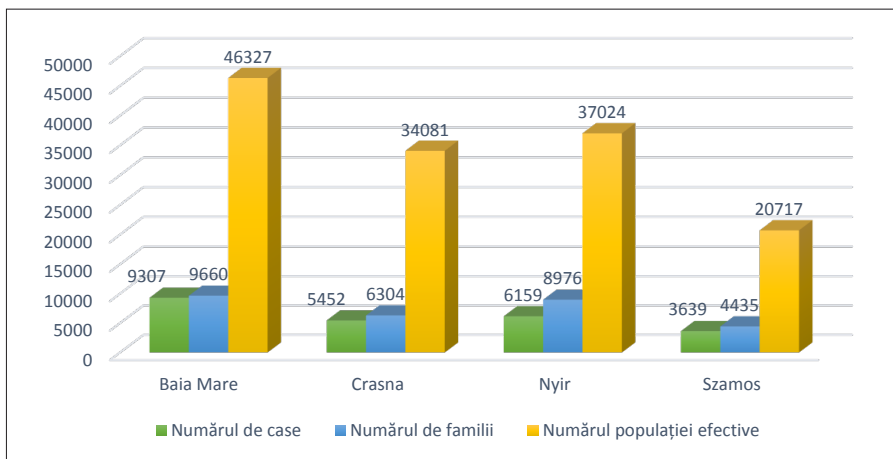
Este cert că pentru marea majoritate a oamenilor secolului al XVIII-lea, aceste fenomene, a căror cauzalitate scapă puterii lor de înțelegere, reprezentau încă un mister insondabil, un mare semn de întrebare. Ele nu erau percepute ca fenomene naturale, în sensul pe care îl acordăm noi acestei expresii, ci dimpotrivă, ele erau considerate "semne" ale unor forțe supranaturale, în spatele cărora se întrevedea un anume sens misterios. Acest clișeu de proveniență ancestrală a marcat mentalitatea colectivă până târziu în epoca modernă. Scrierile sacre, mai cu seamă literatura apocaliptică de largă circulație prezintă aceste calamități ca soli ai mâniei divine, "semne" ce vin să anunțe înspăimântătoarea Judecată de Apoi. Căderile masive de zăpadă sunt desemnate prin expresiile "sodomă", "sudam", "era să ne sodomească", ce aduc în imaginația colectivă pedeapsa divină de proporții a anticei Sodoma. Elementele dezlanțuite ale naturii (furtuni, viscole, inundații) sugerează în mentalitatea colectivă haosul primitiv de dinainte de creație sau chiar o posibilă extincție universală. Furtunile, inundațiile aduc în mințile oamenilor ca un leit motiv pedeapsa lumii.⁹

⁸ Ibid., 256.

⁹ Ibid., 258.

5. Evoluții demografice în comitatul Satu Mare la finalul secolului al XVIII-lea

Potrivit datelor furnizate de recensământul iosefin, la finalul secolului al XVIII-lea în comitatul Satu Mare trăia o populație efectivă de 134.544 locuitori, grupată în 26.867 familii. Plasa Baia Mare reprezintă regiunea cu cel mai mare număr de locuitori (46.327). Urmează apoi celelalte plase în următoarea ordine: Nyír (37.027), Crasna (34.081), Szamos (20.717). Această împărțire este explicată și de cadrul natural al fiecărei zone. În plasa Nyír terenul este favorabil agriculturii, regiunea fiind dominată de mlaștina Ecedea și Valea Someșului, zonă în care pământul era prielnic pentru cultivarea plantelor. Plasa Crasna, străbătută și ea de Valea Someșului, este dominată de regiuni colinare prielnice pentru cultivarea viței de vie, a pomilor fructiferi și creșterea animalelor. De asemenea, zonele împădurite erau locuite de cei care se ocupau cu prelucrarea lemnului, Zona Codrului fiind vestită pentru meșterii săi. În plasa Baia Mare populația era concentrată în zonele miniere, dar și de-a lungul văilor râurilor care o străbat.

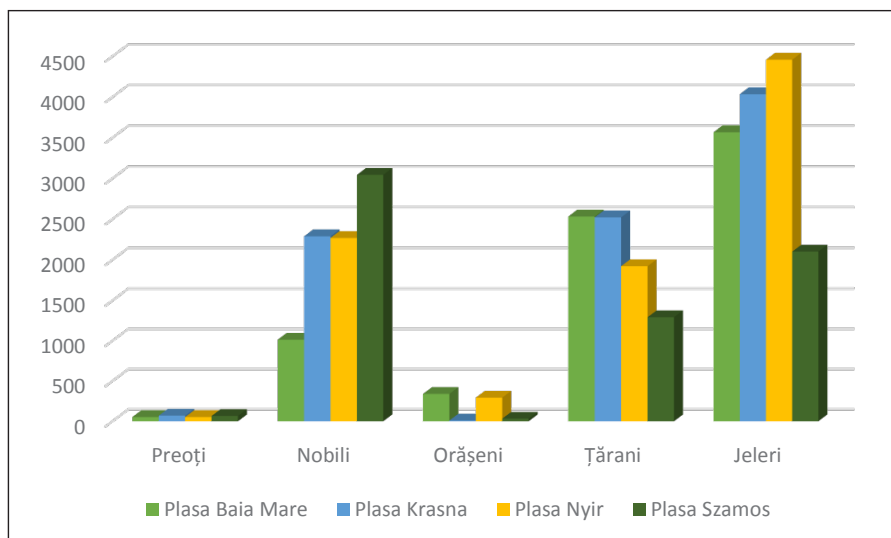

Graficul nr. 1 – Populația efectivă a comitatului Satu Mare la finalul secolului al XVIII-lea

Calitatea bună a pământului care face posibilă obținerea unei producții mai bune în agricultură, face ca Plasa Nyír să fie regiunea cu un număr mare număr de locuitori, deși aici, la finalul secolului al XVIII-lea, nu exista niciun oraș. Cele trei localități urbane sunt concentrate în Plasele Baia Mare și Szamos, ultima situându-se pe ultimele locuri din punct de vedere al numărului de locuitori. Această realitate reflectă faptul că populația comitatului Satu Mare este preponderent rurală.

Din punct de vedere al categoriilor sociale în care se împarte populația comitatului Satu Mare, se remarcă o serie de aspecte interesante. În primul rând trebuie menționat numărul mare al jelerilor în toate cele patru plase. Se poate afirma cu certitudine că aceștia reprezintă majoritatea locuitorilor comitatului Satu Mare. Urmează apoi categoria țăranilor liberi și cea a nobililor. Cel mai mare număr de orășeni (340) este recenat în plasa Baia Mare, acolo unde se aflau cele două orașe libere regești Baia Mare și Baia Sprie. Interesant este faptul că plasa Nyír se plasează pe al doilea loc la numărul de locuitori orășeni, deși pe teritoriul ei nu se află nici un oraș. Probabil că locuitorii Careiului (*Nagykároly*), reședința de comitat, au fost recenzați ca orășeni, deși această localitate în perioada respectivă avea doar statutul de târg. Pe următorul loc se situează plasa Szamos, regiune în care se afla orașul Satu Mare, un alt oraș liber regesc din comitatul Satu Mare.

Un alt aspect interesant relevat de recensământul iosefin este legat de numărul nobililor. Este pentru prima dată când pe teritoriul Ungariei, dar și al Transilvaniei, s-a realizat un recensământ în care să fie numărată și această categorie socială. De aceea, pe de o parte, recensământul din 1784–1787 este considerat primul recensământ modern organizat în Ungaria, iar pe de altă parte, el a stârnit nemulțumirea nobilimii, motiv pentru care la aplicarea lui autoritățile au avut nevoie de sprijinul armatei, iar după moartea împăratului Iosif al II-lea, majoritatea fișelor completate de recenzori au fost distruse.

Graficul nr. 2 – Categoriile sociale în comitatul Satu Mare la finalul secolului al XVIII-lea

Pentru comitatul Satu Mare s-au numărat 8.614 nobili, dintre care cel mai

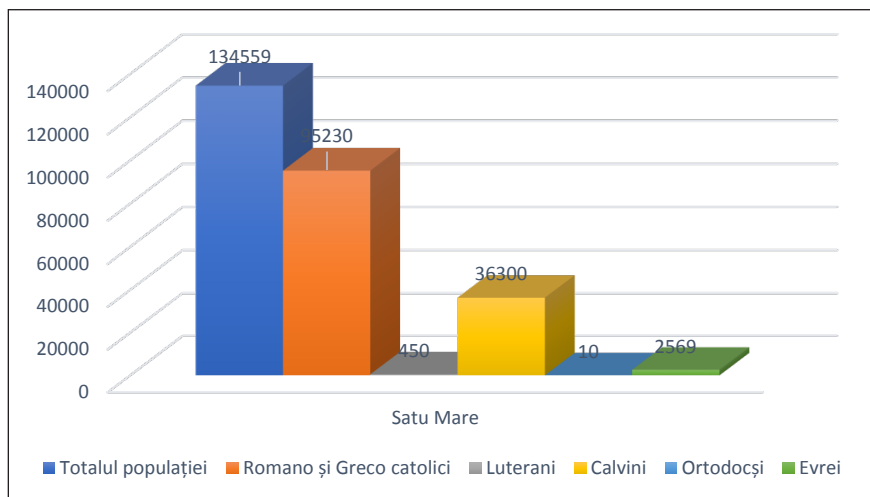
mare număr trăiau în plasa Szamos (3.044). Urmează apoi plasele Crasna și Nyír. Plasa Baia Mare, predominant muntoasă, cu o populație care se ocupa cu mineritul (activitate finanțată preponderent de către stat) și prelucrarea lemnului, are un număr de 1.013 nobili.

Din punct de vedere al împărțirii în funcție de sex, potrivit recensământului iosefin, populația comitatului Satu Mare era dominată de bărbați care numărau 62.403 persoane, dintre care 38.001 erau necăsătoriți. Femeile numărau 59.225 persoane. În cazul lor nu s-a făcut o statistică câte erau căsătorite și câte nu. Interesa doar câți bărbați erau cap de familie sau de gospodărie, femeile nefiind considerate că pot avea acest statut.

Recensământul organizat de Iosif al II-lea a făcut o diferență clară între creștini și evrei. Aceștia din urmă au fost recenzați pe formulare separate care nu cuprindeau același număr de rubrici ca formularele pentru populația creștină. Pe de altă parte, autoritățile nu au numărat separat romano-catolicii și greco-catolicii. Ambele confesiuni au fost trecute în aceeași rubrică, și anume la cea pentru populația catolică. În aceste condiții, dintr-un total de 134.599 locuitori, în comitatul Satu Mare 95.230 erau catolici. Urmau apoi calvinii (36.300) și luteranii (450). Au fost numărați doar 10 credincioși ortodocși, care cu siguranță erau de etnie română. La finalul secolului al XVIII-lea, numărul evreilor era de 2.569. Marea lor majoritate locuiau în zona rurală din jurul Careiului, unde au fost colonizați la începutul secolului al XVIII-lea de către contele Károlyi Sándor. Doar 4 evrei locuiau în orașul Satu Mare, aceștia având acceptul autorităților locale, activitatea lor fiind probabil foarte importantă pentru această localitate.

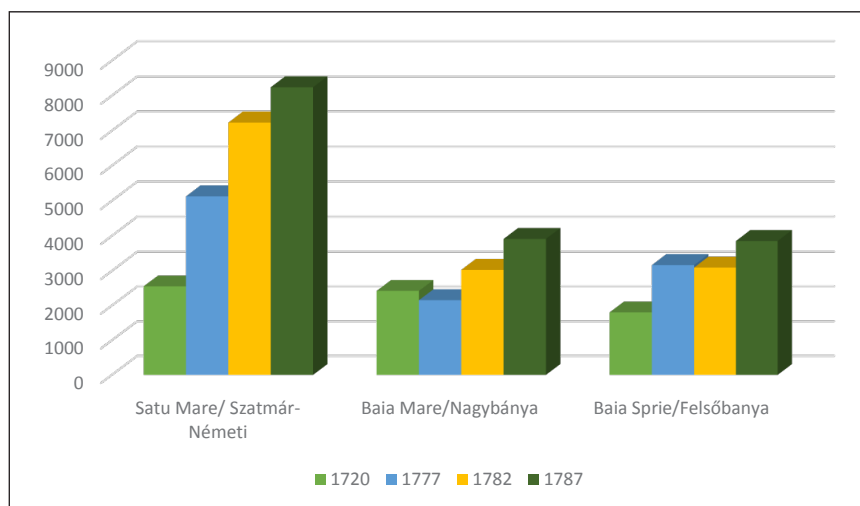
Din păcate, din datele strânse cu ocazia recensământului iosefin nu se poate stabili cu mai multă precizie etnia locuitorilor de pe teritoriul Ungariei și, implicit, de pe teritoriul comitatului Satu Mare. În cadrul formularelor folosite de către autorități nu exista o rubrică în care să fie notat acest aspect. Din confesiunea populației, folosind o serie de analogii, se poate deduce faptul că în rândul catolicilor intrau cei de etnie germană, maghiară și română, aceștia din urmă fiind greco-catolici. Calvinii erau majoritari maghiari, iar luteranii erau germani sau maghiari. Însă nu se poate stabili cu certitudine numărul de locuitori care aparțin fiecărui grup etnic.

Observând evoluția populației care locuia în cele 3 orașe libere regești din comitatul Satu Mare, pe parcursul secolului al XVIII-lea observăm că ea are o evoluție în general ascendentă. Faptul este evident mai ales pentru orașul Satu Mare (*Szatmár-Németi*) care, în această perioadă, a avut cel mai mare număr de locuitori, număr care a crescut constant din 1720 până în 1787. În celelalte două orașe, Baia Mare (*Nagybánya*) și Baia Sprie (*Felsőbánya*) populația scade. E drept că ea se diminuează cu un mic procent, însă acest procent este suficient

Graficul nr. 3 – Distribuția populației din comitatul Satu Mare în funcție de religie și confesiune la finalul secolului al XVIII-lea

de mare ca să fie vizibil. Astfel, între 1720 și 1777, în Baia Mare, numărul de locuitori scade cu 268 de persoane. În Baia Sprie, între 1782 și 1787, numărul oamenilor se micșorează cu 756. Cele două orașe s-au dezvoltat în strânsă legătură cu activitatea minieră din zonă, motiv pentru care și populația lor evoluează în funcție de productivitatea din acest domeniu.

Graficul nr. 4 – Evoluția populației din mediul urban din comitatul Satu Mare la finalul secolului al XVIII-lea

Trebuie menționat faptul că, în comparație cu alte orașe din Ungaria, cele

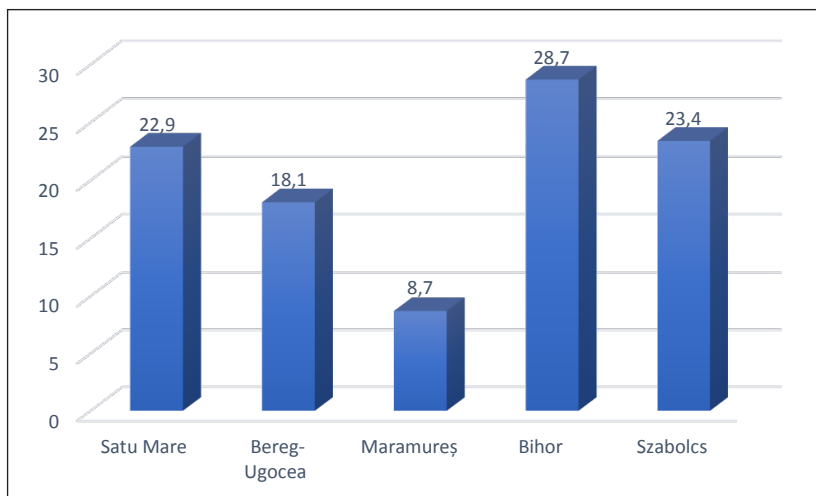
trei orașe din comitatul Satu Mare făceau parte din categoria orașelor mici, cu o populație redusă. Tabelul de mai jos prezintă evoluția demografică a orașului Debrecen, una dintre cele mai mari așezări urbane din Ungaria. Diferența numărului de locuitori care trăiau aici și în cele trei orașe din comitatul Satu Mare este foarte mare.

Tabelul nr. 2 – Evoluția populației din orașul Debrecen

Oraș	1720	1777	1782	1787
Debrecen	8.208	25.747	27.600	29.778

6. Paralelă între comitatul Satu Mare și comitatele învecinate

Față de celelalte comitate cu care se învecinează, comitatul Satu Mare se situează pe o poziție de mijloc. Comitatul Bihor este cel care prezenta cea mai mare densitate a populației (28,7 locuitori pe km²), în condițiile în care suprafața sa este de 11.082 km², iar populația totală efectivă era de 317.871. În aceste condiții se poate afirma că, din punct de vedere demografic, Bihorul este vecinul comitatului Satu Mare cu cea mai întinsă suprafață și cu cel mai mare număr de locuitori. Comitatul Maramureș, deși are o suprafață de 9.838 km², era locuit de 85.814 persoane, având o densitate de 8,7 locuitori pe km², amplasându-se astfel la polul opus față de Bihor. Între cele două extreme se situează comitatele Szabolcs, Satu Mare și Bereg-Ugocea.

Graficul nr. 5– Densitatea populației în comitatele Satu Mare, Bereg-Ugocea, Maramureș, Bihor, Szabolcs.¹⁰

¹⁰ Dányi, Dávid, *Az első magyarországi népszámlálás*, 55.

Concluzii

Comitatul Satu Mare reprezintă o regiune cu o economie preponderent agrară, fapt favorizat și de cadrul natural de aici. Alături de cultivarea pământului, viticultură, pomicultură și creșterea animalelor, în Depresiunea Maramureș și în cea a Oașului se dezvoltă și mineritul. Se extrăgeau metale feroase și neferoase (aur, argint, plumb, cositor). Dezvoltarea acestei ramuri industriale, dar și a agriculturii și comerțului în regiunile situate pe Valea Someșului, în Câmpia Careiului sau în regiunile colinare din sudul comitatului au determinat dezvoltarea unui număr mare de așezări cu o populație în evoluție ascendentă. Potrivit datelor recensământului iosefin, la finalul secolului al XVIII-lea, în comitatul Satu Mare, cu o suprafață de 5.852 km², trăiau 134.544 locuitori, densitatea fiind de 22,9 locuitori pe km². Datorită importanței sale economice și strategice, aici existau trei orașe libere regești: Satu Mare, Baia Mare și Baia Sprie.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN SATU MARE COUNTY AT THE END OF THE 18TH CENTURY

Abstract

Census system totally changed in 1784. Changes came according to the reforms of Joseph II. For the first time in the history of Hungary they took census of the noble people, a reason to take that census for the first "modern" one. The whole process within the time of a census was integrally changed, not only the social categories they took census of. The civil authorities took census of civil population parallel with the military one, each locality and household. During the recording any household was given its own table with data on the members: name, age (in the case of male people exclusively), qualification (position within the household, social-professional statute, height and other physic features in the case of men, etc.). The census taker had simultaneously to classify people according to the stated categories, relying on sex, marital statute, few social-professional categories with their position within the household, and also the definitive departure of some members of the household. In the case of women, only their marital statute was noted down; the presence of strangers was also to be noted. A special, much simpler table, was give to the households belonging to the population of Israelite religion.

The census of 1784–1787 registered in Satu Mare County the distribution of people in the four regions of the county, in urban and rural localities. Numbers of men, of women and children, religion, occupations, etc. were also noted. The data of that census in 1784–1787 prove the population increasing comparatively with the previous enumeration. It was the result of the living standard improving, of passing over the natural calamities or military conflicts, but also of the colonization the local noblemen organized during the first half of the 18th century.

EFFORTS TO IMPROVE SALT TRANSPORTATION BY LAND BETWEEN TRANSYLVANIA AND BUKOVINA IN THE LATE 18TH CENTURY

*Dorin-Ioan Rus**

Keywords: Transylvania, Bukovina, salt transportation, horses, roads, 2nd Wallachian Border-guard regiment

Cuvinte cheie: Transilvania, Bucovina, transportul de sare, cai, drumuri, Regimentul 2 de graniță românesc

Among Transylvania's mineral resources, salt played a pivotal role in the period under analysis due to both its prevalence and its nutritive importance to the population and animals alike. Salt extraction had been carried out in the province since the Roman times, and in the Middle Ages it was under royal monopoly. Salt trade occupied a prominent position within trade relations between Transylvania and Bukovina from 1774 to 1786 when the latter was under military administration.

As the title suggests, this study analyzes the efforts of central authorities in Vienna and of provincial authorities in Sibiu (Hermannstadt in German/ Nagyszeben in Hungarian) to improve salt transportation by land between Transylvania and Bukovina in the eighteenth century. This occurred in the context of the overall timber crisis, on the one hand, and of local issues and interests, the local population's lack of specialized knowledge, the manifold technical and technological aspects, as well as the specific land-forms, on the other. The main question is: "What measures did the central and provincial Hapsburg authorities introduce to improve salt transportation by land in the eastern regions of the empire?"

A history of the construction of the salt road between the Transylvanian salt mine of Ocna Dej (Deesakna, Salzdorf in German/ Désakna in Hungarian) and the salt mine of Solca (Solka in German) in Bukovina in 1786 has not yet been written. The only author who mentions its construction, without

* Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa c/o Institut für Geschichte, Universität Graz, e-mail: dorin-ioan.rus@gmx.at

getting into detail, is Mihai Ștefan Ceașu in an article on the economic relations between the provinces of Transylvanian and Bukovina in the modern era.¹ Given that the topic is the history of salt extraction and transportation, one must also look at the evolution of this historiography in the two aforementioned provinces. A scholarly work on salt transportation in Western Transylvania was published by Cornelia Maluțan², but she focuses on the Middle Ages.

In Transylvania, the state exercised monopoly over the extraction of salt and precious metals. Following Transylvania's integration into the Kingdom of Hungary, Hungarian rulers imposed their monopoly over salt resources in the area³, which was part of their policy to centralize trade of this product. The same occurred after the province became part of the Hapsburg Empire.

Given that Transylvanian salt was one of the primary revenue sources, first of the Hungarian Kingdom and later of the autonomous principality, it became a topic of interest to scientists and travelers as early as the late Middle Ages. Sixteenth-⁴, seventeenth-⁵ and early eighteenth-century⁶ works described not

¹ Mihai Ștefan Ceașu, "Noi date privind relațiile economice dintre Bucovina și Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea," *Suceava. Anuarul Muzeului Județean VIII* (1981): 441–449.

² Cornelia Maluțan, "Drumurile sării în Transilvania de nord-vest," *Acta Musei Porolissensis VIII* (1984): 249–254.

³ *Ibid.*, 251.

⁴ The most important writers of travel accounts from this period are: Johann Strider, "Ein Bericht des Fuggerschen Faktors Hans Dernschwam über den Siebenbürgischen Salzbergbau um 1528," *Ungarische Jahrbücher*, XIII (1923): 260–290; Petrus Ransanus: "Eine Beschreibung Siebenbürgens," *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac gemini*, I (Vienna, 1746), 333; On the life and work of Taurinus see Franz Babinger, "Der mährische Humanist Stephan Taurinus und sein Kreis," *Südost Forschungen. Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten* (1954): 62–93; Francesco della Valle, published by Ivan Nagy, "Relația călătoriilor din 1532 și 1534 în Țara Românească și Transilvania," *Magyar Történelmi Társulat*, III, (1857): 21–52; Anton Verancsics, "De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpinae," in L. Syalai, G. Wenzel, eds.: *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, II (Budapest, 1875), 119–150; Georg Reicherdsdorffer, "Chorographia Transilvaniae," (Vienna, 1550), republished and assessed by Johann Höchsmann, "Siebenbürgische Geschichte im Zeitalter der Reformation," *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 35 (1908): 336–384; Giovanni Andrea Gromo, [Descrierea mai amplă a Transilvaniei], published by Anton Veres, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești I* (București 1929), 250–258; Georg Agricola, *De natura fossilium* (1546).

⁵ Conrad Hildebrandt, "Eine Reise durch Siebenbürgen," in Franz Babinger, *Conrad Iacob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, Ukraine und Constantinopel* (Leiden, 1937); David Frölich, "Medulla Geographiae Practicae," X (Bardejov, 1639), 363–378.

⁶ Such as: Edmund Chishull, *Travels in Turkey and back to England* (London, 1747).

only salt and its extraction but also its transportation with emphasis on the poor state of the road network.

After Transylvania came under Hapsburg rule, authorities initiated a series of scientific trips to the area. One of their principal aims was to assess salt mines and mineral riches. These trips resulted in many scholarly works⁷ dealing with the advantages and disadvantages of salt transportation by water and by land, among others.

In the first half of the nineteenth century, Franz Anton Schmidt published his monumental collection of mining laws (*Berggesetze*)⁸. Among them, one can also find pieces of legislation regulating salt transportation between Transylvania and Bukovina.

Researchers showed growing interest in mining beginning with the nineteenth century. Authors dealing with the history of salt extraction and transportation described transportation by land together with its methods and techniques.⁹ Relevant studies on these aspects in Transylvania were published in contemporary scientific journals.¹⁰ The authors conducted archival and field research in salt mines, providing valuable data on the geological structure and salt processing, among others. This data was also useful to the comparative study of salt-related technological processes employed in Europe at the time.

Monographs and scientific studies published in Romania after World War

⁷ Such works were published by scholars such as: Samuel Köleseri, "Achates et Transilvaniae," *Ephemeriden der Kaiserlichen Akademie der Naturwissenschaften* IX/X (Vienna, 1722); Marten Thrane Brünich, *Mineralogie, afhandelnde Egenskaber og Brug af Jord- og Steenarter, Salter, mineralske brönlige Legemer og Metaller* (Copenhagen, 1777); Jan Fridwaldsky, *Mine-ro-Logia (magni) Principatus /Transilvaniae/ seu/ metalla, semimetalla, sulphu/ra, salia, lapides et acqua/ conscripta /a/ Joanne Fridwaldsky / Societatis Jesu sacerdote anno Sal. MDCCLXVII (Claudiopoli); Ignaz von Born, Briefe über mineralogische Gegenstände auf einer Reise durch das Temesvarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Unterungarn* (Frankfurt/Main, Leipzig, 1774); Johann Fichtel, *Beitrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen* (Nürnberg, 1780), 126–127; Balthasar Hacquet, *Über die Salzberge in Siebenbürgen und Galizien* (1794); Karl Gottlieb Windisch, *Geographie des Großfürstentums Siebenbürgen* (Preßburg, 1790).

⁸ Franz Anton Schmidt, "Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthums Siebenbürgen," V–XIX (Vienna, 1834–1837).

⁹ For works published until 2002 on this topic, see: Ioan Dordea, "Historiographie des Salzwesens in Rumänien," in Wolfgang Ingenhaeff, Roland Staudinger, Kurt Ebert, eds., *Festschrift Rudolf Palme zum 60. Geburtstag*, (Innsbruck, 2002), 85–113.

¹⁰ "Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen" (Vienna), "Verhandlungen und Mitteilungen des siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften," (Hermannstadt/Sibiu), "Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde" (Hermannstadt/Sibiu), "Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt" (Vienna) "Transilvania" (Kronstadt), "Századok" (Budapest) and "Bányászati és Kőhászati Lapok" (Pest).

II improved both quantitatively and qualitatively the historiography of salt extraction as researchers approached lesser known aspects of this topic in detail and based on archival sources. Noteworthy are the ethnographic works by Pompei Mureșan¹¹, which focus on the salt mines at Ocna Dejului. In addition, significant scholarly works on salt extraction, transportation and marketing in Transylvania were also published by historians from Cluj-Napoca¹², who employed research methods that had barely been known until then. Relevant and valuable sources on salt transportation in Hapsburg Transylvania can be found in source-books and scholarly study collections edited by Rainer Slotta, Volker Wollmann and Ioan Dordea.¹³ Works published after the fall of communism in 1989, such as those by Dorel Marc¹⁴, mainly focus on the ethnographic and historical aspects of salt transportation.

For the area of Bukovina, one should mention Mihai Ștefan Ceașu's¹⁵ study on the beginnings of salt extraction in the Hapsburg era. As for the administration in this province, one should mention Kurt Scharr's work "*Die Landschaft Bukowina. Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918*"¹⁶, while for Transylvania a referential work is Rolf Kutschera's *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688–1869*, published in Vienna in 1985. Highly relevant are also the new theoretical perspectives on the history of transportation by land and of transportation in general, which can be found in the volumes edited by Hans Peter Sieferle¹⁷ and Marcus Popplow.¹⁸

¹¹ Pompei Mureșan, "Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna Dej," *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964* (1964): 387–419; "Zur Verwendung von ‚Maschinen‘ im feudalen Zeitalter bei der Salzausbeutung in Ocna Dej," *Zeitschrift für Ethnologie* 98/2 (1973): 291–294.

¹² See the works of Alexandru Magyari, "Date privitoare la istoria comerțului cu sare în Transilvania," *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Cluj, Series Historia*, fasc. 1 (1967): 27–35; Ioan Dordea, "Un proiect din anul 1790 privind reorganizarea economiei sării din Transilvania (I)," *Anuarul Institutului Istorie Arheologie Cluj XXIII* (1980): 441–457; Volker Wollmann, "Transportul și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea," *Anuarul Institutului Istorie Arheologie Cluj XXI* (1978): 135–171 (with Ioan Dordea).

¹³ Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ioan Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen* 1–9 (Bochum, 2007–2010).

¹⁴ Dorel Marc, "Sisteme de transport și de comercializare tradițională a sării," in Valerii Cavruc, Andrea Chiricescu, eds., *Sarea, timpul și omul* (Sf. Gheorghe, 2006), 152–157.

¹⁵ Mihai Ștefan Ceașu, "Contribuții la istoricul exploatării sării la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea," *Suceava. Anuarul Muzeului Județean*, IX (1982): 377–392.

¹⁶ Published in Cologne-Weimar-Vienna, 2010.

¹⁷ Rolf Peter Sieferle, *Transportgeschichte* (Berlin, 2008).

¹⁸ Marcus Popplow's articles analyze the methods used in improving transportation by land in Europe.

The salt transportation network in Transylvania before it came under Hapsburg rule

Unlike certain west-European medieval institutions, the Hungarian monarchy did not pass road legislation that categorized public roads according to importance, width, ownership regime, and usage.¹⁹ At the time when it was part of the Kingdom of Hungary and when it existed as an autonomous principality, Transylvania had three categories of public roads with commercial purpose: (1) *long-distance roads*²⁰ which, as the historian David Prodan argues, included public roads connecting important cities and market-towns across the province²¹; (2) *regional roads*²²; and (3) *local roads*.²³

The so-called *salt roads* – mentioned as such in numerous archival sources and in toponymy, – were a special category of dedicated commercial routes. Many of their segments, however, overlapped with major public roads.²⁴

a) Plans to improve the salt road network

Before the planned (re)construction of roads in the eighteenth century, trade roads were unconsolidated. Due to uninterrupted use and lack of upkeep, they had fallen into a state of disrepair. Their surface was deteriorated differently depending on sole structure, season and frequency of use.

The building of efficient roads posed firstly a financial and logistical challenge and then a technical one. It was obvious that roads and bridges in Transylvania and Bukovina could not withstand heavy transport vehicles. Once Hapsburg authorities decided to increase the carriage of goods by land, they also understood that, in order to achieve this, they had to conceive a plan to improve the infrastructure. Roads and mountain passes had to be repaired and widened, bridges had to be built or rebuilt, while new roads had to be added to the existing infrastructure. More specifically, major roads which were more circulated had to be consolidated by filling them with gravel or, in a more systematic manner, by first placing a layer of larger rocks and then covering it with gravel in order to make them more resistant.

¹⁹ Oana Toda, “Căi de comunicație nord-transilvănene și direcțiile de trafic ale Clujului medieval,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXIII (2015): 255.

²⁰ They were of the highest importance because they were connected to the major trade and transport corridors in the kingdom and on the continent, known as *magna, publica, regia* or *Landstrass* (Toda, “Căi de comunicație,” 255–257).

²¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, vol. I (București, 1968), 87–98.

²² They had an economic role and regional importance, and their names usually derived from the area's economic or ethnic specificity (Toda, “Căi de comunicație,” 258).

²³ These roads connected less important localities and went past fortifications, churches, forests, mills, plots, stews, pastures, and so forth (Toda, “Căi de comunicație,” 259).

²⁴ Toda, “Căi de comunicație,” 259.

By building new roads and widening the existing road network, the mercantile state aimed to create a terrestrially unified economic system and to break with the old medieval economic system. On the one hand, mercantilism destroyed the medieval system of long-distance traffic and, on the other, it improved traffic conditions on the territory of the state. Thus, it completely transformed the transport system, which reflected the new character of the mercantilistic state.

This is when the systematic building of new roads and the expansion and repair of the old ones begins. The absolutist monarch was compelled to assert his authority over the old judicial powers. In order to achieve this, he had to impose his will over the state's entire territory and to counter the authoritarianism and opposition of the nobility in the areas located furthest from the centre. He was aware that the bad state of the road network could diminish his claims to absolute power. As a result, the absolutist state used road building as an efficient tool to control and to counter the local nobility. Soon after the state started to eliminate internal customs and other juridical, technical and natural barriers, it also started to apply new perspectives and methods in the planned transformation of the road network. The main aims were to increase the speed and frequency of transports and the quantity of cargo, to reduce costs on certain road sections, and to increase the productivity of transport providers.

A consequence of the absolutist state's transport policy was the emergence of a road network based upon the 1781 Saxon model that included the following road types:

(1) National roads that ran from border to border through the commercial capital of the state and could withstand heavy transports.

(2) Internal trade roads primarily for lighter vehicles such as post-carriages, carts and wagons.

(3) Roads connecting villages to neighbouring towns where food articles and handicraft products could be transported easier.²⁵

A first road built according to the German model between 1760 and 1770 connected the salt mines at Turda (Thorenburg in German, Torda in Hungarian) to the salt warehouse at Partoș (Maros-Portu in German, Alsó-Fehér in Hungarian, presently a neighborhood in the city of Alba-Iulia (Karlsburg in German, Gyulafehérvár in Hungarian). It was not macadamized, but only built to be durable and accessible.²⁶ In the first years of road building in the Hapsburg Empire they used the model of a roadway resting on a gravel bed, while in mid-eighteenth century they started to employ the new French techniques. The

²⁵ Fritz Voigt: *Verkehr*. Bd. II/1, *Die Entwicklung des Verkehrssystems* (Berlin, 1965), 422.

²⁶ Konrad Müller, *Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia* (München, 1961), 57.

work was coordinated by the Directorate for Road Construction in Vienna. A first hurdle that imperial civil servants had to face was a shortage of qualified personnel, which ultimately led to the failure of a project to build a trade road (*Commercial-Straße*) in Transylvania. In 1761, the Diet had tasked the Austrian General Buccow with carrying it out.²⁷

In the Hapsburg provinces, local peasants carried out the transportation of goods by cart or by wagon. In the case of serfs, it was a labor obligation (*corvée*), whereas in that of villeins, it represented an opportunity for extra earnings²⁸. The traditional rule that all interregional transportation services be carried out by peasants outside the agricultural season was beneficial to the state in that villeins covered a substantial part of the costs because they had their own transportation vehicles and draft animals.²⁹ The transportation of salt by land was carried out on the so-called “state roads” (the name given to cobbled roads) that were poorly maintained by the state with the help of serf labour. Given that these roads ran through various landforms, each wagon loaded with salt blocks required at least six oxen.³⁰

b) The need to supply Bukovina with salt

Because in the first years of Austrian rule there was no salt mine to produce rock salt or salt crystallized through boiling, the population's demand for salt was met by importing rock salt from the Moldavian “Ocna” salt mine and crystallized salt from Galicia.³¹ This is why salt trade, which could potentially generate significant revenues to the imperial treasury, came to the attention of Bukovina's Military Administration led by General Karl Freiherr von Enzenberg. In a 1779 memorandum he wrote: “In Bukovina they mostly use rock salt and very little salt obtained through boiling. This salt comes from Moldavia's salt mine called Ocna (Okna in German) and it is qualitatively similar to that from Transylvania.” Further, when discussing the quantitative aspects, he argues that “annually Bukovina purchases 40,000 hundredweights of rock salt from Moldavia” but given that 1¼ hundredweights cost 2 Guldens, “more than 40,000 Guldens are wasted annually with the purchase of rock salt from Moldavia.”³²

Enzenberg, a former commander of the 2nd Wallachian Border-guard Regiment in Transylvania, was aware that this province had a surplus of salt.

²⁷ Müller, *Siebenbürgische Wirtschaftspolitik*, 56.

²⁸ Marc, “Sisteme de transport,” 154.

²⁹ Marcus Popplow, “Europa auf Achse. Innovationen des Landtransports im Vorfeld der Industrialisierung,” in Rolf Peter Sieferle, ed., *Transportgeschichte* (Berlin, 2008), 96.

³⁰ Măluțan, “Drumul sării,” 252.

³¹ Ceașu, “Noi date,” 441.

³² *Ibid.*, 441.

As a result, he requested the imperial administration that in the future salt be imported to Bukovina from Transylvania and Maramureș, suggesting that imports from Moldavia should be banned altogether and without formalities.³³

c) the building of the salt road towards Bukovina

In 1783 Emperor Joseph II (1781–1790) ordered the rehabilitation of the road network in Transylvania³⁴, which led, among others, to the renovation of the route that linked the southern and northern parts of the province. The road which ran from Sibiu via Cernăuți (Czernowitz in German, Černivci in Ukrainian) to Lvov (Lemberg in German, Львів/ Lviv in Ukrainian, Lwów in Polish) crossed the territory assigned to the 2nd Wallachian Border-guard Regiment. Given that the Emperor wanted to extend the Transylvanian military border into Bukovina, he ordered, following his second trip to Transylvania in 1783, the construction of a road connecting these two provinces.³⁵ The road between Bârgău (Borgo-Prund in German, Borgóprund in Hungarian) and Snjatyn (Снятин in Ukrainian, Снятын in Russian, Śniatyn in Polish) was cobbled for a total cost of 42,660 Guldens. As a result, the trip from Transylvania to Bukovina, which had taken six days before, was now reduced to only one day.³⁶

The building of a main road that linked Transylvania and Galicia via Bukovina was also meant to improve salt trade between Transylvania and Bukovina. Another benefit was the lower price of salt imported from Transylvania compared to that from Moldavia. Thus, Ceașu argues that “at the imperial and royal mining office in Ocna Dej 100 pounds of rock salt is purchased for 50 Kreuzer”³⁷, and the price of transportation from Ocna Dej to Dorna reached 1.26 Florins for a hundredweight of salt.³⁸

Given that in the first years of Hapsburg rule in Bukovina there was no salt mine that produced rock salt or crystallized salt through boiling, salt trade became a major item on the agenda of the province’s military administration, especially that of military governor General von Enzenberg.³⁹

³³ Ibid., 442.

³⁴ Ioan Dordea, “Aspecte ale transportului sării pe Mureș în veacul al XVIII-lea,” *Sargetia* XV (1981): 165.

³⁵ Stand und Umstände, die Lage deren 5 sogenannten Grenzregimenter, ihre jetzige und künftige sowohl im Krieg als Frieden vorzusehende Nutzbarkeit ihrer Bekostung und Gedenkung-sart, samt meinen Gedanken vor die Zukunft. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Familienarchiv, Hofreisen, Karton 7, 756–773.

³⁶ Carl Bernhard Edlen von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaisertums*, 1 (Vienna, 1817), 383.

³⁷ Ceașu, “Noi date,” 442.

³⁸ Ibid., 442.

³⁹ Ibid., 441.

Emperor Joseph II's plan also included the establishment of a salt storage facility in the province. Thus, in 1786,⁴⁰ he ordered the construction of a road to Solca (Solka in German). The storage facility at Solca was to be supplied with salt from Ocna Dejului in Transylvania. The correspondence between the Viennese central authorities and those in Sibiu and Cernăuți during 1786 reflects the logistical and bureaucratic challenges they had to overcome. The main parties involved in this enterprise were the Transylvanian Gubernium, the Military administration in Bukovina under General von Enzenberg, the General Command in Sibiu, and the Aulic Council in Vienna.

The Transylvanian Gubernium's role was to assist the governor in managing the province, and it was subordinated to the Emperor and the Transylvanian Aulic Chancellery in Vienna. Administratively, the province was divided into Hungarian counties and Saxon and Szelker seats which, in turn, had several sub-divisions. Ore and salt mines were managed, among others, by the Transylvanian Treasury.

In Bukovina, the military governor Gen. von Enzenberg was de facto the highest authority in all military and civil matters. He was subordinated to the General Command in Lemberg which, in turn, was subordinated to the War Council in Vienna.⁴¹ Administratively, the province was divided into two districts, namely Cernăuți and Suceava, to which they added in 1783 two further districts, namely Vășcăuți (Waschkautz in German) and Siret (Sereth in German).⁴² Given that lower-level civil servants followed the juridical thought of medieval Moldova, many of their tasks were not carried out properly.⁴³

Civil servants at the Viennese Court argued that the road which ran from Transylvania had to be completed at least up to Solca in order to reduce the cost of salt transportation from Ocna Dej to Bukovina.⁴⁴ In July 1786, a report from Cernăuți mentioned that the road section between Măgura Calului and Gura Humorului (Gurahumora in German) was completely macadamized. This meant that transport carts could use it in any season. However, the other section, which ran from Gura Humorului to Solca via Humor Monastery and covered a distance of 4.83 km, still had to be completed. It was already dug, it was usable in dry weather conditions, and upon completion it could also be

⁴⁰ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (SJANC), *Tezaurariatul Minier al Transilvaniei*, 2135/1786, 1–18.

⁴¹ Kurt Scharr, *Die Landschaft Bukowina. Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918* (Köln-Weimar-Wien, 2010), 147.

⁴² Scharr, *Die Landschaft Bukowina*, 151.

⁴³ *Ibid.*, 152.

⁴⁴ SJANC, *Tezaurariatul Minier al Transilvaniei*, 2135/1786, 1–2.

used as a military road over the Bârgău Pass⁴⁵ (presently known as the Tihuța Pass). Thus, the Viennese authorities asked themselves whether this building endeavor was still necessary as it incurred high costs due to difficulties in the acquisition of building materials, and proposed a search for alternative solutions.⁴⁶ They learned that the short section between Solca and the salt mine at Slatina Mare was cheaper and could be built with money from the Regional roads building fund (Fond des Landesstraßenbaus). Captain Schertz was tasked with carrying out this project “without additional costs” (*Ohne besondere Kosten*). He had to present a cost estimate for the building of the road sector that ran from the main road up to Solca and then further to Slatina Mare. He could not go over the estimated cost because this road served for *sowohl zur Bequemlichkeit und Schonung des Viehs der dortigen Untertanen, dann zur Erleichterung deren Sud-Salz daselbst abholenden Fremdlingen*.⁴⁷ According to civil servants in Bukovina, the greatest problem was salt transportation. Thus, the local administration had to reach an agreement with the peasants regarding transportation time and payment.⁴⁸

To civil servants working in salt mines and in the administration, it was obvious that in the Moldavian district of Câmpulung, located on the border with Transylvania, there were few people who owned carts. This meant that they had to recruit salt transportation personnel from the area of Suceava (Suczawa in German). In a letter sent from Cernăuți on 14 July 1786,⁴⁹ authorities in Bukovina notified the General Command in Sibiu that Captain Schertz had been tasked with carrying out the building of the road section connecting Gura Humorului to Solca. In case of difficulties, such as a shortage of building material, Schertz had to make every effort possible to make the road usable for salt transportation. In order to carry out this project, they had to employ soldiers from the 2nd Wallachian Border-guard Regiment that had already been relocated to Bukovina.

On 6 August 1786 Bukovina lost its political autonomy and became politically and administratively part of Galicia. Consequently, certain measures taken by Bukovina’s former military administration, including that referring to the import of salt from Transylvania, were canceled. The Gubernium of Transylvania, in a letter dated 19 September 1786, addressed to the Mining Treasury, argues that following Bukovina’s unification with Galicia, all salt transports to Bukovina

⁴⁵ Ibid., 2135/1786, 3.

⁴⁶ Ibid., 2135/1786, 4.

⁴⁷ Ibid., 2135/1786, 5–7.

⁴⁸ Ibid., 2135/1786, 16.

⁴⁹ Ibid., 2135/1786, 17–18.

were provisionally suspended.⁵⁰ In addition, the letter mentions that no further salt transports between Ocna Dej and Bukovina would be carried out that year.⁵¹ Several years later, in 1791, a rock salt deposit was discovered at Cacica⁵², which was soon mined and supplied to Bukovina (see map).

d) aspects of institutional organization

The price factor was at the center of every discussion on the building of this road. It was a decisive criterion in the choice of transportation means, in the extension of the road, and in the acquisition of building materials. The main reason for building this road was the increasing commercial profitability. Increased transport speed, reliability and low risk of material deterioration or loss played a major role in this respect. Transportation time and the protection of goods were, according to civil servants, basic requirements for the improvement of the transit network. Increased speed was meant to make transportation easier and to reduce transportation-related costs given that prices also depended on the distance between places.

Responsibility for the upkeep of this road was assigned to local authorities, while financing was ensured by state taxes. The actual building work was carried out within the framework of statute labor.

The second factor regards transport personnel. Traditionally, inter-regional transport services were provided by wagoners who thus had the opportunity to earn extra money outside seasonal works in agriculture. Thus, peasants who owned draft animals took over an essential part of transport costs.

The triad “freight wagon – road – draft animal” played an essential role in freight transport.⁵³ Throughout the eighteenth century the double-axle freight wagon was widely used.⁵⁴ Apart from a few minor technical improvements, it structurally remained the same. This is when the four-wheel wagon drawn by four to six horses became popular. It weighed 3 tonnes and had 13–18 cm wide wheels in order to provide more stability on the road. The transport capacity of freight wagons almost tripled until the end of the eighteenth century. When roads were built in certain countries, a series of laws meant to protect them from overuse were passed.⁵⁵ In Transylvania freight wagons were preferably used in agriculture and for short- and long-distance transports.⁵⁶

⁵⁰ Ibid., 1842/1786, 1.

⁵¹ Ibid., 1842/1786, 1.

⁵² Scharr, *Die Landschaft Bukowina*, 32.

⁵³ Popplow, “Europa auf Achse,” 100.

⁵⁴ Trajan Stoianovich, *Balkan worlds. The first and last Europe* (New York, London, 1994), 72.

⁵⁵ Voigt, *Verkehr*, 426.

⁵⁶ Maria Bocșe, “Sisteme tradiționale de transport,” *Bistrița-Năsăud. Studii și cercetări etnografice* (1977): 259–279.

A basic requirement for improving freight wagons was the proper use of draft animals. Horses were the most valuable draft animals, but oxen also played a significant role. The importance of horses grew once with the improvement of roads and of transportation by wheeled vehicles. The size of freight wagons depended on the number of draft animals that could be used because they had to be spared. In this period, they often used double-axle wagons for the transporting material goods. The improvement of transportation also involved the optimization of transportation with draft animals. The breeding of draft horses incurred much higher costs than that of draft oxen, but choice for former or the latter largely depended on terrain configuration, climate, and size of the territory to be covered. Given that horse husbandry was so costly and that serfs did not use them as draft animals, the task of optimizing transportation was therefore more complicated.

The use of horses in transportation firstly depended on the quality of the road. Pack horses were mostly used on mountain roads, narrower paths and especially in places where the use of wagons was difficult or impossible. Apart from this, they also needed less food quantities.⁵⁷ The only drawback was that they could carry only lighter loads. Draft horses were used in the transport of perishable merchandise and heavier loads over longer distances. Once with the improvement of roads, the use of draft horses became current. This prompted authorities to outline a state policy regarding horse husbandry, especially given that they were used for military purposes as well. On the other hand, for mercantile reasons, they also attempted to limit over-reliance on horse imports from other areas of Europe.⁵⁸

Apart from financial issues, there was also a number of technical challenges that had to be dealt with. For example, for the building of the road between Transylvania and Bukovina they had to cut forests, macadamize the earth, and remove rocks. All this required qualified personnel, special equipment and workforce. Authorities were searching for solutions that would make the road usable in every season regardless of weather. Furthermore, building work was also hindered by bad communication between the two provinces. The building of this road fell within the competence of both provinces. However, the section covering the territory of the 2nd Wallachian Border-guard Regiment fell within the competence of the General Command in Sibiu. Since the regiment provided transport personnel, there were different construction and transportation costs. On the other hand, the personnel was insufficient and poorly qualified. The solution offered by the Viennese side consisted of assigning soldiers from the

⁵⁷ Popplow, "Europa auf Achse," 106.

⁵⁸ Ibid., 107.

Transylvanian regiment to transport services as they were more experienced in this type of activity and could ensure transport safety. Moreover, this work was also a good source of extra rations, especially in periods of food crises.⁵⁹ In this context, the role of soldiers is relevant because they not only took over the role of mediator between the two administrative levels, but also performed activities related to transportation by land. In addition, it is very likely that they contributed to the improvement of the transport system due to their experience and familiarity with the terrain.

On 6 August 1786 Bukovina lost, by imperial decree, its political autonomy and was incorporated into Galicia as an administrative unit. This measure would bring sizable changes to the life of this region.⁶⁰

e) Organization and financing of the roads

This type of constructions required massive investment. As a result, the building and upkeep of inter-regional roads involved detailed planning and great organization. Building proper was mostly carried out with the help of peasants living in communities located close to the road. From the perspective of technical logistics and planning, and the clarification of juridical issues – roads were often routed through noble domains, which caused conflicts – road building fell into the competence of central authorities. Helmedach⁶¹ mentions three methods of financing road building: 1) from state and local taxes; 2) requiring peasants to contribute working days either as a labor obligation (*corvée*) or for a pay; 3) burdening with taxes those who used the roads, especially for long-distance trips. Central authorities started to finance road building as soon as they tightened their grip over the provinces. The main reasons for initiating road building projects were cheap transportation and revenues. Throughout the eighteenth century one can notice a “shift in the mentality”⁶² of local authorities, that is in their willingness to invest heavier in the expansion of the road network and to support and promote inter-regional freight transport.

The organization of salt transportation by land from the storage facility at Ocna Dejului to that at Solca and from here to other destinations in Bukovina is a major element that authorities had to consider in order make sure that commerce between Transylvania and Bukovina operated smoothly. To this end, the Viennese Aulic Chamber ordered the Mining Commissions in Transylvania and Bukovina to consider carrying out salt transportation with the help of

⁵⁹ In 1786 Transylvania and Central Europe were affected by famine.

⁶⁰ Ceașu, “Noi date,” 442.

⁶¹ Andreas Helmedach, *Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor. Straßen, Fuhrwesen, Post und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Beginn des Eisenbahnzeitalters* (München, 2002), 35.

⁶² Poplow, “Europa auf Achse,” 123.

wagons and draft animals owned by peasants required to contribute working days for the benefit of the state. The number of working days was established based on the size of the plot that they worked. Salt transportation carried out by peasants provided significant savings to the Imperial Treasury even if in certain cases it was remunerated. The exact sum is not mentioned in the studied documents. However, the Aulic Chamber recommended that it be kept low so that it would not inflate the retail price of salt given that this essential product remains affordable to Bukovina's population. At the same time, authorities had to make sure that salt storage facilities in the province stayed well supplied. This is why efficient planning and organization were essential.

f) environmental impact

Given that the road ran through agricultural lands and pastures, it caused soil erosion and pollution due to building materials, which automatically led to the degradation of adjoining fields. Forested areas crossed by the road were affected by significant deforestation, the forced relocation of many inhabitants, and compulsory land acquisitions. An example in this sense is the township of Prundu Bârgăului that owned Mount Zimbroaia and used its pastures for grazing and its forests for firewood and timber. Between 1780 and 1787 large areas were deforested to build the road section that connected the towns of Bistrița and Suceava.⁶³ The harvested timber was also used to build barracks and guard posts along the road.

Conclusions

In Hapsburg-ruled Transylvania and Bukovina, the eighteenth century witnessed the expansion and improvement of the road network for a more efficient transportation of goods. The building of better-quality roads according to modern techniques posed, however, a number of technical, financial and logistical problems. After taking over the administration of the aforementioned provinces, Hapsburg civil servants improved conditions for planned road-building and searched for technical solutions to develop transportation by land. As a result, new trade roads were built and old ones consolidated. The role of transportation by land increased in parallel with economic growth.

The building of the salt road between Transylvania and Bukovina was the result of mercantile imperial policies targeting material gains from the extraction and marketing of raw materials. Salt trade, however, was not aimed only at increasing the revenues of the imperial treasury, but also at satisfying consumer needs especially given that salt was used for the preservation of food reserves.

⁶³ ÖStA, FHKA, Sonderbestände, Sammlungen und Selekte (1170–1987), Post- und Straßenkarten (B001-B150), Verkehrswege östlich von Bistritz.

Thus, the building of this road was underpinned by economic imperatives. In certain sectors, it also reshaped the landscape as large areas were deforested, which led to the creation of new pastures. In addition, it created extra jobs for the soldiers of the 2nd Wallachian Border-guard regiment who, by transporting salt to Bukovina, had the opportunity to supplement their earnings in crisis periods. Because building work was spread across two provinces, there were communication problems between authorities, both civilian and military.

EFORTURI DE ÎMBUNĂȚĂȚIRE A TRANSPORTULUI DE SARE PE USCAT ÎNTRE TRANSILVANIA ȘI BUCOVINA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

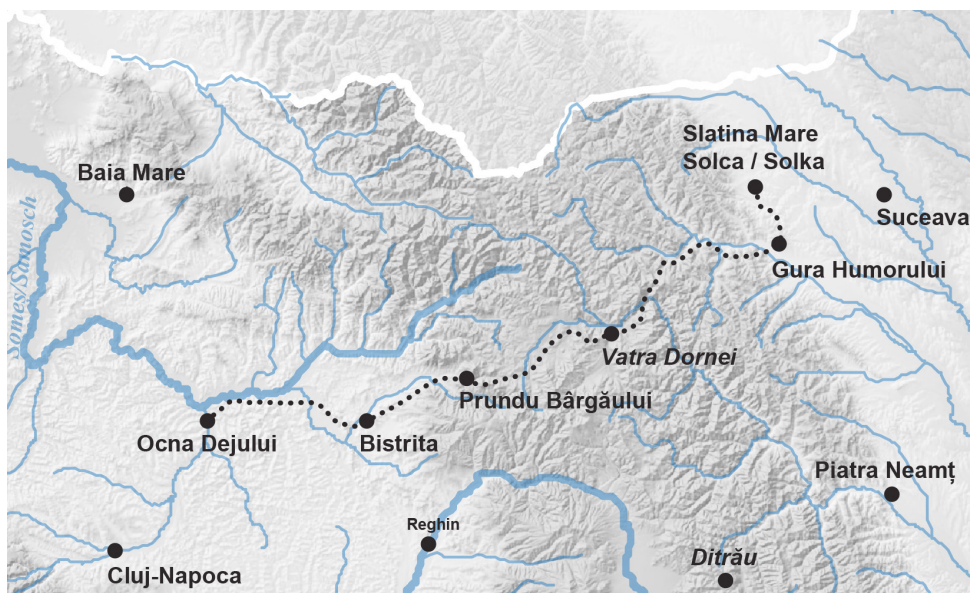
Rezumat

În Transilvania și Bucovina secolul al XVIII-lea a fost martorul extinderii și îmbunătățirii rețelei rutiere pentru un transport mai eficient al mărfurilor. Construirea de drumuri de o calitate mai bună, conform tehnicilor moderne, a generat însă o serie de probleme tehnice, financiare și logistice. După preluarea administrației provinciilor menționate mai sus, funcționarii Habsburgi au îmbunătățit condițiile pentru construcția drumurilor planificate și au căutat soluții tehnice pentru dezvoltarea transportului pe uscat. Ca rezultat, au fost construite noi drumuri comerciale și consolidate cele vechi. Rolul transportului pe uscat a crescut în paralel cu creșterea economică.

Construcția șoselei de sare între Transilvania și Bucovina a fost rezultatul politicilor imperiale mercantile care a vizat câștigurile materiale obținute din extracția și comercializarea materiilor prime. Comerțul cu sare însă nu a vizat doar creșterea veniturilor trezoreriei imperiale, ci și satisfacerea nevoilor consumatorilor, în special datorită faptului că sarea a fost folosită pentru conservarea rezervelor alimentare. Astfel, construirea acestui drum a fost susținută de imperativele economice. În anumite sectoare, a fost remodelat și peisajul, deoarece suprafețele mari au fost defrișate, ceea ce a dus la crearea de noi pășuni. În plus, a creat locuri de muncă suplimentare pentru soldații regimentului 2 de graniță, care, transportând sare în Bucovina, a avut posibilitatea de a-și completa câștigurile în perioade de criză. Deoarece lucrările de construcție au fost răspândite în două provincii, au existat probleme de comunicare între autorități, atât civile, cât și militare.

A late 19th century picture of Mount Pietrosu as seen from Măgura Calului, with the salt road on the right and cattle grazing on the left and in the middle.

The projected road between Ocna Dej and Solca

Annex:

2135/1786⁶⁴

Man hat zwar dem k.k. Thesaurariat schon untern 14. Oktober a.c. sub No = 6993 zu erkennen gegeben: dass des Kaisers Majestät Steinsalz Niederlage in der Bukowiner, wo dermal schon eine Sudsalz Direktion besteht zu errichten, und solche mit siebenbürgischen Steinsalz von Deesakna aus zu verlegen allergnädigst bewilligt haben, das jedoch bevor von der Bukowiner Landesadministration und Sudsalz-Direktion der Bericht erwartet werden: wie? und durch wen? auch mit was für Unkosten der diesfällige Transport zu geschehen habe? und wie sonach der eigentliche Verkaufspreis pro Zentener in loco Solka zu bestimmen sei? dann wohl vorsehen konnte, dass der auf Anraten der königl. hung. Hofkanzlei von aller höchsten Orten beangehenmte Preis pr. Zentener a 1 f zu Bestreitung des Erzeugungs-Transports, und Magazins Unkosten nicht hinreichend sein werde.

Da nur mittlerweile mit der Bukowiner Landesadministration durch Einbeziehung dieses Landes- Distrikts als eines gallizischen Kreises eine [Verän]derung vorgegangen ist; so hat sich die Einsendung des obgedachten Berichts in etwas verzögert, und sind die von dem Landes-Administrator Herr General Major Baron von Enzenberg an das gallizische General Militär Commando eingesendeten diesfälligen Akten erst unterm 26. vorigen und Empfang 16. dieses Monats anher gelangt, da zugleich Zeit die Buckowiner Sudsalz Direktion die Anzeige anher gemacht hat: dass der selben bereits von dem Deesaknaer Salz Amt die Nachricht zugekommen sein, wasmassen 1000 zentner Deesaknaer Steinsalz durch siebenbürgischen Fuhrleute nach Solka in die Bukowina abgespedient worden, und folglich schon unterwegs wären, weswegen sich die Solkaer Salz Direktion hierorths beantragt: wie sie sich diesfalls in Ansehung des Verschleißes und Preises verhalten solle? Welcher man einstweil unter einem bedeutet: dass sie dieses Salz zwar indessen pro Empfang nehmen, und in dem dazu gewidmeter Depositorio gegen die Schwindung so gut als möglich aufbewahren, jedoch da, vor bis auf weiteren diesartigen Befehl, und bis man nicht mit den betreffenden Behörden über die eigentliche Verkaufspreise-Bestimmung übereingekommen sein wird, nicht verkaufen – die hierbei etwa anerlaufende Unkosten aber dem Deesaknaer Salzamt anrechnen solle.

Wobei es folglich nunmehr nur darauf ankommt: dass bekannt werde: was der diesfällige Transport durch die Siebenbürgische Fuhrleute wirklich gekostet habe? und was auch künftig sowohl die Transport, als die Magazins, und

⁶⁴ SJAN Cluj, *Tezaurariatul Minier*, No. 2135/1786.

Verschleiß-Unkosten mit Inbegriff der Erzeugungs-Unkosten, dann eines zu bestimmenden verhältnißmässigen Calo und einer deren Bukowiner 2. Beamten und einen Waagdiener der Billigkeit gemäß auszumessenden Belohnung betraten, und was folglich in dem [...] Ort Solka für ein Verkaufspreis so zu bestimmen sein werde, damit das höchste Ärarium aus dieser Kommerz nicht nur kein Verlust, sondern auch allenfalls einen mässigen Gewinn haben möge.

Zu dem Ende werden dem k.k. Thesaurariat die durch dem General Baron von Enzenberg einbegleiteten Protokolle über die von demselben mit den Salz Direktions Beamten in Sachen abgehaltene Zusammentretung, worinen [...] alle in dieses Kommerz einschlagende Gegenständen die nötigen Erläuterungen und Aufklärungen enthalten sind, des Endes in Abschrift mitgeteilt: dass selbes sich hierüber mit den siebenbürgischen Landes-Gubernio unverzüglich einvernehmen, und des fördersamsten einen ausführlichen, und nach allen Punkten wohl detaillierten Bericht anher erstatten solle, um sofort mit den betreffenden diesortigen Hofstellen das weitere überlegen, und bestimmen zu können.

k.k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen

Wien, den 13 November 1786

Unterschrift gezeichnet unleserlich

Kommissions Protokoll welches unterm Vorsitze des Herrn General Feldwachmeisters und Bezirks Administrators Freiherr v. Enzenberg mittels Zuziehung

Von Seite der Administration des Feld Kriegs Kommissariats

Officier le Fort

Des Gerichtschreibers

Erggelet

Von Seiten der Salz-Versuchs-Direktion

Des Salzwesen-Dirigents

Jochen Hoffmann

Des Salz-Versuchs-Controllors

Ignaz Tobias Szelesky

Wegen der Einfuhr und dem verschleissen des siebenbürgischen Steinsalzes abgefasst worden ist.

Nachdem die k.k. Hofkammer in Münz und Bergwesen in ihren unterm 29. Mai anso: an den hochlöblichen Hofkriegsrat erlassenen Nota auf eine zwischen dieser Bezirks-Administration und denen Verschleiß des siebenbürgischen Steinsalzes in diesem Bukowiner Bezirke besorgen sollenden Salz Versuchs Beamten geschehen sollende Verabredung, und wechselseitigen Hilfeleistung anstimmte; so ist man an dem unten angesetzten Dato zusammen getreten,

und hat sowohl die unterm 1. Mai c.a. erflossene allerhöchste Entschließung zufolge welcher der Bukowiner Untertanen in Hinkunft mit siebenbürgischen Steinsalz versehen werden sollen, als die Nota der k.k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen wie dieses Salz am füglichsten nach der Bukowina gebracht und daselbst verschliessen werden könne in gemeinschaftliche Überlegung genommen.

Über die untern 1. Mai a.p. erflossenen allerhöchsten Entschließung zu folge welcher der Zentner Steinsalz im Solka mit einem aerarialischen Gewichte pr. 12 $\frac{1}{2}$ Kr. um 1 f. H: verschliessen werden soll, findet man vorzüglich gehorsamst zu erinnern, dass es eine bloße Unmöglichkeit sei: das siebenbürgische Steinsalz um 1 f. nach dem Verschleißorten Solka zu überbringen, viel weniger selbes mit einigem Aerarial-Gewicht zu veräußern. Dann wenn man nach dieser allerhöchsten Entschließung annimmt: dass das Siebenbürgische Steinsalz weiter Deesaknaer Grube um dem der Erzeugungspreis pr. 5 $\frac{1}{2}$ Kreuzer hindangegeben werden soll, wenn man die Fracht von Deesakna bis Dorna auf 13 Meilen mit 42 Kreuzer dazu schlägt; so kommt das siebenbürgische Steinsalz in loco Dorna auf 47 $\frac{1}{2}$ Kreuzer zu stehen.

Nun aus dieses Salz von Dorna noch auf 14 Meilen bis Solka gefrachtet werden, und wenn man diese Fracht nur nach den Verpflegsämtlichen Fracht Preiße pr. Zentner und Meile a 2 Kreuzer anschlägt; so müssen zu denen obigen 47 $\frac{1}{2}$ Kreuzer noch 28 Kreuzer geschlagen werden, welches den Preis des Salzes in loco Solka auf 1 f. 13 $\frac{1}{2}$ Kreuzer zu stehen kommen macht.

Es kann demnach das Siebenbürgische Steinsalz in Solka nicht mit einem aerarialischen Gewichte pr 12 $\frac{1}{2}$ Kr. sondern mit einem Verlust von 15 $\frac{1}{2}$ Kr., veräußert werden, wenn der Zentner um 1 f. veräußert werden soll.

Die Ursache warum die hohen Stellen die Beköstigung des Siebenbürgischen Steinsalzes so wohlfeil angeschlagen haben muss sonder Zweifel diese seie weil in der von hier eingeschickt wordenen Bilanz das moldauische Steinsalz bis Suceava das siebenbürgische aber nur bis Dorna berechnet war; Weil nun Solka noch 14. Meilen von Dorna tiefer im Lande liegt; So muss natürlicher Weise die Fracht den Preis des Siebenbürgischen Salzes erhöhen.

Man erlaubt sich demnach einer Berechnung hier beizurücken, nach welcher das siebenbürgische Steinsalz bis nach Solka überbracht, und mit Einschluss der Regie Ksten daselbst veräußert werden kann.

Der Erzeugungspreis des Siebenbürgischen Steinsalzes nach der allerhöchsten Entschliessung kostet f. 5 $\frac{1}{2}$ Kr., die Fracht vom Zerkere von Deesakna bis Dorna auf 15. Meilen nach derverpflegsämtlichen Bezahlung pro Meil und Zentner a 2 Kr. beträgt 30 ' ', dann die weitere Fracht von Dorna bis Solka auf 14. Meilen um eben den Fürtrag 35 $\frac{1}{2}$ Kr.

Übertrag f 35 $\frac{1}{2}$ Kr. obangesetzten Verpflegsämtlichen Frachtlohn

mit.....28. Folglich kommt die Zentner Siebenbürgischen Steinsalzes in Solka auf 1 f. 3 ½ Kr. zustehen. Dieser Berechnung nach kommt das Siebenbürgische Steinsalz bis ad locum Solka etwas wohlfeiler zu stehen, als das moldauische bis nach Sutschava nicht um derjenigen Preiß veräußern wird, um welchen es ihn zustehen kommt; So kann das siebenbürgische Steinsalz in Solka um 1 f. 12 Kr. ganz füglich ohne Bedrückung des Unterthans, und ohne Verlust des allerhöchsten Aerarii Verschlissen werden, nachdem auf solche Weise noch 8 ½ Kr. pr. Zentner auf Regie Kosten verbleiben, welche, vermög dem von denen Solkaer Salzversuchsbeamten an die k.k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen eingereicht wordenen Überschlag, ohnehin nur in dem Interesse einer 100 f. kostenden Schopfe und einer jährlichen Zins pr. 12 f. bestehen.

Weil alle über diesen Gegenstand erflossenen hohen Verordnungen dahin abzielten: dass dem Untertan das Siebenbürgische Steinsalz nicht in einem höheren Preise, als das Moldauische gegeben werden soll, aber auch nicht mit Schaden des Aerarii veräußert werden kann; So hat man hier von dem aerarial Gewinnste keine Erwähnung gemacht, sondern die Möglichkeit berechnet, wie das Salz ohne Bedrückung des Untertans herbeigeschafft, ohne ein ausdrückliches Salzverbot im Lande verschlissen, und auch das moldauische hindangehalten werden kann.

Selbst die Salzversuchsbeamten bemerkten hier: dass ein Verbot des moldauischen Steinsalzes eine üble Wirkung für die Kokturen zu Solka und Pertestie hervorbringen würde, weil das meiste Koktursalz von dort nach der Moldau und türkischen Raya verführt werde und bei einem erfolgenden diesortigen Einfuhrverbot des moldauischen Steinsalzes auch die Einfuhr des diesortigen Koktursalzes jenseits ganz sicher verboten werden würde.

Da man nun den Preiß des Siebenbürgischen Steinsalzes für dem Bukowinaer Einwohner richtig gestellt hatte; so schritt man zu denen in die Nota der k. k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen angemerkten Modalitäten, welche man Punkt für Punkt in gemeinschaftliche Überlegung nahm.

1mo. Sei zwar die Errichtung eines Steinsalz Magazins in dem Kloster Solka mit einer unbedeutenden und nicht kostspieligen Verrichtung allerdings tunlich, und es sei nur erforderlich, diese Verrichtung durch die daselbst zu Besorgung der Ökonomie bestellte Beamten veranstalten zu lassen, wobei folglich gegen die Verabreichung des angeratenen kleinen jährlichen Zinses aus dem Siebenbürgischen Salinen Fond keine Bedenken obwalten dürfte.

Da das Kloster Solka seiner Entlegenheit wegen zu keinem anderweit nützlichen Gebrauche verwendet werden kann; So unterliegt es auch keinem Umstande das selbe denen Salzversuchsbeamten gegen einen mässigen jährlichen Zins zu überlassen, gleichwie denselben die Herstellung einer großen 4000 Zentner Steinsalzes fassenden Schopfe gegen Entrichtung eines jährlichen Zinses pr. 12 f. H: bereits bewilligt worden ist.

2do Sei daran gelegen: dass die neue Strasse aus Siebenbürgen wenigstens bis Solka des ehestens vollkommen hergestellt werde, ohne welche sonst der Salz-Transport von Deesakna aus Siebenbürgen bis dahin sehr beschwerlich und kostbar sein würde.

Da die Strasse von Magura Kalului an bis Gura Homorului durchgehends haussiert, oder wenigstens dergestalt hergestellt ist: dass Frachtwägen bei jeder Jahreszeit auf selber ohne alle Hindernis wandeln können; so handelt es sich einzig und allein um die Herstellung der Straße der Gura Homori über Kloster Homora bis Solka, welche eine Strecke von 3 Meilen beträgt.

Diese Strecke wegen ist zwar schon ausgehauen, bei trockenem Wetter wandelbar, und sollte als eine zu Herstellung der mehr verdeckten Kommunikationsstraße gehöriges Stück ebenfalls, sobald der Weg über Borgo verfertigt ist zubereitet und wandelbar gemacht werden.

Die Zeit wird es lehren: ob diese Strecke Wegs ohne außerordentlichen Aufwand, nachdem das erforderliche Materiale sehr weit entfernt ist, hergestellt werden könne oder ob man nicht vielmehr einen anderen Ausweg auf dieser Seite wird suchen müssen.

3tio Die kleine Strecke dieses Weges von der Hauptstraße bis Solka, und allenfalls auch bis zu dem Salzsudwerk Slatina Mare könnte ohne großen Aufwand vielleicht umso mehr unter einem aus dem zu diesem Landstraßenbau bestimmten Fond mit hergestellt werden, da die Veranstaltung der inländischen Salzerzeugung, dann den Stein und Sud Salz Verschleißes zum Besten des hiesigen Publici gereiche.

In soweit es sich nur um die Herstellung eines kleinen Strecke Weges bis zu dem Salzsudwerke Slatina Mare handeln sollte; So wird man den diesen Straßenbau dirigierenden Hauptmann Schertz vernehmen: ob derselbe ohne besondere Kösten und ohne den diesfälligen Überschlag zu überschreiten, diesen Strecken Weges herstellen könne. Unterdessen, da diese Straße sowohl zur Bequemlichkeit und Schonung des Viehes der diesortigen Untertanen, dann zur Erleichterung deren Sud-Salz daselbst abholenden Fremdlingen andient; so wäre man allerdings des ohnzielsetzlichsten dafürhaltens: dass diese Strecke Wegs herge gestellt werden sollte.

Ob aber der diesortige Straßenbau Fond oder die k.k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen diese Kosten tragen soll? Dieses muss man der Entscheidung höheren Stellen überlassen, nachdem die k.k. Hofkammer in Münz- und Bergwesen dem Nutzen von der Salzkoktur bezieht, folglich auch denen Salz-Verschleisseren den Zugang zu der Koktur erleichtern sollte.

4. Ergeben sich die größte Schwierigkeit in Ansehung des Transports, welcher nach dem Erachten der k.k. Hofkammer in Münz und Bergwesen allemal mit Bukowinaer Fuhrleuten zu bestreiten, jedoch durch gemeinschaftliche

Vermittlung der diesortigen Landes Administration schon in voraus ein sicheres Abkommen mit sothanen Fuhrleuten sowohl über den Fuhrlohn, als die Zeit, wenn dieser Transport alljährlich geschehen soll, zu treffen.

Den Salzversuchsbeamten ist es sowohl, als der diesortigen Administration bekannt: wienach in den Moldauisch Kempulunger Distrikte, welcher am nächsten an Siebenbürgen liegt, die wenigsten Einwohner und die wenigsten Fuhrwerke sich befinden, daher, wenn die Salztransportierung von Bukowinaer Einwohnern geschehen sollte, die Leute unmittelbar aus der Gegend von Suceava hierzu verwendet werden müssten.

Diese Fuhrleute hätten demnach 29 Meilen leer bis nach Deesakna zu fahren, um das Salz daselbst zu laden, und von danen wieder 29. Meilen mit der Salze zurück zu kehren, welches eine zu große Bürde für den hiesigen Einwohner sein würde.

Es scheint jedoch: dass das Siebenbürgische Landesgubernium den Salztransport selbst durch seine Untertanen besorgen wolle, nachdem dasselbe durch eine unterm 30. Mai (...) hierher gestellte Nota die Beschaffenheit der Straße die die Strecke von Dorna bis Solka und den diesfälligen Straßenzug zu wissen verlangte.

Die in der Gegend von Deesakna wohnenden siebenbürgischen Untertanen scheinen zu diesem Salztransport auch geschickten, als die Bukowinaer Untertanen zu sein, weil sie öfters Salz transportiert, und mehrere Kenntnisse von dieser Sache haben.

Denen Siebenbürgischen Untertanen würde durch diese Salztransportierung, welche immer mit Hälfte Juni oder Anfangs Juli, wo die Feldarbeit bestellt ist, und der Untertan am wenigsten zu tun hat, zu geschehen hätte, ein ansehnlicher Verdienst zugehen, und man würde immer bedacht sein, ihnen eine Rückladung von Mehl von Suceava bis Vama oder Dorna durch das Verpflegsamst zuzuschancen.

Nachdem aber die Überladung des Salzes den Abgang oder die Schwendung vergrößert; So müssten die Siebenbürgischen Fuhrleute dieses Salz unmittelbar bis Solka in die Niederlage führen.

So viel die erforderliche Hutweide für die Vecturanten in Siebenbürgen betrifft, hierwegen müsste das Nötige durch das Siebenbürgische Gubernium und das dortige General Militär Commando vorgekehrt werden, wohingegen die Vergönnung der Hutweide in diesem Bukovinaer Bezirke keinem Anstande unterliegt.

Endlich würde man diesen Salztransport zu Verhüttung aller Unterschleiffen durch einen Unter Officier, und die erforderlichen Gemeinen von Dorna an bis Solka convoyen lassen, wohingegen das Ausfuhrs Verbot dieses

Steinsalzes in Lande kundgemacht, und von der Maut-Behörde denen Mautbeamten das nötige mitgegeben werden könnte.

Die diesortige Landes Administration wäre demnach mit denen Solkaer Salzversuchsbeamten des einstimmig ohnzielsezlichen dafürhaltens dass

1.mo das Siebenbürgische Steinsalz in Solka um 1 f 12 Kr. den Zentner an

Bukowinaer Untertan hingegeben werden sollte, weil den allerhöchsten aerarium andurch kein Verlust, jedoch auch der angesonnene Gewienst zu 12 1/2 Kr. nicht zugeht, unter dessen aber die allerhöchste Absicht von Hindanhaltung des moldauischen Steinsalzes ohne Zwang und Kundmachung eines Salzeinfuhrverbots erreicht werden kann.

2.do. Dass dieses Salz in Solka in der bereits hierzu hergestellten Legstadt untergebracht, und von denen Salzbeamten veräussert und verrechnet werden soll.

Ungeachtet die Dornaer Einwohner und ihr nötiges Salz 14. Meilen weit fahren müssen; so kann man dennoch zu einer Niederlage in Dorna nicht einraten, weil die Herstellung der Niederlage, Wage, Bezahlung eines besondern Beamten P: die Regie Kosten erhöhen, und das Salz verteuern müssten; Zu dem kam es denen Dornaer Untertanen umso weniger befremdlich fallen, um ihr Salz nach Solka zu fahren als sie bis in das Moldauische Salzwerk immer eben soweit oder noch weiter hätten und das Salz nirgend leichter als in Solka bekommen.

Überdies bebauen diese Gebirges Einwohner ihre Felder im flachen Lande bei Suceava, wohin sie wenigstens dreimal im Sommer gehen müssen, bei welcher Gelegenheit sie ihr Salz in Solka abholen und Gelegentlich nach Hause führen können.

3tio Dass es bei dem bereits in Anschlag gebrachten jährlichen Zinns für die zu Unterbringung des Salzes bestimmte Schopfe ein für allemal sein Bewenden und zwar umso mehr behalten soll, als eines Teils das Kloster Solka seiner Entlegenheit wegen zu keinem besseren Gebrauch verwendet werden kann, und die Erhöhung des diesfälligen Zinnses auf den Salzpreis selbst, folglich auch auf den Untertan wirken müsste.

4to Dass dem die mehr verdeckte Kommunikationsstraße besorgenden Hauptmann Schertz der Auftrag gemacht werden solle, die Strecke Weges von Gura Humorului bis wohin die Straße von der Siebenbürgischen Grenze durchgehends im besten Zustande und meistens hausiert ist, über Kloster Homora bis Solka sogleich herzustellen, wenn die Borgou Straße verfertigt sein werde. Im Falle aber die Herstellung dieser Straße zu vielen Schwierigkeiten unterliegen oder wegen Entfernung des nötigen Materialis gar nicht dauerhaft hergestellt werden könnte, so soll er Hauptmann Schertz nicht nur anzeigen, wohin die Straße von

Gura Humorului am bequemsten nach Solka geführt werden könnte, sondern auch vorzüglich Hand an diesem Straßenbau anlegen, damit der Salztransport auf selben fortkommen möge. Nicht minder soll er Hauptmann Schertz anzeigen wie hoch die Herstellung des Strecke Weges von der Hauptstraße an bis Solka, um bis zu dem Salzsudwerke Slatina Mare zu stehen kommen würde um selbe, wenn die hohen Stellen entschieden haben werden, wer den diesfälligen Aufwand zu bestreiten habe seiner Zeit verfertigen lassen zu können.

5to Dass die Salztransporte von denen Siebenbürgischen Untertanen bis ad locum Solka um den obangesetzten Frachtpreis zu 58 Kr. vom Zentner geführt werden solle, weil diese hinzu geschickter als die Bukowinaer Einwohner zu sein scheinen und eine Zwischenumladung wegen der Schwendung nicht Platz finden kann.

6.to. Wird die Salzversuchsdirektion alle Jahre mit Ende Aprilis den Salzbedarf auf ein Jahr der diesortigen Landesadministration bekannt machen, welchen man von seite der Landesadministration dem Siebenbürgischen Landes Gubernium unverzüglich eröffnen, und um die Herbeischaffung dieses Salzes das Ansuchen stellen wird.

7mo Weil der Bukowinaer Landes Administration respectiv der Hutweide in Siebenbürgen nichts zu veranlassen vermag, sondern dieser Gegenstand zwischen den Siebenbürgischen Landesgubernium, und den dortigen General Militär Kommando berichtet werden muss. So kann man in Ansehung der Hutweide nur so viel bestimmen, dass diese denen Vecturanten in der Bukowina unentgeltlich gestattet werden wird.

8do. Nachdem ohnehin eine Compagnie vom 2ten Garnisons Regiment nach Poyana Stampi und Dorna verlegt werden wird, und sich an diesem Straßenzuge überall Militär befindet, so wird man durch das 2te Garnisonsregiments Kommando die nötige Einleitung treffen, dass die jeweiligen Salz Transports mit einem der Größe des Zuges angemessenen Convoys zu Hintanhaltan aller Unfuge und Präventionen versehen werden und weil endlich

9nonDieses Siebenbürgische Steinsalz nur für die Bukowinaer Untertanen bestimmt ist, mithin wieder Gallizisch-Polnisch-Ukrainisch noch türkischen Untertanen aus der Chotiner Raya verabfolgt werden soll; so wäre von Seite der Mautbehörde denen an der diesortigen Grenze stehenden Mautbeamten der Auftrag zu machen, dass sie kein Steinsalz über die Grenze passieren lassen sollen, wobei es sich von selbst versteht, dass die diesen Verschleiß besorgenden Salzversuchsbeamten fremden Untertanen keines verabreichen werden.

In diesem besteht nach der einstimmigen Meinung der diesortigen Landes Administration und der Salzversuchsbeamten alles dasjenige, was zur Einführung und Verschleissung des Siebenbürgischen Steinsalzes erforderlich sein mag, und dieser allerhöchsten Absicht den Ausschlag geben kann.

Daher man dieses Kommissions-Protokoll gemeinschaftlich gefertigt hat.
 Tschernowitz, den 14ten Juli 1786
 Johann Hofmann
 Salzversuchs Dirigent
 Ignatz Tobias Szeleczky
 Salzversuchs Controlor
 P: le Fort
 F.K. Coats Off.
 Erggelet
 Gerichtsschreiber
 Enzenberg

Das Landes Gubernium

Aus dem hier in Abschrift beigegebenen Hofkammer Rescript wird ein hochlöblich. k. Gubernium mit mehreren zu entnehmen belieben, was hochdieselbe in Ansehung einer von allerhöchsten Orte in der Bukowina zu errichten, und mit siebenbürgischen Steinplatz von Deesakna aus zu verlegen bewilligten Steinsalzniederlage anher eröffnet habe.

Man saumet nicht, solches einem hochlöblichen k. Landes Gubernio mit dem zu kommunizieren dass man sich zwar zu Folge eines anderen untern 9ten und Empfang 23te dieses von hoher Hofstelle herabgelangt Reskriptes in Betreff des den notleidenden Siebenbürgischen Insassen nach allerhöchsten Befehl bei dem Berg- und Salzwerken durch Hand- und Zugarbeit vorzüglich mittels des Salztransportes auch in die Bukowina nach aller Tunlichkeit zu verschaffenden Nahrungserwerbes wie man solches eben sub hodierno mittels eines anderen Insinuats unter dem diesseitigen Marginal Nro. 2138 besonders zu eröffnen die Ehre hat, auch untereinstens mit des k. Kommissarius H. Grafen Adam v. Teleki Excell: was diesfalls für Löhne zu bestimmen seien? einvernehme, weil man nämlich zur Einvernehmung mit denselben hierüber ausdrücklich dieses eben nur auf den von gedachter H: K: Kommissar für dermal [...] -der Insassen [...] ist vermög des oben angeschlossenen Reskripts vom 13 dieses aber in Betreff des Deesaknaer Salztransportes nach Solka es darauf ankommt, hiereinfalls etwas bestimmtes für die Zukunft festzusetzen, also ersucht man Ein hochlöbliches Gubernium mit unterinnstiger Kommunizierung des von dem Bukowiner Bezirksadministration der hochlöbl. Hofstelle eingesendeten Protokolls, welches man nach daraus beliebig genommener Einsicht aller Umständen wiederum zurückgewertigt um die unbeschwerte Äußerung in der Sache vorzüglich

Imo Ob der Transport durch hierländige Insassen von Deesakna aus bis nach Solka nach dem Antrag des Bukowinaer Bezirksadministration für jede

(...) und für jede Meile a 2 Kr. zusammen mit 58 Kr. berechnet auch in Betracht dessen, dass ihnen nach abgelieferten Salz noch durch Rückladung mit Mehl in der Bukowina einiger neben Verdienst zugesichert wird, od um was sonst für (...) den Lauf Administrationsprotokolls vorgesetzten Absichten entsprechenden Lohn für stabil zu erhalten sein möchte?

2do Zu welcher Zeit der hierländige Transport durch diesländige Insassen am fügichsten vorgenommen werden konnte?

3tio Wie sich die Salzfuhrleute nach der von hoher Hof [...] an die Bukowiner Salzversuchs Beante noch untern 27 Juni a.c. erlassenen Hofreskripts sowohl bei der Salzladung in Deesakna als auch bei der Siebenbürgischen Zollausschlagsstation in die Bukowina in Absicht nämlich auf die Hintanhaltung aller sonst unter dem Vorwand des Aerarial Transports von anderen verübt werden kommenden Salzausschwärzung zu legitimieren hätten und ob ihnen das Materiale ohne besonderen Transports Conducteur anzuvertrauen, oder etwa zu den durch mehreren zusammen vorzunehmenden Transporten einige Militar Individuen beizugeben nötig wäre? Wobei endlich

4to In Ansehung der Hutweiden das nötige einzuleiten, und auch über Vernehmung mit dem Gral Kommando Posten zu setzen sein würde, dass diese den Vecturanten wie in den Provinzial Bezirken, so auch in dem Rodanuer Grenz-Militär-Distrikt ohne einige Anstand allenthalben nach Erfordernis frei gestattet werde. Worüber sich sonach untereinstens von dem was diesfalls beschlossen worden, die unbeschwerte Nachricht erbeten wird.

[...]-bergamt

Da Inhalt [...] -er hochlöblichen Hofstelle untern 13. und Empfange 23 d.M. herabgelangten Reskripts nach einer von der Bukowiner Salzversuchsbeamten hochderselben gemachten Anzeige von dem Deesaknaer Salzamte bereits 1000 Ztn Steinsalz in die Bukowina nach Solka abgespediert worden sind, so hat das k.k. O.B.A. von dem gedachten Deesaknaer Salzamt den schleunigen Bericht zu verlangen gegen was für Lohn dasselbe obiges Salz Quantum auch mit was für nach dem kommunizierten Gubernial-Insinuat gebrachten Vorsichten abgespediert und was dafür dem Vecturanten schon an Zahlung wirklich geleistet worden sei.

Wobei übrigens [...] Salzamte unter [...] ein vollkommen genau und umständlich verfasster Ausweis abzufordern, wie hoch der Ztn Steinsalz mit Rücksicht auf alle Erzeugungskosten auch die Vorrichtung der Gruben, und der übrigen Amts Gebäuden, dann deren Erhaltung nach einem diesfalls proportioniert zu ernennenden Mittel mit eingerechnet, alldort dem Ärario eigentlich zustehen komme.

Unterschrift gez. unleserlich

GEOGRAFIILE SIMBOLICE, IMAGINILE CENTRULUI, PRINCIPELUI ȘI EROULUI SALVATOR ÎN CÂNTECUL EPIC TRADIȚIONAL¹

Mihaela Grancea*

Cuvinte cheie: principe, comunitate, imaginar, erou popular, geografie simbolică

Keywords: prince, community, imaginariness, folk hero, symbolic geography

Studiul pe care îl abordăm nu are pretenția exhaustivității, el încearcă să surprindă câteva particularități ale imaginilor Principelui din Principatele Dunărene, dar și ale geografiilor simbolice specifice imaginarului popular premodern prezent în cântecul epic tradițional. În acest demers, prudența este obligatorie, ea fiind dictată atât de finalitatea investigației, și anume realizarea schiței *imagologice*, precum și de genul textului folcloric studiat, de absența conexiunii dintre imaginea elaborată, apoi răspândită în mediul oficial și reprezentarea Principelui în imaginarul lumii rurale. Lipsa conexiunii dintre nivelul popular și cel oficial în imaginarul politic de lungă durată este un fenomen aparent paradoxal. În lumea evului mediu românesc, cărțile populare, frescele bisericilor și mănăstirilor ortodoxe, respectarea obiceiurilor tradiționale laice și religioase erau elemente care în mod firesc ar fi trebuit să apropie, la nivelul afectelor, structurile sociale ale societății românești. Însă, contextul istoric din secolul al XVIII-lea, structura societală, habitudinile culturale puternic diferențiate vor crea o serie de factori de alienare și disociere între elita social-politică și masele anonime. Această lipsă de comunicare, tragică în esența ei, se manifestă și în reprezentările imaginarului social.

În alte spații de civilizație, cu toate fenomenele de mobilitate și dinamism socio-economic, se poate vorbi despre existența unei psihologii colective a autorității, plecând de la imaginea consacrată a regelui. În Franța lui Ludovic

* Universitatea Lucian Blaga Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, b-dul Victoriei, nr. 10, e-mail: mihaela_grancea2004@yahoo.com

¹ Studiul este o reluare și dezvoltare a unor preocupări mai vechi de cercetare. Vezi Mihaela Grancea, "Principele în balada populară românească," în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, coord. Nicolae Bocșan, Valeriu Leu (Reșița: Editura Banatica, 1996), 64–70.

al XIV-lea, monarhul era autoritatea paternală unificatoare. Senior al seniorilor, fiu devotat al Bisericii, stăpân deplin în regatul său, monarhul a devenit și în imaginarul popular: element catalizator al comunității, mediator, super-potență care asigura prosperitatea și siguranța societății. Aceste imagini sunt efectele interferențelor dintre: tradițiile politice, teoretizările adepților monarhiei absolute, teoria contractului social finalizat prin obținerea fericirii publice, elaborările specifice imaginarului popular. Aceste interferențe și conexiuni s-au exprimat în câțiva termeni fundamentali precum: autoritate sacrală, eponimă și taumaturgică, figura paternală asemeni aceleia a Tatălui din Vechiul Testament.² Imaginea Principelui construită de cultura savantă occidentală a fost absorbită și de cultura populară. În opinia mea, credința seculară în puterile taumaturgice ale regelui³ demonstrează că populațiile Europei de Vest, în Evul Mediu și în premodernitate, își asumaseră imaginile elaborate de elită politică a epocii cu referire la autoritatea centrală.

În Moldova și Valahia, comportamentul politic și cotidian princiar era influențat de *imageria* politică bizantină, de termenii contractului feudal și de credința în “norocul Principelui”.⁴ În conformitate cu termenii contractului feudal, domnul trebuia să-și “miluiască” credincioșii, să-și apere țara și să împartă dreptatea. Tradiția cronicărească îi va construi Principelui din aceste state românești imagini specifice viziunii feudale cu privire la conducătorul politic. În acest sens, îmi pare sugestivă formula sintetizată de Miron Costin. Astfel, domnul trebuia să fie “nevărsătoriu de sânge, cucernic, blând, netrufaș”.⁵ De comportamentul creștinesc și de norocul domnitorului depindeau, la fel ca și Țara Graalului, fericirea colectivă – fertilitatea, prosperitatea și ocrotirea țării.

În perioada fanariotă, domnii/ principii au încercat să-și legitimeze statutul de lideri făcând apel la tradițiile politice românești, la *imageria* specifică vremurilor anterioare. Preocuparea pentru fastul aulic, interesul pentru construirea unei imagini publice favorabile în afara spațiului românesc sunt semne ale dorinței de a păstra autoritatea princiară în cadrele continuității politice, dar și în dimensiunea reformismului occidental și central-european. În acest sens, sunt edificatoare imaginile, devenite în timp imagini-clișeu, vehiculate în mediile oficiale europene și în opinia publică europeană prin intermediul relațiilor de călătorie provenite de la misionarii și diplomații călători prin lumea

² Pierre Goubet, *Louis XIV et vingt millions de Français* (Paris: Fayard, 1966), 28; Ernst Kantorowicz, *Les deux corps du Roi* (Paris: Gallimard, 1989).

³ Marc Bloch, *Les Rois Thaumatourges* (Paris: Gallimard, 1983).

⁴ Cristina Codarcea, *L'ancien system fiscal roumain* (Paris, 1992), 42.

⁵ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu (București: Fundațiile Regale, 1944), 35.

românească în secolul al XVIII-lea.⁶ Mai mult chiar, multiplicarea și difuzarea informației erudite nu mai era, începând de la sfârșitul secolului al XVII-lea, apanajul cărții. Jurnalele au constituit un multiplicator de informație de mare eficiență deoarece depășeau frontierele politice. Informația despre cotidian era monopolul presei, al gazetei – gen de publicație care făcea parte din sistemul loisirului social, disprețuit însă de elita intelectuală. De alt statut – și evident de alte aprecieri – se bucurau “jurnalele”, multe dintre ele fiind editate din inițiativa academiilor sau a unor personalități ale epocii. S-au impus *Journal des savants* în Franța; *Les nouvelles de la république des lettres*, editată de Pierre Bayle din 1684 la Haga; *Bibliothèque universelle et historique*, publicație inițiată de teologul protestant Le Clerc. Toate aceste periodice dețineau monopolul informației elevate. În același spațiu cultural, îmbinând erudiția cu relatări despre transformări politice și geo-politice, se afirmă popularul și longevivul jurnal *Mercure historique et politique contenant l'état present de l'Europe, ce qui passe dans toutes les Cours, L'interes des princes, leurs briques et generalment tout ce qu'il y curieux... le tout acompagne de reflections politique sur chaque état* (publicarea acestuia a început în jurul anului 1713 din inițiativa fraților Louis și Henri van Dole, proveniți din familia nobililor francezi Dole, protestanți refugiați din Franța în Olanda, ca urmare a persecuțiilor religioase). Informațiile furnizate de această publicație excelează prin bogăția informației și exactitatea acesteia. Aceste calități sunt susținute și de citarea ei ca sursă fundamentală în dicționarul istoric și politic al lui Pierre Byle.

Mercure historique et politique a selectat știrile importante, vizând evenimente petrecute în zonele europene de decizie politică, cu referire directă la conflicte militare, festivități politice și publice (“intrări” de suverani, primiri de ambasadori, momente de maximă importanță din viața monarhilor etc.), încheieri de tratate și convenții, evenimente mondene la marile curți europene, anecdotică. Se surprinde, în paginile publicației, ceea ce era caracteristic faptului și perioadei, se realizează o prezentare complexă a actului major militar, politic și diplomatic, alături de categoria întâmplărilor neobișnuite (în tradiția consemnărilor curiozității medievale care urmăreau orice lucru care ieșea din limitele normalității). Relevante pentru ansamblul mentalităților politice ale vremii erau și reflecțiile caracteristice discursului politic inspirat din morala creștină protestantă și de tradițiile umaniste erasmice încă vii în spațiul cultural european. Astfel, se poate constata că în discursul politic oficial s-a păstrat imaginea turcului, așa cum aceasta s-a cristalizat în mentalitățile colective europene din secolele XVI-XVII. Otomanii erau un soi de dușmani primordial ai creștinilor,

⁶ Mihaela Grancea, Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat. Identitate și alteritate, (Sibiu: Editura Universității Lucian Blaga, 2002), cap. V.

lupta comună antiotomană fiind considerată “singurul mijloc de restabilire a păcii publice”.

Începutul secolului al XVIII-lea a adus în Europa Centrală, de Est și Sud-Est o accentuare a stării conflictuale existente între Imperiul Otoman, Rusia și Austria. În disputa marilor puteri erau implicate și Principatele Dunărene ca sursă de aprovizionare cu furnituri și ca teatru de război. Această realitate explică, în parte, interesul opiniei publice europene pentru teritoriile locuite de români. Originea acestei atenții era însă legată și de transformările care s-au petrecut în structurile societății europene occidentale. Mutațiile care au avut loc în economie, ideologie, politică și cunoaștere la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea au determinat schimbări în viziunea generală despre lumea europeană. În primul rând, interese economice, politice și militare au dus la realizarea unei mai mari deschideri pentru definirea Europei din perspectivă politică. Termenul de Europa se întâlnește frecvent în acordurile internaționale în accepțiunea sa geografică. În acest sens, practica politică devansează ideologia, suma de imagini pe care teoreticienii iluminiști o creaseră. Această mutație întâmplată la nivelul mentalităților politice este demonstrată și de publicația aflată în discuție. În texte se întâlnește frecvent formula geopolitică: “Turcia Europeană”; această este folosită de câte ori se relatează știri din zonă. La începutul secolului al XVIII-lea statutul juridic al Principatelor Dunărene se complică. Statele românești se aflau în miezul confruntărilor. Prin spațiul lor, Rusia și Austria puteau avansa rapid și eficient spre teritoriul statului otoman. De aceea, Poarta ia măsuri de asigurare, instaurând regimul domniilor fanariote; acesta va afecta grav autonomia Principatelor Dunărene. Acestei noi realități îi datorăm câteva relatări speciale în *Mercure historique et politique*.⁷

⁷ Nu există un film complet al evenimentelor din perioada războiului turco-austriac desfășurat între 1716 și 1718, situație care se datorează și manierei proprii de prezentare selectivă a evenimentelor din spațiul european. Primul episod consemnat în *Mercure historique et politique* cu referire la români este audiența soției fostului domn muntean Ștefan Cantacuzino la Viena. “Prințesa valahă” și fiii său, au apelat la “clemența imperială”. Se afirmă în text: “noi credem că majestatea sa le-a dat o pensie pe măsura rangului lor”. Se pare că istorisirea acestui fapt minor este determinată de orientarea vizibil filoautriacă a publicației. De altfel, deseori se vorbește despre generozitatea imperială, bunacredința și eroismul generalilor austrieci. În schimb, duplicitatea și ipocrizia turcilor sunt mereu condamnate. În volumul editat în ianuarie 1717, se discută scrisorile primite din Ungaria, epistole care confirmă succesele militare habsburgice din toamna anului 1716, precum cucerirea Timișoarei și a Banatului (12 octombrie 1716), intrarea în Oltenia și Muntenia, luarea în prizonierat a domnului fanariot Nicolae Mavrocordat. Despre acest ultim episod se dau detalii care vizează colaborarea și entuziasmul grupării boierești filoautrice, starea de extremă criză economică a țării și etapele operațiunii de prindere și arestare a “domnului și a Casei sale”. Numărul din februarie 1718 (vezi p. 174–176) surprinde concertul diplomatic otoman, eforturile turcilor de a fabrica diversiuni în Italia și Transilvania. Publicația face, de asemenea, cunoscut conținutul corespondenței diplomatice dintre taberele

Importanța pe care o acord studierii acestei surse este determinată nu atât de semnalarea evenimentului istoric în desfășurarea sa, cât de momentul pe care îl reprezintă în procesul creșterii interesului pentru acest spațiu geografic – reflex al presiunii climatului politico-militar, dar și al curiozității tot mai evidente pe care europeanul o manifestă pentru această parte a lumii revendicată de conștiința continentală a epocii.

Caracterul nerepresentativ al autorității domnești este vizibil și la nivelul mentalităților colective specifice spațiului rural, tradițional, mentalități exprimate în textul folcloric. Dincolo de câteva balade care manifestă empatie cu referire la tragedia Brâncovenilor (vezi varinate ale baladei *Constantin Brâncoveanu*) sau admirație față de *Iancul Mare* (Iancu de Hunedoara), în mai toate baladele populare Domnul este un personaj secundar, un *axis mundi* nefuncțional, o acumulare de slăbiciuni și vicii, centru al conjurației malefice ostile eroului exponențial, reprezentativ pentru comunitatea tradițională. Principele este, cel mult, un element neutral, un sistem de referință sau pretext narativ care acordă mai multă credibilitate cronologiei și topografiei profesate în balada tradițională. “Vodă” este de cele mai multe ori evocat ca element necesar într-un context care scoate în evidență exemplaritatea Eroului Salvator, care eliberează obștea de la un dezastru virtual (vezi invaziile tătarilor). În mai multe cazuri, în acest tip de relație, Principele este un antierou, o primejdie care amenință comunitatea dând astfel prilejul eroului reprezentativ să intervină pentru salvarea ei.⁸

Dar, cred că mai întâi sunt necesare, pentru înțelegerea adecvată a mecanismelor acestor reprezentări, câteva observații cu referire la specificitatea textului folcloric și a felului în care acesta reflectă mecanismele logicii populare și ale imaginarului epocii. Astfel, viziunile lumii rurale erau întemeiate pe dimensiunea morală (căci acest gen literar are finalități etice) și pe canoanele estetice, specifice baladei, creație epico-lirică; temele predilecte, formulele

rivale. Există însă și încercări de a-l compromite pe controversul principe transilvănean Francisc Rákóczi al II-lea. Astfel, publicația oferă lista de cheltuieli pe care le făcea curtea acestuia (200 de persoane), costuri suportate de visteria Porții care spera într-o reactivare a grupării antihabsburgice din Transilvania. Ultimele volume ale publicației deținute de noi înfățișează, în detaliu, articolele tratatului încheiat la Passarowitz (1718) ca urmare a finalizării ostilităților turco-austriace. Se formulează considerații generale cu privire la problema prizonieri români de rang înalt. Ultimelor noutăți despre preparativele pe care le făceau turcii pe teritoriul Munteniei și Moldovei în vederea unei ofensive împotriva Marii Rusii, le sunt alăturate știri despre situația dificilă a domnului muntean Ioan Mavrocordat confruntat cu posibilitatea revenirii în scaunul de la București a fostului său domn și frate, Nicolae Mavrocordat.

⁸ Vezi balada *Vișina*, în Alexandru I. Amzulescu, *Balada familială* (București: Editura Academiei RSR, 1985), 45–47. Audio: https://www.youtube.com/watch?v=V_WKwNqVw6o (accesat în 14. 11.2018).

emistihiale cerute de o receptare dihotomică presupun ori incredibila victorie a comunității oprimată asupra factorilor de decizie politică, ori un final tragic, sângeros, asemeni unei ieșiri din ordinea cosmică. Un fapt este cert, creatorul popular transfigurează realitatea istorică. Chiar și evenimentele relativ apropiate în timp își pierd autenticitatea și istoria se desfășoară conform intenției comunității frustrate, comunitate care domină în planul ficțiunii. Dar nu numai logica speranței crează fenomene de mistificare, ci și durata memoriei populare care depășește doar, în mod excepțional, câteva generații. După acest interval, faptele reale sunt înlocuite cu fapte imaginate, construite în funcție de mai înainte menționata logică a dorinței/ opțiunii populare. În această dimensiune, funcția cântecului epic tradițional nu este aceea de a reconstrui istoria, ci de a relata un fapt memorabil de psihologie comună în direcția exemplificării sale tipologice.⁹

Ar mai fi, de asemenea, de semnalat și o altă caracteristică a textului folcloric ca sinteză, ca sit mentalitar. Există un strat arhaic, probabil precreștin, vizibil mai ales în produsele folclorice legate de ceremonialele de trecere. Astfel de elemente rămân nealterate, neretușate și în cântecul epic tradițional datorită caracterului lor sacrosant care nu permite intervenții. În schimb, în narațiunile eroice, în baladele cu caracter istoric, modificările par numeroase, multe dintre ele fiind operate în secolul fanariot, secol în care autoritatea domnească pierde mult din demnitatea ei, determinând reacții nefavorabile la nivelul afectelor colective, un sentiment puternic de înstrăinare față de factorul de decizie politică. În plus, în fanariotism, schimbarea frecventă a domniilor făcea ca, datorită precarității formelor de comunicare medievală, numele principelui proaspăt numit să nu ajungă la cunoștința satului. Pentru lumea rurală, principele era doar o figură necunoscută, un individ, la randul său, captiv.

Chiar și imaginile marilor personalități istorice, glorii ale panteonului național, au fost afectate până la deformare. Un caz tipic pentru aceste metamorfoze este reprezentarea lui Mihai Viteazu în toate variantele baladelor *Corbul și Mihai Viteazu*, *Mihai Viteazu și boierul Dobriceanu*, *Radu Calomfirescu*. Acest fenomen ilustrează realizarea fisurii de intenționalitate dintre nivelul oficial și cel popular; pentru acesta din urmă, domnitorul nu este o figură reprezentativă pentru comunitate. Evident, este vorba despre ecurile îndepărtate ale legalizării șerbirii/ legării de glie a țăranilor, eveniment conservat în memoria colectivă. O excepție o reprezintă iconografia, unde voievodul primei uniri apare în postura Sfântului Teodor.¹⁰ Un portret contradictoriu al domnului îl întâlnim în balada “Căpitanul Nica”. Aici se

⁹ Adrian Fochi, *Cântecul epic tradițional* (București: Editura Științifică și Pedagogică, 1985), 94.

¹⁰ Cornel Irimie, *Icoane pe sticlă* (București: Meridiane, 1971), fig. 29.

afirmă că deși domnul este “bun la sfat, înțelept la vorbă,/ Două trei vorbe zicea,/ Boieru-l înțelegea”, aflându-se sub influența fraților Buzești “îl pierde” pe căpitanul Nica, deși acesta “își pustiise avutul și casa” pentru a apăra țara de tătari. În finalul baladei, căpitanul Nica își formulează acuzația: “alei, doamne de rușine/ Să-ți dai sufletul din tine/ Că nu te-ai gândit la mine/ nici măcar ca la un câine;/ În lupta ce m-am luptat/ Tu nu m-ai ajutat;/ Te-am ținut de frățior/ Și tu mi-ai fost vânzător;/ Domn bogat și fără sfat,/ Ușor ai fi la purtat/ Și pe spate scărpinat./ Pe câți creștini i-ai slujit/ Tot mai rău i-ai sărăcit/ În loc să-i fi miluit”.¹¹ În textul folcloric menționat, relația vasalică este interpretată în conformitate cu mentalitățile vremii; astfel, domnul este acuzat că nu și-a îndeplinit obligațiile contractuale, “nemiluindu-și” credincioșii. Iancu de Hunedoara și Constantin Brâncoveanu sunt abordați din perspectiva luptei pentru apărarea creștinismului. În timp ce primul, lucrând cu “viclenie”, intra într-un fals dialog cu turcii, “creștinându-i” într-o manieră voinicească, cel de-al doilea principe plătește scump statornicia în ortodoxie. Repetarea de către domnul muntean a cuvintelor “Nu mă dau în legea ta”¹², demonstrează asumarea categorică a unui destin tragic, exemplar.

Onomastica principilor, personaje de ficțiune, este în general întâmplătoare, mai ales în ciclul familial. Memoria populară nu a reținut corect cronologia domniilor care s-au succedat rapid la tronurile Principatelor Dunărene, cu atât mai mult cu cât ele nu au lăsat urme în această memorie. O excepție o reprezintă Alexandru Hangerli din balada cu același nume, principele fanariot care a rămas în conștiința contemporanilor printr-o decizie politică abuzivă și anume, încercarea de a introduce văcăritul.¹³ În majoritatea cântecelor tradiționale apare câte un “Ștefan Vodă”, dar existența sa ca personaj este în relație cu stilul orar, nu cu episoade istorice concrete, fiind vorba mai degrabă de o formulă amestecată care urmărește facilitarea discursului epic¹⁴.

Autoritatea domnului se exercită în viziunea populară doar în domeniul arbitrarului. De cele mai multe ori, Principele este un tiran care nu-și îndeplinește obligațiile contractuale, adică nu-și ocrotește și răsplătește apropiatii, nu distribuie corect impozitele și nu împarte corespunzător dreptatea. Dimpotrivă, prin manifestările sale, el demonstrează că nu deține controlul politic, că este determinat în luarea deciziilor de capricii, trufie și invidie (hybrisuri condamnate de comunitatea tradițională), de constrângerea

¹¹ Alexandru I. Amzulescu, *Cântecul epic eroic* (București: Editura Academiei RSR, 1981), 675.

¹² Ibid., 686.

¹³ Ion Nijloveanu, *Balade populare românești* (București: Minerva, 1984), 397.

¹⁴ Fochi, *Cântecul epic*, 108.

boierimii. În acest sens, multe balade populare sunt documente de psihologie juridică. Situații care vin în argumentarea acestei afirmații ne sunt prezentate în cântecele epice *Dobrișan*, *Deli Marco*, *Bucă Bucavăț*, *Corbea*, *Iordăchița lupului* etc. De aceea, nu trebuie să mire felul în care sunt finalizate conflictele dintre principe, ca factor de decizie politico-juridică, și eroul exponențial, victimă virtuală.

În majoritatea baladelor populare, în mod surprinzător, cel care conservă caracteristici ale bunului conducător – mediator, cinciliant, justițiar – este “împăratul de la Țarigrad” (sultanul de la Istanbul). De cele mai multe ori, acesta îl pedepsește pe principele care nu-și respectă supușii, care prin decizii arbitrare amenință echilibrul necesar existenței comunității (vezi pedeapsa aplicată principelui Hangerli). Sultanul apare în ipostaza de instanță supremă, despăgubindu-l pe eroul ruinat de sistemul fiscal fanariot. Este cazul lui Tudorel din balada cu același nume. Această imagine a împăratului presupune mai mult încarnarea unui principiu compensatoriu, decât reprezentarea unei realități.

În concluzie, în mentalitățile populare Domnul nu este văzut ca un factor de autoritate deoarece nu-și îndeplinește obligațiile și atribuțiile presupuse de statutul de domn și de mare voievod. Dimpotrivă, el apare ca un corp străin în sânul societății, un factor de disoluție, un antierou, fiind exponentul unor realități și interese străine de cele ale comunității rurale.

După cum am mai menționat, în poeziile epice poetice, evenimentele progresează prin asumarea unor forme diferite în concordanță cu aspirațiile colective, în conformitate cu un cadru mitico-istoric. Chiar și faptele relativ recente își pierd identitatea, dobândind noi dimensiuni; imaginile preexistente, perpetuate de narațiunile baladești, devin clișee; ele determină memoria colectivă, percepția realității, proiecția ei. Acest *Weltanschauung* constituie, de fapt, nucleul culturii populare. Acesta își găsește expresia în cadre spațiale și temporale specifice. Țăranii îi acordă spațiului o anumită semnificație. Realitatea lumii lor este imaginată într-o succesiune de spații închise. Conform unei astfel de înțelegeri și explicații a lumii, spațiul devine un loc aproape sigur, unul familiar, cu rol protector.¹⁵

În schimb, lumea exterioară este un teritoriu vast, nemărginit, ostil omului simplu. Astfel, orașul medieval constituie un alt univers, un sistem caracterizat prin bipolaritate. În istoria europeană, orașele fortificate care au influențat și determinat uneori destinul comunității, au devenit simboluri și termeni de referință, justificând tradițiile, deciziile politice și culturale. Cetățile ca sedii ale autorității, ordinii și echilibrului, au devenit reprezentative pentru geografiile

¹⁵ Ibid.

simbolice populare. În această imagerie, Ierusalimul era considerat corespondentul terestru al Orașului Ceresc considerat rezidență a Divinității. La celălalt pol al acestei lumi normative/ spațiu normativ domina Babilonul, centru al Răului.¹⁶ Astfel, în Evul Mediu, lumea, așa cum era cunoscută, avea ca limite Ierusalimul, orașul sacru, reședința Binelui și Binecuvântării, și Babilonul, spațiu al Răul. De altfel, geografiile simbolice bazate pe viziuni maniheiste vor fi obsesiile culturale și geo-politice ale Europei. Doar în Renaștere s-a ajuns la concluzia că era necesară găsirea unei relații culturale între Atena, ca centrul de iradiere a gândirii apolinice, și Ierusalimul, ca simbol al valorilor creștine. O astfel de căutare a fost mai degrabă o expresie a procesului intelectual pacifist, tipic spiritelor umaniste. Dinamica societății europene, expansiunea geografică și economică a acesteia, confruntările dintre Reformă și Contrareformă, criza conștiinței europene, sistemul axiologic al Iluminismului au fost factorii care au eliminat din Europa Centrală și de Est unele dintre imaginile și atitudinile specifice imaginarului medieval.

Cu toate acestea, unele orașe europene au rămas integrate în sistemul de mitologii politice; acestea, la rândul lor, au generat proiecții mentale, imagini care le investeau cu rolul de ax al unei geografii simbolice. În acest sens, cea mai interesantă este istoria imaginii Constantinopolului. Fondat de împăratul roman Constantin cel Mare, în calitate de a doua Romă¹⁷, Constantinopolul a continuat să reprezinte, în conștiința creștinătății, un megapolis politic și spiritual chiar și după ce orașul a fost cucerit de otomani (1453). Pentru slavii sudici, precum și pentru români, acest oraș va fi Țarigrad, adică orașul Împăratului, simbol al unei mitologii politice longevive. Tradițiile romane și bizantine, cucerirea și redimensionarea islamică a spațiului citadin și frenezia cosmopolită au transformat cetatea, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, într-un centru al lumii. Acest statut explică abundența imaginilor care reprezintă orașul imperial. Țarigradul este prezent ca spațiu al autorității, dar și ca dimensiune a nemăsurabilului¹⁸ în baladele folclorice din spațiului balcanic (balade tradiționale macedo-române, bulgare și sârbe).¹⁹ O astfel de etichetare este justificată însă și de existența reală/ istorică pe care Constantinopolul a avut-o în viața

¹⁶ Jacques Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval* (București: Editura Științifică, 1970), 385.

¹⁷ Steven Runciman, "Constantinople-Istanbul," *Revue des études sud-est européennes* 1 (1969): 205–209.

¹⁸ Aici, eroul îndeplinea probe care țineau de consumul excesiv de alimente și băutură. Aceste probe aveau rolul de a-i demonstra rezistența și bărbăția (vezi Novac din *Gruia lui Novac*).

¹⁹ Chirata Iorgovanu-Dumitru, *Antologie de poezie populară aromână* (București: Minerva, 1967); *Cântece bătrâne din limba rusă* (București: Cartea Rusă, 1954); *Folclor literar din Bihor*, coord. Maria Cuceu (Oradea: Centrul Județean de Îndrumare Culturală, 1974); *Petrecerea florilor. Poezii din folclorul naționalităților conlocuitoare* (București: Minerva, 1971).

comunităților balcanice și nord-dunărene, de funcțiile și rolurile sale geo-economice, politice și culturale.

În alte situații, menționarea unor orașe precum Târnovo, Belgrad, Moscopole este legată de un efort de perpetuare a imaginii unei identități amenințate. În poezia folclorică a Balcanilor, astfel de orașe sunt, prin excelență, locurile dinamice ale societății. În spațiul sud-dunărean, de cele mai multe ori, Țarigradul apare fie ca un oraș cucerit și înrobit – ca atare, numele său este Constantinopol (polis), fie ca un centru de unde domină o autoritate opresivă.

În folclorul german și maghiar din Transilvania și Banat, spațiul balcanic are numele generic de “Turcia”.²⁰ În creațiile literare tradiționale pe care le-am studiat, nu am găsit imagini reprezentând Istanbulul.²¹ O astfel de abordare demonstrează că Occidentul a creat o anumită geografie politică cu referire la teritoriile aflate sub control otoman; o astfel de referință a fost asumată și de comunitățile maghiare și germane din Banat și Transilvania. În baladele românești din spațiul geografic mai înainte menționat, am aflat mențiuni ale unor orașe reprezentative pentru o geografie mult mai vastă.²² Mai frecvent se pomenesc numele orașelor Târnovo (în textele folclorice din Banat), Belgrad, Viana (Viena), Buda, Sibiu, Brașov, precum și ale unor orașe dunărene. Dar imaginile lor se suprapun peste o geografie reală, motivațiile economice având prioritate.

Imaginea Țarigradului în baladele populare românești, conform opiniei mele, oferă cheia înțelegerii procesului de transfigurare a realului, a faptului istoric în construcția imaginilor mentale proprii percepției populare. Pentru a demonstra o asemenea teorie, am ales câteva elemente revelante pentru statutul Țarigradului ca dimensiune mitică și ca loc al autorității. Menționarea orașului în formulele de debut ale creațiilor folclorice este tipică pentru baladele populare cu tematici sociale și istorice. Această prezență a cetății este legată de o anumită viziune a orașului ca “loc al tuturor locurilor”, ca spațiu al exemplarității. Interesantă este și închipuirea distanței fizice existente între acest locus și spațiul umanității nord-dunărene. În călătoria inițiatică, Țarigradul se poate afla, de exemplu, la o distanță de trei zile. Ca loc al exemplarității și al normei/

²⁰ *Balade populare maghiare*, eds. Petre Țaitiș, Ion Șeulean (Cluj-Napoca: Dacia, 1975), 127.

²¹ O excepție o oferă folclorul baladesco al românilor din Valea Timocului, din Banatul sârbesc. Baladele vitejești folosesc, chiar în același text, numele de Țeligrad și Stambul/ Stambol. În plus, aceste culegeri de texte din perioada interbelică nu suportă cenzuri, baladele fiind impregnate de rasism, xenofobie (vezi imaginea țiganului și a evreului; acestora, eroul baladei le aplică aceeași pedeapsă ca și turcului, adică moartea). Vezi: C. Sandu-Timoc, *Poezii populare de la românii din Timoc* (București: Editura Ager, 2007). Prima ediție a fost publicată în 1937 la editura Scrisul Românesc. Prezența Țarigradului ca loc al autorității și splendorii este ubicuă.

²² Vezi *Antologie de poezie populară aromână*.

ordinii, cetatea îndeplinește un rol salutar pentru întreaga comunitate.²³ Astfel, pentru Gruia lui Novac, un erou în ciclul baladesc *Novac*, cetatea este o lume mitică care trezește, în vârstnicul Novac, nostalgiile tinereții; într-un fel, pentru Novac această nostalgie funcționează ca impuls irezistibil care îi redeșteaptă vigoarea-i legendară și care îl conduce spre acțiuni eroice.²⁴ Astfel, Orașul devine, pentru eroul reprezentativ, un spațiu pentru confruntări și probe inițiatice; “luptând cu dușmanul” și “măsurându-și puterea față de ceilalți” în fapte pantagruelice, aici, eroi populari precum Novac sau Corbea își manifestă capacitatea lor de a rezista detenției, acesta fiind unul dintre testele la care eroul este supus de către Împărat/ sultan.²⁵ Altfel, Țarigrad este un loc al plăcerii, un loc râvnit²⁶, o grădină a deliciilor unde toate tabuurile sunt desființate. Umanitatea frustrată i-a conferit Țarigradului dimensiuni mitice. Acolo, unde “pământul este măsurat prin fantasmе ciudate” și “cerul prin extinderea minții umane”, trăiesc cele mai frumoase și mai dorite femei, iar abundența alimentară este fără limite.²⁷ Astfel, într-o astfel de lume în care toate posibilitățile sunt realizate, eroul reprezentativ găsește cel mai potrivit loc pentru împlinirea destinul său exemplar.²⁸

Această realitate istorică este oglindită în poezia epică populară printr-un proces specific. Istoricitatea își pierde autenticitatea odată cu integrarea faptului istoric în procesul de transfigurare artistică. În epica folclorică, evenimentele progresează în funcție de aspirațiile colective, iar modelul estetic este stabilit prin tradițiile scenariului mitic. Eroul Salvator, cel care aduce eliberarea/ libertatea este o creație a unei comunități amenințate, rolul său fiind acela de a salva comunitatea de la tragedie.²⁹ Până la un punct, percepția colectivă denaturează și reprezentarea evenimentelor. Memoria colectivă, după cum am mai subliniat, este de scurtă durată, ea nedepășind, cu excepția cazurilor excepționale, cinci sau șase generații umane.³⁰ Dincolo de această limită, amintirea evenimentelor

²³ Vezi balada *Vartici* în *Balade populare românești*, ed. Alexandru I. Amzulescu (București: Editura pentru Literatură, 1967).

²⁴ Vezi numeroasele variante ale baladei *Gruia lui Novac*.

²⁵ G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române* (București: Minerva, 1985), 231–256.

²⁶ Loc râvnit în baladele românești sud-dunărene; eroul aspiră chiar la o căsătorie cu fiica Împăratului pe care țăranii nu îl percep ca fiind de altă credință. Aici constatăm că există un sit mai vechi. Basmele furnizând cadrul acțiunii, impunându-i eroului anumite probe inițiatice. Vezi Sandu-Timoc, *Poezii populare*.

²⁷ *Balada Lebejoarele. Folclor din Oltenia și Muntania*, vol. V, ed. Ghe. Crețu (București: Editura Minerva, 1970), 197.

²⁸ Vezi evoluțiile din ciclul eroic: *Gruia Novac*, *Iovan Iorgovan*, *Inacea Sibienca*, *Tanislav*, *Marcu* etc.

²⁹ Vezi *Vișina*, în Amzulescu, *Balada familială*, 143.

³⁰ Nicolae Roșianu, *Eseuri despre folclor* (București: Editura Univers, 1981), 10. Considerăm

trecute dispăre, ele fiind substituite cu acțiuni care nu sunt condiționate și determinate din perspectivă istorică. În ciuda unor astfel de dificultăți, care îndeamnă la prudență, putem să obținem o imagine a Țarigradului ca ax al acțiunilor/ misiunilor de excepție, locus esențial în imaginarul popular românesc. Eroii comunității rurale “merg în oraș/ în Țarigrad/ La înaltul Împărat”, să-i ceară acestuia să-și asume funcția, să aducă bunăstarea și să restaureze norma etică în societate, să reducă impozitele și tributul, să împlinească dreptatea socială.³¹ În cele mai multe cazuri, în epica folclorică împăratul restabilește echilibrul social, situându-se astfel mai presus de structurile sociale și etnice. Tipic pentru o astfel de situație este modul în care sultanul se ocupă de cererea lui Tudorel – în balada omonimă; aici, eroul a fost aruncat într-o sărăcie endemică datorită fiscalității excesive a regimului fanariot. Împăratul Se miluiește de această victimă și îi acordă un sanjak.³² O astfel de relație și finalitatea sunt, evident, utopice. Imaginea Împăratului este întotdeauna aceeași – o figură abstractă, fără nume, care cuprinde însă suma calităților necesare imaginii monarhului tradițional așa cum se află această în imageria populară europeană. Astfel, coordonatorul lumii este împăratul de la Țarigrad și nu principele/ domnul fanariot. Împăratul își exercită autoritatea, funcția de distribuitor al dreptății precum un tată de familie inspirat de Dumnezeu. Încălările autorității sale (de exemplu, furturile simbolice ale mantiei imperiale) sunt pedepsite cu închisoarea de lungă durată, așa cum se întâmplă în unele versiuni ale baladei *Corbea*; de aceea, ele sunt mai puțin frecvente și sunt penalizate sever. O excepție o reprezintă statutul sultanului în variantele cântecului epic *Balada lui Constantin Brâncoveanu*. Atrocitățile pe care le-au suportat fiii domnitorului, decapitarea bărbaților din familia principelui, mărturisirea de credință făcută de Constantin Brâncoveanu înainte de moarte sunt momente cruciale în narațiune. Soliman, care în textul baladei este numit alternativ sultan sau Agă, reprezintă opresorul păgân, o lege străină și inumană.³³

că și imaginea lui Ștefan cel Mare, cea construită de Ion Neculce prin cele 42 de legende din *O samă de cuvinte*, parte a *Letopisețului Moldovei*, este afectată de trecerea timpului. Despre Ștefan cel Bun, personajul mitologic despre care a scris Ion Neculce, culegând legendele despre Ștefan cel Mare, legende circulate în Moldova în secolul al XVII-lea, nu va mai pomeni nicio creație populară. Vodă Ștefan, principe rezident în Bucureștiul secolului al XVIII-lea, nu are legătură cu vreun personaj real. Este doar un nume cu o anumită tradiție onomastică. Suspectăm faptul că Sim. Teodorescu-Kirileanu, ca și Vasile Alexandri, a prelucrat folclorul până la mistificare. Astfel, *Ștefan cel Mare și Sfânt. Istorisiri și cântece populare* (Mănăstirea Neamțu, 1924) ne pare, mai degrabă, o suită de cântece din perioada romantică, poezii populare care nu se mai regasesc în alte culegeri de folclor din Moldova.

³¹ Balada *Cântecul lui Angelu*, în Nijloveanu, *Balade populare românești*.

³² Vezi balada *Tudorel*, în Amzulescu, *Balada familială*, 283.

³³ Nijloveanu, *Balade populare românești*, 402.

Cronicile românești, începând cu secolul al XVI-lea, recunosc existența statului otoman și îl includ în reprezentările tradiționale ale istoriei universale. În calitate de succesor al împăratului bizantin, sultanul este văzut și în calitate de moștenitor legitim al anumitor tradiții politice și beneficii. Astfel, se perpetuează mitologia imperială. Mai târziu, în perioada debutului scăderii influenței imperiului otoman, Constantin Cantacuzino³⁴ și Dimitrie Cantemir³⁵ vor discuta deschis despre aspectele ilegale ale puterii otomane, despre caracterul tiranic al dominației turcești și statutul de uzurpator al sultanului. Odată ce au fost impuse domniile fanariote, problema otomană nu mai este discutată. La subordonarea politică accentuată vizavi de sultanul de la Țarigrad, putere aparent invincibilă, s-au adăugat efectele unei atitudini mistice speciale care însoțea imaginea Constantinopolului ca a doua Romă, Cetate care a rămas un element central al mitologiei imperiale.³⁶

Efectele dezastruoase ale dominației turcești sunt, desigur, puternic accentuate în creațiile artistice ale vremii. În acest context, Țarigradul devine și spațiu al intrigilor politice țesute împotriva eroului popular reprezentativ. Majoritatea baladelor din ciclurile istorice încep cu unele sărbători princiare opulente, unde sunt prezenți prinți și boieri. În relație cu aceste manifestări ale elitei, o imagine este reiterată în manieră obsesivă: boierii Divanului, sfătuitoarii principelui sunt văzuți ca fiind “stâlpii Țarigradului, încrederea împăratului”.³⁷ Persistența unei astfel de reprezentări este o expresie/ o explicație cu referire la realitățile istorice din secolul al XVIII-lea, când structura politică funcționa ca un organism înstrăinat de interesele generale ale poporului. Într-un astfel de context, eroul baladelor devine haiducul. Substanța epică a textelor vechi va fi remodelată în

³⁴ Constantin Cantacuzino stolnicul, *Istoria Țării Românești* (București: Editura Academiei Române, 1991).

³⁵ *Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulae Othomanicae*, redactată între 1714–1716; cu largă circulație, mai ales, din a doua jumătate a secolului al XVIII-a.

³⁶ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII* (București: Editura Academiei RSR, 1983), 73.

³⁷ Vezi baladele Brâncoveanu, Ștefan Vodă, în Teodorescu, *Poezii populare române*, vol. 2. http://www.romanianvoice.com/poezii/balade/stefan_voda.php (accesat în 15. 11, 2018).

Redăm versurile sugestive cu referire la grupul ostil care după ce se hrănește pantraguelic pornește să îl ucidă, fără succes însă, pe eroul popular Miul Cobiul: “În oraș, în București,/La casele mari, domnești,/În curte la Ștefan Vodă,/Mare masă mi-e întinsă/Și de mari boieri coprinsă,/De boierii/Sfatului/Stâlpilor/Țarigradului,/Sfetnicii/Mpăratului/Ei la masă ce mănâncă?/Numai știucă/Și păstrungă,/Și galbenă caracudă,/ Cu pește dă-l mărunțel,/ Mor boierii după el./Din pahare ce-mi înghit?/ Vinul alb și rumenit/ De la vii/Moldovenești,/Din podgorii/Muntenești/Și din pivnițe domnești/.../Iară vodă ce-mi grăiește?/Beți, boieri, vă ospățați! Măine-zori să vă scuțați/Și frumos să vă armați,/.../C-o să facem vânătoare/D-un voinic ce seamăn n-are/Pân’ la fagul Miului/Din codrii Cobiului”.

conformitate cu normele etice și estetice dominante în mentalitățile populare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Imaginarul socio-politic dominant în secolul al XVIII-lea în mediul rural românesc, imaginar dominat de imaginea Principelului, a eroului popular și a Centrului/ Țarigradului surprinde fenomenul de degradare a reprezentării instituției centrale datorită fenomenului specific creație folclorice est-europene, fenomen de remodelare/ transfigurare a realității istorice în funcție de logica explicativă a lumii rurale, dar și ca urmare a degradării instituției domniei. În același timp se realizează un transfer de calități de la Autoritate spre eroul reprezentativ pentru comunitate, personaj providențial, chiar erou eopnim. Totodată trebuie să observăm că eroul popular nu este beneficiarul unei etici ireproșabile. El este o manifestare a suprapotenței, fiind interesat doar de anihilarea dușmanului. În mod surprinzător, Centrul acestei lumi este orașul imperial și Împăratul. Deși înrobite și uzurpat, Constantinopolul și Împăratul își conservă o bună parte din atribuțiile primordiale. Ne referim la imagini. Aici funcționează durată lungă. Imaginaria geografică a poeziei epice este o constantă. Astfel, distanța poate fi comprimată sau dilată, în funcție de materia fictivă. Dar, funcția simbolică rămâne cea mai importantă caracteristică a Cetății. Spațiul Țarigradului are diferite dimensiuni fiind, la un moment dat, foarte aproape, atât de aproape, încât permite ca tranzacțiile curente să fie încheiate repede și în siguranță. Într-un alt moment îndepărtat, distanța fiind măsurată prin puterea de răspândire a bârfei și a faimei; această percepere geografică se întâmplă în cazul în care Țarigradul devine teatru al confruntării dintre eroul reprezentativ și autoritatea devenită opresivă. Împăratul nu își mai îndeplinește rolul de mediator și de garant al dreptății, ordinii,

SYMBOLIC GEOGRAPHIES, IMAGES OF CENTER, PRINCE AND SAVING HERO IN THE ROMANIAN TRADITIONAL EPIC POEM

Abstract

The present study doesn't pretend to be an exhaustive one; it aims to note down both some of the specific images of prince in the Danubian principalities and some symbolic geographies in the premodern folk imaginariety in the traditional Romanian ballad. Prudence is the order word in this case given the final aim of my approach, namely an *imagological* pattern setting, or the lack of a real connection between the image the officials elaborated and spread after, and the prince's perception in the rural world imaginariety. Such a non-connection between the folk level and the official one concerning the political long lasting imaginariety seems to be a paradoxical one. The two poles of the society in the Romanian medieval world should have been emotionally brought together through the folk(tales) books, the frescos in the Orthodox churches and monasteries, or the way

they were respectful with the religious and secular traditions. But the particular historical context in the 18th century and the Romanian social structure, as well as the so strong differentiated cultural habits generated a series of elements to dissociate and alienate the social elites and the anonymous masses of people. This lack of communication, a dramatic one in substance, marked the structures of the social imaginarieness too.

It is the reason we have to consider in explaining why the voievode/ prince is a secondary character in the traditional epic poem. The popular hero and Țarigrad (Istanbul) as a center of authority in change, dominate the imaginarieness in the Romanian ballad.

CONSIDERAȚII PRIVIND IMPLICAREA ÎN REALIZAREA MARI UNIRI A STUDENȚILOR TEOLOGI ROMÂNI DIN BANAT CARE AU STUDIAT LA CERNĂUȚI ÎN PERIOADA 1875–1918

Răzvan Mihai Neagu*

Cuvinte cheie: Marea Unire, elită intelectuală, universitate, Alba Iulia, Cernăuți

Keywords: Great Union, intellectual elite, university, Alba Iulia, Chernivtsi.

Preliminarii

Universitatea din Cernăuți a fost creată în anul 1875 la distanță de un secol de la intrarea Bucovinei în componența Imperiului Habsburgic.¹ Autoritățile imperiale au dorit astfel să întărească legăturile dintre centrul vienez și societatea locală cernăuțeană, înființarea universității servind astfel și propagandei oficiale a statului austriac. Pe de altă parte, instituția de învățământ superior avea ca sarcină să acopere nevoile educaționale ale unei zone dinamice economic. Decizia finală de înființare a Universității din Cernăuți a luat-o împăratul Franz Joseph, care a semnat decretul imperial de înființare la Palatul Schönbrunn, la 30 septembrie 1875. Noua instituție de învățământ superior a purtat până în anul 1918, numele împăratului fondator, *Franz Joseph Universität* sau *Alma Mater Francisco-Josephina*.² Inaugurarea oficială a cursurilor universitare a avut loc la 4 octombrie 1875 într-un cadru solemn.³ Universitatea din Cernăuți era cea mai estică instituție de învățământ superior din Austria, dar și cea mai mica.⁴ Ea a fost concepută și creată ca o instituție germană, care avea ca scop răspândirea și promovarea culturii germane într-o provincie (Bucovina) etero-

* Colegiul Tehnic Turda, Piața Basarabiei, nr. 48, e-mail: neagumihai20@yahoo.com

¹ *Istoria Românilor*, vol. VII, tom II. *De la Independență la Marea Unire (1878–1918)* (București: Editura Enciclopedică, 2003), 550.

² Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece 1774–1918* (Chișinău: Editura Civitas, 2003), 223.

³ Vasile Lipan, *Alma Mater Cernautensis* (București: Editura Farmaceutică, 1999), 3.

⁴ Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate (1864–1944)* (Cluj-Napoca: Editura Limes, 2006), 34.

genă din punct de vedere etnic. Universitatea din Cernăuți a fost unul dintre instrumentele politicii de germanizare a Bucovinei imaginată și pusă în practică de autoritățile imperiale vieneze.

Primul rector al Universității din Cernăuți a fost juristul Constantin Tomasciuc (1840–1889), care provenea dintr-o familie mixtă (tatăl era rutean, iar mama româncă).⁵

Construită pe tiparul clasic medieval, Universitatea din Cernăuți a avut inițial trei facultăți: teologie greco-orientală (ortodoxă), drept și filosofie.⁶ Din punctul de vedere al organizării, instituția academică din Cernăuți înregistra o premieră: era singura universitate din Austro-Ungaria care avea o facultate de teologie ortodoxă. În cadrul acesteia s-a format elita intelectuală ortodoxă din monarhia dualistă și nu numai. Instituția de învățământ beneficia de un corp de profesori de elită foarte bine pregătit format mai ales din profesori români, dar și ruteni.

În perioada 1875–1918 la Facultatea de Teologie din cadrul Universității din Cernăuți au fost înmatriculați, conform calculelor noastre, un număr de 65 de studenți români originari din Ungaria (Transilvania, Banat și Crișana). Dintre aceștia cei mai numeroși au fost bănățenii. Dacă ne referim la Banat, 32 de tineri români originari din această regiune au studiat teologia la Cernăuți în perioada analizată de noi. Cei mai mulți dintre ei erau originari din comitatul Caraș-Severin (16). Comitatul Timiș a fost reprezentat de nouă persoane, în timp ce din comitatul Torontal proveneau șapte studenți.

Marea Unire de la 1918 a reprezentat unul dintre momentele fundamentale și definitorii ale istoriei românilor. Pentru prima dată majoritatea românilor din arealul carpato-danubiano-pontic s-au unit într-un singur stat coerent sub sceptrul regelui Ferdinand I Întregitorul. Acest moment a fost rezultatul firesc al mersului istoriei românilor de pe ambele versante ale Carpaților. Contribuția pentru împlinirea idealului unirii a fost vizibilă atât la nivelul elitei, cât și al maselor țărănești. Cum era și firesc, Marea Unire a implicat condiționarea factorilor interni și externi. Din rândul celor interni vom aminti puternicul curent de opinie pro-unionist, care s-a manifestat în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, precum și mișcarea națională a românilor din Transilvania și Banat, în care un rol fundamental l-au jucat Partidul Național Român din Ungaria și Transilvania și cele două biserici românești (cea ortodoxă și cea greco-catolică). Dacă vorbim despre factori externi, nu se poate trece cu vederea contextul internațional favorabil marcat de Primul Război Mondial (1914–1918) și destrămarea la sfârșitul lui a imperiilor

⁵ Lipan, *Alma Mater*, 6.

⁶ Nicolae Ciachir, *Din istoria Bucovinei (1775–1944)* (București: Editura Oscar Print, 1999), 66.

multinaționale. De asemenea, nu se poate ignora atitudinea favorabilă a marilor puteri europene, în special a Franței condusă la acea vreme de prim-ministrul Georges Clemenceau.

La acest moment astral al istoriei românești au luat parte și băănățenii, foștii studenți ai Facultății de Teologie din Cernăuți. Prezența lor la Alba Iulia s-a datorat faptului că mulți dintre ei au reușit să-și asigure un viitor bun, fiind la acea dată clerici sau profesori, devenind astfel membri de vază și de bază ai comunităților din care făceau parte. Ei au fost delegați de diverse autorități locale (instituții de învățământ, presă, unități ecleziastice) pentru a le reprezenta la Alba Iulia, făcând parte din cei 1228 de delegați aleși.

În cadrul adunării naționale de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 a fost ales un Mare Sfat Național, ca organ provizoriu al puterii de stat din Transilvania cu rol legislativ, urmând să funcționeze până la unirea definitivă cu România. Din acest for au făcut parte și trei dintre foștii studenți din Banat la Facultatea de Teologie din Cernăuți. Este vorba despre Petru Barbu (profesor la Caransebeș), Avram Imbroane (diacon la Lugoj) și Cornel Corneanu (secretar consistorial la Caransebeș).⁷ Prezența foștilor absolvenți ai teologiei de la Cernăuți nu a fost un fapt surprinzător. Ei s-au remarcat în activitatea lor ca susținători ai ideii naționale și ai intereselor românești, de cele mai multe ori chiar din perioada studenției. Fiind persoane reprezentative ale comunităților din care făceau parte, ei au avut șansa să participe la cel mai important moment al istoriei românilor și astfel să intre în istorie, aducându-și contribuția la realizarea unui măreț ideal.⁸

Implicarea foștilor studenți teologi băănățeni de la Cernăuți în realizarea Marii Uniri

Studenții teologi originari din Banat au fost cei mai numeroși dintre tinerii români din Ungaria, care s-au pregătit în domeniul teologic la Universitatea din Cernăuți (32 de persoane). O parte dintre aceștia s-au implicat în realizarea Marii Uniri, iar unii dintre ei au avut ocazia să participe la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. Potrivit datelor noastre, 11 foști studenți teologi băănățeni de la Cernăuți au fost prezenți la Alba Iulia în 1 decembrie 1918. Aceștia sunt: Gheorghe Birăescu, Ștefan Cioroianu (delegat al Protopopiatului Comloș), Cornel Corneanu (delegat al Consistoriului din Caransebeș), Aurel Crăciunescu (delegat al Seminarului Andreian din Sibiu, secțiunea teologică), Moise Ienciu (delegat al Institutului

⁷ Ioan Șerban, Nicolae Josan, *Dicționarul personalităților unirii* (Alba Iulia, 2003), 47, 48, 51.

⁸ Răzvan Mihai Neagu, "Considerații privind implicarea în realizarea Marii Uniri a studenților teologi români din Transilvania, care au studiat la Cernăuți în perioada 1875–1918," *Astra Sabesiensis* 3 (2017): 189–204.

Teologic Caransebeș), Avram Imbroane (delegat al presei române din Lugoj), Virgil Musta (delegat al Cercului electoral Zichifalva din comitatul Torontal), Romul Nestor (supleant al Cercului electoral Nădlac), George Popovici (delegat al Protopopiatului Lugoj), Nicolae Popovici (delegat al Cercului electoral Gătaia), Ion Sârbu (delegat al Cercului electoral Caransebeș și al Protopopiatului Mehadia).

În cele ce urmează vom prezenta contribuția teologilor bănățeni, care au studiat la Cernăuți, la realizarea Marii Uniri, făcând precizarea că în fișa biografică a fiecăruia vom detalia contribuția lor la mișcarea de unire a Banatului cu România, acolo unde este cazul.

În preajma Marii Uniri, preotul, profesorul și publicistul *Petru Barbu* (1864–1941) s-a implicat activ în evenimente, aducându-și astfel prețioasa contribuție la acest eveniment important al istoriei românilor. Era originar din Lugoj (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Timiș), provenind dintr-o familie simplă de agricoli. A studiat la Gimnaziul Ortodox din Brașov (absolvent în 1884), iar apoi la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1884–1887). Barbu a urmat două specializări în pedagogie la universitățile din Graz și Berlin (1888–1889). În 1891 devine doctor în teologie la Cernăuți.⁹ El a fost vicepreședinte al Consiliul Național Român din Caransebeș.¹⁰ Acest for de coordonare a fost creat la 25 octombrie/7 noiembrie 1918. La ședința de constituire desfășurată în Sala Mare a Primăriei orașului Caransebeș, profesorul Petru Barbu a fost al doilea la cuvânt, după protopopul Andrei Ghidiu.¹¹ La 18 noiembrie/1 decembrie 1918, mai mulți membri ai elitei intelectuale din Caransebeș, printre care și Petru Barbu, trimiteau o scrisoare Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia în care își exprimau adeziunea totală la hotărârile luate.¹² Profesorul Barbu a fost

⁹ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 691, nr. 7098; László Szögi, *Magyarországi Diákok Németországi Egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* (Budapest: 2001), 110, nr. 1001; László Szögi, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI–XX* (Târgu Mureș: Editura Universității “Petru Maior”, 2011), 165, nr. 1326; 185, nr. 1515; Andor Mészáros, László Szögi, Júlia Varga, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1789–1919* (Budapest, 2014), 467, nr. 6906; Miklós Szabó, Zsolt Simon, László Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása 1849–1919 Között*, 1 kötet (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014), 70–71, nr. 351.

¹⁰ Vasile Petrica, *Institutul Teologic Diecezan Ortodox Român Caransebeș (1865–1927). Contribuții istorice* (Caransebeș: Editura Episcopiei Caransebeșului, 2005), 162; Liviu Groza, *Caransebeșul și Marea Unire* (Lugoj: Editura Dacia Europa Nova, 2003), 88–89.

¹¹ Mihai Părvulescu, *Școală și societate. Contribuție la cunoașterea formării elitelor românești din Banat în secolul al XIX-lea* (Timișoara: Editura Excelsior Art, 2003), 162.

¹² 1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 decembrie 1918, vol. X, (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 308.

ales membru al Marelui Sfat Național, organul provizoriu al puterii de stat din Transilvania, având rol legislativ.¹³

Datele despre implicarea viitorului episcop al Caransebeșului, *Iosif Traian Bădescu* (1858–1933) în evenimentele care au dus la Marea Unire sunt puține și lacunare. Știm că în calitate de protosinghel, el a semnat o scrisoare a intelectualității caransebeșene datată 18 noiembrie/1 decembrie 1918 și adresată Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, prin care semnatarii aveau la deciziile luate în orașul unirii.¹⁴ Iosif Traian Bădescu era originar din Șopotu Vechi (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Caraș-Severin), a studiat la Gimnaziul din Szeged și a avut o pregătire academică deosebită. A studiat la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității Regale Maghiare din Budapesta (sem. I a anului universitar 1879–1880), la Facultatea de Drept și Științe Politice din cadrul aceleiași universități (sem. II a anului universitar 1879–1880, absolvă în 1884) și în cadrul Facultății de Teologie a Universității din Cernăuți (1885–1889), unde devine doctor în teologie în anul 1889.¹⁵ Între anii 1920–1933, Iosif Traian Bădescu a fost episcop al Caransebeșului.

Gheorghe Birăescu (1888–1946) era originar din localitatea Peștere (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Caraș-Severin). A absolvit cursurile Gimnaziului Ortodox din Brașov, iar apoi a studiat dreptul la Facultatea de Drept și Științe Politice a Universității Regale Maghiare din Budapesta (1908–1909) precum și teologia la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1909–1913).¹⁶ El a participat la Marea Unire de la Alba Iulia, figurând drept consilier orășenesc.¹⁷

Preotul *Andrei Blaga* (1889–1936) a fost un distins cleric bănățean originar din Beba Veche (comitatul Torontal, azi jud. Timiș). Provenea dintr-o familie preoțească și a studiat la Gimnaziul Ortodox din Brașov (absolvă în 1908). Între anii 1908–1912, el a studiat teologia la Cernăuți, dedicându-și apoi toată viața slujirii altarului.¹⁸ Andrei Blaga s-a implicat, la nivel local, în evenimentele Marii Uniri. Astfel, el a fost notarul Consiliului Național Român din Beba Veche.¹⁹

¹³ Șerban, Josan, *Dicționarul personalităților*, 47.

¹⁴ *1918 la români*, vol. X, 308.

¹⁵ Sigmirean, *Istoria formării*, 691, nr. 7097; Szögi, *Studenti români*, 165, nr. 1324; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 467, nr. 6903; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 1 kötet, 60, nr. 259.

¹⁶ Sigmirean, *Istoria formării*, 391, nr. 1198; Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Fundația Gojdu 1871–2001* (Târgu Mureș: Editura Universității “Petru Maior”, 2002), 96, nr. 75; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 471, nr. 6984.

¹⁷ Ștefan Pascu, Nicolae Josan, “Mărturii inedite privitoare la participarea maselor la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918,” *Apulum* XXV (1988): 514.

¹⁸ Szögi, *Studenti români*, 167, nr. 1365; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 471, nr. 6981; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 1 kötet, 118–119, nr. 806.

¹⁹ *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, vol. IX, (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 406.

Informațiile avute la dispoziție despre implicarea profesorului *Dimitrie Cioloca* (1874–1963) în evenimentele Marii Uniri sunt, de asemenea, foarte puține. Numele său apare printre semnatarii unei scrisori din 18 noiembrie/1 decembrie 1918 adresată Marii Adunări de la Alba Iulia, de către o serie de intelectuali din Caransebeș.²⁰ Dimitrie Cioloca a fost un distins intelectual bănățean, originar din Șipet (Timiș). A absolvit Gimnaziul din Kecskemét și a dobândit un impresionant bagaj cultural la Universitatea din Cernăuți, unde a studiat teologia (1896–1899), precum și literele și filosofia (1899–1903). În 1905 a devenit doctor în teologie la Cernăuți.²¹

Preotul *Ștefan Cioroianu* (1886–1970), originar din Comloș (comitatul Torontal, azi Comloșu Mare, jud. Timiș) provenea dintr-o familie simplă de agricultori și a studiat inițial la Gimnaziul din Chichinda Mare (azi Kikinda, Voivodina, Serbia). Studiile superioare le-a urmat la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1906–1910), precum și la Facultatea de Teologie Protestantă din Viena (1910). A devenit doctor în teologie la Cernăuți (1911).²² Activitatea sa este legată mai ales de localitatea natală. În preajma Marii Uniri, preotul Ștefan Cioroianu a fost unul dintre cei care i-a organizat pe românii din zona Comloș, unde la 7 noiembrie 1918 s-a desfășurat o adunare națională.²³ El a participat la Marea Unire de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, fiind delegat al Protopopiatului Comloș.²⁴

Una dintre personalitățile de vază ale Banatului a fost preotul, omul de cultură și politicianul *Cornel Corneanu* (1884–1960). Era originar dintr-o familie preoțească din Apadia (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Caraș-Severin). El a fost unchiul viitorului mitropolit al Banatului, Nicolae Corneanu, fiind fratele tatălui acestui ierarh. Cornel Corneanu a studiat la Gimnaziul Ortodox din Brașov, iar apoi la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1904–1908) și la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Berlin (1908), devenind în 1910 doctor în teologie la Cernăuți.²⁵ Corneanu s-a implicat în realizarea Marii

²⁰ 1918 la români, vol. X, 308.

²¹ Sigmirean, *Istoria formării*, 691, nr. 7103; 693, nr. 7124; Szögi, *Studenti români*, 166, nr. 1337; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 468, nr. 6927; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 1 kötet, 172, nr. 1296.

²² Sigmirean, *Istoria formării*, 691, nr. 7093; Szögi, *Studenti români*, 167, nr. 1362; p. 109, nr. 641; Gábor Patyi, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918* (Budapest: 2004), 171, nr. 2043; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 471, nr. 6975; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 1 kötet, 172–173, nr. 1300.

²³ Sergiu Șoica, *Despre Comloș: Documente, articole, traduceri* (Timișoara: Editura Eurobit, 2007), 171.

²⁴ Pascu, Josan, “Mărturii inedite,” 515.

²⁵ Szögi, *Studenti români*, 167, nr. 1352; 187, nr. 1543; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 470, nr. 6957; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 1 kötet, 180–181, nr. 1378.

Uniri, dovedindu-și faptic sentimentele naționale. Astfel, la 25 octombrie/7 noiembrie 1918, el a fost unul dintre cei care au organizat Adunarea Națională din Caransebeș, fiind membru al Consiliului Național Român local, înființat cu această ocazie.²⁶ Apropiat al școlii românești, Cornel Corneanu a participat la conferința învățătorilor din fosta graniță militară bănățeană desfășurată în 8/21 noiembrie 1918 la Caransebeș, în cadrul căreia dascălii au declarat că se supun Consiliului Național Român Central.²⁷ Ulterior, el a participat la Marea Unire din 1 decembrie 1918 de la Alba Iulia, fiind mandatat să reprezinte Consistoriul eparhial din Caransebeș.²⁸ După consumarea momentului unirii, el făcut parte din delegația transilvăneană și bănățeană numită de Marele Sfat Național și însărcinată să predea la 14 decembrie 1918 actul unirii regelui Ferdinand I și guvernului român.²⁹ A participat la evenimentele de la București, în calitate de secretar al episcopului Caransebeșului, Miron Cristea, alături de personalități precum episcopul greco-catolic Iuliu Hossu, Alexandru Vaida-Voevod și Vasile Goldiș.³⁰ În ședința Marelui Sfat din 30 iulie 1919 desfășurată la Sibiu, Cornel Corneanu, la acea dată secretar consistorial la Caransebeș, a fost cooptat, alături de alții, în acest for provizoriu al puterii de stat din Transilvania cu rol legislativ.

Important dascăl al Seminarului Andreian din Sibiu, bănățeanul *Aurel Crăciunescu* (1877–1943) a ales să-și desfășoare activitatea departe de locul natal. El era originar din Satchinez (Timiș) și provenea dintr-o familie preoțească. Crăciunescu a studiat la Gimnaziul Superior Greco-Catolic Blaj și la Institutul Pedagogic-Teologic Arad (1896–1899). El și-a completat pregătirea teologică la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1899–1902), devenind doctor în anul 1902.³¹ Bănățeanul a devenit preot și profesor la Sibiu și a fost desemnat reprezentant al secției teologice din cadrul Seminarului Andreian, pentru Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în conferința profesorală desfășurată în 12/25 noiembrie 1918 la Sibiu.³²

²⁶ Groza, *Caransebeșul și Marea Unire*, 88–89.

²⁷ *Foaia Diecezană*, anul XXXIII, Caransebeș, 11/24 noiembrie 1918, nr. 44, 3.

²⁸ *Unirea*, anul XXVIII, Blaj, 7 decembrie 1918, nr. de propagandă 19–20, p. 2; Șerban, Josan, *Dicționarul personalităților*, 149; Aurel Turcuș, Constantin C. Gomboș, *Marea Unire reflectată în presa românească din Banat (1918–2002)* (Timișoara: Editura Excelsior Art, 2003), 59.

²⁹ Anghel Popa, "Contribuția Societății Academice "Junimea" din Cernăuți la făurirea României Mari," *Revista Istorică* V, 1–2 (1994): 121; Liviu Groza, *Dr. Cornel Corneanu-cuvântări și articole* (Lugoj: Editura Nagard, 2012), 17–18.

³⁰ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Marele Război în memoria bănățeană (1914–1919)* (Cluj-Napoca: Presa Universităţii Clujeană, 2012), 476.

³¹ Sigmirean, *Istoria formării*, 691, nr. 7108; Szögi, *Studenti români*, 166, nr. 1340; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 469, nr. 6933; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 1 kötet, 183, nr. 1402.

³² *1918 la români*, vol. X, 100–101.

Distins cărturar bănăţean cu două doctorate, în drept şi teologie, *Moise Ienciu* (1881–1953) era originar din Călnic (comitatul Caraş-Severin, azi cartier al oraşului Reşiţa, jud. Caraş-Severin) şi provenea dintr-o familie de agricoli. A studiat la Gimnaziul din Timişoara. Ienciu a avut o pregătire academică deosebită. El a studiat la Facultatea de Drept şi Ştiinţe Politice a Universităţii Regale Maghiare din Budapesta (1901–1902 şi sem. I al anului universitar 1902–1903), la Facultatea de Drept şi Ştiinţe Politice a Universităţii din Cluj (sem. II al anului universitar 1902–1903, 1903–1904), precum şi la Facultatea de Teologie a Universităţii din Cernăuţi (1905–1908). Pregătirea universitară i-a fost încununată cu două titluri de doctor: în drept la Cluj (1905) şi în teologie la Cernăuţi (1910).³³ Ulterior, a urmat cursuri de specializare la universităţile din München, Paris şi Geneva şi a devenit profesor la Institutul Teologic din Caransebeş. Moise Ienciu s-a implicat în evenimentele premergătoare Marii Uniri desfăşurate la Caransebeş. El a fost reprezentatul Institutului Teologic din Caransebeş la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia din 1918, care a decis unirea Transilvaniei cu România, fiind ales în această calitate la 22 noiembrie 1918.³⁴

Unul dintre cei mai activi luptători pentru Marea Unire a fost *Avram Imbroane* (1880–1938). S-a născut într-o familie simplă din Coştei (comitatul Timiş, azi Kuštilj, Voivodina, Serbia). În anul 1901 el a absolvit Gimnaziul Ortodox din Braşov. Avram Imbroane a studiat la Facultatea de Drept şi Ştiinţe Politice a Universităţii Regale Maghiare din Budapesta (1900–1906) şi la Facultatea de Teologie a Universităţii din Cernăuţi (1903–1908). A urmat cursuri de specializare în sociologie, economie, pedagogie şi omiletică la Berlin (1907–1908), München (1910), Berlin (1911), Posen şi Breslau. În 1910 devine doctor în teologie la Cernăuţi (1910).³⁵ Imbroane a desfăşurat o activitate politică deosebit de bogată. După o misiune în Rusia, aflată în degringolada revoluţionară bolşevică, în cadrul căreia i-a organizat pe prizonierii români din armata austro-ungară³⁶, la 1 decembrie 1918, Avram Imbroane a participat la Marea Unire de la Alba Iulia, fiind delegat al presei române din Lugoj.³⁷ Bănăţeanul a fost unul dintre cei care au susţinut unirea necondiţionată a Transilvaniei

³³ Sigmirean, Pavel, *Fundaţia Gojdu*, 120, nr. 405; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 470, nr. 6959.

³⁴ Groza, *Caransebeşul şi Marea Unire*, 97; Turcuş, Gomboş, *Marea Unire*, 59.

³⁵ Răzvan Mihai Neagu, "Consideraţii privind viaţa şi activitatea unui mare bănăţean: Avram Imbroane (1880–1938)," *Banatica* 27 (2017): 561–562.

³⁶ Vasile Netea, *O zi din istoria Transilvaniei 1 decembrie 1918* (Bucureşti: Editura Ţara Noastră, 1990), 70.

³⁷ *Unirea*, anul XXVIII, Blaj, 7 decembrie 1918, nr. de propagandă 19–20, p. 2; Vasile Curticăpeanu, *Mişcarea culturală românească pentru unirea din 1918* (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1968), 242; *1918 la români*, vol. X, 119; Şerban, Josan, *Dicţionarul personalităţilor*, 154.

cu România.³⁸ De asemenea, el a făcut parte din Marele Sfat Național, organul provizoriu al puterii în Transilvania, cu rol legislative.³⁹

În preajma consumării momentului Marii Unirii s-a afirmat o altă personalitate din Banat, cu studii teologice la Cernăuți, *Petru Ionescu* (1867–1938) născut la Iaz (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Caraș-Severin) într-o familie de preot. El a terminat studiile medii la Gimnaziul din Debrecen. Ionescu a studiat pedagogia și filosofia la universitățile din Eisenach, Jena și Geneva (1888–1889), precum și teologia la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1889–1893), unde în 1896 a devenit doctor. Înainte de Primul Război Mondial, Petru Ionescu a dobândit o slujbă de funcționar în cadrul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice de la Budapesta.⁴⁰ La sfârșitul Marelui Război, Ionescu se afla la Budapesta, iar la 12/25 noiembrie 1918 a participat la ședința *Societății Petru Maior* a studenților români din capitala Ungariei, în cadrul căreia s-au ales delegații acestei asociații pentru a participa la înfăptuirea unirii.⁴¹

Profesorul și teologul *Ștefan Jianu* (1882–1918) a avut un destin tragic. El era originar din Alibunar (comitatul Torontal, azi în Voivodina, Serbia). Inițial, a studiat la Gimnaziul din Fiume (azi Rijeka, Croația), iar apoi la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1903–1907). De asemenea, Jianu a mai urmat studii juridice la Bratislava și la Universitatea din București.⁴² Ștefan Jianu a fost profesor la Institutul Teologic din Caransebeș și funcționar în cadrul administrației eparhiale. Animat de autentice sentimente românești, profesorul Jianu a participat la 23 octombrie 1918 la Primăria din Caransebeș la adunarea fruntașilor românilor, în cadrul căreia s-au constituit noile organe ale puterii locale. În acest mod, profesorul Jianu a pus interesul național mai presus ca propria sănătate. Consiliul Național Român din Caransebeș constituit la 25 octombrie/7 noiembrie 1918, l-a avut ca membru în comitet, printre alții, și pe Ștefan Jianu⁴³, dar acesta nu a mai apucat să vadă Marea Unire, decedând.

Deși era foarte tânăr, viitorul mitropolit al Banatului, *Vasile Lăzărescu* (1894–1969) a fost un factor activ pe plan local în preajma Marii Uniri. El era

³⁸ Netea, *O zi*, 137.

³⁹ I. D. Suciu, "Banatul și unirea din 1918," *Studii. Revista de Istorie* 21, nr. 6 (1968): 1100, nota 64.

⁴⁰ Răzvan Mihai Neagu, "Between teaching, serving at the Altar and working in Diplomacy. Petru Ionescu (1867–1938), a less well-known personality from Banat," *Acta Musei Napocensis* 53/II (2016), 41–47.

⁴¹ *1918 la români*, vol. X, 111.

⁴² Vasile Popeangă, *Școala românească din Transilvania în perioada 1867–1918 și lupta sa pentru unire* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1974), 200; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 470, nr. 6955.

⁴³ *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, vol. VII, (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 153.

originar din Jadani (comitatul Timiș, azi Cornești, jud. Timiș) dintr-o familie de agricultori și a absolvit Gimnaziul de Stat din Timișoara. Între anii 1912–1914 a studiat la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți, apoi la Institutul Teologic Arad (1914–1915), precum și la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității Regale Maghiare din Budapesta (1917–1918). Devine doctor în teologie la Cernăuți (1920).⁴⁴ La 10/23 noiembrie 1918, el a luat parte, în localitatea Vinga, la constituirea Comitetului Național Român local, fiind ales notar al acestui for, fiind amintit drept candidat de preot.⁴⁵

Preotul *Virgil Musta* (1884–1963) a fost unul din corifeii mișcării naționale românești din comitatul Torontal. Era născut la Glimboca (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Caraș-Severin) într-o familie preotească. A urmat cursurile Gimnaziului Superior Greco-Catolic din Beiuș și ale Institutului Teologic din Caransebeș (1904–1907). Ulterior, Musta s-a pregătit la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1907–1909).⁴⁶ În contextul anului 1918, Musta i-a organizat pe românii din comitatul Torontal. Astfel, în cadrul adunării electorale a cercului Zichifalva, desfășurată la Banloc în 14/27 noiembrie 1918, Musta a fost ales delegat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia.⁴⁷ În perioada interbelică, dar și după, Musta a fost protopop al Oraviței (1923–1948).

Preotul și profesorul *Romulus Nestor* (1864–1925) era originar din Bata (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Arad). A studiat la Gimnaziul Ortodox din Brașov și Institutul Pedagogic-Teologic Arad (1882–1895). Studiile universitare le-a făcut la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (absolvă în 1890).⁴⁸ S-a remarcat în calitatea de preot paroh la Cenadul Unguresc (azi în Ungaria). El a reprezentat Cercul electoral Nădlac la Marea Unire de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918.⁴⁹

Unul dintre cei mai importanți și reprezentativi profesori ai Institutului Teologic din Caransebeș a fost protosinghelul *Iosif Iuliu Olariu* (1859–1920). Provenea din familia unui învățător și s-a născut la Măidan (comitatul Caraș-Severin, azi Brădișoru de Jos, jud. Caraș-Severin). Olariu a obținut certificatul de maturitate la Gimnaziul din Lugoj (absolvă în 1880) și a avut o pregătire

⁴⁴ Sigmirean, *Istoria formării*, 443, nr. 2483; Petrică Zamela, *Mitropolitul Vasile Lăzărescu al Banatului (1894–1969): monografie istorică* (Oradea: Editura Universității din Oradea, 2011), 22.

⁴⁵ *1918 la români*, vol. IX, 218–219.

⁴⁶ Szögi, *Studenți români*, 167, nr. 1366; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 471, nr. 6982; Miklós Szabó, Zsolt Simon, László Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása 1849–1919 Között*, 2 kötet, (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014), 133, nr. 5964.

⁴⁷ *1918 la români*, vol. IX, 404–405.

⁴⁸ Szögi, *Studenți români*, 165, nr. 1328; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 467, nr. 6908; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 2 kötet, 123, nr. 5860.

⁴⁹ *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, vol. VIII, (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 184.

academică deosebită la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1880–1884) cu specializări în studii biblice la universitățile din Leipzig și Erlangen (1884–1885). A devenit doctor în teologie la Cernăuți (1885).⁵⁰ În contextul Marii Uniri, protosinghelul Iosif Olariu s-a numărat printre cei care au semnat o scrisoare trimisă la 18 noiembrie/1 decembrie 1918 de fruntași din Caransebeș către Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în care se exprima adeviziunea acestora față de deciziile luate⁵¹.

Una dintre personalitățile ilustre ale Banatului a fost protopopul Lugojului, *George Popovici* (1862–1927). Era originar dintr-o familie preotească din Cliciova (comitatul Caraș-Severin, azi jud. Timiș). A absolvit în 1881 Gimnaziul din Lugoj, după care s-a îndreptat spre Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1881–1885). După o serie de cursuri de specializare în litere și filosofie, precum și în teologia catolică și cea protestantă la Viena (1885–1886), în anul 1886 George Popovici devine doctor în teologie la universitatea bucovineană. S-a remarcat ca preot, om de cultură, om politic, și publicist, dar mai ales ca protopop al Lugojului (1887–1927).⁵² Ilustrul protopop al Lugojului, George Popovici a fost implicat activ în realizarea Marii Uniri de la 1918. Fiind membru al Partidului Național Român din Ungaria și Transilvania și conducător al acestei formațiuni în comitatul Caraș-Severin, Popovici a participat la 12 octombrie 1918, alături de personalități precum Vasile Goldiș, Alexandru Vaida-Voevod, Teodor Mihali, Aurel Lazăr, Aurel Vlad, Ștefan Cicio-Pop, arhimandritul Nicolae Ivan și alții, la conferința Comitetului executiv al partidului român de la Oradea.⁵³ La această ședință a fost elaborată *Declarația de autodeterminare a românilor din Ardeal și Ungaria*, rămasă în istoriografie ca *Declarația de la Oradea*. Acest document are o importanță deosebită pentru istoria românilor deoarece el statuează autodeterminarea românilor din Ungaria, fiind practic o adevărată declarație de independență. Protopopul Lugojului a fost ales la 3 noiembrie 1918 președintele Consiliului Național Român din Lugoj, în cadrul unei adunări populare românești care a recunoscut Consiliul Național Român Central ca singura autoritate politică legitimă din Transilvania și

⁵⁰ Sigmirean, *Istoria formării*, 691, nr. 7094; Szögi László, *Magyarországi Diákok Németországi Egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* (Budapest: 2001), 211, nr. 3352; 399, nr. 7905; Szögi, *Studenti români*, 165, nr. 1319; 191, nr. 1581; 204, nr. 1677; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 467, nr. 6894; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 2 kötet, 137, nr. 6000.

⁵¹ *1918 la români*, vol. X, 308.

⁵² Sigmirean, *Istoria formării*, 691, nr. 7096; Szögi, *Studenti români*, 165, nr. 1320; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 467, nr. 6896; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 2 kötet, 185, nr. 6483.

⁵³ Bocșan, Leu, *Marele Război*, 270–271.

Banat.⁵⁴ În această nouă calitate, Popovici a organizat Gărzile Naționale românești din localitățile comitatului Caraș-Severin. La 30 noiembrie 1918, Popovici a participat la Lugoj la o adunare românească, împreună cu Ion Sârbu și Avram Imbroane, în cadrul căreia a ținut un discurs.⁵⁵ Peste numai o zi, Popovici a luat parte personal la Alba Iulia la momentul înfăptuirii Marii Uniri (1 decembrie 1918), ca delegat al Protopopiatului ortodox Lugoj.⁵⁶ Neobositul protopop a ajuns în orașul de pe Mureș, înainte de momentul unirii, iar la 30 noiembrie 1918 la Restaurantul Dacia din Alba Iulia a ținut un discurs patriotic în care a subliniat preponderența elementului românesc în istoria Banatului și dorința locuitorilor acelor părți de a se uni cu România.⁵⁷

Despre preotul și profesorul *Nicolae Popovici* (1883–1956) știm că se trăgea dintr-o familie cu tradiție preotească din Bocșa Română (comitatul Caraș-Severin, azi cartier al orașului Bocșa, jud. Caraș-Severin) și a absolvit cursurile Gimnaziului Ortodox din Brașov. Pregătirea sa superioară a inclus studii juridice nefinalizate la Budapesta, după care s-a înscris la Institutul Teologic din Caransebeș (1903–1906). Popovici a studiat la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1906–1909), ajungând în 1913 doctor în teologie. Cariera sa ulterioară a fost legată de domeniul didactic, fiind profesor de teologie și rector al Academiei Teologice din Arad (1938–1945).⁵⁸ Nicolae Popovici și-a adus contribuția sa la evenimentele care au precedat Marea Unire. El i-a organizat și îndrumat pe locuitorii români din Gătaia. Astfel, la 15/28 noiembrie 1918, în cadrul unei adunări, Nicolae Popovici a fost ales președinte al Consiliului Național Român din Gătaia, dar și delegat al românilor din acele părți la Marea Adunare Națională care urma să se desfășoare la Alba Iulia în 1 decembrie 1918.⁵⁹ Așadar, Nicolae Popovici a avut, precum și alți foști studenți la teologie de la Cernăuți, șansa să participe la unul dintre cele mai importante momente din istoria poporului român.

Un bănățean mai puțin cunoscut a fost profesorul *George Popoviciu* (1889–1972) originar din Nerău (comitatul Torontal, azi jud. Timiș). El a absolvit Gimnaziul Ortodox din Brașov și Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți (1908–1912). În 1916, bănățeanul a fost promovat doctor în teologie la

⁵⁴ Mircea Păcurariu, *Dicționarul Teologilor Români* (București: Editura Univers Enciclopedic, 1996), 360; Bocșan, Leu, *Marele Război*, 155.

⁵⁵ Bocșan, Leu, *Marele Război*, 648.

⁵⁶ Șerban, Josan, *Dicționarul personalităților*, 156–157.

⁵⁷ Pârvulescu, *Școală și societate*, 167.

⁵⁸ Sigmirean, *Istoria formării*, 692, nr. 7118; Szögi, *Studenti români*, 167, nr. 1360; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 471, nr. 6972; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 2 kötet, 186, nr. 6488.

⁵⁹ Pascu, Josan, *Mărturii inedite*, 514; *1918 la români*, vol. IX, 233–235.

Cernăuți.⁶⁰ În contextul evenimentelor Marii Uniri, profesorul bănățean George Popoviciu, care activa la Brașov, a participat în orașul de la poalele Tâmppei, la conferința electorală a corpului profesoral de la Gimnaziul Ortodox din 12/5 noiembrie 1918, fiind ales notar al acestei adunări.⁶¹

Istoric și preot, *Ion Sârbu* (1865–1922) era originar din Rudăria (comitatul Caraș-Severin, azi Eftimie Murgu, jud. Caraș-Severin), provenind dintr-o familie de preot. În 1886 a absolvit Gimnaziul Ortodox din Brașov. Pregătirea sa academică a fost una deosebită. Inițial, a studiat istoria la universitățile din Jena (1886–1888) și Viena (1888–1890), devenind doctor în istorie la Viena (1899). Ulterior, Sârbu a optat pentru pregătirea teologică: a urmat cursurile Facultății de Teologie a Universității din Cernăuți (1907–1909), iar în 1909 a absolvit, cu examene de diferență, Institutul Pedagogic-Teologic din Arad. Ion Sârbu a avut o frumoasă carieră de istoric, preot, profesor, publicist.⁶² În calitate de administrator al protopopiatului Mehadia, Ion Sârbu a participat la Marea Unire de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918.⁶³ Împreună cu protopopul Lugojului, George Popovici și Avram Imbroane, Ion Sârbu a ajuns la Alba Iulia înainte de marele eveniment, iar la 30 noiembrie 1918, cu o zi înainte de unire, a ținut un discurs foarte apreciat la Restaurantul Dacia, în care a prezentat istoria Banatului, din punct de vedere românesc, în cadrul unei adunări a românilor bănățeni.

Considerații finale

Teologii bănățeni care s-au format în cadrul Facultății de Teologie a Universității din Cernăuți în perioada 1875–1918 s-au implicat activ în Marea Unire de la 1 decembrie 1918. Ilustre personalități intelectuale, aceștia au fost conducători ai comunităților în care viețuiau și activau. Ei au fost animați de adevărate sentimente patriotice, care i-au ghidat în activitatea lor, atât cea națională, cât și cea politică. 11 dintre ei au avut ocazia și marea cinste de a trăi pe viu momentul unirii, fiind trimiși la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia să reprezinte instituțiile în care funcționau. Ei au fost susținători înflăcărați ai cauzei unirii

⁶⁰ Szögi, *Studenți români*, 167, nr. 1367; Mészáros, Szögi, Varga, *Magyarországi diákok*, 471, nr. 6983; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 2 kötet, 186, nr. 6491.

⁶¹ *1918 la români*, vol. X, 89.

⁶² Szögi László, *Magyarországi Diákok Németországban*, 359, nr. 6998; Szögi, *Studenți români*, 167, nr. 1361; 103, nr. 516; 201, nr. 1639; Mészáros Andor, Szögi László, Varga Júlia, *Magyarországi diákok*, p. 471, nr. 6973; Szabó, Simon, Szögi, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása*, 2 kötet, 316, nr. 7882.

⁶³ Radu Păiușan, "Lupta socială și națională a românilor bănățeni împotriva dualismului austro-ungar în anii Primului război mondial," *Revista de Istorie* 1, tom 35 (1982): 52; Vasile Petrica, *Dr. Ion Sârbu (1865–1922) istorie și preoție* (Caransebeș: Editura Episcopiei Caransebeșului, 2003), 103.

întregului Banat cu România. Din păcate, acest deziderat nu s-a putut îndeplini, Banatul fiind împărțit între România (care a primit comitatul Caraș-Severin și părți din comitatele Timiș și Torontal), Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (care a primit o parte a comitatului Timiș și cea mai mare parte a comitatului Torontal) și Ungaria.

**CONSIDERATIONS REGARDING THE INVOLVEMENT
IN THE REALIZATION OF THE GREAT UNION OF THE
ROMANIAN THEOLOGIAN STUDENTS FROM BANAT,
WHO LEARNED IN CHERNIVTSI BETWEEN 1875–1918**

Abstract

The aim of the current material is that of presenting the contribution to the great union of the Romanian theologian students from Banat, who learned in Chernivtsi in the period between 1875–1918. The chronological boundaries of this study range between 1875–1918. These years were chosen because they mark capital events: the foundation of the University of Chernivtsi and the realization of the Great Union. The university registry books during this period of time record 32 Romanian students from Banat, who chose to study theology in Chernivtsi. Most of them turned out to be authentic patriotic spirits, serving the community they belonged to as teachers and priests. Our data shows that out of 32, 20 have contributed at local or regional level to the realization of the Great Union. In late 1918, they became an active participants in the unionist struggle. On December 1, 1918, some of them (11) attended the Great National Assembly in Alba Iulia that proclaimed the unification of Transylvania with Romania. In our opinion, the most important contributions were that of Avram Imbroane and George Popovici, the protopope of Lugoj.

NATIONAL SENTIMENT AND POLITICAL PRAGMATISM. THE PARLIAMENTARY REPRESENTATIVE CONSTANTIN BURDIA AND THE “ROMANIAN PEOPLE AFFAIR”*

Ovidiu Emil Iudean**

Keywords: Dualist Hungary, Banat, Romanian press, electoral strategies, political elites

Cuvinte cheie: Ungaria Dualistă, Banat, presă românească, strategii electorale, elite politice

Some few years prior to the onset of the First World War, in one of the earliest historical accounts focused on the Romanian press in Transylvania and Hungary, Ilarie Chendi offered a promising view of the situation: “nowadays the Romanian press has attained a level equal to that of other cultivated peoples, at least in form; a respectable number of political gazettes and literary reviews contribute to the best of their ability to the cultural and political emancipation of our people, regardless of where it lives”.¹ Indeed, numerous Romanian gazettes were published in Dualist Hungary; some had become daily newspapers², while others, such as *Tribuna* in Sibiu, or *Patria* and *Viitorul*, published in Budapest³, had grown into the centre points of major political orientations.

* A shorter version of this study was published in Romanian in the exclusively digital volume entitled *Studii și cercetări. Actele Simpozionului “Banat – Istorie și multiculturalitate”/Studije i istraživanja. Radovi simpozijuma “Banat – Istorija i multikulturalnost”*, Costa Roșu, Carmen Albert, eds. (Novi Sad/Zrenianin: Editura Fundației Novi Sad/Editura ICRV Zrenianin, 2014).

** Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca, Mihail Kogălniceanu Street, no. 1, e-mail: ovidiu.iudean@gmail.com

¹ Ilarie Chendi, *Începuturile ziaristicii noastre* (Orăștie: Minerva, 1900), 3.

² Mircea Popa, Valentin Tașcu, *Istoria presei românești din Transilvania* (București: Tritonic, 2003), 94–114.

³ A detailed overview of the political current that coalesced around the *Tribuna* gazette in Sibiu was offered by Vlad Popovici, *Tribunismul (1884–1905)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2008). On the role held by the two Romanian gazettes published in Budapest, which formed the centre point for the pro-governmental Romanian camps, see Vlad Popovici,

The history of the Romanian press in Transylvania and Hungary certainly deserves particular attention, especially seeing as this complex historical thread intermingles with so many other aspects of political and social life in the region. What is more, although studies on the matter have increasingly flourished, this research orientation is still insufficiently developed. The present paper intends to shed light on a revealing episode in the history of what was likely the most broadly distributed Romanian gazette of the early 20th century. This brief chronicle will help to illuminate a series of interconnected issues: the relations between the Romanian political and cultural elites in the area, and the essential political-electoral role held by the national press in the context of a multi-national state.

Political Background

The political scene in Budapest witnessed an acute crisis around the middle of the first decade of the 20th century. This situation had been engendered by the ascension of opposition parties, which had been enabled by the voters' gradual loss of trust in the Liberal Magyar Party, which had been governing since 1875. The political scene was in danger of further deteriorating, given the tense debates on the question of the army. Finally, the monarch and the leaders of the opposition would reach a compromise: the latter renounced their pretences, and Franz Joseph agreed to the establishment of a coalition government that would exclude the liberals. Thus, the tense situation had been temporarily alleviated, and as a result, the Parliament was dissolved and new elections were called.⁴

Meanwhile, the political life of the Romanians in Transleithania was experiencing its highest effervescence, and undergoing essential transformations. The National Romanian Party had renounced its passivist tactic and had adopted political activism, which entailed nominating its own candidates and participating in the parliamentary elections in Hungary.⁵ As a result of this new strategic direction, Romanian politicians adhering to different political orientations would be pitted against each other in the electoral process. Prior to the 1905 and 1906 elections, the supporters of both the activist-national and the

"Publicații activiste proguvernamentale românești din Ungaria dualistă. Discursul politic al ziarelor *Patria* și *Viitorul*," *Revista Bistriței*, 20 (2006): 293–300 and more recently Ovidiu Emil Iudean, *The Romanian Governmental Representatives in the Budapest Parliament (1881–1918)* (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 66–77.

⁴ László Katus, *Hungary in Dual Monarchy 1867–1914* (New York: Columbia University Press, 2008), 410–417.

⁵ Keith Hitchins, *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania 1860–1914* (Bucharest: Editura Enciclopedică, 1999), 161–162.

activist-governmental programmes would organize ample electoral campaigns, aiming to draw the highest percentage of voters to support their own candidates. The electoral constituencies in Banat would not escape such political confrontations. The electoral competition between these factions was marked not just by ideological differences, but also by the employment of strategies that repeatedly breached the limits of legality, in the service of political and group interests.

The elections that took place in the spring of 1906 would cement the victory of the coalition of former oppositional parties, and, within this construct, the primacy of the leaders of the Independence and Constitutional Parties.⁶ Although this had been the expected result, the electoral rolls had also included a high number of Romanian candidates, a few of which had managed to win deputy mandates. In the Banat counties, five such mandates were won: one by a candidate running on the lists of the Constitutional Party, and four by adherents of the NRP.

The same elections also witnessed the fervent electoral activity of one of the Banat's most influential Romanian politicians, namely Constantin Burdia. Born on September 7th 1861 in Caransebeș, to a Romanian family of modest means, Burdia's educational and professional pathway was shrouded in controversy. Some of his contemporaries, situated on the opposing side of the political spectrum, claimed that the young Burdia had mainly his collaboration with the Hungarian authorities to thank for his spectacular ascendant social mobility. What is more, it was argued that despite his personal qualities, he had reached a political office that clearly exceeded his intellectual training. However, this narrative warrants a reconsideration in light of the events surrounding the 1906 elections and their aftermath. What is certain is that Burdia pursued secondary education in Budapest, where he also successfully passed a baccalaureate examination. His next step was to enrol at the Law Faculty in the capital, following in the footsteps of many other Romanian individuals in Hungary, who recognized that training in law opened numerous gateways towards social ascension. His studies would enable him to accede to various administrative offices, such as that of chief of police in Caransebeș (1885), first senator (*locum tenens* for the mayor) of the town of Caransebeș (1888) and then mayor of the same town (1895–1904). His final office was that of president of the Wealth Community (1904–1910). In 1906 he won his first parliamentary mandate, and was also appointed privy councillor.⁷ The

⁶ Dániel Szabó, "The Crisis of Dualism and The New Compromise, 1895–1914," in Mária Ormos, Béla K. Király, eds., *Hungary: Governments and Politics 1848–2000* (New York: Columbia University Press, 2001), 130–132.

⁷ Caraș-Severin County Service of the National Archives, Archival Fund *Primăria Orașului*

“*Romanian People* affair” would arise as a consequence of Burdia’s involvement in the electoral campaign of 1906.

The high number of Romanian voters in the Caraş-Severin County, where all of the five abovementioned Romanian mandates were won, would turn this administrative unit into the setting of a sharp electoral confrontation. The electoral agents of the Hungarian and nationalities’ parties would canvass extensively in order to secure the highest possible number of votes for their respective candidates.⁸ An essential role in this confrontation was played by the press, which became one of the principal means of disseminating and popularizing the candidates’ electoral programmes and their activity. Given the fact that the majority of the Romanian gazettes circulating in the Banat were stark supporters of the NRP’s national political programme, the pro-governmental Romanian milieus in the area sought to win at least one of these press outlets to serve their own interests. It was in this context that Constantin Burdia, taking advantage of favourable circumstances, began negotiations with Dimitrie Birăuţiu for the purchasing of the *Romanian People* (*Poporul Român*) gazette.

The Romanian People gazette and its editor

“Political, social, and economic sheet”, the *Romanian People* had been published in Budapest since 1901, in Dimitrie Birăuţiu’s printing press. Birăuţiu also owned the gazette and was responsible for its editorship.⁹ The *Romanian People*’s highest number of subscribers and readers were located in the villages of the Banat: at least a hundred issues were distributed in each of the important communes in the area. The gazette’s wide circulation was due at least partly to the popularity enjoyed in the Banat and beyond by its owner and editor-in-chief.¹⁰

Born on September 12th 1875 in the commune of Ghioroc, Arad County, Birăuţiu had grown into a leading figure of the Romanian community in early 20th century Budapest. Owning the *Romanian People* printing press enabled him

Caransebeş, register 3/1876, f. 6., register 160/1892, f. 16–17, register 197/1895, f. 53, register 373/1904, f. 21–22; Ferenc Végváry, Ferenc Zimmer, *Sturm-féle országgүйlési almanach 1910–1915* (Budapest: [s.n.], 1910), 250; Constantin Brătescu, *Oraşul Caransebeş între 1865–1919. File de monografie* (Caransebeş: Dalami, 2011), 37–38.

⁸ Ovidiu Emil Iudean, *Deputaţi guvernamentali români în Parlamentul de la Budapesta*, PhD thesis (Cluj-Napoca: Babeş-Bolyai University, 2012), 336–342; Stelian Mândruţ, *Mişcarea naţională şi activitatea parlamentară a deputaţilor Partidului Naţional Român din Transilvania între anii 1905–1910*, PhD thesis (Cluj-Napoca: Babeş-Bolyai University, 1991), 164–170.

⁹ Marian Petcu, *Istoria jurnalismului din România în date: enciclopedie cronologică* (Iaşi: Polirom, 2012), 218.

¹⁰ Aurel Cosma, *Prin Timişoara de altădată* (Timişoara: Facla, 1977), 160–163.

to edit and publish some of the most important Romanian gazettes, newspapers, books and leaflets of the time. Although he had become one of the leading figures in the field of national publishing, Birăuțiu had initially been drawn to the field of education. Because his family had been firmly set against his wishes to embrace a career as a teacher, Birăuțiu saw himself compelled to run away from home to Arad. His expectations would remain temporarily unfulfilled, as he was too young to enrol in the school for teachers, and had not completed the four years' education which were a prerequisite for this pathway. In order to support himself, he found employment at the diocesan printing press, where he became familiar with the printing trade, which he entered as an apprentice. Gradually learning to appreciate the trade and seeing its potential, he renounced his earlier aspirations and dedicated himself fully to the dream of owning a printing press, where he could publish a gazette that would help raise the cultural level of his Romanian co-nationals in Hungary. His attachment to his national background was made manifest when Birăuțiu finally settled in Budapest and laid the bases for the *Romanian People* printing press. This institution was not only a vehicle for spreading Romanian culture and news, but also a centre for aiding his co-nationals. Many Romanian peasants traveling to the Hungarian capital in order to resolve various personal matters found a helpful benefactor in Birăuțiu, who intervened on their behalf with the authorities and mediated official contact, often even providing temporary housing for those in need of it.¹¹

The events unfolding during 1906, which featured Constantin Burdia and Dimitrie Birăuțiu as main actors, were closely tied to the political-electoral situation in early 20th century Hungary. The "*Romanian People* affair" became known to the public in 1906, after the gazette was purchased by the NRP leaders Alexandru Vaida Voevod and Aurel Vlad, who intended to transform it into the official mouthpiece of the party. The turning point in the situation was reached in December of the same year, with the publication of the leaflet entitled "*Politikai rókák a csapdában*" (Political foxes ensnared), which circulated in ten thousand copies, and which was authored by Dimitrie Birăuțiu. The leaflet offered a first-hand account of the events that had led to an exchange of ownership over the *Romanian People* gazette and printing press between Burdia and Birăuțiu, an agreement that had been ultimately broken. By divulging the entire affair, the leaflet exerted a profound impact on the public opinion in Hungary. The involvement of key political figures, including members of the government, provoked the harsh criticism of the Hungarian process, while the matter escalated to the Budapest Parliament, where it occasioned ardent debate.

¹¹ Maria Berényi, *Personalități marcante în istoria și cultura românilor din Ungaria (Secolul XIX)* (Giula: Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, 2013), 357–358.

The legal actions against the main editor of the Romanian People gazette

The beginnings of the “affair” can be traced back to the decision made on April 11th 1906 by the newly-invested Minister of Justice Géza Polónyi, a decision according to which all press-related legal actions begun during the tenure of Géza Fejérváry (18th June 1905 – 8th April 1906) were annulled.¹² The *Romanian People* gazette had been the target of five such legal actions: two had been resolved with the articles’ authors assuming responsibility for the content – D. Stoica and D. Lascu; a further three suits had found the accountable party to be D. Birăuțiu, as main editor with legal responsibility for the gazette’s content. Of the five actions, the new ministerial decision only touched upon the first two, and the respective authors were granted amnesty. The other three suits concerning Birăuțiu maintained their status, and the lead editor was cited to appear in court on the 23rd of June to receive his sentence.

The owner of the *Romanian People* was likely fully aware that the sentence to be given in these trials would effectively ruin him financially and probably also land him in detention for some considerable time. Attempting to preclude this result, Birăuțiu appealed to his acquaintances and friends in the ministries and parliament in order to obtain a pardon. At the end of May, accompanied by a “national representative”¹³, Birăuțiu solicited information regarding the legal actions brought against him from Anton Günther, the Secretary of State in the Ministry of Justice. Beforehand, the editor of the *Romanian People* had been informed by the prosecutor charged with investigating the case that “the suits were not annulled intentionally, and not out of some error”, because Birăuțiu was regarded as “a very dangerous man”. The Secretary of State would answer Birăuțiu’s enquiry with similar words, noting that the accusations lodged against him were “exceedingly harsh”, and that therefore the suits could not follow the path of amnesty. Given that the situation was growing increasingly dramatic, the Romanian representatives in the Budapest Parliament would themselves intervene, trying to plead his case. Even their attempts were wholly unsuccessful. Although the minister Polónyi made some promises that the accusations against Birăuțiu would be retracted, these did not materialize, and the causes simply witnessed protractions. In order to buy some time, Birăuțiu left Budapest, so that the court hearings were delayed until October of 1906.¹⁴

¹² “Cassarea proceselor politice,” *Tribuna*, 67 (1906): 1.

¹³ In the leaflet *Politikai rókák a csapdában*, Birăuțiu did not nominate the Romanian representative who accompanied him in his visit to the Secretary of State Günther.

¹⁴ “Vulpi politice în cursă,” *Poporul român*, 152 (1906): 2.

The representative Burdia, co-owner of the Romanian People

The solution to Birăuțiu's problems emerged in the person of the newly-elected parliamentary representative Constantin Burdia. The circumstances under which the two key figures met, as well as which party had initiated the compromise constituted the object of competing narratives: Burdia permanently maintained that the editor requested his help in the matter, while Birăuțiu repeatedly stated that the Romanian representative offered his services without being asked. In the editor's view, this was all part of a plan conceived by Burdia and the minister Géza Polónyi as a means of gaining control over one of the most popular national Romanian gazettes in Hungary.

Regardless of where precisely the truth laid in this matter, it is certain that Burdia succeeded in convincing the editor of his solution's merit. In exchange for a more helpful attitude exhibited by the *Romanian People* towards Burdia himself and the Hungarian government's policies, the parliamentary representative for the constituency of Caransebeș persuaded Birăuțiu that the accusations against him would be retracted:

"With a protective air he touched my shoulder and told me that it was a very easy thing to escape the predicament. He would manage the retraction of the suits, which was easy enough for him, seeing as he was an influential person at the government, Andrassy's favourite¹⁵ [...] He told me that he would solve everything, if I chose to change my ways. I wouldn't have to turn the page completely, but merely to be more equable and amicable towards him. He, Burdia, was still a faithful son of the Romanian nation and wished to foster its' development, but through other means. You will see, he said, how many favours and benefits can be gained from the government with a peaceful policy and by bargaining. He ensured me of further favours, promised to settle my debts, and to even provide a subvention."¹⁶

On the 27th of July 1906, Constantin Burdia and Dimitrie Birăuțiu would appear before the notary public Géza Cottely and sign the contract by virtue of which they became co-owners of the *Romanian People* printing press and gazette. The nine-point contract contained provisions concerning the two parties' legal duties, and detailed the sanctions that would apply in case these were not upheld. Birăuțiu would still manage the printing press, but would handle the editing of the gazette "in the spirit and direction tailored and settled

¹⁵ Gyula Andrassy (1860–1929), Minister of Internal Affairs between 1906 and 1910 and one of the most influential politicians in the coalition government led by Wekerle.

¹⁶ "Vulpi politice in cursă," *Poporul român*, 152 (1906): 2.

by Constantin Burdia.” What is more, he vouched to neither publish nor edit any other gazettes, nor to become an associate in such an enterprise without the knowledge and approval of the governmental parliamentary representative. In exchange, Burdia engaged to pay approximately 2/3 of the debts incurred by the gazette and the printing press, amounting to some 14.000 Crowns out of a total of 19.000 Crowns owed. The contract was valid exclusively for the duration of Constantin Burdia’s lifetime, and any descendants had no legal claim to compensation from Birăuțiu. In exchange, the editor’s descendants would enjoy full rights over the printing press and the gazette. All of the income generated by these enterprises would rightfully devolve upon the editor. In the event of one of the parties breaking the agreement, a monetary penalty would be incurred: Constantin Burdia would lose the entire sum offered to Birăuțiu, while the editor vouched to repay the entirety of the same sum, with an added compensation of 8%.¹⁷

Article 7 of the contract contained highly interesting information, which suggested the breadth of the political and administrative experience amassed by Constantin Burdia during his extensive career, as well as his pragmatic spirit. Birăuțiu would declare that the agreement had been arrived at “at his own initiative exclusively”, a provision through which the former mayor of Caransebeș safeguarded himself from potential accusations in case his endeavours failed.¹⁸

Although the contract did not refer to the legal actions against Birăuțiu, the editor had obtained Burdia’s promise that the accusations would be retracted. Making use of his friendly rapports with important members of the Budapest government – the Prime Minister Sándor Wekerle and the Minister of Justice Géza Polónyi – Burdia kept his promise, and intervened in order to ensure that his new associate was granted amnesty. On October 19th, the date of the final case hearing, the supreme prosecutor formally retracted the accusations lodged against Birăuțiu. In motivating his decision, the prosecutor unwittingly suggested that the matter had drawn the attention of higher forums from the Ministry of Justice. The jurists in the Hungarian capital could find only hilarity in the prosecutor’s mention that “it is in the spirit of the law to punish only the true perpetrator, the author of the offending articles”. The law concerning the press also very clearly stated that in the event the author of a certain article could not be identified, the person held accountable for its content would be the lead editor, who bore legal responsibility for the gazette.¹⁹ Despite the thinly-veiled retraction, Burdia’s promise was upheld, and Birăuțiu was pardoned.

¹⁷ “Scandalul Birăuțiu-Burdia,” *Gazeta Transilvaniei*, 272 (1906): 2.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Vlad Popovici, “Jurnalele politice românești din Transilvania și Ungaria și procesele lor de presă (1867–1914),” in *Diversitate culturală, realități politice și multiconfesionalism în Transilvania*

The denouement of the legal actions as well as the favourable attitude which the *Romanian People* gazette had begun to exhibit towards Burdia and the adherents of the moderate pro-governmental orientation would not however elicit merely hilarity. It did not take long for the main Romanian gazettes in Hungary to react forcefully to this unexpected development. Vitriolic articles appeared in *Libertatea* (Orăştie), *Gazeta Transilvaniei* (Braşov), *Drapelul* (Lugoj), and even in Birăuţi's former alma mater in the printing trade, the *Foaia Diecezană* (*Diocesan Sheet*) in Caransebeş, where the former editor was forcefully condemned by Petre Barbu.²⁰ Birăuţi was particularly censured for the fact that he sought to be pardoned by the central Hungarian authorities instead of honourably accepting the sentences to come from the judges, as well as their inevitable consequences. Many other editors of Romanian gazettes who had been in much the same situation served as powerful counterexamples of moral behaviour and sacrifice.

"How many Romanian editors have not tasted the bitterness of prison for others' articles! But none of them went begging to the ministers, or to their instruments, imploring grace."²¹

In order to counteract this campaign, Birăuţi sought to organize a gathering of supporters in Caransebeş on the 4th of November 1906. Constantin Burdia's faithful collaborators in the town would inform the population regarding the planned event in the coming days. Their efforts were successful, as the gathering was attended by a numerous audience.²² However, the audience was split in two, divided by their attitude to the matter in which Birăuţi had become embroiled. Among his supporters the lawyer and local political figure Nicolae Ionescu would take the stand, while the opposition was voiced by the parish priest Tătucu of Iablaniţa. The most eagerly expected speech was given by Birăuţi himself. He would argue that his efforts to be granted a pardon and his collaboration with Constantin Burdia were caused by the exceedingly dire situation in which he had found himself. He maintained that all of his previous endeavours in the service of the cultural betterment of the Romanians in Hungary would have been for naught, should the trials have ended in his

şi Banat (sec. XVIII-XX). Cercetătorului științific gr. I Dr. Dumitru Suciu la împlinirea vârstei de 70 de ani, Varga Attila, Iosif Marin Balog, eds. (Cluj-Napoca: Argonaut, 2014), 277–279.

²⁰ "Care e prețul?", *Libertatea*, 43 (1906): 2–3; "Hărțuierile din Cameră," *Gazeta Transilvaniei*, 270 (1906): 1; "Istoria duor palme," *Drapelul*, 129 (1906): 2.

²¹ "În antișambra lui Polónyi," *Tribuna*, 192 (1906): 1.

²² The various accounts of the meeting provide different numbers of participants: 7–800 according to *Poporul român*, 136 (1906): 1–3; only 200–250 according to *Libertatea*, 45 (1906): 2.

condemnation and imprisonment. He also expressed his support for Burdia's political conceptions, noting that the representative "was not as dreadful as his enemies envisaged him". What is more, in the editor's view, the representative's efforts to collaborate with the Hungarian authorities stemmed from a sincere desire to serve the interests of the Romanian nation, to contribute to its cultural standing, and to improve its economic situation. Following in this line of argument, Birăuțiu also invoked the activity of other Romanian moderate politicians, who had distinguished themselves through their efforts in the service of the Romanian people in Hungary: among this panoply of figures he invoked the benefactor Emanoil Gojdu, the jurist Iosif Gall, and George Szerb, to which he added his own patron, Burdia. The results of the gathering were, to say the least, mixed. Several participants attempted to disturb the meeting, while a series of local leaders tried to persuade those in attendance to condemn Birăuțiu's behaviour and the direction assumed by the *Romanian People*. His supporters similarly expressed their convictions. No firm conclusion could be reached.²³

The collaboration between Burdia and Birăuțiu and its political and electoral stakes

Between July and November 1906, Burdia's intervention at the ministerial councillor Kornél Ábrányi was successful, and the *Romanian People* gazette obtained a stipend of 1250 Crowns, which were ceded to the editor. Meanwhile, Burdia made use of the prerogatives he had received as a result of the contract with Birăuțiu in several electoral matters.²⁴

Firstly, he attempted to persuade the editor to serve as a witness in the trial concerning the election of George Popovici in the constituency of Lugoj. Popovici had initially won the elections with a majority of 421 votes against his counter-candidate, the adherent of the independent governmental party, Ágoston Makay²⁵, but his mandate had been contested. One of the main accusations was that the *Romanian People* gazette, with the agreement and approval of the Romanian national leaders, had "agitated the spirits to such an extent, intimidating and pressuring them, that it had had a decisive impact on the results of the election." The local authorities would begin an inquest in the constituency of Lugoj in order to ascertain whether any illegal actions had occurred during the electoral process. It was in Constantin Burdia's interest that the elections be annulled, so that the government's candidate could receive a new chance to win the deputy seat for Lugoj. To this purpose, Burdia wrote to Birăuțiu in November

²³ "Lămuriri. Adunarea de la Caransebeș," *Libertatea*, 45 (1906): 2.

²⁴ "Vulpi politice în cursă," *Poporul român*, 152 (1906): 2–3

²⁵ "Alegerea de la Lugoj," *Gazeta Transilvaniei*, 88 (1906): 2.

1906 cautioning him that he would soon be called to testify as a witness in the cause concerning George Popovici's mandate. Burdia also requested that, prior to the deposition, the editor should "visit me in Caransebeș to talk". Later Birăuțiu would state that he felt that "undoubtedly, they wanted to win a witness not in favour of, but against Popovici", and that therefore he had decided to extricate himself from the situation, justifying his inability to take the stand by claiming to have to travel abroad at the time.²⁶ George Popovici's mandate would eventually be annulled, but the new elections would bring similar results: the Romanian national representative would represent the constituency of Lugoj until the end of the parliamentary cycle of 1906–1910.²⁷

Shortly after these events, Burdia personally met with Birăuțiu to require his cooperation in a new electoral matter, concerning the mandate won by Coriolan Brediceanu in the constituency of Bocșa. Seeing as new elections were being held, the governmental constituencies were preoccupied with attracting the highest possible number of voters to support their own candidate, Gyula Weisz. To this purpose, Burdia aimed to make use of the *Romanian People* as a mouthpiece for the promotion of the governmental candidate, waging on the gazette's popularity and on the foreseeable impact its support of the candidate would have on the voters in Bocșa. Birăuțiu's energetic negative reaction and his categorical refusal induced Burdia to seek out a compromise: while the editor could not be compelled to support the governmental candidate, he should at least refrain from openly criticising Weisz.²⁸

Shortly after these two electoral events in the Caraș-Severin County, Birăuțiu decided to break the contract with Burdia, profiting from the favourable circumstances in which he then found himself: the NRP leadership had made an offer to purchase the *Romanian People* gazette. The publication of the "Political foxes ensnared" leaflet, the reaction of the public sphere in Budapest, as well as the information personally supplied by Birăuțiu to the Romanian national leaders moved the Romanian national parliamentary representative Aurel Vlad to discuss the matter formally during a meeting of the Hungarian Parliament. On December 4th/17th 1906, the Romanian representative made a formal interpellation to both Burdia and the Minister of Justice Polónyi. The accusations lodged against them concerned the abusive and fraudulent use of governmental funds, and, more significantly, the unlawful intrusion of political reasoning in the realm of the administration of justice. Aurel Vlad emphasized the fact that public funds had been illegally used to purchase the gazette, in order

²⁶ "Vulpi politice în cursă," *Poporul român*, 152 (1906): 3.

²⁷ Teodor V. Păcățian, *Cartea de Aur sau Luptele politice ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VIII (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1915), 229.

²⁸ "Vulpi politice în cursă," *Poporul român*, 152 (1906): 3.

to serve the interests of the governmental parties in Hungary. What is more, the NRP representative maintained that the Minister Polónyi had exceeded the boundaries of legal behaviour by involving himself directly both in the trials against Birăuțiu, for whom he had obtained a retraction of charges, and in the elections for Lugoj and Bocșa, where the results of the inquests had already been decided on beforehand, as the telegrams and the discussions between Burdia and Birăuțiu attested to.²⁹ In the parliamentary session on the following day, Burdia answered the accusations lodged by Vlad. The governmental representative admitted that he had purchased the gazette and printing press, but had it recorded that this had been done with personal funds and at Birăuțiu's own request. Moreover, Burdia argued that his intention to shift the gazette's orientation towards a more moderate one, set apart from the interests of the "nationalist agitators", had been in accordance with his own political programme and, more importantly, had served the interests of the Romanian nation in Hungary. Concluding his reply, Burdia denied any intention to convince Birăuțiu to testify against the election of George Popovici, maintaining that the meeting he had solicited with the editor concerned nothing more than establishing the gazette's attitude towards the matter.³⁰

The Romanian People – the NRP's official gazette

The denouement of the entire affair was the breaking of the agreement between Birăuțiu and Burdia, the purchasing of the *Romanian People* gazette by the Romanian national representatives, and its re-orientation as the official mouthpiece of the NRP. Aurel Vlad, who had drawn parliamentary attention to the matter, would be listed as editor and owner of the gazette beginning with the issue no. 153 of December 9th/22nd 1906.

Birăuțiu would retain ownership of the printing press, and repay Burdia the sum owed in accordance with the contract signed on the 27th of July. These developments were not however easily forgiven by the national public sphere: the Romanian gazettes of the time would continue to catalogue his behaviour as national betrayal. What is more, the purchasing of the *Romanian People* by the Romanian national representatives and Birăuțiu's shift in allegiance were

²⁹ Interpellation by Aurel Vlad on December 17th 1906 held in the House of Representatives of the Hungarian Parliament, in *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett. Országgyűlés nyomtatványai képviselőházak. – Napló.*, vol. V (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és részvénytársulat könyvnyomdája, 1907), 107–112.

³⁰ Speech by Constantin Burdia on December 18th 1906 given in the House of Representatives of the Hungarian Parliament, in *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett. Országgyűlés nyomtatványai képviselőházak. – Napló.*, vol. V (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és részvénytársulat könyvnyomdája, 1907), 119–120.

not “Birăuțiu’s merit, as he wants to depict it in his leaflet, but rather a merit of those who, as has been said, outbid Burdia and his own. Birăuțiu – a Romanian – although we don’t know whether he still deserves to be called thusly nowadays...”³¹ The editor’s image would suffer greatly in the years to follow, as the Romanian public opinion would remain highly critical of his temporary involvement with the governmental Hungarian political milieu. The trust that Birăuțiu had enjoyed among his co-nationals would take a fall from which it would never recover, as many would continue to regard him as an “instrument” wielded by the central authorities in Budapest in order to undermine national solidarity.³²

Conclusions

The “*Romanian People* affair” offers a nuanced view of the entanglements of the Romanian intelligentsia in Hungary on the eve of the 20th century. Far from remaining mired on an ideological level, political interests often interwove themselves with social, economic, and cultural aspects, creating complex circumstances, difficult to disentangle by both contemporary actors and current historiographic narratives. Though the grand narrative of the monolithic national solidarity promoted by the NRP in the context of the multi-national state of Dualist Hungary still largely prevails, the affair was merely one instance conveying the extent of the differences of opinion among the Romanians’ political leadership. This solidarity was often eroded by personal and group interests, as well as by political pragmatism. The latter was especially effective in determining an important segment of the Romanian nation to embrace the activist-governmental political orientation. Thus, the activity undertaken in the second half of the 19th century by a series of politicians such as Emanoil Gojdu, George Szerb, or Iosif Gall showed the Romanian public sphere that the solution offered by this orientation could bring significant benefits for the Romanian nation in Hungary. Although a considerable part of this public sphere would continually choose to ignore this solution and the benefits it accrued, it is certain that the collaboration with the central authorities in Budapest, on the basis of a moderate policy involving compromises from both sides, would result in numerous local-level accomplishments in the service of the Romanian nation.

A similar political conception had been espoused by Constantin Burdia, who had however radicalised his means of action given the political situation

³¹ “Hărțuiețile din Cameră,” *Gazeta Transilvaniei*, 270 (1906): 1.

³² Andreea Dăncilă, “Elite politice și culturale la începutul secolului XX în Transilvania. Aspecte din activitatea ziarului *Lupta* de la Budapesta,” *Annales Universitatis Apulensis. Seria Historica* 17/I (2013): 95–96.

witnessed by early 20th century Hungary, as the status quo favoured a partial eschewal of moderate views. Regardless of their unyielding differences, the objectives of the NRP and the Romanian pro-governmental leaders were much the same: both groups aimed to foster the development of the Romanian nation in Hungary. However, the means by which they envisaged the accomplishment of these objectives were resolutely different, and along these differences the Romanian public sphere also divided itself. Burdia's involvement in the *Romanian People* affair as well as the backlash Birăuțiu incurred attest to these issues. The Romanian governmental representative's intent to gain control over one of the most popular Romanian gazettes, which had starkly supported the NRP programme, and to transform it into a personal mouthpiece that could serve his own political and electoral aims were clear examples of the radicalisation of his views. At the same time however, these actions reflect a pragmatic political view, rarely encountered in national Romanian politics in Hungary. If one were to draw the bottom line, Burdia's actions had effectively managed to rescue from ruin both the *Romanian People* gazette and the homonymous printing press, two essential vehicles in the cultural and social development of the Romanian nation in Hungary. While not necessarily arguing that the purpose excuses the means, it can be stated that from a typological perspective, Constantin Burdia was closer to the modern notion of parliamentary service, in that he placed the local and regional interests of his county and constituency over those of the abstract concept of the nation. He attempted to serve his constituency in the state's highest legislative forum to the best of his ability, and according to his own views, and thus to accrue maximal benefits for his voters by making use of the instruments he wielded best: influence and personal ties with the central Hungarian authorities.

SENTIMENT NAȚIONAL ȘI PRAGMATISM POLITIC.
DEPUTATUL PARLAMENTAR CONSTANTIN
BURDIA ȘI "AFACEREA POPORUL ROMÂN"

Rezumat

Criza guvernamentală de la Budapesta din primul deceniu al secolului XX a influențat semnificativ viața politică a românilor din Ungaria Dualistă. Adoptarea activismului de către Partidul Național Român a determinat o serie de confruntări electorale între oameni politici români cu opțiuni diferite. Aderenții colaborării cu autoritățile centrale maghiare și cei ai PNR și-au disputat rolul de reprezentanți politico-parlamentari ai românilor din Transleithania. Partitura pe care presa românească a jucat-o, prin poziționarea sa, a fost una esențială. Studiul își propune prezentarea unui episod din această confruntare politică, având în centru una dintre principalele gazete românești ale vremii, *Poporul Român*.

PERSPECTIVE ASUPRA TEXTELOR MEMORIALISTICE ALE PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL ÎN BANAT

*Ionela-Felicia Moscovici**

Cuvinte cheie: memorie, memorialistică, Banat, Primul Război Mondial

Keywords: memory, memoirs, Banat, The first World War

Memorie vs. memorialistică

“Vorbește, memorie!”¹ Este o exortatie care nu mai poate fi ocolită. Ne rămâne să mai judecăm canonul căruia i se va supune această impație: din punct de vedere spațial – Banatului, la granița dintre Imperiul austro-ungar și România Mare, temporal – sfârșitului precar, fragil, al primului conflict mondial, la frontiera dintre război și pace, discursiv – reprezentărilor multiple ale trecutului individual sau colectiv.

Dacă “trecutul este prezentul istoricului”, iar intervalul zero, prezentul său de referință devine sfârșitul Marelui Război, pe care trebuie să-l gestioneze fără să fi avut o experiență directă și să-l trăiască empatic, atunci demersul specialistului nu va fi unul foarte comod.² Complexitatea re(constituirii) sau a re(construirii) trecutului traversează mai multe domenii, într-un spirit transdisciplinar: istoria culturală, antropologia istorică, istoria orală, istoria memoriei, făcându-se apel și la psihologie.

Un demers ca al nostru pledează pentru o revenire la sursele memorialistice, dând adesea cuvântul reprezentanților “generației de foc”³, martorilor oculari, observatorilor și contemporanilor acelor timpuri, privilegiind mărtu-

* Școala Gimnazială “Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca, str. Grigore Alexandrescu, nr. 16, email: ionela_moscovici@yahoo.fr

¹ Expresie împrumutată de la scriitorul rus Vladimir Nabokov, *Vorbește, memorie. O autobiografie rescrisă*, (Iași: Editura Polirom, 2008).

² François Bédarida, “Une invitation à penser l’histoire: Paul Ricoeur. La mémoire, l’histoire et l’oubli,” *Revue historique* 3, no. 619 (2001): 732.

³ Categorie de vârstă ce a împărtășit aceeași experiență fondatoare a unei identități comune. Stéphane Audoin Rouzeau, Olivier Forcade, “La société, la guerre, la paix: nouvelles

riile lor, pentru a putea lărgi paleta surselor interpretate și pentru a face față lacunelor documentare.

Astăzi sunt tot mai activi și mai vocali cei care susțin faptul că memoria reprezintă mai degrabă o construcție a trecutului, o reprezentare a sa, actualizată în permanență, decât o fotografie fidelă a acestuia⁴ sau matricea unui facsimil. Astfel, indiferent de momentul de raportare, trecutul este mereu reconstruit și refăcut de manieră autentică.⁵

În conturarea imaginii trecute a Banatului, surprinsă în malignitatea perioadei de sfârșit de război, ne-am cantonat, cu precădere, în lectura producțiilor memorialistice românești autohtone. Înainte de a ne asuma o răspundere criticabilă, ne vom lansa într-un scurt excurs. Excepție de la regula enunțată mai sus, fac jurnalul și corespondența generalului francez Berthelot, bine ancorat totuși în mediul românesc și bun cunoscător al realităților sale, și însemnările unor externi: I. G. Duca, Nicolae Iorga, Al. Vaida-Voevod, generalul Radu R. Rosetti, regina Maria etc. Chiar dacă nu aveau o legătură directă și permanentă cu spațiul bănățean, aceștia erau conectați la evenimente ce se petreceau aici, datorită informărilor din partea unor băștinași. De exemplu, Nicolae Iorga s-a interesat de evoluția provinciei sub ocupația sârbească de la scriitorul bănățean Cassian Munteanu⁶, iar Radu R. Rosetti a avut, în decembrie 1918, o întrevedere cu Caius Brediceanu referitoare la atitudinea de urmat în contextul diferendelor cu vecinii sârbi.⁷ Depozițiile actorilor menționați se dovedesc a fi veritabile instrumente de lucru, deoarece ei au avut un rol esențial în distribuția războiului purtat de români, au fost implicați direct în practica militară sau politică, cu repercursiuni asupra Banatului. În ciuda faptului că sunt telegrafiate, însemnările, notițele și corespondența lor conțin importante eșantioane de viață cotidiană, referiri la întâmplări ce se derulau în anticameră.

Deși aria-țintă este reprezentată de înțelegerea comportamentului elementului românesc și a formelor sale mentale, radiografierea sensibilităților unor generații, strămutate dintr-un imperiu multinațional în prăbușire într-o Românie Mare, totuși arealul bănățean nu trebuie privit în izolare. Demersul se înzestreață cu o analiză critică din zona alterității, căreia i se adaugă interpretările

problématiques, nouveaux objets,” *Histoire, économie et société* 2, no. 23, *La société, la guerre, la paix, 1911–1946* (2004): 169.

⁴ Alin Gavreliuc, *O călătorie alături de “celălalt”*. Studii de psihologie socială (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2002), 330.

⁵ Octave Debary, Laurier Turgeon, *Objets et mémoires* (Paris, Quebec: Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme et Presses de l’Université Laval, 2007), 6.

⁶ Nicolae Iorga, *Memorii. (Însemnări zilnice maiu 1917–mart 1920) Războiul Național. Lupta pentru o nouă viață politică*, vol. 2 (București: Editura “Națională” S. Ciornei, 1939), 139–140.

⁷ General Radu R. Rosetti, *Mărturisiri (1914–1919)* (București: Editura Modelism, 1997), 297.

și notele militarilor francezi despre Banat, ca instanțe neutre, detașate. Atunci când este posibil, în reconstituirea stărilor de spirit și ale atitudinilor de la sfârșitul conflictului este necesar și un apel la materialele fragmentare ale celorlalte naționalități. Acestea sunt opere destul de rare, constituind mai degrabă excepții față de producțiile memorialistice românești.

Evaluarea se desfășoară pe două circuite memoriale: unul rezultat dintr-o căutare proprie și o ambiție voluntară, dintr-un filtru interior al protagoniștilor (jurnalele, memoriile, amintirile), celălalt parcurs fiind produsul unei exigențe și a unei provocări exterioare: răspunsuri ce trebuiau construite pe baza chestionarului profesorului Nicolae Ilieșiu. Cea de a doua cale are la bază ancheta sociologică, chestionarul fiind un instrument de evaluare a atitudinilor.⁸

Pentru Nicolae Ilieșiu efortul de restabilire a faptelor îmbracă forma documentării, astfel că în locul propriei mărturii, monodice, vom avea parte de una colectivă, polifonică. Din propria experiență au luat naștere întrebările, la care nu se hazardează să răspundă singur, probabil incomplet, nesatisfăcător, ci stârnește rememorarea altora, îi provoacă pe cei mulți, anonimi, adevăratele victime ale istoriei, ale căror mărturii vor converge spre o imagine mai completă, mai amplă, mai complexă. Tehnica de exploatare a acestor mărturii, amintiri o reprezintă interpretarea comparativă, prin aplicarea aceleiași grile, trimiterea aceluiași chestionar în toate satele și comunele. Această adevărată “parcelare” a efortului științific se modelează pe harta întregului Banat, cartografiind regiunea pe comitate: Timiș-Torontal, Caraș, Severin. Originale se păstrează doar pentru cel din urmă comitat, însumând 220 de dosare, cu unul sau două chestionare, pentru celelalte două comitate există doar o prelucrare a lor⁹, Nicolae Ilieșiu oferindu-ne “o memorie de împrumut”, o mărturie scrisă la “a doua mână”.

“Stimate Domn,

Încă din luna iunie 1934, am făcut următorul apel:

Intenționez să prezint în lumina adevărului Banatul, în anul 1918. Acest an, cu frământările lui din toamnă, când au căzut mulți fii de ai noștri, uciși de furia foștilor asupritori, – a fost încoronat cu măreața adunare de la Alba-Iulia.

Mă adresez deci, tuturor intelectualilor din Banat: preoți, învățători, notari, țărani, cărturari să binevoiască a-mi trimite un cuprinzător istoric al comunei, în anul 1918. Care a fost spiritul populației în anul 1918? Cum era pregătit poporul pentru marele eveniment? Diferite manifestațiuni naționale ale comunei. Un tablou despre morții

⁸ Carmen Albert, *Cercetarea monografică în Banat (1859–1948)* (Reșița: Editura Modus PH, 2002).

⁹ Nicolae Ilieșiu, *Monografia istorică a Banatului. Județul Caraș*, ed. Dumitu Țicu (București: Editura Mica Valahie, 2011), 11–13.

comunei în războiul 1914–1918. Cum s-a manifestat entuziasmul românilor, veniți acasă de pe front, în toamna anului 1918? Ce au făcut trupele gardiste maghiare cu populația românească a comunei?

Evenimentele întâmplăte în comună sub ocupația sârbească.

Cu un cuvânt, tot ce poate fi interesant și adevărat, din evenimentele anului de mântuire a poporului românesc bănățean. Se va cerceta arhiva primăriei și se vor trimite copii de pe actele importante din 1918.

Nu mă îndoiesc că în această strădanie a mea voi fi sprijinit de toți aceia cărora m-am adresat.

Timpul trece, noi îmbătrânim, iar evenimentele de acum 16 ani încep să se uite. Tocmai de aceea vreau să le fixăm pentru posteritate, așa cum au fost și să dovedim că noi românii din Banat, ne-am adus din belșug și tributul de sânge pentru înfăptuirea României de azi.

Mulți dintre bunii noștri români mi-au răspuns, mulți nu, iar alții mi-au dat răspunsuri vagi, de mântuială, cu “nu” ori “da”, scurte, nelămurite. Aceste răspunsuri, m-au îndemnat să fac chestionarul alăturat, rugând pe toți cari îl primesc să-mi răspundă cu toată obiectivitatea și serozitatea.

Apelez insistent la toți bunii bănățeni să-mi dea sprijinul necesar, pentru a putea face istoricul evenimentelor din Banat din 1918, așa cum trebuie și cum mi-e și intenția. Notez că lucrarea e în curgere, în stadiu avansat. Unele comune sunt aproape terminate. Timișoara, luna august 1935”.¹⁰

S-au succedat două apeluri: unul în iunie 1934, iar un altul în august 1935. În lipsa unor răspunsuri satisfăcătoare, cel de al doilea chestionar structu-rează întrebările deschis, schematizând relațiile de cauzalitate și urmarea lor logică: purtarea autorităților maghiare cu populația în timpul războiului a determinat într-o bună măsură comportamentul românilor la întoarcerea de pe front¹¹, înființarea gărzilor naționale române a avut parte de o replică din partea maghiarilor: prin înființarea de gărzi maghiare, prin maltratări și dife-rite abuzuri¹², participarea la Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia sau

¹⁰ Muzeul Banatului Timișoara (în continuare MBT), fond *Nicolae Ilieșiu*, chestionar.

¹¹ Ibid., întrebările 3 și 4 din chestionar: 3. “Cum s-au purtat autoritățile maghiare cu popu-lația în timpul războiului (1914–1918)? Cine a fost internat, pus sub pază politică, șicanat? cu numele, data de când până când, cine a fost trădător al romanismului? rechizițiile făcute etc.(se va trimite copia unui act de punere sub pază politică, internare).”; 4. “Cum s-a manifestat entu-ziasmul romanilor veniți acasă de pe front în toamna anului 1918? (La cine s-au făcut spargerii, devastări, jafuri, omoruri, cu numele și amănunțit).”

¹² Ibid., întrebările 6 și 7 din chestionar: 6. “S-a înființat în comună garda națională română? Cine a fost comandantul? Din câte persoane (cu numele) s-a compus garda și cât timp a funcțio-nat? (Se va trimite copie de pe actele gărzii și amintiri scrise luate de la comandant ori alți mem-bri ai gărzii).”; 7. “Ungurii n-au înființat garda lor maghiară? Dacă da, cum s-a purtat această gardă, cât a stat în comună, pe cine a maltratată sau ucis (cu numele)? Sau dacă n-au avut gardă, n-au fost trimise trupe maghiare dintr-un oraș învecinat, să ucidă pe români?”

motivele neparticipării¹³, retragerea autorităților maghiare a coincis cu implementarea administrației românești¹⁴, ocupația sârbească, un act secvențial, a antrenat sosirea trupelor franceze și încropirea unei misiuni militare de pacificare¹⁵, tributul de vieți omenești și păstrarea memoriei de către comunitatea locală.¹⁶

Folosindu-se de acest număr important de indicatori, Nicolae Ilișiu surprinde anii 1918–1919 la nivelul a trei dimensiuni: individual-familial (participanții la Marea Adunare, eroii, reduși adesea la inscripția nominală din tabele sau de pe monumente, troițe), în interiorul grupului (gărzile naționale, soldații demobilizați etc.), dar și colectiv (comunitatea suportând rechiziții, abuzuri, participarea la diverse activități: târg, jafuri, devastări etc.)

“Rămâne să examinăm ce anume face din travaliul memoriei, al inteliecției – de la schemă la imagine – sau al invenției unui efort – proiecția imaginii din care se obține reprezentarea, adică dificultatea al cărei semn este jena resimțită sau întâlnirea unui obstacol, în sfârșit, aspectul propriu-zis temporal de încetinire sau de întârziere”.¹⁷ Astfel Constantin Lungu, brigadier silvic, însoțește chestionarul despre Feneș de o scurtă notă, în care justifică lipsa de acte doveditoare, care să întărească mărturia sa, să o valideze și să o autentifice, prin faptul că nu avea acces la statistici și documente, și disculpă întârzierea cauzată de colectarea dificilă a datelor. Dificultatea a reprezentat-o lipsa de interes a primarului pentru completarea chestionarului.¹⁸

Dorința de a reda evenimentele conform cerinței chestionarului lui Nicolae Ilișiu este declinată de contraponderea memoriei, uitarea: “Ne-au rămas puține dovezi din timpurile nu îndepărtate ale anului 1918 și mai ales despre activitatea gărzilor naționale și consiliilor naționale române. Se uită marile evenimente ale

¹³ Ibid., întrebarea 8 din chestionar: “Cine a luat parte la adunarea de la 1 Dec(embrie) 1918 de la Alba-Iulia? (Se va spune cu numele și peripețiile prin cari au trecut delegații). Dacă n-a luat parte nimeni, se va spune motivul de ce n-au putut merge.”

¹⁴ Ibid., întrebarea 9 din chestionar: “Cum s-a făcut retragerea autorităților maghiare (notar, jandarmi, primpretor etc.) și introducerea stăpânirii românești?”

¹⁵ Ibid., întrebarea 10 din chestionar: “Ocupațiunea sârbească de când și până când a ținut? Cum s-au purtat Sârbii în comună? (Bătăi, rechiziții, brutalități, internări, deportări etc.)”

¹⁶ Ibid., întrebările 11 și 12 din chestionar: 11. “Morții din războiul din 1914–1918 (un tablou despre cei căzuți în front, spitaluri ori morți acasă în urma rănilor din război). Se va da un tablou cu regimentul unde a servit, frontul unde a căzut și gradul avut în armată.”; 12. “Au eroii căzuți în război monument în comună? Cine l-a ridicat, când, pe ce cheltuială și care e inscripția de pe monument? Cine se îngrijește de ținerea în bună stare a monumentului?”

¹⁷ Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea* (Timișoara: Editura Armacord, 2001), 47, *apud* Henri Bergson, *L'Énergie spirituelle, Essais et conférences* (Paris: Éditions Félix Alcan, 1919), 941–954.

¹⁸ MBT, fond Nicolae Ilișiu, dosar 81 Feneș, 18, 20.

anului de mântuire”.¹⁹ Imposibilitatea de a face apel la evenimente petrecute în toamna anului 1918 și de a merge pe firul amintirii cu aproximativ douăzeci de ani în urmă, dificultatea de a reactiva acel trecut se datorează unui transfer în câmpul uitării a unor fapte banalizate, lipsite de prea mare importanță: “s-au obișnuit cu furturi mai mici, care azi nu să mai cunosc, trecând uitării”.²⁰

Pe de altă parte nu doar evenimentul, întâmplarea insolită se imprimă și se reflectă în memorie, ci și locurile. Astfel Cornelia Brediceanu aflată în vizită în Italia în primăvara anului 1919, notează în jurnalul său: “trecem peste podul unde a servit Caius”, cu referire la podul de peste Piave, unde a fost concentrat fratele său.²¹ Astfel, familia va prelua povestirile de război ale soldatului din încercarea de a-și asuma evenimentul, de a prelua din trăirile și suferința sa, reținând cu prisosință detaliile, locațiile, personajele. Selecția operată la nivel memorialistic de cei care trăiesc războiul ascultându-l, va depinde de ceea ce li se prezintă, va fi o copie nu foarte fidelă după original.

Identitatea textelor memorialistice

În momentul în care memoria caută ca ipostază de supraviețuire o formă materială, scrisă, uzitând de consemnări și acumulări pregătitoare, ia naștere memorialistica. Aceasta pare să fie o categorie de graniță, la întâlnirea dintre istorie (suportul, vocația de document) și literatură (efectele estetice).²² Genul istorico-literar al memorialisticii se remarcă prin caracterul confesional și autentic, “eram acolo”²³, naratorul fiind prezent la suprafața narațiunii, și prin profilul experienței, abordând evenimente brutale, de răscruce, care au fost însă trăite și asumate. Din acest pact cu istoria, documentul ca suport, evenimentul ca alibi, ca subiect, se consolidează, se autentifică mărturisirea, confesiunea. Povestitorul este în același timp protagonistul, cel care a văzut și a asistat, a simțit și a înțeles, a reținut, iar după un timp a uitat, pentru ca mai târziu să își reamintească și să re trăiască.²⁴

Sursele unui astfel de demers, care stârnește sentimente, sensibilități și

¹⁹ Ibid., dosar 47 *Cornea*, 8.

²⁰ Ibid., dosar 131 *Nevricea*, chestionar 1.

²¹ Cornelia Blaga-Brediceanu, *Jurnale 1919, 1936–1939, 1939–1940, 1959–1960* (Cluj-Napoca: Editura Humanitas, 2008), 26.

²² Silviu Iosifescu, *Literatura de frontieră* (București: Editura Enciclopedică Română, 1971), 29.

²³ Ricoeur, *Memoria, istoria*, 178.

²⁴ Charlotte Lacoste, “L’invention d’un genre littéraire: Témoins de Jean Norton Cru,” în *Textol*, Revue électronique publiée par L’Institut Ferdinand de Saussure 3, vol. 13, (2007). Consultat la 13.05.2018, http://www.revue-texto.net/Inedits/Lacoste/Lacoste_L-invention%20d-un%20genre.pdf

dezlănțuie acțiuni de răscolire a amintirilor, de rememorare, de comemorare, sunt producțiile memorialistice publicate sau stocate ca materialele arhivistice și muzeistice: amintiri, memorii, jurnale, corespondență, chestionare. Putem avea astfel acces la avatarurile acelor ani și la amprenta lor lăsată asupra oamenilor, la consemnările acelor care au urmat dezideratul lui Petru Nemoianu: “Ar trebui ca, cei care am luat parte la aceste evenimente, să contribuim fiecare cu crâmpa din sufletul și viața sa, și numai apoi să credem că am lăsat un tablou fidel al avântului generației de astăzi”.²⁵ Imperativul “trebuie să...” vine din teama de a nu uita.

În funcție de identitatea generică a textelor memorialistice, acestea pot fi încadrate după cum urmează:

– ciclul amintirilor și al memoriilor: Caius Brediceanu, *Amintiri din viața mea*²⁶; Petru Talpeș, *Amintiri*²⁷; Iosif Coriolan Buracu, *Amintiri*²⁸; Octavian Furlugeanu, *Amintiri*²⁹; Coriolan Băran, *Amintiri personale asupra unor momente în legătură cu actul Unirii din anul 1918*³⁰; Coriolan Băran, *Repere asupra vieții, memorii*³¹; Nicolae Badiu, *Aduceri aminte*³²; Emil Botiș, *Amintiri (1904–1984)*³³; Nicolae Iorga, *Memorii*; I. G. Duca, *Memorii. Războiul, partea a doua (1917–1919)* etc.

Ne amintim cu un scop anume. Iată motivația lui Petru Talpeș: “M-am hotărât la bătrânețe să scriu amintirile ce mi-au mai rămas în memorie, nu pentru a fi publicate, neavând valoare literară, nici istorică, ci pentru a rămâne în familie pentru copiii, nepoții sau strănepoții care, auzind că au avut un bunic care a participat ca ofițer de rezervă în cele două războaie mondiale, vor fi curioși să afle prin ce am trecut și ce experiențe am câștigat într-o viață trăită în cele două cataclisme și în perioada dintre ele și după ele, până la data când va sosi ceasul să părăsesc acest pământ și să trec “dincolo”, într-o lume în care

²⁵ Petre Nemoianu, *Corpul voluntarilor români în Rusia* (Lugoj: Tipografia “Națională”, 1921), 31.

²⁶ Caius Brediceanu, *Amintiri din viața mea* (Lugoj: Tipografia “Corvin”, 1936); Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, eds., *Marele Război în memoria bănățeană 1914–1918*, vol. 1 (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012), 473–482.

²⁷ Petru Talpeș, *Amintiri* (Timișoara: Editura Mirton, 2008).

²⁸ Preot Iosif Coriolan Buracu, *Amintiri* (Timișoara: Editura Învierea–Episcopia Timișoarei, 2007); Leu, Bocșan, *Marele Război*, 515–560.

²⁹ Leu, Bocșan, *Marele Război*, 739–807.

³⁰ Ibid., 265–292.

³¹ Coriolan Băran, *Repere asupra vieții. Memorii* (Arad: Editura Universității “Vasile Goldiș”, 2009); Leu, Bocșan, *Marele Război*, 179–264.

³² Leu, Bocșan, *Marele Război*, 145–153.

³³ Emil Botiș, *Amintiri (1904–1984)* (Timișoara: Editura Marineasa, 2006); Leu, Bocșan, *Marele Război*, 391–408.

imensa majoritate a oamenilor de pe această planetă o cred ca parte normală a sălășluirii sufletului uman și în care, cu vremea, vor trece și ateii și materialişti din prezent și viitor...”³⁴

Scopul declarat al acestei lucrări îl reprezintă dorința ca urmașii să își construiască, prin intermediul amintirilor sale, o legătură cu trecutul în care tatăl, bunicul sau străbunicul a fost unul dintre protagoniști. Pentru Petru Talpeș, a povesti înseamnă a nu uita. Textul are vocația de a fi un fel de sursă filmică, cu negată valoare literară sau istorică, păstrată în sipetul familiei, cu difuzare intergenerațională și circuit închis. Amintirile devin astfel punct de referință, punte între două perspective de analiză: trecutul, ca prezent al povestitorului, viitorul, ca prezent al descendentului. Postulează o cunoaștere dinspre particular, spre general, respectiv integrarea trecutului personal – viața marcată de excepțional – în “marea istorie” – războaiele mondiale cu o raportarea clasică: perspectiva anterioară, cea simultană, “sur le vif”, și cea post.

Amintirile preotului Coriolan Iosif Buracu au fost publicate după ce fiii acestuia au urmat din punct de vedere moral, al dragostei de neam și al forței exemplului, un parcurs similar cu al părintelui lor. Răspunsul fiilor la viața părintelui lor: “Mă străduiesc să nu fiu decât un simplu executor al unui testament spiritual și, în lumina unor porunci morale, îmi asum dreptul la rostirea unor cuvinte de aducere aminte. Nu știu dacă a fost în folosul nostru, al celor opt copii care au trecut pragul maturității, povara unui asemenea testament, care ne-a obligat la un mod de viață, nu întotdeauna ușor de înfăptuit. (...) Depun semnătură, sub mărturia de mai sus, în numele celor trei fii ai părintelui Coriolan I. Buracu, aflați încă în viață: Alexandru, Tudor și Mihai”³⁵. Astfel amintirile preotului și experiențele sale personale s-au reflectat în viața urmașilor săi, moștenirea faptelor sale sub forma “testamentului spiritual” și-au găsit unitatea și continuitatea în existența urmașilor.

– ciclul jurnalelor: generalul Henri Mathias Berthelot, *Jurnal și corespondență 1916–1919*; generalul Radu R. Rosetti, *Mărturisiri (1914–1919)*, Maria, regina României, *Însemnările zilnice (decembrie 1918–decembrie 1919)*; Filaret Barbu, *Jurnal de adolescent (1918–1920)*³⁶ etc. Jurnalul, fiind o reuniune de însemnări despre evenimente trăite de propria persoană, nu ia în considerare perspectiva unui alt cititor în afara sinelui, fiind astfel din start investit cu un coeficient de veridicitate și autenticitate. Fiind o scriere subiectivă, fragmentată, jurnalul nu are decât o singură perspectivă a relatării, cea a prezentului unic.

³⁴ Talpeș, *Amintiri*, 7.

³⁵ Buracu, *Amintiri*, 168.

³⁶ Filaret Barbu, *Jurnal de adolescent (1918–1920)* (Timișoara: Editura Eurostampa, 2003); Leu, Bocșan, *Marele Război*, 155–177.

Paul Ricoeur încadrează această categorie a jurnalelor în categoria scrierilor care se folosesc ca și “conector între timpul trăit și timpul universal”³⁷

– ciclul producțiilor hibride, derutante, între genul istoriografic și cel memorialistic. Autorul, aflat în vârtoarea evenimentelor, prezent acolo unde se plămădea și se scria istoria, își sprijină relatările, reconstituind evenimintele la care a fost martor, pe baza documentelor păstrate în arhiva personală.³⁸ Putem aminti ca exemple: Gheorghe Neamțu, *Activitatea Consiliului Național Român din Caransebeș. Noiembrie 1918–august 1919. Amintiri și documente*³⁹; Pompiliu Ciobanu, *Unirea Banatului și încorporarea Timișoarei la România Mare*⁴⁰, Ion Clopoțel, *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România Mare*⁴¹; Ioan Rusu-Abrudeanu, *România și războiul mondial. Contribuții la studiul istoriei războiului nostru*⁴² etc. Toate aceste lucrări au fost publicate în perioada interbelică.

Măsura motivației derutante ne-o oferă Ion Rusu-Abrudeanu, în prefața cărții sale. Autorul își revendică în același timp dimensiunea obiectivă a lucrării, prin selectarea și stocarea unui material documentat, dar și latura subiectivă: propriile percepții și reprezentări ale sufletului și minții sale, așa cum au fost interiorizate și asumate de el însuși, influențat de țelul unității naționale. Cartea sa nu emite pretenții de exhaustivitate și nici de adevăr absolut, lăsând loc oricând reevaluărilor.

“... lucrarea aceasta nu are absolut nicio pretenție literară și nici a ultimului cuvânt în materie de adevăr istoric. Ea conține descrierea unei serii de evenimente așa cum ele s-au înfățișat și cristalizat prin prisma minții și sufletului meu, vecinic agitate de mirajul idealului național și de luptele eroice duse pentru realizarea unității naționale a tuturor românilor.

Singura mea dorință a fost și este să pun la îndemâna viitorilor scriitori,

³⁷ Paul Ricoeur, *Temps et récit*, vol. 3, *Temps Raconté* (Paris: Éditions Seuil, 1985), 189.

³⁸ Valeriu Leu, “Memorialistica românească din Banat referitoare la Primul război mondial și Unirea din 1918,” în Smaranda Vultur, ed., *Banatul din memorie, Studii de caz* (Timișoara: Editura Marineasa, 2008), 291.

³⁹ Gheorghe Neamțu, *Activitatea Consiliului Național Român din Caransebeș (nov. 1918–aug. 1919). Amintiri și documente* (Caransebeș: 1927); Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Mihaela Bedecan, eds., *Marele Război în memoria bănățeană 1918–1919*, vol. 3, (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2015), 421–490.

⁴⁰ Pompiliu Ciobanu, *Unirea Banatului și încorporarea Timișoarei la România Mare, Date istorice adunate de dr. Pompiliu Ciobanu* (Timișoara: Tipografia “Ateneu”, 1934); Leu, Bocșan, *Marele Război*, 561–616.

⁴¹ Ion Clopoțel, *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România* (Cluj: Editura Revistei “Societatea de Măine”, 1926).

⁴² Ion Rusu-Abrudeanu, *România și războiul mondial. Contribuții la studiul istoriei războiului nostru* (București: Editura Librăriei SOCEC & comp., 1921), 5

care se vor încumeta să facă adevărata istorie critică a războiului nostru de întregire națională, un material cât mai vast și mai bine documentat.

Întrucât acest gând cinstit al meu se va îndeplini, fie chiar într-o măsură cât de modestă, dar desigur prețioasă pentru stabilirea adevărului istoric, lucrarea de față își va fi atins cu prisos ținta”.⁴³

Dacă ar fi să creăm o hartă temporală a producțiilor memorialistice am distinge trei perioade: cea interbelică, cea comunistă și cea post-revoluționară.

Profilul purtătorului de memorie

În a desluși portretul acestui subiect ordonator și deținător de răspunsuri, putem porni în mod intuitiv de la definiția generică a cuvântului *martor*: persoană care asistă sau a asistat la o întâmplare, la o discuție, la un eveniment etc. și care poate relata sau atesta cum au decurs faptele.⁴⁴ Atenția noastră este acaparată de materializarea narativă a mărturiilor. Cel care își redactează memoriile sau își înscrie amintirile despre război din perspectiva unei prezențe implicate sau a unei participări pasive, nu este altcineva, decât purtătorul memoriei celui eveniment excepțional, el însuși o marcă a trecutului. Martorul este o persoană care reconstituie și reconstruiește “într-o manieră autentică” trecutul.⁴⁵

Efortul presupus de recuperare a trecutului îndepărtat impune precauție în ceea ce privește receptarea mesajului transmis de martorul istoric, căruia, adesea, i se reproșează “lipsa de inteligibilitate istorică a evenimentului”.⁴⁶ Aceasta se datorează în principal fragilității mărturiilor, oamenii având tendința de a supraestima capacitățile lor perceptive, de a fi mai receptivi la alte versiuni ale faptelor, cum ar fi cele plămădite din zvonuri sau consemnate în presă, decât la cele la care au participat.

Astfel, în demersul său de realizare a chestionarului, Nicolae Ilișiu descrie, din precauție, ceea ce așteaptă de la observatorii evenimentelor, enunțând scopul: “Intenționez să prezint în lumina adevărului Banatul, în anul 1918”; modalitatea de realizare: exigența unei profesii de sinceritate din partea respondentului: la “chestionarul alăturat, ... toți cari îl primesc, să-mi răspundă cu toată obiectivitatea și serozitatea”; cât și forma: relatarea se va baza pe un

⁴³ Ibid., 5.

⁴⁴ *Dicționarul explicativ al limbii române (DEX '98)* (București: Editura Academiei Române, Institutului de Lingvistică “Iorgu Iordan”, 1998), s.v. *martor*.

⁴⁵ Maurice Bloch, “Mémoire autobiographique et mémoire historique du passé éloigné,” în *Enquête 2, Usages de la tradition*, (1995): 62, Consultat la: 26.05.2018, www.enquete.revues.org/document309.html.

⁴⁶ Danièle Voldman, “Dulong Renaud, Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l’attestation personnelle,” *Vingtième siècle. Revue d’histoire* 1, 63, (1999): 185–186.

probatoriu.⁴⁷ “Se va cerceta arhiva primăriei și se vor trimite copii de pe actele importante din 1918”.⁴⁸

De preferat ar fi fost ca scopul declarat al chestionarului să urmărească doar convingerile (certitudinile epocii respective, determinate de orizontul de așteptare de atunci)⁴⁹ și percepțiile (imaginile sub forma unor crochiuri), întrucât postulatul adevărului, prin esența sa de certitudine absolută, intangibilă, poate fragmenta, restricționa și cenzura relatarea.

Pe de altă parte, povestirea prinde formă și se încheagă numai atunci când martorul este convins de cele întâmplate, întrucât el însuși trebuie să convingă, să dea asigurări că într-adevăr lucrurile așa s-au petrecut. În chestionarele trimise, unii preoți autentifică cele relatate. Este cazul parohului Ioan Alexandrescu din Breazova: “Comuna de sub păstorirea mea, nefiind direct atinsă de focul beligeranților, m-am silit a scria numai lucruri adevărate”⁵⁰ și cel al lui Pantelimon Domil din Buceșnița: “Mi-am luat voie de a le arăta după cum au fost starea faptică, neascunzând nimic ce ar fi fost poate de alt interes”.⁵¹

Nesiguranța și timiditatea de a gestiona propriile amintiri, în fața adevărului reclamat de realizatorul chestionarului, a determinat inhibarea și tăcerea unora dintre martori, răspunsul evaziv și precaut al altora sau împărtășirea propriu-zisă a convingerilor. “Mulți dintre bunii noștri români mi-au răspuns, mulți nu, iar alții mi-au dat răspunsuri vagi, de mântuială, cu “nu” ori “da”, scurte, nelămurite”.⁵²

Prin ordonarea întrebărilor la care trebuia să se răspundă, Nicolae Ilieșiu devine un fel de coautor al relatării despre trecut. Astfel martorul, căruia i se solicită consemnarea de evenimente, se lasă în voia celui căruia iscodește, depinzând mai mult de acesta din urmă, decât de propria lui persoană⁵³. Un astfel de exemplu îl oferă *Anexa la chestionarul comunei Dragomirești, Județul Severin*, realizată de preotul paroh ortodox român, pe 21 iunie 1939. “Cu privire la evenimentele anului 1918, subsemnatul cu onoare vă pot comunica următoarele⁵⁴: (...). Aceste date le pot dar rugându-vă a le da dumneavoastră forma și înțelesul convenit după părerea dumneavoastră, servind aceste date ca un schelet, pe carele istoricul dibaci îl va îmbrăca”.⁵⁵

⁴⁷ Yves Mausen, Thomas Gomart, “Témoins et témoignages,” *Hypothèses*, Publications de Sorbonne 1, (1999): 72.

⁴⁸ MBT, fond Nicolae Ilieșiu, chestionar.

⁴⁹ Mausen, Gomart, “Témoins et témoignages,” 74.

⁵⁰ MBT, fond Nicolae Ilieșiu, dosar 25 Breazova, 6.

⁵¹ Ibid., dosar 29 Buceșnița, 5.

⁵² Ibid., chestionar.

⁵³ Mausen, Gomart, “Témoins et témoignages,” 73.

⁵⁴ MBT, fond Nicolae Ilieșiu, dosar 68 Dragomirești, 6.

⁵⁵ Ibid., 9.

În aceste condiții se întrevade ca fiind imperioasă o anchetă “asupra condițiilor sociale ale mărturiei”⁵⁶, cu cel puțin două puncte de ancorare: momentul de referință în contextul evenimentului relatat și momentul evocării, încărcat cu o zestre nouă de percepții și transformări. Astfel evenimentul neobișnuit, traumatizant (demobilizarea, ocupația sârbească, violențele de la sate) este integrat în istoria excepțională, traumatică (sfârșitul Marelui Război). Se configurează în acest sens două nivele de lectură: cel al contactului direct, brutal, și cel al contactului indirect, atenuat de trecerea timpului.⁵⁷

Spațiul temporal, cuprins între eveniment și momentul redactării memoriilor, amintirilor, al procesului rememorativ, reunește de la doar câțiva ani pentru unii, la zeci în alte cazuri, și poate fi definit prin două elipse. Prima este cea care curpinde sfârșitul războiului și proiecția sa imediată, instantaneele imprimate ad-hoc între entuziasm și aprehensiune. I se succede, într-o manieră discontinuă ce ține de profilul afectiv al fiecărui individ, cea a anilor de reconstruire a memoriei în raport cu prezentul lung (Banatul ciuntit, sacrificat de cei mari, nearmonizarea regională în contextul României reîntregite, nejustificatul complex provincial⁵⁸, estomparea diferențelor și uitarea pozitivă a discordiei și a divergențelor pentru o bună conviețuire cu vecinii). În momentul redactării, a așternerii pe hârtie a experienței, cele două elipse se suprapun, cele două memorii se înfruntă, pe de o parte flash-urile îndepărtate, și pe de alta conținuturile îmbogățite cu informații detașate din prezent. Acestui efort i se suprapune pelicula unei trăiri post-memorale, cea a prezentului scurt, al redactării.

De o mare importanță sunt și chipurile diversilor mărturisitori, de diferite niveluri sociale și culturale⁵⁹: soldați reveniți de pe front sau din prizonierat, țărani sau muncitori, intelectuali ai satelor, ziariști sau oameni politici, generali - unghiul și poziția de pe care se realizează travaliul asupra percepțiilor pentru a fi transformate în amintiri, la care se recurge în reflecțiile memoriale.

Valoarea de document a memoriilor și amintirilor poate fi probată, luată în considerare numai în urma confruntării cu alte surse. Studiarea istoriei Primului Război Mondial în Banat va avea în vedere articolele din presa vremii locală, națională, externă; documentele oficiale ale vremii recuperate din arhive sau puse la îndemână de corpusurile deja publicate, rapoartele diferiților observatori, notele ofițerilor francezi rezultate în urma activității misiunii militare franceze în Banat și a interferenței polilor decizionali: Armatele Aliate din Orient, Armata franceză din Orient și Armata Dunării.

⁵⁶ Voldman, “Dulong Renaud,” 185–186.

⁵⁷ Leu, *Memorialistica românească*, 288.

⁵⁸ Nicolae Bocșan, “Memoria bănățeană a Marelui Război și a Unirii cu România,” în Leu, Bocșan, *Marele Război*, 33–36.

⁵⁹ Leu, *Memorialistica românească*, 288–293.

OUTLOOK ON I WORLD WAR MEMORIALS IN THE BANAT

Abstract

Confronted with numerous documentary lacunas so far, the First World War history in the Banat benefit of the valuable sources consisting in remembrances, war memoirs and front diaries these last years. Reconstituting of the individual's memory in the Banat as part of the collective memory became possible both due to the dear departed historians Valeriu Leu and Nicolae Bocşan whose research was carried on by Mihaela Bedecan, and to a large corpus of the Great War memoirs editing.

Thus the mechanism of the conflict remembrance transmission might be detected, the authors' profile, their social-cultural and national or regional heritage might be studied; also the politic bearings might be quantified, and the historic time of remembering or commemorating analyzed. The complexity of the war memoirs (re)constituting or (re) building is but a challenge for a historian as there are more fields to be passed in a interdisciplinary spirit: history of culture, historic anthropology, oral history, history of memory, and last but not least, psychology.

JURNALELE DE RĂZBOI ALE BĂNĂȚEANULUI BANEU SVETOZAR, PARTICIPANT LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Mihaela Elena Stana, Carina-Ana Babeu***

Cuvinte cheie: jurnal de război, prizonier, Crucea Roșie, armata austro-ungară, front

Keywords: war diary, prisoner, Red Cross, Austro-Hungarian army, front

Prezența memorialisticii în studiile istorice indică o nouă direcție de cercetare ce vizează în primul rând factorul uman, sensibilizarea și empatizarea cu cititorul. Interviuurile, scrisorile, jurnalele, amintirile directe sau indirecte ale urmașilor, reflectă o viziune subiectivă, emoție, sentimente ce dau viață evenimentelor. În acest fel, memoria individuală contribuie la construirea unei memorii colective.¹

În acest context, spațiul bănățean din perioada Primului Război Mondial începe să prindă contur și să se dea culoare evenimentelor petrecute. Se delimitează două tabere: cea a participanților la război și a celor din spatele frontului, a celor rămași acasă. Trăirile, sentimentele, experiențele reprezentanților celor două tabere sunt dezvăluite prin intermediul scrisorilor. Dacă în scrisorile participanților la război apar imagini legate de momentul plecării pe front, traseul parcurs, participarea la lupte, prăpădul războiului, hrana puțină, condițiile din spitale, teama de moarte, dorul de casă, dorința de pace, în scrisorile celor rămași acasă predomină transmiterea unor mesaje optimiste și încurajatoare. Însă, punctul comun al scrisorilor era speranța revederii.

În cadrul Serviciului Județean Timiș al Arhivelor Naționale se păstrează Fondul personal Baneu Svetozar, alcătuit din jurnale de război și corespondență cu familia și prietenii. Informațiile oferite de cele trei jurnale, în format A5,

* Liceul cu Program Sportiv Banatul, Timișoara, e-mail: mihaelastana22@yahoo.com

** Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, Caransebeș, Calea Timișoarei, nr. 74, e-mail: carina_babeu@yahoo.com

¹ Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, *Marele Război în memoria bănățeană 1914–1919*, vol.I (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012), 9.

copertate cu carton, scrise cu cerneală neagră și albastră, în limbile germană și maghiară, îl surprind pe Baneu Svetozar în trei ipostaze: cea de militar, ofițer în armata austro-ungară, de prizonier în Rusia și de voluntar cu grad de locotenent în Corpul Voluntarilor Români, ulterior în Legiunea Română de Vânători Transilvăneni și Bucovineni, cu grad de sublocotenent.

Baneu Svetozar s-a născut în localitatea Dubești, jud. Severin, în data de 1/13 februarie 1890, fiul preotului român ortodox din localitate, Eliseu, și al Iulianei Baneu. Înainte de declanșarea războiului a funcționat ca notar în localitatea Bethausen, județul Severin. La începutul Primului Război Mondial, la 24 de ani a fost încorporat în armata austro-ungară. În anul 1915 ajunge prizonier în Rusia. La 24 septembrie 1918, Baneu Svetozar a intrat în Corpul Voluntarilor Români, cu gradul de locotenent, având funcția de casier al Regimentului nr. 1 Horia. În 1918, Corpul Voluntarilor Români se reorganizează, înființându-se Legiunea Română de Vânători Transilvăneni și Bucovineni, cu grad de sublocotenent. În anul 1920, Baneu Svetozar a fost repatriat, fiind încadrat la Primăria Municipiului Timișoara ca ofițer al Stării Civile. Până în anul 1936 a fost comandant al Corpului Pompierilor Voluntari.

Cele trei jurnale de război cuprind perioadele: decembrie 1914-aprilie 1915, ianuarie 1916-iulie 1917, octombrie-decembrie 1917 și oferă date importante despre momentul plecării soldaților pe front, traseul parcurs, hrana, îmbrăcăminte, condițiile meteo, confesiunile soldaților, corespondența cu familia, descrierea luptelor, prizonieratul ș.a.

Momentul plecării soldaților pe front surprinde stările emoționale ale militarilor și familiilor lor, transformarea voioșiei în descumpănire, supărare, tăcere, resemnare. Muzica orchestrei nu reușea să acopere tristețea tinerilor. Fluieratul trenului provoacă tăcerea și resemnarea celor prezenți, soldați și familii deopotrivă. “O fluierătură și trenul se pornește! Toată lumea tace pentru un moment. Gândul se abate, cine știe în ce direcție! Se aude doar hurelul monoton al trenului”. Emoția nu îl ocolește nici pe Baneu Svetozar, dar poziția de ofițer nu îi permite exteriorizarea acesteia: “gâtul mă strânge, dar îmi iau putere să mă stăpânesc. Pe noi n-are voie să ne doară”.²

Confirmarea acestor trăiri este oferită și de alte mărturii personale, cum este jurnalul învățătorului Alimpie Rădulea, născut în localitatea Răcășdia, comitatul Caraș-Severin. Anunțul plecării pe front, emis către autorități, îl găsește pe Alimpie Rădulea la Vârșeț, pe data de 6 noiembrie 1915. “Nu isprăvesc bine, deodată mă pomenesc cu ordonanța de la Cenzură, care mă salută militărește și-mi aduce vestea că la ora 6 să fiu la tren pentru Segedin (Szeged). Am crezut

² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (SJANTM), *Fond personal Baneu Svetozar*, inv. 225, dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

că-mi pierd mințile. Merg acasă și-mi pachetez tot puținul ce-l aveam și plec. Nu știu cine ne conduce. Suntem 70 feciori”³.

Traseul parcurs de Baneu Svetoazar începe din gara din Caransebeș, în data de 22 decembrie 1914 și continuă prin Lugoj, Timișoara, Szeged, Kiskunfelegyhaza (Ungaria), Cegled (Ungaria), Hatvan (Ungaria), Tiszeluc (Ungaria), Szerenos (Ungaria), Satoralyaujhely (Ungaria), Banovce nad Ondavou (SK), Radvan (SK), Medzilaborce (SK). Până la această localitate călătoria s-a desfășurat cu trenul. Din localitatea Havaj (SK), armata austro-ungară folosește caii sau se deplasează prin marș, continuându-se traseul prin localitățile Makovce (SK), Stropkov (SK), Svidnik (SK), Kapisova (SK). În data de 31 decembrie 1914 se ajunge la Vyšná Jedľová (SK), unde Baneu Svetozar a fost distribuit la plutonul 15.

În continuare, sunt menționate localități unde staționează armata temporar, precum și locurile de luptă: Felsőoda, Alsómersér unde “pe mine m-au trimis cu jumătate de pluton ... ca să închidem drumurile”⁴, Kestközt, Tichania (PL) pe vârful unui munte de 710 m – Knapp, unde “noi am fost desemnați ca să stăm de pază în picioare de seara până dimineața”⁵, Palanska unde asigura patrularea, Svidnička (SK), Medvedie (SK), unde s-a stabilit tabăra pentru perioada 11–27 ianuarie 1915, de unde Baneu Svetozar a fost capturat de ruși și începe perioada prizonieratului rus. Urmează traseul prizonieratului, ce se desfășoară în marș de la Krasznó, Sanok (PL), până la Broblik, de unde se continuă drumul cu trenul până la Suran, Alexejev și Stari Ivanajov.

Sunt menționate elemente ce îl pregătesc pe Baneu Svetozar să se încadreze în atmosfera războiului, “la Radvan (SK) se găsesc urmele distrugerii rusești. Mobilă aruncată, case arse, iar vagoanele de călători arată calea pe unde au trecut cei năpăstuiți”⁶, iar “aproape de Makovce (SK) am întâlnit cadavrul lui Domsia Titus, fiul preotului greco-catolic Cornel din Valea Lungă, care s-a sinucis”⁷.

Primul contact cu trupele rusești este consemnat în data de 2 ianuarie 1915, ora 6:45 “Am crezut că ne vom ciocni/intersecta cu rușii; dar asta s-a și întâmplat, 3 batalioane ne-au și atacat, dar noi am ținut piept atacului”⁸. În cea mai mare parte a relatărilor, Baneu Svetozar apare în ipostaza de santinelă, asigurând paza, dar avea și sarcini independente: “Seara la ora 18 am mers

³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (SJANCS), *Colecția de documente Vasile Nemeș*, inv. 415, dos 33/1915, 1–2

⁴ SJANTM, *Fond personal Baneu Svetozar*, inv. 225, dosar 2/1915, jurnal 1, n.

⁵ Ibid., dosar 3/1916–1917, jurnal 2, n.

⁶ Ibid., dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

afară la postul de santinelă. Eu am primit o sarcină independentă. Noaptea am dormit într-o capelă părăsită, dar înainte de stingere inamicul era la 800 de pași. Aș fi dormit dar nu am putut, așa frig a fost. Înainte de zori a trebuit să ies din capelă, nu cumva să mă vadă rușii”.⁹ Sunt relatate atacuri din ambele tabere, cea austro-ungară și cea rusească. În data de 14 ianuarie 1915 este menționat un atac din partea armatei austro-ungare asupra rușilor, soldat cu victime. Data a fost aleasă special, pentru că se sărbătorea Anul Nou la ortodocși, la ruși “în spatele nostru explodează grenade. În postul vecin a căzut un șrapnel și 2 persoane au fost rănite grav, 10 persoane au fost rănite mai ușor, 2 cai au mai fost răniți”.¹⁰ Ofensiva rușilor a avut loc tot într-o zi de sărbătoare, la Boboteaza ortodoxă: “În cursul nopții rușii ne-au atacat cu plutonul 43. Au capturat vreo 800 de persoane și 8 ținte (Hpin, Balburer, Pukkel, St.Vámos, Kuku, Becker, Schwartz, Jahnrich, Buza). O grămadă s-au rănit”.¹¹ În data de 26 ianuarie 1915 sunt menționate două atacuri din partea rușilor, dar care au fost respinse “dimineața pe la 11 ne-au atacat rușii; ne-au atacat cu vreo 4 plutoane, dar i-am învins de le-a curs sângele pe nas. Confruntarea a durat până în jur de ora 12”. sau “Seara spre ora 5 (sau 8) ne-au atacat din două părți, dar le-am ținut piept”.¹² Ultima operațiune la care participă Baneu Svetozar este cea din 27 ianuarie 1915, când se primește ordin de retragere datorită pregătirii unei contraofensive rusești de mari proporții. Redactarea jurnalului se încheie în această dată și se reia în data de 6 februarie 1915. În acest interval, Baneu Svetozar este capturat de ruși și începe perioada prizonieratului.

Jurnalul este continuat de Baneu Svetozar, în calitate de prizonier al rușilor. Alături de el au mai fost capturați și alți 41 de ofițeri. Debutul prizonieratului este amintit în scrierile sale, “miercuri 3.3.1915. Astăzi este exact o lună de când am intrat în prizonierat. În amintirea acestui lucru la micul dejun am consumat cacao”.¹³ Perioada prizonieratului este relatată în perioada martie 1915-septembrie 1916. Numărul total al prizonierilor este estimat de Baneu Svetozar la cca. 200 persoane. În luna august 1916 este menționat un număr de 14 ofițeri ce locuiesc împreună, la care s-au mai adăugat 4 ofițeri români, proveniți dintr-o serie nouă de prizonieri. Prizonierii tineri participau la muncile câmpului. Baneu Svetozar nu precizează exact ocupațiile sale, dar se poate deduce că participa la activitățile din bucătărie, mergea în piață, la cumpărături. Se acordau permisiile, se vizitau magazine și biserica ortodoxă pe care o frecventa și Baneu Svetozar. A stabilit contacte chiar cu familia unui notar. Prin Crucea Roșie, prizonierii

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

au primit sprijin moral, încurajări din partea împăratului Austro-Ungariei. “A venit un mesaj de la Kaiser în care ne saluta pe toți, ne-au încurajat în numele tuturor aparținătorilor și ne-au îmbărbătat. În final a dat stele noi”.¹⁴

Însă, suportul moral al militarilor îl asigura corespondența cu familia. Baneu Svetoazar primește scrisori, telegrame, cărți poștale de la soția sa, Margareta (Puk). Pe front, în data de 4 ianuarie 1915 primește la Alsómersér, “patru cărți poștale o dată”, iar peste câteva zile, în data de 10 ianuarie 1916 primește în tabăra de la Knapp “3 cărți poștale și două scrisori”. În perioada prizonieratului a primit doar o telegramă în data de 10 mai 1916, prin care Puk îi solicita o fotografie. Însă a mai existat corespondență primită de Baneu Svetoazar anterior acestei date, dar nu este menționată în jurnal, întrucât acesta, referindu-se la expedierea unei fotografii, precizează “deși i-am trimis, îi mai trimit una”. Abia după șapte luni mai primește cărți poștale de la Puk. Toate aceste scrisori sunt primite cu bucurie, așa cum se exprimă în jurnal “Am avut o zi luminoasă”.¹⁵ Corespondența cu Puk a continuat și în perioada prizonieratului când, în data de 14 martie 1916, Baneu Svetoazar expediază o scrisoare iubitei sale, reproșându-i că nu a primit nicio veste de la ea. În data de 7 noiembrie 1917 primește zece cărți poștale și o fotografie de la iubita sa, “Aseară am avut parte de o bucurie mare. Am primit odată 10 (zece) cărți poștale, printre care o fotografie de la Puk. Cu această ocazie sunt tare mulțumit de ea”.¹⁶

Importanța poștei, a telegrafului în vederea facilitării primirii rapide a scrisorilor de către prizonieri din partea familiilor a fost evidentă, fiind luată în discuție, chiar în cadrul comisiei formate din reprezentanții Austro-Ungariei, Germaniei, Turciei, Bulgariei și Rusiei, la începutul anului 1918.¹⁷

Momentele prilejuite de diferite sărbători aveau un rol benefic asupra stării interioare a militarilor. Deși recrutarea lui Baneu Svetoazar a avut loc în preajma sărbătorilor de iarnă, elementele specifice acestor sărbători nu au lipsit: bradul, cina, prânzul de Crăciun, darurile, urările. “Am avut și noi un Ajun de Crăciun. Un pom de Crăciun neornat era pus în vagon. Cina a constat din papricaș din 2 pui, a fost bere și vin din belșug”.¹⁸ Și în perioada prizonieratului s-a sărbătorit Crăciunul “24.12.1916. Seara și noi ne-am bucurat de Crăciun. Am avut și pom de Crăciun. E sărac, dar destul de frumos”.¹⁹ “Luni 24.12.1917. Azi am sărbătorit Ajunul Crăciunului. Am primit 2000 de ruble de la Crucea Roșie daneză ... Din sumă 1000 de ruble a primit bucătăria, iar din cealaltă 1000 de

¹⁴ Ibid., dosar 3/1916–1917, jurnal 2, n.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., dosar 4/1917, jurnal 3, n.

¹⁷ SJANCS, *Lumina*, nr. 4 (Caransebeș, 1918), 4.

¹⁸ SJANTM, *Fond personal Baneu Svetoazar*, inv. 225, dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

¹⁹ Ibid., dosar 3/1916–1917, jurnal 2, n.

ruble am cumpărat un pom de Crăciun pentru (soldații) tineri. Tineretului s-a distribuit tutun și hârtie de țigaretă. Ansamblul a cântat "Stille Nacht".²⁰ Sau: "Seara de Anul Nou am sărbătorit-o împreună cu o cină. A fost țuică rece, supă, tocăniță de purcel și tort. La ora 10 ne-am urat reciproc An Nou fericit și ne-am dus acasă".²¹ Despre Paști, informațiile se referă la organizarea unui târg în săptămâna premergătoare acestei sărbători. Alte evenimente sunt semnalate în jurnal, precum o slujbă religioasă, serbarea zilei de naștere a țarului (paradă militară, procesiune), ziua de naștere a mamei țarului, mesaje de încurajare, precum cel primit din partea Kaiser-ului, ce aveau menirea să coloreze atmosfera sumbră a războiului.

Elemente ce reprezintă cotidianul zilei apar menționate de către Baneu Svetozar: hrana, condițiile de cazare, condițiile meteo. Astfel, descrierea hranei arată interesul acordat de el pentru asigurarea condițiilor de supraviețuire. În general, se serveau trei mese pe zi, de exemplu în data de 18 august 1916 (când se sărbătorea ziua împăratului Franz Joseph) este menționat următorul meniu: mic dejun – cacao și o merdenea, prânz – supă de cartofi, friptură de vițel cu salată de cartofi, friptură de știucă cu salată de castraveți, pogăcele cu jumări, brânză, cafea, rom apă, lapte de pasăre, iar la cină – friptură de porc, găluște cu prune, ceai. Cadoul de Crăciun sărbătorit în anul 1915 cuprindea: șuncă, cârnați, vin Tokaj, portocale, brânză, cașcaval, ciocolată, bomboane, smochine, soteuri conserve, costiță afumată, pateuri. Au fost și situații când, datorită înghețului "nu am putut cumpăra tot ce doream". Baneu asigura cumpărăturile la bucătărie și s-a întâmplat să cumpere doar "două table de slănină, așa că am untură pe 2 săptămâni".²² Într-o zi obișnuită este amintit un prânz ce consta din tocăniță cu vițel cu găluște, macaroane. Băutura de dimineață amintită frecvent este ceai, dar și cacao. În general, mâncarea era diversificată (proteine, fructe, lactate), asigurând aportul necesar de calorii.

Pentru asigurarea cazării militarilor atât în perioada luptelor, cât și în perioada prizonieratului, se apela la populația civilă "28.12.1914... Iar noi am mers în casa unui țăran, am mâncat ceva și apoi ne-am culcat"²³, iar în perioada marșului spre lagăr, la localitatea Alexejev, prizonierii au fost "încartiruți în casa unui căciular de blană". Alte forme de adăpost erau: o capelă părăsită, acoperișul unei căruțe, o încăpere locuită de oameni, dar și de animale (miei, viței). În perioada prizonieratului se folosește termenul de "locuință", deși inițial, Baneu locuia cu încă 13 persoane, în 11 decembrie 1916 descrie o nouă locuință unde a fost repartizat, "situată într-o stradă lăturalnică, pe exterior este frumoasă,

²⁰ Ibid., dosar 4/1917, jurnal 3, n.

²¹ Ibid., dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

²² Ibid., dosar 3/1916–1917, jurnal 2, n.

²³ Ibid., dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

dar pe interior cu atât mai urâtă. Încă e bine că am primit o asemenea cameră unde locuiesc cu mai o persoană. E adevărat că e mică, dar cel puțin nu încurc pe nimeni”.²⁴

Lipsa confortului era accentuată și de condițiile meteo nefavorabile. Frigul era elementul cel mai des menționat în scrierile lui Baneu Svetozar. În 26 decembrie 1914, “frigul se întetește”, pentru ca în ziua următoare frigului să i se alătore și “o ploaie potop”. Vântul rece era un alt element perturbator: “Era și frig, înainte de aceasta a suflat un vânt puternic. Nu este voie să se facă focul, pentru că eram foarte aproape de santinela rusă (circa 80 de pași)”.²⁵ În 10 ianuarie 1915 este amintită o furtună mare cu zăpadă. În perioada în care îndeplinea atribuțiile de santinelă, Baneu Svetozar menționează “aș fi dormit, dar nu am putut. Așa de frig a fost...” sau “pe panta muntelui. Acolo am stat nemișcat toată ziua într-un frig de -10 grade. Nu mi-a fost frig, dar am început să nu îmi mai simt picioarele”.²⁶ Condițiile meteo afectează operațiunile militare, astfel, în data de 19 ianuarie 1915 “a fost programată bombardarea, dar pentru că a fost ceață deasă nu s-a făcut nimic”.²⁷ S-au înregistrat și temperaturi de -30⁰ C. În perioada prizonieratului, Baneu Svetozar semnalează temperaturi foarte scăzute în zile din luna mai sau august, comparate cu zilele friguroase din luna noiembrie.

Din redactările sale rezultă atașamentul său față de monarhia austro-ungară: sentimentul de mândrie pe care îl are atunci când, prizonier fiind, se transmit încurajări din partea împăratului Austro-Ungariei: “A venit un mesaj de la Kaiser în care ne saluta pe toți, ne-au încurajat în numele tuturor aparținătorilor și ne-au îmbărbătat. În final a dat stele noi.” Sub aspect religios, se mai poate observa atitudinea lui distantă față de serbările ortodoxe, deși era botezat în religia ortodoxă, tatăl său fiind preot ortodox: “pentru ortodocși este Anul Nou. Tocmai ca să-i enerveze pe ruși, noaptea la 12 am tras cu toate tunurile și au răsunat vreo 10 minute”. Sau “Bobotează ortodoxă, care este sărbătoarea lor cea mai mare, a adus soarele. Pentru această zi senină a fost programată bombardarea”.²⁸ O altă dovadă de atașament este utilizarea unei expresii referitoare la participarea României la război “bulgarii au intrat cu câțiva km buni în interiorul Dobrogei. De i-ar arunca pe toți românii în Marea Neagră!”²⁹ Vestea morții împăratului Frantz Josef a determinat îndreptarea atenției unor colegi de lagăr a lui Baneu spre frontul românesc. Unul dintre aceștia, Ispán György, este

²⁴ Ibid., dosar 3/1916–1917, jurnal 2, n.

²⁵ Ibid., dosar 2/1914–1915, jurnal 1, n.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid., dosar 3/1916–1917, jurnal 2, n.

considerat “fățarnic” de către Baneu. Totuși, potrivit însemnărilor sale, acordă interes deosebit prezenței României în război, în data de 13 ianuarie 1917 chiar felicită românii care au depus eforturi să apere Brăila.

Atașamentul față de stăpânirea austro-ungară este evident și în cazul acestui ofițer, dar și în cazul soldatului simplu, Ianăș Ciortan din Luncavița, așa cum reiese din scrisoarea înaintată familiei sale în 20 august 1916, prin care își exprimă speranța că membrii familiei nu s-au refugiat în urma intrării României în război și a trecerii armatei române în Transilvania “și trag nădejde că voi ați fi acasă dară nați fugit că anostri merg nainte la România”.³⁰ Prin scrisoarea din 4/17 noiembrie 1916 își manifestă atât atașamentul față de stăpânirea austro-ungară, cât și îngrijorarea față de membrii familiei, datorită operațiunilor militare desfășurate și în Banat, ceea ce a permis trupelor Puterilor Centrale să pătrundă în Muntenia și Oltenia: “și trag nădejde că de acasă nați fugit că așa cetim că anostri tună în România”.³¹

Militarii bănățeni care proveneau din vechile familii grănicerești au rămas credincioși monarhiei dualiste, care era confundată cu imaginea împăratului Franz Joseph. Moartea împăratului în timpul războiului a reprezentat pentru mulți un fel de dezlegare de la jurământul de credință depus în momentul intrării în armată, așa cum este și cazul lui Octavian Furlugeanu (Zeno):

“– Domnilor, a murit împăratul Franz Joseph!

Zeno a simțit că i se ridică ceva greu de pe suflet și totuși, cu oarecare tristețe a zis:

– A murit? Bietul împărat! Acum s-au terminat și suferințele lui. Nu ne mai leagă nimic”.³²

Pentru Baneu, probabil, chiar războiul, prizonieratul, destrămarea Austro-Ungariei, decesul lui Franz Joseph au stimulat acceptarea apartenenței etnice reale, ceea ce explică ulterior chiar prezența sa în Corpul Voluntarilor Români, cu gradul de locotenent și având funcția de casier al Regimentului nr. 1 Horia.

Mărturiile lui Baneu Svetozar, ca și ale altor participanți direcți sau indirecti, completează imaginea tabloului lumii bănățene în Primul Război Mondial, căci indiferent de nivelul social sau cultural al autorilor, mărturiile se completează reciproc și dau o notă de autenticitate evenimentelor.

³⁰ SJANCS – *Colecția de documente Ilie Iova*, inv. 1701, dos.12/1916, 1.

³¹ Ibid., dos.14/1916, 1

³² Leu, Bocșan, *Marele Război în memoria bănățeană*, 776.

WAR DIARIES OF BANEU SVETOZAR FROM THE BANAT, A PARTICIPANT IN I WORLD WAR

Abstract

We might know through the means of memoirs the human and sensible side of the events in the Banat during the First World War. Letters, diaries, or interviews and direct or indirect remembrances come to detect aspects concerning the soldiers' departure for the front, their route and taking part in battles or the war disaster, the little of nourishment, as well as the conditions in hospitals, fear of death, and weary for home and peace.

Baneu Svetozar is a model for how he inured to the bad conditions of the front and during his captivity. War, captivity, Austro-Hungary dissolving, death of Franz Joseph made the people be aware of the ethnic reality; it was the case of Baneu Svetozar too, who enlisted to the Romanian Volunteers Corps, as a lieutenant and the cashier of the Regiment I Horia.

Baneu Svetozar's confidences like those of other direct or indirect participants in the war supplement the image of the Banat world during World War I; no matter the social or cultural level of the authors, their confidences reciprocally draw together and give authenticity to the events.

ACȚIUNI DIPLOMATICE DE PROMOVARE A CAUZEI AROMÂNE LA PARIS LA SFÂRȘITUL PRIMEI CONFLAGRAȚII MONDIALE

Emanuil Ineoan*

Cuvinte cheie: Primul Război Mondial, aromâni, Conferința de Pace, Paris, Macedonia, Grecia, Războaiele Balcanice

Keywords: The First World War, Aromanians, Peace Conference, Paris, Macedonia, Greece, Balkan Wars

Încheierea operațiunilor militare ale primului război mondial a prilejuit deschiderea tratatelor diplomatice ce aveau ca țel final reșezarea geopolitică a lumii europene. Zona Balcanilor a fost una intens disputată în logica diverselor interese statale locale și naționale. Chestiunea aromână avea și ea să fie o miză pe masa Conferinței de la Paris.

Încă din septembrie 1918, Grecia și-a făcut cunoscute interesele vitale, pretențiile ce le dorea împlinite după sfârșitul războiului la viitoarea conferință de pace. Printr-o notă oficială, Dimitrios Kaklamanos¹ informa Foreign Office-ul asupra următoarelor doleanțe: a) Realipirea Macedoniei la Grecia, b) alipirea Epirului de Nord² în limitele de frontieră atinse de trupele elene în

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: iemanuil@yahoo.com

¹ Tânărul diplomat era cel care în ianuarie 1913 înființase cu acordul lui Venizelos un birou de presă la Atena. Acest oficiu a fost nucleul unei mașini de propagandă elene din ce în ce mai finanțată și elaborată ce își va dovedi eficacitatea în anii războiului. Andrew Dalby, *Eleftherios Venizelos Greece, Makers of the Modern World The Peace conferences of 1919–1923 and their aftermath* (London: Haus Publishing Ltd, 2010), 50. Kaklamanos a deținut ulterior calitatea de ministru plenipotențiar la Sankt Petersburg și Londra. Pe malul Tamisei va fi “creierul” acțiunii de propagandă elene cu ocazia ultimelor luni de război și a Conferinței de Pace ce va urma. D. Kitsikis, *Propagande Et Pressions en Politique Internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919–1920)* (Paris: Presse Universitaires de France, 1963), 139.

² Motivația lansată pentru această pretenție de către însuși premierul Venizelos era următoarea: “o majoritate civilizată are dreptul să conducă o minoritate inferioară cultural”. Din cei circa 200.000 “amestecați cu desăvârșire” de locuitori epiroți, 120.000 erau greci, 80.000 albanezi. Premierul elen era convins că statul albanez era incapabil să aibă un guvern propriu și în

octombrie 1914, c) anexarea Dodecanezului și Traciei Răsăritene, d) anexarea districtelor cu populație majoritară greacă din Anatolia în cazul dezmembrării Imperiului Turc ori alternativa unei autonomii locale pentru grecii pontici.³

Conferința Păcii de la Paris s-a deschis în 18 ianuarie 1919, prilej cu care Grecia și-a susținut extrem de fervent opțiunile mizând pe poziția sa geostrategică, aportul său total de partea Antantei după vara lui 1917, dar și pe o puternică propagandă pe lângă Marile Puteri. Acestea erau interesate să-i satisfacă Atenei mare parte din pretenții pentru a se putea baza mai apoi pe lealitatea acestui stat și pe diversele avantaje scontate a fi obținute din partea Greciei. De cealaltă parte, România a avut o extrem de dificilă poziție de negociator. Chiar dacă s-a aflat de partea taberei învingătoare, diplomația românească a trebuit să depășească problema legată de semnarea Păcii de la Bufta din 1918, fapt ce i-a creat probleme de legitimitate în tabăra Antantei. România avea diferende teritoriale practic la toate frontierele sale. Poziția vulnerabilă a diplomației românești a fost vizibilă încă din etapa pregătitoare a conferinței când nu i s-a permis să participe cu un număr egal de reprezentanți cu al Serbiei și Greciei. Însăși așezarea la masa negocierilor de la Paris arăta o oarecare desconsiderare a doleanțelor Bucureștiului în raport cu ceilalți aliați.⁴

Premierul Ionel Brătianu a încercat să coaguleze un bloc al statelor mici din Europa de Sud-Est în dorința de a ranforșa și capacitatea României de a interveni și ulterior pentru drepturile conaționalilor rămași în afara teritoriului român, fapt nereușit din motive lesne de înțeles.⁵ Grecia, în schimb, a mizat pe o ipostază victimizantă aducând în fața opiniei publice cazurile acțiunii bulgare din Macedonia soldate cu pierderi de vieți omenești.⁶ În raport cu Aliații, Venizelos a reprezentat un personaj mult mai docil pentru Marile Puteri decât Brătianu. Este emblematic dialogul dintre cei doi șefi de guverne din cadrul Conferinței: “Venizelos: Dar dumneata domnule Brătianu, vorbești parcă ai reprezenta o țară liberă și independentă... Brătianu: Desigur! Venizelos: Ei vezi, eu nu am iluzia că aș reprezenta o țară liberă și independentă. Noi toți suntem la discreția Marilor Puteri. Eu nu cred că mă pot opune voinței lor. Brătianu: Dacă dumneata renunți la suveranitatea Greciei eu nu pot renunța la aceea a României...”⁷

consecință nu ar fi putut dispune de această comunitate mixtă. Kitsikis, *Propagande Et Pressions*, 26.

³ N. Petsalis Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)* (Salonic: Institut for Balkan Studies, 1978), 63.

⁴ Dalby, *Eleftherios Venizelos*, 98–99.

⁵ Discursul lui Ion Brătianu în Camera Deputaților din 16 decembrie 1919. Ion Popescu Puțuri et alii (coord), *Documentele Unirii. 1918 la români*, vol. V (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 349–350.

⁶ Scrisoarea lui Vaida Voievod către Iuliu Maniu 1 iunie 1919. Ibid., vol. III, 421.

⁷ Scrisoarea lui Vaida Voievod către Iuliu Maniu 1 iunie 1919. Ibid., 425.

La 8 martie 1919 la Paris a avut loc ședința celor două delegații reunite, a românilor din Macedonia și a celor din Timoc. S-a constituit atunci "Liga pentru eliberarea românilor din Timoc și din Macedonia", comitetul de conducere avându-i în componență în calitate de președinte de onoare pe Vasile Stroiescu, președinte activ, George Murnu⁸, vicepreședinți Sever Bocu, A. Popovici, N. Tacit. Alți reprezentanți ai Pindului pe lângă Murnu și Tacit erau Arghir Culina și Tache Papahagi. Lor li se alăturau profesorii universitari G.G. Mironescu, I. Ursu, O. Tafrali, T. Lalescu, D. Hurmuzescu, I. Găvănescu, A. Eliescu, C. Axente, și P. Brătășanu.⁹

Societatea de Cultură Macedo-Română și-a adus și ea aportul la efortul de internaționalizare a chestiunii aromâne prin publicarea și răspândirea mai multor manifeste sub forma unor broșuri ce vor sintetiza drepturile și libertățile legitime pe care aromânii le revendicau pentru siguranța lor politică, culturală și identitară. A fost redactat un prim memoriu în limba franceză, intitulat *Les Macedo-Roumains devant le Congres de la Paix*¹⁰, tipărit la Paris în 1919. Încă din preambul se afirma apartenența aromânilor la același popor cu cel din

⁸ Aparența unei misiuni pe cont propriu în Franța (unde se afla deja din 1917) a profesorului universitar aromân este demontată de asumarea sa oficială de către statul român printr-un document datat în 20 august 1917 și semnat de către ministrul instrucțiunii publice de la aceea vreme, I. G. Duca. Prin acel act, autoritățile franceze erau chemate să-i dea tot sprijinul în "misiunea sa științifică" din Franța. Conform cu scrisoarea de acreditare purtând numărul de înregistrare 27125/1917 și identificată în Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj, Fond George Murnu, Dosar M VIII-203, nepaginat.

⁹ Gheorghe Zbucheș, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică, (secolele XVIII-XX)* (București: Editura Biblioteca Bucureștilor, 1999), 186.

¹⁰ Mesajul transmis de acest memoriu, dar și de alte evenimente conexe au avut un ecou și pentru guvernatorul general al Epirului, A. Sterghiadis, ce a dispus măsuri excepționale la adresa personalului consulatului român din Ianina. În 13 februarie 1919, arhivarul oficiului consular, Ioan Ciulli, a fost condus cu forța la biroul guvernatorului general unde a fost insultat și amenințat de înaltul demnitar elen. Acuzatia majoră era aceea că împreună cu consulul Mincu a pus la cale plecarea unei delegații aromâne pindene la Paris ce solicita alipirea Epirului la Albania. A doua acuză era aceea a trimeriei unor aromâni în Epirul de Nord, unde ar fi arborat drapelul autonomiei Pindului (la începutul lunii februarie la Santi Quaranta a sosit consulul american de la Torino și a fost întâmpinat de către aromânii din regiune cu drapele tricolore românești, oficialul american arătându-se favorabil revendicărilor populației române din Epirul de Nord). Sterghiadis se arăta extrem de atent față de aceste manifestări, considerându-le foarte periculoase drept pentru care l-a expulzat imediat din Epir pe funcționarul consulatului din Ianina, nu înainte de a transmite un mesaj amenințător personalului diplomatic român prin intermediul lui Ciulli: "În curând nu se va mai vorbi de chestia românească și după o generație nu va mai rămâne nici un pui de român în aceste părți... aceasta să o știți foarte bine." Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (A.M.A.E.) Fond 71/1914, E. 2, Partea I, vol. 81, f. 57-65; *România la Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)*, Al. Ghișa, I. Chiper, Dl. Preda, eds., *Documente diplomatice*, vol. 1, 1 decembrie 1918-28 iunie 1919 (București: Editura Semne, 2010), 359-360.

stânga Dunării, reprezentanții latinității balcanice având o limbă ce era de fapt un dialect al limbii române. În ceea ce privește numărul lor era avansată cifra de 600.000 de suflete. Se făcea un excurs istoric asupra ariei lor de răspândire, insistându-se pe condițiile deosebit de dificile datorate dependenței confesionale față de Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol. Această supunere față de o ierarhie clericală străină a impulsionat un proces de asimilare prin biserica și școala greacă “folosindu-se fără scrupule toate mijloacele” ce au dus la deznaționalizarea unui contingent însemnat de macedo-români. În ciuda unor tentative izolate de eliberare de sub tutela greacă datând din secolul al XVIII-lea, primele școli nu au fost deschise decât după 1860. Deși macedo-românii erau recunoscuți oficial după 1878 și mai apoi prin iradeaua din 1905, totuși piedicile puse în fața emancipării lor naționale de către Patriarhia Ecumenică ori de statul grec vor duce la mari sacrificii și suferințe pentru macedo-români. S-a instituit în acest context un climat de teroare prin formarea unor bande pelenene susținute de statul grec ce au semănat violență și crimă în Epir și Macedonia, ducând la moartea a peste 400 de notabili aromâni în doar câțiva ani. Macedo-românii au rezistat eroic constituindu-și propriile lor comitete de autoapărare, dând astfel dovadă de conștiință națională. Tratatelor semnate de Grecia, Serbia și Bulgaria la București în 1913 după războaiele balcanice au acordat autonomie școlară și ecleziastică macedo-românilor din aceste state. În ciuda acestor angajamente, păstrarea individualității lor etnice era vulnerabilă în fața șovinismului extremist și a intoleranței manifestate în continuare de greci și sârbi. În războiul de curând încheiat, aportul macedo-românilor a fost unul însemnat, având în vedere cei peste 10.000 de voluntari, dintre care circa 400 de ofițeri originari de la sud de Dunăre ce au luptat în armata română, adeziunea cvasi-unanimă a aromânilor la Antantă prin serviciile diverse aduse aliaților pe frontul macedonean. În fața pericolului absorbirii elementului aromân în masa greco-slavă erau reafirmate hotărârile Consiliului Național luate în vara anului 1917 în Munții Pindului când Puterile Aliate au fost notificate oficial de voința macedo-românilor de a trăi liber și independent. Revendicările considerate a fi “modeste și legitime” vizau: “libera dezvoltare etnică a elementului latin reprezentat de macedo-români în Peninsula Balcanică”, aducându-se ca sprijin principiul dreptului naționalităților enunțat de președintele american Woodrow Wilson. Memoriului îi erau anexate și o serie de documente relevante pentru evoluția chestiunii de după 1913 plus o hartă¹¹ a regiunii pindene ce se dorea ai fi recunoscută ca fiind independentă politică, un deziderat considerat legitim atâta vreme cât viața națională sub dominație greacă sau sârbă

¹¹ A se vedea harta anexată acestui studiu.

era “absolut imposibilă”. Memoriul era semnat de către George Murnu, Nicolae Tacit, Arghir Culina, Tache Papahagi.¹²

Un al doilea memoriu intitulat, *La Question des Macedo-Roumains ou des Koutzo-Valaques* apărut tot în 1919 era asumat de Societatea de Cultură Macedo-Română ca reprezentantă a intereselor “populației românești din Macedonia”. În preambul erau sintetizate câteva aspecte ale originii istorice. Se insista pe trecutul apropiat, mai precis pe ultimii 50 de ani de când învățământul în limba română a fost ținta unei campanii de opoziție violentă. Erau enumerate presiunile și vexațiunile asupra “românilor din Turcia” ce mergeau până la excomunicare, anatematizare, delațiune către autoritățile turce, refuzul asistenței religioase, incendierile de școli ori biserici, și nu în ultimul rând numeroasele asasinate. Situația după 1913 era următoarea: din cele 6 mari grupuri de aromâni unul rămâne în cadrele Serbiei (zona Bitolia), alte trei în cadrele Greciei (cei din regiunea Veria, Meglenia, Pind-Tesalia), iar două în hotarele Albaniei (Korcea și Musakia). Experiența trăită în ultimii ani de către comunitățile de aromâni în aceste state i-a făcut pe semnatarii acestui memoriu să solicite Marilor Puteri “o extindere cât mai mare posibilă a statului albanez ce să cuprindă în granițele sale atât zona Pindului, dar și Bitolia, ca să cuprindă un număr cât mai mare de români numiți și koutzo-valahi, alăturându-se astfel celorlalți macedo-români rămași în Epirul Albanез.” Se solicita de asemenea un regim politic pentru cele șase mari grupe de aromâni asemănător cu cel avut de croați în cadrul statului Austro-Ungar.¹³

Un al treilea memoriu a apărut în iulie 1919 în limba română cu titlul *Revendicările Naționale ale Macedo-Românilor – Cuvânt adresat Presei, Oamenilor Politici și Opiniei Publice*. Prin acest document, se adresa o chemare urgentă clasei politice românești pentru intervenția promptă la Paris în sprijinul dezideratelor așteptate de aromâni. Erau aduse mai multe argumente în acest sens: “De o jumătate de veac încoace poporul românesc din Macedonia caută să-și identifice aspirațiunile naționale cu acele ale întregului neam românesc...”. Pe lângă ajutorul așteptat din partea României, și Italiei îi era solicitată intervenția în Balcani. La finalul documentului se marșa din nou pe ideea unei Macedonii Autonome, proiect politic avansat de către Societatea Macedo-Română și în 1912. În numele Societății Macedo-Române, memoriul era semnat de către membrii Comisiei pentru susținerea revendicărilor naționale ale Românilor din Peninsula Balcanică, aleasă de adunarea generală a Societății Macedo-Române în ședința din 7 iunie 1919: I. D. Ghiulamila, Pericle Pucerea,

¹² *Les Macedo-Roumains devant le Congres de la Paix* (Paris: Imp. Dubois&Bauer, 1919), 1–23.

¹³ *La Question des Macedo-Roumains ou des Koutzo-Valaques* (București: L’Imprimerie “Cultura”, 1919), 1–11.

Nicolae Papahagi, Cezar Papacostea.¹⁴ Memoriul de mai sus era tipărit în iulie 1919 și în limba franceză într-o formă puțin modificată solicitându-se Conferinței de Pace de la Paris în baza principiului naționalităților și cel al auto-determinării recunoașterea: 1) “Independenței Cantonului Român al Pindului proclamat deja de către Consiliul Național al populației din aceea regiune.” 2) “Pentru restul Macedoniei instituirea unui regim politic ce să asigure tuturor naționalităților inclusiv elementului român autonomia completă în toate domeniile.”¹⁵

La Paris era locul în care se decideau printre altele și culoarele de supraviețuire politică pentru populațiile balcanice minoritare, printre care cea aromână căuta să-și identifice modalitățile de acțiune cu cele mai mari șanse de reușită pentru un viitor regim politic cât mai echitabil în noua așezare statală ce urma a fi legiferată pentru sud-estul Europei.

Una dintre acțiunile de promovare a cauzei aromâne la Paris a avut ca țintă Italia. Calculul delegației aromâne avea la bază faptul că statul peninsular aflat în proximitate imediată beneficia de o poziție puternică în sânul coaliției învingătoare și urmărea cu abnegație o lărgire a sferei sale de influență în Balcani, dar și în Anatolia și insulele Egeene, lucru ce va crea o serie de fricțiuni cu Grecia. Deși părăsirea precipitată a Pindului în toamna anului 1917 a descumpănit așteptările aromânilor, totuși intrarea acestora într-un regim aflat sub protecția Italiei dădeau mari speranțe la începutul anului 1919. În 10 ianuarie Adunarea Națională a Românilor din Pind ai căror membri erau refugiați în Albania a solicitat din nou protecția Italiei prin hotărârea luată în aceea zi. Uzând de această doleanță, unul din membrii delegației aromâne (Take Papahagi) considera imperios necesar să i se confere premierului Orlando, șeful delegației italiene la Conferința de Pace de la Paris deplin mandat de prezență și viitoare tutelă politică a Italiei¹⁶ față de cauza națională reprezentată la Conferința Păcii.¹⁷

¹⁴ *Revendicările Naționale ale Macedo-Românilor – Cuvânt adresat Presei, Oamenilor Politici și Opiniei Publice* (București, 1919), 1–8.

¹⁵ *Le Problem Macedonien-Sa Solution la Plus Equitable* (Bucarest, 1919), 1–7.

¹⁶ În acel moment delegația aromână nu avea cunoaștință de tratatele greco-italiene încheiate prin acordul Tittoni-Venizelos din 29 iulie 1919 în care Atena a reușit să smulgă Italiei promisiunea unui accept pentru o eventuală alipire la Grecia a Epirului de Nord. Despre soarta Epirului de Sud nici măcar nu se mai discuta, acesta rămânând în cadrele Greciei. Italia își urmărea interesele sale crezând iluzoriu că va putea compensa printr-o anexare a vestului Anatoliei mizând pe sprijinul Atenei. Politicienii greci, mult mai pragmatici decât cei italieni, căutau să-și asigure granițele epirote cât mai extinse, considerate mai ușor de controlat decât arealul anatolian, deși acest fapt presupunea practic acceptul pentru o dominație negreacă a numeroșilor eleni pontici autohtoni în acele ținuturi impregnate de istoria primelor secole creștine.

¹⁷ Take Papahagi către George Murnu, scrisoare din 16 mai 1919, Paris. Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj, *Fond George Murnu*, Dosar M VIII–203, nepaginat.

În data de 13 iunie 1919 delegația macedo-română a fost primită la Conferința de Pace, pledându-și cauza și remițând cu această ocazie și un memoriu oficial.¹⁸ Expunerea era redactată de George Murnu pe baza memoriului *Les Macedo-Roumains devant le Congres de la Paix* și aducea o serie de adăugiri, insistând asupra caracterului șovin și intransigent al Greciei și Serbiei față de o viață națională firească pentru minorități. Prin depozitia lui Murnu și implicit a delegației macedo-române se pretindea Conferinței de Pace recunoașterea unui teritoriu național independent de 4000 de kilometri pătrați cu o populație de 130.000 de locuitori “cu majoritate românească absolută”. Acest teritoriu aflat la granița între Grecia și Albania se putea asemăna cu Luxemburg, de această dată “balcanic de origine română, analog unui Muntenegru slav de la nordul Peninsulei Balcanice.” Erau aduse o serie de dovezi ale unor privilegii deținute de macedo-românii din regiune în timpul regimului otoman, voința liber exprimată prin declarațiile oficiale făcute cu ocazia manifestelor naționale din 1917 etc. Respingerea unui asemenea deziderat de către Congresul de Pace însemna în opinia semnatărilor “condamnarea la moarte a unicului element latin din Peninsula Balcanică”. În fața numeroaselor metode violente exersate îndelung de procesul elenizator împotriva acestui element, românii pindenii solicitau ajutor disperat din partea Franței și Italiei, făcând apel la generozitatea aliaților pentru a-i sprijini să supraviețuiască în fața atâtor obstacole ce le puteau fi fatale.¹⁹

În 10 august 1919, George Murnu a redactat o scrisoare către Contele Bonin Longara, ambasadorul Italiei la Paris. Încă din preambul, Murnu îi făcea cunoscut oficialului italian că demersul său era încurajat de conversația purtată anterior de Longara cu ministrul român de la Paris. În calitatea sa de “român pindean, de publicist, istoric ce se ocupă de chestiunea românilor balcanici și de membru al misiunii de propagandă națională trimise în străinătate”, acesta arăta în continuare că ultimii latini ai Balcanilor erau cei mai amenințați cu dispariția lor etnică. În ciuda garanțiilor primite de România în 1913 pentru autonomia școlară și bisericească, situația acestor macedo-români a devenit din ce în ce mai grea. Principiul naționalităților în circumstanțele politice ale regatului sârb și grec a rămas “o iluzie” în ceea ce privea aplicarea lui în beneficiul macedo-românilor. Protecția Italiei asupra acestor aromâni va legitima prezența politică a acestui stat în Albania și în Balcani. George Murnu în calitatea sa “de trimis al Societății Macedo-Române din București, girat de guvernul român” cerea Italiei să adauge Albaniei de Sud “cea mai mare parte a regiunii locuite de români

¹⁸ Secretariatul General al Conferinței de Pace către George Murnu – adresă din 14 iunie 1919, Paris. Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj, *Fond George Murnu*, Dosar M VIII-203, nepaginat.

¹⁹ Ibid.

pentru a servi mai apoi ca bază de creare a unei provincii autonome sub raport administrativ și ecleziastic.” Acel moment (n.n. august 1919) era considerat oportun pentru realizarea proiectului mai sus amintit.²⁰ Răspunsul concret al Italiei a întârziat să apară, obiectivele sale geostrategice au făcut să primeze o înțelegere amiabilă cu Grecia în detrimentul unui sprijin efectiv pentru rudele sale balcanice cu origini latine.

Pe de altă parte, în România pe 28 decembrie 1919 se vota o hotărâre luată în unanimitate de Senatul României, concretizată într-un amendament cu referire la suportul ce trebuia oferit în continuare aromânilor rămași în afara hotarelor: “De asemenea, Senatul a luat act cu plăcere de declarația guvernului Maiestății Voastre, că va avea toată grija de frații noștri care vor rămâne sub stăpânirea statelor balcanice și nu se îndoiește că va face tot ce îi va sta în putință ca acești frați ai noștri, ca și toți cei rămași în afară de granițele României Mari, să se bucure de toată libertatea pentru existența și dezvoltarea lor națională.”²¹

Revenind pe malurile Senei, s-au înregistrat în prima parte a anului 1920 noi tratative duse de premierul Alexandru Vaida Voevod cu omologul său Elefterios Venizelos “cu scopul de a obține pentru Românii din Macedonia un tratament legal”. Vaida se arăta contrariat de faptul că deși guvernul elen se manifesta drept binevoitor, în teritoriu autoritățile locale comiteau abuzuri. Venizelos l-a asigurat pe Vaida că va stopa aceste violențe. În urma discuțiilor succesive, politicianul cretan a promis sprijinul efectiv al guvernului pe care îl conducea față de macedo-românii ce vor dori să se întoarcă la vetrele părăsite, asigurându-i pe cei ce vor dori să plece în România că vor primi despăgubiri echivalente cu averea lor mobilă și imobilă rămasă în Grecia.²² În ceea ce privește autoritatea școlară și bisericească pentru aromâni, și aceasta urma să fie respectată conform declarațiilor premierului elen. Pentru oficialii români participanți la tratative, rezultatul întrevederii era unul pozitiv: “acordul multumitor, stabilit în principiu între cei doi bărbați de stat urmează să fie stipulat mai târziu în tratatele oficiale”.²³ Din păcate, căderea guvernului Vaida Voevod ce va determina plecarea sa intempestivă de la Paris, a lăsat chestiunea semnării unui act oficial cu partea greacă în problema aromână în suspensie.

Contextul politic european, dar și multitudinea de factori ostili impulsionați de fantastica propagandă elenă din marile capitale europene și din America, vor zădărnici speranțele de reușită ale comisiei aromâne din capitala franceză.

²⁰ Ibid.

²¹ George Murnu, *Pentru Românii din Peninsula Balcanică, Cuvântare rostită în plenul Senatului în ședința din 28 decembrie 1919* (București: Imprimeria Statului, 1920), 8.

²² V. V. Tilea, *Acțiunea diplomatică a României, Noiembrie 1919- Martie 1920* (Sibiu: Tipografia Poporului, 1925), 167.

²³ Ibid., 168.

Cu toate eforturile și efortul depus, doleanțele comunității aromâne din Balcani s-au concretizat efectiv într-un articol al unuia dintre documentele semnate la Sèvres, mai precis Tratatul din 10 august 1920 între Principalele Puteri Aliate și Asociate (Marea Britanie, Franța, Italia și Japonia) pe de o parte și Grecia pe de altă parte. Acesta prevedea la articolul 12 următoarele: “Grecia este de acord să ofere autonomie locală Valahilor din Pind sub controlul statului grec în chestiunile legate de religie, caritate și învățământ școlar.”²⁴ Autoritățile române nu au fost mulțumite de această prevedere, analiza chestiunii din punctul de vedere al așteptărilor pe care România le preconiza fiind considerată nefavorabilă. Intenția Greciei de a considera Tratatul din 1913 caduc, prin transpunerea parțială a dispozițiilor sale în tratatul de la Sèvres a fost respinsă de România. În Tratatul de la Sèvres la articolul 12 se vorbea doar de o autonomie locală a valahilor din Pind în privința chestiunilor religioase, caritabile și școlare. Partea română a răspuns astfel: “În aceste condițiuni, Ministerul nostru nu vede motivele care să-l determine a renunța la largile privilegii obținute prin tratatul din 1913 pentru ca nicio știrbire să nu poată fi adusă acestor avantagii cu consimțământul Guvernului Țării. O concesiune minimală va provoca o spărtură iremediabilă în edificiul școlar și bisericesc clădit cu atâtea sacrificii morale și materiale și menținut cu atâta trudă și în zilele noastre.” Acest răspuns era redactat de secretarul de stat Iuliu Valaori în 8 octombrie 1924 pentru a fi remis oficialilor eleni ca răspuns la adresele anterioare ale Atenei ce solicitau acceptul oficial al Bucureștiului pentru formula adoptată la Sèvres și, desigur, agreată de Grecia față de regimul concedat comunităților aromâne.²⁵

Alăturându-se Ligii Națiunilor, Grecia a fost obligată să semneze un tratat pentru minoritățile sale la Sèvres în august 1920, ratificat la Lausanne în iulie 1923, în care accepta să ofere drepturi egale pentru toți locuitorii săi, indiferent de origine. Din perspectiva profesorului grec Iakovos aplicarea principiilor Ligii Națiunilor în Balcani a fost un eșec. În Grecia s-a introdus o politică discriminatorie ce viza minoritățile, greci fiind considerați doar cei ce vorbeau greaca, iar restul, străini, posibili dușmani ai suveranității statului. Urmărind cele de mai sus, statul grec a închis toate școlile bulgare și musulmane din provinciile din nord, iar elevii au fost obligați să frecventeze școlile elene. După 1919, mai bine de 56.000 de bulgari au fost forțați să emigreze din Grecia în Bulgaria, în sens invers, din Bulgaria au venit 35.000 de greci.²⁶

²⁴ *Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Greece, Signed at Sèvres, August 10, 1920* (London: Printed and published by His Majesty's Stationery Office, 1920), 201.

²⁵ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 133, f. 237.

²⁶ Iakovos D. Michailidis, “National Identity versus Minority Language. The Greek and Bulgarian Experience in the 20th Century,” in Ann Katherine Isaacs, ed., *Languages and Identities in Historical Perspective* (Pisa: Pisa University Press, 2005), 90–92.

Având în vedere cele de mai sus, putem observa că la orizontul anului 1924 singurele școli negrețești ale unei populații autohtone din Grecia ce încă funcționau, sau mai bine spus erau tolerate, erau cele românești. De altfel, în toată perioada interbelică ingerințele elene subminatoare au vizat Școala și Biserica, practic ultimele mijloace de supraviețuire identitară ale aromânilor. Singurul garant extern al existenței acestor redute identitare a fost România, însă apărarea lor a fost o bătălie diplomatică dificilă într-un areal statal elen ce se dorea tot mai exclusivist și ostil unei minorități ale cărei drepturi și libertăți erau flagrant încălcate sub privirile uneori complice ale Marilor Puteri.

DIPLOMATIC ACTIONS IN FAVOUR OF THE AROMANIAN CAUSE IN PARIS AT THE END OF THE FIRST WORLD CONFLAGRATION

Abstract

The involvement of Romania in the Aromanian question represented an inedited for its foreign policy. Whereas in the case of Transylvania or Bukovina, the officials in Bucharest were involved in supporting a cultural nationalism which unfolded in various forms and at various intensities, in what the South-Danubian Romanians were concerned, the support had to be offered to some communities with which Romania had no direct geographical continuity. This support sparked a surprised and suspicious reaction from the Great Powers and caused immense anxieties to its neighbouring states, in particular Greece, Serbia, and Bulgaria – states which did not understand the underlining reasons behind the actions of Romania.

The Balkan Wars brought an end to the organisational impetus which had appeared within the Aromanian communities as a result of a several years-old Ottoman legislation which offered them the possibility of proportional representation within the structures of local and central government. The aggravation of the situation in the region determines Romania to adopt a new strategy in what the Aromanian question were concerned: support for the incorporation of these communities within the new state which was springing on the geopolitical stage of the Balkans- Albania. The geographical continuity between the regions inhabited in majority by Aromanian and the presumed borders of the future Albanian state convinced the Romanian diplomacy that this was the most inspired solution for the weakly bound Aromanian community. However, the First World War and the difficult geopolitical situation it generated brought a formidable regress for these ethnic communities. Within their new national states, these communities could no longer find the support which a multinational and multi-confessional Empire had been eager to offer at the turn of the 20th century.

Revendicările teritoriale ale koutzo-valahilor 1917–1920, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fond George Murnu.

CINEMATOGRAFE DIN JUDEȚUL CARAȘ ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Minodora Damian*

Cuvinte cheie: perioada interbelică, județul Caraș, cinematografe, filme

Keywords: interwar period, Caraș County, picture palaces, movies

Marile invenții tehnico-optice ale fraților Lumeire, s-au impregnat cu celebritate în cotidianul monden, în special în cel al populației juvenile. Expandat ca o rezultată a procesului de emancipare interbelică, cinematograful a conferit oportunitatea de a reda în imagini animate, aspecte regăsite în viața de zi cu zi. Astfel, că filmul cu toate entitățile aferente acestuia, se asociază ca o variabilă definitorie în evaluarea civilizației cărășene de după Prima Conflagrație Mondială.

Prin urmare, propun o incursiune istorică prin cercetarea analitică a datelor relative la sfera cinematografelor cărășene. Sursele primare provin, în cele mai multe cazuri, din documentele extrase din fondurile arhivistice ale Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin, identificate prin rapoarte, procese verbale și corespondențe.

Ca o primă manifestare acestei emulații, în 1906–1907 la circul Sidoli din Iași se înființează prima sală de cinematograf din România, în care se puteau face proiecții cu caracter permanent și unde au rulat primele filme românești, cu toate că în Transilvania prima sală de cinematograf era datată încă din 1901.

Primele proiecții cinematografice din România au avut loc în 27 mai 1896, dată la care a fost expus editorialul fraților Lumiere, denumit *L'indépendance Roumanie*. Mugurii cinematografiei românești apar odată cu materialele cinematografice ale lui Leon Popescu, dintre care s-a remarcat producția istorică Războiul Independenței. Panoplia filmelor românești continuă cu producțiile interbelice, exemplificând aceasta cu filmele *Țigăncușa de la iatac*, *Păcat*, *Năbădăile Cleopatrei*, *Legenda celor două cruci*, *Datorie și sacrificiu*, *Ginere fără voie*¹ și *Alcoolul*.²

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

¹ "Scurt istoric al filmului românesc," în *Realitatea Ilustrată*, II, 33 (Cluj, 1 septembrie 1928): 14.

² "Noi filme românești," în *Realitatea Ilustrată*, II, 37 (Cluj, 29 septembrie 1928): 6.

La începuturile cinematografeii românești, tematica vizată cu predilecție a fost cea istorico-eroică. Filme precum *Vitejii neamului* (1926), *Iancu Jianu* (1927), *Haiducii* (1929) și *Ecaterina Teodorescu* (1931)³ adoptau scenarii ce prezentau îndeosebi fapte și relatări din istoria românilor.

În 1927, Industria Română de Filme a turnat filmul *Lia*, drama romantică scrisă de Mircea Filoti și regizată de Jean Mihail, având în distribuție pe lângă Lillyei Flohr în rolul principal, pe Costescu-Duca, Mia Geo, Mario Mirea și pe Ion Armășescu, unul dintre colaboratori în rolul bătrânului servitor.⁴ Avântul industriei de film deschide orizonturile cinematografeii românești, astfel în 1928 ia ființă societatea *Ins-Film*, sub egida căreia a apărut producția *Drumul Iertării*, filmată de operatorul Jean Brumă și regizată de Gabriel Rosca.⁵ Prima realizare cinematografică românească cu o corelare audio-video a fost *Ciuleandra*, rulat în anul 1930, film turnat după romanul cu același nume a lui Liviu Rebreanu.⁶

Odată cu sfârșitul primului război mondial, sporește interesul oamenilor de afaceri pentru industria cinematografică. În consecință, apar noi studiouri dotate cu aparatură performantă și cu specialiști bine pregătiți în noua tehnică. Ca produs al acestui fenomen se identifică filmul ce are menirea de a asigura un profit care să susțină refinanțarea altor producții. În acest context, producțiile de film românesc precum și cele realizate în Franța, SUA, Germania, Marea Britanie puteau fi rulate în cele aproximativ 250 de săli existente în perioada interbelică în România. De asemenea, în urma statisticilor interbelice ce relevă raportul dintre numărul locurilor din cinematografe și densitatea demografică, se evidențiază că în România exista 1 loc la 60 de persoane, valoare ce plasează țara noastră în urma Ungariei cu 1 loc la 16 persoane, precum și a Belgiei, aflată în fruntea ierarhiei europene cu 1 loc la 12 persoane.⁷

Sesizând trendul ascendent al industriei filmului și impactul major asupra societății civile, Ministerul de Interne și Direcția Presei au înștiințat, în iunie 1926, prefecturile județene privind necesitatea controlului asupra filmelor ce rulează în raza județului respectiv. Prin urmare, aceste filme trebuiau să aibă aprobarea Prefecturii Poliției Capitalei, iar valabilitatea autorizației să nu fie mai veche de 4 ani.⁸

³ Ioan Scurtu et alii, *Istoria Românilor. România întregită (1918–1940)*, vol. VIII (București: Editura Enciclopedică, 2003), 752.

⁴ Alexe Rosen, "Filme Românești Lia," în *Realitatea Ilustrată*, I, 36 (Cluj, 9 octombrie 1927): 11.

⁵ "Avântul industriei naționale de filme," în *Realitatea Ilustrată*, I, 37 (Cluj, 16 octombrie 1927): 9.

⁶ Scurtu, *Istoria Românilor*, 751.

⁷ "Ecouri cinematografice," în *Realitatea Ilustrată*, II, 39 (Cluj, 13 octombrie 1928): 16.

⁸ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 150/1926–1927, f. 1.

De altfel, în baza Legii pentru organizarea și administrarea teatrelor naționale și controlul spectacolelor în România, Ministerul Cultelor și Artelor a emis un regulament privitor la concesiunea, înființarea, construcția, instalarea și funcționarea cinematografelor din România, ce s-a publicat în Monitorul Oficial al României nr. 27 din 6 februarie 1927.⁹

În 30 martie 1927 s-a publicat în Monitorul Oficial al României nr. 70 un regulament prin care se solicitau deținătorilor de cinematografe să aibă autorizația de funcționare emisă de Ministerul Cultelor și Artelor.¹⁰ Articolul 7 din regulamentul mai sus menționat clasifică sălile în două categorii: Categoria I: săli de cinematograf, teatre și pentru alte spectacole, funcționale în baza autorizației emise de Ministerul Muncii și Ocrotirii Sociale; Categoria a II-a: săli de consumație precum restaurante, berării, cofetării, bodegi cu numere artistice de cabaret și alte divertismente, ce rămâneau sub controlul organelor polițienești.¹¹

Pe lângă reglementări referitoare la regularitatea funcționării cinematografelor, Ministerul Cultelor și Artelor, prin Comisia Centrală de Cenzură a Filmelor, comunică prefecturilor județene în 12 iunie 1928 o serie de dispoziții ce privesc controlul filmelor ce urmează a fi rulate în cinematografe. În consecință, un film poate rula doar dacă îndeplinește următoarele condiții: antreprenorul trebuie să dețină la el o Carte de Autorizare sau un duplicat valabil emis doar de către fosta Comisie Centrală de Cenzură de pe lângă Ministerul de Interne, iar din data de 20 ianuarie 1928 autorizațiile vor fi eliberate de către Comisia Centrală de Cenzură de pe lângă Ministerul Cultelor și Artelor. Filmele ce au fost vizate anterior datei de 1 ianuarie 1925 trebuiau prezentate Comisiei de Cenzură spre a fi autorizate. Pe lângă Cartea de Autorizare fiecare film trebuie să aibă perforat pe prima scenă a actului 1 înscrisul Aprobare și Ministerul ce a emis aprobarea.¹² Conform deciziei cu numărul 47378 din 1929 a Ministerului Muncii și Ocrotirii Sociale, filmele în care apăreau scene cu personaje în uniforme armatei austro-ungare au fost restricționate spre difuzare în Banat, Ardeal și Bucovina, iar scene în care apăreau personaje în uniforme rusești erau oprite spre a fi rulate în Basarabia. În schimb, toate aceste filme puteau fi difuzate pe teritoriul Vechiului Regat.¹³

În urma analizării filmelor rulate, Comisia Centrală de Cenzură a Filmelor transmite spre știință Prefecturilor județene adresa nr. 1823/1930, prin care se comunică filmele autorizate spre rulare în cinematografele din România.¹⁴

⁹ Ibid., dosar nr. 108/1926–1930, f. 19.

¹⁰ Ibid., f. 28.

¹¹ Ibid., f. 122, 124.

¹² Ibid., f. 58.

¹³ SJANCS, *Primăria orașului Caransebeș*, nr. inv. 64, dosar nr. 18/1929, f. 3.

¹⁴ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 131.

Nr crt	Nume Film	Nume Casa de Film	Nr. înregistrate	Rezoluție
1.	RADIOPOLIS	SONOR-FILM	190	Admis pentru întreaga țară
2.	O CORABIE SPINTE-CĂ VALURILE	GAU-MONT-FILM	191	Admis pentru întreaga țară
3.	DANSUL URSULUI	GAU-MONT-FILM	192	Admis pentru întreaga țară
4.	JURNALELE NR. 8	EWEX-FILM	193	Admis pentru întreaga țară
5	JURNALELE NR. 9	EWEX-FILM	194	Admis pentru întreaga țară
6.	SIMFONIA NUPTIALĂ	ASTRA-CINE-GRAFICĂ	195	Respins pentru Transilvania și Bucovina
7.	CAZUL LENA SCHMIDT	ASTRA-CINE-GRAFICĂ	196	Admis pentru întreaga țară
8.	ISPITA	GAU-MONT-FILM	197	Admis pentru întreaga țară
9.	MICU AVIATOR	GAU-MONT-FILM	198	Admis pentru întreaga țară
10.	FIOROSUL GAUTCHO	GAU-MONT-FILM	199	Admis pentru întreaga țară
11.	ÎN ȚARA BELȘUGULUI	REGAL-FILM	200	Admis pentru întreaga țară
12.	CÂND FLORILE VORBESC	REGAL-FILM	201	Admis pentru întreaga țară
13.	METROTONE JURNAL NR. 15	METRO-GOLDWYN	202	Admis cu suprimar
14.	BROADWAY MELODY	METRO-GOLDWYN	203	Admis cu suprimar
15.	CÂNTECUL BĂRTÂNULUI JOE	ASTRA-CINE-GRAFICA	204	Admis pentru întreaga țară
16.	JAZZ-UL JUBENILOR	ASTRA-CINE-GRAFICA	205	Admis pentru întreaga țară
17.	TARNOWSCA	THALIA- FILM	206	Respins definitiv

Prin evaluarea datelor transmise, s-a constatat că 75% dintre filme au fost admise spre difuzare în toată țara. În sfera cinematografelelor s-a sesizat o entitate auxiliară identificată prin existența proiecțiilor ambulante. În acest sens Ministerul Cultelor și Artelor, prin Direcțiunea Artelor, Teatrelor și Literelor, comunica în data de 2 martie 1928, prefecturilor județene condițiile de funcționare a cinematografelelor ambulante. În ceea ce privește autorizarea acestui tip de cinematograf, deținătorul trebuie să depună o cerere către Prefectură, cu înștiințare spre Ministerul Cultelor și Artelor. Adiacent acestei cereri se

adăuga certificatul de cetățenie română, certificatul de moralitate, certificat de la Serviciul Tehnic din cadrul Prefecturii județului, care atesta funcționarea în parametri optimi a aparaturii de proiecție, astfel încât să nu periclitaze siguranța spectatorilor și salubritatea sălilor în incinta cărora funcționau, precum și un act constatator al Comitetului Școlar Județean sau al unei asociații culturale, prin care se determina dacă filmele rulate erau de interes cultural, moral și educativ. De asemenea, rularea de filme în cinematografe ambulante putea să aibă loc doar în comunele rurale, în care nu existau cinematografe stabile.¹⁵

Evaluarea ce a fost efectuată în urma controlului asupra filmelor rulate în Banat, Transilvania și Bucovina a constatat nereguli referitoare la textul aferent filmului. Prin urmare, la filmele care aveau text în limbile română, maghiară și germană, înscrisul românesc era incorect și menținut pe ecran un timp mai scurt decât celelalte înscrisuri. Datorită acestui fapt, Ministerul Cultelor și Artelor, prin Serviciul Administrației Generale, comunica prefecturilor județene adresa nr. 459 din 25 ianuarie 1930, prin care s-a solicitat luarea de măsuri care să remedieze situațiile menționate la textul în limba română, înscris pe filmele rulate.¹⁶

Orientând cercetarea spre arealul cinematografic cărășean din perioada interbelică, constatăm prezența sălilor de cinema atât în zonele urbane cât și în cele rurale. Noile tendințe apărute în dezvoltarea economică generate de procesul mecanizării oferă cadrul propice pentru crearea unor adevărate areale centre industriale, ce au impus o expandarea a indicilor demografici.

Odată cu dezvoltarea metalurgiei reșițene, populația localității se situa pe un trend ascendent, de la 17.159 de locuitori în 1920, la 24.540 în 1940.¹⁷ Prin urmare, din necesitatea oferirii unor locații de divertisment, s-a ajuns la existența, în anul în 1926, a trei cinematografe autorizate de Pretura plasei Reșița pe perioadă de timp nedeterminată, ce ofereau câte două reprezentații în zilele de funcționare. Primul cinematograful era deținut de Orașul Reșița, cu 474 de locuri, dintre care 344 la parter și 130 în lojă, având program doar în zilele de miercuri, joi, sâmbătă și duminică. Al doilea era proprietatea lui Mayer Aloisiu, cu 430 locuri, iar cel de al treilea era deținut de Konrad Iosif cu drept de proprietate doar asupra edificiului, terenul fiind proprietate orașului Reșița, având un număr de 467 locuri. Ultimele două cinematografe, construite pe un singur nivel, erau deschise în zilele de marți, miercuri, sâmbătă și duminică.¹⁸

Conform adresei nr. 46 din 14.01.1929 Ministerului de Interne,

¹⁵ Ibid., f. 50.

¹⁶ Ibid., f. 121.

¹⁷ Nicolae Magiar, Eduard Magiar, *Monografia Municipiului Reșița* (Cluj-Napoca: Editura Napoca Star, 2016), 76.

¹⁸ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 8.

Direcțiunea Poliției și Siguranței Generale, adresate Prefecturii Județului Caraș, în Reșița existau trei cinematografe. Cinematograful *Oltenia*, proprietatea Societății Reșița, aflat pe strada Mihai Viteazul, cu 7 loje a câte 56 de locuri la prețul de 30 lei, 100 locuri a 20 lei și 80 a 15 lei locul. Acesta a fost închiriat de Francisc Crăciun, proprietarul casei de toleranță de pe strada Împăratul Traian nr. 10, cu suma de 12000 lei lunar. Cinematograful *Astra* era situat pe strada Principesa Elisabeta, având ca proprietar pe Francisc Crăciun, cu o capacitate de 160 de locuri la prețul de 30 lei, 140 de locuri cu 20 lei și 80 locuri cu 15 lei locul. Cinematograful *Sinaia* de pe strada Principesa Elisabeta, a fost proprietatea primăriei Reșița, fiind închiriat de către Francisc Konrad, de naționalitate germană și cetățenie română, domiciliat pe strada Principesa Elisabeta nr. 37. Sala cinematografului era construită integral din lemn, fapt ce contravenea normelor de funcționare și instalare a cinematografelelor, periclitând siguranța spectatorilor. Capacitatea locației era de 405 locuri dintre care 240 locuri cu prețul de 30 lei, 55 de locuri a 20 lei și 110 a 15 lei.¹⁹ În fondul cinematografic reșițean se remarcă îndeosebi Palatul Cultural, locație dedicată proiecțiilor de film, construită în 1929 la inițiativa preotului Ion Vida, a învățătorului Trandafir Lugoienel și a medicului I. Roșu, edificat conform planurilor întocmite de arhitectul Pușcariu, în valoare de trei milioane și jumătate de lei²⁰, iar din 1937 clădirea trece în antreprenoriatul lui Ion Goruian.²¹ Totodată, în 1936 a fost inaugurată Casa Muncitorească, construită după planurile arhitectului Max Müller, cu o capacitate de 888 locuri.²²

Din punctul de vedere al filmelor rulate în cinematografele reșițene, cinefilii puteau savura producții dintr-o vastă paletă tematică, dintre care enumerăm: *Domnișoara ofițer*²³; *Gitta*²⁴; *Sack-Matt*²⁵; *Journal și Miki-Maus*²⁶; *Învingătorul*²⁷; *Doli face carieră*, *Ben-Hur*, după romanul lui Lewis Wallace²⁸; *Sergentul X*²⁹;

¹⁹ Ibid., f. 82.

²⁰ Articol semnat J., "Știri din Reșița. Palatul Cultural," în *Roata* II, 4 (Oravița, 25 ianuarie 1929): 3.

²¹ SJANCS, *Primăria orașului Reșița*, nr. inv. 48, dosar nr. 8/1937, f. 1.

²² Georg Hromadka, *Scurtă cronică a Banatului Montan* (București: Editura Friedrich Ebert Stiftung, 1995), 105.

²³ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 1 (Reșița, 1 decembrie 1932): 4; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 121 (Reșița, 4 decembrie 1932): 5.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* III, 9 (Reșița, 28 ianuarie 1933): 3.

²⁸ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 1 (Reșița, 1 decembrie 1932): 4.

²⁹ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* III, 7 (Reșița, 14 ianuarie 1933): 3.

*Înalta trădare*³⁰; *În lupta cu infernul*³¹; *Camere mobilate*³²; *Drumul spre glorie*³³; *Fata de pe Volga*³⁴; *Cercul Roșu*³⁵; *Două inimi într-un vals*³⁶; *Copoiul*³⁷; *Susana face ordine*³⁸; *Falsul logodnic*³⁹; *Munții în flăcări*, după romanul lui Luis Trenker⁴⁰; *Vine Gorilla*⁴¹; *Alraune*⁴²; *Visul tinereții*⁴³; *Flacăra cea sfântă*⁴⁴; *Emanciparea*, după romanul Ursulei Parrot, film dedicat dramei femeilor și a dragostei moderne⁴⁵; *Isprăvile căpitanului Hayard*⁴⁶; *Kismet*⁴⁷; *Erika*⁴⁸; *Sfârșitul lumii*, după romanul lui Flammarion⁴⁹; *Rămâi la mine*⁵⁰; *Harold printre chinezi*⁵¹; *Vagabondul nemuritor*⁵²; *Țara fără femei*⁵³; *Pirații Mării Roșii*⁵⁴; *Siberia 1914*⁵⁵; *Cântecul deșeriului*⁵⁶; *Papagalul chinezesc*, dramă din viața subterană a chineziilor și bandiților americani având în rolul principal pe Marion Nixon, prețul de intrare era de 8 lei pentru adulți și 5 lei pentru copii⁵⁷; *Regele Codrilor*⁵⁸; *Trușășul din Arizona*⁵⁹;

³⁰ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 4 (Reșița, 4 mai 1930): 4.

³¹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 58 (Reșița, 4 iunie 1931): 3.

³² Ibid.

³³ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 49 (Reșița, 21 martie 1931): 8; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 64 (Reșița, 4 iulie 1931): 4.

³⁴ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 52 (Reșița, 11 aprilie 1931): 4.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 110 (Reșița, 29 mai 1932): 4.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 111 (Reșița, 5 iunie 1932): 4.

⁴¹ Ibid.

⁴² Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 112 (Reșița, 12 iunie 1932): 4.

⁴³ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 113 (Reșița, 19 iunie 1932): 4.

⁴⁴ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 116 (Reșița, iulie 1932): 4.

⁴⁵ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 120 (Reșița, 7 august 1932): 4.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 117 (Reșița, 17 iulie 1932): 4.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* III, 118 (Reșița, 24 iulie 1932): 4.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 49 (Reșița, 21 martie 1931): 8.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 39 (Reșița, 10 ianuarie 1931): 4.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 63 (Reșița, 27 mai 1931): 3.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 38 (Reșița, 1 ianuarie 1931): 4.

⁵⁹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 32 (Reșița, 15 noiembrie 1930): 3; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 38 (Reșița, 1 ianuarie 1931): 4; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 67 (Reșița, 25 iulie 1931): 3.

*Căpitanul de gardă*⁶⁰; *Voiaj de nuntă și Drumul Siberiei*⁶¹ cu prețul biletului între 8 și 10 lei⁶²; *De pe frontul de vest nimic nou* după romanul Erich Remarque⁶³; *Criza conjugală*, dramă după romanul lui Kristemaeckers⁶⁴; *Cavalerul mascat*⁶⁵; *Daisy (Îngerul nopții)*⁶⁶; *Fiul pustiului*, film de aventură după romanul lui Jack London⁶⁷; *Nebuniile tinereții*⁶⁸; *Studentul dansator*⁶⁹; *În lupta cu chinezii*⁷⁰; *Umbre albe*⁷¹; *Hallo Hollywood*⁷²; *Târgul internațional de fete*⁷³; *Cântec din Valea Richnului*⁷⁴; *Nunta înainte de căsătorie*⁷⁵; *Timpul Liliacului*⁷⁶; *Răzbunare studențească*⁷⁷; *Tom Mix contra indienilor*⁷⁸; *Cântărețul nebun*⁷⁹; *Dragoste eternă*⁸⁰; *Iubita prințului*⁸¹; *Nopți veneziene*⁸²; *Chipuri uitate*⁸³; *Frumoasa necunoscută*⁸⁴; *Marseleza*⁸⁵; *Regele din Paris*⁸⁶; *Frații de Cruce*⁸⁷; *Buze încătușate*⁸⁸; *Nopții princiare*⁸⁹; *Fiica morarului*⁹⁰;

⁶⁰ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 66 (Reșița, 18 iulie 1931): 4.

⁶¹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 67 (Reșița, 25 iulie 1931): 3.

⁶² Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 66 (Reșița, 18 iulie 1931): 4; Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 67 (Reșița, 25 iulie 1931): 3.

⁶³ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 48 (Reșița, 14 martie 1931): 4.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 7 (Reșița, 7 martie 1931): 4.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* II, 67 (Reșița, iulie 1931): 3.

⁷¹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 28 (Reșița, 18 octombrie 1930): 4.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 27 (Reșița, 11 octombrie 1930): 4.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 26 (Reșița, 4 octombrie 1930): 4.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 25 (Reșița, 27 septembrie 1930): 4.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 7 (Reșița, 25 mai 1930): 3.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 30 (Reșița, 1 noiembrie 1930): 4.

⁸⁵ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 31 (Reșița, 8 noiembrie 1930): 3.

⁸⁶ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 32 (Reșița, 15 noiembrie 1930): 3.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 33 (Reșița, 22 noiembrie 1930): 4.

⁹⁰ Ibid.

*Hay Tang*⁹¹; *Valsul dragostei*⁹²; *Potopul lui Noe*⁹³; *Cilly*⁹⁴; *Frații de Cruce*⁹⁵; *Grand-Hotel*⁹⁶; *Fetița din Viena*⁹⁷; *Ducele de Reichstadt*⁹⁸; *Crucișătorul Emden*⁹⁹; *Fete de măritat*¹⁰⁰; *Dirijabilul*¹⁰¹; *Hocus – Pocus*¹⁰²; *În umbra trecutului*¹⁰³; *Volga-Volga, film rusesc*¹⁰⁴; *Moartea în vacanță*¹⁰⁵; *Tarzan*¹⁰⁶; *Paradisul din Pontresina, după romanul lui Hans Richter*¹⁰⁷; *O seară în Florida*¹⁰⁸; *Războiul Mondial*¹⁰⁹; *Bătălia*¹¹⁰; *Amok*.¹¹¹

Reședința a județului Caraș, orașul Oravița oferea alternative de divertisment, printre care și vizionarea de filme proiectate în cinematograful *Modern* închiriat de Eugen Mătășăreanu în 1926, cu capacitatea de 328 locuri la parter și 126 la lojă, având în program doar două reprezentații în fiecare zi de duminică¹¹², fiind autorizat de Ministerul Cultelor și Artelor, Direcțiunea Artelor și Teatrelor.¹¹³ În 1929, în fondul sălilor de cinematograf se regăsește *Astra*, cu o capacitate interioară de 260 locuri, unde au rulat mari producții precum: *Tragedia Romanovilor*, *Șpionul din Odessa*, *Marilon*, *Femeia cea frumoasă*, *Prada pustiuului*¹¹⁴ precum și *Trei aventuri de dragoste*, în a cărui distribuție s-au regăsit actorii Clara Bow și Nick Hamilton.¹¹⁵

Alte cinematografe din arealul rural al Banatului Montan am regăsit în Sasca Montana, avându-l ca proprietar pe Borcean Vasile, cu autorizația de

⁹¹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 34 (Reșița, 29 noiembrie 1930): 4.

⁹² Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 35 (Reșița, 6 decembrie 1930): 4.

⁹³ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 37 (Reșița, 25 decembrie 1930): 5.

⁹⁴ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 36 (Reșița, 13 decembrie 1930): 4.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 4 (Reșița, 24 decembrie 1932): 5.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 5 (Reșița, 31 decembrie 1932): 4.

¹⁰⁰ Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 2 (Reșița, 10 decembrie 1932): 6.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* III, 8 (Reșița, 21 ianuarie 1933): 4.

¹⁰³ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* II, 6 (Reșița, 19 august 1934): 4.

¹⁰⁴ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* II, 17 (Reșița, 4 noiembrie 1934): 4.

¹⁰⁵ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* II, 18 (Reșița, 11 noiembrie 1934): 4.

¹⁰⁶ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* II, 22 (Reșița, 9 decembrie 1934): 4.

¹⁰⁷ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* II, 23 (Reșița, 16 decembrie 1934): 4.

¹⁰⁸ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 13 (Reșița, 31 martie 1935): 4.

¹⁰⁹ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 18 (Reșița, 5 mai 1935): 3.

¹¹⁰ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 17 (Reșița, 28 aprilie 1935): 7.

¹¹¹ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* III, 25 (Reșița, 23 iunie 1935): 4.

¹¹² SJAN CS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 10.

¹¹³ Ibid., f. 38.

¹¹⁴ Reclama se află în ziarul *Roata* II, 50 (Oravița, 25 decembrie 1929): 3.

¹¹⁵ Reclama se află în ziarul *Roata* III, 14 (Oravița, 13 aprilie 1930): 3.

funcționare numărul 794/1924, emisă de Regiunea III Tehnică Timișoara, cu o capacitate de 100 de locuri, deschis o dată la două săptămâni, duminică.¹¹⁶ În 1926, în Bozovici funcționa cinematograful aflat în proprietatea Școlii de Arte și Meserii, cu aprobarea pe termen nelimitat a Casei Școalelor, cu o capacitate de 100 de locuri.¹¹⁷ În același an, la Ciclova Română a fost conșcris cinematograful aprobat pe termen de nelimitat de către Pretura Căcova, aflat în proprietatea lui Nicolae Aprecu, locație cu o suprafață de 112 metri pătrați și având o capacitate de 150 locuri, ce oferea cinefililor câte două reprezentații în fiecare Duminică.¹¹⁸

Conform statisticilor din 1926, în plasa Bocșa existau patru cinematografe. Primul era *Apollo* din Bocșa Montană, aprobat spre funcționare de Pretura Bocșa Montană în 1913, cu o capacitate de 40 locuri la parter și 40 la lojă, având în program doar câte o reprezentație Duminică și în zilele de sărbătoare. Tot în aceeași localitate din 1925 funcționa cinematograful *Unirea*, cu 150 de locuri parter și 82 la lojă, cu câte două reprezentații Duminică și în zilele de sărbători, locație în care s-a vizionat în 1930 filmul *Sonny booy*.¹¹⁹ În următorul an, cinefilii din Bocșa Română au beneficiat de vizionarea filmelor în reprezentații duble în zilele de sâmbătă și duminică la cinematograful *Bocșa Română*, cu 254 de locuri. În același an, în localitatea Dognecea funcționa cinematograful *Apollo*, cu cea mai mică capacitate din plasa Bocșa, respectiv 80 locuri, oferind o singură reprezentație Sâmbătă și Duminică.¹²⁰ La cinematograful *Unirea* au rulat: *Die Strandpiraten*¹²¹; *Der Teufelskapitän*¹²²; *Lady Harrington*¹²³; *Die schöne Neapolitanerin*¹²⁴; *Andre Cornelis*¹²⁵; *Unus Königder Berge*¹²⁶; *Insel der Träume*¹²⁷; *Familie Wiskottens*¹²⁸; *Rin-Tin-Tin die Wolfsrache*.¹²⁹

Datorită configurației geografice predominant muntoase, zona Aninei a constituit un mediu propice dezvoltării mineritului. În consecință în 1920

¹¹⁶ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 6.

¹¹⁷ Ibid., f. 9.

¹¹⁸ Ibid., f. 10.

¹¹⁹ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 28 (Reșița, 18 octombrie 1930): 3.

¹²⁰ SJAN CS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 14.

¹²¹ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 5 (Bocșa Montană, 29 iunie 1928): 3.

¹²² Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 8 (Bocșa Montană, 29 februarie 1928): 3.

¹²³ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 13 (Bocșa Montană, 25 martie 1928): 3.

¹²⁴ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 14 (Bocșa Montană, 1 aprilie 1928): 3.

¹²⁵ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 28 (Bocșa Montană, 8 iulie 1928): 3.

¹²⁶ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 32 (Bocșa Montană, 5 mai 1928): 3.

¹²⁷ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 36 (Bocșa Montană, 2 septembrie 1928): 3.

¹²⁸ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 38 (Bocșa Montană, 16 septembrie 1928): 3.

¹²⁹ Reclama se află în ziarul *Bogsáner Zeitung* XXXVII, 44 (Bocșa Montană, 28 octombrie 1928): 3.

indicii demografici arătau 11656 locuitori, dar după 10 ani populația se afla într-un ușor regres, numărul acestora scăzând la 10800.¹³⁰ La Anina, conform statisticilor din 1926, domeniul locațiilor de proiecție cinematografică a cunoscut o dezvoltare consistentă, materializată prin existența a patru cinematografe. În 1922 Pretura Oravița oferă acordul de funcționare cinematografului *Zahalka Francisc*, cu o capacitate de 180 de locuri. În următorul an, primește aprobarea de funcționare cinematograful *U.D.R.* considerat a fi locația cu cea mai mare capacitate din Anina interbelică, având 440 de locuri la parter și 65 la balcon. Datorită expansiunii demografice din zonele industrializate, în speță și la Anina, se impunea deschiderea de noi cinematografe. Astfel, în anul 1924, conform aprobării emise de Pretura Oravița, au fost consemnate cinematografele *Elite*, cu o capacitate de 150 locuri parter, 48 la loja și 86 la balcon și *Potocsnik Albert*, cu o audiență maximă de 280 de persoane. Referitor la programul de funcționare a acestor cinematografe se poate spune că *Elite*, *Potocsnik Albert* și *Zahalka Francisc* ofereau câte două reprezentații, doar duminică și în zilele de sărbătoare, iar cinematograful *U.D.R.* delecta publicul cu câte două reprezentații în zilele de Miercuri și duminică.¹³¹

În vederea creării unei statistici transparente în ceea ce privește locațiile dedicate proiecțiilor cinematografice, Prefectura Caraș comunică Ministerului de Interne, Direcțiunea Administrației Generale, Contenciosului și Statisticii, prin adresa cu nr. 16508/1929, o situație centralizată a tuturor cinematografelor din județ. De remarcat este faptul că sala cea mai încăpătoare se afla în localitatea Anina, la cinematograful UDR, având un număr de 1000 de locuri.

Cinematografele din Județul Caraș în 1929¹³²

Nr. crt.	Numele cinematografului	Localitatea	Nr. locuri	Numele proprietarului	Observații
1.	<i>Astra</i>	Oravița	260	Societatea Culturală Astra	Vara au loc reprezentațiile în grădină unde sunt 900 de locuri
2.	<i>Astra</i>	Reșița	380	Crăciun Francisc	Vara au loc reprezentațiile în grădină unde sunt 450 de locuri
3.	<i>Oltenia</i>	Reșița	396	Crăciun Francisc	Vara au loc reprezentațiile în grădină unde sunt 400 de locuri

¹³⁰ Cristian Liviu Mosoroceanu, Alin Muntean, *Anina cultura și viața socială* (Timișoara: Editura Eubeea, 2015), 267–268.

¹³¹ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 12.

¹³² *Ibid.*, f. 103.

Nr. crt.	Numele cinematografului	Localitatea	Nr. locuri	Numele proprietarului	Observații
4.	Cinematograful <i>U.D.R.</i>	Steierdorf Anina	1000	Societatea U.D.R.	
5.	Cinematograful <i>Nuss</i>	Steierdorf Anina	600	Robert Nuss	
6.	Cinematograful <i>Potocsnik</i>	Steierdorf Anina	500	Adalbert Potocsnik	
7.	Cinematograful <i>Zahalka</i>	Steierdorf Anina	800	Francisc Zahalka	
8.	Cinematograful <i>Aurora Banatului</i>	Steierdorf Anina	-	Ioan Glinger (directorul stațiunii)	Nu are locuri, deoarece se rulează filmele seara în parcul stațiunii <i>Aurora Banatului</i>
9.	<i>Unirea</i>	Bocșa Montană	292	Ioan Arjoca	
10.	<i>Apollo</i>	Bocșa Montană	340	Mihai Werler	
11.	Cinema <i>Mai-gut</i>	Bocșa Română	200	Ioan Maigut	Nu mai funcționează (clădirea a fost vândută la licitație)

O latura apartine a activității cinematografice o reprezenta cinematograful ambulant, promovat în special în zonele rurale print-un autocamion în care era fixată o mașină-dinam și un aparat de proiecție cinematografică, oferindu-se astfel posibilitatea populației de la sate de a lua contact cu lumea filmului.¹³³ Un asemenea cinematograf ambulant era cel deținut de Mătu Ioan, invalid de război domiciliat în Greoni, la nr. 231. Autorizația de funcționare a fost aprobată în 1929 de către Ministerul Cultelor și Artelor, Direcțiunea Artelor și Teatrelor, doar pentru comunele în care nu existau cinematografe.¹³⁴

De altfel, în cercetarea abordată s-au sesizat și cazuri în care nu s-a respectat legislația referitoare la funcționarea cinematografele. Spre exemplu, primarul comunal al Ilidiei, Ioan Murgu, trimite o sesizare Prefecturii Caraș în care precizează că Murgu Traian, domiciliat în Ilidia la nr. 92, începând cu 1 iulie 1928 folosea și deținea antreprenoriatul unui săli de cinematograf în care se rula filme, fără a fi îndeplinite cerințele corespunzătoare de funcționare, în plus acesta nu deținea cartea de funcționare sau un duplicat valabil, emis

¹³³ Articol semnat N. N., „Propagandă cu cinematograful,” în *Școala noastră* I, 15–16 (Zălau, 15 decembrie 1924): 310.

¹³⁴ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 86.

de Comisia Centrală de Cenzură a filmelor, conform Ordinului Ministerului Cultelor și Artelor nr. 26478 din 1928.¹³⁵

Prin prisma unei emulații pozitive în ceea ce privește fenomenul cinematografic sesizată la nivelul populației, în special a celei juvenile, se impunea inițierea de către autorități a unor proceduri de verificare temeinică a conținutului filmelor ce erau proiectate. De altfel, oamenii de afaceri au văzut în spectacolul cinematografic oportunitatea unui profit sigur pe termen mediu și lung. Modelarea cultural-educativă a societății era realizată prin mijloace de producție imaginară ce au avut efect asupra comportamentului oamenilor, cu predilecție în rândul tinerilor ce asimilau drept modele de conduită, vedetele marelui ecran. În consecință, sfera filmului a fost facil adaptată și integrată în cotidianul interbelic cărășean, mărturie fiind înființarea de noi cinematografe precum Casa Muncitorească din Reșița sau Cinematograful Luna din Caransebeș, ce încă își desfășoară activitatea.

MOVIE THEATERS IN CARAȘ-COUNTY DURING THE INTERWAR PERIOD

Abstract

Effects of the optics technologic discoveries that brothers Lumière studied thoroughly, the inventors of the cinematographic technology in fact, offer people the possibility to entertain with an imagistic dimension similar to reality. So, there were new ways to exploit the people's free time within the recreative modern time table of the interwar period.

Given the emulation the new entertainment created at that time, with a strong social-economic impact the animated photo-projection had on the civilization in the Banat, I propose a historic foray in the field through the analytic analyses of data on the movie theaters in the region.

In the most of the cases the primary sources belong to the archive of the National Archive – Caraș-Severin County Service, in reports, minutes and correspondence.

The beginnings of the cinematographic projection in Romania come set in the beginning of the 20th century, in 1906–1907 to be more specific, the time that the first movie theater was set in Sidoli Circus in Iași, with a permanent possibility to demonstrate, where the first Romanian movies were shown too, even if the first movie room in Transylvania dated since 1901.

Having focused my research on Caraș County in the interwar period, I met movie rooms both in almost all the urban areas and the rural ones.

So, alternative ways of movie entertainment were found in Oravița, the capital city of the county of Caraș, in the case of Modern Movie Theater that Eugen Mătășăreanu hired in 1926.

Industrialization of some areas with a great economic potential lead to a large increase

¹³⁵ Ibid., f. 64.

of the indexes concerning the cinematographic projections. The human resources moving in waves towards Reșița and Bocșa, the two iron steel centers, or to Anina, the main mining center increased the necessity of new ways the people there spend their free time.

We might note UDR and Zahalka movie theaters in Anina, which admitted 800 to 1,000 persons. The movie theaters Astra in Oravița, Oltenia in Reșița, and Apollo in Bocșa Montană admitted much more people in the summer time, with projections in the open air.

When speaking about culturalization and education of people the role of the movie theater was especially materialized in the case of young people who adopted the behavioral model of the film stars.

ASPECTE PRIVIND DEZVOLTAREA MEȘTEȘUGURILOR ÎN JUDEȚUL CARAȘ (1944–1948)

*Eusebiu Narai**

Cuvinte-cheie: meșteșuguri, ucenici, clandestinism, bresle, județul Caraș

Keywords: crafts, apprentices, clandestinism, guilds, Caraș county

În perioada interbelică, meșteșugurile au ocupat al treilea loc în economia Văii Almăjului, după pomicultură și creșterea vitelor. În general, meseriile s-au dezvoltat în strânsă legătură cu profilul agricol al ținutului: fierari, tâmplari, cojocari, dulgheri, zidari, croitori, rotari. La Bozovici mai erau atestați următorii meseriași: lăcătuși, tinichigii, ceasornicari, vopsitori, pantofari, curelari, opin-cari, brutari, cofetari, turtari. Cauza creșterii numărului de meseriași în această perioadă a fost spiritul de hărnicie care domnea în zonă, la care s-au adăugat cerințele pieței și materia primă ieftină, aflată la îndemână. Până la criza economică, cea mai căutată meserie a fost opincăria (încălțăminte pentru populație). Tăierea masivă de vite la abatorul din Anina, alimentat de piața din Bozovici, a dat posibilitatea achiziționării de piei brute la un preț convenabil. În funcție de importanța deținută, urmau măcelarii, cojocarii și brutarii. Primele două meserii menționate mai sus se aprovizionau pe piața locală cu vite de sacrificare achiziționate ieftin și cu piei brute. Cât privește brutăriile, ele existau numai la Bozovici și se aprovizionau cu făină adusă de comercianții locali de la morile din Arad și Timișoara.¹

Cât privește meseriile, după criza economică se înregistrează o descreștere a acestor îndeletniciri. De pildă, în anul 1941 sunt menționați – în actele vremii – 151 de meșteșugari.²

Din registrele existente la Oficiul de Muncă din orașul Oravița rezultă faptul că, în anul 1919, în localitate activau doar 7 meseriași, dintre care 4 germani, 2 cehi și un român.³

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ Liviu Smeu, *Contribuții la istoria Almăjului* (București: Editura Litera, 1977), 146.

² Ibid., 161.

³ Cornel Grofșorean, *Banatul de altădată și de totdeauna. Sinteza problemelor istorice și social-politice* (Timișoara: 1946), 72.

După instalarea administrației românești în Banat se constată o creștere semnificativă a numărului meseriașilor în zonă. Așa cum reiese dintr-o situație întocmită în anul 1938, Oravița era un centru în care existau 93 de ateliere ale micilor meseriași.⁴ În anul 1942 erau înregistrați 65 meseriași, repartizați pe naționalități după cum urmează: 34 germani, 25 români, 4 maghiari, un ceh și un sârb, constatându-se o sporire a elementului românesc.⁵

În perioada interbelică era consemnat un număr mare de ateliere meșteșugărești răspândite pretutindeni în localitățile județului Caraș, care – în anul 1934 – se cifrau la 236, din care 30 în Oravița și 49 la Reșița.⁶ Tot acum, la nivelul județului funcționau 4 corporații ale meseriașilor.⁷

Se constată o creștere constantă a numărului meseriașilor din județul Caraș până la intrarea României în război alături de Germania, în paralel cu sporirea elementului românesc în această ramură economică, datorită prosperității economice înregistrate în anii 1934–1938 la nivel național, dar și local. În perioada 1941–1944, starea de război a afectat în mod direct și situația meșteșugurilor în zonă, determinând o scădere a numărului locuitorilor care practicau această profesie și a calității muncii prestate.

Deținem câteva informații despre meșteșugurile practicate în județul Caraș în cursul anului 1945, în condițiile menținerii stării de război și a consecințelor acestuia în plan economic. De pildă, în plasa Bozovici erau înregistrate: 3 brutării, 7 ateliere particulare de cizmărie, 16 ateliere particulare de croitorie, 34 ateliere comunale de fierărie și 9 ateliere particulare de lemnărie, numărul lor menținându-se constant în comparație cu anul 1944⁸; din cei 170 meseriași din plasa Bozovici, cei mai mulți exercitau această profesie în comunele Lăpușnicu Mare (43), Bozovici (39), Gârbovăț (18) și Prilipeț (16), iar comunele Șopotul Nou și Șopotul Vechi erau complet lipsite de meseriași.⁹ Plasa Reșița era mult mai slab reprezentată sub acest aspect: 5 ateliere de fierărie și 4 ateliere de lemnărie amintite în documente.¹⁰

Dezvoltarea industriei pe teritoriul orașului Reșița a favorizat și dezvoltarea meșteșugurilor. În această perioadă existau, în orașul Reșița, peste 20 de brutării particulare, relativ mici, cu un număr de până la 15 salariați, care realizau zilnic o producție totală de circa 13 tone.¹¹

⁴ Constantin Brătescu, *Istorie și cultură în arhivele Caraș-Severinului. Îndrumător* (București: 1997), 65.

⁵ Grofșorean, *Banatul de altădată*, 72.

⁶ Brătescu, *Istorie și cultură*, 29.

⁷ Ibid., 33.

⁸ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (în continuare SJCSAN), fond *Pre-fectura județului Caraș* (în continuare *PJC*), d. 8/1945, f. 58.

⁹ Ibid., f. 33.

¹⁰ Ibid., f. 85.

¹¹ I. Zahiu (coord.), *Reșița – istorie și contemporaneitate* (Reșița: 1971), 242–243.

Pentru a-și apăra mai bine interesele, meseriașii s-au organizat în sindicate. Sindicatul mixt profesional al meseriașilor-patroni și micilor industriași din Reșița, care a primit personalitate juridică la data de 3 noiembrie 1945, era împărțit în 7 bresle: brutarii, măcelarii, cizmarii, frizerii, croitorii, constructorii și reprezentanții altor ramuri, cele mai importante bresle fiind cele ale croitorilor, constructorilor, frizerilor și brutarilor.¹²

Situația meseriașilor din Reșița în anul 1945 este descrisă într-un raport al sindicatului mixt din localitate: din lipsă de materii prime, toate breslele componente ale sindicatului se confruntau cu mari greutăți în desfășurarea activității; măcelarii particulari, care alimentau 20% din populația orașului erau constrânși să predea pieile provenite din tăiere la prețul de 42.000 lei/kg și să livreze carne la prețurile maxime, în timp ce plăteau – pentru cumpărarea unui kilogram de bovine vii – suma de 70.000–80.000 lei, astfel încât măcelarii se găseau în imposibilitatea de a mai livra bovine. Meseriașii au formulat câteva revendicări, care trebuiau soluționate cu prioritate: suprimarea registrelor fiscale și comerciale la micii meseriași, precum și, “a tuturor controalelor și formalităților inutile, care împiedică pe meseriași să-și vadă de lucru în atelier”; simplificarea și unificarea, într-un singur impozit cu valoare fixă, a tuturor impozitelor și taxelor cuvenite statului; distribuirea, în cantitate suficientă, a materialelor și semifabricatelor direct de la fabrică – prin sindicate, cooperative, economatul corespunzător sau prin meseriași; participarea reprezentanților meseriașilor la lucrările departamentelor economice unde se discută problemele acestora și includerea lor în consiliul comunal și în cel judiciar; încetarea considerării – drept comercianți – a meseriașilor cu brevetul de meserie, care sunt înscrși la Camera de Comerț (măcelari, brutari, electricieni, ceasornicari etc.), pentru a nu mai fi obligați să achite impozitul comercial.¹³

În anul 1946, în sindicatul mixt din Reșița erau incluși 255 de meseriași, repartizați pe bresle în modul următor: 56 croitori, 53 constructori, 37 frizeri, 33 brutari, 31 cizmari, 30 meseriași din alte ramuri și 15 măcelari.¹⁴

Meseriașii reșițeni se confruntau cu numeroase probleme și în această perioadă. Datorită reducerii considerabile a cantității de curent electric livrat atelierelor meșteșugărești de către Fabrica de gaz din localitate, încetarea producției atelierelor devenea iminentă. Într-un memoriu trimis primarului localității în luna iunie 1946, sindicatul mixt îi cerea – în mod insistent – primarului să intervină energic pe lângă Direcțiunea UDR pentru a pune la dispoziția Întreprinderilor comunale curentul și transformatorii necesari “spre a ne putea

¹² SJCSAN, fond *Federația meseriașilor – Centrul raional Reșița* (în continuare FM – CRR), d. 11/1946, f. 1–2.

¹³ Ibid., d. 38/1947, f. 1–2.

¹⁴ Ibid., d. 11/1946, f. 1–2.

da, neîntârziat, curent suficient pentru buna funcționare a instalațiilor noastre și pentru promovarea progresului în viitor.” Societatea reșițeană era considerată vinovată pentru situația creată, din următoarele considerente: UDR-ul a conectat noi instalații pe rețelele transformatorilor Fabricii de gaz, cu putere destul de redusă, fără a aviza întreprinderile comunale, în zone de interes pentru societate (tâmplăria UDR, strada Pateșanu, Fabrica Filer, grupurile de locuințe din Budinic și Lunca Pomostului, căminele de ucenici, atelierul de întreținere mecanică, garajele de automobile, etc.); transformatorul de rezervă al Întreprinderilor comunale era reținut în gaj de UDR, pentru unele reparații în litigiu; doi transformatori comandați la UDR urmau să fie livrați în termen de 18 luni. Aceste piedici puse în calea activității normale a atelierelor meșteșugărești din Reșița determinau, în mod automat, creșterea prețului produselor fabricate de meseriași în viitorul apropiat.¹⁵ Cizmarii reșițeni se confruntau, la mijlocul anului 1946, cu o situație destul de dificilă: nu au primit cota de materii prime încă din 1943, fiind nevoiți să-și procure materiile prime necesare (talpă, piele și ață) de la speculanți, la prețuri enorme; erau obligați să plătească – cu prioritate – impozitele și beneficiile de război, care se ridicau la sume enorme. În acest context, ei solicitau ca aprovizionarea cu materii prime să se realizeze lunar, prin intermediul cooperativelor sau sindicatelor existente.¹⁶

În a doua jumătate a anului 1946 s-a accentuat implicarea factorului politic în activitatea meseriașilor din zonă. Astfel, în luna august 1946 conducerea sindicatului mixt din Reșița – formată din 25 de membri – era net dominată de membrii sau simpatizanții formațiunilor politice din coaliția guvernamentală: 10 comuniști, 11 social-democrați, 2 reprezentanți ai Uniunii Populare Maghiare, 1 membru al PNT-Alexandrescu. Sindicatul funcționa în aceeași structură fiind alcătuit din 246 de membri, dar nu includea cca 10–15 patroni din localitate.¹⁷

Problema aprovizionării meseriașilor reșițeni se menținea în centrul atenției și la sfârșitul anului 1946, fiind luate și măsuri restrictive împotriva exponenților unor bresle componente ale sindicatului mixt. Astfel, în luna octombrie 1946, Subsecretariatul de Stat al Aprovizionării a hotărât ca deținătorii de piei crude, care le vor preda centrelor de colectare, să primească – o dată cu prețul pieilor predate – semifabricate (tălpi și piele) în proporție de 5% din greutatea pieilor predate. Centrele de colectare au primit dispoziții să predea aceste semifabricate imediat, fără nicio formalitate. Deținătorii de piei care nu le-au predat în termenul stabilit, pe lângă faptul că pierdeau avantajele acordate

¹⁵ Ibid., d. 21/1946, f. 7.

¹⁶ Ibid., d. 18/1946, f. 1.

¹⁷ Ibid., d. 19/1946, f. 1–3.

de noua decizie, urmau să sufere și rigurile legii sabotajului.¹⁸ Două luni mai târziu, sindicatul mixt din Reșița solicita repartizarea unei cote lunare de sare de 200 kg pentru fiecare măcelar din localitate, necesară pentru practicarea meseriei.¹⁹

Începând cu anul 1946, în Reșița s-a trecut la înființarea de cooperative de diferite profile, care și-au adus o însemnată contribuție – în economia orașului – la asigurarea unei deserviri corespunzătoare a populației cu lucrări și servicii executate la comandă.²⁰

Situația meseriașilor din Oravița, în anul 1946, era la fel de dificilă ca și cea a meseriașilor reșițeni. De la începutul anului 1946, toți brutarii din Oravița au fost puși în imposibilitatea de a-și exercita meseria, deoarece – în cursul anului 1946 – au primit numai de 4 ori făină (aproximativ 1,2 t), “care a putut satsface nevoile orașului pentru cca 8 zile”, brutarii solicitând administratorului financiar al județului Caraș să intervină la forurile superioare pentru ca ei să nu fie impuși pe exercițiul financiar 1946/1947, luându-se – ca bază – venitul impozabil de pe exercițiul financiar 1945/1946, venit destul de semnificativ în condițiile în care materia primă pe exercițiul financiar 1945/1946 s-a distribuit, aproape zilnic, la prețuri oficiale.²¹

Și croitorii orăvițeni se confruntau cu o serie de probleme în anul 1946. În memorii repetate trimise primăriei din Oravița, croitorii din localitate solicitau asigurarea necesarului de lemne de foc în atelierele de profil (câte 2 m st lemne de foc lunar pentru fiecare atelier de croitorie), aceste lemne fiind indispensabile pentru încălzitul permanent al fiarelor de călcat, neexistând un alt mijloc de încălzire, pentru că mangalul putea fi procurat numai la preț de speulă (1.500–2.000 lei/kg); în aceste condiții, primarul era rugat să intervină la Direcțiunea Silvică UDR pentru aprovizionarea atelierelor de croitorie din Oravița cu lemne de foc și în anii următori, în funcție de necesități.²² De asemenea, croitorii orăvițeni cereau stabilirea unor prețuri maxime identice cu cele impuse croitorilor din capitală pentru lucrările executate la comandă, pentru uz propriu, cu furniturile și materialele clientului, avându-se în vedere condițiile similare în care-și desfășurau activitatea (chirii, salarizare, plăți către regiile de combustibil și curent electric), dar și unele dezavantaje în practicarea meseriei: vadul de desfacere al produselor mult mai restrâns decât în București, procurarea unor accesorii necesare la executarea lucrărilor (ața de cusut, ața de însăilat, mătasea

¹⁸ Ibid., d. 18/1946, f. 2.

¹⁹ Ibid., d. 21/1946, f. 17.

²⁰ Zahiu, *Reșița*, 243.

²¹ SJCȘAN, fond *Sindicatul comercianților și meseriașilor din județul Caraș* (în continuare *SCMJC*), d. 9/1946, f. 6–7.

²² Ibid., f. 5.

pentru butoniere, etc.) cu cheltuieli foarte mari, cauzate de călătoriile practicate la alte centre comerciale în vederea achiziționării acestor accesorii.²³

În anul 1947, situația meseriașilor nu a cunoscut o ameliorare vizibilă. Datorită greutăților întâmpinate în aprovizionarea cu materii prime, în iulie 1947 s-a înființat sindicatul de piele și încălțăminte Reșița, afiliat la Uniunea de Piele și Încălțăminte din București, care trebuia să apere interesele cizmarilor reșițeni.²⁴ Printr-o dispoziție emisă de Federația meseriașilor-patroni din Timișoara la data de 2 iulie 1947, se stabilea încadrarea meseriașilor-patroni din orașele bănățene în clasele de salarizare III, IV și V, măsură la care trebuia să se adapteze și sindicatul mixt din Reșița: în clasa a III-a de salarizare intrau patronii care lucrau singuri sau erau ajutați de membrii familiei sau de câțiva ucenici, fără a avea atelier propriu; din clasa a IV-a de salarizare făceau parte patronii care lucrau singuri și dispuneau de un atelier propriu; în clasa a V-a de salarizare erau incluși patronii care erau ajutați de lucrători și ucenici, exercitându-și meseria în atelierele proprii²⁵. Trebuie precizat faptul că, prin decizia ministerială nr. 3747 (publicată în "Monitorul Oficial" din 21 aprilie 1947) au fost stabilite 9 clase de salarizare, cele mai mari salarii lunare fiind caracteristice clasei a IX-a de salarizare. Clasa a III-a de salarizare cuprindea salariile lunare de 1.800.000–2.699.999 lei, salariile medii asigurate fiind de 2.250.000 lei lunar; clasa a IV-a de salarizare cuprindea salariile lunare de 2.700.000–3.599.999 lei, salariile medii asigurate fiind de 3.150.000 lei lunar; clasa a V-a de salarizare cuprindea salariile lunare de 3.600.000–4.499.999 lei, salariile medii asigurate fiind de 4.050.000 lei lunar.²⁶

Aprovizionarea cu materii prime a sindicatului mixt din Reșița s-a îmbunătățit în mică măsură, raportat la anul precedent. În intervalul ianuarie-iulie 1947, sindicatul reșițean a primit următoarele cantități de materii prime: branșa tinichigiilor – cca 1.200 kg tablă galvanizată, breasla frizerilor – 131 l spirt sanitar și 85 kg săpun de ras; breasla cizmarilor – talpă și piele pentru confecționarea a 200 perechi de pantofi; breasla brutarilor – 4,5 vagoane făină pentru fabricarea pâinii pe cartelă; breasla croitorilor – 48 duzini de ață. În luna iulie 1947, sindicatul număra 293 membri, numărul breslelor rămânând neschimbat și se făceau eforturi pentru înființarea unei bănci a meseriașilor, care să stimuleze financiar acest sector economic, însă, după devalorizarea leului, această problemă a fost neglijată.²⁷

În a doua jumătate a anului 1947 au apărut o serie de reglementări legale

²³ Ibid., f. 2.

²⁴ SJCSAN, fond FM – CRR, d. 10/1946–1947, f. 1–2.

²⁵ Ibid., d. 47/1947, f. 1.

²⁶ *Asigurări Sociale*, București, anul XII, 1947, nr. 1–3, aprilie-iunie 1947, 318–320.

²⁷ SJCSAN, fond FM – CRR, d. 36/1947, f. 1–2.

în ceea ce privește exercitarea meseriilor, care afectau în mod direct activitatea atelierelor meșteșugărești din zonă. Ministerul Muncii, prin decizia nr. 13931, a acordat un termen ultimativ (până la 30 noiembrie 1947) tuturor salariaților din întreprinderi, precum și meseriașilor-patroni care exercitau-pe cont propriu-o meserie calificată fără a poseda certificat de capacitate profesională sau brevet de meserie, de a intra în legalitate; toți meseriașii-patroni care nu respectau prevederile deciziei de mai sus urmau să fie trimiși în fața Tribunalului Muncii, iar atelierelor, sculele și uneltele trebuiau să fie închise și sigilate fără avertisment și fără acordarea unui termen de lichidare.²⁸ Prin alte ordine ale Ministerului Muncii a fost modificat sistemul de impozitare al meseriașilor: toți angajații atelierelor meșteșugărești erau obligați să plătească o taxă de 2% pentru Fondul Cultural; se instituiau taxe pentru toate actele necesare bunei funcționări a atelierelor de profil (contract de ucenicie, certificat de calfă, certificat de meșter, brevet de meserie); tâmplarii care prelucrau furnir și lăcătușii care lucrau cu forță motrice trebuiau să plătească impozit pe cifra de afaceri; atelierelor de confecții nu mai erau silite să achite impozitul pe cifra de afaceri, fiind reintrodusă taxa proporțională de confecții, aplicată la locul de producție – pentru țesături și împletituri din lână și bumbac.²⁹

În aceeași perioadă, aprovizionarea atelierelor meșteșugărești cu materii prime se desfășura în condiții dificile, de vreme ce specula era înfloritoare. În consecință, în septembrie 1947, sindicatul mixt din județul Caraș a hotărât ca materiile prime de care aveau nevoie micii meseriași să se distribuie prin cooperative meșteșugărești, care trebuiau să anticipeze sindicalizarea tuturor micilor meseriași, adică “organizarea lor în Federația Generală a micilor meseriași-patroni pe țară, în federații județene și regionale și în micile unități pe comune și cercuri, fie pe branșe, fie mixte, acolo unde numărul membrilor meseriași nu permite organizare pe branșă”. Sunt cunoscute cantitățile de materii prime repartizate pentru atelierelor meșteșugărești din județul Caraș, în luna noiembrie 1947: 3.000 kg fier balot, 54.000 kg fier lat, 9.000 kg fier rotund, 6.000 kg fier pătrat, 6.000 kg fier cornier, 30.000 kg fier T, 6.000 kg șină de căruță, 24.000 kg fier pentru potcoave, 800 kg cuie, 800 kg bucșe, 2.400 kg caiele, 900 kg fier lat laminat la rece, 900 kg fier rotund laminat la rece, 1.200 kg nituri și șuruburi, 3.000 kg fontă comercială, 1.400 kg oțel bare și 1.400 kg oțel de arcuiri. Tot acum, erau în curs de constituire asociațiile profesionale în localitățile din zona Oravița (Sasca-Montană, Știnăpari, Cărbunari, Slatina, Bogodintii, Petrila, Naidăș și Lescovița), formate din toți meseriașii acestor așezări; constituirea unei asociații profesionale era posibilă doar cu participarea a cel puțin 15 meseriași-patroni.³⁰

²⁸ Ibid., d. 47/1947, f. 2.

²⁹ Ibid., f. 3.

³⁰ Ibid., d. 48/1947, f. 1.

De asemenea, Federația județeană a meseriașilor-patroni din centrul Oravița și-a desemnat comitetul de conducere, compus din 9 persoane, dintre care 7 aveau domiciliul în Oravița și două în Bocșa Vasiovei.³¹

Anul 1948 a marcat o implicare mai activă a organizațiilor sindicale ale meseriașilor în aprovizionarea – cu materii prime – a atelierelor meșteșugărești din regiune, fără a neglija, însă, aspectele organizatorice. În ceea ce privește aprovizionarea atelierelor, Federația județeană a meseriașilor-patroni-Centrul Oravița a raportat unele succese în urma intervențiilor repetate la forurile în drept: în luna ianuarie – a obținut un vagon de cocs de la UDR, necesar fierarilor din plasele Oravița, Sasca Montană și Moldova Nouă³²; în luna februarie, prin intermediul Federației generale, Ministerul Industriei și Comerțului a repartizat meseriașilor din județul Caraș material pentru 300 perechi încălțăminte și 20 bucăți piei crude³³; în luna martie – meseriașii erau obligați să ridice toate mărfurile obținute la acea dată (500 kg tablă galvanizată și 500 kg tablă neagră), în termen de 14 zile, de la cooperativa “Carașul”, în caz contrar, mărfurile fiind destinate pieței libere³⁴. Federația județeană a meseriașilor-patroni, Centrul Oravița se confrunta și cu o serie de probleme organizatorice: fuziunea asociației mixte din Iam cu cea din Ciortea, în vederea îndeplinirii formalităților legale de constituire³⁵; recunoașterea imediată a Federației județene (Centrul Oravița) ca persoană juridică³⁶; afilierea Asociației meseriașilor din Reșița la Federația județeană, cu condiția ca un comitet restrâns de direcție, compus din 7 membri, să funcționeze și la Reșița.³⁷

Găsirea unui loc de muncă în acest sector economic se dovedea a fi o sarcină destul de dificilă. Totuși, în anul 1948, un număr de 22 patroni din Reșița au angajat un număr similar de meseriași, dintre care: 8 croitori, 5 tâmplari, 4 frizeri, două coafeze, un rotar, un fierar și un vulcanizator.³⁸

Federația profesională a meseriașilor-patroni și micilor industriași din județul Caraș a dobândit personalitate juridică în aprilie 1948, devenind o filială a Federației Generale a meseriașilor-patroni din Republica Populară Română (noua denumire a statului român, cu începere de la 30 decembrie 1947 – n.n.), conducerea filialei fiind asigurată de 13 persoane.³⁹ În statutul adoptat cu

³¹ SJCSAN, fond *Federația meseriașilor Oravița* (în continuare *FMO*), d. 8/1947–1949, f. 1.

³² *Ibid.*, f. 3–4.

³³ *Ibid.*, f. 7.

³⁴ *Ibid.*, f. 10.

³⁵ *Ibid.*, f. 3–4.

³⁶ *Ibid.*, f. 7.

³⁷ *Ibid.*, f. 8–9.

³⁸ SJCSAN, fond *FM – CRR*, d. 73/1948, f. 6.

³⁹ *Ibid.*, fond *FMO*, d. 9/1948, f. 1.

aceiași prilej, Federația meseriașilor din județul Caraș promitea că va desfășura o activitate permanentă, constând în:

1) “înființarea de biblioteci, aranjarea de conferințe științifice (cursuri, eventual școli permanente), serbări, convocări de întruniri în scopul de a dezbate toate chestiunile de ordin economic, social, profesional și cultural, precum și orice alte chestiuni, care ating interesele vitale ale membrilor săi.”

2) “înființarea de cooperative de aprovizionare, producție și desfacere pentru membrii săi”.

3) “va înlesni credite pentru membrii săi prin Banca Meseriașilor și prin alte instituții similare.”

4) “va desemna, din sânul membrilor săi, reprezentanți la Ministerul Muncii, Ministerul Asigurărilor Sociale, Ministerul Economiei Naționale, Ministerul de Finanțe, Banca Meseriașilor și oriunde interesele meseriașilor reclamă a fi apărate și reprezentate.”

5) “dobândirea de orice avere imobilă și mobilă.”

6) “desemnarea de delegați în comisiunile de conciliere și arbitraj.” Conform statutului, puteau fi admiși – ca membri – numai micii meseriași având angajați 10 lucrători sau ale căror ateliere dispuneau de o forță motrice de până la 20 H.P., respectându-se, astfel, art. 151 din Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor.⁴⁰

Doleanțele meseriașilor cărășeni au fost prezentate detaliat în raportul reprezentantului Federației meseriașilor din județul Caraș la primul Congres al meseriașilor, desfășurat în iunie 1948: desființarea impozitului pe cifra de afaceri plătit de meseriașii potcovari, fierari și tinichigii din mediul urban și aprovizionarea primelor două categorii de meseriași cu cărbune (cocs) direct de la Federală, evitându-se intermediarii care practică prețuri foarte ridicate; distribuirea de materii prime pentru meseriașii curelari (care lucrează exclusiv pentru agricultori), tăbăcari și cojocari, care și-au încetat activitatea din lipsă de materii prime; scoaterea măcelarilor și brutarilor din registrele comerciale și trecerea lor în rândul meseriașilor, deoarece “sunt meseriași având carnet de meșter și brevet de meserie”; includerea unor delegați ai Asociației Alimentare în Comisia de fixarea prețurilor mercurialului, ținându-se cont și de prețurile practicate pe piață; scutirea meseriașilor măcelari de la plata impozitului în perioada când tăierile erau oprite; angajările de ucenici, “care vor fi meseriașii de mâine ai republicii noastre”, în caz contrar “ne vom trezi – la un moment dat – că numărul micilor meseriași va ajunge să scadă până la dispariție”; acordarea de credite avantajoase (pe termen lung și cu dobândă mică) – din partea băncilor – și altor categorii de mici meseriași, nu numai meseriașilor care

⁴⁰ Ibid., f. 3.

lucrează pentru agricultori; simplificarea registrelor micilor meseriași, pornind de la considerentul că aceștia nu se pricep la contabilitate etc.⁴¹

Deținem câteva informații legate de situația meseriașilor din centrele mai importante ale județului Caraș, în a doua jumătate a anului 1948. În luna iulie 1948, în județul Caraș funcționau 12 asociații mixte, la care au aderat numeroși membri, majoritatea atelierelor meșteșugărești aveau – cel mult – 10 salariați, obținând profituri reduse. Tot acum, operațiunile de clasificare a atelierelor de profil s-au încheiat, în linii generale, fiind clasificați și meseriașii care lucrau în mediul rural⁴². În zona Reșiței, numărul meseriașilor clasificați din branșa încălțăminte de piele se ridica la 58, dintre care 40 din orașul Reșița și 18 din diferite comune învecinate. De asemenea, au apărut greutăți în operațiunile de colectare a pieilor de ovine pentru O.I.P. (Oficiul Industrial al Pielăriei -n.n.): în urma descoperirii cojocarilor clandestini din zonă, au fost colectate 22.000 bucăți piei de miel și au fost trimise la Timișoara, în vederea distribuirii lor în teritoriu⁴³. În aceeași zonă erau înregistrați 41 meseriași frizeri-coafori, înscriși în asociația profesională aferentă.⁴⁴ Abatorul din Reșița a fost situat în cartierul “Stavila” până la începutul anului 1948; de la această dată, UDR-ul a terminat actuala clădire a abatorului, care a fost preluată, ulterior, de Sfatul Popular Reșița.⁴⁵ În anul 1948, ca urmare a naționalizării, s-a creat nucleul de stat al producției de panificație din care s-a format Întreprinderea de panificație “1 Mai” Reșița.⁴⁶ În aceeași perioadă, prin subscrierea benevolă a meseriașilor reșițeni din ramurile metal-lemn a luat ființă Cooperativa “Unitatea.”⁴⁷ În plasa Bozovici își desfășurau activitatea 50 de meseriași: 26 fierari, 21 zidari, un zugrav-vopsitor, un pietrar și un vopsitor chimic.⁴⁸

Necesitatea ridicării calității produselor obținute în atelierelor meșteșugărești a impus constituirea unor comisii de calificare profesională în județul Caraș, pe lângă Inspectoratul Muncii din Oravița, grupate pe 10 secții: secția Alimentație (măcelari, mezelari, brutari, cofetari etc.); secția Arte Grafice (tipografi-culegători, mașiniști și fotografi); secția Construcții (zidari, constructori, cimentari, zugravi etc.); secția Lemn (tâmplari binale și încadratori); secția Mine (mineri); secția Electricitate (electricieni și ceasornicari); secția Metale (mecanici auto, lăcătuși și tinichigii); secția Pielărie (cizmari, pantofari, rihtuitori,

⁴¹ Ibid., d. 16/1948, f. 1–4.

⁴² Ibid., d. 26/1948, f. 1.

⁴³ SJCSAN, fond FM – CRR, d. 68/1948, f. 1–2.

⁴⁴ Ibid., f. 3.

⁴⁵ Zahiu, *Reșița*, 238.

⁴⁶ Ibid., 242.

⁴⁷ Ibid., 243.

⁴⁸ SJCSAN, fond FMOOr, d. 7/1947–1948, f. 4.

blănari, jocari, curelari, tăbăcari etc.); secția Textile (croitori bărbați și dame, modiste); secția Diverse (coafori, bărbieri și manichiuriști). Acestea au dat undă verde funcționării majorității atelierelor meșteșugărești din județul Caraș.⁴⁹

Noua formă de organizare sindicală a meseriașilor din zonă încerca găsirea unor soluții adecvate pentru aprovizionarea atelierelor cu materiile prime indispensabile funcționării lor, atitudine vizibilă și în ultimul trimestru al anului 1948. Astfel, în luna octombrie 1948, la intervenția Federației profesionale a meseriașilor și micilor industriași (Centrul Oravița), magazinul de stat cu amănuntul din Oravița a pus la dispoziția cizmarilor din localitate cantitatea de 300 kg talpă de cauciuc.⁵⁰ Însă, de multe ori, apăreau nereguli în distribuirea materiilor prime, care generau adânci nemulțumiri în rândul meseriașilor, după cum s-a întâmplat în plasa Bozovici, la sfârșitul anului 1948: datorită faptului că au primit cărbuni la prețuri ridicate, fierarii care-și desfășurau activitatea în plasa amintită au făcut apel și la organizația de bază a Partidului Muncitoresc Român de pe cuprinsul plășii, dar și la nivel județean, amenințând cu părăsirea asociației profesionale în care erau încadrați, în cazul nesoluționării problemelor ivite în aprovizionarea cu strictul necesar.⁵¹

Organizațiile de tip sindical ale meseriașilor din județul Caraș s-au implicat și în alte activități cu caracter social și cultural. Cea mai activă organizație s-a dovedit a fi cea din Reșița. De pildă, în cursul anului 1946, Sindicatul profesional al meseriașilor-patroni și micilor industriași din localitate a organizat mai multe evenimente culturale, destinate strângerii unor fonduri: cu ocazia serbării din ziua de 8 septembrie, meseriașii-patroni au împărțit încălțăminte și îmbrăcăminte unui număr de 36 copii orfani și săraci domiciliați în Reșița, predând și o cantitate de 140 kg pâine, precum și o sumă de 535.000 lei Apărării Patriotice din localitate, cu scopul de a fi distribuite aceluiași grup de copii; din veniturile obținute la serata din 28 septembrie s-au plătit unele sume pentru ajutorarea regiunilor lovite de secetă (800.000 lei) și pentru acoperirea cheltuielilor de înmormântare a unui pantofar lipsit de mijloace financiare (430.000 lei).⁵²

Și în anul 1947, meseriașii reșițeni au desfășurat multiple activități în plan social și cultural: era în curs de amenajare o bibliotecă și diferite spații pentru divertisment (șah, table, domino și popice); s-a donat suma de 2.650.000 lei pentru regiunile lovite de secetă și o sumă mult mai semnificativă pentru îmbunătățirea alimentației ucenicilor proprii.⁵³

⁴⁹ Ibid., d. 33/1948, f. 1-3.

⁵⁰ Ibid., d. 32/1948, f. 18.

⁵¹ Ibid., f. 43.

⁵² SJCSAN, fond FM - CRR, d. 11/1946, f. 1-2.

⁵³ Ibid., d. 36/1947, f. 1-2.

Deținem câteva informații și despre manifestările cu caracter social-cultural ale meseriașilor din zonă, în cursul anului 1948. De pildă, în luna iulie 1948, membrii Asociației profesionale a meseriașilor din branșa încălțăminte de piele din Reșița au prestat 125 de ore muncă voluntară la noua arenă sportivă din localitate și în diferite locuri ale orașului și au inaugurat o bibliotecă de mici dimensiuni, pentru uzul propriu.⁵⁴ Tot acum, membrii Asociației profesionale a meseriașilor frizeri-coafori din Reșița au desfășurat ample activități: s-au angajat să bărbierească și să tundă gratuit, în fiecare săptămână, pe bărbații din azilul de bătrâni; s-a colectat suma de 3.100 lei pentru “ajutorarea poporului grec democrat” (de fapt, fracțiunea comunistă implicată în războiul civil din Grecia – *n.n.*); s-a organizat un concurs de popice.⁵⁵

În concluzie, syndicatele ce reprezentau interesele meseriașilor din județul Caraș s-au implicat în rezolvarea problemelor stringente cu care se confruntau atelierele meșteșugărești din zonă: materiile prime insuficiente; sistemul de impozitare, uneori inechitabil; uzura utilajului folosit; numărul redus de salariați; calificarea profesională necorespunzătoare, în unele cazuri ș.a.m.d. Totuși, syndicatele nu s-au limitat la încercările de soluționare a problemelor de ordin material, participând, în mod activ, la numeroase acțiuni cu caracter social-cultural.

ASPECTS CONCERNING THE TRADES DEVELOPMENT IN CARAȘ COUNTY (1944–1948)

Abstract

In the field of trades that are deeply bound to the industry development, the problems were similar: lack of raw material; difficulties in gaining the legal personality; excessive fiscal duties; wear of the equipment; small number of employees; the local and central concerns proved as unsustainable; extension of clandestinism as a result of difficulties the handicraftsmen had to face; insufficient real wages; political element involving in activity; difficulties in obtaining the necessary credits; low professional qualification, etc.

The handicraftsmen unions in Caraș County involved in solving the stringent problems of the workshops in the area: insufficiency of raw material; fiscal system, frequently inequitable; wear of equipment; small number of employees; inadequate professional qualification in some of the cases, etc. Besides the problems above, the unions took actively part into social-cultural programs.

The tendency of such a professional category with an important numerical weight in the urban milieu represented otherwise one of the main directions of Groza cabinet and, implicitly of the Romanian Communist Party at that time.

⁵⁴ Ibid., d. 68/1948, f. 1–2.

⁵⁵ Ibid., f. 3.

Supplying with raw material and credits obtaining in the case of handicraftsmen was permanently in the view of the central and local organisms that represented their interests. Frequently the measures they announced were but simple promises and so life of an important range of people was affected.

The central and local authorities focused mainly on struggle against the undeclared work concomitantly with extending the workers' qualification, as a favorable action in those fields lead to optimizing the handcrafts' work. The clandestine handicraftsmen were severely controlled also by the representatives of the correspondent unions; in the same time, delivering the compulsory raw contributions became an indispensable condition for unfettering the shops that had been affixed a seal to upon different pretexts at the beginning of 1948.

There were also other problems that affected both the handicraftsmen and their apprentices: work schedule, payment, days off and leaves and set of retirement age; the traditional workshops depended on those problems solving in certain areas of Romania, including the Banat.

There were multiple attempts in 1947 to relieve the handicraftsmen of some taxes and duties that were taken for inutile and even detrimental to the business progressing; the correspondent ministry drew up new orders concerning the fiscal system in the case of handicraftsmen, mainly in that of locksmiths, joiners and tailors.

Great modifications of the fiscal system were set in 1948, that affected equally all the employees in the country. The main ones: spreading out the payment for merchants and handicraftsmen with limited input up to 500,000 lei, abolishment of the global tax, revision of duties up to 500,000 lei and abolishment of the obligation of the natural persons with an annual income of 300,000 lei maximum to keep account books. Clemency of the fiscal organs was determined also by the handicraftsmen's low capacity to pay for lack of capital and commands.

The local and central authorities permanently focused on affording money and material rights to handicraftsmen and their apprentices, in order to compensate the salaries that were frequently insufficient to provide a decent life.

CÂTEVA CAZURI DE “ABATERI DE LA MORALA PROLETARĂ” ALE MEMBRILOR PMR DIN BANAT, LA ÎNCEPUTURILE REGIMULUI COMUNIST (1948–1950)

*Felician Velimirovici**

Cuvinte cheie: partidul comunist, morala proletară, morala burgheză, abateri, sancțiuni

Keywords: communist party, proletarian morality, bourgeoisie morality, deviations, sanctions

Atunci când judecă și condamnă sistemul economic capitalist, pe care în scrierile lor îl consideră a fi intrinsec *rău*, “clasicii” marxism-leninismului își întemeiază criticile (și) pe un set de principii și valori morale pe care par să le asume implicit. În pofida acestei aparențe însă, nici Karl Marx, nici Friedrich Engels și nici chiar Vladimir Lenin nu au elaborat nicio scriere¹ de sine stătătoare în cuprinsul căreia să discute sau să prezinte în manieră sistematică vreun set de idei etice inovatoare – ca să nu mai vorbim despre o teorie morală articulată, distinctă, bine structurată.² Prin urmare, despre o doctrină etică marxistă coerentă nu se poate vorbi decât într-un sens figurativ, cercetătorului interesat să cunoască viziunea celor trei asupra conceptelor de bine și de rău nerămânându-i altceva de făcut decât să identifice și să interpreteze acele câteva considerații despre morală, de altminteri circumstanțiale și contradictorii, pe care aceștia le-au făcut pe parcursul vieților lor, în diferite momente și texte.

Asemeni altor filosofi-profeți ai modernității europene, Marx și Engels au respins, cel puțin dintr-un anumit punct înainte al evoluției lor intelectuale, preceptele moralei tradiționale, în care nu vedeau decât prejudecăți și interese burgheze de clasă camuflate, care urmau a fi abolite în comunism. Dacă tânărul Marx accepta morala înțeleasă în sens hegelian și vedea în ea necesitatea

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies. The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath* (London: George Routledge&Sons, 1945), 187.

² Allen W. Wood, *Karl Marx*, 2nd edition (London and New York: Routledge, 2004), 153.

respectării de către indivizi a unor legi universale raționale obiective, pentru Marx cel din perioada elaborării *Ideologiei germane* (1845–1846) – lucrarea în care își expune cel mai limpede³ ideile referitoare la problematica etică, în care postulează imposibilitatea oricărei responsabilități sau obligații morale⁴ și în care proclamă explicit necesitatea revoluției comuniste – “legile, morala și religia sunt tot atâtea prejudecăți burgheze în spatele cărora se ascund la fel de multe interese burgheze”.⁵

Toată morala este așadar, în viziunea sau versiunea “matură” a lui Marx, o morală de clasă⁶, ale cărei principii contribuiau, la data când acesta își enunța teoriile, la perpetuarea modului de producție capitalist: nimic mai mult decât o “iluzie ideologică” sortită dispariției în viitoarea societate comunistă, datorită determinismului istoric materialist strict pe care Marx l-a elaborat pe parcursul anilor 1845–1848, și pe care l-a dezvoltat⁷ în lucrările de maturitate. Prin urmare, în viziunea lui Marx, din moment ce standardele morale ale societății capitaliste promovează numai interesele burgheziei, ale clerului, ale proprietarilor de pământuri și ale “capitaliștilor”, nu există niciun motiv obiectiv pentru ca proletariatul să promoveze sau să perpetueze această “iluzie ideologică” și interesele unei clase sociale exploatoare prin respectarea unor standarde morale menite să îi sprijine acesteia dominația.⁸ Legile sunt astfel respinse în bloc, laolaltă cu religia și morala tradiționale.

Acest relativism axiologic radical a făcut cu putință ceea ce Arthur Koestler a numit “neglijarea frânelor etice”⁹ pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, iar ulterior, în cadrul mișcării intelectuale și politice leniniste, anularea universalității normelor morale prin subordonarea noțiunii de bine intereselor proletariatului¹⁰ reprezentat de avangarda sa, partidul bolșevic. În cuvintele gânditorului polonez Leszek Kołakowski, atât în filosofia cât și în practica politică leninistă, “toate principiile «abstracte» privitoare la bine și rău, toate regulile universale ale democrației și libertății și toate valorile culturale nu

³ Rodney G. Pfeffer, *Marxism, Morality and Social Justice* (Princeton: Princeton University Press, 1990), 58.

⁴ Philip J. Kain, *Marx and Ethics* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 83.

⁵ Wood, *Karl Marx*, 143.

⁶ Friedrich Engels, “On Morality,” în *The Marx-Engels Reader*, 2nd edition, Robert C. Tucker, ed. (London and New York: W.W. Norton & Co., 1978), 726.

⁷ Isaiah Berlin, *Karl Marx. His Life and Environment* (New York: Oxford University Press, 1959), 121.

⁸ Wood, *Karl Marx*, 156–157.

⁹ Vladimir Tismăneanu, *The Devil in History. Communism, Fascism and Some Lessons of the Twentieth Century* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2012), 6.

¹⁰ N. Bucharin, E. Preobraschensky, *A.B.C. of Communism*, vol. I (Detroit: The Marxian Educational Society, 1921), 68.

au prin ele însele nicio semnificație; ele trebuie acceptate sau respinse în funcție de exigențele oportunității politice”.¹¹

În octombrie 1920, proclamând superioritatea necesarei morale comuniste asupra celei “burgheze”, Lenin a definit-o pe prima într-un mod foarte de simplu, dar extrem de semnificativ pentru furtuna ideologică pe care bolșevismul a inaugurat-o în istoria lumii: “În ce sens respingem noi etica, respingem morala? În acel sens pe care i l-a dat burghezia, care a întemeiat etica pe poruncile lui Dumnezeu [...] noi, desigur, afirmăm că nu credem în Dumnezeu [...] morala noastră este subordonată în întregime intereselor luptei de clasă a proletariatului. Morala noastră derivă din interesele luptei de clasă a proletariatului”.¹² Aceeași idee, preluată parcă *ad litteram* din paragraful al patrulea al *Catehismului revoluționarului* scris cu jumătate de secol în urmă de Serghei Neceaev¹³, a fost exprimată în 1919, mult mai direct și fără ocolișuri, în cuprinsul unei note interne a poliției secrete sovietice: “Noi respingem vechiul sistem de moralitate și «umanitate» inventat de burghezie pentru a oprima și exploata «clasele de jos»... Pentru noi totul este permis, pentru că noi suntem primii care ridicăm sabia nu pentru a oprima rase și a le aduce în sclavie, ci pentru a elibera omenirea din cătușe. Sânge! Să curgă sângele precum apa!”¹⁴

Altfel spus, în optica părinților fondatori ai socialismului, *tot* ceea ce servește revoluției este moralmente justificabil, orice mijloace folosite în vederea atingerii scopului ultim – construirea utopiei socialiste imaginate de Lenin – fiind legitime din punct de vedere moral, pentru că oricine acceptă scopul trebuie să accepte implicit și mijloacele pentru înfăptuirea sa.¹⁵ Consecințele acestui tip de raționament sofistic sunt bine cunoscute și țin de ceea ce Hannah Arendt numea cândva “imoralitatea monstruoasă a politicii ideologice”¹⁶, ele făcându-l pe istoricul francez René Rémond să scrie la un moment dat că secolul XX va fi probabil definit în galeria secolelor de substantive proprii precum Kolîma sau Auschwitz.

Poate cea mai evidentă caracteristică a acestei maniere pseudo-utilitariste partinice, profund ideologizată de a distinge între ceea ce este sau nu moral, este extrema sa flexibilitate: în funcție de diferite împrejurări sau necesități politice,

¹¹ Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism. Volume III The Breakdown* (Oxford: Oxford University Press, 1978), 199.

¹² Vladimir I. Lenin, *Collected Works*, vol. 31 (Moscow: Progress Publishers, 1966), 291.

¹³ Tismăneanu, *The Devil in History*, 93–94.

¹⁴ Hiroaki Kuromiya, “Communism, Violence and Terror,” în *The Cambridge History of Communism*, vol. I, *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, S. Pons, S. A. Smith, ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 293.

¹⁵ Leon Trotsky, *Their Morals and Ours*, 5th printing (New York: Pathfinder Press, 1992), 36.

¹⁶ Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, ed. a III-a (București: Humanitas, 2014), 314.

conjuncturale ori personale, un spectru larg de atitudini, acțiuni sau comportamente putea fi cu ușurință calificat drept “imoral” sau aflat în neconcordanță cu principiile atât de des invocatei, dar niciodată precis definitei noțiuni de “morală proletară”.

După preluarea puterii, conducerea partidelor comuniste de pretutindeni și-a asumat nu numai misiunea de a decide la modul general în materie de chestiuni politice, filosofice sau etice, ci și pe aceea de a veghea la “puritatea” rândurilor partidului văzut ca o organizație politică de tip nou, închisă, strict centralizată și disciplinată.

În cazul României, în scopul supravegherii membrilor de partid și a sancționării abaterilor de la “justă”, sacrosancta și mereu-schimbătoarea “linie” a partidului, de la disciplina de partid, respectiv de la “morală proletară”, în 1945 a fost înființată Comisia de Control a CC al PCR, iar în 1950 Colegiile de Partid de pe lângă comitetele regionale (ulterior județene) ale PMR, ca organe din teritoriu ale acesteia. Dacă impunerea și menținerea unei discipline stricte a “vieții de partid” este ceva de la sine înțeles în viziunea leninistă a ideii de partid politic revoluționar – ai cărui conducători, atât sovietici cât și români, au pus mereu un accent deosebit pe întărirea unității ideologice¹⁷ și pe “îndatorirea [cadrelor, *n.s.*] de a-și ridica neconținut nivelul politic”¹⁸ – ideea ca membrii partidului odată instituționalizat să respecte totuși principiile unei presupuse morale de tip nou, proletar, pare să contrazică atât previziunile lui Marx, cât și prescripțiile formulate de Lenin la începutul secolului XX. În fapt, după cum vom vedea, această pretinsă morală “proletară” nu s-a diferențiat nicio clipă, în datele sale fundamentale, de morală tradițională, “burgheză”, ea incriminând aceleași comportamente și “păcate” vechi de când lumea: necinstea, minciuna, disimularea, hoția, specula, abuzul de putere, alcoolismul, infidelitatea în cuplu, promiscuitatea etc.

Încă din vara anului 1948, editura PMR a publicat o broșură care cuprindea o serie de instrucțiuni și “îndrumări” pentru uzul comisiilor județene care în toamnă urmau să demareze procesul de verificare a membrilor de partid, document în cuprinsul căruia au fost enunțate atât criteriile de excludere din partid, cât și categoriile celor avuți în vedere pentru eliminare: fostele “elemente exploatare” (“chiaburi”, “moșieri”, “speculanți” etc.), elementele antisovietice, șovine, fasciste, foștii social-democrați “de dreapta”, acei membri de partid care s-au înscris “formal” în PMR și nu au participat activ la “viața de partid” ori, pur și simplu, cei nu și-au plătit cotizația.

¹⁷ Milovan Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System* (London: Atlantic Press/Thames and Hudson, 1957), 74–76.

¹⁸ Gheorghe Gheorghiu-Dej, “Raportul politic al Comitetului Central la Congresul Partidului Muncitoresc Român, 21 februarie 1948,” în Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări* (București, Ed. P.M.R., 1951), 140.

Instrucțiunile oficiale, concepute “numai pentru uzul președinților comisiunilor județene de verificare”, după cum menționa pagina de gardă a broșurii, prevedeau numeroase criterii de excludere, indicând spre eliminare nu mai puțin de 20 de categorii de membri de partid definite într-o manieră extrem de ambiguă, capabilă să ofere un spațiu larg de interpretare pentru membrii comisiunilor județene de verificare. Punctul 17 însă îi nominaliza explicit pe “acei cari duc o viață imorală, destrăbălată, compromițând partidul”.¹⁹

Ampla campanie de verificare a membrilor Partidului Muncitoresc Român, care s-a desfășurat la nivel național în perioada noiembrie 1948 – mai 1950, s-a soldat cu excluderea din partid a unui număr de circa 1300 de membri la nivelul județului Caraș²⁰ (dintr-un total de aproximativ 6500), pe baza unor motive dintre cele mai diverse²¹, inclusiv pentru abaterile de la morala proletară.²²

În cele ce urmează vom prezenta câteva astfel de situații concrete, așa cum s-au păstrat ele descrise de către funcționarii PMR în documentele comisiei județene de verificare din județul Caraș, situații, întâmplări și episoade în măsură să aducă în conul de lumină al scrisului istoric indicii referitoare la felul în care se desfășura “viața de partid” în Banatul de munte, la începuturile regimului comunist românesc.

Un prim aspect semnificativ, constatat încă de la sfârșitul anilor '40 atât de către organele de control ale partidului cât și de către Securitate prin intermediul notelor informative semnate de unii muncitori nemulțumiți, se referă la tendința unor membri de partid, proveniți cu precădere din rândurile notabilităților sau ale potențailor locali, de a adopta atitudini sau comportamente sociale incompatibile cu calitatea de membru al partidului proletar, în limbajul vremii calificate drept “rupere de mase”, “înfumurare” sau “îmburghezire”. De pildă, în primăvara anului 1949, în cursul verificărilor membrilor comitetului județean de partid Caraș, a fost semnalat faptul “că la tovarăși cu munci de răspundere se manifestă o tendință de a se rupe de masă, de a se lăsa influențați de apucături și obiceiuri burgheze. Exemplu: “În cazul tov. Bugariu Mihai, director la Margina Reșița, a reeșit o serie de abateri grave dela morala partidului. Beție, chefuri amoroase cu femei care duc la știrbirea calității de membru de partid și

¹⁹ *Directivele Comitetului Central al PMR privitoare la verificarea membrilor de partid* (București: Ed. P.M.R., 1948), 16.

²⁰ Felician Velimirovici, “Curățirea” partidului. *Campania de verificări și excluderi din structurile teritoriale ale P.M.R., 1948–1950. Activitatea Comisiei Județene de Verificare din Reșița (documente)* (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 33.

²¹ J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 41–42.

²² Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale ale României (în continuare SJCASANR), Fond Partidul Muncitoresc Român, Comitetul Județean Reșița, dos. nr. 19/1950, f. 30.

de director, eșit din rândurile muncitorilor. Acest lucru este dăunător și dacă nu vor fi supravegheați și criticați la timp, pot cădea și ceilalți în aceste greșeli”²³. Prin urmare, tovarășul menționat a fost exclus din componența noului comitet județean “ales” după verificare, dar nu i-a fost anulată și calitatea de membru de partid dobândită în decembrie 1944, în pofida faptului că același document care menționa “păcatele” beției și al chefurilor amoroase cu femei preciza, în același timp, și că Bugariu era “puternic contaminat de influența baptismului și mentalității burgheze”.

În aceeași ordine de idei, în ceea ce privește “desprinderea de mase” și “îmburghezirea” cadrelor cu responsabilități în partid, cel mai elocvent exemplu îl constituie cazul lui Ioan Stanatiev. Născut în Timișoara la 20 iunie 1915 într-o familie muncitorească de orientare comunistă (după propria precizare a lui Stanatiev, tatăl său ar fi făcut chiar închisoare în anii ‘20 din acest motiv²⁴), Stanatiev a absolvit 7 clase primare, apoi a intrat ca ucenic, în 1929, la firma timișoreană Goltzmann, lucrând ulterior, până în 1936, la firmele Kontakt și A.E.G. din București. În 1936 s-a angajat la Uzinele de Fier și Domeniile Reșița. A fost primit în PCR la data de 16 septembrie 1944, iar din 1945 până în vara anului 1948, când, conform unei aprecieri a unui coleg, s-a autopropus subdirector, a lucrat ca activist de partid, având printre sarcini organizarea Uniunii Populare Maghiare și a sindicatului metalo-chimic în județul Caraș.

În cuprinsul unui raport de activitate al comitetului județean de partid referitor la situația politică și organizatorică din județul Caraș și din orașul Reșița, datat 17 mai 1949, tovarășul Ioan Stanatiev, unul dintre cei patru directori care au asigurat conducerea U.D.R. în perioada 1948–1949, și în același timp șeful serviciului Cadre din cadrul U.D.R., era descris drept “un tov. comod, nu încearcă să cuprindă munca, are tendințe de a se ridica în posturi, este nevoie de a i se da un ajutor din partea Ministerului, printr’un tov. care are mai multă experiență în muncă”²⁵. Efectele ipoteticului ajutor dat de partid par să nu fi fost cele scontate, din moment de o notă informativă a sursei “Vasile” datată 14 martie 1954, referitoare la Stanatiev, menționează următoarele: “Aici vreau să mai pun o problemă și o întrebare, la care aștept răspuns: îi trage cineva la răspundere pe conducere dacă folosesc prea mult mașinile și avutul obștesc în scopuri personale? Ex. cu vinul adus, mașinile-s la dispoziția lor la meciuri de fotbal la distanțe mari, la teatru, după luxuri cu nevestele și copii lor, etc. O parte dintre ei trăiesc ca niște îmburgheziți, prea mari le sînt posibilitățile care le folosesc pentru lux, mai mult și altul nu are cu ce trăi [...] La fel cu mașinile,

²³ Velimirovici, “Curățirea” partidului, 135.

²⁴ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare ACNSAS), Fond Informativ, dos. nr. 568851, f. 208 (autobiografie datată 16 noiembrie 1954).

²⁵ Velimirovici, “Curățirea” partidului, 96.

sînt cazuri să mori în drum tu muncitor că nu ai cu ce merge la spital, dar mașinile lor le folosesc mai mult în scopuri personale [...] Noi muncitorii sîntem învățați să grijim avutul obștesc să facem cît mai puțin posibil uz de el, noi facem puțin uz, unii, alții fac abuz din posibilitățile ce li se oferă”.²⁶

O altă notă informativă referitoare la Ioan Stanatiev, de această dată semnată de sursa “Petrescu” la data de 4 februarie 1954, cuprinde următoarele relatări: “în repetate rînduri observ că mașina Pachard, vine târziu noaptea în uzină, ba pleacă noaptea și observ pe șoferul Mărginean Traian, de pe Pachard, este foarte fericit și foarte serviabil, la orice oră, din zi și din noapte. Fără să facă mofturi că el n-are repaus. De câteva luni în coace văd că Mărginean Traian este mulțumit din punct de vedere material și moral, este mereu îmbrăcat bine, văd că și în zilele de lucru poartă pantofi noi, haine călcate și este în relații bune cu directorul Stanatiev și cu familia lui. De mai multe ori văd că Mărginean ia mașina și pleacă în interesele lui personale, fără ca să fie tachinat vreodată de directorul”.²⁷ O altă notă nesemnată, din 15 februarie 1954, adăuga la dosarul de urmărire informativă încă o faptă imorală de care s-ar fi făcut vinovat Stanatiev, menționând faptul că “din informații [rezultă că, *n.s.*] în ziua de 4–10 ianuarie 1954 șeful contabil Bona a intrat după masă în birou la director fără să anunțe pe secretara directorului, și odată intrat în birou a găsit pe Ciupala Maria într-o poziție neplăcută cu directorul. Menționăm că numita Ciupala Maria stă în fiecare seară până noaptea târziu la directorul în birou”.²⁸

Până la data de 13 iunie 1963, când cazul lui Ioan Stanatiev a fost trecut în evidența pasivă a Securității, nicio măsură administrativă sau politică nu a fost luată împotriva acestuia, cu toate că la 1 iulie 1960 prietenul și protectorul său, Carol Lonciar, fost director general al uzinelor reșitene și ulterior ministru al metalurgiei în a doua jumătate a anilor '50, a căzut în dizgrație.

Consumul excesiv de alcool în rîndurile membrilor de partid reprezintă o temă care apare cu o frecvență destul de ridicată în documentele interne elaborate la nivelul comitetului județean de partid Caraș. Aceasta pare să fi generat o serie de probleme în măsură să știrbească puținul și discutabilul prestigiu de care se bucura P.M.R. în societate, mai ales în mediul rural. După cum reiese dintr-un raport al colegiului comisiei controlului de partid Caraș din 5 iulie 1950, în vara aceluia an “la Văliug a fost descoperită o bandă subversivă teroristă, din care fac parte și membrii de partid. Exemplu: Hulac Constantin, care era responsabilul cu cadrele în organizația de bază și Muntean Aurel, tot membru de partid, care a urmat Școala Medie de Partid, avea și munci de răspundere în organizația de Partid, dar a fost scos din aceste munci pentru beție și imoralitate.

²⁶ ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr. 568851, f. 9.

²⁷ Ibid., f. 34.

²⁸ Ibid., f. 40.

Aceștia împreună cu alți, care au fost excluși din partid, au luat acțiuni cu caracter politic și anume: Au devastat biblioteca Sindicatului din Văliug, de unde au luat cărțile și le-au aruncat pe gârlă și au atacat noaptea cu pietre locuința tov. Petrescu, secretarul Organizației de Partid și sediul Partidului, unde au spart geamurile. Conducătorul acestei bande era inginerul Dumitru Valeriu, care era tot membru de partid, după ce a fost verificat imediat a fost arestat de către Securitate și deci a fost exclus din partid. În Județeană noastră s’au întâmplat cazuri că tov. în stare de ebrietate s’au legitimat cu carnetul de membru de partid. Astfel Miliția a ridicat 3 carnete de membrii de partid, cazuri care nu au fost cercetate încă mai deaproape”.²⁹

De asemenea, nu cu mult timp înaintea întâmplării petrecute la Văliug, tovarășul Ardelean Nicolae, secretarul organizației de bază a PMR din Ocna de Fier, a comis și el la rândul lui fapte imorale și a dat dovadă de o atitudine netovărășască, întrucât cândva în cursul anului 1949, știind că în trecut avusese activitate legionară, “a amenințat membri de partid că îi împușcă dacă vor arăta că el a depus jurământul pe steagul legionar. Acesta a mai avut și alte abateri dela morală cu beție și scandaluri, în urma verificării a fost exclus”.³⁰

Abateri de la morala proletară pare să fi avut și tovarășul Tătaru Ion din Reșița, pentru că, după cum reiese dintr-un raport referitor la înmânarea noilor carnete de partid care a avut în cadrul unei ceremonii solemne la data de 9 februarie 1950, “în noaptea de 10 Martie 1950, după ce a chefuit la Restaurantul de Stat, în stare de ebrietate a plecat acas. Pe drum s’a întâlnit cu niște tov. milițieni cu care a intrat în discuție, datorită faptului că tov. a avut unele abateri după ce a eșit dela cârciumă, luându-se actele și odată cu Bir. Populației a scos și Carnetul de Partid și a arătat, care a fost luat și dus la Județeană. Fiind chemat tov. Tătaru la Secția de Cadre, unde i-sa arătat devierea lui dela linia Partidului și dela morală proletară, dând o declarație în legătură cu aceasta Secția de Cadre va îndruma org. de bază pentru sancționarea cu vot de blam și avertisment”.³¹

Printre multe alte defecte de caracter, probleme cu băutura pare să fi avut și o anume Lucreția Vuciec, simplă membră de partid din 1945, la data verificărilor contabilă în cadrul UDR-ului. După cum reiese dintr-o referință semnată de unul dintre colegii săi de serviciu, “nivelul politic al ei este absolut scăzut. Incapabilă pentru orice muncă intelectuală s-au de orice muncă de răspundere. Mai mult împiedică munca altora. Inșală și minte în mod obraznic, ceace înseamnă că e foarte proastă, pentru că dacă ar avea cătuș de puțină inteligență

²⁹ SJCSANR, Fond Partidul Muncitoresc Român, Comitetul Județean Reșița, dos. nr. 19/1950, ff 90–91.

³⁰ SJCSANR, Fond Partidul Muncitoresc Român, Comitetul Județean Reșița, dos. nr. 27/1949, f. 200.

³¹ Velimirovici, “Curățirea” partidului, 252.

ar observa că greșelile ei sunt foarte dăunătoare. Unele înșelăciuni ale ei se poate numi drept furt, sunt cazuri concrete. E necinstită, lingușitoare, cu două fețe, cu o morală sub critică și neglijentă. Vă dau câte un exemplu pt. fiecare caz de slăbiciune [...] Nesimțită. În timp de un an iam atras atenția asupra comportării ei și am și certat-o întrucât ar trebui să mă urască din tot sufletul ei, dar ea le considera toate aceste ca neîntâmplare. Purtare compromițătoare pentru Partid. Cumpără lichioruri și băuturi pe acot și nu le mai achită, mai mult trimitea femeia de serviciu pentru ai aduce altele, comerciantul cerând mereu datoria”.³² O altă referință semnată la data de 8 decembrie 1946 de Zagra Constantin, o persoană care o cunoștea bine pe Lucreția Vuciec și care era și responsabil cu evidența cadrelor din județul Mehedinți, consemnează faptul că fosta sa colegă de serviciu “era o fire căreia nu-i plăcea munca, are mult mahalagism și mi-am făcut convingerea că e foarte ușuratecă”.³³

Aceste referințe care cuprindeau descrieri ale felului de-a fi, ale trăsăturilor de caracter, precum și ale însușirilor personale, profesionale, morale și politice ale membrilor de partid, erau în fapt elemente constitutive ale unui ritual mult mai amplu de verificare la care membrii de partid au fost supuși periodic pe parcursul anilor '50. În cadrul primei mari campanii de verificare a membrilor PMR la care ne referim în cazul de față, organizațiile de partid de bază din Reșița au organizat ședințe de verificare ad-hoc (de obicei la Casa Muncitorească dar uneori chiar în halele uzinelor) la care participau de regulă atât membri cât și nemembri de partid. În timpul unei astfel de ședințe, comunistul supus verificării era invitat în fața comisiei unde își recita autobiografia, răspundea la întrebări privitoare la trecutul său, eventual era criticat și, după caz, își făcea auto-critica. Audiența putea deveni prietenoasă sau ostilă³⁴ în raport cu cel supus evaluării, în funcție de dispoziția comisiei și a celor aflate de la comunistul avut în atenție sau din referințele furnizate, la cererea comisiei, de către superiorii, colegii și cunoscuții săi. În final, în funcție de “lipsurile” individuale constatate și de gravitatea abaterilor comise, se decidea aplicarea sancțiunii – în ordinea gravității: admonestare, vot de blam cu avertisment, scoaterea din munca de răspundere, suspendarea temporară a calității de membru de partid, de obicei pentru o perioadă de 6 luni, respectiv excluderea din partid. Metodele de investigație aplicate de comisiile județene de verificare, și de secțiile de cadre din țară în relația lor cu membrii de partid supuși chestionării nu erau dintre cele mai

³² SJCSANR, Fond Partidul Muncitoresc Român, Comitetul Județean Reșița, dos. 12/ 1949, f. 48.

³³ SJCSANR, Fond Partidul Muncitoresc Român, Comitetul Județean Reșița, dos. nr. 13/1949, f. 50.

³⁴ Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995), 300–301.

“tovărășești”: de pildă la Muscel “un membru de partid a fost chemat la secția județeană de cadre și audiat cu două revolve pe masă, iar la Bistrița, Traian Iosif, responsabilul de cadre al județului, a pălmuit în fața Biroului Comitetului Județean un membru de partid care la beție înjurase secretariatul partidului”.³⁵

Calitatea de membru al frăției exclusiviste pe care o reprezenta partidul unic muncitoresc era una extrem de importantă în epocă, ea asigurându-i celui care o deținea – în percepția multora dintre contemporani cel puțin – nu numai o superioritate morală în raport cu ceilalți cetățeni, ci și o serie de drepturi și avantaje care derivau din această calitate. Pierderea statutului de membru PMR în urma “tregerii pe sub furcile caudine ale suspiciunii instituționalizate”, după cum a numit Vladimir Tismăneanu procedurile comisiilor de control ale partidului, echivala cu o veritabilă excomunicare din rândurile celor aleși să edifice noua orânduire. De aici și importanța acordată însăși carnetelor de membru care certificau apartenența la gruparea “iluminaților”: procesul-verbal încheiat cu ocazia ședinței în cadrul căreia s-au înmănat carnetele membrilor de partid din județul Caraș, încheiat la data de 10 februarie 1950, consemna: “În ziua de 9 Februarie 1950, orele 15 într-o ședință solemnă, zi de mare însemnătate pentru un membru de Partid, s’a efectuat înmânarea carnetelor de Partid la acei care au dat dovadă că sunt demni de a fi “Membrii” de Partid” fii devotați ai clasei muncitoare. În timpul înmânării carnetului de Partid, fiecare membru de Partid adânc emoționat, vedea în carnetul de Partid, lupta grea și sacrificiile clasei muncitoare, vedea eroicele lupte ale CFR-iștilor dela Grivița din 16 Februarie 1932, vedem luptătorii comuniști care au suferit între zidurile mucegăite ale Doftanei, sau eroii căzuți în Piața Palatului care s’au sacrificat în ziua de 8 Noemvrie 1945, pentru libertatea și progresul democrației internaționale sub steagul lui Lenin și Stalin. Fiecare membru de Partid și-a luat angajamentul de a căuta să-și ridice nivelul ideologic și Politic, de a fi un pion al păcii și democrației internaționale contra acelor care mai încearcă focarul unui nou războiu imperialist contra drepturilor câștigate prin nou lupte și jertfe de clasa muncitoare”.³⁶

Evident, funcționarul care a întocmit procesul-verbal din care am citat mai sus nu a făcut decât să se exprime în limbajul de lemn specific epocii, însă realitatea pe teren era cu totul alta. De pildă, în mediul rural, unde cultura politică a membrilor de partid era în genere extrem de precară, unii secretari ai organizațiilor de bază au profitat de statutul lor și au folosit carnetele de membru PMR pe post de ascensoare sociale, pentru a-și amenința consătenii, pentru a derula

³⁵ Delia Moisil, “Politica de cadre a P.C.R. în anul 1947,” în Gheorghe Onișoru, coord., *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă* (București: CNSAS, 2001), 199.

³⁶ Velimirovici, “Curățirea” partidului, 251.

diverse afaceri sau pentru a obține unele foloase materiale în mod ilicit. Astfel, la cumpăna anilor '40-'50, în județul Caraș "Au fost cazuri când tovarăși profitând de situația lor ca membru de partid și au făcut afaceri, astfel Noghin Sofronie, secretarul org. de bază dela Doclin, el colecta și lapte în comună și în aceasta calitate a început să facă afaceri, profitând de faptul că nu putea fi nici controlat în muncă din motive că soția sa este Președintele Comitetului Provizoriu din comuna, a încasat bani pentru transport de lapte și nu ia dat cetățenilor, care au dus laptele și alte chestiuni, ca falsificări de semnături, pentru a putea ridica bani pentru laptele, care l'a avut dela țărani și nu la trecut în carnetele de colectare. În calitate de secretar al org. de bază a muncit sector și avea atitudinea dictatorială față de săteni din comuna [...] Alt caz a fost cu tovarășul Kovacs Iosif, activist dela plasa Reșița, care a fost la sate cu muncă de lămurire și în loc să facă aceasta s'a îmbătat, compromițând astfel partidul".³⁷

Studierea materialului documentar elaborat în cadrul structurilor teritoriale ale Partidului Muncitoresc Român în decupajul cronologic menționat – cu precădere a celui aflat în arhiva fostei comisii județene de verificare – oferă posibilitatea identificării a numeroase cazuri de "abateri" de la morala proletară, mai mult sau mai puțin grave în raport cu reperele teoretice deopotrivă "oficiale" sau tradiționale, comise de membrii Partidului Muncitoresc Român în Banat la începuturile regimului comunist.

Mai mult decât atât, imaginea de ansamblu care se conturează din aceste dosare este aceea a unui partid comunist insularizat în raport cu societatea-gazdă, relativ dezorganizat, gonflat artificial din punct de vedere numeric, în cadrul căruia celor mai mulți membri le lipseau noțiunile elementare de cultură politică.

În cazul multora dintre activiștii care le-au absolvit, cursurile de îndoctrinare politică pe care le-au urmat în cadrul sistemului învățământului de partid pentru a putea fi „ridicați în munci de răspundere” par să nu își fi validat (și) empiric efectele în ceea ce privește îmbunătățirea nivelului lor politic, întrucât aceștia, la fel ca mulți alți membri de rând ai partidului, erau dispuși să încalce nu doar rigoarea și disciplina vieții de partid cerută de normele leniniste, ci și preceptele moralei – fie ea de natură burgheză sau proletară. Această imagine reală a fizionomiei partidului pe plan local contravine flagrant cu aceea formulată în scrierile lui Lenin și zăgrăvită insistent, în tonuri calde, de propaganda vremii.

³⁷ Ibid., 272.

SEVERAL CASES OF "DEVIATIONS FROM THE PROLETARIAN
MORALITY" OF ROMANIAN WORKERS' PARTY FROM BANAT
AT THE BEGINNING OF COMMUNIST RULE (1948-1950)

Abstract

In the first section of the present article I propose an interpretation of a central concept for Communist ideology during the twentieth century, the proletarian morality, as this notion can be understood by studying the works of Marxist-Leninist classics. The analysis is focused upon the main differences between this new type of moral code and the old, traditional moral system, presumed to be condemned by the victorious march of History. The second section provides an empirical description of concrete cases and acts of deviation from the proletarian morality committed largely by ordinary party members at the beginnings of the Communist regime in the region of Banat, by exploring a wealth of previously unresearched archival sources. The article concludes that during the first years of Communist power, at the grassroots level, the Communist Party officials have condemned and sanctioned mainly the same age-old peccancies and sins, and that the concept of proletarian morality has been nothing more than an ideological fiction.

SCRIITORII – SECURITATEA – PARTIDUL

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: scriitori, Securitate, Partid, ideologie, Banat

Keywords: writers, the Securitate, the Party, ideology, the Banat

Încă de la instaurarea sa ca lider al Partidului Comunist Român, Nicolae Ceaușescu a acordat o mare importanță relației cu intelectualii, reabilitarea specificului național în cultura românească și îndepărtarea explicită de constrângerile estetice ale realismului socialist creând premisele favorabile ale apropierii dintre noua conducere de partid și intelectualitatea românească. Dar trebuie subliniat faptul că această deschidere a PCR către intelectuali a fost una atent controlată și în perioada 1965–1971, conducerea PCR implicându-se în organizarea instituțională a scriitorilor și artiștilor.¹

Anul 1971 avea să aducă schimbări majore în domeniul ideologic și, implicit, o nouă politică în sectorul cultural, schimbările fiind anunțate de către Nicolae Ceaușescu la 6 iulie în ședința Comitetului Executiv al C.C. PCR.² Se prevedea ridicarea continuă a rolului conducător al PCR în toate domeniile de activitate politico-educative, creșterea combativității contra influențelor burgheze, a mentalităților retrograde, străine principiilor eticii comuniste și spiritului de partid.³ Trebuia să se asigure orientarea politică fermă, în special a publicațiilor cultural-artistice, în direcția promovării artei și literaturii socialiste militante

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Arhivele Naționale ale României (în continuare ANR), *PCR și intelectualii în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965–1972)*, eds. A. Pavelescu, L. Dumitru (București, 2007), VI-VII.

² Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. 1965–1989. Geniul Carpaților* (Iași: Polirom, 2011), 155.

³ Arhivele C.N.S.A.S., *Surse pentru istoria Partidului Comunist din România/ Partidului Muncitoresc Român/ Partidul Comunist Român*, Nicolae Ceaușescu, *Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii – 6 iulie 1971. Expunere la Consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei*, 8, www.cnsas.ro/surse_PdCR_PMR_PCR.html, accesat la 10 august 2018.

și combaterea tendințelor de rupere a creației de realitățile sociale.⁴ În același timp, urmau să fie adoptate dispoziții pentru o mai bună orientare a activității editoriale, pentru ca producția de carte să răspundă într-o mai mare măsură cerințelor educației comuniste, iar în această direcție era prevăzut un control mai viguros pentru evitarea publicării unor lucrări literare care nu răspundeau necesităților activității politico-educative ale PCR, a cărților ce promovau idei și concepții dăunătoare construcției socialismului.⁵

La 9 iulie 1971, la expunerea pe care a prezentat-o la Consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative, liderul comunist român solicita să se revadă planul de tipărituri, să fie oprite tipărițiile considerate a fi necorespunzătoare și să nu se mai editeze cărți din literatura română sau universală care nu serveau educației maselor, creării omului nou. Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă trebuia să lucreze ca un organism de partid, care să îndrume toată activitatea cultural-educativă, să exercite rolul conducător în orientarea tuturor instituțiilor de artă.⁶ Secretarul general al partidului sublinia că trebuia să se scrie pentru toți oamenii muncii, arătând că “de dragul libertății de creație noi nu putem închide ochii, nu vom admite să se scrie orice fel de literatură. Nu vom admite nici un fel de literatură care ar putea dăuna educației socialiste a poporului nostru”.⁷ De asemenea, critica literar-artistică trebuia să fie una comunistă (nefiind admisă niciun fel de critică ce încerca să promoveze concepții estetice retrograde), la fel ca gazetele și revistele culturale, urmând a fi luate măsuri contra oricărui spirit liberalist care lăsa posibilitatea apariției unor concepții ce nu serveau educației socialiste și comuniste. Toate organele de partid, locale și centrale, urmau să aibă rolul de conducător și îndrumător al acestor sectoare de activitate.⁸

La Plenara C.C. al PCR din 3–5 noiembrie 1971, Nicolae Ceaușescu, referindu-se la creația literar-artistică, preciza că aceasta trebuia pusă în slujba formării omului nou, a îmbogățirii vieții spirituale a poporului, poezia, proza având menirea de a-l înnobila pe om, de a-l însufleți să înfăptuiască fapte mărețe.⁹ Liderul partidului critica faptul că de mult timp nu se mai vorbea deloc despre realismul socialist¹⁰, existând o serie de lipsuri și în creația literar-artistică privi-

⁴ Ibid., 14.

⁵ Ibid., 15.

⁶ Ibid., 65.

⁷ Ibid., 74.

⁸ Ibid., 76.

⁹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate-mai 1971-februarie 1972*, vol. 6 (București: Editura Politică, 1972), 674. www.cnsas.ro/surse_PdCR_PMR_PCR.html, accesat 11 august 2018

¹⁰ Ibid., 678. Prin realism, Ceaușescu înțelegea o artă care să redea realitățile din România, epoca marilor prefaceri revoluționare, socialiste.

toare la conținutul educativ al unor lucrări, subliniind că “nu putem admite ca de dragul așa-zisei libertăți să se propage concepții retrograde, modul de viață burghez, indiferent de unde ar veni acestea”.¹¹ În timpul expunerii Nicolae Ceaușescu atrăgea atenția că realismul nu presupunea impunerea unor tipuri și șabloane în artă (probabil avea în vedere cele existente în anii stalinismului – n.a.)¹², evidențiind în același timp că era necesară întărirea rolului organizațiilor de partid din uniunile de creație și din societățile științifice.¹³

Măsurile elaborate de către Comitetul Executiv al C.C. al PCR în vara lui 1971 demonstau clar că liderii comuniști români erau ferm hotărâți să pună în aplicare deciziile privind întărirea activității politico-ideologice și cultural-educative, ceea ce însemna implicit ideologizarea culturii.¹⁴

Organele de securitate din județul Timiș au urmărit modul cum scriitorii bănățeni au perceput aceste schimbări ideologice, raportând conducerii Comitetului județean al PCR starea de spirit a acestei categorii intelectuale. Astfel, în nota din 13 noiembrie 1971, adresată de către șeful Inspectoratului de Securitate al județului Timiș, Iosif Turc, primului secretar al Comitetului județean al PCR Timiș, Mihai Telescu, se relatează că din datele pe care organele de securitate le-au obținut, rezulta faptul că unii scriitori tineri sfidau documentele de partid sub pretextul că “nu vor să scrie o literatură comandată”. În această categorie intra Andrei Ujică, student în acel moment al Facultății de filologie din cadrul Universității Timișoara, care fiind solicitat să scrie pe teme de actualitate, în conformitate cu hotărârile Plenarei C.C. al PCR din noiembrie 1971, a afirmat ostentativ că “el nu este dispus să se joace cu concepția sa și nu va face niciodată compromisuri”. O atitudine asemănătoare o avea și Dumitru Teodorescu, stagiar al Asociației scriitorilor din Timișoara, care prefera să scrie despre “personaje onirice și schizofrenice” decât să se inspire din realitate.

În document se preciza că la ședința cenaclului literar “Orizont” din 5 noiembrie 1971, unde au fost dezbătute documentele Plenarei, recitalul de poezie susținut de către poeții Alexandru Jebeleanu, Dușan Popovici și Lucian Bureriu nu a cuprins nicio poezie cu caracter patriotic sau închinată Partidului Comunist Român. Mai mult, în aceeași ședință, în timpul expunerii cu privire la coordonatele criticii și esteticii marxiste, mai mulți scriitori tineri (printre care Dumitru Teodorescu și Alexandru Deal) au părăsit întrunirea.¹⁵

O altă notă a Securității îl avea în vedere în special pe scriitorul Anghel

¹¹ Ibid., 635–636.

¹² Ibid., 679.

¹³ Ibid., 665.

¹⁴ ANR, PCR și intelectualii, 306–312.

¹⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, *fond Comitetul județean PCR Timiș*. d. 96/1972, f. 6.

Dumbrăveanu, care în acel moment era secretar al Asociației Scriitorilor din Timișoara și redactor șef adjunct al revistei de cultură “Orizont”. Se aprecia că, deși nu i se putea contesta talentul, poezia acestuia era considerată erotică, “intimistă”, fără a fi o poezie angajată politic, ancorată în realitățile socialiste. În același timp, în cadrul unor acțiuni întreprinse de către organele de securitate pentru cunoașterea activității unor elemente legionare cu preocupări literare, a fost semnalat și poetul Anghel Dumbrăveanu. Astfel, se sublinia în continuarea notei, că în 1968 acesta și-a manifestat adversitatea față de Direcția presei, considerându-i pe cei de la cenzură că erau “inculți care-și bagă nasul până și în literatură, existând rezerve chiar și față de propria sa poezie”. De asemenea, unul dintre interlocutorii lui A. Dumbrăveanu a constatat atitudinea de rezervă manifestată de către poet față de controlul exercitat asupra literaturii de către PCR, susținând că a dedus că Dumbrăveanu înțelegea greșit această necesitate imperioasă, expusă în documentele de partid.¹⁶

Totodată se arăta că, dintr-o sursă sigură, Securitatea cunoștea conținutul discuțiilor care au avut loc între Anghel Dumbrăveanu și Ovidiu Cotruș în ziua de 27 septembrie 1971, întâlnire care a avut ca temă informarea celui din urmă asupra problemelor abordate de către liderii partidului la o consfătuire cu conducerea Uniunii Scriitorilor, Anghel Dumbrăveanu afirmând: “Este clar... vreau literatură realistă dar s-a folosit un limbaj mai potolit decât în documentele alea (tezele din iunie) și s-a spus, realism socialist... Nu are rost să fii împotriva cursului... Ceea ce poți să faci este să spui ideologicului Da! Și tu să faci ce ști și ce poți... A fost atacată acolo Direcția Presei...”. În privința lui Ovidiu Cotruș, se preciza că Anghel Dumbrăveanu întreținea legături cu acesta încă din anul 1968, susținând atât la Uniunea Scriitorilor, cât și pe plan local încadrarea lui pe un post de redactor la revista “Orizont”. Pe de altă parte, Ovidiu Cotruș a intervenit pe lângă Anghel Dumbrăveanu de mai multe ori pentru a fi publicate poeziile și eseurile lui Ion Maxim, purtându-se discuții atât în redacție cât și în afara acesteia, “între patru ochi”.

Drept urmare, din datele deținute de către organele de securitate rezulta faptul că Anghel Dumbrăveanu, în calitate de secretar general de redacție al revistei, a facilitat publicarea, după eliberarea din detenție, a legionarului Ioan Maxim. Astfel în “Orizont” au apărut poeziile “Fereastra” și “Atîta Gingășie”, concepute în detenție, în care se vorbește despre “mii de nuanțe în verde”, de “colț de pierdut paradis”, concluzionându-se că aceste creații lirice au o nuanță mistico-legionară. Totodată, Ioan Maxim, cu același sprijin, a publicat în 1968

¹⁶ Ibid. 23. Trebuie să arătăm că Mihai Telescu a adnotat pe marginea acestei note următoarele: “Tov. Iliescu. Rog propuneri pe care să le analizăm împreună”. La ultimul paragraf, primul secretar a pus un semn de întrebare. De precizat că Ion Iliescu era în acel moment secretar cu probleme de propagandă.

eseul “Bogomilismul la Lucian Blaga”, în care era elogiată latura mistico-idealistică a poeziei lui Blaga. Beneficiind de ajutorul lui A. Dumbrăveanu, I. Maxim a fost programat să citească în cadrul mai multor ședințe ale cenaclului Asociației Scriitorilor “scrieri ale sale, printre care o piesă de teatru cu conținut dubios”, precum și un eseu intitulat “Între realitate și ficțiune”, în care autorul făcea elogiu lui Vasile Beneș, scriitor legionar din Cluj, care a publicat în perioada dintre cele două războaie mondiale. Se evidențiază că A. Lillin, critic literar, a refuzat să conducă ședința respectivă¹⁷, Anghel Dumbrăveanu încredințându-și această misiune lui Cornel Ungureanu, secretarul Asociației scriitorilor din Timișoara, fiind alarmat de faptul că “articolele lui Maxim Ion sînt scoase din șpalt de către Direcția Presei”, sugerându-i acestuia să semneze cu pseudonim.

În altă ordine de idei, Anghel Dumbrăveanu era în relații bune cu prozatorul Sorin Titel care a fost exclus din UTC pentru atitudinea avută față de revoluția anticomunistă din Ungaria din 1956 și care era apreciat de către organele de securitate ca fiind “un element tendențios aflat sub influența lui Paul Goma”. Astfel, se arată că din discuțiile purtate de către Anghel Dumbrăveanu cu Sorin Titel între anii 1966–1967, semnificativă era afirmația ultimului că “literatura din ultimii 20 de ani o putem arunca la gunoi”, iar când s-a discutat despre o literatură adresată poporului, Sorin Titel a replicat “lăsați-mă cu masele, că mie scîrbă”, Anghel Dumbrăveanu remarcând ironic “nu te supăra... se pledează pentru arta mare”. În același timp, participând la o discuție care a avut loc între Sorin Titel și medicul Ion Lăzărescu, de la Clinica de neuropsihiatrie, în cursul căreia Lăzărescu a susținut că în literatură “sîntem lași, pentru că nu avem curaj”, Anghel Dumbrăveanu a afirmat că “pentru curaj nu este încă timpul”.

La data de 5 august 1969, Anghel Dumbrăveanu, discutând cu un ofițer din cadrul Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne despre comentariile nefavorabile care se făceau în legătură cu primirea lui Aurel Cosma în rândul scriitorilor, catalogat în raport drept “element care a fost condamnat pentru uneltire contra ordinii sociale”, a susținut că “Cosma are merite deosebite, chiar dacă în trecut a desfășurat activitate politică, reacționară și a fost condamnat, dar numai cei slabi se referă și invocă acest trecut a lui Cosma”. De asemenea, Dumbrăveanu, în continuarea discuției, a elogiat personalitatea lui Ovidiu Cotruș.

Din datele deținute de către organele de securitate rezulta faptul că în septembrie 1972 Anghel Dumbrăveanu a fost vizitat la redacția revistei de Alexandru Suboni, cetățean american, angajat la radio “Vocea Americii”¹⁸, prilej cu care cei doi s-au retras în sala de ședințe unde au discutat timp de circa

¹⁷ Ibid., 24.

¹⁸ Ibid., f. 25.

30 de minute. Alexandru Suboni a arătat că soția sa lucrează ca bibliotecară la Pentagon, Dumbrăveanu invitându-l să-l viziteze la domiciliu. Vizita a avut loc, dar scriitorul bănățean nu a fost prezent, fiind plecat la București, precizându-se că în afara familiei acestuia s-ar fi aflat și prozatorul I. D. Teodorescu, membru de partid, care a fost invitat la această întâlnire (pe marginea acestui paragraf, Mihai Telescu adnota următoarele: “A informat pe cineva?”). În document se mai consemna că în timpul primei întâlniri, Alexandru Suboni l-a informat pe Anghel Dumbrăveanu că l-a întâlnit în SUA pe Ovidiu Cotruș care era interesat să descopere date despre unchiul său, Aron Cotruș (decedat în SUA). La rândul său, Dumbrăveanu i-a destăinuit că urma să plece în Cuba, gândindu-se la eventualitatea stabilirii unei legături cu Suboni, acesta sugerându-i “să dea o fugă până la Washington”, dar la solicitarea scriitorului român ca ziaristul american să se deplaseze în Cuba, Suboni a refuzat.

Participând la discuție, Cornel Ungureanu, secretarul biroului organizației de bază al PCR, a elogiat proza publicată de către Alexandru Suboni. La rândul său, oaspetele a laudat nivelul de trai din SUA, afirmând că “dacă se muncește serios se plătește bine”, Anghel Dumbrăveanu replicând că “la noi oamenii se fac că muncesc iar statul se face că-i plătește”.

În relații de prietenie cu Anghel Dumbrăveanu se afla și poetul iugoslav Adam Puslojic, care susținea că “pentru atitudinea sa de frondă este urmărit de organele de stat jugoslave”. La 21 februarie 1973 Adam Puslojic s-a adresat lui Anghel Dumbrăveanu, iar în timpul comunicării l-a întrebat: “în Cuba ai întâlnit pe cineva care ne este asemănător? Nu cred. Așa că să te eliberezi de toate și să fim cu toții câteva zile la București; Stoica Petre, Nichita Stănescu și Mircea Tomuș și noi doi. Ne-au rămas atâtea de pus la punct. Ar fi bine să te consulți și cu băieții (Stoica Petre, Mircea Tomuș și Nichita Stănescu) cum stau treburile, ca să fim mai bine informați...”¹⁹

Pe de altă parte, se sublinia că, din sursă sigură, se cunoștea faptul că Anghel Dumbrăveanu sprijinea publicarea poeziilor lui Ilie Măduța din Arad (legionar, fost condamnat). În iulie 1972, Măduța îi destăinuia că trebuie să meargă la Țebea pentru a “încerca să scrie o poezie patriotică”, dar “simte că îi scapă harul, poate și din cauza științelor sociale” deoarece “n-a rezolvat încă cu contradicțiile din socialism”. Totodată îi cerea lui Dumbrăveanu să-l publice mai frecvent în revista “Orizont”.

Organele de securitate aveau informații certe că în anul 1972 Anghel Dumbrăveanu a facilitat publicarea unor “poezii nereușite din punct de vedere artistic” semnate de către poetul Dan Ciacir din București, care au apărut în “Orizont”, în schimbul traducerii unor poezii ale lui Dumbrăveanu în limba italiană, care au fost publicate în revista “Vento Nuovo” din Italia.

¹⁹ Ibid., f. 26.

Date provenite din sursă sigură precizau despre o convorbire dintre Ovidiu Cotruș și scriitorul Mihai Avramescu din Banatul sârbesc (fost legionar), în cursul căreia Cotruș a denigrat editura “Facla” și a făcut următoarea caracterizare a vieții literare timișorene: “cel mai rău, cel care s-a ars cel mai rău aici la Timișoara... a fost Anghel Dumbrăveanu, care a luptat cu dinții să transforme revista “Orizont” într-o revistă săptămânală, convins că va fi redactor șef, dar i-a venit șef Ion Arieșanu... care a impus ca toți redactorii să fie prezenți zilnic în redacție și care este mai tare pe linie de partid ca el”.

În notă se menționa că Securitatea deținea informația precisă potrivit căreia Ovidiu Cotruș a scris aproximativ 1000 de versuri care urmau să fie publicate de către Mihai Avramescu în Iugoslavia sub numele său, volumul dactilografiat fiind adus de către prozatorul I. D. Teodorescu din țara vecină pentru o prefață și dus înapoi de Anghel Dumbrăveanu în aprilie 1973, când scriitorul timișorean a fost prezent la colochiul literar de la Zagreb.²⁰

În privința intențiilor viitoare ale lui Anghel Dumbrăveanu, în document se arăta că H. Fassel din Munchen s-a adresat diplomatului Manfred Steinkuhler acreditat la Ambasada RFG din București, informându-l că “Internationes (organizația guvernamentală a RFG care se ocupa cu relațiile culturale cu străinătatea) m-a îndrumat la dvs., așa că vă rog dacă este posibil, să-l ajutați pe domnul Anghel Dumbrăveanu (revista “Orizont” Timișoara) să obțină o bursă “Internationes”, respectiv o călătorie de 2 săptămâni în R. F. a Germaniei. În aprilie Dl. Dumbrăveanu ar vrea să publice un ghid despre RFG, un volum de proză despre Kusenbergs și scurte publicații în revista “Orizont”. ...Interesul meu este de a fi coautor în toate cazurile”. Se mai menționa faptul că Securitatea nu știa în ce împrejurări a discutat A. Dumbrăveanu cu H. Fassel.

În 1972, în cadrul redacției revistei “Orizont” au avut loc discuții nefavorabile l-a adresa lui Anghel Dumbrăveanu, care avea depozitată “valută iugoslavă” în RFSI, iar anumite persoane cunoscute i-au adus clandestin o sumă mare de dinari, ce reprezentau drepturile de autor cuvenite scriitorului timișorean pentru scrierile sau traducерile publicate în Iugoslavia.

În încheierea notei se arăta că în 1969 numitul Petre Păcuraru i-a prezentat lui Anghel Dumbrăveanu pentru publicare unele poezii, autorul fiind revoltat de atitudinea scriitorului care după lecturarea versurilor i-ar fi spus: “...nu se mai cer poezii militante, cu partidul și clasa muncitoare”. Același Păcuraru preciza că poetul A. Dumbrăveanu, participând la o ședință a cenaclului literar studentesc, a întrerupt “pe un cetățean mai în vîrstă care-și expunea opiniile spunându-i să nu mai dea cu trăiască sindicatul și cu tot felul de lozinci”.²¹

²⁰ Ibid., f. 27. La ultimul paragraf, primul secretar adnota “F. grav!”.

²¹ Ibid., f. 28-29.

Într-o notă a Securității de la sfârșitul lunii mai 1972 se sublinia că în rândul scriitorilor din Timișoara existau anumite stări de spirit și situații negative care puteau afecta “climatul literar”. Astfel, în cadrul activităților de cenaclu și a ședințelor Asociației Scriitorilor din Timișoara au fost prezentate unele lucrări literare confuze ideologic și interpretabile. În acest sens se înscrisa fragmentul de roman citit de către Vasile Crețu, asistent la Facultatea de filologie, acesta realizând o proză de inspirație folclorică, dar care era scrisă într-o manieră caracteristică scriitorilor ce aderaseră în perioada interbelică la formațiuni politice de dreapta, lucru remarcat de către criticul literar Andrei Lillin. Astfel, personajul acestui roman își expunea în pragul morții “nălucirile sale de om sclerosat, culege maci roșii de pe câmp și îi dă unui cal să-i mănânce, dar acesta refuză”. Unii dintre participanții la ședința de cenaclu au susținut că proza are un simbol, roșul macilor având o semnificație prea evidentă. Se mai preciza că organelor de securitate cunoșteau preocupările lui Vasile Crețu de a realiza unele lucrări “tendențioase, interpretabile”. La ședința de cenaclu din aprilie 1972, poetul Lucian Bureriu a prezentat un grupaj de poezii de factură “pop”, așa cum au fost calificate de către acesta și “având o audiență din rândul studenților, unul dintre aceștia i-a reproșat că a renunțat să mai creeze o poezie protestatară”.

În luna aprilie, discutându-se într-o ședință despre modalitățile de creație, poetul Vladimir Ciocov a subliniat că trebuie să existe “mai multă libertate pentru scris”²², el referindu-se la evidențierea fără menajamente a stărilor negative din societate, fapt ce a produs surprindere și, după câteva momente de ezitare, a căutat să revină asupra afirmației, fără însă a convinge.

Totodată, în cadrul redacției revistei “Orizont” a fost remarcată poziția redactorului responsabil cu proza I. D. Teodorescu, care i-a solicitat prozatorului Ion Velican să-i prezinte spre publicare, într-un număr al revistei ce apărea imediat după conferința națională a scriitorilor, o proză care să îndeplinească următoarele condiții: “să fie bună și scrisă într-un stil modern însă nu despre muncitori”. Cererea l-a revoltat pe Ion Velican, care a susținut că o proză bună era și aceea care avea o tematică referitoare la muncitori și era scrisă cu talent. Atitudinea de neangajare politică a lui I. D. Teodorescu fost desprinsă și din articolul consacrat tezelor Uniunii Scriitorilor și Conferinței Naționale, care a apărut în revista “Orizont”. S-a mai remarcat faptul că prezentarea în librării a unor cărți ai căror autori erau elemente cunoscute cu antecedente politice, ridica probleme în cazul în care expunerea prezentatorului se făcea liber, fără text. Astfel, era cunoscut cazul poetului C. Miu Lerca, al cărui volum de poezie

²² Ibid., f. 37. Mihai Telescu adnota: “Dacă se confirmă sînt lucruri grave. Rog să controlăm îndeaproape activitatea domeniilor și oamenilor menționați. După circa 14 zile să avem o discuție, (cuvânt ilizibil) ptr. a stabili ce facem”.

“Sus stele, jos stele” a fost prezentat de către N. D. Pârvu la librăria “Universității”. N. D. Pârvu a subliniat că autorul continua în poezie tradiția lui Aron Cotruș și Valeriu Cârdu, afirmație care a surprins pe cei care cunoșteau trecutul politic al celor doi (Cotruș nefiind reconsiderat, V. Cârdu fiind un legionar notoriu, care a fost executat după asasinarea lui Armand Călineascu); deoarece de față au fost și foști legionari, unii dintre aceștia au fost stupefiați de “curajul” lui Pârvu.

În continuarea notei se arăta că în urma unei informări anterioare către primul-secretar, în care se făcea referire la concentrarea de elemente foste legionare la ședințele cenaclului “Ridendo” de pe lângă Universitatea Populară, conform îndrumărilor date s-au luat măsuri, Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Timiș intervenind și asigurând o conducere corespunzătoare a cenaclului, însă pe parcurs îndrumarea acestuia a început să fie din nou neglijată.²³ Organele de securitate dețineau informații că, începând din luna martie 1972, câteva ședințe au fost prezidate de către Ion St. Suci (fost legionar), element cunoscut de Securitate ca având o poziție tendențioasă față de orânduirea socialistă. Astfel, la ședința din martie a citit Gh. Ogrin (fost legionar, condamnat politic), I. St. Suci prezentându-l elogios, creându-i o aureolă de scriitor capabil și susținând că “întrucât conducerea canaclului “Ridendo” nu-și dă interesul, el și Ogrin Gheorghe au datoria să vegheze la continuarea activității cenaclului”. Tot la aceeași ședință, I. Neamțu a intenționat să recite poezii de Vasile Militaru, renunțând numai după intervenția unuia dintre participanți.

Cu ocazia Consfățuirii Cenaclurilor literare din Banat, care s-a desfășurat în luna aprilie la Reșița și care a fost consacrată în principal dezbaterii tezelor Uniunii Scriitorilor, conducerea Asociației a format o delegație alcătuită din Aurel Cosma, Mircea Șerbănescu, Ioan Maxim, Gheorghe Pavelescu, Octavian Metea, Sofia Arcan și Anghel Dumbrăveanu, ulterior venind și Traian Iancu, ca delegat al Uniunii Scriitorilor. Dar la întrunirea respectivă nu au fost dezbătute tezele respective deoarece discuțiile s-au canalizat asupra modalităților de creație, “făcându-se remarca că de orientarea literară, ideologică a acestor tineri s-au ocupat în principal foști legionari însăși ei nemulțumiți, iar unii evazivi față de problemele de politică culturală pentru care militează partidul nostru”. În altă ordine de idei, apariția în serie nouă a săptămânalului “Orizont” a determinat atitudini negative și comentarii în rândul scriitorilor, existând în special tendințe de grup în cadrul redacției. Astfel, se suținea că revista nu avea un profil literar-artistic, întrucât li se impunea să o facă “prea politică”.

Ambițiile personale ale lui Anghel Dumbrăveanu, care a urmărit să devină redactor șef, au generat conflicte, existând prejudecăți de grup ce urmăreau

²³ Ibid., f. 38.

interese mărunte, colectivul redacțional fiind dezbinat, astfel încât realizarea revistei a fost afectată. Redactorul șef Ion Arieșeanu, împreună cu Laurențiu Cernet, Ion Velican, L. Bureriu și Damian Ureche erau lăsați să se zbată²⁴, existând o expectativă evidentă, o neangajare din partea lui Anghel Dumbrăveanu, Cornel Ungureanu, I. D. Teodorescu, care nu lucrau și priveau sceptic orice inițiativă. Anghel Dumbrăveanu, pe de altă parte, își manevra adepții care erau pasivi față de problemele revistei, fiind dat ca exemplu C. Ungureanu care, în calitate de secretar general de redacție, “nu făcea și nici nu putea să facă ceea ce-i impunea funcția”.

Pe de-altă parte, în multe ocazii nici Ion Arieșeanu nu-i antrena în activitățile redacționale, iar atunci când dovedea fermitate și spirit de muncă, acest lucru nu convenea. I. D. Teodorescu se manifesta ca un nemulțumit și a propus pentru numărul unu al revistei două schițe de A. Ujică și M. Hecman, adepți ai unor căutări literare moderniste, fapt ce a stârnit reacții potrivnice, mai ales că unii redactori cunoșteau declarația lui Ujică de a nu renunța la “oniric”, nefiind de acord cu indicațiile de a scrie proză angajată. I. D. Teodorescu a mai propus pentru același număr, având susținerea lui Anghel Dumbrăveanu, publicarea unui fragment din romanul “Frica” de Al. Deal, scris într-o “manieră întortocheată, a-politic, obscur ca și conținut”, iar acesta s-a manifestat revoltat că “organele de partid s-au opus, solicitând scoaterea lui din număr”.

În același timp, atitudinea pe care a avut-o Anghel Dumbrăveanu în perioada realizării primului număr al revistei a stârnit comentarii întrucât a solicitat poezilor Dușan Petrovici, Damian Ureche, Lucian Bureriu, V. I. Ciocov să-i ofere spre publicare poezii patriotice, aceștia răspunzând prompt solicitărilor. Dar L. Bureriu când a citit grupajul de poezii publicat a fost revoltat, afirmând: “nouă ne cere poezii patriotice iar el, Anghel Dumbrăveanu, publică poezie erotică care face notă discordantă în cadrul grupajului de poezii”.

În redacție mai era comentată nefavorabil prezența Adrianei Simlovici (Adriana Babeți – n.a.), care prin relații a fost exceptată de la repartizare, conform legilor, cei în cauză fiind intrigați că aceasta făcea erori inacceptabile. Astfel, a luat un interviu regizorului filmului “Putere și Adevăr”, Manole Marcus, pe care l-a prezentat spre publicare, din care reieșea că a pus întrebări sugestive regizorului, urmărind anumite răspunsuri.²⁵ Adriana Simlovici și C. Ungureanu au fost de acord cu finalul interviului care a stârnit surprindere în redacție, cei doi susținând să fie publicat în forma respectivă. Regizorul era întrebat despre opinia sa privind libertatea de creație a cineastului, la care Manole Marcus a răspuns: “Am scris scenariul împreună cu T. Popovici, l-am

²⁴ Ibid., f. 39.

²⁵ Ibid., f. 40.

înaintat forurilor de partid ... am discutat... noi ne-am susținut punctul de vedere. Am făcut filmul. Organele superioare l-au vizionat. Iar am discutat... Noi ne-am menținut punctul de vedere și dvs. a-ți văzut filmul... Parcă m-ați întrebat despre libertatea de creație a cineastului?”. Se preciza că interviul nu a apărut cu acest final, unii redactori intervenind deoarece au considerat că răspunsul era insinuant, ostil.

Cele mai multe comentarii negative și nemulțumiri au stârnit acordarea premiilor Asociației Scriitorilor din Timișoara pe anul 1971. În vederea acordării premiilor, juriul a fost format din Anghel Dumbrăveanu, președinte, Ion Maxim, I. D. Teodorescu, Franyo Zoltan, Fr. Liebhard și V. I. Ciocov, dar Al. Deal și Daniel Ureche au afirmat că decernarea premiilor a fost hotărâtă la un restaurant de către Anghel Dumbrăveanu și I. D. Teodorescu, de față fiind și ei. În timpul discuțiilor s-a vorbit despre premiarea volumului de versuri “Sus stele, jos stele” al lui C. Miu Lerca, însă ideea a căzut de teamă că va fi invocat trecutul politic al autorului. De asemenea, s-a avut în vedere ca premiul pentru proză să fie atribuit romanului “Lașii” de Al. Deal, “criteriul” de premiere fiind opoziția “ce trebuie făcută lui Ion Arieșeanu care era un alt candidat la premiu cu romanul “Vrajă” un roman realist, plin de activitate”. Nu a fost luat în calcul nici romanul “Câteva luni de trait” al lui Laurențiu Cernetș, deoarece scriitorul era, în opinia acestora, “omul lui Ion Arieșanu”. Se aprecia, aproape unanim, că membrii juriului au fost “oamenii lui A. Dumbrăveanu sau dintre aceia asupra cărora acesta a putut să-și exercite influența: astfel că premiul atribuit lui Al. Deal a fost dinainte hotărât pentru a-l umili pe Ion Arieșanu”. Din datele deținute de către organele de securitate rezulta faptul că romanul “Lașii” nu a fost citit de niciun component al juriului.²⁶

Nota Inspectoratului de Securitate Timiș către primul secretar al Comitetului județean al PCR Timiș din 21 decembrie 1973, evidențiază că, din datele pe care le dețineau organele de Securitate, rezulta că în Timișoara aveau loc, în organizarea unor instituții, întâlniri între scriitori și cititori, inițiative bine apreciate de către iubitorii de literatură. Existau însă și situații când aceste întâlniri ridicau probleme, tocmai datorită slabei organizări, factorii de răspundere aprobându-le în principiu, dar necunoscând modul de desfășurare și temele pe care scriitorii invitați intenționau să le prezinte. Astfel de probleme au apărut la “Festivalul de poezie și umor”, desfășurat la 10 decembrie 1973 în sala clubului C.F.R., acesta fiind organizat de către Consiliul Județean al Sindicatelor, la care au participat scriitori din Timișoara și București (Anghel Dumbrăveanu, Alexandru Jebeleanu, Damian Ureche, Dușan Petrovici, Traian Dorgoșan, Ion Velican, Laurențiu Cernetș, George Drumur, T. Marincaru, I. Dianu, V. Hilmu,

²⁶ Ibid., 41.

Fl. Calafeteanu, G. Teodorescu). Pentru asigurarea asistenței, organizatorii au adus în grup elevi de la școlile profesionale din oraș, care au constituit majoritatea asistenței. Dar întâlnirea respectivă, intitulată pretențios “Festival de poezie și umor” s-a caracterizat prin prezentarea unor poezii sau parodii, în care “se făcea referire la aventurile amoroase ale lui Damian Ureche și Anghel Dumbrăveanu, precum și la consumul de alcool de către Traian Dorgoșan, Dorian Grozdan și Damian Ureche, aspect neavenite într-un asemenea cadru în care scopul principal îl avea factorul educațional”. Doar poeziile prezentate de către poetul G. Drumur au avut o temă patriotică, ponderea în cadrul întâlnirii deținând-o umorul ieftin sau poeziile apolitice cu referire la moarte (D. Petrovici) sau la efemeritatea vieții (Tr. Dorgoșan) etc.²⁷

O notă discordantă, se arăta în continuare documentului, a făcut poetul Damian Ureche, care a citit o poezie aluzivă, având chiar o atitudine tendențioasă. Astfel, parodiind poezia lui Tr. Dorgoșan “Pasăre măiastră”, a intervenit recitând câteva versuri, printre care următoarele: “Ceasul vremii ca un politruc/ Exact ca Mihai Beniuc/ Ce ne-a mințiti și astă vară”. Apoi, a recitat poezia “Aplaudăm”, poezie personală, pe care o prezenta la majoritatea întâlnirilor cu cititorii, tocmai pentru versurile insinuante, tendențioase, care descriau deformat anumite atitudini politice, iar asistența care a înțeles aluziile a reacționat cu aplauze care au depășit limitele normale. Se mai menționa că poezia respectivă, pentru substratul ei, a fost exclusă din volumul “Tot ce mă doare”, editat în 1972 de către Editura Facla.

De asemenea, sub egida Bibliotecii municipale Timișoara se organiza Salonul Literar Științific, cu care prilej erau invitați scriitori, analizându-se și creațiile literare ale acestora, la care participa o numeroasă asistență. În ziua de 23 noiembrie 1973 a fost prezentat romanul “Cerc și dragoste” de Mircea Șerbănescu, apărut la Editura “Facla”. În mod public, cu acest prilej s-au făcut afirmații tendențioase, deformându-se voit sensul romanului. Astfel, Lazăr Iovănescu, cunoscut ca antropozof, care avea și preocupări literare, realizând creații cu tematică mistică, s-a exprimat că romanul lui Mircea Șerbănescu este “axat pe ideea purificării morale a omului prin suferință, care trezește conștiința individului”. De asemenea, dr. Ioan Neda în intervenția sa a prezentat speculativ ideea de bază a cărții, susținând că este “evident substratul instinctual, freudian”. Ion Maxim, care încă din faza de manuscris a imputat acestui roman realismul, sublinia că “astăzi²⁸ nu se mai poate vorbi de eroi pozitivi și negativi în literatură. Aceasta, a continuat el, aparține unei perioade (1950–1960), perioada prozei și criticii schematiciste”. Trebuie remarcat faptul, se arăta în încheierea notei, că nici

²⁷ Ibid., f. 53.

²⁸ Ibid., f. 54.

Mircea Șerbănescu, nici Alexandru Jelebeanu sau alți scriitori care au participat la Salonul literar nu au combătut astfel de puncte de vedere, Mircea Șerbănescu declarându-se întrutotul de acord cu opiniile enunțate de către vorbitori.²⁹

Nota Securității din luna ianuarie 1974 face referire la planul editorial al editurii “Facla” din Timișoara, precizându-se că din datele pe care le dețineau, în octombrie 1973 editura, în scopul popularizării realizărilor sale, a tipărit un caiet intitulat “Curier editorial”. În planul editorial pe anul 1974 au fost incluse sau erau în perspectivă pentru tipărire următoarele manuscrise care ridicau probleme, întrucât erau “subtilizate idei sau texte tendențioase”: “Pietrele nu înfloresc niciodată” de Gheorghe Schwartz din Arad; un volum de proză scurtă care urma să apară în colecția “Satyricon”³⁰; iar în schița “Clarinetul ghinionist” subintitulată “Mâna lui Martin”, ce se dorea o comedie polițistă, de mai multe ori pe parcursul scrierii se repeta ca un leit-motiv fraza “Asta-i mâna lui Martin”. Existând suspiciuni, au fost extinse verificările, stabilindu-se că Gheorghe Schwartz a destăinuit redactorului Ioan Anghel “semnificația tendențioasă a textului”, respectiv faptul că se făcea referire la Aurel Martin – președintele Comitetului Județean de cultură și educație socialistă din Arad, și la metodele pretins “polițienești” de care uzau organele administrației de stat. Creația literară din acel volum era caracterizată ca fiind facilă, apolitică, “fiind mai degrabă exerciții absurde”.

Manuscrisul “Dicționarul literaturii bănățene”, elaborat de către scriitorul Petru Vintilă (din București), enumera și comenta elogios personalități literare din Banat, o mare pondere deținând-o cei cu antecedente legionare, printre care Ion Maxim, Ovidiu Cotruș, Romulus Fabian, Grigore Bugarin, Aurel Bugariu, Atanasie Gheorghe, Gheorghe Croitoru, unii dintre aceștia fiind, în opinia organelor de Securitate, scriitori minori. Aceștia erau prezentați fără a fi realizată o analiză critică a creației lor, respectiv a activității politice pe care au desfășurat-o în trecut sau în publicistica de dreapta. Mai era prezentat ca literat și sociolog Ioan Veverca, care era cunoscut ca “legionar doctrinar”, fiind autorul unor broșuri de propagandă legionară ca “Suflet și gând legionar”. De asemenea, apar în lucrare Sever Bocu, Adrian Brudariu, Liviu Jurchescu, Dorel Dragoescu, foști conducători în PNT și PNL, apreciindu-se că li se acorda o importanță exagerată. Apăreau, totodată, publicații ca “Banatul”, “Vestul”, “Fruncea”, care erau analizate necritic, astfel încât acestea erau prezentate ca ziare democratice, progresiste, lucru neconform cu adevărul.³¹

“Umbre de cleștar”, volum de versuri de Dorian Grozdan, care urma să

²⁹ Ibid., f. 55. Pe marginea notei, Mihai Telescu adnota: “Tov. Iliescu. Rog să se instituie norme și reguli clare privind întâlnirile scriitorilor. Să se asigure controlul” (cuvânt ilizibil n.a.).

³⁰ Ibid., 65.

³¹ Ibid., 66.

fie editat, conținea versuri apreciate ca fiind inacceptabile din punct de vedere politic, remarcându-se poezia “Întreceri pe ogoare”, din care spre exemplificare era citat un catren mai semnificativ: “Tată, mai dă-mi odată înapoi ogoarele/ Că pe drumul către cer și vis/ Prea răii mi-au scrijelit picioarele/ Și sufletul mi-e azi lacăt închis/.

În “Crugul patriei” de George Țărnea, volum prezentat “drept liric de inspirație patriotică”, ciclul de poezii “Poeme pentru omorât timpul” conținea destule versuri susceptibile la interpretări politice, aluzive. Astfel poemul “Modesta corespondență de dragoste” abundă în versuri de genul “Iubita mea din abatorul rânced/ Ce fel de spațiu mai ocupi/ Ce scuipători mai speli de dragul pâinii/ Și ce comori mai cauți printre lupi” sau “Îmi cenzurează viața personală/ Cu mâini indicatoare de abis/...Partinitatea sângelui din ordin/ Mă pune să hrănesc cameleoni/.....Pe sub cămașa stării de tortură/ Am obosit tovarășe prieten/”. Volumul, se aprecia de către Securitate, conținea în mare parte o poezie dezangajată.

Liviu Dobrea, fost legionar, cunoscut cu preocupări literare, nepublicat până în acel moment, a predat editurii două manuscrise considerate a fi fără valoare artistică: “Craiul munților” despre Avram Iancu și “Rațiune și speranță” (schife), insistând pentru editarea lor, fiind susținut în acest sens de către redactorul Ioan Anghel. Datorită antecedentelor politice și non-valorii scrierilor sale, conducerea editurii “Facla” a renunțat la punerea în lucru a manuscriselor, dar L. Dobrea aflând acest lucru a denigrat conducerea editurii, întocmind memorii ireale sau solicitând audiențe organelor superioare.³² De asemenea, Liviu Dobrea s-a destăinuit că intenționa ca un manuscris să-l trimită în Italia pentru a fi publicat, afirmându-și totodată și poziția ostilă față de realitățile din România. A vorbit în termeni nefavorabili despre organele de partid care în “mod nejustificat” i-au scos un fragment din romanul “Craiul munților” ce era prevăzut să apară în revista “Orizont”, arătând că în acel moment lucra la un roman intitulat “Ce vină port că m-am născut”, titlu la care nu va renunța. Din dorința de a penetra în literatură” L. Dobrea devenea insistent, agresiv și jignitor, recurgând după eșecul de la Timișoara la serviciile Editurii Militare.

Redactorul Gyorgy Mandics a manifestat o inexplicabilă superficialitate în cazul romanului “Între două sentințe” de Balint Istvan (Ijac Laszlo), roman în limba maghiară, introducând în lucru această lucrare, care aborda o tematică minoră, speculând aspecte periferice, de degradare umană, chipurile ca fiind caracteristică societății socialiste. Se susținea că justiția era coruptă³³, că “totul a mers bine până ce nu ne-am cooperatizat”, afirmație care, deși era pusă pe seama

³² Ibid., 67.

³³ Ibid., 68.

unui personaj, relevă “concepțiile” și modul în care autorul judecă societatea socialistă de pe poziții net ostile. Ca urmare a măsurilor luate, romanul a fost respins de la editare și dat spre refacere, acest lucru declanșând nemulțumiri deschise din partea autorului, în ședințele cenaclului Uniunii Scriitorilor romancierul abordând unele probleme în mod deformat precum aceea a “curajului scriitorului de a spune adevărul”.

În același timp, organele de Securitate informau conducerea Comitetului județean al PCR că redactorul editurii “Facla”, Ioan Anghel, ca urmare a unor nemulțumiri personale, agita și incita pe unii redactori contra directorului editurii Simion Dima, care pretindea disciplină și o preocupare activă în rezolvarea sarcinilor profesionale. Speculând unele neajunsuri din activitatea editurii, I. Anghel “notează” fel de fel de lipsuri, șantajând conducerea acesteia și așteptând “declanșarea” unei anchete care să lămurească lucrurile. Din date certe s-a stabilit că Ioan Anghel pentru a “ataca” conducerea, uzând formal de faptul că nu a primit locuință, cu ocazia ședinței de analiză a activității editurii, la care urmau să participe reprezentanți ai Consiliului Culturii și Educației Socialiste și ai organelor de partid, intenționa să organizeze o acțiune de protest, care consta în părăsirea sălii de ședință în mod demonstrativ împreună cu redactorii Gyorgy Mandics și Iosif Iovănescu, încercând să atragă și alți angajați pentru a participa la această acțiune de boicotare a ședinței. Ioan Anghel era cunoscut ca fiind slab pregătit din punct de vedere politic, confuz, în această situație găsindu-se și Iosif Iovănescu. Existau și suspiciuni că lua mită în schimbul favorizării publicării unor autori. Totodată, atât I. Anghel cât și M. Gyorgy au divulgat “secrete de serviciu” unor autori, cu referire la vizele negative date de Direcția Presei, precum și faptul că organele de partid și de stat au ridicat obiecțiuni față de editarea unor cărți cu conținut politic confuz, ceea ce a afectat activitatea editurii și au pus într-o poziție nefavorabilă organele respective.³⁴ În încheierea notei se aprecia că în cadrul editurii se constata, în acel moment, o creștere a nemulțumirilor, Ioan Anghel și Iosif Iovănescu antrenând și alți salariați la atitudini potrivnice directorului instituției, la comentarii neprincipiale și memorii, unele speculând lipsuri minore, ca nesatisfacerea problemei locuințelor și indecizia conducerii editurii față de actele de indisciplină profesională, toate acestea fiind de natură a afecta activitatea editorială, favorizând existența unor stări de lucruri negative.³⁵

Pe de altă parte, nota din 26 decembrie 1973 relatează un fapt hazliu petrecut în lumea scriitorilor în ultima parte a anului respectiv. Astfel, din datele certe pe care le dețineau organele de securitate, în 19 decembrie 1973

³⁴ Ibid., 69.

³⁵ Ibid., 70.

a avut loc la librăria “Mihai Eminescu” din Timișoara prezentarea volumului de versuri “Strigarea numelui” al lui Nichita Stănescu, tradus în limba sârbă de către poetul iugoslav Adam Puslojic și apărut la editura “Facla”. Organizarea întâlnirii respective cu autorul și traducătorul cărții a fost inspirată de poetul Anghel Dumbrăveanu, secretarul Asociației Scriitorilor din Timișoara, fiind invitat de la Sibiu și redactorul șef al revistei “Transilvania”, Mircea Tomuș, care a prezentat creația poetică a lui Nichita Stănescu. Se menționează că organizarea în forma respectivă a evenimentului nu a fost întâmplătoare, având în vedere “prietenia existentă de mai mulți ani între sus-numiții, care s-au întâlnit în mai multe rânduri, aceste întâlniri degenerând în beții și atitudini reprobatibile, apreciate pe drept incalificabile”. Întâlnirea de la librăria “Mihai Eminescu” a degenerat, fiind compromisă de prezența în stare de ebrietate foarte avansată a lui Nichita Stănescu, precum și aflarea sub influența alcoolului a lui Adam Puslojic, Anghel Dumbrăveanu și Mircea Tomuș. A fost astfel, se aprecia în notă, compromisă și obștea scriitorilor, “stârnind dezaprobarea deschisă a iubitorilor de literatură și a oamenilor de litere prezenți”. Se relatează că Nichita Stănescu a smuls microfonul din mână lui Mircea Tomuș începând să fredoneze cântece și să adreseze cuvinte intime soției poetului iugoslav Adam Puslojic, fapt care a declanșat comentarii extrem de nefavorabile, “cetățenii solicitând personalului librăriei evacuarea acestora”.³⁶ Este subliniat faptul că scriitorii apropiați de Nichita Stănescu nu au luat atitudine, Anghel Dumbrăveanu adoptând o poziție de apărare a acestuia atunci când conducerea Centrului de librărie a intervenit pentru ca situația să nu degereze mai mult. În momentul în care în librărie s-a vorbit despre rolul editurii “Facla” în organizarea întâlnirii respective, Anghel Dumbrăveanu a reacționat în mod jignitor, atribuindu-și toate meritele în inițierea și organizarea evenimentului cultural.

Discutând cu Ovidiu Cotruș despre faptul că la Comitetul județean Timiș al PCR s-a aflat de “întâmplarea” de la librăria “Mihai Eminescu”, Anghel Dumbrăveanu l-a rugat pe acesta textual: “Să faci o scrisoare în care să arăți că întâlnirea s-a desfășurat în cele mai bune condițiuni, că problemele puse în discuție au fost interesante și au reținut atenția publicului. Am mai rugat pe câțiva, printre care pe Alexandru Deal ... să facă acest lucru și să depună scrisorile la Comitetul Județean PCR pentru a salva situația”.³⁷ Ovidiu Cotruș a fost evaziv, însă pentru a-l ajuta pe Dumbrăveanu, urma să-l convingă pe scriitorul Ioan Maxim să conceapă și să depună scrisoarea respectivă la partid.

În privința lui Adam Puslojic se sublinia că acesta a avut o atitudine reprobabilă față de salariații Centrului de librărie, fiind cunoscut și faptul că

³⁶ Ibid., 49.

³⁷ Ibid., 50.

față de scriitorii din România, Puslojic preciza că era printre puținii poeți din Iugoslavia “pe poziție” și, în consecință, era urmărit de către autoritățile de stat din țara sa pentru “atitudinea sa de rezistență față de regim”. Între Adam Puslojic și Anghel Dumbrăveanu exista de mai mulți ani o reciprocitate în publicarea unor poezii, drepturile de autor ale poetului român fiind păstrate în țara vecină, uneori valuta fiind adusă în România de diverși intermediari, ignorându-se astfel normele legale. De asemenea, din dorința de a-și crea “o poziție”, Anghel Dumbrăveanu a intrat în relații cu diverși cetățeni străini, căutând obținerea unei burse de studii și documentare în Republica Federală Germania, organele de securitate având date certe că în cadrul Asociației Scriitorilor erau ignorate totalmente prevederile H.C.M. nr. 18 privitoare la legăturile cu cetățenii străini.

În ultimul timp, se releva în documentul Securității, A. Dumbrăveanu era sub influența lui Ovidiu Cotruș și Ioan Maxim, cărora le-a destăinuit anumite hotărâri pe care le afla la ședințele de la Uniunea Scriitorilor, ceea ce constituia pentru cei doi prilej de “dramatizare a situației scriitorilor”, de comentarii și interpretări tendențioase.³⁸ Recent, Anghel Dumbrăveanu l-a informat pe Ovidiu Cotruș despre intervențiile făcute de către Direcția Presei pe textul convorbirilor purtate de către mai mulți critici pe marginea volumului său de versuri “Singurătatea amiezii” publicat în revista “Orizont”, a faptului că “s-au impus modificări în luările de cuvânt ale lui Ovidiu Cotruș”. De asemenea, solicitându-i-se de către organele de partid de la Asociația Scriitorilor relații despre Ovidiu Cotruș, Anghel Dumbrăveanu l-a chemat și l-a atenționat pe acesta, punându-se de acord ce anume să se spună la partid.

În anumite cercuri scriitoricești (aflându-se la Casa Universitară), Anghel Dumbrăveanu a vorbit despre unele impresii culese din Cuba, respectiv despre “mizeria din această țară și, chipurile, spionajul de la om la om existent”. Se mai evidenția și faptul că “atât Maxim Ion cât și Cotruș Ovidiu, îi inspiră lui Anghel Dumbrăveanu o serie de luări de poziții favorabile lor”, fiind cunoscut faptul că le-a facilitat intrarea în Uniunea Scriitorilor, deși Ovidiu Cotruș nu avea nicio carte editată, precum și obținerea de pensii, situație care a creat nemulțumiri în rândul scriitorilor, nemulțumiri care se permanentizau.

În încheierea notei se menționa că întâlnirile scriitorilor din Timișoara cu publicul creau anumite probleme, fie pornind de la aceștia, fie de la anumiți participanți cu veleități de scriitori, acest lucru întâmplându-se în cazurile în care nu exista o organizare responsabilă, unele lucrări literare prezentate sau luări de cuvânt abordând tendențios anumite probleme, ceea ce era de natură a afecta climatul literar, cu implicații mai largi, de factură politică.³⁹

³⁸ Ibid., 51.

³⁹ Ibid., 52. Primul secretar adnota: “Tov. Iliescu. Să avem un schimb de păreri”. Despre

Concluzionând, hotărârile luate de către conducerea Partidului Comunist Român în cursul anului 1971 din punct de vedere ideologic au avut repercursiuni negative în domeniul cultural, dovedind că Nicolae Ceaușescu a rămas fidel dogmatismului comunist. Liderul comunist român cerea o literatură inspirată din realitatea socialistă, pronunțându-se contra influențelor burgheze, a așa-numitelor “mentalități retrograde”, străine principiilor eticii comuniste și spiritului de partid. Prin deciziile politice din anul amintit mai sus, se avea în vedere și instituirea unui control mai sever asupra culturii din partea structurilor de partid. Măsurile au fost pregătite înainte de vizitele pe care secretarul general al PCR le-a efectuat în vara anului 1971 în China și Coreea de Nord și, conform acestuia, ceea ce a văzut în cele două țări comuniste asiatice i-a întărit convingerea că deciziile “la care noi am ajuns erau juste”.⁴⁰

Organele de Securitate din județul Timiș au urmărit cu atenție reacțiile scriitorilor bănățeni față de schimbările majore din domeniul ideologic, informând în acest sens conducerea Comitetului județean Timiș al PCR. Din materialele aflate în arhivă se desprinde faptul că o bună parte din poeții și romancierii timișoreni au respins revenirea la “realismul socialist” în literatură, refuzând să scrie o literatură comandată. În același timp, o serie de scriitori (consacrați sau mai tineri) erau nemulțumiți de întărirea controlului partidului în domeniul literar, ca și de rolul jucat de către instituțiile cu atribuții în cenzurarea operelor literare. Îi amintim în acest sens pe Anghel Dumbrăveanu, Ovidiu Cotruș, Damian Ureche, Sorin Titel, Andrei Ujică, Cornel Ungureanu, Adriana Babeț etc.

Nemulțumiri au existat și față de alocarea unor spații din ce în ce mai ample evenimentelor politice în revista literar-culturală timișoreană “Orizont”. Securitatea a urmărit cu atenție activitatea literară desfășurată de către foști legionari, dovedindu-se încă o dată că cei care au activat (sau simpatizat) în cadrul Gărzii de Fier se aflau încă în centru preocupărilor poliției politice românești.⁴¹ Desigur, este necesar, în opinia noastră, să fie separată creația artistică de activitatea politică a acestora, lucru pe care l-au încercat să-l facă cei care se aflau la conducerea Uniunii Scriitorilor din Timișoara. Totodată, din documentele cercetate reiese faptul că organele de Securitate erau preocupate de aparițiile editoriale, acordând o importanță aparte scrierilor literare considerate a avea un conținut tendențios din punct de vedere politic, relațiilor dintre scriitorii timișoreni și cei străini, atrăgându-se atenția că oamenii de litere nu respectau

activitatea literară a celor prezenți în notele Securității, vezi Alexandru Ruja, *Dicționar al scriitorilor din Banat* (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2005).

⁴⁰ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu*, 158.

⁴¹ Vezi în acest sens Vasile Rămneanțu, “1965–1969: Banatul între liberalism și tendințe autoritariste,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XIX (2011): 506.

legea în această privință sau în legătură cu discuțiile care aveau loc în cadrul cenaclurilor și întâlnirilor literare.

Pe de altă parte, Securitatea înregistra și aspectele minore din viața scriitorilor, precum neînțelegerile dintre aceștia sau episodul lansării volumului de poezii scrise de către Nichita Stănescu, reieșind încă o dată faptul că regimul comunist, prin instituțiile sale, dorea să controleze întreaga societate românească (în acest sens se înscriu și unele adnotări de pe marginea notelor Securității făcute de către primul secretar al Comitetului județean Timiș al PCR, Mihai Telescu).

THE WRITERS – THE SECURITATE – THE PARTY

Abstract

Important ideological changes come with the summer and fall of 1971, with negative repercussions on the Romanian culture. Nicolae Ceaușescu, the leader of the Romanian Communist Party (RCP) asked for a literature in accordance with the socialist realities, against the bourgeois influences, the retrograde mentalities, and was in favor of increasing the party control upon the culture. Those decisions had been set before Nicolae Ceaușescu's visit in China and North Korea; the leader said after that the two visits sanctioned his belief that the measures he had taken were politically correct. Those decisions show how Nicolae Ceaușescu remained faithful to the dogmatic side of ideology.

The *Securitate* pursued also in Timiș County the writers' reactions to the new cultural politics, and gave notice to the RCP County Committee about those reactions. According to the studied references, a large part of the local men of letters repelled the literature coming back to "the socialist realism", refused to write under command; they were also dissatisfied with the party control on literature and the activity of institutions in charge with fictional works censoring. Famous writers as Anghel Dumbrăveanu, Ovidiu Cotruș, Sorin Titel, Damian Ureche, Cornel Ungureanu, Andrei Ujică, and Adriana Babeți and others reacted as such.

The writers in the Banat were dissatisfied too with the way the literary-cultural revue *Orizont* had to allocate ever larger spaces to political events. It also results from the *Securitate* reports that the secret police was much more interested in literary works in the process of publishing to prevent the publication of those ones they took for having a political tendentious contents. The relations between Romanian writers and the foreign ones were also pursued, with the mention that the law was violated in the field; the reunions of the literary circles in Timișoara were pursued too.

The writers who joined the former Iron Guard Party were in the center of the *Securitate*'s attention, even if the literary work must be separated from the political one in my opinion.

The documents I studied also show that the *Securitate* were also interested in minor events in the writers' life, in their disagreements or aspects of their private live, and gave notice to the RCP County Committee about them; it proves all over again that the communist form of government wanted to control the whole Romanian society.

VARIA

CONSIDERATIONS ON THE ICONOGRAPHY OF MARY IN THE BAROQUE SCULPTURE FROM TIMIȘOARA

*Mihaela Vlăsceanu**

Keywords: Mary iconography, Baroque sculptures, statues

Cuvinte cheie: iconografia Fecioarei Maria, sculptura barocă, statui

Baroque art uses an heterogeneous repertoire, including both the patterns of late Renaissance, and those of the high and late Baroque specific to central Europe, as well as traits specific to neoclassicism. The theorization of the artistic phenomenon that occurred in Eighteenth Century province of Banat involves a presentation of the chronological scheme of the evolution, the metamorphoses of all artistic layouts and the creation of prototypes that were the trend setters for the entire outgoing century and the following one, as well.

The Baroque mentality accompanies those who settled this border area of the Habsburg Empire, penetrating all fields of expression and artistic manifestation. One may encounter in Banat various artistic prototypes, from those of Italian descent to those that were connected to the centre of the empire and its capital, Vienna. Form transcends the limits of time and tends to metamorphose in what shaped the characteristics of the provincial Baroque with its specific coordinates that make it a late variant of the style that emerged from Italy.

The baroque as a style created an unity in diversity as one may express, throughout the multiplicity of its multicultural aspects setting the stage for future contacts, influence penetration, even establishing dialogue between two worlds separated by hundreds of years of evolution, the province of Banat being situated at crossroads between Orient and Occident.

It is not important what is common to all artistic manifestations of the 18th century, but what is unique, what makes the local variant of the style a particular manifestation at the border of the Habsburg Empire, in a period when

* Universitatea de Vest, Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvrt.ro

Baroque displays of imperial power proposed a range of subjects in connection with the evolution of the European society.

A great number of artifacts from the Eighteenth Century can be found in museums in general, and in the Diocesan Collection from Timișoara, in particular. The works found here are of many types, and may be traced to many different regions of Banat. The largest number of these items come from various Catholic churches raised in rural Banat throughout the entire century in question, forming in time what we today can see as the religious collection of devotional artifacts. Their chronology ranges from the beginning of the century in question and stretches till the mid of the following one. What we may assume from the beginning is that they all present general affinities which can be subsumed under the heading “Baroque”, or “Late Baroque”.

The researcher of this field must highlight the general tendencies of the baroque age in order to systematically identify the ones common to the area, a local variant of the style that emerged from central Europe.

One of the topics mostly used for its semantically dramatic content was taken by the artists from the Revelation of Saint John the Divine, the victory of Archangel Michael over Satan. Due to the victorious content of the subject it was frequently used to decorate façades (as the initial project of the Catholic cathedral from Timișoara), or in the votive painting of the main altar (a work signed by Michelangelo Unterberger Cavalese), inside the same monument. The doctrinal importance of the theme comes from the Jesuits, who regarded the Protestants as heretics and the Reformation as the work of devil.¹ The victory of the Archangel Michael symbolizes the victory of true faith, against Islam, in the historical context of the beginning of the 18th century. The expansion of such symbolic themes can be placed in the hands of the Catholic militant orders, of which the most effective were the Jesuits, considered the followers of the Apostles with their simple and true faith. They even developed a concept for their propaganda, placing Hungary under the patronage of the Virgin, creating the concept of *Regnum Marianum*.

Various themes promoting visually the Counter-Reformation iconography were inspired by the Bible, such as the images promoting the cult of Virgin Mary, the Christological cycle² and the lives of martyr saints, among these the

¹ Andras Szilagyi, “Thematic approaches to Baroque and Rococo,” in *Baroque and Rococo* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 1990), 9.

² On this issue, see the article published by Mihaela Vlăsceanu, “Lucrări de plastică figurativă barocă din colecția Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara (ciclul Christologic),” in C. Firea, C. H. Oprean, eds., *Artă-Istorie-Cultură, Studii în onoarea lui Marius Porumb* (Cluj-Napoca: Editura Nereamia Napocae, 2003), 257–270.

cult of Saint Nepomuk being one of the most illustrated in this period.³ His success in patrology resides in the great number of apotropaic qualities, from the protection of the confessional secret to protection against violent death (in analogy with his own martyrdom).⁴

This article intends to present the cult of Mary through several works of art, mainly sculptures (monumental or altar pieces) that decorated the main squares of Banat in that period, or were part of the liturgical furniture decorations inside the Catholic churches. As seen from the bibliography indicated previously, this subject was treated partially by the author. Some of the works that will be analyzed are a novelty in the historiography on the subject, as they were never published, having uncertain origin place and being part of the Catholic Bishopric from Timișoara collection, with no inventory number and poor conservation condition.

One of the most abstract representations of Mary is the Immaculate Conception⁵, present in the subjects of the baroque sculpture throughout the entire 18th and 19th centuries. The source for this image can be found in *The Apocalypse* 12, 1–6, or revelation of John the Divine, the last and most visionary book of the New Testament.⁶ The monument from Libertății Square, in Timișoara is such an example, of how this abstract notion⁷ was perceived and interpreted by the known artists from Vienna (E. Wasserburger and F. Blim)

³ The province of Banat was set under the patronage of Saint Nepomuk in 1726, when the Franciscan order requested this from king Charles V, requested granted due to the large number of devotees found under the Habsburg rule in the province that was a new addition to the crown, defined accordingly as *Kronland*.

⁴ Subject debated in many articles, for details concerning the numerous representations of the saint that became holy patron of Banat in the 18th century see also, M. Vlăsceanu, "Ipостaze ale reprezentării Sfântului Ioan Nepomuk în sculptura barocă din Banat," *Ars Transilvaniae* 8 (1999): 229–243; "Aspects concerning the themes of the baroque monumental sculpture from Timișoara," *Studii de istorie a Banatului* XXVI–XXVII (2002–2003): 111–124; "The Iconography of Saints as represented in the Baroque Monumental Sculpture of Banat," *Transylvanian Review* XXI, Suppl. 1 (2012): 227–232.

⁵ Subject which refers to her immaculate birth by St. Anna! She was born without sin, she was the second Eve, and the fall from grace in the garden of Eden did not apply to her. She was part of God's plan for the redemption of humanity. For details surrounding this subject see Sally Fisher, *The Square Halo and other Mysteries of western Art* (New York: Harry N. Abrams, Inc., Publishers, 1995), 3; Martin Bocian, *Dicționar enciclopedic de personaje biblice* (București: Ed. Enciclopedică, 1996), 290–291.

⁶ In John's vision a woman appears that will be later equated with Mary. She stands on a crescent moon, a symbol since ancient times associated with virginity, being "clothed in the sun", and on her head she has a crown of twelve stars. Other symbols may appear, among these the serpent of the Fall, which she tramples underfoot, Fisher, *The Square Halo*, 52.

⁷ M. Vlăsceanu, "Considerații cu privire la reprezentarea unor concepte abstracte în sculptura barocă din Banat," in *Questiones Romanicae* (Szeged: University Press, 2017), 696–702.

who conceived the apotheosis of Mary on the cloud floating obelisk, creating a religious spectacle suited for a period when all people turned to the Divine for protection. The connotations of this representation are somewhat different in Banat than in the other provinces of the Habsburg Empire, for instance we observe the semantic aspect of Mary protecting against the protestants, who by the way rejected her cult and took her out of their aniconic churches, while in Banat one may notice a change of paradigm, where Mary is victorious over the unfaithful, in this case the Ottomans. The depiction portrays Mary as stepping on the crescent moon with a serpents on her feet, a symbol of Islam, defeated by the Catholic faith in 18th century Banat province. It is in fact a victory scene, where Mary holds a symbol of her virginity (the lily) in her hand while stars emerge from the hallow that crowns her head. Elegant and refined,

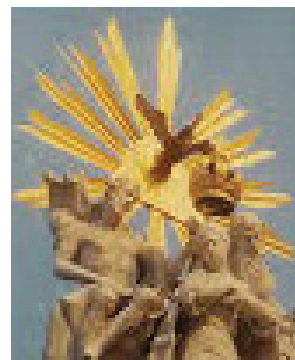
Mary's monument/ Pest column, Libertății Square, Timișoara, 1756, E. Wasserburger&F. Blim, detail of the *Immaculate Conception*

her physiognomy tells about the academic qualities of the two documented sculptors that followed the prototypes associated with her figure that circulated in the empire and were so common for representation. In this case the statue adorns a column that has a repertoire of saints that indicate danger in the shape of (the unfaithful, the plague, famine and war, that were present and influenced the life of the capital inhabitants). Among these St. Sebastian, St. Roche and Carol Borromeus, on whom we will not debate in this article.

The Baroque style is emphatic, this characteristic is best seen in the way it renders emotional subjects in order to subdue one's imagination in times of turmoil, as this period was often characterized. It is a clear apotheosis scene where

Mary floats victorious over the levels of humanity depicted at the base of the Pest column: the life and death of St. Nepomuk, the other protecting saints mentioned surrounding him and floating clouds on which Mary as the Immaculate Conception ends the dynamic composition. In the case of the statue known in historiography as the St. Trinity column, or another reiteration of the concepts surrounding the idea of Pest columns with their entire iconography, we can observe Mary's iconology as the one who sits among the Trinity group (the Holy Father, Christ and the Holy Ghost) pleading for forgiveness. In this case the notion is not an abstract depiction, but has real protective values, as one may notice from the sketch of the monument, that was realized as an act of devotion after the Plague epidemic from 1736–1738. The monumental sculpture does not render colors, if it would Mary would have been dressed in blue, with red tunica underneath. Blue symbolizes Heaven, Truth, Love and Constancy while red stands for Passion and the Holy Ghost.

The altar fragments chosen to illustrate the depiction of Mary, in fact the iconography that consecrated her as mother of Christ, Virgin Mary, *Maria della Vittoria*, were often seen in the altar compositions (either main altars or secondary) found in the catholic churches from Banat. These statues representing Mary in various iconographical types are in fact altar fragments, that used to adorn the structures, preserved as such in the collection of religious art of the institution

Mary as Intercessor,
Saint Trinity monument,
Timișoara, Unirii Square,
1740, unknown master

Sketch for *The Holy Trinity monument*,
1740, apud H. Diplich, *Die Domkirche*
in Temeswar (München, 1971)

Side altar inside the Saint Nepomuk church, Timișoara, black/white photo taken in 1911, in the centre the wooden statue of the Immaculate Conception, left (St. Anna), right (Joachim)

Reformation was described by the meeting of Anna and Joachim at the Golden Gate, later to be replaced by the adoration of Virgin Mary by her parents, that happened around 1500s.

As mother of Christ, Mary appears in

already mentioned.⁸ One such fragment was identified in the former Franciscan church from Timișoara, turned over to the Piarists in 1781 when they came from Sântana. From the pictures taken by a pupil of the Piarist seminar in 1908, we were able to see one altar sculpture with the Immaculate theme, a statue made of wood that unfortunately was lost when the church was destroyed in 1911, due to serious damages that were done by the artillery attacks from the 1848 revolution. The two statues placed on the altar represent Mary's parents (Joachim and Anna) theme that was rendered in connection with the Immaculate Conception prefiguration/ that until the Counter-

The *Immaculate Conception*, Ciacova, 1801

⁸ We express our gratitude to Msr. Martin Roos who saved these heritage pieces and contributed to their restoration and integration into the artistic circuit of the Diocesan museum collection.

the Gospels, and her story begins with her Immaculate Conception, doctrine that will become a dogma of the Roman Catholic church only later in 1854.

CONSIDERAȚII ASUPRA ICONOGRAFIEI FECIOAREI MARIA ÎN SCULPTURA BAROCĂ DIN TIMIȘOARA

Rezumat

Pornind de la descrierea principalelor tipuri iconografice ale Mariei: Maria Imaculata, Maria Victorioasă, Maria Intercesoare, studiul face o incursiune în domeniul sculpturii de for ce face trimitere la aceste ipostazieri catolice, într-o perioadă în care Banatul era o provincie de graniță a Imperiului Habsburgic. Conotațiile temelor sunt diferite de cele din centrul Europei din rațiuni ce țin de situația politică, de pildă una dintre cele mai abstracte teme din arta barocă, cea a Imaculatei concepții semnifică Victoria, ca și în mediul apusean, dar în acest caz, o victorie asupra forței otomane aflate în acest interval în recul teritorial. Maria intercesoare, un alt tip iconografic consacrat de arta barocă, se manifestă din plin în sculptura barocă din Timișoara, monumentul Sfintei Treimi din Piața Libertății făcând apel prin emfaza reprezentării la calitățile Mariei. Dintre reprezentările Mariei în acest plan urban al statuariei lipsesc cele ce o surprind ca Mater Dolorosa, nefiind identificate încă trimiteri la una dintre variantele temei: Pieta.

O INSCRIPȚIE RUPESTRĂ FRAGMENTARĂ INEDITĂ PE VALEA RUDĂRIEI (COM. EFTIMIE MURGU, JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN)

Sorin–Marius Petrescu*

Cuvinte cheie: inscripție rupestră, moară, vale, text incizat

Keywords: rupestrian inscription, mill, valley, incised text

În județul Caraș-Severin se află cel mai mare complex mulinologic din România, unic în Europa, sau “morile de apă de la Rudăria”, așa cum le cunosc bănașenii. Dacă în 1874 existau 51 de mori, după inundațiile din 1910 au mai rămas doar 22, așezate pe o lungime de aproape trei kilometri de-a lungul râului Rudăria. Dintre toate, se remarcă moara numită “Îndărătnica dintre Râuri” deoarece roata acesteia funcționează în sens invers acelor de ceasornic. Mai mult decât atât, această moară era locul unde – susțin localnicii – bătrânii satului se adunau să ia cele mai importante decizii pentru comunitate (pl. I, fig.1).

Cu ocazia unor cercetări de teren efectuate în vara anului 2018 de-a lungul râului Rudăria, în imediata apropiere a morii amintite mai sus a fost observat un fragment dintr-o lespede din piatră cu semne pe ea.¹ Lespedea fragmentară are o lățime de cca. 46 cm și o grosime de cca. 9 cm, fiind realizată dintr-un microconglomerat cuarțos de vârstă liasică inferioară.² Înălțimea acestei lespezi nu o putem estima deoarece – se pare – a fost prinsă în cimentul pilonului de protecție a morii sau este îngropată în aluviunile adunate la baza pilonului din beton construit ca parte a proiectului de restaurare de către Muzeul “Astra” din Sibiu (fig. 2).³

Interesant este faptul că pe ea lespedeaua are săpat – stângaci, de către un cioplitor mai familiarizat cu dalta decât cu caligrafia (după părerea noastră)

* Liceul Tehnologic “Decebal”, Caransebeș, str. Ștefan Jianu, nr. 2, e-mail: smpetrescu@yahoo.com

¹ Localizarea are coordonatele în sistem de referință STEREO 70: a) Y378327.84, X271038.84.

² Mulțumesc și aici geologului Octavian Popescu pentru sfaturile pertinente date nouă.

³ Pentru morile din Banat, vezi Dumitru Țicu, *Moara de apă din Banat* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012). O intervenție autorizată de recuperare a piesei este necesară.

– un text cu litere cursive din care în prezent pot fi distinse doar cca. 10 semne (fig. 3). Dintre acestea atrage atenția în zona centrală un semn înscris într-un cerc, de formă cvasitriunghiulară, putând fi interpretat în mai multe feluri, chiar și cu un cap foarte stilizat de animal privit din față, cu urechi (sau coarne) ce depășesc puțin circumferința cercului.

Celelalte semne sunt dispuse pe două rânduri dar este foarte posibil ca textul să mai cuprindă și alte rânduri dacă el continuă și sub pilon. Cu piesa recuperată, textul va putea fi analizat în întregime de către specialiști și valorificat din punct de vedere științific.

În ceea ce ne privește, credem că textul este realizat undeva în secolul al XIX-lea cu caractere cursive chirilice, redat așa cum știa cioplitorul (care poate era neștiutor de carte și cioplea după un “model” scris primit de la cel ce comandas lucrarea). Ca destinație, credem că inscripția a fost folosită ca să marcheze o limită de hotar în amonte pentru păstorii din zonă, de unde o viitură a râului a adus-o până în zona unde se află astăzi, în imediata vecinătate a morii.⁴

Avem convingerea că recuperarea inscripției dintre aluviunile Rudăriei va face posibilă lecturarea textului cât s-a păstrat și va contribui la cunoașterea mai bună a istoriei locale a Banatului.

A NEW FRAGMENTARY RUPESTRIAN INSCRIPTION ON THE RUDĂRIA VALLEY (COMMUNE OF EFTIMIE MURGU, CARAȘ-SEVERIN COUNTY)

Abstract

A stone with signs on has been observed upstream nearby the water mill called Îndărătnica dintre râuri/ “The Stubborn Mill between Rivers”, during the field research in the summer of 2018 along the river of Rudăria (commune of Eftimie Murgu).

It is a text with a cursive writing which I presume to have been done by a stone cutter who rather used to work with a chisel than to write calligraphically, with 10 signs approximately, that can be noticed today. In the central area a sign in a circle is the one to direct our attention on; it is quasi-triangular in shape and could be interpreted even as a very essentialized head of an animal seen from the front, with ears (or horns) a little bit over the circle circumference.

I believe that the text was made at some time or other in the 19th century, in cursive Cyrillic characters, and the inscription could have been used to mark an upstream border limit for the local shepherds; from that original location, a high flood brought it to the place it is located now, nearby the mill.

⁴ Ca o curiozitate, tradiția orală relatează că din vechime, la această moară ce macină în sens invers acelor de ceasornic aveau loc noaptea – în anumite momente ale anului – activități de vrăjitorie ale unor femei din sat cunoscute ca practicante ale magiei. Informație primită de la prof. Dănilă Soameș, fiu al satului căruia îi mulțumim și pe această cale.

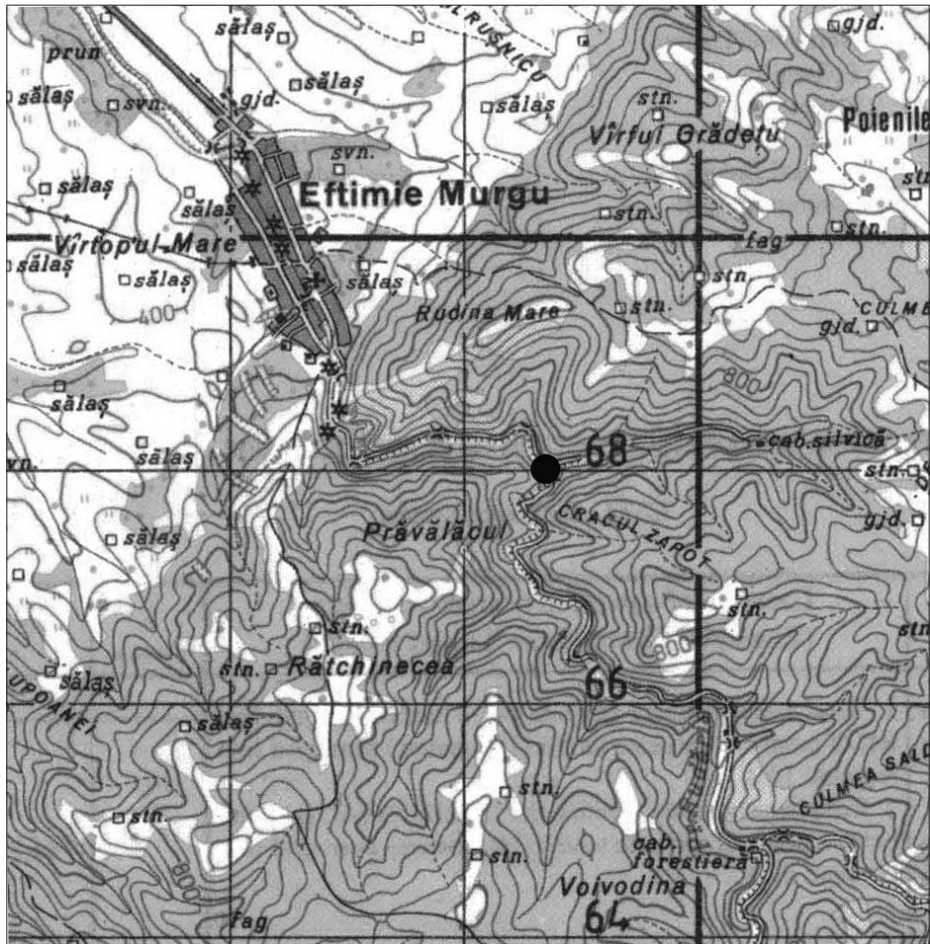
Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Pl. I

Silvia Mustăță, *The roman metal vessels from Dacia Porolissensis*, Seria Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, vol. 12, Editura Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2017, 374 p.+106 pl.

Cartea doamnei Silvia Mustăță reprezintă finalizare unui studiu îndelungat în această direcție, a cărui bază o reprezintă teza de doctorat a domniei sale. Ea se înscrie în seria instrumentelor de lucru, fiind mult așteptată în cercetarea românească, subiectul abordat referindu-se la vasele de metal descoperite pe teritoriul Daciei Porolissensis.

Lucrarea a fost structurată pe patru capitole mari, la care se adaugă și un capitol de concluzii alături de lista abrevierilor (p. 205–206), de lista bibliografică (p. 206–236), patru anexe, o listă a planșelor și figurilor (p. 261–265) și 106 planșe (p. 269–374) și 6 grafice. *Cuvântul înainte* a fost semnat de către R. Petrovsky (p. 9–11) și precedă *Mulțumirile* (p. 13–14) adresate de către autorare celor care au ajutat-o pe parcursul documentării.

Primul capitol, *Introduction* (p. 15–22), este așa cum îi spune numele, unul introductiv. În cadrul acestuia se face o succintă, dar obiectivă trecere în revistă a stadiului cercetării subiectului în Dacia Porolissensis. De mare ajutor sunt și explicațiile referitoare la terminologia latină folosită în studiul problemei, fiind expuse pe scurt problemele ridicate de aceasta pentru cercetare și importanța înțelegerii și a folosirii corecte a terminologiei grecești și latine a problemei, fapt care ajută în bună măsură la stabilirea corectă a principiilor pe care se bazează tipologia. Următorul capitol, *The bronze vessels industry in the Roman Empire. General Considerations* (p. 23–84), expune metodologia de cercetare la nivelul Imperiului, alături de stadiul cercetării problemei și importanța sursele antice scrise (luându-se în considerare tipologia, potențialul și importanța acestora). Sunt trecute în revistă surse care se referă la apariția vaselor de metal la Roma, tehnologia de fabricare a acestora, comerțul cu astfel de bunuri și folosirea lor în viața de zi cu zi. Alături de sursele scrise, autoarea aduce în discuție și sursele iconografice, cu tipologia reprezentărilor de vase de metal care apar redată în fresce, mozaicuri, dar și pe monumente sau chiar în artele minore. Se subliniază în acest context importanța prezenței imaginilor de vase pe diferite tipuri de

monumente din Dacia și locul deținut de acestea în cadrul cercetării de față. Importante sunt concluziile autoarei în legătură cu tipurile de vase care apar în sursele iconografice, cu precădere seturile pentru spălat. Se remarcă și faptul că reprezentările vieții de zi cu zi nu reflectă întotdeauna realitatea, arta fiind tributară caietelor de modele. De asemenea, un subcapitol important este reprezentat de studiul tehnologiei de producere a vaselor de metal, de la tipuri de aliaje și metode moderne de analiză, la tot ce ține de ateliere (problema identificării acestora, a organizării lor, precum și date cu privire la meșteri și statutul acestora în cadrul societății), alături de procesul tehnologic, metodă de realizare și finisare (turnarea în tipar, deformarea mecanică, strunjirea, finisarea vasului, tratarea suprafeței, asamblarea componentelor). Sunt evidențiate și alte două probleme importante, și anume, marcarea produselor de către meșter și problema reparațiilor, ambele aducând informații despre ateliere și comerțul cu vase de bronz la nivelul Imperiului, precum și despre importanța acestora în viața de zi cu zi pentru o anumită familie sau individ. Deosebit de importante ni se par și concluziile cu privire la ateliere și statutul meșterilor în lumea romană. Este scoasă în evidență și importanța aspectelor tehnologice pentru un astfel de studiu. Capitolul al III-lea, *The Bronz vessels from Dacia Porolissensis. Typological and chronological analysis* (p. 85–180), reprezintă de fapt baza lucrării de față, fapt remarcat de întinderea pe care o are acesta raportat la întregul lucrării. Piese sunt prezentate tipologic cu fiecare variantă în parte, de la caserole, strecurători și seturi de strecurat, câni, boluri, bazine, găleți, balsamarium, vas antropomorf, precum și fragmente incerte de vase de bronz, picioare și chiar incerta. În total este vorba despre un catalog care cuprinde 119 intrări, fiecare având menționate locul de descoperire, detalii despre deținător, dimensiuni, material, stare de conservare, tehnică, descriere amanunțită, date și bibliografie.

Următorul capitol atinge problema contextului de descoperire – *The bronze vessels from Dacia Porolissensis. The analysis of the discovery context* (p. 181–196). Sunt analizate contextele de proveniență ale vaselor de la Buciumi, Cluj-Napoca/ *Napoca*, Ilișua/ *Arcobadara*, Moigrad/ *Porolisum*, Orheiul Bistriței, precum și Bologa, Cuzdrioara, Florești-Șapca Verde, Gherla, Gilău, Turda/ *Potaissa*. Pentru a ilustra situația s-au folosit inclusiv 2 grafice. Se remarcă numărul mare de piese provenind din două colecții cunoscute, Imre Botár și Wesselény-Teleki, alături de care o mare parte din piese au fost descoperite în diferite puncte ale sitului de la Porolisum și Potaissa, alături de care se află Arcobadara. Lucrarea se încheie cu concluzii – *Conclusion* (p. 197–204). Important de menționat este și remarca autoarei cu privire la cronologie și anume faptul că înainte de mijlocul secolului al II-lea predomină în Dacia Porolissensis vesela pentru servit alături de vasele folosite la îngrijirea personală,

pentru ca mai apoi să predomină vasele folosite pentru pregătirea mesei și a vinului, alături de cele folosite în cadrul toaletei personale. Aceste schimbări reflectă, în mare, situația din Imperiu unde, începând cu mijlocul secolului al II-lea, industria producătoare de vase de bronz intră în declin, în timp ce în ansamblu dimensiunea vaselor începe să se mărească. Lipsa unor tipuri precum cazanele (piese care nu sunt prezente în această parte a Imperiului, cu excepția tripodului și a sistemului pentru suspendat astfel de vase descoperit la Orheiul Bistriței) este explicată de către autoare cu ajutorul bibliografie, prin faptul că acest tip este o raritate în castele de pe limes. De asemenea, se remarcă faptul că nordul Daciei a beneficiat de importul unor asemenea produse din alte zone ale imperiului, posibil din ateliere panonice.

Anexele sunt în număr de patru, *Annexe I* (p. 238–242) *List of the sculptural monuments from Roman Dacia with depictions of metal vessels*, care conține catalogul celor 35 de monumente sub formă de tabel. *Annexe II* (p. 243–248), *List of the main archaeological discoveries which indicate the existence of workshops for producing bronze vessels*, ce conține un inventar al atelierelor producătoare din lumea romană, 16 dintre acestea fiind identificate prin prezența unor tipare, 6 prin prezența unor piese în curs de finisare, 1 prin descoperirea unor componente de strung, 5 prin deșeuri de producție și 2 prin descoperiri de creuzete. *Annexe III* (p. 249–258), *Modern terminology: comparative table*, care conține un tabel cu 28 de intrări și 7 coloane cu același termen (referitor la tipologia vasului) folosit în volum, prezent în limba germană, franceză, engleză, italiană, română, precum și un desen al tipului sau sub-tipului. *Annexe IV*, *List of attachments with half-pierced loop from the Roman Empire* (p. 259–260), ce prezintă cele 13 tipuri de toarte cu decor vegetal sau antropomorf, între care se află și piese descoperite în Dacia Porolissensis.

Cartea beneficiază de o prezentare modernă pe format A4 cu grafică calitativă, planșe color, desene de bună calitate, fiind tradusă într-o limbă de circulație internațională. Recomandăm cu căldură cartea doamnei Silvia Mustață celor care doresc să aprofundeze tainele producției, comerțului și a folosirii vaselor de bronz la granița Imperiului Roman.

Ana Cristina Hamat

Dan Deac, *Artefacte romane de bronz din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău. Catalog de Expoziție Selectiv/ Roman bronze artefacts from the Zalău History and Art County Museum. Selective Exhibition Catalogue*, Editura Mega Publishing House, Editura Porolissum, Cluj-Napoca, 2018, 93p. 22 fig și 1pl.

Cartea se înscrie în seria instrumentelor necesare cercetării arheologice, definindu-se în același timp ca un mijloc de popularizare și deschidere a colecțiilor muzeale pentru publicul larg. Ea a fost structurată pe zece capitole corespunzătoare tipurilor de obiecte prezentate, precedate de o introducere gândită ca și un cuvânt înainte al autorului (p. 7–10), precum și de o introducere în subiect prin *Artefacte de bronz pe frontiera nord-vestică a Daciei romane. Câteva exemple* (p. 11–19). Fiind un catalog științific, lucrarea beneficiază de o bibliografie corespunzătoare după fiecare capitol și de *Abrevieri bibliografice* (p. 87), o listă a figurilor (p. 88–89) la care se adaugă și o hartă a Daciei romane. Trebuie menționat faptul că lucrarea este bilingvă, fiecare capitol fiind tradus și în engleză. Au fost respectate normele de redactare a fișelor de catalog în sistemul CSIR, pentru fiecare piesă este menționat tipul, materialul, starea de conservare, dimensiunile, locul de descoperire, locul de păstrare, datare, bibliografie, precum și câteva mici discuții cu privire la tipologie în Dacia, la care se adaugă și o fotografie color a piesei.

Introducerea asupra subiectului, *Artefacte de bronz pe frontiera nord-vestică a Daciei romane. Câteva exemple* (p. 11–19), se constituie de fapt într-un stadiu al cercetării pentru tipologia obiectelor prezente în cadrul catalogului. Sunt menționate câteva titluri de referință pentru subiectul abordat, atât la nivelul cercetării în Imperiu, cât și la nivelul Daciei.

Capitolul I, *Militaria. Buterole de Spathae și decorațiuni de echipament militar* (p. 20–27), aduce în discuție 4 piese de bronz din categoria echipamentului și armamentului roman, între care buterole, ornament de lamă sau garnituri de armură. Având în vedere că Dacia este o provincie de graniță în care staționează trupe militare, multe descoperiri de tipul *small finds* se încadrează în acest domeniu specific.

Capitolul II, *Fibule* (p. 28–37), abordează un alt domeniu larg de cercetare, care a beneficiat și în Dacia de apariția câtorva monografii sau studii dedicate și prezintă opt piese de acest tip. Capitolul III, *Aplici* (p. 38–46), prezintă un tip de piese foarte interesant, folosit atât în viața militară cât și în cea civilă, fiind aduse în discuție șase piese, între care se regăsesc chiar și aplici emailate sau traforate. Capitolul IV, *Instrumente medicale* (p. 47–52), este unul deosebit de interesant și important, fiind listate patru piese, între care o pensetă, un bisturiu, un

retractor și o linguriță. Capitolul V, *Opaițe* (p. 53–57), este unul foarte mic, el se ocupă de prezentarea a două piese. Acestea sunt însă deosebit de importante, prima dintre acestea în formă de picior uman, posibil piciorul lui Serapis, iar o alta este o lampă cu reprezentare antropomorfă și inscripție. Capitolul VI, *Diplomă militară* (p. 58–61), aduce în discuție o diplomă militară descoperită în castrul de pe Pomăt. Datorită informațiilor pe care le poate aduce o diplomă militară, acestea sunt într-adevăr unele dintre cele mai vândute artefacte de către cercetarea arheologică și, în același timp, o categorie destul de rară de artefacte.

Capitolul VII, *Tesserae Militares* (p. 62–65), aduce în discuție două piese legate tot de viața militară. Este vorba despre obiecte pe care au fost inscripționate informații despre proprietar. Și acestea sunt, de altfel, destul de rare în cadrul descoperirilor. Capitolul următor, *Inel inscripționat* (p. 66–68) ilustrează un inel inscripționat pe caton cu VENI, provenit de la Porolissum.

Capitolul IX, *Statuete cu iconografie religioasă* (p. 69–82) și ultimul capitol, *Alte statuete* (p. 83–86), prezintă șase statuete cu reprezentarea lui Marte, Venus, Victoria, Priapus și încă o statueta, de data aceasta a unui sclav.

În ansamblu, piesele prezente în catalogul domnului D. Deac nu sunt la prima publicare, fapt marcat de către autor prin lista bibliografică aferentă fiecărei fișe de catalog. Totuși, importanța acestei publicații stă în faptul că pune în circulație, într-o limbă de circulație internațională, o fișă de obiect completă și, mai ales, o bună ilustrație a obiectelor. De asemenea, nu putem decât să ne exprimăm admirația față de o colecție atât de impresionată ca frumusețe, valoare și distribuție geografică a descoperirilor, cum este cea a muzeului din Zalău. Din aceste motive, recomandăm cu căldură cartea colegului nostru, atât pentru specialiști cât și pentru cei care vor să se familiarizeze cu colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău.

Ana Cristina Hamat

George Valentin Bounegru, *The Northeern Necropolis of Apulum „Ambulance Station” 1981–1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de salvare” 1981–1985*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, 207p.+1pl.

Cartea de față este una mult așteptată în cercetarea românească, subiectul tratat referindu-se la una dintre necropolele romane de la Apulum, cercetată de-a lungul timpului în mai multe etape. Autorul a ales să prezinte cercetările făcute aici între anii 1981–1985 și, prin urmare, cartea are câteva contribuții ale autorilor inițiali ai cercetării. Importanța acestei lucrări rezidă în faptul că este prima cercetare în necropolele de la Apulum publicată exhaustiv și se înscrie pe

retractor și o linguriță. Capitolul V, *Opaițe* (p. 53–57), este unul foarte mic, el se ocupă de prezentarea a două piese. Acestea sunt însă deosebit de importante, prima dintre acestea în formă de picior uman, posibil piciorul lui Serapis, iar o alta este o lampă cu reprezentare antropomorfă și inscripție. Capitolul VI, *Diplomă militară* (p. 58–61), aduce în discuție o diplomă militară descoperită în castrul de pe Pomăt. Datorită informațiilor pe care le poate aduce o diplomă militară, acestea sunt într-adevăr unele dintre cele mai vândute artefacte de către cercetarea arheologică și, în același timp, o categorie destul de rară de artefacte.

Capitolul VII, *Tesserae Militares* (p. 62–65), aduce în discuție două piese legate tot de viața militară. Este vorba despre obiecte pe care au fost inscripționate informații despre proprietar. Și acestea sunt, de altfel, destul de rare în cadrul descoperirilor. Capitolul următor, *Inel inscripționat* (p. 66–68) ilustrează un inel inscripționat pe caton cu VENI, provenit de la Porolissum.

Capitolul IX, *Statuete cu iconografie religioasă* (p. 69–82) și ultimul capitol, *Alte statuete* (p. 83–86), prezintă șase statuete cu reprezentarea lui Marte, Venus, Victoria, Priapus și încă o statueta, de data aceasta a unui sclav.

În ansamblu, piesele prezente în catalogul domnului D. Deac nu sunt la prima publicare, fapt marcat de către autor prin lista bibliografică aferentă fiecărei fișe de catalog. Totuși, importanța acestei publicații stă în faptul că pune în circulație, într-o limbă de circulație internațională, o fișă de obiect completă și, mai ales, o bună ilustrație a obiectelor. De asemenea, nu putem decât să ne exprimăm admirația față de o colecție atât de impresionată ca frumusețe, valoare și distribuție geografică a descoperirilor, cum este cea a muzeului din Zalău. Din aceste motive, recomandăm cu căldură cartea colegului nostru, atât pentru specialiști cât și pentru cei care vor să se familiarizeze cu colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău.

Ana Cristina Hamat

George Valentin Bounegru, *The Northeern Necropolis of Apulum „Ambulance Station” 1981–1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de salvare” 1981–1985*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, 207p.+1pl.

Cartea de față este una mult așteptată în cercetarea românească, subiectul tratat referindu-se la una dintre necropolele romane de la Apulum, cercetată de-a lungul timpului în mai multe etape. Autorul a ales să prezinte cercetările făcute aici între anii 1981–1985 și, prin urmare, cartea are câteva contribuții ale autorilor inițiali ai cercetării. Importanța acestei lucrări rezidă în faptul că este prima cercetare în necropolele de la Apulum publicată exhaustiv și se înscrie pe

linia de cercetare promovată de-a lungul timpului de cercetare românească prin publicarea sub formă de carte a necropolelor de la Romula, Sucidava, Micia sau Callatis. Pe plan local, carte domnului G. V. Bounegru vine să completeze informația despre situl de la Apulum, care în ultimul timp a oferit oportunitatea de publicarea pentru cercetări sau artefacte de epocă romană. De altfel, situl de la Apulum este unul dintre cele mai importante obiective arheologice din România, cu o valoare incontestabilă la nivelul Imperiului Roman ca sediu al uneia dintre legiunile sale și, în același timp, capitală financiară a provinciei Dacia. Valorificarea vestigiilor romane de aici a prins avânt în ultimii 10 ani, prin cercetările sistematice dar mai ales prin cercetările preventive desfășurate pe teritoriul și în jurul municipiului Alba Iulia. Trebuie să amintim și faptul că punctul de plecare al acestei lucrări îl reprezintă teza de doctorat a autorului (p. 10) asupra necropolelor romane de la Alba Iulia, bazată la rândul ei pe cercetări proprii, dar și pe prelucrarea cercetărilor mai vechi la care autorul a avut acces (așa cum este cazul recentei lucrări).

Lucrarea a fost structurată pe opt capitole, la care se adaugă 4 anexe, o listă a abrevierilor (p. 133–134), listă bibliografică (p. 135–145), index (p. 147–151), un rezumat în limba romană (p. 153–157), o lista planșelor (p. 159) și 45 de planșe (p. 163–207). *Cuvântul înainte* a fost semnat de către prof. univ. dr. emerit D. Benea (p. 7–8) și precedă *Argumentul* (p. 9–10) autorului.

Primul capitol, *Funerary rites and rituals in the roman world* (p. 11–15) este unul introductiv, cititorul este introdus în tainele ritului și ritualului funerar roman. Sunt prezentate probleme importante ca tipul de înmormântare, prezența și motivul ofrandelor funerare, precum și detalii despre alte ritualuri oficiate cu ocazia mării treceri. În capitolul al II-lea, *Apulum. Geographical setting* (p. 17–18), se aduce în discuție cadrul geografic al cercetării și anume, autorul prezintă o imagine adusă la zi a orașelor romane și a necropolelor descoperite aici, alături de care se face o scurtă trecere în revistă a istoriografiei cercetării. Demersul se continuă și în capitolul al III-lea, *Early Beginnings of urban life at Apulum* (p. 19–25) și al IV-lea, *History of the research in the northern cemetery* (p. 27–31), cu accent pe cercetarea din perioada 1981–1985 (p. 28–30), dar și cu o scurtă prezentarea a cercetările recente (p. 30–31). Capitolul următor, *Funerary rites* (p. 33–38), tratează la modul general problema ritualului funerar roman în Dacia ca prefață pentru problema studiată în particular la Apulum. În mormântările descoperite în necropola de epocă romană prezintă ambele tipuri, incinerarea (cu varianta *ustrinum* fiind mai populară decât *bustum*, ambele cu subvariante tipologice) și inhumarea (majoritatea în groapă simplă – în sicriu de lemn, învelit în material textil sau în sarcofag din cărămidă sau, mai rar, în cistă sau în sarcofag de piatră). O categorie aparte o reprezintă identificarea mormintelor de tip cenotaf. Capitolul VI discută

prezența și componența inventarului funerar, *Grave goods* (p. 39- 84), de la prezența monedelor, ofrande de mâncare, ceramică (cu diversele tipuri de vase prezente), opaițe, jucării, obiecte de podoabă, echipament militar, diverse obiecte de fier cum sunt cheile sau cuțitele, alături de obiecte de sticlă (vase). Importanța capitolului VII, *Monuments* (p. 85–88) este dată de către faptul că acesta vine să întregască lucrarea. Sunt prezentate aici sarcofagele de piatră și fragmentele de monumente funerare între care un fragment de stelă funerară și chiar o statuie funerară feminină. Toate acestea atestă o anumită bunăstare financiară a celor care au fost îngropați aici. Capitolul VIII, *Conclusions regarding the funerary rites and rituals in the northeern cemetery at Apulum, with emphasis on the 1981–1985. Excavation Campaign* (p. 89–97) încheie această lucrare. În urma cercetării se pot desprinde câteva concluzii. Astfel, în necropola nordică au fost descoperite până acum doar 1035 de morminte între care 805 de incineratie (p. 89). Privită în ansamblu, cercetarea de aici nu se poate compara cu mărimea altor necropole din Imperiu, cu o cronologie mai extinsă și mult mai intens cercetate cum este cea de la Viminacium, unde au fost cercetate până acum peste 14 000 de morminte. Însă, la scara Daciei, cercetarea de la Apulum este foarte valoroasă fiind în momentul de față una dintre necropolele Daciei cel mai intens și mai bine cercetate. Din păcate drumul roman nu a fost încă identificat, iar o mare parte dintre mormintele de epocă romană sunt deranjate și, din acest motiv, o parte din inventarul funerar a fost trecut ca fiind medieval. De asemenea, autorul încearcă și o atribuire etnică a mormintelor pe baza mormintelor de incineratie cu groapa arsă ritualic – atribuite în mare parte comunităților ilire sau pe baza inventarului – a comunității norico-panonice. Documentarea cimitirului aduce în discuție și existența unui orizont post- Aurelian, precum și fenomenul reutilizării monumentelor funerare, dar și existența urmelor creștine. Prin urmare, distrugerile suferite de necropolă încep așadar chiar în epoca romană târzie și continuă și pe perioada Evului Mediu. În ceea ce privește apartenența, autorul consideră pe baza dovezilor că necropola reprezintă cimitirul canabelor *Municipium Septimium*, fiind folosit de către militari din legiunea a XIII (p. 96).

Fiind o lucrare științifică, este necesară prezența unui aparat critic. Appendix 1 (p. 99–121) *Catalog of the graves* conține catalogul celor 161 de morminte descoperite în 41 de secțiuni în această perioadă, la fiecare fiind menționat ritul funerar, detaliile legate de adâncimea la care a fost găsit, forma și dimensiunile gropii, precum și inventarul funerar dacă acesta există. Appendix 2 (p. 123–125) *Late roman artifacts found in the stratum or in late context*, conține un inventar a celor 36 de artefacte sub forma unui catalog în care se menționează caracteristicile tehnice, dimensiunile, încadrare cronologică, detalii asupra locului de păstrare al piesei. Appendix 3 (p. 127–129), *Catalog of the monuments found in*

the 1981–1985 campaigns, cataloghează cele 6 fragmente de monumente funerare între care stelele, un altar funerar sau o statuie feminină. Appendix 4 (p. 131–132), *Identified Coins*, prezintă cele 18 monede descoperite aici ca parte a unei serii monetare care începe cu Nerva și se încheie cu Philipus al II Caesar, cele mai multe dintre acestea fiind atribuite dinastiei Severilor. La finalul lucrării se află 45 de planșe de bună calitate între care 38 cu încadrarea în zonă, desenele și pozele mormintelor cu inventarul funerar, 7 planșe cu desene și fotografii bune ale obiectelor cele mai importante din inventarul funerar.

La final, merită să remarcăm prezentarea modernă, grafica calitativă, stilul narativ lejer, traducerea într-o limbă de circulație internațională. Toate acestea recomandă lucrarea domnului G. V. Bounegru nu numai cercetărilor din țară sau din afara acesteia dar și cititorului interesat de această perioadă. Nu ne rămâne decât să salutăm efortul autorului de a readuce în discuție vechile cercetări și de a valorifica științific necropola nordică și așteptăm cu nerăbdare îndeplinirea promisiunii de a publica cercetările din această necropolă în perioada 1979–1980. În consecință... *Va urma!*

Ana Cristina Hamat

Costin Feneșan, *Diplomatarivm Banaticvm*, vol. I-II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016–2017, 380 + 530 p.

Îndelungata colaborare a istoricului Costin Feneșan cu instituția muzeală a Banatului Montan din Reșița s-a materializat în ultimii doi ani prin susținerea financiară a apariției unui amplu *Diplomatarivm Banaticvm*, structurat în două volume ce reunesc nu mai puțin de 317 documente editate și inedite circumscrise istoriei comitatelor medievale bănățene și banatului de Severin (volumul I – 111 unități documentare), precum și celei a banatului de Caransebeș și Lugoj (volumul II – 206 unități documentare). Autorul mărturisește *ab initio* că minuțioasa muncă de căutare, strângere și publicare a acestor izvoare documentare a fost impulsionată încă de la începuturile carierei sale de laborioasa activitate a istoricului Pesty Frigyes, cel care în veacul al XIX-lea avea să publice o serie de diplomate dedicate istoriei medievale bănățene, rămase de referință până astăzi. De altfel, am putea afirma că, prin această lucrare, Costin Feneșan recidivează în mod fericit, lui datorându-i-se alte trei volume de documente, publicate ca rod al unei munci de peste patru decenii de cercetare: *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981; *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII)*, Timișoara, 2007; și *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea*, Timișoara, 2015.

the 1981–1985 campaigns, cataloghează cele 6 fragmente de monumente funerare între care stelele, un altar funerar sau o statuie feminină. Appendix 4 (p. 131–132), *Identified Coins*, prezintă cele 18 monede descoperite aici ca parte a unei serii monetare care începe cu Nerva și se încheie cu Philipus al II Caesar, cele mai multe dintre acestea fiind atribuite dinastiei Severilor. La finalul lucrării se află 45 de planșe de bună calitate între care 38 cu încadrarea în zonă, desenele și pozele mormintelor cu inventarul funerar, 7 planșe cu desene și fotografii bune ale obiectelor cele mai importante din inventarul funerar.

La final, merită să remarcăm prezentarea modernă, grafica calitativă, stilul narativ lejer, traducerea într-o limbă de circulație internațională. Toate acestea recomandă lucrarea domnului G. V. Bounegru nu numai cercetărilor din țară sau din afara acesteia dar și cititorului interesat de această perioadă. Nu ne rămâne decât să salutăm efortul autorului de a readuce în discuție vechile cercetări și de a valorifica științific necropola nordică și așteptăm cu nerăbdare îndeplinirea promisiunii de a publica cercetările din această necropolă în perioada 1979–1980. În consecință... *Va urma!*

Ana Cristina Hamat

Costin Feneșan, *Diplomatarivm Banaticvm*, vol. I-II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016–2017, 380 + 530 p.

Îndelungata colaborare a istoricului Costin Feneșan cu instituția muzeală a Banatului Montan din Reșița s-a materializat în ultimii doi ani prin susținerea financiară a apariției unui amplu *Diplomatarivm Banaticvm*, structurat în două volume ce reunesc nu mai puțin de 317 documente editate și inedite circumscrise istoriei comitatelor medievale bănățene și banatului de Severin (volumul I – 111 unități documentare), precum și celei a banatului de Caransebeș și Lugoj (volumul II – 206 unități documentare). Autorul mărturisește *ab initio* că minuțioasa muncă de căutare, strângere și publicare a acestor izvoare documentare a fost impulsionată încă de la începuturile carierei sale de laborioasa activitate a istoricului Pesty Frigyes, cel care în veacul al XIX-lea avea să publice o serie de diplomate dedicate istoriei medievale bănățene, rămase de referință până astăzi. De altfel, am putea afirma că, prin această lucrare, Costin Feneșan recidivează în mod fericit, lui datorându-i-se alte trei volume de documente, publicate ca rod al unei munci de peste patru decenii de cercetare: *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981; *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII)*, Timișoara, 2007; și *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea*, Timișoara, 2015.

Diplomatarium Banaticum este un proiect amplu, în care autorul a reunit atât acte inedite, depistate în arhivele din țară și străinătate, cât și documente care au văzut deja lumina tiparului, fie în studii și colecții de secol XIX (fiind în prezent rarități bibliofile), fie dispersate în publicații de dată mai recentă, dar cu acces restrâns. În buna tradiție consacrată în volumele sale anterioare, istoricul Costin Feneșan inserează ambelor volume câte un consistent studiu introductiv, în care, pe lângă precizările metodologice, configurează tipologia documentelor transcrise și traduse integral. Autorul își manifestă interesul pentru identificarea cât mai precisă a așezărilor medievale dispărute, pentru semnalarea particularităților arheografice și de limbă ale documentelor, pentru lămurire identității unor persoane, dar și pentru deslușirea rostului unor practici ale activității de cancelarie.

Ineditul acestor prolegomene este dat de reevaluarea unor documente cunoscute deja în literatura de specialitate, din conținutul cărora cercetătorul reliefează detalii care aruncă noi lumini asupra contextului în care actele au fost emise, a motivației care a stat la baza emiterii lor, precum și la emitenți. Din punct de vedere structural, în discursul său introductiv istoricul Costin Feneșan a optat pentru o abordare tipologică a diferitelor acte emise de regi și principii, de bani de Severin și de Caransebeș și Lugoj, de comiți și de sedriile comitatense sau capitulare, precum și de autoritățile vilayetului Timișoarei; se conturează astfel o imagine complexă a celor care au condus sau au împărțit dreptatea în zonă.

Constatarea de căpătâi a autorului, ce se degajă în urma analizării materialelor publicate, a fost aceea că majoritatea documentelor se referă la aspecte legate de regimul proprietății funciare, temei pe care s-a fundamentat întreg eșafodajul societății medievale. Daniile (primare sau “noile dani”) reflectă liantul dintre potențaii țării și credincioșii supuși, autorul atrăgând atenția asupra unor categorii de acte cu impact semnificativ asupra structurii funciare a zonei, cum ar fi: diploma privilegială din 1457 acordată de regele Ladislau V Postumul celor 8 districte românești privilegiate bănațene; daniile hazardate, relative, efectuate de Ferdinand de Habsburg între anii 1557–1564, constând din bunuri confiscate de la adversari și donate partizanilor săi în zone volatile de conflict din Banat; sau cele acordate de principii transilvăneni din pertinențele unor cetăți (Lipova, Lugoj, Jdioara), fapt ce a afectat în timp capacitatea de apărare a acestora și, implicit, a zonei. O altă serie de documente se referă la atât de obișnuitele tranzacții funciare sau financiare – vânzări/cumpărări, zalogiri, schimburi de proprietăți, partajări, hotărniciri, răscumpărări sau chiar litigii rezolvate în fața scaunelor de judecată, o întreagă paletă de acțiuni menite să configureze sau reconfigureze ansamblul proprietăților funciare ale zonei. Testamentele publicate sunt privite de cercetător ca realități ale transmiterii

dreptului de proprietate mobilă și imobilă, dar și ca manifestări ale mentalului individual, de remarcat fiind faptul că printre testatori regăsim atât bărbați, cât și femei nobile. Interesante și de mare valoare informațională sunt cele câteva acte care redau în formă cunoscabilă realitățile funciare și fiscale ale zonei, ale unor cetăți sau așezări bănățene. În această categorie se situează, de exemplu, conscrierea fiscală a porților realizată în 1603 din ordinul Habsburgilor care, deși păstrată doar parțial, indică cu claritate configurarea structurii funciare dintr-o bună parte a banatului de Caransebeș și Lugoj; actul regal din 1444 care consfințește trecerea a 49 de posesiuni ale unor nobili români din jurisdicția cetății regale Jdioara în cea a sedriei Caransebeșului; sau raportul comisiei principiare din 1588 întocmit la *Berzews* (lângă Jdioara), care a înregistrat numărul de case nobiliare și iobăgești din așezare. În sfârșit, pe aceleași palier informațional se situează și acele documente care prezintă, din păcate insuficient, după cum afirmă autorul, lumea țăranilor iobagi, ce poate fi reconstituită parțial prin prisma statutului lor și al obligațiilor iobăgești. Se relevă astfel situația forței de muncă de pe domenii, ce intră sub incidența actului scris în măsura în care, prin acțiunile lor sau cele exercitate asupra lor, au fost lezate interesele stăpânilor, caz în care incidentele devin spețe judiciare.

Un alt tronson de documente se referă la implicarea autorităților și a locuitorilor zonei în diferite evenimente politico-militare derulate pe parcursul secolelor XIV-XVII, dintre care se disting actele care evidențiază: participarea comitatelor bănățene la campaniile antiotomane organizate de regii maghiari; afirmarea cnezimii române din spațiul montan și piemontan ca element de susținere al eșafodajului militar al zonei, fapt care le va consolida statutul privilegiat prin încadrarea lor în nobilimea țării; implicarea banatului de Caransebeș și Lugoj, ca parte a Principatului Transilvaniei, în conflictele pentru dominație politico-militară din centrul și sud-estul Europei; donațiile lui Mihai Viteazul; sau căderea unor cetăți bănățene în mâinile otomanilor. În egală măsură, interesante și revelatoare sunt și documentele care reflectă relațiile dintre autoritățile Principatului și ale banatului de Caransebeș și Lugoj cu demnitarii otomani ai vilayetului Timișoarei, ce pun în evidență complicatele chestiuni legate de hotarele dintre cele două structuri politico-administrative, de mișcările de trupe, dar și de populație, fuga unor supuși deoparte sau de alta a granițelor, volatile de altfel, fiind un fenomen obișnuit, la fel ca cel al lotriei.

Maniera de concepere a lucrării, calitatea incontestabilă a transcrierilor și traducerilor din limbile latină și maghiară conferă diplomatarului o înaltă valoare informațională și științifică. Se reușește să se pună în lumină o zonă aflată aparent la periferie, la confluența a unor mari poli de putere, prin nuanțarea unor lucruri cunoscute sau prin îndreptarea unor erori anterioare. Întregul construct științific este susținut prin operarea dezinvoltă a cunoștințelor istorice,

paleografice, lingvistice, heraldice, genealogice sau arhivistice, dovadă a unei metode de lucru de o acuratețe științifică remarcabilă. Totul este completat de binevenite regeste, precum și de indici toponimici și onomastici, care facilitează consultarea celor două volume. Suntem astfel în fața unei lucrări ce poate fi considerată, fără niciun echivoc, drept un instrument de lucru absolut indispensabil cercetătorului aplecat spre studiul aspectelor sociale, politice, militare, de cultură și mentalitate ale unei perioade semnificative ale istoriei Banatului medieval și premodern.

Ligia Boldea

Evelin Wetter, Corinna Kienzler, Ágnes Ziegler (eds.), *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, Riggisberg: Abegg-Stiftung, 2015, *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen/ Rezumatul textului științific/ A tanulmányok összefoglalója/ Summary of the Essay Section*, Riggisberg: Abegg-Stiftung, 2015, 482 p.

În iunie 2015 a fost deschisă în Biserica Neagră din Brașov o expoziție de veșminte liturgice – unele expuse în sanctuar, altele prezentate în sacristie pentru un public restrâns de specialiști în istorie și conservare-restaurare –, în cadrul căreia a fost lansată cartea *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, editată de Evelin Wetter, Corinna Kienzler și Ágnes Ziegler și publicată de Fundația Abegg din Elveția. Impresionantul volum de 482 de pagini (p. 1–171 text, p. 172–427 catalog, p. 428–482 anexă) i se adaugă un volum de rezumate în limbile română, maghiară și engleză *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen/ Rezumatul textului științific/ A tanulmányok összefoglalója./ Summary of the Essay Section*.

Cartea începe cu o prefață a parohului Bisericii Negre, Christian Plajer, precum și cu un Cuvânt înainte de Dominik Keller și Regula Schorta din partea Fundației Abegg, urmând apoi partea științifică, structurată în 7 capitole. Aceste capitole apar și în *Rezumat* în traducerea lui Adinel Dincă: “... Some of the Most Beautiful Priests’ Vestments I Have Ever Seen Anywhere ...” (Evelin Wetter); “Brașovul și a sa Biserică Neagră. Despre istoria construcției și a decorației sale” (Ágnes Ziegler); “Colecția de veșminte liturgice în oglinda inventarelor” (Evelin Wetter și Ágnes Ziegler); “Utilizarea liturgică a veșmintelor de dinaintea Reformei în Transilvania luterană” (Evelin Wetter și Ágnes Ziegler); “Forma, prelucrarea și modificările aduse aduse hainelor de-a lungul secolelor” (Corinna Kienzler și Evelin Wetter); “Italian sau otoman? Catifelele

paleografice, lingvistice, heraldice, genealogice sau arhivistice, dovadă a unei metode de lucru de o acuratețe științifică remarcabilă. Totul este completat de binevenite regeste, precum și de indici toponimici și onomastici, care facilitează consultarea celor două volume. Suntem astfel în fața unei lucrări ce poate fi considerată, fără niciun echivoc, drept un instrument de lucru absolut indispensabil cercetătorului aplecat spre studiul aspectelor sociale, politice, militare, de cultură și mentalitate ale unei perioade semnificative ale istoriei Banatului medieval și premodern.

Ligia Boldea

Evelin Wetter, Corinna Kienzler, Ágnes Ziegler (eds.), *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, Riggisberg: Abegg-Stiftung, 2015, *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen/ Rezumatul textului științific/ A tanulmányok összefoglalója/ Summary of the Essay Section*, Riggisberg: Abegg-Stiftung, 2015, 482 p.

În iunie 2015 a fost deschisă în Biserica Neagră din Brașov o expoziție de veșminte liturgice – unele expuse în sanctuar, altele prezentate în sacristie pentru un public restrâns de specialiști în istorie și conservare-restaurare –, în cadrul căreia a fost lansată cartea *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*, editată de Evelin Wetter, Corinna Kienzler și Ágnes Ziegler și publicată de Fundația Abegg din Elveția. Impresionantul volum de 482 de pagini (p. 1–171 text, p. 172–427 catalog, p. 428–482 anexă) i se adaugă un volum de rezumate în limbile română, maghiară și engleză *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen/ Rezumatul textului științific/ A tanulmányok összefoglalója./ Summary of the Essay Section*.

Cartea începe cu o prefață a parohului Bisericii Negre, Christian Plajer, precum și cu un Cuvânt înainte de Dominik Keller și Regula Schorta din partea Fundației Abegg, urmând apoi partea științifică, structurată în 7 capitole. Aceste capitole apar și în *Rezumat* în traducerea lui Adinel Dincă: “... Some of the Most Beautiful Priests’ Vestments I Have Ever Seen Anywhere ...” (Evelin Wetter); “Brașovul și a sa Biserică Neagră. Despre istoria construcției și a decorației sale” (Ágnes Ziegler); “Colecția de veșminte liturgice în oglinda inventarelor” (Evelin Wetter și Ágnes Ziegler); “Utilizarea liturgică a veșmintelor de dinaintea Reformei în Transilvania luterană” (Evelin Wetter și Ágnes Ziegler); “Forma, prelucrarea și modificările aduse aduse hainelor de-a lungul secolelor” (Corinna Kienzler și Evelin Wetter); “Italian sau otoman? Catifelele

brașovene privite prin filtrul tehnologiei țesăturilor și a științelor naturii” (Corinna Kienzler).

Catalogul conține 21 de piese, dintre care 16 provin din Biserica Neagră, două din Biserica Sf. Bartolomeu din Brașov și patru din Prejmer (jud. Brașov). Dintre cele 21 de piese, 20 sunt veșminte liturgice propriu-zis liturgice, pluviale, cazule și cruci pentru cazule, iar unul este un antependium, folosit pentru acoperirea altarului.

Anexa conține textele surselor documentare care se referă nemijlocit la odăjdii discutate în studii și catalog, analiza vopselelor și materialelor uzitate, folosirea textilelor la veșmintele liturgice, precum și un glosar.

Cartea este dedicată unui tezaur puțin cunoscut chiar și specialiștilor din domeniu, și anume, veșmintele liturgice din Biserica Neagră folosite și după Reformă, până prin anii 1860, la marile sărbători ecleziastice. De fapt, pentru scurte perioade, aceste odăjdii au fost accesibile publicului, fiind expuse prima oară în 1867 în expoziția Muzeului Austriac Chesaro-Crăiesc pentru Artă și Meserii, apoi în 1896 în cadrul Expoziției Naționale din Budapesta și între 1908–1944 într-o sală din Muzeul Săsesc al Țării Bârsei. Expunerea lor se încadrează în procesul de muzealizare a moștenirii istorice, instrumentalizarea ei pentru diferite scopuri, de la modele pentru artă decorativă la construirea statului național și la afirmarea unei identități etno-regionale și confesionale.

Însă, odată cu naționalizarea fondurilor muzeale, începută în 1948, proveniența acestor piese a fost intenționat ocultată, pentru a nu fi înstrăinate. Cu toate acestea, Era Nussbächer (mama regretatului Gernot Nussbächer), restauratoarea de textile a Bisericii Negre, le-a îngrijit și reparat, stabilind și primele contacte cu fundația Abegg, specializată pe conservarea și restaurarea textilelor premoderne. Odată cu angajarea în 2006 a Evelinei Wetter, specializată în artă medievală, a început un program amplu de restaurare a veșmintelor liturgice de la Biserica Neagră.

Tezaurul din Brașov este din punct de vedere cantitativ, în comparație cu celelalte tezaure de veșminte liturgice din contextul luteran păstrate în Gdansk, Stralsund, Brandenburg și Halberstadt, sau chiar și cu cel din Sibiu, destul de sărac. Se presupune că trebuia să fi fost mult mai bogat, deoarece lipsesc anumite tipuri de piese (ce de exemplu dalmaticile, stolele) folosite în liturghia luterană până la mijlocul secolului al XIX-lea și care se găsesc în tezaurele altor comunități parohiale. Din punct de vedere calitativ și istoric însă, aici intrând și istoria fiecărei piese, tezaurul din Brașov este de o valoare inestimabilă, care reiese atât din plasarea în contextul formării și evoluției identității luterane, cât și din legătura acestor veșminte cu comunitatea locală.

Veșmintele liturgice medievale au fost păstrate în mediul luteran, chiar și în forme modificate. Deși erau “doar” adiaphora, deci indiferente din puncte

de vedere dogmatic și etic, folosirea lor a devenit în scurt timp, alături de alte elemente moștenite din perioada pre-reformatorică, un semn al identității confesionale prin care s-au deosebit atât față de calvini, cât și de catolici. Dacă în Biserica medievală veșmântul liturgic făcea parte din categoria *res sacrae*, fiind legate de concepția despre oficiul sacerdotal și funcționau ca vizualizări ale ierarhiei ecleziastice, Reforma a reinterpretat folosirea lor: ele nu mai erau *res sacrae*, ci semne de delimitare față de lumea profană și, – mai ales în cazul Transilvaniei – față de variantele mai radicale ale Reformei (calvinism, antitritarism). Au devenit deci părți ale “bunei rânduiei”, contribuind la construirea și definirea noului spațiu sacru, exprimând în același timp cât se poate de vizual apartenența la noua credință, a mărturisirii doctrinei euharistice luterane – prezența reală. Atitudinea față de patrimoniul pre-reformatoric, apărarea acestuia față de tendințele de eliminare totală din viața religioasă a comunităților căpătase, pe lângă dimensiunea teologică, și una socială, prin critica autorităților care încercau să le înstrăineze pentru propriul folos.

Dacă folosirea și refolosirea veșmintelor liturgice în spațiul luteran nu este, totuși, surprinzătoare, la fel cum nici folosirea îndelungată – în cazul Transilvaniei până în secolul al XIX-lea – nu este ieșită din comun, ceea ce deosebește tezaurul din Brașov este, pe de o parte, prevalența pieselor provenind din secolul al XVIII-lea (10 din cele 21 de piese) și existența unui pluvial croit dintr-un caftan, fiind până astăzi singurul exemplu documentat de transformare a unei piese de îmbrăcământ profană într-un veșmânt liturgic din creștinismul occidental (p. 119, nr. 6 din catalog). Singurele referințe precise privind utilizarea veșmintelor liturgice din Brașov s-au păstrat, spre deosebire de Sibiu, doar din secolul al XVIII-lea.

Această situație neobișnuită are mai multe cauze, incendiul devastator din 1689 care a distrus o bună parte din moștenirea medievală a orașului fiind doar una dintre ele. De fapt, veșmintele liturgice din Brașov sunt o sursă istorică de prima mână, legate strâns de istoria Brașovului. Aceste veșminte în majoritatea lor nu sunt originale, ci prelucrări ale unor piese deja existente. Doar cinci din cele 21 de piese datează în întregime din perioada de dinaintea Reformei, patru dintre ele provind de la Biserica Sf. Bartolomeu și din Prejmer. De regulă, este vorba de elemente ale veșmintelor de dinaintea Reformei cusute pe material din secolul al XVIII-lea și chiar al XIX-lea. În spațiul luteran, metoda reutilizării unor cruci de cazulă medievale este rară, însă des întâlnită în Transilvania. Este vorba deci de folosire secundară, de prelucrări, modificări și reinterpretări ale materialului existent, specifice regiunii.

Astfel, a fost reconstituit întregul proces al confecționării veșmintelor. Discuția privind proveniența catifelei repune Brașovul pe harta comerțului cu stofe scumpe dintre Italia și Imperiul Otoman. Materialul folosit a fost de

proveniență otomană, însă relația dintre atelierele, negustorii și comanditarii din spațiul italian și cel otoman a fost mult prea complexă pentru a putea delimita cu exactitate contribuția celor doi actori. La aceasta se adaugă faptul că unele veșminte au fost croite probabil din catifea franceză. Catifeaua de calitate celei din care au fost confecționate veșmintele liturgice nu făcea parte din marfa obișnuită cu care orașul făcea comerț. Pentru refacerea drumului catifelei au fost folosite cercetările din domeniul științelor naturii (biologia) și metodele puse la dispoziție de tehnologia modernă. În anexă (p. 440–442) sunt publicate rezultatele privind pigmentii obținute de Laboratoire du Textile, Institut Royal du Patrimoine Artistique (KIK/IRPA) din Bruxelles, precum și ale Laboratorului Muzeului Național Ungar (Magyar Nemzeti Múzeum) privind metalele folosite la veșmintele liturgice din Brașov.

Investiția făcută în secolul al XVIII-lea în veșminte liturgice, care teologic vorbind erau adiaphora, nefiind deci necesare celebrării liturghiei luterane, putând fi scoase din uz, sunt legate, pe lângă incendiul din 1689 și rolul jucat în comerțul oriental, și de un alt element din istoria orașului (și al Transilvaniei): noul context politic și religios creat de cucerirea habsburgică. După cucerirea habsburgică și incendiul din 1689, când privilegiile orașului se aflau în pericol, veșmintele liturgice au fost folosite demonstrativ, folosindu-se artefacte medievale pe materiale moderne. Crearea de noi veșminte liturgice prin folosirea de materiale noi și scumpe, pe care erau cusute apoi crucile provenind de pe veșmintele din secolele XV-XVI, reparațiile și prelucrările efectuate vorbesc despre o puternică și profundă relație cu comunitatea și cu patrimoniul acesteia, inclusiv despre reinterpretarea și continuarea tradiției catolice. Piese din patrimoniul Bisericii Negre au fost astfel medievale și moderne în același timp.

Partea cea mai interesantă, consistentă și spectaculoasă a cărții este catalogul. Cele 21 de piese sunt analizate în profunzime. O parte a analizei se referă strict la confecționarea veșmintelor, însă reconstituirea tehnicii de lucru, accesibilă mai ales specialiștilor în domeniu, face parte din biografia fiecărei piese în parte.

Cazul cel mai spectaculos este, fără îndoială, piesa nr. 11 din catalog, o cazulă croită de Chrestel Repser din Brașov în data de 20 august 1736. Atribuirea și datarea atât de precisă se datorează unui bilețel cusut în materialul cazulei, care conține numele croitorului și data confecționării: *Chrestel Repser hat Das mes Gewandt gemacht. 1736 Die 20. augustus*. ("Chrestel Repser a făcut această odăjdie. În ziua de 20 august"). Însă datarea poate fi reconstituită și dintr-o adnotare despre doamna Schnell care donează bisericii 2 veșminte liturgice (celălalt veșmânt ar putea fi nr. 10 din catalog) și o față de altar, aflată în volumul IV al colecției de izvoare privind istoria Brașovului, *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, (Brașov, 1903). Crucea provine din Brașov, fiind

datată în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Cazula în sine este spectaculoasă atât datorită calității în sine, cât și a imaginilor de pe crucea cusută pe spatele veșmântului, care reprezintă Adormirea Maicii Domnului, sărbătoare eliminată după Reformă. Această cazulă ar putea deschide o nouă discuție despre evoluția identității luterane în Transilvania, despre adiaphora, receptarea moștenirii trecutului, impactului pietismului etc.

O carte atât de complexă ca prezenta monografie despre veșmintele liturgice din patrimoniul Bisericii Negre și care a necesitat o muncă vastă de cercetare, conține inevitabil și greșeli, care nu afectează valoarea lucrării. Este însă nevoie să atragem atenția asupra unor erori evitabile. Astfel, la pagina 31, nota 5 se afirmă următoarele: “[...] reformații și greco-ortodocșii au primit abia în secolul al XIX-lea, iar unitarienii abia în secolul al XX-lea dreptul de a-și ridica biserici în oraș”. Or, prima biserică ortodoxă din Cetate datează din 1787, iar comunitate parohială reformată există doar din 1822 la Brașov. Unitarienii în schimb erau, alături de greco-catolici, atât de puțini, încât nu apăreau decât spre sfârșitul secolului al XIX-lea în statistici. La pagina 60 se afirmă că sub dominația habsburgică s-ar fi constituit *status catholicus*. Acesta exista însă din secolul al XVII-lea, fiind legat de epoca principilor reformați, “starea catolică” având rolul de a reprezenta interesele catolicilor în absența unei ierarhii ecleziastice.

Însă aceste mici greșeli nu afectează valoarea cărții în sine. Monografia de față ar trebui nu doar citită, ci folosită intens, în primul rând de cei care s-au dedicat cercetării, conservării și restaurării textilelor istorice, dar în sens larg cartea poate fi utilă tuturor acelor care se ocupă de patrimoniul istoric și artistic, indiferent de epocă. Nu în ultimul rând, cartea se adresează istoricilor, atât pentru sursele oferite, cât și ca model de metodologie și etică profesională.

Edit Szegedi

Andi Mihalache, *Trecutul ca text: idei, tendințe, controverse*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2017, 298 p.

În România, timp de aproape jumătate de secol orice dezbatere intelectuală autentică referitoare la natura cunoașterii istorice a fost paralizată de sufocanta ideologie marxist-leninistă dominantă, profund axiofobă atât în versiunea sa pură inițială, stalinistă, cât și în cea târzie, ceaușistă. Fapt simptomatic, până în 1989 în cultura română au lipsit cu desăvârșire inclusiv demersurile teoretice marxiste regenerative, critice ori revizioniste, demersuri în vogă de altminteri, în acel timp, în alte spații culturale din Europa de Est. Pe de altă parte, relația dintre științele istorice și teoria sau reflecția critică asupra manierelor în care s-au articulat în trecut interpretările asupra trecutului nu a fost nicidecum una

datată în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Cazula în sine este spectaculoasă atât datorită calității în sine, cât și a imaginilor de pe crucea cusută pe spatele veșmântului, care reprezintă Adormirea Maicii Domnului, sărbătoare eliminată după Reformă. Această cazulă ar putea deschide o nouă discuție despre evoluția identității luterane în Transilvania, despre adiaphora, receptarea moștenirii trecutului, impactului pietismului etc.

O carte atât de complexă ca prezenta monografie despre veșmintele liturgice din patrimoniul Bisericii Negre și care a necesitat o muncă vastă de cercetare, conține inevitabil și greșeli, care nu afectează valoarea lucrării. Este însă nevoie să atragem atenția asupra unor erori evitabile. Astfel, la pagina 31, nota 5 se afirmă următoarele: “[...] reformații și greco-ortodocșii au primit abia în secolul al XIX-lea, iar unitarienii abia în secolul al XX-lea dreptul de a-și ridica biserici în oraș”. Or, prima biserică ortodoxă din Cetate datează din 1787, iar comunitate parohială reformată există doar din 1822 la Brașov. Unitarienii în schimb erau, alături de greco-catolici, atât de puțini, încât nu apăreau decât spre sfârșitul secolului al XIX-lea în statistici. La pagina 60 se afirmă că sub dominația habsburgică s-ar fi constituit *status catholicus*. Acesta exista însă din secolul al XVII-lea, fiind legat de epoca principilor reformați, “starea catolică” având rolul de a reprezenta interesele catolicilor în absența unei ierarhii ecleziastice.

Însă aceste mici greșeli nu afectează valoarea cărții în sine. Monografia de față ar trebui nu doar citită, ci folosită intens, în primul rând de cei care s-au dedicat cercetării, conservării și restaurării textilelor istorice, dar în sens larg cartea poate fi utilă tuturor acelor care se ocupă de patrimoniul istoric și artistic, indiferent de epocă. Nu în ultimul rând, cartea se adresează istoricilor, atât pentru sursele oferite, cât și ca model de metodologie și etică profesională.

Edit Szegedi

Andi Mihalache, *Trecutul ca text: idei, tendințe, controverse*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2017, 298 p.

În România, timp de aproape jumătate de secol orice dezbateră intelectuală autentică referitoare la natura cunoașterii istorice a fost paralizată de sufocanta ideologie marxist-leninistă dominantă, profund axiofobă atât în versiunea sa pură inițială, stalinistă, cât și în cea târzie, ceaușistă. Fapt simptomatic, până în 1989 în cultura română au lipsit cu desăvârșire inclusiv demersurile teoretice marxiste regenerative, critice ori revizioniste, demersuri în vogă de altminteri, în acel timp, în alte spații culturale din Europa de Est. Pe de altă parte, relația dintre științele istorice și teoria sau reflecția critică asupra manierelor în care s-au articulat în trecut interpretările asupra trecutului nu a fost nicidecum una

simplă și relaxată, ci profund marcată de anxietăți, rețineri și suspiciuni reciproce, manifestate în diferite grade și forme. Mulți dintre istoricii activi profesional în mediile academice occidentale au dezvoltat și au împărtășit în epoca postbelică o atitudine în general reticentă, lipsită de încredere sau chiar vădit ostilă în raport cu tendințele deconstructiviste demistificatoare care caracterizează teoriile (post)moderne ale cunoașterii istorice, indiferent sub ce etichete sau denumiri generice au fost acestea plasate de către reprezentanții comunității epistemice a istoricilor: postmodernism, poststructuralism, *posthistoire*, turnură lingvistică, turnură interpretativă sau chiar, după Hayden White, turnură discursivă.

Având în vedere aceste două realități deloc favorabile sau încurajatoare pentru realizarea unor demersuri reflexive precum cel propus de cercetătorul ieșean Andi Mihalache, inițiativa sa este cu atât mai mult una demnă de apreciat și binevenită în cultura română cu cât autorul s-a plasat în contra unui fel de a gândi “năstrușnic”, din nefericire (încă) relativ răspândit în rândurile unor colegi de breaslă, curent de gândire care “afirmă că «teoria» trebuie să încununeze o operă empirică prealabilă, ca și cum ar trebui mai întâi să scriem și abia apoi să ne dăm seama cum am vrut să facem acest lucru” (p. 105).

Lucrarea, solidă în articulațiile sale teoretice, reușește să livreze cititorului cu fidelitate o imagine comprehensivă a ipotezelor și semnificațiilor celor mai reprezentative teorii contemporane ale cunoașterii istoriei, pornind de la interpretările și explorând pe larg ideile formulate de gânditorii și criticii culturali Hans-Georg Gadamer, Paul Ricoeur și Jörn Rüsen. Această autentică *rara avis* recentă nu se singularizează în peisajul istoriografic românesc actual numai prin deschiderile epistemologice fertile pe care le oferă cu generozitate specialiștilor, prin piste de interpretare pe care le propune celor pasionați de ceea ce Dilthey numea “științele spiritului”, ci și prin sugestiile pentru viitoare cercetări posibil de întreprins pe acest teren de altfel extrem de bine cultivat în țări precum Germania, Marea Britanie, Franța ori Statele Unite ale Americii pe parcursul ultimei jumătăți de secol. Erudiția exemplară pe care autorul o probează într-o manieră cât se poate de naturală și riguroasă vădește nu doar preocupările sale intense, stăruitoare, îndelung exersate în domeniul istoriei culturale a scrisului istoric și a culturilor istorice, ci pare chiar să îl plaseze într-o aparentă ipostază a lectorului absolut: nimic din ceea ce este scris nu credem că îi este străin. Fiind cea mai recentă și cea mai bine racordată contribuție românească la dezbaterile epistemologice contemporane, avem certitudinea că opera istoricului ieșean va deveni un punct de referință și o lectură de neocolit pentru toți cei cărora întrebarea “cum se scrie istoria?” încă le mai stârnește curiozități.

Felician Velimirovici

**DR. DUMITRU ȚEICU:
O EVOCARE
(1954–2018)**

Anii din urmă au fost ani grei pentru Muzeul Banatului Montan. După ce în urmă cu 9 ani Valeriu Leu a fost cel care a plecat definitiv (august 2009), a urmat la 19 iunie 2016 o altă personalitate marcantă a scrisului istoric bănățean care și-a pus amprenta pe evoluția scrisului istoric și la Muzeul Banatului Montan, profesorul Nicolae Bocșan, decan, prorector și rector al Universității *Babeș-Bolyai*, Cluj-Napoca care a marcat prin personalitatea sa Muzeul și revista acestuia, direcțiile de cercetare și politica editorială. În această primăvară a plecat să-i întâlnească pe cei doi în lumea fără de întoarcere Dumitru Țeicu, istoricul, cercetătorul și arheologul, profesorul, directorul de muzeu timp de aproape trei decenii, în care a gestionat conducerea muzeului și a revistei *Banatica*.

Aceasta este prima ediție a *Banaticii*, de după 1991, pe care nu a creionat-o și la a cărei lansare Dumitru Țicu nu va fi prezent. O perioadă în care revista și-a depășit caracterul regional, devenind prin tematicile abordate, prin autorii care publică în *Banatica* și prin personalitățile care fac parte din Consiliul științific, o revistă de ținută, consemnată în bazele de date internaționale.

Dumitru Țicu și-a început cariera la Muzeul Banatului Montan. A lucrat în unele din locațiile muzeului din Reșița veche. A participat la multe campanii de săpături. I-a cunoscut pe toți istoricii și arheologii importanți ai României anilor '80. L-a respectat enorm pe Radu Popa, de la care a preluat ținuta etică, a lucrat cu Ștefan Matei, a avut cultul maestrului.

A învățat respectul meseriei și de la cei amintiți mai sus, dar și de la Nicolae Bocșan, un modernist de o generozitate rar întâlnită. Își respecta meseria. Avea să devină un medievist respectat și cunoscut în lumea științifică. Avea să-și poarte destinul cu demnitatea omului de știință care știe că ascensiunea nu este ușoară, pentru care orice poziție cucerită are valoare tocmai pentru că este greu obținută.

A avut și cultul prieteniei. Un cult pe care l-a păstrat până la sfârșit. A urmat anul 1989 și apoi 1990. Muzeul avea o echipă de tineri cercetători care ar fi fost capabili să înființeze o facultate de istorie. Nu s-a întâmplat așa. Însă Dumitru Țicu a devenit directorul muzeului, directorul ales, confirmat ulterior de instituțiile finanțatoare și diriguitoare ale culturii din țara aceasta. O parte din această echipă s-a risipit, o parte a purces la drum să reorganizeze acest muzeu în condiții deosebit de dificile, în condițiile în care se vorbea mult despre trecut, se intonau (ca și acum) tonuri patriotice, finanțările pentru instituțiile de cultură se subțiau însă tot mai mult chiar dacă sumele creșteau. Condițiile erau însă altele, altele și pretențiile. Totuși a pornit la drum cu o echipă din care făceau parte alături de Dumitru Țicu, Valeriu Leu, Sabin Adrian Luca, subsemnatul, Martin Olaru, Mircea Taban, Georgeta El Susi, Caius Săcărîn (și el plecat dintre cei vii în ultima toamnă), Ovidiu Bozu, Adriana Oprinescu, Dana Bălănescu, Anita Floare.

Dumitru Țicu, absolvent al Facultății de Istorie, Cluj-Napoca, doctor în istorie al aceleiași universități (cu regretatul Nicolae Edroiu în calitate de conducător științific) a avut însă meritul de a fi condus acest muzeu timp de peste două decenii și jumătate în condiții și conjuncturi politice diferite, subliniind rolul și importanța de centru de cercetare al muzeului. A scris nenumărate studii de istorie medievală a Banatului, Banatul medieval fiind și titlu de carte și temă majoră de cercetare; s-a dedicat cu dragoste Ilidiei, nenumăratelor șantiere arheologice.

Dumitru Țicu a deschis muzeul spre exterior, stabilind primele contacte cu muzee mari din Europa și așa aminti aici doar Muzeul Joanneum din Graz

a cărei conducere a vizitat Reșița și Muzeul în anii '90 de trei ori și a lăsat o importantă donație de cărți, apoi cu instituțiile de cultură din Voivodina, din Ungaria, cu Muzeul Central al Șvabilor Dunăreni din Ulm unde zilele acestea a fost deschisă o expoziție dedicată trecutului industrial al Banatului Montan, la a cărei configurare un rol important l-a și jucat Dumitru Țicu.

Dumitru Țicu a avut o înțelegere și o deschidere deosebită pentru minoritățile naționale într-un Banat marcat de contribuția acestor minorități. Aș aminti aici doar ceea ce a realizat pentru minoritatea germană organizând prima expoziție dedicată acesteia în Banatul Montan, primind atunci, în 1990, chiar și o medalie de la Landeshauptmannul Landului Stiria, Josef Krainer.

Dumitru Țicu a avut un simț deosebit pentru istoria regională încercând să focalizeze cercetările asupra istoriei Banatului Montan și urmărind ca, prin politica de resurse umane, să acopere toate segmentele necesare unui institut de cercetare. Dumitru Țicu a susținut editarea unor valoroase scrieri ale unor colaboratori foarte importanți ai Muzeului, cum sunt cele ale lui Costin Feneșan.

Cercetător, istoric, arheolog, editor, director de muzeu, Dumitru Țicu a ajuns ceea ce și-a dorit să fie: om de cultură, profesor universitar, conducător de doctorat la Universitățile din Timișoara și Oradea. Și, ce este mai important, Dumitru Țicu și-a păstrat demnitatea în condiții dintre cele mai diferite, el fiind unul dintre cei care nici atunci când i s-a sugerat, înainte de 1989, nu a renunțat la adevărul istoric chiar dacă acel adevăr, în momentul respectiv, se dorea să fie altul. Dumitru Țicu a urmat o carieră deosebită, demonstrând că se poate face știință, cultură și că se poate trăi în cultură la Reșița la fel ca la Iași, Cluj sau la Timișoara. În acest sens el a reîmprospătat echipa, alături de Carmen Albert și Ligia Boldea au venit în ultimii ani cercetători de cea mai bună calitate cum sunt Livia și Adrian Magina, Felician Velimirovici și alții.

Dumitru Țicu a dat dovadă de demnitate și de voință în confruntarea cea mai grea din viața lui: în confruntarea cu boala. A luptat cu această boală timp de aproape un deceniu cu o voință incredibilă, a manifestat o poftă de viață în momente în care cu greu ne putem închipui acest lucru, a înfrânt această boală de două ori sau poate mai bine spus, în fiecare zi din acești ultimi zece ani și a mai sperat și în ultimele luni că îi va veni de hac.

Dar vorba cronicarului: Nu sunt vremurile sub om, ci bietul om sub vremuri. Însă, orice sfârșit reprezintă și un început. Iar acest volum poate fi un început pentru tânăra echipă a *Banaticii* și a Muzeului. Sperăm că așa va fi și revista va deveni una și mai cunoscută, Muzeul va deveni un muzeu model în peisajul muzeistic și științific intern și internațional.

Rudolf Gräf

DESPRE ARHEOLOGUL CAIUS SĂCĂRIN (1950–2018)

În eseul *Pârvan și contemplația istorică*, Dan Botta consemna: “un arheolog e nimbant de un reflex de lucruri triste – adeseori de lucruri ale morții, a cărei meserie e arta de a reconstitui”. O astfel de meserie i-a oferit destinul și lui Caius Săcărin. S-a născut la Bichigi, județul Timiș, în urmă cu 68 de ani, pe 7 octombrie 1950, urmând studiile primare și secundare la Făget. Student al Facultății de Istorie din București, Caius Săcărin s-a format ca arheolog pe șantierele de preistorie, conduse de iluștrii săi profesori și academicieni Dumitru Berciu, Mircea Petrescu-Dâmbovița, Alexandru Vulpe, specializându-se în cercetarea epocii bronzului.

În toamna anului 1976 este angajat ca muzeograf, specialitatea arheologie,

la Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin, în cadrul Secției Patrimoniul Cultural Național al județului Caraș-Severin, secție pe care a și condus-o o lungă perioadă de timp. În anii 1977–1989 a parcurs trei cicluri de perfecționare, toate absolvite cu diplome de atestat în meseria de muzeograf, arheolog și topograf arheolog. După 1990 îl găsim ca doctorand la Institutul de Tracologie din București, cu teza *Epoca Bronzului în Banat*.

Ca arheolog specializat în cercetarea epocii bronzului în spațiul Banatului de munte, a condus săpăturile aparținând acestei epoci de pe șantierele arheologice Valea Timișului, Gornea-Vodneac și Țărcoviște, Liubcova–Stenca, Liubcova-Țiglarie, Moldova Veche-Rât, Divici-Grad, Divici-Ribiș, Ticvaniul Mare-Ferma 2, Vrani-Dealul Morîșchi și Socol-Palanacki Breg. Cercetările arheologice efectuate pe șantierele menționate se regăsesc valorificate științific în numeroasele articole și studii de autor sau în colaborare, publicate în reviste de specialitate, cu preponderență în *Banatica*, revista Muzeului Banatului Montan din Reșița.

Alături de elevii din Reșița a participat la o expediție de cercetare arheologică de teren în depresiunea intramontană Bozovici, descoperind cu această ocazie noi situri ce au îmbogățit harta arheologică a județului Caraș-Severin. De asemenea, într-o expediție de explorare a unor peșteri locuite, situate pe platoul carstic Domogled și în Valea Cernei, pe raza localității Băile Herculane, a identificat alte situri arheologice.

Ca director, între anii 1987–1990, al Ateneul Tineretului s-a îngrijit de consolidarea *in situ* a zidurilor ce s-au mai păstrat din bisericuța de sec. XIV-XV din punctul “Ogășele”, de pe platoul din fața Ateneului. Din păcate, în anul 2010 ruinele consolidate ale bisericii au fost rase de pe fața pământului de lama buldozerului.

Caius Săcărin a avut un aport deosebit la descoperirea și recuperarea a numeroase depozite de unelte și arme aparținând primei vârste a fierului, cum sunt cele de la: Sichevița, Pescari, Ticvaniul Mare, Liubcova, ce se regăsesc astăzi în patrimoniul muzeului din Reșița. Activitatea de cercetare de pe șantierele arheologice a fost continuată de Caius Săcărin la sediul muzeului, în biroul său, întocmind fișele științifice ale fiecărui obiect descoperit, urmărind modul în care bunurile culturale au parcurs etapele procedurale de conservare-restaurare. A participat la numeroase sesiuni și simpozioane științifice cu caracter național și internațional, cum au fost cele de la: Reșița, Caransebeș, Moldova Nouă, Bocșa, Băile Herculane, Timișora, Buziaș, Sânicolaul Mare, București, Iași, Ploiești, Oradea, Baia Mare, Deva, Pitești, Tulcea, Constanța, Drobeta-Turnu Severin, Craiova, Vaslui etc.

A organizat de-a lungul activității sale de muzeograf expoziții temporare și de durată care s-au bucurat de aprecierea publicului vizitator cum au fost: *Civilizația epocii bronzului și a primei vârste a fierului în Banatul de munte*,

Cultura Gârla Mare în Banat, Metalurgia și prelucrarea uneltelor și armelor din bronz, Depozitele de bronzuri din județul Caraș-Severin etc.

Caius Săcărin a înțeles de la început că bunurile culturale ajunse în spațiile special amenajate din muzee, printr-un transfer magic de energii, în care s-au contopit în egală măsură spiritul celor care le-au creat cu al celor care le-au descoperit, au devenit obiecte de meditație și contemplație artistică și istorică deopotrivă. Dezgropate arheologic, ele dezvăluie celor care le admiră și cercetează, frumusețea cunoașterii începutului de lumi, secvențe din viața aceloră pentru care timpul s-a oprit, dar care în prezent se conjugă cu sentimentul nemuririi.

Sit tibi terra levis!

Ovidiu Bozu

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaSic	– Acta Siculina, Sfântu Gheorghe
ActaTS	– Acta Terrae Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
AGGH	– Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica, Sopron
Alba Regia	– Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
AnaleSI	– Anale. Seria Informatică, Timișoara
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
Angustia	– Angustia, Sfântu Gheorghe
Antaeus	– Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
AnUA	– Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia
Antiquity	– Antiquity, Cambridge, Newbury
APS	– Archeologia Pradziejowa i Średniowieczna, Varşovia
Apulum	– Apulum, Alba Iulia
ArchAustr	– Archaeologia Austriaca, Viena
ArchCam	– Archaeologia Cambrensis, Wales
ArchE	– Archäologie in Eurasien, Berlin
Archaeolingua	– Archaeolingua, Budapest
Archaica	– Archaica, Beograd
Arheologija	– Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
ASF	– Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
BA	– Biblioteca de Arheologie, București
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M.-Berlin
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Muzeul Banatului, Timișoara
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BJ	– Bonner Jahrbücher, Bonn
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca
Britannia	– Britannia A Journal of Romano-British and Kindred Studies, The Society for Promotion of Roman Societies
BruckAM	– Bruckenthal. Acta Musei, Muzeul Național Bruckenthal, Sibiu
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia
CAANT	– Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București
CAI	– Centar za Arheološka Istraživanja, Beograd
Caiete Banatica	– Caiete Banatica, Reșița
Carpica	– Carpica. Bacău
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ	– <i>Cultură și civilizație la Dunărea de Jos</i> , Călărași
CPF	– Cahiers des Portes de Fer, Beograd
CercArh	– Cercetări Arheologice, București
Dacia (N.S.)	– Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
DissPann	– Dissertationes Pannonicae, Budapesta
DP	– <i>Documenta Praehistorica</i> , Ljubljana
Drobeta	– Drobeta. Drobeta -Turnu Severin.
EJA	– European Journal of Archaeology
Epigraphica	– Epigraphica, Bologna
EphNap	– Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
FVL	– <i>Forschungen zur Volks- und Landeskunde</i> , Sibiu
Gallia	– Gallia, Paris
Germania	– Germania, Frankfurt am Main
IDR	– Inscriptiile Daciei Romane, București
Istros	– Istros, Brăila
JahrMusLinz	– Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins, Linz
JAK	– Jahresberichte aus Augst un Kaiseraugst, Liestal
JAS	– Journal of Archaeological Science. Society for Archaeological Sciences, San Diego
JFA	– Journal of Field Archaeology, Boston
JRGZM	– Jahrbuch des Römisch-Germanischen Museums, Mainz
JRS	– The Journal of Roman Studies, Londra
MN	– Muzeul Național, București
OIC	– Oriental Institute Communications, Chicago
OJA	– Oxford Journal of Archaeology, Oxford
Paléorient	– Paléorient. Revue Pluridisciplinaire de Préhistoire et Protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest et de l'Asie Central, Paris
PB	– Patrimonium Banaticum, Timișoara
PZ	– Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
QR	– Questiones Romanicae, Timișoara-Szeged
RevB	– Revista Bistriței, Bistrița
RHGT	– Review of Historical Geography an Toponymastics, Timișoara
SA	– Sovetskaya Arkheologiya, Moscova
Sargetia	– Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
SBA	– Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Bonn

SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SIArch	– Slovenská Archéologia, Bratislava
SPPRFVG	– Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Trieste
SSEEP	– Studies into South-East European Prehistory, Suceava
StAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Starinar	– Starinar, Belgrad
StHHA	– Studia Histocica. Historia Antigua, Salamanca
StudClas	– Studii Clasice, București
StudiaUBB. Historia	– Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, Cluj-Napoca
Studii de Preistorie	– Studii de Preistorie, Asociația Română de Arheologie, București
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis Series Historica, Sibiu
SympThrac	– Symposia Thracologica
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș
Tibiscus	– Tibiscus, Timișoara
TRÉT	– Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara)
Valahica	– Complexul Național Muzel Curtea Domnească, Târgoviște
Ziridava	– Ziridava, Arad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1st line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiș de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. *Books:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articles and studies in periodical journals:*

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. *Chapter or other part in books:*

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

ARHEOLOGIE

ALEGEREA ȘI ORGANIZAREA SPAȚIULUI LOCUIT ÎN PEȘTERI ȘI ABRI-URI DIN BANAT

Sorin-Marius Petrescu

Rezumat. Printre multele probleme interesante de discutat și aprofundat în legătură cu locuirea umană a endocarstului, trei se detașează prin posibilitățile mari în ceea ce privește rezultatele: A. criteriile conform cărora în preistorie - și nu numai - oamenii alegeau peșterile ce urmau să le devină adăpost pentru generații; B. cauzele ce au făcut ca un număr (relativ) mic de peșteri să prezinte urme de utilizare umană; C. organizarea interioară a spațiului locuit efectiv. Le discutăm pe rând:

A. Trebuie amintit din start că din cele peste 1252 de peșteri cartate în Banat, urme de locuire umană (până în sec. XIX) înregistrăm până acum în doar 136 din ele. Dintre acestea, dispunem de date suplimentare privind intrarea (gura) doar pentru 45 de cazuri, pe care le și analizăm, în funcție de zonă.

Trecerea în revistă a peșterilor cu urme de locuire pentru care avem verificată orientarea gurii, evidențiază cel puțin un fapt interesant: contrar părerilor unora, oamenii timpurilor preistorice (dar și istorice) nu urmăreau neapărat să locuiască în peșteri cu gura orientată de regulă spre sud și expuse deci mai mult căldurii și luminii soarelui, ci în acele peșteri care asigurau alte condiții mai importante pentru supraviețuirea lor.

B. Nimeni nu și-a pus problema altitudinii relative a peșterilor cu urme de locuire față de pârau/râu/vale/platou decât în mod tangențial, ca să-și susțină uneori unele afirmații privind ocupații ca pescuit, păstorit și vânatoare .

În cazul peșterilor analizate de noi, doar câteva sunt situate lângă apă sau chiar sunt străbătute de un curs de apă. În rest, peșterile sunt situate la înălțimi diferite, uneori chiar mari. În mod practic, omul a ales pentru adăpost acele peșteri ce ofereau condițiile cele mai bune atât de trai propriu-zis, cât și în ceea ce privește siguranța sa și a animalelor sale. Odată cunoscute coordonatele alegerii peșterii-locuință și altitudinea ei în raport cu talvegul celei mai apropiate surse de apă, este deosebit de important modul practic de realizare a locuinței în interiorul formei endocarstice.

C. Datele concrete despre modul de delimitare și organizare a spațiului util domestic din peșteră sunt destul de sărace în Banat și putem, în stadiul actual al cercetărilor, să comentăm trei tipuri de amenajări: 1) Locuința la perete, delimitată cu structuri artificiale; 2) Paravanul-cort; și 3) Locuința în abri.

Părerea noastră este că amenajarea de tip paravan-cort - relativ simplă și rapidă, ce necesita puțină forță de muncă și oferea condiții mai bune de trai, a fost cel mai utilizat de către micile grupuri de vânători – culegători – crescători de ovi-caprine. Ar trebui să vedem în aceste amenajări de tip paravan-cort modul cel mai comun și uzual de realizare a adăposturilor în peșteri pentru locuire temporară sau ca etapă de vânatoare. Marea noastră neșansă dar și provocare este că urmele acestor amenajări sunt greu observabile în peșteri unde totuși, condițiile de vizibilitate și stratigrafie nu sunt la fel de bune ca în siturile din aer liber. De fapt, realitatea este că în preistorie, omul s-a considerat o parte a naturii și s-a folosit de peșteră așa cum a făcut-o și cu celelalte elemente ale naturii, într-un singur scop: supraviețuirea și progresul.

EXPLOATAREA TEHNOLOGICĂ A CORNULUI ÎN SITUL ARHEOLOGIC DE LA OSTROVUL CORBULUI

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț, Clive Bonsall

Rezumat. Săpăturile efectuate între 1973 și 1984 la nivelul unui sit în aer liber pe Ostrovul Corbului (Botul Cliuci), în aval de Porțile de Fier ale Dunării, au scos la iveală nenumărate urme de locuire din mezolitic. Au fost aduse la lumină structuri de locuit (bordeie), vetre și morminte de incinerare, precum și acumulări bogate de materiale litice și osteologice, cele osteologice aparținând la două orizonturi stratigrafice diferite.

Articolul de față reexaminează date publicate anterior, referitoare la artefacte realizate din corn de cerb roșu (*Cervus elaphus*) descoperite în sit, prezentând totodată date noi din perspectiva unui studiu morfologic și funcțional al acumulărilor, cu scopul de a stabili dacă există diferențe tehnologice între cele două orizonturi de locuire mezolitice. Rezultatele sunt comparate cu cele din alte situri mezolitice din regiunea Porților de Fier.

La ostrovul Corbului au fost utilizate atât coarne lepădate cât și coarne de animale vânat. Din punct de vedere tehnic, principala caracteristică este dată de utilizarea golurilor volumetrice, cu doar câteva artefacte care au necesitat debitaj longitudinal. Această categorie tipologică este realizată predominant cu unelte teșite (dălți), ilustrând o specializare în prelucrarea lemnului. Atât produsele cât și subprodusele manufacturării sunt prezente în acumulare, indicând o manufacturare *in situ*, cu produse finite. Compararea cu alte situri din zona Porților de Fier indică existența unei îndeajuns de omogene prelucrări a cornului, deși există elemente locale specifice. Sunt necesare cercetări în continuare pentru a reliefa dacă astfel de variații reflectă în primul rând factori economici sau culturali.

SCURTE CONSIDERAȚII DESPRE FIGURINELE STARČEVO-CRIȘ DIN SITUL ARHEOLOGIC ȘOIMUȘ-TELEGHI, COMPLEXUL 176a (JUDEȚUL HUNEDOARA)

Ioan Alexandru Bărbat

Rezumat. În nota arheologică de față ne propunem prezentarea plasticii antropomorfe și zoomorfe, caracteristice neoliticului timpuriu, descoperite în situl Șoimuș-Teleghi, județul Hunedoara, cu prilejul cercetărilor arheologice preventive la proiectul tronsonului de autostradă A1, Deva-Orăștie, desfășurate în toamna anului 2011. Obiectele arheologice discutate au fost identificate în locuința adâncită 176a, a cărei cronologie relativă, pe baza trăsăturilor formelor și ornamentelor ceramicii, aparține etapelor IC/IIA și IIA, conform sistemului cronologic elaborat de G. Lazarovici pentru complexul cultural Starčevo-Criș.

Deși starea de conservare a pieselor discutate nu este cea mai bună, prin factura lor, dar mai ales prin maniera în care au fost confecționate, se poate distinge cu ușurință faptul că avem de-a face cu o categorie de obiecte speciale, diferite de restul inventarului ceramic prezent în locuința neolitică timpurie. Astfel, pe baza trăsăturilor care coincid cu fizionomia umană, am reușit identificarea unei figurine antropomorfe feminine, aflată în poziție șezândă, cu reprezentarea sânilor, căreia îi lipsește capul, detașat din vechime. O a doua reprezentare, posibil tot feminină (?), este discutabilă din toate punctele de vedere, ca urmare a stării fragmentare în care se găsește piesa amintită, dar și datorită morfologiei părților păstrate din artefactul amintit. Ultima piesă, de această dată păstrată integral, prezentând totuși amprenta trecerii timpului, este o figurină zoomorfă care prin particularitățile acesteia, reprezentarea

coarnelor, a celor patru picioare și a cozii, ar putea fi încadrată în rândul reprezentărilor animaliere de bovidee.

Cu toate că lotul de obiecte ceramice prezentat este unul restrâns și uneori nu foarte bine păstrat, putem conchide că plastica antropomorfă și zoomorfă descoperită în locuința 176a de la Șoimuș-*Teleghi*, în toamna anului 2011, se încadrează perfect în canoanele artistice întâlnite în neoliticul timpuriu din Orientul Apropiat și sud-estul Europei, la mijlocul/sfârșitul mileniului VII BC și la începutul mileniului VI BC, pentru categoria figurinelor antropomorfe și zoomorfe.

Nu în ultimul rând, dorim să subliniem că toate artefactele prezentate ilustrează cel mai probabil o latură a spiritualității primelor grupuri de comunități agro-pastorale la momentul neoliticului vechi, în zona de sud-vest a Transilvaniei, acum aproape opt milenii în urmă.

ECONOMIA ANIMALIERĂ A COMUNITĂȚILOR NEOLITICE TÂRZII (VINÇA C1-C2) DE LA UIVAR, JUDEȚUL TIMIȘ

Georgeta El Susi

Rezumat. Articolul prezintă rezultatele analizei a 5368 resturi de faună prelevate din complexe Vinča C (Secțiunile I-III) de la Uivar, județul Timiș. Dintre acestea, 3210 fragmente provin din nivelele Vinča C1 și 2158 fragmente din nivelele Vinča C2. Pentru a evidenția principalele direcții de evoluție ale economiei animaliere de-a lungul locuirii neolitice târzii, rezultatele au fost comparate cu cele ale nivelului Szakálhat (Vinča B2) din același sit. Potrivit datelor, economia comunităților Szakálhat era axată pe exploatarea bovinelor (42,46%), celelalte specii având o pondere mai mică (13%), la fel și vânatul (30,3%). În nivelele următoare ponderea vânatului crește la 37,8%, atingând 46,7% în nivelele Vinča C2. În materie de specii domestice se înregistrează următoarele fluctuații procentuale: bovinele înregistrează procentul maxim în locuirea Szakálhat, de 42,46%, reducându-se la 21% în nivelele Vinča C. Ponderea suinelor domestice variază nesemnificativ. Probabil condițiile ambientale, propice unei vegetații specifice creșterii libere a suinelor nu s-au modificat semnificativ de-a lungul celor trei nivele culturale. În schimb, rata rumegătoarelor mici suferă unele fluctuații mai mult sau mai puțin semnificative. Astfel în nivelul Szakálhat, ovicaprinele înregistrează 13,7%, procentul crește la 21,2% în Vinča C1, reducându-se la 16,6% în Vinča C2. Probabil sunt fluctuații de densitate ce ar reflecta unele episoade de extindere/ restrângere a suprafețelor de pășunat, corelate cu defrișările din teren. Faptul este confirmat și de oscilația procentului căpriorului, după cum urmează: 5,37% în Vinča B2, 12,25% în Vinča C1 și 11% spre finele locuirii vinciene. În aceeași ordine de idei, rata cerbului este mică, de 10,2% în Vinča B2, crește puțin în Vinča C1 (13,8%), atingând 22% spre finele așezării neolitice. Amploarea vânătorii, mai ales a cerbului se manifestă spre finele așezării Vinča C2, fapt ce ar putea sugera o răcire, însoțită de o extindere a zonei împădurite. Ponderea mistrețului s-a menținut în jur 10% pe toată durata așezării neolitice; probabil ambientul umed și vegetația specifică de-a lungul cursurilor de apă au reprezentat o caracteristică a împrejurimilor sitului, pe durata funcționării sale. Astfel, o serie de elemente faunistice precum vidra, castorul viețuiau pe vechile brațe ale râurilor, cursuri de apă cu un curs lent, grinduri și mlaștini, ale căror maluri erau acoperite de o vegetație arborescentă, formată din stejar, frasin, ulm, arin, plop, salcie. Avându-se în vedere compoziția faunistică și procentajele speciilor se confirmă datele paleobotanice de la Uivar.

BUREBISTA LA DUNĂREA BĂNĂȚEANĂ. DATE ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE PRIVIND EVOLUȚIA AȘEZĂRILOR DIN ZONA PORȚILOR DE FIER ÎN SEC. I A. CHR.

Aurel Rustoiu, Iosif Vasile Ferencz

Rezumat. Primul rege la dacilor (și al geților) menționat în izvoarele literare antice a fost Burebista (consemnat și sub numele de Boerebistas, Byrebistas, Burvista etc). Cronologia și faptele regelui dac sunt încă controversate. Campaniile militare purtate spre vest, împotriva Boiilor și Tauriscilor, expedițiile de jaf în Macedonia și Iliria, ca și operațiunile militare de la Marea Neagră i-au permis, într-o perioadă scurtă de timp, să constituie un regat destul de întins pentru a-i impresiona pe scriitorii din antichitate.

Scopul acestui articol este de a analiza datele arheologice și istorice referitoare la evoluția așezărilor dacice din zona Porților de Fier în contextul campaniilor militare ale regelui Burebista spre Tracia, Macedonia și Iliria. Având în vedere o serie de date de geografie istorică furnizate de Strabo, acțiunile militare trebuie să se fi desfășurat la Dunărea bănățeană sau în apropierea acestei zone. De aceea, am putea să ne întrebăm dacă nu cumva campania lui Burebista spre sud nu a lăsat și urme arheologice în regiunea respectivă.

Apariția așezărilor și cetăților dacice din Clisura Dunării (Liubcova-Stența, Pescari-Culă, Divici-Grad și Socol-Palanački breg, la care se adaugă cea de la Oreșac-Židovar) la sfârșitul sec. 2 a. Chr. se datorează unei evoluții culturale și sociale manifestate pe o scară mai largă în spațiul dacic în LT D1. Distrugerea și refacerea acestor așezări pe la jumătatea sec. 1 a. Chr., adică în vremea lui Burebista, reflectă orientarea elitelor care stăpâneau această zonă spre modelele promovate de către regii daci. Această orientare este argumentată prin apariția unor construcții de piatră locală nefasonată (ziduri de incintă și turnuri rectangulare) care le imită pe cele monumentale ridicate în tehnică grecească din zona capitalei Regatului, în Munții Orăștiei, precum și prin schimbări consemnate în elementele de ornamentare corporală (podoabe și garnituri de port de argint și bronz), care sunt similare celor din aria Regatului.

PROIECTILE DIN PIATRĂ ȘI LUT DESCOPERITE ÎN CASTRELE ROMANE DE LA VĂRĂDIA, JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN.

Flavius Petru Bozu

Rezumat. Cercetările arheologice executate în cele două fortificații romane din vatra satului Vărădia, au dus la descoperirea unui număr însemnat de proiectile din piatră și lut ars. Proiectilele de piatră au fost descoperite în umplutura șanțului de apărare a castrului de pământ de pe dealul Chilizii. Așezat strategic încă din timpul primului război cu dacii din 101-102, la o altitudine de peste 170 m, castrul supraveghea și controla atât întreaga vale a râului Caraș din depresiunea tectonică erozivă de tip golf a Oraviței, cât și căile de acces spre și dinspre munții Aninei, Semenici, Dognecei, Locvei și Dunăre. Prezența proiectilelor în șanțul de apărare, unele cu urme de ardere secundară, poate fi legată de abandonarea prin incendiere a castrului în momentul în care, în perioada post traianee, castrul de piatră din Pustă funcționa deja. Proiectilele din lut descoperite în castrul roman din punctul Pustă-Rovină, pot fi grupate generic în cele trei tipuri propuse de Völling: rotunde, biconice și ovale. Condițiile geografice în care au fost amplasate castrele de la Vărădia au impus prezența cohorții I Vindelicorum care, din punct de vedere strategic și tactic, trebuia să facă față între anii 102-106 unui posibil

atac iazig la granița de sud-vest a Daciei traianee, fapt care s-a și întâmplat după moartea împăratului Traian și în primii ani de domnie ai împăratului Hadrian.

ATELIERELE DE CĂRĂMIDĂRIE DIN CANABELE DE LA APULUM

Doina Benea

Rezumat. În cazul Daciei, o trăsătură distinctivă a fost generată în atelierele militare de cărămidărie, în special în cele ale Legiunii XIII Gemina, cunoscută prin ștampilele aplicate pe materialul de construcție cu numele legiunii sau prin amplasarea unui antroponim imediat lângă denumirea legiunii. Se remarcă o primă categorie de cărămizi legionare ștampilate, unde apare numele (LEG XIII, LEG XIII G, LEG XIII GEM, LEG. XIII.GE, asociat sau nu cu epitete imperiale, precum P(ia).F(idelis), acordat se pare de Antonius Pius, ori folosind numele imperial al ANT(oniana), primit de la împărații Caracalla sau Septimius Sever).

Cea de a doua categorie asociază numele Legiunii XIII Gemina cu câteva antroponime, nume care au determinat, de-a lungul timpului, nenumărate discuții în literatura dedicată acestui subiect. În cazul provinciei Dacia, marea majoritate a ștampilelor Legiunii XIII Gemina, cu o singură excepție, prezintă antroponimul inserat în același cartuș cu abrevierea numelui legiunii. Așa cum s-a remarcat deja în diferite ocazii, aceste nume apar simplu, ca și cognomen (Cup(itius), Hera(cles?) etc.) sau ca și nume rezultate din gentilicium și un praenomen (Fl. Marinus, Fl. Vitalis, Iul. Deiota (rus), Iul. Iulianus etc.), ori adesea ca tria nomina (L. Auri. Secundus P. Cl. D (?) etc.).

Mai mult, concluzia care se impune arată că atelierele de ceramică din canabe erau sub controlul Legiunii XIII Gemina, nu cele din mediul privat din orașul antic, fapt explicabil prin natura însăși a relațiilor economice dintre cele două entități: armata și locuitorii dependenți de aceasta, prin însăși existența lor în canabe. Aria de distribuire a produselor, pe care au avut-o aceste ateliere aflate în legătură economică permanentă cu Legiunea XIII Gemina, a cuprins provincia Dacia Superior și a fost prezentă nu doar în mediul civil, ci și în cel militar corespunzător trupelor auxiliare din provincie. Acest fapt evidențiază un fenomen apărut exclusiv în Dacia, insuficient studiat, dar care poate pune în lumină, în viitor, multe rezultate încă nebănuite.

STRUCTURĂ SOCIALĂ ȘI COMPORTAMENT FUNERAR ÎN ORAȘELE DACIEI ROMANE (I). ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Atalia Onițiu, Simona Regep

Rezumat. Studiarea populației Daciei romane se întemeiază cu precădere pe analiza materialului epigrafic (inscripții), în mare parte publicat, cunoscut și analizat de aproape jumătate de secol în literatura de specialitate. În ciuda acestui fapt, informațiile de care dispunem cu privire la populație nu sunt nici pe departe complete și exhaustive. Din acest motiv, analiza și reinterpretarea informațiilor epigrafice, prin prisma metodelor utilizate în științele sociale (sociologie, antropologie, istorie socială) se impun cu necesitate, putând scoate la lumină noi date privitoare la structura socială, raporturile dintre diferitele categorii sociale, relațiile familiale, relațiile interetnice. Prezentul demers își propune o analiză de profunzime, din perspectiva științelor sociale, a materialului epigrafic provenit din orașele

Daciei romane, oprindu-ne, ca prim studiu de caz, asupra inscripțiilor funerare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în încercarea de a identifica dacă a existat sau nu o standardizare, un *pattern* urmat de comportamentul epigrafic al diverselor categorii sociale care se regăseau în spațiul vechii capitale a provinciei Dacia. Analiza urmărește să identifice trăsăturile culturii comemorative specifice fiecărei categorii sociale (de la decurioni, liberti și augustali, sclavi, militari și veterani la cei care provin, posibil, din clasa de mijloc a societății) sau socio-profesionale (membrii colegiului fabricilor), punând accentul pe relația dintre inscripție și statutul social al defunctului/ dedicantului, raporturile dintre aceștia, structura textului, decorul, eventualele imagini reprezentate care vin să completeze textul epitafului. Instituția familiei și obligativitatea comemorării defuncțiilor se remarcă drept cele mai importante aspecte relevate de studiul inscripțiilor și principalele rațiuni care au stat la baza ridicării monumentelor funerare.

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DE EPOCĂ ROMANĂ DE LA RAMNA (JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN) ȘI PRIMA COLABORARE ȘTIINȚIFICĂ ÎNTRE MUZEELE BĂNĂȚENE DIN TIMIȘOARA ȘI REȘIȚA

Călin Timoc

Rezumat. Teritoriul localității Ramna din județul Caraș-Severin este binecunoscut în literatura de specialitate datorită moștenirii arheologice, multe descoperiri fiind semnalate mai ales ca rezultat al lucrărilor agricole sau al săpăturilor întâmplătoare. Academicianul prof. dr. Constantin Daicoviciu de la Cluj, a determinat continuarea cercetărilor aici, obligând Muzeul Banatului din Timișoara și proaspăt întemeiatul Muzeu Orășenesc Reșița să colaboreze în interesul cercetării. În perioada 1959-1962, în această zonă a Banatului, echipa comună a început săpăturile în diferite puncte, între Berzovia și Ramna, la construcții datând din epoca romană, de la începutul secolului al II d. Ch. Din păcate, săpăturile au rămas nepublicate până acum și astăzi cunoaștem mai multe despre descoperirile de acolo. Sufletul acestor săpături a fost profesorul de geografie, Octavian Răuț, primul director al muzeului din Reșița.

Referitor la Ramna, cunoaștem că în punctul numit „Odu Verde” a fost activ, în perioada veche, un centru de producție ceramică, având mai mult de patru cuptoare, iar din epoca medievală avem aici o necropolă. Într-un alt punct de interes, „Beran”, la sud de sat, se găsesc ruinele unei construcții care ar putea fi o *villa rustica* sau o *statio/ mansio*. Niciuna dintre cercetări, din nefericire, nu a fost finalizată și publicată.

Articolul de față se dorește a fi o restituire a primelor informații privind aceste cercetări arheologice cu descoperiri remarcabile, dar încă nepublicate, și, desigur, să prezinte evoluția colaborării dintre cercetătorii din Timișoara și Reșița.

LACĂTE ROMANE DIN COLECȚIA MUZEULUI BANATULUI MONTAN REȘIȚA

Ana Cristina Hamat

Rezumat. În cadrul colecțiilor Muzeului Banatului Montan, printre alte artefacte datând din perioada romană, se află și cinci obiecte a căror funcționalitate nu a fost clarificată întrutotul până acum. Ca atare, în articolul de față dorim să prezentăm și să supunem discuției

trei lacăte romane fragmentare și două lanțuri fragmentare aparținând, desemenea, unui lacăt. Toate au fost descoperite în *quadriburgium*-ul roman de la Gornea-Căunița de Jos și au fost datate în secolul al IV-lea d. Ch. Întrucât au fost descoperite în fortificațiile romane târzii, toate cele cinci artefacte sunt legate de activitatea militară și putem considera că au fost utilizate pentru a proteja bani sau echipament, sau chiar pentru a limita libertatea de mișcare a cuiva.

DOUĂ BUTEROLE DE *SPATHA* DIN BRONZ DESCOPERITE LA DROBETA

Paul Grigore Dinulescu

Rezumat. Colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier include, printre multele artefacte care ilustrează intensă și bogată viață romană din Drobeta, și două teci de spadă din bronz. Cele două artefacte au fost descoperite la Drobeta în 1962, așa cum indică informațiile din registrul inventar, dar fără a fi specificat locul exact al descoperirii.

CONSIDERAȚII PRIVIND PRODUCȚIA CERAMICĂ ÎN PERIOADA ROMANĂ TÂRZIE ÎN SUD-VESTUL DACIEI

Mariana Balaci Crînguș

Rezumat. Un aspect important al vieții economice îl constituie producția meșteșugărească. Pentru spațiul de sud-vest al Daciei ne-am propus să aducem în discuție producția ceramică din perioada cuprinsă în a doua jumătate a secolului al III-lea - prima jumătate a secolului al IV-lea, când au loc importante schimbări politico-militare în zonă cu o serie de consecințe în planul comunităților umane. În acest areal producția ceramică este atestată prin cercetări arheologice în 6 așezări (Arad-Ceala, Drăgășina, Freidorf, Mehadia, Tibiscum, Grădinari). În mare parte considerăm că producția ceramică era destinată a acoperi nevoile locale, fără a putea spune că în aceste cuptoare a fost arsă ceramică pentru a fi valorificată la distanțe prea mari (poate Grădinari), acest lucru este susținut de numărul prea mic de cuptoare identificate până în momentul de față într-o singură așezare. Totuși, nu putem să pierdem din vedere că și producțiile de la Mehadia și cea de la Grădinari au venit ca un răspuns la nevoile mai multor comunități aflate la o anumită distanță față de locul de producere a ceramicii. Care este exact aria de distribuție a acestor produse ceramice nu ne putem pronunța în acest moment.

CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA SAX-URILOR ÎN MORMINTELE AVARE DIN TRANSILVANIA ȘI BANATUL ROMÂNESC

Călin Cosma

Rezumat. Cele două obiecte au fost descoperite după cum urmează: unul în cimitirul din Șpălanca/ Șugud (Transilvania), cel de-al doilea în Timișoara – Podul Mодоș (Banatul românesc) (harta 1). Ambele artefacte sunt identificate în literatura de specialitate ca pumnale,

dar, în fapt, ele sunt săbii. Cele două săbii au fost descoperite în mormintele unor bărbați avari. Mormântul de la Șpălanca/ Șugud, unde s-a găsit sabia, datează de la sfârșitul perioadei mijlocii a avarilor (680–710/720), cel de-al doilea, de la Timișoara – Podul Modoș, este datat în a doua jumătate a perioadei avare târzii (760–810/830). Cele două săbii pot fi recunoscute ca Csiki I, specifice obiectelor descoperite în cimitirele avare din bazinul carpatic. Prezența celor două săbii în morminte avare din platoul transilvănean și Banatul românesc lărgeste aria geografică în care săbiile au fost cunoscute ca fiind folosite de avari, incluzând bazinul carpatic estic. Cu toate acestea, ele sunt puține comparativ cu numărul mormintelor avare din vestul României, fapt ce arată că sabia nu a fost o armă utilizată pe scară largă de războinicii avari care au pătruns în acest areal. Săbiile de la Șpălanca/ Șugud și Timișoara – Podul Modoș au fost folosite probabil ca arme. În același timp însă, este posibil ca ele să fi fost doar arme de ceremonie.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL LOCALITĂȚII CORNEȘTI, JUDEȚUL TIMIȘ

Alexandru Szentmiklosi

Rezumat. Cercetările de teren efectuate la sud de fortificația de la Cornești-*Iarcuri*, pe Valea Viilor și pe terasele care mărginesc valea în zona satului Cornești, au relevat prezența a patru noi situri arheologice, respectiv, Cornești-*Dealul Mare* (situl nr. 1), Cornești-*Grădina casei Micula* (situl nr. 2), Cornești-*Drumul Muraniului* (situl nr. 4) și Cornești-*Cimitirul ortodox* (situl nr. 5). Artefactele arheologice descoperite în aceste puncte indică prezența unor locuiri începând din perioada neolitică, epoca bronzului, ev mediu târziu și din perioada modernă.

Alături de aceste situri, diagnosticul arheologic efectuat în zona intravilană a satului Cornești (pe parcela 210a, respectiv, situl nr. 3) a indicat extinderea către est a sitului arheologic *Iugosloveni*, până în buza terasei vestice a Pârâului Lac. Cele două sondaje arheologice și prospecțiunea magnetometrică au indicat o succesiune de locuiri istorice, cunoscute, de altfel, în literatura arheologică însă fără o ilustrare clară a situației stratigrafice. Ca noutate însă, identificarea unor locuiri care pot fi încadrate în sec. X-XI și XII-XIII, indică o continuitate mult mai lungă de locuire a acestor terase. Fără îndoială, prima atestare documentară a localității Cornești este mult mai târzie decât începuturile locuirii acestei zone, în perioada evului mediu.

Periegheza efectuată în zona cimitirului ortodox a satului Cornești, coroborată cu prospecțiunile magnetometrice și scanarea LiDAR arată că valul de pământ al Incintei IV din cadrul fortificației de la *Iarcuri* se află în marginea nordică a localității, șanțul de apărare al valului. Foarte probabil, șanțul de apărare a constituit un argument în stabilirea limitelor nordice ale satului la sfârșitul sec. XVIII-XIX. Totodată, urmărirea ductului valului de pământ al Incintei IV pe terasa estică a Văii Pârâului Pistruia/Lac indică o deviație majoră, către interior, a acestuia față de ductul valului Incintei IV de pe terasa vestică. Din păcate, excavațiile efectuate pentru amenajarea celor trei bălți de pescuit a distrus contextul arheologic care ar fi putut, poate, să explice dacă este vorba de o eroare de proiectare/ construire a valului incintei IV sau poate că în această vale se afla una din porțile majore de acces către Incinta III.

Nu în ultimul rând, cercetările de teren din interiorul cimitirului ortodox au identificat o serie de morminte care, prin modul de confecționare a crucilor de piatră, unele cu marcaje suficient de clare, indică vechimea înmormântărilor în cimitir. Între acestea, izolată, însă

impunătoare, se remarcă crucea de piatră de pe mormântului protopopului Pavel Lăzărescu (1796-1853), situat în colțul sud-estic al actualului cimitir.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN LOCALITATEA RĂCĂȘDIA (CARAȘ-SEVERIN) I.

Constantin Adrian Boia

Rezumat. Periegezele realizate în hotarul cadastral al localității Răcășdia au avut rolul de a descoperi noi situri inedite, pe lângă cele deja cunoscute și care fac parte din Repertoriul Arheologic Național. Identificarea acestora este importantă din multiple perspective: noi dezvoltări imobiliare, reconstituirea geografiei istorice a zonei etc. Acest gen de cercetare se alătură celor realizate în localitățile Igrăș, Moșnița Veche (ambele din județul Timiș) sau în zonele Dealurilor Lipovei (județele Timiș și Arad) și a văii Ciclovei (județul Caraș-Severin).

Cercetarea a fost realizată în perioada 2014-2015, rezultatul fiind identificarea a 25 de situri inedite și trimiterea fișelor de sit către Institutul Național al Patrimoniului pentru a fi introduse în Repertoriul Arheologic Național. Materialul arheologic regăsit (ceramică, tuf vulcanic, zguri de fier, turte de fier, râșnițe) face parte din diverse epoci istorice și anume: Epoca Bronzului, Epoca Fierului, perioada secolelor II-IV e.n, Evul Mediu Timpuriu, Evul Mediu Dezvoltat, Evul Mediu Târziu și Epocă Modernă.

Majoritatea așezărilor sunt amplasate în cadrul unor terase ale pâraielor Ciclova, Răcăștiuța și Mercina, așadar se observă preferința pentru terenurile plane și joase, în apropierea unor cursuri de apă active.

Consider că repertorierea tuturor punctelor arheologice este foarte importantă, un astfel de program național trebuind să fie implementat în țara noastră, pentru ca în primul rând să cunoaștem locațiile siturilor arheologice, iar apoi să le alegem pe cele care se pretează a fi săpate sistematic, fondurile pentru astfel de săpături arheologice fiind limitate. De asemenea, autoritățile ar putea să aibă noi arme de luptă împotriva detectoriștilor, aceștia nemaiaivând scuza că nu știu unde sunt situate siturile arheologice.

PRIMELE INVESTIGAȚII DENDROARHEOLOGICE PRIVIND FORTIFICAȚIA DE SECOL XVIII A TIMIȘOAREI

Patrick Chiroiu, Alexandru Szentmiklosi, Adrian C. Ardelean, Andrei Bălărie

Rezumat. Odată cu dezvoltare imobiliară și efectuarea de ample lucrări la infrastructura de transport, apă și canal, Timișoara a avut șansa să recupereze o parte din informația istorică distrusă în sec. XIX-XX, odată cu modernizarea și dezvoltarea urbei. Săpăturile de salvare efectuate cu ocazia acestor lucrări au adus, în premieră, informații atât despre Palanca Mare (una din cele două suburbii externe ale Timișoarei medievale), cât și despre sistemul de construire a fortificației bastionare de sec. XVIII a Timișoarei.

Ca urmare a construirii complexului de clădiri comerciale City Business Center (CBC) din zona Piața „Timișoara 700” precum și a parcării subterane, în partea nordică a complexului CBC au fost dezvelite fundațiile fortificației de sec. XVIII a Timișoarei. Acestea au fost identificate ca fiind contragarda I (zid și contraescarpă). Cu ocazia construirii clădirii

D a complexului CBC, în perioada aprilie-iunie 2011, Muzeul Național al Banatului a efectuat o cercetare arheologică preventivă care a avut ca obiectiv descărcarea de sarcină arheologică a terenului afectat de investiție. În cadrul acestor cercetări au fost dezvelite o parte din latura sudică a contraescarpei (cu șase contraforturi), precum și un scurt segment din escarpa contragardei. La vest de contraescarpă, în imediata apropiere de aceasta, a fost descoperită o fântână amenajată cu scânduri de lemn. În umplutura acesteia au fost descoperite materiale arheologice din perioada otomană (sec. XVII-XVIII).

În cadrul cercetărilor arheologice au fost prelevate mostre de lemn atât din substructura de lemn a fortificației de sec. XVIII, cât și din fântâna de perioadă otomană. Obiectivul acestor prelevări de mostre a fost datarea dendroarheologică a eșantioanelor prelevate din substructura de lemn a contraescarpei și a contraforturilor, respectiv din structura de lemn a fântânii otomane. Au fost obținute 23 de cronologii flotante, dintre care 13 au putut fi interdate cu succes cu cronologia de referință. Probele prelevate din bârnele care au format substructura de lemn a fundației de cărămidă a fortificației, rectangulare în secțiune, au fost date într-o perioadă cuprinsă între 1739 și 1741. Probele prelevate din piloni care au sprijinit bârnele transversale ale substructurii de lemn, de formă circulară în secțiune, au fost date într-o perioadă cuprinsă între 1750 și 1756.

Cea mai bine păstrată probă de lemn prelevată din substructura de lemn a fortificației bastionare de sec. XVIII a format ultimul inel anual în anul 1756. Această dată se constituie într-un argument *post quem*, indicând faptul că lucrările de construcție a contraescarpei contragardei I au fost începute după de 1756.

În cazul fântânii otomane, analiza uneia dintre probele prelevate arată că ultimul inel se datează în anul 1699. Această datare, în asociere cu materialele arheologice descoperite în umplutura fântânii, precum și contextul stratigrafic, indică faptul că fântâna a fost amenajată după anul 1699 și a funcționat în prima jumătate a sec. XVIII. În momentul construirii contraescarpei contragardei I, fântâna nu a mai fost funcțională.

ISTORIE

CONTRIBUȚII LA ISTORIA UNEI AȘEZĂRI DISPĂRUTE: *MEZŐSOMLYÓ/ȘUMIG*

Zoltán Iusztin

Rezumat. Reconstituirea evoluției vechilor așezări dispărute necesită aplicarea unor metode interdisciplinare. Pe de altă parte, se impune o colaborare între disciplinele umaniste și cele naturale. În contextul puținelor mărturii, izvoarele nescrise rămân singurele surse care facilitează reconstituirea istoriei, dar în măsura în care cele două tipuri de surse pot fi utilizate concomitent, completându-se reciproc, imaginea obținută devine mai clară. Dacă pentru unele așezări medievale beneficiem de informații scrise, cele mai multe dintre ele rămân anonime, astfel că doar urmele lor materiale le mai pot aduce în atenția istoriei. Un caz fericit este cel al așezării *Mezősömlő*, azi dispărută, care este amintită de documentele medievale. În afara acestor surse mai beneficiem de mărturii toponimice și, bineînțeles, de urme materiale. Astfel este posibilă reconstituirea evoluției sale, care trebuie completată prin cercetări arheologice.

IN SEDES JUDICIARIA (II). FEMEI DIN BANATUL MEDIEVAL ÎN FAȚA SCAUNELOR DE JUDECATĂ ALE CURIEI REGALE. PROCESE

Ligia Boldea

Rezumat. Într-o primă parte a cercetării dedicate prezenței femeilor nobile din comitatele medievale bănățene în fața scaunelor de judecată, publicată în anul anterior, am încercat să analizăm o serie de aspecte generale legate de modul în care acestea au interacționat cu mediul judiciar central sau local al regatului maghiar din epoca Angevinilor și cea a lui Sigismund de Luxemburg. Dacă în cercetarea anterioară am abordat chestiuni legate de statutul social-juridic al participantelor la actul de justiție, de calitatea în care s-au înfățișat în sedrii (reclamante sau pârâte), de modul de prezentare sau reprezentare în fața instanțelor de judecată, precum și de costurile bănești presupuse de susținerea acțiunilor judiciare, de această dată intenționăm să analizăm diferitele spețe în care nobilele doamne au fost implicate. Complexitatea problematicilor întâlnite ne-a determinat să abordăm în acest articol acele spețe care, prin gravitatea lor, s-au judecat în instanțele centrale, în fața tribunalelor Curiei regale. Parcurgerea materialului documentar ne-a dezvăluit o latură interesantă, activă și combativă, a existenței feminine, văduvită în rest de o expunere semnificativă în cadrul unei societăți în care primatul masculinității a dominat copios toate segmentele vieții cotidiene. Deși nu avem pretenția unei cercetări exhaustive, cazurile întâlnite, problemele economico-sociale și juridice implicate, modul în care ele și-au căutat sau și-au aflat rezolvarea, ne-au oferit prilejul de a face câțiva pași în plus în universul feminin al epocii, cu rezultate mulțumitoare. Căci parte din șabloanele create în decursul timpului, care au izolat femeia evului mediu în cercul restrâns al familiei, par a nu se suprapune integral asupra realităților acelor timpuri. Cu toate limitele conținutului documentar, circumscris stilionarelor vremii și nevoii de a exprima strict o realitate juridică, micile detalii generate de particularitățile multor spețe ne-au dat posibilitatea de a surprinde o serie de aspecte interesante ale problemelor cu care nobilele doamne s-au confruntat în epocă, ce merită a fi punctate. Împreună, aceste amănunte au conturat, sperăm noi, o imagine mai vivace și mai nuanțată a rolului pe care femeia l-a jucat atât în cadrul familial, cât și în cel social, desigur păstrând proporțiile și nerecurgând la generalizări forțate. Se cuvine a mai adăuga și o altă precizare: în mod aleatoriu, conținutul documentelor variază de la caz la caz, în funcție de tipul de acte păstrate; este motivul pentru care în anumite spețe am putut opera cu informații detaliate, în timp ce în alte cazuri nu am avut la îndemână decât date sumare asupra unor acțiuni judiciare.

VICEBANUL, JUDELE NOBILILOR ȘI „TRĂDĂTORUL” (BIOGRAFIILE FAMILIILOR OSZLÁRI ȘI PORAZFALVI)

Elek Szaszko

Rezumat. Lucrarea de față prezintă biografiile a două familii nobiliare de importanță locală, care și-au dus existența în regiunea medievală *Temesköz* (Între Timișuri): Oszlári (numiți și Pelbárthida) și Porazfalvi. Pe lângă elementele tradiționale privind istoria familială - de exemplu reconstrucția arborilor genealogici și averea domnenială - am fost destul de norocoși să extindem investigația la un nivel socio-istoric. Carierele (ex: funcțiile ocupate, serviciile de familiaritate) și modelele de căsătorie ale celor patru membri mai de seamă ai celor două familii - Laurențiu și Paul de Oszlár, Marcu și Nicolae de Porazfalva - exemplifică

diferitele orizonturi ale așa-numitei nobilimi mijlocii, căreia cele două familii îi aparțineau. Cu toate acestea, având în vedere aspectul politic al biografiei familiei Oszlári, pot fi adăugate detalii suplimentare istoriei evenimentelor petrecute în regiune în anul 1403.

URMĂRILE VICTORIEI: UN EPISOD DIN DIPLOMAȚIA LUI ȘTEFAN CEL MARE DUPĂ BĂTĂLIA DE LA VASLUI (10 IANUARIE 1475)

Ovidiu Cristea

Rezumat. Scrisoarea adresată de Ștefan cel Mare principilor creștini după bătălia de la Vaslui este un document bine-cunoscut istoricilor. Cu toate acestea, implicațiile diplomatice ale acestui text, al cărui scop îl constituia o cerere de ajutor adresată capetelor încoronate ale creștinătății, sunt multiple. Analiza documentului arată că domnul Moldovei a fost conștient că vestea victoriei asupra oștilor otomane va avea de înfruntat spinoasa problemă a credibilității, Ștefan fiind la momentul respectiv cvasi-necunoscut curților occidentale. Din acest motiv domnul Moldovei a făcut apel la mesageri „credibili” în ochii occidentalilor (venețianul Paolo Ognibene, respectiv maghiarul Nicolae Ujlaki) și a inclus în scrisoare o serie de detalii menite să dovedească veridicitatea informațiilor transmise. În paralel cu eforturile depuse pentru domolirea furiei sultanului, respectiv pentru strângerea raporturilor cu regele Ungariei, Mathias Corvin, scrisoarea adresată creștinătății conturează portretul unui principe abil capabil să exploateze în plan diplomatic succesul militar obținut.

VIGESIMA AGNORUM ET DECIMA PORCORUM. VENITURILE REALIZATE DIN PĂSTORIT ÎN SATELE VALAHE DIN POLONIA ÎN SECOLELE XV-XVI

Grzegorz Jawor

Rezumat. Scopul acestui articol constă în analiza obligațiilor pastorale ale populației din așezările fondate pe baza legii valahice, care a trăit în Polonia în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Pe baza unei cercetări cuprinzătoare, întreprinsă atât la nivelul surselor publicate cât și al celor manuscrise, s-au identificat informații care să răspundă câtorva întrebări esențiale privind această problemă. Ca atare, va fi abordată problema apariției veniturilor în natură, astfel analizate. Modalitatea de colectare a acestor venituri era deja practică în Polonia sau a fost adusă aici de imigranții valahi care au venit din zone ale Moldovei și Transilvaniei? Va fi, de asemenea, important să încercăm o sistematizare a lor pentru a defini obligațiile individuale în beneficiul stăpînilor de sate, precum și de a prezenta câteva aspecte logistice privind colectarea lor. În acest context, am fi tentați să descriem unele dintre aceste obligații, caracteristice satelor valahe, îndeplinite de populația respectivă, și să ne referim la ele ca fiind obligații de natură fiscală. Merită, de asemenea, să încercăm să identificăm motivele care au făcut ca astfel de forme, care erau deja arhaice în Polonia secolului al XVI-lea, să dureze și să înregistreze doar transformări limitate, datorate presiunii economiei de tip bani-bunuri.

DOCUMENTE PRIVIND COMERȚUL CARANSEBEȘULUI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Adrian Magina

Rezumat. Caransebeșul, prin poziția sa geografică, a fost o placă turnantă între teritoriile transilvănene și cele balcanice. Situat pe culoarul Timișului, pe una din rutele comerciale relativ importante, orașul a devenit principalul centru administrativ și economic al Banatului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, după ce partea de câmpie a provinciei a fost ocupată de otomani. Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale păstrează o serie de documente ce reflectă rolul comercial al Caransebeșului cu lumea balcanică, statutul negustorilor greci și implicarea lor în negoțul cu Transilvania. Deși sunt cunoscute de circa 50 de ani, fiind folosite într-un studiu asupra comerțului caransebeșean publicat în anul 1971, actele nu au fost editate până în prezent. Prin publicarea integrală a documentelor, am încercat punerea lor în valoare cât și reactualizarea unui subiect mai puțin abordat în istoriografia bănățeană a ultimelor decenii.

CIRCUMSTANȚELE FORMĂRII PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI ȘI A CURȚII PRINCIARE. PRIMUL DECENIU DE EVOLUȚIE (1541-1551)

Anton Dörner

Rezumat. Formarea principatului Transilvaniei a fost subiectul unor generații întregi de istorici, în schimb, geneza și evoluția Curții princiare din perioada secolului XVI nu a stârnit vreun interes deosebit. Probabil un motiv important al acestei omisiuni poate fi găsit în distrugerea materialelor arhivistice ale Curții din Alba Iulia odată cu cucerirea țării de către habsburgi de la sfârșitul veacului al XVII-lea. Reconstruirea acestei etape poate fi făcută azi doar din alte surse documentare, cronici sau scrieri cu caracter memorialistic ale personalităților care au activat în anturajul principelui. Dacă construcția structurii instituționale a principatului a fost un proces mai dificil, care s-a derulat pe parcursul mai multor ani, Curtea princiară a acestui interval de timp este una constituită deja, o reminiscență a celei din Buda, formată din curteni de etnie poloneză, italiană sau maghiară, de origine ungară. Nobilimea transilvăneană pătrundea deosebit de greu în mediul privat al văduvei regine Isabella și a fiului ei.

FAMILIA TIVADAR DE CARANSEBEȘ ÎN SECOLELE XVI–XVII

Dragoș Lucian Țigău

Rezumat. Familia Tivadar de Caransebeș este atestată documentar de la începutul secolului al XVI-lea. Mărturiile păstrate permit reconstituirea aspectelor esențiale din viața acestei familii: onomastica, succesiunea generațiilor, înrudirea cu alte familii, averea, funcțiile îndeplinite, nivelul de cultură și mentalitățile. Familia a trăit și s-a integrat într-un mediu preponderent românesc.

Până în anul 1700, sunt atestate 23 persoane (din care trei femei) grupate în șapte-opt generații. Viața acestora este inegal luminată documentar, astfel că numai pentru 16 persoane se poate dovedi cel puțin o legătură de rudenie între ele.

Patrimoniul imobiliar era constituit din posesii, parcele, case și vii situate în comitatele Severin și Timiș, în orașul Caransebeș și în vecinătatea acestuia. Posesiile timișene au fost ocupate de otomani în 1552 și recuperate efemer în campania anilor 1595–1596. Cucerirea otomană din 1658 a depozat familia de toate proprietățile sale bănățene. Disputele patrimoniale au fost numeroase, remarcându-se conflictul îndelungat al nobilului Grigore Tivadar cu familia Fiat de Armeniș pentru posesia Brebu.

Ascensiunea socială este ilustrată prin accesul membrilor familiei în demnități la nivelul districtului Caransebeș (castelan) și al comitatului Severin (comite, vicecomite sau asesor). Șirul mărturiilor referitoare la prezența familiei Tivadar în Banat se încheie la 1700.

NUPTIALIA FESTA AGEBANTUR: INVITAȚIA DE NUNTĂ, SURSĂ PRIMARĂ PENTRU ISTORIA SOCIALĂ A TRANSILVANIEI PRINCIARE

Livia Magina

Rezumat. Între riturile de trecere, nunta este un eveniment care are loc în mod conștient. În Principatul Transilvaniei, nunta continuă să fie un eveniment aranjat astfel încât viitorii parteneri sunt parte a unui mecanism social și financiar. Cu toate acestea, nunta a fost un motiv de bucurie și evenimentul era anunțat și celebrat public în funcție de statutul social. Atât în cazul nunților cât și al cununiilor, oaspeții erau anunțați prin invitații. Ca document privat, scris în scop privat, invitația de nuntă poate fi o sursă referitoare la istorie în general și la căsătorie în special. Analiza unui eșantion de peste 100 de invitații de nuntă oferă o posibilitate singulară de a pune în lumină noi informații privind viața privată.

EVOLUȚIA FUNCȚIEI DE CĂPITAN GENERAL ÎN TRANSILVANIA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA ȘI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

Florin Nicolae Ardelean

Rezumat. La finele secolului al XVI-lea și pe durata primei jumătăți a secolului al XVII-lea, funcția de căpitan (comandant) general și-a menținut poziția în vârful ierarhiei militare din Transilvania. Era considerată încă o funcție militară temporară, rezervată nobililor de încredere, în timpul majorității campaniilor militare. Cu toate acestea, noul context politic și militar a determinat câteva schimbări în statutul acestei poziții de comandă în cadrul ierarhiei armatei transilvănene.

Surse istorice din această perioadă ne oferă noi informații privind atribuțiile acesteia. Scutirea de obligațiile militare, organizarea internă a armatei, elaborarea și punerea în act a regulamentelor militare au fost câteva dintre responsabilitățile comandanților generali în această perioadă. Așa cum am menționat, funcția de căpitan general era considerată o poziție militară temporară, dar în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I, Sigismund Kornis a ocupat această poziție de mai multe ori, timp îndelungat. Numirea a doi căpitani generali s-a făcut într-un caz special (Székely și Csáky în timpul bătăliilor de la Gurăslău, Kornis și

Bornemisza, în 1642 și 1644). Autoritatea căpitanului general sporea simțitor pe durata crizelor politice (așa cum a fost cazul lui Csáky, Gyulaffi și Sigismund Rákóczi).

Carierele celor opt căpitani generali analizate în acest articol prezintă multe similitudini. Șapte căpitani au fost reprezentanți ai nobilimii, în timp ce unul dintre ei, Moise Székely, provenea din scaunele secuiești. Toți cei șapte căpitani nobili erau originari din afara fostului voievodat al Transilvaniei (Csáky - Bihor, Gyulaffi - Transdanubia, Sigismund Rákóczi - Borsod, Sennyei - Vas, Zólyomi - Bihor, Kornis - Abauj, Bornemisza - Bihor). Confesiunea nu a fost un obstacol pentru urmarea unei cariere militare. În cele mai multe cazuri (șase din opt), funcția de căpitan general a constituit punctul culminant al carierei acestora. Doar Székely și Rákóczi au fost aleși principii ai Transilvaniei. Înainte de a ocupa cea mai înaltă poziție în ierarhia militară, cei mai mulți dintre aceștia au ocupat pozițiile de căpitani de cetate sau comiți (*comes*).

REFORMAREA ADMINISTRAȚIEI HABSBURGICE DE LA TIMIȘOARA ȘI IMPLICAREA COMISARULUI IGNATZ KEMPF DE ANGRET ÎN MANAGEMENTUL PERSONALULUI DIN BANAT (1751-1754).

Vasile-Ionuț Roma

Rezumat. Studiul de față este un rezultat al proiectului FWF, demarat în 2015 la Universitatea *Karl-Franzens* din Graz de o chipă de cercetare, din care face parte și autorul acestei lucrări. Proiectul de cercetare este coordonat de către domnul prof. univ. dr. hc. Harald Heppner.

Valorificând fișe sistemale, statute, referate, scrisori, note, decrete, contracte, registre etc. din arhivele de stat de la Viena, Budapesta și Timișoara, dar și schematisme, foi matricole și articole din presa vremii, lucrarea oferă o imagine asupra managementului personalului, de la inițierea reformei de demilitarizare a consiliului administrației habsburgice din Timișoara (septembrie 1751), până la finalul misiunii lui Ignaz Kempf de Angret în Banat (mai 1754).

După introducerea contextului formării profesionale a lui Ignaz Kempf de Angret, lucrarea se focalizează asupra schimbărilor survenite în consiliul administrației, arătând contextul numirii lui Kempf și a comisiei sale. Sarcinile lui Kempf au fost: verificarea funcționarilor și repartizarea posturilor, preluarea prezidiului de la președintele administrației, Franz Anton Leopold Ponz de Engelshofen și delegarea acestuia primului consilier Peugeot, pregătirea sosirii unui președinte civil, Francesco de Paula Ramond de Villana-Perlas și Rialpo, întâmpinarea și instalarea acestuia, reducerea efectivelor miliției țării și organizarea posturilor la granițe, stabilirea unor reguli de subvenție și de repartizarea de locuințe pentru funcționari.

O ÎNCERCARE DE COMERȚ A „COMPANIEI CEZARO-CRĂIEȘTI PRIVILEGIATE DE COMERȚ DE LA TIMIȘOARA ȘI TRIEST” ÎN TRANSILVANIA (1767-1768)

Costin Feneșan

Rezumat. Odată cu trecerea Bantului sub stăpânire habsburgică (1716) și organizarea acestuia ca domeniu nemijlocit al Coroanei și Camerei imperiale, evoluția dezvoltării economice și comerciale a noii provincii imperiale a stat sub semnul preceptelor mercantilismului promovat ca politică de stat. Asigurarea unei balanțe comerciale active și a

unei politici monetare protecționiste s-au aflat printre obiectivele principale ale economiștilor de la Viena. În cadrul acestei orientări, Banatul imperial urma să devină, pe de o parte, un furnizor important de produse naturale (mai cu seamă vite, grâne, miere, ceară, piei, tutun) destinate exportului și piață de desfacere pentru produsele manufacturiere din țările ereditare, pe de altă parte, un spațiu de tranzit pentru produsele din monarhie spre Imperiul Otoman, respectiv spre porturile de la Marea Adriatică (așa-numitul Litoral austriac). În acest context, la Timișoara s-au constituit – de cele mai multe ori cu susținerea statului – mai multe companii de comerț: *Societatea pentru comerțul cu vite/ Societatea prediilor* (1720), *Societatea germană de comerț* (1723) și *Compania de comerț rasciană/ grecească* (1725). Războiul austro-turc din 1737-1739 a dus la dispariția acestor companii, doar *Compania de comerț rasciană/ grecească* reluându-și activitatea în 1744.

Urmările financiare grave ale Războiului de șapte ani au determinat autoritățile de la Viena să caute și pentru Banatul imperial – ale cărui venituri fuseseră cedate pe zece ani Băncii orășenești din capitala monarhiei drept garanție pentru un împrumut de zece milioane de florini - o cale de ieșire din impas prin revigorarea activității comerciale. În acest scop la Timișoara a fost înființată, în 1759, *Societatea privilegiată din Timișoara*, cu largă participare a statului și a unor funcționari de rang înalt de la Timișoara și Viena. Cu toate acestea, datorită incompetenței celor aflați la conducere, societatea timișoreană a ajuns curând într-o situație financiară precară. A fost salvată de la faliment doar prin intervenția unor specialiști trimiși de la Viena (1763-1766). În 1765, Joseph Sauvaigne, implicat de mai multă vreme în comerțul cu porturile Triest și Fiume de la Marea Adriatică, a înființat la Timișoara *Compania de comerț Triest*. Pentru a-l neutraliza pe acest concurent serios al *Societății privilegiate de comerț* din Timișoara, Consiliul Aulic de Comerț și Administrația Banatului imperial au determinat în martie 1766 unirea celor două companii, formându-se astfel *Compania cezaro-crăiască privilegiată de comerț de la Timișoara și Triest*. Cu toate acestea, noua companie de comerț nu a evoluat așa cum se spera, mai ales în urma intervențiilor în afaceri ale unor consilieri nepricepuți ai Administrației Banatului (în speță Georg Michael von Brandenburg). Drept urmare, în 1768 Joseph Sauvaigne a înființat, tot la Timișoara, - de această dată fără susținerea financiară a statului – *Noua companie băcănească de comerț*. Obiectivul nemărturisit al acesteia era preluarea comerțului băcănească cu Litoralul adriatic și, în perspectivă, controlarea tuturor operațiunilor comerciale ale provinciei imperiale. Abia această nouă companie a reușit să se impună pe piață, începând să fie susținută de stat mai ales după ce *Compania Triest-Timișoara* și-a încetat activitatea (1775). A fost dizolvată, la rândul ei, după încorporarea Banatului imperial în Ungaria (1778).

Întemeiat exclusiv pe documentele de la Arhivele Naționale Sibiu, studiul reconstituie încercarea *Companiei privilegiate Timișoara-Triest* de a deschide la Sibiu un depozit de mărfuri (1767-1768). Operațiunea s-a datorat lui Joseph Sauvaigne, pe atunci administrator al *Companiei de comerț Triest* din cadrul companiei unite de comerț (1766) de la Timișoara. Începând cu luna ianuarie 1767, Sauvaigne a dus o corespondență intensă cu Guberniul Transilvaniei și cu guvernatorul Hadik, care răspundea în această calitate și de comerțul provinciei. Acesta s-a străduit în repetate rânduri să convingă *Compania de comerț din Sibiu*, care era subordonată Magistratului orășenesc, să fie de acord cu deschiderea unui depozit de mărfuri al lui Sauvaigne, acesta urmând să aducă acolo și să vândă en gros mai ales zahăr și deopotrivă alte mărfuri provenind de la Triest și de pe Litoralul adriatic. Nu e mai puțin adevărat că Georg Michael von Brandenburg, consilierul Administrației Banatului, interesat în cea mai mare măsură la compania unită de comerț din Timișoara, a încercat să torpileze proiectul lui Sauvaigne. Până la urmă, în a doua jumătate a lunii aprilie 1767 a fost încheiat precontractul referitor la deschiderea depozitului de mărfuri, în pofida neîncrederii și ezitărilor permanente ale companiei sibiene de comerț. În toamna anului 1767, la ordinul împărătesei Maria Tereza, contractul a trebuit modificat, pentru a fi evitată posibilitatea de

constituire a unei poziții de monopol pe seama companiei timișorene. În lipsa altor documente, nu se știe care a fost evoluția ulterioară a acesteia pe piața Sibiului și a Transilvaniei.

EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ DIN COMITATUL SATU MARE LA FINALUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Paula Virag

Rezumat. În 1784 sistemul de desfășurare a recensământului s-a modificat complet. Schimbările s-au realizat în conformitate cu reformele lui Iosif al II-lea. Pentru prima dată în istoria Ungariei, populația nobiliară a fost și ea recenzată, motiv pentru care acesta a fost considerat primul recensământ „modern” al populației. Nu doar categoriile sociale care făceau obiectul recensământului s-au modificat, ci și întreaga metodă de lucru din timpul recenzării a fost schimbată în totalitate. Autoritățile civile au recenzat populația civilă în paralel cu cea militară, pe așezări și din fiecare gospodărie. În cursul înregistrării, fiecare gospodărie a avut un tabel propriu care conținea date despre membrii ei: numele, vârsta (numai în cazul persoanelor de sex masculin), calificarea (poziția în gospodărie, statutul socio-profesional, statura și alte caracteristici fizice în cazul bărbaților etc.). În același timp, recenzorul trebuia să clasifice persoanele pe categoriile stabilite în funcție de sex, statutul marital, câteva categorii socio-profesionale, indicând poziția lor în gospodărie, dar și plecarea permanentă a unor membri ai acesteia. Pentru femei era notat doar statutul lor marital, iar prezența străinilor trebuia, de asemenea, notată. Există un formular special, însă mult mai simplu, pentru gospodăriile care aparțineau populației cu religie israelită.

Pentru comitatul Satu Mare, recensământul populației din 1784-1787 a numărat distribuția locuitorilor în cele patru regiuni ale comitatului, în așezările urbane sau în cele rurale. De asemenea, s-a urmărit numărul bărbaților, al femeilor și al copiilor, religia, ocupațiile etc. Datele adunate în 1784-1787 dovedesc o creștere a numărului populației din această regiune față de numărătoarea precedentă. Acest lucru este o consecință a îmbunătățirii nivelului de viață, trecerea peste calamitățile naturale, peste conflictele militare, dar și a colonizării organizată de către nobilii locali în prima parte a secolului al XVIII-lea.

EFORTURI DE ÎMBUNĂTĂȚIRE A TRANSPORTULUI DE SARE PE USCAT ÎNTRE TRANSILVANIA ȘI BUCOVINA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Dorin-Ioan Rus

Rezumat. În Transilvania și Bucovina, secolul al XVIII-lea a fost martorul extinderii și îmbunătățirii rețelei rutiere pentru un transport mai eficient al mărfurilor. Construirea de drumuri de o calitate mai bună, conform tehnicilor moderne, a generat însă o serie de probleme tehnice, financiare și logistice. După preluarea administrației provinciilor menționate mai sus, funcționarii Habsburgi au îmbunătățit condițiile pentru construcția drumurilor planificate și au căutat soluții tehnice pentru dezvoltarea transportului pe uscat. Ca rezultat, au fost construite noi drumuri comerciale și consolidate cele vechi. Rolul transportului pe uscat a crescut în paralel cu creșterea economică.

Construcția șoselei de sare între Transilvania și Bucovina a fost rezultatul politicilor imperiale mercantile care a vizat câștigurile materiale obținute din extracția și comercializarea materiilor prime. Comerțul cu sare însă nu a vizat doar creșterea veniturilor trezoreriei imperiale, ci și satisfacerea nevoilor consumatorilor, în special datorită faptului că sarea a fost folosită pentru conservarea rezervelor alimentare. Astfel, construirea acestui drum a fost susținută de imperativele economice. În anumite sectoare, a fost remodelat și peisajul, deoarece suprafețele mari au fost defrișate, ceea ce a dus la crearea de noi pășuni. În plus, a creat locuri de muncă suplimentare pentru soldații regimentului 2 de graniță care, transportând sare în Bucovina, a avut posibilitatea de a-și completa câștigurile în perioade de criză. Deoarece lucrările de construcție au fost răspândite în două provincii, au existat probleme de comunicare între autorități, atât civile, cât și militare.

GEOGRAFIILE SIMBOLICE, IMAGINILE CENTRULUI, PRINCIPELUI ȘI EROULUI SALVATOR ÎN CÂNTECUL EPIC TRADIȚIONAL ROMÂNESC

Mihaela Grancea

Rezumat. Studiul de față nu are pretenția exhaustivității, el încearcă să surprindă câteva particularități ale imaginilor Principelui din Principatele Dunărene, dar și ale geografiilor simbolice specifice imaginarului popular premodern prezent în cântecul epic tradițional românesc. În acest demers, prudența este obligatorie, ea fiind dictată atât de finalitatea investigației mele, și anume realizarea schiței *imagologice*, precum și de genul textului folcloric studiat, de absența conexiunii dintre imaginea elaborată, apoi răspândită în mediul oficial și reprezentarea Principelui în imaginarul lumii rurale. Lipsa acestei conexiuni dintre nivelul popular și cel oficial în imaginarul politic de lungă durată este un fenomen aparent paradoxal. În lumea evului mediu românesc, cărțile populare, frescele bisericilor și mănăstirilor ortodoxe, respectarea obiceiurilor tradiționale laice și religioase erau elemente care în mod firesc ar fi trebuit să apropie, la nivelul afectelor, cei doi poli ai societății românești. Însă, contextul istoric deosebit de complex în secolul al XVIII-lea românesc și structura socială, habitudinile culturale puternic diferențiate vor crea o serie de factori de alienare și disociere între elita social-politică și masele anonime. Această lipsă de comunicare, tragică în esența ei, se manifestă și în structurile imaginarului social.

Ne explicăm astfel de ce în cântecul epic tradițional, domnul/principele este un personaj secundar. În schimb, eroul de extracție populară și Țarigradul (Istanbulul), ca centru al Autorității, domină imageria baladei românești.

CONSIDERAȚII PRIVIND IMPLICAREA ÎN REALIZAREA MARII UNIRI A STUDENȚILOR TEOLOGI ROMÂNI DIN BANAT CARE AU STUDIAT LA CERNĂUȚI ÎN PERIOADA 1875-1918

Răzvan Mihai Neagu

Rezumat. Scopul studiului de față este să prezinte contribuția la Marea Unire a studenților teologi români din Banat care au studiat la Cernăuți în perioada 1875–1918. Cadrul cronologic al studiului se fixează între 1875 și 1918. Au fost aleși acești ani întrucât marchează evenimente capitale: fondarea Universității din Cernăuți și realizarea Marii Uniri.

Matricolele universitare din această perioadă înregistrează 32 de studenți români proveniți din Banat, care au ales să studieze teologia la Cernăuți. Cei mai mulți dintre ei au devenit autentice spirite patriotice, servind ca dascăli sau preoți comunitățile cărora le aparțineau. Informațiile noastre arată că 20 din cei 32 au contribuit, la nivel local sau regional, la realizarea Marii Uniri. Spre finalul anului 1918, au devenit participanți activi în bătălia pentru unire. La 1 Decembrie 1918 câțiva dintre ei (11) au participat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, care a proclamat unirea Transilvaniei cu România. După opinia noastră, cele mai importante contribuții le-au adus Avram Imbroane și George Popovici, protopopul Lugojului.

SENTIMENT NAȚIONAL ȘI PRAGMATISM POLITIC. DEPUTATUL PARLAMENTAR CONSTANTIN BURDIA ȘI „AFACEREA *POPORUL ROMÂN*”

Ovidiu Emil Iudean

Rezumat. Criza guvernamentală de la Budapesta din primul deceniu al secolului al XIX-lea a influențat semnificativ viața politică a românilor din Ungaria Dualistă. Adoptarea activismului de către Partidul Național Român a determinat o serie de confruntări electorale între oameni politici români cu opțiuni diferite. Aderenții colaborării cu autoritățile centrale maghiare și cei ai PNR și-au disputat rolul de reprezentanți politico-parlamentari ai românilor din Transleithania. Partitura pe care presa românească a jucat-o, prin poziționarea sa, a fost una esențială. Studiul își propune prezentarea unui episod din această confruntare politică, având în centru una dintre principalele gazete românești ale vremii, *Poporul Român*.

PERSPECTIVE ASUPRA TEXTELOR MEMORIALISTICE ALE PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL ÎN BANAT

Ionela-Felicia Moscovici

Rezumat. Amintirile, memoriile despre război și jurnalele de front au devenit în ultimul timp surse valoroase în studierea istoriei Primului Război Mondial în Banat, care s-a confruntat până acum cu numeroase lacune documentare. Reconstituirea memoriei individuale bănățene, ca parte a memoriei colective, este posibilă datorită inițiativei și demersului regretaților istorici Valeriu Leu și Nicolae Bocșan, continuate de Mihaela Bedecan, de publicarea a unui bogat corpus de texte memorialistice dedicate Marelui Război.

Pot fi astfel detectate mecanismele de transmisie a memoriei conflictului, poate fi studiat profilul autorilor și zestrea socio-culturală și națională sau regională a acestora, sunt măsurate implicațiile politice și este analizată marca timpului istoric de rememorare și comemorare. Complexitatea (re)constituirii sau a (re)construirii memoriei războiului mondial este o provocare pentru istoric, întrucât traversează mai multe domenii, într-un spirit transdisciplinar: istoria culturală, antropologia istorică, istoria orală, istoria memoriei, făcându-se apel și la psihologie.

JURNALELE DE RĂZBOI ALE BĂNĂȚEANULUI BANEU SVETOZAR, PARTICIPANT LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Mihaela Elena Stana, Carina-Ana Babeu

Rezumat. Prin intermediul memorialisticii se oferă cunoașterea laturii umane și sensibile a evenimentelor petrecute în spațiul bănățean în Primul Război Mondial. Prin scrisori, jurnale, interviuri, amintiri directe sau indirecte sunt surprinse aspecte legate de momentul plecării pe front, traseul parcurs, participarea la lupte, prăpădul războiului, hrana puțină, condițiile din spitale, teama de moarte, dorul de casă, dorința de pace.

Baneu Svetozar este un model de adaptabilitate la condițiile vitrege de pe front și din perioada prizonieratului. Războiul, prizonieratul, destrămarea Austro-Ungariei, decesul lui Frantz Iosif au determinat conștientizarea realității etnice, transformare resimțită și în cazul lui Baneu Svetozar, prin prezența sa în Corpul Voluntarilor Români, cu gradul de locotenent și funcția de casier al Regimentului nr. 1 Horia.

Mărturiile lui Baneu Svetozar, ca și ale altor participanți direcți sau indirecti, completează imaginea tabloului lumii bănățene în Primul Război Mondial, căci indiferent de nivelul social sau cultural al autorilor, mărturiile se completează reciproc și dau o notă de autenticitate evenimentelor.

ACȚIUNI DIPLOMATICE DE PROMOVARE A CAUZEI AROMÂNE LA PARIS LA SFÂRȘITUL PRIMEI CONFLAGAȚII MONDIALE

Emanuil Ineoan

Rezumat. Implicarea României în problema aromanilor a reprezentat un fapt inedit în politica externă a acesteia. Dacă în Transilvania și Bucovina, oficialii de la București s-au implicat în susținerea unui naționalism cultural care s-a dezvoltat în diferite forme și la intensități diferite, în ceea ce-i privea pe românii sud-dunăreni, sprijinul urma să fie oferit unor comunități cu care România nu avea legături geografice directe. Sprijinul a stârnit reacția de surprindere și suspiciune din partea Marilor Puteri și a produs o imensă anxietate în statele învecinate, în mod special în Grecia, Serbia și Bulgaria – state care nu au înțeles rațiunile aflate în spatele acțiunilor României.

Războaiele balcanice au pus capăt impulsului de organizare apărut în comunitățile aromanilor ca urmare a legislației otomane promulgate cu ceva timp în urmă, care le oferea posibilitatea reprezentării proporționale în structurile administrației centrale și locale. Agravarea situației în regiune determină România să adopte o nouă strategie privitoare la problema aromână: sprijin pentru încorporarea acestor comunități în noul stat apărut în peisajul geopolitic din Balcani, Albania. Continuitatea geografică dintre regiunile locuite majoritar de aromâni și granițele prezumtive ale viitorului stat Albania au convins diplomația românească asupra faptului că aceasta era soluția cea mai bună pentru firav delimitata comunitate aromână. Dar primul Război Mondial și situația geopolitică dificilă pe care acesta a generat-o a dus la un formidabil regres al acestor comunități etnice. În cadrul noilor lor state naționale, ele nu au mai putut găsi suportul pe care un imperiu multinațional și multiconfesional fusese doritor să îl ofere la cumpăna secolului al XX-lea.

CINEMATOGRAFE DIN JUDEȚUL CARAȘ ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Minodora Damian

Rezumat. Efectele descoperirilor tehnologice în domeniul opticii, aprofundate de frații Lumière, în fapt inventatorii tehnologiei cinematografice, i-au oferit publicului oportunitatea de se delecta prin redarea unei dimensiuni imagistice a lumii realității. Astfel, în orarul recreativ monden al perioadei interbelice se întrezăreau noi căi de abordare în exploatarea timpului liber.

De asemenea, prin prisma unei emulații ascendente manifestate atunci pentru acest nou mod de entertainment, coroborată cu un puternic impact socio-economic generat de fenomenul proiecției fotografice animate asupra civilizației bănățene din acea perioadă, propunem o incursiune istorică în acest domeniu, prin cercetarea analitică a datelor relative la sfera cinematografelor bănățene.

Îzvoarele primare se identifică, în cele mai multe cazuri, în datele documentare extrase din fondurile arhivistice ale Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin, regăsite în rapoarte, procese verbale și corespondențe.

Începuturile cinematografiei în spațiul românesc se întrevăd încă de la începutul secolului XX, mai concret în 1906-1907, când se evidențiază în cadrul circuitului Sidoli din Iași prima sală de cinematograf din România, în care se puteau face proiecții cu caracter permanent și unde au rulat primele filme românești, cu toate că în Transilvania prima sală de cinematograf era datată încă din 1901.

Prin focusarea analizei înspre arealul cinematografic cărășan în perioada interbelică, regăsim prezența sălilor de cinema atât în mai toate zonele urbane, cât și în spațiul rural.

Alternative de divertisment cinematografic s-au regăsit în Oravița, reședința județului Caraș, identificate prin cinematograful *Modern*, închiriat de Eugen Mătășăreanu în 1926.

Industrializarea anumitor zone cu puternic potențial economic impune o creștere a indicilor demografici. Valul de resurse umane ce a conștuit spre așezările metalurgice, precum Reșița sau Bocșa, sau spre cele miniere, precum Anina, a sporit necesitatea unor alternative de petrecere a timpului liber.

De remarcat sunt cinematografele din Anina, U.D.R și *Zahalka*, a căror capacitate oscila între 800 și 1000 de spectatori. De asemenea, mai amintim cinematografele *Astra* din Oravița, *Oltenia* din Reșița și *Apollo* din Bocșa Montană, a căror capacitate putea fi mărită vara, atunci când reprezentațiile cinematografice se derulau în aer liber.

Rolul cinematografelor în sfera de culturalizare și formare educativă a maselor s-a concretizat în special în rândul populației juvenile, ce adopta ca modele de conduită valențele comportamentale ale vedetelor marelui ecran.

ASPECTE PRIVIND DEZVOLTAREA MEȘTEȘUGURILOR ÎN JUDEȚUL CARAȘ (1944-1948)

Eusebiu Narai

Rezumat. În domeniul meșteșugurilor, strâns legate de dezvoltarea industriei, au fost semnalate probleme similare: lipsa materiilor prime; dificultățile înregistrate în dobândirea personalității juridice; fiscalitatea excesivă; uzura utilajului folosit; numărul redus de salariați; preocupările factorilor de decizie, centrali și locali, care s-au dovedit rupte de realitate; extinderea fenomenului de clandestinitate, determinat de greutățile inerente activității

meseriașilor; salarizarea insuficientă; implicarea factorului politic în activitate; obținerea – cu mari eforturi – a creditelor absolut necesare; nivelul scăzut al calificării profesionale, etc.

Sindicatul ce reprezenta interesele meseriașilor din județul Caraș s-au implicat în rezolvarea problemelor stringente cu care se confruntau atelierele meșteșugărești din zonă: materiile prime insuficiente; sistemul de impozitare, uneori inechitabil; uzura utilajului folosit, numărul redus de salariați; calificarea profesională necorespunzătoare, în unele cazuri ș.a.m.d. Totuși, sindicatele nu s-au limitat la încercările de soluționare a problemelor de ordin material, participând — în mod activ — la numeroase acțiuni cu caracter social-cultural.

Tendința de înregimentare a acestei categorii profesionale, cu o pondere numerică semnificativă în mediul urban, a reprezentat, de altfel, una din direcțiile principale de acțiune ale cabinetului Groza și, implicit, ale Partidului Comunist Român în perioada studiată.

Aprovizionarea meseriașilor cu materii prime și obținerea de credite în vederea desfășurării activității lor în condiții optime au stat permanent în atenția organismelor centrale și locale de reprezentare a intereselor meseriașilor. De multe ori, măsurile anunțate au rămas simple promisiuni, fiind afectată viața unui important segment al populației.

Combaterea fenomenului „muncii la negru” și perfecționarea calificării profesionale s-au numărat printre preocupările fundamentale ale autorităților centrale și locale, soluționarea favorabilă a acestor probleme determinând optimizarea activității meseriașilor. Meseriașii clandestini erau supravegheați îndeaproape și de reprezentanții sindicatelor de profil, iar predarea cotelor obligatorii de materiale către organele statului a devenit o condiție indispensabilă pentru desigilarea unor ateliere meșteșugărești închise la începutul anului 1948, sub diferite pretexte.

Programul de lucru, salarizarea, dreptul la zile libere și concedii, precum și stabilirea vârstei de pensionare au fost alte probleme care afectau – deopotrivă – pe meșteșugari și ucenici, de soluționarea lor depinzând menținerea atelierelor meșteșugărești tradiționale în anumite zone ale țării, inclusiv Banat.

Anul 1947 a fost marcat de multiple încercări privind degrevarea meseriașilor de plata unor taxe și impozite datorate statului, considerate inutile și chiar dăunătoare bunului mers al afacerilor, în luna iunie 1947 ministerul de resort elaborând noi dispoziții privind sistemul de impozitare al meseriașilor, în primul rând lăcătușii, tâmplarii și croitorii.

În cursul anului 1948 au fost aduse ample modificări sistemului de impozitare, care afectau – în egală măsură – toate categoriile de salariați de pe cuprinsul țării. Cele mai importante schimbări în această privință au fost: eşalonarea plății impozitelor pentru comercianții și meseriașii cu venituri impuse până la 500.000 lei, desființarea impozitului global, revizuirea impunerilor până la 500.000 lei și renunțarea la obligația de a ține registre comerciale pentru persoanele fizice cu un venit anual de maximum 300.000 lei. Clemența organelor fiscale era determinată și de posibilitățile reduse de plată ale meseriașilor, din lipsă de capital și de comenzi.

Acordarea de drepturi bănești și materiale meseriașilor și ucenicilor acestora s-a aflat permanent în atenția autorităților centrale și locale, fiind o măsură menită să suplinească veniturile provenite din salarii, de multe ori insuficiente pentru asigurarea unui trai decent.

CÂTEVA CAZURI DE „ABATERI DE LA MORALA PROLETARĂ” ALE MEMBRILOR PMR DIN BANAT, LA ÎNCEPUTURILE REGIMULUI COMUNIST (1948-1950)

Felician Velimirovici

Rezumat. În cadrul primei secțiuni a studiului de față, propun o interpretare a conceptului central al ideologiei comuniste în secolul al XX-lea, și anume, morala proletară, așa cum o astfel de noțiune poate fi înțeleasă prin studiul operelor marxist-leniniste clasice. Analiza se concentrează asupra principalelor diferențe dintre acest nou tip de cod moral și sistemul moral vechi, tradițional, despre care se credea că va fi condamnat de mersul victorios al Istoriei. Cea de a doua secțiune oferă o descriere empirică de cazuri și acte deviante față de moralitatea proletară, comise masiv de membrii obișnuiți ai partidului la începuturile regimului comunist în zona Banatului, așa cum rezultă din explorarea unui număr mare de documente de arhivă necercetate pînă acum. Concluzia autorului este că în primii ani ai puterii comuniste, la nivelul de bază oficialii Partidului Comunist au condamnat și sancționat în principal aceleași vechi greșeli și păcate și că acest concept al moralității proletare nu a fost decît o ficțiune ideologică.

SCRIITORII – SECURITATEA - PARTIDUL

Vasile Rămneanțu

Rezumat. Vara și toamna anului 1971 au adus schimbări majore în plan ideologic, cu repercusiuni negative asupra culturii românești. În luările sale de cuvânt, liderul PCR, Nicolae Ceaușescu cerea o literatură inspirată din realitățile socialiste, fiind împotriva influențelor burgheze, a mentalităților retrograde, pronunțându-se totodată pentru creșterea controlului partidului în domeniul cultural. Toate aceste decizii au fost luate înainte de vizita lui Nicolae Ceaușescu în China și Coreea de Nord și, potrivit liderului român, cele două călătorii i-au întărit convingerea că măsurile pe care le-a luat erau corecte din punct de vedere politic. Hotărârile luate ne arată că Nicolae Ceaușescu a rămas fidel dogmatismului în domeniul ideologic.

Și în județul Timiș, organele de securitatea au urmărit reacțiile scriitorilor față de noua politică culturală, informând conducerea Comitetului județean PCR în acest sens. Din documentele cercetate, reiese faptul că o bună parte din oamenii de litere au respins revenirea la „realismul socialist” în literatură, au refuzat să scrie o literatură comandată, fiind nemulțumiți și de întărirea controlului partidului în cultură, ca și de activitatea instituțiilor însărcinate cu cenzurarea operelor literare. Astfel de reacții au avut reputați scriitori ca Anghel Dumbrăveanu, Ovidiu Cotruș, Sorin Titel, Damian Ureche, Cornel Ungureanu, Andrei Ujică, Adriana Babeți etc.

De asemenea, a existat în rândul scriitorilor bănățeni o stare de nemulțumire legată de alocarea de spații tot mai mari în revista literar-culturală „Orizontul” evenimentelor politice. Din notele Securității rezultă faptul că poliția politică acorda o atenție sporită și creațiilor literare în curs de apariție, pentru a împiedica editarea celor pe care le considera că aveau un conținut tendențios din punct de vedere politic. Totodată erau urmărite relațiile dintre scriitorii români și cei străini, subliniindu-se că nu era respectată legea în această privință, precum și întăririle din cadrul cenaclurilor literare timișorene.

În centrul preocupărilor organelor de Securitate s-au aflat și scriitorii care au fost legionari, în ciuda faptului că trebuie, în opinia noastră, separată activitatea literară de cea politică.

Documentele cercetate evidențiază faptul că Securitatea era interesată, raportând conducerii Comitetului județean PCR și evenimentele minore din viața scriitorilor bănățeni, precum neînțelegerile dintre aceștia, aspecte din viața lor personală, reieșind astfel încă o dată

faptul că regimul politic comunist, prin instituțiile sale, urmărea să controleze întreaga societate românească.

VARIA

CONSIDERAȚII ASUPRA ICONOGRAFIEI FECIOAREI MARIA ÎN SCULPTURA BAROCĂ DIN TIMIȘOARA

Mihaela Vlăsceanu

Rezumat. Pornind de la descrierea principalelor tipuri iconografice ale Mariei: Maria Imaculata, Maria Victorioasă, Maria Intercesoare, studiul face o incursiune în domeniul sculpturii de for ce face trimitere la aceste ipostazieri catolice, într-o perioadă în care Banatul era o provincie de graniță a Imperiului Habsburgic. Conotațiile temelor sunt diferite de cele din centrul Europei din rațiuni ce țin de situația politică, de pildă una dintre cele mai abstracte teme din arta barocă, cea a Imaculatei concepții semnifică Victoria, ca și în mediul apusean, dar în acest caz, o victorie asupra forței otomane aflate în acest interval în recul teritorial. Maria intercesoare, un alt tip iconografic consacrat de arta barocă, se manifestă din plin în sculptura barocă din Timișoara, monumentul Sfintei Treimi din Piața Libertății făcând apel prin emfaza reprezentării la calitățile Mariei. Dintre reprezentările Mariei în acest plan urban al statuariei lipsesc cele ce o surprind ca Mater Dolorosa, nefiind identificate încă trimiteri la una dintre variantele temei: Pieta.

O INSCRIȚIE RUPESTRĂ FRAGMENTARĂ INEDITĂ PE VALEA RUDĂRIEI (COM. EFTIMIE MURGU, JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN)

Sorin-Marius Petrescu

Rezumat. Cu ocazia unor cercetări de teren efectuate în vara anului 2018 de-a lungul râului Rudăria (comuna Eftimie Murgu), în imediata apropiere a morii numite „Îndărătnica dintre râuri”, mai sus, a fost observat un fragment dintr-o lespede din piatră cu semne pe ea.

Pe ea, lespedeaua are săpat – stângaci, de către un cioplitor mai familiarizat cu dalta decât cu caligrafia (după părerea noastră) – un text cu litere cursive din care în prezent pot fi distinse doar cca.10 semne. Dintre acestea atrage atenția în zona centrală un semn înscris într-un cerc, de formă cvasitriunghiulară, putând fi interpretat în mai multe feluri, chiar și ca un cap foarte stilizat de animal privit din față, cu urechi (sau coarne) ce depășesc puțin circumferința cercului.

Credem că textul este realizat undeva în secolul al XIX-lea, cu caractere cursive chirilice, iar ca destinație, inscripția a putut fi folosită ca să marcheze o limită de hotar în amonte pentru păstorii din zonă, de unde o viitură a râului a adus-o până în zona unde se află astăzi în imediata vecinătate a morii.

ARCHAEOLOGY

ABIDING SPACES SELECTION AND ARRANGEMENT IN CAVES AND ABRIS IN THE BANAT

Sorin-Marius Petrescu

Abstract. Given their large chance of well results, three are the questions that stand out in the field of human abiding during the endokarst: A. criteria that made people chose in prehistory and not only the cave to live in for long; B. reasons that made that only a relative small number of caves present traces of human living in; C. inner arrangement of the abiding space.

Let's try to discuss them one by one.

A. From the very beginning I might say that only 136 caves from the 1252 that are classified in the Banat, register human abiding traces (up to the 19th century) so far. Only for 45 of them we have supplementary data on their entrance, the ones we are analyzing following their location.

By reviewing the caves with human abiding traces and data on the entrance orientation an interesting fact comes to bring out, at least: the prehistoric but also the historic people, contrary to some opinions, were not interested at any price to abide in caves with entrance directed to south and, by this, much more exposed to sun light and warm, but in caves with more important conditions to secure their living in.

B. None was to raise the question of the relative altitude of such kind of caves in relation with a stream/ river/ valley or a plateau, excepting for speaking tangentially about fishing, grazing or hunting and giving reasons for. In the case of caves I have analyzed, few are the ones located near a stream or even passed by a flow. The others are placed at different altitudes, some of them at high ones. Practically, people chose the caves that offered the best conditions both for living in and for granting secure for them and their cattle.

Once the coordinates of how the dwelling-cave was chosen and its altitude in connection with the thalweg of the nearest water source are known, the arrangement inside the endokarst space begins of a great importance.

C. The concrete data on the arrangement of the utile domestic space inner a cave are rather scanty in the Banat and we might speak about three categories for the present level of our research:

1). Wall-dwelling, delimited with artificial structures; 2) Screen-tent; and 3) Dwelling in abri.

The screen-tent was in our opinion the most used settlement by the small groups of hunters-reapers-sheep and goats breeders, as it was a relative simple and rapid arrangement, with small investment in working force and better living conditions. This type of arrangement should be taken for the most common and usual way to make shelters inside the caves, for a temporary abiding in or for hunting. But our greatest ill-luck and challenge too result from the difficulty to identify the remains of such arrangements as the conditions of visibility and stratigraphy in caves are not so good as in the case of the field sites. In fact, the human being took himself in prehistory for a part of the nature and used the caves like the other natural elements, for his unique purpose: surviving and progressing.

TECHNOLOGICAL EXPLOITATION OF *CERVUS ELAPHUS* ANTLER AT THE MESOLITHIC SITE OF OSTROVUL CORBULUI

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț, Clive Bonsall

Abstract. Excavations between 1973 and 1984 at an open-air site on the island of Ostrovul Corbului (Botul Cliuci) in the downstream area of the Iron Gates of the Danube revealed abundant remains of Mesolithic occupation. The investigations brought to light habitation structures (pithouses), hearths and burials, as well as rich lithic and osseous assemblages and faunal remains, ostensibly belonging to two stratigraphically distinct horizons.

This paper reviews previously published information on the artefacts made of red deer (*Cervus elaphus*) antler from the site and presents new data from a morphological and use-wear study of the assemblage, the aim of which was to establish whether there are any technological differences between the two alleged Mesolithic occupation horizons. The results are compared to those from other Mesolithic sites in the Iron Gates region.

At Ostrovul Corbului both shed antler and antler from hunted animals were used. The defining feature technologically is the use of volume blanks, with only a few artefacts involving longitudinal debitage. The typological range is limited with beveled tools („chisels”) predominant, reflecting a specialization on woodworking. Both products and sub-products of the manufacturing process are present in the assemblage, indicating *in situ* manufacturing of finished items. Comparison with other sites in the Iron Gates region points toward a fairly homogeneous Mesolithic antler industry, although there are some site-specific elements. Further research is needed to determine whether such variations reflect primarily economic or cultural factors.

SHORT CONSIDERATIONS ABOUT THE STARČEVO-CRIȘ FIGURINES FROM THE ȘOIMUȘ-TELEGHI ARCHAEOLOGICAL SITE, FEATURE 176A (HUNEDOARA COUNTY)

Ioan Alexandru Bărbat

Abstract. The present archaeological note aims to present the specific anthropomorphic and zoomorphic images during the early Neolithic age, found at Șoimuș-Teleghi site, Hunedoara County; the preventive archaeological survey, within the fall of 2011, was occasioned by A1 Deva-Orăștie highway construction. The archaeological objects we are focused on were identified in 176a, a deep settlement, with a relative chronology on the basis of ceramics shape and ornaments belonging to IC/IIA and IIA – according to G. Lazarovici's chronologic system for Starčevo-Criș cultural complex.

In spite of their poor preservation, given their style and especially the way they were manufactured, they easily show a special category of objects in direct opposition to the rest of ceramics in the same early Neolithic settlement. Following the features relative to human physiognomy, we succeeded to identify a female anthropomorphic figurine in a sitting position, her bosom represented, but without her head, formerly disjoined. A second figurine, a female too possibly, is integrally disputable given its fragmentary shape and also the morphology of the preserved fragments. The last object totally preserved even bearing the

stamp of time, is a zoomorphic figurine; according to the way the features are represented – horns, the four legs, and tail –, the figurine might belong to ruminants' representations.

Even if the set of these ceramic objects is a limited one and not very well preserved somehow, we might conclude that the anthropomorphic and zoomorphic representations we discovered in the 176a settlement at Șoimuș-*Telegghi*, during the fall of 2011, make perfectly part and parcel of the early Neolithic artistic canons specific to anthropomorphic and zoomorphic figurines, in the Near East and south-eastern Europe, at the middle/end of the 7th millennium BC and the beginning of the 6th millennium BC.

We wish also to emphasize that all the above presented artifacts are probably representative for a sequence of spiritual life of the first agro-pastoral communities during the old Neolithic age in the south-west side of Transylvania, eight millennium ago about.

ANIMAL HUSBANDRY OF THE LATE NEOLITHIC SITE (VINČA C1-C2) AT UIVAR, TIMIȘ COUNTY

Georgeta El Susi

Abstract. The article puts forward the results of the analysis of 5,368 animal bones from Vinča C (trenches I-III) edifices at Uivar, Timiș County. Of those, 3,210 fragments were gathered from the Vinča C1 levels and 2,158 fragments from the Vinča C2 ones. In order to define the main characteristics of the late Neolithic husbandry, the outcomes have been compared to those of the Szakálhat dwelling in the site. All around, the economy of the Szakálhat communities was focused on cattle raising (42.46%), with a diminished contribution of other mammals (about 13%). Hunting is quoted with 30.3%. In the following levels, the share increases to 37.8%, reaching 46.7% in the Vinča C2 levels. In case of domestic taxa, the further variations have been noted: cattle reach the maximum in the Szakálhat habitation (42.46%), diminishing to 21% in the Vinča C levels. The proportion of domestic swine slightly varies. Most likely the environments, unaltered along the three cultural phases are supposed. Instead, the rate of small ruminants has some less significant fluctuations. Thus they record 13.7% in Vinča B2, increasing to 21.2% in Vinča C1, diminishing to 16.6% in Vinča C2. Probably there were density changes that would reflected some episodes of spreading/ reducing of pastures, associated with a field deforestation. The fact is also confirmed by the oscillation of the roe deer rate as follows: 5.37% in Vinča B2, 12.25% in Vinča C1 and 11% until the end of the Vincian habitation. In the same vein, the red deer rate is only 10.2% in Vinča B2, slightly increasing to 13.8% during Vinča C1, then reaching 22% towards the end of the Neolithic site. The heightening of the hunting, particularly that of red deer could suggest a cooling, accompanied by an extension of the wooded area towards the end of the Vinča C2 settlement. The percentage of the wild boar is around 10% all through the Neolithic settlement; likely the wet environment and the specific vegetation along the watercourses portrayed the site's surroundings during its function. Accordingly, a series of wildlife elements such as otter, beaver lived along the water streams, covered with a soft tree vegetation composed of oak, ash, elm, alder, poplar and willow. Those plain forests were also suitable for the boar and pig. Considering the faunal composition and rates of the species, the paleobotanical data from Uivar were confirmed.

BUREBISTA AT THE BANAT'S DANUBE. ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL DATA REGARDING THE EVOLUTION OF SETTLEMENTS IN THE IRON GATES REGION IN THE 1ST CENTURY BC

Aurel Rustoiu, Iosif Vasile Ferencz

Abstract. The first king of the Dacians (and of the Getae) mentioned in ancient written sources was Burebista (but also spelled Boerebistas, Byrebistas, Burvista etc). The chronology and the deeds of the Dacian king are still subject of controversy. The military campaigns carried out to the west, against the Boii and the Taurisci, the plundering expeditions in Macedonia and Illyria, as well as the military operations carried out on the Black Sea coast allowed, in a quite short period of time, the establishment of a realm which was wide enough to impress some of the ancient writers.

The aim of this article is to analyse the archaeological and historical data regarding the evolution of Dacian settlements from the Iron Gates region in the context of Burebista's military campaigns in Thrace, Macedonia and Illyria. Taking into consideration a series of data of historical geography provided by Strabo, it could be concluded that the military events must have happened on the Banat's Danube or in its vicinity. The question is whether Burebista's campaign to the south also leaved archaeological evidence in the region in question.

The appearance of Dacian settlements and fortresses in the Iron Gates region (Liubcova-Stenca, Pescari-Culă, Divici-Grad and Socol-Palanački breg, as well as Orešac-Židovar) at the end of the 2nd century BC was part of the social and cultural evolution of the communities from the entire Dacian territory during the LT D1. Their destruction and subsequent rebuilding around the middle of the 1st century BC, during Burebista's reign, reflect the orientation of local elites controlling the region in question towards the social and cultural models promoted by the Dacian kings and their close followers. This orientation is demonstrated by the appearance of dry stone structures (precinct walls and rectangular towers) made of local stone which imitated the monumental ones built in the Greek technique in the area of the kingdom's capital in the Orăștie Mountains. Another relevant phenomenon is the changing of the style of bodily ornamentation which included different elements (jewellery and costume accessories made of silver and bronze) which were similar to the ones from the kingdom's territory.

STONE AND CLAY MISSILES IN THE ROMAN CAMPS AT VĂRĂDIA, CARAȘ-SEVERIN COUNTY

Flavius Petru Bozu

Abstract. The archeological investigations in the two Roman fortifications located within the precincts of the village of Vărădia lead to an important number of stone and burnt clay missiles discovering. The stone missiles were found in the padding of the defensive ditch of the earth camp on the Chiliz Hill. Strategically placed since the first war with the Dacians, in 101–102 AD, at over 170 m high, that Roman camp controlled both the whole valley of the Caraș River along the erosive tectonic depression of Oravița in the shape of a gulf, and the approaches toward and from Anina, Semenici, Dognecea, and Locva Mountains and the Danube too. The presence of those missiles in the defensive gorge, as some of them show traces of a second burning, might be tied to the camp abandoning through setting it on fire at

the moment the stone Roman camp at Pustă-Rovină was set already in work, during the post Trajan era. The clay missiles we have found in the Roman camp at Pustă-Rovină might be generically classified according to the three types Völling proposed: round, biconical and ellipsoidal in shape.

The geographic conditions of the Vărădia Roman camps location asked the presence of I *Videlicorum* cohort that strategically and tactically had to face a possible Iazyges' attack at the south-west border of Trajan Dacia, between 102 and 106; it was what happened after Emperor Trajan death and during the first years of Hadrian's rule.

BRICK WORKSHOPS FROM THE CANABAE OF APULUM

Doina Benea

Abstract. For Dacia a distinctive feature was created in the military brick workshops, especially those of Legio XIII Gemina, known throughout the stamps inlaid on the building material with the name of the legion or by disposing an anthroponym side by side the legion denomination. One may notice a first category of legion stamped bricks where the name appears (LEG XIII, LEG XIII G, LEG XIII GEM, LEG. XIII.GE associated or not with imperial epithets like P(ia).F(idelis), granted apparently by Antoninus Pius, or by using the imperial name of ANT(onianiana) issued by emperors Caracalla or Septimius Severus).

The second category of stamps associates the name of Legio XIII Gemina with some anthroponyms, names that in time raised lots of discussions in the bibliography of the subject matter. In case of Dacia province, the stamps of Legio XIII Gemina the most majority of them, with only one exception, bear the anthroponym disposed inside the same cartouch with the abbreviation of the legion name. As it had been already remarked in several occasions, these names appear simple under the cognomen (Cup(itius), Hera(cles?) etc.), or under names formed out of gentilicium and one praenomen (Fl. Marinus, Fl. Vitalis, Iul. Deiota (rus), Iul. Iulianus etc.) or, seldom as tria nomina (L. Auri. Secundus P. Cl. D (?) etc.).

Furthermore, the conclusion that arises states that the figlinae from the canabae were under Legio XIII Gemina control, not those from the private media of the ancient town, inexplicable by the nature itself of economical relations of the two entities: the army and the inhabitants dependent by their own existence to the canabae. The area of products distribution these officina had, in permanent economical contact with Legio XIII Gemina, involved Dacia Superior area, and was present not only in the civil environment, but also the military one corresponding to auxilliar troupes found in the province. This underlines a phenomenon that occurred only in Dacia, understudied that is able to reveal in the future many outcomes.

SOCIAL STRUCTURE AND FUNERAL BEHAVIOR IN THE TOWNS OF ROMAN DACIA (I) ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Atalia Onițiu, Simona Regep

Abstract. Preponderantly the research concerning the population in Roman Dacia is founded on the analysis of the epigraphic material (inscriptions); it was in a large measure published, known and analyzed for about half a century in the literature of the field. Despite such a fact, information on the population there is not by far complete and exhaustive. This is

the reason that makes the analysis and re-interpretation of the epigraphic material necessary by the means of the social sciences (sociology, anthropology, and social history); new data concerning the social structure, relations between the various social categories or the familial and inter-ethnic relations might be brought into relief by this. The present approach aims to a deep analyzing by the means of social sciences of epigraphic material from the towns in Roman Dacia; as a first case study, the author insists upon the funeral inscriptions in Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, attempting to identify whether a standard way existed or not, namely a pattern of the epigraphic behavior belonging to different social categories in the area of the old capital of the province of Dacia. The analysis aims to identify the features of the commemorative culture in the case of any social categories (from decurions, liberti and augustales, slaves, soldiers and veterans to those ones belonging possibly to the middle class at that time), or social-professional categories (members of the *praefectus collegii fabrum*); the study points out the relation between inscription and the social state of the deceased/ dedicant, relations between them, the text structure, decoration, representative images eventually, that come to make complete the epitaph. The study concerning the inscriptions points out the institution of family and obligation to commemorate the defunct persons as the main important aspects and the main reasons that underlie the funeral monuments building.

ROMAN AGE ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES FROM RAMNA (CARAȘ-SEVERIN COUNTY) AND THE FIRST SCIENTIFIC COLLABORATION BETWEEN THE BANAT MUSEUMS IN TIMIȘOARA AND REȘIȚA

Călin Timoc

Abstract. The territory of the Ramna, in Caraș-Severin County is well known in the literature of the archaeological heritage it hosts, many discoveries being signaled more as a result of the fieldwalking or accidental digging. Acad. prof. dr. Constantin Daicoviciu, from Cluj has pushed the research of the area foreword, forcing them to collaborate for the interest of the research, the Banat Museum from Timișoara and the new born City Museum from Reșița. Durring the years 1959-1962 in this part of Banat the cooperation team started to excavate in diffrent spots between Berzovia and Ramna several roman age constructions, from the beginning of 2nd century AD. Unfortunately the excavations remain until yet unpublished, and just today, we know more about the findings. The Soul of this excavations was the geography teacher Octavian Răuț, the first Director of the museum from Reșița.

By Ramna we are sure now that by „Odu Verde” spot, was in ancient times a big Ceramic Production Center with more than 4 kilns and in medieval period a necropolis there. By “Beran” another interesting spot, south from the village are the ruin of some construction that could be: a *villa rustica* or a *statio/ mansio*. Sadlyno research has been finished and published.

This article wants to be a restoration of the primary information about these archaeological researches with valuable discoveries, but still unpublished and of course to present the evolution of the cooperation between researchers from Timișoara and Reșița.

ROMAN PADLOCKS FROM THE COLLECTIONS OF THE HIGHLAND BANAT MUSEUM FROM REȘIȚA

Ana Cristina Hamat

Abstract. In the collections of the Banat Highland Museum from Reșița, among other artifacts dated in the roman period we have also five objects whose functionality has not yet been fully clarified. So, in this article we would like to present and discuss three fragmentary roman padlocks and two fragmentary chains belonging also to a padlock. They have all been found in the roman *quadriburgium* from Gornea-Căunița de Jos and dated in the IVth century AD. Been discovered in the late roman fortifications, all five of them are linked with the military activity and we can presume that they have been used for securing money, equipment or even to restraint someone.

TWO BRONZE *SPATHA* SCABBARDS DISCOVERED IN DROBETA

Paul Grigore Dinulescu

Abstract. The collection of the Iron Gate Region Museum include also, among many artefacts that illustrate the rich and intense roman life in Drobeta, two bronze *spatha* scabbards. The two artifacts were discovered at Drobeta in 1962, based on the information from the inventory register, but without specifying the exact place of discovery.

SOME CONSIDERATIONS REGARDING CERAMIC PRODUCTION IN THE LATE ROMAN PERIOD IN SOUTH-WEST OF DACIA

Mariana Balaci Crînguș

Abstract. An important aspect of the economic life is craftsmanship production. For the southwest space of Dacia, we intend to bring into question the ceramic production from the second half of the 3rd century to the first half of the 4th century when many important political and military changes take place in this area and with a series of consequences for the human community. In this area, the ceramic production is certified by the archaeological researches in 6 settlements (Arad-Ceala, Dragasina, Freidorf, Mehadia, Tibiscum, Grădinari). Mostly, we consider that the ceramic production was intended to cover the local needs, without being able to say that in these kilns the ceramic was burnt to be used to be sold on great distances (perhaps Grădinari), this fact is supported by the small number of kilns identified up to now in a single settlement. However, we can not lose sight of the fact that the workshops from Mehadia and Grădinari also came as a response to the needs of several communities at a certain distance from the central place of ceramics production. About what exactly is the distribution area of these ceramics workshops, we can not pronounced yet.

SAXES DISCOVERED IN THE AVAR GRAVES FROM TRANSYLVANIA AND THE ROMANIAN BANAT

Călin Cosma

Abstract. The objects were discovered one in the cemetery at Șpălnaca/ Șugud (Transylvania) and the other at Timișoara/ Mодоș Bridge (Romanian Banat) (Map 1). Both artefacts have been identified in the professional papers as daggers, when, in fact, they are saxes. Both saxes have been found inside graves of Avar men. The grave from Șpălnaca/ Șugud which contained the sax is dated from the end of the Middle Avar period (680-710/720), whereas the other from Timișoara/ Mодоș Bridge is dated from the second part of the Late Avar period (760-810/830).

The two saxes can be recognized as the first (I) Csiki, defined for the finds discovered in the Avar cemeteries from the Carpathian basin. The occurrence of the two saxes in the Avar graves from the Transylvanian plateau and the Romanian Banat widens the geographic area where the saxes are known to have been used by the Avars, including the eastern Carpathian basin. However, they are only a few compared to the total number of Avar graves from Western Romania, thus indicating that the sax wasn't a weapon employed on a large scale by the Avar warriors that entered this area. The saxes from Șpălnaca/ Șugud and Timișoara/ Mодоș Bridge were probably used as weapons. At the same time, it is possible that they were only ceremonial weapons.

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE OF CORNEȘTI, TIMIS COUNTY

Alexandru Szentmiklosi

Abstract. The field research carried out south of the Cornești-*Iarcuri* fortification, on the terraces bordering the Valea Viilor (Vineyards Valley) and in the North part of the village, revealed the presence of four new archaeological sites, namely Cornești-*Dealul Mare* (site no. 1), Cornești-*Grădina casei Micula* (site no. 2), Cornești-*Drumul Muraniului* (site no. 4) and Cornești-*Cimitirul ortodox* (site no. 5). The archaeological artefacts discovered in these archaeological sites indicate a long habitation of then region, from the Neolithic period, Bronze Age, Late Middle Ages and the modern period.

Along with these archaeological sites, the field survey carried out inside of Cornești village (on house plot no. 210a, respectively, site 3) indicated the eastward extension of the *Iugosloveni* archaeological site to the edge of the western terrace of the Lacul Pârâului. The two archaeological surveys and the magnetic prospection indicated a succession of historical dwellings. The *Iugosloveni* site is known in the archaeological literature, but without a clear illustration of the stratigraphic situation. As a novelty, the identification of some settlements that can be framed in the 10th-11th centuries and in the 12th-13th centuries, indicate a much longer residence of these terraces. Undoubtedly, the first documentary attestation of Cornești is much later than the beginnings of dwelling this area during the Middle Ages.

The field survey carried out in the area of the orthodox cemetery (Cornești-*Cimitirul ortodox*) was completed by the magnetic prospection and the LiDAR scan. The corroboration of the information shows that the earth rammed rampart of the Enclosure IV of the Cornești-*Iarcuri* was the northern limit of the village. Most likely, the defensive ditch of the rampart was an argument in setting the northern limits of the village, at the end of the 18th-19th

centuries. At the same time, the tracking of the Enclosure IV rampart duct on the eastern terrace of the Pistruia Valley shows a major deviation to the interior of the Enclosure IV duct. The deviation interrupted the continuity of the Enclosure IV on the western terrace of the Pistruia Valley. The connection of the two segments of the Enclosure IV's rampart cannot be seen anymore because of the clay exploitation made in the 2nd half of the XX century. Today the exploitation pits are used as fishing ponds. Unfortunately, these destroyed the archaeological context that might have explained whether it was a design/ construction error of the Enclosure IV, or perhaps, in this valley, there was one of the major gates of access to Enclosure III.

Last but not least, the field survey inside the orthodox cemetery identified a series of old graves. Among these graves, one of them is isolated but imposing. In this grave was buried the archpriest Pavel Lăzărescu (1796-1853).

FIELD SURVEYS AT RĂCĂȘDIA (CARAȘ-SEVERIN COUNTY) (I)

Constantin Adrian Boia

Abstract. The field surveys we did within Răcășdia cadastral area aimed to discover new sites, in addition to the ones that are already included in the National Archaeological Record Database. There are lots reasons to grant the importance of their identification: new real developing, historical local geography reconstitution, etc. The surveys above come to join the ones at Igrîș and Moșnița Veche (Timiș County), Lipova Hills (counties of Timiș and Arad), and the Ciclova Valley (Caraș-Severin County).

We did those surveys in 2014–2015, with 25 new sites identifying and their record sending to the National Institute of Heritage (INP) to be recorded in the National Archaeological Record Database.

The archaeological remains (ceramics, volcanic tuff, iron scoria and iron loops or grinding mills) belong to various historical ages, namely: Bronze Era, Iron Era, the 2nd-3rd centuries AD, the Early Middle Ages, Mid Middle Ages and Late Middle Ages, and also to the Modern Era).

The largest number of those sites is located on some terraces of the rivers of Ciclova, Răcășdiuța, and Mercina, indicating the favorite setting places on plan or low lands nearby some active flows.

I believe that is very important to record all the archaeological fields and such a program must be develop in our country in order to really know the archaeological sites location, and to select after the sites worthy of systematically investigation according to the limited funds we have for. By this the authorities would also have new instruments to fight against the users of detectors – who won't have any excuse if ignoring the location of archaeological sites.

THE FIRST DENDROARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS ON THE FORTIFICATION OF TIMIȘOARA IN THE 18TH CENTURY

Patrick Chiroiu, Alexandru Szentmiklosi, Adrian C. Ardelean, Andrei Bălărie

Abstract. With real estate development and extensive work on transport, water and canal infrastructure, Timișoara had the chance to recover some of the historical information destroyed in the 19th-20th centuries, along with the modernization and development of the city. The rescue archaeological excavations carried out during these works have brought, for the first time, information about Palanca Mare (one of the two outer suburbs of medieval Timișoara) and about the system of building the 18th century fortification of Timișoara.

As a result of the construction of the City Business Center (CBC) building complex in the “Timisoara 700” Square area, as well as the underground parking in the northern part of the CBC complex, the foundations of the fortifications of the 18th century of Timisoara were uncovered. These foundations were identified as the counterscarp no. I (fortification wall and counterscarp). On the occasion of the construction of building D of the CBC complex, during the period April-June 2011, the National Museum of Banat carried out a rescue archaeological excavation. The main objective of this archaeological excavation was to collect the scientific information regarding the construction techniques of the fortification from the area affected by the investment. In this research, part of the southern side of the counterscarp (with six abutments) was unveiled, as well as a short segment of the counter-guard escarpment. To the west of the counterscarp, in the immediate vicinity of the counterscarp, a fountain with the excavated walls armed with wooden planks was discovered. In the well filling were discovered archaeological materials from the Ottoman period (17th-18th centuries).

During the archaeological excavation, wood samples were collected, both from the wood substructure of the fortification and from the Ottoman period fountain. The objective of these sampling was the dendroarcheological dating of the samples taken from the wooden substructure of the counterscarp and the counterguards, respectively from the wooden structure of the Ottoman period fountain. 23 floating chronologies were obtained, of which 13 could be successfully interlinked with the reference chronology. The samples taken from the beams that formed the wood substructure of the brick foundation of the fortification, rectangular in section, were dated between 1739 and 1741. The samples taken from the posts that supported the transverse beams of the wooden substructure, circular in section, were dated between 1750 and 1756.

The best preserved sample of wood taken from the wood substructure of the bastion fortification of the 18th century formed the last annual ring in 1756. This date is a *post quem* argument, indicating that the works of construction of the counterscarp and counterguard no. I were started after 1756.

Regarding the Ottoman fountain, the analysis of one of the sampling samples shows that the last ring of the tree dates back to 1699. This dating, in combination with the archaeological materials discovered in the fountain and the stratigraphic context, indicates that the fountain was excavated after 1699 and functioned in the first half of the 18th century. When the most advanced line of stellar fortification were erected (the counterscarp and the Counterguard no. I), the ottoman period fountain was no longer functional.

HISTORY

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF A LOST SETTLEMENT:

MEZŐSOMLYÓ/ ŞUMIG

Zoltán Iusztin

Abstract. The reconstruction of evolution of the old disappeared settlements, requires the application of interdisciplinary methods. On the other hand, the collaboration between

humanistic and natural disciplines is necessary. In the context of few testimonies, the unwritten sources remain the only that facilitate the reconstruction of history, but insofar as the two types of sources can be used concurrently, complementing each other, the image obtained becomes clearer. If we have written information for some medieval settlements, most of them remain anonymous, so only their material remains can bring their in attention of the history. A lucky case is the one of *Mezősomlyó* city, now disappeared, which is remembered by medieval documents. Apart from these sources, we also benefit from toponymic testimonies and, of course, material remains. Thus it is possible to reconstruct its evolution, which must be completed by archaeological research.

IN SEDES JUDICIARIA (II). WOMEN IN THE MEDIEVAL BANAT BEFORE THE COURT OF ROYAL CURIA. LAWSUITS

Ligia Boldea

Abstract. I have tried to analyze a series of general aspects of interaction of the women with the central and local judiciary milieu during the Angevins and Sigismund of Luxemburg rule in the Hungarian kingdom; it was the subject of the first part of my research relative to noble women in the medieval Banat, I published the late year. If the previous research broached the social-juridical statute of those ladies involved in lawsuits, the role they played in (accusers or accused persons), the way they presented or were represented before the courts and the costs the lawsuits obliged them to pay for, I try now to analyze the various species the noble ladies were involved in. The complexity of the subjects I had met during my research obliged me to approach for the present study only the species submitted to the central sedria, to the courts of the royal Curia, due to their gravity. The reference materials I have used point out an interesting, active and combative side of the female existence deprived otherwise of a significant exposition within a society copiously dominated by the male existence. I won't pretend to have made an exhaustive research, but the cases I met, the economic and social or juridical problems, the way those ladies tackled or solved the problems offer the opportunity to step forward inside the feminine universe at that time, with satisfactory results. So, some of the commonplaces which isolated the women in the Middle Ages in the restrained circle of her family seem not to integrally superpose the realities of that era. In spite of the references limited content following the time patterns and the necessity of a rigorous expression of a juridical action, the details resulted from the particularities of many species let us find out a series of interesting aspects of the problems the noble ladies had to confront, and it is worth pointing them out. The details outline together I hope a more lively and varied image on the role the woman played both within her family and the social milieu, without forced generalization and always keeping within the bounds, naturally. Another notice must be added to: given the type of the preserved acts, the documents content differ from case to case; it is the reason of operating with detailed data in certain cases, whiles in other cases I have at my disposal only summary ones on some judiciary actions.

THE VICEBAN, THE NOBLE JUDGES AND "THE TRAITOR" (THE BIOGRAPHIES OF THE OSZLÁRI AND THE PORAZFALVI FAMILIES)

Elek Szaszko

Abstract. The present study presents the biographies of two nobiliary families of a local importance, who lived in the medieval area of Temesköz (Între Timișuri/ Between the two Timiș rivers): the Oszális (also called the Pelbárthidas) and the Porazfalvis. Apart from the traditional data concerning their familial history, as for instance, their genealogy trees redrawing and their land possessions, we have been lucky to extend our research to a socio-historic level. Careers (functions they had, services within the families for instance) and the wedding models of the four most important members of the two families – Laurențiu and Paul of Oszlár, Marcu and Nicolae of Porazfalva – show the different horizons of the do-called mid-nobility the two families belonged to. Taking into account the political aspect of the Oszlár's biography, extra details on the events in the area in 1403 might be added to these horizons.

THE AFTERMATH OF A VICTORY: AN EPISODE OF STEPHEN THE GREAT'S DIPLOMACY AFTER THE BATTLE OF VASLUI (10 JANUARY 1475)

Ovidiu Cristea

Abstract. The paper focuses on *credibility* - a rather neglected aspect of the diplomatic contacts between Moldavia and the Western powers in 1475–1476. In the aftermath of the Battle of Vaslui (January 10, 1475), Stephen the Great sent a letter to all the Christian princes to announce his success and to request help for the war against the infidels. Right around that time, the Moldavian lord established the first diplomatic contacts with the Venetian Republic and the papacy using as messengers two foreigners: the Venetian Paul Ognibene and the Hungarian Nicholas Ujlaki. The choice was more the consequence of the Western lack of knowledge about Moldavia at that moment than a lack of diplomatic personnel at the Moldavian court. It seems Stephen the Great was aware that a Moldavian boyar might have raised suspicions in Venice or Rome, so he employed a Venetian subject to send the message about the victory and to affirm his determination to pursue the fight against the Ottomans.

VIGESIMA AGNORUM ET DECIMA PORCORUM. WALLACHIAN PASTORAL REVENUES IN POLAND IN THE 15TH AND 16TH CENTURY

Grzegorz Jawor

Abstract. The purpose of the present article is the analysis of pastoral obligations of population from the settlements founded on the Wallachian law who lived in the territories of Poland in the 15th and 16th centuries. On the basis of a comprehensive research carried out on both published and manuscript sources, helpful data was collected in order to answer a few key questions regarding the identification of this topic. The problem of the genesis of the analysed revenues in kind will be consequently approached. Was the method of their collection established already in Poland or was it transplanted to Poland by the Wallachian immigrants arriving from the areas of Moldova and Transylvania? It will be equally important to attempt their systematisation, to characterise individual obligations for the benefit of the owners of villages as well as to present some of the logistic aspects related to their

acquisition. In this context one should be tempted to describe some of the obligations, typical for the Wallachian villages, which were fulfilled by their population and referred to as the police-fiscal duties. It is also worth to attempt the identification of reasons which caused these forms, already rather archaic in the realities of the 16th century Poland, to last and undergo only limited transformations due to the pressure from the money-goods economy.

REFERENCES ON CARANSEBEŞ TRADE IN THE 16TH CENTURY

Adrian Magina

Abstract. Given its geographic position the town of Caransebeş was a focal point between the Transylvanian territories and the Balkans. Located in the Timiş River corridor, one of the relative important commercial routes, the town began the main administrative and economic center in the Banat after the low part of the province had been occupied by the Ottomans in the second half of the 16th century. A series of documents concerning the role that Caransebeş played in trading with the Balkans, the Greek merchants' statute and their involving in the trade with Transylvania are preserved in the National Archive – Sibiu Office. These references weren't edited so far although they were known from about 50 years and used in a study relative to Caransebeş commercial activity, published in 1971. By integrally publishing these documents we attempted both to turn them to account and re-bring up-to-date a subject less touched in the last decades by the historiography in the Banat.

CIRCUMSTANCES OF THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA AND PRINCELY COURT BUILDING THE FIRST DECADE OF DEVELOPMENT (1541–1551)

Anton Dörner

Abstract. Whole generations of historians concerned with the Principality of Transylvania building, but the princely court genesis and development in the 16th century tickled much less their fancy. An important reason probably for such an omission results from the Court of Alba archives destroying at the end of the 17th century, by the Habsburgs. To reconstitute that time means to use nowadays only other sources of reference, chronicles or memoirs belonging to people who lived around the prince. Whiles the institutional structure of the principality was a more difficult process and took more years, the princely Court was already set up at that time as a reminiscence of Buda Court, consisting in Polish and Italian courtiers or Magyar ones, of Hungarian origin. Extremely difficult was for the Transylvanian nobles to step into the private environment of Queen Isabella and her son.

FAMILY OF TIVADAR OF CARANSEBEŞ IN THE 16TH–17TH CENTURIES

Dragoş Lucian Țigău

Abstract. The family of Tivadar of Caransebeş was documentary recorded in the beginning of the 16th century. We are allowed to reconstitute the main aspects of that family's

life on the account of the preserved testimonies: onomastic, succession of generations, relationship, wealth and functions, cultural level and mentalities. That family lived and integrated in a preponderant Romanian milieu.

23 individuals (3 women among) are recorded up to 1700, in seven-eight generations. Their life is unequally documentary enlightened, so that only for 16 individuals we might prove at least one kind of relationship.

Their real consists in possessions, plots of land, houses and vineyards in the counties of Severin and Timiș, in the town of Caransebeș or in vicinity of it. The possessions in Timiș County were occupied by the Ottomans in 1522 and temporary recuperated during the campaign of 1595-1596. The family was deprived of all proprieties in the Banat after the Ottoman conquest in 1658. There were numerous disputes on the family's lands, the long conflict between Grigore Tivadar and the family of Fiat concerning the possession of Brebu being the most manifest.

For the social ascension, different members of the family acceded to dignities in Caransebeș (castellan), and in Severin County (count, vice-count, or assessor). The records related to the family of Tivadar's presence in the Banat ends with 1700.

NUPTIALIA FESTA AGEBANTUR: WEDDING INVITATIONS, A PRIMARY SOURCE FOR SOCIAL HISTORY IN PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA

Livia Magina

Abstract. Among the rites of passage, wedding is an event that takes place consciously. In Principality of Transylvania, the wedding is still an arranged event so that the future partners are part of a social and financial mechanism. However, the wedding was a reason for joy and the event had been announced and celebrated publicly in terms of rank. For the event, both weddings and splices, the guests were announced through invitations. As a private document, written in private purposes, the wedding invitation can be a source for social history in general and for the history of marriage particularly. The analysis of a sample of over 100 wedding invitations offers an unique opportunity to highlight new issues of private life.

THE EVOLUTION OF THE CAPTAIN GENERAL OFFICE IN THE TRANSYLVANIAN ARMY DURING THE END OF THE 16TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Florin Nicolae Ardelean

Abstract. At the end of the 16th century and during the first half of the 17th century the office of captain general maintained its position at the top of the Transylvanian military hierarchy. It was still regarded as a temporary military office, given to trustworthy nobles, during major military campaigns. Nevertheless, the new political and military context, determined some changes in the status of this leading position in the hierarchy of the Transylvanian army.

Historical sources from this period offer us new data about the attributions of Transylvanian captain generals. Offering exemption from military obligations, the internal

organization of the army, elaboration and enforcement of military regulations are some of duties performed by the captain generals during this period. As I have mentioned above, the captain general was considered a temporary military position but, during the reign of Prince Gheorghe Rákóczi I, Sigismund Kornis held this office several times for long periods. The appointment of two captain generals is exceptional (Székely and Csáky during the battle of Guruslău, Kornis and Bornemisza in 1642 and 1644). During periods of political crisis the authority of the captain general was greatly increased (it was the case of Csáky, Gyulaffi and Sigismund Rákóczi).

The careers of the eight captain generals analyzed in this article share many similarities. Seven captain generals are representatives of the nobility while only one of them comes from the Szekler seats, Moise Székely. All the seven noble captain generals have origins outside the former Transylvanian voivodeship (Csáky – Bihor, Gyulaffi – Transdanubia, Sigismund Rákóczi – Borsod, Sennyei – Vas, Zólyomi – Bihor, Kornis – Abauj, Bornemisza - Bihor). Confession was not an obstacle for those pursuing a military career. Five of the captain generals were calvinists, one unitarian and two were catholics. For most cases (six out of eight) the title of captain general was the highest point in their career. Only Székely and Sigismund Rákóczi were elected Prince of Transylvania. Before reaching the highest position in the military hierarchy most personalities held offices of fortress captain or count (*comes*).

THE DEMILIARIZATION REFORM WITHIN THE HABSBURG ADMINISTRATION IN TIMIȘOARA AND THE INVOLVEMENT OF THE COURT COMMISSIONER IGNATZ KEMPF VON ANGRET IN THE PERSONNEL MANAGEMENT IN BANAT (1751-1753)

Vasile Ionuț Roma

Abstract. The present study is a result of FWF project developed in 2015 by a research team at *Karl-Franzens University* Graz, the author of this work being a member of it. Prof. Dr.h.c.Dr. phil. Harald Heppner is the coordinator of the project.

By valorizing taxonomical records, statutes, reports, letters, notices, decrees, contracts, and registers, etc. found in the archives in Vienna, Budapest and Timișoara, but also, schematics, registration certificates and articles in the press at that time, the work offers a picture of the personnel management from the beginning of the demilitarization reform within the administration council (September 1751) until the end of Ignatz Kempf von Angret's mission in Banat (May 1754).

Once presented the context of Ignaz Kempf of Angret's professional development. Our work focuses on Ignaz Kempf von Angret's career, on the changes within the Habsburg administration council in Timisoara within the administration reform of 1751 and on the context in which Kempf von Angret and his commission were sent from Vienna to Banat in order to complete the started reform. Kempf von Angrets's mission was to control and to reorganize the local staff, to take over the chair from the administration's president, Franz Anton Leopold von Engelshofen and to prepare the coming of the first civil president, Francesco de Paula Ramond de Villana-Perlas et Rialpo. He had also the mission to install him; he also had to reduce the effectives of the county millition and organize the border posts, set subsidizing rules and allocate dwellings to the staff.

A COMMERCIAL ATTEMPT OF “TIMIȘOARA AND TRIESTE TRADE IMPERIAL-ROYAL PRIVILEGED COMPANY” IN TRANSYLVANIA (1767–1768)

Costin Feneșan

Abstract. Once the Banat passing under the Hapsburg domination (1716) and the region organizing as a direct domain of the Imperial Crown and Chamber, the economic and commercial development of the new imperial province stood under the mercantilist precepts that were the state policy at that time. The economists in Vienna had the trade active balance and the protectionist monetary policy among their main objectives. Within such a direction, the Banat had to become an important provider of natural products to be exported (cattle, grains, and honey, wax, leather, and tobacco especially), and an outlet for the manufactured products in the hereditary countries, and a area of conveying in transit of the products in the Monarchy towards the Ottoman Empire and the ports at the Adriatic Sea (the so-called Austrian seaside), on the other hand. It was the frame to build in Timișoara – with the state support in the most cases – more trade companies: *Cattle Trade Society/ Societatea prediilor* (1720), *The German Trade Society* (1723), *The Rascian/ Greek Trade Company* (1725). Those companies disappeared in the context of the Austrian-Ottoman War, 1737–1739, only *The Rascian/ Greek Trade Company* being resuscitated in 1744.

The grave consequences of the seven years war made the authorities in Vienna find a way to revigorate the commercial activity in the Banat, the province having had ceased the incomes for 10 years long to the Town Bank in Vienna as a collateral for the loan of ten million forints. The *Privileged Society in Timișoara* was founded as such in 1759, with a consistent support of the state and some high officials in Timișoara and Vienna. Given the managers' incompetence, that society sooner came to a precarious financial situation. It was recovered from bankruptcy only by some specialists who came from Vienna (1763–1766). Joseph Sauvaigne formerly involved in trade with Trieste and Fiume at the Adriatic Sea, founded in 1765, in Timișoara, *Trieste Trade Company*. To annihilate such a serious competing, the Court Trade Council and the Banat Administration made the two companies joint in 1766, forming *Timișoara and Trieste Trade Imperial-Royal Privileged Company*. But the new company hadn't developed as they had hoped, especially after the intervention of some incompetent counselors of the Banat Administration (namely Georg Michael von Brandenburg). As a result, Joseph Sauvaigne founded in Timișoara too, in 1768, without any support of the state, *The New Banat Trade Company*. The hidden aim of that one was to take over the Banat commercial activities with the Adriatic seaside and to control after the all commercial activities of the imperial province. The new company succeeded to come off victorious, and the state became to support it after *Trieste-Timișoara Company* had suspended its work (1775). But the new company was dissolved too after the imperial Banat incorporation into Hungary (1778).

The present study exclusively based on the papers in The National Archives Sibiu, reconstitutes the attempt of *Timișoara and Trieste Trade Imperial-Royal Privileged Company* to open a storehouse in Sibiu (1767–1768). It was initiated by Joseph Sauvaigne, the manager of Trieste Trade Company at that time, within the joint trade company (1766) in Timișoara. Beginning with January 1767, Sauvaigne intensively corresponded with Transylvania *Regium Gubernium*, and the governor Hadik who was in charge with the commerce in the province too. That one repeatedly strived after convincing *Sibiu Trade Company*, in the town Magistrate subordination, to agree to such a storehouse opening, Sauvaigne having had to bring there and sell (wholesale) especially sugar and other goods from Trieste and the Adriatic seaside. Georg Michael von Brandenburg as the Banat Administration counselor who was intensively interested in the joint trade company in Timișoara, tried to undetermined

Sauvaigne's project. The pre-contract concerning the storehouse opening was signed, in the end, in 1767, the second half of April, in spite of the permanent mistrust and hesitations of Sibiu Trade Company. The paper was modified at Maria Theresa's command in the fall of 1767, to avoid Timișoara Company arriving to a monopoly position. We do not know how the company developed after, within Sibiu and Transylvania market as long as we have no other records on the question.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN SATU MARE COUNTY AT THE END OF THE 18TH CENTURY

Paula Virag

Abstract. Census system totally changed in 1784. Changes came according to the reforms of Joseph II. For the first time in the history of Hungary they took census of the noble people, a reason to take that census for the first "modern" one. The whole process within the time of a census was integrally changed, not only the social categories they took census of. The civil authorities took census of civil population parallel with the military one, each locality and household. During the recording any household was given its own table with data on the members: name, age (in the case of male people exclusively), qualification (position within the household, social-professional statute, height and other physic features in the case of men, etc.). The census taker had simultaneously to classify people according to the stated categories, relying on sex, marital statute, few social-professional categories with their position within the household, and also the definitive departure of some members of the household. In the case of women, only their marital statute was noted down; the presence of strangers was also to be noted. A special, much simpler table, was give to the households belonging to the population of Israelite religion.

The census of 1784-1787 registered in Satu Mare County the distribution of people in the four regions of the county, in urban and rural localities. Numbers of men, of women and children, religion, occupations, etc. were also noted. The data of that census in 1784-1787 prove the population increasing comparatively with the previous enumeration. It was the result of the living standard improving, of passing over the natural calamities or military conflicts, but also of the colonization the local noblemen organized during the first half of the 18th century.

ON SALT LAND TRANSPORT BETWEEN TRANSYLVANIA AND BUKOVINA IMPROVING IN THE 18TH CENTURY

Dorin-Ioan Rus

Abstract. The 18th century in Transylvania and Bukovina was the witness of the roads extending and improving in view of a better transport of goods. But, the roads of a higher quality building, according to the modern technology, generated lots of technical, financial and logistic problems. Once taking over the two provinces administration, the Hapsburg officials improved the conditions of the planned roads construction and looked for technical solutions relative to the land transport developing. New commercial ways were built so, and

the old ones were consolidated. The role of land transport increased in parallel with the economic growing.

The salt road building between Transylvania and Bukovina was the result of the imperial mercantile policy connected to material returns from extracting and trading raw materials. Salt trading was not only a source for the imperial fiscal growing, but also it came to satisfy the consumers 'needs as salt was used to preserve foods. So, that road building was backed by economic imperatives. The local landscape was remodeled on some sections through clearing the large forest areas, and new grazing fields appeared so. Extra posts were created too for the soldiers of the Regiment 2, who had got the opportunity to make up their incomes during periods of crisis. There were problems concerning the connection between both the civil and military authorities as the road was built on the two provinces areas.

SYMBOLIC GEOGRAPHIES, IMAGES OF CENTER, PRINCE AND SAVING HERO IN THE ROMANIAN TRADITIONAL EPIC POEM

Mihaela Grancea

Abstract. The present study doesn't pretend to be an exhaustive one; it aims to note down both some of the specific images of prince in the Danubian principalities and some symbolic geographies in the premodern folk imaginarieness in the traditional Romanian ballad. Prudence is the order word in this case given the final aim of my approach, namely an *imagological* pattern setting, or the lack of a real connection between the image the officials elaborated and spread after, and the prince's perception in the rural world imaginarieness. Such a non-connection between the folk level and the official one concerning the political long lasting imaginarieness seems to be a paradoxical one. The two poles of the society in the Romanian medieval world should have been emotionally brought together through the folk(tales) books, the frescos in the Orthodox churches and monasteries, or the way they were respectful with the religious and secular traditions. But the particular historical context in the 18th century and the Romanian social structure, as well as the so strong differentiated cultural habits generated a series of elements to dissociate and alienate the social elites and the anonymous masses of people. This lack of communication, a dramatic one in substance, marked the structures of the social imaginarieness too.

It is the reason we have to consider in explaining why the Voievode/ Prince is a secondary character in the traditional epic poem. The Popular Hero and *Țarigrad* (Istanbul) as a center of authority in change, dominate the imaginarieness in the Romanian ballad.

CONSIDERATIONS REGARDING THE INVOLVEMENT IN THE REALIZATION OF THE GREAT UNION OF THE ROMANIAN THEOLOGIAN STUDENTS FROM BANAT, WHO LEARNED IN CHERNIVTSI BETWEEN 1875-1918

Răzvan Mihai Neagu

Abstract. The aim of the current material is that of presenting the contribution to the great union of the Romanian theologian students from Banat, who learned in Chernivtsi in the period between 1875-1918. The chronological boundaries of this study range between 1875-1918. These years were chosen because they mark capital events: the foundation of the

University of Chernivtsi and the realization of the Great Union. The university registry books during this period of time record 32 Romanian students from Banat, who chose to study theology in Chernivtsi. Most of them turned out to be authentic patriotic spirits, serving the community they belonged to as teachers and priests. Our data shows that out of 32, 20 have contributed at local or regional level to the realization of the Great Union. In late 1918, they became active participants in the unionist struggle. On December 1, 1918, some of them (11) attended the Great National Assembly in Alba Iulia that proclaimed the unification of Transylvania with Romania. In our opinion, the most important contributions were that of Avram Imbroane and George Popovici, the protopope of Lugoj.

NATIONAL FEELING AND POLITICAL PRAGMATISM.
THE MEMBER OF PARLIAMENT CONSTANTIN BURADA
AND “POPORUL ROMÂN” AFFAIR

Ovidiu Emil Iudean

Abstract. Crisis government in Budapest during the first decade of the 19th century significantly influenced the Romanians' political life within Dualist Hungary. After the Romanian National Party had adopted the activism, a series of electoral confrontations took part between Romanian politicians of different options. The ones who adhered to collaboration with the Magyar authorities and the ones who adhered to RNP disputed the role of the Romanians political-parliamentary representativeness in Transleithania. The role the press played was an essential one. The present study aims to present an episode during this political confrontation, focusing on *Poporul Român*, one of the main Romanian newspapers.

OUTLOOK ON I WORLD WAR MEMORIALS IN THE BANAT

Ionela-Felicia Moscovici

Abstract. Confronted with numerous documentary lacunas so far, the First World War history in the Banat benefit of the valuable sources consisting in remembrances, war memoirs and front diaries these last years. Reconstituting of the individual's memory in the Banat as part of the collective memory became possible both due to the dear departed historians Valeriu Leu and Nicolae Bocşan whose research was carried on by Mihaela Bedecan, and to a large corpus of the Great War memoirs editing.

Thus the mechanism of the conflict remembrance transmission might be detected, the authors' profile, their social-cultural and national or regional heritage might be studied; also the politic bearings might be quantified, and the historic time of remembering or commemorating analyzed. The complexity of the war memoirs (re)constituting or (re)building is but a challenge for a historian as there are more fields to be passed in a interdisciplinary spirit: history of culture, historic anthropology, oral history, history of memory, and last but not least, psychology.

WAR DIARIES OF BANEU SVETOZAR FROM THE BANAT, A PARTICIPANT IN I WORLD WAR

Mihaela Elena Stana, Carina-Ana Babeu

Abstract. We might know through the means of memoirs the human and sensible side of the events in the Banat during the First World War. Letters, diaries, or interviews and direct or indirect remembrances come to detect aspects concerning the soldiers' departure for the front, their route and taking part in battles or the war disaster, the little of nourishment, as well as the conditions in hospitals, fear of death, and weary for home and peace.

Baneu Svetozar is a model for how he inured to the bad conditions of the front and during his captivity. War, captivity, Austro-Hungary dissolving, death of Franz Joseph made the people be aware of the ethnic reality; it was the case of Baneu Svetozar too, who enlisted to the Romanian Volunteers Corps, as a lieutenant and the cashier of the Regiment I Horia.

Baneu Svetozar's confidences like those of other direct or indirect participants in the war supplement the image of the Banat world during World War I; no matter the social or cultural level of the authors, their confidences reciprocally draw together and give authenticity to the events.

DIPLOMATIC ACTIONS IN FAVOUR OF THE AROMANIAN CAUSE IN PARIS AT THE END OF THE FIRST WORLD CONFLAGRATION

Emanuil Ineoan

Abstract. The involvement of Romania in the Aromanian question represented an inedited for its foreign policy. Whereas in the case of Transylvania or Bukovina, the officials in Bucharest were involved in supporting a cultural nationalism which unfolded in various forms and at various intensities, in what the South-Danubian Romanians were concerned, the support had to be offered to some communities with which Romania had no direct geographical continuity. This support sparked a surprised and suspicious reaction from the Great Powers and caused immense anxieties to its neighbouring states, in particular Greece, Serbia, and Bulgaria - states which did not understand the underlining reasons behind the actions of Romania.

The Balkan Wars brought an end to the organisational impetus which had appeared within the Aromanian communities as a result of a several years-old Ottoman legislation which offered them the possibility of proportional representation within the structures of local and central government. The aggravation of the situation in the region determines Romania to adopt a new strategy in what the Aromanian question were concerned: support for the incorporation of these communities within the new state which was springing on the geopolitical stage of the Balkans - Albania. The geographical continuity between the regions inhabited in majority by Aromanian and the presumed borders of the future Albanian state convinced the Romanian diplomacy that this was the most inspired solution for the weakly bound Aromanian community. However, the First World War and the difficult geopolitical situation it generated brought a formidable regress for these ethnic communities. Within their new national states, these communities could no longer find the support which a multinational and multi-confessional Empire had been eager to offer at the turn of the 20th century.

MOVIE THEATERS IN CARAȘ-COUNTY DURING THE INTERWAR PERIOD

Minodora Damian

Abstract. Effects of the optics technologic discoveries that brothers Lumière studied thoroughly, the inventors of the cinematographic technology in fact, offer people the possibility to entertain with an imagistic dimension similar to reality. So, there were new ways to exploit the people's free time within the recreative modern time table of the interwar period.

Given the emulation the new entertainment created at that time, with a strong social-economic impact the animated photo-projection had on the civilization in the Banat, I propose a historic foray in the field through the analytic analyses of data on the movie theaters in the region.

In the most of the cases the primary sources belong to the archive of the National Archive – Caraș-Severin County Service, in reports, minutes and correspondence.

The beginnings of the cinematographic projection in Romania come set in the beginning of the 20th century, in 1906–1907 to be more specific, the time that the first movie theater was set in Sidoli Circus in Iași, with a permanent possibility to demonstrate, where the first Romanian movies were shown too, even if the first movie room in Transylvania dated since 1901.

Having focused my research on Caraș County in the interwar period, I met movie rooms both in almost all the urban areas and the rural ones.

So, alternative ways of movie entertainment were found in Oravița, the capital city of the county of Caraș, in the case of *Modern* Movie Theater that Eugen Mătăsăreanu hired in 1926.

Industrialization of some areas with a great economic potential lead to a large increase of the indexes concerning the cinematographic projections. The human resources moving in waves towards Reșița and Bocșa, the two iron steel centers, or to Anina, the main mining center increased the necessity of new ways the people there spend their free time.

We might note UDR and *Zahalka* movie theaters in Anina, which admitted 800 to 1,000 persons. The movie theaters *Astra* in Oravița, *Oltenia* in Reșița, and *Apollo* in Bocșa Montană admitted much more people in the summer time, with projections in the open air.

When speaking about culturalization and education of people the role of the movie theater was especially materialized in the case of young people who adopted the behavioral model of the film stars.

ASPECTS CONCERNING THE TRADES DEVELOPMENT IN CARAȘ COUNTY (1944–1948)

Eusebiu Narai

Abstract. In the field of trades that are deeply bound to the industry development, the problems were similar: lack of raw material; difficulties in gaining the legal personality; excessive fiscal duties; wear of the equipment; small number of employees; the local and central concerns proved as unsustainable; extension of clandestinism as a result of difficulties

the handicraftsmen had to face; insufficient real wages; political element involving in activity; difficulties in obtaining the necessary credits; low professional qualification, etc.

The handicraftsmen unions in Caraș County involved in solving the stringent problems of the workshops in the area: insufficiency of raw material; fiscal system, frequently inequitable; wear of equipment; small number of employees; inadequate professional qualification in some of the cases, etc. Besides the problems above, the unions took actively part into social-cultural programs.

The tendency of such a professional category with an important numerical weight in the urban milieu represented otherwise one of the main directions of Groza cabinet and, implicitly of the Romanian Communist Party at that time.

Supplying with raw material and credits obtaining in the case of handicraftsmen was permanently in the view of the central and local organisms that represented their interests. Frequently the measures they announced were but simple promises and so life of an important range of people was affected.

The central and local authorities focused mainly on struggle against the undeclared work concomitantly with extending the workers' qualification, as a favorable action in those fields lead to optimizing the handcrafts' work. The clandestine handicraftsmen were severely controlled also by the representatives of the correspondent unions; in the same time, delivering the compulsory raw contributions became an indispensable condition for unfettering the shops that had been affixed a seal to upon different pretexts at the beginning of 1948.

There were also other problems that affected both the handicraftsmen and their apprentices: work schedule, payment, days off and leaves and set of retirement age; the traditional workshops depended on those problems solving in certain areas of Romania, including the Banat.

There were multiple attempts in 1947 to relieve the handicraftsmen of some taxes and duties that were taken for inutile and even detrimental to the business progressing; the correspondent ministry drew up new orders concerning the fiscal system in the case of handicraftsmen, mainly in that of locksmiths, joiners and tailors.

Great modifications of the fiscal system were set in 1948, that affected equally all the employees in the country. The main ones: spreading out the payment for merchants and handicraftsmen with limited input up to 500,000 lei, abolishment of the global tax, revision of duties up to 500,000 lei and abolishment of the obligation of the natural persons with an annual income of 300,000 lei maximum to keep account books. Clemency of the fiscal organs was determined also by the handicraftsmen's low capacity to pay for lack of capital and commands.

The local and central authorities permanently focused on affording money and material rights to handicraftsmen and their apprentices, in order to compensate the salaries that were frequently insufficient to provide a decent life.

SEVERAL CASES OF "DEVIATIONS FROM THE PROLETARIAN MORALITY" OF ROMANIAN WORKERS' PARTY FROM BANAT AT THE BEGINNING OF COMMUNIST RULE (1948-1950)

Felician Velimirovici

Abstract. In the first section of the present article I propose an interpretation of a central concept for Communist ideology during the twentieth century, the proletarian morality, as this notion can be understood by studying the works of Marxist-Leninist classics.

The analysis is focused upon the main differences between this new type of moral code and the old, traditional moral system, presumed to be condemned by the victorious march of History. The second section provides an empirical description of concrete cases and acts of deviation from the proletarian morality committed largely by ordinary party members at the beginnings of the Communist regime in the region of Banat, by exploring a wealth of previously unresearched archival sources. The article concludes that during the first years of Communist power, at the grassroots level, the Communist Party officials have condemned and sanctioned mainly the same age-old peccancies and sins, and that the concept of proletarian morality has been nothing more than an ideological fiction.

THE WRITERS – THE *SECURITATE* – THE PARTY

Vasile Rămneanțu

Abstract. Important ideological changes come with the summer and fall of 1971, with negative repercussions on the Romanian culture. Nicolae Ceaușescu, the leader of the Romanian Communist Party (RCP) asked for a literature in accordance with the socialist realities, against the bourgeois influences, the retrograde mentalities, and was in favor of increasing the party control upon the culture. Those decisions had been set before Nicolae Ceaușescu's visit in China and North Korea; the leader said after that the two visits sanctioned his belief that the measures he had taken were politically correct. Those decisions show how Nicolae Ceaușescu remained faithful to the dogmatic side of ideology.

The *Securitate* pursued also in Timiș County the writers' reactions to the new cultural politics, and gave notice to the RCP County Committee about those reactions. According to the studied references, a large part of the local men of letters repelled the literature coming back to "the socialist realism", refused to write under command; they were also dissatisfied with the party control on literature and the activity of institutions in charge with fictional works censoring. Famous writers as Anghel Dumbrăveanu, Ovidiu Cotruș, Sorin Titel, Damian Ureche, Cornel Ungureanu, Andrei Ujică, and Adriana Babeți and others reacted as such.

The writers in the Banat were dissatisfied too with the way the literary-cultural revue *Orizont* had to allocate ever larger spaces to political events. It also results from the *Securitate* reports that the secret police was much more interested in literary works in the process of publishing to prevent the publication of those ones they took for having a political tendentious contents. The relations between Romanian writers and the foreign ones were also pursued, with the mention that the law was violated in the field; the reunions of the literary circles in Timișoara were pursued too.

The writers who joined the former Iron Guard Party were in the center of the *Securitate*'s attention, even if the literary work must be separated from the political one in my opinion.

The documents I studied also show that the *Securitate* were also interested in minor events in the writers' life, in their disagreements or aspects of their private live, and gave notice to the RCP County Committee about them; it proves all over again that the communist form of government wanted to control the whole Romanian society.

VARIA

CONSIDERATIONS ON THE ICONOGRAPHY OF MARY IN THE BAROQUE SCULPTURE IN TIMIȘOARA

Mihaela Vlăsceanu

Abstract. Following the main iconographic representations of Mary – Mary the Virgin, the Glorious Virgin Mary, Mary the Intercessor – the present study holds an inquiry in the public sculpture which represents these Catholic hypostases at the time the Banat was a border province of the Hapsburg Empire.

Given the political situation the subject connotations differ from the ones in Central Europe; for instance, one of the most abstract subject in the Baroque art, concerning the Immaculate Conception means Victory as in the Occidental milieu, but a victory against the Ottoman force in retreat at that time. Another iconographic well-known Baroque type, Mary the Intercessor, is plenty represented in the Baroque sculpture in Timișoara, the monument known as The Saint Trinity invoking Mary's attributes, by the magniloquence of Her representation.

In this urban area, one of Mary's representations, Mater Dolorosa, is absent, no sign of a variant of this subject, Pietà, being identified so far.

A NEW FRAGMENTARY RUPESTRIAN INSCRIPTION ON THE RUDĂRIA VALLEY (COMMUNE OF EFTIMIE MURGU, CARAȘ-SEVERIN COUNTY)

Sorin-Marius Petrescu

Abstract. A stone with signs on has been observed upstream nearby the water mill called *Îndărătnica dintre râuri*/ "The Stubborn Mill between Rivers", during the field research in the summer of 2018 along the river of Rudăria (commune of Eftimie Murgu).

It is a text with a cursive writing which I presume to have been done by a stone cutter who rather used to work with a chisel than to write calligraphically, with 10 signs approximately, that can be noticed today. In the central area a sign in a circle is the one to direct our attention on; it is quasi-triangular in shape and could be interpreted even as a very essentialized head of an animal seen from the front, with ears (or horns) a little bit over the circle circumference.

I believe that the text was made at some time or other in the 19th century, in cursive Cyrillic characters, and the inscription could have been used to mark an upstream border limit for the local shepherds; from that original location, a high flood brought it to the place it is located now, nearby the mill.

